

Հ. Գ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ, Ա. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ,
Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆԾՅԱՆ, Ս. Պ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿՋՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԸ

Թույլատրված է ՀՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մի-
նիստրության կողմից որպես դասագիրք բու-
հերի ուսանողների համար:

Խմբագրությամբ սյրոֆ. Ս. Տ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆԻ

♣ $\frac{0662-04}{704(02)-75}$ 11-75

© Երևանի համալսարանի
Ֆրատարակչություն, 1975

А. Г. ЖАМКОЦЯН, А. Г. АБРАМЯН,
С. Т. МЕЛИК-БАХШЯН, С. П. ПОГОСЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

С начала до конца XVIII века

Учебник для вузов

На армянском языке

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1975

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Հայ ժողովուրդն ուսերիլ ու իր բազմադարյան պատմությունը կերտել է այն տիրիտորիայում, որը հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհ անունով:

Հայկական լեռնաշխարհը հրաբխային և լեռնակազմական ուժերի գործողության հետևանքով առաջացած երկիր է, ֆիզիկա-աշխարհագրական մի ուրույն մեծ շրջան: Նա հարևան երկրներից ավելի բարձրադիր է և երբեմն անվանվում է «լեռնային կղզի»: Հյուսիսում նրա սահմանը հասնում է մինչև Փոքր Կովկասի ծայրաշղթաները, հարավում՝ Կորդվաց և Մասիուս լեռները, արևելքում՝ Ուրմիս լճի մոտերքը, իսկ արևմուտքում՝ Անտիտավրոս, գրադենցեյով ավելի քան 300000 քառ. կմ տարածություն:

Լեռնաշխարհի միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1500—1800 մ է: Տարբեր ուղղությամբ ձգվող լեռնաշղթաները իրար հետ հատվելով՝ երկիրը վեր են ածել բազմաթիվ փակ շրջանների, լեռնաշղթաների միջև ձգված են ձորեր, հովիտներ և դաշտեր: Երկրում հիմնականում տարածված են հրաբխային սարահարթեր և առանձին լեռնազանգվածներ, բեկորային ու ծալքավոր լեռներ, տեկտոնական իջվածքներ, դետահովիտներ ու դաշտեր:

Հայկական լեռնաշխարհը մտնում է երկրաշարժերի դուռու մեջ: Հայկական լեռնաշխարհում է գտնվում Առաջավոր Ասիայի միակ գործող հրաբուխը՝ Թոնդուրեկը (Մասսից հարավ-արևմուտք), որի խառնարանից դուրս են գալիս ջրային գոլորշիներ, ծծմրային ու ածխածնային գազեր և մանր քարակտորներ, իսկ ստորոտից բխում են հանքային տաք աղբյուրներ:

կրկրում հսկայական տարածութեան վրա ձգվում են Փոքր Կովկաս, Հաթկական պար և Հայկական Տավրոս լեռնասխտեմները: Գրանցից առաջինը, որն ունի ծալքավոր կառուցվածք, սկզբվում է Բաթումի մոտից և հարավ-արևելյան ուղղությամբ ձգվում մինչև Արաքս՝ Մեղրու մոտ: Փոքր Կովկասը բարդ լեռնասխտեմ է, բաղկացած՝ խոնավ, Վիրահայոց, Փամբակի, Սյունյաց և այլ լեռնաշղթաներից, որոնց միջև տարածվում են մեծ ու փոքր բարձրադիր շրջաններ: Փոքր Կովկասի ամենաբարձր լեռնագագաթը Կապուտուզն է (3906 մ): Փոքր Կովկասին կից են Գեղամա հրաբխային լեռնաշղթան և Արագած լեռնագագաթը 4096 մ բարձրությամբ:

Հայկական պարը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռնաշղթան է: Այն ձգվում է ղուզահեռականի ուղղությամբ: Լեռնաշղթայի արևելյան ծայրակետում է գտնվում երկրի ամենաբարձր լեռը՝ Մեծ Մասիսը (Արարատ՝ 5165 մ), որի գագաթը պատած է հափերժական ձյան ծածկույթով: Հայկական պարի լեռնագագաթներից հայտնի են նաև Սինակը, Բարդղը, Սուկավետը (կամ Զրաբաշխ) և Այծպտկունքը:

Լեռնաշղթայի արևելյան հատվածին ղուզահեռ, նրա հարավային մասով ձգվում են Սաղկանց լեռները, որոնց լավաները արևելքում հասնում են մինչև Թոնգուրեկ: Հայկական Տավրոսը կազմում է Տավրոսյան լեռնասխտեմի արևելյան՝ ամենաերկար հատվածը: Նա ձգվում է Զահան գետի ակունքներից (Կիլիկիայում) մինչև Ուրմիա լճի մոտերքը: Սկզբնաղբյուրներում հաճախ են հիշատակվում Հայկական Տավրոսի երեք գագաթները՝ Արտոսն ու Ընձաքիարսը (Կապուտուզ)՝ Վանա լճի հարավային ափին, և Անգոկը՝ լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածում:

Հայկական Տավրոսին են միանում գեղադիր նեմրոթ լեռնագագաթի (3050 մ) լավաները, իսկ նեմրոթից հյուսիս-արևելք՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին բարձրանում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր լեռը՝ Միփանը (4434 մ), որի գագաթից անկրկնելի տեսարան է ներկայացնում Վանա լիճն իր շրջակայքով: Լճի արևելյան կողմում՝ Վան բաղաբից ոչ հեռու՝ Վարպա լեռն է իր համանուն վանքով: Նշվածներից բացի հայտնի են Վասպուրականի կամ Կոտուր-Ջաբրոշյան լեռնաշղթան, որը ձգվում է հյուսիսից հարավ՝ Մասսից գետի Միջագետք, Անտիպոնտական պարը, որը ճորոխի ավազանը բաժանում է Արևմտյան Նիբրատի ավազանից, Պոնտական լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը, Մեծրաց և Սիրանաց լեռները ճորոխ, Կուր

և Արաքս գետերի ջրբաժան շրջանում, լեռնաշխարհի արևմտյան սահմանը կազմող՝ Անտիտավրոսյան լեռնաշղթան՝ Եփրատից արևմուտք, և Զորբորգ Հայքի (Բյուրակն-Մնձուրյան, Ներքին Տավրոս) լեռնաշղթան, որը ձգվում է Բյուրակն ջրաուստ բարձրավանդակից (արևելքում) մինչև Եփրատ:

Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի մեծագույն մասը կազմում են Արաքս, Արածանի (Արևելյան Եփրատ), Արևմտյան Եփրատ (Եփրատ) և Ճորոխ գետերի ավազանները: Արաքսի և նրա վտակների հովիտներում են տարածվում Տվարածատափի, Բասենի, Կարսի (կամ Վանանդ), Շիրակի, Արարատյան, Սուրմայուի, Կոգովիտի (Բայազետ), Մակուի (որի մի մասը հայտնի էր Ավարայր անունով), Կարմիր գետի և Նախճավանի ագրավանդ դաշտերը: Նույնպիսի արգավանդություն ունեն Արածանիի հովտում սիռված Ալաշկերտի, Դութաղի, Մանազկերտի, Մուշի, Բալահովիտի (Բալու) ու Խարբերդի և Կարինի (Էրզրումի), Դերջանի (Աշկալայի և Մամախաթունի), Երզնկայի ու Կամախի դաշտերը: Աշխարհագրական առանձին շրջաններ են կազմում Վանա լճի և առանկյունաձև ավազանը, որում հայտնի են Հայոց ձորի, Սև ջրի ու Աբաղայի դաշտերը, Կուր գետի վերնագավառը՝ Արգահանի ու Կավախքի սարահարթերով, Ճորոխ գետի անտառապատ հովիտը և Արածանիի ու Արևմտյան Եփրատի ստորին հոսանքների միջև ընկած լեռնային ու անտառաշատ Դերսիմը:

Երկրի լեռնային ուղեծրի և արտաքին ազդակների հետևանքով Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանները՝ կլիման, հողերը, բույսերը, կենդանիները բազմազան են: Դրանք բոլորը ենթարկված են ուղղածիզ գոտևորման օրենքին: Այստեղ առկա են կիսանապատներից մինչև լեռնային «սուևդրան» և նույնիսկ լեռնային-ալպեոսային» բնական բոլոր գոտիները: Եվ այդ բոլորը իրար հաջորդում են ընդամենը 15—20 կմ վրա: Բնական պայմանների այդպիսի տարատեսակությունն էլ պայմանավորել է երկրի առանձին շրջաններում տարբեր շրջամունքների առաջացումն ու զարգացումը:

Հայաստանն ամբողջապես գտնվում է տաք բարեխառն գոտում: Նրա կլիման ցամաքային է, տեղումներով սակավ և ունի ցերմաստիճանների մեծ տատանումներ: Համեմատաբար բավարար սեղումներ են ստանում երկրի միայն հյուսիս-արևելյան, հյուսիսային, հյուսիս-արևմտյան և մասամբ հարավային լեռնային ծայրաշրջանները:

Երկրի կենտրոնական մասում համեմատաբար բավարար

տեղումներ են ստանում միայն Հայկական պարի, Սաղկանց լեռների, Սիփանի և այլ լեռների բարձրագիւր լանջերը: Երկրում անհամաչափ է տեղաբաշխւած նաև ջերմութիւնը: Ամռանը լինում են խիստ շոգ օրեր, իսկ ձմռանը՝ ցրտեր: Երկրի ամենաշոգ շրջանները Արարատյան դաշտն ու Արևմտյան Տիգրիսի հովիտն են, որտեղ ամռանը ստվերում ջերմաստիճանը երբեմն անցնում է 41 աստիճանից: Յրտության կենտրոնը Կարսի շրջանն է: Այստեղ արձանագրւել է մինչև —42 աստիճան սառնամանիք: Հայաստանի ջրտության այդ բեկոր իր հերթին սառեցնում է և հարևան շրջանների օդը:

Հայկական լեռնաշխարհը ջրառատ երկիր է: Նրա քարտհղը գարդարում են մի քանի խոշոր լճեր և բազմաթիւ լճակներ: Նա ունի բավական զարդացած գետային ցանց և հայտնի է իր սառնորակ, հորդաբուխ աղբյուրներով ու հանքային բազմապիսի ջրերով:

Հայկական լեռնաշխարհի լճերից հայտնի են՝ Վանա լիճը (Բզնունյանց ծով, Աղթամարի լիճ), Աղթամար, Լիմ և Կաուց կղզիներով, Սևանա լիճը (Գեղամա ծով) և Ուրմիա լիճը (կամ Կասպուտան ծով): Վանա լիճը իր մեծութամբ Ուրմիայից հետո զբաղում է երկրորդ տեղը (3674 քառ. կմ): Նրա բարձրութիւնը ծովի մակերևութից 1720 մ է, փակ լիճ է, ջրերը աղի են՝ բուրակով հարուստ: Հայտնի է իր տառեխ ձկան տեսակով: Լճի մեջ թափւող գետերից են Խոշաբքը, Սև ջուրը և Բերկրին: Սևանա լիճը աշխարհի լեռնային ամենամեծ և ամենաբարձր լճերից է (մինչև մակարդակի իջնումը բարձրութիւնը 1916 մ էր, իսկ մակերևութիւնը՝ 1416 քառ կմ): Նրա ջրերը քաղցրահամ են և զարմանալի վճիտ: Նրա մեջ թափւում են Գալառագետը, Բախտակը, Վարդենիսը, Մասրիկը, Ձկնագետը և այլն: Լճի հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնւում է Սևանա կղզին, որը լճի մակարդակի իջնուման հետևանքով վեր է ածւել թերակղզու: Սևանը հայտնի է իր իշխան ձկնով: Սևանը մեր օրերում հանդիսանում է ՀՍՍՀ-ի էլեկտրաէներգիայի և ոռոգման ամենահիմնական աղբյուրը: Նըշվածներից բացի, տնտեսական որոշակի նշանակութիւն ունեն նաև Արճակ (Վանա լճից արևելք), Նաղիկ (Վանա լճից արևմուտք), Մովք (Արևմտյան Տիգրիսի ակունքի շրջանում), Մեծամոր (Սև ջուր գետի ակունքում) և մի շարք այլ փոքրիկ լճակներ:

Հայկական լեռնաշխարհից են սկիզբ առնում Տիգրիս, Եփրատ, Ծորոխ, Կուր և Արաքս գետերը: Կուրը սկիզբ է առնում պատմական Տայք աշխարհի Կող գավառից: Հայկական լեռնաշ-

իւարհի մեջ են մտնում: Կուրի վերնագավառն ու նրա մեջ աջ կողմից թափվող (Դեբեդ, Ազսուև՝ հնում Ձորագետ և այլն) մի շարք վտակների ավազանները:

Արաքսը Հայաստանի մայր գետն է, նա աշխարհի ամենատղմոտ գետն է: Ակիզբ է առնում Բյուրակն բարձրավանդակի Սրմանց դադաթի լանջերից և թափվում է Կուրի մեջ Կասպից ծովի մոտակայքում: Ձկնառատ է և արագահոս: Վարարումների և հունի փոփոխման պատճառով պատմության ընթացքում նրա վրա կառուցված կամուրջներից միայն Հովվի կամուրջն է (Բասենում) պահպանվել մինչև մեր օրերը: Արաքսի ձախակողմյան վտակներից հայտնի են Ախուրյանը, Մեծամորը (Սև ջուր), Հրազդանը, Աղատը, Նախիջևանը (Նախճավան), Երնջակը, Ողջին, Որոտանը, Հագարին (կամ Աղավնոպետ), իսկ աջակողմյաններից՝ Դեղին ու Կոսուր (Կարմիր) գետերը:

Եփրատը Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերի մեջ ամենաերկարն է, իսկ Տիգրիսը՝ ամենաջրառատը: Այդ երկուսն էլ կազմավորվում են երկուական Ճյուղերից, եփրատը՝ Արածանիից (Արևելյան Եփրատ) և Արևմտյան Եփրատից (Եփրատ), իսկ Տիգրիսը՝ Արևմտյան Տիգրիսից (Տիգրիս, Տզլալ՝) և Արևելյան Տիգրիսից (նաև՝ Զերմ, այժմ՝ Բոհոտանսու): Արևմտյան Եփրատը սկիզբ է առնում էրզրումի սարահարթից, իսկ Արածանին՝ Մադկանց լեռներից: Երկու Եփրատներն իրար են միանում և կազմում Եփրատ գետը խարբերդի դաշտի հյուսիս-արևմտյան կողմում: Արևմտյան Տիգրիսը սկիզբ է առնում Մովք լճից: Նրա մեջ թափվող վտակներից ամենահայտնին Քաղրիդն է (կամ Նիմֆիոս, այժմ՝ Բաթմանսու), որի աջակողմյան փոքրիկ օժանդակներից մեկի՝ Ցարկինի (կամ Ցարկինսու) ափին գտնվում են Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի ավերակները: Արևելյան Տիգրիսի ակունքը գտնվում է Կորդլաց լեռների և Հայկական Տավրոսի կազմած անկյունում: Նրա աջակողմյան վտակներից հայտնի են Մոկս և Ի՛ադեշ (Բիթլիս) գետերը: Երկու Տիգրիսները՝ Սղերդ քաղաքի մոտ իրար միանալով կազմում են Տիգրիսը:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերը լեռնալիսն բնույթ ունեն, արագահոս են և փրփրալից: Դրանց անկման ուժը հին և միջին դարերում օգտագործվել է շատ շնչին շափով՝ ջրադացներ դրածի դնելու համար: Գետերը արագահոսություն և մեծ անկման պատճառով նավարկության համար պիտանի չեն: Գետերի նշանակությունը առանձնապես մեծ է եղել սոսոկման և ձկնորսության համար:

Ընդհանուր առմամբ Հայկական լեռնաշխարհի հողն արգավանդ է: Երկիրը հավասարապես նպաստավոր է գյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար: Հողն ու բուսականությունը այստեղ, կլիմայական պայմաններին համապատասխան, բազմազան են. դրանք ուղղաձիգ ուղղությամբ կազմում են մի քանի գոտիներ: Ցածրադիր մասերում՝ ծովի մակերևույթից 500—1000 մ բարձրության վրա գտնվող հարթություններում (Արարատյան դաշտ, Մեղրու և Ղափանի հովիտներ, Արևմտյան Տիգրիսի հովիտ և այլն) արհեստական ոռոգման դեպքում հաջողությամբ աճում են շոր մերձարևադարձային մշակույթներ՝ բամբակ, նուռ, թուզ և այլն: Այս գոտում հացահատիկային կուլտուրաների հետ միասին մշակում են բրինձ:

Հնադույն ժամանակներից ի վեր Հայաստանը մեծ համբավ ունի իր խաղողով, դեղձով, ծիրանով և պտուղների այլ տեսակներով: Ցածրադիր այգ գոտու բնական աղքատ բուսածածկը հիմնականում բաղկացած է օշինդրից և ճահճաբույսերից: Ցածրադիր գոտուց վեր՝ ծովի մակերևույթից 1100—1500 մ բարձրության վրա ընկած է նախալեռնային գոտին, որի համար բնորոշ մշակույթները հացահատիկներն են, ցորենը, գարին, տարեկանը, հաճարը, կորեկը, իսկ ցածրադիր մասերում՝ մինչև 1300 մ բարձրության վրա խաղողի ու կորիզավոր պտուղների մշակույթը: Հացահատիկներով առանձնապես աչքի են ընկել Շիրակը, Ալաշկերտը և Մուշը: Հայկական լեռնաշխարհի նախալեռնային գոտում տարածված են վայրի հացաբույսերի մի քանի տեսակներ: Հայաստանը վայրի ցորենի նախահայրենիքներից մեկն է:

Երկրում լայն տարածում ունեցող նախալեռնային գոտուց վերև տարածվում է լեռնային գոտին, որը ծովի մակերևույթից ունի 1500—2000 մ բարձրություն: Այստեղ նույնպես տարածված են հացահատիկները, միայն այն տարբերությամբ, որ ցորենի փոխարեն գերիշխում են գարին և տարեկանը: Հացահատիկների ցանքերը այս գոտում երբեմն վնասվում են կարկուտից և զրտերից: Լեռնային գոտու բարձր շերտերում՝ 1900—2000 մետրից վեր տարածվում են ալպյան փարթամ ու հյութեղ մարդադեղատիկները, որոնք դրավում են ընդարձակ տարածություններ: Ալպյան մարդադեղատիկներով առանձնապես հարուստ են Բյուրակնյան, Խոնավ, Սևանի (Սեանա լճից արևելք), Գեղամա և Սյունաց լեռների բարձրադիր լանջերը:

Անտառները Հայկական լեռնաշխարհում համեմատաբար

քիչ տարածութիւն են գրավում: Նրա կենտրոնական շրջանները, և՛ թն շահավենք տեղ-տեղ երեացող առանձին պուրակները դրեթն անտառադուրկ են: Մեծ զանգվածներով անտառներ գտնվում են Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում, Տայքում, Չորրորդ Հայքում, Արևելյան Տիգրիսի ավազանում: Հնում անտառներն ավելի ընդարձակ տարածութիւններ են դրավել, քան այժմ: Հայկական լեռնաշխարհի անտառներում առանձնապէս տարածված են՝ կաղնիք, հաճարիք, բոխիք, թխկիք, հացենիք և կեչիք: Սյունիքի, Արցախի և Գուգարքի անտառներում կան մեծ քանակութեամբ վալդի պղտատու ծառեր ու թփեր՝ տանձենիներ, խնձորենիներ, սալորենիներ և այլ ծառատեսակներ: Սյունիքի հարավային մասում, Վանա լճի ավազանում և մի քանի տեղերում անտառային պուրակներ են կազմում ընկուզենիները:

Հին Հայաստանում տնկվել են մի քանի անտառապուրակներ: Դրանցից առանձնապէս նշանավոր են եղել «Սոսյաց անտառ» (Արմավիր մայրաքաղաքի մոտ), «Մենդոց անտառ» (Ախուրյան գետի աջ ափին Բագարան քաղաքի շրջակայքում) և, մանավանդ, «Նոսրովակիրտ» անտառը, որը տարածվում էր Ազատ և Վեդի գետերի շրջանում՝ Գառնիի բերդի մոտից մինչև Գլին, այսպէ՛ս՝ Արտաշատ: Վերջինիս մնացորդները մինչև օրս վէլ մնում են ՀՍՍՀ Արարատի շրջանում Նոսրովի անտառ անունով և որպէս պետական. արգելանոց պահպանվում են հատուկ խնամքով:

Բազմազան է նաև Հայկական լեռնաշխարհի կենդանաբան աշխարհը: Ընտանի կենդանիներից այստեղ տարածված են ոչխարը, այծը, կովն ու եղջ, ձիւն, գոմեշը, չորին, էջը, և բազմազան թռչուններ: Վայրի կենդանիներից՝ աղվեսը, նապաստակը, կզաքիսը, գայլը, արջը, բորենիք, քարայծն ու վայրի ոչխարը, եղնիկը, վարազը, ծայր հարավային մասերում նաև առյուծ: Հին և միջնադարյան Հայաստանի համար տնտեսական մեծ նշանակութիւն է ունեցել կենդանական աշխարհի մի փոքր ներկայացուցիչը, միջատի մի տեսակը, որն աճում էր Արարատյան դաշտի Արաքսի հարող ճահճուտներում: Այդ միջատից պատրաստում էին արտաքին շուկայում մեծ համբավ ձեռք բերած հայկական շոտնաթափվող վառ կարմիր ներկ՝ «որդան կարմիր»-ը:

Հայկական լեռնաշխարհն աչրի է ընկնում իր ընկան հարստութիւններով՝ ամենից առաջ սեղանի աղով: Աղի երեք նըշանավոր հանրավայրերը՝ Կողբը, Նախիջևանը և Կաղզվանը հայտնի էին վաղազույն ժամանակներից:

Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի է նաև պղնձի, կապարի ու

ցինկի հանքերով: Պղնձի հանքավայրեր կան երկրի շատ մասերում: Առանձնապես հայտնի են եղել Գուգարքի Տաշիրը գավառը, Այունիքի Վայոց ձոր, Բաղք և Չորք գավառները, Այրարատի Վարաժնունիք դավառը և Չորրորդ Հայքի՝ Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների վրա ընկած շրջանը՝ Արղնին (Արղանա-Մաղեն), Պղնձի և դրան ուղեկցող մետաղների համեմատությամբ երկաթն ավելի լայն տարածում ունի: Անանիա Եիրակացու «Աշխարհացույց»-ի (VII դար) մեջ հիշատակվում է, որ երկաթով հարուստ են Աղձնիք (Արևմտյան Տիգրիսի հովտում), Տուրուբերան (միջին Արածանիի ավազան և Արաքսի վերնագավառ) և Ուտիք (Կուրի միջին հոսանքի և Փոքր Կովկասի միջև) «աշխարհ»-ները: Առանձնապես նշանավոր էին Վանա լճի հարավային ափին գրտնրվող «Երկաթահատ» կամ «Երկաթահանք» կոչված հանքերը՝ Ընձաքիրաս (Կապուտկող) լեռան մոտ: Այս եուրև հանքավայրից արդյունահանվում էր նաև կապար և այդ պատճառով էլ հանքավայրը հաճախ կոչված է «Կապարահատ»: Նավթը նույնպես հիշատակվում է Աղձնիք և Տուրուբերան «աշխարհ»-ներում: Նավթային ավազաններ կան նաև Վանից հարավ, Բերկրի քաղաքի շրջանում և Կարինում (էրզրում): Քարածխով աչքի են ընկնում Արևմտյան Տիգրիսի և Արևմտյան Եիրատի ավազանները:

Ազնիվ մետաղներից հիշատակվում են ոսկին և արծաթը: Արծաթի հայտնի հանքավայրը գտնվում էր հին Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, իսկ ոսկու հանքեր ու ոսկեքեր ավազներ հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի հինդ մասերում՝ Սպեր գավառում (Ճորոխ գետի վերնագավառում), Արարատյան դաշտում, Չորրորդ Հայք «աշխարհ»-ի Պաղնատուն գավառում (Նարբերդից հյուսիս-արևելք), Հայկական Տալրոսի Վսեա լճին հարող հատվածում և Այունիքում (Սոտք գավառում): Դրանցից առանձնապես նշանավոր էին Սպերի ոսկու հանքերը, որոնք հայտնի են եղել և մշակվել են շատ հին ժամանակներից: Ոսկին և արծաթն իրրև ուղեկցող մետաղների հանգես են դալիս նաև պղնձի ու գունավոր այլ մետաղների դրեթե բուրր հանքերում: Երկրի հրաբխային շրջաններում և դունավոր մետաղների հանքավայրերում մեծ տարածում ունի ծծումբը: Լեռնաշխարհի ռարբեր մասերում հանգիստում են տորֆ, զառիկ, քրոմիտ:

Հայկական լեռնաշխարհը իրավամբ կարող է հպարտանալ իր բազմատեսակ շինանյութերով: Երկրում ավազը, կավը և կրճաքարերը տարածված են դրեթե ամենուրեք: Կան տարբեր տեսակի ու գույնի մարմարներ (Երևանի մոտ, Արզականում, Խոր-

վիրապում, Արարատ կայարանի մոտ և այլ տեղերում): Հրաբ-
խային շատ շրջաններում հզոր շերտերով տարածված են բազ-
մազույն (սև, դորշ, վարգազույն և այլն) սուսֆերը, որոնցից այժմ
առանձնապես մեծ հռչակ է վայելում Արթիկի վարդազույն տու-
ֆր: Տուֆերով (Երևանում, Շիրակում և այլուր), մարմարներով,
ինչպես և պեմզայով (Շիրակում) ու գիպսով (Արարատյան
դաշտում) հայտնի է եղել մանավանդ Այրարատյան «աշխարհ»-ը:
Պակաս տարածում չունեն նաև դրանիտը, բազալտը, ֆիլզիտնե-
րը: Շինանյութերի բարձր որակն ու առատությունը բնականա-
բար նպաստել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների շինա-
յարական արվեստի զարգացմանը, մի արվեստ, որի ամենա-
տարբեր ժամանակներին վերաբերող կոթողներն այսօր էլ պահ-
պանում են իրենց հմայքը:

Հրաբուխների տարածվածության շնորհիվ Հայկական լեռն-
աշխարհի գրեթե բոլոր կողմերում բխում են բազմատեսակ ու
բազմաթիվ հանքային տաք ու սառն աղբյուրներ: Դրանք հիմնա-
կանում ունեն ածխաթթվային, երկաթային, ծծմբային և ածխա-
թթվա-ալկալիական բաղադրություն: Հրազդան գետի ափազա-
նում բխում են հանքային մի շարք սառն աղբյուրներ, որոնց մեջ
ուստմական շատ հին ժամանակներից ի վեր բուժիչ հատկու-
թյուններով հայտնի է Արզնիի ջուրը: Այժմ այդտեղ գործում է
համամիութենական տիպի առողջարան: Տաք աղբյուրներից
հայտնի են «Վարչակի ջերմուկը» (Բայազետ քաղաքից ոչ հեռու,
Դիագինի շրջանում), Զերմուկը (Սյունիքի Վայոց ձոր գավա-
ռում), Կարինի (էրզրում) և Երզնկայի ջերմուկները: Մեր օրե-
րում լայնորեն օգտագործվում է Վայոց ձորի ջերմուկը, ուր կա-
ուուցվել են հիանալի առողջարաններ: Հանքային բազմաթիվ
աղբյուրներ կան Փամբակ ու Աղստև գետերի ձորերում, Որոտան
ու Ողջի գետերի ափազաններում և այլուր:

Հայկական լեռնաշխարհի այն մասում, որը մտնում է Սովե-
տական Միության տերիտորիայի մեջ, հայտնաբերվել են մի
շարք նոր հանքեր՝ մոլիբդեն, սիենիտներ, երկաթ և այլն: Սովե-
տական իշխանության տարիներին գտնաւոր մետաղների մշա-
կումը արագ թափով զարգացավ հատկապես Ալավերդում և
Ղափանում:

Հին ու միջին դարերում շահագործման է ենթարկվել նշված
հանքերի միայն մի մասը: Երկրի համեմատաբար խոր շերտե-
րում գտնվող մետաղները անմատչելի են եղել մարդու համար,

իսկ մի քանի հանքատեսակներ (օրինակ՝ քարածուխը) հին և միջին դարերում կարևոր նշանակություն չեն ունեցել:

Անկախ այդ բոլորից ընական պայմանների համառոտ նկարագրությունից երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհն իր կլիմայական ու հողալին բարենպաստ պայմաններով, ձկնառատ լճերով ու արագահոս դետերով, հարուստ բուսական ու կենդանական աշխարհով, հանքալին բաղմատեսակ հարստություններով մեծ հնարավորություններ է տվել տնտեսության զարգացմանը:

Հայաստանը քաղաքակրթված հին աշխարհի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր, և, իբրև այդպիսին, նա հայտնի էր պատմության վաղագույն ժամանակներից: Բուն Հայաստանի մասին իսկական հիշատակություններն սկսվում են Ուրարտական պետության անկումից անմիջապես հետո: Հայաստանի հնագույն շրջանի տերիտորիայի և վարչական բաժանման վերաբերյալ հիշատակություններ են կատարել Հերոդոտը, Քսենոֆոնը, Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը, Պտղոմեոսը և հայտնի այլ հեղինակներ: Սելևկյան տիրապետության ժամանակներից սկսած (IV—II դար մ. թ. ա.) հայաբնակ բոլոր շրջանները բաժանված էին երեք խոշոր վարչական միավորների՝ Փոքր Հայք, Մոփք և Մեծ Հայք, որոնք II դարում (մ. թ. ա.) դարձան առանձին-առանձին անկախ պետություններ: Դրանց մեջ ամենից զորեղը Մեծ Հայքի պետությունն էր, որտեղ II դարից (մ. թ. ա.) մինչև V դարը (մ. թ.) թագավորում էին նախ Արտաշեսյանները, ապա Արշակունիները:

Արտաշեսյանների օրոք, մանավանդ Արտաշես I-ի և Տիգրան II-ի թագավորության շրջանում, Մեծ Հայքի տերիտորիան՝ հարևան հայկական ու մասամբ ոչ հայկական շրջանների, ինչպես նաև Մոփքի ու Փոքր Հայքի հաշվին ընդարձակվելով, հասավ իր առավելագույն սահմաններին: Նրա սահմանները, որ զրեթև առանց էական փոփոխության մնացին նաև I—IV դարերում, Տիգրան II-ի օրոք հասնում էին արևելքում Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Եփրատ, հյուսիսում՝ Կուր գետը, իսկ հարավում Կորդվաց լեռների հարավային վերջավորությունները: Նշված սահմանների միջև ամփոփված երկիրը, որը, եթե բացառելու լինենք արևելյան մի քանի շրջաններ, հիմնականում համընկնում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, պատմությանը հայտնի է Մեծ Հայք կամ ուղղակի Հայաստան անունով, անկախ ժամանակի ընթացքում նրա կրած տերիտորիալ ու վարչական-քաղաքական փոփոխություններից:

Մեծ Հայքն իր մեջ լիովին շեր ընդգրկում հայաբնակ բոլոր

շրջանները, ինչպես նաև նրա մեջ մտնող որոշ տերիտորիաներ (Փայտակարանը, Պարսկահայքի ու Կորճեքի որոշ մասերը) հասարակ չէին: Մեծ Հայքը վարչական առումով Աքտաշեսյանների թագավորության շրջանում բաժանվում էր զորավարությունների (վարչատերիտորիալ ու զինվորական միավորներ) ու բզեշխությունների, իսկ Արշակունիների օրոք՝ նախարարությունների ու բզեշխությունների: Հետագայում Մասանյանների, Արափական խալիֆայության, Բաղրատունիների թագավորության, սելջուկների տիրապետության շրջանում և հետագա դարերում երկրի ներքին վարչատերիտորիալ բաժանումներն ըստ էության բազմաթիվ անգամ ենթարկվում են փոփոխությունների: Սակայն դարեր շարունակ պատմագիրների ու աշխարհագիրների մոտ գործածության մեջ է մնում Մեծ Հայքի տերիտորիալ այն բաժանումը, որը տրվում է VII դարի «Աշխարհացույց»-ում: Անանիա Շիրակացին, որին այժմ վերագրում են այդ «Աշխարհացույց»-ը, Մեծ Հայքը «աշխարհների» (նահանգ, կողմ, տուն) ու գավառների է բաժանել՝ ելնելով երկրի ներքին վարչական և ընդ-աշխարհագրական պայմաններից:

Ըստ «Աշխարհացույց»-ի Մեծ Հայքը բաղկացած էր 15 աշխարհներից, որոնք բոլորը միասին ունեին 191 գավառ: Այդ աշխարհները հետևյալներն էին. Տայք (Ճորոխ գետի միջին հոսանքի շրջանում), Բարձր Հայք կամ Կարինի աշխարհ (Արևմուտյան Եփրատի վերին ու միջին հոսանքների ավազանում և Ճորոխի վերնագավառում), Զորորդ Հայք (Արածանիի ստորին և Այլմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում), Աղձնիք (Հայկական Տավրոսի և Արևմտյան Տիգրիսի միջև), Կորճեք կամ Կորդվաց «աշխարհ» (Արևելյան Տիգրիսից հարավ), Մոկք (Արևելյան Տիգրիսի աջ կողմում), Պարսկահայք (Ուրմիա լճի հյուսիսարևմտյան և արևմտյան կողմում), Փայտակարան (Կուր և Արաքս գետերի ստորին հոսանքից հարավ՝ Ատրպատականի հյուսիսային շրջաններում), Արցախ (Կուր և Արաքս գետերի միջև՝ ալժմյան լեռնային Ղարաբաղն ու Միլլիի տափաստանը միասին վերցրած), Ուտի կամ Ուտիք (Սևանա ու Արեղունի լեռների և Կուրի միջև), Գուգարք (Աղստևից մինչև Ճորոխի ավազան), Տուրուբերան կամ Տարոնի երկիր (Արածանիի միջին հոսանքի շրջանում և Արաքսի ծայր վերնագավառում), Վտսպուրական (Վանա ու Ուրմիա լճերի և Արաքսի ու Հայկական Տավրոսի արևելյան հատվածի միջև) և Այրարատ, որն իր մեջ ընդգրկում էր Արաքսի միջին հոսանքի ավազանը և Արածանիի վերնագավառը:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնապես կարևոր դեր են խաղացել Բարձր Հայքը, Չորրորդ Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Գուգարքը և, հատկապես Այրարատը: Բարձր Հայքի գավառներից նշանավոր էին՝ Դարանաղի գավառն իր Անի ամրոցով, Եկեղյաց գավառը՝ Նրիզա ավանով (Երզնկա), Մանանաղի գավառը, որն առանձնապես հայտնի դարձավ Թոնդրակյան շարժման ժամանակ, Կարինը Կարին քաղաքով և Սպեր գավառը Սպեր (այժմ՝ Իսպիր) գյուղաքաղաքով: Չորրորդ Հայքը հնում հայտնի էր Մոփք անունով, IV դարի երկրորդ կեսից այն կոչվում է Նախարարական Հայաստան, իսկ 6-րդ դարից՝ Հուստինիանոսի ռեֆորմից հետո, արդեն կոչվեց Չորրորդ Հայք: Այս տղխարհի գավառներից նշանավոր էին Հանձիթը՝ Խարթեղո քաղաքով և Հոանդես վայրով, Մեծ Մոփքը, Անգեղ տուն գավառը՝ Անգղ ամրոցով և այլն: Տուրուբերան շխարհի ամենանշանավոր գավառը Տարոնն էր՝ Աշտիշատ ու Գլակա վանքերով, Ողական ամրոցով, Մուշ գյուղաքաղաքով և նշանավոր Հացեկաց ու Խորնի գյուղերով: Նրա մյուս գավառներից էին Բզնունիքը, Խոփառունիքը, Խոփը և այլն:

Վասպուրականը Մեծ Հայքի ամենաբազմագավառ «աշխարհըն» էր, նրա գավառների թիվը հասնում էր մինչև 37-ի: Հայտնի էին հատկապես Ռշտունիքը՝ Ոստան գյուղաքաղաքով, Նարեկա վանքով և Աղթամար կղզով, Տոսպը՝ Վան քաղաքով և Արտամետ գյուղաքաղաքով, Արտազր՝ Ավարայրի դաշտով և Եղինդ գյուղով, Աղբակը՝ Արծրունիների Ադամակիրտ ոստանով, Նախճավանը՝ Նախճավան քաղաքով և գուսաններով հայտնի գինեվետ Գողթըն գավառը: Սյունիքի նշանավոր գավառներից էին Արևիքը (այժմյան Մեղրու շրջանը), Բաղքը (Ղափանը), Սղուկը (Սիսիանը և Գորիսի մի մասը), Վայոց ձորը (Եղեգնաձոր և Ազիզբեկով շրջանները միասին վերցրած) և Գեղարքունիք գավառը (Մարտունի, Կամո և Սևան շրջանները միասին վերցրած):

Մեծ Հայքի ամենահայտնի «աշխարհ»-ը Այրարատն էր, հայ սպետականության, կուլտուրական ու տնտեսական կյանքի ամենանշանավոր կենտրոնը: Բավական է ասել, որ հայկական պետության մայրաքաղաքների մեծագույն մասը գտնվում էր Այրարատում: Այրարատյան «աշխարհ»-ի գավառներից հայտնի էին՝ Բասենը՝ Վաղարշավան քաղաքով, Արշարունիքը՝ Նրվանդաշատ ու Բաղարան քաղաքներով, Որվանդավան դղյակով և Արտադերս ամրոցով, Վանանդը՝ Կարս բերդով, Շիրակը՝ Անի բերդով, Արադածոտը՝ Արմավիր ու Վաղարշապատ քաղաքներով, Կոտայքը՝

Երևան գյուղաքաղաքով, Մաղազը՝ Գառնի գերդաքաղաքով, Բագրե-
վանդը՝ Վաղարշակերտ գյուղաքաղաքով, Մազկոտունը՝ Շահապիվան
վանքով, Կոզովիտը՝ Բագրատունիների ոստան Գարոյնքով (Բա-
յազետ), Ոստանը՝ Արտաշատ և Դվին քաղաքներով, Հայ մատենա-
գիրները, հատկապես Ղազար Փարսեցին, մեծ զավեստով են խո-
սում Այրարատի արգավանդության մասին:

Մեծ Հայքից բացի հայ ժողովուրդը զանգվածներով բնակ-
չության մեծամասնություն է կազմել նաև Փոքր Հայքում, որն
սկզբում գրավում էր միայն Իրիս (Եջիլ-իրմակ) գետի և նրա աջա-
կողմյան Գայլ (Կելկիդ) գետերի վերին ու միջին հոսանքների ա-
վազանները, բայց հետագայում, IV դարից սկսած, երբ այն բա-
ժանվեց Առաջին և Երկրորդ Հայք պրովինցիաների (առաջինը
Սեբաստիա, երկրորդը՝ Մալաթիա կենտրոնով), նրա տերիտո-
րիան զգալի շափով մեծացրին հարևան շրջանների հաշվին: Ավե-
լի ուշ Մեծ Հայքից եկող բնակիչները Փոքր Հայքից բացի բնա-
կություն հաստատեցին նաև նրա հարավային հարևան՝ նախկին
Կապադովկիայի տերիտորիայում, իսկ X դարից՝ Կիլիկիայում,
որտեղ XI դարում նրանք ստեղծեցին իրենց պետականությունը:

Արաբական սլետության ժամանակներից սկսած՝ մեկը մյու-
սին փոխարինող արտաքին նվաճողները միշտ ցանկացել են ա-
ղավաղել, փոխել Հայաստանի աշխարհագրական անունները:
Այդ սլատճառով էլ մենք Հայաստանում հանդիպում ենք ամենա-
տարբեր օտարածին աշխարհագրական անունների: Սակայն նրա
բնակչության հիմնական զանգվածները և աշխարհագրական ա-
նունների մեծ մասը, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային
պատերազմը, մնացին հայերն ու հայկական անունները:

ՆԱԽՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԿԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գ Լ ՈՒ Ռ Ի

ՆԱԽՆԱԳԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ ԵՎ ՆԵՈԼԻԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նախնադարյան
հասարակութեան
զարգացման
շրջանները

Մարդկային հասարակության կազմավորումն ու զարգացումը հարյուր հազարավոր տարիների պատմությունն ունի:

Հայտնի է, որ մարդը հանդես է եկել երկրի պատմության շորթորդական ժամանակաշրջանի սկզբում, ավելի քան մեկ միլիոն տարի առաջ երկրագնդի այն մասերում, որտեղ գոյություն են ունեցել առավել նպաստավոր պայմաններ:

Մարդու՝ կենդանական աշխարհից բաժանվելու և հասարակական էակ դառնալու մեջ վճռական դեր է կատարել աշխատանքը: Նախամարդը աշխատանքային գործունեությամբ ոչ միայն զարգացնում է իր ֆիզիկական կառուցվածքը, այլև ընդարձակում մտահորիզոնը, ստեղծում հաղորդակցության միջոցը՝ հոգաբաժան լեզուն:

Ի տարբերություն կենդանիների, մարդն իր սնունդն ու կենսապայմանները հայթայթելու համար բնության դեմ մղվող պայքարում հանդես է դալիս արտադրության գործիքներով: Աշխատանքային կամ արտադրության գործիքների պատրաստումը մարդու առաջին և հիմնական առանձնահատկությունն է: Նրա կարևոր առանձնահատկություններն են նաև գիտակցությունը, մտածողությունը և նպատակադրումը:

Մարդն իր առաջին գործիքները պատրաստել է փայտից, քարից և ոսկրից: Քարե գործիքների պատրաստման համար իբրև շինանյութ ծառայել են կայծքարը, օքսիդիանը (սասանի եղունգ), կվարցիտը և այլն: Միայն հարյուր հազարավոր տարիներ հետո,

մարդը, տիրապետելով մետաղների մշակման արվեստին, սկսում է գործիքներ պատրաստել նաև մետաղներից:

Նախնադարյան հասարակության պատմությունը ըստ աշխատանքային գործիքների, բաժանվում է քարե դարի, պղնձե-քարե դարի (էնեոլիթ), բրոնզե դարի և երկաթե դարի: Քարե դարը իր հերթին բաժանվում է երկու խոշոր շրջանների՝ պալեոլիթ և նեոլիթ, այսինքն՝ հին քարե դար և նոր քարե դար:

Նյութական բարիքներ արտադրելու համար, բնության դեմ մղվող պայքարում, մարդիկ հանդես են գալիս միասին, խմբերով կամ հասարակություններով:

Նախնադարյան հասարակության սկզբում մարդիկ ապրել են թափառող խմբերով, իսկ հետագայում միավորվել են տոհմային համայնքներում: Նախնադարյան հասարակության արտադրական հարաբերությունների հիմքը հանդիսացել է արտադրության միջոցների հանրային սեփականությունը: Այստեղ թե՛ աշխատանքը և թե՛ ձեռք բերված նյութական բարիքների բաշխումն ու յուրացումը ղնեցել են կոլեկտիվ, հասարակական բնույթ: Այստեղ չեն եղել ոչ շահագործում և ոչ էլ զստակարգեր: Քարե գործիքներով զինված մարդը միայն երկարատև աշխատանքի միջոցով էր հազիվ կարողանում պահպանել իր և իր սերնդի գոյությունը: Հասարակության ներսում հավելյալ կենսամթերքների արտադրության անհնարինությունը բացառում էր շահագործման և զստակարգերի գոյության հնարավորությունը:

Պալեոլիթը Հայաստանում

Պալեոլիթը կամ հին քարե դարը տևել է մի քանի հարյուր հազար տարի: Վերջին տասնամյակներում կատարված հնագիտական բազմաթիվ հայտնագործումներն ապացուցում են, որ Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսացել է մարդկային հասարակության հնագույն բնակավայրերից մեկը, որտեղ բնակության համար գոյություն են ունեցել աշխարհագրական, կլիմայական նպաստավոր պայմաններ: Հայաստանը ծածկված է եղել մերձարևադարձային կոսսական խիտ անտառներով, ունեցել է մեղմ ու խոնավ կլիմա:

Արտին լեռան լանջերում, Հրազդան գետի միջին հոսանքի շրջանում, ինչպես և Կարս, Մալաթիա, Բուլանխա քաղաքների շրջակայքում հայտնաբերված նախնադարյան մարդու կայաններից հայտնաբերվել են հազարավոր քարե գործիքներ, որոնք պատկանում են պալեոլիթի տարբեր շրջաններին: Այս կայաններից շա-

տերը հանդիսացել են քարե գործիքների պատրաստման յուրատեսակ արհեստանոցներ:

Այժմ համաշխարհային մեծ համբավ ու ճանաչում են ստացել Արտին լեռան սիստեմի մեջ մտնող Սատանի դար, Արեգունի և Հարավային կոլվոզ բլուրների լանջերին հայտնաբերված պալեոլիթյան կայանները: Այս կայաններից գտնված քարե գործիքները պատկանում են պալեոլիթի ամենավաղ շրջաններին՝ շելյան և աշելյան մշակույթներին, կամ, այլ կերպ ասած, դրանք նախնադարյան մարդու ամենահին քարե գործիքներից են: Հայաստանում գտնված շելյան քարե գործիքները, որոնք միակն են Սովետական Միության մեջ, ունեն ավելի քան 800.000 տարվա հնություն:

Ստորին պալեոլիթի գործիքների կոպիտ ու անմշակ վիճակը ցույց է տալիս ոչ միայն աշխատանքի ու արտադրության ձևերի, այլև մարդկային հնագույն խմբերի զարգացման ցածր աստիճանը: Այդ ժամանակ մարդիկ սայրում էին թափառող փոքրաթիվ խմբերով, սնվում էին բույսեր և պտուղներ հավաքելով, մասամբ էլ վայրի կենդանիներ որսալու միջոցով:

Ստորին պալեոլիթի վերջում երկրաբանական փոփոխությունների հետևանքով Սվրոպայի և Կովկասի, այդ թվում և Հայաստանի կլիման խիստ կերպով ցրտում է, գոյանում են սառցադաշտային կենտրոններ:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքով առաջացած սննդի հայթայթման դժվարությունները Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդուն ստիպում են բարելավել իր աշխատանքի գործիքները և բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը: Այժմ գործիքները նախկինների համեմատությամբ ոչ միայն լավ էին մշակվում, այլև ունեին ավելի սուր և կտրող ծայրեր, որովհետև այժմ մամոնտի, ոնգեղջյուրի, հսկա եղջերուի, քարանձավային արջի կոյնկտիվ որսորդությունը դարձել էր նախնադարյան մարդու սննդի գլխավոր աղբյուրներից մեկը:

Կլիմայի խստացումը ստիպում է միջին պալեոլիթի մարդուն ցրտից պատսպարվելու համար ապաստարան-կացարան գտնել: Հայաստանում նույնպես նախնադարյան մարդու առաջին մշտական ապաստարան-կացարանները դառնում են քարայրները, որոնք նա նվաճում էր զիշատիչ կենդանիների դեմ մղվող համառ պայքարում: Երևանյան լճի աջ ափին գտնվող մի մեծ քարանձավից հայտնաբերվել են միջին և վերին պալեոլիթին պատկանող հազարավոր քարե գործիքներ ու մեծ քանակությամբ խոհանո-

ցայիս մնացորդներ, որոնք ունեն 100.000-ից մինչև 25.000 տարվա հնություն, նման բազմաթիվ կացարան-քարայրներ պոնովել են նաև այլ վայրերում:

Ստորին և միջին պալեոլիթում մարդը ղեռն լրիվ կերպով անջատված չէր կենդանական աշխարհից, ժամանակակից մարդու տիպը՝ մաժոնդ, բանական մարդը (Homo Sapiens) հանդես է դալիս միայն պալեոլիթում:

Միջին և վերին պալեոլիթի սահմանադժուժ մարդը կատարում է ամենամեծ գյուտերից մեկը՝ արհեստական կերպով կրակ ստանալու գյուտը, որը Ֆ. Էնգելսի բնորոշմամբ ռևոլյուցիոն գեմ մարդու տարած առաջին մեծ հաղթանակն էր: Կրակը նախնադարյան մարդուն ոչ միայն պաշտպանում է ցրտից ու հնարավորություն տալիս նրան հում մսից անցնելու խորոված-եփած մսի ցորժածության, ոչ միայն հեշտացնում է նրա աշխատանքը, դործիքների պատրաստումն ու սննդի հայթայթումը, այլև մի ահեղ զենք է դառնում բնության և դիշատիչ կենդանիների դեմ պայքարելու համար: Կրակը մարդուն հնարավորություն է տալիս տարածվելու ավելի ընդարձակ տերիտորիայում:

Համատեղ աշխատանքային դործունեությունը, ընդհանուր բնակարանում միասին ապրելը ոչ միայն բնական անհրաժեշտությամբ, համախմբում ու

Մայրական տոհմի ձևավորումը

միավորում է մարդկանց, այլև նպաստում նրանց միջև ամուսնական հարաբերությունների կարգավորմանը, արենակցական կապերի առաջացմանն ու ամրապնդմանը: Մարդկային հասարակությունը նախնադարյան հոտից անցում է կատարում դեպի նախնադարյան տոհմային համայնքը: Այդ համայնքների մեծ մասում առաջ է դալիս նաև խմբակցական ամուսնության էկզոգամ, այսինքն՝ այլացեղ ձևը, որի ժամանակ արգելվում էր ներտոհմային ամուսնությունը և այն թույլատրվում էր միայն տարբեր, ոչ սրենակից տոհմերի տղամարդկանց ու կանանց միջև: Էկզոգամայի զարգացումը նպաստում է թշնամարտը տրամադրված մարդկային տարբեր խմբերին մոտենալ իրար:

Վերին պալեոլիթում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, զբաղմունքի նոր բնագավառների հանդես գալը նախնադարյան հասարակության ներսում առաջ են բերում աշխատանքի բնական բաժանում տղամարդկանց և կանանց միջև: Նթն տղամարդը առավելապես զբաղվում էր որսորդությամբ և դործիքներ ու զենքեր պատրաստելով, ապա կինը հավաքում էր

բույսեր, պատրաստում հագուստներ ու տնային իրեր, խնամում երեխաներին ու ծերերին, պահպանում օջախ-կրակարանը և այլն: Բացառիկ կերպով մեծ էր կնոջ դերը հասարակական-ընդհանուր բնակարանում: Տոհմային համայնքներում գոյութիւն ունեցող խմբակցական ամուսնութեան պայմաններում երեխայի հայրը որոշակի կերպով հայտնի չէր, ուստի երեխաները պատկանում էին մորը և արենակցութիւնը որոշվում էր կնոջ գծով: Այս հանգամանքը մեծացնում է կնոջ-մոր դերն ու ազդեցութիւնը նախնադարյան հասարակութեան կյանքում: Վերին պաշտօնութեամ առաջանում է մայրական տոհմային համայնքը, հաստատվում է մայրիշխանութիւնը: Մայրական տոհմային համայնքում մարդիկ, բացի բնութեան ու գիշատիչ կենդանիների դեմ համատեղ պայքարելու, համատեղ սնունդ հայթայթելու անհրաժեշտութիւնից, իրար էին միացած նաև արենակցական կապերով: Տոհմային համայնքում թե՛ աշխատանքը և թե՛ նյութական բարիքների քաշխումն ու յուրացումը ունեին բացառապէս կոլեկտիվ բնույթ:

Նեոլիթը Հայաստանում

Հայաստանում ապրող նոր քարեդարյան մարդը նախ խոշոր առաջադիմութիւն է կատարում աշխատանքի գործիքների պատրաստման ասպարեզում: Պաշտօնի կրպիտ, ծանր, պարզունակ քարե գործիքների փոխարեն հանդես են գալիս մշակված, ավելի նպատակահարմար ձև ունեցող մասնագիտացված գործիքներ ու զենքեր: Թախինի շրջանի Զաղաններ, Բառոժ, Արարատյան դաշտի Կղզյակ-բլուր, Տերտերի-ձոր, Մաշտոց-բլուր, Սև-բլուր կոչվող նեոլիթյան բնակատեղիներից, ինչպես և Անի-Պեմզայի, Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ դյուղի շրջակայքից և այլ վայրերից հայտնաբերված գործիքների ու զենքերի մեջ կան կայծքարից, օբսիդիանից ու կրաքարից պատրաստված դանակներ, կացիններ, մուրճեր, ուրագներ, բրիչներ, գուրդեր, իլիկի գլուխներ և այլն:

Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, այդ թիւում և Հայաստանում, մարդը նոր քարե դարի հենց սկզբում կատարում է իր ժամանակի ամենահնաճիպ զենքի՝ նետ ու աղեղի գլուտը, որը նրա ձեռքին մի կարևոր գործիք ու զենք է դառնում որսը հեռից սպանելու, վիրավորելու, ինչպես և գիշատիչ կենդանիներից ու թռչնամիներից պաշտպանվելու համար: Հայաստանի նեոլիթյան

բնակատեղերից գտնվել են կայծրարից ու օքսիդիանից պատրաստված, երկու կողմից մշակված, սուր ու հոանկյունաձև նետի սլաքներ:

Նոր քարեդարյան մարդու խոշոր նվաճումներից մեկը հանդիսացավ վայրի կենդանիների ընտելացումը և անասնապահության սկզբնավորումը: Մարդը ոչ միայն օգտագործում էր կենդանու միսը, կաթը, կաշին ու մորթին, այլև նրա բուրդը և մազը: Հայաստանի նեոլիթյան բնակատեղերում, բացի ընտանի ոչխարի, այծի, եղան, խոզի ու շան ոսկորներից, գտնվիլ են նաև քարից ու ոսկրից պատրաստված իլիկի գլուխներ, հեքուններ ու ասեղներ: Այս իրերը ապացուցում են, որ Հայաստանում ասլրող նեոլիթյան մարդը բուրգն ու մազը մանում էր թել ստանալու համար, որը նա օգտագործում էր հաղուստներ հյուսելու և մորթի հագուստեղենի առանձին մասերն իրար միացնելու համար:

Նեոլիթի վերջում հատկապես կնոջ ջանքերով հանդես է դալիս նաև ձեռքի բրիչով մշակվող պրիմիտիվ երկրագործությունը: Վերևում նշված բնակատեղերում գտնված ցորենի ու գարու մնացորդները, քարե ու ոսկրե բրիչները, մանգաղները, սանդեբն ու աղորիքները հաստատում են, որ Հայաստանում երկրագործությունը առաջացել է մ. թ. ա. վեցերորդ հազարամյակում և նրա առաջին կենտրոններն են դարձել Արարատյան դաշտը, Արածանի գետի ստորին հովիտը, Հայոց ձորը Վասպուրականում և այլն:

Անասնապահությունը և երկրագործությունը հեղաշրջող գեր են կատարում նախնադարյան հասարակության կյանքում: Մարդիկ հավաքչության և որսորդության միջոցով ձեռք բերվող պատահական, անկայուն սննդի աղբյուրներից, ստեղծում են իրենց համար սննդի համեմատաբար մշտական ու կայուն աղբյուրներ: Անասնապահությունը և երկրագործությունը մեծ շախտվ նպաստում են նաև նստակեցությանը, մշտական բնակարանների կառուցմանը, մարդկանց ապրելակերպի, նրանց սոցիալականացության, հոգեբանության փոփոխմանը:

Նախնադարյան հասարակության տնտեսության և մշակույթի դարպացման մեջ հսկայական դեր է կատարում նաև նեոլիթի շրջանում կավագործության կամ խեցեգործության առաջացումը: Կավի ամանների հանդես գալը բարելավում է մարդկանց սնունդը և սննդամթերքների պահպանման գործը: Հայաստանի նեոլիթյան բնակատեղերից գտնվել են կավի, ավազի ու հարդի խառնուրդից ձեռքով կոպիտ կերպով պատրաստված, վատ թրծ-

ված գորշ ու կավագույն թուսեր, կճուճներ, գավեր և այլ աման-ների բեկորներ:

Նեոլիթի վերջում առաջանում է նաև մթերքների միջտոհմա-յին պարզ փոխանակութունը: Հայաստանում միջտոհմային պարզ փոխանակության հիմնական նյութերից մեկը դառնում է աղը, քա-նի որ այն գոյություն շունեի բուրբ տոհմերի ասրած տերիտո-րիայում:

Հայաստանում փոխանակության կարևոր նյութեր էին նաև օքսիդիանը ու նրանից պատրաստված գործիքները: Հատկապես Արագածի օքսիդիանը իր ծխագույն, երբեմն նաև կարմրավուն գույներով տարբերվում է այլ երկրների նույնանման քարատե-սակներից, որը մեզ հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա տարածման սահմանները: Ոչ լրիվ տվյալներով, Արագածի օքսի-դիանից պատրաստված գործիքներ են գտնվել Անդրկովկասի Պարսկաստանի, Միջագետքի և Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում:

**Մայրական տոհ-
մային համայնքի
զարգացումը**

Տնտեսության նոր քնագավառների հանդե-
զալը ավելի է խորացնում աշխատանքի բնա-
կան բաժանումը տղամարդկանց և կանանց
միջև: Կինը, բացի տնային աշխատանքնե-
րից, զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ:

անասնապահությամբ, բրդի մշակմամբ և այլն: Մենդի մշտա-կան և հիմնական միջոցներն արտադրվում էին կնոջ աշխատան-քով, որովհետև որսորդությունը, որով հիմնականում զբաղվում էին տղամարդիկ, կախված էր պատահական հաջողությունից:

Նախնադարյան հասարակության ներսում ավելի է բարձրա-նում կնոջ դերը: Վերին պալեոլիթում առաջացած մայրական տոհմային համայնքը լրիվ զարգացման է հասնում նեոլիթի շրջանում: Արտադրության բոլոր միջոցները՝ հողը, անասունները, աշխատանքի գործիքները և այլն հանդիսանում էին տոհմի սե-փականությունը:

Տոհմի ղեկավարման զերագույն մարմինը տոհմի ժողովն էր, որտեղ հավասար իրավունքներ ունեին տղամարդիկ և կանայք: Տոհմի ժողովը վճռում էր տոհմի ներքին և արտաքին բոլոր կա-րևոր հարցերը, ընտրում և հրաժարեցնում էր տոհմի ավագին և ուղղմական առաջնորդին:

Ուշ նեոլիթում առաջանում է դույզային ամուսնությունը և դույզային ընտանիքը, որի ժամանակ նույնպես ամուսնությունը թույլատրվում էր տարբեր, ոչ արյունակից տոհմերի, անդամների միջև:

Նեոլիթի շրջանում արտադրողական ուժերի ղարգացման հետևանքով զգալի չափով աճում է ազդարնակչության թիվը: Բազմամարդ տոհմերի անդամների մի մասը պարբերաբար բաժանվելով ստեղծում են նոր տոհմեր, որոնք բնակչություն են հաստատում մայր տոհմից որոշ հեռավորության վրա գտնվող սակավարնակ կամ անմարդարնակ շրջաններում: Տնտեսական ու մշակութային փոխադարձ կապերի, հարևան թշնամի տոհմերից համատեղ կիրպով պաշտպանվելու, փոխադարձաբար իրար օգնելու անհրաժեշտությամբ արյունակից տոհմերը, ինչպես և էկզոգամ ամուսնությունը իրար հետ կապված ոչ արյունակից տոհմերը միանալով կազմում են ցեղեր, իսկ ցեղերն իրենց հերթին երբեմն կազմակերպում են նաև դեռևս անկայուն ցեղային միություններ:

Ցեղերի առաջացումը մեծ չափով նպաստում է տնտեսական, ու մշակութային դյուտերի, նորությունների արագ տարածմանը և յուրացմանը: Առաջանում են նաև ցեղային լեզուները, որոնք հասկանալի էին ավելի շատ թվով մարդկանց:

Նախնադարյան մարդու բնության, բուսական և կենդանական աշխարհի նկատմամբ ունեցած միամիտ աշխարհայեցողությունից դեռևս պալեոլիթի շրջանում ստաջանում և զարգանում է տոտեմիզմը, որը իր գոյությունը պահպանում է նաև նեոլիթի ժամանակ: Ամեն մի տոհմ ուներ իր բուսական կամ կենդանական տոտեմը և կոչվում էր նրա անունով: Նրա անդամները հավատում էին, որ իրենց տոհմը առաջացել է այս կամ այն բույսից կամ կենդանուց: Ազգագրական և այլ տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում սպորդ տոհմերի մոտ հիմնականում գոյություն են ունեցել կենդանական տոտեմներ, ինչպես ցույց էր, ձի, վարաղը, խոյը, այծը, շունը, եղջիրուն, արծիվը, անդրը, աղավնին, արագիլը, կուռնկը, ծիծեռնակը, օձը և այլն:

Այդ ժամանակ մարդը, շարժանալով բացատրել մահվան, բնի և բնության երևույթների պատճառները, սկսում է պաշտամունքի առարկա դարձնել բարի և չար ուղիներին: Հայաստանում սպորդ նախնադարյան մարդը ևս հավատում էր, որ մեռնելիս մարդու հոգին մարմնի հետ չի մահանում, այլ փոխադրվում է մի այլ աշխարհ: Նրա համար հսկողուցյալի հետ թաղում էին նրա զինքերը, զարդերը, ձի, գործիքներ, ամաններ, անասուններ, ուտելիք, ջուր և այլն:

**ԷՆՆՈՒԻԹԸ
Հայաստանում**

Հայաստանը հանդիսացել է մետաղամշակության հնագույն վայրերից մեկը: Դրան մեծ շարժում նպաստել են պղնձի, կապարի,

երկաթի, անադի հարուստ հանքերը:

Մետաղի մշակույթի իրացման առաջին ժամանակաշրջանը հանգիստանում է էնեոլիթը, այսինքն՝ պղնձ-քարե դարը: Այն Հայկական լեռնաշխարհում տեղ է մ. թ. ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև III հազարամյակի վերջը:

Հայաստանում ապրող նախնադարյան մարդը նույնպես իր առաջին մետաղե գործիքները պատրաստել է մաքուր պղնձից: Սակայն մաքուր պղնձից պատրաստված գործիքներն իրենց փափկության պատճառով չեն կարողանում արտադրության բնագավառից լրիվ դուրս մղել քարե գործիքներին: Այդ պատճառով էլ էնեոլիթի ժամանակ ևս քարե գործիքները շարունակում են կարևոր դեր կատարել:

Հնագիտական պեղումների ընթացքում թե՛ Սովետական Հայաստանում և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերվել են մեծ թվով էնեոլիթյան բնակավայրեր: Հատկապես բացառիկ նշանակություն ունեն Ծենգավիթի, Արովյանի, էջմիածնի շրջանի Մոխրաբլուրի, Սև բլուրի, Թագավորանիստի (Կիրովական), Վանի, Կարինի, Բազումանդի շրջաններում գտնվող բնակատեղիները: Այդ վայրերում գտնվել են պղնձից պատրաստված կացիներ, ուրագներ, դանակներ, մանգաղներ, գնդասեղներ, ձուկ որսալու կարթեր, տեգի տերևաձև ծայրեր, ապարանջաններ, օղեր և այլն: Մեծ արժեք ունեն Ծենգավիթում և Քյուլթափայում գտնված պղղընձե հարթ, կոթի անցքով կացինը, իսկ Փառնիի էնեոլիթյան շերտում՝ սկանչավոր կացին ձուլելու քարե կաղապարները: Այս դյուտերն ապացուցում են, որ Հայաստանում գտնված պղնձե իրերը ձուլվել ու պատրաստվել են տեղում:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ծենգավիթում հայտնաբերված տոհմային բնակարանները: Դրանք բաղկացած են 6—8 մետր տրամագիծ ունեցող կլոր կացարաններից և հարակից քառանկյունի, իրար հետ կապված շինություններից, որոնց հիմքերը շարված են անմշակ քարով, պատերը՝ հում սղյուսով, իսկ տանիքները ծեփված են ցեխով: Կլոր կացարանի կենտրոնում գտնվում է մի մեծ քար, որը հենարան է հանդիսացել կոնաձև տանիքի վերջավորությունն ամփոփող և նրա ծան-

յությունը պահպանող սյան համար: Այս սյան մոտ գտնվում է սյաշտամունքային օջախը, որն ունի իրար հետ կապված երեք բաժանմունք: Էնեոլիթյան ալյուրիտի բնակարաններ գտնվել են նաև այլ վայրերում:

Պղնձե գործիքների հանդես դալը և քարե գործիքների հետագա կատարելագործումը նպաստում են Հայաստանի նախնադարյան հասարակութային տնտեսական զարգացմանը:

Հայաստանի էնեոլիթյան գրեթե բոլոր բնակավայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ոչխարի, այծի, կովի, շան, խոզի, ձիու և այլ ընտանի կենդանիների ոսկորներ: Նույն բնակավայրերից հայտնաբերվել են նաև վայրի կենդանիների, հատկապես վայրի այծի, եղջերուի և ձկան ոսկորներ, որոնք ցույց են տալիս, որ էնեոլիթյան մարդը անասնապահության հետ միաժամանակ զբաղվում էր նաև որսորդությամբ ու ձկնորսությամբ:

Էնեոլիթի շրջանում գոյություն ունեցող երկրագործության մասին մեզ արժեքավոր տվյալներ են հասել Շենգավիթի սլեզումներից: Կլոր կացարանների հատակին և կավե մեծ ամանների մեջ գտնվել են ցորենի, դարու տարբեր տեսակների հատիկներ ու հասկեր, որոնք մոտ են տեղական վայրի տեսակներին: Էնեոլիթյան տարբեր բնակատեղիներից դուրսվել են նաև զգալի թվով քարե մանդաղներ, կտրիչներ, սանդեր և ազդրիքներ, որոնք օգտագործվել են հասկերը թափելու, ձեռնելու միջոցով հասկերից հատիկներն անջատելու, մանրացնելու և կոպիտ ալյուր ստանալու համար:

Սակայն եղած տվյալները ցույց են տալիս նաև, որ էնեոլիթի ժամանակ Հայաստանում երկրագործությունը գտնվում էր դեռևս զարգացման ցածր աստիճանի վրա: Ցանքը կտրտարվում էր բնակավայրերին մոտիկ գտնվող դեղերի ափերի նեղ շերտերում, հողը մշակվում էր բրիչի ու փայտատի միջոցով, հացահատիկային սերմերը դեռևս վայրի տեսակներից էին:

Համեմատաբար ավելի բարձր զարգացման է հասնում կավագործությունը: Հայաստանի էնեոլիթյան բնակավայրերում գտնվել են մեծ քանակությամբ լավ փայլեցված սև և բաց կարմրավուն գույնի կավե ամաններ և ամանների բեկորներ, որոնց վրա հաճախ կան երկրաչափական, բուսական և կենդանական զարդարանքներ ու նկարներ: Հայտնաբերվել են նաև կավից պատրաստված կնոջ, եզան, ոչխարի, շան և թռչունների արձանիկներ:

Բրոնզե դարը Հայաստանում

Էնեոլիթին հաջորդում է բրոնզե դարը, որը Հայաստանում սկսել է մեր թվականությանից առաջ II հազարամյակի ըսկրոլթից մինչև X դարը: Մաքուր պղինձը իր փափկության պատճառով երկար չի մնում գործածության մեջ: Հետագայում մարդը պղնձի և անագի համաձուլվածքից ըստանալով ավելի ամուր մի այլ մետաղ՝ անագապղինձը կամ բրոնզը, սկսում է իր գործիքները պատրաստել դրանից:

Պատմական Հայաստանի տերիտորիայում շկա մի շրջան, որտեղ գտնված շինեն բրոնզեդարյան հուշարձաններ:

Բրոնզե դարում սկսում են լայնորեն օգտագործման ենթարկվել Հայաստանի պղնձի, կապարի, ոսկու, արծաթի, անագի հանքերը: Իր ժամանակի տեխնիկայի ուսումնասիրման տեսակետից բացառիկ արժեք ունեն պեղումների միջոցով հայտնաբերված Մեծամորի տարբեր մետաղների և Ջոդի ոսկու հանքանյութի մշակման արտադրական համալիրները՝ հանքաքարի մանրացման, հարստացման հարմարանքներով, մետաղներ հալելու բազմաթիվ մեծ ու փոքր հնոց-ձուլարաններով:

Շատ հարուստ և լավ պահպանված բրոնզեդարյան իրեր են գտնվել հատկապես լճաշենի, Արթիկ տուֆի քարհանքի, Հառիճի և այլ վայրերի դամբարանադաշտերի պեղումներից:

Հայաստանում գտնված բրոնզե իրերի մեջ կան տարբեր տեսակի կացիներ, դրեր, զանակներ, ձուլածո սղոց, մանրադրեր, եղաններ, սանձեր, ասեղներ, հերուններ և տնտեսական գործածության այլ մանր առարկաներ: Շատ են հատկապես զենքի տեսակները՝ սրերը, դաշույնները, սակրերը, նիզակի ծայրերը, նետասլաքները, գուրգերը, վահանները, սաղավարտները և այլն: Հարուստ և բազմազան են նաև տղամարդկանց ու կանանց զարդարանքի առարկաները:

Մեղ են հասել նաև բրոնզից ու ոսկուց պատրաստված զգալի թվով զեղարվեստական իրեր: Գեղարվեստական բացառիկ մեծ վարպետությամբ են պատրաստված լճաշենից գտնված կոթերուի, թուղունների, ցլի, քարայծի, առյուծի բրոնզե արձանիկները: Բրոնզե լայն գոտիները հաճախ զեղազարդված են որսի, ռազմական ու կրոնական երթերի խմբային տեսարաններով, տարբեր կենդանիների, թռչունների, երկնային մարմինների, ռազմականքերի նկարներով: Ոսկերչական արվեստի նուրբ ու զեղևցիկ նրմուշներ են լճաշենի ու Տոլորսի դամբարաններից գտնված ոսկե ցանցիկն պատյանիկները, հատիկավոր ուլունքները, դրոշմազարդ

գորտուկը, զլանածէ փորագիր կնիքը, շղթայիկով զարդերու կիրովականի դամբարանից հայտնաբերված ոսկե թասը նուրբ փորագրութեամբ զարգարված է երեք զույգ առյուծնկրով:

Հայտնաբերված բրոնզե իրերը հիմնականում պատրաստված են քարե, կավե և այլ կաղապարներով ձուլելու եղանակով: Բրոնզե սակրի, կացինի ու զարդարանքի առարկաների կաղապարներ են գտնվել Մեծամորում, Լինինականում, Կարմիր-բլուրում, Մուխանաթ-թափայում, Գլխում և այլ վայրերում:

Բրոնզե գործիքների հանդես գալը մեծ շահով բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականութունը և նպաստում Հայաստանի նախնադարյան հասարակութեան տնտեսութեան բոլոր բնագավառների արագ զարգացմանը:

Զգալի շահով զարգանում է նաև երկրագործութունը: Ընդարձակվում են ցանքատարածութունները, հատկապես հացահատիկային կուլտուրաների տարածութունները, բարելավվում են երկրագործութեան հետ կապված աշխատանքի պրոցեսները: Բացի ցորենի, գարու և հաճարի մշակութունից, առաջանում է նաև խաղողի և պտղատու ծառերի մշակութունը: Հայաստանը համարվում է խաղողի մշակութեան հնագույն հայրենիքներից մեկը:

Ցանքները և արոտավայրերը ոռոգելու, անասունները ջրելու համար Հայաստանի բրոնզեդարյան մարդը Արարատյան դաշտում, Արագածի և Գեղամա լեռների լանջերում կառուցում է ջրանցքների և առուների ամբողջական ցանցեր, որոնք սկիզբ էին առնում լեռնային աղբյուրներից: Այդ աղբյուրների մոտ հայտնաբերվել են հսկա ձկան տեսք ունեցող քարակոթողներ՝ «վիշապներ», որոնք համարվել են ջրի պահպաններ:

Բրոնզե դարում մարդը հնարում է նաև լծկան անասունների ուժով գործող արորը և կամք, որով բարելավվում և ընդարձակվում է հերկը և հեշտացվում ու արագացվում է հացահատիկի կալուստը: Նույն այս ժամանակ մարդը հնարում է նաև երկանիվ ու քառանիվ սայլը, ճամփորդական կառքը և ուղմակառքը: Մեծ հետաքրքրութուն են ներկայացնում Լճաշենի ու Գետաշենի դամբարաններից հայտնաբերված բարձրակող, ցածրակող, կամարակապ ծածկով, թանկարժեք կարմիր փայտից շինված հրկանիվ, քառանիվ ամբողջական սայլերն ու կառքերը: Արվեստի հիմնալի նմուշներ են նաև Լճաշենից գտնված թեթև ուղմակառքերի բրոնզե մոդելները, որոնց քաշող զույգ ձիերի առջևից փախչում են եղնիկներ, իսկ թափքի վրա կանգնած են սպառազեն մարտիկներ:

Անասնապահութեան և երկրագործութեան զարգացման շնոր-

հիվ Հայաստանի լեռնային շրջաններում ապրող տոհմերն ու ցեղերը առավելապես սկսում են զրազվել անասնապահությանը, իսկ դաշտավայրերում բնակվողները՝ երկրագործությանը: Այս պատճառով անասնապահությունը և երկրագործությունը բաժանվում են իրարից, և տեղի է ունենում աշխատանքի առաջին խոշոր հասարակական բաժանումը:

Դամբարաններում և բնակավայրերում հայտնաբերված հազարավոր կավե ամաններն ու իրերը ցույց են տալիս, որ բրոնզե դարում Հայաստանում մեծ զարգացման էր հասել նաև կավագործությունը: Հայտնաբերված իրերի մեջ կան բրուտի դրդի վրա պատրաստված, լավ քրծված, փայլարկված, նախշերով հարուստ թասեր, կճուճներ, սափորներ, գավեր, քամիչներ, ամաններ, խնոցիներ և այլն: Այս անոթների մի մասը գեղազարդված է որսի, զոհարերության խմբային տեսարաններով, տարբեր կենդանիների ու թռչունների նկարներով, բուսական ու երկրաշափական զարդերով: Զգալի չափով զարգանում է նաև փայտամշակությունը, քարագործությունը, կաշեգործությունը, ջուհակագործությունը և այլն:

Բրոնզե դարում զարգանում է նաև փոխանակությունը, որը տեղի է ունենում հեռավոր տոհմերի ու ցեղերի և նույնիսկ հեռավոր երկրների միջև: Այս ժամանակ ադի հետ միասին փոխանակության կարևոր առարկաներ են դառնում նաև անասունը, բրոնզե դրոժիքները և զենքերը: Փոխանակային կապի լայնավոր նյութը Հայաստանի համար անազն էր:

Հայրական տոհմը

Անասնապահության քոչվորային և կիսաքոչվորային բնույթը, հոտերը թշնամի ցեղերից և գիշատիչ կենդանիներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունը, երկրագործության մեջ արորի կիրառումը և ֆիզիկական ավելի մեծ ուժ պահանջող աշխատանքների հանդես գալը պահանջում են տնտեսության այս բնույթով առնելու կնոջ աշխատանքը փոխարինել տղամարդու աշխատանքով: Տղամարդը, տնտեսության բոլոր ճյուղերում դառնալով հիմնական արտադրողը, միաժամանակ հանդիսանում է հասարակության կենտրոնական դեմքը:

Մայրական տոհմը և մայրական իրավունքը, որոնք արգեն չէին համապատասխանում արտադրական նոր հարաբերություններին, վաղ բրոնզե դարում անհրաժեշտաբար փոխարինվում են հայրական տոհմով և հայրական իրավունքով, որի ժամանակ երեխաների արենակցությունը արդեն հաշվվում էր հոր ղեկով, և հայրը ի-

րավունք էր սուսանում իր ժառանգութիւնը թողնել երեխաներին: Այնուհետև սահմանվում է, որ տոհմի արական անգամները պետք է մնան նույն տոհմում, իսկ իգական անգամները ամուսնանալուց հետո պետք է հեռանան տոհմից, իսկ նրանց երեխաները պետք է մտնեն իրենց հոր տոհմի մեջ:

Ձուլգային ամուսնութեան հիման վրա առաջանում է նահապետական ընտանիքը կամ գերդաստանը, որն իր մեջ ընդգրկում էր մոտիկ արյունակիցներին մի քանի սերունդներ՝ ընտանիքի ավագը համարվող տղամարդու կամ նահապետի գլխավորութեամբ: Տոհմային ընտանիքներում աշխատանքը և արտադրված նյութական քարիքների յուրացումը ուներ կոլեկտիվ բնույթ, և շահագործումը միայն պատահական երևույթ էր:

Ցեղային կազմակերպութիւնը, որն առաջացել էր մայրական տոհմի ժամանակ, մեծ շահով ամրապնդվում և ուժեղանում է: Արտաքին թշնամու դեմ համատեղ կերպով պաշտպանվելու անհրաժեշտութեամբ ցեղերը միանալով կազմում են ավելի կայուն ցեղային միութիւններ:

Արտավայրերի, անասունների և կողոսկուտի համար մղվող միջցեղային կռիվներն ու ընդհարումները այս շրջանում սովորական երևույթ են դառնում: Այդ կասկեցութեամբ էլ Հայաստանում ապրող ցեղերը ոչ միայն պարսպապատում են իրենց բնակավայրերը, այլև այդ բնակավայրերին մոտիկ բլուրների վրա և անառիկ վայրերում կառուցում են բերդաշեներ կամ կիկլոպյան ամրոցներ: Նման ամրոցների պարիսպները, որոնք ունեն շորս և ավելի մշտր հաստութիւն, շարված են միաշար կամ երկշար, անտաշ խոշոր քարերով և առանց շաղախի: Նրանք ունեն նաև պաշտպանակ: սն աշտարակներ: Ամրոցների ներսում կան բնակարանային բաժանումներ, երբեմն նաև թաքստարաններ, գետնուղիներ, ջրամատակարարման ավազաններ: Նման հարյուրավոր ամրոցներ կան Սևանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում, Շիրակում, Սյունիքում և այլ շրջաններում:

Անասնապահութեան և հատկապես երկրագործութեան զուգացման հետևանքով, երբ փոխվում է նախնադարյան հասարակութեան տնտեսութեան հիմքը, դրա հետ միասին փոխվում են նաև նախնադարյան մարդու կրօնական հավատալիքները: Բացի հնում գոյութիւն ունեցող կրակի, կենդանական ու բուսական տոտեմների պաշտպամութիւնից, առաջանում է նաև արեղակի ու երկնային լուսատուների, հողի, ջրի, նախնիների «հոգու» պաշտամունքը: Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Մեծամորում հայտնաբերված

մեհյանը իր ատրուշանով և բազմաթիվ կուռքերի արձաններով:

Հայաստանի նախնադարյան հասարակության կրոնական հավատալիքների ու արվեստի ուսումնասիրման տեսակետից շատ արժեքավոր են Արարդածի, Գեղամա լեռների, Սյունիքի լեռնալանջերում գտնված ժայռապատկերները, որտեղ պատկերված են ընտելացած շների մասնակցությամբ, դինված մարդկանց կողմից վայրի ու գիշատիչ գազանների կոլեկտիվ շուրջկալով կատարվող որսորդական տեսարաններ, պաշտամունքային, ծիսական շուրջպարեր և այլն: Ուշագրավ է, որ պատկերների մեջ կան նաև եզներով լծված երկանիվ և քառանիվ սայլեր: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այդ ժայռապատկերներից հները, հավանաբար, ստեղծվել են նոր քարե դարում, իսկ նորերը՝ բրոնզե դարում:

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ապրող տոհմերը ունեցել են իրենց տոհմային գերեզմանատները: Դամբարանների պեղումներից երևում է, որ թաղումը կատարվել է նեշեցյալներին կարասների, քարաբեղիճների և մեծ սալաքարերից պատրաստված տնկանման դոլմենների մեջ տեղավորելով: Կիրառվել է նաև դիակիզում:

3. ԵՐԿԱԹԵ ՊԱՌԻ ՍԿԻԶԲՈՒ ԵՎ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՍԸ

Երկաթե դարի սկիզբը Հայաստանում

Երկաթի մշակությունը Հայաստանում սկսվել է մեր թվականությունից առաջ X դարից: Հայաստանի շատ շրջաններում պեղված հին բնակավայրերից և դամբարաններից հայտնաբերվել են դրաչի քանակությամբ երկաթե զանազան իրեր՝ բահեր, քլունգներ, կացիններ, եղաններ, մանգաղներ, դանակներ և այլն: Շատ են նաև դենքերը, որոնց մեջ կան քրոնզե երախակալներով դաշույններ, սրեր, թրեր, տապալներ, նիզակի և նետի ծայրեր: Զենքերի մի մասը իր վրա ունի պարզաբանդակներ:

Երկաթի մշակությունը մարդկային հասարակության պատմության մեջ հեղաշրջող դեր է կատարում: Երկաթե դործիքները մինչ այդ շտեմնված չափով բարձրացնում են աշխատանքի արտադրողականությունը և ընդլայնում արտադրության բոլոր ճյուղերը:

Համեմատաբար արագ է դարձանում երկրագործությունը: Ի՞նչ երկաթե սուր կացինը հնարավորություն է տալիս անտառները կտրատելու միջոցով մեծ չափով ավելացնել ցանքատարածությունները, ապա երկաթե խոփով դործող արորը հեղաշրջում է առաջ

բերում երկրագործութեան մեջ: Քացի ցորենի, գարու և հաճարի մշակութիւնից, Հայաստանում սկսվում է նաև կորեկի, ոսպի, սիսեռի, յուղատու հատիկներից՝ կտավատի, ցնցութի մշակութիւնը: Զգալի շահով զարգանում է նաև այգեգործութիւնն ու պտղաբուծութիւնը: Գրավոր և հնապիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ապրող ցեղերը արդեն այս ժամանակ ծանոթ են և՛ ղել գինու և բուսական յուղի պատրաստմանը:

Այս շրջանում զարգանում են նաև արհեստագործութեան ճյուղերը: Արհեստները ավելի ևեղ մասնագիտացման են ենթարկվում, կատարելագործվում են շինարարութեան, կառուցողական գործի տեխնիկական ու արվեստը: Գեռես ուղ բրոնզե դարում արհեստավորները մասնագիտանալով մի որևէ արհեստի մեջ, աստիճանաբար կտրվում են գյուղատնտեսութիւնից: Երկաթե դարի սկզբում տեղի է ունենում աշխատանքի հասարակական երկրորդ խոշոր բաժանումը՝ արհեստագործութիւնը բաժանվում է երկրագործութիւնից: Բրոնզե և երկաթե դարերում արտադրողական ուժերի զարգացումը և դրա հիման վրա առաջացած աշխատանքի հասարակական առաջին և երկրորդ բաժանումները սկսում են քայքայել նախնադարյան-համայնական հասարակութիւնը:

**Նախնադարյան
համայնական
կարգերի
քայքայումը**

Անասունների հոտերը, որոնք սկզբում պատկանում էին առհմերին, հալանարար միջին բրոնզե դարից դառնում են ընտանեբների ավագների մասնավոր սեփականութիւնը: Սրանց մասնավոր սեփականութիւնն են դառնում նաև անասունների փոխանակութեան միջոցով ձեռք բերված իրերը: Աշխատանքի հասարակական երկրորդ բաժանումից հետո մասնավոր սեփականութեան զարգացումը ավելի մեծ շահեր է ընդունում. անձնական ղենքերի, դուրդարանքների և անասունների հետ միասին մասնավոր սեփականութիւն են դառնում նաև աշխատանքի գործիքները և նյութական բարիքները:

Տնտեսութեան բոլոր ճյուղերի ընդլայնումը և աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացման շնորհիվ հավելյալ կենսամթերքների ստացման հնարավորութիւնը, պայմաններ են ստեղծում շահագործման և ստրկութեան առաջացման համար: Եթե առաջ պարտված և գերեվարված թշնամուն սպանում կամ որդեգրում էին հաղթողների տոհմում, ապա այժմ նրան ստրկացնում են: Ստրկատիրութիւնը, որն սկզբում միայն սպառահական երևույթ էր

և ունենր նահապետական բնույթ, ուշ բրոնզե դարում և երկաթե դարի սկզբում ավելի է տարածվում: Սրանով մարդկային հասարակության ներսում առաջանում է դասակարգային առաջին խոշոր բաժանումը. առաջ են գալիս ստրկատերեր և ստրուկներ, շահագործողներ և շահագործվողներ:

Պեղված դամբարանները ցույց են տալիս, որ ուշ բրոնզե դարում Հայաստանում ևս ստրկությունը որոշ շահով տարածված երկվույթ է եղել: Մարտունու շրջանի մի դամբարանում սալի վրա պահած տոհմապետի կամ ռազմական առաջնորդի դիակի ոտքերի տակ շարված ձեռով գտնվել են դիտատված 5 մարդկանց դուխներ ու կմախքներ: Սպանված կամ առանց սպանելու իրենց տերերի հետ թաղված մարդկանց կմախքներ են գտնվել նաև Սյունիքում, Գուգարքում:

Մասնավոր սեփականության առաջացման հետևանքով աստիճանաբար հարստությունը սկսում է կուտակվել տոհմի ազդեցիկ անդամների՝ ավազների և ռազմական առաջնորդների, ձեռքում: Կողպուտի նպատակով մղված միջցեղային կռիվները ավելի ևս ուժեղանում և ամրապնդում են տոհմական ավագանու տնտեսական կարողությունը և իշխանությունը: Տոհմի ներսում առաջանում են հարուստներ և աղքատներ: Նահապետական ընտանեկան համայնքը բայքայվելով առաջանում են ավելի փոքր ընտանիքներ:

Մասնավոր սեփականության վրա հիմնված ընտանիքի հանդես գալը, բնակչության աճող խտությունը և տարբեր տոհմերի անդամների մեջքնդմեջ իրար խառնվելը, տոհմի տերիտորիայում ստրուկների շատանալը վերացնում են տոհմային համայնական հողատիրությունը, հողի կռիվներով մշակումը և տոհմական համայնքը վերածվում է դյուրական համայնքի:

Փոխադարձ տնտեսական-մշակութային կապերի և արտաքին թշնամու դեմ համատեղ պայքարելու անհրաժեշտությամբ սկզբում առաջանում են ցեղային միությունները, իսկ հետագայում սրանց ձուլումից կազմավորվում է ժողովուրդը՝ մի միասնական տերիտորիայով ու լեզվով: Ժողովուրդների մեծ մասի կազմավորումը տեղի է ունեցել տոհմատիրական կարգերից դասակարգային հասարակության անցման շրջանում: Այս ժամանակաշրջանում առաջ են գալիս ժողովրդական հանրաժողովը, խորհուրդը և ժողովրդի ղորահրամանատարության պաշտոնը: Աստիճանաբար ձևավորվում է նաև պետությունը, որը մի գործիք է դառնում իշխող դասակարգի ձեռքին՝ շահագործվող դասակարգերին ճնշելու և հպատակության մեջ պահելու համար:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

✓ 1. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊԵՆՈՒՄԸ

XIII—XIV դարերում մ. թ. ա. Վանա լճի շըր-
Նաիրի երկիրը շակայքում և նրանից դեպի հարավ ու արև-
 մուտք բնկած ընդարձակ տարածությունների վրա ապրում էին
 խուրրիտական-ուրարտական բազմաթիվ ցեղեր, որոնց զբաղեցրած
 տերիտորիան ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ անվան-
 վում է Նաիրի երկիր:

Նաիրին առաջին անգամ հիշատակված է Ասորեստանի Սալ-
 մանասար I (1280—1261) թագավորի մի արձանագրության մեջ,
 որտեղ նա հայտնում է, որ դեպի հյուսիս կատարած իր արշավան-
 քի ժամանակ, ի թիվս այլ երկրների, նվաճել է նաև Նաիրի երկիրը:

Հետևելով իր հորը, Թոսկուլթի-Նինուրայան (1261—1239)
 Նույնպես մի արշավանք է կատարում Նաիրի երկրի վրա, որտեղ
 նրա դեմ դուրս են դալիս 40 ցեղերի առաջնորդներ կամ ցեղապե-
 տեր, որոնք ասորեստանյան արձանագրության մեջ անվանված են
 «թագավորներ»:

Նաիրի երկրի մասին ավելի մանրամասն և հետաքրքիր տեղե-
 կություններ է տալիս Թիգլաթպալասար II-ը (1115—1077), որը
 երեք արշավանք է կատարել այս երկրի վրա: 1111 թվականին
 Թիգլաթպալասարը մեծ զորքով ու ռազմականքերով մտնում է Նաի-
 րի երկիրը, որը նա անվանում է ճընդարձակ, հպատակություն շի-
 մացող և անժանոթ երկիր»: Թիգլաթպալասարը հայտնում է, որ
 ճակատամարտում հաղթել է Նաիրի երկրի 23 և նրանց օգնության
 եկած 60 «թագավորներին», այսինքն՝ ցեղալիս առաջնորդների, ջար-
 դել է նրանց 120 ռազմականքերը, դրավել, ավերել ու այրել է նը-
 րանց բնակավայրերը, կողոպտել ու տարել է նրանց անասուններին

երամակաները և երկրադործական անթիվ ունեցվածքը: Նա հայտնում է նաև, որ ցեղային առաջնորդների որդիներին պատանդ է վերցրել և նրանց վրա տարեկան 12000 ձի և 2000 խոշոր եղջերավոր անասուն հարկ է նշանակել:

Ի հիշատակ նախրյան ցեղերի դեմ տարած իր հաղթանակի՝ Թիզլաթպալասարը ճակատամարտի վայրում՝ Մանազկերտի դաշտում՝ մի արձանադրութուն է թողել, որը Հայաստանի տերիտորիայում մինչև այժմ հայտնաբերված ամենաբնիկ արձանագրութունն է:

Դատելով ասորեստանյան արձանագրութունների տվյալներից, XIV—X դարերում մ. թ. ա. Նաիրի երկրի ցեղերը գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակութան անցման շրջանում: Թեև այդ ցեղերի մոտ ցեղապետի պաշտոնը արդեն ժառանգական էր, բայց և նրանց մոտ դեռևս գոյութուն չունեի միասնական ցեղային միութուն: Նաիրի երկրում այս ժամանակ ավելի շուտ գոյութուն ունեի ցեղերի համագանակցութուն, որի կազմի մեջ մտնում էին բազմաթիվ ցեղեր, հորեմե նաև փոքր ցեղային միութուններ:

Նաիրի երկրի մասին մեզ կարևոր տեղեկութուններ է տալիս նաև Ասսուրնազիրպալ I (883—859) թագավորի տարեգրութունը:

Իրար հաջորդող շորս արշավանքների ընթացքում Ասսուրնազիրպալը, դաժան կերպով ճնշելով նաիրյան ցեղերի դիմադրութունը, գրավում և ավերում է նրանց քաղաքներն ու բնակավայրերը և ծանր հարկեր նշանակում: Նա հայտնում է. «Նաիրի երկրում 250 քաղաք իրենց գորավոր պարիսպներով ավերեցի, քանդեցի, ավերված ու խոսպան երկրի վերածեցի»:

Ասսուրնազիրպալը սահմանամերձ քաղաքներում բնակեցնում է ասորեստանյան գաղթականներ, թողնում է պահակազորք և իր գրաված առանձին երկրամասերում տեղական ցեղային առաջնորդների փոխարեն նշանակում է ասորեստանցի կառավարիչներ:

Իր տարեգրութան մեջ Ասսուրնազիրպալը շատ հաճախ հիշատակում է, որ Նաիրի երկրից ինքը տարել է մեծ քանակությամբ գերիներ, ձիեր, ջորիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, հացահատիկ, գինի, պղինձ, բրոնզ, կապար, անագ, ոսկի, արծաթ, պղնձ և բրոնզե ամսններ, կաթսաներ, գործված հագուստներ և այլն:

Արտադրողական ուժերի զարգացման և նրա հետ կապված առանձին ցեղերի միջև տնտեսական-կուլտուրական սերտ կապերի առաջացման, ինչպես և Ասորեստանի դեմ համատեղ կերպով պայ-

քարեչու անհրաժեշտութեան հետեանքով XI—X դարերում նաիրի երկրում նախկին ցեղային դաշնակցութեան կամ փոքր ու թույլ ցեղային միութիւններէ փախարեն առաջանում են մի քանի ուժեղ, աստիճանաբար պետական միավորումներէ վերածվող ցեղային միութիւններ, ինչպես, օրինակ, Ուրարտուի, Դայանիի, Մուսասիրի, Խուրուշկիայի ցեղային միութիւնները:

Ասորեստանի դեմ մղվող պատերազմներն ու միջցեղային կրօնիվները ոչ միայն մեծ շահով ամրապնդում են ցեղային միութեան և ռազմական առաջնորդների ժառանգական իշխանութիւնը, այլև նպաստում հարստութեան կուտակմանը նրանց ձեռքում: Մասնավոր սեփականութեան և դուրքային անհատկաստեղծութեան հիման վրա ցեղի ներսում առաջացած շերտավորման, ինչպես և ստրկատիրութեան և շահագործման առաջացման հետեանքով նաիրյան ցեղերի մոտ շատ ավելի վաղ, քան Հայկական լեռնաշխարհի մյուս ցեղերի, քայքայվում են տոհմատիրական կարգերը և առաջանում է դատակարգային հասարակութիւնը, որի հիման վրա էլ կամրավորվում է պետութիւնը:

**Ուրարտական
պետութեան
առաջացումը**

IX դարի կեսին (մ. թ. ա.) Վանա լճի շրջանում կազմավորվում և պատմութեան թատերաբեմ է իջնում Հայկական լեռնաշխարհի ամենահնագույն պետութիւնը, որը ասորեստանյան արձանագրութիւնների մեջ անվանվում է Ուրարտու, իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատի երկիր:

Ուրարտացիները իրենց պետութեան կենտրոնական մասը անվանում էին Բիաինիլի: Նրանց մայրաքաղաքն էր այժմյան Վանը, որը կոչվում էր Տուշպա: Պատմութեան մեջ ընդունված է այս պետութիւնը ասորեստանյան ձեռք անվանել Ուրարտու:

Ուրարտական պետութեան մասին մեղ կարևոր տեղեկութիւններ են տալիս ասորեստանյան և, հատկապէս, ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնները: Մինչև այժմ հայտնաբերվել է ավելի քան 400 ուրարտական արձանագրութիւն:

Ուրարտուի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար շատ կարևոր աղբյուր են նաև Վանի, Թուրակ-կալայի, Արմավիրի, Կարմիր բլուրի և Արին-բերդի պեղումների ժամանակ գտնված հնագիտական նշույթները:

Ուրարտական պետութիւնը հզորութեան ժամանակ իր սահմանների մեջ հիմնականում ընդգրկել է պատմական Հայաստանի տերիտորիան, նրա բնական սահմաններն են եղել արևելքից Ուրմիտ լիճը, արևմուտքից՝ Եփրատ գետը, հյուսիսից՝ Փոքր Կովկասը և հարավից՝ Հայկական Տավրոսը:

Ուրարտուն «Ուրուատրի» ձևով առաջին անգամ հիշատակված է XIII դարի սկզբում՝ Սալմանասար I-ի մի արձանագրութեան մեջ: Սալմանասարը հայտնում է, որ երեք օրում նվաճել է Ուրարտուն իր ութ երկրով և 51 բնակավայրով, և որ նա այնտեղից տարել է գերիներ ու հարուստ ավար:

Ուսումնասիրութիւններից երևում է, որ XIII—X դարերում (մ. թ. ա.) Ուրարտուն եղել է Ֆաիւրյան ցեղային դաշնակցութեան մեջ մտած փոքր ցեղային միութիւններից մեկը:

«Ուրարտու» անվանումը, հին «Ուրուատրի» ձևի փոխարեն, առաջին անգամ հիշատակված է Ասուրնաղիրպալ II-ի արձանագրութեան մեջ: Այնտեղ նշված է, որ ասորեստանցիք նվաճել են բոլոր երկրները՝ «Սուրնատ դետի (Ջերենն-սու) ակունքներից մինչև Ուրարտու երկիրը»:

Այս վկայութիւնից հետևում է, որ IX դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.) Ասուրնաղիրպալի դեպի Նաիրի երկիրը կատարած շորս ավերիչ ու կողոպտիչ արշավանքներից զերծ էր մնացել Ուրարտուի տերիտորիան: Այս հանգամանքը, մի կողմից, ապահովում է ուրարտական ցեղային միութեան տնտեսական-հասարակական կյանքի բնական դարպացումը, մյուս կողմից, ուրարտական ռազմա-ստրկատիրական ավազանու համար ստեղծում է տնտեսական-քաղաքական խոշոր գերակշռութիւն՝ նաիրյան ցեղային գաղնակցութեան մեջ: Ասորեստանցիների կողմից խիստ կերպով կողոպտված և ծանր հարկերի տակ ընկած նաիրյան ցեղերը, որոնք վաղուց իրար հետ կապված էին տնտեսական, լեզվական, կուլտուրական և ռազմա-քաղաքական կապերով, իրենց ուժերը արագ կերպով համախմբում են Ուրարտուի շուրջը: Ուրարտական ռազմա-ստրկատիրական ավազանին, գլխավորելով նաիրյան ցեղերի միավորումը, IX դարի առաջին կեսին (մ. թ. ա.) ստեղծում է կենտրոնական պետութիւն:

Ուրարտական պետութեան հիմնադիրը և նրա առաջին թագաւորը զառնում է Արամը (մոտ 860—843):

Ասորեստանը հենց սկզբից փորձում է վճռական հարված հասցնել նորաստեղծ Ուրարտական պետութեանը: Իր թագաւորութեան առաջին տարում Սալմանասար III-ը (859—825) մեծ ուժե-

րով հարավից մի արշավանք է կատարում Ուրարտուի վրա և գրավում, կողոպտում ու ավերում է սահմանամերձ Սուգունիա բերդաքաղաքը, 14 այլ բնակավայրեր և հասնում Ծնախրի ծովը» (Վանա լիճը)։ Երկու տարի հետո Սալմանասարը հյուսիս-արևմուտքից հարձակվելով Ուրարտուի վրա, մոտենում և պաշարում է Թագավորանխատ քաղաք Արզասկուն, որի մոտ տեղի անեցած ուժեղ ճակատամարտում ուրարտացիները պարտվում են։ Դրանից հետո ասորեստանցիները դրավում ու ավերում են Արզասկու քաղաքը և Արամալի երկրամասի բազմաթիվ բնակավայրեր։

848 թվականին Սալմանասարը մի երրորդ արշավանք է կատարում Ուրարտուի վրա, որի մասին նա իր արձանագրության մեջ նշում է շատ համառոտ կերպով. «Ուրարտացի Արամի քաղաքները մինչև Սփրատ գետի (Արածանիի) ակունքը ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի»։

Սալմանասարը Ուրարտուի վրա կատարած արշավանքներին շատ կարևոր նշանակություն տալով Սուգունիա, Արզասկու քաղաքների գրավման տեսարանները քանդակել է ավել Բալավաթի իր պալատի բրոնզե դռների վրա, որոնք այժմ գտնվում են Բրիտանական թանկարանում։ Այդ բարձրաքանդակները կարևոր պատմական և արվեստագիտական հուշարձաններ են, որովհետև դրանք որոշ պաշտպան են տալիս ուրարտացիների մարդարանակա՞ն տիպի և ներուճի քաղաքների ու ռազմական տեխնիկայի մասին։ Բարձրաքանդակներից երևում է, որ Սուգունիան և Արզասկուն կառուցված էին եղել բլուրների վրա, ունեցել են պարիսպներ ու աշտարակներ։

Ուրարտական պետության ամրապնդումը

833 թվականի շրջորդ արշավանքի ժամանակ ասորեստանցիների դեմ դուրս է դալի։ Արամին հաջորդած Սարգուր I-ը (835—825), որին ասորեստանցիք կոչում էին Սիդուր։ «Ուրարտուի կառավարող Սիդուրը,— ասված է Սալմանասարի արձանագրության մեջ,— երբ այդ մասին լուր ստացավ, իր մեծաթիվ զորքերի ուժին վստահեց և շարժվեց իմ դեմ ճակատամարտ տալու համար։ Սա պատերազմեցի նրա դեմ և հաղթեցի նրան»։

Վանի միջնաբերդում հայտնաբերվել է Սարգուր I-ի ասորեստանյան լեզվով թողած և բովանդակությամբ միանման երեք արձանագրություն, որոնց մեջ նա հայտնում է, որ այստեղ բերդ է կառուցել։ Այս արձանագրությունների հիման վրա ուսումնասիրողների մեծ մասը գտնում է, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վանի) հիմնադիրը եղել է Սարգուրը։

Նշված արձանագրութիւններէ մեջ Սարգուրը իրեն անվանում է «Մեծ արքա, հզոր արքա, բաղմութիւններէ արքա, Նաիրի հրկրներէ արքա, արքա, որին ոչ մի թշնամի չի հաղթել», և այլ նման տիտղոսներով: Նույն տեղում նա հայտնում է նաև, որ «բոլոր թագավորներից հարկեր ստացա»:

Սարգուրին արվող վերոհիշյալ տիտղոսները, նրա մեծաթիվ զորք ունենալը և բոլոր թագավորներից» հարկեր դանձելը ցույց են տալիս, որ IX դարի երկրորդ կեսում Ուրարտական պետութիւնը զգալի չափով ուժեղացել էր և իրեն ապահով էր զգում Ասորեստանի հնարավոր արշավանքներից:

Ուրարտական պետութիւնը ավելի մեծ չափով ամրապնդվում, ուժեղանում և ընդարձակվում է Իշպուհնի թագավորի (825—810) ժամանակ:

Ուրարտական զորքերը, Իշպուհնիի և նրա որդու՝ Մենուայի ղեկավարութեամբ նախ նվաճում և իրենց պետութեանն են միացնում Վանա և Ուրմիայի լճերի միջև ընկած երկրամասերը և Մուսասիր քաղաքը: Այս քաղաքը, որը գտնվում էր Վանա լճից դեպի հարավ-արևելք և իր բնական դիրքով շատ լավ էր պաշտպանված, գտնում է Ուրարտուի վարչական, կրոնական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Ուրարտացիները, այստեղից հաղթականորեն շարժվելով դեպի հարավ, նվաճում են նաև Ուրմիա լճի հարավային ափին դրտնըվող, Ասորեստանին սահմանակից և նրա գերիշխանութեանը հնթարկված Մաննա երկրի մի մասը: Նույն այս ժամանակ ուրարտացիները, նվաճելով նաև Վանա լճից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած տերիտորիաները, Ալաշկերտի դաշտը և նրա շուրջը գտնվող ցեղային երկրները, իրենց պետութեան հյուսիսային սահմանները հասցնում են դրեթե Հայկական պարը:

Իշպուհնին զրադվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Նա Տուշպայում և նրա շրջակայքում կառուցում է ամրոցներ, տաճարներ, սրբատեղիներ և այլն:

2. ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԻՔՐԵՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԽԱՅԻ ԷՃՈՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

**Մենուայ և
Ուրարտական
պետության
հզորացումը**

IX դարի վերջից (մ. թ. ա.) Ուրարտուն գտնում է Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը: Այդ հզորութիւնն սկսվում է Մենուայի (810—786) թագավորութեան սկզբից և տևում է մոտ 70 տարի: Դա մի կողմից

Ուրարտուի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման, իսկ

մյուս կողմից հզոր ու աշխարհակալ Ասորիստանի ժամանակավոր թուլացման հետևանք էր:

Մենուայի թագավորության ժամանակ ուրարտացիները բոլոր ուղղութիւններով խոշոր նվաճումներ են կատարում և բնդարձակում իրենց պետութիւնն սահմանները:

Մենուան նախ մի քանի արշավանքներով նվաճում է Ասորեստանին ենթակա և նրան սահմանակից Մաննա, Բուշտու, Պարսուա երկրները:

Մենուան իր հաջորդ ռազմական արշավանքներն ուղղում է դեպի հարավ-արևմուտք, Սփրատի միջին հոսանքի շրջանում գտնւելով Ասորեստանի տիրապետութիւնների դեմ: Ուրարտացիք Տարսնը, Արածանիի հովիտը, Մոփքը գրավելուց հետո հաղւում են Սփրատ գետին և անցնելով այն, նրա արևմտյան ափին նվաճում են նաև Մելիտինի (այժմյան Մալաթիա) խեթական փոքրիկ թագավորութիւնը:

Մենուայի ժամանակ ուրարտացիները անցնելով Հայկական պարը, հասնում են Արաքս գետին և նվաճում Արարատյան դաշտի մեծ մասը, որտեղ բնակվում էին բազմաթիւ ցեղեր: Մենուան առաջինն էր, որը դնահատեց Արարատյան դաշտի անտեսական խոշոր նշանակութիւնը՝ Ուրարտական պետութիւնն հետագա հզորացման համար: Արարատյան դաշտում իր նվաճումներն ամրապնդելու և հենակետ ստեղծելու նպատակով Մենուան Արաքսի աջ ափին, այժմյան Դաշբուռուն պուղի մոտ կառուցում է մի բազա—ամրոց, որը նրա անունով կոչում է Մենուախինիլի: Նա այստեղ ոչ միայն նշանակում է կառավարիչ, թողնում է կայազոր և փոխադրում զգալի թվով ուրարտացի զաղթականներ, այլև նրանց համար կառուցում է տաճար, զորանոցներ և բնակարաններ:

Մենուան իր թագավորութիւնն վերջում մի քանի արշավանքներ է կատարում նաև դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Դիաուեխի (ասորեստանյան Դայանի, հայկական Տայք) երկրի կամ ցեղային միութիւնն դեմ: Մենուան իր արշավանքների ժամանակ հաղթելով Դիաուեխի երկրի «թագավորին», դրավում է նրա մայրաքաղաք Շաշիլուն և հասնում մինչև Օլթի գետը: Դիաուեխի երկրի «թագավորը» ստիպւած է լինում ընդունել Մենուայի դերիշխանութիւնը, նրան հարկ վճարել և վերագարձնել Ուրարտուից փախած ստրուկներին:

Մենուան իր պետութիւնն սահմաններն ընդարձակելու հետ միասին խոշոր աշխատանք է կատարում նաև երկրի անտեսական կյանքի զարգացման ուղղութիւնով: Նա Ուրարտական պետութիւնն

տարբեր մասերում և, հատկապես, նրա կենտրոնական մասում կառուցում է բազմաթիվ ջրանցքներ, քաղաքներ, բերդեր, պալատներ, տաճարներ, սրբատեղիներ, տնկում է խաղողի և ստղատու ծառերի այգիներ և այլն:

Մենուայի շինարարական գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Վանում նրա կառուցած նշանավոր ու հուշակալ ջրանցքը, որը հետագայում հայերը վերագրել են Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին և կոչել «Շամիրամի ջրանցք», որը այժմ էլ գործում է և ոռոգելու ու խմելու ջուր է մատակարարում Վան քաղաքին ու նրա շրջակայքի գյուղերին: Ջրանցքը սկիզբ է առնում հոռաբ գետից 5 կիլոմետր հարավ գտնվող լեռան ստորոտից բխող աղբյուրներից, նա ունի 70 կիլոմետր երկարություն: Ջրանցքը տեղատեղ անցնում է լեռնալանջերով, փորված ժայռերի միջով, ցածրագիր հասվածներում՝ հսկայական քարերից կառուցված և 15—20 մետր բարձրություն ունեցող լայն ու անշաղախ պատերի վրայով:

Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի Գլավումները

Մենուային հաջորդում է նրա որդին՝ Արգիշտի I-ը (786—764), որի ժամանակ Ուրարտական պետությունը հասնում է իր քաղաքական և ուղմական հզորության ամենաբարձր աստիճանին:

Արգիշտի I-ը իր թագավորության տարիների մեծ մասը անց է կացնում ռազմական արշավանքների մեջ, որոնց ամփոփումը նա տվել է Վանի ժայռի վրա փորագրված «Խոռխոռայան» կոչվող նշանավոր տարերգության մեջ:

Արգիշտին իր զահակալության սկզբում մի խոշոր արշավանք է կատարում Գիսուխի երկրի վրա, որը, հավանաբար Մենուայի մահվանից հետո դուրս էր եկել Ուրարտուի գերիշխանությունից: Ուրարտական զորքը ճանապարհին բնկած ամրոցները, բնակավայրեր կողոպտելով ու ավերելով, հասնում է մինչև Ջրդը լճի արևելքը և հարկագրում երկրի «թագավորին» կրկին ընդունելու: Ուրարտուի գերիշխանությունը Արգիշտին նվաճում է նաև էրիսխի երկիրը (Շիրակ), և այնտեղից տանում ավար ու գերիներ:

Հետևելով հոր քաղաքականությանը, Արգիշտին մեծ ուշադրություն էր ևս անդդում աշխատում է ամրապնդել Ուրարտուի տիրապետությունը Արարատյան դաշտում և տարածվել դեպի հյուսիս: Իր թագավորության երրորդ և հինգերորդ տարիներին կատարած երկու արշավանքների ընթացքում նա անցնելով Արաքս գետը գրավում է Արարատյան դաշտի մնացած մասը և շարունակելով

նվաճումները, հասնում է մինչև Սեանա լճի հյուսիս-արևելյան ափը:

Արգիշտին իր թագավորության շրջանում տարում արշավում է դեպի հարավ-արևմուտք՝ վերանվաճում Սոփքը և Մելիտինեի խեթական թագավորությունը, իսկ այնուհետև զբաղվում Հյուսիսային Ասորիքի մի շարք շրջաններ:

Արգիշտի I-ի դահակալության ժամանակ գերիշխանության համար ուժեղ պայքար է սկսվում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև, որը ի վերջո ավարտվում է Ուրարտուի հաղթանակով: Բազմաթիվ արշավանքներից ու ճակատամարտերից հետո Արգիշտին ոչ միայն վերանվաճում է Ասորեստանի օգնությամբ ապստամբած Մաննա, Բուշտու, Պարսուա երկրները և հասնում Դիալա գետի միջին հոսանքին, այլև, հաղթելով ասորեստանյան զորքին, ներխուժում է բուն Ասորեստան և այնտեղից տաճում հարուստ ավար ու տասնյակ հազարավոր գերիներ:

Արգիշտին զբաղվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Նա իր դահակալության հինգերորդ տարում, այսինքն՝ 782 թ. մ. թ. ա. Երևանի հարավ-արևելյան շրջանում, Արին-բերդ կոչվող բլրի վրա կառուցում է մի հզոր քաղաք—ամրոց և այն անվանում էրեբունի: Պեղումների ժամանակ այստեղ հայտնաբերված, գրեթե միանման, երկու արձանագրություններով Արգիշտին ազդարարում է.

«Նալդ աստծո մեծությունը Արգիշտի, որդի Մենուայի, այս հզոր քաղաք—ամրոցը կառուցեցի. նրա համար անուն սահմանեցի էրեբունի, Բիաինիլի երկրի հզորության և թշնամական երկրների սարսափեցման ու խաղաղեցման համար»:

Գիտականորեն ապացուցված է, որ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի անունը առաջացել է այս ամրոցի էրեբունի անունից:

Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին Արգիշտի I-ը իր անունով կառուցում է նաև մի այլ քաղաք—ամրոց՝ Արգիշտիխինիլին, որին հետագայում հայերը վերանվանում են Արմավիր: Նա այս և էրեբունի քաղաք-ամրոցներում և նրանց շրջակայքում կառուցում է նաև հոյակապ պալատական շենքեր, տաճարներ, զորանոցներ, պահեստներ, հանում է ջրանցքներ, տնկում խաղողի և մրրդատու ծառերի այգիներ:

Շուտով թև էրեբունին և թև՝ Արգիշտիխինիլին գառնում են Ուրարտական պետության հյուսիսային մարզերի վարչական, ռազմական ու տնտեսական խոշոր կենտրոնները:

764 թ. (մ. թ. ա.) դահ է բարձրանում Արգիշտիի որդին՝ Սարգուր II-ը (764—735):

Սարգուրը II-ը նախ մի շարք արշավանքներ է կատարում դեպի էրիախի երկիրը, որը ըստ երևույթին նրա հայրը՝ Արգիշտին, վերջնականապես չէր կարողացել նվաճել: Նա արևելյան բռնապետին հատուկ դատանությամբ ճնշում է տեղական ցեղերի դիմադրութունը, նվաճում նրանց երկիրը և այն միացնում իր պետությանը: Սարգուրը շուտով իր տիրապետութունը տարածում է նաև Սևանա լճի արևմտյան և հարավային շրջանների վրա:

Տարբեր ժամանակներում կատարված երկու արշավանքների ընթացքում նա իր զորքի հետ, անցնելով Զրղըր լիճը, հյուսիս-արևմուտքից հասնում է Կուլխա կամ Կուլխա երկրին, որը ուսումնասիրողները համապատասխան են համարում Կուլխիզային: Ուրարտացիները ճնշելով այստեղ բնակվող ցեղերի դիմադրութունը, ավերում, այրում են նրանց բնակավայրերը և տանում մեծ թվով զերիներ ու ավար:

Իր թագավորության առաջին շրջանում Սարգուր II-ը երկու մեծ արշավանք է կատարում Ուրմիա լճից հարավ բնկած շրջանների վրա և հասնում Բարիլու, աբսինքն՝ Բարեյունիա, 753 կամ 752 թ. նա հարձակվում է նաև Ասորեստանի վրա և հաղթում Ասսուրների IV թագավորին (753—746):

Սարգուրի առավել կարևոր արշավանքներն ուղղված էին դեպի հարավ-արևմուտք, դեպի Կոաճմուխ երկիրը (Կոմմապեն), որը գրավվում է հավանաբար 746 թվականին: Այս երկրի թագավորը ստիպված է լինում հպատակութուն հայտնել Սարգուր II-ին և հարկ վճարել նրան:

Կոմմուխի նվաճումով Սարգուր II-ը արևմուտքից թևանցրւմ և մեկուսացնում է Ասորեստանին: Դրանից հետո Սարգուր II-ը Ուրարտուի, Մելիտինեի, Կոմմուխի, Գուրգամի (Մարաշ) և Հյուսիսային Ասորիքի մի քանի այլ մասեր երկրների մասնակցությամբ ստեղծում է հակասորեստանյան մի ռազմական դաշնակցութուն:

Այսպիսով Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի թագավորության առաջին շրջանում Ուրարտուն դարձել էր Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետութունը:

Հաղթական նվաճումների հետ միասին Սարգուրը զբաղվում է նաև շինարարական աշխատանքներով: Վանում, Արճեշում, Արգիշտիխինիլում, էրբրունի ամրոցում և այլ վայրերում նա կառուցում է բերդեր, տաճարներ, հացահատիկի, մթերքի ու զենքի պահեստներ, անցկացնում է ջրանցքներ, սրնկում այգիներ: Վ

Ուրարտական բանակի պարտությունը և Թիգլաթպալասար III-ի արշավանքը Հյուսիսից, արևմուտքից և արևելքից ըստականացող ու անընդհատ ուժեղացող ուրարտական վտանգը ստիպում է Ասորեստանի իշխող դասակարգի առանձին խմբերին, որպեսզի սրանք վերջ տան ներքին կոիվնելին, համախմբեն իրենց ուժերը՝ այդ վտանգի դեմ պայքարելու համար:

745 թ. (մ. թ. ա.) Ասորեստանում գահ է բարձրանում Թիգլաթպալասար III-ը: Վարչական մի շարք ռեֆորմներով պետությունն ամրապնդելուց, ասորեստանյան բանակը վերակազմելուց և զորքի մարտունակությունը բարձրացնելուց հետո Թիգլաթպալասարը վճռական պայքարի է դուրս գալիս Ուրարտուի դեմ:

743 թ. (մ. թ. ա.) Թիգլաթպալասարը մեծ ուժերով հարձակվում է Ուրարտուի դաշնակից Արպադ քաղաքի վրա, որը գտնվում էր Հյուսիսային Ասորիքում: Ուրարտուն և նրա մյուս դաշնակիցները անմիջապես օգնություն են շտապում Արպադի իշխանությունները, ճակատամարտը տեղի է ունենում այս քաղաքի մոտ, որը տևում է մի օր և վերջանում Ուրարտուի ու նրա դաշնակիցների ծանր պարտությունով: Սարգուր II-ը, կորցնելով իր զորքի մեծ մասը և ռազմականքերը, ստիպված է լինում հեռանալ մայրի դաշտից: Ասորեստանցիները վերցնում են մեծ թվով գերիներ և հարուստ ավար, որոնց մեջ նաև Սարգուրի վրանը, որտեղ գտնվում էին նրա թանկագին զարդերը, մահճակալը, շարժական գահը և այլն: Ութ տարի հետո՝ 735 թ. (մ. թ. ա.), Կոմմուխի երկրի Կիշտան և Խալսու քաղաքների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում ասորեստանցիները ուրարտական բանակի դեմ տանում են երկրորդ վճռական հաղթանակը: Այս անգամ Թիգլաթպալասարը, հետապնդելով Սարգուրին, մեծ ուժերով ներխուժում է Ուրարտու, հասնում և պաշարում է նրա մայրաքաղաք Տուշպան, սակայն գրավել չի կարողանում և կողոպտելով մի շարք բնակավայրեր ևս է վերադառնում:

Ուրարտական բանակի պարտությունը ծանր հետևանքներ է ունենում պետության համար: Ուրարտուն ոչ միայն կորցնում է իր քաղաքական գերիշխանությունը Առաջավոր Ասիայում, ինչպես և իր տիրապետությունները՝ Ասորիքում, Միջագետքում և Ուրմիայի լճից դեպի հարավ գտնվող երկրներում, այլև ծայրամասային և նույնիսկ կենտրոնական մի շարք մարդեր, որոնք միայն թույլ կա-

պերով ու զինքի ուժով էին միացած Ուրարտական պետութիւնը, անջատվում են նրանից:

Ուրարտուի վերամիավորումը և Գրա հզորության վերականգնումը

Սարգուրի մահից հետո դահ է բարձրանում նրա որդին՝ Ռուսա I-ը (735—714): Դա Ուրարտական պետութիւն համար ժանր ժամանակաշրջան էր: Սակայն, Ռուսան կարճ ժամանակից հետո, ճնշելով տեղերում առաջացած ապստամբութիւնները, կրկին Ուրարտուին է միացնում անջատված երկրամասերը: Ուրարտուի տիրապետութիւնը տեղերում ամրապնդելու և կենտրոնախույս ուժերին սանձահարելու նպատակով նա բարեփոխում ու փոքրացնում է երկրամասային կամ մարզային կառավարչութիւնները, տեղական թագավորների, ցեղապետների կողքին կամ նրանց փոխարեն ուրարտական ավագանուց նշանակում է կառավարիչներ:

Առաջին շրջանում Ռուսան, խուսափելով Ասորեստանի հտընդհարվելու առիթների ստեղծելուց, աշխատում է իր տիրապետութիւնն ամրապնդել և ընդարձակել Սեանա լճի ավազանում: Նա այստեղ վերանվաճում է լճի արևմտյան, հարավային շրջանները և գրավում ու իր պետութիւնն է միացնում նաև լճի արևելյան շրջանները:

Հալանաբար, փոքր-ինչ ավելի ուշ Ռուսա I-ը ընդարձակ նվաճումներ է կատարում նաև Ուրմիա լճի հյուսիսային ու արևելյան շրջաններում և հյուսիս-արևելքից հասնում է Մաննայի պետութիւն սահմաններին, որը Սարգուր II-ի պարտութիւնից հետո դուրս էր եկել Ուրարտուի տիրապետութիւն տակից և ընկել էր Ասորեստանի գերիշխանութիւն տակ: Իր գրաված նոր շրջանում նա կառուցում է քաղաք-ամրոցներ, հացահատիկի և գինու պահեստներ, անց է կացնում ջրանցքներ, տնկում խաղողի այգիներ և այլն:

Ռուսան խոշոր շինարարական աշխատանքներ է կատարում նաև մայրաքաղաքում: Նա նախ մեծ շփով ավերված Վանի միջնաբերդից արքունիքը տեղափոխում է Զրմըրմ լեռան շրջանում կառուցված Թոփրակ-կալայի ամրոցը: Մայրաքաղաքում կառուցում է մի նոր թաղամաս, որը նրա անունով կոչվում է Ռուսախինի: Նոր թաղամասը խմելու և ոռոգելու ջրով ապահովելու նպատակով նա կառուցում է նաև արհեստական մի լիճ:

Ուրարտական պետութիւն հզորութիւն վերականգնումը մեծ անհանգստութիւն էր առաջ բերում Ասորեստանում: 722 թվականին (մ. թ. ա.) Ասորեստանում գահ բարձրացած Սարգոն I-ը

(722—705) ուշի-ուշով հետևում էր Ուրարտուում տեղի ունեցող դեպքերին:

**Ընդհարումը
Կիմմերների հետ
և Աերքից
պայքարը**

Ռուսան նոր էր վերականգնել Ուրարտուի հզորությունը և պատրաստվում էր վճռական պայքար սկսել Ասորեստանի դեմ, երբ ըստիպված է լինում ընդհարվել մի նոր վտանգավոր թշնամու՝ կիմմերների հետ:

Կիմմերները քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ցեղեր էին, որոնք վաղ ժամանակներից բնակվում էին Սև ծովից դեպի հյուսիս ընկած տափաստաններում: VIII դարի երկրորդ կեսին (մ. թ. ա.) կիմմերները Կովկասի վրայով ներխուժում են Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա:

Կիմմերները, հաստատվելով Ուրարտուի հյուսիսային սահմաններում, այստեղից սկսում են ասպատակություններ կատարել ու կողոպտել սահմանամերձ շրջանները: Ռուսան իր զորքով շարժվում է կիմմերների դեմ, սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն է կրում:

Ուրարտական զորքի անհաջող արշավանքը կիմմերների դեմ ու նրա պարտությունը երկրում առաջ են բերում ապստամբություններ ու ներքին խռովություններ: Օգտվելով առիթից ծայրամասային և կենտրոնական մի քանի մարզեր ապստամբություն են բարձրացնում և անջատվում Ուրարտուից: Խռովություն է բարձրացնում նաև զորքի մի մասը, որի գլուխ կանգնում ւ՛ է քանակի սպարապետը:

Ռուսան հավատարիմ մնացած զորագնդերով արագ կերպով շարժվելով խռովարարների դեմ, Վանա լճից հարավ-արևմուտք գտնվող Ուասի մարզում ջախջախում է խռովարարներին և ձերբակալում նրանց պարագլուխ սպարապետին:

Ռուսան այնուհետև ճնշում է նաև Տուշպայում, ուրարտական բանակի 21 այլ հրամանատարների խռովությունը, որոնց ղեկավարում էր զորքի երկրորդ սպարապետը:

Չնայած կիմմերների դեմ մղած ճակատամարտում ուրարտական բանակի կրած պարտությունը և երկրի ներսում առաջացած ապստամբություններին, Ռուսային հաջողվում է պահպանել իր պետության ամբողջությունը:

**Սարգոն II-ի 714 թ.
արշավանքը**

Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև ընդհարումը գնալով դառնում է անխուսափելի: Դրա համար Ռուսան արևմուտքում և հարավ-արևելքում գտնվող փոքր երկրներից հակասորեստանյան մի դաշնակ-

ցությունն է կազմակերպում, որին միանում է նաև Մաննայի պետութունը:

Իր գերիշխանությունը Մաննայում վերահաստատելու և պահպանելու նպատակով, Սարգոն II-ը 714 թ. մի խոշոր պատերազմական քարշարում դեպի Ուրմիայի լճի արևելյան շրջանները: Ռուսան և նրա դաշնակիցները որոշում են վճռական ճակատամարտ տալ Ասորեստանի դեմ: Դրա համար նրանք իրենց զորքերով դալիս ճամբար են գնում Սարգոնի թիկունքում, լճի արևելյան ափին գտնվող Ուուուշ չեռան կիրճում: Ասորեստանյան լրտեսներից ճիշտ ժամանակին տեղեկությունն Ետանալով, Սարգոնը անմիջապես փոխում է իր բանակի ընթացքը և արագ կերպով շարժվում դաշնակիցների դեմ: Ասորեստանցիները գիշերը հանկարծակի հարձակվում են ուրարտական և դաշնակից զորքերի վրա և պարտության մատնում նրանց: Ռուսան հեռանում և ապաստանում է Տուշպայում:

Դրանից հետո Սարգոնը ներխուժում է Ուրարտու: Նա իր անցած ամբողջ ճանապարհին քանդում, այրում ու կողոպտում է բնակավայրերը, ոչնչացնում շրանցքները, այգիները, ցանքերը, բռնագրավում կամ այրում է սննդամթերքների պաշարները, տանում անասունները և այլն:

Այս արշավանքի ժամանակ Սարգոնը գրավում է նաև Մուսասիր քաղաքը: Ասորեստանցիները թագավորի պալատից և Մուսասիրի տաճարից կողոպտում և տանում են հսկայական քանակությամբ ոսկի, արծաթ, սլդինձ, բրոնզ, երկաթ, կապար, ոսկե և արծաթե բաժակներ, դեկորատիվ վահաններ, սրեր, դաշույններ, թանկագին քարեր, փղոսկրի իրեր, հագուստներ և այլն: Նրանք Մուսասիրի տաճարից տանում են նաև Խալդ աստծու, Արուբանի աստվածուհու, Սարգուր քրմապետի, Արգիշտի I-ի և Ռուսա I-ի արձանները:

Ասորեստանցիների կողմից Մուսասիրի տաճարի զրավման և կողոպտման տեսարանը Սարգոնը քանդակել է տվել Դուր-Շարրուկինի իր պալատի դահլիճներից մեկում: Դժբախտարար այդ քանդակի միայն նկարն է մեզ հասել, որովհետև 1842—1843 թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված բուն հուշարձանը Ֆրանսիա տեղափոխելու ժամանակ ընկղմվել է Տիգրիս գետը:

Ռուսան, լուր ստանալով Մուսասիրի տաճարի զրավման ու կողոպտման մասին, ինքնասպան է լինում:

4. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԿԱՌԳԸ

Երկրագործությունը
և անասնապահու-
թյունը

Հայկական լիոնաշխարհում ապրող ցեղերին դեռևս վաղուց էին հայտնի երկրագործու-
թյունն ու ալդեգործությունը, սակայն դրանք
առավել մեծ շափով զարգանում և բնակչու-
թյան տնտեսական հիմնական զբաղմունքն են դառնում ուրարտու-
կան դարաշրջանում:

Ուրարտական պետության ներսում բնակչության աճը և նվաճ-
ված երկրներից հարյուր հազարավոր տորուկների փոխադրումը
դեպի պետության կենտրոնական շրջանները անհրաժեշտաբար
սահանջում էին մեծ շափերով ընդարձակել մշակվող հողային տա-
րածությունները: Սակայն աշխարհագրական տեսակետից լեռնային
անհարթ մակերևույթ և շոր կլիմա ունեցող Հայկական լիոնաշխար-
հում մշակվող հողային տարածությունները հնարավոր չէր ընդար-
ձակել առանց արհեստական ոռոգման: Արևելքի երկրներում, այդ
թվում և Հայկական լիոնաշխարհում, երկրագործության համար
միշտ էլ շատ կենսական նշանակություն է ունեցել և դյուղատնտե-
սության հիմքն է կազմել արհեստական ոռոգումը: Ֆ. էնգելսը նը-
շում է, որ Արևելքի երկրներում արհեստական ոռոգումը «հանդի-
սանում էր համայնքների, երկրամասերի կամ կենտրոնական իշ-
խանությունների գործը»: Ուրարտում ևս արհեստական ոռոգման
գործը իր ձևերն է վերցնում պետությունը: Ուրարտական գրեթե բո-
լոր թագավորները եռանդուն գործունեություն են ծավալում
ջրանցքաշինության ստեղծման: Բաղի Մենուայի նշանավոր
ջրանցքից, ուրարտական թագավորները արհեստական ոռոգման
ընդարձակ ու ճյուղավորված ցանցեր են ստեղծում Վանա լճի ա-
վազանում, Արարատյան դաշտում, Արածանիի հովտում, Ուրմիայի
լճի հյուսիսային շրջանում և այլուր:

Երկրագործության զարգացումը Ուրարտում պայմանավոր-
ված էր նաև դյուղատնտեսության մեջ երկաթե գործիքների մուտ-
քով: Թոփրակ-կալայում, Կարմիր-բլուրում և այլ վայրերում գտնվել
են երկաթե ծանր արորի թիականման խոփեր, բահեր, մանդաղներ,
հղաններ և այլն: Հատկապես երկաթե խոփ ունեցող ծանր արորի
կիրառումը երկրագործության մեջ հնարավորություն է տալիս ըն-
դարձակելու ցանքսերի տարածությունը, բարելավելու հողի մշա-
կությունը:

Արձանագրություններից և հնագիտական տվյալներից երևում

է, որ ուրարտացիները մշակում էին դարի, ցորեն, կորեկ, հաճար, սխսնո, ոսպ, քնշութ և այլն: Կարմիր-բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են դարու, ցորենի, կորեկի ու սխսնոի ածխացած մեծաքանակ մնացորդներ, կորեկից պատրաստված հաց, ոսպի հատիկներ, աղորիքներ, սանդեր:

Ուրարտացիները մեծ շահով զբաղվում էին նաև խաղողի և պտղատու ծառերի այգիների մշակութայամբ: Ուրարտական թագավորները իրենց թողած արձանագրությունների մեջ շատ հաճախ են հիշատակում վանա լճի ավազանում, Արարատյան դաշտում խաղողի ու պտղատու ծառերի այգիներ տնկելու մասին: Ուշագրավ է, որ ուրարտացիները պտղատու ծառերն անվանել են «զարի» կամ «զառի», որը համապատասխանում է հայերեն «ծառ» բառին:

Ուրարտացիները վաղուց ծանոթ էին նաև դինի, գարեջուր և ձեթ պատրաստելու արհեստին:

Ուրարտական պետության նախայեռնային ու լեռնային շրջաններում զարգացած էր նաև անասնապահությունը: Ուրարտացիները և մյուս ցեղերը պահում էին խոշոր եղջերավոր անասուններ, ոչխար, այծ, ձի, ջորի, էշ, խոզ և ուլու:

Արհեստները

Ուրարտացիները բարձր զարգացման էին հասցրել մետաղների մշակությունը: Նրանք արդյունահանում էին պղինձ, երկաթ, անագ, կապար, ոսկի, արծաթ և այլն: Ուրարտական բնակավայրերից պեղումների ժամանակ գտնվել են մեծ քանակությամբ դյուղատնտեսական գործիքներ, կացիներ, մուրճեր, ուրագներ, սղոցներ, ամաններ, կաթսաներ, թասեր, աշտանակներ, սանձեր, սրեր, դաշույններ, դանակներ, վահաններ, սաղավարտներ, դոտիներ, սպարանջաններ, ճարմանղներ, օղեր, արձաններ և այլն:

VIII—VII դարերում (մ. թ. ա.) Ուրարտուում մետաղագործության մեջ գերիշխող է եղել երկաթի մշակությունը: Ուրարտացիները աշխատանքային գործիքներ ու դենդեր սյուրբաստիլու համար հիմնականում օգտագործել են երկաթը, իսկ ամաններ, զարդարանքի իրեր ու արձաններ պատրաստելու համար՝ բրոնզն ու պղինձը:

Մեզ հասած մետաղե իրերի մեծ մասը ձուլված է քարե ու կավե կաղապարներով, որոնց վրա հաճախ դրոշմվել են նաև արտագրող արհեստավորների կամ արհեստանոցների նշանները: Զուլիք քանակությամբ առարկաներ էլ պատրաստված են ձեռքի աշխատանքով, տեխնիկական մեծ հմտությամբ: Մեծ հիացմունք է պատճառում Կարմիր-բլուրում դտնված 70 դուլլ տարողություն և երկու

բոնակ ունեցող պղնձե հսկայական կաթսան, որի պոռնկները ազուցված են բրոնզե շերտով: Նուրբ ճաշակով են պատրաստված բրոնզե աշտանակները, թասերը, ամանները, ինչպես և զենքերի ու զարդարանքի առարկաների մի մասը:

Երկաթե գործիքների հանդես դալը մեծ շահով նպաստում է նաև քարի մշակությանը և նրա հետ կապված արհեստների զարգացմանը: Երկաթե գործիքները բարելավում ու հեշտացնում են քարի տաշումը, հնարավորություն են ընձեռում անցնելու ավելի կարծր քարատեսակների մշակությանը:

Ուրարտացիների տնտեսական կյանքում ու կենցաղում քարը կարևոր գեր է կատարել: Բացի շինարարությունից, ուրարտացիները քարը լայնորեն օգտագործել են տնային գործածության իրեր, զարդարանքի առարկաներ, արձաններ, կնիքներ պատրաստելու և սեպագիր արձանագրություններ փորագրելու համար: Թոփրակ-կալալում, Կարմիր-բլուրում, Արին-բերդում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ քարե աղորիքներ, սանդեր, տնային դործածության մանր իրեր, արձաններ, փորագրության միջոցով դանազան կենդանիների, թռչունների նկարներով գեղազարդված կնիքներ, կիսաթանկագին քարերից՝ ագատից ու սարդիոնից պատրաստված և հիանալի կերպով հղկված ուլունքներ:

Ուրարտացիները զարգացման նոր աստիճանի են հասցնում կավագործությունը: Ուրարտական պետություններից հայտնաբերվել են մաքուր կավից պատրաստված, լավ թրծված, սև, կարմիր և դեղնավուն դույնի մեծ քանակությամբ կաթսաներ, կճուճներ, սուփորներ, կժեր, զավաթներ, ամաններ, արձանագրություններ գրելու աղյուսներ և այլն: Մեզ հասած իրերը հիմնականում պատրաստված են բրուտի դրգի վրա և բարձր որակով: Սրանց մեջ կան փայլեցված, չարուստ նախշերով, կենդանիների և այլ նկարներով գեղազարդված բազմաթիվ իրեր:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ուրարտացի բրուտադործ վարսիտների պատրաստած և ուրարտական պետության սահմաններում լայնորեն տարածված կարասները, որոնք նրբեմն ունեն մինչև 1000 լիտր տարողություն: Կարասների մի մասի վրա կան հիանալի զարդանկարներ և տարողության չափը նշող սեպագիր նշաններ: Ուրարտացիները կարասներն օգտագործել են ոչ միայն դինի, գարեջուր և հեղուկներ, այլև հացահատիկ, զանազան մթերքներ ու իրեր պահելու համար:

Ուրարտում զարգացած էին նաև մանածագործությունը,

փայտամշակութիւնը, կաշեգործութիւնը և այլն: Սարգոն II-ը հայտնում է, որ Ուրարտուից և Մուսասիրից տարել է նաև բազմաթիվ գունազոյն դործվածքներ, բրդե ու վուշե զգեստներ: Կարմիր-բլուրում գտնվել են թավշանման խավոտ բրդե դործվածքի մնացորդներ, բրդի և վուշի թելերից գործված ուզեկարպետ, բրդե թելի կծիկներ: Նույն տեղում գտնվել են նաև կճուճանման փայտե միաման, ևղջուրով ներզարգված տնային կահույքի մասեր, ոչխարի գլուխ ներկայացնող քանակ, փորագրված փայտե առարկաների բեկորներ, փայտե շերտի, գդալ, կաշվով ծածկված փայտե կապարճ և այլն: Ուրարտական բանակում մասսայաբար դործածվող ռազմականքերը, ինչպես և սովորական կառքերն ու սայլերը, որոնց հիմնական մասերը պատրաստված էին փայտից, նույնպես ապացուցում են, որ փայտամշակութիւնը և նրա հետ կապված արհեստները զգալի չափով զարգացած էին:

Ապրանքափոխանակութիւնը

Ուրարտուի ներքին ապրանքափոխանակութիւն մասին մեզ գրավոր ուղղակի վկայութիւններ չեն հասել: Սակայն հնագիտական տվյալները և գրավոր անուղղակի վկայութիւնները ցույց են տալիս, որ Ուրարտուում որոշ չափով զարգացած է եղել ապրանքափոխանակութիւնը, որը պայմանավորված էր մասնագիտացված արհեստը երկրագործութիւնից բաժանվելու հետ:

Թոփրակ-կալայում, Կարմիր-բլուրում և Արին-բերդում գտնվել են ոսկուց, արծաթից, երկաթից, պղնձից, բրոնզից, անագից, արծրճից, սուրմայից, ագատից, սարդիոնից, լեռնալին բլուրեղներից պատրաստված բազմաթիվ իրեր: Սակայն հայտնի է, որ նշված վայրերի անմիջական շրջապատում վերոհիշյալ մետաղների և կիսաթանկագին քարերի հանքավայրեր գոյութիւն չունեն: Այստեղից հետևում է, որ նման իրերի մեծամասնութիւնը, եթե ոչ պատրաստափ վիճակում, գոնե նրանց հումքը, ձեռք է բերվել փոխանակութիւն միջոցով: Հիմնականում ապրանքափոխանակութիւն հետեւյալներ է համարել նաև այն, որ աշխարհագրականորեն իրարից շատ հեռու գտնվող ուրարտական բերդերից, բնակավայրերից ու դամբարաններից գտնվել են արհեստագործական բազմաթիվ միանման իրեր: Աշխատանքային գործիքների, ղեկքերի, տնային ու միատիպ կաղապարներով ձուլված լինելու երևույթը ևս ապացուցում է, որ ուրարտացի արհեստավորները հիշյալ իրերը արտագրում էին փոխանակութիւն համար:

Ներքին ապրանքափոխանակութիւն հետ միասին Ուրարտուն

սերտ տնտեսական կապեր է ստեղծում նաև արտաքին աշխարհի հետ: Կարմիր-բլուրից հայտնաբերվել են հախճապակուց պատրաստված եգիպտական Սոխմետ դիցուհու արձանիկը, հիերոգլիֆադիր եգիպտական հմայլիներ, Ասորեստանում շինված կնիքներ, ուլունքներ, մետաղե իրեր, էգեյան մշակույթին պատկանող ոսկե օղեր, կնիքներ, սկյութական ձիասարքի մասեր, բրոնզե նետասլաքներ, եղջյուրից պատրաստված զարդեր և այլն: Հնագիտական այս տվյալները մասամբ հաստատվում են նաև զրավուր վկայութուններով: Մուսասիրից իր տարած ավարի ցուցակում Սարգոնը հիշատակում է նաև փղոսկրից պատրաստված բազմաթիվ իրեր, Ասորեստանում ու Տարալում (Փոքր Ասիայի արևելյան մասում) շինված արծաթե բաժակներ:

Ուրարտուն իր հերթին նույնպես արտահանում էր զանազան ապրանքներ: Առաջադիր Ասիայում հասկապես մեծ հռչակ ունեին ուրարտական մետաղագործական իրերը: Ուրարտական մետաղե իրեր հայտնաբերվել են Ասորեստանում, Միջագետքում, Իրանում, Փոքր Ասիայի տարբեր վայրերում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր:

Ստրկատերերը

Ուրարտական հասարակությունը շին արևելյան տիպի վաղ ստրկատիրական հասարակություն էր, սակայն Ուրարտուի տարբեր մասերը գտնվում էին հասարակական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա: Եթե պետության բուն կենտրոնում՝ Բիսինիլիում, Մուսասիրում և Արարատյան դաշտում իշխում էին ստրկատիրական հարաբերությունները, ապա պետության ծայրամասերում և լեռնային շրջաններում ապրող ցեղերը գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության անցման շրջանում: Տեղ-տեղ պահպանվել էին նաև տոհմատիրական-համայնական կարգերը:

Ուրարտուում իշխող ու շահագործող հիմնական դասակարգը ստրկատերերի դասակարգն էր, որը կազմված էր ինչպես ուրարտական, նույնպես և նվաճված երկրների ստրկատերերից:

Ուրարտուում հողերի մի ղզալի մասը, հատկապես արհեստական ոռոգմամբ յուրացվող հողերը, պատկանում էին պետությանը և անմիջականորեն գտնվում թագավորի տնօրինության տակ: Դեպ-տեպ կամ թագավորին էին պատկանում նաև ջրանցքները, քաղաքների մեծ մասը և հանքերը: Արձանագրությունների մեջ հանախ է հիշատակվում, թե այս կամ այն քաղաքը «կառուցված է թագավորի կողմից» կամ «պատկանում է թագավորին»: Նման

քաղաքները, որոնք շրջապատված էին պետական ընդարձակ այգիներով և մշակելի հողային տարածութուններով, մեծ մասամբ ոչ միայն ռազմա-վարչական, այլև պետական տնտեսության խոշոր կենտրոններ էին: Այստեղ էին մշակվում և պահպանվում պետական այգիներից ու հողերից, ինչպես և շրջապատի հարկատու քանակ-չութունից հարկի դիմաց ստացված գյուղատնտեսական մթերքները: Նման քաղաքներում կային նաև պետական խոշոր արհեստանոցներ:

Պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված ավարի մեջ տասնյակ հազարների, իսկ երբեմն նաև հարյուր հազարների էին հասնում անասունները, որոնցից մի խոշոր մասը բաժին էր ընկնում թագավորին: Արձանագրութուններից երևում է, որ պետութունը ուներ նաև ընդարձակ արոտներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հոտեր, ձիերի հրամակներ:

Պետական տնտեսության տարբեր ճյուղերից ստացվող արտադրանքը թեև դառնում էր թագավորի անմիջական տնօրինության տակ, սակայն այն միայն թագավորի և նրա ընտանիքի կողմից չէր յուրացվում: Եթե արտադրանքի մի մասը ծախսվում էր ստրուկներին և արհեստավորներին կերակրելու համար, ապա մյուս մասը, որը արտադրողների ստեղծած հավելյալ արդյունքն էր, որպես ոռճիկ բաժանվում էր պետական և զինվորական ծառայության մեջ դառնալով ստրկատերերի միջև: Հին Արևելքի ստրկատիրական մյուս պետութունների նման Ուրարտական պետութունը ևս հանդես էր գալիս ստրուկներին և ազատ արտադրողներին կենտրոնացված ու կոլեկտիվ կերպով շահագործողի դերում:

Ընդարձակ հողային շտրածութուններ, արոտավայրեր և անասունների հոտեր ունեին նաև թագավորական ազգատոհմի անդամները և խոշոր ստրկատերերը: Սարգոն II-ի մի վկայութունից երևում է, որ թագավորի եղբայրները նույնիսկ ունեին իրենց քաղաքները:

Քրմական դասը կազմում էր իշխող ստրկատիրական դասուկարգի անբաժանելի մասը: Պետության մեջ թագավորից հետո երկրորդ դեմքը քրմապետն էր: Դրա համար էլ շատ հաճախ քրմապետ էր նշանակվում թագավորի եղբայրներից կամ մոտիկ ազգականներից մեկը:

Ուրարտական տաճարները ոչ միայն կուտակել էին հսկայական հարստութուններ, այլև ունեին ընդարձակ հողային տարածութուններ, արոտներ, տասնյակ հազարավոր անասուններ, ըստըրկական աշխատանքի վրա հիմնված խոշոր արհեստանոցներ:

Տաճարական տնտեսությունները իրենց մեծությամբ զիջում էին միւսյն պետական տնտեսությունը: Նվաճված երկրներից վերջված ավարի և ստրուկների մի մասը նույնպես արվում էր տաճարներին:

Գյուղական համայնքը և ազատ համայնականները

Ուրարտական հասարակության ազատ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմված էր հողագործներից, որոնք միավորված էին գյուղական համայնքներում և ապրում էին մեծ ընտանիքներով կամ դերդաստաններով:

Ուրարտում շահագործվում էին ոչ միայն ստրուկները, այլև ազատ համայնականները: Նրանք բնամթերքներով հարկեր էին վճարում պետությանը, ձրի ու պարտադիր կերպով մասնակցում էին ջրանցքների, ճանապարհների, քաղաքների ու բերդերի կառուցմանը, զինվորական ծառայություն էին կատարում և այլն: Նրանք որոշ պարտավորություններ ունեին նաև տաճարների նկատմամբ:

Ստրուկները

Ուրարտական հասարակության շահագործվող հիմնական դասակարգը ստրուկների դասակարգն էր:

Ստրուկների հայթայթման հիմնական աղբյուրը պատերազմն էր: Ուրարտական թագավորները իրենց մղած նվաճողական ու կողոպտիչ պատերազմների ժամանակ նվաճված երկրներից դեպի Բիախնիլի էին քշում և ստրկացնում տասնյակ հազարավոր, երբեմն նաև հարյուր հազարավոր գերիներ: Ոչ լրիվ լույլաներով Արգիշտի I-ը ոռոգման արշավանքների ընթացքում դերեվարեյ է 280.512, իսկ Սարգուր II-ը՝ 197.521 տղամարդ, կին և պատանի:

Երկրում ամենամեծ ստրկատերը թագավորն էր, որովհետև ստրուկների մեծ մասը բաժին էր ընկնում նրան: Ստրկական աշխատանքը կիրառվում էր պետական այգիների, հողերի, հանքերի մշակման, քաղաքների, բերդերի, ջրանցքների, ճանապարհների կառուցման և այլ բնագավառներում: Պետական ստրուկները մեծ շափով օգտագործվում էին նաև հանքերում ու արհեստանոցներում:

Մեծ թվով ստրուկներ ունեին նաև տաճարները և ուղամաստրկատիրական ավազանու ներկայացուցիչները:

Ուրարտական մի քանի արձանագրություններ վկայում են, որ թագավորները գերեվարված ստրուկներ են բաժանել կամ նվիրել ոչ միայն զինվորներին, այլև առանձին տոհմերին, ցեղերին կամ համայնքներին:

Չնայած ստրկատիրական հարաբերությունների որոշակի դարդացմանը, այնուամենայնիվ, արտագործական ուժերի զարգացման

տվյալ մակարդակի պայմաններում Ուրարտուում ստրկական ւշ-խատանքի կիրառման հնարավորութիւնները սահմանափակ էին: Ուրարտական բանակը նվաճված երկրներից վերցնում էր շատ ավելի մեծ թվով գերիներ, ըստ պետութեան կենտրոնական շրջանները կարող էին այդ գերիներին որպէս ստրուկներ օգտագործել: Դրա համար էլ ուրարտացիներն իրենց վերցրած գերիների որոշ մասին սպանում էին տեղում:

Պետական կարգը

Ուրարտուն հին արևելյան տիպի ռազմաստրկատիրական պետութիւն էր: Նա ստրկատերերի ղիկատուրա էր, որն ուղղված էր ստրուկների, ազատ համայնականների և նվաճված երկրների ցեղերի դէմ:

Ուրարտական պետութիւնը այժմյան իմաստով աղզային պետութիւն չէր, այլ տնտեսական-հասարակական ղարգայման տարրեր աստիճանների վրա զտնվող, էթնիկական տարբեր ծագում ունեցող և տարբեր լեզուներով խոսող, բռնի ուժով իրար միացած ցեղերի մի միութիւն էր: Տերիտորիալ և քաղաքական իմաստով պետութիւնը բաժանված էր երկու մասի: Առաջինը Բիաինիլին էր (Վանա լճի ավազանը), որը ուրարտացիների բուն հայրենիքը և պետութեան կենտրոնն էր: Երկրորդը ցեղային այն երկրներն էին, որոնք բռնի ուժով միացվել էին Ուրարտուին:

Պետական կառավարման ձևը հին արևելյան տիպի քայքայման միապետութիւնն էր՝ թագավորի անսահմանափակ իշխանութեամբ: Թագավորը երկրի գերագույն կառավարողն էր, զորքի գերագույն հրամանատարը և երկրի գերագույն դատավորը: Թագավորական իշխանութիւնը ժառանգական էր, որը հորից անցնում էր ավագ բրգուն:

Պետական կառավարման կարևոր օրգաններից մեկը ավագների խորհուրդն էր, որը կազմված էր թագավորական տան անդամներից, թագավորի խորհրդականներից, պետական ու զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներից և տարբեր ցեղերից ծագող խոշոր ստրկատերերից: Ավագների խորհուրդը քննարկում էր համապետական նշանակութիւն ունեցող հարցեր:

Ուրարտական պետութիւնը, անկասկած, ունեցել է հարկային-ֆինանսական, պետական տնտեսութեան դեկավարման, պետական-հասարակական աշխատանքների կազմակերպման և այլ գերատեսչութիւններ:

Վարչական տեսակետից ամբողջ պետութիւնը բաժանված էր մեծ ու փոքր մարզերի կամ ավելի ճիշտ՝ «երկրների», որի բաժան-

Ման հիմքում ընկած էր ցեղային հստկանիչը: Ամեն մի ցեղի զբաղեցրած տերիտորիան իրենից ներկայացնում էր վարչական մի մարզ կամ մի «երկիր»:

Թե՛ բուն ուրարտական և թե՛ նվաճված ցեղային երկրները կամ մարզերը կառավարվում էին թագավորի կողմից նշանակված փոխարքաների կամ կառավարիչների միջոցով: Այս պաշտոններում մեծ մասամբ նշանակվում էին ուրարտական, իսկ երբեմն նաև տեղական ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչները: Սկզբնաղբյուրների վկայություններից երևում է, որ նվաճված երկրներում իրենց գոյությունը պահպանում էին նաև տեղական թագավորները և ցեղային առաջնորդները:

Պետական ֆինանսական միջոցները հիմնականում գոյանում էին պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված ավարից, պետական տնտեսություններից ու արհեստանոցներից ստացվող եկամուտներից, ինքնուրույն տնտեսություն վարող պետական ստրուկներից, նվաճված ցեղերից և ազատ համայնականներից դանձվող հարկերից:

Ուրարտական պետությունը հաճախակի սատերազմներ էր մղում նոր ցեղեր նվաճելու, ավար և ստրուկներ ձեռք բերելու համար:

Բանակը

Պրա հետևանքով էլ պետական ու հասարակական կյանքում բանակը առաջնակարգ տեղ էր գրավում:

Ուրարտական բանակը մշտական բանակ չէր: Թեև ուրարտական թագավորները ունեին իրենց սեփական մշտական զորքը, որը հանդիսանում էր բանակի կորիզը, սակայն ուրարտական բանակի ճնշող մասը կազմված էր մարզերի ազատ բնակչությունից՝ աշխարհագրային հիմունքներով: Ամեն մի մարզ ունեւ իր զորամասը, որի հրամանատարը տվյալ մարզի կառավարիչն էր: Պատերազմի ժամանակ մարզերի զորամասերը, իրենց հրամանատարների ղեկավարությամբ, պարտավոր էին անմիջապես միանալ թագավորական զորքին:

Բուն ուրարտացիները համեմատաբար թվով քիչ էին: Նրանք շատ ավելի մեծ թվով ցեղեր էին նվաճել, քան կարող էին միայն իրենց սեփական ուժերով դրանք սլահել մշտական հնազանդության մեջ: Մի կողմից՝ այդ ցեղերին հնազանդության մեջ սլահելու, իսկ մյուս կողմից՝ Ասորեստանի դեմ հաջող պայքար մղելու համար ուրարտացիները ստիպված էին զորամասեր ստեղծել նաև հյուստակեցված ցեղերից: Նման զորամասերը ուրարտացիները մեծ մասամբ օգտագործում էին կայազորային ծառայության համար, այն

էլ ոչ թե սովյալ ցեղի, այլ էթնիկական տարրեր ծագում ունեցող ցեղերի տերիտորիաներում:

Ուրարտական բանակի և սպարազինութեան հիմնական տեսակներն էին ռազմականքերը, հեծելազորը և հետևակը:

Բանակի գերագույն հրամանատարը, ինչպես ասվեց, թագավորն էր: Սակայն բանակը ուներ նաև իր առաջին և երկրորդ գլխավոր զորահրամանատարը, որը հավանաբար ասորեստանյան ձևով կոչվում էր «տուրտան»:

Ուրարտական բանակում զենքի հիմնական տեսակներն էին նետ ու աղեղը, սուրը, դաշույնը, տապարը, նիզակը, վահանը և սաղավարտը:

✓ 5. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

**Ուրարտուն VII
դարի կեսին
մ. թ. ա.**

Սարգոն II-ի 714 թ. արշավանքից հետո Ուրարտական պետությունը զգալի շափով թուլանում է, Ռուսա I-ին հաջորդած Արգիշտի II-ը (714—685), հաշվի առնելով Ասորեստանի հետզհետե աճող հզորությունը, խուսափում է նրա հետ ընդհարվելուց և առավելապես զբաղվում է խաղաղ շինարարական աշխատանքներով:

Ուրարտական պետությունը ժամանակավորապես որոշ շափով՝ ուժեղանում է Արգիշտիի որդու՝ Ռուսա II-ի (685—645) ժամանակ:

Կենտրոնախույս ձգաումներ հանդես բերող ուրարտական ռազմաստրիատիգրական ավազանու՝ բանակում ունեցած դիրքերը խախտելու և Ասորեստանի դեմ հակակշիռ ուժ ստեղծելու նպատակով Ռուսա II-ը դաշինք է կնքում իր պետության հյուսիսային սահմանների մոտ հաստատված կիմմերների հետ: Նա իր բանակում սկսում է զգալի շափերով օգտագործել կիմմերներին:

672 թ. Ռուսա II-ը, կիմմերների հետ դաշնակցած, մի խոշոր արշավանք է կատարում դեպի արևմուտք: Նա գրավում ու կողոպտում է Փոքր Ասիայի արևելյան մասում գտնվող Մուշկիին (այսինքն՝ մուշկերի երկիրը՝ Փուլուգիան), Խաթթին (խեթերի երկիրը) և Խալխտուն:

Ռուսա II-ը պետության հյուսիսային շրջաններում, հատկապես Արարատյան դաշտում, կատարում է խոշոր շինարարական աշխատանքներ:

Զվարթնոցի տաճարի ավերակների տերիտորիայում հայտնաբերված արձանագրության մեջ Ռուսա II-ը հայտնում է, որ նա

Կուսուրչիների դաշտում (հավանաբար Հրազդանի հովտում) տնկել է խաղողի այգիներ և պտղատու ծառեր, կատարել ցանքս, Իլդարունի (Հրազդան) գետից հանել է ջրանցք և այլն: Ռուսա II-ի հանած ջրանցքը (Երևանում), որն այժմ էլ գործում է, իր ժայռափոր թունելով ուրարտական նշանավոր կառույցներից է:

Ռուսայի շինարարական գործունեության մեջ ամենահշանափորը Երևանի մոտ գտնվող Քեչյշեբախի քաղաքի (Կարմիր-բլուր) և նրա միջնաբերդի կառուցումն է: Այս քաղաքը VII դարի առաջին կեսում դառնում է Ուրարտական պետության ռազմա-վարչական և տնտեսական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Սկյութների արշավանքը

Ուրարտուն, որն իր կենսական ուժերը ըսպառել ու շլատել էր Ասորեստանի, կիմմերների և տեղական ցեղերի դեմ մղվող երկարատև պայքարում, VII դարի կեսից կանգնում է սկյութական ցեղերի ներխուժման վտանգի առաջ: VII դարի ՏՈ-ական թվականներին սկյութները Հյուսիսային Կովկասից Դերբենդի լեռնանցքով ներխուժում են Արևելյան Անգրիկովկաս և այստեղ հաստատում իրենց թագավորությունը: Այստեղից նրանք ըսկրսում փն արշավանքներ կատարել դեպի Առաջավոր Ասիայի երկրները, որոնց թվում և Ասորեստան: Մակայն Ասորեստանին շուտով հաջողվում է դաշնիք կնքել սկյութների հետ և նրանց ուժերը օգտագործել իր թշնամիների դեմ:

Ուրարտուն Ասորեստանի և նրա դաշնակից սկյութների հարվածից խուսափելու համար աշխատում է բարեկամություն հաստատել Ասորեստանի հետ: Այդ նպատակով էլ Ռուսա II-ը 654 թվականին մի դեսպանություն է ուղարկում Ասորեստան՝ Բաբելոնիայի և էլամի դեմ հաղթանակ տարած Ասսուրբանիպալին (668—633) ողջունելու համար:

Սակայն սկյութների հարվածից խուսափելու ուղղությամբ Ռուսա II-ի դործադրած ջանքերը հավանաբար առանձին արդյունք չեն տալիս: VII դարի կեսին, Ասորեստանի զրդումով, սկյութները հարձակվում են կիմմերների վրա և ջախջախում նրանց: Հավանաբար, այս ժամանակ էլ սկյութները ներխուժում են նաև Ուրարտուի հյուսիս-արևելյան շրջանները և սոսկալի ավերածություններ գործում:

Սկյութների այս հարվածից խիստ թուլացած՝ Ուրարտուն այժմ աշխատում է իր գլխավոր հակառակորդի՝ Ասորեստանի, հովանավորության տակ մտնել և նրանից օժանդակություն ստանալ: Դրանով պետք է բացատրել, որ Ռուսա II-ին հաջորդած Սարգուր III-ը

(645—625) նվերներ է ուղարկում Աստուրբանիպալին և իր գրած նամակներում փոխանակ իր հախորդների նման նրան «եղբայր» անվանելու, անվանում է «իմ տեր»:

Մարաստանը և Ուրարտուի կոր- ծանումը

Գեոևս երկրորդ հազարամյակի վերջից (մ. թ. ա.) մարերը ասլուս էին Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան մասում, իսկ նրանց ցեղակից պարսիկները՝ նույն բարձրավանդակի հարավային մասում: Մարական և պարսկական ցեղերը մասամբ նստակյաց և մասամբ կիսաքոչվոր հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնց հիմնական գրադմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Մարական ցեղերը VII դարի վերջում միավորվում և կազմակերպում են մի ուժեղ ցեղային միություն, որը հետագայում վերածվում է ստրկատիրական պետության: Մարաստանի (Մեդիա) մայրաքաղաքն է դառնում էկրատանը (այժմ՝ Համադան):

Մարաստանը մեծ շարժում ուժեղանում և Ասորեստանի վտանգավոր ախոյանն է դառնում Կիաքսար թագավորի (625—585) ժամանակ: Մարերը Բաբելոնիայի և տեղական ցեղերի հետ դաշնակցած՝ 612 թ. գրավում և կործանում են Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն, իսկ 605 թ.՝ նրա վերջին հենակետը հանդիսացող Կարբեմիշ քաղաքը: Այսպիսով, երբեմնի հզոր ու աշխարհակալ Ասորեստանը կործանվում և դուրս է դալիս պատմության թատերաբեմից. նրա տերիտորիան բաժանվում է Մարաստանի և Բաբելոնիայի միջև:

Ուրարտուն, որն Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցող այս խոշոր անցքերի ժամանակ հանդես էր եկել որպես Ասորեստանի դաշնակիցը, նույնպես զերծ չի մնում մարերի և նրանց դաշնակիցների հարվածից: Բաբելոնյան տարեգրության մի վկայության համաձայն 610 կամ 609 թ. (մ. թ. ա.) մարերը գրավում և ավերում են Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշուան: Սակայն Աստվածաշնչի մի վկայությունից երևում է, որ այս դեպքից հետո էլ Ուրարտուն շարունակել է պահպանել իր գոյությունը մինչև VI դարի 90-ական թվականները (մ. թ. ա.), Ուրարտուի վերջին թագավորն էր էրիմհանայի որդի Ռուսա III-ը (605—590):

Մոտավորապես 590 թ. (մ. թ. ա.) մարերը մտնում են Արարատյան դաշտ և տեղական ցեղերի օժանդակությամբ կործանում Ուրարտուի վարչական կենտրոնները, որոնց թվում և Թելչեբախի քաղաք-ամրոցը: Հավանաբար, նույն այս ժամանակ է, որ Ուրար-

տական պետութիւնը վերջնականապէս կործանվում և պատմութեան թատերաբեմից դուրս է դալիս:

Ուրարտուի կործանումից քիչ առաջ մարերը ոչնչացնում են նաև Մաննայի պետութիւնն ու Անդրկովկասում սկյութների հիմնած թագավորութիւնը: Այդ զնայքերից հետո սկյութական ցեղերը մեծ մասամբ վերադառնում են Ան ծովի հյուսիսային ափերը և Հյուսիսային Կովկաս, իսկ տեղում մնացածները՝ ձուլվում նոր կազմավորվող ժողովուրդների հետ:

Իրանից հետո մարերը շարժվում են դեպի արևմուտք և մշտնում Փոքր Ասիա: Մակայն այստեղ նրանց ուժեղ դիմադրութիւն է ցույց տալիս Լյուդիական պետութիւնը: Մարերի և Լյուդիացիների միջև տեղի ունեցած կռիվներից հետո Մարաստանի և Լյուդիայի սահմանը դառնում է Ալիս գետը:

Այսպիսով, Կիսրասարի թագավորութեան վերջում Մարաստանը դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետութիւնը, որի սահմանների մեջ մտնում էին Իրանական բարձրավանդակի մեծ մասը, Արևելյան Անդրկովկասը, բուն Ասորեստանը և Փոքր Ասիայի արևելեան շրջանները:

6. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՄԵԱԿՈՒՅԹԸ

Գիրը

IX դարի վերջում (մ. թ. ա.) ուրարտացիները վերջնիշխով ասորեստանյան սեպագիրը և այն հարմարեցնելով ուրարտերենին, ստեղծում են իրենց սեփական գիրն ու գրականութիւնը:

Գեղարվեստական ու գիտական բնույթի ուրարտական գրավեր տեքստեր մեզ չեն հասել: Այդ պատճառով էլ մենք տեղեկութիւններ չունենք Ուրարտուում գոյութիւն ունեցող գեղարվեստական գրականութեան, գիտութեան և հոգևոր մշակույթի մյուս բնագավառների մասին:

Մեզ են հասել միայն ռազմական, շինարարական, տնտեսական ու կրոնական բնույթի ավելի քան 400 մեծ ու փոքր արձանագրութիւններ, որոնք փորագրված են ժայռերի, բազալտի սրբատաշ քարակոթողների, շինքերի պատերի, կավե աղյուսների, կավե ու մետաղե իրերի վրա: Այդ արձանագրութիւնները զրեթե բացառապէս պիտական կամ թագավորական վավերագրեր են, որոնք գրված են պաշտոնական շոր լիզվով և միանման ոճով:

Ուրարտական սեպագրերը գրված են ձախից աչ, առանց բառանշատման և տողադարձի: Նրանք բաղկացած են մոտ հարյուր

վանկադրերից, նույնքան գաղափարագրերից և քիչ թվով դետերմինատիվ, այսինքն՝ բառի բնույթը բացահայտող նշաններից:

Եթե գաղափարագրերը, մի կողմից, ուսումնասիրողներին հնարավորութուն են տալիս հեշտությամբ վերծանելու ուրարտական արձանագրությունների իմաստը, ապա մյուս կողմից՝ մեզ գրկում են ու անհնարին են դարձնում իմանալու, թե այդ գաղափարագրերի տակ թաքնված բառերը ուրարտացիները ինչպես են արտասանել կամ անվանել:

Ուրարտացիների մոտ թվական հաշվումները հիմնված են տասնորդական սիստեմի վրա:

Քացի սեպագրերից, ուրարտացիները օգտագործել են նաև հիերոգլիֆներ:

Մեզ հասած ուրարտական բառապաշարի և քերականական ձևերի սահմաններում Իժմար է որոշակիորեն նշել ուրարտերենի ցեղակցական կապը հին կամ ժամանակակից լեզուների հետ:

Ուրարտական պետություն կազմավորմանը

Պաշտամունքը

զուգընթաց ձևավորվում և առաջանում է նաև ուրարտական պաշտամունքը: Վանի մոտ

գտնվող «Մհերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա Իշպուիների թագավորը և նրա որդի Մենուան թողել են մի արձանագրություն, որտեղ նշել են ուրարտական պանթեոնի բոլոր աստվածներին և նրանցից յուրաքանչյուրին մատուցվելիք զոհերի քանակը: Այդ արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ուրարտական պանթեոնի մեջ մտնում էին բուն ուրարտական և նվաճված ցեղային երկրների մեծ ու փոքր 79 աստված:

Ուրարտացիների գլխավոր աստվածը կոչվում էր Խալդ, որը պատկերացվում էր առյուծի վրա կանգնած մարդու կերպարանքով: Նա համարվում էր Երկնքի, բարություն, բազություն և պատերազմի աստվածը: Ուրարտական թագավորները Խալդ աստծու անունով էին կովի դնում և նրան էին վերապրում տարած հաղթանակները: Խալդ աստծու գլխավոր տաճարը գտնվում էր Մուսասիր քաղաքում: Բոլոր աստվածներից ամենից շատ զոհ մատուցվում էր Խալդ աստծուն: Խալդ աստծու կինը Արուբանի աստվածուհին էր:

Ուրարտական պանթեոնի երկրորդ գլխավոր աստվածը Փեյշեբան էր: Սա համարվում էր ջրի, անձրևի, հեղեղի, փոթորկի աստվածը: Սրա կինն էր Խուբա աստվածուհին: Թեյշեբա աստծու զբոսավոր տաճարը գտնվում էր Կուեմենու քաղաքում, որի տեղը մինչև այժմ հայտնի չէ:

Երրորդ տեղը ուրարտական պանթեոնում զբաղում էր Կուեմ

աստված Շիվինին, որի խորհրդանիշը պատկերվում էր ճառագայթող արևի սկավառակով կամ հրե գնդով: Սրա կիևն էր Ուրարտուի մայրաքաղաքի՝ Տուշպայի, աստվածուհի Տուշպեյան: Շիվինի աստծու և նրա կնոջ պիտավոր տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաքում:

Բացի Երրորդություն կազմող վերահիշյալ գլխավոր աստվածներից, ուրարտական պանթեոնում գոյություն ունեին նաև տարբեր քաղաքների, ցեղային երկրների, հողի, ջրի, ծովի, լեռան, քարայրի, ճանապարհի, լուանի, աստղերի և այլ աստվածներ: Ուրարտացիների մոտ մեծ չափով տարածված էր նաև սրբազան ծառերի պաշտամունքը:

Ճարտարապետությունը

Ուրարտուում զարգացման քարձք աստիճանի վրա էր գտնվում ճարտարապետությունը և շինարարական տեխնիկան: Ուրարտացիները կառուցել են քաղաքներ, ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, բնակելի շենքեր, ջրանցքներ, արհեստական լճեր և այլ շինություններ, որոնց ավերակները ցրված են պատմական Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայում:

Ուրարտական ճարտարապետական հուշարձաններից համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված էրեբունի և Թեյշեբախի քաղաքների միջնաբերդերը:

էրեբունիի եռանկյունաձև միջնաբերդը շրջապատված է հզել բազալտե հիմքի վրա հում աղյուսով շարված, 3 մետր լայնությամբ և մոտ 15—20 մետր քարձրություն ունեցող աստամնավոր հզոր պարսպով: Պնդունների միջոցով միջնաբերդում հայտնաբերվել են Արգիշտի I-ի կառուցած պալատական համալիրը՝ իր աշխարհիկ և պաշտամունքային շենքերով, ցորենի մի խոշոր պահեստ, գինու մառան և բնակելի թաղամասի հետքեր: Հայտնաբերված բոլոր շենքերը միհարկանի են, հում աղյուսով շարված, առանց պատուհանների, երթիկով: Ճարտարապետական արվեստի արժեքավոր ու հետաքրքիր կոթողներ են պալատական սյունազարդ, հանդիսավոր ընդունելության հոյակապ դահլիճը, խալդ աստծուն նվիրված տաճարը, որոնց պատերը գեղազարդված են որսի, կենաց ծառերի, ռազմական ու կրոնական երթերի խմբային հիանալի որմնակարներով:

Համանման շինարարական նյութերով ու տեխնիկայով, բայց պաշտպանական ավելի թույլ հզորությամբ է կառուցված նաև Թեյշեբախի քաղաքի միջնաբերդը: Նրա պարսպը ըստ տեղեկանքի ունեցել է 6-ից մինչև 12 մետր բարձրություն: Միջնաբերդի ներսի հսկայական տարածությունը բաղկացած է 120—150 կից

սենյակներին, Շենքը հիմնականում եղել է միհարկանի, բացի նրա կենտրոնական մասից, որն ունեցել է երկու հարկ: Առաջին հարկի սենյակներում տեղափոխված են ցորենի, գարու և դյուղատնտեսական այլ մթերքների պահեստները, դինու մատանները, ձիթահանքը, մթերքների վերամշակման ցեխերը, արհեստանոցները և այլն:

Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վան) միջնաբերդը շրջապատված է մշակված ու լավ շարված հսկայական մեծությւն ունեցող քարերից, իսկ Թոփրակ-կալալում հայտնաբերված տաճարը՝ տարբեր գույնի սրբատաշ քարերից:

Ճարտարապետության տեսակետից բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մուսասիրի տաճարը, որն ունեցել է երկթեք տանիք, քանդակներով և հոնիական ոճի վեց սյուներով գեղազարդված ճակատ: Ուսումնասիրողները դտնում են, որ այս տաճարը հունական դասական ճարտարապետության նախատիպերից է:

Ուրարտացիները Վանում, և այլ վայրերում կառուցել են նաև ժայռափոր ընդարձակ ընկարաններ, դահլիճներ, որմնախորշեր, հարթակներ, սանդուղքներ, չրանցքի թունելներ և այլն: Ժայռափոր այս շինությունները ցույց են տալիս ուրարտական շինարարական արվեստի ու տեխնիկայի բարձր զարգացումը և վարպետների բացառիկ հմտությունը:

Քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը

Ուրարտուում զարգացած էին նաև քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը: Ուրարտացի վարպետները արձաններ, գեղարվեստական իրեր են պատրաստել սղընձից, բրոնզից, ոսկուց, արծաթից, քարից,

կավից և ոսկրից:

Քանդակագործական արվեստի ահնառու և նուրբ ճաշակով պատրաստված ստեղծագործություն է ուրարտական աստվածուհիներից մեկի՝ Իրննգե արձանիկը, որ գտնվել է Վանի շրջկայքի Գարարեյ բերդի ավերակներում և այժմ պահվում է Հայկական ՍՍՀ պատմության թանգարանում: Որոշ չափով այս արձանիկի հետ է առնչվում Թոփրակ-կալալում գտնված ոսկե մեղալիտնը, որի վրա ռեալիստական մեծ վարպետության մթերապետի կերպով է պատկերված են գահին բազմած վերոհիշյալ աստվածուհին և նրա առաջ կանգնած բազկատարած թագուհին: Արվեստի հիանալի և ուշագրավ նմուշներ են կարմիր-բլուրում ու Թոփրակ-կալալում գտնված Թեյշերա առտու, գահի մասեր հանդիսացող թևավոր առյուծների ու ցուլերի, ձիու, զլխի բրոնզե արձանիկները: Արվեստի մի արժեքավոր նմուշ

է նաև Կարմիր-բլուրում գտնված քարե տուփը, որի կողերը գեղազարդված են որսի տեսարաններով, իսկ կալուարիչի վրա քանդակված է նստած առյուծ:

Ուրարտացի վարպետները հիանալի կերպով տիրապետում էին բրոնզե արձաններն ու գեղարվեստական իրերը ոսկու բարակ շերտով պատելու կամ ոսկեզօծելու, քարը մետաղի հետ զուգակցելու տեխնիկային: Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բեռլինի թանգարանում գտնվող ուրարտական արձանիկը, որի իրանը շինված է ոսկեզօծված բրոնզից, իսկ գլուխը՝ սպիտակ քարից: Ուշագրավ է նաև Լենինդրադի էրմիտաժում պահվող սրձանիկներից մեկը, որը գահի մաս է կազմել և ունի մարդու գլխով թևավոր առյուծի տեսք: Սրա իրանն ու գլուխը պատրաստված են ոսկեզօծված բրոնզից, դեմքը՝ սպիտակ քարից, իսկ աչքերն ու հոնքերը տրավազարդված են: Հար և նման ձևով է շինված նաև Բրիտանական թանգարանում գտնվող գիշատչի գլխով վիշապի արձանիկը:

Արվեստի բարձրարժեք հուշարձաններ են նաև գեղազարդված վահանները, սաղավարտները, կասյարճները, գոտիները, ամանակները և այլն: Կարմիր-բլուրում գտնված Արգիշտի I-ի սաղավարտը գեղազարդված է սրբազան ծառերի, նրանց երկու կողմերը կանգնած աստվածների, ռազմականոքների, իսկ Սարգուր II-ի վահանը՝ առյուծների ու ցլերի հոյակապ քանդակներով: Սրբնթաց արշավող հեծյալ մարտիկների, ռազմականոքների ու կառավարների նույնպիսի հիանալի քանդակներով են գեղազարդված նաև Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի կասյարճները:

Ոսկերչական հմտալի և նուրբ աշխատանքի արգասիք են Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված ոսկե ակաթնազողերը, ոսկե տպարանչանը, որի երկու ծայրերը առյուծի գլխի տեսք ունեն:

Ուրարտացիները պալատների և տաճարների պատերը զարդարել են որմնանկարներով, գորգերով, զեկորատիվ վահաններով, զենքերով և գեղարվեստական այլ իրերով: Բացի էրեբունիի միջնաբերդից, որմնանկարների բեկորներ են գտնվել նաև Կարմիր-բլուրում, Թովրակ-կալայում, Երզնկայի մոտ գտնվող Այթին-թափայում և այլուր:

Ուրարտուի մշակույթի ժառանգությունը

Ուրարտուն իր գոյության ավելի քան երկու և կես դարի ընթացքում ստեղծեց Հին Արևելքի ամենազարգացած մշակույթներից մեկը, որը հանդիսանում է համաշխարհային

մշակույթի անբաժանելի մասը:

Ուրարտացիները խոր ազդեցություն թողեցին Հայկական լեռնաշխարհի, Անդրկովկասի ու իրենց հարևան ցեղային երկրների վրա և մեծ շահով նպաստեցին, այդ երկրների ցեղերի տնտեսական, հասարակական ու մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Ուրարտացիները ավելի քան խոր ազդեցություն թողեցին նաև սկզբում հայկական ցեղերի, իսկ այնուհետև նոր կազմավորվող հայ ժողովրդի վրա:

Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտացիներին փոխարինեցին հայերը, հայկական պետականությունը առաջացավ ու զարգացավ նախկին Ուրարտուի տերիտորիայի վրա, իսկ ուրարտական ցեղերը ձուլվեցին հայերի հետ և հանդիսացան կազմավորված հայ ժողովրդի հիմնական նախնիներից մեկը: Այս առումով էլ ուրարտական մշակույթի անմիջական ժառանգորդը հայ ժողովուրդն է:

Ուրարտացիները հայերին փոխանցեցին իրենց պետական և հասարակական կյանքի ավելի զարգացած ձևերը և տնտեսության ու մշակույթի տարբեր բնագավառներում իրենց ձեռք բերած նվաճումները:

Բացի հայոց լեզվի բառային ֆոնդում պահպանված ուրարտերեն բազմաթիվ բառերից, հայերը ժառանգել են նաև ուրարտական ժամանակաշրջանի տեղանուններից ու հատուկ անուններից շատերը. ուրարտական ծագում ունեն ուրարտերեն «նի» հոգնակիով և ուրարտերեն ու հայերեն «նիք» կրկնակի հոգնակիներով վերջացող Հայաստանի աշխարհագրական գրեթե բոլոր տեղանունները և նախարարական տների անունները. օրինակ՝ Սյունիք, Աղձընիք, Գեղարքունիք, Ռշտունիք, գետերից ու բնակավայրերից՝ Արածանի, Գառնի, Արղնի, Բջնի, իսկ նախարարական տներից՝ Արժրունի, Գնունի, Գնթունի, Խոթխոտունի և այլ անուններ: Ուրարտական ծագում ունեն նաև Արարատ-Այրարատ, Տոսայ, Տարուն, Վան, Առճեշ. Ախուրյան և բազմաթիվ այլ տեղանուններ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպավանը և Արգիշտիխինիլի-Արմավիրը զարծան Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքները, հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի առաջին կենտրոնները: Հայկական ՍՍՀ-ի մայրաքաղաք Երևանը ևս մեզանից ավելի քան 2750 տարի առաջ հիմնադրել են ուրարտացիները:

Գ Լ Ո Ւ Յ III

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ուրարտուի կործանումից հետո, VII դարի վերջում կամ VI դարի սկզբում (մ. թ. ա.), Հայկական լեռնաշխարհում հանդես է գալիս հայ ժողովուրդը: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած Ուրարտական պետության նախկին տերիտորիան՝ Հայկական լեռնաշխարհը, դառնում է հայ ժողովրդի հայրենիքը:

Հայերը իրենց անվանում են «հայ», իսկ երկիրը՝ «Հայաստան» կամ «Հայք»: Մինչդեռ բալոր մյուս ժողովուրդները, բացի վրացիներից, հայերին անվանում են «արմեն», իսկ նրանց երկիրը՝ «Արմենիա»: Վրացիները հայերին անվանում են «սոմեխի», երկիրը՝ «Սոմխեթի»:

Հայ ժողովրդի էթնիկական ծագման և կազմավորման հարցը մեր ժողովրդի պատմության տակավին չպարզարանված, շատ կողմերով մութ ու վիճելի հարցերից մեկն է:

Ո՛չ հայկական և ո՛չ էլ օտար սկզբնաղբյուրներում հայ ժողովրդի ծագման ու նրա կազմավորման մասին պատմական ճշգրիտ ու որոշակի վկայություններ չեն պահպանվել: Մեզ են հասել միայն հայկական, վրացական ու հունական առասպելախոսու ալանդություններ:

1. ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայկական ժողովրդական ավանդությունը

Առասպելախոսու ավանդությունների մեջ ամենահինը և արժեքավորը հայկական ժողովրդական ավանդությունն է, որը հայտնի է նաև «Հայկի ու Բելի առասպել» տնտնով: Այս ավանդությունը մեզ է հասել երկու տարբեր սկզբնաղբյուրնե-

րից՝ Խորենացու և Աբրեհոսի պատմական աշխատութիւններից։ Ավանդութեան բովանդակութիւնը հետեւյալն է.

Առաջին աստվածներից առաջացած հաղթանդամ ու վիթխարի հսկաներից մեկը Քորդոմի որդի Հապետոսթեան Հայկն էր։

Գեղասպառազ ու քաջագանգուր, խայտակն ու հաստաբազուկ Հայկը, ընդդիմանում է բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում էին իշխանութիւն ձեռք բերել հսկաների և դուրսագոնների վրա։ Բարեկնում՝ աշտարակաշինութեան անհաշող փորձից հետո հսկաներից մեկը՝ Տիտանյան Բելը, բռնանում է բոլորի վրա և իրեն արքա է հայտարարում։ Հայկը չի կամենում հնազանդվել Բելին և իր որդիներին, դուստրերին ու թոռների հետ, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, Բաբելոնից հեռանում, գնում է Ալլարատի երկիրը և քնակվում է մի լեռնադաշտում, ու այդ դաշտը այնուհետև կոչվում է Հայք։

Լսելով Հայկի անհնազանդութեան մասին, Բելը պահանջում է նրանից ետ վերադառնալ և հնադանդվել իրեն։ Սակայն Հայկը մերժում է կատարել այդ պահանջը։

Բելը զայրացած հետևակ զորքերի քաղմութեամբ գալիս հասնում է Արարատի երկիրը։ Հայկը, Բելի հարձակման լուրն առնելով, անմիջապէս հավաքում է իր քաջ և աղեղնավոր որդիներին ու թրոններին և շարժվում Բելի դեմ։ Աղի ջուր և մանր ձկներ ունեցող ծովակի (Վանա լճի) մոտ, բարձր լեռների միջև գտնվող մի դաշտաձև տեղում Հայկը և նրա ուղեկիցները հանդիպում են Բելի զորքին։ Ինքը Բելը, հսկաներով շրջապատված, գտնվում էր մի թլրի վրա։

Ծրկու կողմի հսկաները իրար են զարնվում և այդ ընդհարումից ահագին դղրդիւն է բարձրանում։ Մարտի ընթացքից զարհուրած Բելը որոշում է իջնել բլրից և ամրանալ զորքի մեջ։ Աղեղնավոր Հայկը այդ բանը նկատելով, առաջ է անցնում և մոտենում Բելին սիինդ քաշում է իր լայնայիճ աղեղը և երեքթեւյան նետի սլաքը դիպցնում նրա կրծքի զրահատախտակին. սլաքը, թափով անցնելով և թիկունքից դուրս գալով, բնկնում է գետնին։ Եվ այսպէս, հսկարտ Բելը տապալվում է, իսկ նրա զորքը փախուստի է դիմում։

Հայկը հաղթանակի առթիվ ճակատամարտի տեղում շինում է դաստակերտ և անվանում է Հայք, նույն պատճառով դավառն էլ անվանվում է Հայոց ձոր, իսկ մեր աշխարհն էլ մեր նախահոր Հայկի անունով կոչվում է Հայք։

Ավանդութեան մեջ այնուհետև պատմվում է, թե ինչպէս Հայկի որդին՝ Արմենակը, և նրա հաջորդ սերունդները շարժվելով դե.

սլի հյուսիս, բնակութիւն են հաստատում Արարատյան դաշտում և Հյուսիսային Հայաստանի տարբեր մասերում, որտեղ և նրանց անունով են կոչվում առանձին գավառների ու բնակավայրերի անունները: Այսպես, օրինակ՝ Արմենակի անունով է կոչվում Արագած լեռը և Արագածոտն գավառը, Արամայիսի անունով՝ Արմավիրը, Շարայի անունով՝ Շիրակը, Գեղամի անունով՝ Գեղարքունիքը, Սիսակի անունով՝ Սիսականք, Արայի անունով՝ Այրարատը և այլն:

Ըստ ավանդութեան, Հայկի սերնդից էր նաև Արամը, որը բազմաթիվ քաջագործութիւններ է կատարում և Հայոց աշխարհի սահմանները ընդարձակում: Այդ պատճառով էլ օտարները Արամի անունով հայերին սկսում են անվանել արմեն, իսկ նրանց երկիրը՝ Արմենիա:

Հայագիտութեան մեջ տիրել է այն կարծիքը, թե այս ավանդութիւնը նախահայկական ծագում ունի, և որ նրա մեջ արտացոլվել են Ասորեստանի դեմ ուրարտացիների մղած դարավոր պայքարի միայն արձագանքներն ու կրոնական առասպելները: Սակայն այս կարծիքը, մասամբ միայն ճիշտ լինելով, թերի է և անընդունելի: Իրականն ու ճիշտն այն է, որ ավանդութեան մեջ իրենց արտացոլումն են գտել նաև հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, այդ պրոցեսին տարբեր ցեղերի ունեցած մասնակցութիւնը, հայկական ցեղերի աստիճանական տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում, հայկական հնագույն դիցաբանական զրույցները և այլն: Ծիշու է, որ ավանդութեան առանձին մասերը (Արամի, Արա Գեղեցիկի ու Շամիրամի մասին և այլն) ունեն նախահայկական ծագում, սակայն խոքը ավանդութիւնը ստեղծվել է հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ, հավանարար մ. թ. ա. VI—V դարերում, հրը հայկական ցեղերը դեռևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակութեան անցման շրջանում:

Ինչպես արդեն ճիշտ կերպով ցույց են տվել ուսումնասիրողները շատերը, ավանդութեան մեջ հիշատակվող հերոսների մեծ մասը ոչ թե պատմական անձնավորութիւններ են, այլ հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսին մասնակցած և նրա կազմի մեջ մտած տարբեր ցեղերի ներդրման արտացոլումն ու անհատականացված էպոսիմները: Այսպես, օրինակ՝ ավանդութեան մեջ Հայկը հանդես է գալիս որպես հայ ցեղի նախնի, Արմենակը՝ արմեն ցեղի, Արան՝ ուրարտական ցեղի և այլն: Տարբեր ցեղերի էպոսիմները հաճախ միաժամանակ հանդիսացել են նաև նույն այդ ցեղերի աստվածները: Հին Արևելքում ստեղծված շատ ավանդութիւններին նման, այս-

տեղ ևս տարբեր ցեղերի գործողութիւնները վերագրված են նրանց աստվածներին:

Վրացական ավանդությունը

Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ծագման մասին մեզ է հասել նաև վրացական մի ավանդութիւն:

Այդ ավանդութիւնն համաձայն հայերի նախահայր Հայկը, վրացիների նախահայր Քարթլոսը, աղվանների նախահայր Ռանուր, եգերների նախահայր Նգրեսը և վրացական ու կովկասյան մի քանի այլ ցեղերի նախահայրերը հարազատ եղբայրներ են եղել և սերել են մի հորից՝ Քորգոմից:

Քարեղունի աշտարակաշինութիւնից և լեզուների բաժանումից հետո Քորգոմը, որդիներով և իր ամբողջ ժողովրդով դուրս գալով Քարեղունից, բնակութիւն է հաստատում Մասիս և Արագած լեռների միջև:

Մակայն շուտով Քորգոմի ժողովուրդը բազմանում է, և Մասիսի ու Արագածի երկիրը ի վիճակի չի լինում տեղավորել նրանց, որի պատճառով էլ նրանք տարածվում են և ընդարձակում իրենց բնակութիւն սահմանները Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ու Կովկասյան լեռները:

Քորգոմի որդիները իրենց հոր մահից մի քանի տարի անց աղստամբութիւն են բարձրացնում աշխարհի առաջին բռնակալ Նեբրովթի դեմ և մարտում սպանում նրան: Նեբրովթին հաղթելուց հետո դուրսգալն եղբայրները սկսում են հանգիստ և անկախ կերպով իշխել իրենց երկրներում: Ավանդութիւնը ավելացնում է նաև, որ Քարթլոսը և Հայկը, ինչպես և նրանց եղբայրները, իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում փոխադարձաբար սեր էին տաժում իրար նկատմամբ և իրար օգնում ամեն տեսակ կարիքի ժամանակ»:

Վրացագետները հիմնավոր փաստերով արդեն ցույց են տվել, որ այս ավանդութիւնը ստեղծվել է շատ ուշ ժամանակաշրջանում, հավանաբար IX—X դարերում, հայկական ժողովրդական ավանդութիւն անմիջական աղղեցութիւն տակ և նրա նմանութիւնը ու հետևութիւնը: Սրանից հետևում է, որ վրացական այս ավանդութիւնը հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին դիտական արժեք չի կարող ունենալ:

Այս ավանդութիւնի հիմնական արժեքն այն է, որ այնտեղ շատ հիանալի կերպով ու վառ գույներով արտահայտված է առաջին հերթին հայ և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամութիւնը:

ներանց փոխադարձ օգնութիւնը ու համատեղ պայքարը օտարերկրյա նվաճողներին դեմ:

**Հունական
առասպելը**

Հայ ժողովրդի ծագման մասին մեզ է հասել նաև հունական մի առասպել, որը բերված է հուն Նշանաւոր աշխարհագիր Ստրաբոնի

աշխատութեան մէջ:

«Պատմում են,—դրում է Ստրաբոնը,—որ դեպի Կողքիս նավարկման ժամանակ Յասոնը, թեսալացի Արմենոսի հետ, գնացել էր մինչև Կասպից ծովը և անցել Իբերիան, Ալքսանիան (Աղւանքը) և Արմենիայի ու Մարաստանի մեծագույն մասը, ինչպես այդ վայրում են Յասոնին նվիրված սրբավայրերը և բազմաթիվ հիշատակարաններ: Պատմում են նաև, որ Արմենոսը Արմենիոն քաղաքից էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյրեյիս լճի շուրջը, Փերեի և Լարիսայի միջև, և որ նրա ուղեկիցները քնակվել էին Ակիլիսենում և Սիսպիլիտիսում՝ մինչև Կալսքին և Ադիարին: Եվ պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիոս էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

Եթե ընդունենք, որ այս առասպելի մեջ հիշատակվող Արմենոսը արմին ցեղի էսլոնիմն է, ապա ստացվում է, որ հին հունական արգոնավորդների առասպելի ստեղծման ժամանակ, այսինքն՝ XI—X դարերում (մ. թ. ա.), արմենները, դուրս գալով Թեսալիայից, եկել ու հաստատվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավարեմտյան շրջաններում և Հյուսիսային Միջագետքում: Սակայն նման ենթադրութիւններ անելու համար պատմական հիմք չկա:

Ստրաբոնը իր աշխատութեան մեջ մի այլ տեղում կրկին, դրեթե բառացիորեն, մեջբերելով այս առասպելը, ավելացնում է. «Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին ու նրանց հետ եղողները, որ մասնակցում էին Ալեքսանդրի արշավանքին, ասում են, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենոսի անունով»:

Այս վկայութիւնից ոչ միայն երևում է, որ Ստրաբոնը այս առասպելը վերցրել է Կիրսիլոս Փարսալացուց և Մեդիոս Լարիսացուց, այլև, հավանաբար, առասպելը հորինվել է IV դարի վերջում (մ. թ. ա.), Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ, երբ հունները նման առասպելներ հորինել էին նաև պարսիկների ու մարերի Բականյան թերակղզուց դաղթած լինելու մասին:

Վերոհիշյալ դիտողութիւնից և պատմական այլ փաստերից երևում է, որ այս առասպելը ևս հայ ժողովրդի կազմավորման հարցի ուսումնասիրման տեսակետից առանձին դիտական արժեք չի կարող ունենալ:

Կղերա-ֆեոդա- Մինչև XIX դարի սկիզբը մարդկության, ա-
լական տեսությունը առանձին ժողովուրդների ու լեզուների առա-
 շացումը գրեթե բացառապես բացատրվում
 էր Աստվածաշնչի առասպելներով: Ըստ այդ առասպելների՝ երկրա-
 գնդի վրա մարդկությունը առաջին անգամ առաջացել է աստծու
 կողմից ստեղծված նախամարդու՝ Ադամի, իսկ երկրորդ անգամ՝ իր
 տապանով Արարատ լեռան վրա հանգչած և շրհեղեղից փրկված
 Նոյ նահապետի սերնդից: Մի այլ առասպելի համաձայն՝ աշխարհի
 տարբեր ժողովուրդները և նրանց լեզուներն առաջացել են բա-
 բելոնյան աշտարակաշինության ժամանակ, երբ իբր թե աստված
 խառնել է մարդկանց լեզուները, որպեսզի նրանք չհասկանան իրար
 և չկարողանան կառուցել դեպի երկինք, աստծու մոտ բարձրացվող
 աշտարակը:

Միջնադարյան պատմագրության մեջ տիրում էր այն տեսա-
 կետը, որ աշխարհի ամենահին, Ադամի և Նոյ նահապետի սերնդից
 սերած ժողովուրդը եղել են հրեաները, իսկ մինչև բաբելոնյան աշ-
 տարակաշինությունը դոյություն ունեցող միակ լեզուն՝ երբայերե-
 նը: Միջնադարյան հայ մատենագիրները ևս պաշտպանում էին այս
 տեսակետը: Նրանք միաժամանակ գտնում էին, որ հայոց լեզուն
 բաբելոնյան լեզվախառնման ժամանակ առաջացած լեզուներից
 մեկն է, որը հայերի նախահայր Հայկը և նրա տոհմի անդամները
 Բաբելոնից բերել են Հայաստան:

XVIII դարում և XIX դարի սկզբում մասամբ եվրոպական, իսկ
 հիմնականում հայ կղերա-ֆեոդալական պատմագրության ու լեզ-
 վաբանության ներկայացուցիչները, հիմք ընդունելով Աստվածա-
 շնչի առասպելները, հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի ծագման մասին
 ստեղծում են մի տեսություն,՝ ըստ որի մարդկությունը երկու ան-
 ցամ էլ, այսինքն՝ թե՛ Ադամի և թե՛ Նոյի սերնդից, առաջացել է
 Հայաստանում, որով և Հայաստանը եղել է մարդկության օրրանը
 կամ նրա նախահայրենիքը, հայ ժողովուրդը հանդիսացել է աշ-
 խարհի ամենահին ժողովուրդը, իսկ հայերենը՝ մարդկությանը նա-
 խամայր լեզուն: Այս կապակցությամբ էլ հիշյալ տեսության հեղի-
 նակները, մի շարք բռնազբոսիկ, շինծու ու մտացածին փաստարկ-
 ներ բերելով և դրանք համադրելով իրար ճգնել են «ասպացուցել»,
 որ Աստվածաշնչում նկարագրված դրախտը գտնվել է Հայաստա-
 նում: Նրանք աշխատել են «հիմնավորել», որ շրհեղեղից հետո
 Արարատից իջնելով, Նոյը և իր հաջորդները մնացել են Հայաստա-

նում և խոսել են հայերեն: Ըստ նրանց՝ այս իրողությունը «հաս-
տատում են» Հայաստանի մի շարք տեղանուններ. այսպես, օրի-
նակ՝ այն տեղը, ուր Նոյը ուռի է տնկել, կոչվել է «Ակոռի» (սարկ
ուռի), Նոյի իջևանած առաջին վայրը անվանվել է «Նախճալան»
(«Նախ իջևան»), իսկ Նոյի՝ հեովից տեսած առաջին բնակավայրը՝
«Ներևան» («երևալ» բառից):

Հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի ծագման մասին գոյություն ու-
նեցող կղերա-ֆեոդալական այս տեսությունը գիտական ոչ մի ար-
ժեք չի կարող ունենալ:

**Պատմա-համեմա-
տական կամ
հնդեվրոպական
տեսությունը**

XIX դարի սկզբում հայ ժողովրդի ու հայոց
լեզվի ծագման ու ցեղակցության մասին ա-
ռաջացավ մի նոր տեսություն: Դա պատմա-
համեմատական կամ հնդեվրոպական լեզվա-
բանության առաջ քաշած տեսությունն էր:

1837 թ. առաջին անգամ Հ. Պետերմանը, իսկ այնուհետև նաև
Յ. Վինդլիշմանը, Յ. Բոպպը և ուրիշներ ապացուցեցին, որ հայերե-
նը ևս հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լեզուներից է: Սկզբում
տիրում էր այն կարծիքը, որ հայերենը պատկանում է իրանական
կամ արիական ճյուղին: Սակայն հետագայում Հ. Հյուրշմանը և նրա
հետևորդները վերջնականապես և հիմնավոր կերպով հաստատե-
ցին, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մի անկախ ու
ինքնուրույն ճյուղն է կազմում:

Հայոց լեզվի հնդեվրոպական բնույթը հաստատելուց հետո
բնական է, որ այս տեսությանը հետևող լեզվաբաններն ու պատ-
մաբանները պետք է զբաղվեին նաև հայ ժողովրդի ծագման հար-
ցով: Նրանք պետք է աշխատեին պարզել, թե ովքեր են եղել ներկա
հայերի հնդեվրոպական անմիջական նախնիները և սրանք երբ, որ-
տեղից ու ինչ ճանապարհներով են եկել ու հաստատվել իրենց նոր
հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Հենվելով հայ ժողովրդի ծագման մասին Ստրաբոնի մոտ բնը-
ված առասպելի և հույն պատմիչների մի քանի վկայությունների
վրա, հնդեվրոպաբանները գտան, որ ներկա հայերի հնդեվրոպացի-
նախնիները հանդիսացել են արմենները, որոնք հետագայում միայն
տեղական ոչ հնդեվրոպական մի ցեղից վերցրել կամ ժառանգել են
իրենց «հայ» անունը: Հենվելով նույն այդ վկայությունների վրա,
նրանք արմենների դաղթի մասին զարգացրին հետևյալ տեսությու-
նը. պատմական շատ հեռավոր անցյալում արմենները հնդեվրո-
պական մյուս ցեղերի կամ ժողովուրդների հետ միասին, դուրս
դալով նախահայրենիքից, նախ եկել բնակություն են հաստատել:

Բալկանյան թերակղզում՝ Թեսալիայում: Այնուհետև արմենները լեզվական ու արենակցական տեսակետից իրենց անմիջականորեն ցեղակից թրակա-փոյուզիական ցեղերի հետ, յոտ XIII—XII դարերում (մ. թ. ա.), դուրս գալով նաև Բալկանյան թերակղզուց և անցնելով Հելլենսպոնտսը, ներխուժել են Փոքր Ասիա, որտեղից էլ 500—600 տարվա ընթացքում, դանդաղ կիրպով առաջ շարժվելով դեպի արևելք, VII դարի վերջում (մ. թ. ա.) մտել են Հայկական լեռնաշխարհ և հաստատվել իրենց նոր հայրենիքում: Ըստ հնդեվրոպաբանների՝ արմեններն են գլխավորել հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը և իրենց հետ ձուլել Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերին:

Հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ծագման մասին հնդեվրոպական այս տեսությունը շուտով տարածվեց և ընդունելություն գտավ թե՛ հայ և թե՛ օտար լեզվաբանների ու սլավոագրանների կողմից:

Այս տեսության մեջ գիտականորեն ճիշտ է այն, որ հայոց լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին և կազմում է նրա ճյուղերից մեկը: Ծիշտ է նաև այն, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջավոր դեր են կատարել ներկա հայերի հնդեվրոպական նախնիները:

Սակայն այն պնդումները, թե հայերի հնդեվրոպական միակ նախնիները հանդիսացել են արմենները և նրանք դաղթել են Բալկաններից ու անմիջապես ցեղակից են եղել թրակա-փոյուզիական ցեղերի հետ՝ սլավոական հաստատուն փաստերով ապացուցված չեն:

Հարեթական և ասիականի տեսությունները

Այսպես կոչված հարեթական լեզվաբանության տեսության հիմնադիր Ն. Մառը հայոց լեզվի ծագման մասին առաջ է քաշում այլ տեսակետ: Բազմաթիվ բառերի անհիմն, ոչ գիտական մեկնություններով, նա սկզբում փորձում էր աուացուցել, որ հայերենը խառնածին լեզու է՝ կազմավորված հարեթական (կովկասյան) և հնդեվրոպական երկրնույթի համազոր շերտերից: Հետագայում նա, կրթ ստեղծում է լեզուների աստիճանական զարդացման իր տեսությունը, դրսևում է, որ հայերենը հարեթական աստիճանից հնդեվրոպական աստիճանին փոխանցվող լեզվի դասական օրինակ է:

Հետևելով այս տեսությանը, հատկապես Ն. Մառի, հայ հետևորդները աշխատեցին ոչ միայն ժխտել հայերենի հնդեվրոպական բնույթը, այլև ապացուցել, որ հայ ժողովուրդը և հայոց լե-

զուն կազմավորվել են բացառապես տեղաբնիկ ցեղերի ու նրանց լեզուների միաձուլման, խաշավորման, միջոցով:

Գ. Ղափանցյանի տեսակետի հիմքում ևս փաստորեն ընկած է հայոց լեզվի խառնածին լինելու տեսությունը: Ի տարբերություն Ն. Մառի և նրա հետևորդների, նա դաժնում է, որ հայերենը հին փոքրասիական ծագում ունի և պատկանում է ասիանիկ կոչվող լեզվախմբին, որը «կազմվել է հյասացիների, խեթերների, խուրրիտա-ուրարտական լեզուների, ինչպես և հնդեվրոպական մի (կամ մի քանի) լեզվի խառնուրդով»: Գ. Ղափանցյանը ճիշտ է նշում, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ առաջատար, գլխավորող դերը կատարել են հայ (հյասացիներ) և արմեն կոչվող ցեղերը: Սակայն նա գտնում է նաև, որ հյասացիներն ու արմենները ոչ թե հնդեվրոպական, այլ տեղաբնիկ ցեղեր են, որոնցից առաջինը ազգակից է եղել խեթական, բալայական, վրացական, բայց հատկապես մենգրեչական ու ճանական, իսկ երկրորդը՝ խուրրիտա-ուրարտական ցեղերին:

Ն. Մառի, նրա հետևորդների և Գ. Ղափանցյանի վերոհիշյալ տեսակետները հիմնավոր չեն: Գիտականորեն ապացուցված է, որ խառնածին կամ խառն լեզուներ դոյություն չունեն, և որ հայերենը առաջացել է ոչ թե տարբեր բնույթի ցեղային լեզուների միաձուլման, միախառնման, այլ առաջատար հայ-արմեն ցեղախմբի հնդեվրոպական լեզուն ցեղային մյուս լեզուների նկատմամբ հաղթանակող դուրս գալու, ամբողջությամբ իր քերականական ձևերն ու բառային հիմնական ֆոնդը պահպանելու, մասամբ պարտված լեզուների հաշվին հարստանալու, ցեղային լեզվից աստիճանաբար համաժողովրդական լեզվի վերածվելու ճանապարհով: Հայոց լեզվի հնդեվրոպական բնույթը, որն այժմ լեզաբանության մեջ ոչ մի կասկած չի հարուցում, ինքնին ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի կազմավորման, մեջ առաջատար դեր են կատարել ոչ թե խուրրիտա-ուրարտական կամ կովկասյան, այլ հնդեվրոպական ցեղերը:

Յ. ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԳԵՂԵՐՆ ՈՒ ԳԵՂԱՅԻՆ ԼՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայկական ցեղերը

Աստուրա-բարելական և խեթական արձանագրությունների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ հայ ժողովրդի կորիզը և նրա անմիջական նախնիները հանդիսացող հայկական ցեղերը շատ վաղ ժամանակներից ապրել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և փոքր Ասիայի արևելյան մասերում: Մեզ հայտնի չեն Փոքր Ասիայում շատ վաղ ժամանակներից ապրող

հնգեվրոպական մյուս՝ նեոսիտ-խեթական, բալթական, լուվիական և այլ ցեղերի, ինչպես և հայկական ցեղերի որտեղից գաղթած լինելը, նրանց գաղթի ժամանակն ու ուղիները:

Հին հունական, հռոմեական, սլավոնական, վրացական կամ գերմանական ցեղերի նման հայկական ցեղերը ևս անշուշտ բաղկացած են եղել տարբեր անուններ կրող արյունակից ցեղերից: Սակայն հայկական բոլոր ցեղերի մասին մեզ գրավոր վկայություններ չեն հասել, այլ առավելապես տեղեկություններ են հասել «հայ» և «արմեն» կոչվող ցեղախմբերի մասին, որոնցից առաջինի անունը պահպանել են իրենք՝ հայերը, իսկ երկրորդինը՝ օտարները:

Դժբախտաբար հայկական ցեղերի հին լեզվից կամ բարբառներից մեզ գրավոր հիշատակարաններ չեն հասել: Սակայն պետք է կարծել, որ հայ, արմեն և այլ անուններ կրող հայկական ցեղերը ոչ թե խոսել են տարբեր լեզուներով, այլ իրար հասկանալի, մի միասնական լեզվի՝ հայերենի ցեղային բարբառներով:

Հայկական ցեղերը, ապրելով Հին Արևելքի վաղ ստրկատիրական հզոր պետությունների միջև ընկած տարածքներում, երկրորդ հազարամյակի սկզբից պարբերաբար ենթարկվում են խեթերի, ասորեստանցիների, միտանի-սուբարիների կողպատիչ արշավանքներին: Արտաքին հզոր թշնամիների դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունից ելնելով, հայկական ցեղերը աստիճանաբար միավորվում են և, հավանաբար XVII—XVI դարերում (մ. թ. ա.), ստեղծում մի քանի ցեղային միություններ:

«Հայ» անվան բացատրման ուղղությամբ

Հայ անվան բացատրվել են բազմաթիվ փորձեր ու ենթադրությունները փորձերը թյուններ:

Միջնադարից սկսած մինչև XIX դարի կեսը ոչ միայն հայ ժողովրդի ծագումը, այլև «հայ» և «Հայք» անունները բացառապես կապվում էին Հայկի հետ:

Հայ հին մատենագրության մեջ Հայկ է անվանված Օրիոնի—Երևակի համաստեղությունը, և այն գործածված է «հսկա» իմաստով:

«Հայկ» անվան ծագումը, ինչպես և «հայ» և «Հայք» բառերի միջև գոյություն ունեցող լեզվաբանական կապը մեզ անհայտ է: Սակայն անկասկած է, որ եթե նույնիսկ լեզվաբանական կապ գոյություն ունեցած լիներ այդ բառերի միջև, ապա «հայ» անունից միայն կարող էր առաջանալ «Հայկ» անունը և ոչ թե ընդհակառակն, որովհետև սովյալ դեպքում բառի արմատը պետք է լիներ

«հայ»-ը: «Հայք» բառը, որը պարզապես «հայ» բառի հոգնակի ձևն է և նշանակում է «հայեր» կամ «Հայաստան», նույնպես «Հայկ» անունից չէր կարող առաջացած լինել, որովհետև «Հայկ» բառի վերջին «կ» մասնիկը այստեղ հոգնակիի իմաստ չունի:

Գերմանացի դիտնական Պ. Ենսենը յիորձեղ է ապացուցել, որ «հայ» անունը առաջացել է խեթերի «հաթ» կամ «հաթիո» էթնիկական անունից, և որ յեզվական ստուգաբանությամբ «հաթ» և «հայ» բառերը, որպես էթնիկական անուններ, նույնն են:

Ուսումնասիրողներից շատերը ապացուցել են, որ «հաթ» և «հայ» անունների նույնանիշ լինելու վերոհիշյալ տեսակետը սխալ է և անհիմն, որովհետև խեթերը նույն հայերը կամ հայերի անմիջական նախնիները չեն եղել, և ոչ էլ «հայ» անունը կարող է առաջացած լինել «հաթ» անունից:

Փորձեր են եղել նաև «հայ» անունը ուրարտացիների գլխավոր աստված Խալդի անունով բացատրելու ուղղությամբ:

«Հայ» անունը բացատրելու վերոհիշյալ յիորձերը, սլատական ու փաստական հիմքից զուրկ լով ենթադրություններ լինելով, գիտական ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում և անընդունելի են:

Ինտև» XV դարում (մ. թ. ա.), գուցե և ավելի

Հայասա երկիրը վաղ շրջանում Փոքր Հայքում ու Բարձր Հայքում կազմակերպվում է մի ուժեղ ցեղային միություն, որի զբաղեցրած տերիտորիան խեթերը անվանում էին Հայասա կամ Հայասա-Ազգի երկիր:

Ուսումնասիրողները ջուրջ են տվել, որ Հայասա երկիրը լեզվական առումով նույնն է, ինչ որ Հայքը կամ Հայաստանը: Պ. Կրեյմեյը ապացուցել է, որ Հայասա անվան վերջին «սա» մասնիկը փոքր-ասիական ածանց է, որը ջուրջ է տալիս այս կամ այն ցեղի, ժողովրդի բնակության տեղը, որով «Հայասա» նշանակում է «հայասների», «հայոների» կամ «հայերի երկիր»: Այժմ դրեթե բոլոր ուսումնասիրողները համամիտ են, որ մեր ժողովրդի ազգային «հայ» անունը առաջացել է Հայասա երկրում բնակվող «հայ» կամ «հայա» ցեղի անունից:

Հայասա երկիրը առաջին անգամ հիշատակված է խեթական թագավոր Սուպլիլուլիումի (1380—1346) տարեգրության մեջ: Այդ տարեգրությունից իմանում ենք, որ Տուրխալիա III-ը (1410—1390), իր որդու՝ Սուպլիլուլիումի մասնակցությամբ, հրկու արշավանք է կատարել Հայասա երկրի դեմ՝ այն իրեն ենթարկելու համար: Երկրորդ արշավանքի ժամանակ Տուրխալիա III-ի դեմ դուրս է գալիս Հայասայի Կարաննի թագավորը: Ծակատամարտը

տեղի է ունենում Կումմախա քաղաքի մոտ, որը, հավանաբար, վերջանում է Կարաննիի պարտությամբ:

է. Տորերը, Ն. Ադոնցը, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ ճիշտ կերպով Կումմախա քաղաքը, համապատասխան համարելով Սփրատի ակփին գտնվող Կամախ քաղաքի հետ, դտնում են, որ այն հանդիսացել է Հայաստանի մայրաքաղաքը: Այս քաղաքը հետագայում հայերը անվանել են նաև Կամախ-Անի կամ պարզապես Դարանաղյաց Անի:

Վերոհիշյալ արշավանքից որոշ ժամանակ անց Սուպպիլուլիումի և Հայաստանի «թագավոր» Հուգդաննայի միջև կնքվում է մի դաշնագիր, որով կողմերը պարտավորվում են վերացնել թշնամությունը, շփովել և փոխադարձաբար օգնել ու պաշտպանել միմյանց: Դաշնագիրը ավելի հաստատուն դարձնելու նպատակով Սուպպիլուլիումը իր քրոջը կնության է տալիս Հուգդաննային, պայմանով, որ իր քույրը լինի Հուգդաննայի առաջին կինը:

Խեթերի և հայասների միջև տեղի ունեցած հետագա փոխհարաբերությունների մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ են հասել Մուրշիլ II-ի (1346—1320) տարեգրությունից, որից երևում է, որ խեթերի և Հայաստանի միջև կնքված բարեկամության դաշնագիրը իր ուժը պահպանել է մինչև Հուգդաննայի մահը: Սրան հաջորդած Անիա «թագավորը», հավանաբար 1338 թ. (մ. թ. ա.), հարձակվում է սահմանակից խեթական Դանկուվա քաղաքի վրա, ավերում ու կողոպտում է այն, բերում է մեծ թվով զերիներ, անասուններ և այլ հարստություններ:

Մուրշիլ II-ը մի դեսպանություն է ուղարկում Հայաստան-Ազդիի «թագավոր» Անիայի մոտ և պահանջում վերադարձնել փախած խեթական ստրուկներին, ինչպես և այն գերիներին, որոնց նա տարել էր Դանկուվայից: Սակայն Անիան հրամարվում է կատարել Մուրշիլի պահանջը և նրան խիստ պատասխան է տալիս:

Մոտ երեք տարի տևող անհաջող բանակցություններից հետո 1335 թ. (մ. թ. ա.) Մուրշիլը մեծ զորքով և ռազմականորեն հարձակվում է Հայաստանի վրա և իրար հետևից զրավում նրա քաղաքներն ու բերդերը: Հայաստանի ավազները, տեսնելով, որ իրենց ւմրացված քաղաքները չեն կարողանում դիմադրել թշնամուն, գալիս են Մուրշիլի մոտ և հայտնում, որ երկիրը ենթարկվում է նրան: Նրանք խոստանում են նաև վերադարձնել իրենց մոտ գտնվող խեթական ստրուկներին ու զերիներին:

Հայաստան երկիրը վերջին անգամ հիշատակվում է XIII դ. մի

արձանագրութեան մեջ որպէս խեթերին սահմանակից և թշնամական երկիր:

Ելնելով խեթական արձանագրութիւնների հաղորդած տեղեկութիւններից, հայասցիները XV—XIII դարերում ապրում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակութեան անցման շրջանում: Նրանց տնտեսական գրադմունքը անասնապահութիւնն ու երկրագործութիւնն էր: Զարգացած էր նաև մետաղամշակութիւնը և արհեստագործութիւնը:

Հայաստում ստրկատիրութիւնը շատ քիչ էր զարգացած և ստրուկների շահագործումը գեոթուլ էր: Իրա համար էլ շատ հաճախ խեթական թագավորութիւնից ստրուկները փախչում, գալիս էին Հայաստ:

Թեև խեթական արձանագրութիւններում կարանին, Հուդգաննան և Անիան անվանվում են թագավորներ, սակայն իրականում նրանք լոկ ցեղային միութեան առաջնորդներ էին: Յեղային առաջնորդի կողքին գոյութիւն է ունեցել նաև ցեղային միութեան խորհուրդ, որը կազմված է եղել ցեղերի ավագներից կամ ցեղապետներից:

Տոհմատիրական կարգերի քայքայման շրջանում դտնվող բոլոր ցեղերի նման հայասցիները ևս եղել են խիստ մարտունակ: Սրանց զորքը կազմված է եղել հետևակազորից ու հեծելազորից: Նրանք պատրաստել և կռիվներում օգտագործել են նաև ռազմականքեր:

Արմենի-Օուպրիսա երկիրը

Հայկական «արմեն» կոչվող ցեղախմբերը վաղ ժամանակներից ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան և Փսքր Ասիայի արևելյան մասերում: Հայկական լեռնաշխարհում, հավանաբար, նրանց հնագույն բնակավայրերն էին Մոփք, Հանձիթ, Մնծուր, Անգեղտուն գավառները և Թոգարմա երկիրը (հետագայի Երրորդ Հայքը):

Ասորեստանյան արձանագրութիւններում արմենները հիշատակված են «ուրումե», ուրարտական արձանագրութիւններում «ուրմե» կամ «արմե», իսկ Հոմերոսի «Իլիականում»՝ «արիմ» անուններով: Հայագետ բոլոր լեզվաբաններն ու պատմաբանները համամիտ են, որ «Արմենի», «Արմենիա» կամ հին պարսկերեն «Արմինա» անվան վերջին «նի», «նիս» կամ «ինա» մասնիկը ոչ թե հնգեվրոպական, այլ խուրրիտա-ուրարտական ծագում ունի, որը հայերենի «ք» կամ նոր պարսկերեն «ստան» մասնիկի նման մատնանշում է այս կամ այն ցեղի բնակութեան վայրը: Բ. Պիտարովսկու

իրավացի դիտողութեամբ՝ «Արմենի» անունը, կազմված լինելով «արմեն» կամ «արմեն» ցեղանունից և խուրրիտա-ուրարտական «նի» ածանցից, նշանակում է, «արմենների երկիր» կամ «արմեն ցեղի երկիր»։ Այս անունը բացառապէս օտարների մոտ տարածված ու պահպանված լինելու երսույթը ինքնին ասպարեցում է, որ ոչ թե արմեններն են իրենք իրենց երկիրը անվանել «Արմենի-Արմենիա», այլ նրանց հարևան խուրրիտա-ուրարտական ցեղերը։

«Արմենի-Արմենիա» անվան կազմութունը ցույց է տալիս, որ այն իբրև ցեղային երկիր գոյութուն է ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական պետութեան անկումից շատ առաջ, և նրա անունով էլ հետագայում Հայաստանը օտարներն անվանել են «Արմինա», «Արմենի» կամ «Արմենիա»։

Մի հին արձանագրութեան հաղորդած տեղեկութեան համաձայն՝ XXIII դարում (մ. թ. ա.) տասնյոթ «թագավորներ» կամ ավելի ճիշտ՝ ցեղային երկրների առաջնորդներ Ակկադի նարամսին թագավորի դեմ դաշինք են կազմակերպում, որտեղ հիւզերորդը հիշատակված է Հաթթի, այսինքն՝ Խեթերի երկրի Պամբա թագավորը, վեցերորդը՝ այժմյան Կեսարիայի մոտ գտնվող Կանեշ երկրի Զիպանի թագավորը, իսկ տասնմեկերորդը՝ Արմանի երկրի Մանդակինա թագավորը։ Երկրորդ անգամ Արմենի երկիրը հիշատակված է Սարգոն I-ի (1980—1948) մի արձանագրութեան մեջ, որտեղ նա հայտնում է, որ իր ժամանակ Ասորեստանի տիրապետութեան տակ, ի թիվս այլ երկրների, գտնվել է նաև Արմանի երկիրը։

Դժբախտաբար նշված արձանագրութունները հնարավորութուն չեն տալիս ճիշտ կերպով որոշելու Արմանի երկրի տեղը։ Եթե հետագայում նոր փաստերի հիման վրա հնարավոր լինի Արմանի երկիրը տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում, ապա հիշյալ արձանագրութունները կլինեն արմենների և նրանց ցեղային երկրի մասին մեզ հայտնի ամենահնագույն վավերագրերը։

«Ուրումե» ձևով արմեններին իր տարեգրութեան մեջ առաջին անգամ հիշատակում է Թիզլաթպալասար I-ը։ Նա հայտնում է, որ իր գահակալութունից հիսուն տարի առաջ, մոտ 1170—1165 թթ. (մ. թ. ա.) ուրումեացիները, որոնք Հաթթի երկրի անհնազանդ մարդիկ էին, ուժով գրավել էին Շուպրիա երկրի Ալզի և Պուրուլումդի շրջանները, այսինքն՝ Աղձնիքը, որի թվում և Սասունը, և որ ինքը հաղթել ու իրեն է հայտակեցրել նրանց։

Սակայն Աղձնիքն ու Սասունը գրաված ուրումե-արմենները երկար չեն մնում Ասորեստանի տիրապետութեան տակ։ Նրանք ոչ միայն անկախութուն են ձեռք բերում և ստեղծում մի ուժեղ ցեղա-

յին միութիւն, այլև տեղական ցեղերին աստիճանաբար ձուլում են իրենց հետ և իրենց ցեղային Արմե-Արմենի անունն են տալիս ասորեստանյան արձանագրութիւններին մեջ հիշատակվող Շուպրիա երկրին:

X—IX դարերում Ասորեստանի թագավորները մի քանի նոր փորձեր են կատարում Արմենի-Շուպրիան նվաճելու համար, սակայն առանձին հաջողութեան չեն հասնում:

Ուրարտական թագավորներից առաջինը Մենուան է արշավում Արմենի-Շուպրիա երկրի վրա, այն անվանելով «Ուրմե երկիր» կամ «Ուրմեուխի»: Նա Մուշ քաղաքի և Դրմերտ գյուղի մոտ թողած արձանագրութիւնների մեջ հայտնում է, որ նվաճել է Ուրմե երկիրը, նրա Կուլիմարի քաղաքը և 100 բնակավայր: Այս քաղաքը, որը ասորեստանյան արձանագրութիւնների մեջ ևս նշվում է Արմենի-Շուպրիայում, համապատասխանում է հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող Քաղիթ գետի ձախ ափին գտնվող Քղիմար քաղաքին:

Ուրարտական թագավորները սովորաբար արձանագրութիւններ էին թողնում այն երկրներում, որ նրանք նվաճում էին: Մուշի և Դրմերտի մոտ Մենուայի թողած արձանագրութիւններից հետևում է, որ դեռևս IX դարում (մ. թ. ա.) Տարոնի դաշտի մեծ մասը ևս անցել էր հայ-արմենական ցեղերի, Արմենի-Շուպրիայի տիրապետութեան տակ:

773 թ. մ. թ. ա. Արգիշտի I-ը նույնպէս մի խոշոր արշավանք է կատարում Ուրմե երկրի վրա, նվաճում այդ երկիրը, ավերում, այրում է նրա քաղաքներն ու բնակավայրերը և Բիախնիլի է տանում 24,813 գերի, տասնյակ չաղարավոր խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Այս երկիրը «Արմե» ձևով առաջին անգամ հիշատակում է Սարգուր II-ը: Նրա տարեգրութիւնից տեղեկանում ենք, որ նա 751 թ. (մ. թ. ա.) երեք արշավանք է կատարել գեպի Արմե երկիրը, նվաճել ու ավերել է 11 բերդ: Խոշոր 8500 գերի, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և այլն:

Սկզբնաղբյուրների յաջորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ մինչև VIII դարի կեսը (մ. թ. ա.) արմե կամ արմեն կոչվող յայկական ցեղերը ևս գտնվում էին տոհմատիրական կարգերից զստակարգային հասարակութեան անցման շրջանում: Այդ ցեղերի տնտեսական հիմնական ղրաղմունքը անասնապահութիւնն ու երկրագործութիւնն էր: Նրանց մոտ որոշ շափով զարգացած էին նաև մետաղամշակութիւնը և արհեստները:

4. ՀԱՅ ԺՈՂՈՒՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ

Հայկական ցե- Դեռևս Ուրարտական պետության ղոյություն-
ղերի գերիշխանու- նից առաջ Փոքր Հայքի, Բարձր Հայքի, Մոսի-
թյան հաստատու- քի, Նրկրորդ Հայքի կամ Թոգարմա հրկրի,
մը Հայկական լեռ- Աղձնիքի և Տարոնի մի զգալի մասի բնակիչ-
նաշխարհում ները հիմնականում հայ, արմեն գուցե և այլ

անուններ կրող հայկական ցեղերն էին: Ու-
րարտական թագավորների կողմից այս երկրամասերից տասնյակ;
հաղարավոր մարդկանց գերեզմարելու և նրանց պետության տարբեր
մասերում վերաբնակեցնելու հետևանքով VIII—VII դարերում (մ.
թ. ա.) զգալի շարժում աճում է նաև հայկական էթնիկական ծագում
ունեցող բնակչության թիվը Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնա-
կան շրջաններում և Արարատյան դաշտում:

VII դարի վերջում (մ. թ. ա.) մի կողմից՝ Մարաստանի ու
Բաբելոնիայի, իսկ մյուս կողմից Ասորեստանի ու Ուրարտուի միջև
մղվող պայքարի ժամանակ հայերը հանդես են գալիս իբրև մարե-
րի դաշնակից: Ըստ Մովսես Խորենացու բերած ավանդական պատ-
մության՝ հայերը ակտիվ կերպով մասնակցում էին 612 թ. (մ. թ.
ա.) Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինիվեի զրալմանն ու կործան-
մանը: Հայկի ու Բելի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը
Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպային մոտիկ դտնվելու և այն Հայր
ձոր վերանվանվելու փաստերը ցույց են տալիս, որ հայկական ցե-
ղերը մարերի հետ միասին ակտիվ կերպով մասնակցել են նաև
Ուրարտական պետության կործանմանը:

Ողտվելով ստեղծված դրությունից, ինչպես և ի փոխհատու-
ցումն իրենց ցույց տված օժանդակության, մարերի համաձայնու-
թյամբ, հայկական ցեղերը նվաճում և իրենց տիրապետությանն են
ենթարկում ոչ միայն Տարոնի մնացած մասը, Հարժը, Մոկաց աշ-
խարհը և Ուրարտուի կենտրոնական շրջանները, այլև Կորճեքն ու
Հյուսիսային Միջագետքը: Որ իրոք հայկական ցեղերը դրավել էին
նաև Կորճեքն ու Հյուսիսային Միջագետքը, հաստատվում է Սարա-
բոնի այն վկայություններ, որ Միսպիրիտիսը, Կայաքներ և Ագիս-
բենը գտնվում էին հայ-արմենների հնագույն բնակավայրերի
թվում, Ուսումնասիրողներն արդեն ցույց են տվել, որ Միսպիրիտի-
սը, Շուսպրիա երկրի անվան հունարեն աղավաղված ձևն է, Կալա-
քները գտնվում էր Խաբուր և Մեծ Զաք գետերի միջև, այսինքն՝
պատմական Կորճեք նահանգի տեղում, իսկ Ագիսբենը՝ Հյուսիսու-
յին Միջագետքում:

Հայկական ցեղերի վերահիշյալ նվաճումները ոչ թե ունեցել են

զուտ ռազմական արշավանքների, այլ ավելի շուտ՝ ցեղային տեղաշարժերի կամ գաղթերի բնույթի:

Այսպիսով, արդեն VII դարի վերջում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասում հաստատվում է հայկական ցեղերի գերիշխանությունը: Ժողովրդական ավանդությունից երևում է, որ մի քիչ ավելի ուշ հայերը, շարժվելով դեպի հյուսիս և անցնելով Հայկական պարր, նվաճում են նաև Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Այուսիքը, Արցախը և Ուտիքը:

Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ և եկվոր ցեղերի ձուլումը հայերի հետ և հայ ժողովրդի կազմավորումը

Հայկական ցեղերի նվաճումների ժամանակ մեծ չափով մեծանում է ցեղային և ռազմական առաջնորդների դերն ու կշիռը, ուժեղանում նրանց տնտեսական կարողությունը և քաղաքական իշխանությունը: Տոհմա-ցեղային ավագանին աստիճանաբար վերածվում է ստրկատիրական ավագանու: VI դարից (մ. թ. ա.) սկսում են որոշակիորեն քայքայվել տոհմատիրական կարգերը և ձևավորվել ստրկատիրական հարաբերությունները: Տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության առաջացման հետևանքով VI դարի սկզբում (մ. թ. ա.) կազմավորվում է հայկական պետականությունը:

Թե՛ հայկական և թե՛ տեղաբնիկ այլ ցեղերի մոտ տոհմատիրական կարգերի քայքայումը և մասնավոր սեփականության առաջացումը, էթնիկական տարրեր ծաղում ունեցող ցեղերի գաղթը դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, բնակչության բնական աճը, սկզբում ուրարտացիների, իսկ այնուհետև հայերի կողմից կատարված արշավանքների ժամանակ մեծ թվով ցեղերի բռնագաղթեցումները և նրանց խառն կամ ցեղընդմեջ բնակեցումները, նույն տոհմի կամ ցեղի սահմաններում ազատ բնակչության կողքին մեծ թվով օտարածին ստրուկների հանդես գալը անխուսափելիորեն խիստ կերպով թուլացնում և աստիճանաբար քայքայում են տոհմա-ցեղային, արենակցական կապերը: Տոհմային համայնքը դուրզական համայնքի վերածվելուն զուգընթաց տոհմա-ցեղային կապերը փոխաբինվում են տերիտորիալ-տնտեսական կապերով:

Տոհմա-ցեղային կապերի քայքայումը, էթնիկական տարրեր խմբերի միջև տերիտորիալ-տնտեսական կապերի առաջացումը և այդ խմբերի միավորված լինելը մի պետության կազմի մեջ անհրաժեշտ պայմաններ էին ստեղծում Հայկական լեռնաշխարհում մի միասնական լեզվով խոսող ժողովրդի կազմավորման համար: Սակայն նման ժողովրդի կազմավորումը կարող էր տեղի ունենալ մի-

այն ցեղախմբերից մեկի գլխավորութեամբ և մնացած ցեղերը այդ ցեղախմբի հետ ձուլվելու, ինչպես և այդ ցեղախմբի լեզուն ժողովրդազական լեզվի վերածվելու ճանապարհով՝ Քե՛ ուրարտացիները և թե՛ Հայկական յեռնաշխարհի կենտրոնական ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում ապրող ցեղերը արդեն անընդունակ էին և չէին կարող գլխավորել կազմավորվող ժողովրդի պրոցեսը, որովհետև այդ ցեղերը ոչ միայն գտնվում էին նվաճվողի դրութեան մեջ, այլև իրար դեմ մղվող դարավոր պայքարում սպառել ու ջլատել էին իրենց կենսական ուժերը։ Կազմավորվող ժողովրդի պրոցեսը կարող էին գլխավորել և մնացած ցեղերին իրենց հետ կարող էին ձուլել միայն հայկական ցեղերը, որոնք ավելի կենսունակ էին, մարտունակ և ավելի համախմբված։ Մնացած ցեղերի նկատմամբ հայկական ցեղերի խոշոր առավելություններից մեկն էլ այն էր, որ նրանք օգտւրվում էին նվաճողի բոլոր արտոնութուններից, և նրանց ձեռքում էր գտնվում քաղաքական իշխանությունն ու նորաստեղծ հայկական սլետական ապարատը։

Դժբախտաբար հայ ժողովրդի կազմավորման մանրամասնութունները մեզ հայտնի չեն, սակայն անկասկած է, որ այդ կազմավորումը տեղի է ունեցել հայկական ցեղերի կողմից մյուս ցեղերին աստիճանաբար իրենց մեջ համաձուլելու ճանապարհով։

Հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած կամ համաձուլված բոլոր ցեղերի մասին մենք զրավոր տեղեկություններ չունենք։ Նրանցից մի մասը լուրջ իրենց անուններն են թողել Հայաստանի նահանգների, պավառների և այլ տեղանունների, ինչպես և շատ հաճախ այդ տեղանուններին համապատասխանող հայ նախարարական անձրի վրա։ Դրավոր վկայությունները և տեղանունների ուսումնասիրութունները ցույց են տալիս, որ հայ ժողովրդի մեջ են ձուլվել, նրա բաղադրիչ մասերը և նախնիներն են հանգիսացել ոչ միայն հնդկարոպական ծագում ունեցող հայկական ցեղախմբերը՝ հայասները և արմենները, այլև ուրարտական, խուրիտական և կովկասյան ծագում ունեցող տեղաբնիկ ցեղախմբերը։ Ուրարտացիները, որոնք իրենց հասարակական, տնտեսական և մշակութի զարգացման աստիճանով ավելի բարձր մակարդակի վրա էին կանգնած, քան հայկական ցեղերը, բնականաբար, ուժեղ ազդեցություն պետք է թողնեին նոր կազմավորվող հայ ժողովրդի վրա և նրան պետք է փոխանցեին իրենց հասարակական, տնտեսական կյանքի ավելի զարգացած ձևերն ու մշակութի մի մասը։ Բացի ուրարտական, խուրիտական և կովկասյան տեղաբնիկ ցեղախմբերից, հայ ժողովրդի մեջ են ձուլվել նաև խեթական, փոքրասիական, փոլոգիական,

կիմմերական, սկյութական, սարմատական և իրանական մի շարք
ևկվոր ցեղեր:

Հայ ժողովրդի կազմավորմանը զուգընթաց հայ-արմենների
ցեղային լեզուն, հաղթանակող դուրս գալով և որոշ շափով հարև-
տանալով պարտված մյուս ցեղային լեզուների հաշվին, սկզբում
վերածվում է միջցեղային խոսակցական, իսկ հետո՝ համաժողո-
վրդական լեզվի:

Տերիտորիալ-տնտեսական փոխադարձ կապերը, պետական,
լեզվական ընդհանրությունները անհրաժեշտորեն առաջ են բերում
նաև միայն հայ ժողովրդին հատուկ, նրան մյուս ժողովուրդներից
տարբերող քիչ թե շատ կայուն սովորույթներ, բարքեր, բնավորու-
թյան գծեր, հավատալիքներ և այլն:

Հայ ժողովրդի կազմավորումը իրենից ներկայացրել է մի հր-
կարատես պրոցես: Նա սկսվել է VII դարի վերջից և հիմնականում
ավարտվել է II դարի սկզբում (մ. թ. ա.): Ստրաբոնը վկայում է,
որ արդեն II դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Հայաստանում բնակվող
բնակչությունը խոսում էր մի լեզվով, այն է՝ հայերեն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Հայկական հնագույն պետության առաջացումը

Հայկական ցեղերի նվաճումների, տոհմատիրական կարգերի քայքայմանը և ստրկատիրական հարաբերությունների առաջացմանը զուգորթաց, VII դարի վերջում կազմավորվում են հայկական մի քանի պետական միավորումներ, որոնցից միայն Երկուսի մասին են մեզ տեղեկություններ հասել:

Ըստ Մ. Խորենացու բերած ավանդական պատմության՝ հայոց նահապետ Պարույր Սկայորդին գաղնակցում է մարերի թագավոր Կիաքսարի հետ և իր ջոկատներով ափսիվ կերպով մասնակցում Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավմանն ու կործանմանը: Ի փոխհատուցումն այս օգնության, Կիաքսարը սրան ճանաչում է իբրև Հայից թագավոր: Ըստ ավանդության Պարույր Սկայորդին դասնում է առաջին պսակաւորն Հայոց»: Ընթացում է, որ սա եղել է Արմենի-Շուպրիա երկրի ցեղային միության առաջնորդը և հիմնել է հայկական առաջին պետական միավորումներից մեկը:

609 թ. (մ. թ. ա.) հայկական ցեղերը մարերի հետ գաղնակցած Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան գրավելուց հետո, այնտեղ հիմնում են երկրորդ պետական միավորումը կամ թագավորությունը, որի դահն են բարձրաձևում Երվանդունիների ռազմատիրական տոհմի ներկայացուցիչները: Նվաճման իրավունքով այս տոհմի ձեռքն է անցնում ոչ միայն Ուրարտական պատմության հարստության մի դգալի մասը, այլև ուրարտական թագավորների բուն տիրույթը հանդիսացող Տուշպանի քաղաքային տիրաօրիան, որը այնուհետև վերանվանվում է Երվանդունիք:

Կազմավորված պետական միավորումների մեջ ավելի կենսու-

Նաև ու ուժեղ էր Երվանդունիների թագավորութունը: Հենվելով իրենց ունեցած տնտեսական ու ռազմական գերազանցության վրա, Երվանդունիները շուտով նվաճում և իրենց թագավորությանն են միացնում նաև Արմենի-Շուպրիայի թագավորութունը և հայկական մյուս պետական միավորումները: Այսպիսով, VI դարի առաջին կեսին (մ. թ. ա.) առաջանում է հայկական միացյալ հնադարյն պետությունը:

Մովսես Խորենացին Երվանդունիների դինաստիան անվանում է «Հայկազանց»:

Պարսից Դարհ I թագավորի (522—486) Բիհիսթունյան սրձանագրության մեջ հին պարսկական բնագրում գրված «Արմինա-Արմենիայի» փոխարեն բաբելական բնագրում գրված է «Ուրարտու»: Այս ուշագրավ փաստը ոչ միայն ցույց է տալիս որ Ուրարտու հին անունը փոխարինվել էր Արմենիա նոր անունով, այլև Հայկական հնագույն պետությունը կամ Արմենիան արդեն իր սահմանների մեջ էր ընդգրկում նախկին Ուրարտական պետության հիմնական տերիտորիան: Նորաստեղծ այս պետության սահմանեզրի մեջ էին մտնում սիզբոն վասպուրյակաճը, Աղձնիքը, ԿորՏեքը, Մոկքը, Տարոնը, Մոփքը, Բարձր Հայքն ու Փոքր Հայքը, իսկ մի քիչ ավելի ուշ նաև Այրարատը, Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքը:

Հայկական հնագույն պետության ծայրաքաղաքը Տուշլավանն էր, իսկ երկրորդ կարևոր կենտրոնը՝ Անի-Կամախը:

Հայերի պատմական հնագույն անցյալի,

Հայերի պայքարը Վատկապես VI դարի առաջին կեսում Դա-

Մարաստանի դեմ բաստանի դեմ մղած պայքարի մասին որոշ

տեղեկություններ են պահպանվել հույն

պատմիչ Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիա» («Կյուրոսի վարքը») և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությունների մեջ:

Խորենացու հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ մղվող պայքարի ժամանակ հայերը հանդես են եկել ոչ միայն իբրև մարերի դաշնակից, այլև հայերի ու մարերի միջև զոյություն են ունեցել բարեկամական, պաշտպանության իրավահավասար հարաբերություններ, որոնք հաճախ ամրապնդվել են նաև խնամիական կապերով: Սակայն դաշնակցային իրավահավասար այս հարաբերությունները երկար չեն պահպանվում: Շուտով Հայաստանը ընդունում է Մարաստանի դերիշխանությունը և պարտավորվում նրան հարկ վճարել և պատերազմի դեպքում զորք տալ:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, պատմում է Քսենոֆոնը, հայոց թագավորը, օգտուելով Մարաստանի և Բաբելոնիայի միջև առաջացած պատերազմից, ապստամբում է Մարաստանի դեմ: Քսենոֆոնը չի հայանում հայոց թագավորի անունը, սակայն Խորենացու վկայությունների համեմատությունից երևում է, որ դա եղել է Երվանդ Սակավակյացը: Մարաց թագավոր Աժդահակը (585—550) իր զորահրամանատար Կյուրոսին հեծյալ ու հետևակ զորքով ուղարկում է Հայաստան՝ ապստամբությունը ճնշելու համար: Հայոց թագավորը, երբ լուր է ստանում Կյուրոսի մոտենալու մասին, շտապ զորք է հավաքում և մարտակարգ կազմում՝ թշնամու դեմ: Սակայն Կյուրոսը խորամանկությամբ գերեվարում ու ձերբակալում է հայոց թագավորին և նրա ընտանիքի անդամներին: Չերբակալված հայոց թագավորին ուղղված՝ Կյուրոսի այն հարցին, թե «Արդ, ինչու՞ այժմ ոչ տուրք ես վճարում, ոչ զորք ես ուղարկում և սկսել ես ամբուսություններ շինել», նա պատասխանում է. «Ես ազատություն էի ձգտում, որովհետև գերադասում էի, որպեսզի թե ինքս սղատ լինեմ և թե որդիներիս ազատություն թողնեմ»: Թագաժառանգ Տիգրանի միջնորդությամբ, որը Կյուրոսի մոտիկ ընկերն էր ու որպակիցը, նախկին հիմունքներով, բայց վճարվելիք հարկը ավելացնելու պայմանով, հաշտություն է կնքվում Կյուրոսի և հայոց թագավորի միջև:

Քսենոֆոնի հաղորդած տեղեկությունն համաձայն՝ հայկական զորքը բաղկացած էր 8 հազար հեծելազորից և 40000 հետևազորից, իսկ հայոց թագավորի ունեցած կարողությունը, այն հարստությունների հետ միասին, որ թողել էր նրա հայրը, կազմում էր ավելի քան 3000 արծաթ տաղանդ (մոտ 12 միլիոն ոսկի ոտլբի): Կյուրոսը պատերազմում մարերին օգնելու համար վերցնում է հայկական զորքի կեսը՝ 4 հազար հեծելազոր և 20 հազար հետևազոր:

Կյուրոսպեղիա-ում հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայերի և նրանց հարևան խալդայների փոխհարաբերությունների մասին: Խալդայները Փոքր Հայքի և Պոնտոսի միջև պտնվող Խաղտիթ-Խալդիկա կոչվող լեռնային երկրում բնակվող, մշակիչի հողերից զուրկ, աղքատ, ծառերի ճյուղերից հյուսված կաշվեպատ վահաններով ու նիզակներով ղինված, խաշնարած ցեղեր էին, որոնք կողոպուտի նպատակով մշտապես հարձակվում էին դաշտավայրերի երկրագործ հայերի վրա: Խալդայների ու հայերի միջև մղվող մշտական կռիվների պատճառով Հայոց երկրի մի մասը մնացել էր անմշակ ու անմարդաբնակ:

Խալդայները, ինչպես երևում է Քսենոֆոնի պատմածից, ձրգ-

տում էին ձեռք բերել և մշակել այն անմշակ ու արդավանդ հողերը, որոնք դանձում էին դաշտավայրում, իսկ հայերը շահագրգռված էին, որպեսզի խալիզայները թույլ տան նրանց օգտվելու լեռնային արոտներից:

Կյուրոսը, հայկական գորքի օժանդակությամբ խալիզայների հարթերուց և նրանց լեռնային կարևոր բարձունքները գրավելուց հետո, հաշտություն է կայացնում հայոց թագավորի և խալիզայների միջև: Այդ հաշտությամբ, մի կողմից, խալիզայները, հայոց թագավորին սահմանված հողային հարկը վճարելու պայմանով, իրավունք են ստանում տիրել ու մշակել դաշտավայրի հողերը, իսկ մյուս կողմից՝ հայերը, խալիզայներին որոշ տուրք վճարելու պայմանով, իրավունք են ստանում օգտվել արոտավայրերից:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍՎԱՍՏԱՆԻ ԱՆՁՄՈՒՄ

Աքեմենյան դինաստիայի հիմնադրումը և Հալաստանը

Մարեթի տիրապետությունը Առաջավոր Ասիայում երկար չի տևում: 553 թ. (մ. թ. ա.) սլարսիկները, օգտվելով մարական իշխող վերնախավի ներսում առաջացած պայքարից և Աժդահակի դեմ գոյություն ունեցող դժգոհություններից, ապստամբություն են բարձրացնում: Ապստամբության գլուխ է կանգնում Աժդահակի՝ վերը հիշված գորավար Կյուրոսը, որը ծագումով սլարսիկական Աքեմենյան տոհմից էր: Երեք տարի տևող կռիվներից՝ հետո Կյուրոսը 550 թ. (մ. թ. ա.) հաղթում է մարեթին և գրավում նրանց մայրաքաղաք էկբատանը: Կյուրոսը (550—529) գրավելով մարական դաշը, հիմնադրում է չին սլարսիկական կամ Աքեմենյան պետությունը, որով և մարական գերիշխանությունը փոխարինվում է սլարսիկական գերիշխանությամբ:

Այդ պայքարի ժամանակ հայերը անցնում են սլարսիկների կողմը: Ըստ Խորենացու բերած ավանդական սլատությունների՝ Երվանդ Մակավակյացին հաջորդած հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանի և Կյուրոսի միջև կնքվում է բարեկամական դաշինք: Այդ դաշինքը, որ պղալի վտանգ էր ներկայացնում մարեթի շամար, խիստ մտահոգություն է պատճառում Աժդահակին: Աժդահակը նենգ միջոցներով աշխատում է քանդել այդ դաշինքը և ձեռակալել ու սպանել Տիգրանին. սակայն դա նրան չի հաջողվում: Հավանաբար, Աժդահակի դեմ Կյուրոսի ձեռնարկած վճռական գործողությունների ժամանակ, Տիգրանը իր հերթին ապստամբություն է բարձրացնում Աժդահակի դեմ և իր զորքերով հարձակվում նրա վրա: Ըստ ավանդության՝ շայ-մարական սլատերազմը տևում է բավական երկար և վերջանում հայերի հաղթությամբ: Նույնիսկ հայկական ժողովրդական ա-

վանդութիւնը Աժգահակի պարտութիւնը և սպանութիւնը վերագրում է հայոց թագավոր Տիգրանին, որը, անշուշտ, պատմական իրականութիւնը չի համապատասխանում: Սակայն միանդամայն պատմական իրողութիւն է ժողովրդական ավանդութիւնն այն վկայութիւնը, որ Տիգրանը աջակցել է Կյուրոսին:

Հայերը աջակցելով Կյուրոսին, անշուշտ հույսեր էին տածում, որ կազատադրվեն օտարերկրյա գերիշխանութիւնից և լիովին կվերականգնեն իրենց պետական ինքնուրույնութիւնը: Սակայն այդ հույսերը չեն արդարանում: Շուտով, ինչպես Մարաստանի գերիշխանութիւն, տակ գտնվող մյուս երկրները, նույնպես և Հալաստանը, հարկ վճարելու և պատերազմի դեպքում զորք տալու պայմանով, ստիպված են լինում ընդունել Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանութիւնը:

Կյուրոսի և նրա որդու՝ Կամբիզի (529—522) ժամանակ պարսիկները խոշոր նվաճումներ են կատարում և մեծ շարիով ընդարձակում իրենց պետութիւնն սահմանները: Նրանք 546 թ. նվաճում են ամբողջ Փոքր Ասիան և հասնում մինչև էգեյան ծով, 538 թ. գրավում են Բաբելոնը, իսկ 525 թ. Նիւստարը: Քսենոֆոնի վկայութիւնների համաձայն, հայկական հեծելազորը և հաւեազորը, Տիգրանի ու էմբասի առաջնորդութիւնով, մասնակցել են Բաբելոնի գրավմանը: Հաստատ կերպով կարելի է ենթադրել, որ հայկական զորամասերը մասնակցել են նաև Կյուրոսի և Կամբիզի մղած մյուս պատերազմներին:

Ինչպես Մարական, նույնպես հին Պարսկական պետութիւնը իր բնույթով ազգային պետութիւն չէր, այլ բուն ուժով իրար միացած ժողովուրդների ու ցեղերի մի միավորում, որտեղ հայատակված երկրները պահպանում էին իրենց ներքին ինքնուրույնութիւնը: Հայաստանը ևս, ընայած սկզբում Մարաստանի, իսկ այնուհետև Աքեմենյան Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած իր հարկային ու զինվորական պարտավորութիւններին, պահպանում էր իր պետական-կառավարչական, տնտեսական, լեզվական ու կրոնական ներքին ինքնուրույնութիւնը:

Հայերի 521—520
թթ. (մ. թ. ա.)
ապստամբությունը
Աքեմենյան
Պարսկաստանի դեմ

Կամբիզի մահից և յոթ ամիս տեղ ներքին կռիվներից հետո Պարսկաստանում գահ է բարձրանում Դարեհ I-ը (522—486), Սրա գահակալութիւնն հենց առաջին տարում 521 թ., մի շարք երկրներ ապստամբութիւնն և բարձրացնում Աքեմենյան Պարսկաստանի

Հայերի ապստամբութիւնը և նրանց մղած կռիւնները հիշատակված են Քիրմանշահ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բիհիսթունի ժայռի վրա Դարեհ I-ի թողած սեպագիր արձանագրութեան մեջ, որը գրված է երեք լեզվով՝ հին պարսկերէն, էլամերէն և բարելոնա-ակկադերէն: Այդ արձանագրութեան մեջ Հայաստանը հին պարսկական ձեռով անվանված է Արմինա:

Իր դեմ առաջացած ապստամբութիւնը ճնշելու համար, Դարեհ I-ը Արմինա (Հայաստան) է ուղարկում Դադարշիս անունով իր հայ զորավարին: Դադարշիսը Հայաստանում երեք ճակատամարտ է տալիս ապստամբների դեմ: Յուրաքանչյուր ճակատամարտից հետո Դարեհն իր արձանագրութեան մեջ միաձև կերպով ավելացնում է. «Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց ապստամբների բանակից»:

Հակառակ Դարեհի պարծենկոտ հայտարարութիւններին, առաջին երեք ճակատամարտերում հաղթող էին հանդիսացել ոչ թե պարսիկները, այլ հայերը: Հատկապէս երրորդ ճակատամարտում, ինչպէս երևում է արձանագրութեան հետադա վկայութիւններից, հայերը ոչ միայն պիտոյին ջախջախել էին պարսկական բանակը և նրան դուրս բշել Հայաստանի սահմաններից, այլև, հետապնդելով թշնամուն, ներխուժել էին Ասորեստանի հյուսիսային շրջանները:

Պարսկական բանակի կրած անհաջողութեան պատճառով Դարեհը ստիպված է լինում փոխել իր զորահրամանատարին: Վեց ամիս հետո նա մի նոր բանակ է ուղարկում Հայաստան, Վահուստան անունով պարսիկ զորավարի ղեկավարութեամբ: Պարսկական բանակի և ապստամբների միջև մղվում են ևս երկու նոր ճակատամարտեր:

Զնայած արձանագրութեան միաձև ոճին և միակողմանի բնույթին, գծվար չէ նկատել, որ հայերը երկարատև, համառ ու հերոսական կռիւններ են մղել պարսկական զավթիչների դեմ:

Դարեհ I-ը իր դեմ առաջացած ապստամբութեանը և Դարեհ I-ի ռեֆորմ-
ները և Հայաստանը
թիւնները ճնշելուց հետո տիրութեան ներսում կատարում է մի շարք ռեֆորմներ, որոնց նպատակն էր ուժեղացնել ու ամրապնդել կենտրոնական իշխանութիւնը:

Դարեհը նախ ամբողջ Պարսկական պետութիւնը բաժանում է վարչական 20 առանձին մարզերի կամ սատրապութիւնների: Սրանց կառավարումը նա հանձնում է բարձրաստիճան կառավարիչների, որոնք կոչվում էին աստրապա: Սատրապներն իրենց են-

թակա մարզերի քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ ունեին վարչական և դատական անսահմանափակ իշխանություն: Նրանց պարտականությունների մեջ էին մտնում նաև պետական հարկերի հավաքումը, պարհակների կազմակերպումը, նանապարհների անվտանգության ապահովումը և այլն:

Պատմական Հայաստանը, ինչպես հետևում է Հերոդոտի վկայություններից, մտնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների կազմի մեջ: Այստեղ ապրող ցեղերը հետագայում մեծ մասամբ ձուլվում են հայ ժողովրդի հետ: Ենթադրում են, որ 13-րդ սատրապության կենտրոնը եղել է Վանը, իսկ 18-րդ սատրապության կենտրոնը՝ էրեբունի-Երևանը: Հերոդոտի վկայության համաձայն, 13-րդ սատրապությունը Աքեմենյան Պարսկաստանին որպես հարկ տարեկան վճարում էր 400 արծաթ տաղանդ, իսկ 18-րդ սատրապությունը՝ 200 արծաթ տաղանդ: Բացի դրամական հարկից, Հայաստանը Պարսկաստանին տալիս էր նաև 20000 ձի, Դարեհ 1-ը կառուցում է նաև «Արքայական» կոշիկ մեծ ճանապարհը, որը դուրս գալով Պարսկաստանի մայրաքաղաք Շուշից կամ Սուզայից, հասնում էր մինչև Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափին գտնվող Սարդես քաղաքը: Մոտ 2400 կիլոմետր տարածություն ունեցող այս ճանապարհը իր ապահովության և բարեկարգության պատճառով դառնում է միջազգային քարավանային առևտրի հիմնական մայրուղին: Ապրանքափոխանակության և առևտրի զարգացմանը գոյալի շարժումը նպաստում են նաև Դարեհի կողմից՝ ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամները գործածության մեջ մտցնելը և միասնական շարժումը ու կշռի սահմանումը:

«Արքայական ճանապարհի» մի որոշ հատվածը, որն ուներ 56½ փարսալս, այսինքն՝ մոտ 330 կիլոմետր երկարություն և 15 կայարան, անցնում էր Հայաստանի հարավային նահանգների՝ Աղձնիքի և Ծոփքի վրայով:

3 401 թ. (մ. թ. ա.) Կյուրոս Կրտսերը գահը Հայաստանը Քսե- գրավելու համար ապստամբություն է բարձրացնում իր եղբոր՝ Արտաքսերքսես II-ի րթյամբ (404—358) դեմ: Հուլյները, հաղթանակի դեպքում նոր թաղալորից զիջումներ ստանալու հույսով, ընդառաջում են Կյուրոսի խնդրանքին և նրան օգնելու համար ուղարկում են վարձկաններից կազմված տասը հազարանոց մի զորաբանակ: Սակայն Կյուրոս Կրտսերը իր եղբոր դեմ մղած կռիվներում պարտվում և սպանվում է: Հուլյները ստիպված են լի-

նում Բաբելոնի մոտից Միջագետքի, Կորդվաց աշխարհի և Հայաստանի վրայով վերագառնալ Հունաստան:

Հունական տասը հազար զինվորների նահանջը նկարագրել է նույն բանակում գտնվող հույն պատմագիր Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» կոչվող աշխատության մեջ: Քսենոֆոնը, իբրև ականատես, այս աշխատության մեջ շատ արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս նաև Հայաստանի ու հայերի մասին:

Ըստ Քսենոֆոնի Հայաստանը մեծ, ընդարձակ, հարուստ ու բարեկեցիկ երկիր էր, որտեղ իշխում էր Օրոնտասը, որն ամուսնացած էր Արտաքսերքես II-ի դստեր հետ և իր զորքով մասնակցել էր Կյուրոս Կրտսերի դեմ մղված ճակատամարտին:

Նահանջող հույները, Կորդուխների երկրի վրայով անցնելուց հետո, հասնում են Կենտրիտես գետին, այժմյան Բոհտան-սուլին կամ Արեւելյան Տիգրիսին, որը Հայաստանը և Կորդուխների երկիրը բաժանում էր իրարից: Այստեղ նրանք գետի հակադիր ափին տեսնում են զինված ձիավորներ և նրանցից վերև՝ բլուրների վրա, շարքերով կանգնած հեռակազ զորքեր, որոնք նույնպես ունեին թույլ շտալ հույներին անցնելու գետը և մտնելու Հայաստան: Մեծ վահաններով ու երկար նիզակներով զինված այս զորքերը Օրոնտա-Օրվանդի զորքերն էին, որոնք կազմված էին հայերից և վարձկան մարդերից ու խալդայներից:

Սակայն հույները կարողանում են անցնել գետը և մտնել Հայաստան, իսկ Օրոնտա-Օրվանդի զորքերը, ըստ երուլթին, հաշվի առնելով իրենց ուժերի փոքրաթիվ լինելը, խուսափում են ընդհարվել նրանց հետ:

Շարժվելով դեպի Նյուսիս, հույները իջնում են Մուշի դաշտը և հասնում Տելեբոսազ գետին, կամ այժմյան Մեղրագետին (Կարասու), որի շուրջը կային բազմաթիվ գյուղեր: Այս գետից սկսած՝ երկիրը կոչվում էր Արեւմտյան Հայաստան, որի Նյուսպարոսը, այսինքն՝ փոսիկառավարին էր պարսից թագավորի բարեկամ Տիրիբազը: Սա բանակցություններ է վարում նահանջող հույն զորքի արամանատարության հետ և պայման է կապում, որ հույները չպետք է այրեն հայկական գյուղերը, իսկ կենսամթերքներ կարող են վերցնել այնքան, որքան անհրաժեշտ է իրենց:

Հետո հույները հասնում են մի ապարանք-ամբոցի, որի շուրջը նույնպես եղել են բազմաթիվ գյուղեր, որտեղ նրանք գտնում են առատ մթերքներ՝ մսացու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ գինիներ, շամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն, խողի ճարպ, քնշոթի,

դառն նշի և բեկեկնի յուղ, ինչպես և դրանից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Մի ընդհարումից հետո հուլյները, վախենալով, որ Տիրիքազի զորքը կարող է գրավել լեռնանցքը, որոշում են անմիջապես ճանապարհ ընկնելու Հուլյները, անմարդարնակ վայրերով երեք օր սուռաչ շարժվելուց հետո, հասնում են Սփրատ, այսինքն՝ Արածանի գետին և անցնում այն:

Սփրատ-Արածանի ափից սկսած՝ շուրս օր տևող շատ ծանր հրթից և զինվորների, դերիների ու գրաստների մի մասին ցրտի պատճառով կորցնելուց հետո, նահանջող զորքի առաջապահ զորամասը հասնում է ամրություն ունեցող մի գյուղի: Առաջապահ զորամասը մնում է այդ գյուղում, իսկ մնացած զորամասերը տեղավորվում են շրջակայքի իրար մոտիկ գտնվող մյուս բնակավայրերում:

Քսենոֆոնը իր զորամասով գնում է շրջակա գյուղերից մեկը և իջևանում գյուղապետի տանը: Քսենոֆոնը տեղեկացնում է, որ այստեղ գյուղական տները գետնափոր էին, մուտքը ջրհորի բերանի նման, որից մարդիկ ցած էին իջնում սանդուղքներով: Տներում մարդկանց հետ աղբում էին նաև ընտանի կենդանիներ, որոնց համար ներքեից հատուկ մուտք էր շինված:

Բացի ցորենից, դարուց, այլ ընդդեմներից և գինուց, այս տղերներում կար նաև կարասների մեջ պատրաստված դարեջուր, որին Քսենոֆոնը անվանում է սգարուց պատրաստված գինի»: Գարեջուրը խմում էին կարասների մեջ գրված հղեպներից՝ ծծելու միջոցով:

Հուլյները հայկական այս գյուղերում յոթ օր հանդատանալուց և պարենավորվելուց հետո շարժվում են Ֆասիս, հասնում Տրապիզոն, իսկ այստեղից էլ վերադառնում հայրենիք:

Քսենոֆոնի նկարագրությունից երևում է, որ արդեն V դարի վերջում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերի մեծ մասը ձուլվել էր կազմավորվող հայ ժողովրդի հետ: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ նահանջող հուլյները կենտրոնիս-Քոհտանսուից սկսած մինչև տառիսների երկրի՝ Տայքի սահմանները, անցել էին Հայաստանի վրայով և բացառապես հանդիպել էին հայկական գյուղերի: Սակայն այս ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի առանձին մասերում գոյություն են ունեցել նաև դեռևս իրենց ինքնուրույնությունը պահպանած այնպիսի ցեղեր, որոնք հետագայում են միայն ձուլվել հայ ժողովրդի հետ:

Քսենոֆոնի վկայություններից հետևում է, որ այս ժամանակ

Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի՝ Արևելյան և Արևմտյան։ Սակայն դրանք Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող ինքնուրույն, իրարից անկախ երկու տարբեր սատրապուլթյուններ չէին, այլ Հայաստանի վարչական տեսակետից բաժանված երկու երկրամասեր։ Նման վարչական բաժանման անհրաժեշտությունը, անկասկած, առաջացել էր նրանից, որ բազմաթիվ ցեղերի և հասկապես նախկին 18-րդ սատրապուլթյունում բնակվող ցեղերի հույացման և նրանց երկրների միացման հետևանքով մեծ շափով ընդարձակվել էր Հայաստանի տերիտորիան։

Հայաստանի թագավոր-սատրապը Օրոնտաս-Ծրվանդ II-ն էր, իսկ Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս-փոխկառավարիչը կամ կուսակալը՝ Տիրիբազը։ Այս վերջինը Օրոնտաս-Ծրվանդի ենթական էր, դուցե և նրա օգնականը։

3. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ VI—IV դ.դ.

(Մ. Թ. Ա.)

Գյուղատնտեսությունը և արհեստները

Բիհիսթունի արձանագրության, Հերոդոտի և Քսենոֆոնի աշխատությունների հազորգած տեղեկություններից երևում է, որ հայերը վաղուց նստակյաց էին և նրանց հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր։

Քսենոֆոնի այն վկայությունները, որ հայկական գյուղերում «սպաշարեղենը շատ առատ էր», գյուղերը «լի էին բաղում պաշարեղենով», «լիառատ էին» և այլն, ինքնին ապացուցում են, որ Հայաստանում երկրագործությունը զտնվում էր զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա։ Հայերը մշակում էին ցորեն, գարի, քնջութ, կտավատ և այլ ընդեղեններ։

Հայաստանում զարգացած էին նաև այգիգործությունն ու պտղաբուծությունը։ Դրա լավագույն ասպացույցն այն է, որ Նահանջող հույները հայկական գյուղերի մեծ մասում գտել էին կարաւների մեջ պահվող մեծ քանակությամբ սովորական, հին ու անուշահոտ գինիներ, շամիչ և այլ յոր մրգեր։ Բացի գինիներից, հայերը գիտեին պատրաստել նաև զարեջուր, քնջութի և կտավատի ձեթ, դառը նշի և բեկկիսի յուղ, օծանելիք, անուշահոտ յուղեր։

Հայաստանում, հատկապես նրա լեռնային և նախալեռնային շրջաններում զարգացած էր նաև անասնապահությունը։ Հայերը պահում էին խոշոր հղջերավոր անասուններ, ոչխար, այծ, խոզ,

ձի, չորի, էշ, ուղտ և տնային թռչուններ: Հայաստանը հատկապես հարուստ և հռչակված էր արնվազիչ ձիերով:

VI—V դարերում (մ. թ. ա.) Հայաստանում գոյութուն ունեցող արհեստների մասին մեզ հասել են ոչ բավարար տվյալներ: Սակայն այդ տեղեկութուններն անգամ ցույց են տալիս, որ հայերի մոտ ևս շատ վաղուց կատարվել էր աշխատանքի երկրորդ մեծ հասարակական բաժանումը. մասնադիտացված արհեստը բաժանվել է երկրագործութունից: Հերոդոտի և Քսենոֆոնի տարբեր վկայութուններից հայտնի է, որ հայերը իրրև դենք օգտագործել են սրեր, դաշույններ, նետ ու աղեղ, կարճ ու երկար նիզակներ, երկսայր տապարներ, տեգեր, մեծ ու փոքր վահաններ, երկաթե կամ պղնձե լարերով հյուսված սնաղավարաններ, զրահներ և այլն: Քսենոֆոնը վկայում է, որ հայոց թագավորը ունեցել է թանկարժեք զարդեր և տնային կարասիներ, իսկ հույները Տիրիբազի վրանում գտել էին արծաթե ոտքերով զահույքներ և ըմպանակներ: Բացի գրավոր այս տեղեկութուններից, էրեբունի ամրոցի շրջակայքում, Երզնկայում, Կարինում և այլ վայրերում հայտնաբերվել են արծաթից ու բրոնզից շինված, նախշերով, տարբեր կենդանիների՝ ձիու և հեծյալի, ցլի գլխի, թևավոր առյուծի, արծվի, քարայծի բարձրաքանդակներով գեղազարդված եղջերաբաժակներ, թասեր, գավաթներ, ամանների ռնակներ և այլն: Ոսկուց շինված զարդերից Հասան-կալայում գտնվել է ծայրերը առյուծակերպ մի մանյակ: Իսկ Արմավիրում՝ մահիկաձև, գեղազարդված և շատ նուրբ կրծքազարդ: Նըշված փաստերը ասպացուցում են, որ VI—V դդ. Հայաստանում զգալի չափով զարգացած էին մետաղամշակութունը և նրա հետ կապված արհեստները, և որ հայերը ժառանգել և հիմնականում սրահպանել էին մետաղամշակության այն խոշոր նվաճումները, որ ձևոք էին բերել ուրարտացիները:

Պեղումների ժամանակ էրեբունի քաղաք-ամրոցում հայտնաբերվել է սյունազարդ մի դահլիճ, որը նման է Աքեմենյան Պարսկաստանի մայրաքաղաքների Սուզայում, Պերսեպոլսում և այլ վայրերում հայտնաբերված ընդունասրահներին: Հնագետները գտնում են, որ Խաչ դահլիճը կառուցվել է V դարում (մ. թ. ա.), ուրարտական պալատական շենքի մի մասը վերափոխելու միջոցով: Նորահայտ այս դահլիճը, ինչպես և բերդերի ու աճարանք-ամրոցների գոյությունը Հայաստանում ցույց են տալիս, որ հայերը պահպանել ու զարգացրել էին նաև ուրարտացիներից ժառանգած շինարարական արվեստը:

Ինչպես վկայում են հույն սյուրմիշները, հայկական ավազա-

նին և զինվորները հազնում էին կարճ վերնազգեստներ, ճտքավոր կոշիկներ, իսկ գյուզացիները՝ տարբեր գույնի երկար զգեստներ և տրեխներ: Հին հայերը կրում էին նաև սրածայր, սաղավարտանման և այլ ձևի գլխարկներ: էրեբունի քաղաք-ամրոցի, Ջրաշատ գյուղի, Դվինի և այլ վայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև V—IV դարերին պատկանող կավե ամաններ, կարասներ, կծեր, կճուճներ, տարբեր նյութերից պատրաստված զանազան գույնի ուլունքներ, քարե տնային իրեր և այլն: Վերոհիշյալ գրավոր վկայությունները և նյութական մշակույթի մնացորդները հաստատում են, որ Հայաստանում VI—IV դարերում որոշ շափով զարգացած են եղել նաև մանածագործությունը, կաշեգործությունը, կավագործությունը և մյուս արհեստները:

«Հայաստանը,—ասում է Քսենոֆոնը,—մեծ է, հարուստ և բարեկեցիկ»: Հույն պատմիչի այս բնութագրումը պարզ մի ասացույց է, որ իրոք VI—IV դարերում Հայաստանը գտնվել է տնտեսական զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Այդ զարգացման ցուցանիշ է հանդիսանում նաև Հայաստանի երկու ստորապությունների՝ Աքեմենյան Պարսկաստանին տարեկան վճարած 600 արծաթ տաղանդի հարկագումարը, որի կշիռը հավասար էր մոտ 19,564 կիլոգրամ արծաթի, իսկ արժեքով՝ մոտ 2,400,000 ռուբլի ուրբու: Իր ժամանակի համար այս մեծ հարկագումարը կարող էր վճարել միայն տնտեսապես զարգացած երկիրը, մանավանդ, եթե համեմատության համար նշենք, որ Հին Արևելքի ամենաբարուստ, ամենազարգացած երկրներից Եգիպտոսը տարեկան վճարում էր 700, Բաբելոնիան՝ 1000, իսկ Փոքր Ասիան, իր երեք ստորապությունների հետ միասին, 1760 արծաթ տաղանդ:

Պատմագրության մեջ այն կարծիքն է տարածված, որ Հայաստանում VI—IV դարերում թյունը և առևտուրը քաղաքներ գոյություն չեն ունեցել: Այս եզրակացության համար հիմք է հանդիսացել այն, որ հույները իրենց նահանգի ճանապարհին Հայաստանում ոչ մի քաղաքի չէին հանդիպել: Սակայն նման եզրակացությունը հիմնավոր չէ: Հավանաբար, հույները իրենք էին խուսափել Հայաստանում քաղաքների հանդիպելուց և նահանջել էին ոչ թե բանուկ, այլ գյուղական ճանապարհներով:

Իհարկե անտրամաբանական է կարծել, որ մարերը և հայերը կործանել ու մոխրակույտերի էին վերածել ուրարտական բոլոր նշանավոր քաղաքներն ու վարչական կենտրոնները: Մեզ հասած պատահական ու կցկտուր տվյալները հակառակն են ասացուցում:

Վանի միջնաբերդում հայտնաբերվել է պարսից թագավոր Քսերքսես I-ի (486—465) պարսկերեն լեզվով գրված սեպագիր մի սրձանագրութունը, որտեղ նա խոսում է իր կատարած շինարարական աշխատանքների մասին։ Ուրարտական էրեբունի քաղաք-ամրոցում, ինչպես արդեն նշվել է, հայտնաբերվել են քեմմենյան դարաշրջանին սյատկանող նյութական մշակույթի զգալի մնացորդնր։ Այս փաստերը ցույց են առնում, որ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը և էրեբունի քաղաք-ամրոցը իրենց գոյութունն ու քաղաքային-վարչական նշանակութունը այս կամ այն կերպ պահպանել էին VI—IV դարերում։ Պետք է կարծել, որ իրենց գոյութունը և՛ նշանակութունը պահպանել էին նաև Արգիշտիխինիլի-Արմավիրը և ուրարտական քաղաք-ամրոցներից շատերը։

Մասնավոր սեփականության առաջացումը և աշխատանքի երկրորդ մեծ հասարակական քաժանումը, բնականորեն հայկական հասարակության ներսում նույնպես պետք է նպաստեին ապրանքափոխանակության և առևտրի առաջացմանն ու հետագա զարգացմանը։

Հայաստանի և Բաբելոնի միջև ընկած ճանապարհի վրայով տեղի ունեցող առևտրի մասին մի հետաքրքիր տեղեկութուն է պահպանվել Հերոդոտի մոտ։ Նա հայտնում է, որ Բաբելոնից առևտրականները գալիս էին Հայերի երկիրը և այնտեղ գնում ձիւն մեծ քանակությամբ գինի։ Այնուհետև նրանք տիկերով շրջապատված լաստանավեր էին պատրաստում, կարմիր կարասներով լցված դինին բռնում էին նրանց վրա և Եփրատ գետի հոսանքով գալիս էին Բաբելոն։ Այստեղ գինին և լաստանավերի կմախքը վաճառելուց հետո, տիկերը բռնում էին դրաստներին և ցամաքային ճանապարհով, Եփրատ գետի ափով կրկին գալիս էին Հայերի երկիրը։

Ա. Գարագաշյանը, Գ. Խալաթյանցը և ուրիշներ կարծել են, որ Հայաստանի և Բաբելոնի միջև տեղի ունեցող այս առևտրի միջնորդ առևտրականները եղել են հայերը։ Սրան հակառակ Հ. Մանանդյանը ցույց է տվել, որ այդ միջնորդ առևտրականները ոչ թե հղել են հայերը, այլ ասորիստանցիները։ Սակայն, անկախ նրանից, թե ովքեր են եղել միջնորդ առևտրականները, կարևորն ու էականն այն է, որ V դարում (մ. թ. ա.) Հայաստանը Եփրատ գետի վրայով առևտրական կապեր է ունեցել Բաբելոնի հետ և արտահանել է մեծ քանակությամբ գինի, հավանաբար նաև գյուղատնտեսական այլ ապրանքներ։ Հերոդոտի հաղորդած տեղեկության մեջ առավել ուշագրավ է այն, որ միջնորդ առևտրականները Հայաստանում դիւնի և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ ձեռք բերելու համար Բա-

քելունից իրենց հետ ապրանքներ շեն բերել: Այստեղից հետևում է, որ առևտրականները Հայաստանում իրենց գնումները կատարե, են ոսկու ու արծաթի կշռով կամ դրամահատված փողի միջոցով:

Էրեբրունի ամրոցի շրջակայքում գտնված արծաթե եղջերաբաժակներից մեկը բացահայտ կերպով հին հունական ծագում ունի: Այս եղջերաբաժակը, ինչպես և հին աթենական ու միլեթական դրամները ապացուցում են, որ Հայաստանը արքամենյան դարաշրջանում փոխանակային-առևտրական կապեր է ունեցել նաև Փոքր Ասիայի և հունական աշխարհի հետ:

Առևտրի և արհեստագործության առաջին կենտրոնները հանդիսացել են Հայաստանի քաղաքներն ու քաղաք-ամրոցները, թեև ինչպես Արևելքի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում քաղաքները դեռևս մեծ մասամբ ռազմա-վարչական կենտրոններ էին:

Հայաստանում գոյություն ունեցող առևտրի, առուծախի մասին կողմնակի վկայություններ կան նաև Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ: «Զինվորներին նա (Կյուրոսը) հրամայեց, — վկայում է Քսենոֆոնը, — որ ոչ ոքի հետ անարդար չվարվեն, և եթե հայերից որևէ մեկը հանդիպի՝ հայտեն, որ անհանգիստ չլինեն, և ասեն, որ ցանկացողները ծախու ապրանքներ բերեն ուր որ իրենք են գտնվելու, եթե նրանք կամենում են ծախել ուտելիք և կամ խմիչք»:

Մեջբերված այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Քսենոֆոնը ևս ականատես կամ տեղյակ է եղել, որ Հայաստանի առանձին մասերում առևտուրը կատարվել է ոսկու ու արծաթի կշռով կամ դրամահատված փողի միջոցով, իսկ բնակիչները մթերքներ ու խմիչքներ են վաճառել զինվորներին:

Հայոց թագավորի ունեցած 3000 արծաթ տաղանդի կարողությունը և Հայաստանի երկու սատրապությունների տարեկան վճարած 600 տաղանդի հարկազումարը նույնպես կողմնակի կերպով ապացուցում են, որ Հայաստանը անծանոթ չի եղել այս դարաշրջանում դրամական տնտեսությանը:

Սակայն Հայաստանում VI—IV դարերում գոյություն ունեցող ներքին ու արտաքին առևտրի, դրամական տնտեսության ու շրջանառության դերը չի կարելի գերադնահատել: Պետք է կարծել, որ Հայաստանի հեռավոր շրջանները ոչ միայն դեռ անծանոթ էին գրամական տնտեսությանը, այլև այս տեղերում առևտուրը կատարվում էր սլարզ ապրանքափոխանակության ձևով: Արքամենյան դա-

բաշրջանում Հայաստանը դեռևս գտնվում էր փակ, բնատնտեսութ-
յան շրջանակներում:

Հասարակական հարաբերություն- ները

VI—IV դարերում հայ ժողովուրդը գտնվում էր տոհմատիրական կարգերի քայքայման, տնտեսապես ու սոցիալապես շերտավորված և աստիճանաբար արևելյան տիպի ստրկատիրության վերածվող հասարակության շրջանում, որտեղ ուժեղ էին նաև տոհմա-ցեղային հարաբերությունների մնացորդները:

Հասարակության իշխող ու շահագործող խավը կազմված էր հայկական ու տեղական այլ ցեղերից առաջացած ռազմա-ստրկատիրական և տոհմա-ցեղային ավագանու մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներից, որոնք հետզհետե վերածվում էին ստրկատիրական դասակարգի: Քսենոֆոնը սրանց անվանում է «երևելի հայեր», «պատվավոր հայեր» կամ «իշխանավորներ»:

Ինչպես Աքեմենյան Պարսկաստանում և Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում հողը պետության սեփականությունն էր: Իսկ հողային ռենտան և պետական հարկը հանդես են եկել միաձուլված տեսքով:

Քացի հողից, Հայաստանում պետությանը կամ թագավորին են պատկանել նաև քաղաքները, բերդերը, հանքերը, ջրանցքները, ճանապարհները:

Օգտագործման իրավունքով, գուցե և զանձվող պետական շարկի մի մասը յուրացնելու պայմանով ընդարձակ հողային տիրույթներ հն ունեցել թագավորական և ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ազատահամբեր:

Հայկական գյուղերի բնակչությունը, ինչպես երևում է Քսենոֆոնի վկայություններից, կազմված էր տոհմա-ցեղային կապերից կտրված, մենամուսնության և հայրական իրավունքի հիման վրա կազմված առանձին ընտանիքներից կամ ծխերից, որոնք միավորված էին տերիտորիալ գյուղական համայնքներում: Գյուղական տները, նրանց մեջ պահվող անասունները, կենսամթերքները, խմիչքները, տնային իրերը և այլն ընտանիքների կամ ազատ հասամայնականների մասնավոր սեփականությունն էին:

Հայաստանում ազատ համայնականները շահագործվում էին կրկնակի կերպով: Նրանք բնամթերքներով հարկեր ու տուրքեր էին վճարում ոչ միայն հայկական, այլև պարսկական պետությանը: Քացի հարկերից ու տուրքերից, նրանք կատարում էին նաև շինարարական, փոխադրական և մի շարք այլ պարհակներ: Համայնքի

անդամներին հարկերի գանձումը կատարվում էր գյուղապետի կողմից:

Հնագույն հայկական պետությունը իր բնույթով արևելյան տիպի միապետություն էր, որի գլուխը կանգնած էր թագավորը կամ թագավոր-սատրապը, Ռադավորական իշխանությունը ժառանգական էր, որը հորից անցնում էր անդրանիկ որդուն:

ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գ Լ ՈՒ Խ Վ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IV—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ
(Մ. Թ. Ա.)

1. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ ԱՐԵՎԵԼԵՌՈՒՄ

**Ալեքսանդր Մա- IV դարի առաջին կեսից (մ. թ. ա.) Աքեմեն-
կեդոնացու նվա- լան Պարսկաստանը խիստ թուլանում է և
ճումները և Սև- կանգնում կործանման առաջ:
լևկյան պետության Հունա-մակեդոնական ստրկատերերը, օգտը-
հիմնադրումը վելով Պարսկաստանի թուլությունից, ծրա-
գրում էն նվաճել Փոքր Ասիան և Արևելքի
մյուս երկրները:**

Հունական զորքերը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ղեկավարու-
թյամբ, 334 թ. (մ. թ. ա.) ներխուժում են Փոքր Ասիա և պատե-
րազմ սկսում Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ: 331 թ. սեպտեմբե-
րին Նինվեի ավերակներից ոչ այնքան հեռու գտնվող Գավգամելա
բնակավայրի մոտ վճռական ճակատամարտ է տեղի ունենում աքե-
մենյան վերջին թագավոր Դարեհ III Կոդրմանի (336—331) և
Ալեքսանդր Մակեդոնացու միջև: Զնայած Դարեհի ունեցած ուժերի
մեծ գերակշռությանը, Ալեքսանդր Մակեդոնացին լիակատար հաղ-
թանակ է տանում և վերջնականապես կործանում Աքեմենյան
պետությունը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին ստեղծում է ընդարձակածավալ ու
աշխարհակալ մի պետություն, որի սահմանները տարածվում էին
Դանուբի ափերից մինչև Գանգես գետի ու Հնդկական օվկիանոսի
ափերը, Սև ծովից և Միջին Ասիայից մինչև Եթովպիայի սահման-
ները: Նորաստեղծ այս տերության մայրաքաղաքն է դառնում Բա-
բելոնը:

Սակայն Ալեքսանդր Մակեդոնացին երկար չի ապրում: Նա մու-
հանում է 323 թ. և նրա ստեղծած պետությունը արագ քայքայվում

է: նրա զորավարները, արյունալի կռիվներից հետո պետութունը բաժանում են իրար մեջ և հիմնադրում ինքնուրույն երեք խոշոր հելլենիստական թագավորութուններ: Մակեդոնիայի և Հունաստանի տերիտորիայում սահզծվում է մի առանձին պետություն. Պտղոմեոս զորավարը Եգիպտոսում հիմնադրում է Պտղոմեական, իսկ Սելևկոս Նիկատորը Առաջավոր Ասիայում՝ Սելևկյան պետութունը:

Սկզբում այս պետության հիմնական տերիտորիան հանդիսանում էր Բաբելոնիան: Սակայն այդ պետութունը մեծ շափով ընդարձակվում և հզորանում է 301 թվականի Իսպոսի ճակատամարտից հետո: Արդեն IV դարի վերջում (մ. թ. ա.) Սելևկյան պետության կազմի մեջ էին մտնում Բաբելոնիան, Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը, Մարաստանը, Պարսկաստանը, էլամը, Միջին Ասիան և Փոքր Ասիայի մեծ մասը: Սելևկյան պետության մայրաքաղաքն էր սկզբում Բաբելոնը, հետո Տրգրիս գետի ափին կառուցված Սելևկիա քաղաքը, իսկ ապա՝ Ասորիքում հիմնադրված Անտիոքը:

Հելլենիզմը Արևելքում

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումները և հելլենիստական պետութունների առաջացումը մեծապես նպաստեցին Արևելքի երկրների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային

կյանքի զարգացմանը:

Հունա-մակեդոնական տիրապետության ժամանակ մեծ թվով հույն գաղթականներ, զինվորներ, արհեստավորներ ու առևտրականներ են գալիս Արևելք: Սրանք Արևելք են բերում իրենց ավելի կատարելագործված արտադրության գործիքները, արտադրական հարուստ կենսափորձը, բարձր մշակույթը, լեզուն, սովորությունները, պետական-վարչական ձևերը և այլն:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հետևորդները նպաստում են Արևմուտքի և Արևելքի մերձեցմանը: Այս քաղաքականության հետևանքով Արևմուտքի և Արևելքի սոցիալ-տնտեսական նույնատիպ, բայց առանձնահատուկ, ինքնուրույն գծեր ունեցող հարաբերութունները միաձուլվում են և դրանց սինթեզից Արևելքում առաջանում է ստրկատիրության նոր և ավելի բարձր ստատիճանը, որը հայտնի է հելլենիզմ անունով:

Հույն գաղթականները Արևելքի երկրներում հիմնում են հելլենիստական տիպի ինքնավար, բայց թագավորական իշխանությունը ենթարկվող մեծ թվով քաղաքներ ու գաղթավայրեր, որոնք դառնում են արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ: Արևելքի

քաղաքներից շատերը վերածվում են հելլենիստական տիպի ինֆ-նավար քաղաքների:

Արևելքում պետական, տաճարական և տնային ստրկատիրու-թյան կողքին զգալի չափով զարգանում է նաև մասնավոր, անտիկ ստրկատիրությունը, և ստրկական աշխատանքը ավելի մեծ չափե-րով կիրառվում է արտադրության բոլոր ճյուղերում:

Արևելքի հելլենիստական երկրներում, հեուց գոյություն ունե-ցող հողի պետական սեփականության պահպանմամբ հանդերձ, ա-ռաջանում ու զարգանում է նաև հողի մասնավոր սեփականությու-նը: Գյուղական համայնքների կողքին հանգես են դալիս մասնավոր սեփականատիրական տնտեսություններ:

Հողի մասնավոր սեփականության առաջացման, ստրկական աշխատանքի ինտենսիվ շահագործման, ավելի կատարելագործված գործիքների և հռադաշտային սիստեմի կիրառման, առանձին ա-նասունների ցեղի բարելավման, քաղաքային բնակչության կենսա-մթերքների նկատմամբ ունեցած պահանջի աճման հետևանքով ըզ-զալի վերելք են ապրում երկրագործությունն ու անասնապահու-թյունը:

Հելլենիստական քաղաքներում զարգացման ավելի բարձր աս-տիճանի են հասնում մետաղամշակությունը, մանածագործությունը, կավագործությունը, ապակեգործությունը և արհեստագործության մյուս ճյուղերը: Զարգանում են նաև առևտուրն ու դրամական շրջանառությունը: Հելլենիզմի դարաշրջանում առևտուրը ստանում է միջազգային բնույթ:

Արևելքի հելլենիստական երկրների տնտեսական կյանքի ու առևտրի այս աննախընթաց զարգացումն իր ոլորտի մեջ է առնում նաև հարևան երկրներին, որոնք չէին նվաճվել Ալեքսանդր Մակե-դոնացու կամ նրա հետևորդների կողմից:

Սակայն չի կարելի գերազնահատել հելլենիստական քաղաքնե-րի, տնտեսության ու առևտրի զարգացման դերն ու նշանակությունը: Ինչպես ստրկատիրական բոլոր հասարակությունների, նույն-պես և հելլենիզմի, որպես անտիկ հասարակության զարգացման նոր աստիճանի համար խիստ բնորոշ էին արտադրության բազայի նեղութունը, ստրկական աշխատանքի արտադրողականության սահմանափակությունը, արտադրության տեխնիկայի համեմատա-բար ցածր մակարդակը: Հելլենիզմը առաջագիմական մի խոշոր քայլ էր միայն Արևելքում գոյություն ունեցող նախորդ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, տնտեսական կյանքի լճացման ու դանդաղաշարժության նկատմամբ: Հելլենիզմը ոչ միայն լկարո-

դացալ լրիվ քայքայել Արևելքի հետամնացութեան ու դանդաղաշարժութեան հիմքը հանդիսացող գյուղական համայնքը, այլև ինքը ընդօրինակեց ու պահպանեց գյուղական համայնքի շահագործման Արևելքում գոյութիւն ունեցող ձևը: Հելլենիստական պետութիւնները Արևելքից ընդօրինակեցին նաև կառավարման միապետական բռնասպետական ձևը՝ որոշ փոփոխութիւններով, հողի պետական սեփականութեան իրավունքը, վարչական բաժանման ու կառավարման սխտեմը և այլն:

Զարգացող սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների բազայի հիման վրա հունական և Արևելքի տեղական մշակույթների համաձուլման և նրանց սինթեզի հետևանքով առաջանում և զարգանում է մշակույթի մի նոր տիպ, որը հայտնի է հելլենիստական մշակույթ անունով: Զարգացման նոր, ավելի բարձր աստիճանի են հասնում գիտութեան, մշակույթի և արվեստի այն ժամանակվա հայտնի բոլոր ճյուղերը: Նորաստեղծ այս մշակույթը, հունարեն լեզուն, հունական աստվածների պաշտամունքը և նրանց նույնացումը տեղական աստվածների հետ մեծ տարածում են ստանում Արևելքի երկրների տեղական հելլենականացած ստրկատիրական վերնախավի շրջանում:

Հելլենիստական մշակույթի ստեղծման մեջ կարևոր դեր են կատարում ոչ միայն իրենք՝ հույները, այլև եգիպտացիները, ասորիները, բաբելացիները, հրեաները, պարսիկները, հայերը և Արևելքի մյուս ժողովուրդները: Այդ իմաստով էլ հելլենիստական մշակույթը ոչ միայն պատկանում է հույն ժողովրդին, այլև այն ստեղծած բոլոր ժողովուրդներին:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IV—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայաստանի ահա- Հայաստանի IV—III դարերի (մ. թ. ա.) կախութեան վերապատմութեան վերաբերյալ մեզ են հասել կանգնումը միայն պատահական, կցկտուր և ազոտ տեղեկութիւններ:

Գավգամելայի նշանավոր ճակատամարտում, ինչպես վկայում են հույն և հռոմեացի պատմագիրները, Գարեհ կողմանի բանակում հայերը նույնպես կռիվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ և Օրոնտա-Նրփանգ III-ի (մոտ 336—300) և Միթրաուստեսի ղեկավարութեամբ, դուրս բերել 40000 հատկազոր և 7000 հեծելազոր:

Այս ճակատամարտում պարսկական բանակի պարտութեանից

հետո հայկական զորքի մնացորդները իրենց առաջնորդների հետ միասին վերադառնում են Հայաստան:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին, որն իր արշավանքը կատարել էր Փոքր Ասիայի հարավային շրջանների, Կիլիկիայի, Ասորիքի և Բաբելոնիայի վրայով դեպի Պարսկաստան, անձամբ Հայաստանում չէր եղել և այն չէր նվաճել: Մակայն Գավգամելայի ճակատամարտից անմիջապես հետո, նա Հայաստանի սատրապ է նշանակում Միթրեն կամ ավելի ճիշտը Միհրան անունով մի պարսիկի: Այս նշանակումը, սակայն, բացառապես ձևական ու անվանական էր մնացել, որովհետև Միթրեն-Միհրանը չէր կարողացել մտնել Հայաստան և այնտեղ հաստատվել սատրապի պաշտոնում:

Որ իրոք Հայաստանը չէր նվաճվել՝ պարզ կերպով երևում է նրանից, որ այս նշանակումից առնվազն երեք տարի անց Ալեքսանդրը Մակեդոնացին, Մենոն զորավարի առաջնորդությամբ, մի հատուկ զորամաս է ուղարկում Հայաստան՝ Սպիր գավառում գտնվող ոսկու հանքերը գրավելու համար, սակայն հայերը ջարդում են հունա-մակեդոնական զորքերին և ճակատամարտում սպանում Մենոնին:

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո այն երկրները, որոնք չէին նվաճվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, ձեռք են բերում ինքնուրույնություն ու անկախություն: Երվանդ III-ը և Միթրաուտեսը, օգտվելով Աքեմենյան տերության կործանումից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Միջին Ասիայում ու Հնդկաստանում զբաղված լինելու հանգամանքից, վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը և այնտեղ հիմնում երկու ինքնուրույն թագավորություն: Երվանդ III-ը իրեն անկախ թագավոր է հայտարարում Մեծ Հայքում, իսկ Միթրաուտեսը՝ Փոքր Հայքում:

Մեծ Հայքի թագավորությունն իր կազմի մեջ ընդգրկում էր Հայաստանի տերիտորիայի մեծագույն մասը: Նրա սահմանների մեջ էին մտնում Աղձնիքի ու Կորճեքի նահանգները, վաճառ լճի ավազանը, Տարոնը, Մոկքը, Այրարատը, Սյունիքը, Օտիքը և Մելիտինի շրջանը:

Մեծ Հայքի

թագավորությունը

Սկզբում Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարների, իսկ այնուհետև հելլենիստական պետությունների միջև մղվող երկարատև ու արյունալի պատերազմները հնարավորություն չեն տալիս հունա-մակեդոնական նվաճողներին միջամտելու հատկապես Մեծ Հայքի ներքին գործերին, որը և մեծ շահով նպաստում է Մեծ Հայ-

քի թագավորութեան անկախութեան ամրապնդմանն ու հզորացմանը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո պետութեան խնամակալ ընտրված Պերտիկկաս զորավարը 322 թ. (մ. թ. ա.) նվաճում է Հայաստանի հարևան Կասպադովկիան, Պաֆլագոնիան ու Սև ծովի շրջանները՝ մինչև Տրապիզոն, և այդ երկրները իբրև առանձին սատրապութիւն հանձնում է իրեն կողմնակից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու քարտուղար Եվմենեսին:

IV դարի վերջում կամ III դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը տեղափոխվում է Արարատյան դաշտ՝ ուրարտական նախկին Արգիշտիխինիլի տեղում կառուցված Արմավիր քաղաքը: Այլ ժամանակից սկսած Արարատյան դաշտը դառնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը: Այդ պատճառով էլ հնում Մեծ Հայքի թագավորութիւնը սկսում են անվանել նաև «Արարատյան» կամ «Այրարատյան թագավորութիւն»:

III դարում (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքի տնտեսական, հասարակական և սոցիալական կյանքում զգալի տեղաշարժեր ու փոփոխութիւններ են կատարվում, որոնք հիմնականում երկրի ներքին օրինաշարի զարգացման, մասամբ նաև Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների ունեցած ազդեցութեան հետևանք էին:

Մեծ Հայքում, բացի Արմավիրից և հնուց գոյութիւն ունեցող Վանից, առաջանում են նաև մի շարք նոր քաղաքներ, քաղաքատիպ ավաններ, Քաղաքաշինութիւնը, հատկապես Այրարատ նահանգում, մեծ ծավալ է ստանում Երվանդ IV-ի (մոտ 230—201) ժամանակ: Մովսես Խորենացին հստորդում է, որ Երվանդ IV-ը Արաք և Ախուրյան գետերի խառնարանի մոտ իր անունով կառուցում է մի նոր քաղաք՝ Երվանդաշատը և Արմավիրից այնտեղ է տեղափոխում արքունիքը: Նա նոր մայրաքաղաքի միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ դնում պղնձե դռներ և ներքևից մինչև վեր բարձրացող երկաթե սանդուղքներ: Նա Ախուրյան գետի ձախ ափին կառուցում վ նաև զեղեցիկ ու շքեղ շինվածքներով Երվանդակերտ գաստակերտն ու Բազարան փոքր քաղաքը: Արմավիրից նա Բաղարան է փոխադրում հեթանոս աստվածների արձանները և իր եղբորը՝ Երվազին, նշանակում քրմապետ: III դարում են առաջանում նաև Երվանդավան, Խախճավան, Վարդգեսավան (հետագայում Վաղարշապատ), Երզրավորս և այլ քաղաքատիպ բնակավայրերը:

Զգալի թվով քաղաքների ու րաղաքատիպ ավանների առաջա-

ցումն ու զարգացումը Մեծ Հայքում առաջին հերթին պայմանավորված էին աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացման, ուրարտական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած՝ գյուղատնտեսության ու արհեստագործության ավելի բարձր զարգացման և, դրանց հիման վրա, առևտրի ու դրամական շրջանառության ծավալման հետ: Առևտրի և քաղաքների զարգացմանը որոշ շափուվ նպաստում է նաև միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհներից մեկը, որը սելևկյանների նախկին մայրաքաղաք Սելևկիայից Միջագետքի, Մարաստանի ու Արարատյան դաշտի վրայով, գնում էր Կոլխիդա և Սև ծովի նավահանգիստները, իսկ այնտեղից էլ Բոսպոր (Ղրիմ) և մերձագոլթյան երկրները: Այս ճանապարհի շնորհիվ Մեծ Հայքը ևս ներգրավվում է միջազգային առևտրի մեջ:

Մեծ Հայքում առևտրի ու դրամական շրջանառության զարգացման բնադավառում կատարված խոշոր բեկումը պարզ կերպով երևում է հայտնաբերված հին դրամներից: Մեծ Հայքի տերիտորիայի մեծ մասում, այդ թվում՝ Երևանում ու նրա շրջակայքում և Միսիանում, Օրդուբաղում, Լեռնային Ղարաբաղում և այլուր հայտնաբերվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացու, ինչպես և III դարում և II դարի առաջին կեսում իշխած սելևկյան, պարթևական, պոնտական, կապադոկյան թագավորների արծաթե ու պղնձե դրամներ:

Արմավիրում գտնվել են III դարի վերջին պատկանող հունարեն արձանագրություններ, որոնցից մեկի մեջ Մեծ Հայքը անվանված է «գեղեցիկ երկիր Արմենիա»:

Փոքր Հայքի 330 թ. (մ. թ. ա.) Միթրատեսեսի կողմից հիմնադրված Փոքր Հայքի թագավորությունը իր սահմանների մեջ ընդգրկում էր Եփրատ և Դալլ գետերի վերին հոսանքների միջև ընկած տերիտորիան: II դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Փոքր Հայքը իրեն է հպատակեցնում նաև խալդայնիսիս ու տիբարենների և հյուսիսից տարածվում է մինչև Սև ծովի ափերը:

322 թվականին Կապադոկիայի, Պաֆլաղոնիայի և Սև ծովի մոտակա շրջանները նվաճելու ժամանակ հունա-մակեդոնական զորքերը դրավում են նաև Փոքր Հայքը և այն միացնում Ալեքսանդր Մակեդոնացու քարտուղար Եվմենեսին հանձնված սատրապությանը: Այստեղ կառավարիչ է նշանակվում Նևոպոլոմիոսը, որի վարած դաժան քաղաքականության պատճառով Փոքր Հայքի հայերը խիստ գրգռվում և ապստամբություն են բարձրացնում զավթիչների

դեմ, Միայն Եվմենեսի միջամտութեան շնորհիւ, որը վարում էր համեմատաբար մեղմ քաղաքականութիւն, հնարավոր է լինում առժամանակ հանգստացնել ու հնազանդեցնել ապստամբ հայերին:

Սակայն Փոքր Հայքը երկար չի մնում հունա-մակեդոնական տիրապետութեան տակ: Իսպոսի ճակատամարտից հետո, 301—300 թթ. Փոքր Հայքը ևս ապստամբութիւն է բարձրացնում և վերականգնում իր անկախութիւնը:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած կցկտուր և պատահական տեղեկութիւններից երևում է, որ 1V—III դարում Փոքր Հայքում ևս զգալի շափով զարգանում են երկրագործութիւնը, այգեգործութիւնը. անասնապահութիւնը, մետաղամշակութիւնը և արհեստագործութեան մյուս ճյուղերը: Մեծ զարկ են ստանում նաև առևտուրն ու դրամական շրջանառութիւնը: Սրանց զարգացման մեջ զգալի դեր են կատարում Միջադեռքից ու Ասորիքից, Մեծ Հայքի ու Մոփքի վրայով եկող և Փոքր Հայքում խաչավորվող առևտրական ճանապարհները, որոնք գնում էին դեպի Պոնտոս և Սև ծովի հարավային նավահանգիստները:

Փոքր Հայքը իր անկախութիւնն ու ինքնուրույնութիւնը պահպանում է համարյա երկու հարյուր տարի:

Մոփքի հայկական թագավորութիւնը

Մոփքը կամ Մոփաց աշխարհը գտնվում է Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասում: Նրա տերիտորիան տարածվում է Արածանի գետի ստորին հոսանքի շատ բարեբեր հովտում,

որին Պոլիբիոսը անվանում է «գեղեցիկ դաշտ»:

Կոմմագենը և Մոփքը իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով դեռևս աքեմենյան դարաշրջանից սկսած՝ տնտեսական, մասամբ նաև մշակութային ավելի սերտ կապերի մեջ էին գրտնըվում Ասորիքի, Միջագետքի ու Կասպադովկիայի, քան Մեծ Հայքի հետ:

Դրա համար էլ III դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.) այդ երկրամասերն անջատվում են Մեծ Հայքից և դառնում ինքնուրույն թագավորութիւն:

Հայկական այս նորաստեղծ թագավորութեան հիմնադիրը, հավանաբար, հանդիսացել է Սամոսը (մոտ 260—240), որը Մեծ Հայքի նրվանդունիների տոհմից էր և մինչև իրեն թագավոր հռչակելը եղել էր այս երկրամասերի կառավարիչը: Սա Կոմմագենում, նիրատ գետի ափին իր անունով կառուցում է Սամոսատ մայրաքաղաքը:

Սամոսին հաջորդում է նրա որդին՝ Արշամը (մոտ 240—220),

Սա իր անունով Մոփքում կառուցում է Արշամաշատը, իսկ Կոմմագենում՝ Արսամեայ կամ Արշամեայ անունով քաղաքները:

Հավանաբար, Արշամի մահից հետո Մոփքը և Կոմմագենը բաժանվում են իրարից անկախ երկու ինքնուրույն թագավորությունների, որոնցում շարունակում են իշխել Երվանդունի թագավորակոն տան ներկայացուցիչները:

Մոփքը ինչպես հնում, նույնպես և այս դարաշրջանում միջագային տարանցիկ առևտրի կարևոր հանգույցներից էր: Մոփքի վրայով էր անցնում ոչ միայն հին աշխարհի տարանցիկ առևտրի դիտավոր մայրուղին, նրա զարկերակը հանդիսացող «Արքայական ճանապարհը», այլև հարավից դեպի Սև ծովի ափերը տանող բանուկ ու կարճ ճանապարհը: Այստեղ էր գտնվում նաև Եփրատի կարևոր գետանցներից մեկը և նրա մոտ կառուցված Տոմիսա ամրոցը, որը կայան էր Փոքր Ասիայից, Սև ծովի ափերից, Միջագետքից և Ասորիքից եկած քարավանների համար:

Մոփքի նշանավոր քաղաքներն էին Արշամաշատը և Արկաթիակերտը, որոնցից առաջինը գտնվում է Արածանի գետի մոտ, իսկ երկրորդը՝ Տիգրիսի աղբյուրագետակ Արղանայի վրա: Արշամաշատը Մոփքի մայրաքաղաքն էր: Այս երկու քաղաքներն էլ ոչ միայն վարչական, այլև արհեստագործության ու առևտրի կարևոր կենտրոններ էին:

Հայ թագավորներից Մոփքի թագավորները առաջինն են իրենց անունով սեփական դրամներ կտրել: Մինչև այժմ հայտնաբերվել են Արշամ, Արդիսարես, Քսերքսես և Ջարեհ թագավորների կտրած արծաթե և սղնձե դրամները, որոնք սլահվում են եվրոպական տարբեր թանգարաններում:

220 թ. (մ. թ. ա.) Սելևկյան պետությունը, որը զգալի շափով ուժեղացել էր Անտիոքոս III-ի (223—187) գահակալության ժամանակ, իր գերիշխանությունն է ենթարկում Մոփքը և Մեծ Հայքը: Սակայն այդ գերիշխանությունը շատ անկայուն էր: Հավանաբար Մոփքի Արդիսարես թագավորը, օգտվելով սելևկյանների 217 թ. Եգիպտոսի պտղոմեականներից փրած ծանր պարտությունից, հրաժարվում է ճանաչել Անտիոքոս III-ի գերիշխանությունը և նրան հարկ վճարել:

Անտիոքոս III-ը, իր ուժերը վերականգնելուց հետո, որոշում է կրկին Մոփքը ենթարկել իրեն: Այդ նպատակով նա 212 թ. զգալի ուժերով ներխուժում է Մոփք և բանակ է դնում Արշամաշատ մայ-

րաբաղաքի մոտ: Մոփքի Քսերքսես թագավորը, նկատի ունենալով թշնամու ուժերի գերազանցությունը, դեսպաններ է ուղարկում Անտիոքոսի մոտ և հայտնում, որ ցանկանում է բանակցութեան մեջ մտնել նրա հետ: Անտիոքոսը իր մոտ է կանչում Քսերքսեսին, հաշտվում նրա հետ և նույնիսկ նրան է զիջում հարկի մեծագույն մասը, որ մերժել էր իրեն վճարել Քսերքսեսի հայրը: Այնուհետև, Անտիոքոսը վերցնում է Քսերքսեսից 300 տաղանդ, 100 ձի և նույնքան ջորի, իրենց լծասարքերով, վերադարձնում է նրան ամբողջ իշխանությունը և ամուսնացնում նրան իր քրոջ հետ: Սակայն անհազանդության համար Անտիոքոսը 201 թ. սպանել է տալիս Քսերքսեսին և Մոփքում ստրատեգ, այսինքն՝ զորավար-կառավարիչ է նշանակում Զարեհին, որը, ըստ երևույթին, Մոփքի թագավորական նույն տոհմից էր:

Նույն այս ժամանակ հայկական ավադանու ընդդիմադիր Նոսանքի ղեկավար Արտաշեսը, Անտիոքոս III-ի օգնությամբ, պայքար է սկսում Մեծ Հայքի թագավոր Երվանդ IV-ի դեմ: Արտաշեսը, ինչպես հաղորդում է հորենացին, զգալի ուժերով հարձակվում է Երվանդի վրա, հաղթում է նրան, պաշարում և գրավում Երվանդաշատը: Մայրաքաղաքի գրավման խառնաշփոթության ժամանակ զինվորներից մեկը վաղրով սպանում է Երվանդին: Դրանից հետո Արտաշեսը, գրավելով նաև Բագարանն ու սպանելով Երվանդի հորորը՝ քրմապետ Երվազին, վերացնում է Երվանդունիների դինաստիան: Օրոնտաս-Երվանդ IV-ի տապալումից ու սպանությունից հետո, Անտիոքոս III-ը Արտաշեսին Մեծ Հայքում նշանակում է ստրատեգ: Դրանից հետո ավելի քան տասը տարի Մեծ Հայքը և Մոփքը իբրև սելևկյան տիրապետության տակ գտնվող երկրներ կառավարվում են Արտաշեսի ու Զարեհի կողմից:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մեծ Հայքի և Մոփսի ազկախությունը վերականգնումը

Ներկորող դարի սկզբում (մ. թ. ա.) Արևելքում հանդես է դալիս մի նոր հզոր ուժ: Դա ստրկատիրական Հոռմն էր: 200—197 թթ. Հոռմը, իր իշխանությունը հնթարկելով Հուսաստանը, անմիջական սպառնալիք է ստեղծում նաև Փոքր Ասիայի համար: Հոռմը իր նվաճումները քողարկում էր հույներին և մյուս ժողովուրդներին «հովանավորողի» դիմակով:

Հոռմի կողմից Փոքր Ասիայի նկատմամբ ստեղծած անմիջական սպառնալիքը անխուսափելի է դարձնում սելևկյանների և հոռմեացիների ընդհարումը: 190 թ. Փոքր Ասիայի Մազնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Անտիոքոս III-ը սոսկալի պարտություն է կրում և գլխովին ջախջախվում:

Մազնեսիայի մոտ Անտիոքոսի պարտությունը ոչ միայն դառնում է Սելևկյան պետության քայքայման և անկման սկիզբը, այլև ազդանշան հանդիսանում նրա տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրական շարժման համար: Հայերը ևս 189 թ., օգտվելով ստեղծված դրությունից, Մեծ Հայքում Արտաշեսի և Մոփքում Չարեհի գլխավորությամբ, ապստամբություն են բարձրացնում սելևկյան տիրապետության դեմ և վերականգնում իրենց անկախությունը: Մեծ Հայքում թապավոր է հռչակվում Արտաշեսը, իսկ Մոփքում՝ Չարեհը:

Արտաշես I-ը (189—160) հելլենիստական կրթություն ստացած, վարչական ու ռազմական մեծ ընդունակություններ ունեցող, իր ժամանակի նշանավոր պետական գործիչներից էր: Նա Հայաս-

տանում հիմնադրում է Արտաշեսյան դինաստիան որը շատ կարե-
վոր դեր է կատարում հայկական հողերի միավորման, Հայաստա-
նի քաղաքական հզորացման, նրա տնտեսական և մշակութային
կյանքի զարգացման ասպարեզում:

Արտաշեսի տոհմային ծագման մասին մեզ հաստատուն տե-
ղեկություններ չեն հասել: Հայաստանում սահմանաքարերի վրա
թողած արամեական արձանագրությունների մեջ Արտաշես I-ը իրեն
անվանում է «որդի Զարեհի Երվանդական», որից կարելի է հն-
թագրել, որ Արտաշեսը ևս պատկանել է Երվանդունիների տոհմին
կամ, իրեն «Երվանդական» անվանելով, ցանկացել է նշել, որ ինքը
Երվանդունիների թագավորության օրինական ժառանգորդն է և նրա
ավանդույթների շարունակողը:

**Հայկական առաջին միասնական պետու-
թյունը** Հայկական թյունը ստեղծում են Երվանդունիները, որն
իր գոյության ընթացքում շատ կարևոր դեր
է կատարում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղա-
յին երկրները միավորելու և հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը
խթանելու գործում: Սակայն այս պետութային արտաքին ուժերի
միջամտության պատճառով ոչ միայն չի կարողանում ստեղծել
կենտրոնացված ուժեղ իշխանություն, այլև ինքը տրոհվում ու բա-
ժանվում է առանձին մասերի:

III դարում Հայաստանի տնտեսության բոլոր ճյուղերի, առև-
տրի և քաղաքների աննախընթաց զարգացումը, դասակարգային
հարաբերությունների խորացումը, II դարի սկզբում հայ ժողո-
վրդի կազմավորման պրոցեսի ավարտվելը անհրաժեշտ նախա-
դրյալներ են ստեղծում նոր հիմքերի վրա հայկական հողերը միա-
վորելու և ավելի կայուն ու կենսունակ, կենտրոնացված, միասնա-
կան պետություն ստեղծելու համար:

Հայկական հողերի միավորման և կենտրոնացված միասնական
պետականության ստեղծման նախաձեռնությունը վերցնում է Ար-
տաշես I-ը:

Ստրաբոնի վկայությամբ Արտաշես I-ը գրավում է Կասպիանե
կամ Կասպից երկիրը, որին հայերը կոչում էին Փայտակարան,
Փավնիտիսը ու Պարսպատունիքը, Գուգարքը, Տայքը և Խորձյան
դավառը, Կարինը, Դերջանը, Տմորիքը: Սյունիքը, Արցախը և Ուտի-
քը նույնպես այդ ժամանակ Հայաստանի անբաժանելի մասն էին
կազմում:

Զարեհի թագավորության ժամանակ Մոսկոսի և իր տերիտո-
րիան զգալի շարժում ընդարձակում է Անտիտավրոսի կողմերում

գտնվող հրկրամասերի հաշվին: Պատմում են,—գրում է Ստրա-
բոնը,—որ Հայաստանը առաջ եղել է փոքր և մեծացել է Արտաշեսի
ու Ջարեհի ձեռքով»:

[Ջարեհի մահից հետո Արտաշեսը փորձում է Սոփքը նույնպես
միացնել Մեծ Հայքի թագավորությանը: Սակայն Արտաշեսին չի
հաջողվում հայկական այս կարևոր հրկրամասը միավորել իր թա-
գավորության հետ:

[Մնայած դրան, Արտաշես I-ը կարողացավ ստեղծել հայկական
մի ընդարձակ և հզոր թագավորություն, որի սահմանները տարած-
վում էին Կասպից ծովի արևմտյան ափերից մինչև Եփրատ գետը,
Վիրահայոց լեռներից մինչև Տավրոսյան լեռնաշղթան: Մեծ Հայքի
թագավորությունն արդեն իր սահմանների մեջ ընդգրկում էր գրեթե
ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, պատմական Հայաստանի 15
նահանգներից 14-ը. Այրարատը, Սյունիքը, Գուդարքը, Տայքը, Ար-
ցախը, Ուտիքը, Վասպուրականը, Մոկքը, Բարձր Հայքը, Տարոնը,
Աղձնիքը, Կորճեքի մեծ մասը, Փայտակարանը և Պարսկահայքը:
Անշուշտ, դրա համար էլ Պոլիբիոսը Արտաշեսին անվանում է «Հա-
յաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»:

[Մեծ Հայքի թագավորության ընդարձակվելն ու հզորանալը
առաջին հերթին հետևանք էր այն բանի, որ Արտաշեսի գրաված
նահանգների բնակչության մեծ մասը, բացի Կասպիանե հրկրա-
մասից, հայեր էին: Արտաշեսը, իրոք, ոչ միայն գրավում էր այս
կամ այն հրկրամասը, այլև միավորում հայկական հողերը մի
միասնական պետության մեջ և հիմնական զծերով իր ավարտին էր
հասցնում վաղուց սկսված հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը
և քաղաքական իշխանության մտնողը: Այս տեսանկե-
տից էլ իրավամբ Արտաշես I-ը հանդիսացել է ոչ միայն հայկա-
կան կենտրոնացված պետության հիմնադիրը, այլև հայկական հո-
ղերի միավորողը:)

Արտաշես I-ի ներ- քին քաղաքակա- նությունը

Արտաշես I-ի ներքին քաղաքականության
ու պետական գործունեության մասին մեզ
որոշ տեղեկություններ հաղորդում է նաև
պատմահայր Մովսես Խորենացին:

Արտաշես I-ը ստեղծելով մի ընդարձակ պետություն, բնակչու-
նաբար, պետք է մտածեր նաև նրա կառավարման ու ամրապնդման
մասին: Նա նախ Հայաստանը, ըստ աշխարհագրական կողմնորի,
բաժանում է շրջա զինվորական շրջանների: Կենտրոնական իշխա-
նությունը, երկրի պաշտպանությունը ամրապնդելու նպատակով նա
պետական, զինվորական կարևոր պաշտոնները կենտրոնացնում է

իր որդիների ու մերձավորների ձեռքում: Նա իր անդրանիկ որդուն՝ Արտավազդին, հանձնում է արևելյան նահանգների կառավարումն ու հայկական բանակի սպարապետութունը: Իր երկրորդ որդուն՝ Վրուլրին, որը իմաստուն և բանաստեղծական ձիրք ունեցող մարդ էր, նշանակում է հարկային, շինարարական և արքունի գործերի կառավարիչ, մյուս որդուն՝ Տիրանին, հանձնարարում է արևմտյան, հինգերորդին՝ Զարեհին, հյուսիսային, իսկ իր դայակ Սմբատին՝ հարավային գինվորական շրջանների կառավարումն ու զորքերի հրամանատարութունը: Կարևոր սլաշտոններից մեկը նաև քրմապետության պաշտոնն էր, որը վարում էր Արտաշեսի Մածան անունով որդին:

Արտաշեսի թագավորության ժամանակ զգալի չափով ընդարձակվում և զարգանում են պետական, տաճարական ու մասնավոր ստրկատիրական դաստակերտային և ազարակային տնտեսութունները: Սրանց զարգացմանը նպաստում են մեծ թվով գերեզմարված ստրուկները, որոնց Արտաշեսը և Մեծ Հայքի ստրկատերերը ձեռք էին բերել իրենց արշավանքների ժամանակ: Խորհնացիին վկայում է, որ Արտաշեսը հողերի վերաբաժանում է կատարում և իր անունով հատուկ սահմանաքարեր է դնում գյուղերի ու ազարակների միջև: Պատմահոր նշած այս սահմանաքարերից հինգը հայտնաբերվել են Հայաստանի տարբեր մասերում:

Բնական է, որ Հայկական ընդհանրաբնույթի և հայ ժողովրդի հընչող մեծամասնության միավորումը մի միասնական պետության կազմի մեջ պետք է նպաստեր Հայաստանի նաև տնտեսական ու մշակութային կյանքի նոր վերելքին:

«Բայց ասում են,—վկայում է Մովսես Խորենացին,—որ Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չէր կարելի գտնել ոչ լեռնային և ոչ դաշտային մասերում՝ երկրի շինության պատճառով»: Պատմահայրը մի այլ տեղ վկայում է, որ որոշ մասնակ հայերի մոտ ունայնացել էին մեծամեծ արվեստներն ու դիտությունները, մոռացվել էին նավագնացութունը, արհեստները, մասամբ նաև երկրագործութունը. սակայն այդ բոլորը վերստին ստեղծվում և զարգանում են Արտաշեսի օրոք: Արտաշեսի և Սաթե-նիկի ամուսնության կապակցությամբ ժողովրդական երգի մեջ ասված է.

«Տեղ ուկի տեղայր
Ի փեայուքեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ
Ի ճարսեուքեան Սարեկանն»:

Հին ժողովրդական վեպի մեջ Արտաշեսի մահվան առթիվ ասված է, որ նրա դագաղը, թագը և զենքերը ոսկեղեն էին, գահույթը, անկողինը և պատմուճանը՝ ոսկեթել բեհեզդից:

Զնայած վերահիշյալ վկայությունների մեջ եղած չափազանցություններին, այնուամենայնիվ, դրանք մասամբ ցույց են տալիս, որ իրոք Արտաշեսի թագավորության տարիները Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքի աննախընթաց զարգացման տարիներ են եղել:

Արտաշատի կառուցումը

Հայաստանում արհեստագործության, առևտրի և դրամական շրջանառության հետագա զարգացումը անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծում նոր քաղաքների և քաղաքատիպ ավանների առաջացման համար: Արտաշեսը 180—160 թթ. ընթացքում Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին իր անունով կառուցում է Արտաշատ մայրաքաղաքը:

«Արտաշեսը,—վկայում է Խորենացին,—գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը իրար էին խառնվում, և հավանելով՝ բլրի վրա շինում է քաղաք և իր անունով կոչում Արտաշատ»:

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Ստրաբոնը,—Արտաշատը (որն անվանում են նաև Արտաշաշատ և որը հիմնել էր Հաննիբալը Արտաշեսի համար) և Արքատան: Երկու քաղաքն էլ զբաղվում են Արաքսի վրա, Արքատան՝ Ատրպատականի մոտ, իսկ Արտաշատը՝ Արաքսյան դաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ քաղաք է և երկրի մայրաքաղաքն է: Նա շինված է գետի թև ձևացրած թերակղզու վրա, որի պարիսպները շուրջանակի պատում են գետը, բացի պարանոցից, որը փակված է խրամով և պատնեշով»:

Հոռմեացի պատմագիր Տակիտոսի և Ադամանգեղոսի վկայություններից հայտնի է նաև, որ Արտաշատը Արաքս գետի հակադիր ափի հետ կապված է եղել կամուրջներով:

Արտաշատի ավերակները գտնվում են ՀՄՄ Արարատի շրջանում, Խոր-Վիրապի շրջակայքում, որտեղ այժմ հնագիտական պեղումներ են կատարվում:

Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը վկայում են, որ Արտաշատը կառուցվել է Կարթագենի նշանավոր զորավար Հաննիբալի խորհրդով, և իբր սա է Արտաշեսին ցույց տվել քաղաքի կառուցման տեղը և ուրվագծել նրա հատակագիծը:

Արտաշատի տեղը շատ հաջող էր ընտրված: Նա կառուցված էր ոչ միայն տնտեսապես ավելի զարգացած, քաղաքային կյանքի մեծ ավանդույթ ունեցող և հարձակումներից ավելի ապահով Արա-

րատյան դաշտում, այլև Զինաստանից, Միջին Ասիայից, Միջագետ-
քից ու Մարաստանից եկող և դեպի Սև ծովի նավահանգիստները
գնացող միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհների հան-
դուցակետում:

Արտաշեսը իր մայրաքաղաքը արագ կերպով բնակեցնելու և
զարգացնելու նպատակով Երվանդաշատից, Արմավիրից և այլ վայ-
րերից այնտեղ է տեղափոխում մեծ թվով բնակիչներ, նա Բագա-
րանից Արտաշատ է տեղափոխում նաև հայկական աստվածներին
և հունական Արտեմիս ու Ապոլլոն աստվածների արձանները:

Արտաշատը սկսում է արագ կերպով զարգանալ և կարճ ժա-
մանակից հետո դառնում է Հայաստանի պետական, քաղաքակոչ-
տնտեսական ու մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոնը:
Առևտուր անելու համար այստեղ էին գալիս ոչ միայն մոտիկ ու
հարևան, այլև հեռավոր երկրների վաճառականները:

Պատահական չէ, որ Ստրաբոնը Արտաշատը անվանում է «գե-
ղեցիկ քաղաք», իսկ Պլուտարքոսը՝ «մեծ և շատ գեղեցիկ քաղաք»
կամ «Հայաստանի Կարթագեն»:

Արտաշեսի թագավորության ժամանակ են առաջանում նաև
Զարիշատը և Զարեհավանը, Հավանաբար, այդ ժամանակ է ա-
ռաջանում նաև Արքստտա քաղաքը, որի մասին հաղորդում է
Ստրաբոնը:

Հայաստանում քաղաքների, առևտրի ու դրամական շրջաճա-
ռույթյան հետագա զարգացման կարևոր ապացույցներից մեկն էլ
այն է, որ Արտաշատում հիմնադրվում է փողերանոց, որտեղ ըս-
կըսում են կտրել տեղական դրամներ: Հայտնաբերվել են պղնձե
երկու դրամներ, որոնց վրա հունարեն գրված է Արտաքսատա, այ-
սինքն՝ Արտաշատ:

Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականության
մասին մեզ հասել են կցկտուր տեղեկու-
թյուններ:

Ստրաբոնը վկայում է, որ Մագնեսիայի ճա-
կատամարտում Անտիոքոս III-ի պարտու-
թյունից հետո Արտաշեսը և Զարեհը հարել ու անցել էին հաղթող
հռոմեացիների կողմը: Արտաշեսը, իրեն արտաբուստ հռոմեացի-
ների կողմնակից հայտարարելով և դուրս նրանց մոտ ղեկավարներ
ուղարկելով, անշուշտ, հետապնդել էր մի հիմնական նպատակ, այն
է՝ իր երկիրը ղերծ պահել պարսկած, բայց դեռ զգալի ուժեր ունե-
ցուլ Սելևկյան պետության հարձակումներից:

180 թ. պատերազմ է առաջանում մի կողմից՝ Պոնտոսի ու

Փոքր Հայքի, իսկ մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի, Պերգամոնի ու Քյուֆանիայի թագավորների միջև։ Սակայն հռոմեացիների միջամտութան պատճառով շուտով պատերազմը դադարեցվում և կողմերի միջև հաշտության պայմանագիր է կնքվում։ Պոլիբիոսը, որն իր աշխատության մեջ ամբողջությամբ բերել է այդ դաշինքը, ավելացնում է, որ պայմանագրին մասնակից էր արվել նաև Վերտաշեսը, որը Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչն էր։ Այս փաստն ինքնին ցույց է տալիս, որ արդեն այս ժամանակ Հայաստանը այնքան էր ուժեղացել և նրա հեղինակությունն ու դերը միջպետական հարաբերություններում այնքան էր բարձրացել, որ նույնիսկ Փոքր Ասիայի իրար դեմ կռվող թագավորները դիմել էին Արտաշեսի հաշտարար միջնորդությանը։

161 թ. սելևկյան կուսակալ Տիմարքոսը Մարաստանում ապստամբություն է բարձրացնում և իրեն հայտարարում թագավոր։ Արտաշեսը, որի համար խիստ ցանկալի էր Սելևկյան թագավորության հետագա թուլացումը՝ և Հայաստանի համար նրա անվտանգ դարձնելը, ընդառաջում է Տիմարքոսի ցանկությունը և դաշն կնքում նրա հետ։ Արտաշեսի ցույց տված ռազմական օղնությունը Տիմարքոսը ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Մարաստանում, այլև սելևկյաններից զրավում է նաև Հյուսիսային Միջագետքը։

Արտաշեսի արտաքին պատերազմների և քաղաքականության մասին մեզ որոշ տվյալներ են հասել նաև ժողովրդական վեպից, որն իր պատմության մեջ բերել է նորենացին։ Ըստ այդ վեպի Արտաշեսը կռիվներ է մղում նաև ալանների և նրանց միացած լիոնական ցեղերի դեմ, որոնք Վրաստանի կողմերից ներխուժել էին Հայաստանի հյուսիսային շրջանները։ Տեղի ունեցած ճակատամարտում ալանները պարտվում են և ստիպված են լինում բարեկամական դաշինք կնքել Արտաշեսի հետ։

Հայկական և վրացական ժողովրդական վեպի կամ զրույցների համաձայն Արտաշեսը բարեկամական դաշն է կնքել նաև վրաց թագավորի հետ։ Ըստ վրացական ավանդության, վրացիները պարտավորվում են Հայաստանի վրա արտաքին թշնամիների հարձակման դեպքում իրենց ամբողջ ռազմական ուժով օգնել Արտաշեսին, իսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Արտաշեսի մղած պատերազմների ժամանակ նրան տրամադրել տասը հազար զորք։

Լ՝ Հայաստանը Ար- Արտաշեսի մահից հետո Հայաստանում գահ
տաշես I-ի փաջորդ- է բարձրանում նրա անդրանիկ որդին՝ Արտա-
նեի ժամանակ վազդ I-ը (մոտ 160—115)։

II դարի կեսից սկսած մեծ չափով ուժեղա-
նում է Պարթևական թագավորությունը։ Գրավելով Պարսկաստա-
նը, Ատրպատականը և Միջագետքը, պարթևները Արտավազդի
դահակայության ժամանակ դառնում են Հայաստանի վտանգավոր
հարևանը։

Արտավազդ I-ի մասին արտաքին սկզբնաղբյուրներից մեզ է
հասել միայն մի փոքր տեղեկություն։ Յուստինիոսը խոսելով պար-
թևական Միհրդատ II թագավորի (123—88) մղած պատերազմների
ու նվաճումների մասին, ավելացնում է. «Վերջը կովեց հայոց թա-
գավոր Արտավազդի դեմ»։ Այս պատերազմում թեև Հայաստանը չէր
նվաճվել սրարթևների կողմից, բայց և Արտավազդը ստիպված էր
եղել ընդունել պարթևների գերիշխանությունը և ժառանգ շուննա-
լու պատճառով իր եղբորորդուն՝ Տիգրանին, պատանդ տալ պար-
թևների մոտ։

Արտավազդին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Տիրանը, որին Ապ-
պիանոսը և վրաց տարեգրությունը անվանում են նաև Տիգրան։ Սա
պարթևների մոտ պատանդ տրված և հետագայում Հայաստանում
գահ բարձրացած Տիգրան II-ի հայրն էր։

Տիրան-Տիգրան I-ի (մոտ 115—95) գործունեության մասին
մեղ տեղեկություններ չեն հասել։ Միայն հորենացին հայտնում է,
որ սա մեծամեծ դորժեր չի կատարել, ապրել է խաղաղությամբ,
զբաղվել որսորդությամբ ու զբոսանքներով և թագավորել է
քսանմեկ տարի։

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԻՐԻՇՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀՁՈՐ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՁՈՐԱՑՈՒՆԸ

**Տիգրան II-ի գա-
րակալությունը**

95 թ. (մ. թ. ա.) հայկական գահն է բարձրա-
սում հին Հայաստանի ամենանշանավոր
պատմական դեմքերից մեկը՝ Տիգրան II-ը,
որին պատմագրության մեջ անվանում են Տիգրան Մեծ (95—56):

Տիգրան II-ը, ինչպես արդեն նշվել է, մինչև դահ բարձրանալը
պարթևների մոտ պատանդ էր: Նա իր հոր մահից հետո, սահմա-
նակից զավառներից 70 հովիտ պարթևներին զիջելով, ազատվում է
պատանդությունից, վերադառնում Հայաստան և ժառանգում իր
հոր գահը: Այս ժամանակ նա արդեն 45 տարեկան էր:

Տիգրան II-ը պետական-վարչական ու ռազմական բացառիկ
ունակություններ ունեցող, ղիվանագիտական հմտությամբ օժտ-
ված, տաղանդավոր և եռանդուն զորավար-միապետներից մեկն էր:

Հայաստանը Տիգրան II-ի ժամանակ հասնում է իր բաղաբա-
կան հզորության ամենաբարձր կետին և դառնում Առաջավոր
Ասիայի հզոր տերություններից մեկը:

**Հայաստանի հզո-
րացման Ընդլին
և արտաքին
պայմանները**

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի հզորա-
ցումը նախ սերտորեն կապված էր հրկրի
ներքին արտադրողական ուժերի, տնտեսու-
թյան զարգացման հետ: Աքեմենյան դարա-
շրջանից սկսած՝ Հայաստանի տնտեսությունը

անշեղ կերպով զարգանում և վերելք էր ապրում: Այդ վերելքը մեծ
չափով ուժեղանում է հելլենիզմի դարաշրջանում և առանձնապես
հայկական հողերի միավորումից հետո:

Տիգրան II-ը և հայ ստրկատիրական ավագանին, օգտագործե-
լով երկրի տնտեսական հնարավորությունները, կարողանում են

կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել ժամանակի մեծ և ուժեղ բանակներից մեկը: «Հետևակ կոմոդոները, — վկայում է Խորենացին, — ձիավոր դարձան, պարսավորները՝ հաջող աղեղնավորներ, շերտավորները զինվեցին սրերով ու տեղավորները՝ նիզակներով, մերկերը պատսպարվեցին վահաններով և երկաթե զրեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց սլահպանակների ու զենքերի փայլատակումը բավական էին [թշնամուն] հալածելու և վանելու համար»:

Հայաստանի հզորացման մեջ շատ կարևոր դեր են կատարում նաև հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի ավարտումը և հայկական հողերի միավորումը մի միասնական պետության կազմի մեջ: Այս նշանակալից իրողությունները ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ավելի սերտ կապեր են հաստատում երկրի տարբեր մասերի միջև, ոչ միայն համախմբում են ժողովրդի ուժերը և միավորում նրա ջանքերը, այլև ամրապնդում ու հզորացնում են կենտրոնական իշխանությունը: Նրանք հնարավորություն են ընձեռում նաև կազմակերպելու նույն լեզվով խոսող մարտիկներից համալրված, ավելի վստահելի, համախմբված, կայուն ու մարտունակ բանակ:

II դարի կեսից (մ. թ. ա.) Արևելքի շատ երկրների, որոնց թվում և Հայաստանի արտաքին դրությունը զգալի չափով ծանրանում է, մի կողմից՝ Պարթևական թագավորության, իսկ մյուս կողմից՝ Հռոմի նվաճողական քաղաքականության պատճառով:

Այդ ժամանակ պարթևները, ինչպես արդեն նշվել է, իրենց մի շարք հարձակումներով սպառնալիք են ստեղծում Հայաստանի անկախության համար: Պարթևական թագավորության հետ զրեթե միաժամանակ Արևելքում իր ազդեցիվ նվաճումներն է սկսում նաև ստրկատիրական Հռոմը: Հռոմեացիները, որպես նվաճողներ առաջին անգամ ոտք դնելով Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում, 133 թ. դրավում են Պերգամոնի ընդարձակ թագավորությունը, իսկ 102 թ.՝ Արևմտյան լեռնային Կիլիկիան: Շուտով Հռոմը ակտիվ կերպով միջամտում է նաև Գալատիայի, Բյութանիայի և Կապադովկիայի ներքին գործերին և այդ երկրները դրում իր ազդեցության տակ: Հռոմեական զենքի ուժով զահ բարձրացած կամ իրենց զահը այդ ուժով պահպանող հիշյալ երկրների թագավորները վասալական կախման մեջ են ընկնում Հռոմից, նրա ձեռքին դառնում են խաղալիք, Իրեն ենթարկելով սահմանակից Կապադովկիան, Հռոմը անմիջական սպառնալիք է ստեղծում նաև Հայաստանի համար:

Սակայն դրությունը փոխվում է Տիգրան II-ի զահ բարձրանա-

լու ժամանակ: I դարի սկզբից (մ. թ. ա.) Հռոմում սկսված ներքին քաղաքացիական կռիվները և ստրկական խռոշոր ապստամբությունները, իսկ Պարթևական թագավորության ներսում Միհրդատ II-ի մահվանից հետո առաջացած գահակալական կռիվներն ու խռովությունները, առժամանակ վերացնում են Հայաստանին սպառնացող վատնգր:

Տիգրան II-ը, օգտագործելով ներքին և արտաքին նպաստավոր պայմանները, եռանդուն կերպով աշխատում է ամրապնդել ու հզորացնել հայկական պետությունը, ավարտել հայկական հողերի միավորումը, նոր երկրներ ու ժողովուրդներ նվաճելու հաշվին ընդարձակել հայ ստրկատերերի շահագործման քազան, ձեռք բերել նոր հարստություններ և ստրուկներ:

Տիգրան II-ը նախ որոշում է Մեծ Հայքին Մոփքի միացումը միացնել Մոփքը: 94 թ. (մ. թ. ա.) նա հարձակվում է Մոփքի Արտանես թագավորի վրա, հաջթում նրան և Մոփքը, ապա նաև Եկեղյաց ու Դարանաղյաց դավառները միացնում իր թագավորությանը:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,—վկայում է Ստրաբոնը,—Տիգրանը. նա իշխում էր այսպես կոչված բուն Հայաստանում, որը սահմանակից էր Մարաստանին, Աղվանքին, Իբերիային՝ մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապադովկիային: Իսկ Զարեհի սերնդից էր Արտանես Մոփացին, որն իշխում էր Հայաստանի հարավային և մանավանդ հարավ-արևմտյան մասերում: Տիգրանը հաղթեց սրան և ինքը տեղ դառավ բոլոր այդ երկրներիս»:

Գրավելով Մոփքը, Տիգրանը ոչ միայն իր թագավորությանն է միացնում հայկական զարգացած ու հարուստ երկրամասերից մեկը, ոչ միայն տիրում է միջազգային տարանցիկ առևտրի հիմնական մայրուղու՝ «Արքայական ճանապարհի» այստեղից անցնող հատվածին և Տոմիսիա ամրոցին, այլև ռազմա-ստրատեգիական կարևոր դիրք է զբաղում Հյուսիսային Ասորիքի և Կապադովկիայի նկատմամբ:

Մոփքի միավորումը Մեծ Հայքի հետ կարևոր նշանակություն ունեք, քանի որ այն գրեթե իր ավարտին էր հասցնում հայկական հողերի ու հայ ժողովրդի միավորումը և ուժեղացնում կենտրոնական իշխանությունը:

Մի քիչ ավելի ուշ Տիգրան II-ը ետ է իյում նաև այն 70 հովիտները, որ ինքը դիչել էր պարթևներին: Նա հայկական հողերից միայն Փոքր Հայքը ամբողջովին չի կարողանում միացնել Մեծ Հայ-

քին, որովհետև նրա անդրեփրատյան գւ. վառները գինևս 111 թ. (մ. թ. ա.) նվաճվել ու միացվել էին Պոնտոսին:

**Հայ-պոնտական
դաշինքը**

Հասնում Հին աշխարհի հռչակավոր զորավարներից և պետական գործիչներից մեկի՝ Միհրդատ Պոնտացու կամ Միհրդատ VI Եվպատորի (111—63) թագավորության ժամանակ, իր գահակալության առաջին տարիներին Միհրդատ Եվպատորը Զաքեոնիով և իր գերիշխանությանը ենթարկելով Փոքր Հայքը, Կոլխիդան, Տավրիկյան Ներսոնեսը, Բոսպորը (Ղրիմ) և սկյութական երկրները, Պոնտոսը դարձնում է Փոքր Ասիայի ամենաընդարձակ և հզոր պետությունը:

99 թ. Միհրդատ Պոնտացին գրավում է նաև Կասպոսկիան, որի բնակչությունը ցեղական, մշակութային և կրոնական ընդհանուր կապերով կապված էր Պոնտոսի բնակչության հետ: Սակայն շուտով, 95 թ. հռոմեացիների միջամտության պատճառով պոնտական զորքերը հարկադրված են լինում հեռանալ Կասպոսկիայից:

Միհրդատ Պոնտացին, շնայած իր կրած անհաջողությանը, ոչ միայն աշխատում է կրկին գրավել Կասպոսկիան, այլև ծրագրում է հռոմեացիներին Փոքր Ասիայից, Հունաստանից և Մակեդոնիայից դուրս քշելով ստեղծել հելլենիստական մի ընդարձակ պետություն:

Հռոմի դեմ վճռական գոտեմարտի դուրս գալուց առաջ Միհրդատը, իր թիկունքը արևելքից ապահովելու և հայկական զորքի օժանդակությունը ստանալու նպատակով, աշխատում է դաշինք կնքել Տիգրանի հետ: Միհրդատի այս ձգտումը համընկնում էր Տիգրանի ցանկության հետ, որն իր հերթին ծրագրում էր գրավել Հյուսիսային Միջագետքն ու Ասորիքը և դուրս գալ Միջերկրական Յով:

Փոխադարձաբար իրար օգնելու և միմյանց թիկունքն ապահովելու, ինչպես և Հռոմի դեմ համատեղ պայքարելու նպատակով, 94 թ. Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան II-ը ռազմա-քաղաքական դաշինք են կնքում: Այս դաշինքը ավելի ևս ամրապնդելու նպատակով Միհրդատը իր աղջկանը՝ Կլեոպատրային կնություն է տալիս Տիգրանին:

Հայաստանին ու Պոնտոսին սպառնացող հռոմեական վտանգը կանխելու և Հռոմի դեմ ռազմագիտական ավելի հարմար դիրքեր գրավելու համար Միհրդատը և Տիգրան II-ը որոշում են գրավել Կասպոսկիան: 93 թ. հայկական և պոնտոս-

կան բանակները հարձակվում են Կապադովկիայի վրա և առանց մեծ դժվարութեան գրավում այն: Կապադովկիայի Արիորարզան թագավորը պարտվելով, փախչում է Հռոմ:

Հռոմեական սենատի կարգադրութեամբ Կիլիկիայի փոխպետոր Սուլլան 92 թ. զգալի ուժերով գալիս է Կապադովկիա, պարտութեան մատնում հայկական ու պոնտական զորքերին և կրկին Կապադովկիայի գահի վրա է հաստատում Արիորարզանին:

Սակայն Սուլլան երկար չի մնում Կապադովկիայում: Նա 91 թ. իր բանակով վերադառնում է Հռոմ: Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես հետո հայկական զորքերը Տիգրան II-ի զորավարներ Միթրաասի և Բագոասի (Բագրատ) ղեկավարութեամբ կրկին հարձակվում և գրավում են Կապադովկիան: Նույն այս ժամանակ պոնտական զորքերը գրավում են նաև Հռոմի վասալ Բյութանիան:

Հռոմեական սենատը այս անգամ Արեւելք է ուղարկում կոնսուլ Մանիոս Ակվիլիոսին, որը 89 թ. վերականգնում է նախկին դրությունը Կապադովկիայում և Բյութանիայում: Միհրդատը և Տիգրանը առանձին դիմադրութիւն ցույց չեն տալիս, որովհետև ընթացում այդ պահին չէին ցանկանում պատերազմել Հռոմի դեմ:

Տիգրան II-ի նվաճումները

89 թ. աշնանը, հռոմեացիների դրդումով և նախաձեռնութեամբ սկսվում է պատմութեան մեջ հայտնի Միհրդատյան առաջին պատերազմը: Պատերազմի սկզբում Միհրդատը, չախչախելով հռոմեացիներին ու նրանց դաշնակիցներին, նվաճում է ամբողջ Փոքր Ասիան և հաղթականորեն մտնում Հունաստան: Հունական քաղաքները բաց են անում իրենց դռները Միհրդատի առաջ և նրան դիմավորում մեծ ցնծութեամբ, իբրև ազատարարի:

Հռոմեական սենատի որոշմամբ մեծ ուժերով Միհրդատի դեմ է ուղարկվում Սուլլան: Սա, գալով Հունաստան, երկու տարվա արյունահեղ ու համառ կռիվներից հետո 84 թ. հաղթում է Միհրդատին, որը ստիպված է լինում հրաժարվել Պոնտոսից դուրս կատարած իր բոլոր նվաճումներից:

Միհրդատյան առաջին պատերազմի գրեթե սկզբից նվաճումներ է սկսում կատարել նաև Տիգրան II-ը: Նա իր առաջին հարվածը ուղղում է արևելքից Հայաստանի անկախութեանը սպառնացող Պարթևական թագավորութեան դեմ: 88 թ. հայկական զորքերը, հարձակվելով Պարթևական թագավորութեան վրա, նախ ետ են գրավում այն 70 հովիտները, որ Տիգրանը դիշխել էր պարթևներին՝ պատանդութիւնից ազատվելու համար: 88—85 թթ. ընթացքում հայկական բանակը, հաղթական կերպով առաջ շարժվելով, իրար հ-

տևից գրավում է հարավ-արևելքում՝ Ատրպատականը, Մարաստանը, իսկ Հյուսիսային Միջագետքում՝ Կորդուքը, Ադիարենը, Միզդունիան, Օսրոյենը: Հայկական բանակը Միջագետքում հասնում է մինչև Նինվեհի և Արրելայի շրջանները, իսկ հարավ-արևելքից՝ մինչև պարթև Արշակունիների ամառային մայրաքաղաք էկրատան:

Պարթևները, պարտություն կրելով հայկական բանակից, ըստիպված են յինում հաշտություն խնդրել Տիգրանից, 85 թ. կնքված հայ-պարթևական հաշտության դաշնագրով պարթևները ոչ միայն հրաժարվում են Տիգրանի նվաճած երկրներից, ոչ միայն ընդունում են Տիգրանի գերիշխանությունը, այլև պարթևական թագավորները հրաժարվում են նաև իրենց «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այնուհետև կրելու էին Տիգրանը և նրա հաջորդները:

Այս նվաճումների հետևանքով Տիգրան II-ի տիրապետության տակ են ընկնում զգալի թվով հարուստ քաղաքներ ու երկրամասեր, նրա ձեռքն են անցնում Հյուսիսային Միջագետքի, Մարաստանի ու Ատրպատականի վրայով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհները և Սփրատի բոլոր կարևոր դժտանցները:

Նվաճված երկրների թագավորները թեև պահպանում էին իրենց գոյությունը, և նույնիսկ Ատրպատականի թագավորը ամուսնացել էր Տիգրանի աղջկա հետ, սակայն նրանք որպես վասալներ հպատակեցված էին Տիգրանին և պարտավոր էին նրան հարկ վճարել և ոգնել զորքով:

Հայ պարթևական դաշնագրից անմիջապես հետո Տիգրանը, դրավելով և իրեն ենթարկելով նաև Ասորիքի Հյուսիսային մասում գտնվող Կոմագենը, զենքն ուղղում է Սելևկյան թագավորության դեմ: Տիգրանի այս նվաճողական քաղաքականության նպատակն էր՝ դրավել Ասորիքի ու Փյունիկիայի հսկանիստական հարուստ քաղաքները և դուրս դալ Միջերկրական ծով:

Սելևկյան երբեմնի հզոր ու աշխարհակալ թագավորությունն արգեն այս ժամանակ ամառտիված էր միայն Ասորիքի ու Փյունիկիայի սահմաններում և դտնվում էր կործանման լիզրին: Անտիոքի ստրկատիրական ու առևտրա-վաշխատուական խավերը ձյտում էին արտաքին ուժի միջոցով պահպանել իրենց ունեցվածքը, ճնշել ու հնազանդության մեջ պահել շահագործվող մասսաներին և դուրս բերել երկիրն ու մայրաքաղաքը ծանր վիճակից:

Տիգրան II-ի հարձակումը Սելևկյան թագավորության վրա համընկնում էր Անտիոքի տիրող խավերի ցանկությանը: Ուտի նրանք 84 թ. (մ. թ. ա.), առանց դիմադրություն ցույց տալու, Անտիոքի դռները բաց են անում Տիգրանի հաղթական բանակի առաջ:

84—83 թթ. հայկական բանակը, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու գրավում է նաև ամբողջ Ասորիքն ու Դաշտային Կիլիկիան, Անտիոքի և Ասորիքի վաճառաշահ շատ քաղաքների՝ կամավոր կիրպնով Տիգրան II-ին անձնատուր լինելը պետք է բացատրել Իսև նրանով, որ արդեն այս ժամանակ Ասորիքը Փոքր Ասիայի ու Հյուսիսային Միջագետքի հետ կապող առևտրական բոլոր ճանապարհները գտնվում էին Տիգրանի տիրապետութեան տակ։ Սելևկյանների հռչակավոր, հարուստ և մոտ կես միլիոն բնակչութուն ունեցող մայրաքաղաքը այսուհետև դառնում է Տիգրանի մայրաքաղաքներից մեկը, որտեղ նրա անունով ու պատկերով սկսում են կարել ոսկե և արծաթե դրամներ։

Ի տարբերութուն Ասորիքի, Փյունիկիայի ծովափնյա անառիկ քաղաքները, որոնք առանձին շահագրգռվածութուն չունեին ցամաքային առևտրի մեջ և կապված էին ծովային առևտրի հետ, սկսում են համառ դիմադրութուն ցույց տալ Տիգրան II-ին։ Հայկական բանակը երկարատև կռիվներից հետո միայն կարողանում է գրավել այդ քաղաքները։ 71 թ. Տիգրանը մեծ զորքով գալիս և պաշարում է Փյունիկիայի հարավում գտնվող Պտղոմայիդ քաղաքը, որտեղ ամրացել էր սելևկյան Սելենե-Կլեոպատրա թագուհին։ Հակառակ ցույց տրված համառ դիմադրութեանը, Տիգրանը գրավում է քաղաքը և դերի է վերցնում թագուհուն, որը հետագայում Տիգրանի հրամանով մահապատժի է ենթարկվում։

Տիգրանի մեծաթիվ զորքի երևալը Փյունիկիայի հարավում սարսափ է տարածում նաև սահմանակից Պաղեստինում։ Հրեաստանի թագուհին, վախենալով հայկական զորքի ներխուժումից, մեծաքանակ ու արժանավայել ընծաներ է ուղարկում Տիգրանին և ընդունում նրա գերիշխանութունը։

Տիգրան II-ի նվաճումները ավարտվում են 70 թ. (մ. թ. ա.)։

Տիգրան II-ի տերությունը

Տիգրան II-ը մոտ 25 տարի տևող իր հազթական առաջխաղացման և նվաճումների ընթացքում ստեղծում է մի լայնածավալ տերություն, որի սահմանները տարածվում էին

Կասպից ծովից մինչև Եգիպտոսի սահմաններն ու Միջերկրական ծովը, Մարաստանի լեռներից մինչև Արևմտյան Եփրատի ամերը։ Հայաստանը վերածվում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերության։

Իր դասակարգային բնույթով Տիգրան II-ի ստեղծած տերութունը հելլենիստական տիպի ստրկատիրական միապետութուն էր, որի զլխավոր հենարաններն էին հայ ստրկատիրական դասակարգը

և հայկական զորքը: Սակայն ինչպես Արևելքի բոլոր մեծ նվաճողներին, նույնպես և Տիգրան II-ի ստեղծած տերութիւնը ազգային պետութիւն չէր, այլ բազմացեղ ու բազմալեզու, տնտեսական-հասարակական կյանքի զարգացման տարրեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների ու ժողովուրդների խառնուրդ էր:

Տիգրան II-ի տերութիւնի գոյութիւնը և պահպանութիւնը առավելապես հիմնված էր ռազմական ուժի վրա: Մեծ նվաճումներ կատարելու և հպատակեցված երկրները հնազանդութիւնի մեջ պահելու համար Տիգրանը ստեղծում է խոշոր բանակ, որի մի մասը կազմվում էր հպատակ երկրների օժանդակ ուժերից և վարձկան զորքերից:

Նվաճված երկրները կառավարելու, այդ երկրներում իր տիրապետութիւնն ամրապնդելու և առաջացած ապստամբութիւնները ճնշելու նպատակով Տիգրանը Հյուսիսային Միջագետքում, Ասորիքում, հավանաբար նաև այլ երկրամասերում հիմնում է փոխարքայութիւններ, նա Հյուսիսային Միջագետքում փոխարքա է նշանակում իր Գուրաս անունով եղբորը, իսկ Ասորիքում՝ Բագրատ զոռավարին:

Նվաճված երկրներից Տիգրանը և հայ ստրկատերերը ձեռք են բերում հսկայական հարստութիւններ և տասնյակ հազարավոր ստրուկներ, Այդ երկրները այնուհետև հարկատու են դառնում Տիգրանին:

Հայաստան տեղափոխված հսկայական հարստութիւնները, նյութական արժեքները և բազմահազար գերիներն ու ստրուկները չէին կարող չնպաստել Հայաստանի տնտեսական կյանքի հետագա ընդհանուր վերելքին: Տիգրան II-ը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական տիպի խոշոր միապետներից մեկը, իր քաղաքականութիւնը նույնպես մեծ չափով նպաստում է Հայաստանի տնտեսական կյանքի, բայց հատկապես քաղաքների, արհեստագործութիւնի և առևտրի զարգացմանը: Նա զգալի չափով նպաստում է նաև Հայաստանում հելլենիստական մշակույթի տարածմանն ու զարգացմանը:

Տիգրանակերտի կառուցումը

Տիգրան II-ի տերութիւնը առավելապես ընդարձակվել էր հարավից: Արտաշատը և Անտիոքը, որոնք գտնվում էին նրա տերութիւնի հարավային ու հարավային ծայրամասերում, չէին կարող լրիվ կերպով մայրաքաղաքի դեր կատարել:

Նվաճված երկրները ավելի հեշտ կառավարելու, այդ երկրները Հայաստանի հետ կապելու և Հայաստանում քաղաքային կյանքը

ավելի զարգացնելու նպատակով Տիգրանը 80—70 թթ. ընթացքում Աղձնիք նահանգում, հետագայի նվիրկերտ-Ֆարկին քաղաքի շրջակայքում հիմնադրում ու կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Տիգրանակերտ։ Ըստ Ապպիանոսի վկայության, Տիգրանը իր նոր մայրաքաղաքը հիմնադրել է Հայաստանի այն վայրում, որտեղ նա պատանդությունից ազատվելուց հետո եկել և թագավոր էր հռչակվել։

Տիգրանակերտի կառուցման տեղը հաշոյ էր ընտրված։ Նա ոչ միայն գտնվում էր նորաստեղծ տերութայն կենտրոնում, այլև Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Փոքր Ասիա, Արարատյան դաշտը և Սև ծովի նավահանգիստները տանող գլխավոր ճանապարհների հանգուցակետում։

Տիգրանը ոչ մի միջոց ու ջանք չի խնայում իր մայրաքաղաքը շքեղ և փառահեղ կառուցելու համար։ Տիգրանակերտը շրջապատված էր բարձրաբերձ պարիսպներով, որոնք ունեին 50 կանգուն բարձրություն։ Այդ պարիսպները այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ Տիգրանը շինել էր տվել ձիերի ախոռներ ու պահեստներ։ Քաղաքը ուներ ամուր և անմատչելի միջնաբերդ։ Միջնաբերդի պարիսպներից դուրս կառուցված էր Տիգրանի փառահեղ պալատը, որը շրջապատված էր պարտեզներով, զրոսարաններով, որսատեղիներով ու ձկնավազաններով։

Իր նոր մայրաքաղաքը և Հայաստանի մյուս քաղաքները արագ կերպով շինացնելու և զարգացնելու նպատակով Տիգրանը 78 թվականին մի արշավանք է կազմակերպում գեպի Կապադովկիա, Դաշտային Կիլիկիա և Ասորիք։ Այդ արշավանքի ժամանակ նա, դրավելով Կապադովկիայի մայրաքաղաք Մոսաքը և ամայացնելով տասներկու հիլլենիստական քաղաքներ, սրանց բնակիչներին (մոտ 300000 հոգի) բռնութայնմբ գաղթեցնում և բնակեցնում է Տիգրանակերտում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում։ Նա Հայաստան է գաղթեցնում նաև զգալի թվով բնակիչներ Կորդոբից, Ադիաբենից և այլ վայրերից։ Հայաստան գաղթեցված մոտ կես միլիոն բնակչություն մեջ, բացի բազմահազար ստրուկներից և քաղաքներում բրնակվող կիսակախյալ ու ազատ հողագործներից, կային նաև մեծ թվով հույն, հրեա և ասորի արհեստավորներ ու առևտրականներ։

Տիգրանը իր նորակառույց մայրաքաղաքում է բնակեցնում հատկապես Մոսաքից, Դաշտային Կիլիկիայի ծովափնյա Սուլի և այլ քաղաքներից բերված բնակիչներին։ Ուսումնասիրողներից շատերը ենթադրում են, որ Տիգրանակերտը այդ ժամանակ ուներ մոտ 300 000 բնակչություն։

Մայրաքաղաքում հայկական տարրը ավելացնելու և այնտեղ իր ու որքունիքի համար ամուր հենարան ստեղծելու նպատակով Տիգրանը հարկադրում է հայ ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչներին՝ թողնել իրենց բնակութեան նախկին վայրերը և հաստատվել Տիգրանակերտում:

Կարճ ժամանակում Տիգրանակերտը դառնում է Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի շքեղ, բազմամարդ ու հարուստ քաղաքներից մեկը:

2. ՀԱՅ-ՀՌՈՒՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Լուկուլլոսի ար- շավաճքը Հայաստան

73 թ. գարնանը (մ. թ. ա.) սկսվում է Միհրդատյան երրորդ պատերազմը: Այս պատերազմի սկզբում ևս հաջողությունը գտնվում էր Միհրդատի կողմը: Նա, մի քանի ճակատամարտերում ծանր պարտություն ենթարկելով հռոմեական զորքերին ու նավատորմիդին և զրավելով հռոմեական պրովինցիա դարձած Բյութանիան, գալիս պաշարում է Մարմարա ծովի ափին, Դարդանելի նեղուցից ոչ այնքան հեռու գտնվող Կիզիկ քաղաքը: Սակայն այստեղ, 73—72 թթ. ձմռանը Միհրդատը պարտություն է կրում հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսից և իր բանակի մնացորդներով նահանջում Պոնտոս:

Հռոմեացիների դեմ պայքարը շարունակելու համար Միհրդատը օգնություն է խնդրում իր որդուց՝ Բոսպորի փոխարքա Մաքսրեսից, պարթևներից և սկյութներից: Սակայն ոչ ոք օգնության ձեռք չի մեկնում նրան:

Միհրդատը օգնություն է խնդրում նաև Տիգրանից, նրա մյուս իբրև դեսպան ուղարկելով հայտնի հույն փիլիսոփա և պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսացուն: Սակայն սա, որը թշնամացել էր Միհրդատի հետ, Տիգրանին խորհուրդ չի տալիս օգնել նրան:

Տիգրանը, որը ձգտում էր ամրանալ իր նոր նվաճված երկրներում և չէր ցանկանում ընդհարվել Հռոմի հետ, որոշում է շօգնել իր աներոջը: Տիգրանի այս որոշման մեջ, անկասկած, որոշակի դեր են կատարել նաև հռոմեացիների այն կեղծ հավաստիացումները, որ իրենք Հայաստանի նկատմամբ թշնամական մտադրություններ չունեն: Դա հրնում է նրանից, որ այս դեպքերի ժամանակ Տիգրանը և հայկական զորքը գտնվում էին Ասորիքում և զբաղված էին Փյունիկիայի հարավային քաղաքները նվաճելով: Ինչ էլ որ լինի, իր անհեռատես այս որոշումով Տիգրանը քաղաքական մեծ

ախալ է գործում: Նա, շօղնելով Միհրդատին, ոչ միայն հռոմեացի-
ներին հնարավորություն է տալիս պարտության ենթարկելու նրան
և գրավելու Պոնտոսը, այլև հռոմեական զորքը կանգնեցնում է իր
խսկ պետության սահմանադիպին, իր տերության բախտն ու ապա-
գան ղեկելով մեծ վտանգի տակ:

Դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով, Միհրդատը 71 թ. Կարի-
բայի մոտ տեղի ունեցած անհավասար ճակատամարտում հռոմեա-
ցիներին ծանր պարտություն է կրում, և իր փոքրաթիվ զորքով
անցնում Հայաստան: Տիգրանը հռոմեացիների հետ շեղորոշյուն
պահպանելու հույսով, Միհրդատին չի հրավիրում իր մոտ և չի տե-
սակցում նրա հետ, այլ միայն թույլ է տալիս նրան ապրել իր պե-
տության հեռավոր ու սահմանային երկրամասերից մեկում:

Սակայն իզուր էին Տիգրանի գործադրած բոլոր զգուշություն-
ները: Լուկուլլոսը Պոնտոսը նվաճելուց հետո, նույնիսկ առանց հռո-
մեական սենատի թույլտվությունն ստանալու, որոշում է նվաճել
նաև Հայաստանը:

Պատմագրության մեջ հաճախ Լուկուլլոսի այս որոշումը աշ-
խատել են բացատրել միայն հռոմեացի զորավարի փառամոլու-
թյամբ ու մեծամտությամբ: Սակայն իրականության մեջ այդ
որոշումը բխում էր Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունից և
ելնում էր հռոմեական ստրկատերերի շահերից: Լուկուլլոսը և հռո-
մեական ստրկատերերը, ծրագրելով Հայաստանի նվաճումը, ձրգ-
տում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում,
Միջագետքում և Ասորիքում, ձեռք բերել կողոպուտի, շահագործ-
ման և ստրուկներ հայթաղելու նոր աղբյուրներ: Լուկուլլոսը հա-
րըստանալու հետ մեկտեղ ցանկանում էր Միհրդատ Պոնտացուն
հաղթողի իր փառքի վրա ավելացնել նաև Տիգրան II-ին հաղթողի
փառքը:

71 թ. Լուկուլլոսը մի դեսպանություն է ուղարկում Տիգրանի
մոտ և պահանջում, որպեսզի նա Հայաստանում ապաստանած Մի-
հրդատին հանձնի հռոմեացիներին: Սակայն Տիգրանը իրավացի
կերպով մերժում է հռոմեացի զորավարի անօրինական և Հայաս-
տանի ու Տիգրանի համար անպատվարեր այդ պահանջը:

Լուկուլլոսի դեսպանության անդամները, օգտվելով առիթից,
իրենց շրջագայությունների ժամանակ անհրաժեշտ ռազմական ու
լրտեսական տեղեկություններ են հավաքում Հայաստանի մասին,
Ասորիքի հելլենիստական քաղաքներին ու նվաճված երկրների ա-
ռանձին իշխանավորներին ապստամբության կոչ անում և դրգոմ:
Տիգրանի դեմ:

Օգտվելով նրանից, որ Տիգրանը իր բանակով զեռես պահվում էր Փյունիկիայի հարավում, 69 թ. հռոմեական զորքերը առանց նախօրոք պատերազմ հայտարարելու, հանկարծակի Մելիտինե քաղաքի մասից անցնում են Եփրատ գետը և ներխուժում Մոփր, Մոփրի հայ ստրկատիրական ավագանին, որը զժող էր Տիգրանից՝ իր նրբամխի ունեցած մի քանի արտոնութուններից զրկված լինելու պատճառով, ոչ մի դիմադրություն չի կազմակերպում թշնամու դեմ:

Հռոմեական զորքերը Մոփրից արագ շարժվում են դեպի Տիգրանակերտ, Լուկուլոսը ձգտում էր՝ արագ ու անակնկալ հարվածով գրավել Տիգրանակերտը և անշատել Տիգրանի՝ հարավում նվաճած երկրները Հայաստանից, թույլ շտալ այդ երկրներին՝ օգնություն ուղարկելու Տիգրանին:

Հայաստանում անհրաժեշտ քանակությամբ պատրաստի զորք չկար: Այդ պատճառով միայն 3000 հոգուց բաղկացած հեծելազորային մի զորամաս է ուղարկվում թշնամու դեմ, Մերուժան զորավարի ղեկավարությամբ, որպեսզի սա կասեցնի հակառակորդի առաջնազացումը դեպի մայրաքաղաք:

Մերուժանի հեծելազորը կռվի է բռնվում թշնամու հետ և պարտվում է: Հանդուգն ու խիզախ անհավասար այս կռվում ընկնում են հայ զինվորներից շատերը, որոնց թվում և նրանց հրամանատար Մերուժանը:

Հայկական այս փոքրաթիվ զորամասի դիմադրությունը հաղթահարելուց հետո, հռոմեական զորքերը դալիս ու պաշարում են Տիգրանակերտը: Հռոմեացիները, պարիսպներ քանդող մեքենաների օգնությամբ, բազմաթիվ գրոհներ են կատարում քաղաքի վրա: Մակայն ամեն անգամ մայրաքաղաքի կայազորի մարտիկները, նետերի տարափ տեղալով և պատերազմական մեքենաները այրելով, ետ են քշում թշնամուն: Մոտ հինգ ամիս Տիգրանակերտի կայազորը և բնակչությունը, Մանկայոս զորավարի գլխավորությամբ, համառ ու հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս բաղարը պաշարած հռոմեական զորքերին:

Պաշարման սկզբում հայկական հեծյալ զնդերից մեկը, ճեղքելով հռոմեացիների պաշտպանողական շղթան, մտնում է քաղաք և այնտեղից դուրս բերում Տիգրանի կանանոցը և պետական գանձերը:

**Տիգրանակերտի
ճակատամարտը**

Լուր ստանալով հոռմեացիների հարձակման մասին, Տիգրան II-ը իր բանակով Փյունիկիայից շտապ վերադառնում է Հայաստան: Նա իր մոտ է հրավիրում Միհրզդատին և խորհրդակցում նրա հետ: Որոշվում է, որ Միհրզդատը 10000 հայկական զորքով մեկնի Պոնտոս և այնտեղ նոր կռիվներ սկսի հոռմեացիների դեմ, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն իրենց ուժերը բաժանել հրկու մասի և հնարավորություն չունենան նոր ուժեր ուղարկել Հայաստան:

Նույն այդ ժամանակ Տիգրանը նոր ուժեր է հավաքում: Բացի Հայաստանում զորակոչվածներից, նրան օգնության են գալիս Ատրպատականի և Ադիաբենի թագավորները, ինչպես և օժանդակ զորամասեր են ուղարկում Վրաստանը, Աղվանքը և Միջագետքի արաբները:

Տիգրանն իր բանակով, Մուշի դաշտի ու Տավրոսյան լեռների վրայով 69 թ. հոկտեմբերի սկզբին գալիս է և բանակ դնում Տիգրանակերտի մոտից հոսող Նիկեֆորիոն-Ֆարկին գետակի ափին: Սակայն, անհեռատեսություն հանդես բերելով, նա չի գրավում իր բանակի թիկունքում դանվող ցածրադիր շուրքը:

69 թ. հոկտեմբերի 6-ին Տիգրանակերտի մոտ հայկական և հոռմեական բանակների միջև տեղի է ունենում մի մեծ ճակատամարտ: Ծակատամարտի սկզբում թշնամու հեծելազորը հարձակվում է հայկական բանակի կենտրոնի վրա և ապա կեղծ փախուստի դիմում: Հայկական զորքերը հետապնդելով փախուստի դիմած թշնամուն, զղալի շափով բացազատվում և ցրվում են: Նույն այդ ժամանակ թշնամու հետևակ զորքերը, որոնք մինչ այդ զաղտնաբար գրավել էին հայկական բանակի հսկում գտնվող բլուրը, ըսկըսում են թիկունքից հարձակվել զրահավոր հեծելազորի և զրաստազումակի վրա: Այս հանկարծակի հարձակումը առայ է բերում խուճապ և հայկական բանակը պարտվում է:

Պուլտարքոսը տեղեկացնում է, որ իբր թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայկական հեռազորից կոտորվել է ավելի քան 100 000 մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն են ազատվել: դրոնց դիմաց հոռմեացիներից վիրավորվել է 100 և սպանվել ընդամենը 5 մարդ: Այս թվերը այնքան շինծու են, որ ոչ մի արժանահավատություն չեն ներշնչում: Ավելի արժանահավատ է Փլեդոն Տրալացու վկայությունը, ըստ որի հայկական զորքի կորուստը կազմում էր մոտ 5000 մարդ:

Հայկական բանակի պարտությունից հետո Լուկուլոսը շարունակում և ուժեղացնում է Տիգրանակերտի պաշարումը: Մինչև ճակատամարտի սկսվելը մայրաքաղաքի օտար ու բռնի կերպով այստեղ գաղթեցված բնակիչները և նրանցից կազմված կայազորի առանձին զորամասերը հսկատարիմ էին մնացել և նույնիսկ կոչվում էին մայրաքաղաքի պաշտպանություն համար: Սակայն ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց նրանք ապստամբություն են բարձրացնում և դավաճանաբար մայրաքաղաքը հանձնում թշնամու ձեռքը:

Հոռմեացիները անխնա կերպով կողոպտում և ավերում են Տիգրանակերտը: Այդ կողոպուտից Լուկուլոսին անձնապես բաժին է ընկնում 8000 արծաթ տաղանդ (մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլի), իսկ հոռմեական ամեն մի զինվորին՝ 800 զրաբմն (մոտ 280 ոսկի ռուբլի), չհաշված մյուս թանկագին իրերն ու հարստությունները:

Ի վոխհատուցումն իրենց ապստամբության և դավաճանության, Լուկուլոսը Տիգրանակերտի հույն և օտար բնակիչներին ետ է ուղարկում իրենց նախկին քաղաքներն ու երկրները:

Հայկական զորքի պարտությունը ծանր ու բացասական հետևանք է ունենում նաև Տիգրան II-ի տերություն համար: Ասորիքը, Փյունիկիան, Դաշտային Կիլիկիան և Կոմմագենը անջատվում են Հայաստանից: Այդ երկրներից առաջին երեքը կարճ ժամանակից հետո վերածվում են հոռմեական պրովինցիաների, իսկ Կոմմագենը, իր տեղական թագավորությունը պահպանելով հանդերձ, դառնում է Հռոմի հյու-հնադանդ վասալ երկրներից մեկը:

Ժամանակավորապես Հայաստանից անջատվում է նաև Արգոսը կամ Կորդվաց աշխարհը: Այս երկրի Զարբիենոս թագավորը դեռ մինչև Լուկուլոսի արշավանքը, դավաճանելով Տիգրանին, դադոնաբար անցել էր հոռմեացիների կողմը: Սակայն Տիգրանը, լուր ստանալով սրա դավաճանության մասին, հրամայել էր՝ նրան և նրա ընտանիքին սրի քաշել:

Լուկուլոսի հետագու արշավանքը և նրա պարտությունը

Տիգրանակերտի անկումից հետո, ձմեռվա սկսվող ցրտերի պատճառով, երկու կողմերն էլ դադարեցնում են պատերազմական զործողությունները և նախապատրաստվում նոր ընդհարումների:

Լուկուլոսը, վախենալով թշնամաբար տրամադրված շրջապատից և հոռմեացիների համար անսովոր ձմեռվա ընթացքում հայկական բանակի հարձակումներից, իր զորքը ուրս է բերում Տիգրանակերտից ու Հայաստանից և գնում ձմեռում է հայերի հետ

թշնամացած Կորդվաց աշխարհում, որտեղ կային նաև հացի առատ պաշարներ:

Միհրդատը դեռ Պոնտոս շհասած, լուր ստանալով Տիգրանի պարտութեան մասին, ետ է վերադառնում: Տիգրանը և Միհրդատը անմիջապես հռանդուն կերպով ձեռնամուխ են լինում մոր պատերազմի նախապատրաստմանը: Նրանք նոր զորք են հավաքում, հոռմեականի նման վերակառուցում և վարժեցնում են հայկական բանակը, ստեղծում են ավելի մարտունակ ու մեծաթիվ հեծելազոր: Տիգրանի նոր բանակում կային նաև վրացական ու մարական զորամասեր: Մարական զորամասերին, ինչպես Տիգրանակերտի ճակատամարտի, ժամանակ, առաջնորդում էր Ատրպատականի Միհրդատ թագավորը, որը Տիգրանի փեսան էր:

Չմեռվա ընթացքում թե՛ Տիգրանն ու Միհրդատը, թե՛ Լուկուլոսը ծավալում են նաև դիվանագիտական աշխույժ գործունեություն: Պատերազմող երկու կողմերի համար էլ շատ կարևոր ու էական նշանակություն ունեն Պարթևական թագավորության դիրքը: Եթե պարթևները միանային կովոզ կողմերից մեկին, ապա այդ կողմը կստանար բացարձակ գերակշռություն:

Տիգրանն ու Միհրդատը իրենց դեսպանների միջոցով, նվաճված անդրեփրատյան երկրները պարթևներին վերադարձնելու պայմանով, աշխատում էին համոզել պարթևների Հրահատ III թագավորին (70—57), որպեսզի նա միանար իրենց հետ և համատեղ պայքար սկսեր Արևելքի ընդհանուր և վտանգավոր թշնամու՝ Հռոմի դեմ: Նրանք միաժամանակ զգուշացնում էին Հրահատին, որ եթե Հայաստանը պարտվի ու նվաճվի, ապա այնուհետև հոռմեացիները կհարձակվեն պարթևների վրա:

Իր հերթին Լուկուլոսը դեսպանների միջոցով, օգտագործելով հայերի ու պարթևների միջև գոյություն ունեցող թշնամությունը, աշխատում էր Հրահատին գրավել իր կողմը և նրան դուրս բերել Հայաստանի դեմ:

Սակայն պարթևները որոշում են չեզոքություն պահպանել: Նրանք հույս ունենին, որ պատերազմում երկու կողմերն էլ խիստ կերպով կթուլանան, դրանով իսկ կապահովվի իրենց տերություն անվտանգությունը, և իրենք Արևելքում կգրավեն գերիշխող դիրք:

68 թ. գարնան վերջին վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները: Լուկուլոսը, տեսնելով որ Տիգրանը ո՛չ նախահարձակ է լինում և ո՛չ էլ հաշտություն խնդրում, իր զորքերով դուրս է դաշխ Կորդվաց աշխարհից և Տիգրանակերտի մոտով ու

Տավրոսյան լեռների վրայով շարժվում դեպի Մուշի դաշտը և Արածանիի հովիտը, դեպի Հայաստանի խորքերը: Լուկուլլոսի նպատակն էր բաց ճակատամարտում հաղթել հայկական բանակին կամ դրավել Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արտաշատը և ստիպել Տիգրանին վերջնական հաշտություն կնքել հռոմեացիների առաջարկած պայմաններով:

Հայկական բանակը այս նոր կոնվների ժամանակ զործադրում է ակտիվ պաշտպանական նահանջի, թշնամուն դեպի երկրի խորքերը քաշելու, մանր ու անկանոն կոնվներում նրա ուժերը հյուժնու և բարոյալքելու տակտիկա:

Միհրդատի ղեկավարությունամբ գործող հայկական բանակի հետևակային զորամասերը և հեծելազորի մի մասը, որոշ հեռավորությունից թշնամուն ճակատից անընդհատ նետահարելով կամ նրա հետ փոքր ընդհարումներ ունենալով, բայց և խուսափելով կանոնավոր ճակատամարտից, սկսում են աստիճանաբար նահանջել և թշնամուն քաշել դեպի երկրի խորքերը: Մյուս կողմից, Տիգրանի հրամանատարությունամբ գործող հեծելազորային զորամասերը, շարժվելով թշնամու բանակի թևերից ու թիկունքից, հեռվից նետահարում և գիշեր ու ցերեկ լարված ու անհանգիստ վիճակի մեջ էին պահում հակառակորդին, շրջապատում ու ոչնչացնում էին նրա փոքր խմբերին ու գումակը, կտրում հազորակցություն ճանապարհները և դժվարացնում պարենավորումը:

Երբ հռոմեացիները խորանում են երկրում և անմիջական ըսպանալիք ստեղծում հայկական պետականության գոյությունը, հալ ժողովուրդը նույնպես ոտքի է կանգնում իր հայրենիքը, անկախությունն ու պետականությունը օտարերկրյա նվաճողներից պաշտպանելու համար: Ժողովրդական մասսաների ցատուժն ու վրեժխնդրությունը ավելի է բորբոքվում, երբ հռոմեացիները, Լուկուլլոսի հրամանով սկսում են ավերել ու այրել հայկական գյուղերը:

Հայկական զորքերի հասցրած հարվածների, ժողովրդական մասսաների ծավալած պայքարի, ատելություն և թշնամանքի հետևանքով հռոմեական բանակը ընկնում է ծանր դրություն մեջ: Դժվարանում է նրա պարենավորումը, անընդհատ աճում է սպանված և ծանր վիրավորված զինվորների թիվը:

Հռոմեացիները իրենց ուժերը լարելով, ճիշտ է, շատ դանդաղ կերպով, բայց առաջ շարժվելով, հասնում են Արածանիի գետնանցին, որտեղից ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Արտաշատ: Տիգրանը և Միհրդատը, նկատի ունենալով Հայաստանի մայրաքա-

դա՛իւն սպառնացող վտանգը, որոշում են թշնամու դեմ վճռական ճակատամարտ տալ:

68 թ. սեպտեմբերին Արածանի գետի ափին տեղի է ունենում երկրորդ խոշոր ճակատամարտը:

Հոռմեացի զորավարներին, այդ թվում և Լուկուլլոսի, փառքը գովերգող Պլուտարքոսը տեղեկացնում է, որ իբր թե Արածանիի ճակատամարտում ևս հաղթե՛լ են հոռմեացիները և ոչնչացրել հայկական բանակը: Սակայն նա միտմամանակ հայտնում է, որ ճակատամարտից մի քանի օր հետո, Լուկուլլոսի հրամանով, հոռմեական բանակը սկսում է ետ ձահանջել, որովհետև զորքը ապստամբել և պահանջում էր ետ վերագառնալ: Պլուտարքոսը հոռմեական զորքի ապստամբութունը և նահանջը պատճառաբանում է Հայաստանում սկսված անմամանակ ցրտերով, իսկ Յիցերոնը նրանով, որ իբր թե հոռմեացի ղեկավարները կարոտել էին իրենց հայրենիքը:

Հակառակ Պլուտարքոսի, հուլյն պատմագիր Դիոն Կասիուսը վկայում է, որ այս ճակատամարտում հայկական հեծելազորը շատ նեղն էր գցել հոռմեացիներին և շատերին սպանել ու վիրավորել էր: Նույն հեղինակը վկայում է նաև, որ հայերի նետերի սլաքները թունավոր էին և ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կըցված, որ թե՛ վերքի մեջ մնալով և թե՛ դուրս հանելով՝ արագ մահ էին պատճառում:

Հուլյն պատմիչի այս վկայութուններից դժվար չէ նկատել, որ հոռմեական զորքի ապստամբութունը և նահանջը ոչ թե ցրտի և հայրենիքի կարոտի, այլ այդ զորքի տված մեծ կորուստների ու պարտության հետևանքն էր:

Արածանիի ճակատամարտում պարտված և ծանր կորուստներ կրած հոռմեական բանակը սկսում է ետ նահանջել դեպի հարավ: Սակայն Տիգրանը և Միհրդատը այս նահանջի ժամանակ թույլ են տալիս ռազմագիտական խոշոր սխալ: Նրանք, հետեւելով իրենց առաջվա տակտիկային, խուսափում են թշնամու դեմ կանոնալոր ու վճռական ճակատամարտ տալուց, չեն հետապնդում նրան: Ընդհակառակն, այժմ Տիգրանի և Միհրդատի հիմնական խնդիրը պետք է լիներ տնտեսական կանոնավոր ճակատամարտ տալ բարոյալքը ված, հուսալքված ու հյուժված թշնամու դեմ և թույլ լտալ, որպեսզի ոչ մի հոռմեացի նվաճող կենդանի դուրս գար հայկական հողից:

Լուկուլլոսը, օգտվելով Տիգրանի և Միհրդատի թույլ տված սխալից, կարողանում է իր զորքի հնացորդները դուրս բերել Հայաստանից և տանել Հյուսիսային Իլլյադետք: Այստեղ հոռմեական

զորքը պաշարում է հայկական փոխարքայութեան կենտրոնը հանդիսացող Մծբին քաղաքը, որը ռազմական կարևոր նշանակութիւն ունի և շրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով: Մծբինի հայկական փոքրաթիւ կայազորը, Տիգրանի եղբոր՝ Գուրասի ղլխավորութեամբ, համառ ու երկարատև դիմադրութիւն է ցույց տալիս: Միայն երկու կամ երեք ամսից հետո հռոմեացիները, օգտվելով դիշերային տեղատարափ անձրևից ու փոթորկից, կարողանում են գրավել քաղաքը: 68—67 թթ. ամբողջ ձմեռը հռոմեացիները մնում են Հյուսիսային Միջագետքի տար և պաշարներով լի կայաններում:

Հռոմեական զորքի նահանջից հետո Միհրդատը, 8000 զինվոր ստանալով Տիգրանից, մեկնում է Պոնտոս և կարճ ժամանակամիջոցում ազատագրում իր թագավորութեան արևելյան շրջանները: Ժողովուրդը ցնծութեամբ է ընդունում և օգնում Միհրդատին, որովհետև յատուժով և ատելութեամբ էր լցված դեպի հռոմեացի կեղեքիչները: 67 թ. գարնանը Ջելայի մոտ հայ-պոնտական զորքերը գլխովին ջախջախում են այստեղ գտնվող հռոմեական ուժերին և ազատագրում ամբողջ Պոնտոսը:

Նույն այս ժամանակ հայ-մարական զորքերը, Տիգրանի և նրա փեսա Միհրդատի ղլխավորութեամբ, անցնում են Եփրատ գետը և հարձակվում Հռոմի «դաշնակից» Կապադովկիայի վրա: Հայ-մարական զորքերը, անխնա կերպով կոտորելով հռոմեացիներին, ավերում և նվաճում են Կապադովկիան:

67 թ. գարնանը Լուկուլլոսը իր զորքով, դուրս գալով Միջագետքից և շարժվելով դեպի արևմուտք, գնում է Փոքր Ասիա: Նրա հեռանալուց հետո Տիգրան II-ը կրկին դրավում և իր տերութեանն է միացնում Կորդվաց աշխարհը և Հյուսիսային Միջագետքը:

Այսպիսով, Լուկուլլոսի յոթ տարի առաջ սկսած պոնտակ սն և հայկական արշավանքները վերջանում են անփառունակ կերպով: Լուկուլլոսը, որը շէր բավականացել Միհրդատ Պոնտացուն հաղթողի իր փառքով, այժմ զրկվել էր նաև դրանից: Տիգրանը և Միհրդատը ոչ միայն վերականգնել էին իրենց թագավորութիւնները, այլև Հռոմի փոքրասիական պրովինցիաները գտնվում էին հայկական և պոնտական զորքերի ներխուժման վտանգի առաջ:

Ներքին հակասությունների սրումը Հայ-պոնտական դաշինքն ու համագործակցութիւնը երբեք այնքան ամուր չէին թվում, որքան Լուկուլլոսի պարտութիւնից հետո: Սակայն այդ դաշինքը շուտով քայքայվում և նույնիսկ թշնամութեամբ է փոխարինվում Հայաստանում առաջացած ներքին դաժա-

կալական կոիվների և իշխող վերնախավի ներսում հակասութունների սրման հետևանքով:

Հայ ստրկատիրական ավագանու մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնք հավանաբար դժգոհ էին ներքին ու արտաքին քաղաքականությունից, պայքար են սկսում Տիգրան II-ի իշխանության դեմ, Տիգրանի դեմ կազմակերպում են խռովություններ ու դավադրություններ, որոնց գլուխ կանգնում են հայկական գահի ամենամոտիկ հավակնորդները՝ նրա հարազատ որդիները:

Տիգրանի անդրանիկ որդին՝ Զարեհը, հայ ավագանու դժգոհ ներկայացուցիչների հետ, գաղտնի դավեր լարելով՝ խռովություն է բարձրացնում իր հոր դեմ: Սակայն խռովությունը ճնշվում է. Զարեհն ու նրա կողմնակիցները կոկում հաղթվում և սպանվում են: Նրա երկրորդ որդին, որի անունը մեղ չի հասել, նույնպես աշխատում է գահը խլել:

Սակայն շուտով իշխող վերնախավի ընդդիմադիր ու դժգոհ տարրերի պարագլուխը և նրանց շահերի արտահայտիչն է դառնում Տիգրանի երրորդ որդին, որի անունը նույնպես Տիգրան էր: 67 թ. վերջին, Տիգրան Կրտսերը, օգտվելով այն բանից, որ հայրը արշավանքի մեջ էր գտնվում Կապադովկիայում, իր կողմնակիցների հետ ապստամբում և փորձում է գրավել գահը: Տիգրան Մեծը, լսելով այս մասին, զորքով վերադառնում է Հայաստան և ճնշում է ապստամբությունը: Տիգրան Կրտսերը իր կողմնակից դավադիր հայ ավագանու ներկայացուցիչների հետ փախչում է պարթևների մոտ և այնտեղ ամուսնանում Հրահատ III-ի դստեր հետ:

Իրար ետևից առաջացած այս դավադրություններն ու խռովությունները ոչ միայն ծանրացնում և անկայուն են դարձնում Հայաստանի ներքին դրությունը, այլև խիստ կերպով վատացնում են դաշնակից Թագավորների՝ Տիգրանի և Միհրդատի բարեկամական հարաբերությունները: Տիգրան Մեծը իրավացի հիմքով կասկածում էր, որ իր որդիներին դավադրության հրահրողը Միհրդատն է: Հայկական ռազմական ուժերը օգտագործելու տեսակետից, անուշտ, Միհրդատի համար ավելի ցանկալի էր հայկական գահի վրա տնսնել իր երիտասարդ թոռանը, քան ինքնուրույն քաղաքականություն վարող Տիգրան Մեծին: Բացառված չէ նաև այն ենթադրությունը, որ այս խռովությունները կարող էին հրահրված լինել նաև հռոմեացիների և պարթևների կողմից:

**Պոմպեոսի արշա- 67 թ. վերջին (մ. թ. ա.) հռոմեական սենա-
վանքը և հայ- տի որոշմամբ Լուկուլլոսի փոխարեն Արևել-
հռոմեական ջորքերի ընդհանուր հրա-
հաշտությունը է նշանակվում Պոմպեոսը, որը**

մինչ այդ հռչակվել էր Իսպանիայում Սերտո-
րիուսի, իսկ Միջերկրական ծովում ծովահենների դեմ մղված պա-
տերազմներում, նրան տրվում են պատերազմ վարելու, հաշտու-
թյուն կնքելու, պրովինցիաները կառավարելու ու նրանց եկամուտ-
ները տնօրինելու արտակարգ լիազորություններ և անսահմանա-
փակ իշխանություն:

Պոմպեոսը իր նշանակման մասին լուրը ստանալով Կիլիկիա-
յում, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում Միհրդատի և Տիգրանի դեմ
նոր պատերազմի նախապատրաստմանը: Նա կարճ ժամանակա-
միջոցում իր, Լուկուլլոսի և Հոմմին ենթակա ու վասալ երկրների
ուժերից ստեղծում է մի խոշոր բանակ: Նախքան պատերազմական
գործողություններ սկսելը Պոմպեոսը կարողանում է, Միջագետքում
Տիգրանի գրաված երկրները պարթևներին վերադարձնելու խոս-
տումով, իր կողմը գրավել Հրահատ III-ին և սրան դարձնել Հայաս-
տանի վտանգավոր հակառակորդը՝ թիկունքից Հայաստանի և Պոմ-
պեոսի դեմ ուղղված պարթևա-հռոմեական այս դաշինքի կնքման
մեջ որոշ դեր է կատարում նաև Տիգրան Կրտսերը:

66 թ. գարնանը Պոմպեոսը ավելի քան 60 000 զորքով հար-
ձակվում է Պոնտոսի վրա: Հռոմեական ուժերի դեմ Միհրդատը իր
բայթայված և ուժասպառ եղած երկրից կարողանում է դուրս բե-
րել միայն 33 հազար զորք: Նկատի ունենալով հակառակորդի զե-
րակշռությունը, Միհրդատը խուսափում է կանոնավոր ճակատա-
մարտից և սկսում է մղել պարտիզանական մանր կռիվներ: Մակայն
Պոմպեոսը Գայլ գետից դեպի հարավ, Փոքր Հայքի Դաստիր բնա-
կավայրի մոտ գտնվող Նեղ կիրճում շրջապատում է Միհրդատի բա-
նակն ու վերջնական պարտություն մատնում նրան: Միհրդատը
փոքրաթիվ ուժերով փախչում է սկզբում Կողքիս, իսկ հետո՝ Բոս-
պոր (Ղրիմ), որտեղ և 63 թ. (մ. թ. ա.) ինքնասպանությունը վերջ
է տալիս իր խռովահույզ ու փոթորկալից կյանքին: Պոնտոսը և
Փոքր Հայքը նվաճվում ու վերածվում են հռոմեական պրովին-
ցիայի:

66 թ. գարնանը (մ. թ. ա.) Հայաստանը իր հերթին ենթարկ-
վում է պարթևների հարձակմանը: Հրահատ III-ը, պարթևների
կորցրած հողերը վերագրվելու և իր փեսա Տիգրան Կրտսերին հայ-
կական զահի վրա բարձրացնելու նպատակով, ներխուժում է Հա-

յաստան և գալիս պաշարում Արտաշատը: Տիգրան Մեծը, մայրաքաղաքի պաշտպանութիւնը կայազորին հանձնարարելով, ինքը հեռանում է երկրի լեռնային շրջանները զօրք հավաքելու համար: Արտաշատի կայազորը և բնակչութիւնը երկարատև ու համառ դիմադրութիւն են ցույց տալիս թշնամուն:

Երբ Հրահատը տեսնում է, որ Արտաշատի պաշարումը երկարում է, հետագա պաշարումը հանձնարարելով Տիգրան Կրտսերին, ինքը զօրքի մի մասով վերադառնում է իր երկիրը: Սրա հետանալուց անմիջապես հետո, Տիգրան Մեծը հարձակվում և գլխովին ջախջախում է դավաճան որդուն. որը մազապուրծ փախչում և գնում է Պոմպեոսի մոտ:

Միհրդատին վերջնական պարտութեան ենթարկելուց հետո, 66 թ. աշնանը Պոմպեոսը հարձակվում է նաև Հայաստանի վրա և շարժվում դեպի Արտաշատ:

Տիգրան Մեծի համար ստեղծվում է շատ ծանր դրութիւն: Նա միայն իր ուժերով, առանց դաշնակիցների չէր կարող միաժամանակ պատերազմել թե՛ հզոր Հռոմի է թե՛ Պարթևական թագավորութեան դեմ, մանավանդ, որ Հայաստանի ներքին դրութիւնն էլ կայուն չէր: Հայաստանի պարտութիւնը դառնում է անխուսափելի: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, երկիրը անտեղի ու անօգուտ ավերածութիւններից զերծ պահելու և ժամանակ շահելու նպատակով, Տիգրանը հաշտութիւն է առաջարկում Պոմպեոսին, որը ընդունում է: Երկու կողմերի միջև տեղի ունեցած բանակցութիւններից հետո, 66 թ. աշնանը Արտաշատում հաշտութեան պայմանագիր է կնքվում Հռոմի և Հայաստանի միջև:

Այդ պայմանագրով նախատեսվում է հետևյալը: Բացի պարթևներից զրաված հողերի մի մասից, Տիգրանը հրաժարվում էր Հայաստանից դուրս կատարած իր բոլոր նվաճումներից: Ծրփքը ժամանակավորապես անջատվելու էր Հայաստանից, և այստեղ թագավոր էր դառնալու Տիգրան Կրտսերը: Սա իր հոր մահից հետո ժառանգելու էր նաև նրա գահը: Տիգրանը պարտավորվում էր՝ իբրև պատերազմական սուգանք Պոմպեոսին վճարել 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր հռոմեացի զինվորին՝ 50 դրաքմե, յուրաքանչյուր հարյուրապետին՝ 100 դրաքմե, իսկ յուրաքանչյուր զինվորական տրիբունին՝ մեկ տաղանդ: Ընդհանուր առմամբ Տիգրանը պետք է վճարեր մոտ 12000 տաղանդ (մոտ 25 միլիոն ոսկի ռուբլի): Այս դրամաները մեծ մասամբ պետք է տրվեին Ծոփքում պահվող պետական գանձերից: Այսուհետև Տիգրանը հռչակվում էր ճհոմեական ժողովրդի բարեկամը և դաշնակիցը»:

Այսպիսով, ներքին հակասությունների և հոռմեական նվաճողական քաղաքականության հետևանքով քայքայվում է Տիգրան II-ի տերութունը: Հայաստանը դադարում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություն լինելուց և ամփոփվում Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում:

Պոմպեոսը շատ մեղմ և ընդունելի պայմաններով հաշտութուն էր կնքել Տիգրան Մեծի հետ: Դրանով հոռմեացի զորավարը պարզապես աշխատել էր շատ չգրգռել հայերին և ասպաղա պատերազմում Նրանց շնորհի պարթևների կողմը: Անշուշտ, հայ-պարթևական հետագա դաշնակցությունը խափանելու նպատակով էր նաև, որ Պոմպեոսը հայկական դահը շէր տվել Տիգրան Կրտսերին, որովհետև Տիգրան Մեծը, լինելով պարթևների հակառակորդը, ավելի ցանկալի դաշնակից էր հոռմեացիների համար, քան պարթևների կողմը թեքված և նրանց հետ բարեկամական կապերով կապված Տիգրան Կրտսերը:

Կնքված հաշտությունից խիստ դժգոհ է մնում Տիգրան Կրտսերը, որը հույս ուներ ստանալու հայկական զահը: Սա անարդում ու վիրավորում է Պոմպեոսին, ըմբոստանում և նոր զավեր է նշութում հոր գեմ: Պոմպեոսը ձերբակալում է Տիգրան Կրտսերին, սրա ընտանիքին ու որդիներին և, հակառակ Հրահատ III-ի բողոքներին, ուղարկում Հռոմ:

Հայաստանից Պոմպեոսը 65 թ. արշավում է դեպի Իբերիա (Վրաստան), իսկ այսպ՝ Աղվանք: Իբերները և աղվանները ուժեղ ու համառ դիմադրութուն են ցույց տալիս հոռմեական զավթիչներին: Սակայն Հայաստանի հարևան այս հրկրների թագավորները նույնպես ստիպված են լինում ընդունել Հռոմի գերիշխանութունը և իրենց հռչակել «հոռմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից»: Եուտով Հռոմի գերիշխանութունը ընդունում է նաև Հայաստանի հարևան ու դաշնակից Ատրպատականը:

Նույն 65 թ. Հրահատ III-ը դրավում է Միջագետքն ու Կորզվաց աշխարհը, որոնք Պոմպեոսի հետ կնքված դաշինքի համաձայն պետք է պատկանեին պարթևներին: Սակայն Պոմպեոսը պահանջում է Հրահատից ազատել Կորզվաց աշխարհը և Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը: Նա, նույնիսկ շսպասելով Հրահատի պատասխանին, հրամայում է հոռմեական զորքերին՝ զրավել այդ երկրները և հանձնել Տիգրան II-ին: Այսպիսով, Պոմպեոսը խախտում է իր կնքած դաշինքը: Այժմ, անշուշտ, հոռմեացիների համար ավելի ձնոնտու էր, որ ռազմ-ստրատեգիական կարևոր գիրք ու-

նեցող Կորդուքը և Հյուսիսային Միջագետքը գտնվեին դաշնակից հայերի, քան թե ուժեղացող պարթևների ձեռքում:

Հրահատ III-ը ստիպված է լինում լուսթյամբ տանել հոռմեացի զորավարի այս անարգանքը: Այժմ արդեն Հրահատը պետք է հասկացած լիներ, թե ինչպիսի խոշոր ու ճակատագրական սխալ էր գործել:

Հաշտության դաշնագրից հետո Տիգրան II-ը թաղավորում է ևս տասը տարի: Նա մահանում է 56 թ. (մ. թ.-ա.), 85 տարեկան հասակում:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԶՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արտավազդ II

Տիրաւն II-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Արտավազդ II-ը (56—34), որը, հավանաբար, դեռևս հոր կենդանութեան վերջին տարիներին դարձել էր նրա աթոռակիցը: Արտավազդը քաղաքական բարդ իրադրութիւնների մեջ կողմնորոշվող, շրջահայաց ու հեռատես, միաժամանակ հայկական արքունիքում հելլենիստական բարձր կրթութիւն ստացած պետական գործիչներից էր:

Մեզ են հասել Արտաշատի դրամատանը կտրված Արտավազդի գեղեցիկ արծաթյա դրամները, որոնց առաջին երեսին դրոշմված է արքայական թագով նրա պատկերը, իսկ երկրորդ երեսին՝ քառաձի ուղղակառք: Դրամների վրա, հունարեն, Արտավազդն իրեն անվանում է «արքայից արքա»:

Չնայած Լուկուլուսի և Պոմպեոսի արշավանքների հետևանքով Հայաստանի կրած տերիտորիալ մեծ կորուստներին, ավերումներին ու կողոպուտին, Արտավազդի ժամանակ դեռևս Հայաստանը բավական ընդարձակ և ուժեղ պետութիւն էր: Նա ուներ ուղղակի մեծ ուժեր և նյութական միջոցներ: Այդ հանգամանքը իրենց պայքարի ժամանակ հաշվի են առնում թե՛ հուռեացիները և թե՛ պարթևները: Եթե հուռեացիները, հենվելով իրենց կնքած հաշտութեան պայմանագրի վրա, առանց Հայաստանի բուն շահերը նկատի ունենալու, աշխատում էին հայկական ուժերն շարժողորմի բացառապես իրենց նվաճողական քաղաքականութեան իրականացման համար, ապա պարթևները, ուղղելով իրենց սխալը, ձգտում էին դաշնակցել հայերի հետ՝ ընդդեմ Հռոմի: Այդ պատճառով էր, որ պարթևները

լռելլայն համաձայնվել էին, որպեսզի Կորդուքը և Հյուսիսային Միջագետքը մնային Հայաստանի կազմում:

Արտավազդ II-ը գահ բարձրանալուց հետո, հենվելով երկրի ռազմական ուժերի վրա և օգտագործելով հռոմա-պարթևական հակասությունները, աշխատում է Հայաստանը դուրս բերել Հռոմի նկատմամբ ունեցած կախումից և վերականգնել նրա ինքնուրույնությունը:

Կրասոսի պարթևական արշավանքը և հաշպարթևական դաշինքը

60 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմում կազմվում է առաջին տրիումվիրատը կամ եռապետությունը, որի մեջ մտնում էին Գնեոս Պոմպեոսը, Նուլիոս Կեսարը և Մարկոս Կրասոսը: Արևելքի երկրների կառավարումը հանձնարարվում է Կրասոսին, որը Հռոմի ամենահարուստ, ընչաքաղց ստրկատեր վաշխառուներից էր: Նա հայտնի էր նաև Սպարտակի ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ իր դործադրած վայրագություններ ու դաժանություններ:

54 թ. Կրասոսը գալով Ասորիք, նախապատրաստվում է Միջագետքի վրայով մեծ արշավանք կատարել պարթևների դեմ: Այդ արշավանքով նա ձգտում էր ձեռք բերել նոր հարստություններ և ռազմական փառք:

Նույն այս թվականին Արտավազդ II-ը գալիս է Ասորիք, ձանձանում է պարթևական արշավանքի ծրագրի հետ և Կրասոսի սլահանջով խոստանում նրան 10000 հեծելազոր և 30 հազար հետևազոր, Միաժամանակ, հաշվի առնելով, որ հայկական զորքը երկրից դուրս դալու դեպքում՝ պարթևները կարող են հարձակվել ու ավերել Հայաստանը, նա խորհուրդ է տալիս Կրասոսին իր արշավանքը կատարել ոչ թե Միջագետքի անապատային հարթավայրերով, այլ Հայաստանի լեռնային շրջաններով, որտեղ հռոմեացիները կշարժվեին ասլահով կերպով և շէին ենթարկվի պարթևական հեծելազորի վտանգավոր հարձակումներին: Սակայն Կրասոսը մերժում է այդ խորհուրդը, որից հետո Արտավազդը վերադառնում է Հայաստան:

53 թ. դարձանը Կրասոսը ավելի քան 45000 զորքով, անցնելով Եփրատ գետը, Միջագետքի տափաստաններով շարժվում է պարթևների դեմ: Պարթևների Օրոդես թագավորը (56—37) իր զորքի մի մասը ստղանդավոր զորավար Մուրենի առաջնորդությամբ, ուղարկում է Կրասոսի դեմ, իսկ ինքը զորքի մյուս մասով շարժվում է Հայաստան:

Արտավազդը սուրհանդակներ է ուղարկում Կրասոսի մոտ և

հայտնում, որ ինքը չի կարող օժանդակ զորք տալ նրան, որովհետև պարթևները հարձակվել են Հայաստանի վրա: «Կրասոսը,—ասում է Պլուտարքոսը,—բարկացած լինելով և անբաղաճաբարի դտնվելով, Արտավազդին գրավոր պատասխան չուղարկեց, այլ ասաց բերանացի, որ այժմ նա ժամանակ չունի գրադվելու հայերով, բայց կվերադառնա և կպատժի Արտավազդին՝ դավաճանության համար»:

Արտավազդը և հայկական զորքը ոչ մի շահագրգռվածություն չունեին պարթևների դեմ մղվող պատերազմում: Դեռ ավելին. էրանը շատ լավ էին գիտակցում, որ հռոմեացիները պարթևներին հաղթելուց հետո անպայման կվերացնեն հայկական պետականությունը և Հայաստանը կդարձնեն հռոմեական սովորական մի սյրովիցիա: Կրասոսի վերահիշյալ սպառնալիքից հետո Հայաստանի շահերը պահանջում էին անհասպաղ դաշինք կնքել պարթևների հետ և համատեղ կերպով պայքարել հռոմեական նվաճողների դեմ, մանավանդ որ պարթևներն էլ ձգտում էին դրան: Շուտով Օրոդեսի և Արտավազդի միջև կնքվում է բարեկամական դաշինք: Այդ դաշինքն ամրապնդելու նպատակով Արտավազդը իր ջրոջը կնության է տալիս Օրոդեսի որդուն՝ թագաժառանգ Բակուրին:

Մինչ այդ, Կրասոսը, շարունակելով արշավանքը, աշխատում է շիման մեջ մտնել պարթևական զորքի հետ, որը հիմնականում կազմված էր հեծելազորից: Սկզբում պարթևները խուսափելով ճակատամարտից թշնամունքաշում են Միջադեպի անապատները: 53 թ. մայիսի 6-ին պարթևները հանկարծակի խառանքաղաքի մոտ շրջապատում, անխնա կոտորում ու զլխովին ցախշախում են հռոմեացիներին: Պարթևների հաղթությունը կատարյալ էր ու փառավոր: Հռոմեացիները տալիս են 20000 սպանված և 10000 գերի: Սպանվում են Կրասոսը և նրա որդին: Բացի հարուստ ավարից, պարթևների ձեռքն են բնկնում նաև հռոմեական արծավանիշ դրոշներ:

Սուրեն զորավարը ճակատամարտում սպանված Կրասոսի դուխը ուղարկում է Արտաշատ, որտեղ այդ ժամանակ դտնվում էին պարթևների Օրոդես թագավորը և պարթև մեծամեծներից շատերը: Այստեղ հռոմեացիների դեմ տարված հաղթանակի և թագաժառանգ Բակուրի ու Արտավազդի ջրոջ ամուսնության կապակցությամբ տեղի էին ունենում տոնահանդեսներ: Կրասոսի դուխը բերում են այն ժամանակ, երբ արքունի թատրոնում հույն դերասանների խումբը ներկայացնում էր էվրիպիդեսի «Բաբոսուհիներ» ողբերգությունը: անդիսատեսները բուռն ցնծություն են սպրում, երբ զլխավոր օրակատար Յասոնը ցուցադրում է Կրասոսի կտրված դուխը և

արտասանում ողբերգութեան հետեյալ տողերը. «Տուն վերադառնալով, մենք բերում ենք լեռներից նոր սպանված եղջերուն, քախտավոր մի որս»: Այս տեսարանը հանդիսատեսները ընդունում են բուն ծափահարութիւններով և մեծ ջնծութեամբ:

51—40 թթ. ընթացքում հայ-պարթևական զորքերը բաղմաթիվ արշավանքներ են կատարում դեպի Ասորիք, Փյունիկիա և Պաղեստին: Հռոմեացիների կողմից կեղեքված ու հարստահարված այս երկրների բնակչութիւնը համակրանքով է ընդունում և ոչ մի դիմադրութիւն ցույց չի տալիս հայ-պարթևական զորքերին: Այս արշավանքների ընթացքում, բացի հարուստ ավարից, Արտավազդ II-ը բերում է նաև զգալի թվով հուշն, ասորի և հրեա դերիներորոնց բնակեցնում է Հայաստանի քաղաքներում:

Հավանաբար 52 կամ 51 թ. (մ. թ. ա.) Արտավազդը դրավում և կրկին Հայաստանին է միացնում Մոփքը, որը դեռևս 63 թ. Պոմպեոսը հանձնել էր Կապադովկիային:

Այսպիսով, Արտավազդ II-ը, օգտվելով հռոմեացիների պարտութիւնից, վերականգնում է Հայաստանի պետական ինքնուրույնութիւնը:

Անտոնիոսի պարթևական արշավանքը

43 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմում կազմվում է երկրորդ եռապետութիւնը, որի կազմի մեջ մըտնում են Օկտավիանոսը, Անտոնիոսը և Լեպիդոսը:

Արևելքը բաժին է ընկնում Մարկոս Անտոնիոսին, որը 38 թ. (մ. թ. ա.) մեծ ուժերով դալիս է Արևելք: Հաշվի առնելով Կրասոսի արշավանքի տխուր փորձը, նա ծրագրում է պարթևների դեմ արշավել Հայաստանի և Ասորպատականի վրայով: Եվ Անտոնիոսի հրամանով՝ 37 թ. արևելյան սլավոնների կառավարիչ Պուրլիոս Կանիդիոսը զգալի ուժերով ներխուժում է Հայաստան: Դաշնակից պարթևները ոչ մի օգնութիւն չեն կարողանում ցույց տալ Հայաստանին, որովհետև հենց նոր գահ բարձրացած Հրահատ IV-ը (37—2) վտանգավոր մրցակիցներից ազատվելու համար կտորել էր տվել իր հորը՝ Օրոդեսին, եղբայրներին ու պարթև մեծամեծներից շատերին և երկրում ստեղծել խառն ու անկայուն վիճակ: Արտավազդը գրպից ոչ մի օգնութիւն չստանալով և մեկնակ մեկնով հռոմեացիների դեմ, ստիպված է լինում կրկին ընդունել Հռոմի գերիշխանութիւնը և ճանաչել «հռոմեական ժողովրդի դաշնակցի ու բարեկամի» պարտավորութիւնները:

36 թ. Անտոնիոսը սկսում է իր պարթևական արշավանքը: Նա խոշոր ուժերով դուրս գալով Եգիպտոսից, դալիս է Հայաստան և

բանակ է դնում Կարնո դաշտում, որտեղ հավաքվել էին նաև «դաշ-
նակից» թագավորների զորքերը: Այստեղից Անտոնիոսի բանակը,
որը կազմված էր ավելի քան 100 000 զորքից և 300 սայլերի վրա
բարձած պաշարողական մեքենաներից, հունիսին շարժվում է դեպի
Ատրպատական՝ այնտեղից պարթևների վրա հարձակվելու համար:
Անտոնիոսը, դանդաղ կերպով տեղափոխվող պաշարողական մեքե-
նաների պաշտպանությունը և ուղեկցումը հանձնարարելով երկու
լեգեոն զորքի, ինքը դիրալոր ուժերով արագ գալիս և պաշարում է
Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Ատրպատականի
մայրաքաղաք Փարասպան կամ Գանձակը: Ատրպատականի մայ-
րաքաղաքը ուժեղ և համառ դիմադրություն է ցույց տալիս, վիժեց-
նելով թշնամու հետագա մտադրությունները:

Շուտով Ատրպատականին 50000 հեծելազորով օգնության են
գալիս պարթևները: Պարթևական խոշոր զորամասերից մեկը, անց-
նելով հակառակորդի թիկունքը, պաշարում և ոչնչացնում է դեռևս
գլխավոր բանակին շհասած պաշարողական մեքենաները և գլխովին
կոտորում նրանց ուղեկցող հոռմեական զինվորներին:

Հայկական հեծելազորը, որին, ըստ երևույթին, նույնպես հանձ-
նարարված էր պատերազմական մեքենաների պաշտպանությունը,
ոչ մի օգնություն ցույց չի տալիս հոռմեացիներին և չի ցանկա-
նում կռվել պարթևների դեմ: Արտավազը կանխատեսելով հոռ-
մեացիների պարտությունը և հույս ունենալով վերանորոգելու
պարթևների հետ բարեկամական դաշինքը, չի մասնակցում կռիվ-
ներին և իր զորքով ետ է վերագանում:

Ատրպատականում տեղի ունեցած կռիվների ընթացքում Ան-
տոնիոսի բանակը ծանր կորուստներ է կրում: Վրա հասնող աշնան
ցրտերը և անդամթերքների պակասությունը ավելի ևս ծանրացնում
են հոռմեական զորքի վիճակը: Անտոնիոսը ոչ մի էական հաջողու-
թյան շհասած և նույնիսկ պարթևների երկիրը չմտած, ստիպված է
լինում Ատրպատականից նահանջել Հայաստան:

Անտոնիոսը Հայաստան դալուց հետո Արտավազին ցույց է
տալիս կիզժ հարգանք և բարեկամություն, որպիսով իր զորքի հա-
մար նրանից վերցնի կենսամթերք, փող և շրգոթի հայերի թշնամու-
թյունը: Անտոնիոսը, վախենալով, որ պարթևները, մարերը և հա-
յերը միացած՝ կարող են ձմեռվա պայմաններում հարձակվել ու
գլխովին ոչնչացնել իր բարոյալքված ու հուսարեկված բանակը,
զորքի հետ դուրս է գալիս Հայաստանից և զնում Ասորիք ճանա-
պարհին ցրտից կորցնելով ևս 8000 մարդ:

**Հայաստանի Եվա-
նունը Անտոնիոսի
կողմից**

Անտոնիոսը և նրա հրամանատարները պար-
թևական արշավանքում իրենց խայտառակ
պարտութունը հետադառնում սկսում են վե-
րագրել Արտավազդի իբրև թե կատարած դա-
վաճանությանը: Սա ոչ միայն մի միջոց էր

ձեռնարկում ու պախարակված հռոմեացի զորավարին արդարացնելու,
այլև հնարված մի պատրվակ՝ Հայաստանը նվաճելու ու կողոպտե-
լու համար:

34 թ. գարնանը (մ. թ. ա.) Անտոնիոսը զբաղվելով, գազտագողի
Փոքր Հայքի վրայով ներխուժում է Հայաստան և արագ կերպով
շաքժվում դեպի Արտաշատ: Արտավազդը իր երկիրը ավերածու-
թյուններից փրկելու, գուցե և անձնական բանակցությունների մի-
ջոցով հաշտության եզր գտնելու հույսով գնում և ներկայանում է
Անտոնիոսին, իսկ սա դրժելով իր խոստումները, անմիջապես ձեր-
բակալում և շղթայում է նրան:

Սկզբում Անտոնիոսը ձերբակալված հայոց թագավորին իր հետ
ման է ածում Հայաստանի բերդերը, որպեսզի առանց կովի կարո-
ղանա բռնագրավել արքունի գանձերը: Նա ամեն տեղ անամոթա-
բար հայտարարում է, որ ինքը Արտավազդին ձերբակալել է միայն
նրա համար, որպեսզի փրկագին վերցնի նրա անձի և թագավորու-
թյան համար: Սակայն բերդերի կայազորները նրան չեն լսում և չեն
բավարարում նրա ընչաքաղցությունը:

Զայրույթով լցված ժողովուրդն ու զորքը խազավոր են հռչա-
կում ձերբակալությունից զերծ մնացած Արտավազդի անդրանի՜:
որդուն՝ Արտաշեսին և պատերազմի են դուրս գալիս հռոմեական
նվաճողների դեմ: Սակայն հայկական զորքերը, որոնք լավ չէին
նախապատրաստված, պարտվում են, իսկ Արտաշես II-ը (34—20)
անցնում է պարթևների մոտ:

Հայկական զորքի պարտությունից հետո հռոմեացիները նվա-
ճում են Հայաստանը և սկսում անխնա կողոպտել այն: Նրանք այն
աբարձրանի են ստորանում, որ նույնիսկ կողոպտում են Հայաստա-
նի տաճարները, ինքը՝ Անտոնիոսը հափշտակում է Սկեղյաց դա-
վառի Երիզա ավանի տաճարում գտնվող Անահիտ աստվածուհու
ոսկեծույլ արձանը:

34 թ. ամառվա վերջին Անտոնիոսը զորքի մի մասի հետ և կո-
ղոպտած հսկայական հարստություններով վերադառնում է Եգիպ-
տոս, իր հետ տանելով նաև ձերբակալված Արտավազդին, նրա կնո-
ջը, որդիներին՝ Տիգրանին ու Արտավազդին: Նա Հայաստանում տա-
րած իր «հաղթանակի» առթիվ Ալեքսանդրիայում կազմակերպում է

շքերթ: Ոսկե շղթաներով կապված Արտավազը, նրա ընտանիքի սնդամները և մյուս գերիները տարվում էին առջևից: Հոռոմեացիները Արտավազգին և նրա ընտանիքի անդամներին սղատություն էին խոստանում, և՛ ինչ նրանք Կլեոպատրայի առջևից սնցնելիս նրան անվանեին «Քազուհիների թագուհի»: Սակայն հալոց թագավորն ու նրա ընտանիքը, մահը գերադասելով ստրկական աղբրսանքով ձեռք բերված ազատությունից, արհամառհանքով ու հպարտությամբ անցնում են Կլեոպատրայի առջևից: «Հայերը,—ասում է Դիոն Կասիուսը,—ցույց տվին իրենց հողու վեհությունը, ուստի և փառավոր անվան արժանացան»:

Բացի հաղթական շքերթից, Անտոնիոսը Հայաստանի նվաճման առթիվ կտրել է տալիս նաև իր ու Կլեոպատրայի նկարներով դրոշմված և «Անտոնիոսը Հայաստանը նվաճած» մակագրությամբ դրամներ:

Այս դեպքերից հետո Անտոնիոսը Կլեոպատրային հանդիսավոր կերպով հայտարարում է «Քազուհիների թագուհի», նրա և իր որդիների տալիս է առանձին երկրներ, սրոնք հռոմեական պրովինցիաների մեջ էին մտնում կամ ինքնուրույն թագավորություններ էին:

Անտոնիոսի պարթևական անհաջող արշավանքը զժողոճություն է առաջ բերում Հռոմում և գցում նրա հեղինակությունը: Օկտավիանոսը, օգտվելով առիթից, պայքարի է դուրս գալիս Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի դեմ: Կողմերի միջև ճակատամարտը տեղի է ունենում 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակտիում հրվանդանի մոտ, որը վերջանում է Անտոնիոսի պարտությամբ:

Ակտիումի ճակատամարտից առաջ՝ Կլեոպատրայի հրամանով Արտավազը II-ը մահապատժի է ենթարկվում, իսկ նրա կնոջը և որդիներին Օկտավիանոսը տանում է Հռոմ:

31 թ. աշնանը (մ. թ. ա.) պարթևների մոտ ապստանած Արտաշես II-ը, օգտվելով ստեղծված նշափառավոր դրությունից, պարթևական զորքերով վերադառնում է Հայաստան: Նա չախալսելով այստեղ բռնվող հռոմեական ուժերին, լրիվ կերպով վերահանդնում է Հայաստանի պետական անկախությունն ու ինքնուրույնությունը և վերագրվում իր հայրենի դահլու Մեղ են հասել Արտաշես II-ի կտրած պղնձի դրամները, որոնց վրա նա իրեն անվանում է «արքայից արքա»:

Նույն այս ժամանակ Արտաշես II-ը հայ-պարթևական ուժերով հարձակվում է Ատրպատականի վրա: Ատրպատականի Արտավազը

թագավորը, որի հեծելազորը Անտոնիոսը տարել էր Ակտիումի ճակատամարտում կռվելու համար, չի կարողանում դիմադրություն ցույց տալ, պարտվում է և դերի ընկնում, իսկ Ատրպատականը միացվում է Հայաստանին:

Արտաշեսը, գանշակցած պարթևների հետ, վարում է միանգամայն ինքնուրույն և հակահռոմեական քաղաքականություն: Վերտաշեսը, — վկայում է հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսը, — որն իր հոր հետ կապ ունեցող հիշողության պատճառով մեզ թշնամացած էր, պահպանեց իր անձը և իր թագավորությունը Արշակունիների ուժով:

Արտաշեսյան թագավորության անկումը

Սակայն Հռոմը երկար չէր կարող հանդուրժել անկախ Հայաստանի հզորացումը, մասնավանդ նրա դաշնակցությունը պարթևների հետ: Հայ-պարթևական դաշնակցությունը ոչ միայն գերակշռություն էր ստեղծում Արևելքում ընդդեմ Հռոմի, այլև անմիջական ըս-

պանալիք՝ Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող Ասորիքի, Փյունիկիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի և մյուս երկրների համար:

27 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմում հաստատվում են միապետական կարգեր: Օկտավիանոսը դառնում է Հռոմի առաջին կայսրը և հռոմեական սենատից ստանում ու իրեն վերանվանում է «Օգոստոս», այսինքն՝ «սրբազան» կամ «աստվածների կողմից բարձրացյալ»:

Օգոստոսը իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո աշխատում է Հայաստանը կրկին ենթարկել Հռոմի գերիշխանությանը:

20 թ. մեծ ուժերով Օգոստոսը գալիս է Ասորիք: Հրահատ IV-ը, նկատի ունենալով իր երկրի անկայուն վիճակը, ինչպես և վախենալով հռոմեացիների ներխուժումից, ստիպված է լինում համաձայնություն կնքել Օգոստոսի հետ: Այդ համաձայնությամբ պարթևները ոչ միայն ետ են վերադարձնում իրենց մոտ գտնվող հռոմեացի գերիներին, այլև հարկադրված են լինում ճանաչել Հռոմի գերիշխանությունը Հայաստանի նկատմամբ: Այս համաձայնությունից հետո Օգոստոսը իր որդեգիր Տիրերիոս Կլավդիոսին մեծ զորքով ուղարկում է Հայաստան և հրամայում գահընկեց անել Արտաշես II-ին ու դահ բարձրացնել նրա եղբորը՝ Տիգրանին:

Նույն այս ժամանակ հռոմեական գործակալների գրգռմով, գուցե և կաշառքով, Հայաստանի ստրկատիրական իշխող շերտերում ևս առաջանում են երկպառակություններ: Երբ դեռ հռոմեական զորքերը Հայաստան չէին մտել, Հռոմի կողմնակիցները դավադրաբար սպանում են Արտաշեսին և կազմալուծում երկրի պաշտ-

պանությունը, Հոռմեացիները, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, մտնում են Հայաստան և գրավում նրա մայրաքաղաք Արտաշատը: Այստեղ Տիբերիոս Կլավդիոսը 20 թ. (մ. թ. ա.) Արտավազդ II-ի միջնակ որդուն՝ Տիգրան III-ին հանդիսավոր կերպով հայտարարում է Հայաստանի թագավոր: Սա, ավելի քան տասը տարի ապրած ու դաստիարակված լինելով Հոռմեմ, դարձել էր նրա շատագովներից և հլու-հնադանդ կամակատարներից մեկը:

Տիգրան III-ի գահ բարձրացվելը և Հոռմի գերիշխանութեան վերահաստատումը Հայաստանում հոռմեացիները սկսում են մեծ աղմուկով ցուցադրել որպես իրենց խոշոր հաղթանակներից մեկը Արևելքում: Այս առթիվ Օգոստոսը կտրել է տալիս «Հայաստանը նվաճված» կամ «Հայաստանը վերանվաճված» մակագրութայիններով և Հայաստանի խորհրդանիշը պատկերող տարբեր նկարներով ոսկե ու արծաթե դրամներ: Հոռմեական նշանավոր բանաստեղծներից Հորացիոսը գրում է. «Հային ցած է գցել Տիբերիոս Կլավդիոսի ահ-ունի ուժը», իսկ Օվիդիոսը նշում՝ «Հայն այժմ աղերսում է խաղաղություն»:

Օգոստոսը իր կտակի մեջ Տիգրան III-ի նման մի ողորմելի թագավորի Հայաստանում գահ բարձրացնելը համարում է նույնիսկ հայերին տրված մի շնորհ. «Մեծ Հայտատանը,—ասում է Օգոստոսը,—թեև ես կարող էի նրա՝ Արտաշես թագավորի սպանութունից հետո դարձնել պրովինցիա, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին, այլ թագավորութայունը տալ Տիգրանին, որ Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը»:

Հակառակ Օգոստոսի պարծենկոտ հայտարարութեանը և հայ իշխող դասակարգի առանձին շերտերի դավաճանութեանը, հայ ժողովուրդը երբեք մտադիր չէր կորցնել իր պետական անկախութայունը և ղենքը ցած դնել հոռմեական նվաճողների առաջ: Հոռմեական նշանավոր բանաստեղծ Վիրգիլիոսը, որը ավելի լավ էր հասկացել հայերին, քան իր գրչակիցները, փոխաբերաբար գրում էր. «Արաքսը զայրույթով լի է ղեպի կամուրջը», այսինքն՝ Հայաստանը զայրույթով է լցված ղեպի հոռմեական լուծը: Եվ, իսկապես, հայ ժողովուրդը հետադալում ևս, մեծ մասամբ մեհնակ, իսկ երբեմն էլ պարթևների հետ դաշնակցած, փշրում ու ունշալցնում է հոռմեական ակամուրջը»:

Տիգրան III-ի գործունեութեան մասին մեզ տեղեկութայուններ չեն հասել: Սակայն, անկասկած, նա վարել է հոռմեասեր քաղաքականութայուն: Նրա մահից հետո 6 թ. (մ. թ. ա.) հայերը ապստամ-

բում են Հոռմի դեմ և դահ բարձրացնում թագաժառանգ Տիգրան IV-ին: Տիգրան IV-ը Հայաստանն ազատագրում է Հոռմի գերիշխանությունից, վերականգնում նրա անկախությունը և վարում միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականություն:

Հոռմը, որը այս ժամանակ հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, իհարկե, չէր կարող հաշտվել Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխության հետ:

Տիգրան IV-ը, հաշվի առնելով ստեղծված անբարենպաստ դրությունը, հաշտություն է կնքում հոռմեացիների հետ: Սակայն շուտով, մեր թվականության 1 թ. նա սպանվում է կովկասյան լեռնականների գեմ մղվող պատերազմում, իսկ նրա քույրը՝ էրատոն, հրաժարվում է գահից:

Տիգրան IV-ի և էրատոն թագուհու անունով մեզ է հասել մի գեղեցիկ դրամ, որն այժմ պահվում է Փարիզի ազգային գրադարանում: Այս գրամի տարբեր երեսներին դրոշմված են Տիգրանի և էրատոնի նկարները, որոնց շուրջը հունարեն մակագրված են. «Տիգրան՝ արքայից արքա» և «էրատոն՝ քույրը Տիգրան թագավորի»:

Տիգրան IV-ի մահով վերջանում է Արտաշեսյան դինաստիան Հայաստանում:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ**

1. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԸՅՈՒՂԵՐԸ

**Պարկատիրական շրջանում Հայաստանի բր-
Գյուղատնտեսու- նակչության ճնշող մեծամասնության հիմնա-
թյունը կան զբաղմունքը երկրագործությունը և ա-
նասնապահությունն էր:**

IV դարի երկրորդ կեսում (մ. թ. ա.) Հայաստանի անկախու-
թյան վերականգնումը, իսկ այնուհետև II—I դարերում հայկական
հողերի միավորումը և Հայաստանի հզորացումը, բազմահազար
քաղաքային բնակչության և զորքի կենսամթերքների նկատմամբ
ունեցած սպահանջը, մասնավոր սեփականատիրական տնտեսու-
թյունների առաջացումը, ավելի կաուարհլագործված երկաթե գոր-
ծիքների մասսայական կիրառումը նսլաստավոր պայմաններ են
ստեղծում գյուղատնտեսության հետադա զարգացման համար:
Հատկապես Արտաշեսյան թագավորության շրջանում ընդարձակ-
վում է ցանքերի տարածությունը, բարհլսւվվում հողի մշակու-
թյունը:

Երկրագործության մեջ կարևոր տեղ են զբաղվում ոչ միայն
հացահատիկային, այլև յուղատու և թելատու տեխնիկական բույ-
սերի մշակությունը: III—I դարերում Հայաստանում մշակում էին
ցորեն, դարի, հաճար, սիսեռ, ոսպ, կորեկ, բրինձ, քնջութ, կտա-
վատ, կանեփ, հավանաբար նաև բամբակ:

Ինչպես հնում, նույնպես և ստրկատիրության շրջանում, Արա-
րատյան դաշտում, Արցախում, Սյունիքի հարավային շրջաններում,
Արածնիի հովտում, Վանա լճի շրջակայքում, Մոփսքում և այլ վայ-
րերում զարգացած էր այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը:
Ստրաբոնը վկայում է, որ Հայաստանը «մեծ մասամբ այգեշատ ու

գինեմբետ է»։ Մի այլ տեղ նա, խոսելով Հայաստանի մասին, ասում է. «Ամբողջ այս երկիրը լիքն է հացահատիկներով, պտղատու. և մշտադալար ծառերով»։ Քնշութի, կտավատի, կանեփի հատիկներից, ընկույզից, կաղինից, նշից և յուղատու կորիզների միջուկներից հանում էին ձեթ, խաղողից պատրաստում էին գինի, օղի և շամիչ, զանազան ստուգներից՝ շորացրած մրգեր և սշարակներ, իսկ վարդից ու ծաղիկներից՝ անուշահոտ յուղեր։

Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում առաջվա նման զարգացած էր նաև անասնապահությունը։ Նրկրի մի շարք նահանգներ հռչակված էին ձիաբուծությունում։

Ժողովրդական ավանդույթներ վկայում է, որ «Արտաշեսի ժամանակ Հայոց աշխարհում անմշակ հող չէր կարելի գտնել ո՛չ լեռնային և ո՛չ դաշտային մասերում, երկրի շենթության պատճառով»։

**Հանքամշակու-
թյունը և ար-
հեստները**

Նեյլենիզմի դարաշրջանում մետաղահանքերի և օգտակար հանածոների շահագործումը ավելի օւժեղանում՝ ու ինտենսիվ է դառնում։ Հայաստանում արդյունահանվում էր ոսկի, արծաթ, պղինձ, երկաթ, կապար, անագ,

սուրճա, ծծումբ և այլն։

Ինչպես հնում, այս շրջանում ևս շահագործվում էին նախճավանի, Կողբի, Կաղզվանի և այլ վայրերի հարուստ ազահանքերը։ Ստրաբոնը վկայում է, որ Հայաստանում կար և արդյունահանվում էր ծիրանի գույն տվող սանդղքս անունով հանքային նեղրը. ոչրը կոչվում էր նաև «հայկական ներկ»։ Սակայն հին աշխարհում ավելի մեծ շահով հռչակված էր Արարատյան դաշտում բույսերի վրա բազմացող որդերից ստացվող հայկական աորդան կարմիրը կոչվող ներկը։

Արդյունահանվող մետաղների ու օգտակար հանածոների, ինչպես և գյուղատնտեսական արտադրանքի՝ կաշվի, բրդի, թելատու կուլտուրաների, փայտի և բուսական ներկերի հումքային հարուստ բազայի վրա զարգանում է նաև արհեստագործությունը։ Հնագիտական, մատենագրական և լեզվական տվյալները ցույց են տալիս, որ հեյլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում ևս ավելի բարելավվում ու կատարիլագործվում են արհեստավորական գործիքները, արհեստագործության զլխավոր ու հիմնական ճյուղերը զգալի շահով տրոհվում են և առաջանում նոր ու ավելի նեղ մասնագիտացված արհեստներ, բարձրանում է արհեստավորների հմտությունն ու վարպետությունը։ Բացի հնուց գոյություն ունեցող բրուտի դրդից արհեստագործական մի շարք ճյուղերում հանդես են գալիս նաև

ուտքի կամ ձեռքի ուժով պատվող ճախարակներ, զայլիկոններ, ծակող, կտրող, տաշող և հարթող գործիքներ:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացումը, արհեստների ավելի նեղ մասնադիտացումը, արտադրանքը սպառողների ավելի լայն շուկայում վաճառելու անհրաժեշտությունը, քաղաքային բնակչությանը տրվող արտոնությունները իթանում են գյուղերում ապրող արհեստավորների զգալի մասին՝ կենտրոնանալու քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում: Մեծ մասամբ նվաճված երկրներից, իսկ երբեմն նույնիսկ Հայաստանի տարբեր շրջաններից արհեստավորների կենտրոնացումը քաղաքներում տեղի էր ունենում նաև պետական բռնի ուժով: Այսպիսով, արհեստագործության հիմնական կենտրոններ են դառնում քաղաքներն ու քաղաքատիպ ավանները:

Կենտրոնանալով քաղաքներում, մասնադիտացված արհեստները հասնում են զարգացման ավելի բարձր աստիճանի: Ընդլայնվում է արհեստագործական արտադրությունը և նկատելի չափով աճում է շուկայի համար նրանց բաց թողած ապրանքային արտագրանքի քանակը:

Քաղաքի արհեստավորները բավարարում էին պետության, ստրկատերերի, քաղաքային բնակչության, արտաքին շուկաների, մասամբ նաև գյուղական բնակչության պահանջները: Հայաստանի գյուղական շրջանները դեռևս հիմնականում ինքնամփոփ կյանք էին վարում: Գյուղերում ապրող արհեստավորները պատրաստում էին այն բոլոր գործիքները և տնային գործածության իրերը, որոնք անհրաժեշտ էին գյուղացու համար:

Հին Հայաստանում զարգացման բավականին բարձր աստիճանի էին հասել երկաթի ու պղնձի մշակման հետ կապված արհեստները: Երկաթագործները և դարբինները շինում էին գյուղատնտեսական ու արհեստագործական աշխատանքային բազմազան գործիքներ՝ երկաթե խոփեր, զերանդիներ, մանդաղներ, բահեր, եղաններ, մուրճեր, ռենելիներ, սղոցներ, կացիններ, դանակներ, սանձեր, շղթաներ և այլն, իսկ պղնձագործները՝ պղնձե և բրոնզե մեծ ու փոքր կաթսաներ, ամաններ, ջահեր և տնային ու կենցաղային գործածության այլ առարկաներ:

Իր ժամանակի ռազմական տեխնիկայի բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում զինագործությունը: Զենքերի արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված էր քաղաքներում ու ամրոցներում գտնվող արքունի մեծ արհեստանոցներում կամ «գործոց տներում», որտեղ աշխատում էին նաև ստրուկներ: Զինագործական արհեստա-

նոցնհրում պատրաստում էին սրեր, թրեր, դաշույններ, պատերազմական կացիւններ, նիզակներ, նետ ու աղեղներ, վահաններ, զրահներ, սաղավարտներ, ռազմակառքեր, հավանաբար նաև պարիսպներ քանդող մեքենաներ:

Այս դարաշրջանում գործածվող մետաղների մեջ ամենամասսայականը դառնում է երկաթը: Աշխատանքային գործիքները և հարձակողական կտրող զենքերը գրեթե բացասապես պատրաստվում էին երկաթից, իսկ մի մասն էլ պողպատից:

Զգալի շարժում զարգացած էր նաև ոսկերչութիւնը: Ասկերիչ վարպետները արքունիքի և ստրկատիրական ավագանու համար ոսկուց ու արծաթից պատրաստում էին ականակուռ և քանդակազարդ թագեր, խուլրեր, մանյակներ, գոտիներ, օղեր, մատանիներ, ճարմանդներ, գեղազարդված բաժակներ, բաժակակալներ, թասեր, ճաշասեղանի սպասեղեններ և այլ իրեր: Հասարակ քաղաքացիների զարդարանքի առարկաները մեծ մասամբ պատրաստվել են արծաթից, բրոնզից ու պղնձից, իսկ քիչ դեպքերում՝ նաև ոսկեց: Գառնիի և Վաղարշապատի I—II դարերին պատկանող հասարակ քաղաքացիների դամբարաններից գտնվել են ոսկու հատիկներից շինված ու քարեր ունեցող, ինչպես և արծաթե օղեր, արծաթից, բրոնզից և պղնձից պատրաստված մատանիներ, ճարմանդներ, ապարանջաններ և զարդարանքի այլ առարկաներ: Այս իրերից մի քանիսի վրա կան նաև քանդակներ ու նախշեր: Հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաև Գառնիի դամբարաններից հայտնաբերված արծաթադույն մետաղե հայելիները:

Նախորդ դարաշրջանի հետ համեմատած՝ խոշոր առաջադիմութիւն էր տեղի ունեցել նաև մանածագործութիւնի և նրա հետ կապված արհեստների բնագավառում: Բացի բրդից, վուշից, կաննիից և բամբակից պատրաստվող սովորական կտորեղեններից, Հայաստանում արտադրվում էին նաև «գիսպակ», «սնդուս», «ծիրանի» և «բնհեղ» կոշվող մետաքսե և բամբակե նուրբ ու ծաղկավոր կերպասներ: Սրանից էին կարվում թագավորական և ստրկատիրական ավագանու տան անդամների զգեստները, ոչանք հաճախ դեղազարդվում էին ոսկե, արծաթե թելերով ու թանկարժեք քարերով: Հայաստանում արտադրվում էին նաև դորդեր, կարպետներ, բազմոցների ու բարձերի երեսներ և այլն:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում նոր առաջացած և բարձր աստիճանի հասած արհեստագործութիւն: Ճյուղերից էր սպակնդործութիւնը: Գառնիի և Վաղարշապատի նշված դամբարաններից հայտնաբերվել են դեղնավուն, կապտավուն, մուգ կարմրա-

վուն, մանուշակագույն, արծաթագույն և այլ գույներով բազմաթիվ սրվակներ, փոքր շշեր, ջրամաններ, թասիկներ, ինչպես և հաս-
ճապակու և սովորական ապակու բեկորներ: Այս իրերից շատերը
իրեննյ վրա ունեն նախշեր ու դարգարանքներ:

Ջարդացած էին նաև կավագործութիւնը, փայտամշակութիւ-
նը, քարամշակութիւնը, կաշեգործութիւնը և նրանց հետ կապված
արհեստները:

Քաղաքների առաջացման ու դարգացման,
Ներքին և արտա- արհեստները քաղաքներում կենտրոնանա-
քին առևտուրը լուսն զուգընթաց աճում և ընդլայնվում է ներ-
քին շուկան: Եթե առաջ արհեստավորները
գրեթե բացառապես արտադրում էին պատվիրատուի սխալներով և
նրա նյութով, ապա այժմ նրանք իրենց արտադրանքի զգալի մասը
սկսում են արտադրել շուկայի, անձանոթ սպառողի համար:

Թեև քաղաքացիներից շատերը միաժամանակ գրաղվում էին
դյուղատնտեսութեամբ, բայց նրանց արտադրանքը չէր կարող բա-
վարարել քաղաքային բազմահազար բնակչության և արհեստա-
գործական մի շարք նյութերի դյուղատնտեսական մթերքների ու
հումքի նկատմամբ ունեցած պահանջները: Այս պատճառով էլ
հատկապես քաղաքամերձ դյուղական շրջանները իրենց արտա-
դրանքի մի մասը դուրս են բերում շուկա:

Ներքին առևտրի հետ միաժամանակ զարգանում է նաև ար-
տաքին առևտուրը: Դեռևս Երվանդունիների ժամանակ ընդգրկվելով
հելլենիստական երկրների տնտեսական հարաբերութիւնների ոլոր-
տի մեջ, Հայաստանը առևտրական կապեր է ստեղծում Միջագետքի,
Ասորիքի, Պարթևստանի, Պոնտոսի, Կապադովկիայի, Ատրպատա-
կանի, Վրաստանի և այլ երկրների հետ:

Տնտեսական կապերի ստեղծման և արտաքին առևտրի զար-
դացման մեջ կարևոր դեր է կատարում միջազգային տարանջիկ
առևտուրը, որի երկու հիմնական մայրուղիները անցնում էին Հա-
յաստանի վրայով:

Վաղ հելլենիզմի շրջանից սկսած կարևոր նշանակութիւն է ըս-
տանում Միջագետքից դեպի Կոլխիդա գնացող Լանայարհր: Դուրս
գալով Անլիկիա քաղաքից, այս ճանապարհը Մարաստանի, Ատրպա-
տականի և Արարատյան դաշտի վրայով գնում էր Կոլխիդա, իսկ
այնտեղից էլ՝ Բոսպոր (Ղրիմ) և մերձալուլլան շրջանները: Այս
հիմնական մայրուղուն էին միանում նաև էկրատան բաղաբում՝
Հնդկաստանից ու Պարսից ծոցից, իսկ Ատրպատականի Գանձակ
մայրաքաղաքում՝ Չինաստանից, Հնոավոր Արևելքից, Բակտրիայից

և Քուչանայ թագավորութունից եկող ճանապարհները:

Արարատյան դաշտում այս ճանապարհի դիտավոր հանգուցային կայանն էր սկզբում Արժավիբը, իսկ հետագայում՝ Արտաշատը: II դարում (մ. թ. ա.) Արտաշատը առանձին ճանապարհներով ևս, Վրաստանի մայրաքաղաք Արժազի—Մցխեթի վրայով կապված էր Կողխիդայի, իսկ Փոքր Հայքի վրայով՝ Սև ծովի պոնտական նավահանդիստների և Փոքր Ասիայի հետ:

Հելլենիզմի դարաշրջնում ևս միջազգային առևտրի մեջ բացառիկ դեր է կատարում «Արքայական ճանապարհը»:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի տնտեսական-առևտրական կապերը հելլենիստական աշխարհի հետ ավելի են ուժեղանում: Հայաստանը կարճ ժամանակով իր վերահսկողութան տակ է պոնտում ոչ միայն միջազգային տարանցիկ առևտրի մայրուղիները, այլև Եփրատի հիմնական՝ Զեզմայի, Սամոսատի և Տոմիսայի գետանցները, որոնք մաքսային մեծ եկամուտ էին բերում:

Ռազմական ու տնտեսական նկատառումներով Տիգրան II-ը կառուցում է նաև Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող «Արքունի ճանապարհը»:

Առևտրական ճանապարհներով Հնդկաստանից Հայաստան էին ներմուծվում համեմունքներ, թանկագին քարեր, փղոսկր, Զինաստանից՝ հում մետաքս և մետաքսե կտորեղեն, Ասորիքից՝ նուրբ ապակյա ամաններ, գեղարվեստական իրեր և պերճանքի առարկաներ, մերձազովյան շրջանից՝ թանկագին մորթիներ և այլն: Հայաստանը իր գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքներով նույնպես ակտիվ կերպով մասնակցում էր միջազգային առևտրին: Հայաստանից տարբեր երկրներ էին արտահանվում բուսական ու հանքային ներկեր, «որդան կարմիր», գինի, գեղաբույսեր, դանազան քարեր, ձիեր, չորիներ, մետաղներ և այլն:

Ներքին ու արտաքին առևտրի զարգացման հետևանքով Հայաստանում մեծանում ու ուժեղանում է նաև դրամական շրջանառությունը: Վաղ հելլենիզմի դարաշրջանից սկսած՝ գրեթե ամբողջ Հայաստանում հատված դրամը դառնում է վաճառվող ապրանքների ընդհանուր արժեքաչափ, շրջանառության և հարստության կուտակման միջոց: Բաղի Մոփքից, սեփական դրամներ հատելու անհրաժեշտություն է առաջանում նաև Մեծ Հայքում: Մեղ են հասել Տիգրան II-ի, Արտավազդ II-ի, Արտաշես II-ի, Տիգրան III-ի, Տիգրան IV-ի և էրատո թագուհու՝ իրենց պատկերներով կտրած դրամները, Հայաստանում հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ սելևկյան, պարթևական, պոնտական, հռոմեական և այլ դրամներ:

Չնայած ապրանքափոխանակության, առևտրի և դրամական շրջանառության զգալի շափով զարգանալուն, հեղինակի դարաշրջանում ևս Հայաստանի տնտեսությունը նատուրալ և փակ բնույթ ուներ:

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հասարակարգը և իշխող դասակարգը

Հեղինակի դարաշրջանում Հայաստանում տիրում էին ստրկատիրական կարգեր: Սակայն այդ կարգերը նման չէին հին Հունաստանում և հին Հռոմում գոյություն ունեցող կլասիկ ստրկատիրական կարգերին: Հայկական հասարակությունը իր բնույթով արևելյան հեղինաստական տիպի, բայց համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած ստրկատիրական հասարակություն էր: Երկրի տարրերը շրջանները հասարակական-տնտեսական զարգացման տեսակետից գտնվում էին տարբեր աստիճանների վրա: Եթե քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում, ամրոցներում և քաղաքամերձ շրջաններում տիրում էին ստրկատիրական հարաբերությունները, ապա գյուղական շրջաններում տիրապետող էր գյուղական համայնքը: Սայրամասային և լեռնային շրջաններում դեռևս ուժեղ էին նաև տոհմա-ցեղային հարաբերությունների մրնացուկները և ցեղային կապերը: Ի տարբերություն կլասիկ ըստրկատիրական երկրների, Հայաստանում ստրկական աշխատանքը ոչ միայն չի կարողանում ազատ քաղաքացու աշխատանքը դուրս մղել արտադրության բոլոր ճյուղերից և փոխարինել նրան, այլև ստրուկները շին կազմում բնակչության ճեղքող մեծամասնությունը:

Իշխող դասակարգը ստրկատերերի դասակարգն էր, որի նյութական բարեկեցությունն ու հարստությունը պայմանավորված էր ստրուկների և գյուղական համայնքի անդամների աշխատանքի շահագործմամբ:

Երկրում իշխանությունը գտնվում էր թագավորական ազատահամի անդամների և հայկական տարբեր տոհմերից ծագող ռազմա-ստրկատիրական ավագանու ձեռքում: Սրանցից էին նշանավում պալատական և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, նահանգների ու դավառների կառավարիչները, զինվորական հրամանատարները: Իշխող դասակարգի անբաժանելի մասն էին կազմում նաև քրմական դասը, միջին ու ստորին սիտական պաշտոնյաները, քաղաքների և գյուղական վայրերի մեծ ու փոքր ստրկատերերը:

Երկրի քաղաքական ու ուղղական կյանքում կարևոր դեր էին

կատարում նաև ծայրամասային - ու լեռնային շրջանների ցեղային առաջնորդները: Սրանք ոչ միայն իրենց երկրամասերի կիսանկախ յշխաններն էին, այլև ցեղային սկզբունքով կազմակերպված իրենց գորամասերի հրամանատարները:

Պետական և մասնավոր ստրկատիրական տնտեսությունները

Ինչպես Արևելքի բոլոր երկրներում, նույնպես և Հայաստանում հողի սեփականության գերապույն իրավունքը պատկանում էր պետությանը, թեև հեյլենիզմի դարաշրջանում այդ իրավունքը պզալի շափով խախտվել էր և զուտ իրավական ու ձևական բնույթ էր ստացել: Երկրի բոլոր հողերը կոչվում էին «արքունի երկիր»: Պետությանը կամ թագավորին էին պատկանում նաև երկրագործության համար կենսական նշանակություն ունեցող արհեստական ոռոգման սիսեմները և ջրօգտագործման իրավունքը: Բացի հողային ընդարձակ տիրույթներից, պետությունը Հայաստանի դյուղական գրեթե բոլոր շրջաններում ուներ նաև ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված մեծ թվով տընտեսություններ, իսկ քաղաքներում ու ամրոցներում՝ խոշոր արհեստանոցներ, որոնք կոչվում էին «գործող տներ»: Պետության մենաշնորհային սեփականությունն էին նաև երկրի բոլոր հանքերը, լճերի ափերիս գտնվող «արքունի ձկնորսարանները»:

Հեյլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում հողի սեփական սեփականության կողքին առաջանում և որոշ շափով վարպանում է նաև հողի մասնավոր ու ժառանգական ստրկատիրական սեփականությունը: Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ են Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններից երկուսը, որոնց մեջ արդեն դատապարտվում է մոտիկ ազգականների միջև ժառանգական գույքի անարդարացի բաժանումը և Արտեմիս-Անահիտ աստվածուհու անունից պահանջվում է ժառանգական գույքի և հողային կալվածքների բաժանումն ու սահմանազատումը կատարել արգարացի կերպով:

Խորենացին տարբեր առիթներով տեղեկացնում է, որ հայ թագավորները և աշխարհի ներկայացուցիչները դրսից բերված գների ստրուկներին բնակեցնելու միջոցով հիմնում էին նոր ավաններ և գյուղեր, որոնք կոչվում էին «գասաակերտ» կամ «ձեռակերտ»: Առաջանում են նաև անմիջականորեն ստրկատերերի կողմից վարվող և ստրկական աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին «ադարակ»:

Իրրև կանոն դաստակերտները և ադարակները հիմնվում էին գյուղական համայնքներին շարունակող ազատ հողերի վրա: Սա-

կայն ստրկատերերը, հաճախ խախտելով այս կարգը, սկսում են բռնադրավել գյուղական համայնքներին պատկանող հողերը և ներանց հաշվին ընդարձակել իրենց դաստակերտների ու ագարակների սահմանները: Այս երևույթը արդեն 11 դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.) խոր դժգոհություններ է առաջ բերում գյուղական համայնքների ներում: Արտաշես 1-ը ստիպված է լինում հողերի վերաբաժանում կատարել և գյուղական համայնքներին պատկանող ու ստրկատիրական տնտեսությունների միջև իր անունով հատուկ սահմանաքարեր դնել, որոնք կոչվում էին «Արտաշեսական»:

Ազգանազբյուրների վկայություններից երևում է, որ թե՛ ազարակները և թե՛ դաստակերտները ստրկատիրական կարվածքներ էին: Սակայն ազարակները զուտ ստրկատիրական տնտեսություններ էին, իսկ դաստակերտները գյուղերի ձևով կառուցված ստրկատիրական տիրույթներ:

Քրմական դասը իշխող ստրկատիրական դա-
**Քրմական դասը և ռակարգի անբաժանելի մասն էր նա կարևոր տաճարական տրեզ-
տեսությունը** դաքսական կյանքում և խոշոր ազդեցություններ քնակչության դիտակցության վրա:

Երկրում թագավորից հետո երկրորդ դեմքը քրմապետն էր: Այդ պատճառով էլ, ինչպես Ուրարտուում և Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես և հիւն Հայաստանում քրմապետ էր նշանակվում թագավորի հղբայրներից կամ որդիներից մեկը: Քրմապետը երկրի հողերը պետք էր, թագավորի առաջին խորհրդականը: Նրա ձեռքում էր դրսևվում գերադույն դատավորի պաշտոնը:

Քացի քրմապետի պաշտոնից, մնացած ամբողջ քրմությունը տոհմա-ժառանգական ու կաստայական բնույթ ուներ: Խորենացիի վկայում է, որ քրմական բարձր պաշտոնները ժառանգաբար սյատկանում էին հաշիական հին ազգատոհմերից մեկին՝ Վահունիներին:

Հայաստանի հեթանոսական տաճարները իրենց շրջակայքում ունեին ավաններ, գյուղեր, դաստակերտներ, ազարակներ, սրոտավայրեր, «գործոց տներ» և այլն: Երիզա ավանում գտնվող Անահիտ աստվածուհու տաճարի հողային տիրույթները և նրա ջրաղտրական կշիռը այնքան մեծ էին, որ նույնիսկ Եկեղյաց գավառը նրա անունով կոչվում էր նաև Անահատական: Ձենոր Գլակը վկայում է, որ Տարոն գավառի մեհյաններից մեկը ուներ 12 մեծամեծ ավաններ և դաստակերտներ: Նման բնակավայրերի հողի սեփականությունը պատկանում էր տաճարներին և տնօրինվում նրանց կողմից:

Ինչպես Փոքր Ասիայում և Իրանում, նույնպես և Հայաստանում

հեթանոսական տաճարները իրենց պատկանող բնակավայրերի հետ միասին քաղաքական-տնտեսական ինքնուրույն միավորումներ կամ համայնքներ էին: Այդ միավորումները հիլլենիստական քաղաքների կամ պոլիսների նման ունեին ներքին ինքնավարություն և սրոշ արտոնություններ, որոնցից օրտվում էին միմիայն սվլյալ համայնքի քրմերը, ստրկատերերը, արտոնյալ և ազատ բնակչությունը: Տաճարները ունին նաև իրենց զորքը, որը կազմված էր սվլյալ համայնքի մեջ մտնող ավանների և գյուղերի ազատ բնակչությունից:

Տաճարական հողերը գյուղական համայնքի, վարձակալման և այլ հիմունքներով մշակող ազատ համայնականները, վարձակալները, կիսակախյալ և կախյալ գյուղացիները տաճարներին վճարում էին հարկեր ու տուրքեր, ինչպես և նրանց օգտին կատարում էին պարհակներ: Անմիջականորեն տաճարների էությունը շահագործվող տնտեսություններում, սգործոց տներում», տաճարներում և քրմերի տնային տնտեսության մեջ աշխատում էին ստրուկ-սպասավորները, որոնց հույն մատենագիրները անվանում են հիերոդուլներ:

Մեհյանները հարստանում էին նաև թագավորների, ստրկատերերի ու հասարակ ժողովրդի նվիրատվություններով: Ազաթանգեղոսը, խոսելով Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում գտնվող Վահագն աստծու մեհյանի մասին, վկայում է, որ սա մեծագանձ էր, չի էր ոսկով, արծաթով և թագավորների տված բաղամթիվ նվերներով: Պատերազմների միջոցով ձեռք բերված ստրուկների ու ավարի մի մասը ևս բաժին էր հանվում տաճարներին:

Անձնական ունեցվածքներ, հարստություններ և ստրուկներ ունեին նաև քրմապետներն ու բարձրաստիճան քրմերը: Խորենացին վկայում է, որ Բագարանի գրավման ժամանակ Արուաշեսի դայակ ու զորավար Մմբատի ձեռքն են ընկնում ոչ միայն քրմապետ Երվադի անձնական գանձերը, այլև նրա 500 ստրուկները, որոնց Մմբատը տանում բնակեցնում է Մասիս լեռան թիկունքում՝ իր նոր կառուցած նուշանուն Բաղարան դաստակերտում:

Քաղաքները և քաղաքային բնակչությունը

Արտագրողական ուժերի բնդհանուր վերելքի, առևտրի ու գրամական շրջանառության զարգացման և ստրկատիրական հարաբերությունների հետագա խորացման իրեն բնական հետևանք՝ հիլլենիզմի դարաշրջանում

Հայաստանում առաջանում և զարգանում են քաղաքները: Քաղաքների զարգացմանը որոշ շահով նայաստում է նաև միջազգային տարանցիկ առևտուրը: Հայաստանի տերիտորիայի վրայով անց-

նող հյուսիսային ճանապարհի վրա առաջանում են Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Նախճավան ու Վաղարշապատ, հարավային ճանապարհի վրա՝ Արշամաշատ, Արկաթիակեբու ու Տիգրանակեբու, իսկ Տիգրան II-ի կառուցած «Արքունի ճանապարհի» վրա՝ Վան, Զարեհավան, Զարիշատ և Մծուրն խոշոր քաղաքները: Նույն ալս ճանապարհների և նրանց ճյուղավորումների վրա առաջանում են նաև մոտ երկու տասնյակ քաղաքատիպ ավաններ:

Մեծ թվով քաղաքների առաջացումն ու զարգացումը ստրկատիրական կարգերին հատուկ ու բնորոշ երևույթներից էր: Քաղաքները ոչ միայն արհեստագործության, առևտրի և հայկական հելլենիստական մշակույթի, այլև ստրկատիրության հիմնական կենտրոններ էին: «Կլասիկ հնության պատմությունը,—ասում է Կ. Մարքսը,—դա քաղաքների պատմությունն է, բայց քաղաքների պատմությունը, հիմնված հողային սեփականության և երկրագործության վրա»:

Ինչպես Արևելքի հելլենիստական մյուս երկրներում, նույնպես և Հայաստանում քաղաքները մեծ մասամբ հիմնադրվում և կառուցվում էին թագավորների կողմից: Այդ պատճառով էլ նրանք ոչ միայն կոչվում էին իրենց հիմնադիրների անունով, այլև համարվում էին պետության սեփականությունը և արքունի դաստակերտներ էին: Հայ թագավորները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում քաղաքների զարգացմանը, որովհետև նրանք խոշոր եկամուտներ էին տալիս պետական գանձարանին և կենտրոնական իշխանության համար ամուր հենարան էին:

Ստրկատիրական Հայաստանի քաղաքները ևս հիմնված էին հողային սեփականության և երկրագործության վրա: Ավելին, այստեղ քաղաքները շատ ավելի ուժեղ կերպով էին կապված գյուղի հետ, քան հին Հունաստանի ու հին Հռոմի քաղաքները: Քաղաքային բնակչությունը արհեստագործության, առևտրի կամ վաշխառության հետ միաժամանակ զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ: Յուրաքանչյուր քաղաք իր շրջակայքում ուներ թագավորի կողմից հատկացված ընդարձակ հողային տարածություններ, որոնք հաճախ հավասար էին մի ամբողջ գավառի: Վան քաղաքին պատկանող տերիտորիան կազմում էր մի առանձին գավառ և այդ քաղաքի ուրարտական շրջանի անունով կոչվում էր Տոսպ, Նախճավան քաղաքինը կրում էր նույն քաղաքի անունը՝ Նախճավան, իսկ Վաղարշապատ քաղաքինը կոչվում էր Քաղաքաղաշու: Քաղաքներին պատկանող հողերը բաժանվում էին ազատ քաղաքացիներին միջև: Արհեստավորները և հասարակ քաղաքացիները իրենց հողաբաժինները մշա-

կում էին իրենք, իսկ ստրկատերերը և հարուստ քաղաքացիները՝ ստրուկների, կախյալ գյուղացիների ու վարձկան մշակների միջոցով:

Հայաստանի քաղաքներն իրենց կառուցվածքով նման էին Արևելքի հելլենիստական քաղաքներին: Նրանք մի կողմից ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանությունը և համարվում էին արքունի դաստակերտներ, իսկ մյուս կողմից՝ ունեին ներքին ինքնավարություն:

Քաղաքային ինքնավարությունն արձրագույն մարմինը քաղաքի խորհուրդն էր, որի անդամները ընտրվում էին ազատ քաղաքացիների կողմից: Քաղաքային ինքնավարության մարմիններն էին կառավարում ու կարգավորում քաղաքի ներքին վարչական, դատական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը:

Քաղաքները իրրե կանոն ենթարկվում էին միայն կենտրոնական իշխանությանը կամ թագավորին: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ թագավորի կողմից նշանակված իր կառավարիչը, որը կոչվում էր «շահապ» կամ «վերակացու քաղաքի»: Սրա հիմնական պարտականություններն էին՝ հետևել ու հակել թագավորի կարգադրությունների պետական պարտավորությունների կատարմանը, հարկերի հավաքմանը և այլն:

Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ նաև իր սեփական զորամասեր՝ խաղաղ ժամանակ, բացի մայրաքաղաքից, մյուս քաղաքներում թագավորական զորքերը մշտական մնալու իրավունք չունեին: Միայն պատերազմի կամ կենտրոնական իշխանության դեմ այս կամ այն քաղաքի ապստամբության դեպքում թագավորը կարող էր իր զորքերը մտցնել քաղաք:

Հայաստանի քաղաքները ունեին խայտաբղետ բնակչություն: Հայերից բացի քաղաքներում ապրում էին նաև հրեաներ, ասորիներ և հույներ, որոնց Տիգրան II-ն ու Արտավազդ II-ը իրենց արշավանքների ժամանակ բերել էին Արևելքի տարբեր երկրներից:

Խոշոր քաղաքներում հատկապես մեծ էր հրեաների թիվը: Ուշադրամ է, որ հայերենում առևտրի հետ կապված շատ բառեր, ինչպես, օրինակ՝ «շուկա», «խանութ», «հաշիվ», «պաղտիթ» և այլն ունեն սեմական ծագում և փոխառություններ են ասորերենից:

Քաղաքային բնակչության էթնիկական-կրոնական տարբեր խմբերն ապրում էին համայնքներով՝ քաղաքի առանձին թաղամասերում, որոնք ունեին իրենց ներքին վարչական մարմինները, դատարանները և մշակութային, կրոնական հիմնարկները: Քրեական ծանր հանցագործությունները և տարբեր համայնքների ան-

դամների միջև առաջացած դատական գործերը քննվում էին համաքաղաքային դատարաններում:

Քաղաքային բնակչության իշխող վերնախավի մեջ էին մտնում ստրկատերերը, խոշոր առևտրականներն ու վաշխատուները: Սրանք ունեին մեծ արհեստանոցներ կամ «գործոց տներ», ագարակներ, դաստակերտներ, խանութներ և տներ: Սրանց ձեռքում էր գտնվում քաղաքային ինքնավարության վարչական ու դատական մարմինների ղեկավարությունը:

Քաղաքներում մեծ թիվ էին կազմում արհեստավորները, որոնք աշխատում էին իրենց սեփական մանր արհեստանոցներում կամ արքունի ու մասնավոր ստրկատիրական «գործոց տներում»: Քաղաքներում կային նաև մեծ թվով հողագործներ օրավարձով աշխատողներ և լյումպեն պրոլետարներ: Վերևում հիշատակված սոցիալական բոլոր խավերը կազմում էին քաղաքի ազատ բնակչությունը և կոչվում էին «քաղաքացիներ»:

Բացի անձնական ազատությունից և քաղաքային ինքնավարության իրավունքից, ազատ քաղաքացիները օգտվում էին նաև հարկային, պարհակային ղինվորական և այլ արտոնություններից, որոնք շնորհվում էին թագավորների կողմից: Սրանք ենթարկվում էին ոչ թե համապետական, այլ քաղաքային ինքնավարության օրենքներին, թեև նրանք միաժամանակ հարկատու էին կենտրոնական իշխանությանը: Քաղաքացիները իրենց իրավական ու սոցիալական դրությունը ավելի բարձր էին կանգնած, քան ազատ գյուղացիները կամ համայնականները: Խորհնացին վկայում է, որ հայոց վաղարշակ թագավորը «հրամայեց, որպեսզի քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, և որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին»:

Քաղաքների ազատագրված, իրավագուրկ և ընչազուրկ բնափոխները ստրուկներն էին:

Գյուղական համայնքը

Հելլենիզմի դարաշրջանում ևս Հայաստանի ազատ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր շենքերում, գյուղերում ու ավաններում և միավորված էր գյուղական համայնքներում:

Գյուղական համայնքի հիմքը և նրա տնտեսական միավորը հանդիսացող գյուղացիական ընտանիքը կոչվում էր «երգ» կամ «ծովա», իսկ համայնքի անդամը կամ համայնականը՝ «շինական»: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք ուներ իր որոշակի տերիտո-

րիան, որի մեջ մտնում էին բնակատեղը, վարելահողերը, արոտավայրերը, գետերն ու առուները:

Պյուղական համայնքում տները, գոմերը, բակերը, տնամերձ հողամասերը, անասունները, աշխատանքային գործիքները և տնային գործածութիւնի իրերը ընտանիքների, այսինքն՝ երգերի կամ ազատ շինականների մասնավոր, ժառանգական սեփականութիւնն էին:

Թեև գյուղական համայնքների հողերի գերագույն սեփականութիւն իրավունքը պատկանում էր պետութիւնը, սակայն այդ իրավունքը մեծ մասամբ ձևական նշանակութիւն ուներ, քանի որ գյուղական համայնքները շարունակում էին իրենցը համարել հողերի կոլեկտիվ սեփականութիւնը, և նրանց ձեռքում էր գտնւում հողերի օգտագործման ու վերաբաժանման տնօրինումը: Ցուրաքանչյուր համայնքի սահմանների մեջ գտնւող արոտավայրերը, անտառները, լճերը, գետերը համայնքի անդամների կողմից օգտագործւում էին համահավասար իրավունքով և ըստ կարիքի: Հակառակ սրան, վարելահողը պարբերաբար, ըստ ընտանիքի անդամների թվի, վերաբաժանւում էր անհատական օգտագործման համար, բայց առանց օտարելու և վաճառելու իրավունքի: Եինականը իրեն բաժին հասած վարելահողը, որը կոչւում էր «հող երգոյ», հիմնականում մշակում էր իր ընտանիքի անդամների ուժերով և սեփական արտադրութիւն միջոցներով, արգելքն էլ յուրացնում էր մասնավոր կարգով: Եինականները, բացի հողից, արտադրութիւն միջոցների մասնավոր սեփականութիւն հիմքի վրա հիմնված անհատական տնտեսութիւն վարող ազատ և մանր արտադրողներ էին:

Պյուղական համայնքի գերագույն մարմինը համայնքի ընդհանուր ժողովն էր, որը որոշում էր հողաբաշխման, ջրօգտագործման և համայնքի ներքին ու արտաքին կյանքին վերաբերող կարևոր հարցերը: Ընդհանուր ժողովը համայնքի ընթացիկ գործերը վարելու, վեճերը կարգավորելու համար ընտրում էր նաև ավագների խորհուրդ, գեղաշավագ կամ գյուղապետ, իսկ ջրօգտագործումը կանոնավորելու համար՝ ջրապետ կամ ջրաբաշխ:

Եինականները իրենց օգտագործած հողաբաժինների համար բնամթերային և դրամական հարկեր ու տուրքեր էին վճարում պետութիւնը, կատարում էին շինարարական, փոխադրական և այլ պարհակներ, որոնք կոչւում էին «մարդահարկ», «հարկ բեռնակրաց», «հարկ քարահատաց», «խաշար» և այլն: Պատերազմի ժամանակ նրանք կատարում էին նաև զինվորական ծառայութիւն:

Պյուղական համայնքում գոյութիւն ունեցող արտադրութիւն

մասնավոր սեփականատիրական բնույթը և արտագրված արդյունքի մասնավոր յուրացումը համայնքի երդերի կամ ծխերի միջև անխուսափելիորեն առաջ է բերում տնտեսական, ունեցվածքային տարբերություն: Դեռևս Քսենոֆոնի ժամանակ Հայաստանում գյուղական համայնքի ծխերի միջև նկատվող տնտեսական, գույքային տարբերությունը հելլենիզմի դարաշրջանում ավելի է խորանում: Համայնքի ներսում առաջանում են մի կողմից տնտեսապես հարուստ, իսկ մյուս կողմից՝ աղքատ ու չքավոր ընտանիքներ:

Աղքատ շինականների մի մասը աստիճանաբար ընչազրկվում և հողազրկվում է: Դրան զգալի շահով նստատու է քաղաքներում ու գյուղերում զարգացող վաշխառությունը: Մանր պարտքերի տակ ընկած ազատ համայնականը հարկադրված է լինում ոչ միայն իր շարժական գույքը, այլև իր հողաբաժնի օգտագործման իրավունքը, բայց ոչ հողը, վաճառել կամ զրավ դնել պարտատիրոջ կամ հարուստ համագյուղացու մոտ: Այս ճանապարհով հողազրկված շինականը դառնում է հարուստ գյուղացիների վարձկան մշակը:

Սակայն գյուղական համայնքի առկայության պայմաններում ունենոր գյուղացու շահագործման հնարավորությունները սահմանափակ էին, որովհետև նա չէր կարող անընդհատ ընդարձակել իր հողային տարածությունները և դրա հիման վրա շահագործել մեծ թվով վարձկան մշակների և ստրուկների աշխատանքը: Նա չէր կարող նաև դուրս գալ գյուղական համայնքից, որովհետև այդ դեպքում կզրկվեր համայնքի տնօրինության տակ գտնվող հողից ու ջրից օգտվելու իրավունքից: Համայնքի կաշկանդիչ այս պայմաններից դուրս գալու նպատակով տնտեսապես հարուստ ու քաղաքականապես ազդեցիկ ընտանիքները աստիճանաբար ձգտում են մասնավոր սեփականության վերածել համայնքին պատկանող կամ նրա տնօրինության տակ գտնվող վարելահողը, արոտավայրերն ու ջրանցքները: Ընդհանրապես հարուստ գյուղացիների այս ձրդտման, իսկ մյուս կողմից՝ հարուստ գյուղացիների այս ձրդտման, իսկ մյուս կողմից՝ չքավոր համայնականների մի մասի ընչազրկման ու հողազրկման հետևանքով ոչ միայն սրվում է պայքարը համայնքի ներսում, այլևս գյուղական համայնքը սկսում է աստիճանաբար քայքայվել:

Սակայն, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, նույնպես և Հայաստանում ստրկատիրական ու ապրանքա-գրամական հարաբերությունների համեմատաբար թույլ զարգացման, համայնքի ներսում առաջացած անբավարար շերտավորման և հողի պետական սեփականության հետևանքով գյուղական համայնքների քայքայումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ կերպով: Հելլենիզմի դարաշրջ-

շանում ևս գյուղական համայնքները դեռ զգալի շարժում ուժեղ էին և համեմատաբար կայուն:

4. Մարքսը գյուղական կամ երկրագործական համայնքը համարում է քարիտակ հասարակական ֆորմացիայի նոր տիպը: Գյուղական համայնքում արտադրողական ուժերի զարգացումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ: Նրա ներսում գերիշխում էր ոչ թե ընդլայնված, այլ պարզ վերարտադրությունը: Գյուղական համայնքը իր գոյությամբ ոչ միայն արգելակում էր երկրի արտադրողական ուժերի հետագա վերելքը, այլև Արևելքի, այդ թվում և Հայաստանի, տնտեսական հետամնացության, դանդաղաշարժության պատճառն էր: Արևելյան դեսպոտիզմը ևս, ինչպես նշել է Ց. Էնգելսը, հիմնըված էր համայնական հողատիրություն վրա:

II—I դարերում (մ. թ. ա.) Հայաստանում ստրկատիրությունը տարածված և ընդհանուր երևույթ է դառնում: Հնում գոյություն ունեցող պետական և տաճարական ստրկատիրության կողքին առաջանում ու զարգանում է նաև մասնավոր ստրկատիրությունը:

Ստրկության հիմնական աղբյուրը պատերազմն էր: Հայկական ու հոթնահոտմական պատմիչները վկայում են, որ Արտաշես I-ը, Տիգրան II-ը և Արտավազդ II-ը իրենց կատարած նվաճումների և արշավանքների ժամանակ տարբեր երկրներից Հայաստան են բերել ու ստրկացրել հարյուր հազարավոր գերիներ: Ըստ Ապպիանոսի վկայության՝ Տիգրան II-ը միայն Կապադովկիայից Հայաստան է բերել մոտ 300000 մարդ: Մշակված և սահմանված կարգի համաձայն՝ ուղղման ավարք և գերիները բաշխվում էին թագավորի, ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչների և տաճարների միջև: Պատերազմի միջոցով ձեռք բերված ստրուկները կոչվում էին «օտարածին ստրուկներ»:

Ստրկության երկրորդ կարևոր աղբյուրը ստրուկների բնական աճն էր: Այս կամ այն ստրկատիրոջ տանը ստրուկներից ծնված երեխաները նույնպես համարվում էին նրա ստրուկները: Այս կարգի ստրուկները, ի տարբերություն դերեվարույթյամբ ձեռք բերված ստրուկների, կոչվում էին «ընդոծին»:

Ստրկության երրորդ կարևոր աղբյուրը պարտային ստրկությունն էր: Հայաստանի ստորին դասերին պատկանող ազատ քաղաքացիները՝ շինականները և ուսմիկները, հաճախ ընկնելով ծանր պարտքերի տակ և շկարողանալով վճարել դրանք, գոյություն ունեցող օրենքի համաձայն, պարտատիրոջ կողմից ստրկացվում և վաճառվում էին: Անվճարունակ շինականներն ու ուսմիկները հա-

Ճախ նաև իրենք էին ստիպված լինում իրենց երեխաներին ստրուկ-
թյան վաճառելու Գնման ու վաճառքի միջոցով ձեռք բերված ստրուկ-
ները կոչվում էին «արծաթագին» կամ «դրամագին»։ Շինականները
և ուսմիկները ստրկացվում էին նաև պետական ու կրոնական ժա-
նըր հանցանքներ գործելու դեպքում։

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայս ստանում ստրուկ-
ներն ամբողջովին ընչազրկված, ազատազրկված ու իրավազրկված
էին։ Նրանք համարվում էին իրենց տիրոջ սեփականությունը։
Ստրկատերը կարող էր ստրուկին ոչ միայն նվիրաբերել, վաճառել,
ծծե՛լ, քանստարկել և խեղանդամ դարձնել, այլև սպանել։ Ստրուկը
կարող էր ազատվել միայն տիրոջ կամքով և փրկազնամամբ։

Երկրի ամենամեծ ստրկատերը պետությունն էր կամ թագա-
վորը։ Պետությունը պատկանող ստրուկները կոչվում էին «արքունի
ստրուկներ»։ Մեծ թվով ստրուկներ ունեին նաև տաճարները և ա-
վագանու ներկայացուցիչները։ Տաճարներին պատկանող ստրուկ-
ները կոչվում էին «սպասավոր» կամ հունական տերմինով՝ «հի-
բոդու»։

Հելլենիզմի դարաշրջանում ստրուկների աշխատանքը կիրառ-
վում էր պետական, տաճարական և մասնավոր ստրկատիրական
ապարակներում, արհեստանոցներում, հանքերում, ձկնորսարաննե-
րում, քաղաքների, բերդերի, ջրանջրների և ճանապարհների շինա-
րարություններում և այլն։ Ստրուկների աշխատանքը առաջվա նման
մեծ շարժով կիրառվում էր նաև տնային ծառայության մեջ։ Արա-
կան սեռին պատկանող տնային ստրուկները կոչվում էին «ծառա»
կամ «սպասավոր», իսկ իգական սեռին պատկանողները՝ «աղա-
խին» կամ «սպասուհի»։

Արանք իրենց տնտեսական ու սոցիալական դրուժյամբ նման
էին հելլենիզմի դարաշրջանում Եգիպտոսում և Մերձավոր Արևելքի
մյուս երկրներում գոյություն ունեցող «լաոյ» կոչված կախյալ հո-
ղազործներին կամ Հռոմի ու շրջանի պատմությունից հայտնի «կո-
լոն» կոչվող կիսաստրուկներին։

Հայկական պետությունը իր բնույթով հելլե-
նիստական տիպի կենտրոնացած ստրկատի-
րական պետություն էր։ Նա ստրկատերերի

Պետական կարգը

զիկտատուերան էր, որն ուղղված էր ստրուկների և շահագործվող
շինականների գեմ։

Պետական կառավարման ձևը բացարձակ միապետությունն էր՝
թագավորի անսահմանափակ իրավունքով։ Թագավորը ոչ միայն
երկրի գերագույն կառավարողն էր, այլև զորքի գերագույն հրամա-

նատարը և երկրի գերագույն դատավորը: Նրա իրավունքի մեջ էին մտնում պատերազմ հայտարարելը, խաղաղության դաշնագիր կընքելը, պետական և զինվորական բարձր պաշտոնյաների նշանակումը, պետական հարկերի սահմանումը և այլն: Դրամ կտրելու իրավունք ունեւր միայն թագավորը: Հայ թագավորները կրում էին «Մեծ Հայքի թագավոր» կամ «Թագավոր Հայոց մեծաց», իսկ Տիգրան II-ից սկսած՝ նաև «արքայից արքա» տիտղոսը:

Սրկրի կառավարման մեջ կարևոր դեր էին կատարում թագավորի խորհրդակ:սնները: Սրանք բացառապես նշանակվում էին թագավորական տան անդամներից, ավագանու ներկայացուցիչներից և բարձրաստիճան քրմերից: Թագավորի առաջին խորհրդականներից մեկը քրմապետն էր:

Պետական կենտրոնական կարևոր գործադիր գերատեսչություններին էին հարկային-ֆինանսական, արքունի տնտեսության կառավարման, պետական-հասարակական աշխատանքների, շինարարությունների կազմակերպման, ոսպմական, դատական գերատեսչությունները, որոնք գտնվում էին ստրկատիրական ավագանու ձեռքում: Պետական ներքին ու արտաքին գրագրությունը, օրենքների ու կարգադրությունների հրապարակումը, հարկաքին ցուցակները և այլն կենտրոնացված էին արքունի գրասենյակում, որը կոչվում էր «դիվան»: Այս գրասենյակում աշխատող գրագիրները կոչվում էին «դպիր», իսկ նրանց պետը՝ «դպրապետ» կամ «դիվանապետ»:

Վարչական տեսակետից Հայաստանը բաժանված էր տասնհինգ նահանգների կամ «աշխարհների» և նրանց կազմի մեջ մտնող մեծ ու փոքր գավառների: Նահանգների վարչակալ բաժանման հիմքում մեծ մասամբ ընկած էին նախկին ցեղային մեծ միությունների կամ պետական միավորումների տերիտորիաները, իսկ գավառների հիմքում՝ նախկին ցեղային երկրները: I դարի հեղինակ Պլինիոսը տեղեկացնում է, որ իր ժամանակ Հայաստանը բաժանված էր 120 ստրատեգիաների, այսինքն՝ ոսպմա-վարչական շրջանների կամ գորավարությունների:

Թե՛ նահանգները և թե՛ գավառները կառավարում էին թագավորի նշանակած կառավարիչները: Այս պաշտոններում մեծ մասամբ նշանակվում էին թագավորի ազգականները, մերձավորներն ու զինվորական հրամանատարները, իսկ երբեմն՝ նաև տեղական ստրկատիրական ավագանու ներկայացուցիչներն ու ցեղային առաջնորդները: Նահանգների կառավարիչները կոչվում էին «աշխարհակալ» կամ «կուսակալ», իսկ գավառներինը՝ «գավառակալ»:

Արտաքին հարձակումներից պաշտպանվելու համար Հայաստանը, ըստ աշխարհագրական կողմերի, բաժանված էր սահմանապահ շորս խոշոր գինվորական իշխանութիւնների կամ շրջանների, որոնք կոչվում էին «բրեշխութիւն», իսկ այդ շրջանների զորահրամանատարը՝ «բրեշխ»։ Հայկական սկզբնաղբյուրների վկայութիւններից հայտնի են Մոսքի, Աղձնիքի, Նոշիրականի և Գուգարքի բրեշխութիւնները։

Տիգրան II-ի ժամանակ նվաճված երկրները վերածված էին առանձին փոխարքայութիւնների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից նշանակված փոխարքաների միջոցով։

«Շատ թագավորներ, — վկայում է Պլուտարքոսը, — սպասավորում էին Տիգրանին։ Բայց նրանցից շորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպէս ուղեկիցներ և թիկնապահներ, և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք խիտոններ հագած՝ վազում էին առջևից, իսկ երբ նըստած էր լինում և սլաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»։

Պետական տնտեսական-ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հիմնականում պետական տնտեսութիւններից, արհեստանոցներից, հանքերից ու ձկնորսարաններից ստացվող եկամուտներից, քաղաքային և գյուղական բնակչութիւնից դանձվող հարկերից, տուրքերից ու մաքսից։ II — I դարերում (մ. թ. ա.) հայկական պետութիւնը եկամտի կարևոր աղբյուրներն էին նաև սլատերազմի միջոցով ձեռք բերվող ավարը և նվաճված երկրներից դանձվող հարկերը։

Բանակը

Հայկական բանակը սարսաղի գինվորական ծառայութիւն հիման վրա ազատ բնակչութիւնը բոլոր խավերից հավաքագրված բանակ չէր։ Բանակի կոլիզը կազմում էր արքունի մշակական զորքը, որի կազմը համարվում էր ստրկատիրական խավերից։ Պատերազմի դեպքում բանակը համարվում էր նաև աշխարհագրային, իսկ երբեմն նաև զորակոշային հիմունքով քաղաքային ռամիկներից ու շինականներից կազմված զորամասերով։

Հայկական բանակը բաժանվում էր զնդերի, գումարտակների, վաշտերի և ուլիի մասն ստորաբաժանումների։ Թեև գինվորական այդ ստորաբաժանումների թվական կազմի և նրանց ներքին կառուցվածքի մասին մեզ տեղեկութիւններ չեն հասել, բանակը կազմված էր թեթևազին և զրահավորված հեծյալ ու հետևակ զորամասերից, սլարիսպներ քանդող սակրավոր ջոկատներից, օժանդակ ուժերից և գումակից։ Իր մարտունակութիւնը Արևելքում հատկա-

պես հռչակված էր հայկական հեծելազորը կամ «հայոց այրուձին»։
Հունա-հռոմեական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Տիգրան
II-ի ժամանակ հայկական բանակը բաղկացած էր 300 հազար մար-
դուց։ Այդ բանակի մեջ անշուշտ մտնում էին նաև հպատակեցված
ու դաշնակից երկրների օժանդակ զորամասերը։ Բուն հայկական
զորքի թիվը հավանաբար հասնում էր մոտ 120 հազարի։

Բանակի գերագույն հրամանատարը, մեծ մասամբ զորքին ա-
ռաջնորդողը պատերազմում թագավորն էր։ Մակայն բանակը ուներ
նաև իր գլխավոր հրամանատարը, որ կոչվում էր «սպարապետ»։

Հայկական բանակում մարտիկները զինված էին երկար նի-
զակներով, տեգերով, սրերով, թրերով, դաշույններով, վաղը ու
սակը կոչվող տասյարներով, նետ ու աղեղով։ Թշնամու հարվածնե-
րից իրենց պաշտպանելու համար մարտիկները կրում էին վահան-
ներ, իսկ գլուխն ու իրանը պաշտպանելու համար հագնում էին մե-
տաղե լարերից կամ թերթերից պատրաստված սաղավարտներ ու
զրահներ։ Հայերը թշնամու դեմ օգտագործում էին նաև կեռ ճանկե-
րով, Ֆունավորված ն՛ոսի սյաքնիր։

**ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ I—III ԳԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

**Հայ ժողովրդի
պայքարը Հռոմի
և քրա կողմից
նշանակված օտար-
ազգի թագավոր-
ների դեմ**

Առաջին դարի սկզբից Հայաստանը, իր պետականությունը պահպանելով հանդերձ, դառնում է Հռոմին ենթակա երկրներից մեկը: Իրենց տիրապետությունն ամրապնդելու և Հայաստանը աստիճանաբար պրովինցիայի վերածելու նպատակով հռոմեացիները ըսկըսում են այնտեղ նշանակել ժագումով օտար թագավորներ: Հռոմի դրածո այս թագավորները, հայկական գահի վրա իրենց զգալով ժամանակավոր և անապահով, ոչ միայն չէին պաշտպանում երկրի շահերը, այլև, որքան կարելի է, կողոպտում էին այն: Սրանք մեծ մասամբ իրենց տիրապետությունը պահպանում էին հռոմեական ռազմական ուժի միջոցով:

Ի պատասխան Հռոմի այդ քաղաքականության, հայ ժողովուրդը նոր ապստամբություններ է բարձրացնում: Նա Հռոմի դեմ անհավասար, բայց հերոսական պայքար է մղում, համառ ջանքեր է դործադրում իր պետականությունը և անկախությունը վերականգնելու համար:

Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո Գայոս Կեսարը, որը դեռ գտնվում էր Արևելքում, հայկական գահը հանձնում է Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանին:

Հայ ժողովուրդը, վրդովված սրանից, ապստամբություն է բարձրացնում, բայց Գայոս Կեսարը հռոմեական ուժերով ճնշում է այն: Միայն Արտազեսր ամբողջ շարունակում է համառ դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն: Որոշ ժամանակ հետո բերդապահ

զորքի հրամանատար Ադդոնը կեղծ բանակցութիւններ է սկսում Գայոս Կեսարի հետ և նրան է հանձնում ամբողջում պահվող արքունի գանձերի ցուցակը: Երբ ընչաքաղց հոռմեացի զորավարը ուշադիր կերպով ծանոթանում էր այդ ցուցակի հետ, Ադդոնը դաշույնով մահացու հարվածներ է տալիս նրան և թաքնվում բերդում: Ստացած վերքերից էլ Գայոս Կեսարը հետագայում մահանում է: Գաղապած հոռմեացիները երկարատե պաշարումից հետո հրդեհում և գրավում են Արտաղեքը և քանդում նրա պարիսպները: Ադդոնը թշնամիներն ձեռքը կենդանի չընկնելու համար ամբողջ աշտարակից իրեն զցում է խարույկի մեջ:

Արիոբարզանի գահակալութիւնը Հայաստանում երկար չի տևում: 4 թ. սա, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, մահանում է պատահական մահով: Պետք է կարծել, որ հայերը սրան թունավորելու կամ այլ միջոցով սպանել ու վերացրել են մեջտեղից:

Հայաստանի գահը Օգոստոսը հանձնում է Արիոբարզանի որդուն՝ Արտավազդին: Սակայն հայերը, հավանաբար մեկ տարի հետո, 5 թ. նոր ապստամբութիւն են բարձրացնում և սպանում են նաև հոռմեական այսուտր դրածոյին:

Հայ ժողովրդի համառ դիմադրութիւնը, Արիոբարզանի կասկածելի սպտահական մահը և Արտավազդ IV-ի սպանութիւնը հարկադրում են Հռոմին հրաժարվելու Հայաստանը Ատրպատականի հետ միացնելու իր ծրագրից: 6 թ. Օգոստոսը Հայաստանում թագավոր է նշանակում Տիգրան V-ին: Իր կտակի մեջ Օգոստոսը հայտնում է, որ սա ճհայոց արքունի տոհմից էր: Սակայն իրականում նա ծագումով հրեա էր և միայն մոր կողմից հեռավոր ազգակցական կապ ուներ Արտաշեսյան թագավորական տան հետ:

Նույն 6 թ. հայերը նոր ապստամբութիւն են բարձրացնում: Նրանք, հոռմեացիներին և Տիգրան V-ին դուրս վտարելով Հայաստանից, կրկին գահ են բարձրացնում Արտաշեսյան թագավորական տոհմի վերջին ներկայացուցչին՝ էրատո թագուհուն: Սակայն սա արդեն ձեռնացած լինելով, չի կարողանում հրկիրը կառավարել, որի պատճառով էլ կարճ ժամանակից հետո հեռացվում է դահից:

11 թ. պարթևական գահը գրավում է Արտավան III-ը (11—40), ճակատամարտում հաղթելով և երկրից դուրս վտարելով Հռոմի կողմնակից ու կամակատար Վոնոն թագավորին:

Պարտված և գահընկեց արված Վոնոնը, գալով Հայաստան, հոռմեացիների օգնութեամբ տիրում է հայկական գահին և կարճ ժամանակով դուռնում Հայաստանի թագավոր:

Իհարկե, Արտավան III-ը երկար չէր կարող հանդուրժել իր

հակառակորդի գահակալութիւնը Հայաստանում: Նա, երկրում իր իշխանութիւնը ամրապնդելուց հետո, պատերազմի սպառնալիքով Հոռմից պահանջում է իր ախոյանին հեռացնել Հայաստանից: Խուսափելով Արեւելքում վտանգավոր պատերազմից, Հոռմը բավարարում է Արտավանի պահանջը, մանավանդ որ, ինչպես վկայում է Հովսեփի Ֆլավիոսը, «Հայաստանի մեծամեծները, որոնք Նպատ լեռան շուրջն էին բնակվում, հարել էին Արտավանին»: Տիրբրիոս կայսեր (14—37) կարգադրութեամբ Ասորիքի հոռմեական կուսակալը 16 թ. իր մոտ է հրավիրում Վոնոնին և ձերբակալում:

Տիրբրիոսը շուտով Արեւիք է ուղարկում իր որդեգիր Գերմանիկոսին: Սա 18 թ. հոռմեական զորքերով դալիս է Արտաշատ և հայերի համաձայնութեամբ Հայաստանի թագավոր է հռչակում Պոնտոսի Պուլիմոն թագավորի որդուն՝ Ջենոնին, որը մանկութիւնից ապրել էր հայկական միջավայրում և յուրացրել էր հայերի սովորույթներն ու բարքերը: Հայերը փոխում են սբա օտար ու խոռթանունը և վերանվանում են Արտաշես:

Ջենոն-Արտաշեսը (18—34) Հոռմի կողմից Հայաստանում նշանակված օտարազգի թագավորներից միակն է, որ թագավորել է բավական երկար, մոտ 17 տարի և մահացել իր բնական մահով:

Ջենոն-Արտաշեսի մահից հետո, 34 թ. Արտավան III-ը հայկական ավագանու համաձայնութեամբ իր անդրանիկ որդուն՝ Արշակին դարձնում է Հայաստանի թագավոր: Հայերը համակրանքով են ընդունում Արշակ I-ի գահակալութիւնը, որովհետև նրանք, թեկուզ և Հայաստանը Արշակունիների դինաստիայի պետական սիստեմի մեջ մտցնելու սլայմանով, ձգտում էին վերականգնել երկրի պետական անկախութիւնն ու ինքնուրույնութիւնը:

Սակայն Հոռմեական կայսրութիւնը, Հայաստանի հարևան իր շրջանում ու դաշնակից՝ երկրների, բայց հատկապէս Իբերիայի Փարսման թագավորի օգնութեամբ, կարողանում է կրկին վերականգնել իր գերիշխանութիւնը Հայաստանում:

Հոռմեացիների թելադրանքով 35 թ. Փարսմանը և նրա եղբայրը՝ Միհրդատը, կաշառքի ու դավադրութեան միջոցով պալատական ծառայողների ձեռքով Արշակին թունավորել տալուց հետո, մեծ զորքով հարձակվում են Հայաստանի վրա և զրավում Արտաշատը: Արտավան III-ի փորձերը Հայաստանը կրկին գրավելու և իբերներից վրեժ լուծելու ուղղութեամբ ապարդիւն են անցնում: 35 թ. հոռմեացիների համաձայնութեամբ հայկական դահին տիրում և Հայաստանի թագավոր է դառնում: Փարսմանի հղրայրը՝ Միհրդատը:

Միհրդատը զոհ է գնում իր հարազատ հղբոր՝ Փարսմանի և նրա որդու՝ Հոադամիզդի կազմակերպած դավադրութեանը:

Հոադամիզդը Միհրդատին և նրա կնոջը խեղդել է տալիս ժանր գորգերի տակ, որովհետև խոստացել էր նրանց շապանել ո՛չ սրով և ո՛չ էլ թույնով: Ապա սպանել է տալիս նաև Միհրդատի որդիներին:

51 թ. Կապադովկիայի հռոմեական կաշառված կուսակալի ներկայութեամբ Հոադամիզդը Արտաշատում հայտարարվում է Հայաստանի թագավոր:

Տրդատ I-ի գահակալությունը

Նույն 51 թ. իր եղբայրների համաձայնութեամբ գահ է բարձրանում պարթևական ամենանշանավոր թագավորներից մեկը՝ Վաղարշ I-ը (51—75): Սա որոշում է հռոմեացիներին ու նրանց կամակատար Հոադամիզդին դուրս քշել Հայաստանից և հայկական գահը տալ իր եղբորը՝ Տրդատին, իսկ Հայաստանը դարձնել Արշակունյաց տոհմի երկրորդ ինքնուրույն թագավորությունը:

Հայաստանում գերիշխանութուն հաստատելու համար Հռոմի և Պարթևական թագավորության միջև մղվող պայքարի ընթացքում հայկական ավագանու ճնշող մեծամասնությունը թեքված էր պարթևների կողմը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ պարթևները շէին սպանում Հայաստանի ինքնուրույնությանը և նրա տերիտորիալ ամբողջականությանը, մինչդեռ հռոմեացիները ձգտում էին Հայաստանը վերածել հռոմեական պրովինցիայի: Բացի այդ, հայերը ոչ միայն իրենց երկրի դիրքով, բարքերով ու նիստուկացով շատ մոտ էին պարթևներին, այլև նրանց հետ կապված էին մշակութային, կրոնական և ամուսնական փոխադարձ կապերով: Մինչդեռ, ռհայերը, — ինչպես վկայում է Տակիտոսը, — ի էին ատելությամբ դեպի հռոմեացիները»:

Երկիրը հռոմեացիներին տիրապետությունից դուրս բերելու և կայուն պետականություն ստեղծելու նպատակով հայկական ավագանին, ընդառաջելով Վաղարշ I-ի ցանկությունը, համաձայնության է գալիս նրա հետ, որպեսզի հայերն ու պարթևները համատեղ կերպով պայքարեն Հռոմի դեմ, և Տրդատը դառնա Հայաստանի թագավոր:

52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքերով մտնում են Հայաստան, Արտաշատը և Տիգրանակերտը հոծարակամ կերպով իրենց ղոնքեր բացում են պարթևական զորքի առաջ: Պարթևները և ապստամբություն բարձրացրած հայերը երկրից դուրս են քշում հռոմեացիներին և նրանց «դաշնակից» իբերներին: Հոադամիզդը

առանց դիմադրութիւն ցուլց տալու փախչում է իր հոր մոտ՝ Իբերիա, իսկ Տրդատը հայտարարվում է Հայաստանի թագավոր: Տրդատ I-ի գահակալութեամբ ոչ միայն Հայաստանում փաստորեն հիմնադրվում է հայ Արշակունյաց դինաստիան, այլև վերանում է հռոմեական տիրապետութեանը, որի հաստատման ու պահպանման համար Հռոմը մոտ հարյուր տարվա ընթացքում ապարդշուն կերպով հսկայական ուժեր և նյութական միջոցներ էր ծախսել: Հայաստանում հռոմեական տիրապետութեան աշուպիսի անկայուն վիճակը առաջին հերթին իր հայրենիքի անկախութեան համար պայքարող հայ ժողովրդի, իսկ այնուհետև՝ պարթևների համար ու երկարատև դիմադրութեան հետևանք էր:

Կորբուլոնի արշավանքը

Արշակունյաց դինաստիայի և պարթևական գերիշխանութեան հաստատումը Հայաստանում առաջ է բերում նոր պատերազմ Հռոմեական կայսրութեան և Պարթևական թագավորութեան ու նրա զաշնակից Հայաստանի միջև. որը տևում է տասր տարի (54—64):

Հռոմեական տիրապետութեանը Հայաստանում վերականգնելու նպատակով նոր գահ բարձրացած Ներոն կայսրը (54—68) Արեւելք է ուղարկում հռոմեացի հայտնի զորավար Կորբուլոնին:

Տասնամյա պատերազմի առաջին շրջա տարիների ընթացքում կողմերի միջև փոփոխակի հաջողութիւններով տեղի են ունենում միայն փոքր ու սահմանային ընդհարումներ:

58 թ. գարնանը Կորբուլոնը, օգտվելով վրկանաց աշխարհում պարթևների դեմ առաջացած ապստամբութիւնից և պարթևական զորքի այնտեղ զբաղված լինելուց, մեծ ուժերով ներխուժում է Հայաստան և շարժվում դեպի Արտաշատ:

Արտաշատին սպառնացող վտանգի պահին Տրդատը իր զորքերով մայրաքաղաքի մատուցներէ մոտ հարձակվում է հռոմեական բանակի վրա, բայց առանձին հաջողութիւն չի ունենում: Այս ընդհարումից հետո Տրդատը ստիպված է լինում իր զորքերով Հայաստանից նահանջել Ատրպատական:

Տրդատի հեռանալուց հետո Կորբուլոնը առանց կռիւի զրավում է Արտաշատ և իր բանակի հետ 58—59 թթ. ձմեռը անցկացնում է այնտեղ: 59 թ. գարնանը հռոմեական զորքը, դուրս գալով Արտաշատից, շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ: Նախքան հեռանալը հռոմեացիները, Կորբուլոնի հրամանով, հրգեհում, քարուքանդ են անում ու հողին հավասարեցնում Արտաշատը: Կորբուլոնը այս վայրագութիւնը արգարացնում էր նրանով, որ Հայաստանի մայ-

րաքաղաքը իր պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահպանել, իսկ ինքը այնքան ուժ չունեք թե՛ Արտաշատը պահպանելու և թե՛ պատերազմ մղելու համար: Իրապես, Արտաշատի կործանման հիմնական պատճառը ոչ այնքան Կորբուլունի ուժեր շունենալն էր, որքան այն, որ Հայաստանի մայրաքաղաքը հակահռոմեական շարժումների ու պայքարի, հետևապես և Հայաստանի անկախության ձգտող ուժերի միավորման հիմնական կենտրոնն էր:

Արտաշատի կործանումը ավելի ևս ուժեղացնում է հայ ժողովրդի մեջ ատելությունը հռոմեական զավթիչների նկատմամբ: Վրեժխնդրությունը լցված հայերը Արտաշատից դեպի Տիգրանակերտ շարժվող հռոմեական բանակի դեմ մղում են ուժեղ պարտիզանական կռիվներ: Թշնամու զորքերը հատկապես հանդուգն և խիզախ հարձակումների են ենթարկվում Արածանիի հովտի լեռնային շրջաններում:

Չնայած հայերի ցույց տված դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, Կորբուլունին հաջողվում է Տարոնի վրայում մոտենալ Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքին: Տիգրանակերտի մեծ մասամբ օտար ու հելլենականացած բնակիչները քաղաքի դռները բաց են անում հռոմեական զորքի առաջ: Միայն անվախ երիտասարդությունը ամրանում է միջնաբերդում և համառ մարտեր է մղում թըշնամու դեմ: Սակայն հռոմեացիներին վերջ ի վերջո հաջողվում է գրավել նաև միջնաբերդը:

Հայաստանի վերանվաճման առթիվ շոտում կազմակերպվում են տոնահանդեսներ, կտրվում են սղնձե, արծաթե ու ոսկե դրամներ՝ «Հայաստանը նվաճված» և այլ մակագրություններով:

Ներոնի կողմից հայկական գահի համար նոր թեկնածու է բնորոշվում Կապադովկիայի Արքեդայոս թագավորի ժոռը՝ Տիգրանը, որը 60 թ. գալիս է Հայաստան և Տիգրանակերտում գահ բարձրանում: Տիգրանը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, երկար ժամանակ շոտում պատանդ լինելով, ձեռք էր բերել ստրուկներին հատուկ համբերություն ու ստորաքարշություն: Հակտակ հռոմեական զորքի ներկայությամբ, սրա թեկնածությունը Հայաստանում բնդունվում է բացահայտ դժգոհությամբ:

Կորբուլունը, Տիգրան VI-ի տրամադրության տակ մոտ 5000 զինվոր թողնելուց հետո, ինքը մնացած ուժերով հեռանում է Ասորիք:

61 թ. գարնանը հռոմեացիների թելադրանքով Տիգրան VI-ը հարձակվում է սլարթենների գերիշխանության տակ գտնվող Ագիա-

բենի վրա: նա Հայաստանի սահմանակից այս երկիրը, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, «ավերել էր լայն շափով և ավելի երկարատև, քան լինում է ավազակության ժամանակ»: Հավանաբար, այս հարձակման նպատակն էր եղել ստիպել պարթևներին ընդունելու Հայաստանում տեղի ունեցած փոփոխությունը:

Տրդատի արտաքսվելը Հայաստանից և նրա փոխարեն Տիգրան VI-ի զահ բարձրանալը, ինչպես և այս վերջինի հարձակումը Ադիաբենի վրա պարթևական ավազանու շրջանում խիստ դժգոհություններ են առաջ բերում Վաղարշ I-ի դեմ: Իր եղբորից դժգոհ էր նաև Տրդատը:

Վաղարշ I-ը, հաշվի առնելով այս բոլորը, անմիջապես հաշտություն է կնքում Վրկանաց աշխարհի հետ, շտապ նոր, խոշոր ուժեր է հավաքում և 61 թ. պատերազմ է սկսում Հռոմի և նրա կամակատար Տիգրան VI-ի դեմ: Պարթևական բանակը բաժանվում է երկու մասի: Զորքի մի մասը, Տրդատի հրամանատարությամբ, մտնում է Հայաստան և գալիս պաշարում է Տիգրանակերտը, որտեղ, ճակատամարտից խույս տալով, ամբացել էին Տիգրան VI-ը և հռոմեական լեգեոնները: Պարթևական զորքի մյուս մասը, Վաղարշի ղեկավարությամբ, Միջագետքի կողմից շարժվում է դեպի Ասորիք:

Կորբուլոնը, համոզված լինելով, որ այժմ արդեն չի կարող կռվել ու հաղթել հայ-պարթևական միացյալ ուժերին, ինչպես և վախենալով, որ վտանգավոր այս պատերազմում կարող է կորցնել նաև նախկինում հեշտությամբ ձեռք բերած իր փառքը, խնդրում է ներոնից նոր զորավար ուղարկել Հայաստան:

Կորբուլոնը, մինչև նոր հրամանատարի գալը ժամանակ շահելու, պատերազմի պատասխանատվությունից խուսափելու և Տիգրանակերտում պաշարված հռոմեական լեգեոններին փրկելու նպատակով, Մծբին քաղաքում պարթևների առաջարկած պայմաններով, ղինադադար է կնքում Վաղարշ I-ի հետ: Ըստ ղինադադարի պայմանների՝ Կորբուլոնը Տրդատին ձանաչում է իբրև Հայաստանի թագավոր: Միաժամանակ թև՝ Վաղարշ I-ը և թև՝ Կորբուլոնը Հայաստանից զուրս են բերում պարթևական ու հռոմեական զորքերը: ինչպես և Տիգրան VI-ին: Այսպիսով, կողմերի միջև կնքված համաձայնությունը, Տրդատի դահակալության պայմանով Հայաստանը ճանաչվում է իբրև անկախ ու ինքնուրույն պետություն:

**Պետտոսի արշա-
վաճքը և նրա
պարտությունը**

Վաղարշ I-ը զինադադարի պայմաններին հիման վրա վերջնական հաշտություն կնքելու եպատակով դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ։ Սակայն ներոն կայսրը մերժում է այդ պայմանները և դեսպաններին ետ է ուղարկում ձեռնունայն։

Պատերազմը շարունակելու համար ներոնը նոր բանակով Արևելք է ուղարկում Պետոս զորավարին։ Սա, գալով Կասպագով-կիա, հայտարարում է, թե ինքը հաղթված հայերի վրա հարկ է դնելու, նրանց ենթարկելու հռոմեական օրենքներին և Հայաստանում թագավորի սովորի փոխարեն հաստատելու է հռոմեական իշխանություն։

62 թ. ամռանը Պետոսը իր զորքերով, Մելիտինեի մոտից անցնելով Նիքատ գետը, ներխուժում է Հայաստան և Տավրոսյան լեռների վրայով շարժվում դեպի Տիգրանակերտ։ Սակայն հայերը ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս, որի պատճառով էլ նրան հաղիվ է հաջողվում գրավել սահմանամերձ մի քանի ամրություններ։ Պետոսը, նկատի ունենալով վրա հասնող ձմեռվա ցրտերը, շուտով իր զորքերը ետ է տանում և բանակ է դնում Խարբերդի դաշտում, Արածանիի ափին, Հռանդեա կոչվող վայրում։

62 թ. աշնանը պարթևական և հայկական զորքերը շարժվում են Մոփք՝ Պետոսի դեմ։ Հայ-պարթևական զորքերը, Տավրոսի լեռնանցքները պաշտպանող և դաշտավայրի տարբեր մասերում զրտնըվող հռոմեական թուր զորամասերին գլխովին ջախջախելուց հետո, գալիս են ու շրջապատում Պետոսի ամրացված ճամբարը։ Նրանք սկսում են ուժեղ ճնշում գործադրել և զգալի կորուստներ պատճառել պաշարված հռոմեացիներին։

Պետոսը իր բանակի մնացած մասը վերջնական կործանումից փրկելու համար հաշտություն է խնդրում։ Վաղարշ I-ը բանակցություններ վարելու և զինադադար կնքելու համար Պետոսի մոտ է ուղարկում հայ զորավար Վասակին։ Սա պահանջում է հռոմեացիներից անվերապահ կերպով անձնատուր լինել, հայտարարելով, որ Հայաստանը գրավելու կամ սլահելու միայն պատրանքն է մնացել հռոմեացիների մոտ, իսկ իրական ուժը հայերի ու պարթևների ձեռքումն է։

Հայ դիվորները, շրջափակելով ևլքի թուր ճանապարհները և մտնելով հռոմեական ամրացված ճամբարը, սկսում են զինաթուփել հռոմեացիներին, ետ իլել նրանցից գերիներին և այն ամբողջ ավարը, որ նրանք վերցրել էին Հայաստանից։ Հռոմեական ասպարտելիս համարվող բանակը ենթարկվում է ստորացման, ծաղր

ու ծանակի: Հայերը զինաթափված հոռմեացի զինվորներին ու հրամանատարներին ծնկաչոք կերպով անց են կացնում նիզակներով պատրաստված «լծի» տակով, որը այդ ժամանակ համարվում էր ամենամեծ ստորացումը պարտվողների համար:

Պետոսի և նրա բանակի մնացորդների հեռանալը Հայաստանից վերածվում է ամոթալի փախուստի: Նրանք մի օրվա ընթացքում, առանց ետ նայելու, փախչում են ավելի քան 60 կիլոմետր, ճանապարհին թողնելով վիրավորներին:

Հռամեացի դաշնագիրը և հայկական թագավորության վերականգնումը

Վաղարշ I-ը նոր դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ, որոնք այնտեղ են ժամանում 63 թ. գարնանը: Սրանք Ներոնին են հանձնում Վաղարշի նամակը, որտեղ նա հայտնում էր, որ թեև պարթևները հաղթել են հռոմեացիներին և ունեն զինվորական գերակշռություն, բայց առաջարկվում է Տրդատին Հայաստանում թագավոր ճանաչելու պայմանով հաշտություն կնքել: Ներոնը մերժում է հաշտության առաջարկը, որովհետև այն համարում է Հռոմի համար նվաստացուցիչ ու անպատվաբեր: Սակայն այս անգամ Վաղարշի դեսպաններին նվերներ են տալիս և նրանց հասկացնում, որ պարթևների առաջարկած պայմաններով հաշտություն կկնքվի, եթե Տրդատը անձամբ գա Հռոմ և իր թագը ստանա Ներոնի ձեռքից: Սրանով Հռոմը ցանկանում էր մեղմացնել իր ղորքերի ծանր պարտության տպավորությունը և պահպանել իր վարկը Արևելքում:

Ներոնը հայերի ու պարթևների դեմ պատերազմը շարունակելու հրամանատարությունը կրկին հանձնարարում է Կորբուլոնին, տալով նրան պատերազմ վարելու, հաշտություն կնքելու արտակարգ լիազորություններ: 64 թ. Կորբուլոնը խոշոր ուժերով մտնում է Մոփք: Սակայն նա, ելնելով Հռոմից ստացած իր հրահանգներից, խուսափում է պատերազմից և աշխատում է հաշտություն կնքել: Այդ նպատակով նա բանակցություններ է սկսում Վաղարշի և Տրդատի հետ:

Վաղարշը և Տրդատը, Հայաստանը հետագա ավերումից ազատելու և Հռոմի հետ կայուն խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ընդունում են Կորբուլոնի առաջարկությունը: Տրդատը պահանջում է, որ կողմերի հանդիպումը և հաշտության դաշնագրի կնքումը տեղի ունենա հռոմեական բանակի պարտության վայրում, որպեսզի ընդգծված լինի, որ ինքը հայկական գահը Ներոնից ստանում է ոչ թե իբրև պարզև, այլ հայ-պարթևական բանակների դեմ տարած

հաղթանակի շնորհիվ Կորբուլունը ստիպված է լինում համաձայնել Հոռոմի համար ոչ պատվաբեր այդ առաջարկության հետ:

64 թ. Հռոմեացիները կողմերի միջև կնքվում է հաշտության դաշնագիր: Այդ դաշնագրով Տրդատը ճանաչվում է Հայաստանի թագավոր, միայն նա պետք է անձամբ գնար Հոռոմ և թագը ստանար Ներոնի ձեռքից: Հաշտությունից հետո հռոմեական և պարթևական զորքերը հեռանում են Հայաստանից, վերականգնվում են Հայաստանի նախկին սահմաններն ու ինքնուրույնությունը:

65 թ. Տրդատը կնոջ ու երեխաների, իր եղբորորդիների հետ, ինչպես և 3000 հայ ու պարթև հեծյալներից բաղկացած շքախմբի և հռոմեական մի հատուկ զորամասի ուղեկցությամբ ցամաքային ճանապարհով ուղևորվում է Հոռոմ: Նրա ուղևորությունը տևում է մոտ ինը ամիս: Տրդատին և սրա ուղեկիցներին բոլոր քաղաքներում հանդիսավոր ու փառահեղ ընդունելություն են ցույց տալիս: Ուղևորության ամբողջ ծախսը, որը կազմում էր օրական մոտ 200 000 դինար-դրաքմե, այսինքն՝ մոտ 160 000 ոսկի ոտրլի, վճարում էր Հռոմեական կայսրությունը:

Ներոն կայսրը Տրդատին ընդունում է սիրալիկ կերպով: Հոռոմում Տրդատի պատվին կազմակերպվում են հանդեսներ: Ներոնը Հոռոմի հրապարակում հանդիսավոր կերպով բազմահազար բնակչության և զորքի ներկայությամբ թագադրում է Տրդատին:

Կորբուլունի կողմից ավերված Արտաշատը վերաշինելու համար Ներոնը Տրդատին նվիրում է 50 միլիոն դինար-դրաքմե, այսինքն՝ մոտ 40 միլիոն ոսկի ոտրլի, ինչպես և նրան է տալիս հռոմեացի բազմաթիվ արհեստավորներ: Հռոմեական կայսրի այս առատաձև ընդունման նպատակն էր, անշուշտ, սիրալիկ Տրդատին և մեղմացնել հայերի ատելությունն ու զայրույթը հռոմեացիների նկատմամբ:

66 թ. Տրդատը իր ուղեկիցներով վերադառնում է Հայաստան: Այսպիսով, իրավական տեսակետից վերջնականապես վերականգնվում է հայ ժողովրդի պետական անկախությունը, և Հայաստանում հաստատվում է Արշակունյաց թագավորությունը:

Հայաստանում թագավորող առաջին Արշակունի թագավորները ծագումով պարթևներ էին: Սակայն հետագայում նրանք աստիճանաբար, ինամիական կապեր ստեղծելով տեղական իշխանական տներին հետ, լրիվ կերպով հայանում են, և այդ դինաստիան ազգայնանալով ստանում է հայկական բնույթ:

Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում խոշոր դրական դեր է կատարում, որովհետև նա ոչ միայն երկրում

ատեղծում է քիչ թե շատ կայուն ու կենտրոնացված պետականութիւն, այլև նպաստում է երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքի և հայկական մշակութի հետագա զարգացմանը:

Տրդատ I-ի հետագա գործունէութիւնը

տանում քաղաքների, արհեստագործութիւնն ու առևտրի զարգացմանը:

Տրդատ I-ը Հռոմից վերադառնալուց հետո վերաշինում է ավերված Արտաշատը, որը, ի պատիվ ներոն կայսրի, վերանվանվում է Ներոնեա: Սակայն այս նոր անունը ժողովրդականութիւն չի ըստանում և չի տարածվում:

Տրդատ I-ը, ինչպես երևում է Գառնիում հայտնաբերված նրա հունարեն արձանագրութիւնից, 77 թ. վերակառուցում է նաև Գառնիի բերդը և նրա ներսում կառուցում նոր շէնքեր: Նրա կառուցած հռչակապ շէնքերից մեկն է Գառնիի սյունազարդ և սքանչելի քանդակներով զարդարված հեթանոսական տաճարը, որը այժմ էլ մեծ հիացմունք է սլատճառում դիտողներին:

Այս ժամանակ Հայաստանի հատկապես հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան շրջանների հանգստութիւնը որոշ չափով խանգարում են ալանները, որոնք կովկասյան մյուս ցեղերի ու իրերների հետ միասին 72 թ. կողոպուտի նպատակով արշավում են դեպի Ատրպատական ու Հայաստան: Տրդատը հայկական ուժերով ռազմերթի ելնելով, ճակատամարտ է տալիս նրանց դեմ: Ալանների արշավանքը կրկնվում է նաև 75 թ.:

Տրդատի կյանքի վերջին տարիները և նրա մահվան ճիշտ թվականը հայտնի չեն: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ նա թագավորել է մինչև 78 թ.:

Հայաստանը Սաւատրուկի ժամանակ

Տրդատ I-ին հաջորդում է Սանատրուկը (78—110), որը ծագումով Արշակունի էր: ձևայոց թագավոր Սանատրուկը,—վկայում է հույն մատենագիր Սուեդասը,—ունեւր միջին հասակ, բայց հակում ունեւր ամեն մի մեծ բանի և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արգարհատութիւն և իր կենցաղավարութիւն մեջ զուսպ էր, նաև լափավոր և ուղղամիտ, ինչպես լավադուլանները հույների և հռոմեացիների մեջ»:

Սանատրուկի ժամանակ Հայաստանում շարունակում է զար-

գանալ քաղաքաշինութիւնը: Նա Արածանի գետի և Մեղրագետի միախառնման տեղում, Մուշի դաշտի արևմտյան կողմում կառուցում է Մծուրն կամ Մծուրք քաղաքը:

Սոտ 110 թվականին մահանում է Սանատրուկը և թաղվում Դարանաղաց գավառի Անի ամրոցում գտնվող հայ թագավորների, այդ թվում և Արշակունի թագավորների տոհմային գերեզմանատանը: Սրա դամբարանը, ինչպես վկայում է Փավստոս Բուզանդը, հրկայաշեն, ամրապինդ և ճարտարագործ մի կառուցվածք էր, որը նույնիսկ չէին կառուցեցել բանալ պարսիկները, երբ նրանք 365 թ., գրավելով Անի ամրոցը, քանդել էին հայ թագավորների գերեզմանները և նրանց մեջ եղած ոսկորները տարել իրենց հետ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ II—III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Տրայանոս կայսեր արշավանքը

Չնայած Արշակունյաց դինաստիայի հաստատմանը, մինչև II դարի վերջը հայկական գահը ժառանգաբար չէր անցնում Հայաստանի Արշակունի թագավորների որդիներին:

Հռոմեացի դաշնագրի հիման վրա՝ յուրաքանչյուր թագավորի մահից հետո պարթև Արշակունիները հայկական գահի համար իրենց տոհմից առաջարկում էին նոր թեկնածու, որը կարող էր թագավորել Հռոմեական կայսրության հավանությունը և հաստատությունը ստանալուց հետո միայն:

Սանատրուկի մահից հետո, պարթև Արշակունիների առաջարկով ժամբ և Հռոմեական կայսրության համաձայնությունով, Հայաստանում գահ է բարձրանում պարթևաց Բակուր II թագավորի (77—110) որդին՝ Աշխադարը:

113 թ. պարթևաց նոր թագավոր հոսրովը, իր սլետության շահերի տեսակետից անհամապատասխան համարելով Աշխադարին, ինքնադուրս կերպով առանց Հռոմեական կայսրության համաձայնության, Աշխադարին հեռացնում է հայկական գահից և նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր է նշանակում Բակուր II-ի մյուս որդուն՝ Պարթամասիբին:

Տրայանոս կայսրը (98—117), Հայաստանում կատարված այս փոփոխությունը համարելով Հռոմեացի դաշնագրի խախտում և հռոմեական շահերի ոտնահարում, մի խոշոր արշավանք է կատարում դեպի Արևելք: Այս արշավանքի անմիջական շարժառիթը թեև Հայաստանում կատարված փոփոխությունն էր, սակայն իրական-

Ճու՛մ այս արշավանքով Տրայանոսը ձգտում էր Արևելքում վերականգնել Հռոմի խախտված դիրքերը:

114 թ. գարնանը Տրայանոսը իր զորքերով մտնում է Հայաստան և, Մոփբի մայրաքաղաք Արշամաշուսը գրավելուց հետո, գալիս բանակ է դնում Եկեղյաց գավառում: Այստեղ Տրայանոսին է ներկայանում Հայաստանի թագավոր Պարթամասիրը և իր թագը դնում նրա ոտքերի մոտ, այն հույսով, որ այդ թագը կրկին ևս կըստանա կայսրի ձեռքից: Սակայն Տրայանոսը մերժում է հայկական գահը վերադարձնել Պարթամասիրին և հայտարարում է, որ ինքը որոշել է Հայաստանը դարձնել հռոմեական պրովինցիա:

Տրայանոսը Պարթամասիրին և նրան ուղեկցող պարթևներին թույլ է տալիս հեծյալ մի պահակախմբի հսկողութանը հեռանալ հռոմեական բանակից: Սակայն ճանապարհին ուղեկցող պարթևների և հռոմեական պահակախմբի միջև տեղի է ունենում ընդհարում, որտեղ և սպանվում է Պարթամասիրը:

Եռտու՛ղ Տրայանոսը նվաճում է Հայաստանը և այն վերածում հռոմեական պրովինցիայի:

Տրայանոս կայսրը իր հետագա արշավանքի ընթացքում 114—116 թթ. գրավում է նաև Մծբինը, Եդեսիան, պարթևների մայրաքաղաք Տիգրսնը, Սելևկիան և հասնում մինչև Պարսից ծոց:

116 թ. Հայաստանում, Միջագետքում և Ադիաբենում ուժեղ ապստամբութուններ են առաջանում հռոմեացիների դեմ: Այս ապստամբութունները ողևորում են նաև պարթև Արշակունիներին, որոնք, մի կողմ թողնելով իրենց ներքին տարաձայնութունները, ամբողջ ուժերը համախմբում են՝ արտաքին թշնամու դեմ: Ապստամբներն ու պարթևական զորքերը շատ տեղերում ջարդում կամ դուրս են վտարում հռոմեական պահուպան զորքերին:

Տրայանոսը իր թիկունքը վտանգված տեսնելով, շտապ վերադառնում է Միջագետք և դաժան կերպով ճնշում այստեղ առաջացած ապստամբութունները: Սակայն դրանից հետո Տրայանոս կայսրը երկար չի ապրում: Նա մահանում է 117 թ. Կիլիկիայում:

Հռոմեա-պարթևական հետադա մըրցակցությունը և Հայաստանը

Տրայանոսի մահից հետո Ասորիքում դաժնող հռոմեական զորքերը կայսր են հռչակում նրա ազգական Ադրիանոսին (117—138): Սահրածարվում է Տրայանոսի բոլոր նվաճումներից և նոր նվաճված հրկրամասերը վերադարձնում է պարթևական թագավորութանը, որովհետև կայսրութունը առանց ուժերի ծայրահեղ լարման ու նյութական մեծ միջոցների չէր կարող պահել դեռևս տեղ-տեղ ապստամբութուններով

բռնկված, շխաղաղեցված և հոռմեացիների դեմ թշնամաբար տրամադրված այդ երկրամասերը:

Հայ ժողովրդի բարձրացրած ապստամբութեան և ցույց տված համառ դիմադրութեան, ինչպես և պարթևների հետ ընդհարվելու վտանգի հետևանքով Ադրիանոսը ստիպված է լինում հոռմեական զորքերը դուրս բերել նաև Հայաստանից: 117 թ. կրկին վերականգնրվում են Հայաստանի ներքին ինքնուրույնութունն ու թագավորութունը և գահ է բարձրանում Մանատրուկ թագավորի որդին՝ Վաղարշ I-ը (117—140):

Հայաստանում կրկին հաստատվում է համեմատաբար երկարատև խաղաղութուն: Տնտեսական կյանքի զարգացման հետևանքով Արարատյան դաշտում, Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատից ոչ այնքան հեռու, առաջանում է մի նոր մեծ քաղաք: Դեռևս Երվանդունիների ժամանակ գյուղաքաղաք հանդիսացող Վարդգեսավանը աստիճանաբար մեծանում, բազմամարդանում և առևտրաշահ քաղաքի է վերածվում: Հայոց Վաղարշ I թագավորը ամուր պարիսպներով ու պատվարով շրջապատում է Վարդգեսավանը և այն իր անունով վերանվանում Վաղարշապատ, որը հայկական և հունա-հոռմեական սկզբնաղբյուրներում կոչվում է նաև նոր քաղաք կամ Կայնեպոլիս:

Վաղարշ I-ի մահից հետո, մեզ անհայտ պատճառներով, Հայաստանում կրկին հաստատվում է հոռմեական գերիշխանութունը: 140 թ. Անտոնիոս Պիոս կայսրը (138—161) Հայաստանում թագավոր է նշանակում հոռմեական սենատի անդամ Սոհեմոսին (առաջին անգամ՝ 140—161), որին հորենացին անվանում է Տիգրան: Մա ծագումով Արշակունի շէր, այլ եմեսայի (այժմ՝ Հունս) իշխանական տոհմից:

Սոհեմոս-Տիգրանին գահ բարձրացնելը Հայաստանում, որը բացահայտ կերպով հոռմեացիների կողմից Հուանդեայի դաշնագրի խախտումն էր, իհարկե, երկար շէր կարող հանդուրժելի լինել պարթևների համար: 161 թ. պարթևական զորքերը մտնում են Հայաստան, դիտավիճակում հոռմեական լեզուներին և Սոհեմոսին դուրս են վտարում Հայաստանից: Պարթևները Հայաստանի թագավոր են հռչակում Արշակունի Բակուրին:

Հոռմեացիները Կապադովկիայից նոր ուժեր են ուղարկում Հայաստան, որոնք շարաշար պարսվում են հայ-պարթևական զորքերի կողմից:

Պարթևներին հտ մղելու և Հայաստանում Հռոմի գերիշխանութունը վերականգնելու համար Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (161—

180) խոշոր ուժերով Արևելք է ուղարկում իր գահակից եղբորը՝ Լուկինս Վերոսին (161—169):

163 թ. ամռանը հռոմեական զորաբանակներից մեկը, Ստատիոս **Պրիսկուս** զորավարի գլխավորությամբ, Կապադովկիայի վրայով ներխուժում է Հայաստան և համառ կռիվներից հետո նվաճում այն: 163 թ. վերջին հռոմեացիները նվաճում են նաև Արտաշատը և այն կրկին ավերում: Հայաստանի թագավոր Բակուրը գերի ընկնելով, ուղարկվում է Հռոմ, որտեղ և որդեգրվում է արքայական Ավրելյան ազգատոհմում և այնտեղ էլ մահանում:

164 թ. հռոմեացիները Հայաստանում նորից գահ են բարձրացնում Հռոմից վերադարձած Սոհեմոս-Տիգրանին: Դրանից վերջովված հայերը, Տրդատ հայ իշխանի գլխավորությամբ, հուժկու ապստամբություն են բարձրացնում: Սակայն հռոմեական զորքերը դաժան կերպով ճնշում են ապստամբությունը և ձերբակալում Տրդատին:

Հռոմեացիները զգալի լափով ավերված Արտաշատի փոխարեն Վաղարշապատը հայտարարում են Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և այն դարձնում են հռոմեական զորքերի կայան, հետագայում պարհակների միջոցով ավելի ևս ամրացնելով նրա պարիսպները: 164 թ. սկսած մինչև V դարի երկրորդ կեսը Վաղարշապատը դառնում է Հայաստանի մայրաքաղաքը, թեև Արտաշատը և հետագա դարերում շարունակում է մնալ երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոններից մեկը:

Մեզ հայտնի չէ, թե երկրորդ անգամ Սոհեմոս-Տիգրանը մինչև Երբ է թագավորել: Ենթադրում են, որ նա մահացել է 185 թ.:

Սոհեմոս-Տիգրանի մահից հետո հայկական դահը գրավում է պարթևաց թագավորի հորայր **Վաղարշ II-ը** (185—198): Հռոմեական կայսրությունը, որն այս ժամանակ ներթիվ խառնակ և անկայուն վիճակ էր ապրում, պարթևների հետ ընդհարումներից խուսափելու նպատակով համաձայնվում է Հայաստանում տեղի ունեցած այս փոփոխության հետ:

193 թ. Հռոմում կայսր է հռչակվում Սևպտիմիոս Սեբրսը (193—211): Սա 194 թ. աշնանը, մեծ ուժերով գալով Արևելք, ցանկանում է ներխուժել նաև Հայաստան: Սակայն հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը կանխում է այդ, ուղարկելով նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, ինչպես և խոստանալով զինակցություն ու բարեկամություն:

197 թ. հոռմեացիները ոչ միայն վերանվաճում են Միշապետքը, այլև գրավում են պարթևների մայրաքաղաք Տիզբոնը և Բաբելոնը: 199 թ. պարթևները ստիպված են լինում հաշտության դաշնագիր կնքել Սևերոսի հետ: Այդ դաշնագրով Միշապետք անցնում է Հռոմեական կայսրությանը:

Հռոմեացիները գրավելով և պրովինցիայի վերածելով Միշապետքը, փաստորեն սեպ են խրում Հայաստանի և Պարթևստանի միջև և այդ երկրները բաժանում իրարից:

Հայ Արշակունիները, որոնք վաղուց ձգտում էին ազատվել պարթև Արշակունիների վերահսկողությունից և Հայաստանում հիմնել իրենց սեփական ժառանգական դինաստիան, աշխատում են դաշինք կնքել հաղթական Հռոմեական կայսրության հետ, մանավանդ որ այժմ կայսրությունը այն շահով շէր սպառնում երկրի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, որքան առաջ:

Սեպտիմիոս Սևերոսը հայերին սիրաշուհելու, հայ-պարթևական հետագա հնարավոր դաշնակցությունը խափանելու նպատակով ընդառաջում է Վաղարշ II-ի ցանկությունը և բարեկամական դաշնագիր է կնքում նրա հետ: Ըստ այդ դաշնագրի՝ կայսրը դուրս է բերում Հայաստանում գտնվող հռոմեական զորքերը, թույլ է տալիս մեծացնել հայկական հեծելազորի թիվը և ամեն տարի զգալի գումար է բաց թողնում նրա պահպանման համար. սակայն, պայմանով, որ այդ զորքը պետք է մասնակցեր հռոմեական արշավանքներին:

Հայաստանում հիմնվում է հայ Արշակունիների սեփական ժառանգական գինաստիան, որի հիմնադիրը, ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Հ. Մանանդյանը, դառնում է Վաղարշ II-ը, և որ այս Վաղարշը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Խորենացու մոտ հիշատակված հայոց թագավոր Վաղարշակը:

1967 թ. պեղումների ժամանակ Գառնիում հայտնաբերվել է պահպանված մի արձանագրություն, որի նախնական ընթերցումից պարզվում է, որ այն թողել է հայոց Վաղարշ թագավորի որդին: Այս փաստը ևս ասացուցում է, որ Վաղարշ II-ի ժամանակ հայ Արշակունիների Բաղավորությունը դարձել էր ժառանգական:

198 թ. կովկասյան լեռնակառնները նոր արշավանք են գատարում դեպի Հայաստան: Թեև Վաղարշ II-ը հաղթում և դուրս է թշում նրանց Հայաստանից, սակայն տեղի ունեցած կոտլներից մեկում սպանվում է նաև ինքը

Վաղարշ II-ին հաջորդում է նրա որդին Խոսրով I-ը (198—215)։ Նա, ինչպես վկայում է կայսեր արշավանքը Խորենացին, իր հոր վրեժը լուծելու նպատակով մի արշավանք է կատարում Կովկասի լեռնականների դեմ և հաղթում նրանց։

Սեպտիմիոս Սևերոսից հետո կայսր է դառնում նրա որդին՝ Անտոնինոս Կարակալլան (211—217)։ Սա անգուժ, նենգամիտ, վրիժառու և փոքրոգի մի բռնակալ էր։ Նա երազում էր նմանվել իր ամենասիրելի հերոսին՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան։

Այդ նպատակով էլ Կարակալլան 215 թ. գալիս է Ասորիք։ Նա նախ որոշում է գրավել Հայաստանը և այն դարձնել հռոմեական պրովինցիա։ Հենց այդ ժամանակ հայոց Խոսրով I թագավորի և նրա որդիների միջև ներքին տարաձայնություններ ու վեճեր էին առաջացել։ Կարակալլան, օգտվելով դրանից, հայոց թագավորին և նրա որդիներին հաշտեցնելու պատրվակով, կեղծ բարեկամական նամակներով իր մոտ՝ Անտիոք է կանչում Խոսրովին ու նրա ընտանիքի անդամներին, Երբ Խոսրովը և նրա կինը միամտաբար գալիս են Անտիոք, Կարակալլան ձերբակալում է վեղբյիններիս և ուղարկում Հռոմ։

Հռոմեական կայսեր այս նենգ ու ամարդի արարքն ընդհանուր զայրույթ է առաջ բերում Հայաստանում։ Հայերը զենք են բարձրացնում և շեն ուզում հպատակվել Կարակալլային։ Նրանք Հայաստանի թագավոր են հռչակում Խոսրով I-ի որդիներից մեկին՝ Տրդատ II-ին (215—252)։

Կարակալլան աշխատում է զենքի ուժով հնազանդեցնել հայերին, բայց հաջողություն չի ունենում։ Հայերը նրա ուղարկած զորքերին ջախջախում և դուրս են քշում երկրի սահմաններից։

216 թ. Կարակալլան սլատերազմ է սկսում պարթևների դեմ։ Նա Մարաստանի շուրջը գտնվող երկրները ավերելուց և Ադիաբենը գրավելուց հետո վերադառնում և ձմեռում է Եդեսիայում։ 217 թ. գարնանը նա նոր արշավանքի է դուրս գալիս պարթևների դեմ, բայց հենց այդ ժամանակ էլ սպանվում է իր զինվորների ձեռքով։

Նոր կայսր Մակրինոսը (217—218) թեև շարունակում է պատերազմը, սակայն Մծրինի մոտ երկու անգամ պարտություն կրելով, ստիպված է լինում հաշտություն կնքել Արտավան V թագավորի (216—224) հետ։ Մակրինոսը ստիպված է լինում դադարեցնել նաև թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ։ Եվ որովհետև Խոսրով I-ը մահացել էր բանտում, ուստի Մակրինոսը նրա որդուն՝

Տրդատ II-ին, ճանաչում է Հայաստանի թագավոր և նրան ուղարկում է թագուհի Մակրինոսը բանտից ազատում ու էտ է դարձնում նաև Տրդատի մորը: Բացի այդ, նա Տրդատին է վերագարծնում նաև Հայաստանից տարված ավարը և նրա հոր ունեցած կարվածքները կապադովկիայում:

Սասանյան դինաստիայի հաստատումը Պարսկաստանում և Հայաստանը

Սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների սրման, ապստամբությունների, անվերջ դահակալական կռիվների և Հռոմեական կայսրության դեմ մղված անհաջող երկարատև պատերազմների հետևանքով պարթև Արշակունիների դինաստիան հեղինակազրկվում, թուլանում և կանգնում է անկման առաջ:

Պարթև Արշակունիների դեմ շարժումն սկսվում է բուն պարսկական նահանգից՝ Ցարսից կամ Պարսքից, որը հանդիսանում էր Աքեմենյանների հայրենիքը և ղրադաշտական կրոնի կենտրոնը: Շարժման գլուխն է կանգնում Պարսքի Ստահր քաղաքի արքայիկ Արտաշիլը, որը նույն քաղաքի քրմապետ Սասանի թոռն էր:

224 թվականի գարնանը տեղի ունեցած ճակատամարտում Արտավանը պարտվում և սպանվում է: Շուտով Արտաշիլը գրավում է ամբողջ Պարթևական թագավորությունը և նրա մայրաքաղաք Տիզբոնը: 226 թվականին նա Տիզբոնում հանդիսավոր կերպով թագադրվում և իրեն հայտարարում է «Իրանի արքայից արքա» կամ «Իրանի շահնշահ»: Այսպիսով, Արտաշիլ I-ը (226—241) Պարսկաստանում հիմք է դնում մի նոր դինաստիայի, որը նրա պապ Սասանի անունով կոչվում է Սասանյան:

Սասանյանները, հենվելով Իրանում նոր ձևավորված ֆեոդալական դասակարգի ու քրմական դասի վրա, ինչպես և համախումբելով իրանական ժողովրդի ուժերը, ստեղծում են ավելի կենտրոնացված և ուժեղ պետություն, քան Պարթևական թագավորությունն էր: Նրանք, իրենց համարելով Աքեմենյանների ժառանգորդները և նրանց ավանդույթների շարունակողները, սկզբից ևեթ ձգտում են վերականգնել հին պարսկական աշխարհակալ պետությունը և նրա հզորությունը: Այդ նպատակով էլ Սասանյանները, ի տարբերություն պարթև Արշակունիների, Հռոմեական կայսրության դեմ ըսկըսում են վարել ակտիվ հարձակողական քաղաքականություն և աշխատում են նրան դուրս քշել Արևելքից:

Սասանյանները խիստ ու անհաշտ թշնամական դիրք են գրավում նաև Հայաստանի նկատմամբ, այնտեղ իշխող Արշակունիները

րին համարելով իրենց դինաստիական հակառակորդները: Նրանք ոչ միայն ձգտում են Հայաստանում ևս վերացնել Արշակունիներին, այլև նվաճել Հայաստանը և այն դարձնել Պարսկաստանին ենթակա մարզերից մեկը:

Հայ ժողովուրդը իր պետականությունը և ինքնուրույնությունը պահպանելու համար ստիպված է լինում համառ ու անհավասար պայքար մղել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Այդ պայքարում Հայաստանը հարկադրված է լինում հակվել դեպի Հռոմեական կայսրությունը, յանավանդ որ վայրէջքի ու անկման երկարատև ճգնաժամի մեջ մտած կայսրությունը այժմ արդեն Հայաստանի համար այնքան վտանգավոր չէր, որքան առաջ:

Սասանյան դինաստիայի հաստատումը Պարսկաստանում ունենում է նաև այն հետևանքը, որ հայերը, աղվաններն ու վրացիները քաղաքականապես ու մշակույթով ավելի սերտ կերպով մերձենում են իրար, քանի որ Սասանյանները սպառնում էին նաև Աղվանից աշխարհի ու Վրաստանի անկախությանը:

Պարթև Արշակունիների անկումից հետո, ինչ-
Հայաստանի պալ-
քարը Սասանյան V-ի որդիները և Սասանյանների հակառա-
Պարսկաստանի դեմ կորդ պարթևական ավագանու ներկայացուց-
ցիչները իրենց զորքերով գալիս են Հայաստան և սպաստան գտնում Հայոց թագավորի մոտ: Հայաստանը փաստորեն դառնում է հակասասանյան ուժերի համախմբման հիմնական կենտրոնը:

Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը տասնմեկ տարի հայկական, Հայաստանում սպաստանած պարթևական, ինչպես և դաշնակից վրացական, աղվանական ու կովկասյան լեռնականների միացյալ ուժերով բաղմաթիվ արշավանքներ է կատարում, որպեսզի Պարսկաստանում տապալի Սասանյանների տիրապետությունը և վերահաստատի պարթև Արշակունիների դինաստիան: Սակայն նրա այդ ջանքերը ոչ մի արդյունք չեն տալիս:

Իհարկե, Սասանյանները իրենց հերթին չլին կարող հաշվի չառնել և անտեսել Հայաստանից իրենց սպառնացող այս վտանգը: Արտաշիր I-ը, Իրանում իր իշխանությունն ամբապնդելուց հետո, որոշում է նվաճել Հայաստանը և ոչնչացնել այստեղ համախմբված հակասասանյան ուժերին: Այդ նպատակով էլ Արտաշիր I-ը 228 թվականին հարձակվում է Հայաստանի վրա: Սակայն հայկական բանակը և Հայաստանում ապաստանած պարթևական զորքերը

ժանր պարտութեան են մատնում Արտաշիւրին և նրան դուրս քշում
երկրից։

Սասանյան Պարսկաստանը մեծ շարժում ուժեղանում է Արտա-
շիւրի որդու՝ Շապուհ I-ի ժամանակ (241—272)։

Երրորդ դարի կեսից Հայաստանի արտաքին դրութիւնը խիստ
ժանրաւորում է, որովհետեւ այդ ժամանակ Հռոմը առաւելւայպես զբաղ-
ված լինելով ներքին գահակալական կռիւլներով և Եվրոպայում գո-
թերի, ֆրանկների ու ալամանների, իսկ Աֆրիկայում՝ մավրիտա-
նական ցեղերի հարձակումները ետ մղելով, ոչ միայն չէր կարող
օգնել իր դաշնակցին՝ Հայաստանին, այլև պաշտպանել իր արևել-
յան սահմանները։

Հայաստանը, դրված լինելով Հռոմի օգնութիւնից, շուտով
մեծանկ է մնում և 252 թվականին նվաճվում Պարսկաստանի կող-
մից։ Տրդատ II-ը փախչում է հռոմեացիներին մոտ։

Շապուհ I-ը Հայաստանը նվաճելուց հետո այնտեղ թագաւոր
է նշահակում Արտաւազդ տնունով մեկին, որի մասին մեզ քիչ բան
է հարտնի։

Հայաստանը վերջնականապես Պարսկաստանին ենթարկելու
նպատակով Շապուհ I-ը որոշ ժամանակ անց Արտաւազդի փո-
խարեն հայկական գահի վրա է բարձրացնում իր անդրանիկ որ-
դուն՝ Որմիզդ-Արտաշիւրին, որը Հայաստան գալով, վարում է մեղմ
քաղաքականութիւն, աշխատում է սիրաշահել գահից զրկված Ար-
շակունիներին ու հայ նախարարական տներին, կարգաւորում է
պետական հարկերը։ Սա, ինչպես վկայում է հորենացին, գեղեց-
կապես կարգաւորում է Հայոց աշխարհը և այնտեղ հաստատում
նախկինում գոյութիւն ունեցող կարգ ու կանոնը։ Միաժամանակ
Որմիզդ-Արտաշիւրը խիստ պայքար է սկսում Արևմուտքի ազդեցու-
թեան ու հելլենիստական մշակույթի դեմ, ինչպես և աշխատում է
Հայաստանում տարածել իրանական մշակույթը և դրազաւտական
կրոնը։

III դարի 70-ական թ. սկզբին Հռոմեական կայսրութիւնը կտ-
րողանում է ժամանակավորապես վերականգնել իր քաղաքական
հզորութիւնը և ուշադրութիւն դարձնել Արևելքի վրա։ Մի քանի
հաղթական ճակատամարտերից հետո, Ավրելիանոս կայսրը 271—
273 թթ. վերագրվում է արևելյան նախկին պրովինցիոնները և վե-
րականգնում իր տիրապետութիւնը։

Ավրելիանոս կայսրի արևելյան այս արշաւանքի ժամանակ,
հավանաբար 273 թվականին, Հայաստանը ևս հռոմեացիներին օգ-
նութեամբ ազատագրվում է Սասանյան Պարսկաստանի տիրա-

պետութիւնից և վերականգնում իր ինքնուրույնութիւնը: Հայաստանում թագավոր է հռչակվում Հայ Արշակունիների տոհմից Խոսրով II-ը (273—287), որը, հավանաբար, Տրդատ II-ի որդիներից մեկն էր: Սասանյան Պարսկաստանը, որտեղ Շապուհ I-ի մահից (272 թ.) հետո քաղաքական անկայուն վիճակ էր ստեղծվել, չի կարողանում դիմադրութիւն ցույց տալ և լոնլյայն համաձայնվում է Հայաստանում տեղի ունեցած փոփոխութիւն հետ:

Խոսրով II-ը, հաճախ դաշնակցելով հարևան վրացիների ու ադվանների իսկ երբեմն էլ հռոմեացիների հետ, պայքար է մղում Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Սակայն այդ պայքարը առանձին արդյունք չի տալիս:

Խոսրով II-ի հակասասանյան քաղաքականութիւնը, բնականաբար, չէր կարող առաջ չբերել նրա դեմ պարսից իշխող վերնախավի թշնամութիւնն ու վրեժխնդրութիւնը: Ըստ ավանդական պատմութիւն՝ Խոսրովը սպանվում է Վաղարշապատում, պարսից թագավորի կողմից ուղարկված վարձկան Անակ Պարթևի ձեռքով, հավանաբար 287 թվականին: Խոսրովի սպանութիւնից հետո Հայաստանը կրկին նվաճվում է պարսիկների կողմից, իսկ թագաժառանգ պատանի Տրդատը փախչում և ապաստանում է հռոմեացիների մոտ:

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱՍԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

I. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊ, ԹԱՏՐՈՆ

Հելլենիստական
մշակույթը
Հայաստանում

III դարից (մ. թ. ա.) հունական մշակույթը, դիցաբանությունը և հունարեն լեզուն զգալի յափով տարածվում են նաև Հայաստանում: Մոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, բայց հատկապես քաղաքների զարգացման, տեղական ու հունական մշակույթների սինթեզի, փոխազդեցության հիման վրա առաջանում է հայկական հելլենիստական մշակույթը: Հայաստանում ստեղծված լիարժեք հայկական հելլենիստական մշակույթը զարգանում էր ինքնուրույն ուղիով, տեղական ավանդույթի ինքնատիպ հատկանիշների պահպանումով ու դրոշմով, թեև նա միաժամանակ Արևելքի երկրներում ստեղծված հելլենիստական ընդհանուր մշակույթի մի մասն էր:

Ինչպես Արևելքի շատ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում հելլենիստական մշակույթը առավել լայն և արկատիրական վերնախավի ու քաղաքային բնակչության մշակույթն էր և տարածված էր սրանց շրջանում: Այդ պատճառով էլ հայկական հելլենիստական մշակույթը գրեթե բացառապես զարգանում էր արքունիքում, ըստըրկատերերի ապարանքներում և քաղաքներում:

Հակառակ սրան, գյուղական բնակչությունը, այսինքն՝ բուն ժողովուրդը ոչ միայն պահպանում էր իր լեզուն, կենցաղը, սովորույթներն ու հավատալիքները, այլև շարունակում էր զարգացնել օտարամուտ ազդեցություններից զերծ հայկական մշակույթը: Որոշ շափով բուն հայկական մշակույթը պահպանվում և զարգացվում էր նաև մեհյաններում:

II—I դարերում Հայաստանի միավորման, նրա տնտեսական

ու քաղաքական հզորութեան զուգընթաց վերելք է ապրում նաև հայկական մշակույթը. Հայաստանը դառնում է Արևելքի մշակույթով զարգացած առաջավոր երկրներից մեկը:

Գրականությունը և պատմագրու- թյունը

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ հայկական մեհյաններում, բայց հատկապես Դարանադրաց գավառի Անի ամրոցում, եղել են մեհենական տարեգրություններ, հավանաբար, նաև ուրիշ կրոնական գրքեր: Սակայն Նա, դժբախտաբար, չի նշում, թե այդ գրքերը ինչ լեզվով և ինչպիսի նշանագրերով էին գրված: Արաքս գետի ափին գտնվող Դաշրուտուն գյուղի մոտ ժայռերի վրա հայտնաբերվել են գիտութեանը անձանոթ նշանագրեր, որոնք որոշ նմանություն ունեն հայկական ձեռագրերում պահպանվող դադափարագրերի հետ: Առանձին ուսումնասիրողներ, հիմնվելով այս նշանագրերի և Խորենացու վկայությունների վրա, ենթադրում են, որ դեռևս մեր թվականությունից մի քանի դար առաջ Հայաստանում գոյություն են ունեցել հայկական մեհենական նշանագրեր: Եթե իրոք գոյություն են ունեցել հայկական մեհենական նշանագրեր, ապա պետք է կարծել, որ դրանք մասսայական գործածություն համար չեն եղել, այլ, ինչպես Եգիպտոսում և այլ երկրներում, ունեցել են կաստայական բնույթ, դրանց ծանոթ են եղել միայն քրմերը և դրանցով գրվել են բացառապես կրոնական գրքեր և մեհենական տարեգրություններ:

Հայերեն լիզվով աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող երկեր, բանաստեղծություններ, երգեր, նամակներ և զանազան գրություններ գրելու համար հայերը օգտագործել են արամեական, սյարսկական և հունական տառերը:

Սակայն նույն այս ժամանակ հայկական արքունիքում, ստրկատիրական արիստոկրատիայի և քաղաքային բնակչության շրջանում գրականությունը, գիտությունը և մշակույթի մյուս ճյուղերը զարգանում էին սկզբում արամեերեն, իսկ հետագայում՝ հունարեն լեզուներով: Պետական գրագրությունները և դիվանը նույնպես վարում էին այդ լեզուներով:

Առաջին հայ հեղինակը, որի մասին մեզ տեղեկություն է հասել, հայոց Արտաշես I թագավորի որդի Վրույրն է: Խորենացին, օգտվելով մեհենական պատմությունից և այլ աղբյուրներից, Վրույրին անվանում է «այր իմաստուն և բանաստեղծ»: Սակայն դժբախտաբար սպտմահայրը չի նշում նրա գրվածքներից կամ բանաստեղծություններից որևէ մեկը:

Հնագույն հայ հեղինակներից ու պատմագիրներից էր Դարա-

նադյաց գավառի Անի ամրոցի Ողյումպ քուրմը, որը, հավանաբար, ապրել և ստեղծագործել է I դարում մ. թ. ա.: Սա գրել է «Մեհենական պատմություն», որի մեջ շատ արժեքավոր տեղեկություններ են եղել Որվանդ IV-ի և Արտաշես I-ի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի, քաղաքաշինարարության և մեհյանների մասին: Խորենացին, որը զգալի շափով օգտվել է Ողյումպ քրմի աշխատությունից, սրան անվանում է «ստուգապես պատմող» և «գրող մեհենական պատմության»:

Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստանի Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները գառնում են հելլենիստական մշակույթի կարևոր կենտրոններ: Մի շարք հույն դիտնակաւներ, հալածվելով կամ փախչելով հռոմեացիներից, գալիս և հաստատվում են Հայաստանում:

Պլուտարքոսը վկայում է, որ հայկական արքունիքում էր ապրում իր հայրենի քաղաքից արտաքսված հույն նշանավոր հռետոր ու պատմագիր Ամֆիկրատես Աթենացին: Հայաստանում եղած ժամանակ սա գրել է «Լեծ մարդկանց մասին» վերնագրով մի աշխատություն, որտեղ, հավանաբար, շարադրված է եղել նաև Տիգրան II-ի կյանքն ու գործունեությունը:

71 թ. (մ. թ. ա.) Հայաստան է գալիս և արքունիքում է ապրում նաև հույն հայտնի փիլիսոփա, հռետոր և պատմագիր Մևտրոդորոս Սկեպսացին, որը մինչ այդ եղել էր Պոնտոսի պետական գործիչներից և Միհրդատ Պոնտացու խորհրդականներից Իեկը: Պլուտարքոսը սրան անվանում է «բազմազորաճյուղ մարդ», իսկ Պլինիոսը՝ «հռոմատյացի»: Սա գրել է Տիգրան II-ի ընդարձակ պատմությունը, թե՛ Ամֆիկրատես Աթենացու և թե՛ Մևտրոդորոս Սկեպսացու վերոհիշյալ աշխատությունները մեզ չեն հասել:

Այս ժամանակ Հայաստանում եղել են նաև հայ նշանավոր գիտնականներ և մտածողներ: Հայաստանում հելլենիստական լուսավորչ և բազմակողմանի կրթություն ստացած հայ գիտնականներից մեկն էր Տիրանը, որին Լուկուլլոսը գերեվարել և տարել էր Հռոմ: Սա Հռոմում հռչակված էր իբրև նշանավոր հռետոր և քերականագետ: Նա հռոմեացի նշանավոր պետական գործիչ և հռետոր Յիցիրոնի անձնական բարեկամն էր և նրա դպրոցի հայտնի ուսուցիչներից մեկը: Տիրանը Հռոմում հիմնել էր նաև մի դրադարան, ուր հավաքել էր հազարավոր ձեռագիր գրքեր:

Հայկական Հելլենիստական մշակույթի նշանավոր դեմքերից էր հայոց Արտավազդ II թագավորը: Սա ոչ միայն հայկական արքունիքում հելլենիստական փայլուն կրթություն ստացած, հելլենիստա-

կան մշակույթը մեծապէս զնահատող ու հովանավորող պետական գործիչ էր, այլև հունարեն լեզվով գրված բազմաթիւ երկերի հեղինակ։ «Արտավազըր», — վկայում է Պլուտարքոսը, — գրում էր ողբերգութիւններ, ճառեր և պատմական աշխատութիւններ», որոնք, ցավոք, մեզ չեն հասել։ Սակայն նրանցից մի քանիսը, ինչպէս վկայում է Պլուտարքոսը, պահպանվել էին մինչև մեր թվականութեան II դարը։

I—III դարերում հայ Արշակունի թագավորները ևս Հայաստան են հրավիրել ու հովանավորել հելլենիստական մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչներին։ Այսպես, օրինակ՝ հայտնի է, որ հայոց թագավոր Սոհեմոս-Տիրգրանի հրավերով Հայաստան է գալիս և երկար ժամանակ Արտուշատում ապրում II դարի հայտնի հեռորդ, դրոզ և մանկավարժ Յամբլիքոս Բաբելոնացին։ Սա Արտաշատում զբաղվում է հայ արքայազների դաստիարակութեամբ և այնտեղ գրում 35 հատորանոց «Բաբելոնիկա» պատմա-վիպական երկը, որից միայն առանձին հատվածներ են հասել մեզ՝ հետագա հեղինակների միջոցով։

II դարի վերջից հայ Արշակունի թագավորները առանձին հետաքրքրութիւն են հանդես բերում Հայաստանի պատմութեան նրկատմամբ, Հայոց վաղարշ II թագավորի հանձնարարութեամբ ասորի փիլիսոփայ և պատմագիր Մար Արաս Կատինան, օգտվելով հայկական արքունի դիվանում պահվող ժողովրդական ավանդութիւնների, առասպելների ու երգերի ժողովածուներից, հունարեն և ասորերեն լեզուներով գրում է Հայաստանի նախնական պատմութիւնը և որոնացին և Սեբեոսը իրենց աշխատութիւնների առաջին մասը գրելիս մեծապէս օգտվել են նրա աշխատութիւնից։ Սեբեոսը նրան անվանում է «Մծուրնացի»։ Այս անվանումը ցույց է տալիս, որ նա ծնվել կամ երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի Մծուրն քաղաքում։ Անկասկած է, որ նա իմացել է նաև հայոց լեզուն։

Մար Արաս Կատինա Մծուրնացու ժամանակակիցն էր ասորի նշանավոր գրող ու պատմագիր Բարդաժան Եդեսացին (154—222)։ Ըստ խորենացու վկայութեան՝ սա Հայաստան հկած առաջին քրիստոնյա քարոզիչներից էր։ Իր քարոզչութեան մեջ հայերի շրջանում հաջողութիւն չունենալով, Բարդաժանը գալիս է Դարանաղաց գավառի Անի ամրոցը և իրեն նվիրում դիտական աշխատանքի։ Այնտեղ նա գտնում, ընթերցում և հայերենից ասորերեն է թարգմանում «Մեհենական պատմութիւնը», որտեղ ևղել են նաև տեղեկութիւններ հայ թագավորների գործունեութեան մասին։ Նա այնուհետև այս

աշխատութեան և նոր ժամանակների վերաբերյալ իր ունեցած տեղեկութիւնների հիման վրա գրում է Հայաստանի պատմութիւնը, որը հետագայում թարգմանվել է նաև հունարեն: Նրա աշխատութիւնը ևս, որից խորենացին օգտվել է, դժբախտաբար, մեզ չի հասել:

Բացի Ողյուծպ քրմի և Բարզածանի թարգմանած մեհենական պատմութիւններից, հայերեն լեզվով գոյութիւն է ունեցել նաև Հայկազանց և Տիգրան Երվանդյանին նվիրված և շորս «հագներգութիւնից», այսինքն՝ մասերից բաղկացած շափածո մի երկ, որը կոչվել է «Հիւսումն Պիտոյից»: Մովսես խորենացին, որ անձամբ կարդացել և օգտվել է այս գրքից, թեև հեղինակի անունը չի տալիս, սակայն նրան անվանում է «իմաստունների մեջ իմաստնագուն»:

IV—I (մ. թ. ա.) դարերում, ինչպես և հետագա շրջանում, հարստանում է նաև հայկական ժողովրդական վեպը կամ էպոսը: Հայ վիպասանները և գուսանները ստեղծում են Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի և հայ

Ժողովրդական վեպը

թագավորների շուրջը պատմա-ավանդական բնույթի գեղարվեստական բարձրարժեք բազմաթիվ վեպի և զրույցներ: Նրանք այդ ըստեղծագործութիւնների մեջ մեծ շափով արտացոլել են հայ ժողովրդի ներքին կյանքը, նրա կենցաղը, սովորույթներն ու հավատալիքները:

Ժողովրդական պատմա-ավանդական վեպերի մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավում Արտաշես I-ի անվան շուրջը հյուսված վեպը, որը հավանաբար ստեղծվել է մեր թվականութիւնից առաջ II—I դարերում: Այդ վեպի մեջ դրվելով են հայկական հողերի միավորման և հայկական միասնական կենտրոնացված պետականութեան ստեղծման համար Արտաշեսի մղած կռիվները Սելևկյանների (ըստ վեպի՝ հռոմեացիների), Երվանդ IV-ի և կովկասյան ցեղերի դեմ, Արտաշեսի կատարած շինարարական գործերը, Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը, նրա ժամանակ Հայաստանում տրեստեսական կյանքի, արհեստների և մշակույթի զարգացումը և այլն:

Վեպում առանձին տեղ է գրավում Արտաշեսի կռիվը ալանների դեմ և այդ կապակցութեամբ նրա ամուսնութիւնը ալանաց թագավորի դստեր՝ Սաթենիկի հետ: Ըստ վեպի՝ ալանները, միացած կովկասյան այլ ցեղերի հետ, ներխուժում են Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Արտաշեսը իր վորջով շարժվում է նրանց դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում ալանները պարտվելով, քաշվում են Կուր գետի հյուսիսային ափը և քանակ դնում այնտեղ, իսկ Արտաշեսը

բանակ է դնում նույն գետի հարավային ափին: Ալանաց թագավորը հաշտութուն է առաջարկում Արտաշեսին և խնդրում ազատել իր որդուն, որը գերի էր ընկել հայերի ձեռքը: Սակայն Արտաշեսը մերժում է կատարել նրա խնդիրը: Դրանից հետո ալանաց թագավորի դուստր Սաթենիկը, մոտենալով դեսին, դիմում է Արտաշեսին.

Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցիր քաջ ազգին Ալանաց,
Ե՛կ հաւանեա՛ց բանից աշագեղո՛ւ դստեր Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ.
Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն հախտենական
Ի մեջ երկոցունց ազգաց քաջաց հատատել:

Արտաշեսը լսելով Սաթենիկի իմաստուն խոսքերը և տեսնելով նրա գեղեցկութունը, հաշտվում է և ամուսնանում նրա հետ:

Այս վեպի անմիջական շարունակությունն է Արտաշեսի և Սաթենիկի որդու՝ Արտավազգի անվան շուրջը հյուսված սլաքա-առասպելական վեպը:

Բացի վերոհիշյալ վեպերից, գոյություն է ունեցել նաև Տիգրան II-ին նվիրված մի առանձին վեպ, որը, դժբախտաբար ամբողջապես և ինքնուրույն կիրպով մեղ չի հասել:

Ժողովրդական վեպի մեջ հայ թագավորներն ու զորավարները հանդես են բերված իդեալականացված և հերոսականացված տեսքով: Նրանց վերադրված են հողիկան լավագույն այնպիսի հատկություններ, որոնք զնահատված, հարգված ու սիրված են եղել հին հայերի մոտ: Ժողովրդական երգիչները հայ թագավորներին ու զորավարներին գունազարդելով դրական հատկություններով և առաքինություններով, իրապես ոչ թե նրանց ներկայացրել են այնպես, ինչպես նրանք եղել են կյանքում, այլ այնպես, ինչպես ժողովրդի պատկերացմամբ պետք է լինեին:

Հին հայերի մոտ գնահատվել ու գովերգվել են նաև հերոսների մարմնական գեղեցկությունը, նրանց ֆիզիկական ուժը, նրանց սրտոտ է և հաղթանդամ: Արտաշեսի զորավար և գայակ Սմբատը մեծամարմին է՝ իր քաջության համեմատ, Տիգրանը դեմքով գեղեցիկ է, խարտյաչ, թիկնեղ, բարձրահասակ, գեղեցկատես, մարմնի մասերով համաչափ և ուժեղ: Իսկ կանայք գեղեցիկ են, վայելչադեղ, գեղաշյա, իմաստուն և խորագետ:

Քացի պատմա-ավանդական վեպերից և դիցաբանական առասպելներից, անշուշտ, գոյություն են ունեցել նաև աշխատանքի, սիրո, ուրախության, հարսանիքի, տխրության, վշտի, թաղման և այլ ժողովրդական երգեր: Սակայն, դժբախտաբար, հայ ժողովրդի առօրյան արտահայտող այդ երգերը մեզ չեն հասել:

Այս դարաշրջանում ևս ժողովրդական վեպերը, առասպելները և երգերը հորինում, մշակում և հարստացնում էին վիպասաններն ու գուսանները: Հայաստանում հատկապես հռչակված էին Գողթն գինեվետ գավառի երգիչները: Շրջելով ամեն տեղ, գուսանները բազաքների ու գյուղերի հրապարակներում, իշխանական պալատներում, քաղաքացիների տներում, շինականների խրճիթներում տոնական հանդեսների, հարսանիքների ու խնջույքների ժամանակ պատմում էին դյուցազնական վեպեր և առասպելներ: նվագակցությամբ կատարում էին ժողովրդական երգեր ու պարեր: Նրանք հորինում էին նաև երգերի երաժշտությունը: Նրանց երաժշտական գործիքներն էին սիանգիոնը, տավիղը, քնարը, վինը, սրինգը և փոքր թրմբուկը: Գառնիի հին դամբարաններից մեկում գտնվել է ոսկրից պատրաստված մի սրինգ, որը մեզ հասած ամենահին երաժշտական գործիքն է:

Թատրոնը

Հայաստանի քաղաքներում ղարղացման բավականին բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում հայկական հելլենիստական թատրոնը: Պլուտարքոսը վկայում է, որ Տիգրանակերտում գտնվում էին մեծ թվով հույն դերասաններ, որոնց Տիգրան II-ը հրավիրել էր զանազան տեղերից: Նույն պատմիչի մի այլ վկայությունից հայտնի է, որ Արտաշատը նույնպես ունեցել է իր թատրոնը, որտեղ 53 թ. մ. թ. ա. կրասոսի դեմ տարված հաղթանակի տոնախմբությունների ժամանակ, հայ և պարթև մեծամեծների ներկայությամբ, ներկայացվել է էվրիպիդեսի «Բարսիլոններ» ողբերգությունը:

Պլուտարքոսի վկայություններից երևում է, որ հատկապես Տիգրանակերտի թատրոնը կառուցված է եղել ոչ թե ստրկատիրական վերնախավի, այլ մասսայական հանդիսատեսի համար: Նա, հավանաբար, նման է եղել հելլենիստական քաղաքների ամֆիթատրոններին: Թատրոն հաճախելը հելլենիստական քաղաքների բնակչության կենցաղի անբաժանելի մասն էր կազմում: Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը (473—490) վկայում է, որ թատրոն էին հաճախում ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի թատրոնների խաղացանկը մեզ հայտնի չէ: Սակայն, անկասկած է, որ այդ թատրոններում, բացի

Հին Հունաստանի մեծագույն ողբերգակների երկերից, ներկայացվել են նաև Արտավազդ II-ի գրած ողբերգությունները:

Հայկական հելլենիստական թատրոնն իր գոյությունը պահպանում և զարգանում էր նաև մեր թվականության I—III դարերում: Հունական մատենագրության մեջ տեղեկություններ են պահպանվել, որ Տրդատ I-ի խնդրանքով Ներոն կայսրը նրան է նվիրում իր ամենահայտնի միմոսներից մեկին: Թատերական ճաշակը այնքան տարածված ու հարգված էր Հայաստանում, որ նույնիսկ թատերական տեսարանները զեղազարգման նյութ են դառնում կիրառական արվեստի համար: Մայկոպ քաղաքի մոտ պեղված Հին դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել է հայոց Բակուր Թագավորի ոսկեգծոված արծաթե թասը, որի կողմերը զեղազարգված են թատերական տեսարաններով, դիմակներով, պարող գերասանուհու նկարով և այլն:

Հելլենիստական թատրոնի կողքին գոյություն ունեւ հայկական ժողովրդական թատրոնը: Այս թատրոնի դերասանները նույն գուսաններն էին: Որ իրոք գուսանները միաժամանակ եղել են դերասաններ, երևում է նրանից, որ հունարեն «միմոս» բառը հին հայերեն թարգմանվել է «գուսան»:

Գուսանական իմբրը քաղաքների փայտաշեն թատրոններում, իջևանատներում, հրապարակներում, գյուղերում, տոնական հանդեսներում և այլուր ներկայացրել են ողբերգություններ, կատակերգություններ և խեղկատակություններ: Վերջին երկու ժանրերի ներկայացումների նյութը մեծ մասամբ վերցվում էր ժամանակակից և աուօրյա կյանքից: Այդ տիպի ներկայացումների ժամանակ կատակագուսանները կամ ծաղրադուտանները, նույնտակահարմար դիմակներ հագած, ծաղրում էին ոչ միայն մարդկային վատ արարքները, այլև հանդիսատեսին լավ ծանոթ ժամանակակից իշխանների ու հոգևորականների ազահությունը, բնշաքաղցությունը, շատակերությունը, սնաւարծությունը, դաժանությունը, տղիտությունը, ժլատությունը և այլն: Հովհան Մանդակունին ժողովրդական թատրոնի դեմ ուղղված հիմնական մեղադրանքներից մեկը համարում է այն, որ այդ թատրոնը «որդիներին թշնամացնում է հայրերի, իսկ ստրուկներին՝ տերերի հետ»:

Ժողովրդական թատրոնի ներկայացումները սեղի էին ունենում նվազի, երգերի ու պարերի ուղեկցութլամբ: Գուսանական իմբրերի հետ ներկայացումների ու խնջույքների ժամանակ հանդես եկող դերասանուհի-պարուհիները կոչվում էին «վարձակ»: Նշանավոր վարձակ դերասանուհիներից մեկն էր Նաղենիկը, որը «շատ գե-

պեցիկ էր և երգում էր ձեռքերով», այսինքն՝ ելույթ էր ունենում և պարում մեջախաղով:

Չորրորդ դարից սկսած՝ քրիստոնեական եկեղեցու հայրերը խիստ հալածանքներ են հարուցում թատրոնի դեմ, այն համարելով ճհեթանոսական, դիվական և պիղծ: Ժողովրդական թատրոնը իր գոյությունը թեև պահպանում է նաև հետագա դարերում, բայց նա մեծ անկում է ապրում:

2. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ

**Հայկական ճնազույց
աստվածները և
կրոնական հավա-
տալիքները**

Հայկական առասպելները սերտորեն կապված են հայոց հնագույն դիցարանության և կրոնական հավատալիքների հետ: Ուսումնասիրողները հիմնավոր կերպով ապացուցել են, որ Հայկը, Արան, Տորքը, զուցե և Արամը ոչ միայն հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած ցեղերի հավաքական ներկայացուցիչները կամ էպոնիմներն են, այլև նույն այդ ցեղերի աստվածները:

Հայ ժողովրդի կաղմավորմանը զուգընթաց սկսում է ձևավորվել նաև հայկական հնագույն կրոնական պանթեոնը: Նրա գլխավոր աստվածը Հայկն էր, որին հայերը համարում էին իրենց նախահայրը: Նա քաջ աղևզնավոր էր, որսորդ և հեկա: Նրա անունով էր կոչվում երկնքի ամենապայծառ ու զեղեցիկ աստղերից մեկը՝ Օրիոն-Երևակի աստղը՝ և նրա համաստեղությունը: Հայկը երկնքի, լուսի, Հայոց երկրին կյանք պարգևող և նրան արտաքին թշնամիներից պաշտպանող աստվածն էր:

Հայոց հին աստվածներից էր Արան, որի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում: Նա զեղեցկության, ողջախոհության, երկրագործության, մեռնող ու հարություն առնող քնության աստվածն էր: Ըստ առասպելի Շամիրամը Արայի արձանն էր կանգնեցրել:

Ուժի ու քաջության, արհեստների ու արվեստների աստվածն էր Տորքը կամ Տուրքը: Սա համարվում էր Հայկի թոռներից մեկը: Առասպելում սրան տրված «Անզեղեայ» կոչումը հորենացին մեկնել է իբրև «տզեղ»: Սակայն իրականության մեջ նշանակում է, որ Տորքը Անզեղի սերնդից կամ տոհմից է:

Անզեղը նույնպես եղել է հայոց հնագույն աստվածներից: Դա երևում է նրանից, որ Աստվածաշնչի մեջ նշված սեմական անդրերկրյա ներգալ աստծու անունը հայերենում թարգմանված է Անզեղ:

Նրա անունով է կոչվել Անգեղ տուն գավառը, նույն գավառի կենտրոն Անգեղ ավանը և Պաղկոտն գավառի Անգեղ գյուղաքաղաքը:

Ասորեստանի ազդեցութեամբ Հայաստանում տարածված էր նաև պտղաբերութեան ու սիրո աստվածուհի Շամիրամի պաշտամունքը: Դա հաստատում են ոչ միայն հայկական առասպելի տրված լինելը և Հայաստանի տարբեր վայրերում գտնվող Շամիրամի անվան հետ առնչվող տեղանունները, այլև երկրորդ դարի հեղինակ Լուկիանոս Սամոսատցու այն վկայությունը, որ Շամիրամի հրկեցու պագուները Հայաստանից նվերներ էին ուղարկում նրա տաճարին:

Հին հայերի մոտ շատ ուժեղ էր շրի պաշտամունքը: Ջրի, ծովի ու անձրևի աստվածուհին էր Մովինարը: Սրա պաշտամունքը երկար ժամանակ պահպանվել էր ժողովրդի մեջ: Պաշտամունքի առարկա են հանդիսացել նաև առանձին աղբյուրները, որոնց ժողովուրդը անվանել է «լուսաղբյուր» կամ «կաթնաղբյուր»: Հայերը հավատում էին, որ այս աղբյուրները ունեն հիվանդություններ և վերքեր բուժելու հատկություն:

Ուժեղ է եղել նաև արևի, լուսնի ու աստղերի պաշտամունքը: Հայաստանում գոյություն են ունեցել արևին զոհաբերելու համար նվիրատված հատուկ նժույզներ: Այդպիսի նժույզներից մեկն է եղել Քսենոֆոնի ձին, որը վերջինս նվիրել է գյուղապետին, որ կերակրի ու զոհ բերի արևին: Արևին ու լուսնին նվիրված հատուկ սրբատեղի է գոյություն ունեցել Արմավիրում:

«Սրբապան» կամ «կենաց ծառերի» պաշտամունքը, որը գոյություն է ունեցել դեռևս ուրարտական շրջանում, շարունակվել է նաև հայերի մոտ:

Հատուկ պաշտամունքի առարկա էին շան կերպարանքով պատկերացվող «արայեզները», որոնք իբր թե պատերազմում զոհված հերոսների վերքերը լիզելով՝ առողջացնում ու վերակենդանացնում էին նրանց: Ըստ առասպելի՝ Շամիրամը հրամայել էր իր աստվածներին՝ լիզել պատերազմում զոհված Արա Գեղեցիկի վերքերը և վերակենդանացնել նրան:

Հին հայկական պաշտամունքի հիմքի վրա և մասամբ իրանական պաշտամունքի ազդեցությամբ առաջանում և ձևավորվում է հայկական հեթանոսական կրոնի նոր պանթեոնը: Հայկական հին աստվածներից շատերը՝ Հայկը, Արան, Տորքը, Մովինարը և այլք իրենց տեղը զիջում են նոր աստվածներին, թեև նրանց պաշտամունքը դրանից հետո էլ երկար ժամանակ պահպանվում է ժողովրդի մեջ:

Հայկական հեթանոսական կրոնի նոր պանթեոնի գլխավոր

աստվածը Արամազդն էր, որը հին պարսկերենում նշանակում է «տեր գերագույն իմաստութեան»։ Արամազդը համարվում էր աստվածների հայրը, երկնքի ու երկրի ստեղծողը, մարդկանց բարօրությունն ու արիությունն շնորհողը, երկրին լիութունն ու պարարտությունն պարգևողը։ Հայերը նրան անվանում էին «Մեծն ու արին Արամազդ»։ Սրա ղլխավոր մեհյանը գտնվում էր Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում, որը, հավանաբար, նաև հայոց քրմապետի կենտրոնատեղին էր։

Արամազդի դուստրն էր աստվածուհի Անահիտը, որը հին պարսկերեն նշանակում է «անբիծ, անարատ»։ Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը տարածված էր Արևելքի շատ ժողովուրդների, բայց ամենից շատ՝ հայերի մեջ։ «Պարսից բոլոր աստվածությունները, — վկայում է Ստրաբոնը, — պաշտվում ինչպես մարաց և հայոց կողմից, բայց Անահիտի սպաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից»։ Անահիտը հայկական պանթեոնում առաջնակարգ և ամենասիրելի աստվածուհին էր։ Նա համարվում էր Հայոց աշխարհի խնամակալը, ամենայն զղաստության մայրը, մարդկանց բարեբարբը։ Հայերի կրոնական պատկերացմամբ Հայոց աշխարհը գոյություն ունի և կենդանություն էր առնում Անահիտ աստվածուհու շնորհիվ։ Հեթանոս աստվածներից միայն Անահիտը ուներ սուկեձույլ արձան, որի համար իջև իջվում էր նաև «Ոսկեմայր», «Ոսկեծին» և «Ոսկեհատ»։

Անահիտի ամենանշանավոր մեհյանը գտնվում էր Եկեղյաց գավառի Երիզա (այժմ՝ Երզնկա) սիլանում։ Նրա մյուս նշանավոր մեհյանները գտնվում էին Արտաշատ մայրաքաղաքում և Տարոն գավառի Աշտիշատ սիլանում։ Այս վերջինը հայտնի էր նաև «Անահտայ յթոռ» անունով։ Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններից երևում է, որ Հայաստանի այս հնագույն մայրաքաղաքում ևս գտնվում էր Անահիտ-Արտեմիս աստվածուհու նշանավոր մեհյաններից մեկը։

Անահիտ աստվածուհուն նվիրված էր երկու տոն, որոնք նշվում էին գարնանն ու աշնանը։ Այս տոները տեղի էին ունենում մեծ հանդիսավորությամբ և ուղեկցվում ժողովրդական հրդեհով, պարերով ու խաղերով։

Հայկական նոր պանթեոնի մեջ մտած, տեղական ծագում ունեցող, հայերի սիրելի աստվածներից էր Վահագնը, նա համարվում էր քաջության, ուժի, հերոսության, ռազմի և ամպրոպի աստվածը։ Նա կոչվում էր «Քաջն Վահագն»։ Հայ թագավորները և ռազմիկները նրանից էին քաջություն խնդրում։

Հայ գուսանները Վահագնի և նրա կատարած քաջագործու-
թյունների մասին առասպելական բազմաթիվ երգեր ու գրույցներ
էին հորինել: Այդպիսի հին երգերից էր Վահագնի ծննդին նվիրված
երգը, որը պատմահայր Խորենացին լսել էր գուսաններից և քաղ-
վածք բերել իր «Հայոց պատմութեան» մեջ: Հեթանոսական շրջանի
ժողովրդական այս հին երգի մեջ Վահագնի ծնւնդը նկարագրված
է այսպես.

Երկնէր երկին, հրկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ձիրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն հղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանհկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մօրուս,
Եւ աշկունքն էին արեգակունք:

Առասպելական մի այլ հին երգի մեջ նկարագրված է եղել, թե
ինչպես Վահագնը կռվել Է վիշապների դեմ և հաղթել նրանց: Այս
պատճառով էլ նա կոչվել է նաև «Վիշապաքաղ»: Ըստ մի այլ առաս-
պելի՝ Վահագնը ձմեռվա մի ցուրտ գիշեր զողացել է ասորաց Բար-
շամ աստծու հարդը, սակայն հարդը ճանապարհին թափվել է, որից
և երկնքում ստաշացել է Հարդագողի ճանապարհը, այսինքն՝ Միր
կաթինը: Վահագնի նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Տարոն գա-
վառի Աշտիշատ ավանում և կոչվում էր «Վահէվանհան»:

Հայերի հին ու սիրելի աստվածուհիներից էր Աստղիկը: Նա
երկնային լույսի, ջրի, սիրո և գեղեցկութեան աստվածուհին էր:
Աստղիկը քաջութեան աստված Վահագնի սիրուհին էր կամ ամու-
սինը: Այդ պատճառով էլ Աշտիշատ ավանում գտնվող նրա մեհյանը
կոչվում էր «Սեննակ Վահագնի»:

Աստղիկին էր նվիրված հեթանոսական շրջանի ամենածոդո-
վորդական տոներին մեկը՝ վարդավառի տոնը: Այս տոնը նույն-
պես նշվել է հանդիսավորութեամբ, ժողովրդական երգերով, պաշե-
րով, սպորտային խաղերով և այլն: Տոնի օրը մարդիկ իրար վրա
անուշահոտ կամ սովորական ջուր են ցանել, իբրև խաղաղութեան և
անմեղութեան նշան՝ աղավնիներ թռցրել: Տոնը վարդավառ է կոչ-
վել, որովհետև այդ օրը սիրո և գեղեցկութեան աստվածուհուն, գո-
ցն և իրար, մարդիկ վարդ են նվիրել: Այս պատճառով էլ Աստղիկ
դիցուհին կոչվել է նաև «Վարդամատն»: Վարդավառը հանդիսացել

է սիրո, գեղեցկութեան, շրի պաշտամունքի, վարդի ու ծաղկի տոնն։
Հայկական պանթեոնի աստվածներից էր Լաև Արամազդի որդին՝ Միհրը։ Նա արեգակի, լուսի և կրակի աստվածն էր, արդարութեան ու ճշմարտութեան պաշտպանը, կեղծիքի ու խարդախութեան մերկացնողը։

Միհր աստծու անունով է կոչվել հայկական ամիսների ութերորդ օրը։ Նրա տոնը կատարվել է մեհակն ամսին։ Միհր աստծու նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Դերջան գավառի Բազառիճ ավանում։ Ընթացրում են, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարը ևս նվիրված է եղել Միհր աստծուն։

Արամազդի երկրորդ դուստրը, Անահիտի և Միհրի թույրն էր Նանե աստվածուհին։ Սա համարվում էր մայրութեան, սնուցիչ, տան օջախը պահպանող աստվածուհին։ Սրա մեհյանը գտնվում էր Դարանաղաց գավառի Թիլ ավանում։

Հայերի հարգված աստվածներից էր Տիրը։ Նա աստվածահոր՝ Արամազդի քարոտուղարն էր, գրի, գրականութեան, գիտութեան ու արվեստի հովանավորողը։ Նա իբրև ռոտոզ հաշվի էր առնում մարդկանց բարի ու չար գործերը, մեկնում էր երազները։ Տիր աստծու անունով է կոչվել հայկական տոմարի Տրե ամիսը։ Տիր աստծու մեհյանը գտնվել է Արտաշատ մայրաքաղաքի մոտ, Երազմուլյն կոչված տեղում։

Հայերի սիրելի աստվածներից էր Լաև Ամանորը, որի մականունն էր Վանասուր։ Ամանոր նշանակում է «սնոր տարի», իսկ Վանասուր՝ «հյուրընկալ»։ Նա պողարհրութեան, բերքի, աշոբկութի, խաղողի, գինու և ուրախութեան աստվածն էր։ Նրա նշանավոր մեհյանը գտնվում էր Բազրեանդ գավառի Բազավան ավանում։ Ամանոր-Վանասուրին էր նվիրված բերքի տոնը, որը տեղի էր ունենում ամեն տարի, հայկական տոմարի առաջին ամսի՝ Նավասարդի մեկից մինչև վեցը։ Ինչպես բոլոր հին ժողովուրդների, նույնպես և հայերի մոտ բերքի տոնը նշվում էր մեծ հանդիսավորությամբ։

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայ ստրկատիրական վերնախավում և մասամբ քաղաքային բնակչության մեջ տարածվում է նաև հունական դիցաբանությունը։ Իշխող շերտերի միջավայրում հայկական պանթեոնը ստանում է հելլենիստական տեսք։ Հայկական պանթեոնի աստվածները նույնացվում են հունական համապատասխան ֆունկցիա ունեցող աստվածների հետ և անվանվում նաև նրանց անունով։ Այսպես, Արամազդը նույնացվում է Ջիվսի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտեի, Տիրը՝ Ապոլոնի, Վա-

հազար՝ Հերակլիսի հետ: Սակայն օտարամուտ այս աստվածների ո՛չ պաշտամունքը և ո՛չ էլ նրանց անունները ժողովրդի մեջ չեն տարածվում և շուտով մոռացվում են:

Գլուղատնտեսութունը սերտորեն կապված է **Հայկական տոմարը** տարվա եղանակների, ժամանակի հետ: Ցանքսի, բերքահավաքի և գլուղատնտեսական մյուս աշխատանքների ճիշտ ժամանակը որոշելու համար, բնական է, որ հայերը վաղ ժամանակներից պետք է ստեղծեին նաև իրենց տոմարը՝ կամ օրացույցը:

Ինչպես այլ ժողովուրդների, նույնպես և հայկական տոմարը ստեղծվել է երկնային լուսատուների շարժման հիման վրա: Հատուկ յարգիկ են եղել, որոնք դիտել են երկնային լուսատուների շարժումը, կադմել են օրացույց և գուշակութուններ արել:

Հայկական արեգակնային տոմարով տարին ուներ 365 օր և բաժանված էր տասներկու լրիվ ամիսների և մեկ փոքր ամսի: Ամիսների անուններն էին՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգի, Ահեկան, Մարբրի, Մարգաց, Հրոտից և Ավելյաց: Առաջին տասներկու ամիսները ունեին 30 օր, իսկ Ավելյաց ամիսը ուներ ընդամենը 5 օր: Այս հինգ օրյա փոքր ամիսը հայկական տոմարում ավելացվել է հետագայում: Այդ 5 օրվա տարբերությունը նախկինում գոյություն ունեցող տասներկու ամիսների վրա չի ավելացվել, այլ առանձին ամիս է դարձվել, հավանաբար առաջուց սահմանված կրոնական տոների կարգը յխախտելու համար:

Հայկական ամիսների անունները հայոց լեզվով մեծ մասամբ անբացատրելի են ու անհասկանալի: Նավասարդ անունը համարում են իրանական փոխառություն, որ նշանակում է «նոր տարի»: Հոռի և Սահմի ամիսները կապվում են վրացերեն «օրի» և «սամի», այսինքն՝ «երկու» և «երեք» բառերի հետ, որով այդ ամիսները նշանակում են «երկրորդ» և «երրորդ»: Ընթացողում են նաև, որ Հոռի անունը առաջացել է եգիպտական «Օրուս» և հունա-հռոմեական «Հոռա» անուններից: Տրե և Մեհեկան ամիսների անունները առաջացել են Տիբ և Միհր աստվածների անուններից և նվիրված են եղել սրանց: Քաղոց և Մարգաց ամիսները կապված են եղել բերքահավաքի և մարգեր կապելու գլուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Արեգ ամիսը, ինչպես ցույց է տալիս նրա անունը, նվիրված է եղել արեգակին:

Անանիա Շիրակացու հաղորդած մի ավանդության համաձայն՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Մեհեկան, Արեգ և Մարբրի ամիսները

եղել՝ են հայոց նախահոր՝ Հայկի դուստրերի, իսկ Տրե, Քաղոց, Արաց և Հրոտից ամիսները՝ նրա որդիներն անունները:

Ամսվա յուրաքանչյուր օրը և օրվա ժամերը ևս ունենին իրենց հատուկ անունները:

3. ԱՍՅԱԿԱՆ, ՀԵԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍԸ

Ճարտարապետությունը

Հնուց ի վեր դոյություն ունեցող հայկական ճարտարապետությունը հելլենիզմի դարալրջանում ստեղծագործաբար յուրացնելով հունական և փոքրասիական երկրների շինարարական արվեստի առաջավոր տարրերը, բայց և պահպանելով իր ինքնատիպ բնույթը և տեղական հատկանիշները, հասնում է զարգացման նոր ու բարձր աստիճանի:

Հելլենիզմի գարաշրջանում Հայաստանում կառուցվում են մի քանի տասնյակ բաղաձայն ու բաղաձայն ավաններ, բազմաթիվ անառիկ ամրոցներ, սլալատներ, տաճարներ, թատրոններ, պարիսպներ, կամուրջներ, հյուրանոցներ, բաղնիքներ և այլն: Սկզբունադրյուրները մեծ գովեստով ու հիացմունքով են խոսում Հայաստանի հին մայրաքաղաքներ Արմավիրի, Երվանդաշատի, Արտաշատի, Տիգրանակերտի և Վաղարշապատի ճարտարապետական հուշարձանների մասին:

Այդ հուշարձաններից միայն հազվագյուտ նմուշներ են հասել մեզ: Տիգրանակերտի ավերակներում պահպանվել են սև սրբատաշ քարերից կառուցված, պաշտպանական հզոր աշտարակներ ունեցող, թաղաքից արժիվներով քանդակազարդված բաղաձայն լայն ու բարձր պարիսպների մնացորդները: Պահպանվել է նաև տեղական և հունական ճառտարապետական ոճերի համակցությամբ կառուցված, սլաքածե աղեղներ ու կամարներ ունեցող, սյունազարդ երկհարկանի մի շենքի կիսականգուն ճակատը: Ռեստմնապիրոզները ենթադրում են, որ այս շենքը եղել է պալատական շենքերից մեկը կամ Տիգրանակերտի արքունի թատրոնը: Վերջերս ամրակուռ պարիսպների և մոնումենտալ շենքերի բեկորներ են հայտնաբերվել նաև Արտաշատ մայրաքաղաքում:

Ճարտարապետական հուշարձանների մի մասի ավերակների պահպանումով երջանիկ բացառություն է կազմում Գառնիի թագավորական ամրոցը: Հին հայկական ճարտարապետության մոնումենտալ կոթողներից, հին Հայաստանի ռազմա-պաշտպանական հզոր ու առաջնակարգ կառուցումներից մեկն է այս ամրոցի կիսականգուն պարիսպը՝ իր աշտարակներով, որը, հավանաբար, կա-

տուցվել է III դարում մ. թ. ա, իսկ վերակառուցվել՝ I դարում մ. թ.: Պարիսպը ունի ավելի քան 314 մետր երկարութիւն և 2 մետր հաստութիւն: Ենթադրոււմ է, որ նրա սկզբնական բարձրութիւնը եղել է մոտ 25 մետր, որից այժմ մնացել է միայն 6—8 մետր: Պարիսպը կառուցված է մինչև 5—6 տոննա կշռող բազալտե սրբասաշ քարերից: Այդ խոշոր ու ծանր քարերը իրար վրա բարձրացված և հարթ ու մաքուր կերպով շարված են առանց շաղախի: Նրանք իրար են միացված՝ երկու ծայրերը կոացրած և հատուկ փոսերի մեջ արճճե ձուլվածքով ամրացված երկաթե հաստ կապերով:

Ապշեցուցիչ հզորութիւն ունեն պարսպից դուրս ցցված ու ուղղանկյան ձև ունեցող 14 աշտարակները: Այս աշտարակները, որոնք նույնպէս կառուցված են բազալտե քարերից և իրարից հեռու են գտնվում 10—12 Էետր տարածութիւամբ, ամբողջ պաշտպանական սխտեմի մեջ վճռական դեր են կատարել: Գառնիի բերդը, իր հզոր պաշտպանական սխտեմով, անառիկ ու անմատչելի է եղել ժամանակի տեխնիկայի համար:

Հայկական հելլենիստական ճարտարապետութիւնի գլուխգործոցը, նրա պսակը և անկրկնելի մարդարիտն է Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որի այժմ վերականգնված պատկերը գերող ապավորութիւն է թողնում դիտողների վրա: Այս հազվագյուտ, փառահեղ ու շքեղ տաճարը կառուցվել է I դարում (մ. թ.): Նա ունեցել է երկթեք տանիք, չորս կողմից 24 սյուներից բաղկացած սյունաշար: Պարսպի նման տաճարը նա կառուցված է կարծր բազալտե հսկայական քարերից և ամրացված երկաթե կապերով ու արճճե ձուլվածքով: Մակայն տաճարի քարերը անհամեմատ ավելի լավ են սրբատաշված ու հղկված, քան պարսպի քարերը: Տաճարի ճակատը, խոյակները, եզրերը, քարե առաստաղը և այլ մասերը զեղազարդված են բուսական ու երկրաչափական ճոխ, կատարելութիւն հասնող նուրբ քանդակներով, որոնք մեծ հիացմունք են պատճառում դիտողներին:

Տաճարը կանգուն է եղել մինչև XVII դարի երկրորդ կեսը: Նա կործանվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ: Կործանման հիմնական պատճառներից մեկը եղել է այն, որ հրազենի գործածութիւնից հետո շատ բախտախնդիրներ բարբարոսաբար հանել են շենքի քարերն ու մասերը իրար ամրացնող արճիճը:

Հնագիտական պեղումների միջոցով հայտնաբերվել է նաև Գառնիի պալատական բաղնիքի շենքը, որը կառուցվել է II կամ III դարում: Իր հինգ սենյակներով կամ բաժանմունքներով, տաքացման սխտեմով այս բաղնիքը շինարարական արվեստի տեսա-

կետից մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Այս բաղնիքը հին Հայաստանի առայժմ մեզ հասած միակ քաղաքացիական կոմունալ շինութիւնն է:

Այս բոլորը մեզ մոտավոր գաղափար են տալիս Հայաստանի հին մայրաքաղաքներում, քաղաքներում, ամրոցներում և սրբավայրերում գոյութիւն ունեցած ճարտարապետական կոթողների մասին:

Քանդակագործութիւնը և կիրառական արվեստը

Հին Հայաստանում զարգացած էին նաև քանդակագործութիւնը և կիրառական արվեստը: Հայ և օտար սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ հայկական հեթանոսական տաճարներում եղել են մարմարից, քարից, փղոսկրից, ոսկուց, արծաթից, բրոնզից, պղնձից և այլ նյութերից շինված աստվածների և թագավորների մեծ ու փոքր բազմաթիւ արձաններ: Անկասկած է, որ զանազան արձաններ եղել են նաև քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում, ամրոցներում, թագավորական պալատներում, հարուստ ստրկատերերի ու քաղաքացիների տներում:

Սակայն այդ արձաններից մեզ միայն մի քանի նմուշներ բեկորներ են հասել: Քրիստոնեութիւնը գրեթե իսպառ ոչնչացրել է արվեստի այդ հուշարձանները:

Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքում գտնվել է բրոնզից շինված Անահիտ աստվածուհու արձանի գլուխը, որը այժմ պահվում է Բրիտանական թանգարանում: Հայկական հելլենիստական արվեստի ոճով պատրաստված այս արձանը մեզ հասած արձանների մեջ ամենալավագույնն է: Նա կերտված է գեղարվեստական բարձր ճաշակով և մեծ վարպետութեամբ: Նույն ոճի ուշագրավ ու արժեքավոր նմուշներ են նաև Վաղարշապատում գտնված կալիբ արձանիկների գլուխները: Գառնիում հայտնաբերվել են մարմարից պատրաստված մի կնոջ արձանիկի իրանն ու պատվանդանը, որտեղ շատ գեղեցիկ ու բնական կերպով տրված են կնոջ կեցվածքը և հարուստ շրջազգեստի ծալքերը: Քանդակագործական արվեստի ակնառու և արժեքավոր նմուշ է նաև Արտաշատի պեղումների ժամանակ գտնված կնոջ մարմարյա փոքր արձանը, որի գլուխն ու թևերը նույնպես չարգված են և մեզ շին հասել: Պետք է ենթադրել, որ սրանք եղել են աստվածուհիների կամ թագուհիների արձաններ:

Հայաստանում զարգացած էր նաև կեղտարդաստը: Տաճարները և պալատները ոչ միայն զարդարվում էին դրսից՝ բուսական ու երկրաչափական ճոխ զարդաքանդակներով, ինչպիսին Գառնիի հե-

Քսենոսական տաճարն է, այլև ներսից՝ որմնակարներով ու խճա-
նկարներով (մոզաիկա)։

Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Գառնիի պալատա-
կան բաղնիքի հանդերձարահի խճանկար հատակը։ Նրա սյուսնե-
կամ թեման վերցված է հունական դիցաբանութիւնից։ Ամբողջ
խճանկարը պատրաստված է ծով ներկայացնող բաց կանաչավուն
ֆոնի վրա. կենտրոնում, գեղեցիկ շրջանակի մեջ կոտորավոր տղա-
մարդու պատկերով ներկայացված է օվկիանոսը, իսկ կնոջ պատ-
կերով՝ ծովը։ Այս շրջանակի շորս կողմում պատկերված են նաև
հունական ծովային, սիրո և այլ աստվածների, գեղեցկութեան աստ-
վածուհի Աֆրոդիտի, ծովում պարող նրա քույրերի՝ ներեիդների
(ծովահարսերի), մարդկանց գլխով, ձիու ոտքերով ու ձկան պոչով
էակների, ձկնորսների և ձկների բազմաթիւ նկարներ։

Խճանկարի վրա կան նաև հունարեն արձանագրութիւններ, ո-
րոնք լոկ պատկերված աստվածների ու ներեիդների անունների հի-
շատակագրութիւններ են։ Բացի այդ, ամենաաչքի ընկնող տեղում,
կենտրոնական շրջանակի վերևում խճանկարը պատրաստող ար-
վեստագետ վարպետները ևս թողել են մի արձանագրութիւն, որ-
տեղ ասված է. «Աշխատեցինք ոչինչ շտանալով»։

Խճանկարը ամբողջապես պատրաստված է Գառնիի մոտից հո-
սող Ազատ գետից հավաքված և նրա ջրերով հղկված գունավոր
խճաքարերից։ Թեև խճանկարի բոլոր նկարները միանման բարձր
վարպետութեամբ ու համաշախտութեամբ շեն կատարված, թեև ամ-
բողջ խճանկարը իր վրա կրում է հելլենիստական արվեստի անկ-
ման շրջանի նշանները, բայց և այնպես, հանդիսանալով տեղում
զարգացող հելլենիստական արվեստի այդ բնագավառի մեզ հասած
միակ ու հազվագյուտ նմուշը, մշակութային ու պատմական տե-
սակետից այն մեծ արժեք է ներկայացնում։

Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ հին Հայաստանում գոյու-
թիւն են ունեցել դահարազարդ թագեր, խուլքեր, թանկագին մե-
տաղներից ու քարերից պատրաստված զանազան զարդեր, գորգեր
և այլն, Կիրառական արվեստի լավագույն նմուշներ են Մոփքի և
Մեծ Հայքի հայ թագավորների, բայց հատկապես Տիգրան II-ի և
Արտավազդ II-ի՝ իրենց պատկերներով ու զանազան տեսարաննե-
րով կտրած դրամները, Բակուր թագավորի՝ վերևում հիշատակված
արծաթե թասը, մի կնոջ կամ դերասանուհու դեմքի տարբեր ար-

առահայտություններով գեղազարդված, Արմավիրում հայտնաբերված շորս ոսկե մեդալիոնները, Թանկագին քարերի վրա տարբեր նկարներ փորագրած կնիքները և այլն: Կիրառական արվեստի հիանալի նմուշներ են նաև վերջերս Սիսիանի դամբարան-զոհարանում գտնված վիշապագլուխ ոսկյա ապարանջանները, դավազանի գլուխները, արծաթյա գեղազարդված թասերը, որոնք պատկանում են I դարին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Ն XII

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՂ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՂՄՆԱԿՆՈՐՈՒՄԸ

Ֆեոդալիզմի
ձևավորումը

Մեր դարաշրջանի սկզբներում քայքայվող սարկատիրական հասարակության ընդերքում աստիճանաբար զարգանում և ձևավորվում է արտադրության ֆեոդալական եղանակը: Հասարակության հիմնական արտադրողի դերում նախկին ստրուկների փոխարեն հանդես է գալիս գյուղացին, իսկ ռազմա-ստրկական ավագանու փոխարեն իշխող դիրք է զբաղում հայ նախարարական դասը:

65 թվականից մինչև երկրորդ դարի կեսերը Հայաստանը ապրում էր խաղաղության շրջան, որը նպաստեց երկրի տնտեսական կյանքի աշխուժացմանն ու արտադրողական ուժերի զարգացմանը: Հնադիտական սելուներից երևում է, որ այս շրջանում արորի փոխարեն սկսում են լայն շափով օգտագործել երկաթե խոփ ունեցող փայտե զուֆանը և կատարելագործված գյուղատնտեսական այլ գործիքներ, որոնք բարելավում են հողի մշակութունը և ընդարձակում ցանքատարածությունները: Այս շրջանում նկատվում է նաև ռոտոգման ցանցի ընդարձակում, որը կարևոր նշանակություն ուներ ցամաքային կլիմա ունեցող Հայաստանի բերրատառվության բարձրացման համար: Սնցյալում տարանցիկ առևտրի հետ կապված Հայաստանի բաղաձայնները I—II դարերում ճգնաժամ են ապրում և դադարում են էական դեր կատարելուց: Այժմ առաջատար դեր է սկսում խաղալ գյուղը: Ստրկատիրական նախկին հարաբերությունները մեք դարաշրջանի սկզբներում ոչ միայն չէին նպաստում, չէին խթանում արտադրական ուժերի զարգացմանը, այլև արգելակում էին նրան: Բացի այդ, նորաստեղծ հայ կրշակու-

Ճիների պետութիւնն ի վիճակի չէր այլևս նվաճողական պատերազմների միջոցով տնտեսութիւնները ապահովել զերի ստրուկներիով: Ստրկական աշխատանքն ինքն այլևս անշահաբեր էր դարձել: Եվ ահա իր դարն ապրած ստրկատիրութեանը փոխարինելու է գալիս արտադրութեան ֆեոդալական եզանակը, որը նախկինի համեմատութեամբ ավելի առաջադիմական էր:

Անշուշտ, ֆեոդալիզմի սկզբնավորութեան մասին որոշակի ժամանակ սահմանելը դժուար է, որովհետև ստրկատիրական հասարակութիւնից ֆեոդալիզմին անցնելը տեղի չի ունեցել անմիջապէս, այլ այն երկարատև մի պրոցես է և ընդգրկել է մեծ ժամանակաշրջան: Ֆեոդալական կացութեամբ ստրկատիրական հասարակութեան ընդերքում զոյութիւն ունենալով վաղուց, սակայն այն նոր որակ ստացավ, արտադրութեան հիմնական եղանակ դարձավ միայն երկրորդ-երրորդ դարում: Խորենացու մի տեղեկութիւնն այն մասին, որ հայոց Վաղարշ թագավորը բարեփոխութիւններ է կատարում պետական ապարատում, կարգ ու կանոն է սահմանում նախարարական տները, քաղաքների, ավանների միջև և այլն, ամենայն հավանականութեամբ, վերաբերում է նոր ձևավորված ֆեոդալական հասարակական կարգ ու կանոնին: Արտադրութեան ֆեոդալական եղանակի այս երկարատև ձևավորման ժամանակը նկատի ունենալով, առաջին դարը և երկրորդ դարի կեսը պայմանականորեն կարելի է համարել ստրկատիրական հասարակութիւնից ֆեոդալիզմին անցնելու ժամանակաշրջան:

Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերութիւնների կազմավորումը տեղի է ունեցել առանձնահատուկ պայմաններում: Ֆեոդալիզմն այստեղ ձևավորվել է ո՛չ միայն ստրկատիրական տնտեսութիւնների, այլև ցեղատոհմային կացութեամբ և դուրապական համայնքների քայքայման, նրանց փլատակների վրա: Հին հայկական մատենագրութեան մեջ բազմաթիվ տեղեկութիւններ են պահպանվել այն մասին, որ Արշակունի հայ թագավորները «իշխանազուն անձանց» տիրույթներ են նվիրել Հայաստանի գլխավորապէս լիոնային շրջաններում, որոնց բնակչութիւնը, հիմնականում չէր անցել ստրկատիրութեան ոլորտով:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել մի այլ հանգամանք եւս. այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին լիոնոս Հայաստանն է, նրա բոլոր վայրերում միաժամանակ չէ, որ տեղի են ունենում տնտեսական կյանքի փոփոխութիւններ. այն ժամանակ, երբ արդեն ձևավորվել էին ֆեոդալական հարաբերութիւնները, առանձին տեղերում դեռ պահ-

պանվում էին տոհմատիրութեան և ստրկատիրութեան մնացորդները:

Հողատիրութեան ձևերը

Տնտեսական հասարակութեան ամենաբնորոշ հատկանիշներից մեկը, ինչպես հայտնի է, ավատական խոշոր հողատիրութունն է: Ի՞նչ ձևով է այն հանդես եկել Հայաստանում:

Հին հայկական մատենագրութեան մեջ պահպանված տեղեկութուններից երևում է, որ վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում գոյություն է ունեցել հողատիրութեան երեք ձև՝ «հայրենական», «պարզականը» և «գանձագին»: «Հայրենական» էին կոչվում այն հողերը, որոնք որպես ժառանգական սեփականություն հորից անցնում էին որդուն: «Պարզականը»-ը այն հողերն էին, որ գինվորականները և սլետական պաշտոնյաները ստանում էին իբրև պարգև իրենց աչքի ընկնող ծառայության համար, իսկ «գանձագին» հողերը դրամատեր աշխարհիկ կամ եկեղեցական մեծահարուստ մարդկանց կողմից գնված հողերն էին:

Ամենախոշոր հողատերը երկրում հանդիսացել է արքունիքը: Արքունական ընդարձակ կալվածքներ հն եղել Հայաստանի բոլոր նահանգներում, սակայն նրանց հիմնական մասը կենտրոնացված էր Այրարատ թաղամասում, որտեղ գտնվում էր նաև մայրաքաղաքը: Խորենացին Այրարատը կոչում է «կալուածք արքայի»:

Արքունական հողերը, որպես կանոն երկրի բերքատու լավագույն հողերն էին: Նրանց որոշ մասը, որպես «պարզականը», տրվում էր մանր ազնվականությանը՝ գինվորական, վարչական և այլ կարգի ծառայությունների համար: Ըստ որում, «պարզականը» հողերը տրվում էին պայմանական կարգով. մանր ազնվականը կարող էր դրանցից օգտվել այնքան ժամանակ, ինչքան ժամանակ նա կատարում էր իր վասալական պարտավորությունը արքունիքի առջև, բայց երբ դադարում էր նրա ծառայությունը, հողամասը նորից արքունիքի տրամադրության տակ էր անցնում: Սակայն, քանի որ սովորաբար որդին ժառանգում էր հոր սլետոնը, ապա նախկին իրավունքով նա օգտագործում էր նաև հոր տիրույթը:

Հին մատենագրութեան մեջ բազմաթիվ հիշատակություններ կան այն մասին, որ արքունիքն աշխատում էր թուլացնել կամ ամբողջապես լուծարքի ենթարկել ռազմական մեծ ուժ ունեցող նախարարությունները և սյարքունիս գրաւել» նրանց կալվածքները: Այստեղից էլ սկիզբ է առնում ֆեոդալիզմի ներքին հակասություններից բխող ներգասալին այն հրկարատե, արյունոտ պայքարը,

որ տեղի է ունենում Թագավորի ու նախարարների միջև՝ IV դարում։ Բոլոր դեպքերում այդ պայքարը զգալի շափով խախտում էր իշխող խավերի քաղաքական միասնությունը, Թագավորական իշխանության հզորությունը և դուռ քայում օտարերկրյա նվաճողների առաջ։

Իրենց ծավալով արքունական կալվածքներին շէին զիջում բրդեղիսական կալվածքները։ Բղեղիսները՝ Հայաստանի «գահերեց» կամ «աշխարհակալ», «կողմնապահ» կոչվող մեծ իշխաններն էին, որոնք խոշոր նահանգների տիրակալներ էին և իրենց վարչական իրավունքներով, Թագավորից հետո, երկրորդ սեզն էին գրավում։

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանում խոշոր կալվածքներ ունեին նախարարները։ Արշակունյաց Հայաստանի շուրջ 90 «գավառատեր» խոշոր իշխաններ ունեցել են իրենց կալվածքները, գյուղերը, ագարակները, դաստակերտները և այլն։ Այդ նախարարներից առանձնապես աչքի են ընկել Բագրատունիները, Արծրունիները, Մամիկոնյանները, Կամսարականները, Ամատունիները և ուրիշներ։

Նախարարի իրավունքները իր նահանգում կամ «գավառում» որևէ անխախտ օրենքով սահմանափակված չեն եղել։ Հայ մատենադրություն մեջ բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, թի ինչպես նախարարներն իրենց տիրույթների մեջ գտնվող գյուղերը կամ ավանները նվիրաբերում են եկեղեցիներին, վանքերին և աչքի ընկնող զինվորականներին։

Նախարարությունների միջև, ինչպես կտեսնենք, հաճախ են տեղի ունեցել սուր բնդճարումներ. ուժ ունեցողն աշխատել է ընդարձակել իր տիրույթի սահմանները ի հաշիվ թույլ հարևանի։ Այս հողի վրա չաճախ են տեղի ունեցել միջֆեոդալական կռիվներ, որոնք նույնպես կազմալուծել, թուլացրել են հայ ֆեոդալական պետությունը։ Մանր արկնականը որոշ հողամաս ստանալով իր սուզերենից պարտավորվում էր կովի դեպքում իր ձիով, զենքով և զրահով ներկայանալ նրան։ Իրենց պարտավորությունների նկատմամբ անպարտաճանաչ լինելու դեպքում ֆեոդալն իրավասու էր նա խել տրված հողաբաժինը։

Հայաստանում որշակի տեղ էր գրավում նաև եկեղեցական կալվածատիրությունը։ Ինչպես հայտնի է, իր կազմակերպման առաջին խի օրից, երբ քրիստոնեությունը պաշտոնապես ճանաչվեց, եկեղեցուն հատկացվեցին նախկին մեհենական կալվածքները։ Տրդատ III-ի հրամանով եկեղեցականները դասվեցին ազատանու շարքը։ Հետագայում, հայ Բագավորների և նախարարների գործոն

աշակցությամբ, եկեղեցին ավելի ընդարձակեց իր կալվածքների սահմանները և սոցիալական հղոր ուժ դարձավ:

IV դարի երկրորդ կեսին, երբ Հայաստանում հիմնադրվեցին Եկեղեցական միաբանությունները, վանքերը շուտով դարձան կալվածատիրական խոշոր սնտեսություններ: Այդ ժամանակ միայն կաթողիկոսը խոշոր կալվածքների ունեւր Հայաստանի 15 նահանգներում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման և խորացման զուգընթաց, քնդարձակվում էր նաև վանական-եկեղեցական կալվածատիրությունը: Եկեղեցիները և վանքերը նոր կալվածքներ էին ձեռք բերում նվիրատվության, զնումների և բռնադրավումների ճանապարհով: Նրանք հետադառնում տնտեսական այնպիսի վիթխարի ուժ են դառնում, որ քաղաքական իշխանությունները հարկադրված են լինում սահմանափակել նրանց իրավունքները:

Ֆեոդալական հիերարխիան

Ֆեոդալական հասարակության բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը ավատական իշխող դասակարգի աստիճանակարգությունն է: Ֆեոդալական հասարակության այս առանձնահատկությունը, քնդհանուր գծերով, հատուկ է եղել նաև Հայաստանի վաղ ֆեոդալական հասարակությանը:

Հայաստանում ֆեոդալական սեփական գյուղի կանգնած էր թագավորը կամ արքան: Նա համարվում էր «Գլուխ երկրին Հայոց» և ուներ անսահմանափակ իրավունքներ: Թագավորն էր հայտարարում սլատերազմ կամ հաշտություն կնքում, նա էր բանակցելու համար սլատգամավորներ ուղարկում ուրիշ երկրներ և այլն: Բոլոր նախարարները գտնվում էին վասալական կախման մեջ թագավորից և սլարտավոր էին վճարել սահմանված հարկն ու սլատերազմի ժամանակ զորք տալ:

Թագավորը մեծ մասամբ գործում էր ինքնուրույն, բայց սեփական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերում խորհրդակցում էր «գահերեց» իշխանների և կաթողիկոսի հետ: Հարկավոր դեպքերում հրավիրվում էին նախարարների և բարձրաստիճան հոգևորականների «աշխարհածոզովներ», որոնք կարևոր դեր էին կատարում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Թագավորից անմիջապես վասալական կախվածության մեջ էին գտնվում բղջիխները, որոնք հանդիսանում էին «բյուրավորներ» (այսպես են կոչվել այն բոլոր նախարարները, որոնց դորքը «բյուրից», այսինքն՝ տասը հազարից ավելի է եղել): Բղջիխներն ունեցել են իրենց զահանիստ խոշոր կենտրոնները: Բղջիխներին էր

հանձնարարված հսկելու երկրի սահմանների պաշտպանությունը օտարերկրյա թշնամական ուժերի ներխուժումից: Իդեոլոգիաները թագավորին ներկայանալիս հազնում էին իրենց տոհմական տարազներանք իրավունք ունենին՝ մի ոտքին կարմիր, իսկ մյուս ոտքին կանաչ կոշիկ հագնելու (միայն թագավորի իրավասությունն էր պատկանում երկու ոտքերին կարմիր կոշիկ հագնելը):

Թագավորից վասալական կախման մեջ էին գտնվում երկրի բոլոր աշխարհատեր նախարարները, որոնք նույնպես վճարում էին հարկ և պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին ներկայանալ թագավորին՝ իրենց զորամասերով: Այդ պարտավորությունը հին հայկական մատենագրության մեջ կոչվել է թի սպասու ծառայութիւն: Նախարարներից յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ դրոշակը և զինանշանը:

Նախարարներն իրենց տիրույթների սահմաններում անձնիշխան էին: Նրանք, բացի նախարարական զորքի հրամանատարը լինելուց, վարում էին նաև իրենց երկրամասի վարչական և դատատանական գործերը: Նախարարներն ունեին ամբողջ-նստավայր, ուր սովորաբար պահում էին զանձերը, իսկ կովիժամանակ դրանք ապաստան էին ծառայում նախարարական տան և շրջակայքի բնակչության համար:

Ավելի մեծ տիրույթ և ռազմական ուժ ունեցող նախարարներն ավելի մեծ հեղինակություն ունեին, քան թույլերը: Արքունիքում նախասպես սահմանված էին նախարարների համապատասխան տեղերը՝ ըստ բարձերի: Հեղինակավոր նախարարները թագավորին ավելի մոտիկ բարձերի վրա էին բաղմում: Արքունիքում հանդեսների ժամանակ սահմանված էր 400 բարձ, որոնք շարվում էին թագավորի աջ և ձախ կողքերում՝ ըստ աստիճանների: Մեզ է հասել «Գահնամակ» անունով մի վավերագիր, ուր սահմանված է նախարարներից յուրաքանչյուրի տեղը արքունիքում:

Թագավորից անմիջական վասալական կախման մեջ էին գրտներվում նաև ոստանիկները: Ոստանիկ էին կոչվում արքունիքի հետ անմիջապես կապված և մեծ մասամբ թագավորի հետ հեռավոր կամ մոտիկ սլոգակցություն մեջ գտնվող ու թագավորի ոստանում՝ Այրարատյան նահանգում, տիրույթներ ունեցող մանր ազնվականները:

Ոստանիկներն արքունիքին ավելի մոտիկ կանգնած և ամենից վստահելի ազնվականներն էին. մեծ մասամբ նրանցից էր կազմված լինում թագավորական հեծելազորը, նրանց էին վստահվում արքունիքի պաշտպանությունը և այլ պատասխանատու պաշտոն-

Շնորհիվ Իրենց այդ ծառայութեան համար ոստանիկները արքունի կալվածքներէջ ստանում էին տիրույթներ՝ որպէս պարգևականք»:

Վաղ ֆեոդալական հասարակութեան մեջ իրենց հասուկ տեղն ունեին նաև սեպուհները: Այսպէս էին կոչվում նախարարական տան անդամները՝ նախարարների եղբայրները, որդիները և այլն: Հայ մատենագրութեան մեջ հիշվում են երկու կարգի սեպուհներ՝ «ավագ» և «կրտսեմ», այսինքն՝ նախարարական տան ավագ անդամներ և կրտսեր անդամներ: Սեպուհները զինվորական ծառայութուններ էին կատարում իրենց ալգակից նախարարի զորամասում: Հետագա դարերում «սեպուհ» տերմինը կորցնում է իր նախկին սոցիալական իմաստը և ստանում է պետական ու զինվորական պաշտոնի նշանակութուն:

Կայն առումով՝ «ազատ» են կոչվել հասարակութեան արտոնյալ քուրթ խավերը՝ ի հակադրութուն «անազատներին»՝ աշխատավորութեան: Իսկ նեղ, դասային առումով «ազատ» են կոչվել մանր և միջին այն քուրթ ազնվականները, որոնք ունեցել են մեծ կամ փոքր կալվածքներ և վարել ռազմական ու պետական պաշտոններ: Ազատները վասալական կախման մեջ են գտնվել կամ արքունիքից, կամ «գահերից» և «պալատներ» նախարարներից:

Քաղաքական իշխանութեանը նմանվող հիերարխիա դոյութուն ունեի նաև հոպեոականութեան մեջ: «Միջին դարերում, — գրում է էնդելսը, — հենց այն շափով, ինչ շափով ֆեոդալիզմն էր զարգանում, քրիստոնէութունն ընդունում էր նրան համապատասխան կրոնի կերպարանք՝ համապատասխան ֆեոդալական հիերարխիայով»:

Պետական կարգը

Թագավորը երկիրը կառավարում էր արքունիքի միջոցով, որը գտնվում էր մայրաքաղաքում: Արքունիքի հետ անմիջապէս կապված էին բազմաթիվ վարչական, զինվորական, տնտեսական և դիվանագիտական այլ և այլ աշխատողներ: Թագավորը երկիրը կառավարում էր գործակալութունների միջոցով, որոնցից կարևորները հետևյալներն էին:

Հաղարապետութուն գործակալութեան խնդիրն էր սահմանել պետական հարկերը և հսկել նրանց հավաքմանը, ղեկավարել պետական նշանակութուն ունեցող հասարակական աշխատանքները (ճանապարհներ կառուցել, ջրանցքներ փորել, անտառներ տնկել և այլն): Հաղարապետին ենթարկվում էին հարկահավաքները: Հաղարապետութեան պաշտոնը ժառանգաբար գտնվում էր Ամատունի նախարարական տան ձեռքում:

Սպարապետություն: Զինված ուժերի զլխավոր հրամանատարությունը պատկանում էր սպարապետին, որն անմիջապես ենթարկվում էր թագավորին և գործում նրա հրամանով: Կովի ժամանակ սպարապետին էին ենթարկվում վասալական պարտավորություն կատարող բոլոր նախարարների գործասերը: Սպարապետությունը IV—V դարերում Մամիկոնյան տան ժառանգական պարտականությունն էր:

Մարդկեություն: Այս գործակալության պարտականությունն էր անձամբ հսկել թագավորի կալվածքներին, գանձերին և արքունական բերդերին: Սրա հսկողությունն էր ենթարկվում նաև թագավորի կանանոցը: Մարդպետը թագավորի մշտական խորհրդատուն էր և արքունիքում ուներ մեծ հեղինակություն: Նա կրում էր նաև «Հայր» մականունը: Մարդպետը պատերազմի ժամանակ զբլխավորում էր սեպուհների գունդը:

Մաղխագությունը արքունական պահակազորի պարտականությունը կատարող գործակալությունն էր: Մաղխազը թագավորի թիկնապահ գործի հրամանատարն էր: Նրա պարտականության մեջ էր մտնում նաև արքունիքի պաշտպանությունը: Մաղխագությունը հռոխոտունիների տան ժառանգական պաշտոնն էր:

Խագալյապ ասպետությունը թագավորին թագադրելու պատվավոր պաշտոնը վարող գործակալությունն էր: Այդ պաշտոնը զբրավող նախարարը կոչվում էր «թագադիր» կամ «թագակապ»: Խագադիր ասպետների պարտականությունն էր հետևել սահմանված ֆեոդալական կարգի ճշգրիտ կատարմանն արքունիքում: Այս պաշտոնը ժառանգաբար գտնվում էր Բաղրասունիների տան ձեռքին:

Մեծ դատավաճությունը գերագույն դատավորի պարտականություն կատարող գործակալությունն էր, որը գտնվում էր հայոց կաթողիկոսի իրավասության տակ: Կաթողիկոսը եկեղեցական ժողովների միջոցով օրենքներ էր սահմանում և հետևում նրանց անշեղ կատարմանը: Նախարարների կամ նախարարների ու թագավորի միջև որևէ դժգոհություն չի եղելու դեպքում կաթողիկոսը միջամտում և իր վճռական խոսքն էր ասում:

Արհունի սենեկապետության գործակալությունը արքունի զբրասենյակի կառավարությունն էր: Սենեկապետը հսկում էր դրացրության վրա: Նա միաժամանակ թագավորի անձնական բարտուղարն էր. պետական արխիվի պահպանությունը նրա վրա էր զբրված:

Արքունիքին ենթակա հիմնարկություններից էր դիվանը, որը վարում էր արքունիքի գրագրությունը: Հատուկ պաշտոնյաներ կա-

յին, որոնք ծառայում էին թագավորի ախոռապետի, տակառապետի, որսապետի, գինակրի, դրոշակակրի և այլ պաշտոններում:

Հայկական բանակը կազմված էր կազրային զորքերից և պատերազմի սայտնալիքի ղեկավարում նախարարներից հավաքագրվող առաջնական ուժերից, որոնք կազմ ու պատրաստու պահվում էին առաջնական ճամբարներում: Կազրային զորքերի մի մասը գտնվում էր քղեշխնների հրամանատարությունից սակ և հսկում սահմանների անվտանգությունը, իսկ մյուս մասը գտնվում էր թագավորի ոստանում և պարտավոր էր պահպանել արքունիքը, գանձարանը, կանանոցը, պաշտպանական նշանակություն ունեցող զղյակներն ու ամրոցները:

Պատերազմի սպառնալիքի ժամանակ նախարարները, կատարելով իրենց վասալական պարտականությունները, սեփական զորամասերով օգնություն էին գալիս արքունական ուժերին, իսկ պատերազմը վերջանալիս՝ ցրվում էին: Նախարարների զորքերը տարբեր քանակի էին: Այսպես, Սյունյաց նախարարը պայտավոր էր ներկայանալ 19400, Գուգարքինը՝ 4500, Աղձնիքինը՝ 4500 զինվորներով և այլն: Տասը հազարից ավելի զինվոր ունեցող նախարարները կոչվում էին «բյուրավորք», իսկ մեկ հազարից մինչև ինը հազարը՝ «հազարավորք»: Կային «հարյուրավորք» կոչվող փոքր նախարարներ, որոնք ունեին 400-ից մինչև 1000 զինվոր: Այսուհետև մեծ մասամբ կազմված էր լինում ազատներից, իսկ հետևակը՝ շինականներից: Պետք է նշել, որ հայկական այրուձին, որպես մարտական միավոր, մեծ հռչակ ուներ Արևելքում և պատերազմում հաճախ վճռական դեր էր կատարում:

Հայաստանի ազգային ուժերի թիվը եղել է 120000:

Հայկական բանակը բաժանվում էր զինների և վաշտերի, որոնցից ամեն մեկն ուներ իր դրոշը: Բանակը զինված էր ժամանակի բոլոր տեսակի զենքերով՝ աղեղով ու նետով, պարսատիկով, սրով, նիզակով, վահանով, քաբաններով և այլն: Հեծյալներն իրենց մարմինը սովորաբար ծածկում էին մետաղյա զրահով և զուլիններին գնում սաղավարտ: Ճակատամարտերի ժամանակ, կռիվ հայտարարելուց առաջ, զորքը դասավորվում էր բոս թևերի՝ աջ, ձախ և միջին: Հայկական զորքերն ունեին առաջապահ, վերջապահ և կողմնապահ զորամասեր:

Շահագործվող դառակարգը

Ֆեոդալական հասարակության շահագործվող բոլոր խավերը հայտնի են եղել մի ընդհանուր անունով՝ ռամիկ: «Ռամիկ» են կոչվել հիմնականում դյուղացիները: Բայց ռամիկ են կոչվել նաև ար-

հետավորները, մանր առևտրականները, քաղաքի աշխատավորու-
թյունը, ստրուկները և այլն:

Ռամիկների հիմնական մասը կազմել են գյուղացիները, որոնք՝
հին մատենագրության մեջ կոչվել են «շինական»:

Հայ գյուղացիության հիմնական ղրաղմունքը վաղ ֆեոդալիզ-
մի շրջանում եղել է հողագործությունը և անասնապահությունը:
Դաշտային մասերում տնտեսություն կարևոր ճյուղն է հանդիսացել
նաև այգեգործությունը: Մշակվող հիմնական կուլտուրաներն են
եղել ցորենը, գարին, վարսակը և կտավատը:

Հայաստանում գյուղական համայնքը այս շրջանում ևս տըն-
տեսական կայուն օջախ էր, որի բոլոր անդամները կամ «ծխեր»-ը
հավասար իրավունքներ ունեին: Ազաթանգեղոսի տեղեկությունը՝
ավաններում յոթական, իսկ ազարակներում չորսական կտոր հո-
ղամաս եկեղեցիներին հատկացնելու մասին, վերաբերում է հա-
մայնքի ներսում բաժանվող այն հողակտորներին, որոնք կոչվելիս
են եղել «հող երգոյ»:

Շինականները պետությունը վճարում էին «գլխահարկ» կամ
«շնչահարկ» (ընտանիքի անդամների թվի համեմատ վճարվող
հարկ), «ծխահարկ» (յուրաքանչյուր տան կամ ծխի վրա դրված
հարկ) և «անասնահարկ» (խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների
համար գանձվող հարկ):

Գյուղացիները հարկերից բացի, իրենց նախարարի կամ ար-
քունիքի հանձնարարութեամբ, պարտավոր են եղել մասնակցել պե-
տական նշանակություն ունեցող հասարակական աշխատանքների՝
ճանապարհների անցկացմանը, բերդերի ամրացմանը, կամուրջնե-
րի և վանքերի կառուցումներին և այլն: Գյուղացիները պատերազմի
ժամանակ ենթարկվել են զորահավաքի և ծառայել հետևակ զորա-
մասերում կամ գումակում:

Շինականները որոշ պարտավորություն են ունեցել նաև եկե-
ղեցու հանդեպ: Նրանք եկեղեցուն վճարել են իրենց եկամտաթի մեկ
տասներորդ մասը, որը կոչվել է «տասանորդ»:

Գյուղացիներն ունեցել են սեփական տուն, անասուններ և
գյուղատնտեսական գործիքներ: Նրանք կախումն տարբեր աստի-
ճաններում են գտնվել հողատեր-ֆեոդալից: Եղել են գյուղացիներ
և գյուղական համայնքներ, որոնք մեծ կամ փոքր չափով կախված
են եղել ֆեոդալից, եղել են նաև գյուղացիներ կիսազատ վիճակում,
որոնք կոչվել են «կարճագատներ» և վերջապես հողագուրկ գյուղա-
ցիներ՝ «մշակներ», որոնք ծառայել են ֆեոդալի տնտեսության մեջ
ու շինարարական աշխատանքներում:

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին հետ կապված կարևոր հարցը՝ ճորտատիրության հարցն է. վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում համատարած ճորտություն եղել է Հայաստանում, թե ոչ: Չպետք է շփոթել ճորտությունը գյուղացիների ֆեոդալական կախվածության հետ: Տնտեսաբանները դյուրացուց կարող է վերցնել ավել կամ պակաս քանակի ունեւոր, կարող է պարտադրել նրան, որ կոռային աշխատանք կատարի. բայց այդ գյուղացին դեռևս ճորտ չէ: Ընդհանուր է այն գյուղացին, որն աշխատում է ֆեոդալի կալվածքում և իրավունք չունի առանց կալվածատիրոջ կամքի հեռանալ նրա կալվածքից, իսկ ճորտատիրության այդպիսի մասսայական երևույթ Հայաստանում մենք չենք տեսնում վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում: Գյուղատնտեսական արտադրությունը ապրանքային նշանակություն չունի չէր ստացել: Ապրանքը դեռ չէր արտադրվում շուկայի համար, ուստի հայ ֆեոդալները շահագրգռված չէին սեփական կալվածատիրական տնտեսություններ ստեղծելու մեջ և անհրաժեշտություն չունեին ճորտեր ունենալ և նախապատվություն տալ ճորտական աշխատանքին:

Հայագիտության մեջ վեճեր են հղել այն մասին, թե վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ունեւորների որ տեսակն է իշխել Հայաստանում: Եվրոպայի մի շարք երկրներում, ինչպես հայտնի է, վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում գերիշխող է հանդիսացել աշխատավճար ունեւոր, ֆեոդալական հարաբերությունների բարձր շրջանում՝ բնավճար, իսկ ֆեոդալիզմի վերջին, քայքայման շրջանում՝ դրամավճար ունեւոր:

Սակայն ունեւորների այս հաջորդականությունը պարտադիր չէր բոլոր երկրների համար: Մարքսը խոսելով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հատուկ ունեւորների հաջորդականության մասին, նշել է, որ, տարբեր հանգամանքների, պայմանների և ազդեցության հետևանքով, տարբեր երկրներում այս սրինաչափությունը կարող է տարբեր փոփոխականներով և աստիճաններով դրսևորվել: Ընդամենը, ունեւոր վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանում հանդիս է եկել տարբեր ձևով. այստեղ ունեւորներից իշխողը բնավճարն էր:

Հասարակության շահագործվող խավերից է հանդիսացել առևտրատվորությունը, որը ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց սկսում է կենտրոնանալ ֆեոդալական ամբողջներում, դրսևորվում և քաղաքներում: Արհեստավորներից հիշվում են՝ դարբինները, զինագործները, որմնագիրները, հյուանները, ոսկերիչները և այլն: Բայց պետք է նշել, որ արհեստավորությունը

դեռ շարունակում էր կապված մնալ հողի հետ և էական դեր չէր կատարում հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Վաղ ֆեոդալական շրջանում Հայաստանում եղել են նաև ստրուկներ: Փափստոսի, Խորենացու, Անանիա Շիրակացու և այլ հեղինակների տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանում պատերազմների ժամանակ վերցված գերիների մի մասին դեռ շարունակում էին ստրկացնել և օգտագործել շինարարական աշխատանքներում, արհեստագործության մեջ և այլն: Ստրուկներ են ունեցել հայ թագավորները, նախարարներն ու վանքերը: Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ստրուկներին սովորաբար հող ու արտադրության միջոցներ էին տալիս և կապում հողի հետ:

Պետք է նշել, սակայն, որ ստրկությունը երկրի տնտեսական կյանքում շուրջ ատարաբար դեր, նա կրում էր միայն տնային ստրկության բնույթ: Սակայն ստրուկները շարունակում էին մնալ իրավազուրկ վիճակում. ստրուկի տերն իրավասու էր նրան վաճառել, փոխել, դրամ դնել, ցանկացած դեպքում՝ նույնիսկ սպանել:

Քաղաքները և առևտուրը

Հայաստանի քաղաքները վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում շնայած կորցրել էին իրենց նախկին իշխող դիրքը երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, սակայն շարունակում էին դեռ վճռական դեր խաղալ առևտրի բնագավառում: Հայաստանի քաղաքների առևտրի աշխուժացմանը զգալի շարժում խթանեց Հոռմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև Մծրինում 298 թվականին կնքած քառասնամյա յաղազության պայմանագիրը. կողմերը համաձայնության էին եկել, որ սելուզի իրենց վաճառականներն ապրանքները փոխանակեն Հայաստանում:

Ըստ IV դարի 60-ական թվականներին կազմված հոռմեական մի քարտեզի, որը կոչվում էր «Պետինգերյան քարտեզ», Արտաշատը առևտրական ուղիներով կապված էր Պարսկաստանի, Վրաստանի, Միջագետքի և այլ երկրների առևտրական կենտրոնների հետ: Պետինգերյան քարտեզում մատնացույց են արված Արտաշատում խաչածակվող ուղիները: Պետք է նկատի ունենալ, որ Արտաշատում խաչածակվող ուղիները ունեին նաև ռազմական կարևորագույն նշանակություն:

Հնագիտական ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ Հայաստանի քաղաքները ունեցել են միջնաբերդ, շահաստան և արվարձաններ: Քաղաքի կենտրոնում է գտնվել միջնաբերդը, որ տեղավորված էին վարչական, կառավարական և ռազմական հաստատությունները: Միջնաբերդի շուրջը տարածված է եղել շահաստան:

տանը՝ քաղաքի առևտրական մասը՝ իր շուկաններով, խանութներով, արհեստանոցներով և սահակատներով: Շահաստանը գտնվել է քաղաքի պարիսպների ներսում: Քաղաքի պարիսպներից դուրս սըփըսված էին բնակելի արվարձանները, ուր ապրում էին գլխավորապես հասարակ մարդիկ, աշխատավորները:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանի աչքի ընկնող քաղաքներն էին՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Տիգրանակերտը, Վանը, Նախիջևանը, Զարիշատը, Զարնհավանը, Երվանդաշատը և 'Էվինը: Թվարկած քաղաքները, ինչպես երևում է Փավստոս Բուզանդի տեղեկություններից, ստվար բնակչություն են ունեցել: Քաղաքներում հայերից բացի ապրում էին նաև մեծ թվով հրեաներ և ասորիներ:

Հայկական քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմում ամենից մեծ թիվը կազմել են մանր առևտրականները, արհեստավորները, մշակները և շահագործվող այլ խավերը, որոնք հայ մատենագրության մեջ հիշվում են հավաքական մի անունով՝ Կաղաֆայիև ռամիկ: Ձեռողական իշխող խավերը քաղաքների բնակչության մեջ մեծ թիվ չեն կազմել: Քաղաքներն ունեցել են իրենց ինքնավարությունը, որի ղուլի կանգնած էր քաղաքագույսը՝ ղահալը:

Քաղաքային բնակչությունից գործուն դեր են ունեցել մասնավորապես արհեստավորները: Սկզբնաղբյուրներում հիշվում են սյուլեթի, երկաթի, ոսկու, թանկարժեք քարերի, փայտի և այլ նյութերի վրա աշխատող արհեստավորներ: Քաղաքային արհեստավարությունը, ինչպես և քաղաքի ողջ բնակչությունը, կապված է եղել հողի հետ: Բոլոր քաղաքների մերձակա վայրերում գտնվող հողամասերը մշակվում էին քաղաքի աշխատավորության կողմից: Այդ հողամասերը կոչվում էին Կաղաֆաղաշտեռ: Քաղաքի բնակիչներն ունեցել են նաև այգիներ և զբաղվել անասնապահությամբ:

Առևտրականները իրենց վաճառած ապրանքների համար մաքս էին վճարում, որը կոչվում էր Բաժ: Մաքսի մոտավոր չափը կազմել է վաճառված ապրանքի արժեքի մեկ տասներորդ մասը: Առևտրի մեջ, ինչպես երևում է, մասնակցել են ավատական որոշ խավեր, նույնիսկ՝ հոգևորականներ: Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնից եպիսկոպոսի կանոններում դատապարտվում են առևտուր անող և վաշխառությամբ զբաղվող հոգևորականները:

Հայաստանի քաղաքներն անշափ ձևեր հարված ստացան 363—369 թվականներին, երբ սլաբական Շապուհ թագավորը, նվաճելով Հայաստանը, զղալի թվով քաղաքային բնակչություն բռնադատեցրեց Պարսկաստան:

Տրդատ III-ի գահակալությունը Հայաստանի նվաճման համար Հոռմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև I դարում սկսված մրցույթյունը չթուլա-

ցույ ուժով շարունակվում է ամբողջ II—III դարերում:

Պատերազմը Հոռմեական և պարսկական բանակների միջև սկզբում ընթանում էր հոռմեացիների համար անհաջողությամբ, բայց երբ հոռմեական բանակը համալրվեց նոր ուժերով, և Պարսկաստանի դեմ բռնկվեցին փոքրասիական ժողովուրդների ազատագրական նոր և հզոր շարժումները, պատերազմական գործողությունների ընթացքը փոխվեց հօգուտ Հոռմի: 297 թվին հոռմեական բանակը, հայկական զորամասերի գործոն օժանդակությամբ, սուկալի ջարդ տվեց պարսիկներին և փախուստի մատնեց նրանց: Կոչվում վերավորվեց ներսահ թագավորը, գերի ընկան նրա կինը, քույրերը, աղջիկները, որդիները և բավական թվով բարձրաստիճան զինվորականներ: Հպարտ Սասանյանը հարկադրված եղավ հրաժարվել իր անիրագործելի ծրագրերից և հաշտություն խնդրել: 298 թ. Մծբինում հաշտության պայմանագիր կնքվեց:

Մծբինի պայմանագրով Հայաստանը ճանաչվեց իբրև անկախ պետություն, հոռմեացիները համարվեցին նրա հովանավորները, և պարսկական զորքերը դուրս հանվեցին Հայաստանից: Պարսկական արքունիքը պարտավորվեց այլևս չմիջամտել Հայաստանի գործերին: Երբ պայմանագրով, հոռմեացիներին անցան Հայաստանի շրջանահանգները՝ Անգեղ տունը, Մոփսքը, Աղձնիքը և Մավղիից գավառը, որոնք ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեին: Հոռմը Հայաստանին սիրաշահելու համար նրա սահմաններն ընդարձակեց մինչև Զինթա ամրոցը (Մարաստանում):

Հոռմեացիները Հայաստանի թագավոր ճանաչեցին Տրդատին, որը հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի է Տրդատ III անունով (298—330):

Ժամանակակից պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ Տրդատը ընայած գահ բարձրացավ հոռմեացիների աջակցությամբ, բայց չդարձավ նրանց հլու կամակատարր: Նա աշխատեց բարեկամական հարաբերություններ հաստատել ինչպես Հոռմի, այնպես և Պարսկաստանի հետ:

Տրդատը ռազմական դաշինք կնքեց հոռմեացիների հետ: Ըստ այդ դաշինքի, հոռմեացիները ճանաչում էին Հայաստանի անկախությունը և խոստանում օգնել նրան, եթե պարսիկները փորձեին հարձակվել Հայաստանի վրա:

Տրդատն աշխատեց բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատել նաև հարևան Վրաստանի, Աղվանքի և Հյուսիսային Կովկասի ալանական պետութիւն հետ: Ի հաստատումն այդ բարեկամութեան, նա ամուսնացավ ալանների թագավորի աղջկա՝ Աշխենի հետ:

**Քրիստոնեութան
մուտքը Հայաստան
և Երա ճանաչումը
որպէս պաշտոնական կրոն**

Հայաստանում ձևավորված ֆեոդալական նոր հարաբերութիւնները պահանջում էին նաև համապատասխան նոր գաղափարախոսութիւն: Նման գաղափարախոսութեան դերով հանդես եկավ քրիստոնեութիւնը:

Քրիստոնեութիւնը Հայաստան է թափանցել զենուս I—II դարերում Ասորիքից և Կապադովկիայից: Նրա առաջին տարածողներն ու քարոզիչները հույներն ու ասորիներն էին: Քրիստոնեական համայնքներ ստեղծվել էին գլխավորապէս Հայաստանի այն քաղաքներում, որոնք կապված էին առևտրական հարավային մայրուղու հետ: Քրիստոնեութիւնը նախնական շրջանում սոցիալական նպաստավոր հող կարողացավ դնել ցածր խավերի՝ արհեստավորների, ստրուկների և մանր առևտրականների մէջ: Սկզբում նոր կրոնի հետևողները Հայաստանում ևս ենթարկվեցին կատաղի հալածանքների և խոշտանգումների, որոնց մասին բազմաթիվ հիշատակութիւններ կան Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» և վարքագրական գրականութեան մէջ (Հովհիսիմյանց կույսերի նահատակութիւնը, Գրիգոր Լուսավորչի շարչարանքների և այլն): Սակայն հետագայում, ինչպիսի ուրիշ երկրներում, այնպէս էլ Հայաստանում, քրիստոնեութիւնը փոխեց իր ներքին էութիւնը և դարձավ շահագործող դասակարգի գաղափարախոսութիւնը, կոշանկելով աշխատավորութեանը՝ հնազանդ լինել իրենց տերերին:

Ագաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ քրիստոնեութիւնը Տրդատի կողմից պաշտոնական կրոն հայտարարվելուց հետո այն բնութեամբ օկուում են տարածել նաև ժողովրդի մէջ: Տրդատը և Գրիգոր Լուսավորիչը հատուկ գորարանակներով շրջում էին Հայաստանում, քանդում մեհյանները և նրանց տեղում եկեղեցիներ կառուցում: Ագաթանգեղոսը պատմում է, որ Տրդատը և իր համախոհները Արտաշատի ճանապարհի վրա նախ Տիր ասածու տաճարը «Քակեալ աւերեալ քանդեցին», այնուհետև Արտաշատում «Ամենայն շինուածք ի հիմանց դրդեալ տապալեցան», Թորդանում «Սպիտակափառ» կոչվող Վահագնի տաճարը «Կործանելին և զպատկեր նորին փշրէին», Երիզայում ոչնչացնում են Անահիտի արձանը և քանդում նրա մեհյանը և այլն:

Չենոր Գլակը նկարագրում է այն արյունոտ ընդհարումները, որոնք տեղի են ունեցել Տարոնում հեթանոսների և քրիստոնյաների միջև: Հեթանոսները, Արձան քրմապետի ղեկավարությամբ, կոչում էին Տրդատի բանակի դեմ, և մեծ դժվարությամբ է հաջողվում Տրդատին հաղթանակ տանել: Այդ ընդհարումների ժամանակ սպանվել են ավելի քան հազար հոգի: Ճակատամարտում ընկել է նաև Արձան քրմապետը:

Հեթանոսներին հաղթելուց հետո, ամենուրեք ստիպել են ժողովրդին քրիստոնեություն ընդունել և մկրտվել: Եթե հավատալու լինեք Ազաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունը, ապա Լայաստանում այդ ժամանակ նոր կրոնն ընդունել են շուրջ «չորս հարիւր բիր», այսինքն՝ չորս միլիոն մարդ, որ շափազանցություն է:

Վաղ քրիստոնեությունը Հայաստանում ենթարկվեց զգալի փոփոխությունների. նոր կրոնը ժողովրդական լայն շրջաններին գրավիչ և ընդունելի դարձնելու նպատակով սրբազործվեցին հեթանոսական շատ ծեսեր և սովորություններ: Այդպիսի ծեսերից էին, օրինակ, զոհաբերությունը, ուխտագնացությունը, ննջեցյալների պաշտամունքը, տյառնընդառաջը (տրնդիզը), վարդավառը և այլն: Քրմական դասի դիմադրությունը մեղմելու նպատակով նրանցից ումանց պաշտոններ հատկացրին քրիստոնեական եկեղեցիներում: Քրմերի որդիների համար բաց արեցին հատուկ զպրոցներ, ուր նըրանց դաստիարակում էին քրիստոնեական ողով և դարձնում եկեղեցականներ:

Իշխող ֆեոդալական շրջանները մեծ ուշադրություն էին դարձնում եկեղեցու տնտեսական վիճակի վրա և նրա տրամադրություն տակ դնում նախկին մեհյանների յոզ կալվածքներն ու ունեցվածքը, որոնք ժամանակի ընթացքում է՛լ ավելի էին բաղմապատկվում:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում մուտք գործեց որպես ֆեոդալական իշխող դասակարգի կրոն: Նա հանդիսացավ իշխող դասակարգի զաղափարական դեմքը՝ շահագործվող դասակարգին մշտապես հնազանդության մեջ սյահելու համար: Հայկական եկեղեցին հեթանոսությունից ժառանգում է նաև դատավարության և օրենսդրության իրավունքը: Եկեղեցին զաղափարապես ամրապլընդել է ֆեոդալական միապետության տնտեսական ու քաղաքական հիմքերը և ֆեոդալական իրավունքի անձեռնմխելիությունը:

Հայադիստության մեջ քրիստոնեության պաշտոնական կրոն հռչակվելու թվականի վերաբերյալ շատ վեճեր են եղել: Այժմ հիմնավորապես հաստատված է, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական, պաշտոնական կրոն է ճանաչվել 301 թ., այսինքն՝

տչ միայն Հոռմեական կայսրութիւնից ավելի քան մեկ տասնամ-
յակ առաջ, այլև ընդհանրապես աշխարհում առաջինը Հայաս-
տանն էր այդ նոր ուսմունքը պաշտօնապես ճանաչել:

Քրիստոնեութեան ընդունման հետ միասին Հայաստանում
ձևավորվել է սկսում նաև հայկական եկեղեցական դասը, որի գր-
չուի կանոնած էր կաթողիկոսը: Զորրորդ դարում կաթողիկոսու-
թյունը գտնվում էր Գրիգոր Լուսավորչի և Աղքիանոսների տոհմերի
ներկայացուցիչների ձեռքում: Կաթողիկոսութեան ենթակայութեան
մեջ էին գտնվում առանձին խոշոր նախարարութիւններում պաշ-
տոնավարող եպիսկոպոսները, որոնցից հետո գալիս էին ստորա-
դաս հոգևորականները: Եվ այսպես, աշխարհիկ ֆեոդալական
հիերարխիայի նմանութեամբ, սկսում էր ձևավորվել նաև հայկա-
կան հոգևոր հիերարխիան:

Քրիստոնեութիւնը Հայաստանում հանդես է եկել որպես ֆեո-
դալական կրոն, որպես տիրապետող դասակարգի տիրապետող գա-
ղափարախոսութիւն: Նա հանդիսացել է ֆեոդալական իշխող դա-
սակարգի գաղափարական զենքը:

**Տրդատի և Կուս-
տանդիանոսի
դաշինքը**

Քրիստոնեութեան մուտքը էական նշանա-
կութիւն ունեցավ Հայաստանի քաղաքական
կողմնորոշման խնդրում. եթե նա անցյալում
իր կրօնով, կուլտուրայով և սովորութիւննե-
րով որոշ չափով կապված էր Իրանի հետ,
այս քրիստոնեութիւնն ընդունելուց հետո կողմնորոշվեց դեպի
քրիստոնեական Հոռմը:

Ազաթանդեղոսի և Փավստոսի տեղեկութուններից երևում է,
որ Տրդատը դաշինք է կնքել Կոստանդիանոս Մեծի հետ, բայց որի
Հոռմեական կայսրութիւնը հանձն էր առնում անհրաժեշտութեան
դեպքում օգնել Հայաստանին սազմական ուժով:

**Խոսրովի գահակա-
լութիւնը և շինա-
րարական աշխա-
տանքները**

Մծրինի դաշնադրութիւնից հետո Մերձավոր
Արևելքում խաղաղութիւն հաստատվեց: Հա-
յաստանը, որ մինչ այդ ոտնաձկոյն էր լի-
նում պարսկա-հոռմեական անվերջ պատե-
լադմներից, հնարավորութիւն ունեցավ բու-
ժել իր վերքերը և տնտեսական աշխույժ վարգացման ուղու վրա
կանգնել: Խաղաղութեան այս շրջանին են դուրս գալիս Տրդատի
որդու՝ Խոսրով III-ի կամ Կոդակի (կարճահասակ) գահակալութեան
տարիները (331—338):

Փավստոս Բուզանդը Խոսրովի թագավորութեան շրջանը բնո-
րոշում է որպես «խաղաղութեան» շրջան, թեպետ, իրականում, նրա

գահակալութեան վերջին տարիներին արյունահեղ քիչ պատերազմներ շին եղել:

Խոսքովի գահակալութեան առաջին տարիներին կատարված շինարարական աշքի ընկնող գործերից մեկը Դվին քաղաքի հիմնումն է: Ըստ պատմիչների տեղեկությունների, այդ ժամանակ Արաքս դետը փոխել էր իր նախկին հունը և հեռացել Արտաշատի մոտից, որի պատճառով խախտվել էր մայրաքաղաքի ռազմական պաշտպանությունը: Անցյալում Արաքսը ծնկաձև սլտույտ էր տալիս մայրաքաղաքի շուրջը և երեք կողմից ջրային արդելակով պաշտպանում էր այն, իսկ այժմ քաղաքը զրկվել էր այդ պաշտպանությունից: Բացի այդ, Արաքսի ընթացքը փոխվելու հետևանքով, ջրերը դուրս էին եկել հունից և ճահճուտներ ստեղծել մայրաքաղաքի շուրջը, օդը դարձել էր վատառողջ, օտք ջերմայինք պղտորեալք ժանգահատութեամբ փչէինք,— գրում է Խորենացին: Ահա այս նկատառումով արքունիքը որոշում է մայրաքաղաքը տեղափոխել առողջ կլիմայով բարձրադիր մի վայր: Նոր մայրաքաղաքի համար հարմար տեղ են ընտրում Արտաշատից ոչ շատ հեռու գտնվող Դվին կոչվող բլուրը, որտեղ հիմնում են քաղաքը և բլրի անունով կոչում Դվին:

Նոր հիմնադրված մայրաքաղաքում կառուցում են արքունական ապարանքներ և դեղեցիկ այլ շենքեր: Դվինը փոխարինում է Արտաշատին և շուտով դառնում տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններից մեկը Մերձավոր Արևելքում:

Խոսքովի ժամանակ կատարված շինարարական մշուս աշխատանքներից ուշադրության արժանի է Խոսքովի անտառի տնկումը: Խոսքովը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, որպես արևելյան տիպի բուսապետ, ցանկանում էր արքունիքին մտակ վայրում ունենալ իր անտառը՝ չիքը սրսի կենդանիներով, որպեսզի կարողանար որսորդություն անել և իր հաճույքը բավարարել: Այդ նպատակով նա կարգադրում է Վաչե սպարապետին՝ աշխատող ձևաքեր հավաքագրել բնակչությունից, կաղնու սնկիներ բերել տալ և հսկայական մի սարածություն վրա՝ Գեղարգից մինչև Մեծամորի դաշտը, Ազատ դետի երկու կողմերում՝ ծառատնկում կատարել: Թագավորի կարգադրությունը կատարվում է. տնկվում է անտառը: Հետագայում բերվում և այդ անտառն են բաց թողնվում վայրի կենդանիներ:

Ազատ դետի երկու կողմերում տնկած անտառը մատենադրության մեջ հայտնի է Խոսքովային կամ Խոսքովակերտ անտառ անունով: Նրա մի մասը մնացել է մինչև մեր ժամանակները և ուրհնատական տնկված անտառների մեջ հնագույններից մեկն է համար-

վում ամբողջ աշխարհում: Պատմաբաններից ոմանց կարծիքով, նման անտառները ոչ միայն անհրաժեշտ են եղել որսորդության, այլև հարմար վայր են հանդիսացել զինավարժության համար:

Մագկութների արչավանքը

Շուտով, սակայն, խախտվում է Հայաստանի խաղաղությունը: Մագկութների Սանեսանի թագավորը, Շասուհի թելադրանքով, ալաններից, մագկութներից, հոներից և Հյուսիսային Կովկասի այլ ժողովուրդներից կազմված խառնիճաղանջ մեծ բանակով 335 թվականին հարձակվում է Հայաստանի վրա: Ըստ Փավստոսի տեղեկության, Սանեսանի բանակը այնքան բազմամարդ էր, որ «զինքեան զիրեանց զօրսն թուիլ ոչ կարէին»: և երբ նրանց զինվորները ճանապարհների կողքին մեկական քար էին նետում, քարոնկեց տեղում քարակույտի հսկայական մի շեղջ էր գոյանում:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայկական զորաբանակը ցրված էր երկրի զանազան մասերում և սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը բացակայում էր, մագկութներին հաջողվում է առանց լուրջ դիմադրության, Սեանա լճի ափով ներթափանցել Այրարատյան նահանգը և վերցնել Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների մեծ մասը՝ մինչև Արաքս գետը: Խոսրովը ի վիճակի չի լինում կազմակերպելու դիմադրությունը և ամրանում է Դարույնքի բերդում: Մի ամբողջ սարի մագկութներն անարդել ասպատակում են Հայաստանի արևելյան նահանգները, ավերում երկիրը, կողոպտում բնակչությանը և հազարներով գերի տանում: «Սե ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քսնդեցին, զերեցին, առհասարակ աւերեցին»,— գրում է Փավստոսը: «Կերչապես» Բյուզանդիայից վերադառնում է Վաչե Մամիկոնյանը, հավաքում է Հայաստանի ռազմական ուժերը, կազմակերպում հայկական բանակը և կոչում մագկութների դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Օշականին մոտիկ Առուսյար վայրում 336 թ. դարնանը: Հայկական զորքը զլխավին ջարդում է մագկութներին և խլում նրանցից Հայաստանից տարվող դերիները և ավարը: Կոչում սպանվում է նաև Սանեսանի թագավորը, և նրա բանակը խուճապահար փախչում է Հայաստանից:

Պալքար ընդդեմ կենտրոնախույս ճախարարություն- ների

III դարում ֆեոդալական հարաբերություններն արդեն հաստատվել ու տիրապետող էին դարձել Հայաստանում որպես արտադրության իշխող եղանակի Երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում շուտով սկսում են դրսևորվել մասնատվածության բնորոշ այն երևույթները, որոնք

հատուկ են ֆեոդալիզմին ընդհանրապես: Խոշոր ֆեոդալները, որոնք իրենց տիրույթների անձնիշխան տերերն էին և իրենց շուրջն էին համախմբել բավական թվով միջին և մանր ազնվականներ, ձգտում էին քաղաքական անկախության: Այստեղից էլ ծայր է առնում այն երկարատև ու լարված պայքարը, որ տեղի էր ունենում թագավորի և կենտրոնախույս նախարարների միջև: Հայկական արքունիքն ամեն կերպ աշխատում էր ճնշել ֆեոդալական, պառակտողական կենտրոնախույս ուժերին և ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ պետություն:

Թե ինչպիսի մեծ վտանգ էին ներկայացնում կենտրոնական իշխանության համար ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերը, և արքունիքում որքան մեծ վախ կար նրանց նկատմամբ, կարելի է պատկերացնել այն փաստից, որ Խոսրովը հատուկ կարգ էր սահմանել, որ «բյուրավոր» նախարարները պարտավոր էին մշտապես լինել արքունիքում, որպեսզի հնարավորություն չունենային դավադրություններ կազմակերպելու կենտրոնական իշխանության դեմ:

Հայաստանի պետական հզորությունը խաթիվվում էր նաև նախարարական երկպառակությունների, միջֆեոդալական կոնֆլիկտների հետևանքով: Հայ պատմիչներն առանձնապես դայրույթով են խոսում Մանավազյան և Որդունի նախարարական տների միջև տեղի ունեցող կոնֆլիկտի մասին, որոնց հետևանքով, ինչպես Փավստոսն է վկայում, կոտորվում են «բազում մարդիկ»:

Կովոդ նախարարներին պատժելու համար ուղարկվում է արքունական բանակը՝ Վաչե Մամիկոնյանի ղլխավորությամբ: Մանավազյան և Որդունի նախարարները փորձում են դիմադրություն ցույց տալ, բայց պարտվում են: Անհնազանդ ֆեոդալներին պատժելու համար սպարապետը ֆեոդալական այս երկու տոհմերի արուղավակներին ոչնչացնում է և նրանց կալվածքները «յարքունիս» գրավում կամ տալիս է եկեղեցուն:

Պարսկա-հռոմեական մրցակցությունը և Շապուհի արշավանքները

Մծբինի դաշնագրությունից հետո ևս ավելի քան երկու տասնամյակ շարունակվում է Հռոմի և Պարսկաստանի մրցությունը Հայաստանին տիրելու համար: Մրցող կողմերը այժմ ավելի քան առաջ ոգտագործում են Հայաստանի կենտրոնախույս ուժերը: Նրանք աշխատում են իրենց կողմը գրավել որոշ նախարարների, հրահրել երկպառակություններ, որպեսզի թուլացնեն Հայաստանի քաղաքական հզորությունը և հեշտացնեն նրա գրավումը:

Պարսկաստանի և Հռոմի այս մրցակցությունը Հայաստանի

համար ավելի սուր բնույթ է ստանում առանձնապես այն ժամանակ, երբ Կոստանդիանոս Մեծի ջանքերով ստեղծվում է Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը:

Կոստանդիանոս Մեծը, ինչպես և նրա հաջորդ կայսրերը, այսուհետև հանդես են գալիս քրիստոնյա Հայաստանի հովանավորողի կեղծ դիմակի տակ, բայց իրականում վարում են նվաճողական որոշակի քաղաքականություն: Հայկական արքունիքը, քաղաքական ժանր գրություն մեջ ընկնելով, հաճախ է դիմում Բյուզանդական կայսրին, որպես «դաշնակցի» ու քրիստոնյա պետության, և օգնություն խնդրում, բայց միշտ էլ նրա ակնկալությունները հուսախաբուսվամբ են վերջանում:

IV դարում ռազմա-քաղաքական իր վերելքի շրջանում էր գրտնրվում Պարսկաստանը: Սասանյան գահակալներին հաջողվել էր ստեղծել Ֆեոդալական բավական ուժեղ պետություն: Նրանք ձգտում էին վերականգնել Աքեմենյանների երբեմնի լայնածավալ պետությունն ու նրա փառքը: Այդ քաղաքականությունն առանձնապես նկատելի է Պարսից Շապուհ II-ի ժամանակ (310—379), որն իր երկարատև գահակալության ընթացքում վիթխարի ջանքեր էր գործադրում դրավելու Հայաստանն ու հարևան երկրները: Նա օգտագործում էր ամեն մի առիթ՝ իր զորքերը Հայաստան մտցնելու համար:

Սկսած 335 թվականից Պարսկաստանի և Հռոմի հարաբերությունները նորից սրվում են: Նրանց միջև սահմանային մանր միջոցապի հաճախ էին տեղի ունենում: Բայց երբ Շապուհը լսում է Կոստանդիանոս Մեծի մահը (337 թ.) և գահակալության համար նրա որդիների միջև սկսված պայքարը, անմիջապես շարժում է իր բանակը դեպի անդրեփրատյան երկրները: Պարսկական զորքերը շրջապատում են Մծրինը:

Պարսկական մի այլ բանակ հարձակվում է Հայաստանի վրա՝ շարժվելով Հեր և Զարիանդ գավառների ուղղությամբ: Պարսկական զորքին դիմադրելու համար Հայաստանում շուտով զորահավաք է կատարվում և Բղնոնյաց նախարար Դատարեի պիսավորությամբ ուղարկվում թշնամու դեմ: Բայց Դատարեն, թշնամու հետ կոճելու փոխարեն, ինքնազուխ կերպով հաշտություն է կնքում Շապուհի հետ: Հայկական արքունիքը հարկադրված է լինում երեսուն հազարանոց նոր բանակ ուղարկել սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Վանա լճի մոտ: Գտնվող Առեսոս ավանի մոտ: Հայկական զորքը ցուցաբե-

րում է քացառիկ արիութիւն: Նրան հաշողվում է հաղթել թշնամուն, վերցնել բավականաչափ ավար, այդ թվում՝ ռազմական փղեր: Կրովում բռնում են նաև Գառաբևին և քարկոծում՝ որպես հայրենիքի դավաճանի:

Փափատոսի հաղորդած տեղեկութիւններինց երևում է, որ թագավորի դեմ ապստամբում է նաև Աղծնիքի Բակուր բոջիւրը, որը օգնական զորք ստանալով Շապուհից, կոխվ է սկսում կեկտրոնական իշխանութիւնի դեմ: Սակայն արքունիքի բանակը ճնշում է Բակուր իշխանի ապստամբութիւնը և սպանում նրան:

Շապուհն իր կրած պարտութիւնի վրեժն առնելու համար, նոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի Հայաստան: Այս անգամ կոխվեցրում շնայած հաղթում են հայերը, սակայն հայկական բանակը մեծ կորուստներ է ունենում. մարտերում զոհվում են բարձրաստիճան զինվորականներ, այդ թվում նաև՝ Վաչե Մամիկոնյանը: Ժողովուրդը, ըստ Փափատոսի տեղեկութիւնի, սիրելի սպարապետի մահվան լուրը ընդունում է «արտասուակաթ ողբովք և ծանրաթախիծ հոգով»: Հայրենիքի համար զոհված հերոսների հիշատակը վառ պահելու համար կարգ է սահմանվում, որպեսզի նրանց հիշատակը նշվի ամեն տարի («ամ յամէ»):

Վաչեից հետո հայկական զորքերի սպարապետութիւնը հանձնելովում է նրա որդուն՝ Արտավազդ Մամիկոնյանին: Հավանական է հայ-պարսկական այս պատերազմից առաջ մահացել էր Խոսրով թագավորը, որովհետև նրա անունը պատմիչների մոտ այլևս չի հիշվում: Գուցե և Խոսրովի մահն է աւիթ տվել Շապուհին կազմակերպելու հայկական արշավանքը և դահ բարձրացնելու իր դրածոներինց մեկին:

Պարսկական արքունիքը օգտագործելով ստեղծված քաղաքական բարենպաստ պայմանները 338 թ. աշնանը ավելի խոշոր բանակ է ուղարկում Հայաստան: Շապուհի բանակին միանում են դավաճան որոշ հայ իշխաններ ևս: Հայկական փոքաթիվ զորքանակը ի վիճակի չի լինում դիմագրել պարսիկներին և պարսութիւնն է կրում: Արտավազդ Մամիկոնյանը և նրան համակիր հայ նախարարները հարկադրված հեռանում են Հայաստանից և օպաստանում բյուզանդացիների մոտ:

Հայաստանը Տիրանի գահակալության տարիներին

338 թվականի աշնանը Հոմեր կտրուկ միջոցների է դիմում պարսկական արշավանքի առաջն առնելու համար: Կոստանդինոսը անձամբ դալիս է Արևելք՝ Պարսկաստանի դեմ

պատերազմը կազմակերպելու համար:

339 թվականին կայսրը խոշոր բանակով մտնում է Հայաստան և գահ բարձրացնում Խոսրովի որդուն՝ Տիրանին (339—350)։

Տիրանի գահակալության շրջանում ձեռնարկված սլետոթյան կենտրոնացման քաղաքականությունը դիմագրում էին որոշ ֆեոդալներ և կաթողիկոսը։ Եվ այժմ, երբ սրվել էին արքունիքի և նախարարների փոխհարաբերությունները, հայ հոգևորականությունը հանդես էր գալիս արքունիքի քաղաքականության հակառակորդների շարքում։

Ըստ Փավստոսի տեղեկության, Տիրանի ժամանակ քրիստոնեությունը ջերմեռանդ հավատքով շէին պաշտում շատերը և դեռ շարունակվում էր կուռքերի երկրպագությունը։

Տիրանի ժամանակ կաթողիկոսական գահի վրա էր Ղուսիկը՝ Ղուսավորչի տոհմից, որի փոխհարաբերությունը Տիրանի հետ զրնալով այնքան է սրվում, որ կաթողիկոսն արգելում է թագավորին եկեղեցի մտնել որպես անհավատի։ Տիրանը, վիրավորված Ղուսիկի այս վարմունքից, կարգադրում է բրածեծ անել և սպանել նրան։ Թագավորի կարգադրությունն ի կատար է ածվում։

Հայ պետականության և եկեղեցու միջև սկսված պայքարը, սակայն, Ղուսիկի սպանությունից շի վերջանում։ Ղուսիկին հաջորդող կաթողիկոսը՝ Գանսիկ Լևորին, ևս Ղուսիկի բախտին է արժանանում։ Երբ վերջինս փորձում է ընդդիմանալ Տիրանի քաղաքականությանը, թագավորը կարգադրում է պարանը զցել նրսւ վիղը և խեղճամահ անել։ Նրանց հաջորդող Փառն և Շահակ կաթողիկոսները, ակամա, ստիպված են լինում համակերպվել Տիրանի քաղաքականության հետ և դառնալ նրա հլու կամակատարները։

Նախարարական տների ներքին պայքարն ու պառակտումը նսպաստավոր հող են ստեղծում մրցակից Պարսկաստանի և Հռոմի համար, որոնք յաշխատում էին օգտագործել ստեղծված քաղաքական նսպաստավոր իրադրությունը։

Տիրանը իր գահակալության առաջին տարիներին փորձում է բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնել Շապուհ II-ի հետ, սակայն, իրականության մեջ, Տիրանի և Շապուհի բարեկամությունը կեղծ էր, որովհետև Շապուհը երբեք չէր հրաժարվել իր մտադրությունից՝ նվաճելու Հայաստանը, իսկ Տիրանը դաշինք ուներ կնքած Բյուզանդիայի հետ։

Ահա այդ բարդ իրադրությունների մեջ Հայաստանի վիճակը բավական վտանգվում է։

Տիրանի գահակալության առաջին տարիներն անցնում են համեմատաբար խաղաղ, որովհետև Շապուհը զբաղված էր Պարս-

կաստանին հյուսիս-արևելքից սպառնացող վտանգով, իսկ հոռմեացիները՝ հյուսիսային արշավանքով. Հայաստանը դեռ դուրս էր նրանց տեսազաշտից: Իսկ հետագա տարիներին, երբ ազատվում են նրանց ձեռքերը, նրանք երկուստեք իրենց ուշադրութունը բնեռում են Հայաստանի վրա, զորքեր կենտրոնացնում նրա սահմաններում և պատրաստվում կռվի: Պարսկական և հոռմեական բանակների միջև տեղի են ունենում մի շարք կռիվներ, որոնց մասնակցում են նաև հայկական զորքերը՝ իբրև հոռմեացիների գաշնակիցներ: 346 թվականին Շապուհը խոշոր բանակով մտնում է հոռմեական տերիտորիան և շրջապատում Մծբինը: Քաղաքը հերոսաբար պաշտպանվում է ավելի քան երեք ամիս, մինչև Կոստանդիոսը գալիս և ազատում է այն: 347 թվականին կռվող կողմերը համաձայնության են գալիս և զինադադար կնքում:

350 թվականին խռովություն է սկսվում հոռմեական կայսրության մեջ: Օգտվելով այդ պրոլիցունից Շապուհը անմիջապես շարժվում է Մծբինի վրա և նորից շրջապատում քաղաքը: Պարսկական զորքերը ճնշում են զործ դնում նաև Հայաստանի վրա, որը միայնակ էր մնացել պարսկական խոշոր բանակների դեմ: Պարսկական զորքերին հաջողվում է մտնել Հայաստան, ձերբակալել Տիրանին և տանել Տիզգոն: Շապուհը Տիրանի աչքերը հանել է տալիս շիկացած երկաթով և Հայաստանի թագավոր նշանակում իր որդի Ներսեսին:

Փափառու Բուզանդը փորո-ինչ այլ ձևով է ներկայացնում Տիրանի դերի ընկնելն ու կուրացումը: Ըստ նրա տեղեկության Ասորպատականի կողմնակալ Վարապ Շապուհը պարսիկ արքունիքի անունից բանակցություններ է սկսում Տիրանի հետ: Այդ բանակցությունների ընթացքում քուս դեր է կատարում Տիրանի սենեկապետ Փիսակը, որը նշանակված էր Տիրանի ներկայացուցիչը՝ բանակցությունների ընթացքում: Սա դավաճանելով Տիրանին, Վարապ Շապուհին խորհուրդ է տալիս Տիրանից նվեր պահանջել նրա լավագույն նժույգը: Ընչաքաղց պարսիկը մարդ է ուղարկում Տիրանի մոտ և պահանջում այն: Տիրանը չկամենալով իր այդ նժույգը տալ և միաժամանակ չցանկանալով մի ձիու համար փրայնել հարաբերությունները, իր ձիու նմանությունը մի այլ ձի է ուղարկում պարսիկ կողմնակալին: Փիսակն իսկույն իրազեկ է դարձնում Վարապ Շապուհին Տիրանի կատարած կեղծիքը: Պարսիկ կողմնակալը գայրացած, 3000 հոգով, գալիս է Հայաստան և բանակցելու պատրրվակով խաբեությունը բռնում Տիրանին, կուրացնում նրան և գերի տանում Պարսկաստան:

Տիրանի ձեռքակալման և պարսկական զորամասերի Հայաստանում ունեցած հաջողութիւնը նպաստել են կենտրոնախույս ձգտում ունեցող որոշ նախարարներ: Այդ որոշակի երևում է մեզ հասած Հուլիանոս կայսեր (361—363) մի ճառից, ուր ասված է, թե «բավական թիով հայեր հարել են պարսիկներին»:

Տիրանի ձեռքակալութիւնից ու կուրացումից հետո Շապուհը գործուն աշխատանք է սկսում՝ Հայաստանը դրավելու և Պարսկաստանին միացնելու համար:

Երկրին սպառնացող վտանգի այս ծանր պահին, ըստ Փալստոսի վկայութեան, սոցիալական բոլոր խավերը՝ իշխանները, հոգևորականները, շինականները և ուսմիկ մարդիկ ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն՝ կազմակերպելու հայրենիքի պաշտպանութիւնը:

Հայ քաղաքական ղեկավար շրջանը, ստեղծված այս ծանր դրութեան մեջ, անհրաժեշտ է համարում հատուկ պատգամավորութիւն ուղարկել Բյուզանդիա և «Յիկունք օղնականութեան» խնդրել Կոստանդինոս կայսրից: Կայսրը, որ վերջացրել էր արևմուտքում իր սկսած պատերազմը և այժմ մտահոգված էր Արևելքով, մանավանդ Շապուհի ստեղծած սպառնական վիճակով, դրական պատասխան է տալիս հայ պատգամավորներին: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական դործողութիւնները սկսվում են 350 թվականի դարնանը:

Շապուհն իր բանակը կենտրոնացնում է Հայաստանի հարավային սահմանում՝ Սինդարայում, Սատաղ-Բասեն ուղղութեամբ՝ հարձակում սկսելու համար: Շապուհը Հայաստան է շարժում իր ողջ բանակը՝ պատերազմական փոքրի հետ միասին:

Մինչև Շապուհի հարձակում սկսելը հասնում է նաև հոռոմեական բանակը՝ Կոստանդինոս կայսեր ղիսավորութեամբ: Կայսրը, Արշավիր և Անդովի իշխանների հետ միասին, կազմաբավաճառի շորեր հագած մտնում է թշնամու բանակը, հետախուզում ու վերադառնալուց հետո սկսում հարձակումը: Ըսկատամարտը տեղի է ունենում Բասենում: Հայ-հոռոմեական միացյալ զորքերը շարաշար պարտութեան են մատնում պարսիկներին, վերցնում բազմաթիվ զբրիններ ու սվար, այդ թվում նաև՝ Շապուհի կանսոնցրը: Շապուհը հազիվ է կարողանում փախչել և ազատվել զերութիւնից:

Շապուհը՝ Բասենում կրած իր այդ պարտութիւնից հետո, համաձայնվում է գերութիւնից բաց թողնել Տիրանին և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը: Բայց քանի որ Տիրանը կույր էր և այլևս

չէր կարող կառավարել երկիրը, ուստի և գահակալում է նրա որդին՝ Արշակ II-ը (350—367)։

3. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍԵՂԾՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐՇԱԿ II-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ

Արշակ II-ի գահակալությունը և նրա քանքերը պետության ամրացման ուղղությամբ

Հայաստանը Արշակի գահակալության առաջին շրջանում (350—358) դտնվում էր համեմատաբար խաղաղության մեջ։ Այդ տարիներին կոնվեններ շին եղել, եթե չհաշվենք սահմանային մանր միջադեպերը, որոնց մասին հիշատակություն ունի Ամիանոսը։ Շապուհը պատերազմ էր վարում հյուսիս-արևելքում քուշանների ու այլ ցեղերի դեմ և Հայաստանը առայժմ դուրս էր մնում նրա տեսագաղտից։ Ինչ վերաբերում է կոստանդինոսին, ապա նա նոր էր վերջացրել գահակալական կոնվենները և Հայաստանի վրա նայում էր իբրև դաշնակից երկրի, մանավանդ, որ հայկական մի գորագունդ օգնել էր նրան գահակալական կոնվենների ժամանակ։ Խաղաղության այդ տարիները որոշ չափով նպաստում են հայ քաղաքական ցրված ուժերը համախմբելու, քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու և երկրի պաշտպանությունն ամրապնդելու համար։ «Եւ եղև խաղաղութիւն մեծ ի ժամանակին յայնմիկ ժողովեցան ամենայն թագուցեալքն, փախուցեալք, կորուսեալք երկրին Հայոց», — գրում է Փավստոսը։

Արշակի գահակալությունից անմիջապես հետո հայկական արքունիքը տասը հոգուց բաղկացած պատգամավորություն է ուղարկում Բյուզանդիա՝ նպատակ ունենալով, ինչպես Փավստոսն է նշում, նորոգելու Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև դոյութուն ունեցող դաշինքը։ Սխալվում են այն պատմաբանները, որոնք հայրյուղանդական այդ դաշնագրության մեջ ուզում են Հայաստանի վասալական կախվածությունը տեսնել Բյուզանդիայից։ Իրականում, պատմական աղբյուրներում չկա որևէ ակնարկ, որ Հայաստանը վասալական բնույթի պարտավորություն է ունեցել Բյուզանդիայի հանդեպ։ Հայաստանը Բյուզանդիայի հետ դաշնակցության մեջ է գտնվել որպես հավասար կողմ։ Ոչ միայն հայկական, այլև հունական պատմիչները խոսելով հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին, Հայաստանը համարում են Բյուզանդիայի «հին բարեկամը և նիզակակիցը» (Եվսեբիոս), «հին մարտակիցը» (Հուլիանոս) և այլն։

Կոստանդինոսը սիրով է ընդունում հայ պատգամավորությանը և խոստանում հավատարիմ մնալ այն դաշնակցությանը, որը կընթ-ված է եղել Կոստանդինոս Մեծի և Տրդատի միջև: Ի նշան ան-կեղծության կայսրը պատանդությունից ազատում և պատգամավո-րության հետ Հայաստան է ուղարկում Արշակի եղբոր որդիներին՝ Գնեղին և Տիրիթին:

Պատգամավորությունը վերագառնալիս իր հետ բերում է նաև Արշակի հարսնացուին՝ Օլիմպիային: Սա Կոստանդինոս կայսեր մա-հացած եղբոր՝ Կոստասի նշանածն էր, պրետորյանների պրեֆեկտ Աբլաբիոսի աղջիկը: Կայսրը համաձայնել էր Օլիմպիային կնության տալ Արշակին, հավանական է հայ-բյուզանդական դաշինքը ամ-րապնդելու դիտավորությամբ: Հստ երևույթին, Օլիմպիայի հարս-նախոսությունն քանակցությունները տեղի էին ունեցել պատգամա-վորությունը պալոց առաջ, և դրա հետևանքով էր, որ պատգամա-վորությունը ղեկավարում էր ներսեսը՝ թագավորի սենտկապետը:

Պատմագիտության մեջ հայ պատգամավորության Բյուզան-դիա դնաբու ժամանակը համարվում է 353 թվականը: Սակայն ավե-լի հավանականը գուցե Արշակի զահակալության հենց առաջին տարին լինի՝ 350 թվականը: Ներսեսը պատգամավորության կազ-մում է եղել ոչ թե որպես կաթողիկոս, այլ սենեկապետ. նրա պար-տականությունների մեջ էր մտնում հարսնացուին ուղեկցելը, իսկ այդ 353 թվականին լինել շէր կարող, որովհետև այդ տարին ներ-սեսն արդեն կաթողիկոս էր:

Ներքին քաղաքականության մեջ Արշակն աշխատում է առու-ջին հերթին համախմբել պառակտված ֆեոդալներին: Նա պաշտո-նի է կանչում Տայթի և Սպերի Մամիկոնյաններին, որոնք իր դա-յակներն էին եղել. Վասակ Մամիկոնյանին նշանակում է գորթի սպարապետ, իսկ նրա ավագ եղբորը՝ Վարդանին, նահապետ: Իր-նույնյաց նախարարական տանն է հանձնվում հազարապետույու-նը: Արքունիքի մյուս կարևոր պաշտոններում ևս նշանակվում են աչքի ընկնող նախարարներ: Արշակին հաջողվում է կարճ ժամա-նակամիջոցում համախմբել գրեթե բոլոր դժգոհ իշխաններին գահի շուրջը:

Արշակը կազմակերպում և ուժեղացնում է բանակը՝ համալրե-լով այն թարմ ուժերով: Նա ուշադրություն է կարծնում հատկապես ծանր զրահավոր հեծելազորի վրա, որը հայկական բանակի կորիզն էր հանդիսանում: Արշակն իր բանակը բաժանում է չորս մասի և նրանցից յուրաքանչյուրը տեղադրում է երկրի չորս ծայրամասե-

րում՝ ցանկանալով ամրացնել նրա պաշտպանութունը հանկարծակի հարձակումներից:

Արշակն ուշադրութուն է դարձնում նաև հայ նախարարների ունեցած իրավունքների ամրացման վրա և սահմանում է նրանց յուրաքանչյուրի արքունիքի հանդեպ ունեցած վասալական կախվածության աստիճանը: Ըստ հին հայկական անվավեր մի ընազրի տեղեկության, Արշակը ընտրող էր զգահս իշխանացն Հայոց, բարևս շորեք հարիրս: Ամենից մեծ աշխարհատեր նախարարների համար, անշուշտ, սահմանվում են թագավորական դահին ավելի մոտիկ բարձեր:

Փավստոսը Արշակի ներքին քաղաքականության մասին խոսելուց և նրա գործունեությունը դրվատելուց հետո ոգևորված ամփոփում է. «Ընտրագեցաւ, զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և զառանջինսն. մեծամեծքն յիրաքանչիւր գահու, և գործակալքն յիրաքանչիւր շափու»:

Արշակը մեծ ուշադրութուն է դարձնում կաթողիկոսի ընտրության վրա: Յանկանալով եկեղեցական ղեկավար պաշտոնում ունեինալ իրեն վստահելի մեկին նա այդ պաշտոնին հրավիրում է սենեկապետ Նիրսեսին, որը նախկին ղինվորական էր և որոշ բարեկամութուն ուներ իր հետ: Արշակի պատվերով, 353 թ., Ներսեսին եկեղեցական կոչում են տալիս և մեծ շուքով ուղարկում Կեսարիա՝ ձեռնադրության (հայ կաթողիկոսներն այդ ժամանակ ձեռնադրվում էին Կեսարիայի պատրիարքների կողմից):

Նիրսեսը, ինչպես ներկայացնում են նրան ժամանակակից պատմիչները, ինքնատիպ անձնավորություն է եղել:

Աշտիշատի ժողովը Ներսես կաթողիկոսն իր աթոռակալության ընթացքում աշխատանք է տանում հայ եկեղեցու, որպես իշխող ֆեոդալական գաղտնարախոսության հաստատության, ամրացման ուղղությամբ: 354 թ. նրա նախաձեռնությամբ Աշտիշատում հրավիրվում է ընդհանուր եկեղեցական ժողով, որը բնակում են մի շարք հարցեր, որոնք այդ ժամանակ հասարակական խոշոր նշանակություն ունեին:

Ժողովի հիմնական նպատակն էր, առաջին հերթին, մեղմել դասակարգային այն սուր պայքարը, որ շինականներն ու քաղաքային սամիկները մղում էին իրենց հարստահարող աշխարհիկ և հոգևոր շահագործողների դեմ: Մշակված կանոններում ժողովը հանձնարարում է աշխատավոր խավերին՝ հնադանդ լինել իրենց տերերին, իսկ շահագործողներին պատվիրում է՝ շափից ավելի չնեղել շինականներին: Այդ որոշումը ցույց է տալիս, որ աշխատավոր-

քությունը իրապես նեղվում էր ֆեոդալների շահագործումից, այլապես՝ եկեղեցական ժողովում նման որոշումն անիմաստ կլիներ:

Եկեղեցական կալվածատիրությունը շտրոհելու նպատակով ժողովը որոշում է, փոքրասիական մի շարք քրիստոնյա երկրների օրինակով, վանքեր հիմնել կուսակրոն միաբանների համար: Կարգ է սահմանվում նաև, որ կուսակրոն միաբանը մահանալիս նրա հողը և ունեցվածքը մնում է վանքերին: Այդ որոշումից առաջ բոլոր բարձրաստիճան հոգևորականները, այդ թվում նաև կաթողիկոսները, իրավունք ունենին ամուսնանալու և ընտանիք կազմելու. իսկ դրա հետևանքով մասնատվում էին եկեղեցական կալվածքները:

Եկեղեցական ժողովը որոշում է վերացնել հեթանոսության ժամանակ Հայաստանում գործող մի շարք սովորություններ: Դրբանցից էին՝ մահացածի վրա անվայել ձևով լաց ու կոծ անելը, նվազելը, երեսները պատառոտելը, դերեզմանի վրա մարդկանց սարանությունը և այլն: Եկեղեցական ժողովը որոշում է մահացածի համար սգալ ավելի մեղմ և «վայելուչ ձևերով»:

Առանձնապես կարևոր է դպրոցների բացման մասին որոշումը: Այդ ձեռնարկությունք եկեղեցական ժողովը, անշուշտ, նպատակ էր դնում մատաղ սերնդին դաստիարակել իշխող դադափարախոսության՝ քրիստոնեության ոգով, որն այդ ժամանակ կարևոր զենք էր հեթանոսության դեմ պայքարելու համար:

Աշտիշատի ժողովը որոշում է ընդունում նաև հասարակական օգտակար բարեկործանական հաստատությունների հիմնելու մասին: Հայաստանում բացվում են հիվանդանոցներ, ուրկանոցներ (բորտների ապաստարան), որբանոցներ, իջևանատներ՝ ղլխավոր ճանապարհների վրա, աղքատանոցներ և այլն, որը, անշուշտ, շտրոք դարձնում առաջադիմական խոշոր քայլ էր հայ իրականության մեջ: Ժողովն արգելում է բազմակնությունը և անշարժահասանների ու արյունակիցների ամուսնությունը:

Արշակի գահակալության տարիներին նկատելիորեն սրվում են աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների փոխհարաբերությունները: Աշխարհիկ ֆեոդալներն այլևս չէին հանդուրժում եկեղեցու և հոգևորականության հարստացումն ու հսկայական կալվածքների տեր դառնալը և ձգտում էին խլել նրանց հողերը: Թեպետ մենք չունենք հաստատուն տվյալներ IV դարի վանքերի ու եկեղեցական կալվածքների ծավալի մասին, բայց Փավստոսի նկարագրած մի իրադեպ մեզ որոշ պատկերացում տալիս է: Հայր Մարդափութը, որը հայկական արքունիքում խոշոր դեր ուներ, սլտուլտի օրոքս գալիս Տալոնի գավառը: Աշտիշատում գտնված ժամանակ նա ներսեսի

կողմից հրավիրվում է ճաշի, որից հետո բարձրանում է տանիք և, հիացած վանքապետական ընդարձակածավալ կալվածքներով, իր վրդովմունքն է հայտնում, թե ինչու այդ բոլորը «կանացիահանդերձ» (այսինքն երկար շոր հագած) եկեղեցականներին է պատկանում: Ապա նա սպառնում է ներսեսին, որ երբ ինքը վերադառնա արքունիք, պետք է Արշակին համողի, որպիսզի նա այդ կալվածքները հարքունիս բռնազրավի: Կաթողիկոսը հույս է հայտնում, որ նման շար դիտավորություն ունեցողը կենդանի չի հասնի արքունիք: Եվ այդպես էլ լինում է: Հայր Մարդպետը տեղ չի հասնում և ճանապարհին սպանվում է:

Այդ միջադեպը մեղ համար կարևոր է այն սոսակետից, որ որոշ պատկերացում է տալիս աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների միջև ծավալված պայքարի մասին, որն չավելի սուր բնույթ է ստանում հետագայում՝ Պապ թագավորի ժամանակ:

Արշակալյանի իրադարձությունը

Արշակ II-ի գահակալության տարիներին տեղի ունեցած պատմական կարևոր իրադարձություններից մեկն էլ Արշակավանի կառուցումն ու կործանումն է, որի մասին

տեղեկություններ են պահպանվել հայկական աղբյուրներում:

Արշակ թագավորը Մասիս լեռան հարավային լանջի վրա, Կողովիս գավառում (ներկայիս հին Բայազետ) սկսում է նոր մայրաքաղաքի կառուցումը: Նա այդ վայրն է ընտրում կառուցվող քաղաքի համար, որովհետև այդտեղ էին խաչածնվում հյուսիսից դեպի Միջագետք և Հայաստանից դեպի Սև ծովի ափերը տանող առևտրական մայրուղիները:

Նման քաղաքի կառուցումը Արշակի համար օգտակար էր երկու տեսակետից. իր հիմնած քաղաքը կդառնար առևտրական խոշոր կենտրոն և մեծ շահույթ կբերեր իրեն և մյուս՝ հարևան նախարարություններից այնտեղ կհավաքեր մեծ թվով բնակչություն, որը ռազմական վստահելի ուժ կհանդիսանար փնտրոնախույս նախարարների դեմ մղած պայքարում:

Արշակի համար զմվար էր, իհարկե, միանգամից մեծ թվով բնակչություն հավաքել շինարարության վայրը, ուստի նա հրովարտակ է գրում և ազգարարում, որ նորակառույց քաղաքի մուտքըն ազատ է բոլոր տեսակի եկվորների համար: Նույնիսկ եթե հանցագործներ լինեն, նրանք կարող են ապաստան դառնել այնտեղ և ազատվել իրենց հանցանքը կրելու պատասխանատվությունից: Ընտ (Արշակ) հրաման,— գրում է Խորենացին,— որ ոք անկեալ

անդր բնակեցէ՝ մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի»։
Ըստ ամատական գործող օրենսդրութեան, մեծագույն հանցանք էր գյուղացու համար լքել իր տիրոջ տիրույթը, հրաժարվել պարտավորութիւններէրց և կամայականորեն հեռանալ մի այլ վայր։ Ուստի գարմանալի չէ, որ ժամանակակից պատմիչներն արտակարգ վրդովմունքով են խոսում Արշակի այս «ամմիտ» արարքի և Արշակաւան հավաքված «հանցագործ» բնակիչների մասին, ներկայացնելով նրանց որպէս «ավաղակաբարո ծառաներ»։

Արշակաւանի իրադարձութիւնների նկատմամբ հին հայկական պատմիչների ունեցած միակողմանի դիրքը պատկերացնելու համար բավական է ծանոթանալ Փաւստոս Բուղանդի հետևյալ տեղեկութեան հետ։ Դաստակերտը կառուցող բնակչութեան մասին Արշակի հրամանը հրասարակվելուց հետո, Հայաստանի բոլոր շրջաններից շինարարութեան վայր են գալիս ամեն տեսակ «հանցագործներ»։ «Ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն զոզք և աւաղակք, արիւնհանք, սպանողք, սուտք և մարդեւոյզք (մարդագողեր), վնասակարք, դանձահատք (գանձ հափշտակողներ), զրկողք, ստադատք (դատարանին սուտ վկայութիւն տուողներ), զրախօսք (զրպարտիչներ), զերպիողք, յափշտակողք, ժլատք»։ Եկողները, շարունակում է Փաւստոսը, մեծ անօրինականութիւններ էին կատարում և վնասներ պատճառում։ շատ կանայք բաց էին թողնում իրենց ամուսիններին և աչստեղ փախչում, շատ տղամարդիկ թողնում էին իրենց կանանց և այլ կանայք վերցրած գալիս էին աչստեղ, շատ ավանդաւունք վերցնում էին իրենց ավանդը, փախչում աչստեղ և այլն։

Անհավանական չէ, իհարկե, որ Արշակաւան փախչող տասնյակ հազարավոր բնակչութեան մեջ եղել են նաև գողեր, մարդասպաններ և այլ հանցագործներ, որոնք աշխատել են օգտվել առիթից։ Սակայն, նրանց մեծ մասը, ինչպէս ցույց է տվել ակադ. Հ. Մանանդյանը, եղել են աղատագուրկ գյուղացիներ, որոնք փորձել են ազատվել իրենց տերերի ծանր շահագործումից և ազատութիւն Լեոք բերել։

Արշակաւանում հաստատված բնակչութեան մեջ գտնվել են նաև որոշ թվով առևտրականներ և արհեստավորներ։ Այս որշակի երևում է շահատարակված անվավեր մի բնագրից, ուր Արշակաւանի բնակչութեան սոցիալական կազմի մասին խոսելիս տսվում է, որ բնակչութեան մեջ կային այնպիսի խավեր, որոնք «տային շահաբաղումս Արշակայ»։

Եվ, վերջապէս, Արշակի դաստակերտում գտնվել են նաև ազ-

ներվականներ: Ըստ Փավստոսի տեղեկութեան՝ այնտեղ կառուցվել են արքունական ապարանքներ և եկեղեցիներ:

Կարճ ժամանակամիջոցում այլևայլ նախարարութիւններից փախչող գյուղացիութեան հսկայական քաղմութիւն է հավաքվում Արշակի դաստակերտում: Շուտով ավանը դառնում է խոշոր մի քաղաք: Վերջինս բնակատեղին (այսինքն կառուցվող դաստակերտը),— գրում է Փավստոսը,— ավան, քաղաք դարձավ, մեծացավ, ժողովուրդով լցվեց ողջ հովիտը»:

Գյուղական բնակչութեան մասսայական այս փախուստը դեպի Արշակավան, բնական է, չէր կարող շտապապէս բացատրելու նախարարների և եկեղեցականների զայրույթը, մանավանդ որ, ըստ մատենագիրների, փախչողները ոչ մի իրավունք չէին ճանաչում և նրանց նկատմամբ այլևս դատ ու դատաստան չէր կիրառվում:

Խագ եպիսկոպոսը, որը փոխարինում էր Ներսես կաթողիկոսին (Ներսես կաթողիկոսն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայում), պաշտոնապես ներկայանում է արքային և կշտամբում նրան այդ աստիճանի վնասներին: Համար և հորդորում հտ կանգնել իր մտադրութեան: Սակայն Արշակը ոչ մի ուշադրութիւն չի դարձնում և անխափան շարունակում է քաղաքի շինարարութիւնը:

Շուտով Բյուզանդիայից վերադառնում է Ներսես կաթողիկոսը: Նա ևս Արշակի մոտ է դալիս և հանդիմանում, որ «անմիտ գործ» է ձեռնարկել և պահանջում է քանդել քաղաքը և ստիպել փախչող բնակչութեանը՝ վերադառնալ նախկին բնակավայրերը՝ խոստանալով Արշակին նրա համար քաղաք կառուցել թորինական ճանապարհով: Սակայն Արշակը կարականապես հրաժարվում է կատարել կաթողիկոսի պահանջը:

Թագավորի և նախարարների փոխհարաբերութիւնները, այդ հողի վրա, զնալով սրվում են: Թշնամութիւնը նրանց մեջ հասնում է այն աստիճանի, որ արքունիքից դժգոհ հայ նախարարները դիմում են պարսից Շուպուհ թագավորին և նրանից օգնութիւն խնդրում: Իվ Շապուհը, որ առիթ էր փնտրում միջամտելու Հայաստանի ներքին գործերին, հաճույքով ընդառաջում է և դժգոհ նախարարների տրամադրութեան տակ է գնում իր զորամասերից մեկը՝ սլարսիկ զորավարի հրամանատարութեամբ:

Դժգոհ նախարարները, Ներսէս Կամսարականի ղլխավորութեամբ, դիմում են ռազմական զործողութիւնների և օգտավիճակով Արշակի բացակայութեանից (նա գտնվում էր Վրաստանում), իրենց կազմակերպած բանակներով հարձակվում են Արշակավանի վրա,

չըջապատում քաղաքը, հիմնովին կործանում են այն և կոտորում բնակչութիւնը: Ե՛րևկ Հայոց նախարարները ժողովելով դիմեցին թագավորական դատակներտի՝ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, րացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների դեմ»:

Փավստոս Բուզանդը ցանկանալով Արշակավան քաղաքի կործանմանը հրաշապատում ձև տալու և հայ աշխարհիկ ու հոգեվոր ֆեոդալների կատարած ռեքոնգրոնտիստներ թեթևացնելու նկատառումով, Արշակավանի բնակչության ոչնչացումը կապում է համաճարակի («մահատարածամի») հետ, որը իբր թե սկսվել էր քաղաքում և մի քանի օրվա մեջ ոչնչացրել բնակչութիւնը: Անհավանական չէ, իհարկե, որ քաղաքի շրջապատման՝ ժամանակ պաշտպանվող բնակչության մեջ իր հունձը կատարած լինի նաև համաճարակը: Հայտնվել են կարծիքներ, որ Արշակավանը կարող էր կործանված լինել նաև երկրաշարժից:

Արշակավանում կոտորված բնակչության թիվը շատ մեծ է եղել: Ըստ Փավստոսի վկայութիւն, Արշակավանում կոտորվել են յոթան հազար երդ մարդկանք: Ներսես Պարթևի վարքագիրն այս թիվը փոքր-ինչ պակասեցնում է, հաշվելով «18 000 ծուխ»: Եթե ընդունենք, որ այդ թիվըը շարժանցված են կրկնակի անգամ, և ամեն մի ընտանիք հաշվինք 4—5 հոգի (իսկ ընտանիքները հնում ավելի մեծ էին լինում), ապա Արշակավանում նախարարները կոտորել են ավելի քան 30—40 հազար բնակչութիւն:

Խորենացու անդնկութիւնից երևում է, որ Ներսեսը նախապես տեղյակ էր, որ նախարարները սլատրաստվում են կոտորել քաղաքի բնակչութիւնը, սակայն շի միջամտել: Նա այնքան է զայրացած եղել այդ «անհնազանդ» բնակչութիւն վրա, որ թողել է, որ կոտորեն, և կոտորածից հետո միայն գալիս է Արշակավան, կողովների մեջ լցնել տալիս կենդանի մնացած ծծկեր երեխաներին և սեղափոխում դոմբրը: Եվ պատմիչը շի թարցնում, որ Արշակավանում կոտորված բնակչութիւն երեխաների վրա Ներսես կաթողիկոսը նախ էր որպես «թշնամիների երեխաների»:

Արշակավանի կործանումից հետո Արշակ թագավորը Քարթլիի (Իրերիայի) թագավոր Միրիանից օգնական ուժեր ստանալով, գալիս է անհնազանդ նախարարներին պատժելու: Սակայն Ներսես կաթողիկոսը միջամտում և հաշտեցնում է թագավորին նախարարների հետ: Շատ շանցած՝ նորից վերանորոգվում է թագավորի և կենտրոնախույս նախարարների միջև սկսված պայքարը, արքունա-

կան բանակը հանկարծակի հարձակվում է դժգոհ նախարարների խմբի ղեկավար Կամսարական իշխանի վրա, գրավում նրա ամրությունները և կոտորում Կամսարականների ողջ տոհմը: Արշակը ոչնչացնում է նաև կենտրոնախույս ձգտում ունեցող այլ նախարարների:

Արշակավանի կործանումը տեղի է ունեցել ներսես կաթողիկոսի Բյուզանդիայից վերադառնալուց՝ 356 թվականից հետո, հավանաբար 358 թվականին:

Արշակավանի բնակչության կոտորածը դասակարգային սլայքարի արյունոտ էջերից մեկն է: Այստեղ սոցիալական ընդվզումների նկարագրության մեջ անսքող դրսևորված է շահագործող դասակարգի ատելությունը հայ աշխատավորության նկատմամբ: Արշակավանը կործանելու և «անհնազանդ բնակչությունը» կոտորելու համար միավորվել են տեղի շահագործող խավերը. նրանք դիմել են նաև դրսի թշնամական ուժերի օգնությանը:

Փավստոս Բուզանդը, որը մոտիկից ծանոթ է եղել հայկական արքունիքում տեղի ունեցող անց ու դարձին, նկարագրել է Արշակի ընտանեկան կյանքի հետ կապված որոշ դրվագներ, որոնք սլաուճառ են դարձել մեծ գծառության Արշակի և ներսես կաթողիկոսի միջև: Ըստ այդ նկարագրության, Տիրիթը սիրահարված է եղել իր եղբայր Գնելի կնոջ՝ գեղեցկուհի Փառանձեմին, որը Սյունիքի Անդովկ իշխանի աղջիկն էր: Յանկանալով տիրանալ Փառանձեմին, նա ամբաստանել է Գնելին Արշակի մոտ, որ իբրև թե նա ցանկանում է ասպտամբել և թագավոր դառնալ: Արշակը հավատալով Տիրիթի ամբաստանությանը, հրամայել է մահվան դատապարտել Գնելին: Գնելի սպանությունից հետո սլարգվել է, որ նա ղոհ է Տիրիթի ամբաստանության, ուստի Արշակը հրամայել է Տիրիթին ևս մահվան դատապարտել: Արշակը, Տիրիթին սպանել տալուց հետո, ամուսնացել է Փառանձեմի հետ:

Արշակը, ինչպես ասել ենք, ամուսնացել էր Կոստանդինոս կայսեր մահացած եղբոր նշանածի՝ Սլիմախիայի հետ: Քրիստոնեական օրենքով չէր թույլատրվում նրան երկրորդ կին ունենալ, ուստի Արշակի արածը քրիստոնեական օրինականության բացահայտ խախտում էր, որի նկատմամբ աչք չէր կարող դիմել ներսես կաթողիկոսը: Նա դալիս է Արշակի մոտ, հանդիմանում նրան թույլ տված անվայել արարքի համար: Տեսնելով իր հորդորների անօգուտ լինելը, որ ինքն ի վիճակի չէ գսպել Արշակին, ներսեսը հրաժարվում է կաթողիկոսական աթոռից:

Հայտնի է սակայն, որ շուտով Օլիմպիան մահանում է: Ըստ Փավստոսի տեղեկության, նա արքունիքի սովորական խարդավանքի զոհ է դառնում, նրան թունավորում են: Պետք է ենթադրել, որ բացի Օլիմպիայից և Փառանձմից, նրանցից առաջ, Արշակը ունեցել էր մի այլ կին ևս, որը մահացած է եղել: Օլիմպիայի հետ ամուսնանալուց առաջ: Այդ մասին խոսք կլինի առջևում Պապի կապակցությամբ:

Արշակ II-ի պալա- րը քաղաքական անկախության պահպանման համար

Արշակի գահակալության առաջին տարիներին ստեղծված խաղաղությունը անկայուն էր և ամեն ռուպե կարող էր խախտվել: Բյուզանդական և պարսկական բանակները հարձար ժամանակ ու առիթ էին փնտրում իրար վրա հարձակվելու համար: Կովստանդոբլի գարձալ Հայաստանն էր և Միջագետքը: Իսկ Շապուհը օրակարգից չէր հանել Հայաստանը նվաճելու իր ծրագիրը: Հոռոմը նույնպես հարձար առիթ էր փնտրում Հայաստանը գրավելու և իր կայսրության պրովինցիան դարձնելու համար: Միջագետքում և Արևմտյան Հայաստանում իրար դեմ կանգնած բյուզանդական և պարսկական զորքերի միջև երբեմն տեղի էին ունենում սահմանային միջադեպեր. պարսկական զորքերը ժամանակ առ ժամանակ խուժում էին Հայաստանի այս կամ այն շրջանը, ասպատակում և ետ վերադառնում, բայց պատերազմը երկու մեծ պետությունների՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև դեռ չէր սկսվել:

Հայաստանի նվաճման համար Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի մրցության մասին մեզ պարզ պատկերացում է տալիս Շապուհի և Կոստանդինոսի միջև տեղի ունեցած այն նամակագրությունը, որն իր պատմության մեջ բերել է Ամիրանոս Մարկելիսանոսը: Շապուհը 358 թ. Կոստանդինոսին ուղղած իր նամակում գրում է. «Իմ սրբտուն, ամենից առաջ, ճշմարտության զգացմունքն է: Այդ ունենալով՝ հս երբեք չեմ արել այնպիսի բան, որ հետո զղջամ: Ըստի ես պիտի ետ վերադարձնեմ Հայաստանը և Միջագետքը, որ անիրավաբար խլել են իմ պապերից... Եթե դու ցանկանում ես լսել իմ բանական խորհուրդը, հրաժարվիր փոքրիկ նահանգից, որը մշտական պալաքարի և նենդ վեճի առարկա է հանդիսանում, որպեսզի հանգիստ կարողանաս կառավարել մնացած քո թագավորությունը: Գիտցիր, որ բժիշկները ևս որոշ դեպքում այրում, կտրում, մարմրնից հեռացնում են մարմնի առանձին մասերը, որպեսզի կարելի լինի օգտվել առողջ անդամներից»:

Կոստանդինոս կայսրն այդ նամակին հետևյալ պատասխանն է

տալիս. «Դու պահանջում ես ինչպես Միջագետքը, այնպես և Հայաստանը որպես քո սեփականություն և խորհուրդ ես տալիս ինձ կտրել կենդանի մարմնի որոշ մասերը, որպեսզի դրանով ավելի լավ բարեկամություն անենք հետագայում: Այդ խորհուրդը լավ է անմիջապես մեկ կողմ դնել, քան հավանություն տալ նրան որևէ ձևով: Ուստի՝ հասկացիր ճշմարտությունը, առանց խորամանկ ծածկոցի, նրա թափանցիկ պարզության մեջ, ճշմարտություն, որ չի կարելի վախեցնել ոչ մի դատարկ սպառնալիքով»:

Կռանի և սալի վիճակում գտնվող Հայաստանի համար ստեղծվում է բավական ծանր մի վիճակ: Այս իրադրության մեջ Արշակը վարում է կողմերին սիրաշահելու շրջահայաց մի քաղաքականություն. նա դաշն է կնքում և՛ Պարսկաստանի, և՛ Բյուզանդիայի հետ, թեպետև գործնականում իր քաղաքականության մեջ ավելի հակված էր դեպի Արևելյան հռոմեական կայսրությունը՝ Բյուզանդիան, քան Պարսկաստանը:

Հռոմի և Պարսկաստանի հարաբերությունները գնալով սրվում են, և 359 թ. բռնկվում է պատերազմը: Շապուհը հարյուր հազարանոց բանակի ղեկս անցած, հարձակվում է Միջագետքի ուղղությամբ և պաշարում Ամիդ ('Իխարքեքիր) քաղաքը: 73 օր տևած պաշարումից հետո, 30 հազար մարդ կորցնելու դեռով, Շապուհին հաջողվում է վերցնել այդ ամուր բերդաքաղաքը:

Կոստանդիոսը, որ Արևմուտքում զբաղված էր ալամանների դեմ կռիվներով, շտապ գալիս է Կեսարիա՝ Շապուհի տուաջխաղացումը կանգնեցնելու համար:

Մրցակցող կողմերից ամեն մեկն աշխատում էր իր կողմը թեքել Արշակին, որը խոշոր բանակ ուներ և պատերազմի ժամանակ վճռական դեր կարող էր կատարել: Ըստ Ամիանոսի տեղեկության, Շապուհը Արշակին իրեն դաշնակից դարձնելու նպատակով, դիմում է ռխաբեության, սպառնալիքների և նենգությունների: Արշակին սիրաշահելու համար աշխատում է, իհարկե, նաև Կոստանդիոսը:

Ամիանոսի տեղեկությունից հերևում է, որ Կոստանդիոսը 360 թ. դարնանը, Կեսարիա քաղաքում գտնված ժամանակ, հանդիպում է ունեցել Արշակի հետ և ցանկացել ճշտել Հայաստանի դիրքը այդ պատերազմում: Արշակը հավաստիացրել է կայսրին, որ ռխնքն ավելի շուտ կհրամարմի կյանքից, քան թե կդոմի կնքված դաշնագրությունը»:

Հետևյալ տարվա դարնանը, բանակն ուժեղացնելու նպատակով կայսրը Հուլիանոս զորավարին Թրակիայից իր լեզոններով տեղափոխում է Արևելք: Սակայն Հուլիանոսը ապստամբում է

Կոստանդինոսի դեմ և իրեն հայտարարում կայսր: Գործը մինչև ար-
յունահեղության շի հասնում, որովհետև Կոստանդինոսը մահանում
է 361 թ. նոյեմբերի 3-ին Կիլիկիայում, իսկ Հուլիանոսն առանց
դժվարությունների հռչակվում է կայսր:

Հուլիանոսը վճռականությամբ շարունակում է պատերազմա-
կան գործողությունները Շապուհի դեմ: Նա իր զորամասի մի մա-
սը, Պրոկոպիոսի և Սերաստիանոս կոմսի հրամանատարությամբ,
ուղարկում է Արշակի զորքին միանալու և նրա հետ միասին արշա-
վելու Մարաստանի վրա՝ նույնպես ունենալով Շապուհին հարվա-
ծելու թիկունքից, իսկ մյուս մասը, իր հրամանատարությամբ,
շարժում է ուղիղ Տիգրոսի վրա, բայց հաջողություն չի ունենում և
363 թ. մի ընդհարման ժամանակ սպանվում է:

Հռոմեական զորքը Հուլիանոսի փոխարեն կայսր է հռչակում
Հովիանոսին: Վերջինս, որն ոգտակար չի համարում պատերազմը
շարունակելը, քանակցությունների մեջ է մտնում Շապուհի հետ և
խաղաղության դաշինք կնքում 363 թ.:

Հուլիանոսի կնքած այդ դաշինքը պատմության մեջ հայտնի է
«ամոթալի դաշինք» անունով: «Ամոթալի» է կոչվում այն պատճա-
ռով, որ այս պայմանագրով Հովիանոսը ոչ միայն պարսիկներին է
ղիջում հռոմեական տիրապետության տակ գանձող մի շարք նա-
հանգնեք, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից՝
Աղձնիքը, Մոկքը և ուրիշներ, այլև խոստանում է ռազմական օչ-
նություն ցույց լտալ իր վաղեմի դաշնակցին՝ Հայաստանին: Ամիս-
նոսը, որը հռոմեական բանակի ղինվորական էր և դեպքերին ակա-
նատես պատմիչ, արտահայտելով ժամանակակիցների վայրույթը
հետևյալն է գրում. «Պայմանագրում արված էր նույնպես շատ ծանր
և ուխտադրում հավելում, այսինքն՝ այդ համաձայնությունից հե-
տո մեր մշտական հավատարիմ բարեկամ Արշակին ցույց չտրվի
որևէ օղնություն ընդդեմ պարսիկների, եթե նա նման օղնություն
խնդրելիս լինի»:

363 թվականի «ամոթալի դաշինք»-ից հետո, Հայաստանի հա-
մար ստեղծվում է ծանր մի շրջան. նա միայնակ կանդեմում է
պարսկական հսկայական ուժի դեմ:

Շապուհը սկզբում փորձում է Հայաստանը նվաճել տեղի ներ-
քին ուժերի սլառակոման ճանապարհով. նա կաշառքով, խոստում-
ներով իր կողմն է թերում հայ մի քանի նախարարների և կույր
զործիք դարձնում նրանց ընդդեմ Հայաստանի կենտրոնական իշ-
խանության: Այդպիսիներից էին Մերուժան Արծրունին և վահան
Մամիկոնյանը:

Երբ Շապուհը երկպառակության միջոցով առանձին հաշտ-
դությունների չի հասնում, դիմում է բացահայտ ուղղակի գոր-
ծողությունների: Պարսկական հսկայական մի բանակ 364 թվակա-
նի գարնանը, դավաճան Մերուծան Արծրունու ուղեկցությամբ, խու-
ժում է Հայաստան Աղձնիքի ուղղությամբ: Առաջին հարվածը նը-
րանք հասցնում են Տիգրանակերտին: Տեղի բնակչությունը սակայն
հերոսական դիմադրություն է ցույց տալիս: Տիգրանակերտից հետո
պարսկական զորաբանակն ուղղվում է դեպի Բարձր Հայք: Այստեղ
պարսկական բանակը գրավում է Դարանաղաց գավառի Անի ամ-
րոցը, քանզում հայ թագավորների գերեզմանները, վերցնում թա-
գավորների ոսկորները՝ Պարսկաստան փոխադրելու նպատակով,
Դրանից հետո նպարսկական զորքերը շարժվում են դեպի Արա-
րատյան նահանգը:

Հայկական բանակը, սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի զըյ-
խավորությամբ, պարսկական հարձակումը սպասում էր Ատրպա-
տականից, բայց երբ հայտնի է դառնում, որ պարսիկներն այլ ճա-
նապարհով արդեն ներխուժել են Հայաստան, անմիջապես վերա-
դառնում է Այրարատյան նահանգը՝ արքունական ոստանը այաշտ-
պանելու համար: Պարսկական և հայկական զորքերն իրար են հան-
դիպում Այրարատյան նահանգում: Վասակի բախակը, բազկացած էր
60 հազար հայրենասեր մարտիկներից, որոնք, ինչպես վկայում
է Փավստոսը, պատրաստ էին «ի վերայ որդւոց և կանանց իւրեանց
և ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մինչև ի մահ»: Տե-
ղի է ունենում վճռական ճակատամարտը: Հայկական զորքերը փայ-
լուն հաղթանակ են տանում պարսիկների դեմ և թշնամուն դուրս
քշում երկրից: Նրանք ազատում են պարսիկների վերցրած գերի-
ներին և խլում տարվող ավարն ու թաղավորական աճյունները:

Այնուհետև Շապուհը ձեռնարկում է մի շարք այլ հարձակում-
ներ ևս, որոնք բոլորն էլ վերջանում են անհաջող:

Արշակի բաճառ-
կությունը և մահը

Շապուհը չկարողանալով Հայաստանը դրա-
վել զենքի ուժով, դիմում է խորամանկու-
թյան. նա աշխատում է բարեկամ ձեռնալ
Արշակին և այնպիսի տպավորություն ստեղծել, որ իբր թի ցանկու-
թյուն ունի բանակցել նրա հետ և վերջ դնել Հայաստանի և Պարս-
կաստանի միջև եղած թշնամանքին: Երգմնագրով նա հավատաց-
նում է Արշակին, որ ինքը թշնամանք չունի նրա նկատմամբ և
հրավիրում իր մոտ՝ բանակցելու: Արշակը սկզբում չի վստահում,
բայց երբ Շապուհը կնքված աղ է ուղարկում նրան, որը պարսիկ-
ների ամենասրբազան երգումն էր, Արշակը հավատում է և իր սպա-

րապետ Վասակի հետ մեկնում Պարսկաստան և ընկնում խորամանկ Շապուհի թակարդը: Տիրոն հասնելուն պես նրան ստորաբար ձերբակալում են և շղթայակապ բանտ նետում:

Հայկական ժողովրդական ավանդույթունը հայ թագավորի վախճանը համեմել է ուշադրով էպիկական գրվագով: Շապուհն ըսկըզբում ցանկանում է Արշակին բաց թողնել, բայց կասկածում է, որ վերջինս կարող է դավաճանել իրեն: Այդ կապակցությամբ նա դիմում է իր աստղաբաշխ, հմայող մոգերին: Վերջիններս խորհուրդ են տալիս Շապուհին՝ մարդ ուղարկել Հայաստան և բերել տալ այնտեղից հող և ջուր, փոնել վրանի հատակի մի մասի վրա և Արշակին խոսեցնել այդ հողի վրա: Շապուհը կատարում է այդ խորհուրդը: Ապա Արշակին կանչել է տալիս իր վրանը: Երբ Արշակի հետ սկսում են խոսել հատակի այն մասի վրա, ուր հայկական հող ու ջուր էր ցանված, Արշակն ըմբոստանում է, սկսում է անվախ հանդգնությամբ խոսել Շապուհի հետ, սպառնում է վրեժխնդիր լինել նրանից: Բայց երբ Շապուհն Արշակին տանում է պարսկական հողի վրա և խոսեցնում, Արշակը խեղճանում է, ընդունում, որ ինքը հանցավոր է և խոստանում է հավատարիմ մրնաչ: Շապուհը վերջնականապես համոզվում է, որ Արշակին բաց թողնելը վատնդավոր է, ուստի սլաոժում է նրան:

Հայկական հողի մասին ստեղծված ժողովրդական էպիկական այս աննման գրվագի մեջ, ուր հիշեցնում է Անթեյի մասին հունական առասպելը, խտացված ձևով արտահայտված է հայ ժողովրդի դարավոր պատկերացումը՝ հայրենի հողի և ջրի աննկուն ուժի նրկաումամբ:

Վերին աստիճանի ուշադրով է նաև Վասակ սպարապետի հետ կապված գրվագը, որը ժողովրդական գրույցներից քաղելով բերում է Փավստոսը: Շապուհի առջև են բերում Վասակին: Շապուհը հարցնում է նրան. «Աղվես, այդ դո՞ւ էիր այն խանգարիչը, որ այսրան տարի մեզ և քաջերին շարշարեցիր, դո՞ւ էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արիներին. հիմա ինչպե՞ս պետք է իմ ձեռքից պատվիս. ևս քեզ աղվեսի մահով պիտի սատկեցնեմ»: Վասակն անվախ պասասխանում է. «Այժմ ինձ տեսնում ես փոքր մարմնով և սուրս էլ վրաս չե՞ իմ մեծության շափր շիմացար, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ աղվես դարձա: Բայց ես երբ դեռ Վասակ էի, ևս հսկա էի. մի ոտս մի լեռան վրա էր, մյուսը՝ մյուս լեռան վրա. երբ աչ ոտքիս վրա էի հենվում, աչ կողմի լեռը գետին էի կոխում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում՝ ձախ կողմի լեռն էի գետին կոխում»: Շապուհը հարցնում է, թե երկու լեռներ

ասելով նա ո՞ւմ նկատի ունի Վասակը համարձակ պատասխանում է. «Երկու լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը Հունաց թագավորը»:

Վասակի այլաբանական այս պատասխանի մեջ արտահայտված է հոռմեական և պարսկական նվաճողների դեմ պայքարող հայ հայրենասերի անհողողը կամքը:

Շագուհի կարգադրությամբ Արշակին բանտարկում են Անհուշ բերդում, իսկ Վասակին մորթաղերծ են անում, մորթու մեջ հարդ լցնում և դնում Արշակի առջև, որ նա, որքան կենդանի է, իր սիրելի զորավարի խրտվիլակի վրա նայելով, միշտ խոցոսվի վշտից ու տառապանքից:

Արշակը մահանում է բանտում:

Պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան և Արտազեսի հերոսական պաշտպանությունը

Արշակի և Վասակի ուխտադրուժ ձերբակալությունից հետո՝ պարսկական զորքերը, Զիկ և Կարեն զորավարների հրամանատարությամբ, մտնում են Հայաստան և ասպատակում երկիրը: Արշակի փոխարեն պետության ղուլխ է կանգնում Արշակի այրին՝ Փառանձեմը:

Պարսկական նվաճումների սպառնալիքի տակ, Փառանձեմի կողով, հայ հայրենասերները ոտքի են կանգնում՝ դիմադրավելու երկիր խուժած թշնամուն: Իսկ թագուհին, իր համակիր նախարարներով 11 000 զորքով, ամրանում է Արշարունիքի Արտազես բերդում (ներկայիս Կաղզվանի մոտակայքում):

368 թվականի աշնանը Արտազեսը շրջապատում են պարսկական զորքերը: Նրանք մեծ ջանք են դործադրում զրավելու անսոխ բերդը, բայց հաջողութուն չեն ունենում: Պարսկական հրամանատարությունը՝ դավաճան հայ նախարարներ Գյակին և Արտավանին պատգամավոր է ուղարկում բերդ՝ բանակցելու Փառանձեմի հետ և համոզելու նրան՝ զենքը ցած դնել: Երբ հայ նախարարները մտնում են բերդ, սեհնում թագուհու հուսահատական վիճակը և հայ ղինվորականության ծանր դրությունը, բորբոքվում է նրանց հայրենասիրական զգացմունքը, ուստի որոշում են միանալ հայրենիքի պաշտպաններին:

Գյակը և Արտավանը, որոնք լավ գիտեին շրջապատող պարսկական զորքերի տեղադրությունը, գիշերը հայկական զորքով հարձակվում են թշնամու վրա, ջարդում և փախցնում նրանց: Պարսկական բանակը հարկադրված է լինում ձմեռը հանդիստ թողնել Հայաստանը, որի լեռնոտ աշխարհն այնքան էլ հեշտ չէր նվաճել:

տեղի բնակչության ցույց տված Վերստահան դիմագրության պայմաններում:

Այս ծանր օրերին Փառանձեմը պատգամավորությույն է ուղարկում Վաղես կայսեր մօտ՝ խնդրելով Արշակի որդուն՝ Պապին, ճանաչել Հայաստանի թագավոր և օգնական զորքեր ուղարկել Հայաստան: Վաղեսը համաձայնվում է և 369 թ. գարնանը Պապին, Տերենտիոս զորավարի հետ, առանց զորքի, ուղարկում է Հայաստան:

Շապուհը, որ դապանային կատաղությանը էր լցվել Արտագերտում իր զորքերի անհաշողության առթիվ, հենց որ լսում է Պապի և Տերենտիոսի Հայաստան գալը, հավաքում է իր ուժերը և շարժվում Հայաստանի վրա: Շապուհը նորից շրջապատում է Արտագերտը: Փառանձեմը իր համախոհներով փորձում է պաշտպանվել: Բայց բերդում համաճարակ է սկսվում, կռվող զինվորների մեծ մասը մահանում է և Փառանձեմը հարկադրված է լինում բերդի դռները բացել թշնամու սուաջ: Շապուհը գերի է վերցնում Փառանձեմին, կողոպտում թագավորական գանձատուներ և տանջամահ անում հայոց թագուհուն:

Արտագերտի անկումից հետո պարսկական զորամասերը ցրվում են Հայաստանի զանազան մասերը և սկսում ասպատակել երկիրը: Նրանք քարուքանդ են անում գրեթե բոլոր առևտրաշահ բաղաձեռը, կողոպտում բնակչությանը և հազարներով բռնում գերություն: Ըստ Փավստոսի տեղեկության, Արտաշատից նրանք գերություն են բռնում 49 000 ընտանիք, Վաղարշատից՝ 19 000, Երվանդաշատից՝ 50 000, Զարեհավանից՝ 13 000, Զարիշատից՝ 24 000, Վանից՝ 13 000 ընտանիք և այլն: Փավստոսի հաղորդած այս թվերը անշուշտ չափազանցված են: Բայց անվիճելի է, որ Շապուհը մեծ ուժերածություններ է կատարել Հայաստանում և բավական թրվով դերիներ տարել: Տարված դերիները տեղավորվել են Խուժիստանի քաղաքներում և օգտագործվել արդյունազորությունների և արհեստագործության մեջ: Այս՝ հայ ժողովրդի պատմության մեջ բռնազաղթի առաջին խոշոր դեպքն է, որը ծանր հարված էր հասցրել Հայաստանին:

Ըստ տեղեկությունների, Հայաստանից գերի տարված բնակչության մեջ կղել են նաև մեծ թվով հրեաներ, որոնք վաղուց հաստատված են եղել Հայաստանում և զբաղվել են առևտրով և արհեստագործությամբ:

Նվաճելով Հայաստանը, պարսիկները վարում են բացահայտ միտձուլման քաղաքականություն. նրանք Հայաստանում կառուցում են մեհյաններ, հետապնդում հոգևորականներին, պարտադ-

րում են դպրոցներում դասավանդել պարսկերեն լեզուն, խրախուսում են հավատափոխներին և այլն:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՊԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պապի զահակալությունը

Հովիանոսի կնքած պայմանագրով շնայած Բյուզանդիան պարտավորություն էր վերցրել շմիջամտել հայկական զործերին, բայց այդ չէր նշանակում, որ նա համաձայնվել էր Հայաստանը հանձնելու Պարսկաստանին, ուստի նա չէր կարող հանդուրժել պարսկական նվաճումները Հայաստանում, մանավանդ որ վերջացել էր գոթերի հետ ունեցած պատերազմը: Ահա թե ինչու բյուզանդական արքունիքը Հայաստան է ուղարկում մի խոշոր բանակ Արինթեսոսի հրամանատարությամբ:

Մինչև Հռոմեական բանակի Հայաստան հասնելը Շապուհը փորձում էր բանակցությունների մեջ մտնել Պապի հետ: Նա Պապի մոտ ուղարկած իր սրտզամավորների միջոցով կշտամբում է նրան, որ Հռոմեական կայսրության ձեռքին կույր խաղալիք է դարձել, լքում է Գլսկին ու Արտավանին և առաջնորդվում նրանց խորհուրդներով:

Պապը հինգ ամսից ավելի կազիկայի անտառներում թաքնվելուց հետո, շտանալով Հռոմի օգնությունը, որոշում է բանակցությունների մեջ մտնել Շապուհի հետ: Բայց այդ տեղի շի ունենում, որովհետև շուտով օգնության են գալիս հռոմեական զորքերը:

Պապը և իր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում հայկական բանակի կազմակերպմանը: Ներանց հաջողվում է հավաքել 10 000 հոգուց բաղկացած մի զորաբանակ, և սպաքար սկսել օտար նվաճողների և ներքին խռովարարների դեմ:

Պապի առաջին կարևոր զործերից մեկն է լինում Հայաստանին միացնել նրանից անջատված հախարարությունները: Նրան հաջողվում է կարճ ժամանակամիջոցում հրկրին միացնել նրանից բաժանված Ասուրպատականը, Նոր-Շիրականը, Հեր և Զարեանդ գավառները, Արցախը, Ուտիքը, Շակաշենը, Փայտակարանը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Սոփքը, Անգեղտունը և Անձիտը: Պապն այդ հաճանքների հախարարներից ոմանց սպառում է, ոմանց սիրաշահելով՝ հավատարմության պատանդներ է վերցնում նրանց հպատակություն մեջ պահելու համար:

Հռոմեական օգնական զորքերի Հայաստան ժամանելն ավել-

լի է սրում Հոռմի և Պարսկաստանի փոխհարաբերութիւնները և պատերազմը այս պետութիւնների միջև անխուսափելի և դառնում: Վաղեքը 370 թվականին ինքն անձամբ գալիս է Անտիոք՝ մտտիկից ղեկավարելու ռազմական գործողութիւնները:

Ըստ Փավստոսի, Շապուհն իր արշավանքն սկսում է 370 թվականի աշնանը: Պարսկական բանակը Հայաստան է խուժում Ատրրպատականից: Հայկական զորքերը Մուշեղ սպարապետի գլխավորութիւնով, ոչ միայն կարողանում են դիմադրել նրան, այլև ծանր հակահարված են տալիս՝ վերցնելով մեծ քանակի ավար և զերիներ: Գերինների թվում էին նաև Շապուհի «տիկնանց տիկինը» և այլ ազնւրկական կանայք, որոնց Մուշեղ սպարապետը շուտով ազատում և ետ է ուղարկում:

371 թ. գարնանը Շապուհը ձեռնարկում է նոր արշավանք, այս անգամ հարավից: Հայկական և հռոմեական զորքերը պատրաստվում են դիմադրութիւն: Ծակատամարտը տեղի է ունենում Նոյաս լեռան մոտ՝ Զիրավի դաշտում, ուստի այդ ճակատամարտը պատմութեան մեջ հայտնի է Զիրավի ճակատամարտ անունով: Ճակատամարտը վճռական նշանակութիւն ուներ Հայաստանի հետագա բախտի համար, ուստի և հայերը, Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորութիւնով, կռվում են արտակարգ քաջութեամբ և հնարամտութեամբ: Շապուհի զորքերը նահանջում են, ճակատամարտում մեծ կորուսաներ տալով: Այսպիսով, Հայաստանը նվաճելու Շապուհի նոր փորձը ձախողվում է: Նոր գլխադարար է կնքվում պարսից սուրունիքի և Բյուզանդիայի միջև:

Զիրավի ճակատամարտում Շապուհի բանակում մասնակցում էր դավաճան Մերուժան Արծրունին: Խորենացին պատմում է, որ Զիրավի ճակատամարտում հայ հայրենասերները բռնում են նրան և դաժան դատաստանի ենթարկում. նրանք շիկացած երկաթից պսակ են դնում Մերուժանի գլխին, ասելով, «Թագադրում ենք քեզ, Մերուժան, որովհետև դու երազում էիր հայոց թագաւոր լինելու»:

Նման վախճան է ունենում նաև մյուս դավաճանը՝ Վահան Մամիկոնյանը: Վերջինիս որդին, Սամվելը, հայրենասեր մի երիտասարդ, չգորոգանալով այլևս տանել հոր անպատիվ ընթացքը, ըստ պանում է իր դավաճան հորը և ուրացող մորը ու միանում հայ հայրենասերների բանակին:

Եվ այսպիս, մեծ դժլարութիւններէից ու փորձութիւններէից հետո, Պապը վերջապէս իր ձեռքն է վերցնում երկրի կառավարումը և ձեռնամուխ լինում պետական նշանակութիւն ունեցող խոշոր վերափոխութիւնների իրականացման:

Պապի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը

Պապը գահակալում է Հայաստանում, կարելի է ասել, ավերակների վրա. քանզի աված էին քաղաքները, ահագին թվով ժողովուրդ գերի էր տարված, երկրում մոլեզունում էր սուլը և համաճարակը:

Պապի առաջին գործն է լինում համախմբել արքունիքի շուրջը «դավառատեյ» նախարարներին ու բարձրաստիճան հոգևորականությունը և երկիրը դուրս բերել քայքայված վիճակից: Նրա ջանքերն այդ ուղղությամբ դրական արդյունքներ են տալիս. անցյալում արքունիքի հետ դժտված և նրա գեմ դործող աչքի ընկնող նախարարները նորից մտնում են թի հարկի ծառայությունն և աշակցում արքունիքի ձեռնարկած միջոցառումներին: Ներսես Պարթևը, որ Արշակի ժամանակ վշտացել էր և թողել կաթողիկոսությունը, նորից գործի է անցնում: Պապը մեծ ուշադրություն է դարձնում երկրի պաշտպանության գործին: Նա, իր հռանդուն սպարապետի՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի գործուն աջակցությամբ, ստեղծում է խոշոր և մարտունակ բանակ՝ բաղկացած 90 000 մարդուց:

Ներքին անտեսական կյանքում Պապի ձեռնարկած միջոցառումներից ուշագրավը՝ եկեղեցական կալվածատիրության սահմանափակման քաղաքականությունն է: Եկեղեցական կալվածատիրությունը այդ շրջանում լայն չափեր էր ընդունել: Հեծեղազորը, սրբ կազմված էր գլխավորապես մանր աղնվականությունից, իր դինվորական ծառայության համար ուետք է սահմանված քանակով հողամասեր ստանար: Անհրաժեշտ էր, որ արքունիքն այդ հողամասերը հատկացներ կամ իր կալվածքներից և կամ բռնագրավեր որևէ մեկից: Բռնագրավել նախարարական կալվածքներից, ինչպես վարվում էին նախորդ թագավորները, նոր գծությունների սեղիք կարող էր տալ: Եվ քանի որ ամենախոշոր կալվածքները կենտրոնացված էին եկեղեցու և վանքերի ձեռքին, ուստի արքունիքը սրտում է այդ հողերը վերցնել եկեղեցուց:

Եկեղեցական հողատիրությունը սահմանափակելու հարցը առաջացել էր դեռևս Տիրանի ժամանակ: Նրա լուծումն առաջնահերթ հարց դարձավ Արշակի օրոք, բայց չիրագործվեց: Իսկ այժմ երիտասարդ Պապն էր, որ վճռականություն ունեցավ իրագործել այդ քաղաքականությունը: Նա եկեղեցականների 7 կտոր հողամասերից 5-ը գրավեց հողուտ արքունիքի: Գրաված հողերը նա քաժանում էր ազատներին, որոնք բանակի հիմնական կորիզն էին կազմում: Պապը խստորեն կրճատում է նաև հողերականության թիվը, որը հսկայական չափերի էր հասել: Նա փակում է նաև կուսանոցների

մեծ մասը՝ ցանկանալով՝ որ բոլորն էլ ամուսնանան և ավելացնեն
ընակչության թիվը:

Պապի այս ձեռնարկումները, բնական է, չէին կարող շտա-
ջացնել հոգևորականության դժուհուսթյունը, ուստի և վարմանալի
չէ, որ հայ քրիստոնյա պատմիչներն արտակարգ բացասական գծե-
րով են ներկայացնում Պապին, որը իրականում ամենից ձեռնարկեց
և ինքնատիպ հայ գահակալներից մեկն էր:

Հայ հոգևորականությունը կատաղի պայքար է սկսում Պապի
դեմ: Հոգևորականները ճարպկորեն օգտագործում են ներսեսի
մահը, որը տեղի է ունենում 372 թ. և մեղադրում Պապին, որ իբր
թե սրա թելագրանքով է թունավորվել ներսեսը:

Նախարարների որոշ շրջանում ևս Պապի նկատմամբ դժգոհու-
թյուններ են սկսում առաջանալ արտաքին քաղաքականության հար-
ցերում: Պապը այն գահակալներից չէր, որ խաղալիք լիներ հռոմեա-
ցիների ձեռքին: Նա արտաքին քաղաքականության ասպարեզում,
հատկապես իր գահակալության վերջին տարիներին, աշխատել է
միանգամայն ինքնուրույն լինել: Փավստոսի մոտ ակնարկներ կան
այն մասին, որ Պապը փորձել է նույնիսկ բանակցությունների մեջ
մտնել Շապուհի հետ: Պապն աշխատել է նաև երկրից դուրս հանել
հռոմեական կայսրորդները, որոնց հրամանատարը՝ Տերենտիուսը,
միջամտում էր Հայաստանի ներքին գործերին և աշխատում իր շուր-
ջը համախմբել Պապի քաղաքականությունից դժգոհ եկեղեցական-
ներին և կենտրոնախույս ընթացք ունեցող նախարարներին:

Պապի ինքնուրույն քաղաքականությունը նկատվում է նաև
կաթողիկոսության նկատմամբ: Երբ մահանում է ներսես կաթողի-
կոսը, և առաջադրվում է նորի՝ Հուսիկի թեկնածությունը, նա կա-
թողիկոսին այլևս չի ուղարկում Կեսարիա ձեռնադրության, ինչպես
սովորություն էր առաջնորդում, այլ ձեռնադրել է տալիս տեղում:
Նա չի ցանկանում, որ հայ եկեղեցին վասալական կախվածություն
ունենա Կեսարիայից և ղեկավարվի հույն պատրիարքի թելադրանք-
ներով:

Պապի ներքին և արտաքին քաղաքականությունից դժգոհ տար-
րերը անվերջ ամբաստանադրեր են ուղարկում Հռոմ և պահանջում
նրան գահընկեց անել: Այդ գործում քուս դեր է կատարում առանձ-
նապես Տերենտիուսը, որը ըստ Ամիրանոսի բնութագրության, թե-
պես արտաքինից հեղ և խոնարհ մեկն էր երևում, բայց գործու-
նեություն մեջ, իր ողջ կյանքում, նրա ամենասիրած գրադմուսը
դավեր սարքերն է եղել: Նա ամբաստանում է Պապին կայսեր մոտ,
որ նա սպանել է իր հորեղբոր տղաներ՝ Գյակին և Արտավանին, որ

բոնությունն է գործ դնում հոգևորականութեան վրա, գաղտնի բանակցութեաններն է վարում Շապուհի հետ և այլն:

Վաղես կայսրը Պապին մեջտեղից վերացնելու նպատակով հրավիրում է նրան Տարսոն, այն պատրվակով, որ իբր թե ցանկանում է կարևոր հարցով խորհրդակցել նրա հետ: Պապը 300 թիկնապահ հեծելազորով անհապաղ գնում է Տարսոն: Սակայն այստեղ կայսրը հրաժարվում է տեսակցել Պապի հետ և նրան գաղտնի հսկողութեան տակ է առնում:

Պապը, հոռմհակնն արքունիքում աշխատող հայ պաշտոնյաներից գաղտնի իմանում է, որ ինքն ամբաստանված է, և իրեն թույլ չսխիտի տան վերադառնալ հայրենիք: Երեկոյան, մութն ընկնելիս, նա վերցնում է իր թիկնապահ զորամասը, ճեղքում է քաղաքի պաշտպանութեանը և փախչում դեպի հայրենիք: Վաղեսը հաղար հոգուց բաղկացած մի հեծելազոր է ուղարկում բռնելու Պապին և ետ վերադարձնելու, բայց հաջողութուն չի ունենում: Պապի՝ Հայաստան փախչելու ողիսականի մանրամասնութեանները շատ պատկերավոր նկարագրված են Ամիանոսի մոտ:

Վաղեսի՝ Պապի դեմ սարքած դավադրութեան առաջին փորձը խափանվելուց հետո, այլևս անհարմար էր Տերենտիոսին Հայաստանում թողնելը, ուստի նա կանչվում է Հռոմ, իսկ նրա փոխարեն բյուզանդական զորքերի հրամանատար է նշանակվում Տրայանոսը՝ Պապի դավադրութեանը տեղում կազմակերպելու առաջադրանքով:

Տրայանոսը, գալով Հայաստան, ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահել Պապին և դուրս բերել դավադրութեանը: Անհրաժեշտ ենք համարում Ամիանոսի սլաժանութեանից բերել Պապի դեմ բյուզանդիացիների կազմակերպած դավադրութեան մասին եղած հատվածը. «Որպես բարեկամութեան աղաքույց նա (այսինքն՝ Տրայանոսը) մեկ ցույց էր տալիս Վաղեսի բարեկամական նամար, մեկ ինքն էր գնում նրա մոտ հյուրասիրութեան: Եվ, վերջապես, ավագրութեանը վերջնականապես կազմակերպելուց հետո, նա ամենաքաղաքավարի ձևով հրավիրում է իր մոտ: Պապը չկասկածելով ոչ մի բանից, գալիս, նստում է իր համար նշանակված սատավոր տեղում: Մատուցվում են ամենարևոտի կերակուրները, ընդարձակ դահլիճը դրդում է լարային և փողային դործիքների նվագից և երգեցողութունից: Երբ պինին սկսում է իր ներդործութունը ունենալ և մարդիկ տաքանում են, խնջույքի կազմակերպողը ինչոր պատրվակով դուրս է գալիս և իր հետ բերում ահեղ տեսքով մի բարբարոսի՝ այն զինվորներից, որոնք կոչվում են սուպրեբո՝ վայրենին, գազանային հայացքով, սուրը պատյանից հանած, առաջանում

է՛ սպանելու երիտասարդ թագավորին, որի համար կտրված էին դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Թագավորը, որը թեքվել էր օթյակում, տեսնելով նրան, կանգնում, հանում է դաշույնը, պաշտպանելու իր կյանքը, բայց ընկնում է խոցված կրծքով, որպես խայտառակ զոհ՝ ամոթաբար խփված երկրորդ հարվածից: Այդ անազնիվ գործի հետևանքով խախտվեց վստահությունը (հոտմեացիների նկատմամբ): Օտարերկրացու արյունը ցրիվ եկավ աստծու առջև՝ հյուրասիրության շքեղ սփռոցի վրա...»:

Պապի սպանությունը տեղի է ունեցել 375 թվականին:

5. ԱՐԵԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՈՒՄԸ

Վարազդատի գահակալությունը

Պապի տմարդի սպանությունը մեծ զայրույթ է առաջացնում Հայաստանում: Արքունիքին մոտիկ կանգնած նախարարները հավաքվում են խորհրդակցության՝ որոշելու իրենց բռնելիք դիրքը հոտմեական մարդասպանների նկատմամբ: Նրանք նպատակահարմար են գտնում խուսափել կտրուկ միջոցառումներից և շարել հարաբերությունները Հոտմի հետ, հաշվի առնելով Պարսկաստանի՝ Հայաստանի նկատմամբ ունեցած թշնամական դիրքը:

Վաղես կայսրը Հայաստանի թագավոր է նշանակում Պապի ազգակիցներից՝ Վարազդատին (375—378): Փավստոսի վկայությամբ, սա ըմբռչական ուժի տեր և օլիմպիական խաղերի դյուցազն երիտասարդ էր: Վարազդատի դահակալության առաջին տարիներին սպարապետության պաշտոնը շարունակում է վարել Մուշեղ Մամիկոնյանը:

Վարազդատը իր կարճատև գահակալության շրջանում ոչ միայն չի փորձում միավորել պառակտված ուժերը, այլև իր թեթեւ վամիտ վարքով ու քսու խորհրդականներով՝ ավելի է խորացնում նախարարների պառակտումը: Գործիք դառնալով Բատ Սահառունի նախարարի ձեռքին, որը սպարապետ դառնալու մոլուցքով էր տարված, նրա խորհրդով արքունի գործակալություններից հեռացնում է Արշակունի թագավորներին մոտ կանգնած ազդեցիկ մի շարք նախարարների և նոր դժգոհությունների տեղիք տալիս:

Ստեղծված իրադրության մեջ հայ պետականությունը դահավեժ աշարդության դիմում է դեպի կործանում: Հայաստանի կենտրոնաձիգ ուժերի պայքարը, որն ուղղված էր ներքին և արտաքին պառակտիչ ուժերի դեմ՝ երկրի քաղաքական անկախությունը պահպանելու համար, վերջանում է անհաջողությամբ:

Նեղինակավոր հայ որսչ նախարարների կողմից փորձեր են արվում կանխելու այդ կործանումը: Հայաստանը վերահաս վտանգից ազատելու համար Մուշեղ Մամիկոնյանը առաջարկում է ամրացնել Հայաստանի բոլոր բերդերն ու ամրությունները և նոր գործասեր տեղադրել այնտեղ: Նա առաջարկում է նաև հոռմեական զինվորական ժասերի փոխարին վարձու զինվորներ հավաքագրել հայերից:

Մուշեղի այս ծրագիրը, իհարկե, չէր կարող իրագործվել և չիրագործվեց, բայց նա մեզ համար հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ ցույց է տալիս, թե իր ժամանակի հայ զինվորականների մեջ եղել են մարդիկ, որոնք կռահել են Հայաստանի թագավորության մոտալուտ կործանումը և փորձել են միջոցներ փնտրել և կանխել այն:

Սակայն Վարազդատը ոչ միայն շքնդառաջեց Մուշեղ Մամիկոնյանի առաջարկած ծրագրին, այլև Բատ Սահառունու ամբաստանություններ սպանել տվեց նրան: Մուշեղ Մամիկոնյանին մեղադրում էին, որ իբր թե նա մասնակից է եղել Պապի սպանությունը և ցանկացել է Հայաստանը հոռմեական նահանգ դարձնել:

Մուշեղի սպանությունը, կազմակերպչական իր ձևով, շատ նրմուն է եղել Պապի սպանությանը: Վարազդատը Մուշեղին հրավիրում է հյուրասիրության. կերուխումից հետո հյուրասենյակ են մտնում 12 հոգի, որոնցից վեցը բռնում են Մուշեղի մի ձեռքից, վեցը՝ մյուս: Մուշեղը հանկարծակիի եկած, նրբ խմանում է, որ ինքն ամբաստանվել է, ցավ է հայտնում, որ հայ Արշակունի թագավորն այդքան ստոր ձևով է վարվում մի մարդու հետ, որը նրանց իրավունքը պաշտպանելու համար իր ճակատից քրտինք սրբելու փոխարեն սլաքով արյուն է սրբել: Բաա Սահառունին հանում է սուրը և կտրում հայրենասեր սպարապետի դուխը:

Այդ ժամանակ, հրբ միջֆեոդալական ներքին պայքար ու արքունական դավեր էին տեղի ունենում Հայաստանում, հոռմեացիների և պարսիկների մեջ դադտնի բանակցություններ էին վարվում Հայաստանի բաժանման համար: Այդ ծրագրի նախաձեռնողը Շապուհն էր. նա պատգամավորություն էր ուղարկել Վաղեսի մոտ և առաջարկել իր ծրագիրը: Սկզբում Վաղեսը մերժում է այդ առաջարկը այն պատճառաբանությամբ, որ Հովհանոսի կնքած պայմանագրով որոշված է հայերին թթույլ տալ ապրելու ըստ իրենց հայեցողության», իսկ ինքը չի ցանկանում իսխտել այդ պայմանագիրը: Հոռմեական կայսրությունն այդ ժամանակ ի վիճակի չէր միջամտելու: Հայաստանի գործերին, որովհետև 377 թ. վեստգոթե-

րը ներխուժել էին Թրակիա, ուստի նպատակահարմար էր Հայաստանի բաժանման հարցը դեռ ձգձգել:

Քաղաքական այս իրադրութեան մեջ պարսկական դերութունից աղատովում և Հայաստան է վերադառնում Մանվել Մամիկոնյանը: Նա հաստատվում է Տարսուսում և իր վրա վերցնում տոհմի նահապետությունը: Այնուհետև Մանվել Մամիկոնյանը մարդ է ուղարկում Վարազդատի մոտ և հանգիմանում նրան՝ Մամիկոնյանների նկատմամբ ցույց տված ապերախտութեան համար: Մանվելը, Փավստոսի ասելով, չի քաշվում անդամ հայտարարելու, որ Մամիկոնյանները Արշակունիներին հավասար իրավունք ունեն. «Մենք ձեր ծառաները չենք եղել, — դրում է Մանվելը Վարազդատին, — այլ ձեր ընկերները»:

Գործը վերջանում է պատերազմով: 377 թ. Վարազդատի և Մանվելի զորքերը ընդհարվում են Կարնո դաշտում: Հաղթում է Մանվել Մամիկոնյանը: Վարազդատը փախչում է Արևմտյան Հայաստան և հաստատվում այնտեղ: Մանվել Մամիկոնյանը սպանում է Վարազդատի կուսակիցներին, այդ թվում նաև՝ Բաս Սահառունուն:

Նոր ջանքեր Հայաստանի անկախությունը պահպանելու համար

Վարազդատին երկրից դուրս քշելուց հետո Մանվելը դահ է բարձրացնում Պասլի երիտասարդ որդուն՝ Արշակին (378—386), իսկ ինքը խնամակալ դառնում թագավորի ընտանիքին: Արշակի եղբայրը՝ Վաղարշակը, դառնում է իր ավագ եղբոր գահակից օգնականը:

Շապուհը, որ ուշի-ուշով հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, աշխատում է օգտվել առիթից և իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում: Նա իր որդու՝ Սուրենի միջոցով հարուստ նվերներ է ուղարկում Զարմանդուխտ թագուհուն, նրա որդիներին և սպարապետին ու աշխատում սիրաշահել նրանց: Այնուհետև, Հայաստանի անկախությունը պաշտպանելու պատրվակի տակ, նա Հայաստան է ուղարկում 10 000 հոգուց բաղկացած մի հեծելազոր: Սուրենը Հայաստանում իր ձեռքն է վերցնում իշխանությունը և սլաքապարտ ճարկ վճարել անգամ պարսից արքունիքին: Մա մեծ վրդովմունքի տեղիք է ապրիտ. նախարարները միավորում են իրենց ռազմական ուժերը և դուրս վտարում պարսկական զորքերը Հայաստանից:

Պարսկաստանում 379 թվականին մահացել էր Շապուհ II-ը և գահակալության համար սկսվել էին նորքին խռովությունները, ուստի հայ նախարարների վարմունքը մնում է անսպառիժ: Հետագա-

յում, երբ Արաաշիրի (379—384 թթ.) կարճատև թագավորութունից հետո զահ և բարձրանում Շապուհ III-ը (384—388), վերջինս զորք է ուղարկում Հայաստան՝ պատժելու հայ նախարարներին: Հայ պարսկական զորքերը, ըստ Փավստոսի տեղեկության, հանդիպում են Բագրևանդի Բագավան դաշտում: Պարթիկները պարտություն են կրում և դիմում փախուստի:

Մանվել Մամիկոնյանը հայ միասնական պետականության պահպանման շնորհալի կազմակերպիչներից մեկն էր: Նա մեծ ջանքեր է գործ դրել համախմբելու հայ ֆեոդալական ուժերը և վերացնելու պետության և եկեղեցու միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը: Մակայն Մանվել Մամիկոնյանը, ինչքան էլ հանճարեղ լիներ, հասկանալի է, ի վիճակի չէր փոխելու Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և վերացնելու ֆեոդալական հասարակությանը հատուկ տնտեսական և քաղաքական մասնատվածությունը:

Մանվելի խնամակալության շրջանը տևում է 7 տարի և անցնում է, համեմատաբար, խաղաղության մեջ:

Ուշագրավ է Փավստոսի պատմության մի դրվագը, ուր նկարագրված է Մանվել Մամիկոնյանի մահը. Մանվելը գտնվում և՛ մահվան մահճում, նա հանում է իր շորերը և ներկաներին ցույց տալիս պատերազմում ստացած քաղամթիվ վերքերի սպիները, որոնք ծածկել էին ողջ մարմինը: Այսպես է լինում, թե ինչու չի մեռնում ձիու վրա, պատերազմում, հայրենիքի սլաշտպանության դիրքում, չի զոհվում «ի վերայ կանանց և որդուց մերոց»:

Հայաստանի բաժանումը

Շապուհ II-ին հաջորդող պարսիկ թագավորները շարունակում են Հայաստանի նվաճման իրենց վաղեմի քաղաքականությունը: 385 թ.

Շապուհ III-ը պարսկական ազդեցության տակ դռնվող հայ նախարարությունների համար թագավոր է նշանակում Խոսրով անունով մի երկրասարդ Արշակունու: Արշակը հարկադրված է լինում տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստան և կառավարել հռոմեական ազդեցության տակ գտնվող նախարարությունները: Այսպիսով, Հայաստանը փաստորեն բաժանվում է երկու ազդեցության շրջանների՝ պարսկական և հռոմեական՝ մրցակից երկու հայ թագավորներով՝ Արշակ III և Խոսրով IV:

Թեոդորոս կայսրը (379—395) վիստոգոթերի դեմ սկսված պատերազմը հաջողությամբ վճարացնելուց հետո, իր ուշադրությունը դարձնում է արևելքի վրա: Նա 383 թվականին իռշոր մի զորաբանակ է ուղարկում արևելք՝ պաշտպանելու կայսրության իրավունք:

ները և բարձրացնելու Հոռմի ընկած հեղինակութունը: Բանակի հրամանատարութեանը նա հանձնարարում է պաշտպան կանգնել Արշակի իրավունքներին և աշխատել նրա իշխանութունը տարածել ողջ Հայաստանի վրա:

Սրբ պարսկական արքունիքը տեղեկանում է հոռմեացիների դիտավորութեանը, ինքը ևս սրատրաստվում է պատերազմի: Պարսիկները զորք են մտցնում Այրարատյան նահանգը՝ պաշտպանելու իրենց դրածո թագավորին՝ Խոսրովին, իսկ հոռմեացիները Սկեղյաց գավառը՝ պաշտպանելու Արշակին:

Հոռմեական և պարսկական բանակների մեջ, սակայն, կոիվ տեղի չի ունենում. նրանք բանակցութունների մեջ են մտնում, համաձայնութեան գալիս և զորքերը քաշում Հայաստանից և սկսում նոր բանակցութուններ՝ երկիրն իրար մեջ բաժանելու համար: 384 և 386 թվականներին կողմերը նախնական համաձայնութեան են գալիս և 387 թվականին վերջնականապես կնքում Հայաստանի բաժանման պայմանագիրը:

Ըստ այդ պայմանագրի, Հայաստանի արևելյան նահանգները, այսինքն՝ Երկրի մի ժամանակ անցնում է Պարսկաստանին, իսկ արևմտյան նահանգները՝ Բյուզանդիային: Բաժանման զիժ է սահմանվում հյուսիսում՝ Կարինը, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանութեան տակ, միջին մասում՝ Սրմանց կամ Բյուրակնյան լեռնաշղթան, հարավում՝ Մծբինը՝ երկու երկրների սահմանագծում: Բյուզանդիայի դերիշխանութեան տակ են ընկնում Սկեղյաց գավառը, Դիրջանը, Խորձներ, Կարինը, Մուփքը և Անգեղ տունը: Արևելյան Հայաստանի բոլոր նահանգները մնում էին պարսկական դերիշխանութեան տակ: Երկու մասում էլ ժամանակավորապես թողնելով են հայ թագավորները՝ Արշակը բյուզանդական մասում, իսկ Խոսրովը՝ պարսկական, իհարկե, երկուսն էլ որպես վասալներ:

Հայաստանի համար աղետալի այս իրադարձութունը շատ լավ ըմբռնել են ժամանակակից պատմիչները: Այսպես, Փավստոսը խոսելով պարսկա-հոռմեական դիվանագիտութեան այս նենգազավ համաձայնութեան մասին, նշում է, որ կողմերն այդպիսի բաժանումով ցանկանում էին խորտակել Հայաստանի «հզոր և հարուստ թագավորութունը», «խեղճացնել», այն աստիճան, որ Հայաստանն այլևս չկարողանա «բարձրացնել իր զուխը»: Հայաստանի բաժանումից հետո, վշտով նկատում է Փավստոսը, «նուազեաց բաժանեցաւ, ցրուեցաւ թաղաւորութիւնն Հայոց, սպկասեաց յիրմէ մեծութիւնէն յայն ժամանակն և յապայ»:

Արշակունիների անկումը

Հայաստանի երկու քաղաքական մասերի հայ նախարարները ոչ միայն լուրջ փորձեր չեն անում վերացնելու քաղաքական պառակտումը, այլև եղբայրասպան քաղաքացիական նոր կռվի դուռ են բաց անում: Հռոմեական կայսրությունը 391 թ., Արշակի մահանալուց հետո, վերացնում է Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական անկախությունը և երկիրը վերածում հռոմեական պրովինցիաների՝ նշանակելով իր կառավարիչները, որոնք համարվում էին կայսեր փոխանորդները և կոչվում կոմիսներ:

Արևելյան Հայաստանում պարսիկները որոշ ժամանակ դեռ հանդուրժեցին քաղաքական անկախության պահպանումը, իրենց հավանությունը դահ բարձրացած թագավորների միջոցով: Պարսկական արքունիքի այս հանդուրժողական վերաբերմունքը պետք է բացատրել ոչ թե նրա՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերած ինչոր սիրալիրությունը, այլ այն հանգամանքով, որ Արևելյան Հայաստանի նախարարական շրջանները բավականին ուժեղ էին, կարող էին դիմադրություն ցույց տալ, իսկ Պարսկաստանի համար տվյալ շրջանում ցանկալի շէր նոր կռվի դուռ բաց անել:

391 թ. պարսից արքունիքում խոսքովն ամբաստանվում է հայ միասնական պետությունը վերականգնելու ձեռնարկման մեջ, կանչվում է Տիգրան և բանտարկվում Անհուշ բերդում: Խոսքովից հետո հայկական զահը մնում է թափուր վիճակում: Հայաստանի վարչական իրավունքը, մոտ ութ տարի, հաղարսպետի իրավունքով, հանձնարարվում է Առավան անունով մի պարսիկի: Այնուհետև, նախարարների պահանջով, Հայաստանի թագավոր է նշանակվում խոսքով թագավորի եղբայրը՝ Վռամշապուհ (400—414 թթ.), որի զահակալության իսպաղ շրջանը բարեբար պղզեցություն է ունենում Հուլաստանի ինչպես տնտեսական, այնպես և կուլտուրական կյանքի համար: Վռամշապուհի ժամանակ է, որ Մեսրոպ Մաշտոցի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է հայկական գիրը:

Վռամշապուհի մահվանից հետո, Մահակ կաթողիկոսի միջնորդությամբ՝ պարսից արքունիքը բանտից ազատում և Հայաստան է ուղարկում խոսքովին: Սակայն նա ապրում է միայն մի տարի: Սրա մահվանից հետո Հազկերտ I-ը Հայաստանի թագավոր է նշանակում իր սրդուն՝ Շապուհին (415—419):

Շապուհի զահակալությունը հայ նախարարների շրջանում խոր դժգոհություն է առաջացնում:

419 թ., երբ մահանում է Հազկերտ I-ը, Շապուհը շտապում է Պարսկաստան՝ ժառանգելու հոր զահը, բայց սպանվում է ճանս-

պարհին: Երեք տարի հայկական զահր թափուր մնալուց հետո, պարսկական Վուսթ թագավորը Հայաստանի թագավոր է նշանակում Արտաշես III-ին (422—428), որը վերջին Արշակունին էր հայկական զահրի վրա: Սա, ըստ ետրենացու վկայութեան, ավելի շատ զբաղված էր իր անձնական, հաճույքներով, քան երկիրը կառավարելու հոգսերով: Հայաստանի ազդեցիկ նախարարները բողոքում են Վուսթին: Վերջինս, օգտագործելով առիթը, 428 թ. զահրնկեց է անում Արտաշեսին, վերացնում է հայկական թագավորութունը, Հայաստանը դարձնում մարզպանութուն:

Այսպիսով, IV դարի հայ Արշակունի թագավորների և նրանց համակիր նախարարների ջանքերը՝ միասնական պետութեան պահպանման ուղղութեամբ, անհաջողութեամբ են վերջանում: Այդ անհաջողութունը, իհարկե, պայմանավորված չէր հայ առանձին զահակալների ինչ-որ անկարողութուններով, ինչպէս կարծում են որոշ պատմաբաններ: Ընդհակառակն, IV դարի հայ թագավորների շարքում հանգես են գալիս ինքնատիպ և եռանդուն այնպիսի դեմքեր: Ինչպիսիք Արշակ II-ն ու Պապն Լին: Սակայն առանձին անձինք, որքան էլ ցանկանային, ի վիճակի չէին տնօրինել երկրի սեփական ճախատաշիրը: Չեղարկական, տնտեսական և քաղաքական մասնատվածութեան պայմաններում Հայկական լեռնաշխարհում շատեղծվեցին անհրաժեշտ պայմաններ, որպեսզի հրեւարավոր լիներ համախմբել տեղի ռազմական ուժերը և պահպանել երկրի քաղաքային անկախութունը:

Հայ Արշակունիների մղած պայքարը կենտրոնախույս ուժերի դեմ՝ Հայաստանի անկախութեան պահպանման և միասնական հզոր պետութուն ստեղծելու համար, անկասկած, առաջադիմական երևույթ էր:

**ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
V—VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ աշխատավորության ծանր վիճակը

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացմանը և խորացմանը զուգընթաց ծանրանում է նաև շինականների դրությունը: Ֆեոդալները սկսում են ավելացնել շինականների հողային ունեւոան և պետական պարտավորությունները: Աշխատավորության դրությունն ավելի է վատթարանում առանձնապես V դարում պարսկա-բյուզանդական տիրապետության դաժան լծի տակ: Շինականներն ալժամ ենթարկվում են կրկնակի հարստահարության. նրանք՝ պարտավորություններ էին կատարում ոչ միայն իրենց տեղական աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների հանդեպ, այլև հարկ էին վճարում պարսկա-բյուզանդական նվաճողներին:

Ստեղծված այս նոր իրադրության մեջ դյուղակտն համայնքները կամ անհատ դյուղացիները աստիճանաբար կախման մեջ են ընկնում իրենց ֆեոդալ տերերից: Համայնքի երբեմնի ազատ անդամները, ելք փնտրելու համար, հաճախ հարկադրված են լինում թողնել իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել այլ վայրեր, ուր, համեմատաբար, ազատ վիճակ դրություն ունենր:

Այդ ժամանակ խորանում են դասակարգային ներհակությունները և սրվում դասակարգային պայքարը: Շինականները և քաղաքի ռամիկները ոտքի են կանգնում և պայքարում իրենց շահագործողների դեմ: Այդ պայքարը Հայաստանում հանդես է եկել տարբեր ձևերով՝ պասսիվ՝ ֆեոդալների մուտից փախչելու, վտարագուրված՝ ազանդավորական ըողի տակ և բացահայտ՝ դյուղացիական ընդվզումների ձևով:

էնգեւսը, խոսելով միջին դարերում ֆեոդալիզմի դեմ ուղղ-
ված սոցիալական շարժումների մասին, գտնում է, որ ֆեոդալիզմի
դեմ ուղղված հեղափոխական օպոզիցիան նկատվում է ամբողջ
միջնադարի ընթացքում. նայած ժամանակի պայմաններին, նա
հանդես է գալիս մերթ իրրե միատիկա, մերթ որպես բացորոշ հե-
րետիկոսութիւն և մերթ իրրե զինված ապստամբութիւն:

Ինչպես մյուս շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում
ֆեոդալական իրավունքի ձևավորողի և շերմ պաշտպանի դերում
հանդես է գալիս եկեղեցին: Քրիստոնեութիւնը իր քարոզչութիւն
հիմնական շեշտը դնում էր ծառաների հնազանդութիւն վրա: Պա-
տահական չէ, որ հենց նույն ծառաները պայքարի սլաքն առաջին
հերթին ուղղում էին ընդդեմ եկեղեցու՝ խոշոր ֆեոդալական այդ
հաստատութիւն, որը միաժամանակ ֆեոդալական իրավունքի ձևա-
վորողն ու շերմ պաշտպանն էր:

Թե՛ ինչպիսի ջանասիրութիւններ է պաշտպանել եկեղեցին ֆեո-
դալական իրավունքն ու սեփականութիւնը, պարզ կարելի է պատ-
կերացնել Աթանաս Արեքսանդրացու այն կանոնից, որը նախա-
տեսում է անհնազանդ ծառաների սպանութիւնը. «Ծթե յինի այն-
տիսի ծառա, որ անհնազանդ գտնվի,—կարգում ենք նրա կանոննե-
րում,— և տեղը շատ զայրանալով խփի ու սպանի իր ծառային...
անուարտ է»: Այդ կանոնը մարդասպան տիրոջը միայն պարտավո-
րեցնում է՝ ծառային սպանելուց հետո եկեղեցի դնալ և «ապաշ-
խարել»:

Անապատական- ների շարժումը

IV—V դարերում Հայաստանում հանդես ե-
կող կարևոր սոցիալական շարժումներից մե-
կը «անապատականների» շարժումն էր: Այդ
շարժումն առաջին անգամ հանդես է եկել Ասորիքի, Պաղեստինի և
Կապոդովկիայի քրիստոնյա համայնքների շրջանում և այնտեղից
լայն ալիքով անցել Հայաստան և սոցիալական նպաստավոր հող
գտել Հայաստանում: Բազմաթիվ հավատացյալներ, դժգոհ իրենց
դոյալիճակից, մասսայաբար թողել են ընտանիք և բնակավայր,
մեկուսացել հստակութիւններից, միաբանութիւններ հիմնել և
սպրնել անապատականի կյանքով: «Անապատականների» այդ խում-
բերը կոչվել են իսկ «հեքայրանոցներ», որովհետև այդ «անապատ-
ներում» միաբանութիւն անդամներն աշխատել և ապրել են հա-
մայնական հավատար կյանքով: Նրանք իրենց ձեռք և ապրելակեր-
պով նմանվել են վաղ քրիստոնեական համայնքներին և յարգե-
րով հետազգայի կալվածատիրական խոշոր օջախներ դարձած և սի-

տական հովանավորութիւնը վայելող վանական միաբանութիւններից:

«Անապատականներին» հարել և նրանց շարքերն են մտել դըլ-խավորապես նյութական կարիքի տակ ընկած ընչազուրկ հավատացյալները՝ մարդիկ, որոնք հիասթափված են եղել պաշտոնական եկեղեցուց և լավ ոչինչ չեն ակնկալել ապագայում:

«Անապատականներին» այդ շարժումը պայքարի պասսիվ ձև էր և ուղղված էր, առաջին հերթին, ֆեոդալական հասարակութեան մոտ պաշտոնական ծառայութեան մտած եկեղեցական նվիրատուութեան դեմ. ի վիճակի չլինելով բացահայտ պայքարի դուրս գալ ֆեոդալական դաժան իրականութեան դեմ, այդ շարժման հետևողները դիմում էին պայքարի պասսիվ ձևի՝ հիասթափված լքում, հեռանում էին աշխարհիկ կյանքից և հողիկան միութեանը միանալով մեծապէս կշռեցին:

«Անապատականներին» իրենց «եղբայրանոցներին» ունեին Սյունիքում, Տարոնում, Վասպուրականում և Հայաստանի բոլոր միջին շրջաններում, շարժումը IV դարի վերջին քառորդում աշխարհի սպառնական բնույթ է ստանում, որ պետութեան անհրաժեշտ է համարում միջոցներ ձեռք առնել սահմանափակելու նրանց թիվը:

Բորբորիտները

V դարում Հայաստանում հանդես եկող սոցիալական շարժումներից մասնաձևական բնույթ է ունեցել նաև բորբորիտների շարժումը: Բորբորիտ բառը հունարեն է (բորբորոս), որ նշանակում է աղբ, կեղտ, գարշելի: Այդ անունը շարժման հետևողներին տվել են անշուշտ եկեղեցական պաշտոնական շրջանները՝ նպատակ ունենալով անվանարկել, վարկարկել նրանց:

Բորբորիտների մասին մեզ տեղեկութիւններ են հաղորդում Մովսես Խորենացին և Կորյունը: Պատմահայրը հայտնում է, որ Կոստանդնուպոլսի Ատտիկոս պատրիարքը (404—425) գրութիւն է ուղարկել Սահակ Պարթև կաթողիկոսին և հայտնել նրան քարոզիչներ ուղարկելու Արևմտյան Հայաստան բորբորիտ կոչվող աշխարհավորներին կարգի բերելու համար:

Հայ եկեղեցու պայքարը բորբորիտների դեմ չի սահմանափակվել միայն Արևմտյան Հայաստանում. պատմիչների տեղեկութիւններից երևում է, որ բորբորիտների դադարներից տարածված են եղել նաև Գողթն դավաճում և այլ վայրերում: Բորբորիտների շարժումը Հայաստանում լայն տարածում է գտել և լուրջ մըտահոգութիւն պատճառել ինչպէս պետական, այնպէս էլ եկեղեց-

ցական պաշտոնական շրջաններին: Այն փաստը, որ այդ շարժումով անձամբ գրադվել են բյուզանդական Թեոդորոս կայսրը, Պուլսի Ատտիկոս պատրիարքը, իսկ Հայաստանում՝ Սահակ կաթողիկոսը և այքի ընկնող այլ եկեղեցականներ ու իշխաններ, ցույց է տալիս, թե ինչպիսի մեծ վտանգ է ներկայացրել այն՝ իշխող ֆեոդալական դասակարգի համար:

Հայոց եկեղեցին ըստ տեղեկությունների, ստանալով աշխարհիկ ֆեոդալների գործուն աջակցությունը և զործի դնելով իր «Քրշ-վառացուցիչ գավազանը», վճռական միջոցների է դիմում՝ բանտարկում, հալածում, տանջում է նրանց և ճնշում շարժումը:

ՄԾՂՆԵԿԱԿԱՆՆԵՐԻ շարժումը

Հայաստանում հանդես եկած սոցիալական շարժումներից ավատական իշխող շրջաններին առանձնապես մեծ սարսափ է պատճառել մծղնեական շարժումը, որի մասին կցկտուր տեղեկություն է պահվել միայն 443 թվականի Շահապիվանի ժողովի կանոնների մեջ:

Ժողովի ներածական մասում եղած մի ակնարկից երևում է, որ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից հետո, խախտված է եղել եկեղեցական կարգն ու կանոնը («լինէր եղծումն և քայքայումն կարգաց և օրինաց և եկեղեցոյ»), գլուխ էին բարձրացրել մծղնեոսթյան հեռուորդները, ուստի և նրանց նկատմամբ անհրաժեշտ է եղել վճռական միջոցներ ձեռք առնել:

Թե ուղքն՝ որ էին մծղնեականները, ո՞ր շրջաններում էին տարածված նրանք և ինչի՞ համար էին պայքարում պաշտոնական եկեղեցու դեմ, ոչինչ չզգիտենք. հայ պատմագրությունը այդ մասին խրնամքով լռում է: Բայց դատելով Շահապիվանի ժողովի՝ մծղնեոսթյան դեմ ընդունած պատժի խստության աստիճանից, պետք է ենթադրել, որ այդ շարժման հետևորդները հայ եկեղեցու կատարի հակառակորդներն են եղել, այլապես անիմաստ կլիներ նման որոշման կարիքը «անօրէն աղանդաւորների» դեմ:

Շահապիվանի ժողովի 19-րդ կանոնով սահմանվել է հետևյալ խստադույն պատիժը. մծղնեոսթյանը հարող մտրդու կամ կնոջ ձեռքերի և ոտքերի շէքը պետք է կտրել, աղվեսագորշմ դնել նրա ճակատին և բորտների մոտ տանել՝ ապաշխարության համար:

Մծղնեոսթյան հարած ժնոզների երեսաները, եթե դիտակցական հասակ ունեն, ենթակա են ծնողների ճակատագրին, իսկ եթե մանկահասակ են, ապա երեսաներին պետք է վերցնել ծնողներից և տալ եկեղեցուն՝ դաստիարակության:

Եթե եկեղեցականն է մեղադրվում մծղնեոսթյան մեջ և այդ

առաջին անգամն է, ապա նրան կարգալույծ սխտի անել իր պաշտոնից, ճակատին աղվեսագորոշմ դնել և ուղարկել ճգնելու, իսկ և՛ ինչ եկեղեցականը երկրորդ անգամ է մեղադրվում այդ նույն հանցանքում, կտրվում են նաև նրա ոտքերի և ձեռքերի ջլերը:

Վաղ Ֆեոդալիզմի շրջանում գուցե չէր կարելի մտածել պատժի ավելի սարսափազգու մի ձև, քան մարդկանց ոտքերի և ձեռքերի ջլերը կտրելն էր, այսինքն՝ հաշմանդամ դարձնելը: Դաժան պատիժ էր նաև մարդկանց ճակատին աղվեսագորոշմ խարանելը. հավատացյալ մարդը տեսնելով «նզովված մարդու» ճակատի դրոշմը, ոչ միայն պետք է խուսափեր փոխհարաբերություն ունենալ նրա հետ, այլև պարտավոր էր նրան հալածել որպես «հասարակության թշնամու»:

Շահապիվանի ժողովը, սակայն, պատիժներ է սահմանել ոչ միայն մծղներից շարժման հարողների, այլև այն քաղաքացիների նկատմամբ, ովքեր մծղներից շարժման հարողներին կթաքցնեն իշխանությունից և տեղեկություն չեն հայտնի նրանց մասին: Ըստ որում, եթե մծղնեականին թաքցնողը հասարակ քահանա է, օրենքով պէտք է կտրել նրա ոտքի և ձեռքի ջլերը, եթե քարձրաստիճան եկեղեցական է, նզովվում և պաշտոնից է հեռացվում, իսկ եթե աղնվական ծագում ունեցող մարդ է, միայն նզովվում է:

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական կանոններում նույն հանցանքի համար տարբեր պատկարզի ներկայացուցիչների համար տարբեր պատիժ է սահմանվել. բոլոր դեպքերում ամենատարտուված խավերին ամենափոքր պատիժն է տրվել:

Հաջողվե՞ց արդյոք հայոց եկեղեցու պաշտոնական ներկայացուցիչներին Շահապիվանի ժողովի այդ դաժան կանոններով արմատախիլ տնել սոցիալական շարժումները Հայաստանում: Ո՞չ: Այդ ցույց կտան հետագա դարերի իրադարձությունները, որոնց կծանոթանանք պալլիկյան շարժման առիթով, մի շարժում, որը ցնցից ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանի, այլև ողջ Բյուզանդիայի ֆեոդալական հասարակության իշխող վերնաշերտը:

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱՆԱ, ՇԱՐՓՈՒՄՆԵՐԸ V ԴԱՐԻ ԱՌԱՋՈՒՆ ԿԵՍՈՒՆ

Հայաստանի քաղաքակառուցողությունը
մերեկյան Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ ընկնելուց հետո, թեպետ հայ նախարարները վասալական կախման մեջ էին պարսիկ թագավորից և վճարում էին նրան սահմանված հարկը և կովի ժամանակ նրա

տրամադրութեան տակ դնում իրենց այրուծին, սակայն պահպանում էին ներքին անկախութիւնը:

Հայաստանի ղեկավար կարևոր պաշտոնները դեռ շարունակում էին վարել հայ իշխանները: Այսպես, հազարապետութիւնը գրտնըվում էր Ամատունիների, սպարապետութիւնը՝ Մամիկոնյանների, դատավարութիւնը՝ կաթողիկոսի ձեռքին և այլն:

Սասանյան արքունիքի հանդուրժողական այս վերաբերմունքը պայմանավորված էր Իրանի այդ ժամանակվա քաղաքական անկայաստ վիճակով: Սասանյան Պարսկաստանին V դարի 30—40-ական թթ. արևմուտքից սպառնում էր Բյուզանդիան, իսկ հյուսիսից՝ նա ենթակա էր քուշանների և հոնների հարձակմանը:

Հազկերտ II-ը (438—457), դահ բարձրանալով, իր առջև խընդիր է դնում ապահովել երկիրը արտաքին հարձակումներից և հետո միայն ղրաղվել հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում նաև Հայաստանի ներքին անկախութիւնը վերացնելու և նրանց ասիմիլյացիայի ենթարկելու խնդրով: Քաղաքական այս իրադրութեան մեջ Հայաստանը դուրս էր մնում Սասանյան արքունիքի ուշադրութեան տեսադաշտից և շարունակում էր սահպանել իր ներքին անկախութիւնը:

Հազկերտ II-ը իր դահակալութեան առաջին տարիներին Բյուզանդիայի հետ ունեցած սահմանային թևթև կռիւներից հետո, որի մասին հիշատակութիւն ունի Խորենացին, բանակցութիւնների մեջ է մտնում Թեոդորոս կայսեր հետ և վերահաստատում 422 թ. կնքած 50-ամյա խաղաղութեան պայմանագիրը: Ըստ այդ պայմանագրի, Բյուզանդիան իրավասու չէր միջամտելու Արևելյան Հայաստանի ներքին գործերին և չպիտի հովանավորեր Պարսկաստանի դեմ դորձող թշնամական ուժերին:

Հայաստանը ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակութիւն ունեցող մի երկիր էր, և այդ շատ լավ գիտակցում էր Բյուզանդիան: Սակայն պայմանագրի կնքման ժամանակ նա հարկադրված էր տեղի տալ, որովհետև Գանուրի կողմից սկսել էին խուժել Աթիլ-լտյի հրոսակները, և Բյուզանդական կայսրութիւնը գտնվում էր մեծ վտանգի առջև: Ստեղծված քաղաքական աննպաստ այս դրութեան մեջ Բյուզանդիայի համար, իհարկե, անմտութիւն կլիներ նոր պատերազմական դորձողութիւններ սկսել արևելքում:

Հազկերտը, Բյուզանդիայի հետ խաղաղութեան դաշնագրութիւնը վերահաստատելուց հետո, ղրաղվում է Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանից սպառնացող քուշանների հարցով: Նա իր ղորաբանակները տեղափոխում է սրանց դեմ և սկսում կռիւլը Պարս-

կական զորաբանակների մեջ գտնվում էին նաև հայկական, վրացական և աղվանական զորաբաժիններ: Հազկերտը հաջողությամբ վերջացնում է քուշանական պատերազմը և հեռացնում քուշաններին Պարսկաստանի սահմաններից:

Հազկերտի քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ

Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանից քուսականացող վտանգը վերացնելուց հետո Հազկերտը այնուհետև սկսում է զրազվել հայատակ ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի ասիմիլյացիայի հարցով:

Տիգրանի վաղեմի ծրագիրն էր, ինչպես ասացինք, վերացնել հայ ժողովրդի ներքին անկախությունը, պարտադրել զրադաշտությունը և աստիճանաբար ասիմիլյացիայի ենթարկել նրան: Ըստ որում, Տիգրանն իր այդ քաղաքականությունը վարում էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև նրա դրացի Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի նկատմամբ:

Եղիշեն, խոսելով Սասանյանների՝ Անդրկովկասի և Հայաստանի ժողովուրդների նկատմամբ վարած այս քաղաքականության մասին, նշում է, թե պարսից արքունիքում իշխում էր այն կարծիքը, որ եթե իրենց հաջողվի վերացնել Հայաստանի ներքին անկախությունը, ապա դժվար չի լինի այնուհետև նույնը կատարել նաև Վրաստանում և Աղվանից աշխարհում:

Պարսկական արքունիքն իր նախագծած ծրագրի իրագործումը Հայաստանում վարում է հայ իշխանների միասնությունը պառակտելու քաղաքականության միջոցով: 447 թ. արտակարգ լիազորություններով Հայաստան է ուղարկվում Դենշապուհ անունով խորամանկ մի պաշտոնյա:

Դենշապուհը, ըստ պատմիչների տեղեկության, «իսաղազասերի կեղծավորությամբ»՝ աշխատում է իրար դեմ լարել հայ նախարարներին և կամազուշի ու փառասեր տարրերին զրազվել իր կեղմը. «նրանցից ոմանց,—գրում է Եղիշեն,—որսում էր ոսկով և արծաթով, շատերին առատ պարգևներ էր բաշխում, ոմանց տալիս էր ապարակներ և մեծամեծ պուղեր, ոմանց մեծամեծ աստիճաններ և իշխանություն էր շնորհում, սնտոի հույս էր ներշնչում նրանց և այսպես մշտապես հրապուրում էր և թեկադրում»:

Եղիշեի այս տեղեկությունը ուշադրաբար է ոչ միայն Սասանյանների՝ Հայաստանում վարած պառակտողական քաղաքականությունը հասկանալու համար, այլև պատկերացնելու այն կամայականությունները, որ պարսիկ պաշտոնյան թույլ էր տալիս Ֆեոդալական սեփականության և իրավունքի նկատմամբ: Փաստորեն ոչ մի

նախարար Հայաստանում ադահով չէր, որ վաղը չի ամբաստանվի պարսից արքունիքի առջև, և նրա կալվածքը չի բռնագրավվի ու չի տրվի մեկ ուրիշի: Նման քաղաքականություն հետևանքները, բնական է, չէին կարող խոր դժոհություն շառաջացնել տոհմիկ «գավառատեր» նախարարների շրջանում:

Սասանյանների այս քաղաքականությունը շուտով տալիս է իր շոշափելի արդյունքները: Ղաղար Փարսյեցին վկայում է, որ պարսից արքունիքը «նախարարներին քսությամբ իրար դեմ հանեց և խուճուկություն ստեղծեց ամենուրեք»:

Դենշապուհն այնուհետև ձեռնարկում է Հայաստանը տնտեսապես քայքայելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով նա կատարում է աշխարհագիր (մարդահամար)՝ Հայաստանի հարկերը թեթևացնելու պատրվակի տակ, բայց իրականում ցանկանում է ծանրացնել հարկերը կրկնակի ու եռակի չափով:

Եղիշեն խոսելով Դենշապուհի աշխարհագրից հետո պարսիկ հարկահավաքների՝ ժողովրդից հավաքած հարկերի մասին, վրդովված բացականչում է. «Բայց ով կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր և սակեր, բաժեր և հասեր լինե նշանակում լնների, դաշտերի և անտառների վրա»: Հարկատու այն համայնքից, գրում է նա, որ առաջ պարսիկ հարկահավաքները վերցնում էին հարյուր դահեկան, այժմ վերցնում են երկու հարյուր: Նրանք ծանրացնում են առանձնապես վարելահողերից և արոտավայրերից գանձվող հարկերը: «Դնէին հարկս,— գրում է Եղիշեն,— ոչ միայն շինաց, այլ և աւերակաց»: Ըստ որում, հարկերը դանձում էին ամենավայրագ բռնության և հափշտակության ճանապարհով, հավարում էին նրանք ծանր և բազմատեսակ այս հարկերը և զարմանում՝ «թէ ուստի՞ սոյս ամենայն գանձս ելանէ»:

Սասանյան արքունիքի՝ Հայաստանում վարած հարկային այս քաղաքականությունից տուժող հասարակական հիմնական խավերը, հասկանալի է, որ շինականն էր և քաղաքային ուսմիկը. սրանց ուսերին էր ծանրանում առաջին հերթին պարսկական հարկային լուծը:

Այս քաղաքականությունը, բնականաբար, պետք է առաջացնեի և առաջացնում է խոր դժգոհություն աշխատավորության լայն շերտաններում և ոտքի հանում նրանց: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ շինականները և քաղաքային ուսմիկները ոտքի են կանգնում ոչ միայն նրա համար, որ պարսիկները վիրավորում էին նրանց կրոնական զգացմունքները, հարկադրում կրոնափոխության, ինչպես կարծում են կղերական պատմագրության ներկայացուցիչներին

ոմանք, այլև այն պատճառով, որ նրանք բացահայտ կեղծքվում էին ու հարստահարվում:

Պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ Դենշապուհը հարկ էր դրել նաև հայ հողեփրականության վրա, որը որպես սոցիալական արտոնյալ խավ, մինչ այդ ազատ էր ամեն տեսակ հարկատուությունից: «Ձազատութիւն եկեղեցւոյն, արկանէր ընդ սառալութեան», — գրում է Եղիշեն: Պարսից արքունիքն իր այդ քաղաքականությունը նպատակ ուներ, անշուշտ, զրկել հայ հողեփրականներին արտոնությունից, քայքայել նրանց տնտեսապես և նախապատրաստել վճռական հարվածի՝ դրադաշտությունը Հայաստանին պարսադրելու համար: Պարսկական արքունիքի այս քաղաքականությունը առաջացնում է նաև հողեփրականության խոր դժգոհությունը:

Դենշապուհը ծանրացնում է նաև Հայաստանի առևտրականներից զանձվող մաքսը՝ «բաժք»: Այսպիսով, հայ առևտրականները, սոցիալական մյուս խավերի նման, նույնպես ենթարկվում են Սասանյան արքունիքի բռնություններին:

Պատմիչների տեղեկություններից պարզ երևում է, որ Սասանյան արքունիքի՝ Հայաստանում վարած քաղաքականությունն իր սուր ծայրով ուղղված էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերի դեմ: Հայ նախարարները դժգոհ էին, որովհետև նրանց սպառնում էր քաղաքական իրավունքից և տիրությունից զրկվելու վտանգը, հայ եկեղեցականները դժգոհ էին, որովհետև կանգնել էին լինել-չլինելու սպառնալիքի առաջ, առևտրականները դժգոհ էին, որովհետև սահմանափակվել էր նրանց դրոժունեության ասոարեզը, հայ շինականները դժգոհ էին, որովհետև ենթակա էին աննախընթաց կեղծքումներին:

Ժողովրդի դժգոհությունն պատճառները, սակայն, միայն դրանք չէին. պարսկական արքունիքը սկսել էր վարել կրոնափոխության հարկադրանքի քաղաքականությունը, որը վիրավորում էր ժողովրդի կրոնական զգացմունքները: Պետք է նկատի ունենալ, որ V—VI դարերի ազատագրական շարժումների մեջ կրոնական ուղղակի շատ խոշոր դեր է կատարել:

Պարսից արքունիքը իր քաղաքականությունը Հայաստանում իրագործելու նպատակով, նախապատրաստական որոշ աշխատանքներից հետո, պատասխանատու պաշտոններից սկսում է հեռացնել հայերին և հասնում դրանք պարսիկների, Հազարապետության պաշտոնից Դենշապուհը հեռացնում է Վահան Ամատունուն և տեղը նշանակում մի պարսիկի: Մեծ դատավարությունը,

որը հնուց ի վեր սյատկանում էր կաթողիկոսի իրավասութեանը, վերջովում է նրանից և հանձնվում պարսիկ պաշտոնյայի:

Նոր նշանակված հազարապետը և մեծ դատավորը պարսկական արքունիքից հանձնարարութուն ունեին ու թե հետեւի օրինականութեանը, պահպանել երկրի կարգ ու կանոնը, այլ զավծի սարքել, պատակտել հայ նախարարների միասնութեանը, և Հայաստանը քաջբայել տեսնուողես և քաղաքականաւրէնս:

Պարսից արքունիքը տեղյակ էր Հայաստանում ծայր առած ռուզումներին, ուստի հայկական այրուծին՝ իր դիմելորական դեկավարներին հետ, նախապես դուրս էր հանվել Հայաստանից և ուղարկվել քուշանների դեմ:

Հայաստանի նախարարական շրջանում Գարսկաստանի վարած սյառակտողական քաղաքականութեանը որոշ ժամանակ հետո տալիս է իր արդունքները. գտնվում են իշխաններ, որոնք Սասանյան քաղաքականութեան հլու հենակներն են դառնում Հայաստանում, իսկ ընդդիմադիր նախարարները, հայրենասիրական դրուշի տակ, համախմբվում են և պատրաստվում ապստամբութեան:

Նախարարների այս խմբավորման կապակցութեամբ պետք է ասել, որ սխալ է որոշ պատմաբանների այն տեսակետը, որ իբր թե նշված խմբավորումը կատարվել է պարսկական և բյուզանդական օրինատացիաների շուրջը. զավաճաններն ունեցել են պարսկական օրինատացիա, իսկ հայրենասիրները՝ բյուզանդական: Նման վնահատականը բացահայտ սխալ է:

Նախարարների այն խումբը, ուր հարել է բյուզանդական օրինատացիային, իրականութեան մեջ պետական անկախութեան ձգտող նախարարների խումբն է եղել: Այդ նախարարները բյուզանդիայի հետ փոփոխարաբերութեան մեջ են մտել ոչ թե նրան ծառայելու, այլ նրա օգնութեամբ իրենց ծրագիրն իրագործելու համար: Այլ բան է, որ բյուզանդիայի խորամանկ զիւանագետները խաբել են և շեն կատարել իրենց խոստումները: Հակապարսկական նախարարներին է հարել նաև մամանակակից Հովսեփ կաթողիկոս Վաչոցձորեցին:

Թովմա Արծրունու բերած թանկարժեք մի հիշատակութունից երևում է, որ հայ հայրենասիրները նպատակ են ունեցել վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախ իրավունքը և անգամ թեկնածունէր է փնտրել հայկական գահի համար: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Աւարայրի ճակատամարտի նախօրյակին նախարարները ցանկացել են Վահան Ամատունուն օթագաւորացուցանել ի վերայ Հայոց, բայց հետո համաձայնութեան շեն եկել և

կան: և նա առել Վարդան Մամիկոնյանի վրա: Լէյդ մասին վկայում է նաև Ծղիշեն:

Հայ նախարարների այդ նպատակագրումը և ձգտումը լիովին հասկանալի կդառնա, եթե մենք հիշենք, որ շատ ժամանակ չէր, որ Հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր քաղաքական անկախությունը. հայ նախարարական շրջանը դեռ չէր հաշտվել ստեղծված դրությամբ, վերջը թարմ էր, և բնական է, որ փորձեր պիտի կատարեին քաղաքական անկախության վերականգնման ուղղությամբ:

Կրոնափոխության առաջարկը

Պարսից արքունիքը նախապատրաստական աշխատանքները Հայաստանում ավարտելուց հետո անցնում է վճռական գործողության. հրովարտակ է ուղարկում Հայաստան և առաջարկում կրոնափոխություն:

Կրոնափոխությունը Տիզբոնի համար, իհարկե, ինքնանպատակ չէր, այլ՝ իր հիմնական նպատակին հասնելու միջոց, իսկ նրա հիմնական ցանկությունն էր՝ վերացնել Հայաստանի ներքին քաղաքական անկախությունը և ասիմիլյացիայի ենթարկել Հայ ժողովրդին: Հրովարտակը ստորագրված է եղել Հաղկերսի անմիջական խորհրդակցանք՝ հաղարապետ Մխհրեբոսեհը:

Ծղիշեն բերել է հրովարտակի համառոտ բովանդակությունը. հրովարտակում ասվում է, որ հայերը մոլորված են կրոնական ճիշտ ուղուց, իսկ այդ մոլորվածության համար աստվածների առաջ պատասխանատու է ինքը՝ թագավորը, ուստի անհրաժեշտ է, որ հայերը «ուղիղ հավատի դան»՝ ընդոռնեն զրադաշտությունը և հետևեն պարսիկներին: Հրովարտակի վերջում առաջարկվում է հայ նախարարներին պատասխանել արքայից արքայի վերջնադրին կամ անձամբ ներկայանալ նրան: Պարսից արքունիքը համանման հրովարտակներ է ուղարկում նաև Վրաստան և Աղվանից աշխարհ:

Ղաղար Փարսեցին պարսից արքունիքին հայերի գեմ դրդոնելու հարցում մեղադրում է Վասակ Սյունեցու փեսային՝ Վարազվազանին: Նա դատում է, որ վերջինս զրադաշտությունը ընդունելով, ամբաստանել է հայ նախարարներին ու հոգևորականությունը և խորհուրդ տվել արքունիքին՝ կրոնափոխության առաջարկություն անել:

Անհավանական չէ, որ Վասակ Սյունու փեսան և նրա նման մի քանի այլ հայ բախտախնդիրներ հրահրած լինեն պարսից արքունիքին, սակայն հարևան երեք ժողովուրդներին կրոնափոխ անելու քաղաքականությունը Տիզբոնի որդեգրած վաղեմի ծրագրից էր բխում, որն այժմ նա ուզում էր իրագործել կյանքում:

Արքայից-արքայի Հայաստան ուղարկած հրովարտակը քննության առնելու համար Արտաշատում հրավիրվում է նախարարներին և աչքի ընկնող եկեղեցականների աշխարհաժողով: Ժողովը ղեկավարում է կաթողիկոսական տեղապահ Հովսեփ Վաչոցձորեցին:

Ժողովականները միաձայն որոշում են մերժել արքունիքի առաջարկը: Նրանք իրենց պատասխան նամակում հայտնում են, որ իրենք արքայից արքայի «հնազանդ ծառաներն են», կատարեն նրա բոլոր առաջարկությունները, բայց կրոնական հարցերում շեն են թարկվում նրան և ազատ են իրենց հավատը տնօրինելու ըստ իրենց խղճի: Վերջում վճռականորեն հայտարարում են, որ ոչ մի բան չի կարող շեղել իրենց հավատքից՝ «ո՛չ հրնշտակք, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր և ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր և ամենայն զինչ և դատն հարուստք»:

Հայերի պատասխանը մեծ դաշույթ է առաջացնում Տիզրոնում: Պարսից արքունիքի մոզերը, օգտվելով առիթից, սկսում են զրզռել Հազկերտին հայերի դեմ, հավատացնելով նրան, որ հաչիրը նման հանդգնության շէին դիմի, եթե մտադիր չլինեին ապստամբության և նախապես շունենային Բյուզանդիայի օգնության խոստումը: Իսպաղած Հազկերտը հրամայում է՝ նորից հրովարտակ զրել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի ավագանուն և առաջարկել նրանց՝ անմիջապես ներկայանալ արքունիք:

Սրեք երկրների ֆեոդալական վերնախավը քննության է առնում Հազկերտի այս առաջարկը և որոշում արքայից արքայի մոտ ուղարկել իրենց ներկայացուցիչներին: Պարսկաստան մեկնած նախարարները 419 թ. դարձանը ներկայանում են Հազկերտին: Վերջինս նրանց սառը ընդունելություն է ցույց տալիս, հանդիմանում իրենց հանդուգն պատասխանի համար և առաջարկում հավատարմություն՝ սպառնալով, որ եթե նրանք չընդունեն իր առաջարկը, ապա զորք կուղարկի և քանդել կտա նրանց երկիրը և բնակչությանը վթրի գերություն: Նախարարներից ոմանք փորձում են համոզել Հազկերտին, որ այդպիսի խոստության չդիմի, մատնացույց անելով իրենց՝ հավատարիմ քաղաքացի լինելու և պատեւրագմների ժամանակ հայ, վրացի և աղվան զինվորականների ցուցաբերած քաջագործությանն փաստերը, սակայն արքայից-արքան անհողող է ընում իր որոշման մեջ:

Գտնվելով անելանելի վիճակում, նախարարները խնդրում են ժամանակ տալ իրենց՝ խորհրդակցելու և պատասխանելու Առանձին քննության առնելով Հազկերտի առաջարկը, նրանք հարմար են գտնում դիմել կեղծ ուրացության, որպեսզի կարողանան դուրս գալ

ծուղակից, վերադառնալ հայրենիք և ապա որոշել իրենց հետագա անելիքները: Նրանք հայտնում են արքունիքին, որ իրենք ընդունում են Հազկերտի առաջարկը:

Նախարարների հավատափոխության մասին տված համաձայնությունն արքայից-արքան ընդունում է մեծագույն զոհունակությամբ: Հաջորդ օրը կատարվում է ղրադաշտական կրոնի հատուկ ծիսակատարություն: Այնուհետև՝ հավատուրացներին տալիս են թանկարժեք նվերներ և յոթ հարյուր մոզերի հետ ուղարկում Հայաստան: Հնարավոր անպատեհությունից խուսափելու համար, Հազկերտը պատանդ է պահում Վասակ Սյունու երկու որդիներին և վրաց Աշուշա բզեխին: Եղիշեի վկայությունից երևում է, որ Հազկերտը հանձնարարած է եղել նախարարներին՝ մի տարվա ընթացքում հավատափոխ անել Հայաստանի և Անդրկովկասի բոլոր բնակիչներին, եկեղեցիները վերածել կրակատների և երիտասարդությունը դաստիարակել զրադաշտական ոգով:

700 հոգուց բաղկացած քրմական բանակը, «անշեջ կրակը» վերցրած, ճանապարհ է ընկնում՝ իր միսիսն կատարելու համար: Քրմիքը տարված էին մեծ հարստության տիրանալու ակնկալություններով: Ըստ Եղիշեի տեղեկության, նրանք անդամ կովում էին իրար հետ՝ թե ո՛վ որ շրջանի առաջնորդն է լինելու 449 թ. սեպտեմբերի վերջին նախարարները և մոզերը հասնում են Բաղրևանդի Անզղ կոչված գյուղաքաղաքը:

Անզղի միջադեպը և ապստամբության նախապատրաստու- թյունը

Նախարարների ուրացության լուրն անմիջապես հասնում է Հայաստան: Հայ հոգևորականությունը, մինչև նախարարների ժամանումը, մեծ աշխատանք է տանում ժողովրդի մեջ, Փաստորեն մինչև նախարարների գալը, Հայաստանում արդեն սկսվել էին մասսայական հուզումները:

Պատմիչները, դժբախտաբար, այս հուզումների մասին խոսում են ընդհանուր ձևով: Մակայն Անզղ ավանում տեղի ունեցած դեպքերին վերաբերող տեղեկությունները որոշակի պատկերացում են տալիս մոզավրդական հուզումների մասին: Անզղ ավանը ժամանած քրմերը, «անթիւ բազմութեամբ», փորձում են հեկեղեցին վերածել ատոււշանի: Տեղի շինականները բահերով ու բրիչներով զինված, Ղեւոզ երեցի գլխավորությամբ, հարձակվում են քրմերի վրա, ջարդում նրանց և դուրս անում գյուղից: Այդպես էն վարվում նաև Զարեհավանում: Այստեղ ռամիկ զօրացն բազմութիւնն» հարձակվում է նոր հիմնած մեհյանի վրա (բնագրում՝ մոխրանոցի) և ըըրմերին կոտորում:

Հայ ժողովուրդը պատրաստվում է վճռական դրամարտի: Եզիշեն, խոսե՛քով բնակչության մարտական տրամադրությունների մասին, հետևյալն է գրում: «Եւ իբրև այսպէս հաստատեցաւ կազմեցաւ, երևեցան ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և սխահան ի ձեռին, ոչ միայն արանց քաջաց, այլ և կանանց»:

Պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ ապստամբության սկզբում նախարարների մեջ որոշ անհամաձայնություն է եղել: Եվ Վարդան Մամիկոնյանը, որ ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկն էր, տեսնելով նախարարներից ոմանց տատանումները, որոշել է հրաժարվել ղեկավարությունից և հեռանալ Հայաստանից: Սակայն, երբ նախարարները և մարզպան Վասակը, հավաքվել են խորհրդակցության և հայտնել իրենց անհողողող կամքը՝ հավատարիմ մնալու իրենց որոշմանը և ապստամբել, Վարդանը նորից ստանձնել է ապստամբության ղեկավարությունը:

Ապստամբության կազմակերպչական աշխատանքները ըսկրվբում տարվել են զաղտնի Այս շրջանում մարզպան Վաստկ Սյունին մի կողմից աշխատել է հանգստացնել Հայաստանում գտնված օյարսիկ մոգոլներին՝ օյարսկական արքունիքը չգրոհելու նպատակով, իսկ մյուս կողմից՝ մասնակցել է ապստամբության կազմակերպչական աշխատանքներին:

450 թ. գարնանից ապստամբության ղեկավարները սկսում են համարել հայկական զորամասերը և զինել նրանց: Այդ միջոցառումներն այլևս թաքցնել հնարավոր չէր, ուստի և որոշում են հանդես գալ բացահայտ ձևով: Մարզպանը սկզբում դիմադրում է, բայց հետո, նախարարների թախանձանքի տակ, նորից համաձայնվում է: Նախարարներն ուխտում են չդաշնանանել իրար և կռվել մինչև վերջ: Պատմիչների տեղեկությունից երևում է, որ այդ ժամանակ պարսկական բռնակալության դեմ ապստամբել էր նաև գրացի ազգի ժողովուրդը և օյարսից արքունիքը տասը հազարանոց մի բանակ է ուղարկել Աղվանք՝ հնչելու ապստամբությունը: Ռադմական գործողությունների հապաղումը Հայաստանում արգեն կարող էր վնասակար լինել, ուստի հայկական զորաբանակը, որի ձամբարը գտնվում էր Մաղկանց լեռներում, սկսում է իր ռադմական գործողությունները: Նա հարձակվում է Հայաստանում գրանդրված օյարսիկ կայսրորդների վրա, ոչնչացնում նրանց և զրավում ռադմական կարևոր հենակետեր:

Ապստամբության ղեկավարները դիտակցում էին, որ փոքրիկ այ ժողովուրդի համար դժվար է կռվել ռադմական աշնպիտի խոշոր և կազմակերպված ուժի դեմ, ինչպիսին Սասանյան Պարսկաստ-

տանն էր, ուստի և անհրաժեշտ են համարում պատգամավորութ-
յունն ուղարկել Բյուզանդիա, Քիոզորոս կայսեր մոտ և նրանից
ուսումնական օգնություն խնդրել: Պատգամավորության մեջ մտնում
են երեք հեղինակավոր նախարարները՝ Վահան Ամատունին, Մե-
րուժան Արծրունին և Հմայակ Մամիկոնյանը: Հայերը միաժամա-
նակ ուղղական դաշինք են կնքում աղվանական և վրացական ժո-
ղովուրդների հետ:

Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս, հայերի՝ բյուզանդացիների վրա
գրած հույսերը խարուսիկ են դուրս գալիս: Մինչև որպատգամավո-
րության Բյուզանդիա հասնելը Քիոզորոս կայսրը մահանում է, իսկ
նրան փոխարինող Մարկիանոսը, (450—457) ընդունելով հայկա-
կան պատգամավորությանը, խորհրդակցում է Արեեելքի բյուզան-
դական զորքերի հրամանատար Անատոլիոս զորավարի հետ և կըտ-
րականապես մերժում հայերի խնդրանքը, հայտարարելով, որ չի
ցանկանում խախտել պարսկա-բյուզանդական 422 թ. 50-ամյա
հաշտության պայմանագիրը: Դեռ ավելին. Անատոլիոս զորավարի
միջոցով նա դադանի հայտնում է պարսից արքունիքին, որ հայերը
պատրաստվում են սուլտամբություն և դիմել են իրեն օգնությա-
նը և ինքը մերժել է:

Այսպիսով, հայ ապստամբներին մնում էր դործել իրենց սե-
փական ուժերով և կտրել հույսերը Բյուզանդիայից: Հաջկական զո-
րաբանակը, պարսկական կայազորները ոչնչացնելուց և կտրելով
ամբողջունները գրավելուց հետո, շարունակում է համարել իր
շարքերը և դիմվել:

Պարսկական զորքերն իրենց ուղղական
Հայերի օգնությունն զործողությունները Աղվանքում՝ ապստամբ-
աղվան ժողովրդին ներսի դեմ սկսում են 450 թ. ամռանը: Ապս-
տամբության նախօրյակին պարսկական մի
զորաբանակ, Սեբուստի հրամանատարությամբ, որը դռնվում է:
Քիֆիլիսում, շարժվում է Աղվանք՝ առաջադրանք ունենալով նախ
հնչել Աղվանքի ապստամբությունը, իսկ այնուհետև շարժվել Հա-
յաստան: Պարսկական մի այլ զորաբանակ, Միհրենբուհհի զլխավո-
րությամբ, շարժվում է Փայտակարան՝ Հայաստանի վրա հարձակ-
վելու համար: Այդ ժամանակ աղվանները պատգամավորություն
են ուղարկում Հայաստան և օգնություն խնդրում:

Հայերը որոշում են կատարել իրենց դաշնակցային պարտա-
կանությունը և օգնել մոտիկ հարևանին: Նրանք հայկական բանա-
կը բաժանում են երեք մասի, որոնցից մեկը ներշապուհ Արծրունու
հրամանատարությամբ շարժվում է հարավ՝ Հեր և Զարեանդ գա-

վառները, պաշտպանելու հարավային սահմանը պարսկական անակնկալ հարձակումներից, Լրկորդ գործառ, Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ, շարժվում է Աղվանք՝ օգնության, իսկ Երրորդ գործառ, Վասակ Սյունու ղյուսավորությամբ, մտնում է Այրարատյան սահանդում: Վասակ Սյունին, որպես դիվանագետ անձնավորություն, ընտրում է քաղաքականության նոր ընթացք. մի կողմից՝ թելադրել պարսկական սօքոուսիքին հրամարվելու իր բռնության քաղաքականությունից, իսկ մյուս կողմից՝ մեղմացնել տեղում ժողովրդի հուզումները և թույլ չտալ նրան անհավասար զոհանմարտի բռնվել պարսկական հզոր զորքանակների հետ:

Աղվանից աշխարհին օգնության գնացած հայկական բանակը թշնամուն հանդիպում է հաղխաղ կոչվող քաղաքի մոտ (Ներկայիս Ղազախը), որը նախկին աղվանական թագավորների ձմեռանոցն էր: Հայկական զորաբանակին են միանում աղվանական զորքերն ու պարտիզանական ջոկատները:

Զնայած նրան, որ պարսկական բանակը թվական մեծամասնութուն ուներ և լավ էր զինված, այնուամենայնիվ, Վարդան Մամիկոնյանը որոշում է ճակատամարտ տալ հաղխաղի դաշտաձայրում: Նա հարմար դասավորում է իր և դաշնակից աղվանական զորամասերը, երեք կողմից վճռական հարվածներ տալիս թշնամուն: հաղթում նրան և փախուստի մատնում:

Խաղխաղի ճակատամարտը շահելուց հետո հայկական բանակը շարժվում է դեպի Ճորա պահակը (Ալանաց դուռը), ուր գրտնրվում էին պարսկական խոշոր կայազորներ: Նա ջարդում է պարսկական այս զորամասերը և ազատում աշատեղ գտնվող գերիներին: Ճորա պահակի վերակացությունը Վարդանը հանձնում է Վահան առունով մի աղվան իշխանի: Նա բանակցություններ է վարում և փոխօգնության դաշինք կնքում հոների հետ, որոնք խուսափում են կռվել Պարսկաստանի դեմ:

Շուտով սուրհանդակ է գալիս Հայաստանից Վարդան Մամիկոնյանի մոտ և հայտնում նրան Վասակ Սյունու որդեգրած նոր քաղաքականության մասին: Վարդանը իր բանակով անմիջապես վերադառնում է Հայաստան 450 թվականի աշնանը: Մոտենում է ձմեռը, պահասներում անհրաժեշտ քանակությամբ հաց և սնունդամթերք չլինելու պատճառով, Վարդանը հարկադրված է լինում ղինվորներին քաց թողնել իրենց տները՝ դարնանը նորից հավաքելու նպատակով:

Վարդանի վերադառնալուց հետո պարսկական իշխանության

դիմ պայքարող նախարարները հավաքվում են խորհրդակցութեան և որոշում շհետեւել Վասակ Սյունու քաղաքականութեանը: Կազմվում է կառավարութիւն. Վարդանին է հանձնվում սպարապետութեան պաշտոնը, Վահան Ամատունուն նշանակում են հաղարապետ, Խորեն Խոռխոռունուն՝ մաղխաղ, իսկ Հովսեփի կաթողիկոս Վայոցձորեցուն՝ մեծ դատավոր:

Ավարայրի ճակատամարտը

Պարսից արքունիքը ուշադիր հետևում էր Հայաստանում ծավալված իրադարձութիւններին: Ստեղծված լարված դրութիւնը փոքրինչ մեղմելու դիտավորութեամբ, արքունիքը հրովարտակ է ուղարկում Հայաստան և հայտարարում, որ հավատափոխութեան սպարտադրանքը վերանում է, հարկերը պիտի թեթևացվեն և այլն: Սակայն ժողովրդական հուզումներն այնպիսի լայն շահեր էին ընդունել և ապստամբութեան գաղափարն այնքան էր մասսայականացել, որ անհնարին էր ժողովրդին կանդնեցնել կես ճանապարհին: Ապստամբներն ամբողջ ձմռանը նախապատրաստվում էին վճռական գոտեմարտի:

Գարունը բացվելուն պես սարսկական մի խոշոր բանակ, Մուշկան Նյուսալավուրտի հրամանատարութեամբ, շարժվում է դեպի Հաբաստան: Պարսկական զորքերը հասնում են Հեր և Զարեվանդ դավառները, իսկ այնտեղից ասպատակելով՝ մտնում Արտաղ և ճամբարում Տղմուտ գետի ափին, Ավարայրի դաշտավայրում:

Հայկական այրուձին, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ, Նախիջևանի վրայով շտապ շարժվում է Արտաղ և միանում հայկական հարավային բանակին: Կազմվում է 66 000 հոգուց բաղկացած մի զորաբանակ՝ մեծ մասամբ շինականներից և քաղաքային ուսմիկներից: Պետք է ասել, որ Վարդանի բանակն այնքան էլ լավ զինված չի եղել: շինականները վերցրել էին այն, ինչ ճարել էին: Զորքի մի մասը ձիավոր էր, մյուս մասը՝ հետևակ:

Հայ ժողովրդի լայն խավերը լցված էին թշնամուն հաղթելու հաստատուն վճռականութեամբ: Զենք էին վերցրել և կովի գուրս եկել աղնվականները, շինականները, արհեստավորները, քաղաքային ուսմիկները և նույնիսկ՝ հոգևորականութիւնը: Ապստամբութիւնը համաժողովրդական, համազգային բնույթ ունէր: Առանձին նախարարների շարժմանը շմասնակցելն ամենևին չի բացառում աղաւաղրական սլայքարի համաժողովրդական, մասսայական բնույթը: Ճակատամարտի նախօրյակին Վարդան Մամիկոնյանը, իսկ հայ եկեղեցականներից՝ Հովսեփի կաթողիկոսը, Վեռնդ նրեցն՝

իրենց քարոզներով աշխատում են ողորկել բանակը, ներշնչել նրան՝ անվախ դիմադրաւելու թշնամուն:

Սղիշին բերել է Նովսեփ Վայոցձորեցոյ, Ղեոնդի և Վարդան Մամիկոնյանի՝ հայ ղինվորութեանն ուղղած ճառերը: Վարդանը, դիմելով իր ղինվորներին, հիշեցնում է նախ նրանց փառավոր անցյալը, նրանց սխրագործութիւնները: «Մենք իրար հետ շատ ճակատամարտեր ենք տվել, եղել է, որ մենք քաջապես հաղթել ենք թշնամիներին և եղել է, որ սրբաբազիր ենք, սակայն շատն այն է, որ մենք հաղթող ենք եղել, բան պարտվողք: Ապա նա անձնվեր հայրենասիրութեան և մարտական անվեհերութեան է հրավիրում իր ղինվորներին, որի բարոյական իմաստը խտացված կերպով ձևակերպված է՝ «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն» նշանաբանի մեջ: Փախչողը, ասում է Վարդանն իր ճառում, անողոք մահվան է ենթակա, իսկ քաջութեամբ ընկնողը՝ հավիտենական անուն է վաստակում: Նա կոչ է անում ղինվորներին՝ կռվել անձնուրաց արիութեամբ:

Ճակատամարտը տեղի է ունենում Ավարայրի դաշտում. 451 թ. մայիսի 26-ին: Վարդան Մամիկոնյանը հայկական բանակը բաժանում է շորս զնդի. կենտրոնական զնդի հրամանատար է նշանակում ներշնչալուս Արծրունուն, աջ թևինը՝ խորհն Խոսրոսունուն, ձախ թևը ինքն է վերցնում, իսկ վերջապահ զորամասի հրամանատար է նշանակում իր եղբորը՝ Համազասպին: Յուրաբանչլուրի կողքին նշանակում է մի բանի օգնականներ:

Պարսից զորքն ընդունում է մարտը՝ դասավորվելով դաշտի լայնութեամբ, Տղմուտի մյուս բաժին: Հարձակումն սկսում է հայկական զորքը, որն անցնում է Տղմուտ գետը և գրոհում թշնամու վրա: Վարդանն իր ղինվոր հարվածն ուղղում է մատյան (արքունական) զնդի վրա, որը պարսից բանակի ամենից մարտական զորամասն էր:

Սղիշին, որպես ճակատամարտի սկանտես, ղեկավարվածական բացառիկ վարպետութեամբ և զգայմունքով է նկարագրել Ավարայրի ճակատամարտը: «Եվ այսպես պատրաստվելուց հետո երկու կողմերն էլ սրտամտութեամբ և մեծ բարկութեամբ լքված, գազանային զորութեամբ հարձակվեցին իրար վրա: Կողմերի բարձրացրած աղմուկն ու աղաղակը լսվում էր ինչպես խոտն ամպերի ճայթմունք: Չայների զորդանից շարժվում էին լեռների լարանձաղները: Բազմաթիվ սազավարտների և զրահի փայլը կտրում էր արևոյակի ճառագայթների շողը: Բազմաթիվ սրերի շողշողունքից ու բազմախոսուրն նիզակների ճոճանքից կարծես կրակ էր փայլելում: Ի՞նչ կա-

բող է նկարագրել ահադդու ձայների այս մեծ տագնապը, իրար զարկող վահանավորների թնդյունը և աղեղների լարերի ճայթյունը, որոնք առհասարակ խլացնում էին բոլորին»:

Հայկական զորքի հարվածների տակ պարսից գունդը սկզբում նահանջում է: Թվում է, թե հայերի հաղթանակը անվիճելի է: Բայց շուտով պարսկական զորքերը արքանի մեջ են առնում Վարդան Մամիկոնյանի զորամասը: Սկսվում է կատաղի կռիվ. հրկու կողմերից ընկնում են բազմաթիվ զինվորներ: Մարտը սևում է մինչև երեկո: Այստեղ հերոսի մահով ընկնում է Վարդան Մամիկոնյանը: Հայկական զորքերը, կորցնելով իրենց հրամանատարին, մուժն ընկնելիս թողնում են պատերազմի դաշտը և նահանջում:

Ճակատամարտից հետո Ավարայրի դաշտավայրը սրտամորմոք մի տեսարան էր ներկայացնում. «Փամանակը գարնանային էր,— գրում է Նղիշեն,— ծաղկալից դաշտը արյունով ծածկվեց: Մարդու սիրտը կտրատվում, աղիքները գալարվում էին, երբ, մահավանդ, տեսնում էր սպանվածների բազմաթիվ կույտերը, խոցվածների մոմոցը, ջարդվածների մոնյունը, վիրավորների թավալղոր սողալն ու շարժվելը... սիրելիների ողբը, մերձավորների սուգը և բարեկամների վաշիառուներ»:

Ըստ պատմիչների տեղեկության, Ավարայրի ճակատամարտում պարսկական բանակից սպանվում են 3544, իսկ հայկականից՝ 1036 հոգի: Հավանական է, որ հայրենասեր պատմիչները պարսիկ սպանվածների թիվը շափազանցել են:

Հայագիտության մեջ վիճի առարկա է դարձել այն հարցը, թե Ավարայրի ճակատամարտը հայերին հաղթանակ, թե պարտություն բերեց: Հայազեաններից ոմանք Ավարայրի ճակատամարտը հաղթություն են համարում, ոմանք պարտություն: Ծակատամարտի ճիշտ զնահատականը տվել է մամանակակից պատմիչ Նղիշեն. «Ոչ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուսը պարտվեց, այլ քաջիքը քաջերի դեմ դուրս գալով, երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին: Բայց որովհետև հայոց զորավարը ընկել էր մեծ պատերազմում, շկար զլխավորող մեկը, որի շուրջը համախմբվեին մնացած զնդերը... ուստի ցրվեցին»:

Ավարայրը հայերի համար ուզմական պարտություն էր, սակայն քարոշական հաղթանակ: Ավարայրի ճակատամարտով պատերազմը չվերջացավ: Ապստամբ հայկական դորամասերը, վերադասավորելով իրենց ուժերը, փոքրիկ ջոկատներով շարունակեցին պարտիզանական կռիվներ մշել պարսկական զորքերի դեմ և խորտակիչ հարվածներ հասցրին նրանց: Պարտիզանական ուժեղ կռիվ-

ներ ծավալվեցին Տայքում, Արցախում, Տմորիքում և այլ վայրերում: Պարտիզանական կոիվների ընթացքում հայ ժողովուրդը ցուցաբերեց անձնագոհության և հերոսության օրինակներ: Հիշենք նրանցից մի քանիսը: Պարսկական խոշոր մի զորամաս շրջապատում է կապույտ բերդը: Բերդում ամրացած է լինում նաև հայ պարտիզանական մի ջոկատ: Պարտիզանները դուրս են դալիս բիրդից, հարձակվում պարսիկների վրա, կոտորում նրանցից շատերին, իսկ ազմնացեալսն փախստական ի բանակն արկանէին»: Տմորիքում ամրացած պարտիզանական մի զորամաս, երբ լսում է պարսից զորքերի՝ սեղում կատարած վայրագությունները, հարձակվում է նրանց վրա և սլանխնա կոտորելով նախճիրս արեան գործէին»: Խաղտյաց լեռներում ամրացած պարտիզանական ջոկատները, երբ սեղեկանում են, որ պարսիկները քանդում են հայկական դուղերը, հարձակվում են Տայքի գավառում գտնվող պարսկական զորքերի վրա և կոտորում նրանց: Այդ դավառի երկու դուղում պարսիկները այրել էին տեղի եկեղեցիները: Պարտիզանները, վրեժխոզրությամբ լցված, հարձակվում են պարսկական զինվորների վրա, կոտորում «զբազումս ի նոցանէ և զմնացեալսն փախստական հանին յաշխարհէն»:

Սանփանոս Օրբելյանի հաղորդած մի տեղեկությունից երևում է, որ Ավարայրի ճակատամարտում, Վարդանի զորաբանակի կազմում, դանվել է նաև Արցախի հայկական զորամասը և կռվել թըշնամու զեմ: Ծակատամարտից հետո Արցախի զինվորականները ցանկացել են վերադառնալ իրենց բնակավայրը Վայոց Ձորի վրայով: Պարսկական խոշոր մի հեծյալ գորսողունը, Աթաշխուզա անունով մեկի հրամանատարության տակ, հեռապնդել է վերադարձող արցախցիներին և շրջապատման մեջ առնել ամերձ ի բլուրն, որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամրութեան ի գետամիջին եղեգեաց և Մոզանի»: Մասնացույց արված ամրությունը, ինչպես պարզված է, հանդիսանում է ներկայիս Եղեգնաձորի կենտրոնում գտնվող բլուրը: Արցախի հայ հայրենասերները կռվում են պարսկական զերաղանց ուժերի դեմ և ընկնում հերոսի մահով: Հետագայում գրեցված հայ մարտիկների տճյունները թաղելու վճարում Գյուտ կաթողիկոսը և հողին հանձնում այն վայրում, ուր նրանք ընկել էին: Եղեգնաձորի կենտրոնում գտնվող բլուր-ամրությունը փաստորեն Վարդանաց նահատակների աշունն ամփոփող միակ ճանաչված հուշարձանն է հայրենի հողի վրա:

Պարսիկ հրամանատարությունը ճակատամարտից անմիջապես հետո ձերբակալում է Հայաստանի աշքի ընկնող մի շարք իշխաններ:

րի ու եկեղեցականների և ուղարկում Պարսկաստան՝ իրրև քաղաքական հանցագործներ: Որպես պատանդ, նա Պարսկաստան է ուղարկում Մամիկոնյան, Կամսարական և ապստամբության մասնակցած մյուս նախարարների երեխաներին, այդ թվում նաև Վարդանի եղբայր Հմայակի երեք որդիներին՝ Վահանին, Վասակին ու Արտաշեսին:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո Մուշկան Նյուսալվուրտը արքունիքին տեղեկացնում է պատերազմի արդյունքների և նոր սկսած պարտիզանական կռիվների մասին: Ատեղծված այս ծանր իրադրության մեջ, արքունիքը հարկադրված է լինում իր բանակը ետ կանչել Հայաստանից և սիրաշահելու քաղաքականություն ըսկըսել:

Պարսից արքունիքը մարզպանության պաշտոնից հեռացնում է Վասակ Սյունուն և նրա փոխարեն նշանակում Ատրորմիզդ անունով մի պարսիկի, թույլատրում է բռնությամբ մոզոսություն ընդունած հայերին նորից վերադառնալ իրենց նախկին հավատին, որոշ շափով թեթևացնում է հարկային լուծը, տնտեսությունը լքած, հեռացած մարդկանց թույլ է տալիս վերադառնալ իրենց տները, և, վերջապես, հայկական այրուծին, որ դառնվում էր Պարսկաստանում, վերադարձնում է Հայաստան:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պարսիկ իշխանությունները դատում են ձերբակալված և Տիգրոն տարված ապստամբության ղեկավարներին: Տիգրոնում ձերբակալվում է նաև Վասակ Սյունին, որը կանչվել էր սրպես վիլա: Վախենալով, որ եթե նրանց թույլ տրվի վերադառնալ Հայաստան, նորից կարող են հրահրվել ժողովրդական հուզումները, որոշում են անպատիժ բաց չթողնել: 13 նախարարներ և 8 եկեղեցականներ դատապարտվում են ցմահ բանտարկության և քստրվում Վրկանից աշխարհ: Այստեղ էլ նրանք մնում են մինչև 454 թվականի պարսկա-հունական պատերազմը: Այդ պատերազմի ընթացքում քստրականներին նրանք տեղափոխում են Ասյար աշխարհը, ուր եկեղեցականներին կոտորում են, իսկ աշխարհականներին՝ թույլ տալիս վերադառնալ հայրենիք:

Ավարայրի ճակատամարտի նշանակությունը

Ավարայրի ճակատամարտը հայ ազատագրական պայքարի պատմության փայլուն էջերից մեկն է: Ազատասեր հայ ժողովուրդն այդ պայքարում ցուցաբերել է անձնուրաց պայքարի ու հերոսության օրինակներ: Հայ ժողովուրդն Ավարայրում վճռական մարտի դուրս եկավ օտարերկրյա բռնակալի դեմ և հերոսարար կալեց իր ազատության ու անկախության համար:

Ազատագրութեան համար թշնամու դեմ կռիւնքին հասարակութեան բոլոր խավերը՝ շինականները, իշխանները, հոգևորականութիւնը և այլն: Ժողովուրդն ասպստամբութեան ղեկավար Վարդան Մամիկոնեանին ու նրա ղինակիցներին դասեց հայրենիքի համար զոհված հերոսների շարքը և հատուկ տոն սահմանեց նրանց հիշատակին:

Ժամանակակից պատմիչները՝ Եղիշեն և Ղազար Փարպեցին, իրենց պատմութիւնների մեջ արձանագրեցին այն զորավարների անունները, որոնք ընկան Ավարայրում: Պատերազմում ընկած հարյուրավոր հայրենասեր շինականների անունները մնացին հավաքական մի անվան տակ՝ «Հայրենիքի նահատակներ»:

Ուշադրով է այն փաստը, որ Ավարայրի ճակատամարտից շատ շանցած, մի հայ ուխտավոր, Երուսաղեմի հայ վանքերին պատկանող շենքերից մեկում իր ծախսով պատրաստել է տվիլ խճանկար մի հատակ և բուրդածե երկաթադրով գրել տվել, որ իր հուշարձանը նվիրում է այն հերոսների հիշատակին, որոնք ընկել են պատերազմի դաշտում և անուններով հայանի չեն:

Վասակի կապակցութեամբ հայադիտութեան մեջ սուր վեճեր են առաջացել: Ն. Ադոնցն իր «Վասակ մարզպանը պատմաբանների դատաստանի առաջ» խորագրով ուսերեն ուսումնասիրութեան մեջ աշխատել է արդարացի նրան այն հիման վրա, որ Վասակը շըրջաճայաց զիվանսդետ լինելով, նախապես իմացել է Բյուզանդիայի բացասական դիրքը հայերի ասպտամբութեան նկատմամբ և ուղեցել է խույս տալ արյունահեղութիւնից: Հայադետներից ոմանք էլ, հիմնվելով Եղիշեի և Փարպեցու հաղորդած տեղեկութիւնների վրա, Վասակին համարում են դավաճան: Կան նաև պատմաբաններ, որոնք զոնում են, որ Վասակ Սյունին որպես խոշոր զիվանագետ համոզված էր, որ հայկական փոքրաթիվ զորքերն առանց ուրիշի օգնութեան ի վիճակի չեն լինի զիմադրելու պարսկական խոշոր զորաբանակին, անտեղի էր համարում ասպտամբութիւնը:

Յ. ԱՉՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ 481—484 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Տիգրանի քաղաքականութիւնը և Վահան Մամիկոնեանը

Ավարայրի ճակատամարտից հետո ևս պարսից արքունիքը շարունակում էր Հայաստանի ներքին քաղաքական անկախութիւնը վեբացնելու իր նախկին քաղաքականութիւնը:

Պարսկական արքունիքն ամեն կերպ աշխատում էր թշնամանք սերմանել հայ նախարարների շրջանում, պառակտել ու իրար դեմ լարել նրանց:

Պարսկական օրինատացիա ունեցող մի քանի հայ իշխաններ, որոնց հայ պատմիչները «դասք ուրացող» անունն են տալիս, այժմ համախմբվում են Գաղիշո Մաղխազի և Գղիհոն Սյունի իշխանների շուրջը: Սակայն երկրում ստվար թիվ էին կազմում երկրի անկախություն համար մաքառող հայ իշխանները, որոնք քաղաքական հարմար ժամանակի էին սպասում՝ պարսկական բռնակալության դեմ ապստամբության դրոշը նորից բարձրացնելու համար: Այդ խմբի մեջ մտնում էին գլխավորապես Ավարայրում մասնակցած նախարարական տների զինվորականությունը՝ Մամիկոնյանների և Կամսարականների գլխավորությամբ, նախարարների այս խմբին հարում էր նաև Գյուտ կաթողիկոսը (461—478):

Ղազար Փարպեցու մի տեղեկությունից երևում է, որ հակապարսկական այս խումբը գաղտնի բանակցություններ է վարելիս եղել բյուզանդական կայսր Լեոնի հետ և նրանից զինվորական օժանդակություն խնդրել: Բյուզանդիան այս անգամ խոստացել է օգնել հայերին, բայց սովորականի նման խաբել է ու ձգձգել:

Ժողովրդա-ազատագրական շարժման ղեկավարի դերում այժմ հանդես են գալիս Վահան Մամիկոնյանը՝ Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի որդին և Սահակ Բագրատունին: Վահան Մամիկոնյանը փոքր հասակում իր երկու եղբայրների հետ երկար տարիներ գտնվում էր պատանդության մեջ, պարսկական արքունիքում: Պատանդությունից նա ազատվում է վրաց Աշուշա բզեշխի միջնորդությամբ, որը Վահանի մորաքրոջ՝ Անուշվուամի ամուսինն էր: Վահանը, վերադառնալով Տիգրանից, բնակվում էր Աշուշա բզեշխի տանը, ուր և դաստիարակվում էր իր մոր՝ Չվիկի անմիջական հսկողության տակ: Հասուն տարիքում Վահանը մտնում է քաղաքական ասպարեզ և մեծ հեղինակություն ստեղծում իր շուրջը: Փարպեցին նրան համարում է աչք մտացի, առողջախորհուրդ և բարեսէր:

Վահան Մամիկոնյանը, պատանդության տարիներին, իր մասին բավական լավ կարծիք է ստեղծում պարսկական արքունիքում: Պատանդությունից վերադառնալուց հետո, սակայն, որոշ հայ դավաճաններ, աշխատելով խախտել նրա դիրքը պարսկական արքունիքում, սկսում են ամբաստանել նրան արքունիքի առջև: Վահանն իր շուրջը ստեղծված կասկածները փարատելու նպատակով անձամբ գնում է Տիգրան Պերոզ թագավորի մոտ, տանելով իր հետ մեծարժեք նվերներ: Պերոզը Վահանին սիրալիք ընդունելություն է ցույց տալիս և նշանակում Հայաստանի հարկահավաքի պաշտոնում՝ նրան օգնական տալով Վրիկ անունով մի ասորու:

Հայաստան վերադառնալուց հետո Վրիկը ամբաստանում է

ներան այն բանում, որ իբր Վահանը հավաքած ոսկի դրամը մտադիր է բյուզանդացիներին տալ և դադտնի ապստամբություն է պատրաստում Պարսկաստանի դեմ: Այդ ամբաստանությունը հերքելու համար Վահանը հարկադրված է լինում կրկին անդամ դնալ Տիգրոն՝ իր հետ տանելով նաև հավաքած ոսկին: Նա աշխատում է Պերոզին համոզել, որ ինքն այնքան անհեռատես չէ, որ շտեմնի Պարսկաստանի մեծ ուժը և համարձակվի ապստամբել այդ աշխարհակալ երկրի դեմ: Այսպիսով, Վահանը նորից շահում է Պերոզի վստահությունն ու վերադառնում Հայաստան՝ իր նախկին պաշտոնին:

V դարի 60-ական թվականներին պարսկական արքունիքը նորից որոշում է սկսել Հազկերտի ձեռնարկած կրոնափոխություն և ձուլման քաղաքականությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում: Նորից նա ծանրացնում է հարկերը Վրաստանում ու Հայաստանում և ղեկավար պաշտոններից հեռացնում հայրենասեր անձանց: Հայկական և վրացական քաղաքական ղեկավար շրջանները այս ծանր իրադրության մեջ ավելի են մոտենում իրար և ապստամբելու հաստատ որոշում ընդունում: Ղազար Փարսեցու վկայությունից երևում է, որ հայերի և վրացիների մեջ կնքված է եղել ռազմական դաշինք: Կողմերը երգվել են՝ «չդրժել իրենց ուխտը»:

Պարսից արքունիքը շուտով գաղտնի տեղեկություն է ստանում, որ Հայաստանում ծայր են առել ժողովրդական հուզումներ: Արքունիքի առջև ամբաստանվում է Գյուտ կաթողիկոսը, որն իբր թե գաղտնի բանակցություններ է վարում Բյուզանդիայի հետ և ժողովրդին դրդում ապստամբության: Պերոզը Գյուտ կաթողիկոսին կանչում է Տիգրոն և բացատրություն պահանջում նրանից: Կաթողիկոսը շի ժխտում Բյուզանդիայի հետ ունեցած իր հարաբերությունները, սակայն աշխատում է հավատացնել, որ դրանք քաղաքական բնույթ չունեն: Այնուամենայնիվ, Պերոզը Գյուտին զրկում է կաթողիկոսական պաշտոնից և պահում Տիգրոնում:

Սասանյան Պարսկաստանի դեմ շուտով ապստամբություն է բռնկվում Վրաստանում. վրաց Վախթանգ թագավորը սպանում է պարսից Վազգեն իշխանին և երկրից դուրս անում պարսիկ կայսրերին: Պարսից արքունիքը՝ այս լուրն առնելուն սլես, հրամայում է Հայաստանի և Աղվանից աշխարհի իր վորամասերի հրամանատարներին՝ շարժվելու Վրաստան և ճնշելու ապստամբությունը:

Հայաստանում այդ ժամանակ մարզպան էր նշանակված Ատրվշնասպ անունով մի պարսիկ, իսկ զորահրամանատարն էր Վեհվեհնամը՝ դարձյալ պարսիկ: Սրանք հավաքում են Հայաստա-

նում իրենց ունեցած զորամասերը և Շիրակի վրայով շարժվում
Վրաստան:

Հայաստանի պարսկական զորամասերը կազմված էին գլխա-
վորապետ Հայ զինվորներից, որոնք, ըստ Փարպեցու տեղեկության,
որոշում են շենթարկվել պարսից հրամանատարությանը, չգնալ
հարևան Վրաստանի վրա և ապստամբել: Նրանք դիմում են Վա-
հան Մամիկոնյանին և խնդրում իր վրա վերցնել ապստամբության
ղեկավարությունը: Վահան Մամիկոնյանը սկզբում հրաժարվում է
այն պատճառաբանությամբ, որ իրենք փոքր ուժ ունեն և դժվար
է դուրս գալ պարսից խոշոր պետության դեմ, մանավանդ, որ ոչ
մի հույս չի կարելի դնել քուզանդացիների վրա, որոնք ճհարանց
մերոց ուխտեցին երդմամբ և ստեցին»՝ ակնարկելով, անշուշտ
Վարդանանց պատերազմը: Նա նշում է նաև այն մասին, որ Վրաս-
տանը փոքրիկ մի երկիր է, փոքր թվով այրուձի ունի և չի կարող
էական դեր խաղալ: Բայց երբ ապստամբության կոզմնակից Հայ
զինվորականները պնդում են, Վահանը համաձայնում է: Որոշվում
է, լույսը բացվելիս, ձերբակալել պարսիկ մարզպանին և զորա-
հրամանատարին, և սկսել ռազմական դործողությունները պարսից
դեմ:

Ապստամբության որոշումը կայացնող Հայ զինվորականների
մեջ գտնվում է դավաճան մեկը՝ Գաղիշո Խոռխոռունին, որը պար-
սիկ մարզպանին և զորահրամանատարին զաղտնի հայտնում է
պատրաստվող ապստամբության մասին: Մարզպանը և պարսիկ
զորահրամանատարը, համոզված լինելով, որ Շիրակի պարսից
բանակի մեջ չկան իրենց հավատարիմ կողմնակիցներ, գիշերով
փախչում են Անի ամրոցը՝ իսկ այնտեղից դեսլի Ատրպատական:
Ապստամբ Հայ զինվորականները հետապնդում են փախչողներին,
բայց չեն կարողանում հասնել նրանց: Բռնում են միայն Գաղիշո
Խոռխոռունուն և նրա հետ դատաստան տեսնում՝ որպես հայրենի-
քի դավաճանի:

Ապստամբները կազմում են կառավարություն: Մարզպան է
նշանակվում Սահակ Բագրատունին, իսկ սպարապետ՝ Վահան Մա-
միկոնյանը: Կառավարության մյուս անդամների մասին տեղեկու-
թյուններ մեզ չեն հասել: Մայրաքաղաք են ընտրում Իվինը, որը
Այրարատյան նահանգի խոշոր կենտրոններից մեկն էր այդ ժամա-
նակ:

Ակոռիի ճակատամարտը և պարսկական բանակի ջախջախումը

Հայաստանի նախկին մարզպան Ատրվշնասպը, Ատրպատականի պարսկական զորամասի գլուխ անցած, շարժվում է Հայաստանի վրա, ցանկանալով ապստամբությունն արագ խեղդել իր սկզբնավորության մեջ և թույլ չտալ նրան ծավալվել:

Իվինում լուր է ստացվում, որ թշնամու զորամասերը մոտենում են Արաքսին: Անմիջապես հավաքվում է հայկական փոքրիկ մի զորամաս և շարժվում պարսկական բանակի դեմ: Հայոց զորքի հրամանատարներ են նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանը, Արշավիր և Ներսէս Կամսարականները և Ատոմ ու Առատոմ Գնունիները:

Հայկական զորքը թշնամուն հանդիպում է Արաքսի ափին՝ Նախիջևանի Վարազկիրտ գյուղի մոտ: Հայկական առաջապահ զորամասի հրամանատար էր նշանակված Վասակ Մամիկոնյանը, որը խիզախ ու ճարպիկ մի զինվորական էր: Նա հետախուզության նպատակով դիմում է համարձակ մի քայլի՝ մի քանի հուզով գնում է պարսկական բանակի ճամբարը՝ իրրև բանակցող պատգամավորություն: Ատրվշնասպը սկզբում չի ընդունում Վասակի պատգամավորությունն այն պատճառաբանությամբ, թե՛ «Աշխարհ մի ապստամբ առ իս գի՞նչ պատգամ չգե՛ն», բայց հետո բանակցում է: Վասակը, պարսկական բանակում եղած ժամանակ, մոտիկից ուսումնասիրում է քանակի կազմը, զինվածությունը և ռազմական այլ տեղեկություններ հավաքելուց հետո, ճարպկորեն դուրս է փախչում պարսկական ճամբարից և վերադառնում չորսյինների մոտ: Հայկական զորքի հրամանատարությունը խորհրդակցում է և խուսափում բաց ճակատամարտ սույուց Արաքսյան դաշտում և խեղդի գնում կռիվը տեղափոխել Մասիսի լեռնոս փեշերը: Նրանց հաջողվում է փոքրիկ կռիվներով պարսիկներին քաշել Մասիսի լանջերը և այստեղ, Ակոռի գյուղի մոտ, ճակատամարտ տալ:

Ճակատամարտից առաջ հայկական զորքը բաժանվում է չորս զորարամի: Ըստ Փարպեցու տեղեկությունից, պարսիկ մարզպանը, տեսնելով հայկական փոքրիկ զորապունկը, ծիծաղելով՝ նրանց ագիպի մա՛ր դնացող իւլազարները է անվսնում: Պարսկական մեծամիտ հրամանատարը, սակայն, շարաշար սխալվում էր: Հայկական զորքն այնպիսի շեշտակի հարձակում է գործում պարսկական բանակի վրա և խուճապ առաջացնում նրա շարքերում, որ թշնամու զորքը դիմում է փախուստի: Հայոց զորամասերը հետապնդում են

պարսիկներին և կոտորում նրանց: Սպանում են նաև մարզպան Ատրվշնասպին:

Մինչև հաղթող հայ զինվորության Դվին վերադառնալը, նախապես կռվի դաշտից Դվին փախած հայ զինվորներից ոմանք ըուր էին տարածել, որ իբր հայկական ողջ զորամասը ոչնչացել է կրվում, իսկ հրամանատարները՝ սպանվել: Մեծ է լինում բոլորի սուրախությունը, երբ հաղթանակով մայրաքաղաք է վերադառնում հայ զինվորությունը. «Օրն այն լինէր ուրախութիւն մեծ», — ասում է Փարպեցին:

Հաջողությամբ են վերջանում ռազմական գործողությունները նաև հարևան Վրաստանում: Վրաց հայրենասերները, Վախթանգի գլխավորությամբ, կարողանում են հաղթել պարսից զորքերին և ազատագրել երկիրը: Սերտ կասյ է հաստատվում հայերի և դրացի վրացիների միջև: Վախթանգը 300 հոգուց բաղկացած հոնական մի զորամաս է ուղարկում հայերին օգնության, սակայն այդ զորամասը երկար չի մնում Հայաստանում և ռազմական գործողությունները չսկսած, վերադառնում է Վրաստան: Դրանից հետո մարզպանը և սպարապետը մեծ աշխատանք են կատարում համախմբելուցրված հայ ֆեոդալական ուժերը: Այդ նպատակով նրանք հատուկ պատգամավորություն են ուղարկում Արծրունյաց, Անձևացյաց, Ռշտունյաց և մյուս իշխանների մոտ և առաջարկում միտնալ իրենց և կռվել ընդհանուր թշնամու դեմ: Հայ իշխաններից ոմանք համաձայնվում են միանալ սպսոտաճրությանը: Ամբողջ 481 թ. տմառը և աշունը, ինչպես և 481—482 թթ. ձմեռն անցնում է կազմակերպչական եռուզեռով:

482 թվականի գարնանը, ինչպես սպասվում էր, պարսկական խոշոր բանակներից մեկը շարժվում է Հայաստանի վրա: Զորքը գլխավորում էր Սալար անունով մի զորավար:

Հայկական փոքրաթիվ բանակը շարժվում է թշնամուն ընդմուտը: Հայերը պարսկական բանակին հանդիպում են 482 թ. մայիս ամսին Արտաղ գավառի ներսահասպատ գյուղի մոտ, Ավարայրի պատմական վայրից ոչ շատ հեռու, որտեղ տեղի է ունենում ճակատամարտը: Հայկական զորքերին միացել էին մեծ թվով կամավորներ՝ հայ աշխատավորությունից: Հայկական զորքի մեջ էր զբաղվում ժամանակակից Հովհան Մանգակունի կաթողիկոսը և հայոց մարզպան Սահակ Բագրատունին: Զորքը ղեկավարում էր ըստպարասպետ Վահան Մամիկոնյանը:

Վահան Մամիկոնյանը հայկական զորաբանակը բաժանում է երեք խմբի. միջին մասում գործող զորախմբի ղեկավար է նշա-

նակում Սահակ Բագրատունուն, աչ թևը հանձնում է Վահեունուն, ձախը՝ Կամսարական եղբայրներին, իսկ ինքը վերցնում է ընդհանուր հրամանատարությունը: Կովից առաջ հայ հրամանատարները գինվորներին ողջնչում էին հայրենասիրական ոգով, որպեսզի նրանք թշնամու բազմությունից աչղարհուրենք:

Հայկական զորաբանակը մեծ քաջագործություններով կարողանում է հաղթել պարսիկներին և խայտառակ փախուստի մատնել նրանց: Այսպիսով, Ներսեհապատի ճակատամարտը վերջանում է հայերի կատարյալ հաղթանակով: Պարսիկների կորուստը, ըստ պատմիչի, շատ մեծ է եղել, ավելի շատ, քան փախչող-աղաավողներն էին:

Օգնություն Վրաստանին

Վահան Մամիկոնյանն իր հոգնած բանակը Ներսեհապատից տեղափոխում է Օաղկոտն գավառի Վարշակի ջերմուկների շրջանը, որը հնուց ի վեր հայկական բանակի հանգստի ճամբարավայրերից էր:

Հայոց բանակին, սակայն, չի հաջողվում երկար մնալ և հանգըստանալ այստեղ, որովհետև Վրաստանից, Վախթանյ թագավորի մոտից սուրհանդակ է գալիս և հայտնում, որ Աղվանից աշխարհի վրայով պարսկական մի խոշոր զորաբանակ է մտել Վրաստան և Վախթանգը օգնություն է խնդրում հայերից: Վահան Մամիկոնյանը խորհրդակցելով նախարարների հետ, որոշում է կատարել իրենց դաշնակցային պարտավորությունը և օգնական զորք ուղարկել: Հայկական զորքը շարժվում է Վրաստան անձամբ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ:

Վրացական սուրհանդակի տված տեղեկության համաձայն, մի քանի օրից հետո Վախթանգին հյուսիսից պիտի օղնություն գային նաև հոները՝ խոշոր բանակով: Բայց երբ հայկական զորքը հասնում է Վրաստան, կանգնում է միանգամայն այլ իրողության առաջ. պարզվում է, որ հոները չեն կատարել իրենց խոստումը, չեն եկել, և հայերը, վրացական փոքրաթիվ ուժերի հետ, կանգնած էին սրբակալական հսկայական մի բանակի առջև: Հայ-վրացական զորքերի հրամանատարությունը, այնուամենայնիվ, որոշում է ընդունել մարտը: Ծակատամարտը տեղի է ունենում Ճարմանայի դաշտում 482 թ.:

Ծակատամարտը վերջանում է վրացիների և հայերի պարտությամբ: Այս անհաջողությունը բացատրվում է նրանով, որ հայ-վրացական զորքերը, պարսկականի համեմատությամբ փոքրաթիվ էին, հայկական զորքը հոգնած էր և տեղանքին ծանոթ չլինելով, վատ կողմնորշվեց մարտի ժամանակ:

Հայերը և վրացիները, մարդկային ուժի մեծ կորուստ տալով, քաշվում են լեռները: Կովում սպանվում են Սահակ Բաղրատունին և Վասակ Մամիկոնյանը՝ Վահան Մամիկոնյանի եղբայրը: Կերի է ընկնում Հրահատ Կամսարականը: Վահան Մամիկոնյանը մնացած հայկական ուժերով տեղափոխվում է Տայք, նրան հետապնդում է սարսից զորքը՝ Միհրանի գլխավորությամբ, նպատակ ունենալով վերջնականապես ջախջախել հայկական բանակը:

Հետագայում պարսկական և հայկական զորքերն իրար են հանդիպում Բասենի Դու կոչվող գյուղի մոտ: Միհրանը նախ փորձում է բանակցությունների մեջ մտնել Վահանի հետ և համոզել նրան, որ վերջ տա իր թշնամությանը պարսկական արքունիքի նրկատմամբ և հնազանդվի նրան՝ խոստանալով բարձր պաշտոններ ու պատիվներ: Սակայն Վահան Մամիկոնյանը հրաժարվում է այն պատճառաբանությամբ, որ պարսկական արքունիքը Հայաստանում հենվում է ոչ թե ազնիվ և քաջ, այլ «անսիրտան և բախտախնդիր» մարդկանց վրա, նրանց է լսում, նրանց միջոցով պառակտիչ քաղաքականություն վարում հայ նախարարների շրջանում:

Միհրանի և Վահանի միջև, սակայն, կռիվ տեղի չի ունենում: Տիգրանում արդեն հայտնի էին դարձել Վրաստանի իրադարձությունները, և Միհրանը շտապ կանչվել էր հեփթաղների դեմ ուղարկվելու համար:

Պարսկաստան վերադարձող ղորամասերն իրենց հետ շղթայակապ գերի էին տանում նաև Հրահատ Կամսարականին: Սրա եղբայրը՝ Ներսես Կամսարականը, կրնկակոխ հետապնդելով պարսկական զորքին, Բաղրեվանդ գյուղի մոտ հարմար առիթ է ստեղծում, հարձակվում է պարսիկների վրա և ազատում եղբորը: Պարսից զորքի հեռանալուց հետո, Վահանը 482 թվականի աշնանը վերադառնում է Դվին, սկսում կարգի բերել իր ռազմական քայքայված ուժերը և պատրաստվել դիմադրելու պարսկական զորքի հարձակմանը:

Հաջորդ տարին, դարունը դեռ չբացված, Դվինում սուտ լուրեր են տարածում, որ իբր թե Սահակ Բաղրատունին և Վասակ Մամիկոնյանը ճարմանալուց չեն սպանվել, այլ վիրավորվի են, մի կուսակրոն գտել է նրանց վիրավորված վիճակում, տարել է իր մոտ և բուժել: Այժմ նրանք կենդանի են, բայց շեն ուզում դուրս գալ իրենց թաքստոցից՝ վախենալով ընկնել թշնամու ձեռքը: Մարդիկ են գալիս Վահանի մոտ, հավատացնում են, որ նրանց տեսել են: Բարեկամների թախանձանքի տակ, Վահանը ստիպված է լինում Դվինի հայկական իր փոքրիկ զորամասի մոտ կեսն ուղարկել Վրաստան՝ Սահակին և Վասակին բերելու համար: Սակայն շուտով սարգ-

վում է, որ լուրջ թշնամին է տարածել այն դիտավորութեամբ, որ հայկական զորքերի մի մասը դուրս հանի Դվինից, թուրքացնի հայկական բանակը և հնարավորութիւն ունենա դուրսութեամբ վերցնել քաղաքը:

Պարսկական զորքը Հայաստան է մտնում Հազարավուխտի հրամանատարութեամբ 483 թ. գարնանը: Հազարավուխտին հայտնի էր սղերթն կիսոյ գնդին Հայոց ի Վիրսո: Պարսիկներն աշխատում են Դվինին մոտենալ գաղտագողի և դերի վերցնել Վահան Մամիկոնյանին: Պարսկական զորամասերն անցնում են Արտաշատի կամուրջով և պաշարում Դվինը: Սակայն պարսիկ հրամանատարին չի հաջողվում հասնել իր նպատակին: Վահան Մամիկոնյանը հայկական փոքրիկ զորամասով կարողանում է ճեղքել թշնամու շղթան և հեռանալ լեռները:

Պարսկական բանակի նոր հարձակումները և պարտիզանական պատերազմի ծավալումը

Հազարավուխտն արքունիքից առաջադրութիւն ուներ՝ անհապաղ ճնշել ապստամբութիւնը Հայաստանում և ոչնչացնել Վահանի փոքրիկ զորամասը: Ուտի գալով Հայաստան, նա ջանք և միջոց չի խնայում Վահան Մամիկոնյանին ու նրա զորամասերին ծուղակի մեջ գցելու համար:

Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարած պարտիզանական ջոկատները 483 թվականին ցուցաբերում են արտակարգ հերոսութիւն: Վահանի պարտիզանական ջոկատները կազմված են եղել զլխավորապես աշխատավորներից՝ շինականներից և քաղաքային ռամիկներից, որոնք հայրենասիրական վառ զգացմունքով տոգորված, մաս առ մաս ոչնչացնում են պարսկական կայսրորդները:

Պարտիզանները ջերմ աջակցութիւն են գտնում ժողովրդի կողմից: Սրանք մատակարարում են պարտիզանների սննդամթերքը, տեղեկութիւններ հաղորդում պարսկական զորքերի շարժումների մասին, իսկ հարկավոր դեպքում՝ նաև կռվում նրանց դեմ: Փարսեցու վկայութեամբ, Հազարավուխտը, հայերի բարոտութիւնից և պատճառած վնասներից գազազած, ռզբաղում տեղիս ամրոցացն Հայոց ընդ երթալն առեալ հարկանէր, քակէր, աւերէր և անցանէր և զքաղութս կոտորեալ՝ հանէր արեանց ճալովդիս: Ըստ որում, վերջինս արտակարգ դայրոյթով էր լցվել աշխատավորութեան նկատմամբ և ռզբաղումս ի ռամիկ մարդկանէն Հայոց սպանանէին»:

Փարսեցու սպամութեան մեջ ուշադրարվ դրվագներ են արձա-

նագրված հայ շինականների՝ պարսիկ նվաճողների դեմ մղած անձնազոհ պայքարի մասին: Այսպես, Փարպեցին պատմում է, որ պարսից զորավարներից մեկը՝ Շապուհը, ցանկանում է պատժել Կարինի շրջանի Արծաթ գյուղի հնձվորներին այն բանի համար, որ սրանք ապաստան են տվել Վահան Մամիկոնյանի պարտիզանական խմբին: Եվ երբ տեղեկանում է, որ պարտիզանները հեռացել են այդտեղից և նրանց հետևից հասնել չի կարող, «կամեցան մշակացն տեղեացն վնասել», թե՛ «ընդէ՛ր բնաւ ծառայից արքայից արքայի տայք շրջել յաշխարհի ձերում»: Եվ երբ պարսիկ զինվորներից մեկը ցանկանում է սպանել Խուրո անունով կարնեցի մի մշակի, նրա ընկերները հարձակվում են պարսիկի վրա և տեղն ու տեղը սպանում: Այնուհետև՝ գյուղացիները հարձակվում են պարսկական ջոկատի վրա, շատերին կոտորում, իսկ մյուսներին «փախստականս արարեալ»՝ դարձուցանէին ընդ կրունկն ամօթով»: Հայ շինականները այդ օրն սպանում են 72 պարսից զինվոր:

Մի այլ անդամ Վահան Մամիկոնյանը, Երիզա գյուղի գյուղացիներին վերցրած («առեալ ընդ իւր դարս զօրուն իւրոյ զշինակահս զերիզացիսն») հարձակվում է պարսից մի ջոկատի վրա և «առաթուր հարեալ կոտորէին, և լինեք ձայն լալոյ և ձայն զուժի ի բանակէ անօրինացն»: Վահանն իր հետևողներով միշտ փոխադրվում էր մի տեղից մյուսը և գյուղացիների օգնութեամբ, գլխավորապես զիշերները, հարձակվում թշնամու վրա և կոտորում նրանց:

Պարսիկները որպես ուղեկիցներ օգտագործում էին դավաճան հայ ազնվականներին, որոնցից մեկը Գդիհոն Սյունին էր: Վահանի կողմնակիցներին հաջողվում է Հաշտյանք գավառի Շտիա գյուղի մոտ պարսիկների հետ տեղի ունեցող մի կռվում բռնել դավաճան Գդիհոն Սյունուն և սպանել նրան:

Վահան Մամիկոնյանը թշնամու աչքում դառնում է առասպելական մի հերոս, նրա անունը լսելիս սարսափահար փախչում էին պարսիկները: Ժողովրդի մեջ Վահանի մասին առասպելներ էին հորինվում, նրա քաջագործությունների մասին, առում է Փարպեցին, «ի վէպս պատմեն»: Ցույց տարու համար, թե Վահանից և նրա պարտիզաններից ինչպիսի ահ ու սարսափի մեջ էր գոնվում թրշնամին, Փարպեցին պատմում է հետևյալ միջադեպը. Վահան Մամիկոնյանը 30 հոգով հանդիպում է թշնամու մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած ջոկատի: Թշնամին, երբ իմանում է, որ իրեն հանդեպ Վահանն է կանգնած՝ իր զինվորներով, խուճապահար փախչում է: Ինչպես արծիվը սլանում է կաքավների երամի ետևից, ոգե-

վորված պատմում է Փարպեցիին, ոմանց սպանում է, իսկ մյուսները ցրվում, թաքնվում են ծերպեհրի մեջ և քարի ճեղքերում, շրտո նմին օրինակի այս անգր գաշնչաւի բազմութիւն զօրացն արկեալ է վեր ի վայր ցրուեցան»:

Նվարսակի դաշ- ճագրությունը

Ժողովրդա-ազատագրական շերտական այս պայքարը շարունակվում է մինչև 484 թվականի ամռան վերջերը: Շուտով մի իրադարձություն գալիս է հիմնովին փոխելու պայքարի ընթացքը: Հեփթաղների հետ տեղի ունեցող կռվում խայտառակ պարտություն են կրում պարսիկները: կռվում սպանվում է գոռոզ Պերոզ թագավորը: նոր թագավոր է նշանակվում Պերոզի եղբայր Բալաշը, որին հայկական պատմիչները Վաղարշ անունն են տալիս: Ստեղծված պայմաններում պարսկական արքունիքը հարկադրված է լինում մեղմ քաղաքականություն վարել հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հայաստանից շտապ Տիգրոն է կանչվում Շապուհը իր զորամասերով:

Վաղարշ թագավորը խորհրդակցում է Հազարավուխտի ու Շապուհի հետ և որոշում փոխել Հազկերտի և Պերոզի վարած քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ և սկսել սիրաշահելու քաղաքականություն: Պարսկական արքունիքը, հսկայական նյութական և մարդկային կորուստներից հետո, լիովին համոզվում է, որ նրա բունությունները Հայաստանում ապարդյուն են անցնում: Այսպիսով, պարսկական արքունիքը հայ ժողովրդի ազատագրական համառ պայքարի առջև հարկադրված է լինում տեղի տալ և վերցնել դիման ճանապարհը:

Պարսկաստանից Հայաստան է ուղարկվում մի մեծ սրատգամավորություն՝ նիխոր Վնասպգատի գլխավորությամբ, հայերի հետ բախակցություն վարելու համար: Բանակցությունները վարում են Վահան Մամիկոնյանի հետ: Նիխորը ցուցաբերում է որոշ զգուշավորություն. նա անմիջապես չի գալիս Դվին, այլ կանգ է առնում Հեր դավառի նվարսակ գյուղում և պատգամախոսներ ուղարկում Վահանի մոտ: Վահանը համաձայնում է նվարսակ գետ և բանակցություններ սկսել այն պայմանով, ի՞նչ նիխորը նախապես վրտահույժան պատանդներ սա իրեն: Նիխորը համաձայնում է և տալիս իր պատանդները: Վահանն այնուհետև գնում է նվարսակ և ըսկըսում բունակցությունները: Վահան Մամիկոնյանը առաջադրում է հետևյալ երեք հիմնական խնդիրները, որոնք և ընդունվում են պարսիկների կողմից՝ առանց առարկության:

1. Վերջ դնել կրօնափոխության հարկադրանքին և շատիպել հայերին զրադաշտութիւնը ընդունել, քանզի Հայաստանում շինված կրակատները և դժվարութիւնը շտեղծել եկեղեցականներին համար՝ իրենց ծիսակատարութիւններին ժամանակ:

2. Պետական սլաշտոնյաներին մեծարել և զնահատել ոչ թե քմահաճուլքով, այլ արդարամտութեամբ: Պետք է նրանցից առաջ քաշել, դնահատել աղնիվ, գործունյա և վաստակավոր մարդկանց և ատել անազնիվ, անվաստակ և քու դավաճաններին: Արքունիքը պետք է լսի ուղղամիտ մարդկանց խորհուրդները:

3. Պարսկական արքունիքը չպիտի մեղամտի հայ նախարարների ներքին գործերին և չպիտի հավատա երկերեսանի անձնավորութիւնների զրպարտութիւններին:

Նիխորը ընդունում է վահանի այս առաջարկութիւնները, միայն նրանից խնդրում է կազմակերպել հայոց այրուծին և ուղարկել Տիգրան:

Պարսից արքունիքը հաստատում է Նիխորի՝ վահան Մամիկոնյանի հետ նվարակում 484 թ. կնքված սլաշտանագիրը: Վահան Մամիկոնյանը, իր հերթին կատարում է տրված խոստումը. Իրիզոր Մամիկոնյանի հրամանատարութեամբ կազմակերպում է մի հնձելագունդ և ուղարկում Տիգրան՝ օգնելու Վաղարշ թագավորին:

485 թ. Վահան Մամիկոնյանն անձամբ դնում և ներկայանում է Վաղարշ թագավորին, որը նրան ընդունում է մեծ պատիվներով: Վահանին տրվում է հայկական զորաբանակի սպարապետութեան պաշտոնը:

Պարսկական արքունիքը Հայաստանի մարզպան է նշանակում Անդեկան անունով մի պարսիկի: Սակայն շուտով վերաբերմունքը փոխվում է: Պարսից արքունիքը, ցանկանալով շահել հայ ֆեոդալների համակրանքը, հեռացնում է Անդեկանին և մարզպանութեան սլարտականութիւնը նույնպես հանձնում է Վահան Մամիկոնյանին:

Վահան Մամիկոնյանի մարդպանութիւնը Հայաստանում ընդունվում է բացառիկ զնծութեամբ: Այդ առթիվ 'Իվին բաղաբում կազմակերպվում են շքեղ հանդեսներ և տոնախմբութիւններ:

Թե քանի տարի է Վահան Մամիկոնյանը մնացել մարզպանի պաշտոնում, հայտնի չէ, միայն 506 թ. նախարարների՝ մեզ հասած ցանկում այլևս չենք գտնում նրա անունը, այդ հիման վրա ենթադրվում է, որ դրանից առաջ նա մահացել էր:

V դարի ազատագրական շարժումների նշանակությունը

Սասանյան աշխարհակալ պետության դեմ և իր ազատությունն ու պատիվը փրկելու համար կատարեց անօրինակ սխրագործություններ: V դարի ազատագրական շարժումները ազատագրության և հայրենասիրության անջնջելի նշանակ են հանդիսացել հայ ժողովրդի՝ օտարերկրյա թշնամու դեմ մղած պատերազմներում:

Հայ կղերական պատմագրությունը V դարի ազատագրական պատերազմները ներկայացրել է որպես կրոնական պատերազմներ: Այսպես, Օրմանյանը, խոսելով Ավարայրի ճակատամարտի և նրա նշանակության մասին, գրում է. «...Նղելությունը (Ավարայրում) քաղաքականն ավելի կրոնական կերպարանք ուներ և ուղղակի եկեղեցական գործունեության ձև էր առած: Որչափ ալ Վարդանն էր շարժման հոգին, սակայն անոր կազմակերպողները եկեղեցականներ էին և Հովսեփի կաթողիկոս առաջին դեր ուներ ամեն պարագայի մեջ»:

Զի կարելի, իհարկե, ժխտել կրոնականների կազմակերպչական գործուն աշխատանքը, մանավանդ շարժման առաջին փուլում,, սակայն V դարի շարժումներն ունեին բացահայտ ժողովրդա-ազատագրական բնույթ: Հայ ժողովուրդն ուղում էր ազատ լինել ոչ միայն կրոնական հարկադրանքից, այլև ցանկանում էր թոթափել օտարերկրյա լուծն ընդհանրապես և ձեռք բերել կորցրած քաղաքական անկախությունը: Ըստ որում, դրան ձգտում էին հասարակության բոլոր խավերը՝ շինականները, առևտրականները, արհեստավորները, նախարարները, եկեղեցականները, բացի դավաճան մի քանի նախարարներից, որոնք առաջնորդվում էին անձնական նեղ շահերով:

Ախալ է նույնպես V դարի պատերազմները ներկայացնել որպես նախարարական պատերազմներ, հիմնական շեշտը դնելով նախարարների վրա, ինչպես վարվում են պատմաբաններից ոմանք: Անշուշտ, նախարարներն ազատագրական շարժման կազմակերպողներն ու ղեկավարներն են եղել, սակայն այդ պայքարի շարժիչ ուժը ժողովուրդն է հանդիսացել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԳԱՐՈՒՄ

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ

**Բյուզանդիայի
նազմա-վարչական
ռեֆորմները**

Հայաստանը երկու մասի բաժանվելուց հետո, ճիշտ է, վերացվեց հայ պետականությունը, սակայն նա Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի կցորդը շղարձավ, Հայ նախարարները շարունակեցին պահպանել իրենց ներքին անկախությունը և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում: Հայ իշխաններն ունեին իրենց գործառնները, իրենք էին հավաքում ժողովրդից հարկը և հանդիսանում տեղի վարչական, ղինվորական պետը, միայն թե կատարում էին իրենց վասալական սրարտավորությունը տիրողների հանդեպ՝ վճարում էին հավաքված հարկի մի մասը և անհրաժեշտության դեպքում գորք տալիս նրանց:

Հայ նախարարների այդ կիտանակախ վիճակը ձեռնտու չէր ո՛չ Պարսկաստանին և ո՛չ էլ Բյուզանդիային, որոնք իրենց դիրքերը Հայաստանում ամրացնելու համար որոշակիորեն վարում էին ասիմիլյատորական քաղաքականություն: Նրանք աշխատում էին վերացնել ներքին անկախությունը, պարտադրել իրենց կարգերը, կրոնա-դավանական հովատալիքները, լեզուն և աստիճանաբար ձուլել հայ ժողովրդին:

Ազատասեր հայ ժողովուրդը, հասկանալի է, չէր կարող հանդուրժել այս քաղաքականությունը, ուստի հաճախ ընդվզում էր իր տիրակալների դեմ և ոտքի կանդնում՝ պայքարելու իր ազատության և անկախության համար:

Բյուզանդական կայսրությունը, Արևմտյան Հայաստանին տիրելուց հետո, նրան սրարտադրեց վարչական աչյն կարգը, որը գոյություն ունեի իր մոտ:

Մինչև VI դարի առաջին քառորդը Հայաստանը բաժանված էր երեք մասի՝ Փոքր Հայք, Սատրապական Հայաստան կամ ինքնավար իշխանություններ և Ներքին Հայք կամ Մեծ Հայք:

Փոքր Հայքն ընդգրկում էր Կասպագոլկիային սահմանակից Անդրևփրատյան մարզը: Թեոդորոս Մեծի օրոք նա կազմված էր երկու պրովինցիաներից՝ Առաջին Հայք՝ Սեբաստիս կենտրոնով և Երկրորդ Հայք՝ Մելիտինե կենտրոնով: Այս երկու հայկական պրովինցիաները մտնում էին Պոնտական դիոցեզի մեջ:

Սատրապական Հայաստանի կամ ինքնավար իշխանությունների տերիտորիան ընդգրկում էր Բյուզանդիային անցած Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան մասը և հայկական հինգ նախարարությունների՝ Հաշտենի, Մոփքի, Հանձիթի, Անգեղ տան և Բաբաճովտի տերիտորիան: Հայկական այս հինգ նախարարություններն այդ ժամանակ կոչվելիս են եղել սատրապություններ: Սատրապներին իրենց պաշտոնում ճշանակում էր կայսրը՝ ցմահ: Նրանց իրավունք էր տրված հազնել ծիրանի քղամիդ, մինչև ծնկները հասնող կարմիր կոշիկներ և կրել փետուրներով զարդարված մետաքսե վերարկու, որոնք հազնում էին միայն կայսրերը և պարսից թագավորները: Բյուզանդիան զորք չէր ուղարկում սատրապությունները: սատրապներն իրենք էին ռազմական ուժով պահում իրենց կառավարած շրջանները: Իրենց իրավական վիճակով նրանք, փաստորեն, փոքրիկ թագավորներ էին:

Ներքին Հայաստանի կամ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան տերիտորիան ընդգրկում էր Բարձր Հայքի հայ նախարարությունները՝ Սոյերի, Մանսնադի, Դարանադի, Սկեղյաց, Կարինի, Մարդադի, Խորձենի և Դերջանի: Ի տարբերություն Սատրապական Հայաստանի, այստեղ հայ նախարարների իրավունքները սահմանափակված էին: Բյուզանդիան վարչական ղեկավար պաշտոններում նշանակում էր իր լիազոր ներկայացուցիչը՝ կոմես անսնով: Ներքին Հայաստանի ռազմական իշխանությունը ենթարկվում էր բյուզանդական մագիստրոսին: Հայ նախարարները, իրենց զորամասերով, գտնվում էին մագիստրոսի բարձրագույն հրամանատարության տակ:

Արևմտյան Հայաստանի ռազմա-վարչական այս բաժանումը, բնականաբար, չէր համապատասխանում Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությանը, որը ցանկանում էր արևելյան սահմանում կազմակերպել միասնական ամրակուռ պաշտպանություն: Թագավարչական այն սիստեմը, որ զոյություն ուներ Արևմտյան Հայաստանում, Բյուզանդիայի համար կայուն վիճակ չէր ստեղծում և

բայն հնարավորութիւն էր ընձեռում հայ նախարարներին ցանկացած ժամանակ շհնազանդելու Բյուզանդիային և հանդես գալու թշնամական ուժերի հետ համազորութակցած: Հայտնի է, որ 749 թվականին՝ Զենոն կայսեր գեմ տեղի ունեցած ապստամբութեան ժամանակ, ապստամբներին հարեցին և դորժոն մասնակցութիւն ունեցան Սատրապական Հայաստանի նախարարները: Ապրստամբութիւնը ճնշելուց հետո Զենոնը, ճիշտ է, գրկեց սատրապներին ժառանգական իրավունքներից, սակայն վարչական կարգը մնաց անփոփոխ:

Բյուզանդական առաջին կայսրը, որն անմիջականորեն զբաղվել է Արևմտյան Հայաստանի ռազմա-վարչական կարգերի վերափոխման հարցով, Հուստինիանոսն էր (527—565): Նա 529 թ. հատուկ հրովարտակով բյուզանդական գերիշխանութեան տակ գտնւեցած Մեծ Հայքի, Սատրապական Հայաստանի և Փոքր Հայքի իշխանութիւնները միավորելով, կազմեց զինվորական մի շրջան՝ զլիսավոր հրամանատար նշանակելով մագիստրոսին: Արևմտյան Հայաստանի մագիստրոսը, որ կոչվում էր Արևելքի մագիստրոս, իր տրամադրութեան տակ ունեւր քավական խոշոր մի բանակ՝ կազմեցած բյուզանդական լեգեոններից: Հայերն այդ բանակում ունեին միայն նետածիգ զինոր:

Այդ վերակազմութեան հետևանքով վերացավ կոմեսների պաշտոնը, և հայ նախարարները զրկվեցին սեփական զորք ունենալու ժառանգական իրավունքից: Սահմանափակվեցին նաև նախարարների վարչական իրավունքները, որովհետև Հուստինիանոսի այդ նույն հրովարտակով քաղաքական իշխանութիւնները ևս ենթարկվում էին մագիստրոսին: Բյուզանդական ռազմական ուժերի կենտրոն և մագիստրոսի ղեկավարման դարձավ արևելյան սահմանի վրա գտնվող Թեոդոսիոսի (Կարին) քաղաքը:

Հուստինիանոս կայսեր առաջին ղեկավարման հետևեց երկրորդը՝ 536 թ. քաղաքացիական վերակառուցման ղեկավարը, նոր օրենսդրութեամբ՝ Բյուզանդիայի գերիշխանութեան տակ գտնվող հայկական հողերից կազմվում էր շորս նոր վարչական միավոր՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք: Առաջին Հայքի մեջ մտնում էին Մեծ Հայքը, Պոնտոսի որոշ շրջաններ և նախկին Առաջին Հայքի մի մասը: Երկրորդ Հայքի մեջ էր նախկին Առաջին Հայքի մնացած մասը: Երրորդ Հայքը վաղամտում էր նախկին Երրորդ Հայքից, գրեթե առանց փոփոխութեան: Չորրորդ Հայքն ընդգրկում էր ամբողջ Սատրապական Հայաստանը: Այս փոփոխութեան վերջնական նպատակն այն էր, որ օրշարժի երկրի յու-

քահատուկ քաղաքական-հասարակական կարգը և հոռմեականաց-
վի», — ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ն. Աղոնցը «Հայաստանը
Հուստիստիանոսի ժամանակ» աշխատության մեջ:

Նույն թվականին Հուստիստիանոսը հրատարակեց երկու նոր
օրենք ևս, որոնք վերաբերում էին հայ ընտանիքի ժառանգական
իրավունքին: Այդ օրենքների ներածական մասում կայսրը որոշակի
նշել է, որ իր հրապարակած օրենսդրության նպատակն այն է եղել,
որ «հայերը ամեն ինչում հետևեն հոռմեական օրենսդրությանը, և
Հայաստանը ոչնչով չտարբերվի կայսրությանից»: Ըվ ահա այդ
օրենքներով Հուստիստիանոսը կանանց և տղամարդկանց հավասար
ժառանգական իրավունք էր տալիս: Հուստիստիանոսի այդ օրենս-
դրությամբ փաստորեն մասնատվում էին հայ ֆեոդալների տի-
րույթները, նրանց կալվածատիրական ամբողջականությունը, իսկ
այդ ինքնին ծանր հարված էր հասցնում ֆեոդալական սեփականա-
տիրական իրավունքին:

Բյուզանդիան Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ
իր վարած ասիմիլյատորական քաղաքականության ընթացքում
մեծ շափով օգտագործում էր նաև քրիստոնեական եկեղեցին:

Դեռևս 451 թվականին Փաղկեդոն քաղաքում գումարվել էր
համաքրիստոնեական տիեզերական մի ժողով, որը օրակարգի հարց
դարձրեց թի քանի՞՝ բնությունն է ունեցել Քրիստոսը: Ժողովի մաս-
նակիցների մեծ մասը, բյուզանդական արքունական և պատրիար-
քական շրջանների թեւադրանքով, ընդունել էր Քրիստոսի երկու
բնություն ունենալու (մարդկային և աստվածային) տեսակետը:
Հետագայում այս տեսակետին հարողները կոչվեցին նրկաբնակներ
(դիոֆիզիտներ) կամ քաղկեդոնականներ, այսինքն՝ քաղկեդոնա-
կան ժողովի որոշման կողմնակիցներ: Իսկ ժողովի որոշումից դժ-
գոհ, նրա տեսակետը շրջանող քրիստոնյաները կոչվեցին միա-
բնակներ (մոնոֆիզիտներ)՝ Քրիստոսին մի բնություն, միայն աստ-
վածայինը վերագրողներ կամ հակաքաղկեդոնականներ: Քրիստո-
նեական այս երկու խմբերի միջև տեղի ունեցող վեճը, ըստ էու-
թյան, սխալաուսիկ վեճ էր, սակայն հետագայում ընդունեց շատ
սուր քաղաքական բնույթ և մեծ շարաշահության նյութ դարձավ և՛
Բյուզանդիայի, և՛ Պարսկաստանի կողմից: Բյուզանդիան ամեն
ջանք գործ էր դնում, որ հայերը անվերապահ ենթարկվեին Փաղկե-
դոնի ժողովի որոշումներին և կատարեին նրա դոգմաները: Դրա-
նում շահագրգռված էր Բյուզանդիան, որովհետև եկեղեցու միաս-
նությունը նրա աստվոր այն հողն էր, որն ուժեղացնում էր Բյու-
զանդիայի քաղաքական և գաղափարական ազդեցությունը՝ նվաճ-

ված քրիստոնյա երկրներում և օգնում էր փոքր ժողովուրդների ասիմիլյացիային:

Հայերը շէին մասնակցել Քաղկեդոնի ժողովին 451 թվականի խառը իրադրութիւնների պատճառով: Այդ վեճերի նկատմամբ հայերն առանձին հետաքրքրութիւն չեն ցուցաբերել մինչև VI դարի սկզբները: Սակայն, երբ քաղկեդոնական դավանանքը Բյուզանդական կայսրութեան ջերմ պաշտպանութեան տակ այնքան ուժեղացավ, որ սկսեց լուրջ վտանգ դառնալ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան համար, հայ եկեղեցին հարկադրված եղավ կողմնորոշվել և վերցնել որոշակի հակաքաղկեդոնական ուղղութիւն: Այդ որոշումն իր վերջնական ձևավորումն ստացավ 506 թվականի Դվինի առաջին և 554 թվականի Երկրորդ ժողովներում: Այդ ժողովների որոշումներով հայ եկեղեցին վերջնականապես խլղեց իր կապերը բյուզանդական եկեղեցուց:

Դվինի երկրորդ ժողովը, քաղկեդոնականութունից բացի, քննութեան առավ նաև նեստորական աղանդավորների հարցը, որը նույնպէս վտանգավոր էր հայ ժողովրդի համար, որովհետև նրանց ջերմ պաշտպանութեան տակ էին առել և օգտագործում էին պարսկական իշխանութիւնները: Դվինի ժողովը, իր հակաքաղկեդոնական և հականեստորական որոշումներով, ցանկանում էր դոները փակել ինչպէս բյուզանդական, այնպէս և պարսկական ցարական ազդեցութիւնների առջև:

Աշխատավորութեան իրութիւնը

Արեւմտեան Հայաստանում առանձնապէս ծանր էր աշխատավորութեան՝ շինականների և քաղաքային ստորին խավերի դրութիւնը: Բյուզանդական կայսրութիւնը իր արեւելեան սահմանը պարսիկների տնակնկալ հարձակումից պաշտպանելու համար հսկայական բանակ էր կենտրոնացրել Արեւմտեան Հայաստանում. հայկական սահմանամերձ շրջանները փաստորեն վեր էին ածվել ռազմական ճամբարների և բյուզանդական արեւելեան բանակի ողջ ծանրութիւնը բնկել էր նրա ուսերի վրա: Նրանց պարտականութիւնն էր սննդամթերքով բավարարել բանակին: Բանակի ծախսերի մի մասը նա ժողովրդի վրա էր դրված:

Բյուզանդական այդ բանակը Արեւմտեան Հայաստանի սահմանամերձ վայրերում կառուցում էր ամրութիւններ ժի ամբողջ շարք: Այդ ամրութիւնների վրա բյուզանդացիները, մեծ մասամբ պարհակային պարտավորութեան կարգով, աշխատեցնում էին հայ աշխատավորութեանը:

Հայ աշխատավորութեան հարկային պարտավորութիւններն

առանձնապես մեծացան Հուստինիանոսի ունեւորմից հետո: Բյուզանդիան իր բանակը Հայաստանում պահելու համար մեծ ծախսերի պետք ունեւոր, որոնք ծածկելու համար ավելացնում էին ժողովրդից գանձվող հարկերը: Բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոսը հայտնում է, որ Առաջին Հայքի պրոկոնսուլ Ակակիոսը սովորական գանձվող հարկերից զատ, ազդարնակչութեան վրա դրեց նոր տեսակի մի հարկ՝ յուրաքանչյուրից վերցնելով 4 կենդինար:

Արեւմտյան Հայաստանի վարչական նոր բաժանումից հետո պաշտոնները մեծ մասամբ տրվում էին հռոմեացիներին: Վերացել էր պաշտոնավարութեան նախկին կարգը, երբ պաշտոնյայի որդին տվչաւ պաշտոնի թեկնածու էր. այժմ պաշտոնները սպեկուլացիայի առարկա էին դարձել. մեծահարուստ մարդիկ վճարում էին պահանջվող կաշառքը և պաշտոն ձեռք բերում: Նրանք իրենց տված այդ կաշառքը ժողովրդից գանձում էին քաղմասպատիկ շահով: Պատահում էր անգամ, որ որոշ մարդիկ պահանջվող կաշառքի շահով փող չէին ունենում և դիմում էին վաշխառուի օգնութեանը. սրանից տոկոսով վերցնում էին պահանջվող գումարը, ապա պաշտոնի անցնելուց հետո բնակչութեանից հաւաքում էին այնքան գումար, որ կարողանում էին պարտքերը վճարել և իրենք էլ հարստանալ:

Անմխիթար վիճակի մեջ էին նաև Արեւմտյան Հայաստանի քաղաքները: Պարսկա-բյուզանդական բարձած հարաբերութեաների պատճառով քաղաքների մեծ մասը զրկվել էր տարանցիկ առևտրի մեջ ունեցած նախկին դերից և վեր ածվել ռազմական ճամբարների: Միայն Արեւմտյան Հայաստանի հարավում գտնվող որոշ քաղաքներ դեռ շարունակում էին իրենց նախկին դերը տարանցիկ առևտրի ասպարեզում:

VI դարում Արեւմտյան Հայաստանում աստիճանաբար սկսում էր մուտք դործել և քաղաքացիական իրավունք ստանալ կոլոնատի սիստեմը՝ իր երկու տարբերակով՝ աղատ և ամրացած: Ընչազուրկ դյուդացիները, նյութական կարիքից հարկադրված, սկսում էին աշխատել կալվածատիրոջ մոտ՝ այն պայմանով, որ նշանակված ժամանակը լրանալուց հետո կարողանան հեռանալ որպիս հողի աղատ վարձակալներ: Բայց պատահում էր, որ ազատ կոլոնը, երկար մնալով մի տեղում, ամրացվում էր վարձակալած հողին: Իրան նպաստում էր հռոմեական օրենսդրութեանը: Անաստաս կայսեր (491—518) հրովարտակով 30 տարուց ավելի վարձակալվող կոլոնը ամրացվում էր հողին և այլևս իրավունք չունեւոր հեռանալու կալվածքից: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի բյուզանդական տիրապե-

տության մասում հայ հասարակութեան բոլոր սոցիալական խավերի համար ստեղծվում էր բավական ծանր դրություն. կայսրութեան ռազմա-վարչական ռեֆորմներից հետո հայ ազատանին զրկվում է իր նախկին կիսանկախ վիճակից, հայ եկեղեցու անկախութեանը սպառնում էր բյուզանդական երկարնակ եկեղեցին, հայ աշխատավորութունից գանձվող հարկերը ծանրանում էին, ընչազուրկ բրնակչությունն սկսում էր ամրացվել հողին որպես կոլոն, քաղաքային արդյունադրծության սահմանափակման հետևանքով ծանրանում էր քաղաքային ռամիկի վիճակը: Մտեղծված այս դրություն հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում սկսում են բորբոքվել հակաբյուզանդական մասսայական շարժումներ, որոնք և վեր են ածվում ապստամբութեան:

Ապստամբությունները Արևմտյան Հայաստանում

Հակաբյուզանդական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում սկսում են Հուստինիանոսի ռեֆորմներից անմիջապես հետո և ավելի ծավալվում VI դարի 50-ական թվականներին:

Բյուզանդական կայսրութեան դեմ առաջին խոշոր ընդվզումը տեղի է ունեցել Առաջին Հայքում 536 թվականին: Ակակիոս անունով այլասերված մի հայ ազնվականի խարդախ ճանապարհով հաջողվում է սպանել տալ Առաջին Հայքի պրոկոնսուլ Համադասուլին և ինքը նշանակվել այդ պաշտոնում:

Հայ քաղաքական շրջաններում զայրույթը Հուստինիանոսի դեմ խորանում է այն աստիճան, որ Բյուզանդիայում հաստատված հայ որոշ իշխաններ 548 թվականին փորձում են կազմակերպել կայսեր սպանությունը. նախաձեռնությունը վերցնում է Արշակ Արշակունի իշխանը, որի հայրը՝ Հովհաննես Արշակունին, սպանվել էր Հուստինիանոսի կողմից: Նա համոզում է Արտավան Արշակունուն համագործակցել իրեն հետ. դավադիրները որոշում են կայսրին սպանել իր պալատում, այն ժամին, երբ նա մի ծերունի քահանայի հետ միասին ընթերցանություն էր պարսպում: Արշակը և Արտավանը սակայն միամտություն են ունենում իրենց ծրագիրը հայտնելու արքունի հույն երիտասարդներից մեկին՝ Հուստինոսին, որի հայրը թշնամական փոխհարաբերության մեջ էր կայսեր հետ: Սակայն սա, ապստամբների հետ գործակցելու փոխարեն մատնում է իր հայ ընկերներին և բաց անում դավադրությունը: Արշակն ու Արտավանը ձերբակալվում են: Այսպիսով, Հուստինիանոսին սպանելու հայ իշխանների փորձն անհաջողությամբ է վերջանում:

Պրոկոնսուլի սրաշտոնը ստանձնելուց հետո Լեկակիոսը, բյուզանդական իշխանությունների առջև ուղղափառ երևալու համար, ավելի է ծանրացնում ժողովրդի հարկերը և հայ իշխանների նկատմամբ ամեն տեսակ անիրավություններ կատարում: Իրությունը ծանրանում է այն աստիճան, որ որոշ հայ իշխաններ հարկադրված թողնում են իրենց հայրենի տիրույթները և հեռանում Արևելյան Հայաստան: Շուտով, սակայն, ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ ապստամբություն է բռնկում: Ապստամբության գլուխ է կանգնում Հովհաննես Արշակունին: Ապստամբները հարձակվում են տեղի բյուզանդական պաշտոնյաների վրա, սպանում պրոկոնսուլ Լեկակիոսին և Առաջին Հայքն անկախ հայտարարում:

Հուստինիանոսը ապստամբների դեմ է ուղարկում մի խոշոր բանակ՝ Սիտտա անունով զորավարի գլխավորությամբ: Վերջինս դալիս է Առաջին Հայք, բայց ռազմական գործողություններ չի սկսում, այլ աշխատում է խաղաղ ճանապարհով հնազանդեցնել ապստամբներին՝ խոստանալով միջնորդել արքունիքի ուղև՝ ներողամիտ գտնվելու նրանց նկատմամբ: Սակայն կայսրը հրաման է ուղարկում Սիտտային՝ անհապաղ ճնշել ապստամբությունը և պատժել մեղավորներին:

Բյուզանդական բանակը սկսում է իր ռազմական գործողությունները: Վտանգավոր այդ պահին տեղի հայ քաղաքական շերտանները միավորում են իրենց ուժերը և դիմադրում բյուզանդական բանակին: Ապստամբներին հաջողվում է զլխսովին շարժել բյուզանդացիներին և փախուստի մատնել նրանց: Սպանվում է նաև բյուզանդական բանակի հրամանատար Սիտտան: Ապստամբները մաքրում են Առաջին Հայքը բյուզանդական զորքերից, իսկ իրենք ամրանում բերդերում ու ամրոցներում:

Առաջին Հայքի հայ հայրենասերներին պատժելու համար Հուստինիանոսն անմիջապես նոր ուժեր է ուղարկում՝ Բուզ զորավարի գլխավորությամբ: Սա, որ վերին աստիճանի խորամանկ անձնավորություն էր, գալով Առաջին Հայք, նույնպես ռազմական գործողություններ չի սկսում, այլ փորձում է ապստամբներին հնազանդեցնել խաղաղ ճանապարհով: Սակայն, նախարարներից շատերը, որ քանիցս փորձվել էին և ծանոթ էին բյուզանդական նենգ քաղաքականությանը, հրաժարվում են զալ բյուզանդական զորահրամանատարի մոտ բանակցության: Միամիտ է գտնվում միայն ապրստամբների ղեկավարը՝ Հովհաննես Արշակունին, որը հավատալով Բուզին, մեկնում է նրա մոտ որպես նրա անձնական բարեկամ: Հովհաննես Արշակունու հետ է լինում նաև նրա փեսան՝ Վասակը:

Երեկոյան՝ կերուխումի թեժ պահին, բյուզանդական զորքերը շրջապատում են այն տունը, ուր գտնվում էին Հովհաննեսն աւ իր հիեսան։ Հովհաննեսն սպանվում է նենգադավ բարեկամի ձեռքով, իսկ Վասակին հաշոդվում է մեծ ճարպկությամբ դուրս գալ որոգայթից, փախչել ու ազատվել։

Ապստամբներին այլևս դժվար էր շարունակել պայքարը բյուզանդական կազմակերպված բանակների դեմ, ուստի նրանց ղեկավարները հարկադրված են լինում տեղափոխվել Արևելյան Հայաստան, որից հետո բյուզանդացիներն արյան մեջ փնդդում են Առաջին Հայքի ապստամբութիւնը։

Ապստամբության ճնշումից հետո Արևելյան Հայաստան փախած հայ նախարարները պատգամավորութիւն են ուղարկում պարսկական խոսրով Նուշիրվան թագավորի մոտ և օգնութիւն խնդրում նրանից։ Խոսրովը, որ անհանգստացած էր Բյուզանդիայի՝ Արևելքում վարած քաղաքականութիւնից և վաղուց էր առիթ փնտրում նրա հետ պատերազմելու, օգտվում է հանգամանքից և ռազմական գործողութիւններ սկսում Բյուզանդիայի դեմ։ Բյուզանդիայից դժգոհ ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովրդի գործուն արակցութիւնը՝ նրան հաշոդվում և հաղթանակ տանել Բյուզանդիայի դեմ և հասնել մինչև Անտիոք ու գրավել այն։

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև պատերազմական գործողութիւնները Հայաստանում շարունակվում են մինչև 562 թվականը, երբ կողմերը համաձայնութիւն են գալիս և կնքում հաշտութիւն պայմանագիր՝ 50 տարի ժամանակով։ Ըստ այդ պայմանագրի, երկու երկրների սահմանը մնում էր հինը։ Իսցի այդ, Բյուզանդիան պարտավորվում էր տարեկան 30 000 ոսկի վճարել Ճորա պահակի պաշտպանութիւն համար։ Պարսկա-բյուզանդական այս պատերազմի ժամանակ ամենից շատ տուժողը Հայաստանն էր։

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆՎԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ VI ԴԱՐՈՒՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՒԱՆՈՒՄԸ

Հայաստանի
տնտեսական ու
քաղաքական վիճակը VI դարում

VI դարում հայ ժողովրդի դրութիւնը մխիթարական վիճակում չէր նաև Արևելյան՝ մարզպանական Հայաստանում։ Իր ասիմիլյատորական քաղաքականութիւն մեջ պարսկական արքունիքը հետ չէր մնում Բյուզանդիայից։ Հայաստանի ներքին անկախութիւնը վերացնելու ուղղու-

թյամբ առանձնապես լուրջ քայլեր կատարվեցին խոսքով Նուշիր-վան թագավորի երկարատև գահակալության շրջանում (531—578),

Պարսկական տիրապետության տակ Հայաստանը, 'կրաստանի և Աղվանից աշխարհի հետ միասին, մտնում էր Պարսկաստանի Հյուսիսային երկրամասի կամ քուստակի մեջ (Պարսկաստանը բաժանված էր նման չորս քուստակների): Հյուսիսային քուստակի վարչական կենտրոնը Գանձակն էր՝ Ուրմիայի լճի հարավ-արևելքում: Ըստ սահմանված կարգի ամեն մի քուստակ ուներ իր վարչական և զինվորական բարձրատիճան սպաշտոնյան. առաջինը կոչվում էր «պատգոսպան», իսկ երկրորդը՝ «սպարապետ»: Պատգոսպանի պարտավորության մեջ էին մտնում հարկեր հավաքելը, պետական շինարարությունը և այլն, իսկ սպարապետի՝ զինվորական հրամանատարությունը: Երկրամասերն իրենց հերթին բաժանվում էին վարչական ալեքի մանր մասերի՝ «մարզերի» և «շահրյարներ»:

Արևելյան Հայաստանը կազմում էր առանձին մարզպանություն: 571 թվականից նրա կազմից առանձնացվեց Սյունիքը և Հայաստանից անկախ «շահրյարություն» ճանաչվեց: Հայաստանի մարզպանները ենթարկվում էին երկրամասերի պատգոսպանին և սպարապետին ու պարտավոր էին վճարել արքունիքի կողմից նախապես սահմանված հարկը: Նրանց պարտքն էր նաև կովի ժամանակ սպարապետի տրամադրության տակ դնել իրենց զինված ուժերը և կատարել այն բոլոր հրամանները, որը կտրվեին նրանց:

Հայաստանի տնտեսական կյանքը VI դարում, նախորդ շրջանի համեմատությամբ, նշանակալի տեղաշարժեր է կատարում: 'Իրան զղալի շաիրով նպաստում է այդ դարաշրջանի աշխույժ տարանցիկ առևտուրը, որի մեջ խոշոր դեր է ունեցել առանձնապես Արևելյան Հայաստանը: VII դարի հայ դիտնական Անանիա Շիրակացու «Իրդոնաչափք» վերնագրով աշխատությունից երևում է, որ VI—VII դարերում Հայաստանի վրայով անցնելիս են եղել զանազան ուղղություններով 6 մայրուղիներ՝ 1) Դվին—Կարին—Կոլոնիա՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս, 2) Դվին—Խլաթ—Ուոհա՝ դեպի Երուսաղեմ, 3) Դվին—Բերդկունք—Պարտավ՝ դեպի Կասպից ծով, 4) Դվին—Նախիջևան՝ դեպի Գանձակ—Շահաստան, 5) Նախիջևան—Սյունիք—Վարդանակերտ—Փայտակարան՝ դեպի Կասպից ծով և, վերջապես, 6) Դվին—Կաղբ՝ դեպի Թիֆլիս: Պատմական տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստան էին բերվում ապրանքներ հեռավոր Հընդ-

Վլաստանից, Չինաստանից, Միջին Ասիայից, Բյուզանդիայից և այլ
ձերկրներէից:

Առևտրական այդ մայրուղիներէ վրա Հայաստանում զարգա-
նում են մի շարք քաղաքներ, որոնցից առանձնապէս խոշոր դեր է
կատարում Դիլիքը: VI դարի հուլիս պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարա-
ցին հետևյալ տեղեկութիւնն է տալիս Դիլիքի մասին. «Դիլիքը շատ
քերքի երկիր է: Նա ունի քարեխառն օդ և լավ ջուր: Թեոզոպոլ-
սից գտնվում է ութ օրվա ճանապարհի հեռավորութեան վրա: Այս-
տեղ գաշտերը հարթ են և հարմար: Իրար մոտիկ քաղմաթիվ
գյուղեր կան, որոնք զբաղեցված են առևտրականներով, որովհետև
Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից, Պարսկաստանից և Հռոմի
գերիշխանութեան տակ գտնված գրեթէ բոլոր ժողովուրդներից
այստեղ են բերվում ապրանքներ, որոնցով և առևտուր են անում»:

Հայաստանը տարանցիկ առևտրի մեջ գործուն մասնակցութիւն
է ունեցել: Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ից երևում է, որ Հայաս-
տանը արտադրել է հետևյալ ապրանքները. Բարձր Հայքում նշվում
է աղբ, Չորրորդ Հայքում՝ «քյուրեղ» կոչվող թանկատէին քարը.
Աղձնիքում՝ հրկաթն ու դիմորը, Տուրոսերանում՝ պղինձը, նավթը,
երկաթը և մեղրը, Կորճեքում՝ զառիկը և շահանդակը, Վասպուրա-
կանում՝ ձուկը, Արցախում՝ քարախոնկը, Փայտաղարանում՝ բամ-
բակը, Այրարատում՝ որդան կարմիր ներկը և այլն: Չենք խոսում
դեռ դեղաբույսերի և այլ ապրանքների մասին, որոնք հիշված են
նաև այլ աղբյուրներում:

Հայաստանի քաղաքների և առևտրական կայանքի նման աշ-
խութացումը, հասկանալի է, չէր կարող շունենալ իր անդրադարձու-
մը սոցիալ-տնտեսական կայանքում: Մատենապարհական տեղեկու-
թիւններից ւերևում է, որ հայ որոշ իշխաններ և հոգևորականներ
սկսում են առևտրով զբաղվել: Քաղաքներում ուժեղանում է վաշ-
խառութիւնը: Ներսէս կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնյան
եպիսկոպոսի 554 թվականին գրած կանոններում՝ բացասական
եւրեւոյթների շարքում նշվում է նաև վաշխառութիւնը: Կենտրոն վիճ-
չի ու ավելի են սրվում ու խորանում հակասութիւնները երկու հիմ-
նական դասակարգերի միջև:

Հայ նախարարները, շնայած վտասալական կախման մեջ էին,
իրենց տիրութիւնների սահմաններում շարունակում էին պահպանել
նախկին կիսանկախ վիճակը. իրենք էին ժողովրդից հարկ հավա-
քողները, իրենց նախարարութեան գերագույն իրավասուները, նրանց
անմիջական տրամադրութեան տակ էր գտնվում սովյալ շրջանի ղո-

րամասը, իրենք էին իրենց բերգերի և ամբուսթյունների տերերը և այլն:

Պարսկական արքունիքը, Վահան Մամիկոնյանից հետո ևս, որոշ ժամանակ շարունակում էր Հայաստանի մարզպան յշանակիչ հայ նախարարներից: ՎI դարում որպես մարզպան պաշտոնավարել են Վարդ Պատրիկը (506—509), իսկ հետագայում՝ Մծեծ Գնունին (521—555): Սակայն Մծեծ Գնունուց հետո նախկին կարգը փոխվեց և մարզպանության պաշտոնը նորից սկսեցին տալ պարսիկներին:

Պարսից արքունիքը իր լուծը Հայաստանում ծանրացնելու նըպատակով առաջին հերթին ավելացնում էր ժողովրդից դանձվող հարկերը: Թագավորի հանձնարարությամբ կատարվում է մարդահամար, շախմատում էին Հայաստանի սլիտանի վարելահողերն ու մարդագետիկները և ժողովրդից գլխահարկն ու հողահարկը սկսում էին դանձել նոր ցուցակներով: Հարկերը հավաքում էին երեք նվագով: Ըստ որում, գլխահարկը վերցվում էր միայն շինականներից և ռամիկներից (ազատանին և հոգևորականներն ազատ էին հարկերից), իսկ հողային հարկը գանձում էին բոլորից: Վախահաս յուրաքանչյուր մարդուց դանձում էին 4-ից մինչև 12 դրամ, որը բավական խոշոր մի գումար էր: Հարկերի մի մասը պահանջում էին դրամով, իսկ այն ժամանակվա պայմաններում այնքան էլ հեշտ չէր դրամ ճարելը:

Հայ շինականը և քաղաքային ռամիկը, պարսկական արքունիքին վճարած հարկից բացի, ծանր պարտավորություն ունեին նաև իրենց աշխարհիկ և հոգևոր տիրակալների հանդեպ. նրանք պարտավոր էին իրենց եկամտից բավական խոշոր բաժին հանել նաև նրանց:

Ըստ եկեղեցական ժողովներից մեկի սահմանած կարգի, գյուղացիները գյուղի երեցին պարտավոր էին «սլուղի» տալ հետևյալ կարգով. թվանիկը (հարուստ գյուղացին) պարտավոր էր վճարել 4 դրիվ ցորեն (մոտ 40 կիլոգրամ), 6 գրիվ (մոտ 60 կիլոգրամ) դարի և 16 բոժակ մեղր: Զբավոր գյուղացին պարտավոր էր տալ դրա կեսը և դինի՝ որքան կամենա, իսկ վարելահող և այգի չունեցողը՝ ոչինչ: Բացի այդ, ոչխար ունեցողը պետք է տար մեկ ոչխար, 3 ոչխարի բուրդ՝ և մեկ գլուխ պանիր, ձիեր ունեցողը՝ մեկ ավանակ, իսկ խոշոր եղջերավոր անասուններ ունեցողը՝ մեկ հորթ:

Ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով շքավոր գյուղացիներից ոմանք հարկադրված էին լինում իրենց հողամասերը վաճառել միջակ կամ հարուստ հողատիրոջը, զրկվել սեփական հողամասից և ընկնել ստրկական վիճակի մեջ:

VII դարի հայ եկեղեցական գործիչներից մեկը՝ Հովհան Մայրավանեցին, իր քարոզներից մեկի մեջ ահադանգում է բարիքների ստեղծող հասարակական խավի անմխիթար վիճակը և առաջարկում լուրջ ուշադրություն դարձնել ընչազուրկ դուրազիների վրա և բարելավել նրանց դրությունը:

Նույն հեղինակը ժամանակակիցների ուշադրությունն է հրավիրում նաև հասարակական մի այլ արատավոր խավի՝ վաշխառուների վրա: Գյուղացիները, ասում է նա, հաճախ հարկադրված են լինում հարկ վճարելու համար դիմել վաշխառուներին և նրանցից տոկոսով փող խնդրել, իսկ վաշխառուներն օգտվելով առիթից դրամ են տալիս անխիղճ տոկոսներով, և երբ գյուղացիները ի վիճակի չեն լինում վճարելու վերջրած դրամն իր տոկոսներով, այս ստրկական վիճակի մեջ են գցում նրանց: Վաշխառուն, ասում է Մայրավանեցին, «անխիղճ ձևով ծծում է չքավորների արյունը... ցանք շարած՝ բերք է հավաքում... այն ժամանակ, երբ երկրագործը անձրև, առատություն և լիութուն է ցանկանում. վաշխառուն երազում է սով և հարածուն շահույթ»:

Այսպիսով, մարզպանական Հայաստանում ևս աշխատավոր բնակչության դրությունը մխիթարական չէր: Նա գտնվում էր և՛ պարսկական նվաճողների, և՛ տեղական աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների կրկնակի հարստահարության տակ:

VI դարի կեսերից սկսած պարսկական արքունիքը նորից ասպարեղ է բերում անցյալ դարում Հայաստանում հաշոդությունը շղթա տած իր կրոնափոխության ծրագիրը: Ակզբում նա ամեն կերպ քաջալերում է հայ եկեղեցու՝ բյուզանդական երկարակուսության դեմ՝ մղած պայքարը, ցանկանալով թույլ շտալ երկու եկեղեցիներին միասնությունը: Հետագայում, սակայն, երբ ստեղծվում են քաղաքական նպաստավոր պայմաններ, նա նորից փորձեր է անում դրադաշտությունը հիմնավորել Հայաստանում, վրաստանում և Աղվանից աշխարհում:

Պարսկական արքունիքի՝ Հայաստանում վարած անտեսական, վարչական և պաշտպարական այս քաղաքականության հետևանքով առաջանում են դժգոհություններ հայ ժողովրդի գրեթե բոլոր խավերի մեջ. հայ իշխանները դժգոհ էին իրենց իրավունքներին ըստպանուցող վտանգը տեսնելով, հայ շինականները դժգոհ էին կրկնակի և դաժան հարստահարության ենթարկվելու համար, հայ հոգևորականները դժգոհ էին կրոնափոխության վտանգի պատճառով: Շուտով այդ դժգոհությունները խորանում և փոխվում են ազատագրական հղոր շարժումների և ապստամբության:

571—572 թվա- կանների ապստամ- բությունը

Պարսկական բռնապետության դեմ Արևելյան Հայաստանում նոր ապստամբությունը բռնկվում է 571—572 թ.։ Այդ ապստամբության մասին հայկական պատմիչներից տեղեկություններ են հաղորդում Սեբեոսը (VII դար) և Ստեփանոս Ասողիկը (X—XI դար)։ Օտար պատմիչների տեղեկություններից արժանահավատ է VI դարի դեպքերի ժամանակակից, ասորի մատենագիր Հովհաննես Սփեսացու վկայությունը. նա անձամբ հանդիպում է Խննեից ապստամբության մասնակիցների հետ և արձանագրել նրանց պատմածները։ Պատմիչները ապստամբության պատճառները հիմնականում երեքն են համարում՝ 1) հարկերի աննախընթաց ծանրացումը, 2) հայ իշխանների իրավունքների ոտնաձգումը և 3) կրոնափոխության հարկադրանքը։

Ըստ պատմական տեղեկությունների, Խոսրով Նուշիրվանը արտակարգ լիազորություններով Հայաստանի մարզպան է նշանակում իր ազգական Սուրեն՝ Վշնասպին։ Սա, դալով Հայաստան, առաջին հերթին ծանրացնում է ժողովրդից զանձվող հարկերը, հալածում, հետապնդում է հայ իշխաններից ոմանց, դրապաշտությունը Հայաստանում տարածելու համար ակտում է ատրուշաններ կառուցելու, Հովհաննես Սփեսացու մի տեղեկությունից երևում է, որ Սուրեն մարզպանը այդ ամենն արել է ոչ թե իր անձնական նախաձեռնությամբ, այլ նախապես ունեցել է պարսկական արքունիքի հրահանգը։

Այդ ժամանակ հայկական զորքերի հրամանատարն էր Վարդան Մամիկոնյանը, որը, ի տարբերություն V դարի Վարդան Մամիկոնյանի, պատմության մեջ կոչվում է Կարմիր Վարդան։ Վարդանը, պարսկական արքունիքի նկատմամբ բնդհանուր դժգոհություն ունենալուց բացի, ուներ նաև անձնական թշնամանք Սուրեն մարզպանի դեմ, որովհետև վերջինս սպանել էր իր եղբորը՝ Մանվելին։ Ապստամբությունը կազմակերպելու դորձում մեծ դեր է կատարում նաև կաթողիկոս Հովհաննես II Գարեղենեցին։

Մատենադիրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ ապստամբությունը ևս նախապես մտածված և կազմակերպված է եղել։ Վարդան Մամիկոնյանը և կաթողիկոսը նախապես հատուկ պատգամավորություն են ուղարկում Կոստանդնուպոլիս, Հուստինոս կայսրից օգնություն խնդրելու։ Կայսրը հաստատապես խոստանում է օգնել հայերին նա հայտարարում է, որ ինքն ամեն ջանք գործ կդնի ազատագրելու և իր գերիշխանության տակ վերցնելու։

Արևելյան Հայաստանը, և եթե ռազմական դորժողություններն անհաջող դասավորվեն, ապա ինքը ապաստան կտա ապստամբության ղեկավարներին և նրանց շի հանձնի սլարսկական իշխանություններին:

Արևելյան Հայաստանի ապստամբության ղեկավարները միաժամանակ ապստամբություն են ուղարկում Վրաստան և Ադվանից աշխարհը և օգնություն խնդրում նրանցից: Նրանք ևս խոստանում են արջակցել հայ ապստամբներին: Վրաստանում ապստամբությունը ղեկավարում էր Գուրգենը, իսկ Ադվանից աշխարհում՝ Շիրոն:

Հայաստանում ապստամբներն սկսում են կազմակերպել իրենց զորամասերը՝ հասցնելով տասը հազար հոգու: Ապստամբության ղեկավար է նշանակվում Վարդան Մամիկոնյանը: Ապահովության համար կաթողիկոսարանի գանձարանը, արժեքավոր իրերը և դիվանը տեղափոխում են Թեոդոպոլիս:

Հայ ապստամբների այս նախապատրաստությունը, իհարկե, չէր կարող վրիպել սլարսկական մարզպանի աչքից, որը հնադանդության էր հրավիրում ժողովրդին: Վարդան Մամիկոնյանը և կաթողիկոսը պահանջում են դադարեցնել ատրուշանների շինարարությունը, պարսկական զորքերը դուրս հանել երկրից և կարգավորել ժողովրդից գանձվող հարկերը: Մարզպանը մեկնում է Տիգրոն՝ գեկուցման:

Խոսքով թագավորը, երբ իմանում է հայերի մտադրությունը, դազազում է, գորք է տալիս Սուրենին և կարգադրում շտապ վերադառնալ Հայաստան՝ ճնշելու ապստամբությունը և բնաջինջ անելու հայերին: Նա միաժամանակ ցանկանում է իմանալ, թե ի՞նչ դիրքորոշում ունի ապստամբների նկատմամբ բյուզանդական արքունիքը: Այդ նպատակով նա պատգամավորություն է ուղարկում Կոստանդնուպոլիս՝ սլահանջելով ալդ տարվա 30 000 ոսկու ռազմատուգանքը: Կայսրը հրաժարվում է մճարել ռազմատուգանքը, իսկ հայ ապստամբների մասին հայտարարում է, որ եթե նրանք ապստամբեն, ապա ինքը պաշտպանության տակ է առնելու նրանց:

Դրանից հետո պարսիկ մարզպանը, 15 000-անոց զորաբանակի գլուխ անցած, շարժվում է Արևելյան Հայաստան՝ ճնշելու ապստամբությունը:

VII դարի սլատմիչ Հովհան Մամիկոնյանն իր «Կատմութիւն Տարօսոյ» աշխատության մեջ գրի է առել ժողովրդական առաջաելախառն այն զրույցները, որոնք հյուսվել են ազատագրական այս պայքարի շուրջը և դեռ թարմ են եղել ժողովրդի հիշողության

մեջ, Ըստ այդ զրույցների, Սուրենն իր զորքով գալիս է Հայաստան և բանտարկված տեսնում իր հղբայր Վախթանգին և նրա կնոջն ու որդուն, նա պահանջում է ապստամբներից, ի հաշիվ Հայաստանի վճարելիք հարկի, բանտից ազատել իր հղորդն ու նրա ընտանիքին: Ըստ Հովհան Մամիկոնյանի, նա դիմել է ապստամբների ղեկավարներից մեկին՝ Մմբատին, հետևյալ խոսքերով. «Իշխան հզոր աշխարհիս Հայոց, տուր զայս կին և զորդի (ձերբակալված Վախթանգի կինը և որդին) պարսից արքայի տուրս: Սմբատը պատասխանել է. «...Մեռեալ շուն մի որ դայն ճաշ ուտէ առանց գնոյ ոչ տամ, թող թե զդոսառ»:

Պարսկական բանակը, մարդպանի գլխավորութեամբ, գալիս հասնում է Դվին: Նրանց զալուստն ավելի է դայրացնում հայ հայրենասերներին: Նրանք վերջնականապես համոզվում են, որ պարսկական արքունիքը նպատակ չունի փոխել իր քաղաքականությունը Հայաստանում: Սպասելն արդեն անիմաստ էր: Եվ ահա հուլիական բանակը, որ մինչև մարդպանի գալն ավելացել էր և հասել 20000-ի, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ, 572 թվականի փետրվարի 2-ին, երեքշաբթի օրը, հարձակվում է Դվինում դտնվող պարսկական զորքերի վրա: Պարսիկները, անակնկալի եկած, չեն կարողանում կաղձակեցնել պաշտպանությունը և դիմում են փախուստի: Սակայն գյուրին չի չինոթ Հայաստանից փախչել ազատվելը. նրանց մեծ մասն սպանվում է: Սպանվում է նաև պարսկական մարդպան Սուրենը: Ըստ Երրակացու թվաբանական մի խճուղի մեջ բերված տեղեկություն, մարդպան Սուրենին սպանողը եղել է Զորակ Կամսարականը:

Խոսքովը, պարսկական զորքերի՝ Հայաստանում կոտորվելու լուրն առնելով, կարգադրում է անմիջապես նոր զորաբանակ ուղարկել Հայաստան՝ ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելու համար: Բայց իր խորհրդականները համոզում են նրան սուր միջոցների չդիմել և փորձել ապստամբներին հնազանդեցնել համոզելով: Լեյդ նպատակով, պարսկական արքունիքը պատվամալորություն է ուղարկում Հայաստան՝ Սեբուխտ անունով մի պաշտոնյայի գլխավորությամբ: Ապստամբները, սակայն, արդելում են պատգամավորությամբ մտնել Հայաստան և հրամարվում են բանակեցել նրա հետ:

Պարսկական արքունիքը Հայաստան է ուղարկում նոր բանակ՝ Միհրան Մեհենվանդակի գլխավորությամբ: Հայկական և պարսկական զորքերի միջև ճակատամարտը տեղի է ունենում Խաղամախյա դաշտում: Այստեղ պարսկական զորքը խայտառակ պարտություն է

կրում. հրամանատարը հազիվ է կարողանում փախչել և ազատվել:

Հայաստանը և իր դրացիներ Վրաստանն ու Աղվանքը դուրս են դալիս պարսկական զերիշխանության տակից և մտնում Քյուզանդիայի զերիշխանության տակ: Սակայն պարսկական արքունիքը չէր կարող այդքան հեշտության մասին Քյուզանդիային զիջել Հայաստանըն ու Անդրկովկասը, որի պատճառով երկու խոշոր պետությունների՝ Քյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բռնկվում է պատերազմ, որը սրող բնոհաստումներով տևում է ավելի քան 20 տարի:

Հայաստանում բռնկված ապստամբությունը ճնշելու նպատակով Պարսկաստանը կազմակերպում է բազմաթիվ արշավանքներ, որոնք բոլորն էլ անհաջողությամբ են վերջանում: Հայ հայրենասերներն անօրինակ քաջությամբ և հնարամտությամբ պաշտպանում են Հայաստանն օտարերկրյա նվաճողներից:

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմները և Հայաստանի երկրորդ բաժանումը

575 թվականին պարսիկներն ու բյուզանդացիները համաձայնության են դալիս և զինադադար կնքում: Պարսից արքունիքը օգտվելով առիթից, աշխատում է բռնի ուժով հնազանդեցնել հայ ապստամբներին: Հայերն իրենց փոքրաթիվ ուժերով հերոսական զի-

մադրություն են ցույց տալիս պարսկական զորարանակին:

Պարսիկների և բյուզանդացիների միջև ռազմական գործողությունները նորից սկսվում են 576 թվականին: Նոր փորձեր են լինում հաշտություն կնքելու, սակայն կողմերը համաձայնության չեն գալիս: Պարսկական արքունիքը ցանկանում էր ստանալ նախկինում սահմանված տարեկան 30 000 ոսկի ռազմատուղանքը, նա պահանջում էր նաև Արևելյան Հայաստանի գործերին շմիջամտել, իսկ Բյուզանդիան հրաժարվում է: 580 թվականին բյուզանդական մովսեղ բանակի հրամանատարներն են նշանակվում Մորիկը (որը հետագայում կայսր դարձավ և դահակալեց 582—602) և ծագումով հայ Ներսես զորավորը, որոնք մի շարք ճակատամարտերում խորատակիչ հարվածներ են հասցնում պարսիկներին և դրանով որոշում պատերազմի ելքը:

Պարսկա-բյուզանդական այս պատերազմի հետևանքներն առանձնապես ծանր են լինում Հայաստանի համար, որը տրորվում էր կովոզ բանակների ոտքերի տակ: Երկու կողմից Հայաստան խուժած օտար բանակներն ավերում էին երկիրը և անարգել կողոպտում բնակչությանը: Հայ երիտասարդության զգալի մասը, առան-

ձին զորամասեր կազմած մասնակցում էր պատերազմական գործողութիւններին՝ բյուզանդացիների կողմում:

Երկարամյա պատերազմի հետեանքները ծանր են լինում նաև Պարսկաստանի համար, որի բանակում 589 թվականին ապստամբութուն է բռնկվում Որմիզդ թագավորի դեմ: Ապստամբութիւնը գլխավորում էր Վահրամ Զուրինը՝ պարսկական զորքի հրամանատարը: Ապստամբները կուրացնում են Որմիզդ թագավորին և նոր թագավոր հռչակում նրա փոքրահասակ որդուն՝ Խոսրովին: Սակայն վերջինս վստահութիւն չի ունենում ապստամբների նկատմամբ և ապստամբների հետ ունեցած անհաշող մի ընդհարումից հետո փախչում է Բյուզանդիա և ինդրում Մորիկի օգնութիւնը: Խոսրովը խոստանում է՝ գահի վրա հաստատվելուց հետո՝ Բյուզանդիային զիջել Միջագետքի և Անդրկովկասի մի շարք տիրամասեր ու Արևելյան Հայաստանը:

Մորիկն ընդունում է Խոսրովի առաջարկը և նոր զորամասեր ուղարկում արևելք: Հայաստանում ևս հայկական զորազնդերը, թվով 15 000 հոգի, Տարոնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բաղրատունու գլխավորութամբ, պատրաստվում են կռիւի Վահրամ Զուրինը փորձում է հայերին դրավել իր կողմը և խոստանում նրանց անկախութիւն շնորհել, եթե օգնեն իրեն՝ հաղթելու Խոսրովին: Սեբեոսն իր Պատմութեան մեջ բերել է Վահրամ Զուրինի՝ հայերին ուղարկած նամակի պատճենը: Հայերը, ըստ հիշուածի, հույս չունենալով, որ Զուրինը կարող է հաջողութիւն ունենալ, հրաժարվում են նրան օգնելուց:

Զուրինի և Խոսրովին օգնող բյուզանդական զորքերի միջև կռիվը տեղի է ունենում Ատրպատականում: Զուրինը պարտվում է և դիմում փախուստի: Բյուզանդական զորքերը Խոսրովին հաստատում են Պարսկաստանի գահի վրա: Դրանով վերջանում են պարսկա-բյուզանդական արշուճող կռիւները:

Երկարամյա այդ կռիւները, որոնց մասնակցում էին հայերը՝ Բյուզանդիայի կողմում, ոչ միայն չեն գնահատվում կայսրութեան կողմից, այլև վերջնական հաղթանակից հետո Մորիկն սկսում է իրագործել Հայաստանը՝ առանց հայերի, իր որդեկրած քաղաքականութիւնը: Նա աշխատում է առաջին հերթին Հայաստանից դուրս հանել հայկական ռազմական ուժերը:

Սեբեոսը բերել է հայերի մասին Մորիկ կայսեր մի նամակը՝ ուղղված պարսից Խոսրով թագավորին: Նամակում Մորիկը հետևյալն է գրել. «Մեր երկուսի մեջ խոստր և անհնազանդ մի ժողովուրդ կա... Եկ, ասում է նա, ես իմ մասում զոնելած (հայերին)

հավաքեմ և տեղափոխեմ Թրակիա, իսկ դու քո մասի հայերին հավաքիր և տեղափոխիր Արևելք. եթե կմեռնեն՝ մեր թշնամիները կըմեռնեն, իսկ եթե կմեռոցնեն՝ մեր թշնամիներին կմեռոցնեն»:

Բյուզանդիայի քրիստոնյա կայսրը ոչ միայն հայերին արտաքսելու ծրագիր էր կազմում, այլև աշխատում էր այն իրագործել կյանքում: Նրա կարգադրությամբ Հայաստանում կազմվում է երկու հազար հոգուց կազմված երկու գունդ՝ Սմբատ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ՝ Թրակիա ուղարկելու նրա պատահով, Սմբատ Մամիկոնյանն իր գունդը տանում է Կոստանդնուպոլիս՝ Սեբաստիայի վրայով, իսկ մյուս գունդը, շքանկանալով հայրենիքից հեռանալ, ճանապարհին ապստամբում և ամբաստում է լեոներում: Ապստամբության դուրս է կանգնում Սմբատ Բագրատունին: Նրանց միանում են Բյուզանդիայի քաղաքականությանից զոգոհ մյուս հայ նախարարները ևս: Նրանց բոլորին, ըստ Սեբեոսի վկայության, մի ցանկությու՛ն էր համակում՝ «զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս ֆրակացոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»:

Շուտով բյուզանդացիներին հաջողվում է ճնշել սոյստամբությունը և Սմբատ իշխանին բռնել ու շղթայակապ տանել Կոստանդնուպոլիս: Սմբատին դատապարտում են մահվան՝ կրկեսում գիշատիչ գազանների առջև նետելու միջոցով: Սակայն հայ իշխանը, որը բարձրահասակ, թիկնեղ և մեծ ուժի տեր էր, կարողանում է հաջողությամբ կռվել գազանների դեմ, սպանել իրեն հոշոտելու նետված գազաններին և արժանանալ հանդիսականների, այդ թրվում նաև կայսեր հիացմունքին և ներմանը:

Նրկար բանակցությանններից հետո 591 թվականին Բյուզանդիան և Պարսկաստանը վերջնական համաձայնության են գալիս և երկրորդ անգամ Հայաստանը բաժանում իրար մեջ: Ըստ նոր բաժանման, Բյուզանդիային են անցնում Տուրուքերան նահանգը և Այրարատյան նահանգի մեծ մասը: Բաժանման սահմանագիծ է դառնում Ազատ գետը, կողովիտ գավառը, Մակուն՝ մինչև Վանա լիճը:

Հայաստանի նոր բաժանումը ավելի է խորացնում նրա քաղաքական անջատվածությունը: Գտնվում են հայ եկեղեցականներ, որոնք հարում են քաղկեդոնականությանը և կայսրության կամակատարները դառնում:

Հայաստանում ստեղծվում է երկու կաթողիկոսություն. մեկի կաթողիկոսն է դառնում հակաքաղկեդոնական Մովսես II Ողմառդեցին, որի գահանիստ կենտրոնը Իվինն էր, իսկ մյուսինը՝ քաղկեդոնական Հովհաննես Բագրևանդին, որի գահանիստ կենտրո-

ներ Ավան գյուղաքաղաքն էր: Եվ այս երկու կաթողիկոսները պայ-
քարում են իրար դեմ՝ ավելի խորացնելով հայ հասարակական-
կյանքի քաղաքական մասնատվածությունը:

591 թվականի բաժանումից հետո, մինչև Մորիկի մահը՝ 602
թվականը, Մերձավոր Արևելքը, այդ թվում նաև Հայաստանը, հա-
մեմատաբար գտնվում էր խաղաղ շրջանում: Այդ խաղաղությունն
այնքան ակնառու է հղել VI դարի 70—80-ական թվականների ան-
ընդմեջ պատերազմների փոթորիկներից հետո, որ ժողովրդի մեջ
առածի կարգն է անցել. «Անհոգ այնպես ես նստել, որ կարծես Մո-
րիկի ժամանակ լինի»:

Մերձավոր Արևելքի խաղաղությունը, սակայն, նորից խախտ-
վում է Մորիկի սպանությունից հետո, Փոկասի դահակալության
տարիներին (602—610): Պարսկաստանը, ցանկանալով օգուվի
Բյուզանդիայում տեղի ունեցող դահակալական կոիվներից, ինքը ևս
առաջարկում է իր թեկնածուն՝ Թևոզորոսին՝ Մորիկի կարծեցյալ
որդուն: Իր բարեկամի և բարեբարի վրեժն առնելու նպատակով
Խոսրովը 605 թվականին անցնում է բյուզանդական սահմանը և
վերցնում Գարան: Հետագայում, զարգացնելով պատերազմական
գործողությունները, նա հաջողությամբ առաջ է շարժվում և 609
թվականին հասնում մինչև Քաղկեդոն և սպառնում Կոստանդնու-
պոլսին: Ճակատագրական այդ սրահին Կոստանդնուպոլսում տեղի
է ունենում դահակալական մի նոր հեղաշրջում. գահընկեց են ա-
նում Փոկասին և գահ բարձրացնում Հերակլին (610—641):

Հերակլը փորձում է խաղաղություն կնքել Խոսրովի հետ, սա-
կայն վերջինս վճուականապես հրաժարվում է: Ընդհարումները նո-
րից են վերսկսվում և փոփոխակի հաջողություններով շարունակ-
վում մինչև 622 թ.: Պատերազմական գործողությունների ըն-
թացքը փոխվում է այն ժամանակ, երբ կայսրը բյուզանդական բա-
նակը համարում է նոր լեգեոններով: Հերակլին օդնում էր Մծեծ
Դնունի իշխանը՝ հայկական զնդով:

Պարսկական և բյուզանդական բանակների վճռական ճակա-
տամարտը տեղի է ունենում հին Նինվեի մոտերքում՝ 627 թվակա-
նին: Բյուզանդական բանակը վճռական հաղթանակ է տանում և
հետապնդելով թշնամուն, շարժվում է Տիգրոսի վրա: Այդ ժամա-
նակ խոռվություն է առաջանում պարսկական բանակում, և սպան-
վում է Խոսրովը: Պարսկական դահն է բարձրանում Կավառը, որը
628 թվականին Բյուզանդիայի հետ կնքում է հաշտության նոր պայ-
մանագիր:

Հերակլը Հայաստանի կյուրոպաղատ է նշանակում 'Կավիթ
Սահառունուն:

Հայաստանին, սակայն, վիճակված չէր խաղաղ ապրել, շուտով պատմության ասպարեզ է իջնում Լերաբական ֆալիֆարու-
թյունը և սկսում բախել երկու ախոյան երկրներին՝ Պարսկաստանի
և Բյուզանդիայի խարթված դռները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ IV—VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ գրի և գրականության ստեղծման շարժառիթը

Գծվար է բազմադարյան հայ մատենագրության մեջ մատենացույց անել մշակութային մի այլ ազնառու ու կարևոր հրևույթ, որը կարելի լինի համեմատության մեջ դնել հայ-

կական գրի և գրականության ստեղծման հետ: Հայկական գրի ըստեղծումը դարադուրս կաղմեց միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ և պաշտպանողական հզոր վահան հանդիսացավ օտարերկրյա նվաճողների վարած քաղաքականության դեմ: Հայ գիրը կայի հզոր միջոց հանդիսացավ ցրված հայության համար, այն բարձրացրեց ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցությունը՝ նախապատրաստելով նրան դալիք փորձություններին:

Հայ գրի և գրականության ստեղծումը, իհարկե, պատահականության արդյունք չէր, այլ պայմանավորված էր իր ժամանակի հայ հասարակական ու քաղաքական կյանքում առաջացած կենսական անհրաժեշտությամբ: Պատահական չէ, որ հայ գրի և գրականության անհրաժեշտությունը առաջացավ ո՛չ թե շրջորոգ դարում, երբ գոյություն ունեւր հայ անկախ պետականություն, այլ հինգերորդ դարում, երբ հայ ժողովուրդը ընկավ օտարի լծի տակ և սկսեց մաքաւել իր ֆիզիկական գոյության պահպանման համար:

387 թվականին, Հայաստանի բաժանումից հետո, ինչպես ասվել է, Հայաստանն ընկավ պարսկական և բյուզանդական տիրապետության տակ: Հայ պետականության կորուստը, սակայն, ներքին անկախության կորուստ չէր նշանակում: Հայ նախարարները ինչպես բյուզանդական, այնպես և պարսկական մասերում շարունակում էին պահպանել իրենց ներքին անկախությունը: Իրենց տի-

բույթների սահմաններում նրանք փոքրիկ թագավորներ էին. ունեին սեփական զորք, և իրենց ձեռքում էին պահում վարչական մի շարք իրավունքներ: Նախարարների վաստակական կախվածությունը պարսկական կամ բյուզանդական իշխանավորների հանդեպ արտահայտվում էր նրանով, որ նրանք պարտավոր էին վճարել նախապես սահմանված հարկը և պատերազմներին մասնակցել իրենց զորքերով:

Հայաստանի քաղաքական այս վիճակը, իհարկե, ցանկալի չէր ո՛չ Բյուզանդիային և ո՛չ էլ Պարսկաստանին: Կիսանկախ վիճակում գտնվող հայ նախարարները հնարավորություն ունեին օգտագործել հարմար առիթը և ապստամբել, մանավանդ որ ժողովուրդը չէր հանդուրժում օտարերկրյա լուծը: Բացի այդ, տիրակալների նպատակն էր ոչ միայն վերացնել հայ նախարարների ներքին անկախությունը, այլև ասիմիլյացիայի թեթարկել ուղղությունը: Ահա այս ծանր շրջանում, երբ երկիրը բաժանված էր երկու մասի, երբ երկու կողմերում էլ նվաճողները որոշակիորեն վարում էին ձուլողական քաղաքականություն, անհրաժեշտ էր ժողովրդին ղդաստուծյան և սպաքարի կոչել: Բախտորոշ այդ ժամանակում էական դեր ունեւր կատարելու հայ դիրն ու զրականությունը:

Ամենից մեծ վտանգը հայ ժողովրդին սպառնում էր քրիստոնեական Բյուզանդիան: Զուլողական քաղաքականության համար նա ուներ ավելի նպաստավոր հող հետևյալ պատճառով: Հեթանոսական հայ մշակույթին սպանիչ հարված հասցրեց նորամուտ քրիստոնեությունը: Ճիշտ չէ, որ հեթանոսությունն իր տեղը կամավոր զիջեց քրիստոնեությանը: Քրիստոնեությունը արտակարգ անհանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերեց դեպի հեթանոսական հայ մշակույթի Քրիստոնեության առաջին մեծ զոհերից մեկը կարելի է ասել, որ հեթանոսական հայ մշակույթը հանդիսացավ:

Լուսավորիչը և Տրդատը կրթություն էին ստացել հունական միջավայրում: Նրանք իրենց շրջապատել էին հույն և ասորի քարոզիչներով: Հեթանոս հայկական մատենադրություն արգելումից հետո Հայաստանում սկսեցին իշխող դիրք գրավել հունական և ասորական քարոզիչները, որոնք իրենց հետ բերում էին ոչ միայն նոր վարդապետությունը, այլև իրենց լեզուն և մատենագրությունը: Գրագրությունն սկսեցին վարել հունարեն և ասորերեն: Իպրոցներում հայ երեխաների հետ սկսեցին պարապել հունարեն և ասորերեն: Նույնիսկ եկեղեցական ծիսակատարությունները կատարվում էին հունարեն և ասորերեն լեզուներով: Եթե IV դարում, երբ գոյություն ունեւր հայ պետականություն, ստեղծված այդ վիճակն այն-

քան էլ վտանգավոր չէր, ապա Հայաստանի բաժանումից հետո, երբ նվաճողները հայ ժողովրդի նկատմամբ վարում էին ապագ-գայինացման քաղաքականություն, դրուժյունն է՛լ ավելի վտանգա-վոր դարձավ: Հայ ժողովուրդը կանգնեց մեծ փորձությունների առաջ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Բյուզանդական կայսրութունը հիմնված էր ոչ թե միասարր ժողովրդի վրա, այլ էթնիկական խառնարանի՝ հույների, ասորիների, հայերի, հրեաների և այլ ժո-ղովուրդների: Արքունիքը եռանդուն միջոցներ էր ձեռնարկում կայսրության սահմաններում գտնվող փոքր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի ձուլման ուղղությամբ:

Այդ քաղաքականության մեջ Բյուզանդական կայսրության գործուն աջակցի դերում հանդես էր գալիս քրիստոնեական եկեղե-ցին: Մինչև 451 թվականը, երբ դեռ չէին պառակտվիլ և ընդհանրա-կան, եկեղեցու մասն էին կազմում եղիպտացիները, ասորիները, Լեթովպացիներն ու այլ ժողովուրդներ, երբ նրանց մոտ դեռ չէր խախտվիլ հավատք Բյուզանդիայի նկատմամբ ու նրա վրա նա-յում էին իրլև քրիստոնեության սլաշսլպան սլետուժլան, նսլսստա-վոր սլայլմաններ էր ստեղծվել բլսլզանդական ձուլողական քաղա-քականության համար:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ, ինչպես ասվել է, ձուլողական քաղաքականություն էր վարում նաև Սասանյան Պարսկաստանը: Իր նսլստակին հասնելու համար նա ևս օգտագործում էր կրոնը և ցանկանում հայ ժողովրդին սլարտադրել զրադաշտական կրոնը: Պետք է նկատի ունենալ, որ հեթանոսական շրջանում հայերը սլաշ-տամունքով մոտ էին սլարսիկներին և քրիստոնեությունն ընդու-նելուց հետո նրանք առիղեղիորեն դեռ լէին պոկվել սլարսկական հավատարիքից, մանաւանդ՝ լեռնային շրջաններում: Իսկ այս նր-սլատուսլոր հող էր ստեղծում սլարսկական սրքունիքի վարած քա-ղաքականության համար: Այսպիսով, օտար ազդեցությունների դեմ դաղափարական սլայլքար մղելու համար գիր ու գրականու-թյուն էր հարկավոր:

Գրի և գրականության ստեղծման հիմնական շարժառիթներից մեկը, իհարկև, նաև քրիստոնեական ուսմունքը ժողովրդի մեջ սլս-սլադանդելն էր:

Հայ ժողովրդի սլատուժլան այս ծանր, բախտորոշ շրջանում է ահա, որ հանդես է գալիս հայ հայրենասեր մատուղրականների ալն ընտիր խումքը, որն ըմբռնելով ժամանակի մեծ խորհուրդը, հայ ժողովրդին սլադանացող ահավոր վտանգը, ձեռնարկում է հայ

գրի. և գրականութեան ստեղծմանը և հաջողութեամբ իրագործում այն: Լուսավորական այս մեծ շարժման հանճարեղ ղեկավարի և կազմակերպչի դերում հանդես է գալիս մեծ հայրենասիր Մեսրոպ Մաշտոցը:

Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ստեղծումը Մեսրոպ Մաշտոցի մասին մեզ տեղեկութիւն են հաղորդում հինգերորդ դարի երեք սլատմիչներ՝ Կորյունը, Մովսես Խորենացին և Ղազար Փարպեցին: Կորյունը եղև է Մաշտոցի ավագ աշակերտներից, գործուն մասնակցութիւն է ունեցել հայ գրի և գրականութեան ըստեղծմանը և իր ուսուցչի մահվանից հետո, որպես լավատեղյակ անձնավորութիւն, գրել և մեզ է թողել իր երախտավոր ուսուցչի կենսագրութիւնը՝ «Վարք Մաշտոցի» խորագրով:

Մաշտոցի մասին բացառիկ գրվատանքով է խոսում նաև Ղազար Փարպեցին: Նա ծանոթ է Կորյունի աշխատութեանը, տեղտեղ օգտվել է նրանից և, որպես արժանահավատ աղքատ, մատնացույց է անում այն. «Եթե որևէ մեկը կամենում է ավելի հավատարմի դիտենալ նրա (այսինքն՝ Մաշտոցի) գործունեութեան և հայերեն նշանագրերը ստեղծելու մասին, — դրում է նա, — թող կարդա և տեղեկանա սիրելի Կորյունի, հանգուցյալի աշակերտի գրածը...»:

Ուշ դարերի սլատմիչներից ու տարեգիրներից Մաշտոցի մասին տեղեկութիւններ են հաղորդում Անանիա Շիրակացին (VII դ.), Հովհաննիս Գրասխանակերացին (X դ.), Ստեփանոս Ասողիկը (X—XI դար), Սամվել Անեցին (XII դ.) և ուրիշներ: Սակայն նշված հեղինակների վկայութիւնները սլատմական մեծ արժեք չեն ներկայացնում, որովհետև նրանք, հիմնականում, օգտվել են Կորյունից, Մովսես Խորենացուց և Ղազար Փարպեցուց:

Մաշտոցի մասին մեզ տեղեկութիւն հաղորդող հեղինակները մեծ մասամբ եկեղեցականներ են և հայ գրի ու գրականութեան ըստեղծման մասին խոսում են կրոնա-քարոյախոսական տեսանկյունով: Որոշ սլատմիչների մասին կրոնական այդ շեշտն այնքան ուժեղ է, որ հաճախ միատրիկ հրաշապատումների մեջ մթազնվում է Մաշտոցի պայծառ կիրպարը որպես անձնվեր հայրենասիրի, մեծ ղիւանականի և խոշոր կազմակերպչի:

Ըստ Կորյունի տեղեկութեան Մաշտոցը ծնվել է Տուրուբերանի նահանգի Տարոն գաւառի Հացիկ կամ Հացեկաց դիւղում, որն իր անունը սահել էր մինչև մեր ժամանակները: Հոր անունը եղել է Վարդան:

Տոմարագիտական մոտաւոր հաշվումներով Մաշտոցը ծնված պետք է լինի 361—364 թվականներին: Մաշտոցը հունական

կրթութիւնն է ստացել Չորրորդ դարում Հայաստանում գործող բոլոր դպրոցները, առանց բացառութեան, ինչպէս ասել ենք, հունական կամ ասորական կրթութիւնն էին տալիս:

Մաշտոցի ստացած դաստիարակութեան հարցում ավելի հաճախական է այն ենթադրութիւնը, որ Մաշտոցը սովորել է Անտիոքում, կրթիանուսի նշանավոր դպրոցում: Այդ դպրոցի շրջանավարտներից են հղի համաշխարհային հռչակ վայելող մի շարք դեմքեր՝ Հովհան Ռակեբերանը, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Նազիազանցին, Թեոդորոս Մոսսուեստացին, Ղևոնդ Հայկազընը և ուրիշներ:

Տարանցի երիտասարդը իր կրթութիւնը ավարտելուց հետո գալիս է Վաղարշապատ, որն այն ժամանակ կոչվում էր Նոր քաղաք, և ծառայութեան մտնում հայ Արշակունիին սուրբունիքում Առաքիւնի հաղարայետութեան տարիներին: Մաշտոցի սկզբնական ծառայութիւնը արքունիքում որոշակի կապված է ղինվորական գործի հետ: Այդ երևում է Կորյունի մի ակնարկից, որ Մաշտոցը հմուտ էր աշխարհական կարգերի մեջ և ղինվորական արհեստը լավ տիրապետած լինելու համար՝ սիրված ղինվորականներից: Մաշտոցը, սակայն, արքունի ծառայութեան մեջ երկար չի մնում: Նա հոգեվոր կոչում է ընդունում և մեկնում քարոզչութեան Գողթն գավառը:

Ինչո՞վ բացատրել Մաշտոցի այս շրջադարձը ղինվորականից՝ հոգևորական գործին, ի՞նչն ստիպեց նրան այդ քայլն անելու: Եթէ հավատալու լինենք եկեղեցական պատմաբաններին, ապա այդ քայլն անելու գործից Մաշտոցի բարեսլաշտութիւնը: Սակայն ուշադիր քննելով պատմական սկզբնաղբյուրները, դալիս ենք այլ եզրակացութեան: Մաշտոցը պաշտօնավարելով հայկական արքունիքում, շփվելով հայ հասարակական ու քաղաքական լայն շրջանների հետ և մտիկից ծանոթանալով սրբակա-բյուրանական տիրակալներին ասպազդայնացման գիտաւորութեաններին, տեսնում էր այն ահռելի վտանգը, որ սպառնում էր հայ ժողովրդին, ուստի նրա մոտ արթնանում է այն գիտակցութիւնը, որ հայ ժողովրդի փրկութեան միակ միջոցը ինքնուրույն գիր ու գրականութիւն ունենալն է:

Այս մտածումի մեջ, ինչպէս երևում է, Մաշտոցը միայնակ չէր: Բայց ինչո՞վ, ինչպե՞ս կարող էր նա օգտակար լինել իր ժողովրդին, փրկել նրան կործանումից: Միակ ասպարեկը, ուր նա կարող էր գործել և իրականացնել իր նպատակները, հիկեղեցին էր. նա էր հանդիսանում ավատական գաղափարախոսութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը, նրան էին ենթարկվում դպրոցները, նրա բեմից էին քարոզում ժողովրդին:

Առաջին գավառը, որն ընտրում է Մաշտոցը իր և իր աշակերտ-

ներքի քարոզչության համար, Գողթն էր: Այդ ընտրությունը պատահական չէր: Գողթնը Հայաստանի լեռնային այն գավառներից մեկըն էր, ուր հեթանոսությունը բավականին ուժեղ էր և հին հայկական ավանդությունները դեռ պահպանվում էին: Գալով Գողթն, նորից մտնելով ժողովրդի մեջ և մոտիկից շփվելով նրա հետ, նա ավելի ու ավելի է համոզվում, որ եթե միջոցներ չձեռնարկվի օտարամուտ ազդեցությունների դեմ, ապա հայ ժողովուրդը ենթակա է վերջնական խորտակման:

Հայ գիր ու դրականություն ստեղծելու որոշակի մտադրությամբ Մաշտոցը դալիս է Վաղարշապատ և ներկայանում կաթողիկոս Սահակ Պարթևին ու հայտնում նրան իր մտադրությունը: Երկուսով միասին ներկայանում են Վոսմշապուհ թագավորին: Սա ևս համամիտ լինելով նրանց հետ, միաժամանակ հայտնում է, որ ինքը Միջագետքում Դանիել Ասորի անունով մի եպիսկոպոսի մոտ տեսել է հայկական գրեր: Մարդ են ուղարկում և բերել տալիս այդ գրերը, երեխաներ հավաքում և նրանով սկսում դասավանդել հայոց լեզուն:

Դանիելյան գրերը Հայաստան են բերվում Վոսմշապուհ թագավորի գահակալության երրորդ տարում՝ 403 թվականին: Սակայն կարճ ժամանակամիջոցում դասավանդման ընթացքում պարզվում է, որ այդ գրերը չեն արտահայտում հայկական լեզվի հնչունական առանձնահատկությունները, երեխաները դժվար են յուրացնում այն և չեն տալիս թվական ամբողջական համաշարք, ուստի որոշում են մեկնել Ասորիք՝ օտար ժողովուրդների գրատեսակները ուսումնասիրելու և տեղի հույն ու ասորի գիտնականների հետ խորհրդակցելու համար: Այդ գործի նախաձեռնությունը դարձյալ իր վրա է վերցնում Մաշտոցը: Նա իր հետ տանում է նաև աշակերտների մի մեծ խումբ՝ հունական և ասորական լեզուների մեջ մասնագիտացնելու և թարգմանիչներ սլատրաստելու նպատակով: Կորյունի տեղեկության համաձայն, Մաշտոցը իր աշակերտների հետ Ասորիք է մեկնում 405 թվականին:

Միջագետքում գտնված ժամանակ Մաշտոցը նախ լինում է Ամիգ, իսկ այնուհետև՝ Եղեսիա քաղաքում: Նա իր աշակերտներից մի մասին թողնում է այստեղ ասորերեն սովորելու, իսկ մյուս մասին ուղարկում Սամոսատ քաղաքը հունարենի մեջ կատարելագործվելու համար: Մաշտոցը հենց Եղեսիա քաղաքում էլ ստեղծում է հայկական նոր այբուբենը, որը Կորյունն անվանում է «ծրնունդ նորոգ և սքանչելի»: Մաշտոցն ինքն է գծում նշանադրերը, անուններ դնում նրանց և դասավորում այբբենական շարքի մեջ:

Հայկական գրի ստեղծումը վերջնականապես ավարտելուց հետո նա անցնում է Սամոսատ, ուր գտնվում էր այդ ժամանակ գրչության արվեստի մեջ մեծ հռչակ ունեցող Հոտփանոս գեղադիրը՝ հայկական նորաստեղծ նշանադրերը գրչության արվեստի համաձայն հղիելու, ձևավորելու համար։ Հոտփանոսը գեղադրական ձև է տալիս հայկական նշանագրերին, որից հետո Մաշտոցն իր երկու աշակերտների հետ, որոնք ուղեկցում էին նրան, Հովհան Սկեզացու և Հովսեփ Պաղնացու օգնությամբ, սկսում են թարգմանություններ կատարել։ Առաջին փորձը սկսում են Սողոմոնի առականերից, որոնք խրատական բովանդակություն ունեին և կարող էին մատչելի լինել նորուս աշակերտության համար։ Մաշտոցյան այս գիրը հայ հնագրության մեջ՝ վոչվում է «Բոլորածև երկաթագիր»։

Եվ այսպես, հայկական գիրը վերջնականապես ստեղծելուց և ձևավորելուց հետո, Մաշտոցը և իր աշակերտները «հագեցից ուրախությամբ» վերադառնում են հայրենիք։

Ժամանակակից հայ հասարակությունը, ինչպես երևում է, բացառիկ կարևորություն է տվել գրի ստեղծմանը։ Այդ երևում է այն փառավոր ընդունելությունից, որ ցույց են տվել հայրենիք վերադարձող Մաշտոցի և նրա աշակերտների նկատմամբ։ Վաղարշապատ քաղաքի ողջ բնակչությունը, այդ՝ թվում նաև թագավորը, նախարարները, հոգևորականությունը, Մաշտոցին դիմավորում են մահ դեպի կամուրջի մոտ, ցնծությամբ վերադառնում մայրաքաղաք և այդ օրը տոն հայտարարում։

Հայ գրի ստեղծումը, ըստ Կորյունի, տեղի է ունեցել Հաղկերտ I-ի գահակալության ութերորդ տարում։ Հաղկերտը գահակալել է 399 թվականին, նրա ութերորդ տարին կլինի 406 թվականը։

Հայկական առաջին դպրոցը բացվում է Վաղարշապատում։ Դպրոցում դասավանդում է ինքը Մաշտոցը։ Կենտրոնական այդ դպրոցում սովորում են գլխավորապես այն անձնավորությունները, որոնք հետագայում պիտք է աշխատեին որպես ուսուցիչներ։ Սովորողների թվում հիշվում են նաև V դարի ազատագրական շարժումների անապիսի ակահավոր դեմքեր, ինչպիսիք Վարդան Մամիկոնյանն է, Հմայակ Մամիկոնյանը, Վահան Ամատունին և ուրիշներ։ Մաշտոցի աշակերտների թվում նշել են նաև ոչ քիչ թվով գյուղացի սպաներ։

Առաջին փորձի հաջող ավարտից հետո, դպրոցներ են բացվում Հայաստանի միջնաշխարհում և գավառներում։ Ինքը՝ Մաշտոցը, աշակերտներ վերցրած պտտում էր Հայաստանի բնակչության քաղաքները և ավանները ու հայկական դպրոցներ բաց անում։ «Մաշ-

տոցը բերեց մեր լեզվի նշանագրերը, — գրում է հորենացին, — Վր-
ուամշապուհի և Սահակ Մեծի պատվերով ժողովեցին ուշիմ, առող-
ջակալմ, ձայնեղ և երկարաշունչ ընտիր մանուկներ, դպրոցներ
հաստատեցին Հայաստանի բոլոր զավառներում և սովորեցնել ըս-
կըսեցին Պարսկական բաժնի բոլոր կողմերում»:

Նորաստեղծ պիրը Արևելյան Հայաստանում գործածության մեջ
դնելուց հետո անհրաժեշտ էր այն գործածության մեջ դնել նաև
Արևմտյան Հայաստանում, ուր ապրում էր Կորյունի բառերով ա-
սած, ժմուս կես ազգն Հայոց»։ Եվ ահա Մաշտոցը աշակերտներ
վերցրած մեկնում է Արևմտյան Հայաստան։ Բայց այստեղ Մաշ-
տոցը դժվարության է հանդիպում. տեղի բյուզանդական իշխա-
նությունները թույլ չեն տալիս Մաշտոցին հայկական դպրոցներ
բաց անել։ Պատճառը հասկանալի է. նրանք չէին ուզեցնա շունական
դպրոցները փոխադրել հայկական դպրոցներով, որը կխանգարեր
նրանց ասիմիլյացիոն քաղաքականությանը։ Բայց Մաշտոցը, ուժեղ
նկարագրով ու կազմակերպչական ունակություններով օժտված այս
մեծ հայրենասերը, չի հուսահատվում և գործը թերի չի թողնում։
Մաշտոցը գնում է Թեոդորոս կաթեր ու Ատտիկոս պատրիարքի
մոտ և թույլտվություն ստանում դպրոցներ բաց անելու Արևմտյան
Հայաստանում։ Մաշտոցի դեպի Բյուզանդիա կատարած ճանա-
պարհորդությունը և նրա գործունեությունը Արևմտյան Հայաստա-
նում պետք է տեղի ունեցած լինի 419—425 թվականներին։

Վերադառնալով Արևմտյան Հայաստանից, Մաշտոցը Սահակ
Պարթևի և իր շնորհալի աշակերտների հետ ձեռնարկում է գրական
և մանկավարժական վիթխարի աշխատանք։

Մաշտոցը մահացել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին խոր
ժերության մեջ՝ իր պարտքը տիրելի ժողովրդի առջև վիճվին կա-
տարած։ Մաշտոցի գիտեր, իր աշակերտ Վահան Ամատունու ցան-
կությամբ, թաղվում է Օշականում։

Հայ բազմադարյան պատմության մեջ անկարելի է մատնա-
ցույց անել պատմական մի այլ անձնավորության, որն այնքան մեծ
սեր ու հարգանք վայելի ինչ ժողովրդի մեջ, որքան Մեսրոպ Մաշ-
տոցը։ Նրան նվիրված հարյուրավոր արձակ ու շափածո ներբողներ
են գրվել, նրա շուրջը բազմաթիվ դրույցներ են հորինվել և նրա
գերեզմանն ուխտավայր է դարձել։

Հայ գրի և գրականության ստեղծումը վիթխարի նշանակու-
թյուն ունեցավ հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Կորրորդ դարի
վերջին քառորդում, երբ ֆեոդալական Հայաստանը գտնվում էր
տնտեսական և քաղաքական մասնատված վիճակում, երբ նա քա-

ժանված էր քյուզանդական և սլարսկական նվաճողների միջև, և հայ հասարակական կյանքը մղվում էր դեպի մեկուսացում, նորաստեղծ հայ գիրք և հայագիր գրականությունը հանդիսացավ կոփող, միավորող այն հզոր ուժը, որ կարողացավ իրար կապել տարրեր քաղաքական ազդեցությունների տակ ընկած ցրված հայության հասարակական կյանքը:

Խորենացին խոսելով Մաշտոցի մասին, հետևյալ բնութագրությունն է տվել նրան. «Նա հրեշտակի տեսք ունեւր, բեղմնավոր միտք, պայծառ էր խոսքով, գործով՝ ժուժկալ, մարմնով՝ փառահեղ, սովորություններով՝ աննման, խորհրդով՝ մեծ, հավատով՝ ուղիղ, խոսքով՝ համբերող, սիրով՝ անկեղծ, ուսուցանելիս՝ անձանձիր»:

Մաշտոցի գործունեության նշանակությունը, սակայն, չի պարփակվում հայ ժողովրդի պատմության սահմանների մեջ: Նրա հիմնած մատենագրական դպրոցը լայնորեն բաց է արել իր դռները անտիկ առաջավոր գիտության առջև, թարգմանել է բազմաթիվ գիտնականների աշխատություններ, որոնք հայ ժողովուրդը գուրդուրանքով պահել և հասցրել է մինչև մեր օրերը: Մաշտոցի գործունեությունը պատկանում է պատմական այն երևույթների շարքին, որոնք շին խունանում: Մաշտոցի և իր աշակերտների նախաձեռնությամբ ստեղծված հայ գիրք պաշտոնական հզոր զենք հանդիսացավ ո՛չ միայն ժամանակակիցների, այլև հետագա սերունդների համար:

Դերմանացի հայտնի հայագետ պրոֆ. Հ. Մարկվարտը համեմատության մեջ դնելով Մաշտոցի գործունեությունը գերմանական աչքի ընկնող լուսավորիչներ Պիպինի և Վինֆրիդի հետ, հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Եթե նկատի ունենանք այն սրայամաները, որոնցում Մաշտոցն ու Սահակը իրենց մտքի գործունեությամբ հոգևոր ու ժողովրդական ինքնադիտակցության բերին հայ ժողովրդին և նրանց դործի հետ համեմատենք Դանայան այն պարզևր, որ Ֆրանկ Պիպինը նվիրեց դերմանական ժողովրդին, իր ձեռքում ունենալով քաղաքական և եկեղեցական ամեն միջոց, կտեսնենք, որ Պիպինը և իր զինակից Վինֆրիդը ինզճ թղուկներ են երևում մտքի այս հսկաների համեմատությամբ: Մի ժողովուրդ, որ իր ծոցից ծնել է այսպիսի մարդիկ և նրանց հարգում է որպես իր գլուցազնի, անկարելի է, որ իսպառ ջնջվի, քանի հետևում է նրանց օրինակին»:

Մաշտոցի աշակերտները և հայագիր մատենագրության սկզբնավորումը

Հայկական գիր ստեղծելուց և դպրոցներ բաց անելուց հետո Մաշտոցը, Մահակ Պարթևի գործուն աշակցությամբ, ձեռնամուխ է լինում հայագիր մատենագրության ստեղծմանը: Մահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը ընդունակ հայ ուսանողներին, մի քանի խումբերով, ուղարկում են արտասահման՝ Աթենք, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս՝ մասնագիտանալու հունարեն և ասորերեն լեզուների մեջ: Վերադառնալով Հայաստան, կրթություն ստացած այս երիտասարդները հիմք են դնում հայագիր թարգմանական և ինքնուրույն գրականության: Մաշտոցի ավագ և կրտսեր աշակերտների մեջ մենք տեսնում ենք՝ Հովհան Եկեղացուն, Հովսեփ Պաղնացուն, Կորյունին, Տիրայր Խորձենացուն, Ծղնիկ Կողբացուն, Հովսեփ Վայոցձորցուն, Աբրահամ Արևելցուն, Մովսես Խորենացուն, Մամբրե Վերձանողին և շատ ուրիշներին:

Մահակ Պարթևի և Մաշտոցի նախածեղնությամբ ասորերենից և հունարենից շառաչին հերթին թարգմանվում են Աստվածաշունչը: Թարգմանվում են նաև աչքի ընկնող եկեղեցականների՝ Գրիգոր Նազիազանցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և ուրիշների աստվածաբանական աշխատությունները, հոգևոր ճառերը և այլն: Եկեղեցու ընթացիկ կարիքների համար թարգմանվում են նաև ծիսակատարության դրքեր և կանոնակալ ալլ գրականություն:

Հայագիր մատենագրության ստեղծման գործում առանձնապես խոշոր է եղել Մաշտոցի այն աշակերտների դերը, որոնք իրենց կրթությունը ստանալով բարձրագույն դպրոցներում, ծանոթանում են անտիկ առաջավոր մտածողների գիտական ստեղծագործություններին, գրանք թարգմանում հայերեն, մեկնում և այդ հիմքի վրա ստեղծում նաև իրենց ինքնատիպ աշխատությունները:

Հայ պատմագրությունը և գեղարվեստական գրականությունը

Հայ մատենագրություն մեջ ստաջնակարգ գերը պատկանում է պատմագրությանը: Պատմական բովանդակությամբ մեզ հասած ամենահին գործերից մեկը Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն Հայոց» աշխատությունն է:

Փավստոսը V դարի պատմիչ է: Նրա պատմությունը հիմնականում, ընդգրկում է շորթորդ դարի իրադարձությունները՝ սկսած քրիստոնեության տարածումից մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը: Նա կանգ է առել ղլխավորապես Հայաստանի քաղաքական պատմության վրա: Նրա մոտ հայրենասիրական վառ զգացմունքներով են նկարագրված պարսկական հարստահարիչների դեմ հայ մողո-

վրդի մղած հերոսական պայքարը: Փալստոսի պատմութիւնն ար-
ժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում ո՛չ միայն հայ ժողովրդի,
այլև Մերձավոր Արևելքի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական
պատմութիւնն համար:

V դարի պատմիչներին է Ագաթանգեղոսը, որի աշխատութիւ-
նը վերնագրված է «Պատմութիւն Հայոց»: Աշխատութիւնն հիմնա-
կան նյութը վաղ քրիստոնեութիւնն պատմութիւնն է, նրա հաս-
տատվելը Հայաստանում:

V դարի հայ աշքի ընկնող պատմիչներին է Կոբյունը, որը Մաշ-
տոցի աշակերտներին է, ինքը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել
հայ գրի և գրականութիւնն ստեղծմանը և Մաշտոցի մահվանից հե-
տո գրել է նրա կենսագրութիւնը «Վարք Մաշտոցի» խորագրով: Այս
աշխատութիւնը, փաստորեն հայագիր պատմութիւնն առաջնեկն է
և ունի ավելի կենսագրական բովանդակութիւն:

Հին հայկական մատենագրութիւնն ամենից կարկառուն գեմքը
Մովսէս Խորենացին է: Նա գրել է մի շարք աշխատութիւններ, բայց
նրա դուխ-գործոցը «Հայոց պատմութիւն»-ն է, որը գրի է առել
480—483 թվականներին՝ Սահակ Բագրատունու հանձնարարու-
թիւմը:

Խորենացին առաջին հայ հեղինակն է, որ հայ ժողովրդի
պատմութիւնը շարադրել է նախապատմական շրջանից մինչև 440
թվականը՝ Մաշտոցի մահը: Իր ձեռնարկած այդ վիթխարի գործը
գլուխ բերելու համար նա ուսումնասիրել է բազմաթիւ հունական
և ասորական սկզբնաղբյուրներ և նրանցից քաղել արժեքավոր այն
տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդին: Նա օդ-
տրվել և անուններով հիշատակել է 40-ից ավելի սկզբնաղբյուրներ:
Ըստ որում, նշված աղբյուրները նա օգտագործել է քննադատաբար.
Եթէ իր նկարագրած փաստերից որևէ մեկն անհավանական է թվա-
ցել, ապա նա արտահայտել է իր կարծիքը:

Խորենացին պատմագրութիւնն մեջ մեծ տեղ է տալիս ժամա-
նակագրութիւնը: Նա այն կարծիքն է ունեցել, որ առանց ժամանա-
կագրութիւնն ճշգրիտ պատմութիւնն չի կարող: Նրա կազմած
IV դարի հայ Արշակունիների ժամանակագրութիւնը՝ պատմու-
թիւնն մեջ միակ հավաստի սղբյուրն է այդ շրջանի գիտական ժա-
մանակագրութիւնն համար:

Խորենացին իր Պատմութիւնը շարադրել է հայրենասիրական
ջերմ զգացմունքներով. ամեն մի քաղաքական գործչի գնահատա-
կանը տալիս, նա նկատի է ունենում այն, թե որանցից ո՛րը ի՛նչ
օգտակար գործ է կատարել իր հայրենիքի և ժողովրդի համար: Նա

փառաբանել է այն հայ քաղաքական գործիչներին, որոնք աշխատել են պետութան հզորացման համար, քաջաբար պաշտպանել երկրի սահմանները և, ընդհակառակն, դատապարտել նրանց, ովքեր ոչինչ չեն արել ժողովրդի ու երկրի համար:

Խորհնացու «Պատմությունը» ամօլելի քան 14 դար շարունակ դպրոցների միակու անփոխարինելի դասադիրքն է հանդիսացել, նա իր շերմ հայրենասիրությամբ, կուռ տրամաբանությամբ և պատկերավոր ոճով կարողացել է համակել տասնյակ սերունդների և հրակայական դեր կատարել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացման գործում:

Հին հայկական պատմագրության խոշոր ներկայացուցիչներից է V դարի պատմիչ Եղիշեն: Նրա աշխատությունը վերնագրված է «Վասն Վարդանա և Հայոց պատերազմին», Հեղինակը, որպես ժամանակակից անձնավորություն, գեղարվեստական բացառիկ վարպետությամբ է շարձողիկ պարսկական նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը: Նրա պատմության մեջ առանձնապես պատկերավոր է նկարագրված 451 թվականի Ավարայրի ճակատամարտը:

Եղիշեն իր պատմությունը գրել է մեծ խանդաղատանքով. նրա նպատակն է եղել սերունդներին ոգեշնչել Վարդանանց հերոսական սիրազորություններով և ատելություն ներշնչել դեպի օտար նվաճողներն ու հայրենիքի դավաճանները:

Եղիշեից հետո V դարում հանդես է գալիս Ղազար Փարսեյցիև, իր «Պատմություն Հայոց» վերնագրով աշխատությամբ: Աշխատությունը սկսվում է 387 թվականից և հասցվում մինչև 485 թվականը: Գլխավոր նյութը դարձյալ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն է V դարում՝ ընդդեմ Սասանյան Պարսկաստանի: Պատմական մեծ արժեք ունեն առանձնապես V դարի երկրորդ կեսում Վահան Մամիկոնյանի ղլխավորությամբ մղված ազատագրական շարժումներին վերաբերող տեղեկությունները: Պատմությունը շարադրելիս, ասում է Փարսեյցիև, պետք է լինել անկողմնակալ՝ «ոչինչ չդիտի ավիլացնել և ոչինչ չպիտի պակասեցնել»:

Կարևոր արժեք է ներկայացնում VII դարի հեղինակ Սերեոսի «Պատմութիւն»-ը, որը հարուստ նյութեր է պարունակում Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրների մասին: Սերեոսի դիրքը հրատարակվել է ուսուցիչ, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

Պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում «Պատմություն Տարսնո» աշխատությունը: Այդ երկը յուրատեսակ ժողովածու է տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների գրած

պատմական ու բարոյախոսական աշխատութիւնների, որոնք ի մի է համաքել և մշակել VII դարի պատմիչ Հովնան Սամիկոնյանը:

Պատմական արժեքավոր նյութեր է պարունակում նաև VII դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի» խորագրով աշխատութիւնը, որը աշխարհում մեզ հասած միակ պատմական աղբյուրն է աղվան ժողովրդի մասին: Հեղինակն իր այդ աշխատութիւն մեջ ի մի և՛ համաքել ինքն ձեռքի տակ հղած սկզբնաղբյուրների տեղեկութիւնները աղվանից ժողովրդի մասին, իսկ որոշ գլուխներ գրել է իրրև ականատես անձնավորութիւն: Այս աշխատութիւնը X դարում շարունակել է մի այլ հեղինակ՝ Մովսես Դասխուրանցին:

Արաբական խալիֆայութիւն տիրապետութիւն սկզբնական շրջանի հայ պատմիչներից նշանավոր է VIII դարի հեղինակ Ղևոնդը: Ղևոնդի Պատմութիւնն ամբողջովին նվիրված է ազատագրական այն պայքարին, որ հայ ժողովուրդը մղել է Արաբական խալիֆայութիւն դեմ՝ VII—VIII դարերում: Պատմիչի հաղորդած տեղեկութիւնները հետաքրքիր են և արժանահավատ:

Համեմատաբար աղքատ է V—VIII դարերից մեզ հասած գեղարվեստական գրականութիւնը: Պատմական անվիճելի տեղեկութիւններ կան, որ հայ գեղարվեստական գրականութիւնը հնում գոյութիւն է ունեցել, բայց չի պահպանվել: Գեղարվեստական շափածո աշխարհիկ գրականութիւն մի գեղեցիկ նմուշ մնացել է Մովսես Կաղանկատվացու պատմութիւն մեջ՝ Դավրակ Կերթողի 36 տուն ողբ-պոնմը:

V—VI դարերից մեզ է հասել գեղարվեստական արձակի թարգմանական երկու երկ՝ «Պատմութիւն Բարեղամի և Յովասափի» (Թուրգաշի քրիստոնեացված կենսագրութիւնը) և «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացու», որի հեղինակն է համարվում սուտ Կալիսթենեսը և որը առաջին անգամ թարգմանել է Մովսես Խորենացին: Հետագայում թարգմանվել են նաև Եղոպոսի «Առակաները»:

V դարի երկրորդ կեսում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Իիոնիսիոս Թրակացու «Քերականութիւնը», որը զգալի դեր է կատարել հայ գրական լեզվի քերականական նորմավորման գործում և նպաստել դրութիւն արվեստի զարգացմանը: Թրակացու այդ քերականութիւն հիման վրա հայ հեղինակները կազմել են հայոց լեզվի քերականական ձեռնարկները կամ մեկնութիւնները: Մեկնիչ հայ հեղինակների շարքում եղել են աչքի ընկնող գիտնականներ՝ Մովսես Խորենացին, Մամբրե Վերծանողը, Դավիթ Անհաղթը և ուրիշներ: Թարգմանութիւն և թարգմանված բնագրերը մեկնելու

գործում առանձնապես խոշոր գործունեություն է ծավալել Սյուն-
յաց բարձրագույն դպրոցը:

**Փիլիսոփայու-
թյունը**

V—VIII դարերի հայ մատենագրության մեջ
իր պատմավոր տեղն ունի փիլիսոփայություն-
ներ: Մենք նկատի ունենք ինչպես տեղում ըս-
տեղծված ինքնատիպ փիլիսոփայական երկերը, այնպես էլ հունա-
րենից և այլ լիզուներից կատարված թարգմանությունները:

V դարի հայ պատմիչների վկայություններից երևում է, որ
Ալեքսանդրիայի, Հռոմի, Աթենքի, Անտիոքի և Եզեսիայի բարձրա-
գույն դպրոցներում սովորող հայ ուսանողներն առանձնահատուկ
հետաքրքրություն են ցուցաբերել փիլիսոփայության նկատմամբ:
Հայ ուսանողների մեջ եղել են այնպիսիները, որոնք իրենց բացա-
ռիկ ընդունակությունների շնորհիվ հասել են մինչև ուսուցչապետի
պաշտոնների և ղեկավարել իրենց իսկ սովորած դպրոցների փի-
լիսոփայական ամբիոնները: Այդպիսիներից է, օրինակ, մեծ ասո-
փեսոս և բանաստեղծ՝ Ղևոնդ Հայկազնը, որը V դարի քսանական
թվականներին Աթենքի համալսարանի աստղերից մեկն էր համար-
վում: Իսկ Պյոտյերեսիոսը (Պարոյրը), որպես հոեետր, այնքան մեծ
հռչակ է ստեղծում Հունաստանում և Հռոմում, որ նրա պատվին
Հռոմում հատուկ արձան է կանգնեցվում՝ «Հռոմի թագուհուց՝
հետտորների թագավորին» մակագրությամբ:

V—VII դարերում հունարենից հայերեն են թարգմանվել հույն
աշքի ընկնող փիլիսոփաներից մեծ մասի՝ Արիստոտելի, Պլատոնի,
Զենոնի, Հերմեսի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Ոլիմպիոզորի, Պորփյու-
րի և այլ հեղինակների աշխատությունները: Հունարենից հայերեն
թարգմանված այդ բնագրերը գիտության համար մեծ արժեք ունեն,
որովհետև նշված հեղինակների հունարեն բնագրերը ուշ միջնա-
դարյան ընդօրինակողների կողմից ենթարկվել են խմբագրական
զգալի փոփոխությունների ու աղճատումների, տեքստերում ավե-
լացել են ընդմիջարկություններ, որոշ հատվածներ կրճատվել են
և այլն:

Հույն փիլիսոփաներից ամենից մեծ տեղը հայ իրականության
մեջ տրվել է Արիստոտելին, Պլատոնին, Պորփյուրին:

Թարգմանված երկերից արժեքավոր են հատկապես այն աշ-
խատությունները, որոնց հունական բնագրերը կորել են և զրանք
գիտության մեջ հայտնի են միայն հայերեն ընդօրինակություննե-
րով:

Այդ կարգի անգնահատելի օրինակներից է Զենոն Ստոիկի
(336—264 թթ. մ. թ. ա.) փիլիսոփայական աշխատությունը, որը

պահանջում է Երևանի Մատենադարանում: Չենուն Ստոիկի փիլիսոփայական աշխատությունները մեզ շին հասել և նրա հայացքների մասին մինչև այժմ խոսվում էր միջնադարյան առանձին հեղինակների քաղած մեջբերումների հիման վրա, իսկ այժմ մեր ձեռքի տակ է նրա «Բնութեան մասին» աշխատությունը:

Հայերեն թարգմանությամբ գիտության մեջ հայտնի բնագրերից է նաև Հերմես Եռամեծ փիլիսոփային վերագրվող, փիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող «Սահմանք» վերնագրով աշխատությունը:

Փիլիսոփայությամբ զբաղվող հայ հեղինակները, սակայն, թարգմանությամբ չէ միայն, որ հայտնի են. նրանք դրել են ինքնուրույն գործեր և մեկնել հույն փիլիսոփաների աշխատությունները:

Հայ փիլիսոփայական մտքի աչքի ընկնող դեմքերից է Եզնիկ Կողբացին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկը, որը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել V դարի հայ ինքնուրույն դրականության ստեղծման գործում: Եզնիկի աշխատություններից մեզ է հասել միայն մեկը՝ «Եղծ աղանդոց»-ը, այն էլ միայն մեկ օրինակով:

Եզնիկ Կողբացու այդ աշխատությունը ուղղված է զրադաշտության ու քնոստիցիզմի դեմ, որոնք իր ժամանակին բուրջ վրտանդ էին ներկայացնում հայ ժողովրդի համար: Խշնամական այդ զաղափարախոսության դեմ է, ահա, որ հանդես են գալիս հայ հայրենասեր մտավորականները, այդ թվում և Եզնիկ Կողբացին:

«Եղծ աղանդոց»-ի մեջ Եզնիկն աշխատում է փիլիսոփայորեն հիմնավորել շարին դիմադրելու անհրաժեշտությունը. «Ե՛րբ ավագակը,— դրում է նա,— հարձակվում է երկրի վրա, որպեսզի ոչնչացնի բնակչությանը, մի՞թե պետք չէ, որ բնակչությունը հավաքի իր գորքերը, զնդեր կազմի՝ ավազակին դուրս վճռեցնելու երկրից: Չորք հավաքելը և ավազակին երկրից հանելը անհրաժեշտ համարելով, մենք դրանով ապացուցում ենք, որ ավագակի՝ հրկիր ավերելը և ազահաբար դուշք ու հարստություն կողոպտելը ճակատագրի կանխորոշմամբ չէ, որ կատարվում է»:

VI դ. հայ փիլիսոփաներից է Դավիթ Աճեալքը, որի «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատությունը պահպանվել է բազմաթիվ օրինակներով: Դավիթ Անհաղթը, որ հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Եռամեծ փիլիսոփա» մականունով, մեծ հեղինակություն է վայելել նաև հույն և հռոմեացի փիլիսոփաների շրջանում:

Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական հայացքները իմացաբա-

նական հարցերում ճանապարհ են հարթում մատերիալիստական ուղղության համար: Նա պայքարում է սկեպտիցիզմի դեմ, քննադատում Անախիսիսի փիլիսոփայությունը, որը ժխտում էր զգայական օբյեկտիվ աշխարհի գոյությունը: Օպտիմիստորեն նայելով մարդու իմացական կարողության վրա, նա փիլիսոփայությանը վերագրում է բարձր կոչում և գտնում, որ տեսական իմացությունը առաջացել է մարդկության պրակտիկ գործունեության հետևանքով:

Փիլիսոփայական արժեքավոր մտքեր են հանդիպում մեզ VII դարի գիտնական Անանիա Շիրակացու աշխատություններում: Շիրակացին փիլիսոփայական հատուկ աշխատություն չունի, սակայն իր «Տիեզերագիտության» մեջ արտահայտել է փիլիսոփայական որոշ մտքեր, որոնք հատուկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել գիտնականների կողմից:

Փիլիսոփայական հիմնական հարցերից մեկը, որը արժարժել է Շիրակացին, այդ տիեզերքի սկզբնավորության հարցն է. աշխարհը գոյություն ունի՞ հավիտենապես, թե նա ստեղծված է աստծու կողմից: Շիրակացին որոշակի կանգնած է իդեալիստական փիլիսոփայության տեսակետի վրա և գտնում է, որ այն ամենը, ինչ գոյություն ունի պետիկ վրա կամ երկնքում, բոլորն էլ ստեղծված է աստծու կողմից: Նա նույնիսկ քննադատում է անտիկ Հունաստանի մատերիալիստ փիլիսոփաներին այն բանի համար, որ նրանք «Զաստուած ոչ կամեցան ճանաչել և պատճառ լինելութեան զհիւլէ ասացին»:

Շիրակացին բնությունը պատկերում է շարժման, փոփոխության մեջ: Ըստ նրա որդեգրած բնափիլիսոփայության, բոլոր տեսակի առկա գոյությունները քայքայվում են և նրանց փոխարեն նորերն են ստեղծվում. «Ամհն մի լինելիություն,— գրում է նա,— ենթադրում է քայքայում, իսկ ամեն քայքայում սկիզբ է հանդիսանում նոր լինելության և այս անվնաս հակադրության շնորհիվ է, որ աշխարհը կարողանում է գոյատևել»:

Հայ մատենագրության մեջ խոշոր վիլիսոփա է ճանաչված Ստեփանոս Սյունեցին (VIII դար): Նրա աշխատություններից մեկ է հասել «Պիտանի լուծմունք սահմանացն Դավթի և Պորփյուրի»: Սյունեցու այս աշխատությունը պարունակում է 'Իավիթ Լենհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» և Պորփյուրի «Ներածութեան» մեկնությունները:

Հին հայ մատենագիրները հատուկ ուշադրություն են դարձրել նաև ճարտասանությանը: VI դարում նրանք հունարենից հայերեն են թարգմանել Թևոնի «Ճարտասանական արվեստի մասին»

աշխատութիւնը, որն ավելի ամբողջական և ավելի հարադասօրէն է պահել հեղինակի նախնական բնագիրը, քան մեզ հասած հունական ընդօրինակութիւնը: Հույն պատմա-հետադասական աշխատութիւններէից հետո հայերէն են թարգմանվել նաև նոստի և այլ հեղինակների աշխատութիւնները:

Բնական գիտութիւնները

Հայ գիտնականները արժեքավոր ներդրումներ են կատարել նաև բնական գիտութիւնների՝ մաթեմատիկայի, քիմիայի, տիեզերագիտութեան, բժշկութեան, տոմարագիտութեան և ուրիշ բնագավառներում: Հայ գիտնականների համար ուղեցույց է հանդիսացել V դարում հունարենից հայերէն թարգմանված Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեից» կոչվող աշխատութիւնը, որի մեջ փորձեր են արվում անտիկ բնագիտական միտքը համաձայնեցնել բրիտանական դոգմաներին: Այս աշխատութիւնից բավականաչափ օգտվել են բնագիտութեամբ գրողվող հայ հեղինակները:

Առաջին հայ հեղինակը, որ օգտագործել է բնական գիտութիւնների տվյալներն իր աշխատութեան մեջ, հանդիսացել է Եղիշ Կողբացին: Նա իր «Եղծ աղանդոց»-ի մեջ բազմաթիւ փաստեր է բերել երկրի ձևի, արեգակի, լուսնի շարժման և բնական մի շարք երևույթների մասին:

Բնական գիտութիւնների խոշոր ներկայացուցիչներից է VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին: Շիրակացին հանդիսացել է բնական գիտութիւնների հիմնադիրը հայ իրականութեան մեջ:

Շիրակացին ծնվել է VII դարի սկզբներին Շիրակի շրջանի Անի ավանում: Անիական կրթութիւնը ստացել է տեղի պետական դպրոցում, իսկ այնուհետև 8 տարի Տրապիզոն քաղաքում ուսանել է հույն գիտնական Տյուքիկոսի մոտ: Գիտական մեծ պատրաստութեամբ վերադառնալով հայրենի Շիրակ, նա գրողվում է մանկավարժութեամբ ու գիտական հետազոտական աշխատանքով: Շիրակացին մահացած պիտի լինի VII դարի 80-ական թվականներին:

Շիրակացու աշխատութիւններից քիչ մասն է մեզ հասել, սակայն այդ քիչ մեջ ևս դժվար չէ տեսնել գիտնականի մեծութիւնը և նրա արտակարգ տաղանդը:

Շիրակացու մեզ հասած լավագույն աշխատութիւնը նրա թվաբանութեան դասագիրքն է, որը պարունակում է դումարման, հանման, բազմապատկման և բաժանման աղյուսակները, թվաբանական 24 և «խրախճանական» խնդիրներ:

Շիրակացին իր ժամանակ այնքան մեծ հռչակ է վայելիլ որ-

պես մաթեմատիկայի խոշորագույն մասնագետի, որ նրան տրվել է «համարող», այսինքն՝ «մաթեմատիկոս» մականունը:

Մեզ հասած Եիրակացու մյուս աշխատութիւններից դիտական քաջառիկ արժեք ունի «Տիեզերագիտութիւնը»: Եիրակացու այս աշխատութիւն մեջ արժարժված են տիեզերագիտական բազմաթիվ հարցեր, որոնք ներկայումս մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում գիտութիւնների պատմութիւն համար:

Տիեզերագիտական այս աշխատութիւն մեջ ուշագրավ է հասկապես Եիրակացու արտահայտած տեսակետը կոսմոգոնիայի (աշխարհաստեղծման) մասին: Քննասեր հայ մտածողին հետաքրքրել է այն հարցը, թե ինչ ձև ունի երկիրը: Անդրադառնալով այս հարցին, նա հետևյալ ինքնատիպ քաջատրութիւնն է տվել. «Երկիրը, ինձ թվում է, ձվի նման է. ինչպես ձվի դեղնուցը կլոր մեջտեղումն է, սպիտակուցը՝ նրա շուրջը, իսկ կեղևը շրջապատում է շորս կողմից, այնպես էլ լուկիբը գտնվում է մեջտեղում, օդը՝ նրա շուրջը և երկինքը շրջապատում է շորս կողմից»:

Նշանակալից է այն, որ Եիրակացին իր կարծիքը երկրի կլորութիւն մասին հայտնում է առանց վերապահութիւն՝ հակադրվելով երկրի ձևի մասին իր ժամանակ գոյութիւն ունեցող մի շարք տեսակետների, այդ թվում նաև՝ Աստվածաշնչի տեսակետին, ըստ որի երկիրը տափակ մի տարածութիւն է, և եթե մարդ քարձրանա: շատ բարձր լեռան գագաթը, կտեսնի աշխարհի շորս բոլորը: Պետք է նկատի ունենալ, որ մեծ համարձակութիւն էր այն ժամանակ արտահայտել այնպիսի տեսակետ, որը հակասում էր քաղաքացիութիւն ունեցող պաշտոնական բմբռնումներին, դիստութիւն մշակին կարող էին համարել հերետիկոս, կտրել նրա ձեռքի և ոտքերի ջիբը, խարան դնել ճակատին, ինչպես վարվում էին սովորաբար:

Եիրակացին իր նույն աշխատութիւն մեջ անդրադառնում է նաև երկրի կլորութիւն հարցին, բայց այս անգամ ասում է վարագուրված ձևով, որ իբրև թե ինքը նվգհնիայի տաճարում ազոթելիս մտածել է այն հարցի մասին, թե ինչ ձև ունի երկիրը և բունը տարել է: Սրագում իբրև թե տեսնում է, որ արեգակը երիտասարդ տեսքով իջնում է երկիր: Նա պնդում է արեգակին բնդառայ, գրկում նրան և հարցնում, թե նա երբ պնդում է երկրանդդի մյուս կողմը, ո՞ւմ է տալիս լույս: Արեգակը պատասխանում է, որ երկրի մյուս մասում կան անմարդարնակ ձորեր, լեռներ, անձավներ, նրանց է լույս տալիս:

Երկրի կլորութիւն հարցում Եիրակացին հետևում է Պտղոմեոսի տեսութիւնը. նրա աստղագիտական սխտեմը ոչ թե հելիոցենտ-

րիկ է (արեգակնակենտրոն), այլ դեոցենտրիկ (երկրակենտրոն)»

Ընդունելով երկրի կլորութունը, անհրաժեշտ էր բացատրել նաև այն հարցը, թե ինչպես է, որ երկիրը, այդ հսկայական զանգվածը, կարողանում է պահպանել իր հավասարակշռությունը տիեզերական անհունության մեջ և «վայր չի ընկնում»։ Այս հարցին հնում դիտնականները տարբեր բացատրություններ են տվել։ Այսպես, ոմանք կարծել են, թե երկիրը հաստատված է հսկա փղերի վրա, ոմանք՝ եզան, ոմանք կողորդիլոսների և այլն։ Ըստ Աստվածաշնչի, երկիրը հաստատված է ծովի վրա, իսկ ծովը՝ սյունների։ Շիրակացին զգուշությամբ առարկում է Աստվածաշնչին, թե՝ «Մտվերե ինչպե՞ս կարող են պահել այդպիսի ծանրություն և թույլ շտալ որ ընկղմվի»։ Շիրակացու կարծիքով, երկրին հավասարակշռություն տվողը՝ մրրիկն է, որը փշում է երկրի ներքևից դեպի վեր, երկրին իր ծանրությամբ հակումն ունի ներքև իջնելու, իսկ մրրիկն աշխատում է նրան վեր բարձրացնել և այս երկու հակադիր ուժերն են, որ հավասարակշռություն են ստեղծում։ Այդ տեսակետը, ինչպես գիտենք, ճիշտ չէ, սակայն Նյուտոնից առաջ տվյալ հարցի մասին արտահայտված հիպոթեզներից ամենից արամտքանակա՞նն է, որը գիտության պատմության մեջ հայտնի է «Մրրիկների տեսություն» անունով։

Շիրակացին խորը թափանցելով տիեզերքի գաղտնիքների մեջ ճիշտ է բացատրել Միր Կաթինի էությունը։ Այդ հարցին նվիրված «Յաղագս» կաթին ծրոյ» գլխում նա բերում է ժողովուրդների մեջ տարածված մի շարք առասպելներ. «Ոմանք ասում են,— դրում է նա,— թե Միր Կաթինը՝ Հերա աստվածուհու ստինքից թափված կաթըն է, որ ցրվել է երկնակամարում, ոմանք գտնում են, թե դա Գիրոն աստծու նախրի ճանապարհն է, ոմանք Պերսեֆոնիս աստվածուհու առադաստն են համարում»։ Շիրակացին բերում է նաև հայկական առասպելը, ըստ որի հայկական Վահագն աստվածը մի ցուրտ ձմռան զնացել է Ասորիք, զողացել ասորական Բուրշամ աստծու հարդը և երկնքով բերելիս թափել ճանապարհին, որի պատճառով այն «Հարդագողի ճանապարհ» է անվանվում։ Նա քննադատում է այս առասպելները. «Թողէք գայդ ի բաց... մի դուք գայդպիսի բան լսեք, քանզի բարի փիլիսոփայք ասացին զգմանել, թե խիստ աստեղք են բազումք, նուազ և յոյժ ընդ աղօտ Թրեմանէն միաւոր լոյս տեսանին»։

Շիրակացին իր «Տիեզերագիտության» մեջ հանդամանորեն խոսել է արեգակի և լուսնի խավարումների մասին և հակառակ քաղ-գնական աստղաբաշխների անհեթեթ բացատրությունների, որոնք

խավարումները կապում էին երկնային ինչ-որ վիշապի շարժումների հետ, որն իր պոչով իբր թե ծածկում էր արեգակի կամ լուսնի երեսը և առաջացնում խավարումը, նա դառնում է, որ հրք արեգակը իր պտույտի ընթացքում գտնվում է հյուսիսային կիսագնդում, իսկ լուսինը հարավային և երկիրն ընկնում է նրանց մեջ և արդելակում արեգակի լույսի թափանցումը դեպի լուսին, առաջանում է լուսնի խավարում։ Իսկ այն դեպքում, երբ լուսինն է ընկնում արեգակի և երկրի միջև և արդելակում արեգակի լույսը դեպի երկիր, առաջանում է արեգակի խավարումը։

Շիրակացին գիտե, որ արեգակը մեծ է երկրից։ Նա բերում է մի շարք օրինակներ և ամփոփում հետևյալ խոսքերով. «Եւ յայսմ ամենայն յայտ է, թէ մեծ է արեգակն»։

Շիրակացին կտրականապես մերժում է այն դիտնականների տեսակետը, այդ թվում նաև՝ եկեղեցական հայրերի, որոնք գտնում են, որ լուսինն ունի իր սեփական լույսը։ Հակառակ այդ կարծիքի Շիրակացին պնդում է, որ լուսինն իր սեփական լույսը չունի, այլ նա լույսը ստանում է արեգակից և արտացոլում այնպես, ինչպես արեգակի լույսն արտացոլվում է հայելու մեջ։

Շիրակացին լուսնի պարբերաշրջանների փոփոխության հետ է կապում ծովերի և օվկիանոսների տեղատվությունը և մակընթացությունը։

Շիրակացին իր գիտական աշխատությունների մեջ քննության է առել բնական գիտությունների վերաբերող բազմաթիվ հարցեր՝ հրկնային լուսատուների երկրից ինչ հեռավորությունների վրա գտնվելու, նրանց շարժումները, ձյան և անձրևի առաջացման պատճառները և բազմաթիվ այլ հարցեր։

Շիրակացու լավագույն աշխատություններից է նրա «Աշխարհացոյց»-ը, որը բացառիկ արժեք ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան ժողովուրդների պատմական աշխարհագրության համար։

Շիրակացու մեզ հասած աշխատություններից բարձր են գնահատվում նաև նրա շափ ու կշռի, թունկագին քարերի, «Մղոնաչափք»-ի, «Օղաչափք»-ի մասին գրած աշխատությունները և մի քանի այլ բնույթի, որոնց պատասխաններն են միայն մեզ հասել։

Հայ գիտնականը կատարի հակառակորդ է ակտուալով դբազվողներին, բախտադուշակներին։ Նա սուր քննադատության է ենթարկիլ մասնավորապես քաղցնակուն բախտադուշակներին այն բանի համար, որ նրանք փորձում են մարդկանց ճակատագիրը՝ նրանց բախտավոր կամ անբախտ, բարի կամ չար, հարուստ կամ աղքատ, տեղ կամ ծառա լինելը կապել աստղերի շարժման հետ և

սկզբի, որ իրր մարդկանց ճակատագիրը նախորոշվում է աստ-
ծուց, կախված է այն բանից, թե որ աստգի տակ է ծնվում հրեխանե
նման գիտնականների պնդումները Շիրակացին համարում է դա-
ռունցանք, իսկ նրանց հեղինակներին՝ կախարդներ: «Սթն ճիշտ է
այս տեսութունը,— գրում է Շիրակացին,— այն դեպքում ի՞նչու
են ծառաները ձգտում լավ կյանքի, չէ՞ որ աստված նախապես որո-
շել է նրանց դժբախտ կյանք... եթե հրեխան ծննդից շար է, այն
դեպքում ինչո՞ւ են հանցանքի համար նրան դատապարտում, չէ՞
որ նա ծնված օրից՝ աստծուց շար է ստեղծված: Եթե մարդկանց
շար ու բարի լինելը նախապես աստծուց է սահմանվում, այն դեպ-
քում ինչո՞ւ համար են օրենքները և դատարանները, քանի որ մար-
դը չի կարող աստծու սահմանումից դուրս գալ կամ հակառակը գոր-
ծել: Եվ, վերջապես, եթե փոքրիկ, անմեղ հրեխայի մեջ պտված
չարութուն է գնում, այն դեպքում շար է ինքը՝ աստված: Շիրակա-
ցու համար ամեն ինչից բարձր է դիտութունը և այն ամենը, ինչ
հակառակ է գիտությանը, անընդունելի է Շիրակացուն. «Ինչ գի-
տութունը մերժեցիր, ես էլ քեզ եմ մերժում»,— այս է նրա կացու
նշանաբանը:

Զի կարելի, իհարկե, ժխտել, որ Շիրակացին իր աշխատու-
թյունների մեջ, մի շարք հարցերում, օգտվել է իր ժամանակի առա-
ջավոր և անտիկ գիտնականների աշխատութուններից: Բայց այլ
կերպ լինել չէր կարող. գիտութունը և կուլտուրան երբեք չեն պար-
փակվել ազգային նեղ շրջանակների մեջ. գիտական այս կամ այն
նորությունները հրապարակ դալուց հետո դրանք արագ տարածվել
և ժողովուրդների սեփականութունն են դարձել:

Ինչպես հին շրջանում, այնպես էլ միջին դարերում արժեքավոր
աշխատանքներ են կատարվել նաև բժշկության բնագավառում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ բժշկական գիտութունն ավելի
քան մի այլ գիտութուն, չի պարփակվել ազգային նեղ շրջանակ-
ներում: Պատահական չէ, որ միջնադարյան հայ բժիշկներն իրենց
աշխատություններում այս կամ այն հիվանդության դեղատոմսի
մասին խոսելիս, հայ հեղինակների շարքում հիշատակում են նաև
օտարների անունները: Հայաստանում լայն ճանաչում գտած հեղի-
նակների շարքում են Հիպոկրատեսը, Դիոսկորիդեսը, Ասկլեպիադե-
սը, Գալիանոսը, Օրիբազիան և ուրիշներ:

Ստեփանոս Սյունեցին 772 թվականին հունարենից հայերեն է
թարգմանել IV դարի հույն հեղինակ Նեմեսիոսի «Սարգու բնու-
թյան մասին» վերնագրով աշխատութունը, որը միջին դարերում,
թյուրիմացաբար, վերագրվել է վաղ քրիստոնեական դործիչներից

մեկին՝ Գրիգոր Նյուսացուն։ Նեմեսիոսի այս աշխատությունը նրավիրված է Ֆիզիոլոգիային և հոգեբանությունը։ Ըստ որում, Ֆիզիոլոգիայի հարցերում նա հենվում է Գալիանոսի վրա, իսկ հոգեբանության՝ Պլատոնի և Լերիստոսելի։ Աշխատությունը բաղկացած է 44 դիսխից։ Հայկական բնապիրը բավական տարբերակներ ունի հունական բնադրի համեմատությամբ։

VIII դարում հունարենից հայերեն է թարգմանվել նաև Բարսեղ Կեսարացու (331—379) «Տեսություն մարդու կազմության» վերնագրով բժշկական մի աշխատություն, որը բովանդակում է մարդու անատոմիան։

Հայ բժիշկները մեծ համարում ունեին Հայաստանի սահմաններից դուրս։ Հայտնի է, օրինակ, որ վեցերորդ դարում պարսկական Խոսրով թագավորի արքունիքի բժշկապետը Գարրիել անունով մի հայ բժիշկ է եղել։

Հայաստանը հնում հայտնի էր իր բուսական և հանքային գեղորայքով։ Հայաստանից արտահանվում էին հայկական կոշվող կավը, կապույտ քարը, ամոնիումը, բորակը և այլ դեղանյութեր։

Հայ մատենագիտության մեջ հատուկ տեղ է գրավում տոմարագիտությունը։ Թվականները սովորաբար կապվում են պատմական խոշոր գեպերի հետ. օրինակ՝ հռոմեական թվականի սկիզբը համարվում է Հռոմի հիմնադրման առաջին տարին, ներկա գործածական թվականը՝ Քրիստոսի ծննդյան հիթագրական տարին, Հիշրայի թվականը՝ Մուհամմեդի Մեկկայից Մեդինա փախչելու տարին և այլն։ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ 553 թվականը հանդիսանում է «Հայկազյան մեծ» կամ «Թորգոմյան» կոշվող թվականի սկիզբը։ Լեակայն 553 թվականին հայ կյանքում որևէ խոշոր պատմական իրադարձություն տեղի չի ունեցել։ Հարց է առաջանում՝ «ուպա ինչի» հետ է կապված հայկական թվագրության ըսկիզբը։

Նորագույն ուսումնասիրությունները պարզել են, որ հայկական թվականը կապված է եղել տոմարական շրջանների ԵՂԹ ազյուսակների հետ, որն իր մեջ ամփոփել է արևգահնային 28 և լուսնային 19 շրջանների՝ 532 տարիները։ Լեյդ աղյուսակները մշակել են Եգիպտոսում դրամարված տոմարագեաների ժողովում և պաշտոնական ընդունելություն գտել հայ եկեղեցու կողմից։ 'Խա ուղեցույց է ծառայել հայկական օրացույցների և տոմարական բոլոր տեսակի աշխատությունների համար։ Նշված տոմարական աղյուսակները կազմված են եղել ըստ հռոմեական անշարժ տոմարի, որոնք հարմարեցված են եղել հայկական շարժական տոմարին։

Պետք է նկատի ունենալ, որ հայերը հնուց ի վեր հետևելիս են Ֆղել արեգակնային տոմարին: Հայկական տոմարը, եղիպտակա- նի նման, շորս տարին մեկ օրով առաջ էր ընկնում, որովհետև տար- վա մեջ հաշվում էին ոչ թե 365 և մեկ քսոորդ օր, այլ 365 օր: Հայ- կական տարին, եգիպտականի նման, ուներ 13 ամիս, որից տաս- ներկուսը՝ 30 օրով և մեկը, վերջինը, ու կոչվում էր «աուլիաց»՝ 5 օրով:

Գիտական մեծ արժեք ունեն Շիրակացու տոմարագիտական աշխատությունները, որոնք նա գրել է 667 թ. Անաստաս կաթողի- կոսի հանձնարարությամբ: Շիրակացու տոմարագիտական աշխա- տությունների մեջ քննարկված են տոմարագիտական բազմաթիվ հարցեր՝ կապված վերագրի, յոթներյակի, ոսկեգրի, տարեմուտի, չուանի և արեգակի պարբերաշրջանների հետ և այլն:

Շիրակացին իր տոմարական աշխատությունների մեջ լայն տեղ է հատկացրել ժամանակի տոմարական կարևոր սխտեմներին: Կան ժողովուրդներ, որոնց տոմարը հաշտնի է միայն Շիրակացու աշխատություններից: Այսպես, հայտնի է, որ հարևան աղվանական ժողովրդի տոմարի միակ սկզբնաղբյուրը Անանիա Շիրակացին է:

Շիրակացու վերջերս հայտնի դարձած աշխատություններից գիտական մեծ արժեք ունի նրա «Լուսնացոյց»-ը, որը պարունակում է լուսնի 19 տարիների պարբերաշրջանի բոլոր ամիսներում տեղի ունեցած լուսնի ծնունդները և լրումները: Այդ «Լուսնացոյց»-ի հի- ման վրա կարելի է ճշտությամբ ասել, թե որ թվականին, որ ամսի քանիսին, որ ժամում և որ րոպեին պետք է Հայաստանում տեղի ունենա լուսնի ծնունդը և լրումը: Անհրաժեշտ է նշել, որ Շիրակա- ցին անպիտոխ չի ընդօրինակել Մետոնի «Լուսնացոյց»-ը, այլ տե- դում աստղագիտական դիտարկումներ է կատարել և այն սրբապրել՝ հարմարեցնելով Հայաստանի պայմաններին:

Էին հայկական հեթանոսական տոմարում նոր տարիս եղել է մարտի 20-ը: Քրիստոնեական շարժական տոմարով ամանորը շորս տարին մեկ օրով սկսեց առաջ շարժվել մինչև Հովհաննես Իմաստա- սերը, որը 1084 թվականին իր մշակած անշարժ տոմարով հայկա- կան ամանորը սահմանեց օգոստոսի 11-ին, սրով և առաջնորդվե- ցին հետագայում:

**Ճարտարապետու-
թյունը և մանրա-
նկարչությունը**

Եղածներն էլ կիսավեր վիճակում են գտնվում:

V—VIII դարերից մեզ հասած ճարտարապե- տական կոթողները մեծ մասամբ առճարներ են, եկեղեցիներ և տապանաքար-հուշարձան- ներ: Աշխարհիկ բնույթի շենքերը շատ քիչ են,

Սկեզեցական ճարտարապետական հուշարձանները բավական շատ են և ցրված սլատմական Հայաստանի ողջ տերիտորիայի վրա: Հայ շինորհման ճարտարապետները և վարպետներն իրենց ձեռքի արվեստը և ստեղծագործական հանճարը թափել են ամեն մի հուշարձանի, ամեն մի գեղաքանդակ բեկորի վրա: Նրանք մեզ պարզ պատկերացում են տալիս հին հայկական ինքնատիպ և զարգացած ճարտարապետության մասին:

Հայ եկեղեցական ճարտարապետությունը, չորրորդ դարից ըսկըսած մինչև ութերորդ դարը, զգալի փոփոխությունների է ենթարկվել: Այդ փոփոխությունները հաճախ այնքան ակնբախ են, որ, նրանց ճարտարապետական ոճին նայելով, կարելի է որոշել նաև նրանց մոտավոր ժամանակը:

IV դարի քրիստոնեական տաճարները Հայաստանում ունեցել են շատ պարզ ձև. դրոճք երկարավուն սովորական դահլիճներ են, որոճք արևելյան կողմում ունենում են սեղան՝ վիմաքարով: Տաճարներն ունեցել են փայտածածկ հարթ տանիք, որոճք ժամանակի բնթացքում քանդվել են: Պատահում է, որ դահլիճները ծածկված են լինում քարե թաղով, այդ դեպքում դրանց տանիքը երկթեք ձև է ունենում: Այդ տաճարներն իրենց կառուցվածքով հիշեցնում են հեթանոսական մեհյանները, որոճք շատ ժամանակ չէ, որ իրենց տեղը զիջել էին քրիստոնեական աղոթատներին: Ծարտարապետական այս տիպի կառուցվածքներից են Սղվարդի և Իվինի տաճարները:

Սկսած V դարից տաճարները սկսում են փոքր-ինչ լայնանալ և կառուցվում են ներսից երկշար սյուների վրա եռանավ կամարներով: Ըստ որում սյուների միջև եղած տարածությունն ավելի լայն է լինում, քան սյուների և պատերի միջև եղած տարածությունը: Նրանի տաճարները ճարտարապետության մեջ կոչվում են բազիլիկաներ: Եռանավ բազիլիկաներից Հայաստանում կարելի է մատնացույց անել Քասախի, Երեւույքի, Աշտարակի, Միծեռնակավանքի տաճարները: Բազիլիկաների որոշ մասն ունենում է դրսից մեկ կամ երկու կողմից կամարակապ սրահներ:

VI—VII դարերի ճարտարապետության մեջ հանդես է գալիս նոր ոճ՝ պեթեթավոր կառուցումների ոճը: Սկզբում դմբեթները դրվում են եռանավ բազիլիկայի հիմքի վրա: Գմբեթային բազիլիկայի տիպի տաճարներից են Օձունի, Մրենի, Հուփսիմեի տաճարները: Պարզված է, որ Տեկորը ևս V դարում կառուցված է եղել բազիլիկային ձևով և VII դարում է, որ վերանորոգման ժամանակ ավելացվել է գմբեթը:

VII—VIII դարերում Հայաստանում սկսում են կառուցել կենսաբուսական պարկեր, Գրանք իրենցից ներկայացնում են խաչածն հիմքի վրա բարձրացող շենքեր, որոնք ներսից ունենում են շորս կիսաշրջանաձև արտիզներ, որոնց մուգթիւ վրա նստում է դրմբեթը: Այս ոճի հնագույն տաճարներից են Ավանի եկեղեցին 590-ական թվականներից, Սիսիան ավանի եկեղեցին VI—VII դարերից, Հոփսիսիմեի տաճարը՝ կառուցված 618 թվականին և ուրիշները: VII դարում նման ձև է ունեցել նաև էջմիածնի Կաթողիկե Ակեղեցին, որը, սակայն, հետագայում վերակառուցվել է և փոխվել:

Կենտրոնագմբեթ հրաշալի հուշարձաններից է Ջվարթնոցի տաճարը, որը ճարտարապետ Փորամանյանի կարծիքով ո՛չ միայն հայ, այլև բնիկանրապետ վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի ճարտարապետության հոյակապ կոթողներից է: Այդ տաճարը քրդաձև կլոր մի շենք էր, որը դրսից երեք հարկի տպավորություն էր թողնում: Ներսից ուներ սյունաշարք կաղմող կիսաշրջան խորաններ: Գմբեթը նրաված էր գեղաքանդակ խոյակներ կրող մուգթիւ վրա: Ջվարթնոցը կառուցվել է VII դարում:

Մեզ հասած քաղաքացիական տիպիկ շենքերից կարելի է մատնացույց անել Ամբերդի բազմահարկ պալատ-ամրոցը (VII դար), Գվինի կաթողիկոսական պալատը (VI—VII դար), որը ներսից ունեցել է հնգական սյունների երկու շարք՝ զեղեցիկ խոյակներով, պալատական շենքերի ավերակները Ջվարթնոցում, Արուճում և այլ վայրերում:

V—VIII դարերում Հայաստանում քաղաքական գարդացած է եղել քանդակագործությունը: Եթե հեթանոսական շրջանում նա կապված էր պլաստիկության արձանագործության հետ, ապա վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակ կապվում է ճարտարապետության հետ: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի քանդակները պլաստիկության կերպարաններ և դարդանկարներ են՝ կատարված շենքերի և մահարձանների վրա: Գրեթե բոլոր հուշարձաններն ունեն երկրաչափական, բուսական և այլ դարդաքանդակներ: Զարդաքանդակի ընտիր նմուշներ կան Ջվարթնոցում, որոնք մինչ օրս էլ հիացմունք են պատճառում դիտողին:

Հին հայկական արվեստի գեղեցիկ նմուշներ մենք ունենք նաև խճանկարչության (մոզաիկայի) մեջ: Հայ խճանկարչության հնագույն մի նմուշ հայտնաբերվեց Նրուսաղիմում (VI դար): Նրուսաղիմի Զիթենյաց կոչվող լեռան վրա հայտնաբերված այդ խճանկարը կատարված է հայկական դարդաքանդակներով և գրությամբ: Զարդաքանդակված են սիրամարգ, կաքավ և Հայաստանի բնությա-

նը հատուկ այլ թռչուններ: Յուրաքանչյուր թռչուն գեղանկարված է
կլոր շրջանակների մեջ, որոնցից կախված է խաղողի ողկույզը:
Հետագայում Զիթենյաց լեռան այգ խճանկարների ոճով՝ հայկական
երեք այլ խճանկարներ հայտնաբերվել են Ծրուսաղեմի ուրիշ թա-
ղամասերում:

Խճանկարչության հետքեր հայտնաբերվել են նաև 'Իվինի և
Զվարթնոցի ավերակներում: Արուճի տաճարը ներսից պահել է
մեծադիր և բարձրարժեք խճանկարի ամբողջական պատկերներ:

IV—VIII դարերում Հայաստանում զոյուժյուն է ունեցել նաև
թատրոն: Հայտնի է, որ Հովհան Մանգակունի կաթողիկոսը հատուկ
ճառ ունի դրած, ուր դատապարտում է այն հավատացյալներին,
որոնք եկեղեցի դալու փոխարեն թատրոններ են հաճախում:

Հին հայկական կուլտուրայի կարևոր բնագավառներից է ման-
րանկարչուժյանը: Հայ մատենագրուժյան մեջ մանրանկարչուժյունը
են կոչվել ձեռագիր մատյաններում եղած նկարազարդումները՝
պիտազարդերը, լուսանցքազարդերը, զարդագրերը և այլ զարդա-
նկարներ: Հայ գրչուժյամբ զբաղվողները, ձեռագրերն ավելի ակ-
նապարար դարձնելու նպատակով, սովորուժյուն են ունեցել զար-
դանկարել դրանք: Միջնադարյան Հայաստանում հանդես են եկել
մանրանկարչուժյան մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնք փայլում
են իրենց ստեղծագործուժյան մեջ և ինքնատիպ արվեստով:

Մանրանկարիչները հայ մատենագրուժյան մեջ կոչվել են
տարբեր անուններով՝ «ծաղկող», «նաղաշ», «ծաղկարար» և այլն:
Մեղ հասած ամենից հին հայկական մանրանկարները Ծրեանի մա-
տենագարանի սեփականուժյունը հանդիսացող «Փղոսկրյա» կոչ-
վող ձեռագրի մանրանկարված պահպանակներն ու փղոսկրյա
կտավն են, որոնց ժամանակը համարվում է VI դարը:

Հայաստանում վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում ստեղծված կուլտու-
րան և գիտությունը իրենց ինքնատիպություններ և զարդացման աս-
տիճանով՝ ուրույն տեղ ունեն համաշխարհային գիտություն և կուլ-
տուրայի պատմության մեջ: Նրանք հանդես են եկել այն ժամանակ,
երբ հելլենիստական կուլտուրան իր ճղնաժամն էր ապրում, իսկ
արաբականը՝ դեռ չէր ստեղծվել:

Ուշագրավ է այն, որ հետագա դարերում, քաղաքական անբա-
րենպատ իրադարձությունների հետևանքով, Բյուզանդիա և այլ
իրկրներ արտադաղթող հայ բնակչուժյունը իր ինքնատիպ արվես-
տի և մատենագրության շատ արժեքներ փոխանցել է գաղթօջախ-
ներին: Իր կատարած միջնորդի այդ դերով նա կապող օղակ է
դարձել անտիկ աշխարհի և Առաջավոր Արևելքի ու Ծվրոպայի միջև:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՎԱՃՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱՆՔԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

1. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐԾԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արարական խալիֆայության հզորացումը և արաբների առաջին ներխուժումները Հայաստան

տանի համար:

VII դարի 30-ական թվականներից սկսած մի քանի հաղթական արշավանքներից ու ճակատամարտերից հետո արաբները համեմատաբար կարճ ժամանակում դարձան Առաջավոր Ասիայի ամենավտանգավոր ախոյանները երբեմնի հզոր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի համար:

635 թվականին՝ արաբներն առաջին անգամ բախվելով բյուզանդական զինված ուժերի հետ՝ հաղթեցին Նրանց և գրավեցին Դամասկոսը, իսկ հաջորդ տարին Յարմուկ գետի ափին տարած երկրորդ հաղթանակով ապահովեցին իրենց առաջխաղացումը նաև դեպի Ասորիք ու Միջագետք: 634 թվականից հետո արաբները արտակարգ հաջող կոխվեցին էին մղում նաև Պարսկաստանի դեմ: Եվ արդեն 637 թվականին Քաղեսիայի ճակատամարտում նրանք ծանր պարտության մատնելով թվապես գերակշիռ պարսկական զորքերին՝ գրավեցին նաև պարսից հինավուրց մայրաքաղաք Տիզրոնը: Մասնաշահների դարավոր տիրապետության վերջնական կործանումը փաստորեն տեղի ունեցավ 642 թվականի Նեհավենդի ճակատամարտում, որից հետո արաբների առջև բացվում էր նաև ճանապարհը դեպի Հայաստան:

Արաբների հզորացումն ու արագորեն մեծացող սպառնալիքը հարկադրում էին Բյուզանդիային ու Պարսկաստանին որոշ իմաստով մեղմացնելու իրենց քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Սակայն պետք է ասել, որ հայ ֆեոդալ-ազնվականները շկարողացան անհրաժեշտ չափով օգտվել դրանից, որովհետև երկրի մասնատվածությունն ու օտարների տիրապետությունը մեծ դժվար

րություններ էին ստեղծում հայ ժողովրդի համախմբման, պարսկա-բյուզանդական տիրապետութեան տապալման և սեփական ուժերով երկիրը արաբական հրոսակների ներխուժումներից պաշտպանելու համար:

Ասորիքը, Միջագետքը և Պարսկաստանի մի որոշ մասը գրավելուց հետո 640 թվականի գարնանը արաբական զորամասերն առաջին անգամ ներխուժեցին նաև Հայաստան: Արաբները Հայաստան մտան հարավ-արևմուտքից և Չորրորդ Հայքի կամ Տիգրանակերտի վրայով հասան Տարոն: Այստեղ նրանք իրենց թվական գերակշռութեան շնորհիվ կարողացան ընկճել հայերի համառ դիմադրութունը, ապա կողոպտելով շրջակայքը, արագութեամբ անցան Վանա լճի հյուսիսային ափերով ու անսպասելիորեն հայտնվեցին Արարատյան հովտում և նույն թվականի հոկտեմբերի սկզբներին մոտեցան ու բանակ դրեցին Դվինի մոտ և տեղանքն ու քաղաքի պաշտպանական հնարավորութուններն ուշադրութեամբ զննելով՝ հոկտեմբերի 6-ին միօրյա կովից հետո գրավեցին Դվինը: Սկզբնաղբյուրները հաստատում են, որ Դվինի անկման հիմնական պատճառը նրա գրեթե անպաշտպան լինելն էր, որովհետև հայկական կրավող ուժերն ամբողջութեամբ Քեոզորոս Ռշտունու հետ էին, իսկ քաղաքում մնացել էին միմիայն կանայք, երեխաները և շրջակայքի բնակավայրերի այստեղ ապաստանած անզեն ու կովելու փորձչունեցող աղամարդիկ: Դվինը գրավելուց հետո արաբները ոչ միայն ավերեցին ու կողոպտեցին քաղաքը, այլև կոտորեցին կանանց, երեխաներին ու ծերունիներին: Ժամանակակիցները հաղորդում են, որ այդ ժամանակ Դվինում սպանվածների թիվը 12 000 էր, իսկ գերի տարվածներինը՝ 35 000:

Դվինն ու նրա շրջակայքն ավերելուց և կողոպտելուց հետո արաբները հարուստ ավարով և շատ դերինեքով կրկին ետ գնացին: Հայոց զորքերի սպարապետ Քեոզորոս Ռշտունին փորձեց վրեժխնդիր լինել թշնամուց, սակայն Կողովիտ դավաճում կրած պարտութունից հետո ստիպված եղավ նահանջել:

Այսպիսով արաբական առաջին արշավանքից հետո վտանգը Հայաստանի համար ավելի էր մեծանում:

Արաբներն իրենց երկրորդ արշավանքն սկսեցին 643 թվականի գարնանը՝ դարձյալ Հայաստանի հարավ-արևմուտք կողմից: Այս անգամ, ինչպես երևում է, նրանք իրենց տրամադրութեան տակ ունեին ավելի մեծ ուժեր, որովհետև այստեղ նրանք բաժանվեցին մեծ ու փոքր խմբերի և սկսեցին առանձին-առանձին ասպատակել Հայաստանն ու Անդրկովկասը: Հիշյալ հրոսակախմբերից մեկը

Վասպուրականի վրայով մտավ նաև Այրարատ Թեոդորոս Խշտունին, որպես երկրի ղինված ուժերի հրամանատար ու փաստական կառավարիչ, այժմ արդեն լուրջ նախապատրաստութիւններ էր տեսել հակառակորդին կաղմակերպված դիմադրութիւն ցույց տալու համար: Նա կարճ ժամանակում կարգի էր բերել ու ամրացրել շատ բերդեր ու ամրոցներ և նրանց պաշտպանութիւնը հանձնել քաջ ու վստահված զինվորականներին:

Հայոց սպարապետը այդ ժամանակ դեռ օգնութեան որոշ հույսեր կապում էր Բյուզանդական կայսրութեան և արեւելյան պրոփինցիաներում նրա ունեցած զինված ուժերի հետ: Ահա թե ինչու Թեոդորոս Խշտունին դիմեց Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորքերի հրամանատար Պրոկոպիոսին, որպեսզի համատեղ ուժերով հանդես դան թշնամու դեմ: Սակայն բյուզանդական հրամանատարը զոռոզաբար մերժեց նրա առաջարկութիւնը և շարունակեց ուշադրութիւն չդարձնել արարների զործողութիւններին: Այս դեպքում հայերին մնում էր ապավինվել միայն իրենց սեփական ուժերին և անհավասար պայքարի մեջ մտնել հակառակորդի դեմ:

643 թվականի ամռանը, երբ տասը հազարանոց արաբական զորաբանակն անցնում էր գեպի Կոգովիտ, Թեոդորոս Խշտունին իր փոքրաթիվ ուժերով նրանց ծուղակի մեջ է դրում և Եղբարք Սարակ փռչվող լեռան մոտ ուժեղ շարդ տալիս: Հայերի համարձակ զործողութիւնները կայսրին շարժում են բյուզանդացիների նախանձը և նրանք էլ շուտով դուրս են գալիս արաբների դեմ: Սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում սպարավիւուց և ահադին ղոհներ տալուց հետո ստիպված են լինում կրկին քաշվելու իրենց զորակայանր: Թեոդորոս Խշտունու և նրա զինվորների հաղթանակը մեծ ոգևորութիւն էր առաջ բերել Այրարատ աշխարհի ազգաբնակչութեան մեջ՝ մարդիկ այս ու այն տեղերում ինքնաբուխ կերպով զինվում ու հարձակվում էին թշնամու վրա և լուրջ կորուստներ պատճառում նրան: Եղբարք Սարակից հետո, հենց նույն թվականին, արաբական հրոսակախմբերը հայերից խայտառակ սրարտութիւն կրեցին նաև Երևանի բերդի մոտ ու Կոգովիտ գավառի Որդսպուլ բնակավայրում: Վերջին պարտութիւններից կատաղած, արաբները շարժվում են Կոգովիտ գավառի ամենանշանավոր բերդերից մեկի՝ Արծափի վրա: Այստեղ նրանք գտնելով դեպի բերդը տանող զաղտնի ճանապարհը, նույն թվականի օգոստոսի 10-ին վաղ առավոտյան ներխուժում ու գրավում են Արծափը: Այնուհետև սկսվում է ավերածութիւնն ու կոտորածը: Արաբ հրոսակների ձեռքն են ընկնում բերդում ապաստանած մեծ թվով կանայք ու երեխաներ, որոնց սպառ-

նում էր մահ կամ աքսոր: Սակայն արաբները դեռ չէին հասցրել վայելելու իրենց հաղթանակը, երբ հաջորդ առավոտ, անսպասելիորեն Արծափ հասավ հայոց սպարապետ Քենոզորոս Լշտունին իր 2000 հեծյալներով: Լշտունին շեշտակի հարվածով նույն օրը ևեթ կարողանում է դիտվին ջախջախել թշնամու 3000-անոց ուժերին և խել ավարն ու ազատել բոլոր գերիներին: Այդ կովում ոչնչացվում է արաբ հրոսակների մեծ մասը, նրանց երկու հրամանատարների՝ Օթմանի և Ոգոմանի հետ միասին:

643 թվականին Կոզովիտում ծավալված դեպքերի ու խայտառակ պարտության պատասխանատվությունից խուսափելու համար բյուզանդական զորքերի հրամանատար Պրոկոպիոսն ակառուց է ամբաստանել ու անտեղի մեղադրանքներ բարդել Քենոզորոս Լշտունու վրա: Դրանից հետո կայսրի գիտությունով բյուզանդական զործակալներին հաջողվում է դավադրաբար ձերբակալել հայոց սպարապետին և ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նրա դեմ հարուցված մեղադրանքները հաստատել չկարողանալով, ազատում և ետ են ուղարկում Հայաստան: Կայսրը Քենոզորոս Լշտունու նրկատմամբ այսպիսի դիրք գրավեց պարզապես նրա համար, որպեսզի քաղաքական բարված իրադրությունների մեջ իր դեմ չբարդաի հայ ազնվականության այն հիմնական մասին, որը գնում էր Քենոզորոս Լշտունու ետևից:

Հայոց սպարապետի ամբաստանության ու բացակայության ժամանակ պայքարը արաբական նվաճողների դեմ շարունակվում էր նոր ուժով: Եվ այդ պայքարի արդյունքը եղավ այն, որ 646 թվականին հայերին հաջողվեց ամբողջապես դուրս քշել արաբներին Հայաստանից:

Պայքար քաղաքական կողմնորոշման համար

Արաբական արշավանքների ընթացքում, երբ Հայաստանում ստեղծվել էին բավականին բարդ ու լարված պայմաններ, ազնվականության, կրոնական և ղեկավարական գործիչների

մեջ դժբախտաբար շկառ քաղաքական միասնություն:

Արդեն 640—650-ական թվականներին հայ աշխարհիկ ու հոպևեր ֆեոդալների շրջանում պարզորոշ կերպով սերվագծվում էին հասարակական-քաղաքական երկու հոսանքներ, երկու ուղղություններ: Հայ ազնվականության մի մասը, որ կենտրոնախույս տրամադրություններ ուներ, ձգտում էր երկիրը բաժանել իրարից անջատ, մանր նախարարությունների և Հայաստանը դնել Բյուզանդիայի հովանավորության տակ: Այս հոսանքը գլխավորում էր հայոց կաթողիկոս ներսես Յ-րդ Տայեցին (641—661):

Քաղաքական մյուս հոսանքը դեկավարում էր VII դարի տա-
ղանդավոր զորավար, նշանավոր քաղաքական գործիչ ու դիվանա-
պետ Թեոդորոս Ռշտունին, որը հենվելով ժողովրդի վրա և իր հե-
տևից տանելով նախարարների մեծամասնությունը, գտնում էր,
որ պետք է հրաժարվել Բյուզանդիայի հովանավորությանն ապա-
վինելուց և Հայաստանի քաղաքական անկախության պահպանման
համար, ուրքան հնարավոր է, արարների հետ վարել հաշտ ու հա-
մերաշխ քաղաքականություն: Թեոդորոս Ռշտունին, ճիշտ ըմբռ-
նելով քաղաքական դեպքերի դարգացման ընթացքը, հասկանում
էր, որ նոր քարձրացող Արարտիկան խաչիֆայությունն օրըստօրե
հզորանում է, իսկ Բյուզանդիան՝ թուլանում: Ուրեմն հայերը իրենց
փոքրուժեերով, Եթե անգամ հաշվի չառնեին որևէ հետևանք ու համա-
դործակցեին Բյուզանդիայի հետ, դարձյալ չէին կարող կանգնեցնել
արարների առաջխաղացումը դեպի Հայաստան: 'Իրա համար էլ
նրանք պետք է ընտրեին այնպիսի մի ճանապարհ, որը գոնե որոշ
չափով ժողովրդին ազատեի անտեղի գոհողություններից, իսկ եր-
կիրը՝ ավերվելուց: Այդ է պատճառը, որ ինչպես ժողովուրդը, այն-
պես էլ իշխող դասակարգի մի զգալի մասը, հաստատակամորձ
հետևում էր Թեոդորոս Ռշտունուն ու վստահում նրան որպես ժա-
մանակի ամենախելացի առաջնորդի: Աղքյուրները ցույց են տալիս,
որ Թեոդորոս Ռշտունին լուրջ կերպով հաշվի էր առնում նաև Հա-
յաստանի հարևան Վրաստանի ու Աղվանից աշխարհի շահերը,
գրա համար էլ նրան պաշտպանում ու նրա հետ դաշնակցել էին նաև
Վրաստանի ու Աղվանքի ազնվականները:

Քաղաքական խնդիրների այսպիսի ընթաց ու խառը իրադրու-
թյունների մեջ բյուզանդական կայսր Կոստանդ 2-րդը (642—668),
հենվելով Հայաստանում գտնվող իր ռազմական ուժերի վրա և
միաժամանակ օգտվելով ներսես կաթողիկոսի բյուզանդական կողմ-
նորոշումից, կրկին սկսեց հրահրել քաղկեդոնական դավանանքի
հարցը: Հասկանալի է, որ Բյուզանդիան քաղկեդոնականության
արձարմման միջոցով ձգտում էր ամրացնել իր քաղաքական ու կրո-
նական դիրքերը Հայաստանում: Այս նպատակով Կոստանդ 2-րդի
նախաձեռնություններ 648 թվականին Դվինում դրամարվում է մի հա-
տուկ նկերեցական ժողով, որտեղ քննության է դրվում բյուզան-
դական դավանանքի բնգունման հարցը: Դվինի ժողովին մասնակ-
ցում էին Հայաստանի աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների ներկա-
յացուցիչները: Ժողովը, սակայն, բյուզանդացիների համար ցան-
կալի ընթացք չունեցավ: Այնտեղ հաղթանակ տարան Թեոդորոս

Ռշտունու կողմնակիցները և քաղկեդոնական դավանանքի ընդունման առաջարկությունը միահամուռ կերպով մերժվեց:

Դվինի ժողովի գիրքը բխում էր նախ և առաջ երկրի իրավիճակից և Բյուզանդիայի ու Արաբական խալիֆայության քաղաքականությունից: Բանը նրանում է, որ Բյուզանդիան, հետևելով Հայաստանի ամբողջական յուրացման իր հին քաղաքականությանը, նույնիսկ արաբների ասպարեզ դալուց հետո էլ չէր դադարեցնում ճնշումն ու հալածանքը ինչպես հասարակ ժողովրդի, այնպես էլ ազնվականության նկատմամբ: Մինչդեռ արաբները այդ նույն ժամանակներում բավարարվում էին միայն սուպատակություններով: Ահա այս հանգամանքն էր, որ հալ իշխող դասակարգի ներկայացուցիչների մեծ մասին կողմնորոշեց զեպի Թեոդորոս Ռշտունին: Արաբների հետ հաշտ քաղաքականության ձգտումը հատկապես զգալի դարձավ 650-ական թվականներին, երբ խալիֆայության նախատորմիղը մոսսենայով Կոստանդնուպոլիսին, հարկադրեց Կոստանդ կայսրին վճարել ռազմատուգանք և կնքել նոսմյա զինադադար:

652 թվականի փայարաբական դաշինքը

Կոստանդ կայսրին սված մերժողական պատասխանից հետո Թեոդորոս Ռշտունուն մերնում էր արագորեն համախմբել իր ուժերը և նախապատրաստվել Բյուզանդիայի հնարավոր հարձակումների առաջն առնելու համար: Հայոց սպարապետը կարողացավ այս հարցում միասնական կարծիքի գալ նաև Վրաստանի ու Աղվանից աշխարհի ազնվականության հետ: Թեոդորոս Ռշտունին համոզեց իր զինակիցներին ու դաշնակիցներին, որ անհրաժեշտ է արագ կերպով բանակցություններ սկսել Արաբական խալիֆայության հետ: Այս նպատակով Թեոդորոս Ռշտունու ներկայացուցիչները 652 թվականին մեկնում են Դամասկոս՝ Ասորիքի արսրական կառավարիչ Մուավիայի մոտ ու նրա հետ կնքում մի պայմանագիր, որի մեջ ուշադրություն են գրավում հատկապես հետևյալ կետերը. ա) Հայաստանն ընդունում է Արաբական խալիֆայության դերիշխանությունը, բ) հայերը երեք տարի ազատվում են հարկային պարտականություններից, իսկ երեք տարին անցնելուց հետո տարվելիք հարկի չափը որոշակիորեն չէր նշվում, այլ այն պետք է որոշեին իրենք՝ հայերը, գ) Հայաստանին իրավունք է տրվում ունենալու 15000 հոգուց կազմված հեծելազոր, որի ամբողջ ծախսերը կատարվելու էին խալիֆայության հաշվին: Հայկական հեծյալ ուժերը հիմնականում պետք է պաշտպանեին Հայաստանի ու Անդրկովկասի սահմանները, դ)

Արարական խալիֆայութիւնը պարտավորվում է պահպանել Հայաստանի ներքին ինքնուրույնութիւնը: Արարները չպետք է գրավեն Հայաստանի բերդերը և ամրութիւնները և չպետք է տեղափոխեն զինվորներ ու զինվորականներ, և) օտար տերութիւնների և Բյուզանդիայի հարձակումների ժամանակ Արարական խալիֆայութիւնը պարտավորվում է օգնել հայերին:

Հիշյալ պայմանագրի կնքումը կարևոր նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանն առժամանակ արաբական ասպատակութիւններից ապահովելու համար: Բացի այդ, պայմանագիրը, ինչպես տեսանք, չէր շոշափում Երկրի ներքին կյանքին վերաբերող խնդիրներ. հայ ազնվականները համարվելով խալիֆի վասալներն ու հարկատուները, պահպանում էին իրենց ինքնուրույնութիւնն ու սեփականատիրական իրավունքները: Հայ-արաբական պայմանագիրը է՛լ ավելի է ամրանում, երբ նույն թվականին Թեոդորոս Ռշուունին անձամբ է մեկնում Դամասկոս Մոավիթայի մոտ: Դամասկոսում հայոց սպարապետին տրվում են ավելի ընդարձակ իրավունքներ ու լիազորութիւններ. նա նշանակվում է Հայաստանի և ողջ Անդրկովկասի կառավարիչ:

Հայ-արաբական պայմանագրում Հայաստանի նկատմամբ խալիֆայութիւն կողմից որոշակիորեն արտահայտված մեղմութիւնը բխում էր միայն քաղաքական հատուկ նպատակներից: Արարները պարզապես հայերին սիրաշահում էին, որպեսզի նրանք հեռու մնան իրենց հիմնական հակառակորդի՝ Բյուզանդիայի ազդեցութիւնից: Բացի այդ արարները ցանկանում էին նաև հայկական ռազմական ուժերն օգտագործել Բյուզանդիայի և հյուսիսից սպառնացող խաղաղների դեմ: Հասկանալի է, որ արարների նմանօրինակ քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ կրում էր միայն և միայն ժամանակավոր բնույթ և մի որոշ շափով էլ կապվում էր խալիֆայութիւն ներսում տեղի ունեցող դահալայական կռիւլների հետ:

652 թվականի հայ-արաբական, այսպես ասած, մերձեցմանը, ինչպես նաև պայմանագրի կնքմանը Բյուզանդական կայսրութիւնը չկարողացաւ անմիջապէս միջամտել կամ մի որևէ արգելք հարուցել: Դեռ ավելին, բյուզանդացիներն աչք ժամանակ նույնիսկ շտապեցին իրենց զորքերը դուրս տանել Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններից: Սակայն ուշադրութեամբ հետևելով Հայաստանում զարգացող քաղաքական իրադարձութիւններին, Բյուզանդիան տենդագին կերպով հախապատրաստվում էր ամբողջովին նվաճել Հայաստանը:

**Բյուզանդական և
արաբական նոր
արշավանքների
Հայաստան**

Կոստանդ 2-րդ կայսրը միայն 652 թվա-
կանի աշնանը հարյուր հազարանոց բանակի
զլուխ անցած սկսեց հարձակումը Հայաս-
տանի վրա: Բյուզանդական մեծաքանակ զոր-
քերի առաջխաղացման շուրջ ստանալուն
պես հայկական մի քանի զավառների իշխաններ ու նախարար-
ներ, ներսես 3-րդ Տայեցի կաթողիկոսի հետ միասին, բացահայ-
տորեն լքեցին Քեոզորոս Ռշտունուն և ընդառաջ գնացին կայսրին,
որն արդեն հասել էր Կարին: Բյուզանդացիների կողմն անցած ազ-
նրվականներն սկսեցին ամբաստանել ու վաբկարհկել Քեոզորոս
Ռշտունուն և կայսրին զրգռել նրա դեմ:

Քեոզորոս Ռշտունին այդ ժամանակ իր հայ ղինակիցների և
Վրաստանի ու Աղվանքի համախոհ իշխանների հետ, կազմակերպե-
լով երկրի պաշտպանությունը, ինքն ամբարցել էր Աղթամար վրդով:
Իսկ Կոստանդ 2-րդը քսան հազարանոց մի զորաբանակով հասել
էր Դվին: Կայսրն այդ ժամանակ Հայաստանի հեծելազորի հրա-
մանատար նշանակեց Մուշեղ Մամիկոնյանին և առանձին զորա-
մասեր ուղարկեց Վրաստանը, Աղվանքն ու Սյունիքը նվաճելու հա-
մար: Կոստանդն ի նշանավորումն իր հաղողովյալների, Դվինի
ս. Գրիգորի կեղեցում հունական ծիսակատարություններ պատարագ
մատուցեց, որին մասնակցում էր նաև հայոց կաթողիկոսն իր հա-
վատարիմ բարձրաստիճան հոգևորականների հետ միասին:

653 թվականի գարնանը Կոստանդը շտապ վերադարձավ
Կոստանդնուպոլիս: Սակայն դնալուց առաջ նա հայոց իշխանի
պաշտոնում նշանակեց ոմն Մամբրիանոսի և երկրի փաստական ղե-
կավարությունը հանձնեց նրան: Կայսրի դնալուց հետո Մամբրիա-
նոսը նախ կողոպտեց ու ամբերեց Դվինը, ապա փորձեց ելնել հար-
ձակվող արաբների դեմ, սակայն նախիջևանի մոտ ծանր պարտու-
թյուն կրելով, հաղիվ կարողացավ փախչել ու ազատվել:

Բյուզանդական կայսրի Դվինից գնալուց հետո այստեղից հե-
ռացավ նաև հայոց կաթողիկոս ներսեսը:

Քեոզորոս Ռշտունին կայսրի գնալուց հետո օգնություն խնդրեց
արաբներից և սկսեց հարձակման պատրաստություններ տեսնել:
Եվ ահա 653 թվականի գարնանը արաբական 7000-անոց զորաբա-
նակը հասավ Հայաստան: Դրանից հետո հայերը, արաբների հետ
միասին, իրենց առաջին հարվածն ուղղում են բյուզանդական զոր-
քերի այն հստավաժի դեմ, որը հարձակում էր սկսել դեպի Աղթա-
մար: Նահանջող բյուզանդական զորքերն այսուհետև գտնվում էին
հայ-արաբական տոգրաբաժանումների մշտական հետադիմումնե-

րի ու հարձակումների սպառնալիքի տակ: Թեոդորոս Թշտունին, ամենուրեք շախչախելով թշնամուն, արագ ելթով մտավ Տայք, ապա հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, դուրս եկավ Սև ծովի ափերն ու գրավեց նաև Տրապիզոն քաղաքը:

Բյուզանդական զորքերին պարտության մատնելուց հետո Թեոդորոս Թշտունին ետ վերադարձավ, բերելով իր հետ մեծ թվով զիններ ու ռազմավար: Այս դեպքերից շատ շանցած, Թեոդորոս Թշտունին հիվանդացավ ու կրկին քաշվեց Ադթամար կղզին: Օդտըվելով հանգամանքից հայ նախարարներից մի քանիսը ինքնազուխ կերպով սկսեցին կալվածքների նոր վերաբաժանում կատարել, ընդարձակել իրենց տիրույթները և ավելացնել ժողովրդից հավաքվող հարկերը: Այս կոմայականությունները երկրում առաջ բերեցին լուրջ դժգոհություններ:

Արաբական խալիֆայությունը բյուզանդացիներին պարտությունից հետո փոխել էր իր վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ և ձգտում էր բռնությամբ տիրել Հայաստանին: Կրա համար էլ արաբները հայ նախարարների ինքնազուխ գործողությունները պատրվակ դարձնելով, 654 թվականին մի ստվար բանակ ուղարկեցին Հայաստան: Հուրբ իբն-Մասլամայի ղեկավարությամբ:

2. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՐ

Հայաստանի քաղաքական դրությունը VII դարի կեսերին

Հարիբ իբն-Մասլամայի հրոսակախմբերը տակնուվրա արեցին զրեթև ողջ Հայաստանը: Երանք կոտորելով և ահաբեկելով ժողովրդին, կարողացան վերջիվերջո երկիրը ենթարկել

խալիֆայության իշխանությունը: Կոտորածներից և արհավիրքներից խուսափելու համար առանց դիմադրություն թշնամուն հանձնվեց նաև Դվինը: Արաբական պատմիչ Բալամուրին վկայում է, որ Հարիբ իբն-Մասլաման այդ ժամանակ Դվինի բնակիչների հետ կնքել է հոտուկ պայմանագիր և պարտագրել նրանց ստանձնելու հարկատվության պարտականություն: Արաբական զորավարը ավարից ու գերիներից բացի, երկրի անվանի մարդկանցից, նրանց կանանցից, դուստրերից և որդիներից վերցրեց շատ պատանդներ ու իր հետ տարավ Արաբիա: Գերիների ու պատանդների քարավանին ինքնակամ կերպով միացավ նաև Թեոդորոս Թշտունին, որը, հավանաբար, մտադիր էր անձամբ ներկայանալ խալիֆին ու կարգավորել հայ-արաբական փոխհարաբերությունները: Սակայն նա

չհասավ իր նպատակին: Քեոդոորոս Ռշտունին վախճանվեց Դամասկոսում 656 թվականին, իսկ նրա դին տեղափոխվեց Հայաստան:

Մասլումայի արշավանքները տակնուվրա էին արել նաև Վրաստանն ու Աղվանքը: Դրա համար էլ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում օրբստօրե մեծանում էր դժգոհությունն ու վրեժխեղությունը բնորոշ արաբների:

654 թվականից սկսած արաբները սանձարձակ կերպով մի քանի տարի կողոպտում էին հայերին ու ավերում երկիրը: Հայ ժողովուրդն իր սեփական ուժերով չէր կարող արհավիրքի առաջն առնել: Դրա համար փորձ արվեց դիմել զրսի օգնությանը: Ահա հենց այդ ժամանակ կրկին իր պաշտոնին վերադարձավ Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը: Նա նորից սկսեց բանակցությունները Բյուզանդական կայսրության հետ ու առաջարկեց Կոստանդ 2-րդին Հայաստանը վերցնել իր հովանավորության տակ: Կաթողիկոսը դրա փոխարեն խոստանում էր աղզովին ընդունել քաղկեդոնական դավանանքը: Բյուզանդիան այդ առաջարկությունն ընդունեց ուրախությամբ: Այդ ընթացքում արաբներն զբաղված լինելով ներքին կռիվներով, չկարողացան խափանել հայ-բյուզանդական մերձեցումը և դաժան վրիժառուցյալքող յղիսատեցին Դամասկոսում պահվող հայ պատանդներին 1775 հոգու:

Արաբական խալիֆայության ներսում ծայր առած զահակալական արյունահեղ կռիվները վերջացան Ալի խալիֆի (656—661) սպանությամբ և Ասորիքի արաբների հաղթանակով: Նոր խալիֆ հռչակվեց Մուավիան (661—680), որը հիմք դրեց արաբական Օմայան դինաստիային: Մուավիայից սկսած, Արաբական խալիֆայության կենտրոնը դարձավ Դամասկոսը:

Նոր հիմնադրված դինաստիայի շահերը պահանջում էին խալիֆայության քաղաքական տիրապետության հիմքերի ամրացման համար որոշ չափով մեղմացնել նաև վերաբերմունքը հույտակ ժողովուրդների նկատմամբ: Այս քաղաքականության ընդհանուր ըսկրզբունքներից էլնելով, 660-ական թվականներին Մուավիան վերականգնեց հայերի հետ ունեցած 652 թվականի հաշտության պայմանագիրը: Վերոհիշյալ դեպքերի ժամանակ մահացավ Հայաստանի կառավարիչ Համաղասու Մամիկոնյանը: Հայերը հատուկ դիմումով խնդրեցին խալիֆին, որսպեսզի նա Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը հանձնի Համաղասուի եղբորը՝ Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը գտնվում էր Դամասկոսում որպես պատանդ: Մուավիան կատարեց հայերի խնդրանքը և 661 թվականին Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Գրիգոր Մամիկոնյանին: Գրիգոր Մամիկոն-

կոնյանն իր պաշտօնում մնաց մինչև 682 թվականը: Նրա կառավարության այս քսան տարին Հայաստանի համար համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան էր, որը ղզալիորեն նպաստեց երկրում հատկապես շինարարության և մատենագրության զարգացմանը:

Հայաստանի քաղաքական անդորրությանը նպաստում էր նաև այն, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում արարա-բյուզանդական պատերազմները տեղի էին ունենում մեծ մասամբ Հայաստանից դուրս, և Հայաստանն ավերածությունների չէր ենթարկվում: Մի քանի տարի շարունակ ուզղակի Կոստանդնուպոլսի վրա ծովից և ցամաքից Մոսավիայի կատարած հարձակումները խալիֆայությանը ոչինչ չտվեցին, իսկ 677 թվականին փոթորկից ոչնչացավ արաբական նավատորմի ղի մեծ մասը և խալիֆը նույնիսկ հարկադրված եղավ տարեկան խոշոր դումար վճարել բյուզանդացիներին որպես ռազմատուգանք: Լեյս մասին կնքված պայմանագիրը պետք է ուժի մեջ մնար երեսուն տարի:

680 թվականին մահացավ խալիֆ Մոսավիան: Նրա մահը և Օմայանների՝ Բյուզանդիայից կրած պարտագթյունը ոտքի հանեց հակասմայան ուժերին, որոնք գահի համար մի քանի տարի շարունակ արյունահեղ կռիվներ էին մղում:

Հայերն օգտվելով խալիֆայության ներսում առաջացած խառը դրուժյունից, 683 թվականին ապստամբելով, թոթափեցին արաբական լուծը և հրաժարվեցին խալիֆայության հանդեպ ունեցած իրենց հարկային և այլ պարտականությունների կատարումից: Այս ապստամբությունը ունեցավ այն հետևանքը, որ Հայաստանը մինչև 689 թվականը ձեռք բերեց կատարյալ անկախություն:

Հայկական ապստամբությունները խոշոր աղղեցություն ունեցան նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների վրա: 680-ական թվականների հայերի օրինակով արաբների դեմ ելան նաև վրացիներն ու Լեզվանքի ժողովուրդները:

Հիշյալ շրջանում Հայաստանում և Անդրկովկասում խաղաղությունը երբեմն փախտվում էր Հյուսիսային Կովկասի խաղաղների կողմից, որոնք հաճախակի մեծ բանակներով ներխուժելով Անդրկովկաս կողոպտում և ավերում էին ընդարձակ երկրամասեր: 680-ական թվականների կեսերի այսպիսի մի արշավանքի ժամանակ հայերին, վրացիներին և աղվաններին հաջողվեց ծանր ու շեղոտական պայքարի զեռով խաղարներին դուրս բռնել նրկրից: Այս կռիվներում շատերի հետ քաջաբար զոհվեց նաև Գրիգոր Մամիկանյանը: Նրանից հետո, 685 թվականին, Հայաստանի կառավարիչը դարձավ Աշոտ Բագրատունին:

Արարա-բյուզանդական հակամարտութիւնն ու խալիֆայութեան տիրապետութեան հաստատումը Հայաստանում

680-ական թվականների կեսերից սկսած արարա-բյուզանդական հարաբերութիւնները կրկին յարվում են: Հուստինիանոս 2-րդը (685—695) դա՛հ բարձրանալուց անմիջապէս հետո վերսկսեց պատերազմը արաբների չնւմ նախկինում Բյուզանդիային պատկանող հողերը ետ խլելու համար:

Այս նպատակով Բյուզանդիայի ձեռնարկած առաջին գործողութիւններն ուղղվեցին Հայաստանի դէմ: 689 թվականին դէպի Հայաստան շարժվեց բյուզանդական մի հսկայական բանակ լեոնտիոս զորավարի հրամանատարութեամբ: Բյուզանդական զորքերին կայսրազորված էր՝ հայերի հետ վարվել որպէս թշնամիների հսկասկզբութիւնն ընդունած և քաղկեդոնական եկեղեցու սկզբունքներին հակառակվող ժողովրդի: Սա նշանակում էր, որ Հուստինիանոսը Հայաստանում կանգ չէր առնելու բռնութեան և ահաբեկման ոչ մի միջոցի առաջ: Ղեկնող պատմիչը վկայում է, որ բյուզանդական զինվորները մտնելով Հայաստան, անխնայ կոտորում էին բնակչութեանը, կողոպտում նրա ունեցվածքը, ավերում բնակավայրերը: Նրանք չէին խնայում նույնիսկ ճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններն ու շինութիւնները: Ստեփանոս Ասողիկի վկայութեամբ, բյուզանդացիներն այս վերջինների ժամանակ քարուքանդ էին արել 25 գավառ և գերի տարել 8000 մարդ: Հիշյալ դեպքերի ընթացքում արաբները ոչ միայն հնարավորութիւն չունեցան դիմադրելու բյուզանդացիներին, այլև ավելացրին Բյուզանդիային իրենց կողմից տրվելիք հարկը և 689 թրվականին կնքած հատուկ պայմանագրով զիջեցին Բյուզանդիային նաև Հայաստանը: Բյուզանդիան հենց նույն 689 թ., հակառակ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների ցուցց տված համառ դիմադրութեանը, նվաճեց ի՛ Հայաստանը, ի՛ ամբողջ Անդրկովկասը:

Միայն 690-ական թվականներին իսախիֆ Արդ էլ-Մելիքը (635—705), ճնշելով երկրի ներսում ծագած խռովութիւնները և ապրտամբութիւնները, հնարավորութիւն ունեցավ ամբողջ ուժերով գործելու Բյուզանդիայի դէմ: Արաբական խալիֆայութիւնը Բյուզանդիայի դէմ տարած մի քանի հաղթանակներից հետո որոշեց կրկին վերանվաճել Հայաստանն ու Անդրկովկասը:

696 թվականին Աբդ էլ-Մելիքի եղբայր Մուհամեդ իբն-Մրվանի դեկավարութեամբ արաբական մի խոշոր բանակ ներխուժեց Հայաստան: Երկու երեք տարվա ընթացքում Մուհամեդ իբն-Մրվանը

համառ ու արյունահեղ կռիվներից հետո, հաղթահարելով հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրությունը, կարողացավ նվաճել Հայաստանն ու Անդրկովկասը: 700 թվականին Մրվանը Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Աբդուլային և ինքը վերադարձավ Ասորիք: Այդ արշավանքով Հայաստանը և Անդրկովկասը վերջնականապես նվաճվեցին և ընկան իսլաֆայության տիրապետության տակ:

**Արարական վարչա-
ձևվր Հայաստա-
նում և Բայերի դերը
երկրի կառավար-
ման ասպարեզում**

Գրավելով Հայաստանը, արաբները ձեռնամուխ եղան նաև նրա քաղաքական, վարչական և ռազմական բնագավառների ու նրանց կառավարման նախկին ձևերի վերափոխմանն ու վերակառուցմանը:

Իսլաֆայության կողմից մտցված առաջին վերափոխումները վերաբերում էին Հայաստանի վարչաձևին: VIII դարի առաջին տասնամյակում արաբներն իրենց նվաճած հայկական ու անդրկովկասյան երկրամասերից ստեղծեցին վարչական մեկ միավոր՝ Արմենիա կամ էրմենիա անունով, որի սահմանները հյուսիսում կաղմում էին Դերբենդն ու Կովկասյան լեռները, արևմուտքում՝ Սփրատի միջին հոսանքը, Ճորոխի հովիտն ու Սև ծովը, հարավում՝ Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափերն ու Տուրուբերան աշխարհը, փակ արևելքում՝ Կասպից ծովն ու Պարսկաստանը:

Արմենիան, այսպիսով, իր մեջ միավորում էր Արևելյան Վերսաստանը, Աղվանից աշխարհը և պատմական Հայաստանի ընդարձակածավալ արևելյան շրջանները: Արմենիայի մեջ երբեմն մտնում էր նաև Ասորյաստականը:

Արաբներին հնթակա Արմենիան իր հերթին բաժանվում էր շորս խոշոր ենթաշրջանների, որոնք ուղղակի կոչվում էին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Արմենիաներ կամ Հայքեր: Արմենիայի մեջ բուն հայկական տերիտորիան, որ կաղմում էր ավելի քան 250.000 քառակուսի կիլոմետր տարածություն, ոչ միայն ընդհանրապես մեծ էր նրա մեջ մտնող ոչ հայկական տերիտորիաներից միասին վերցրած, այլև իր ռազմա-տնտեսական հզորությամբ, քաղաքական կշիռով Արմենիայի հասարակական ու քաղաքական կյանքում կատարում էր առաջնային դեր: Մինչև 789 թվականը Արմենիայի վարչական կենտրոնը Դվինն էր, փակ հետո դարձավ Պարտավը՝ Աղվանքում: Արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանը կառավարում էին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին էմիրներ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում նրանք անվան-

վում են ոստիկաններու Ոստիկանի իշխանութիւնը տարածվում էր կամ Հայաստանի և կամ ամբողջ Արմենիայի վրա: Ոստիկանը համարվում էր Արաբական խալիֆայութեան գերագույն իշխանավորը: Նրա պաշտօնավարութեան ժամկետը որոշակի չէր: Սակայն, որպես կանոն, ոստիկանները երկար շէին մնում իրենց պաշտօնում: Ոստիկանի հիմնական պարտականութիւնների մեջ մտնում էին՝ երկրի ընդհանուր դրութեան հսկողութիւնը, հարկահաւաքութեան գործի կազմակերպումը, երկրի անդորրութեան ապահովումը և նրա պաշտպանութիւնը դրսի հարձակումներից: Ոստիկանի վերոհիշյալ պարտավորութիւնների վրա VIII դարից սկսած ավելացավ նաև Արմենիայում և Հայաստանում արաբական ու մուսուլմանական ցեղերի վերաբնակեցման գործի կազմակերպումը: Արմենիայի ռազմատնտեսական կարևոր նշանակութիւն ունեցող քաղաքներում ու խոշոր հանգուցակետային բնակավայրերում, ապա նաև քերդերում ու ամրոցներում նստում էին հատուկ վերակացուններ ու կառավարիչներ, որոնք նույնպես կոչվում էին էմիրներ: Վերջիններս անմիջապես ենթարկվում էին ոստիկանին և կատարում նրա կարգադրութիւնները: Ոստիկանից ու նրան ենթակա տեղական կառավարիչներից հետո, կարևոր պաշտօն էր համարվում փոստի և սուրհանդակութեան տնօրինութեան պաշտօնը, որին արաբները անվանում էին սահիբ ալ-բարիդ: Հարկահաւաքները կամ հարկահաւաքութեան գործին հսկողները կոչվում էին դադիներ: Կար նաև հողաշաւիի կամ երկրաշաւիի պաշտօնը:

Արաբական խալիֆայութեան մեջ, որպես կանոն, բարձր պաշտօնները տրվում էին կաշառքով կամ ուղղակի վաճառվում էին: Հասկանալի է, թե ինչպիսի ծանր հետևանքներ պետք է ունենար պաշտօնների առ ու ծախք հսկատակ ժողովուրդների համար: Այս բոլորով հանդերձ, արաբները այնուամենայնիվ ստիպված էին նաև հաշվի առնել տեղական ազնվականութեանը: Գրա համար էլ նրանք պահպանում էին հայ ազնվականութեան որոշ իրավունքները երկրի կառավարման բնագավառում: Այսպես, արաբական իշխանութիւնները հայոց իշխանի և հայոց սպարապետի պաշտօնները համարյա մինչև վերջ էլ թողնելին հայերի ձեռքին: Արաբները փաստորեն հայոց իշխանի միջոցով էին հավաքել տալիս հարկերը: Հայոց իշխանը պարտավոր էր ապահովել հայ ազնվականների հավատարմութիւնն ու հպատակութիւնը արաբական իշխանութիւնների: Հսկողնապա: Այս պաշտօնը նշանակովի էր և ոչ ժառանգական: Ժառանգական չէր նաև հայոց սպարապետի պաշտօնը: Սպարապետը, ինչպես նախկին ժամանակներում, առաջնորդում էր հայկական զին-

ված ուժերը և որպես նրա գլխավոր հրամանատարը պարտավոր էր իր գործողությունները համաձայնեցնել արաբական իշխանությունների հետ: Լկյս հրկու պաշտոններում էլ նշանակումները կատարում էր խալիֆը կամ նրա կողմից լիազորված մի որևէ բարձր պաշտոնյա:

Արաբների տիրապետության սկզբնական շրջանում որոշ իմաստով արտոնյալ վիճակում էր գտնվում հայկական եկեղեցին ու հողերական դասը: Դրա համար էլ օրհնագրության և դատավարության բնագավառը տնօրինում էր եկեղեցին: Եկեղեցին իր ձեռքում էր պահում նաև ամուսնության վավերացման իրավունքը:

Սակայն ժամանակների փոփոխման հետ փոխվում էին նաև արաբական իշխանությունների վերաբերմունքն ու պահանջները հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ և նախկին քիչ թե շատ հանդուրժողության քաղաքականությունը կամաց-կամաց տեղի էր տալիս բռնի ուժին ու սանձարձակ կամայականությունը:

Յ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԽՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ԶԱՂԱՔԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ֆեոդալական հարաբերություններն ու հողատիրությունը Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում ֆեոդալական փոխհարաբերությունների և շահագործվող դասակարգերի սոցիալական և իրավական դրության մեջ էական փոփոխություններ չմտցրեց: Տեղական աշխարհիկ ու հողեր ֆեոդալների հանդեպ հայ գյուղացու ունեցած պարտավորություններին այժմ ավելանում էր նաև արաբական նվաճողների ծանր ու դաժան լուծը:

Որպես ֆեոդալական երկիր Հայաստանում նույնպես սեփականություն գլխավոր ձևը հողային սեփականությունն էր: Երկրում ամբողջ հողի սեփականատերը թեև համարվում էր թագավորը (խալիֆը), սակայն նրա հողատիրական զերազույն սեփականության իրավունքն ուներ միայն ձևական բնույթ, իսկ հողի փաստական տերերը իրենք՝ հողատեր նախարարներն էին: Արաբները, որոնք սկզբնական շրջանում գտնվում էին զարգացման շատ ցածր մակարդակի վրա, հիմնականում շկարողացան խախտել հայկական նախարարական դասի փոխհարաբերությունները, այլ իրենց տիրապետության ընթացքում, պահպանելով հայկական ֆեոդալական սխեմայի կարևոր գծերը, նրա մեջ մտցրին միայն որոշ փոփոխություններ:

VIII դարի սկզբներին, երբ արաբները հնարավորություն ունե-

ցան գործադրել նաև կայուն հարկային քաղաքականություն, այդ ժամանակ միայն նրանք սկսեցին խախտել նաև հայկական հողատիրություն իրավական կառուցվածքն ու հողային սեփականության սկզբունքները:

VIII դարի արաբական հայտնի օրենսդես Աբու-Յուսուֆն իր «Քիթաբ ալ-խարաջ» գրքում ասում է՝ «Այն հողերը, որոնք հաշուության պայմանագրով թողնվում են բնակիչներին, ենթակա են (հարկադրման) պայմանագրի կետերին համաձայն...»: Այդ նշանակում է, որ այստեղ խաբքը վերաբերում է արաբների կողմից դեռևս վերջնականապես չնվաճված, հետևաբար նաև դրանց նկատմամբ լիակատար իրավունքներ չունեցող հողային կալվածքներին, որոնց տերերը թեև պահպանում էին իրենց հողային սեփականատիրական իրավունքները, բայց թշնամուց բազմական պարտություն կրելով, հարկադրված հանձն էին առնում հարկատվության որոշակի պարտավորություններ: Ինչպես տեսնում ենք, մենք այստեղ գործ ունենք հողատիրության պայմանական ձևի հետ, որը խարքսփվում էր արաբների ձեռք բերած լոկ ժամանակավոր ռազմական հաջողությունների վրա, որը ավելի շուտ կիրառելի էր արաբական ներխուժումների և նվաճումների սկզբնական ժամանակաշրջանում: Քանի դեռ արաբների տիրապետությունը Հայաստանում հաստատուն հիմքեր չուներ, նրանք չէին կարող ո՛չ մանրամասնորեն հաշվառման ենթարկել հպատակեցված երկրամասերի հողատարածությունները և ո՛չ էլ իրականացնել հողատիրության ուրիշ և ավելի բարդ ձևեր: Դրա հետևանքով էլ պայմանական հողատիրության այս ձևի համար կայուն և հաստատուն սկզբունքների փոխարեն ավելի շուտ պետք է գործնին պատահական և հավթողի ու հողթվողի փոխադարձ համաձայնություններ հաստատումից հետո իրենց տեղն անխուսափելիորեն պետք է զիջեին հողատիրության ավելի կայուն ձևերին:

Նվաճված Հայաստանը արաբները հողով, ջրով և բնօրրոքով հայտարարեցին խալիֆայական սեփականություն: Թուրք նվաճողների և տիրողների նման նրանք նույնպես ձգտում էին Հայաստանը ենթարկել իրենց նաև տնտեսապես: Խալիֆայության մեջ գործող օրենքներով արաբների կողմից նվաճված բոլոր երկրներն ու հողային տարածությունները դիտվում էին որպես պատերազմական ավար, որոնց տնօրինությունը կատարվում էր այնպես, ինչպես սովորական ավարի տնօրինությունը: Սակայն նոր նվաճած հողերի նկատմամբ խալիֆի ունեցած «գործողությունների լիակատար ա-

զասութիւնը» գործնական նշանակութիւն չունի, որվհետև արաբ պաշտոնյաներն ու գինվորականներն իրենց գրաված երկրներում, աստիճանաբար գաղթելով հողային ընդարձակ տարածութիւններ, դառնում էին գրանց իրական տերերը: Մոտավորապես նույնն էր նաև ոչ իսլամ ժողովուրդների գրութիւնը: Գոյութիւն ունեցող օրենքով եթէ ոչ իսլամ ժողովուրդները առանց դիմադրութեան հայատակութիւն էին հայտնում արաբներին ու նրանց հետ կնքում էին խաղաղութեան դաշինք, ապա արաբական իշխանութիւնները կարող էին նրանց հողերն իրենց թողնել՝ պայմանով, որ նրանք վճարեն «խարաջ» (հողահարկ): Այս դեպքում հողատերն արաբական իշխանութիւններից ստանում էր հողօգտագործման տնօրինութիւնը և դառնում էր իր կալվածքի տերը սեփականատիրական ոչ լիակատար իրավունքով, որովհետև հողի իրավական սեփականատերը համարվում էր խալիֆը: Հողատիրութեան այս նշանակը, որը, անշուշտ, պատկանում է հողօգտագործման պայմանական ձևին, արաբներն իրենք անվանում էին «խարաջային հողատիրութիւն»: Այստեղից բխում էր նաև այն, որ եթէ խարաջային սկզբունքներով հող ստացողը կանոնավորապես կատարի խարաջի պարտավորութիւնը, ապա արաբական իշխանութիւնները իրավական տեսակետից չպետք է առարկեին, եթէ հողի նկատմամբ եղած այդօրինակ իրավունքն անցնի նաև հողատիրոջ ժառանգներին: Արաբական ախրայետեութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում, շնայած հայ ֆեոդալական վերնախավի նկատմամբ գործադրվող հալածանքներին ու ոչնչացման քաղաքականութեանը, հայկական նախարարական կարգը այնուամենայնիվ իր գոյութիւնը պահպանեց և շարունակեց խարաջային սկզբունքներով կառավարել իր հողային կալվածքները: Այս սկզբունքը ընձևում էր նաև հողի ժառանգական իրավունք, եթէ այդ ժառանգները նույնպես կկատարեին խարաջի պարտականութիւնները:

Նվաճված մյուս երկրների նման Հայաստանում ևս արաբները ստեղծել էին պետական հողային ֆոնդ («կատայի»), որից նրանք հատկացումներ էին կատարում Հայաստանում բնակեցվող մուսուլմաններին դարձյալ պայմանական հողատիրութեան սկզբունքներով: Մուսուլմանական վերաբնակիչներն իրենց ստացած հողերի դիմաց պարտավոր էին իշխանութիւններին վճարել տասանորդ հարկը, որը իր շահով զգալիորեն պակաս էր «խարաջ»-ից: Մուսուլմանական վերաբնակիչներն իրենց հողերի նկատմամբ նույնպես միայն տնօրինութեան իրավունք ունեին:

**Արաբական ցեղերի
մասսայական
վերաբնակեցում-
ները Հայաստանում**

Արաբական իշխանությունները Հայաստանում ֆեոդալական-նախարարական կարգը քայքայելու և նրա ուժերը վերջնականապես թուլացնելու նպատակով ոչ միայն կիրառում էին ֆիզիկական բնաջնջման, ահաբեկման ու տնտեսական հալածանքների, սահմանափակումների ձևերը, այլև մասսայական վերարնակեցումների միջոցով ստեղծում էին իր բրնույթով դարձյալ ֆեոդալական-մուսուլմանական իշխանություններ, որոնք սովորաբար կոչվում էին էմիրություններ: Այս քաղաքականությունը արաբները թեև սկսել էին կիրառել դեռևս իրենց արշավանքների սկզբնական ժամանակներում, սակայն Հայաստանում զանգվածային վերաբնակեցումները կատարվում են խալիֆայության իշխանության հաստատումից հետո: Հայաստանի և Անգղրկովկասի առաջին վերաբնակիչները մեծ մասամբ զորացրված զինվորականները և պիտական նպաստ կամ թոշակ ստացող արտոնյալ մարդիկ էին, որոնց իշխանությունները հանձնարարում էին նաև ճանապարհների, գյուղերի և բնակավայրերի հսկողությունն ու պաշտպանությունը: Եվ այսպես, արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի այնպիսի բերդերում ու քաղաքներում, ինչպիսիք էին Դվինը, Նախիջևանը, Մանազկերտը, Արճեշը, Բաղնշը, Կարինը, Բերկլիխն ու Ամյուկը, արաբական տարրերը զգալի տոկոս էին կազմում: Արաբների ձեռքն անցած երկրի կարևորագույն կենտրոններն այնուհետև վեր էին ամբողջում արաբական իշխանությունների ռազմա-վարչական հենակետերի, որտեղ միաբնակիչներից ու պաշտոնյաներից բացի, տեղավորվում էին նաև զորային միավորումների Փաղաքները, բերդերի և խոշոր բնակավայրերի շուրջը կարճ ժամանակում կենտրոնանում էին Պտղեստինի, Նմենի, Խորասանի և մյուս վայրերի մուսուլմանական վերաբնակիչները, որոնց իշխանությունների կողմից հատկացվում էին ամենաարգավանդ և ամենալավագույն հողերն ու արտավայրերը: Թուրմա Արծրունին վկայում է, որ արաբ վերաբնակիչներն ամբողջ ջեղերով, տոհմերով ու ընտանիքներով գալիս հաստատվում էին Հայաստանում, խլում հույներից պատկանող հողերն ու բաժան-բաժան անում իրար մեջ:

Հայաստանում հողային կալվածքների նկատմամբ արաբների սպառնալիքի հետևանքով տեղի էր ունենում խոշոր ֆեոդալական տնտեսությունների «կամոմիխ» մասնատում և հողային կալվածքների բաժանում ֆեոդալական տոհմերի ներկայացուցիչների վրա,

մի բան, թիթ մեծ շափով թուլացնում էր հայկական նախարարությունների տնտեսական զորությունը:

Այսպիսով, արարական ցեղերի բնակեցումը Հայաստանում ուժեղ կերպով քայքայում էր նրկրի ԼՅՆիկական և տերիտորիալ ամբողջությունը ու ճանապարհ հարթում արարական մեծ ու փոքր էմիրությունների առաջացման համար, էմիրություններ, որոնք արդեն VIII—IX դարերում Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում սկսել էին կատարել որոշակի դեր:

Այդ ժամանակներում Հայաստանում գոյացած շատ թե քիչ ազդեցիկ արաբական էմիրություններն ու մուսուլմանական միավորումները հետևյալներն էին. Դվինում և նրա շրջակայքում ըստեղծվել էր Ջահաբեդնեի էմիրությունը, Կալսիկները իշխում էին Ասպահունիքում, որի կենտրոնը Մանազկերտն էր, Ութմանիկները սեփականցրել էին Առքերանը Բերկրի կենտրոնով, Աղձնիքն անցել էր Մուսա իբն-Ջուրաբին, որը նստում էր Բաղեշում, Ամիդում իշխում էին Շայրանիդները և այլն:

Արաբական նորաստեղծ էմիրությունները ժամանակի ընթացքում ձեռք բերելով նաև զորք սյահելու, հարկեր հավաքելու իրավունք, դառնում էին առանձին-առանձին ինքնուրույն ու ինքնամփոփ ֆեոդալական իշխանություններ, որոնք երբեմն փորձում էին նույնիսկ ազատվել խալիֆայության զերիշխանությունից և հաճախ եռանդուն մասնակցություն էին ցույց տալիս պետության ներսում մղվող կռիվներին:

Հայկական նախարարական դասի և զինվորական վերնախավի ոչնչացման քաղաքականությունը

Չնայած արաբները հաստատվել էին Հայաստանում, բայց քանի որ հայերն օդովում էին սեփական զինված ուժեր ունենալու իրավունքից, այս նրանք որոշակի երկյուղ էին կրում այդ ուժերից: Ահա թե ինչու VII դարի վերջերից և VIII դարի սկզբներից արաբները վարում են հայկական զինված ուժերի ջլատման և ոչնչացման քաղաքականություն: Այս քաղաքականության առաջին դոհերը դարձան հայ զինվորականները և ռազմական գործի աչքի ընկնող նախարարները:

705 թվականին, երբ սկսվեց արաբ-բյուզանդական սլատերազմը, նոր խալիֆ Կալիդ 1-ինը հանձնարարից Հայաստան ներխուժած Մուհամեդ իբն-Օբբային որևէ եղանակով մեջտեղից վերացնել հայ նախարարների ու զինվորականների նշանավոր գեմքերին: Մուհամեդն իր հերթին որոշակի ցուցումներ է տալիս նախիչևանի արաբական զորքերի հրամանատար Կասրմին, իսկ վեր-

չինս, օգտագործելով մի քանի տարի առաջ արաքների ունեցած փորձը, դարձյալ դիմում է խորամասնկության: Նա նախ հաշվաւման և նվիրենք բաժանելու պատրվակով իր մոտ է հրավիրում հայոց մեծամեծներին ու ղինվորականներին: Շատերը գործի էությանը միանգամայն անտեղյակ, միամտարար բնգոնում են այդ հրավերը և իրենց մարդկանցով մեկնում Նախիչևան: Այստեղ նրանց բոլորին գաւաղաբար կալանավորում և քշում են քաղաքի և նրանից ոչ հեռու դտնվող երամ գլուղի եկեղեցիները, հետո վինաթափ են անում և խլում նրանց ձիերն ու թանկարժեք իրերը: Բայց դա բոլորը չէր. արաքները ավելի հարուստ ու անվանի մարդկանցից փրկագին են պահանջում և երբ այդ էլ են ստանում, այն ժամանակ եկեղեցիների դռներն ու լուսամուտները փակում են և, շենքերը հրդհելով, բոլորին ոչնչացնում: Նախիչևանում և երամում հայերի կրած զոհերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 1200 հոգի: Առանձնապես շատ էին տուժել Բաղրատունի, Արծրունի, Ամատունի և երկրի ներքին կյանքում աչքի ընկնող դեր կատարող մյուս նախարարութունները: Այս դեպքերի մասին տեղեկութուններ են հաղորդում ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ հետագայի հայ և օտար հեղինակները:

Հայ նախարարներին ու մեծամեծներին նենգամտորեն ոչնչացնելուց հետո, արաքներն սկսեցին ամբարտաւան կերպով շարշարել ու տանջել նաև նրանց ընտանիքի անդամներին, ազդականներին ու քարեկամներին: Արաքա-բյուզանդական սովորիչ պատերազմների և արաքական արշավանքների ու ասպատակութունների պատճառով քար ու քանդ արված Հայաստանի համար արաքների հասցրած այս հարվածն առանձնապես ծանր ու զղալի էր: 705 թվականից հետո հետապնդումներն ու հալածանքները Հայաստանում շարունակվեցին էլ ավելի ուժեղանալ:

Կրոնական խտրականութունը և ազգային անհանդուրժողականութունը

Արաքները որոշակիորին վարում էին նաև կրոնական խտրականության և ազգային անհանդուրժողականության քաղաքականութուն: Արաքների օրոք, օրինակ, մուսուլմաններին իրավունք էր տրվում քանդել քրիստոնյայի տունը՝ եթե այն ամահեղականի ունեցածից մեծ ու շքեղ էր: Այլադավաններն իրավունք չունեին օղտվելու իսլամի հետևորդների բաղնիքներից կամ աղբյուրներից: Քրիստոնյային սպանելու դեպքում իսլամ քաղաքացին օրենքով ազատվում էր արյան վրեժից, քրիստոնյան իրավունք չուներ իսլամ հպատակի դեմ վկայութուն տալու և այլն:

VIII դարից սկսած նախարարական և դյուզայիական հողերի հետ միասին արարները քունագրավում և յուրացնում էին նաև հայկական եկեղեցական կալվածքներն ու հարստությունները, և սաստիճանաբար սահմանափակում էին նախկինում քրիստոնեական հոգևորականությանն ու եկեղեցուն տրված արտոնությունները, ծաղր ու ծանակի ենթարկում հայոց եկեղեցին ու եկեղեցական դասի ներկայացուցիչներին: Այդ մասին բավականին հարուստ ու ակնառու տեղեկություններ են հաղորդում հայկական և օտար աղբյուրները:

Հայոց դավանանքի, եկեղեցու և հոգևորականության դեմ գործադրված բռնություններով ու հալածանքներով, արարները շէին հետապնդում հայերի մեջ անսլոյման իսլամը տարածելու նպատակներ, այլ այդ քաղաքականության հիմնական նպատակը երկիրը կողոպտելն էր:

Հարկերն ու հարկային քաղաքականությունը

Հարկերի քանակումը համարելով նվաճված երկրներում իրենց ներքին քաղաքականության ամենակարևոր ու հիմնական կողմը, արարները հարկաչին սխտեմը միշտ հարմարեցնում էին ժամանակի ու սլոյմանների պահանջներին: Դրա համար էլ ինչպես հարկերի տեսակներն ու շահերը, այնպես էլ նրանց հաշվառման եղանակները տարբեր ժամանակներում եղել են տարբեր: Հայաստանում արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի հարկային քաղաքականությունը կարելի է բաժանել չորս շրջանի՝ 652—700, 700—725, 725—750 և 750—862 թթ.:

Արարների հարկային քաղաքականության առաջին շրջանին վերաբերող վկայությունները ցույց են տալիս, որ այս շրջանում արարները Հայաստանում և Անդրկովկասում կայուն քաղաքական իշխանություն չունենալու պատճառով, շեն կարողացել վարել նաև կանոնավոր հարկային քաղաքականություն: Դրա համար էլ այս շրջանում Հայաստանում դույություն չունեին ո՛չ հարկերի որոշակի տեսակներ, ո՛չ էլ դրանց համար սահմանված կայուն շափեր: VII դ. ամբողջ երկրորդ կեսին արարների հարկահավաքությունն ավելի շատ կրում էր ռազմական հաջողություններով պայմանավորվող պատահական միջոցառման, քան կանոնավոր հարկահավաքության բնույթ: Այդ շրջանում դանձվող հիմնական հարկը ծխահարկն էր, որը դանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից անկախ նրա շնչերի քանակից: Հարկերն ավելի շատ դանձվում էին մթերքով, քան դրամով:

Արաբական խալիֆայության ռազմատնտեսական հզորացմա-

նը զուգընթաց մեծացող պետական և այլ ծախսերը վաղ թե ուշ պետք է արժատական բեկում մտցնեին նաև հայատակ երկրների նրկատմամբ արաբների ընդհանուր վերաբերմունքի, նրանց հարկային քաղաքականության մեջ: Այդ ուղղությամբ որոշ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին 700—725 թվականներին, երբ արաբները Հայաստանում արդեն ձեռք էին բերել քաղաքական իշխանություն և երկիրն ամբողջապես ենթարկել էին իրենց: Թեև այդ ժամանակներից սկսած արաբները արոշ չափով կանոնավորեցին հարկային սիստեմը, ճշգրտեցին հարկերի տեսակներն ու դրանց չափերը, այնուամենայնիվ դրանց մեջ առաջվա նման նախապատվությունը արվում էր բնամթերային ոռոգային, իսկ հարկային լուծն ընդհանրապես ծանր շէր:

Արաբները հարկային ծանր քաղաքականություն սկսեցին վարել 725 թվականից հետո, Հիշամ խալիֆի (724—743) դահակություն շրջանում:

Հիշամն արաբական տիրակալների մեջ առաջինն էր, որ իր գահակալության սկզբում խալիֆայության եկամուտները բազմապատկելու և եկամտաբեր աղբյուրների տեսակներն ու հարկերի չափերը ճշգրտելու համար Հայաստանում անցկացնել սովից հատուկ աշխարհագիր (ազգաբնակչության, գույքի և եկամուտների հաշվառում): Այդ նպատակով 725 թվականին Հայաստան ուղարկվեց մի բարձրաստիճան պաշտոնյա Հարիթ իրն ադ-Խային կամ Հերթ անունով: Հերթը ոչ միայն չրավարարվեց մարդահամարով, այլև մանրամասն տվյալներ հավաքեց հողատարածությունների և անասունների գլխաքանակի մասին: 725 թվականի աշխարհագիրը ոչ միայն հնարավորություն տվեց անցնելու կանոնավոր հարկային քաղաքականության, այլև ավելացնելու հարկատու միավորները: Բացի այդ, դրանից հետո հարկերն սկսեցին գանձել նաև դրամով. դա ավելի էր ծանրացնում աշխատավորության դրությունը: Արաբական խալիֆայության հարկային քաղաքականություն այս երրորդ շրջանում Հայաստանում կատարվում է երկու հիմնական և կարևոր փոփոխություն: Դրանցից առաջինը այն էր, որ ծխահարկի փոխարեն մտցվում է գլխահարկը («չիղե»), իսկ երկրորդը՝ արաբները վերացնում են իշխող պատկարոցի ներկայացուցիչներին տված արտոնությունը և նրանց էլ են հարկադրում: Այդ ժամանակվանից սկսած գլխահարկը գանձվում էր հարկատուների սոցիալական պատկանելության և տնտեսական կարողության համապատասխան, ուրից տուժում էին հասարակության բոլոր իսկները՝ և՛ հարուստները, և՛ աղքատները:

Հերթի աշխարհագրից սկսած, արաբները կարևոր տեղ էին հատկացնում նաև հողահարկին (ախարաջ) ու անասնահարկին: Խարաջը վճարում էին առանց դիմադրության արաբներին հպատակված ոչ մուսուլման ժողովուրդները: Խարաջի և անասնահարկի շափերը տարբեր ժամանակներում և վայրերում եղել են տարբեր: Նրանք կայուն սահմանումներ չեն ունեցել: Խարաջի շափը, օրինակ, հասել է բերքի 1/5-ից մինչև 1/2-ին: Արաբների մոտ տարածված հարկատեսակներից մեկն էլ հրիտասարդ տղաների, աղջիկների ու կանանց հավաքելն էր, որի մասին որոշակի հիշատակություններ տւնեն արաբական և հայկական աղբյուրները:

Հայաստանում խալիֆայության հարկային քաղաքականությունը է՛լ ավելի ծանրացավ շորթորդ շրջանում՝ 750—862 թվականներին: Այդ ժամանակ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ դոմիադրվող պահանջներն ու հարկադրանքներն այնքան լայն տարածում ունեին, որ այդ բռնությունները շափից ավելի էին համարում նույնիսկ իսլամի ու խալիֆայության գաղափարախոսները: Հարկահավաքության ծանր ու հոգեմաշ քաղաքականության մեջ արաբներն այնքան հեռու էին գնացել, որ երբեմն կենդանի մնացածներին հարկադրում էին վճարելու մահացած և նույնիսկ մահմեդականություն ընդունած ազգականների կամ համադյուղացիների պարստերը: Արաբները իրենց դորժը հեշտացնելու և հարկերը վճարածներին դիռևս չվճարածներից տարբերելու համար առաջինների պարանոցներից կախ էին տալիս կապարյա հստուկ կնիքներ կամ խարանում էին նրանց դեմքը, կուրծքը, երեսն ու ձեռքերը:

Արաբական շրջանում Հայաստանից դանձվող հարկերի քանակի մասին տեղեկություններ են հաղորդում միայն արաբական աղբյուրները: Սակայն նրանք դժբախտաբար հիշատակում են խալիֆայության գանձարանը մոտոք արված դրամական եկամուտների շափերը, իսկ թե որքան է կազմել նյութական եկամուտների արժեքը կամ պետությանը տրվելիք հարկերի անվան տակ Հայաստանից կորզված միջոցները, այդ մասին նրանք ոչինչ չեն ասում: Որպեսզի պատկերացվի, թե ինչպիսի ահռելի շափերով էին ավելանում հարկերը, բավական է ասել, որ արաբական տիրապետության վերջին շրջանում, սկզբնական ժամանակների հետ համեմատած, միայն դրամական հարկերն ավելացել էին 1288 անգամ: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ փոքրիկ Հայաստանը հսկայածավալ Արաբական խալիֆայության՝ դրամական ընդհանուր եկամուտների հրեք տոկոսից ավելին միայն ինքն էր վճարում, առաջ հասկանալի կլինի, թե որքան ծանր էր ու տաժանելի արաբական լծի տակ գտնվող

Մասնատված, բաժան-բաժան եղած ու քաղաքական անկախությունը կորցրած հայ ժողովրդի վիճակը VII—IX դարերում:

Երկրի տնտեսական քայքայումը և բընակչության արտագաղթը

Վերաբնակիչ արաբական ցեղերը հիմնականում հաստատվում էին Հայաստանի հարթավայրային շրջաններում և զբաղվում ոչխորաբուծությամբ ու ուղտապահությամբ: Նրանց բազմաթիվ հոտերի անկանոն ու

անխնա տեղաշարժերի պատճառով երկրի այգեվետ ու ծառատաններով հարուստ մասերը շուտով վեր էին ածվում անշրջի խոպան ու անհրապույր տափաստանների: Նույնիսկ արաբական հեղինակ Տաբարին խոստովանում է, որ իր ցեղակիցների՝ դեպի Հայաստան կատարած «մշտական ներխուժումները հիմնավորապես ոչնչացրել են նրա բուսականությունը»:

Երկրի տնտեսությանը լուրջ կերպով վնասում էին նաև պատերազմները, որոնք ոչ միայն սահմանափակում էին առևտուրն ու փոխանակությունը, սնապահով դարձնում երթևեկությունը, կասեցնում առևտրի ու արհեստների զարգացումը, այլև ամայացնում ու անամրաբնակ էին դարձնում երկրի թերթի ու մալոդաշատ ամբողջ շրջաններ: Ասորական հեղինակ Դիոնիսիոս Թել-Մահարցին խոսելով արաբների՝ զեպի Հայաստան կատարած մի արշավանքի մասին, ասում է, որ այդ «երկրամասերը, որոնք շատ բնակչություն ունեին, խաղողի, հացահատիկի, պտղատու այգիների ընդարձակ տարածություններ, արշավանքից հետո ամայացան ու բնակչությունից զրկվեցին»: Այս նույն միտքը հաստատում է նաև արաբական ամենանշանավոր հեղինակներից մեկը՝ Աբու-Յուսուֆը: Նա, խոսելով Տիգրիսի և Եփրատի հովիտներում եղած իտպան հողերի մասին, նշում է, որ այդ հողերն առաջներում մշակվելիս են եղել, բայց արդեն հարյուր տարի է, որ դրանք լքվել ու այլևս չեն մշակվում: Այս երևույթի հետևանքներն ամբողջովին հասկանալի կլինի, եթե ի նկատի ունենանք, որ Հայաստանն արաբական տիրապետությունն ժամանակաշրջանում անընդհատ էր ենթարկվում ավերիչ հարձակումների ու ասպատակությունների: Ուրեմն որքան ծանր ու կորստաբեր պետք է լինեին այդ արշավանքների ու պատերազմների հետևանքները երկրի ու ժողովրդի համար:

Արաբների օրոք Հայաստանում մեծապես տուժեց նաև տնտեսապահության մի շատ կարևոր ու արդյունավետ ճյուղը՝ խոզաբուծությունը: Խոզաբուծության նկատմամբ արաբների անհանդուրժողականությունը չի կարելի բացատրել միմիայն կրոնական տեսակետից: Խոզի միսը իր հատկություններով հարավում, շոգ կլի-

մայի պայմաններում ապրող արաբների համար, օգտակար չէր Ահա թե ինչու արաբները հիմնականում զբաղվում էին ոչխարաբուծությամբ: Հայաստանում վերաբնակեցված արաբական ցեղերը նույնպես զբաղվում էին ոչխարաբուծությամբ: Ուրեմն հասկանալի է, որ ոչխարաբուծությամբ զբաղվող արաբներին խոզաբուծության առկայությունը վնասում էր նախ և առաջ տնտեսապես: Դրա համար էլ նրանք օգտվելով իրենց քաղաքական իշխանությունից, Հայաստանում ոչնչացնում էին տնտեսության հիշյալ ճյուղը:

Հայաստանի տնտեսական կյանքի թուլացումն ու անկումը քաղաքական ցնցումներից բացի կառվում էր նաև միջազգային առևտրական ճանապարհների փոփոխվելու հետ: Առևտրի ու փոխանակության անկումը որշակիորեն ազդեց նաև Հայաստանի քաղաքների ու քաղաքային կյանքի վրա: Քաղաքները կորցնելով իրենց նախկին տեսքը, արաբական տիրապետության շրջանում վեր էին ածվում լոկ ուղղմա-վարչական կենտրոնների: Քաղաքային բնակչությունը հիմնականում կազմված էր առևտրականներից, արհեստավորներից, վաշխառուներից, բարձր դիրք ունեցող տեղացի և օտարերկրյա պաշտոնյաներից, ղինվորականներից, հոգևորականներից և աշխատավորական զանգվածների ներկայացուցիչներից:

Հայաստանում ստեղծված տնտեսական և քաղաքական անպահով վիճակը ազնվականության ու բնակչության որոշ մասին հարկադրում էր ապաստան որոնել օտար երկրներում: Մարզիկ երբեմն մեծամեծ խմբերով՝ թողած աճեև ինչ, հալածանքներից ու ոչնչացումից փրկվելու համար դիմում էին օտարություն: Արաբազաղթողների մեջ որոշակի թիվ էին կազմում նաև ազնվականներ: Ղևոնդ պատմիչը մի առիթով գրում է, որ օտար երկրներ գաղթող հայերի 12.000 հոգուց կազմված մի խմբի առաջնորդում էին հայ նախարար Շապուհ Ամատունին ու նրա որդին՝ Համամը: Հայ բնակչությունը հիմնականում գաղթում էր Բյուզանդիա և Արևմտյան վրաստան: Արաբական իշխանություններն ընդհանրապես դեմ չէին արտադաղթին և միայն երբեմն խուլընդոտներ էին հարուցում:

Արաբները, ամբապնդելով իրենց ռազմա-տնտեսական դիրքերը Հայաստանում, սկսում էին ժառանգական-տիրակալական իրավունքներից աստիճանաբար զրկել նաև հայ ֆեոդալներին: Նրանք նոր հողամասեր և արտավայրեր տալիս էին միայն հայկական իշխող գասակարգի այն ներկայացուցիչներին, որոնք այս կամ այն կերպ հարմարվում էին նոր պայմաններին: Նրանք այդ անում էին

միանգամայն ինքնակամորեն, հաշվի չառնելով հնից պահպանված ժառանգական իրավունքն աւ ազնվականական ծագումը:

Հասկանալի է, որ որպէս Արաբական խալիֆայութիւնը ենթակա երկիր Հայաստանում նույնպէս տնխուսափելի էր արաբական լեզվի ու մշակույթի որոշ ազդեցութիւնը: Այդ երևույթն առանձնապէս նկատելի էր իշխող դասակարգի շրջաններում, որը արաբների հետ մշտական շփման ավելի մեծ առիթներ էր ունենում: Հայ ազնւականներից ոմանք այդ ժամանակ նույնիսկ ընդունում էին իսլամը, ամուսնական կապեր հաստատում արաբների հետ, ենթարկվում նրանց նիստ ու կացին, կրում արաբական անուններ, հազնում արաբական զգեստներ և այլն:

Արևմտյան Հայաստանը VII—IX դարերում

Հայ ժողովրդի դրութիւնը ծանր էր նաև հայկական այն նահանգներում, որոնք գրտնրվում էին Բյուզանդական կայսրութիւն տիրապետութիւն տակ: Բյուզանդիան ժամանակի ընթացքում կարողացել էր Արևմտյան Հայաստանը լիովին ենթարկել իր տիրապետութիւնը:

Լևոն 3-րդ Իսապրացին (717—741) VIII դարում իր որդու՝ Կոստանդինի հետ հրապարակեց այսպէս կոչված «Ընտրութիւն օրինաց»-ը, որտեղ հատուկ մաս կար հողատերերի և աղատ գյուղական համայնքների փոխհարաբերութիւնների մասին: Այդ նույն օրենքը Արևմտյան Հայաստանում շուտով ոչնչացրեց եղած գյուղական աղատ համայնքները: Համայնքի սկզբունքներով կազմված առանձին տնտեսութիւնների մեջ աշխատող գյուղացիներն աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից: Գյուղացիութիւնը, այսպիսով, վեր էր ածվում կոլոնի:

Իրավական տեսակետից կոլոնը համարվում էր անձնապէս ազատ: Նա ուներ իր հողակտորը և հկամտի լրգալի մասը տալիս էր տիրոջը: Ազատ կորոնները փաստորեն հողի ազատ վարձակալողներն էին: Սակայն, և՛քն վարձակալումը սլայմանավորված ժամկետից անցնում էր և կոլոնը չէր կարողանում ստանձնած պարտավորութիւնները կատարել, սպա նա զրկվում էր վարձակալած հողից հեռանալու իրավունքից և ամբացվում էր հողին: Ֆեոդալներն ու կալվածատերերը հենց դրան էլ ձգտում էին և իրենց հաշիվները դասավորում էին այնպէս, որպէսզի կոլոններին անելանելի դրութիւն մեջ դնեն և մշտապէս ամբացնեն հողին:

Արևմտյան Հայաստանում կիրառվում էր նաև ստրուկի աշխատանքը: Ստրուկներն աշխատում էին հիմնականում ֆեոդալների

տնհրում, եկեղեցիներում և վանքերում: Տնտեսության մեջ գերիշխող ճյուղը գյուղացու աշխատանքն էր:

Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորության կեղեքման գործում հայկական և բյուզանդական աշխարհիկ ֆեոդալներից հաշէին մնում նաև եկեղեցին և հոգևորականները: Բյուզանդական եկեղեցին, որպես ֆեոդալական իտղոր կազմակերպություն, նույնպես ուներ հսկայական կալվածքներ՝ կոլոններով ու ճորտերով: Օգտագործելով Բյուզանդական կայսրության քաղաքական իշխանությունը՝ Արևմտյան Հայաստանում, բյուզանդական հոգևորականությունն ամեն միջոցի դիմում էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին քաղկեդոնական դարձնելու համար:

Բյուզանդական իշխանությունները հատուկ հոգատարություն էին ցուցաբերում քաղկեդոնական եկեղեցու և եկեղեցականների նյութական ապահովության նկատմամբ: Եվ առաջին կայսրերի օրինակով հետագա շրջանի զահակալները նույնպես գնալով ընդարձակում էին եկեղեցու իրավունքները՝ տալով նրան բազմապիսի արտոնություններ: Բավական է ասել, որ VII դարում հենց միայն Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում հաշվվում էր 80 վանք: Կայսրության տերիտորիայում կային այնպիսի վանքեր, որտեղ ապրում էին 2000-ից ավելի հոգևորականներ և մի այդքան էլ կույսեր: Բյուզանդական եկեղեցին հիշյալ շրջանում այնքան էր ուժացել, որ նա տիրում էր պետության ամբողջ հողային ունեցվածքի 1/3-րդից մինչև կես մասին:

Այսպիսին էր Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրությունը VII—IX դարերում: Հայ ժողովուրդը լինլպես արարների, այնպես էլ բյուզանդացիների լծի տակ կրկնակի ճնշման և շահագործման էր ենթարկվում: Բնական է, որ նա չէր կարող լուռ ու մուռնջ տանել օտարի և տեղական շահագործողների ծանր լուծը: Լեյս պայմաններում հայ ժողովրդի բողոքն արտահայտվեց հումկու մի շարժումով, որը պատմության մեջ հայտնի է պավլիկյան շարժում անունով:

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԸՆԹԱՑՔԸ

Պավլիկյան շարժման սկզբնավորումը

Պավլիկյան շարժումը ֆեոդալիզմի ծաղման ու զարգացման ժամանակաշրջանի ամենահզոր ու ամենահուժեղ ուսցիալական շարժումներից է: Ֆեոդալական ճնշման ու շահագործման դեմ ուղղված մյուս հասարակական-քաղաքական շարժումների նման, պավլիկյանությունը նույնպես արտաքինից ընդունել է կրոնական կերպարանք և հանդես եկել աղանդավորական բողոք ծածկված: Պավլիկյան շարժումը, սոցիալականից բացի, մեծ շարժվ կրոն էր նաև օտարերկրյա զավթիչների դեմ ուղղված ժողովրդա-ազատագրական շարժման բնույթ:

Պավլիկյան անվան ծագման մասին պատմագրություն մեջ արտահայտվել են մի քանի կարծիքներ: Ուսումնասիրողներից ոմանք այդ անունը կապում են Պողոս առաքյալի, ոմանք Պողոս Սամոսատցու, ոմանք էլ սամոսատցի ինչ-որ կնոջ՝ մանիքեական ուսմունքի հետևորդ Կալինիկեի որդու՝ Պողոսի հետ, որը ծագումով հայ էր: Պահպանված կարևոր սկզբնաղբյուրները պավլիկյան շարժման հիմնադիր են համարում վերջին Պողոսին, որն ապրել է V դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին: Հավանաբար այս Պողոսի անունից էլ առաջացել է պավլիկյան շարժման անունը:

Պավլիկյան շարժման մասին հայկական սկզբնաղբյուրներից բացի, տեղեկություններ են հաղորդում նաև միջնադարյան բուլղանդական և արաբական սկզբնաղբյուրները:

Պավլիկյանների անունն առաջին անգամ հիշատակվում է հայոց Ներսես II Բագրևանդցի (548—557) կաթողիկոսի նախածնունդով գումարված Դվինի 554 թվականի երկրորդ եկեղեցական ժո-

դովում կազմված, այսպես կոչված «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» փաստաթղթի մեջ, որտեղ ասվում է, որ Հայաստանում պանվուդ նեստորական ազանգավորներն իրենց որոշ ծեսերով նըմանվում էին պավլիկյաններին: Ժողովից հետո հայկական եկեղեցին նեստորականների դեմ սկսում է կիրառել պատմիչ միջոցներ: 554 թվականին նեստորականների կենտրոնատեղին, որ գտնվում էր Դվինի մոտ, հիմնահատակ կործանվում է, իսկ ազանգի հետևորդները՝ նգովվում ու ցիբ ու ցան արվում:

Մագեղով V դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին, պավլիկյան շարժման գաղափարախոսութունը սերտորեն առնչվել է բորբորիտների և մծղնեականների գաղափարախոսության հետ: Պավլիկյանների և մծղնեականների դաղափարական մոտիկութան ու սերտ հարաբերությունների պատճառով է, որ հայկական և օտար մատենադրության մեջ երբեմն մծղնեական ասելով հասկացել են պավլիկյան և ընդհակառակը: Միջնադարյան հայ հեղինակներից ոմանք նույնիսկ ուղղակի նշում են, որ մծղնեականները դրանք նույն պավլիկյաններն են:

Պավլիկյան շարժման ընթացքը Արևելյան Հայաստանում 554 թվականի Դվինի եկեղեցական ժողովից հետո պավլիկյանները և հայկական եկեղեցու մյուս հակառակորդները ենթարկվեցին խիստ հալածանքների ու ոչնչացման: Այդ պատճառով և VI դարի կեսերից սկսած երկար ժամանակ Արևելյան Հայաստանում պավլիկյան շարժման մասին մեղ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Պավլիկյան շարժումն Արևելյան Հայաստանում կրկին ուժեղացավ VII դարի վերջերին և VIII դարի սկզբներին, երբ արաբական իշխանությունները Հայաստանում բյուզանդական ազդեցության տարածման դեմ պայքարի անհրաժեշտությունից հլնելով, հովանավորում կամ ուղղակի անուշադրության էին մատնում պավլիկյաններին դործուհուրով: Սակայն նրանց հանդուրժել չէր կարող Հայոց եկեղեցին: Պավլիկյանների դեմ պայքարի գործն այս անգամ էլ իր ձեռքը վերցրեց եկեղեցին և անձամբ կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717—728): Հովհան Օձնեցին 719 թվականին հրավիրեց Դվինում հատուկ եկեղեցական ժողով և ուրիշ հարցերի հետ քննության դրեց նաև պավլիկյանների դեմ մղվելիք պայքարի կազմակերպման հարցը:

Դվինի ժողովի ընդունած կանոններից 32-րդն ամբողջությամբ վերաբերում է պավլիկյաններին: Այս կանոնը հավասարաչափներին պատվիրում էր ամենևին օթևան չտալ պավլիկյաններին, չխոսել ու

չփվել նրանց հետ, խուսափել նրանցից, որովհետև նրանք «սատանայի որդիներ են» և այլն: Այդ կանոնն օրինազանցների համար առաջին անգամ նախատեսում էր խոշտանգում, իսկ երկրորդ անգամ հեկդեցու հովանավորությանից զրկում: Հովհան Օձնեցիին պավլիկյանների դեմ իր դործունեությանն ազատություն տալու համար կարողացավ ձեռք բերել նաև ինչպես Հայաստանի ոստիկան Վլիթի, այնպես էլ խալիֆի հովանավորությունը: Դրա համար կաթողիկոսը 720 թվականին անձամբ մեկնեց Դամասկոս և տեսակցեց Օմար 2-րդ խալիֆի (717—720) հետ: Հովհան Օձնեցիին պավլիկյանների դեմ մղում էր նաև կատաղի գաղափարական պայքար: Նա 710-ական թվականներին պավլիկյանների դեմ գրեց իր «Ընդդէմ պաղիկեանց» աշխատութունը, որտեղ հեղինակը, չկարողանալով զոհն փոքր շափով հիմնավորապես հերքել պավլիկյանների դրույթները կամ նրանց գաղափարախոսությունը, սկսում է հազար ու մի ձևով զրպարտել ու անարգել նրանց:

Ինչպես երևում է, Հովհան Օձնեցիին և նրա հետևորդները այնուամենայնիվ կարողացել են ջլատել պավլիկյանների ուժերը և թուլացնել շարժումը, որովհետև զրանից հետո շարժման մասնակիցները խոշոր զանդվածներով սկսեցին հեռանալ Արևելյան Հայաստանից ու հաստատվել Փոքր Հայքում և Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ նրանց գաղափարների տարածման համար կային ավելինպաստավոր պայմաններ:

**Պաղիկյան
շարժման
վերելքն Արևմտյան
Հայաստանում**

Արևմտյան Հայաստանի պավլիկյանների առաջին պարագլուխներից ու առաջնորդներից է Կոնստանդին-Սիլվանը: Նա ծնվել է Հայաստանի Մանսնազ գյուղում: Սիլվանը որպես պաղիկյանների առաջնորդ պատմական ապարեզ է եկել 654 թվականին: Նա դեռևս իր հայրենի գյուղում ծանոթանում է Ալեքսարանին ու Պողոս առաքյալի թղթերին, որից հետո տեղափոխվում է Կոլոնիա քաղաքի մոտ Կտնվոզ Կիբոսա բերդը: Կոնստանդին-Սիլվանն իր գաղափարների տարածման գործում բավական հաջողութուն է ունենում ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան Պոնտոսում և Կասպոզովկիայում:

Պավլիկյան շարժման աշխուժացումը Բյուզանդական կայսրության արևելյան պրովինցիաներում շեր կարող շանհանդատացնել իշխանություններին: 680—681 թվականներին բյուզանդական զորքերը ներխուժում են Արևմտյան Հայաստան, բռնում Կոնստանդին-Սիլվանին ու երկար շարշարելուց հետո սպանում են նրան: Նույն

բախտին է արժանանում նաև պավլիկյանների մյուս ղեկավար Սիմեոն-Տիտը:

VII դարի վերջերին Բյուզանդական կայսրության դաժան հետապնդումներից ազատվելու համար պավլիկյանների նոր առաջնորդ Գենեսիոս-Տիմոթեոսն իր գործունեություն կենտրոնը տեղափոխում է արաբական սահմանի մոտ, վերը նշված Մանանաղ գյուղը: Իր նոր բնակավայրում Գենեսիոսն ունենալով նաև արաբների սրող հանդուրժողականությունը, հասավ մեծ հաջողությունների: Նրա հոռու գործունեությունը շարունակվեց Էրեսուն տարի, մինչև VIII դարի 20-ական թվականները:

Գենեսիոս-Տիմոթեոսի մահվանից հետո նրա հետևորդները բաժանվում են երկու խմբի, որոնցից մեկին ղեկավարում է Զաբարիան, իսկ մյուսին՝ Հովսեփը: Երկու ղեկավարների միջև ղնալով թշնամանքն ու հակամարտությունը մեծանում էր: Այս պատակտույնը, ինչպես երևում է, լուր անձնական թշնամանքի ու հակակրանքի հետևանք չէր: Հավանաբար, սա պավլիկյան շարժման մեջ գոյություն ունեցող շարժվոր և արմատական թևերի բախման արտահայտությունն էր:

Հովսեփն ու Զաբարիան շուտով ենթարկվելով արաբների հետապնդումներին ու հալածանքներին՝ իրենց հետևորդներով կրկին անցնում են բյուզանդական սահմանը և հաստատվում Սյրիսպարիսում: Գենեսիոս-Տիմոթեոսի մահվանից հետո պավլիկյանների դեմ արաբների սկսած ճնշումն ու հալածանքը համընկնում է 'Իվինի 719 թվականի ժողովի ընդունած որոշումների և Արևելյան Հայաստանում պավլիկյանների դեմ ծավալված քնդհանուր հալածանքների ժամանակին: Չնայ այս հալածանքների ալիքներն էին, որ հուսել էին Մանանաղ և, երևի, նաև բյուզանդական սահմանադրված մոտիկ գտնվող շրջաններում ասպրող պավլիկյաններին:

Սյրիսպարիս անցնելուց հետո պավլիկյանների միտնձնյա տաջնորդը դարձավ Հովսեփը: Սյրիսպարիսի բնակիչները Հովսեփին և նրա հետևորդներին ընդունում են մեծագույն ցնծությամբ և վառվող ջահերով: Այս հանգամանքը վախեցնում և ստիպում է տեղական բյուզանդական իշխանություններին, որպեսզի նրանք պայքար սկսեն պավլիկյանների դեմ: Շատ ժամանակ շանցած բյուզանդական զինված ջոկատները գաղտագողի շրջապատում են Հովսեփի բնակարանը, սակայն նրան բռնել չեն կարողանում: Հովսեփը ճարպկությամբ դուրս է գալիս ծուղակից ու փախչում Անտիոք, որտեղ շարունակում է երեսուն տարի ղեկավարել տեղի պավլիկյաններին: Չնայած դեպքերի այդպիսի ընթացքին, Արևմտյան Հայաս-

տանում պալլիկյան շարժումը չի թուլանում: Այնտեղ պայքարի ղեկավարութունն ստանձնում է Վահանը, որը, ինչպես պատմիչն է ասում, փառաբանվում էր հատուկ հաստատակամությամբ: Վահանը կարողանում է իր շուրջը համախմբել «բազմաթիվ հասարակ մարդկանց» և շարունակել պայքարը նոր ուժգնությամբ: Այդ հասարակ մարդիկ, անշուշտ, մեծ մասամբ շահագործվող գյուղացիներ էին, որոնց շրջանում էլ արապությամբ արմատավորվում ու տարածվում էր պալլիկյանների զաղափարախոսութունը:

VIII դարի կեսերից սկսած պալլիկյան շարժման ապրում է իր աշխուժացման ու ծավալման շրջանը: Վահանից հետո, մինչև VIII դարի վերջերը շարժումը ղեկավարում է պալլիկյանների տաղանդավոր առաջնորդներից մեկը՝ Սերգիյը, որը հայտնի է նաև Տյուքիկոս մականունով:

Սերգիյն իր եռանդուն ու հետևողական գործունեությամբ կարողացավ պալլիկյան շարժման հետևորդների ու մասնակիցների թիվը հարյուր հազարների հասցնել: Նրան հետևում էին անդամ բարձրաստիճան հոգևորականներ ու եկեղեցականներ: Վերջիններիս՝ պալլիկյան շարժմանը հարելը բխում էր նրանց ներգասալին պայքարի առկայությունից: Հողերտրականների, ինչպես նաև աշխարհիկ ֆեոդալների այն հումովածնեբը, որոնք մասնակցել կամ հարել են պալլիկյան շարժմանը, անշուշտ, նպաստակ են ունեցել այդ շարժման օգտագործել իրենց շահերի համար:

Պալլիկյան շարժման հզորանալուց անհանգստացած՝ Բյուզանդական կայսրութունը դիմեց հալածանքի ու ահաբեկման ամենախիստ քաղաքականության: Սակայն ո՛չ կայսրության օգոստական ուժերը, ո՛չ էլ գործադրվող դաժանություններն առայժմ ի վիճակի չեղան կասեցնելու պալլիկյանների շարժումը, որը հատկապես IX դարի սկզբներից թևակոխելով իր վերելքը, դնալով բնագրկում էր ավելի մեծ շրջաններ ու համակում ավելի շատ մարդկային զանգվածների: Պալլիկյաններն առժամանակ թողնում են բյուզանդական շրջաններն ու անցնում Մուլաթիայի արաբական էմիրութուն: Այստեղ արաբները նրանց բնակեցնում են Արդաուս բնակավայրում և խրախուսում, որպեսզի նրանք իրենց պայքարը բյուզանդացիների դեմ շարունակեն:

Հաստատվելով արաբական տիրապետության շրջանակներում, պալլիկյաններն առայժմ վայելում էին վերջիններիս լիակատար հովանավորութունը և նրանց հետ դաշնակցած ավերում բյուզանդական երկրամասերը՝ մարդկային և նյութական հսկայական վընաս սպառնալիցով կայսրությանը: Պալլիկյաններն ընդհանրապես

գրազնցնելով Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության սահմանամերձ շրջանները, երկու հակառակորդ պետությունների միջև ստեղծել էին մի տեսակ ուզմահանացված ամուր գոտի:

Պալլիկյաններին հալածելու գործում բյուզանդական կայսրերի և սլաւոնական անձանց մեջ իր դաժանութեամբ փայլում էր հատկապես կայսրուհի Թեոդորան, որը հայկական Մամիկոնյան սոհմից էր: 843—844 թվականներին Թեոդորայի կարգադրութեամբ բյուզանդական զորքերը շարժվեցին դեպի արևելք՝ հտ քշելու Մելիտինեի արաբներին և ոչնչացնելու պալլիկյաններին: Պալլիկյանների զինված ուժերը արաբների հետ միասին բյուզանդական բանակին հանդիպեցին Կեստրիայից հյուսիս, Մամրոպոտամոս վայրում: Կռվում Թեոդորայի բանակը խայտառակ պարտություն կրեց, հազարավոր զինվորներ գերի ընկան, իսկ զորավարը հաղիվ կարողացավ մի կերպ փախչել ու աղատվել:

Թեոդորայի սկսած արյունալի դատաատանը այնուամենայնիվ շարունակվեց: Առաջին խայտառակ պարտությունից հետո դադարած կայսրուհին արևելք ուղարկեց իր մագիստրոսներից Արդիրին, Դուկին և Սուպալիսին՝ պատվիրելով պալլիկյանների նկատմամբ դործադրվելիք միջոցների ժամանակ կանգ չառնել ոչ մի խստութեան առաջ: Բյուզանդական զորքերն անողոր հաշվեհարդար տեսան պալլիկյանների հետ, նրանք ոչնչացրին հարյուր հազարավոր մարդկանց, կողոպտեցին նրանց ունեցվածքը, իսկ բնակավայրերն այրեցին: Պատմիչն ասում է, որ այդ ժամանակ մարդկանց կենդանի կենդանի նետում էին խարույկների մեջ կամ գլորում անդունդները: Քաղկեդոնական եկեղեցին չի մոռացել վարձատրել Թեոդորային: Այդ արյունառուշտ միապետը դատվել է սրբերի շարքը և մեծարվել կրօնական հասուկ տոներով:

Սակայն որքան պալլիկյանները նկատմամբ հալածանքները խստանում էին, այնքան նրանց դիմադրությունն ուժեղանում էր: Թեոդորայի ինկվիզիտայի տարիներին պալլիկյաններին իր շուրջը համախմբեց տաղանդավոր զորավար ու առաջնորդ Կարբեասը: Նա վերջին արյունալի դեպքերի ժամանակ ծառայում էր բյուզանդական բանակում սրտես սպա: Երիտասարդ զինվորականը լսելով, որ բյուզանդական շարաշորձների զոհն է դարձել նաև իր ալեոոր հայրը, վրեժխնդրութեամբ լցված՝ իր շուրջը հավաքեց 5000-ի շափ զինվորներ և անցավ Մելիտինե՝ արաբների մոտ: Մելիտինեի էմիրը Կարբեասին փառավոր ընդունելութուն ցույց տվեց, սպա ուղարկեց խալիֆի մոտ: Խալիֆը թույլատրեց Կարբեասին իր հօտևորդ-

ներով բնակություն հաստատել Սեբաստիայի շրջանի Արգաուս և Ամարա բնակավայրերում:

Պավլիկյաններին արաբների կողմից ցույց տրվող այդպիսի ընդունելութունը բացատրվում էր նրանով, որ արաբները հատկապես IX դարի կեսերին մեծ կարիք ունեին պավլիկյանների նման ռազմատենչ զորականներին՝ Բյուզանդիայի առաջխաղացումը դեպի արևելք կասեցնելու համար: Բյուզանդական պատմիչների վկայությամբ Կարբհասի ժամանակ պավլիկյաններն է՛լ ավելի համախրմբվեցին և համալրեցին իրենց շարքերը: Նրանք այլևս Արգաուսում և Ամարայում շտեղավորվելով, 855 թվականին իրենց համար հիմնեցին մի երրորդ, է՛լ ավելի մեծ ու ամուր բնակավայր՝ Տեվրիկ անունով, որը գտնվում է Նիբրատի միջին հոսանքում, նրա փոքրիկ Մելաս (այժմ՝ Քոխմա սու) վտակի ափին:

Տեվրիկը դարձնելով իր մշտական ու զլխավոր կենտրոնը, Կարբհասն այնուհետև ձեռնարկեց իր արշավանքներն ընդդեմ Բյուզանդիայի: 855 թվականին Կարբհասը Տարսոսի արաբական էմիր Ալի-Արմանիի հետ հարձակման անցավ Բյուզանդական կայսրության սահմանների ուղղությամբ: Իսկ 856 թվականին տակտիկական նպատակով, պավլիկյանների զորքերը նահանջելով՝ դեպի իրենց շրջանների խորքերը քաշեցին թշնամուն: 857 թվականի դարնանը բյուզանդական բանակը Պետրոնաս Մամիկոնյանի զխավորությամբ առանց դիմադրության ներխուժեց Սամոսատի և Ամիգի շրջանները և շարժվեց դեպի Տեվրիկ: Սակայն քաղաքի անառիկ դիրքը և ուժեղ դիմադրությունը հարկադրեցին թշնամուն նահանջել: 859 թվականին մի նոր արշավանք ձեռնարկեց անձամբ կայսր Միքայիլ 3-րդը (842—867): Կայսրն իր զորքերով երեք օր էր, որ հասել էր Սամոսատ, երբ պաշարված պավլիկյան և արաբական զորամասերը հանկուրդակի դուրս եկան քաղաքի դարպասներից և անսպասելիորին հարձակվեցին թշնամու անհոգ ու զոռոպացած զորքերի վրա: Բյուզանդացիները դուրսնելը կորցրած խուճապի մեջ ընկան ու սկսեցին անկանոն կերպով փախուստի դիմել: Բյուզանդացիները Սամոսատի մոտ թողեցին իրենց զինվորների բազմաթիվ դիակները և հարուստ ռազմավար: Կայսրը միաչին դիպվածով կարողացավ փախել ու ազատվել գերի ընկնելուց: Սամոսատի ճակատամարտում միայն Կարբհասը դերի վերցրեց բյուզանդական հարյուրի շափ բարձրաստիճան զինվորականներ:

860—861 թվականներին Միքայիլ 3-րդը 40.000-անոց բանակի զուխն անցած նորից արշավանքի դուրս եկավ պավլիկյանների ու արաբների դեմ նախորդ անգամվա իր խալտաուսակ պարտության

վրեժը լուծելու համար: Սակայն առաջին իսկ ընդհարման ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Քոհատից ոչ հեռու Զելա քաղաքի շրջակայքում, Կարբեսան ու նրա դաշնակից Մելիտինեի էմիր Օմար ալ-Ակտան շախչախելով թշնամուն, հարկադրեցին նրան նահանջել իր գրաված սկզբնական դիրքերից: Դրանից հետո պավլիկյաններն ու արաբները կրնկակոխ կերպով հետապնդելով բյուզանդացիներին, հնարավորություն չէին տալիս նրանց ուշքի գալու: Այս կոփմների ժամանակ Օմար ալ-Ակտան գերի վերցրեց 7000 ղինգոր, Կարբեսանը՝ 5000, Ալի-Արմանին, որը նույնպես մասնակցում էր կոփմներին՝ 5000 մարդ և 10.000 գրասու: Պատերազմի ժամանակ պավլիկյաններին և արաբներին զինված խմբերը հարձակումներ կատարելով ամբողջ սահմանադիտի երկարութամբ, նյութական և մարդկային ուժի մեծ կորուստներ էին պատճառում բյուզանդացիներին:

863 թվականի ամռանը Կարբեսան իր դաշնակից Օմար ալ-Ակտայի հետ միասին, 40.000-անոց բանակի ղլուխ անցած, թշնամուն հալածելով հասավ մինչև Սև ծովի ափերն ու գրավեց Արմենիակ թեմի Ամիսոս նավահանգստային քաղաքը: Բյուզանդացիները, նահանջելով հանդերձ, թիկունքում կուտակում էին մեծ ուժեր: Եվ ահա, երբ պավլիկյաններն ու արաբները Ամիսոսից սկսեցին ես քաշվել, նրանց զորքերը շրջապատվեցին կրկնակի անգամ ավելի բյուզանդական բանակի կողմից, որին առաջնորդում էր Պետրոնաս Մամիկոնյանը:

863 թվականի սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցավ Պոսոնի ճակատամարտը: Արաբներն ու պավլիկյանները կուլում էին արտակարգ խիզախութամբ: Սակայն Պոսոնի ճակատամարտը վերջացավ բյուզանդացիների հաղթանակով: Ճակատամարտում հերոսի մահով ընկավ նաև Կարբեսանը:

Կարբեսանի մահից հետո պավլիկյանների ղեկավարությունն ստանձնեց նրա զինակից ու բարեկամ իրիսոխիբը: Իստանալով պավլիկյան շարժման ականավոր պարապլուխներից մեկը, նա երևան բերեց պատերազմական արվեստի բարձր ընդունակություններ: Չնայած Բյուզանդիայի կողմից շարունակաբար աճող ննջմանը, պավլիկյան շարժումը իրիսոխիբի ղեկավարությամբ մեկ տասնամյակ ևս ապրեց իր վերելքի շրջանը և միայն IX դարի 70-ական թվականներին զնաց ղեպի անկում: Իրիսոխիբի ղլխավորած պավլիկյան զորամասերը 863 թվականից սկսած ունընդհատ ավերում էին սահմանամերձ բյուզանդական տիրապետությունները և հարձակվում կայսրության նույնիսկ հեռավոր շրջանների վրա՝ լուրջ վնասներ պատճառելով իրենց թշնամիներին: IX դարի սկզբներից

միջև 70-ական թվականները պավլիկյան շարժումն ընդգրկել էր դրեթե ողջ Բարձր Հայքը, Մանանաղի, Դարանաղի գավառներն ու Ամասիայի և Սեբաստիայի շրջանները, Իրիս ու Կայլ գետերի հովիտների հետ միասին:

Խրիստիիրի գործունեությունը համընկնում է բյուզանդական կայսր Բարսեղ 1-ինի (867—886) գահակալման ժամանակներին: Մակեդոնական-հայկական դինաստիայի հիմնադիր Բարսեղ 1-ինը կարճ ժամանակում կոտրելով արաբների հզորությունը արևելքում, լուրջ սպառնալիքի տակ էր դնում նաև նրանց դաշնակից պավլիկյաններին: Ահա թե ինչու հատկապես IX դարի կեսերին պավլիկյանների պայքարը բյուզանդական նվաճողների ու ներքին շահագործողների դեմ կրում էր է՛լ ավելի կատաղի ու վճռական բնույթ:

Պավլիկյանների դեմ Բարսեղ 1-ինի ձեռնարկած առաջին արշավանքները վերջացան նրա համար խայտառակ պարտություններով: Իրենց ոչ մեծ ուժերով ստվարաքանակ բյուզանդական լեգեոններին քաշելով դեպի երկրի խորքերը, պավլիկյանները շախչախում ու ոչնչացնում էին նրանց: Բյուզանդական զավթիչներն իրենց կատաղությունը թափում էին խաղաղ բնակչության վրա: Նրանք անխնա կոտորում էին բնակիչներին կամ քոնագաղթեցնում դեպի արևմուտք: Բարսեղ 1-ինի անցած վայրերն ավերվում ու անապատի էին վերածվում: Բյուզանդացիների շարագործություններն այնպիսի շափերի էին հասնում, որ այդ բանն ակամայից՝ խոստովանում էին նույնիսկ բյուզանդական հեղինակները:

Բյուզանդական զորքերի քաշվելուց հետո պավլիկյան գորավարներ Խրիստիիրն ու Կալիստը 870 թվականին, հետապնդելով թշնամուն, սրընթաց կերպով դրավում են մի շարք խոշոր ընակավայրեր ու քաղաքներ Բյուզանդիայի արևելյան պրովինցիաներում, ինչպես՝ Նիկիան, Նիկոմեդիան, Եփեսոսը և այլն: Պավլիկյանների այս առաջխաղացումն այն աստիճան շփոթեցրեց բյուզանդացիներին, որ նույնիսկ գոռոզ Բարսեղը մի նամակով առաջարկեց Խրիստիիրին հաշտություն կնքել: Խրիստիիրն ի պատասխան կայսերական նամակի և որպես հաշտության նախապայման, առաջարկում է Բարսեղին հրաժարվել արևելքում իր ունեցած տիրապետություններից ու հեռանալ դեպի արևմուտք: Հակառակ դեպքում պավլիկյանների քաշարի առաջնորդն սպառնում էր բյուզանդացիներին ուժով վճռել Փոքր Ասիայի տերիտորիայից:

Վերոհիշյալ դեպքից հետո 871 թվականին Բարսեղ 1-ինը մի ստվար բանակի գլուխ անցած շարժվեց արևելք: Պավլիկյանների առանց այն էլ փոքրաքանակ ուժերն արյունահեղ կոխվեցին:

լի էին նոսրանում: Դրա համար Խրիստիսիրն անցավ պաշտպանողական մարտի: Նա իր ուժերը կենտրոնացրեց Տեվրիկում և շարունակեց դիմադրությունը: 871 և 872 թվականների երկու խոշոր հարձակումներին էլ Տեվրիկը դիմադրեց հերոսաբար:

873 թվականին փոքր-ինչ համալրելով իր շարքերը՝ Խրիստիսիրն անցավ հակահարձակման և պատերազմական գործողությունները փոխադրեց թշնամու տերիտորիան: Այս կռիվների ժամանակ սլավլիկյանները ներխուժեցին Կապադովկիա ու հասան մինչև Անկարա քաղաքը: Անկարան դրավելուց հետո սլավլիկյանները գեղինհրով ու ավարով ևս վերադարձան: Խրիստիսիրն նահանջի ժամանակ բյուզանդական զորքերը Քրիստոսիորի առաջնորդությամբ գաղտագողի սկսեցին հետապնդել նրան: Նվ այն ժամանակ, հրը սլավլիկյանները հանգստանում էին Խարսիանա թեմի Ադրանե վայրում, լուսաբացին աղմուկ-աղաղակով նրանց վրա հարձակվեցին բյուզանդական զինվորները, որոնց օգնում էին նաև Արևմտյան Հայաստանի որոշ ֆեոդալների ռազմական ուժերը: Պավլիկյանները խուճապի մեջ ընկան և սկսեցին լքել իրենց դիրքերը: Այս կռիվում սպանվեց նաև Խրիստիսիրը: Պավլիկյանների կորուստները մեծ էին: Ազգրանեի ճակատամարտն էլ սլավլիկյանների վերջնական պարտություն համար ունեցավ ճակատադրական նշանակություն: Դրանից հետո, զրեթե առանց դիմադրության, բյուզանդացիները գրավեցին նաև Տեվրիկը և սլավլիկյանների մյուս ամրոցներն ու բնակավայրերը: Բյուզանդացիներին ումենուրեք մասսայաբար սրի էին քաշում բնակիչներին ու ավերում նրանց բնակավայրերը: Պավլիկյանները սարսափահար փոխշում և սուղաստանում էին լեռնհրում և անտառներում:

Ճիշտ է, IX դ. 70-ական թվականների արյունալի կոտորածները չլստեցին սլավլիկյանների ուղղմական ուժերը, բայց շարժումն արժատախիլ անել կամ նրա գոյափարներն իսպառ ոչնչացնել չկարողացան: Բյուզանդական ուղղմական ահեղ մեթոդներն ճնշելով սլավլիկյանների ապստամբությունը, շարունակեց իր տիրապետությունը պահպանել Արևմտյան Հայաստանում և փոքրուսիական մյուս երկրներում: Պավլիկյաններին պարտության մատնելուց հետո բյուզանդացիներն սկսեցին նրանց մնացորդներին դաժգովածաբար դադթեցնել դեպի Բալկաններ:

Պավլիկյանները Բալկաններում

Բռնապաղթեցված սլավլիկյանների խոշոր զանգվածները հասնկապես X դարից սկսած տեղավորվեցին Թրակիայի Ֆիլիպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ, Բուլղարիայում) քաղաքում: Պավլիկյանները

կովող ուժերը շտապ կարգով մտցվում էին բյուզանդական սահմանապահ զորամասերի կազմի մեջ և նետվում սլավոնական արշավանքների դեմ: Սակայն բյուզանդական կայսրերն ու քաղաքական գործիչները ոչ մի կերպ չկարողացան մնոցնել պավլիկյանների պաղափարախոսությունը: Հայերի զանգվածային բռնադաշխը Արևմուտք տվեց ճիշտ հակառակ արդյունքը: Պավլիկյանների դաղափարները սոցիալական նպաստավոր պայմաններում լայնորեն ծավալվեցին Բալկաններում, Կիևյան Ռուսիայում և եվրոպական մի շարք երկրներում: Եվրոպայի և Ասիայի համար ընդհանուր սոցիալական պայմանների շնորհիվ էլ այդ գաղափարախոսությունը դուրս եկավ հայկական շրջանակներից և նախորդեց Եվրոպայում հետագա դարերում ծավալված, այսպես կոչվող, աղանդավորական և ռեֆորմիստական շարժումներին:

Բալկաններում պավլիկյան շարժման ազդեցությամբ X դարի սկզբներին բուլղարների մեջ սկիզբ առավ իր շատ կողմերով պավլիկյան շարժմանը նման բողոմիլիների շարժումը (շարժման անունը առաջացել է ղեկավար Բողոմիլի անունից): Աշխատավոր բուլղար ժողովուրդը բողոմիլյան շարժման գրոշի տակ մասսայական սլաքարի ելավ իր հարստահարողների՝ բյուզանդական և տեղական ֆեոդալների դեմ:

X—XII դարերում պավլիկյանները զինված ջոկատներով շարունակում էին իրենց պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ: Այդ պայքարի ընթացքում նրանց շատ հաճախ օգնում էին Բալկանների սլավոնական ժողովուրդները: Տնտեսական և իրավական ծանր պայմաններն ստիպում էին պավլիկյաններին հարմար դեպքում համագործակցել Բյուզանդիայի թշնամիների հետ՝ օժանդակելով նրանց արշավանքներին դեպի Բյուզանդիա:

Բալկանյան թերակղզում, ինչպես նաև Բյուզանդական կայսրությանը մոտիկ միջերկրածովյան կղզիներում տեղավորված պավլիկյաններն առևտրական լայն հարաբերությունների մեջ էին գտնվում արևմտաեվրոպական պետությունների և մասնավորապես Իտալիայի ու Ֆրանսիայի հարավարևմտյան պրովինցիաների հետ: Այս հանգամանքը, ինչպես և պավլիկյանների նկատմամբ բյուզանդացիների գործադրած հալածանքները, շատ հաճախ ստիպում էին պավլիկյաններին բնակություն հաստատել այն երկրներում, որոնց հետ նրանք առևտրական հարաբերությունների մեջ էին գտնվում: Այս շփման շնորհիվ պավլիկյան գաղափարները թափանցում էին Եվրոպա: Պավլիկյանների ուսմունքը արմատներ էր թողել Ֆրանսիայի Պրովանս և Շվեյցարիայի Վո շրջաններում: Նրանց գաղա-

փարսների ազդեցութիւնը եվրոպական ժողովուրդների վրա այնքան զորեղ էր, որ XIII դ. Ինտկենտիոս 3-րդ (1198—1216) պապը և XIV դ. Ֆրանսիայի թագավոր Ֆրանսուա I-ինը արյունալի դատաստան սկսեցին նրանց դեմ:

Դեռ անցյալ դարում Պլովդիվի և Սվիշտովի (Իուլզարիա) շրջաններում ապրում էին պավլիկյանների հետնորդները, որոնց թիվը 50.000-ի էր հասնում, որոնք թեպետ արդեն մուսուլման էին իրենց նախնիների դադափարները, բայց տակավին պահպանում էին որոշ սովորութիւններ, որոնք հիշեցնում էին հայկական ու պավլիկյանը: Պավլիկյան հայերի ու բուլղարների երբեմնի դադափարական ու մշակութային մոտիկութեան արդյունքը պետք է համարել նաև այն, որ մինչև այժմ էլ հիշյալ վայրերի բուլղարական և հայկական կենցաղային սովորութիւնների, ասեղնագործութեան, երաժշտութեան, ժողովրդական պարերի մեջ կան շատ նմանութիւններ:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պավլիկյանների դադափարախոսու- թեան հիմնական դրույթները

Պավլիկյանների դադափարախոսութեան ըսկըզբունքը երկվութեանն էր (դուալիզմ): Նրոնք ընդունում էին շարութեան և բարութեան աստվածութիւններ, որոնք, իբր, իրար նկատմամբ զտնվում են հարատև պայքարի մեջ: Սկզբնաղբերները վկայում են, որ պավլիկյանները տեսանելի, զգայական, նյութական աշխարհը վերազրում էին շարութեան աստծուն, իսկ ինչ որ տեսանելի չէր, երկնային ու հոգեկան էր՝ բարութեան աստծուն:

Պավլիկյանի շարժման պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումն ուղղված էր ամեն տեսակի անհավասարութեան և դասային բազմապիսի արտոնութիւնների դեմ: Ըստ երկվութիւն պավլիկյանները ոչ թե նյութականի ստեղծումն են վերագրել շարութեան աստծուն, այլ ընդունել են, որ նյութը և հողին հենց սկզբից ստեղծվել են աստծու կողմից, իսկ հետագայում նյութականի վրա իշխելու իրավունքն ընկել է շարի ձեռքը: Սա ամբողջապէս համապատասխանում է շարժման ոգուն և հիմնավորում պավլիկյանների դարավոր պայքարն ուղղված շարի իշխանութեան դեմ:

Պավլիկյանների արմատական թևը ժխտում էր սոցիալիզմի վրա կյանքը: Պավլիկյանները չէին ընդունում նաև եկեղեցական ծեսերը և կանգնած էին իրական կյանքի ընդունման անդրունքի վրա: Պավ-

գիկյանները չէին ընդունում Հին Կտակարանը, իսկ հավատում էին Նոր Կտակարանի միայն որոշ գրույթներին: Ժխտելով կույս Մարիամի աստվածածնությունը, հերքում էին նրա պաշտամունքը: Քրիստոսին վերադրելով միայն աստվածային հատկություններ, պափկիկյանները հերքում էին նրա իրկին հարություն գաղափարը, չէին հավատում նրա կրած մարմնական շարշարանքներին: Այստեղից էլ անմիջականորեն բխում էր պավլիկյանների կողմից եկեղեցական համարյա բոլոր ծեսերի ու խորհուրդների ժխտումը, որոնք մեծ մասամբ, համաձայն քրիստոնեական ուսմունքի, կասկած էին Քրիստոսի անձնավորության և նրա գործունեության հետ: Այսպես, օրինակ, նրանք դառնում էին, որ ոչ թե պետք է ընկրպագել, այլ անիծել խաչը, շպետք է խաչակնքել և խաչից բարի ակնկալություններ սպասել:

Ժխտելով Քրիստոսի մարդկային հատկությունները, պավլիկյաններն ուղղակի հակադրվում էին քաղկեդոնական երկարնակ եկեղեցուն, այն եկեղեցուն, որը, բյուզանդական աշխարհիկ իշխանության հետ համագործակցած, հարստահարում ու ճնշում էր հայ ժողովրդին: Եվ հենց այդ ճնշման ու հալածանքի պոսթկոմուն էր, որ իր արտացոլումն էր գտել պավլիկյանների ուսմունքի մեջ: Պետք է ենթադրել, որ քաղկեդոնական եկեղեցու դեմ ունեցած հակադրությունն էր հղել այն պատճառներից մեկը, որ Արևմտյան Հայաստանում բյուզանդական աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների դեմ մղվող պայքարն ընդունեց երկարատև զինված ապստամբության կերպարանք:

Պավլիկյանները չէին ընդունում նաև հաղորդության, մկրտության և պատարագի ծեսերը, որոնք գաղեր շարունակ նյութական մեծ շահ էին բերում ոչ միայն հայոց, այլև քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներին: Այդ գաղափարների առանձին արձագանքները, ինչպես ճիշտ նկատել են որոշ ուսումնասիրողներ, պահպանվել են նաև հայ ժողովրդի մեծ էպոս Վաստուցի Գտվթի» մեջ: Գուցե Սանասարի ու Բաղդասարի կնունքը թո՛նրի կրակի վրա և Դավթինը՝ երինջների արյամբ՝ պավլիկյան գաղափարախոսության հեռավոր արտահայտությունն է գյուցազներգության մեջ:

Պավլիկյանների գրույթներից մեկն էլ այն էր, որ նրանք հիմնավորապես ժխտում էին սրբերի պաշտամունքը և սրբերին համարում նյութական աշխարհի վրա իշխող շարության ասածու ծառաներ: Պավլիկյանները պահանջում էին սրբապատկերների և եկեղեցիների ոչնչացում: Նրանք դառնում էին, որ ով հավատում է ասածուն, նա ինքն էլ կարող է անհաստատվել, առանց միջնորդի, կապ-

վել նրա հետ ինչպես ցանկանա և որտեղ որ պատահի, որովհետև աստիճանաբար է և ամեն տեղ: Վերոհիշյալ դրույթներից բացի, պավլիկյանները ժխտում էին նաև հոգեհանգստի, հոգու հացի, զոհաբերության (մատաղ), խնկարկման և այլ ծեսերը:

Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսության հիմնական դրույթներից մեկը եկեղեցական հիերարխիայի ժխտումն էր: Նրանք հերքելով դարերով սրբապորժված եկեղեցական նվիրապետությունը, ելնում էին իրական պայմաններից ու ցանկանում էին հավատացյալների մեջ մտցնել աստիճանի ու կոչման հավասարություն: Պավլիկյանները տեսնում էին, որ արտոնյալ ու պորտաբույծ հոգեվորականությունը դարեր շարունակ իր ամբողջ ստարաստիճան բանակով տգրուկի նման ծծում է ժողովրդի արյունը: Աստի նրանք արդարացի հարց էին դնում՝ ոչնչացնել հոգևորական, այսպես կոչված, սրբազան նվիրապետությունը: Այս հավասարեցման սկզբունքը պավլիկյաններն իրենց համայնքներում իրականացրել էին: Պավլիկյանների դեկավարները, առաջնորդներն ու քարոզիչները շարքայիններից չէին տարբերվում նույնիսկ իրենց հագուստով ու ապրելակերպով:

Հակառակ քրիստոնիսական եկեղեցու և պահպանվող հետամնաց սովորությունների, պավլիկյաններն առաջ էին քնշում աղատ սիրո գաղափարը: Այս դրույթն օգտագործել են նրանց դասակարգային թշնամիները հերյուրանքի և զրկարտության համար, որ իբր պավլիկյաններն անբարոյական ու անառակ կյանք էին վարում: Այսպես են վարվել նաև կղերական ու բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչները, առանց հասկանալու, որ նման քարբերով պավլիկյանները չէին կարող իրենց շուրջը համախմբել հարյուր հազարավոր աշխատավորների և դարեր շարունակ անհավասար ու հերոսական պայքարի ելնել ֆեոդալիզմի դեմ:

Մի կողմ թողնելով այն, որ պավլիկյանների ուսմունքի մեջ այնուամենայնիվ կրոնա-աստվածաբանական կողմը նույնպես մեծ տեղ է զբաղեցրել, որ պավլիկյանները կրոնի և պաշտամունքի խստավերացման հարցը շին դրել ու չէին էլ կարող դնել, մեզ համար կարևորը նրանց շարժման ներքին սոցիալական էությունն է: Իսկ Պավլիկյան շարժման սոցիալական կողմը հենց այն է, որ նրանք համարյա ժխտելով քրիստոնեական բոլոր ծեսերն ու խորհուրդները և առաջարկելով պաշտամունքի ավելի պարզ ձևեր, փաստորեն մխաում ու պայքարում էին հոգևոր ֆեոդալների շահագործման դեմ, որովհետև եկեղեցական ծեսերը հանդիսացել են շահագործման հիմնական ու ամենատարածված եղանակներից մեկը:

Պավլիկյաններն իրենց քրջանկութիւնը փնտրել են այս աշխարհում: Նրանք ձգտել են ոչնչացնել առաջին հերթին հենց նրանց, ովքեր դարեր շարունակ կեղեքել են, խարել մարդկանց և վայելիչ ներսնց ձեռքով ստեղծված բարիքները, իրենց համար բաժին թողնելով միայն հանդերձյալ կյանքի «հրաշալիքները» և հոգեկան երանութիւնները մահվանից հետո:

Պավլիկյան շարժումը լինելով աղանդավորական, արտաքինից կրոնական շարժում՝ ըստ էութեան սոցիալական շարժում էր, որն ուղղված էր ոչ միայն եկեղեցու, այլև տիրապետող դասակարգի ու շահագործման դեմ ընդհանրապես: Պավլիկյան շարժումն իր մեջ ընդգրկելով գյուղացիներին, կոլոններին, ստրուկներին ու արհեստավորներին, հանդես է եկել տրպես դեմոկրատական շարժում: Մարտման հիմնական առաջատար ուժը կազմել է գյուղացիութիւնը: Այդ շարժումը կրել է ինտերնացիոնալ բնույթ, քանի որ շարժման ընդգրկած տերիտորիայում հայերից բացի, ապրում էին նաև հույներ, ասորիներ, հրեաներ, արաբներ և այլն, որոնց ստորին շերտերն ու դասակարգերը նույնպես ենթարկվում էին տեղական և օտար շահագործողներին ճնշմանն ու հալածանքներին:

Պավլիկյան շարժումը մասսայական, ժողովրդական յայն բընույթի շնորհիվ իր արտացոլումն է գտել ժողովրդական հրգեղում, որոնք խիստ վերամշակվելով ու ձևակերպվելով պահպանվել են X դ. ձևավորված «Դիոգենիս Ակրիտ» բյուզանդական էպոսում, որտեղ հանդես են գալիս շարժման առաջնորդներ Կարբեասն ու Խրիստիսը:

Պավլիկյան շարժումը որպես սոցիալական, զանգվածային շարժում առաջագիմական էր, ստեղծելով նաև նույնպես, ինչպես միջնադարյան գյուղացիական բոլոր շարժումները ի վիճակի չէր հաղթանակի հասնել:

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ**

1. ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ VIII դարում

**702—705 թվական-
ների առաջին
գինված ապրա-
տամբությունը**

Արաբներն իրենց ամբողջ տիրապետության
ընթացքում այնուամենայնիվ ի վիճակի չե-
ղան ոչնչացնել հայկական ռազմական ուժն ու
նախարարական դասը: Հայկական զորքերի
սպարապետ Սմբատ Բագրատունին օգտվե-

լով գրանից, ապստամբության ուժերը կազմակերպելու համար
702 թվականին հրավիրում է մի գաղտնի խորհրդակցություն, որին
մասնակցում էին համախիտ և ապստամբության կողմնակից ազ-
նըվականները՝ Աշոտի որդի Սմբատ իշխանը՝ Վասպուրականից
Թևոդորոս Ռշտունու որդին՝ Վարդը, սպարապետի հղթար Աշոտ
Բագրատունին և ուրիշները:

Խորհրդակցությունից հետո Սմբատ Բագրատունուն հաջողվում
է իր շուրջը համախմբել 2000 հեծյալ զինվորականների: Սակայն
որովհետև այդ ուժերը քիչ էին սլաքարի հաջող ընթացքի համար,
ուստի ապստամբները որոշում են անցնել Արևմտյան Հայաստան՝
նոր ուժեր կազմակերպելու համար: Սմբատ Բագրատունու զորքն
անցնելով Արարս դեպք, կանգ է առնում Մասիսի ստորոտներում
գտնվող Ակոտի գյուղում: Սակայն հայկական զորաբանակի տե-
ղաշարժը անսկիտ չի մնում: Արաբները, որ ուշադրությամբ հետե-
վում էին հայերի նախնապատրաստություններին, իսկույն կեսի նը-
րանց դեմ են ուղարկում 5000 հույուց բաղկացած մի զորաբանակ:

Սմբատ Բագրատունին ռազմական նպատակներով գերազա-
սում է գիրքեր գրավել Ակոտից ոչ հեռու գտնվող Վարդանակերտ
գյուղում: Դրա համար էլ նա շարժվում է դեպի Վարդանակերտ ու
ամրանում այնտեղ: Արաբսի ձախ ավին գտնվող այս գյուղը շու-

տով վեր է ածվում ռազմական ամրացված ճամբարի: Հայ զինվորները մեծ եռանդով ամրացված փակում են գյուղի փողոցները և դիրքեր գրավում նրա շրջակայքում: Նախապատրաստական աշխատանք կատարելու հետ միասին Մմբատ Բագրատունին, այնուամենայնիվ, աշխատում է խուսափել ընդհարումից: Իրա համար նա արարների մոտ է ուղարկում հատուկ բանագնաց, որը հայերի անունից նրանց հաղորդում է հետևյալը. «Ինչու եք մեր հետևից ընկել, ինչ մեղք ունենք ձեր հանդեպ: Ահա ձեր առջև է մեր երկիրը, ձեզ հնք տվել մեր տունն ու տեղը, մեր այգիները, անտառներն ու հանդերը, էլ ինչու եք ուզում մեր անձն էլ ձեր ձեռքը գցել: Թույլ տվեք: որ հեռանանք մեր սահմաններից»: Սակայն արաբները չուզեցին լսել հայերի առաջարկը: Իրա համար էլ ընդհարումը երկու կողմերի միջև դարձավ անխուսափելի:

702—703 թվականի Արարատյան դաշտի խտաշուռն ձմեռն էր: Արաբական զորքն ամբողջ գիշերը մնացել էր դրսում, բաց երկրնքի տակ, ցրտից անպաշտպան: Հաջորդ առավոտյան հայկական հեծելազորը արարներին թույլ շտաշուռ ուշքի դալ, նախահարձակ եղավ: Արաբները, վստահ իրենց թվական գերակշռության վրա, չէին սպասում, որ հայերն առաջինը կհարձակվեն: Ուստի նրանք, անակնկալի գալով, այլևս չկարողացան կանոնեցնել հայ զինվորների կատաղի գրոհը: Արաբների շարքերն սկսեցին արագորեն նոսրանալ: Թշնամին կրում վր մարդկային ուժի մեծ կորուստներ: Եվ որովհետև այլևս հաղթանակի կամ փրկության ոչ մի հույս չկար, դրա համար էլ կենդանի մնացածները սարսափից խուճապահար դիմեցին փախուստի դեպի Արաքսի աջ ափը: Արաբ զինվորները՝ հեծյալ թե հետիոտն, խումբ-խումբ նետվեցին դեպի սառցակալած դեղք, որը չդիմանալով մարդկանց ու ձիերի ծանրությանը, շարժվեց ու դեպի հատակը տարավ թշնամու կենդանի մնացած զինվորների մեծ մասին: Արաբական հինգ հազար զինվորներից հազիվ կարողացան փրկվել միայն 300 հոգի, որոնց հայերը մեծահազարտ ներում շնորհեցին և թույլ տվեցին ետ վերադառնալ:

703 թվականի Վարդանակերտի ճակատամարտը փառքով պըսակեց արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի բարձրացրած առաջին ապստամբությունը: Այս դեպքերին զուղընթաց, նույն թվականին ոտքի ելան նաև Ռշտունյաց գավառի բնակիչները, որոնց առաջնորդում էր Վասպուրականի Աշոտ իշխանի որդին՝ Մմբատը: Ռշտունցիներն իրենց գավառի Գուկանք գյուղի մոտ հանդիպելով արաբական ասպատակող վեդերին, կռվի են բռնվում նրանց հետ և, ջախջախելով վերջիններս, կենդանի մնացածներին հարկադրում:

ևն նահանջել: Սմբատ իշխանը համեմատաբար փոքրիկ ուժերով սկսում է հետապնդել փախչող արաբներին, որոնցից 280 հոգի հաղիվ կարողացան իրենց գցել դլուղի եկեղեցին ու ներում խնդրել: Հայերն ի պատասխան նրանց, ասացին. «Մենք սովորել ենք մեր հայրերից, որ ողորմութիւն արժե անել նրանց, որոնք դիտեն ողորմել, իսկ դուք անսղորմ եք և ողորմութեան արժանի չեք»: Երբ արաբները տեսան, որ այս ձևով իրենք ազատվել չեն կարող, փորձեցին կովով փրկել իրենց կշանքը: Գուկանքում սկսվեց թեժ մարտը, հայերը ոգևորված իրենց տարած մի քանի հաղթանակներով, համարձակ գրոհով նետվեցին թշնամու վրա և ոչնչացրին մինչև փերջին մարդը:

Վարդանակերտի ու Գուկանքի հաղթանակներից ոգևորվելով, շուտով ապստամբեց նաև Այրարատ աշխարհի Վանանդ գավառը: Այստեղ ապստամբներին ղեկավարում էին Կամսարականները և մյուս նախարարները: Վանանդի ապստամբներին ևս հաջողվեց փայլուն հաղթանակ տանել արաբական մի խոշոր զորամասի դեմ: Այս դեպքերից հետո Սմբատ Բագրատունին կարողացավ բարեկամական կապեր հաստատել բյուզանդական կայսր Տիրեբիոս 3-րդ Ապսիմարոսի հետ (698—705) և նրանից կյուրապաղատութեան կաշտով ստանալով, իր զինակիցներով անցավ Տայոց աշխարհն ու հաստատվեց Թուխարք ամրոցում:

Երկրում մնացած նախարարները դրանից հետո որոշեցին հաշտութեան ուղիներ որոնել խալիֆի հետ: Նրանց տաղնապար մեծացավ մանավանդ այն ժամանակ, երբ իմացան, որ Աբդ էլ-Մելիք խալիֆը Մուհամեդ բեն-Օքբայի հրամանատարութեամբ մի մեծ բանակ է ուղարկել Հայաստան: Հայերը շուտափույտ կերպով հատուկ պատգամավորութիւն ուղարկեցին Գամասկոս, Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսի (677—703) գլխավորութեամբ, որպեսզի նա անմիջական բանակցութիւններ ի միջոցով մեղմացնի խալիֆի բարկութիւնը: Սակայն կաթողիկոսը կես ճանապարհին մահացավ և բանակցութիւնների գործը մնաց անկատար:

705 թվականին արաբները կարողացան ճնշել Հայաստանում բռնկված առաջին ապստամբութիւնը և ամրապնդել իրենց տիրապետութեան հիմքերն ամբողջ Արմենիայում:

Այսպիսով, ամփոփելով 702—705 թվականների արաբական տիրապետութեան դեմ հայ ժողովուրդի բարձրացրած առաջին ապստամբութեան մասին վերևում ասածները, կարելի է այսպիսի հետևություն անել, որ թեև այդ ապստամբութիւնը վերջիվերջո պարտութիւն կրեց, սակայն նա անհետևանք չմնաց: 702—705 թվա-

կաններն ապստամբութիւնը մեծ շահով բարձրացրեց հայ ժողովրդի մարտական ոգին, վստահութիւն ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ և զարթնեցրեց պայքարի ու հաղթանակի մեծ ձրգտում, որը առաջին նպաստավոր պայմաններում ի վիճակի էր նոր ու է՛լ ավելի ուժեղ բռնկումներ տարուս

744—754 թվականների ապստամբությունները

VIII դարից սկսած արաբներն իրենց տիրապետութեան հշուսիսային սահմանների ապահովութեան համար կատաղի պատերազմներ էին մղում նաև Կովկասյան լեռնաշղթայից

դեպի հշուսիս ապրող ժողովուրդների դեմ: Այս պատերազմները շարունակվեցին մինչև VIII դ. 30—40-ական թվականները և միայն Մրվան ռստիկանի ժամանակ արաբները կարողացան հաստատվել Դերբենքում, որն այնուհետև դարձավ խալիֆայութեան ամենախոշոր ամրութիւնը Կովկասի սահմանագլխին:

Օտտագործելով հայ նախարարների միջև եղած հակասութիւններն ու թշնամանքը, արաբները Հյուսիսային Կովկասից կատարվող հարձակումների դեմ, իրենց դորքերի հետ միասին, դուրս էին բերում նաև հայկական հեծելազորը: Դրանով արաբները հետապընդում էին նաև հայկական ռազմական ուժերը ջլատելու և քայքայելու նպատակ:

725 թվականին արաբների անցկացրած նոր աշխարհագրից հետո հարկային քաղաքականութիւնն ավելի խստացվեց, իսկ քիչ հետո՝ 40-ական թվականների սկզբներին բուն Արարական խալիֆայութեան ներսում ծայր առան դահակալական արյունահեղ կռիւներ, որոնք զլխավորում էին Օմայանների ռիսերիմ ու վտանգավոր հակառակորդները՝ Աբասյանները: Այս կռիւները շարունակվեցին մինչև 750 թվականը, երբ օմայան Մրվանի սպանութիւնից հետո հաստատվեց արաբական նոր դինաստիա, Աբասյանների ղրինաստիան: Այս խառը ժամանակներում էր, որ արաբներին հրատարակ մի քանի երկրներում, այդ թվում նաև Արմենիայում, փորձեր արվեցին ապստամբութեան միջոցով թոթափելու խալիֆայական լուծը:

Այդ ժամանակ Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում հիմնական ու կարևոր դեր կատարող նախարարութիւնները Մամիկոնյաններն ու Բագրատունիներն էին, որոնց հարում կամ որոնց ազդեցութեան տակ էին գտնվում նաև երկրի մյուս մեծ ու փոքր ազնվականները: Բագրատունիներն իրենց դիրքերը Հայաստանում ամրապնդելու համար մեծ մասամբ փորձում էին համախորսվել խալիֆայութեանը, իսկ Մամիկոնյանները որոշ հուսեր կապելով Բյուզանդիայի հետ, ուզում էին նրա օգնութեամբ

տապալել արարական տիրապետութիւնն ու վեր բարձրանալ քաղաքական ասպարեզում: Միանգամայն հասկանալի է, որ Հայաստանում խալիֆայական իշխանութիւնները նախապատվութիւնը մեծ մասամբ պետք է տալին Բաղրատունիներին և ոչ թե Մամիկոնյաններին: Իրա համար է, որ ոստիկան Մրվան իբն-Մուհամեդը 739—740 թվականներին հայոց իշխանի և սպարապետութիւն պաշտօնները հանձնեց Վասակ Բագրատունու որդուն՝ Աշոտին, որն իր խնամքակցութեան մեջ համարվում էր ամենահեղինակավոր անձնավորութիւնը: Աշոտ Բագրատունուն որպէս պատիվ տրվեց նաև պատրիկի կոչում:

Սրանից հետո արարները հարձակման անցան հայ ֆեոդալների ըմբոստ տարրերի գեմ և առաջին հերթին առավել հեղինակավոր Մամիկոնյանների դեմ, որանք մեծ ազդեցութիւն ունեին ամբողջ Հայաստանում: Մրվան ոստիկանի այդ ուղղութեամբ ձեռնարկած առաջին գործը եղավ այն, որ նա կալանավորեց և Արարիա ուղարկեց Սմբատ Մամիկոնյանի երկու որդիներին՝ Գրիգորին և Դավիթին: Կալանավորների վերաբերյալ Մրվանն ուղարկել էր նաև հատուկ ամբաստանագրեր, որոնցով նրանք մեղադրվում էին որպէս խռովարարներ և իշխանութեան թշնամիներ: Հիշամ խալիֆն (724—743) իր ոստիկանի զեկուցագրի հիման վրա Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններին դատապարտեց ցմահ արքորի ու քշեց Օմինի անպատնէներ:

40-ական թվականների կեսերին Արարական խալիֆայութեան կենտրոնական շրջաններում տեղի ունեցող գահակալական կռիվները հասան լարվածութեան ծայր աստիճանի: 743—744 թվականներին, խալիֆայական գահի վրա իրար ետևից բարձրացան ու ընկան երեք նոր գահակալներ: Այս կռիվներում ժամականավոր հաղթանակը մնաց Արմենիայի ոստիկան Մրվանի ձեռքում, որն իրեն խալիֆ հռչակեց 744 թվականի նոյեմբերին և կառավարեց մինչև 750 թվականը: 743—744 թվականների գահակալական կռիվների ժամանակ շատերի հետ արքորից ազատուիցին ու հայրենիք վերագարձան նաև Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանները:

Մամիկոնյան եղբայրները գալով Հայաստան, նախ կանգ են առնում Վասպուրականում և հենց այստեղ էլ անմիջապէս ըսկըսում են իրենց շուրջը համախմբել արաբական լծից ու Աշոտ Բագրատունու հաշտվողական քաղաքականութեանից դժգոհ նախարարներին: Մամիկոնյանները որպէս քաղաքական իրադրութիւններին և խալիֆայութեան ներսում տիրող խառն վիճակին մոտիկից ծանոթ մարդիկ, գտնում էին, որ իրենք անհապաղ

պետք է օգտվեն առիթից ու զենքի դիմեն: Ծրկու եղբայրների հորդորներն իզուր չեն անցնում: Շուտով նրանց շուրջն են համախմբվում հայ նախարարներն իրենց զորքերով: Ապստամբության կողմնակիցների թվի արագությամբ աճելու հետևանքով կարճ ժամանակ հետո, գերակշռությունն անցնում է Մամիկոնյանների կողմը: Այսպիսով, 744 թվականին Հայաստանում ըսկրվում է հակաարարական մի նոր ապստամբություն, որը զբախավորվում էր Մամիկոնյան եղբայրների ու նրանց համախառն հայ ազնվականների կողմից: Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանների ու նրանց զինակիցների ճնշման տակ, երկար տատանվելուց հետո, ապստամբությանն է միանում նաև հայոց սպարապետ Աշոտ Բագրատունին: Այս նախապատրաստություններից հետո, ապրստամբները քաշվում են Տայոց աշխարհը, որպեսզի միանալով Պոնտոսում գտնվող բյուզանդական զորքերին, այստեղից սկսեն հարձակումը՝ արաբների վրա: Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ հայ ապստամբների և Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին V Կոսլրոնիմոսի (741—775) միջև նախօրոք կնքվել էր համերաշխության դաշինք:

Սակայն Տայքում ապստամբների և առաջին հերթին նախարարների միջև շուտով պատակտում է առաջանում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ այստեղ ապստամբներին են միանում սոցիալական ցածր խավերի շատ ներկայացուցիչներ, որոնք օտարերկրյա կեղեքիչների դեմ պայքարի հետ մեկտեղ, առաջ էին քաշում նաև ներքին շահագործման դեմ պայքարի հարցը: Սոցիալական այս ցածր խավերի մասին Ղևոնդն ասում է. «Եվ հանցագործների բոլոր զավակները գնում խառնրվում էին ապստամբության զնդին, որոնք չէին վախենում աստծու երկյուղից և ոչ էլ իշխանների ահից ու ծելերի պատվից. այլ որպես այլազգի և օտարացածներ՝ ասպատակելով գերում էին իրենց եղբայրներին ու ազդականներին և շատ ավարտություն էին անում, խոշտանգում և տանջում իրենց եղբայրներին» «Հանցագործների զավակներ», «այլազգիներ», «օտարացածներ» ասելով Ղևոնդը կարող էր նկատի ունենալ միմիայն այն ժամանակ սոցիալական պայքարի առաջին շարքերում գտնվող պալլիկյաններին: Ժողովրդական շարժման հեռանկարից առաջինը վախեցյան ապստամբության մասնակից անվճռական ու տատանվող նախարարները, որոնք ապարապետ Աշոտի գլխավորությամբ դրժեցին իրենց երդումը և լքելով զինակիցներին, զավաճանարար փախան Բագրևանդ, որպեսզի այստեղից կապ հաս-

տատեն արաքներէ հետ ու ձեռք բերեն նրանց հովանավորութիւնը:

Գրիգոր Մամիկոնեանն, իմանալով Աշոտի հետաձուլու մասին, անմիջապէս սկսում է հետապնդել նրան ու հասնում է Բաղրևանդի Հազր գյուղը, որտեղ ամրացել էր սպարապետն իր մարդկանցով: Գրիգոր Մամիկոնեանի զորքերն անմիջապէս շրջապատում են Հազրը և գերի վերցնում Աշոտ Բագրատունուն: Հենց այստեղ էլ Գրիգորի կարգադրութեամբ Աշոտ Բագրատունին կուրացվում է: Գրանից հետո Գրիգոր Մամիկոնեանն ապստամբութեան կենտրոնը տեղափոխում է Կարին, ամրացնում քաղաքը և այստեղից շարունակում պայքարը արաքների դէմ: Սահայն ազատագրական պայքարի այդ հրամանատարին վիճակված չէր մինչև վերջ լինելու իր զինակիցների հետ: Նա Կարինում անըսպասելիորեն հիվանդանում ու մահանում է: Ապստամբութեան ղեկավարութիւնն այնուհետև իր ձեռքն է վերցնում նրա եղբայրը՝ Մուշեղը, որն այդ ժամանակ վարում էր նաև հայոց իշխանի պաշտոնը:

VIII դարի կեսերին Հայաստանում բռնկված ապստամբութիւնը որոշակի ազդեցութիւն է ունեցել նաև հարևան ժողովուրդների վրա: Այսպէս, օրինակ, հայկական ապստամբական շարժման հետ զուղընթաց, ոտքի ելան նաև Աղվանքի ժողովուրդները: 748 թվականին առաջինն ապստամբեցին Բայլական քաղաքի ու նրա շրջակայքի բնակիչները, որոնց շուտով միացան նաև արդարիւցիները: Աղվանները շարժեցին Պարտալի արաբ էմիր Իթն-Սզդիդի զորքերին և կոպում սպանեցին նրան: Այդ նույն ճակատագիրն ունեցան նաև օգնութեան եկած արաբական լրացուցիչ ուժերը: Աղվանից աշխարհի ապստամբութիւնը լսյն տարածում ունեցավ նաև Շամախիի շրջանի հայութեան մեջ, որտեղ ինչպէս Բալաճորին է վկայում, պայքարի դուրս էր անցել հայազգի քաջարի զորավար Միքայելը: Շամախիի և Աղվանից աշխարհի մյուս վայրերի ապստամբութիւնները արաքները հազիվ կարողացան ճնշել 753—754 թվականներին:

740—750-ական թվականների ապստամբական շարժումներին իրենց գործուն մասնակցութիւնն են ցույց տվել նաև Արևմտյան Հայաստանի ու Փոքր Հայքի մի քանի շրջանների հայերը, որոնց պայքարի ու սխրանքների հերոսական դրվագներին մենք հանդիպում ենք ասորի ու արաբ հեղինակների գործերում: Արևմտյան Հայաստանի հայութեան հաշոդ պայքարին օգնում էին բյուզանդացիների հաղթանակները արաբա-բյուզանդական պա-

տերազմում և նրանց առաջխաղացումը Մելիտինե-Կարին ուղղությամբ: Դեպի Կարին շարժվող բյուզանդական ու հայկական զորքերին առաջնորդում էր հայազգի զորավար Կուսանը: Կարինի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողությունների ընթացքում առանձնապես նշանակալից էր երկու հայ եղբայրների սխրագործությունը: Նրանք իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, կարողանում են քաղաքի փարիսպների մեջ խորշ բացել և հնարավորություն տալ Կուսանի զորքերին ներս մտնելու և պարտություն մատնելու արարներին:

Արարական լծի դեմ Հայաստանում ծագած այս երկրորդ ասպատակությունը վերջ էր վերջո ճնշվեց 754 թվականին: 750 թվականին զահ քարձրացած Աբասյան դինաստիայի հիմնադիր Աբու-Աբասի եղբայրը՝ Աբու-Ջաֆար էլ-Մանսուրը հատուկ զորաբանակով մտնում է Հայաստան: Նա մի քանի տարի շարունակ կեղեքում ու կողոպտում է ժողովրդին, պահանջելով նույնիսկ անցած տարիներին մահացածների հարկերը: Արարների վայրագություններն անցնում էին ամեն շափ ու սահման: Պատմիչն ասում է, որ մարդիկ, ոմանք իրենց կամքով, ոմանք հարկադրաբար, կեղեքիչներին հին տալիս ձիեր, շորիներ, թանկարժեք զգեստներ, ոսկի, արծաթ և այլն, որպեսզի լցնեն վիշապի բերանը», բայց էլի չէին կարողանում աղասովել հետապնդումից ու բռնությունից: Աննկարագրելի նեղությունից ազատվելու համար շատերը փախչում էին օտար երկրներ: Մակայն արտագաղթը ավելի էր ծանրացնում տեղում մնացածների դրությունը:

762 թվականի ազատագրական կռիվները Վասպուրականում

Հայաստանը կողոպտվում, ավերվում էր ոչ միայն այսպես կոչված պաշտոնական անձանց կողմից, որոնց խալիֆները տալիս էին երկիրը տիրելու լիազորություններ ու զորք, այլև առանձին ջարդարարական հրոսակախմբերի կողմից, որոնք իրենց ասպատակություններով ըզզալի վնաս էին հասցնում խաղաղ բնակչությանը: Եվ քանի որ նրան ասպատակությունները կանխելու ուղղությամբ արարական իշխանությունները զրեթե ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում, այլ, ընդհակառակն, կողոպտիչներին հովանավորում ու բաջալերում էին, ուստի ինքնապաշտպանություն համար մղվող անհավասար կռիվում հայերը մնում էին մենակ ու անսպառնալի:

762 թվականին Ատրպատականի կողմից արաբ զորավանդ Սուլեյմանի գլխավորությամբ մի մեծ արշավանք կազմակերպվեց դեպի Վասպուրական: Ներխուժելով այստեղ, արարները ըս-

կրսեցին անխնա կոտորել բնակիչներին, կողոպտել նրանց ու
ավերել բնակավայրերը: Քշնամու հրոսակախմբերի դեմ հերո-
սական դիմադրություն կազմակերպեցին Վասպուրականի նախա-
բարներից Վահան Արծրունու որդիները՝ Սահակ և Համազասպ
Արծրունիները: Սրանք արագութեամբ իրենց փոքրաթիվ ուժերով
ընդառաջ ելան արարներին: Բռնկվեց անհավասար մարտը: Հայ
զինվորներն իրենց սիրած զորավարների օրինակով և մեծ զո-
հերի գնով անընդհատ հարվածի տակ էին սլահում թշնամուն:
Հայերի շարքերն արագութեամբ նստրանում էին: Քշնամին արդեն
չըջալատում էր այն ջոկատը, որը Սահակի և Համազասպի զըլ-
խավորութեամբ դեռ շարունակում էր դիմադրել: Շուտով Համա-
զասպը մահացու վերք ստանալով հերոսի մահով ընկնում է
կոլում: Սահակ Արծրունին տեսնելով իր հղբոր հերոսական մա-
հը, այլևս ժշինչ հաշվի չառնելով, ինքը ևս նետվում է արարների
խիտ շարքերի մեջ, սպանում թշնամու զինվորներից շատերին ու
ինքն էլ սուրը ձեռքին ընկնում մարտադաշտում:

Համազասպի և Սահակի անօրինակ անբարոյությունները
ու հերոսական մահվան լուրն արագութեամբ տարածվում է ամ-
բողջ Վասպուրականում և արարների դեմ ոտքի հանում մյուս
նախարարներին: Պայքարի այս երկրորդ շրջանում հայկական
զորքերի հրամանատարությունն իր ձեռքն առավ Համազասպի ու
Սահակի մյուս եղբայրը՝ Գագիկ Արծրունին: Գագիկը թեև սկզբ-
բում չի կարողանում հանդիպել թշնամու արագութեամբ հտ քաշ-
ված հրոսակախմբերին, բայց հետո մի ընդհարման ժամանակ
ևս ջարդում է հակառակորդին ու սպանում արշավանքների կազ-
մակերպիչ Սուլեյմանին:

Արարները, Վասպուրականում կրած իրենց ծանր պարտու-
թյունից ու անհաջողություններից դայրացած, շարունակում են
նսրանոր ուժեր նետել Գագիկի դեմ: Վասպուրականի հերոսա-
մարտերը շարունակվում են բորբոքվել նոր թափով: Արարների
դերազանց ուժերի դեմ հայերը հարկադրված սկսում են մղել
պաշտպանողական ծանր կռիվներ: Ընդհարումների հիմնական
թատերաբեմը դառնում է Վասպուրականի հայտնի Նկան բերդը,
որտեղ ամրացել էր Գագիկ Արծրունին:

Վասպուրականի հայութեան ըմբոստությունը ճնշելու համար
խալիֆն իր ցեղակիցների տրամադրության տակ է դնում նոր
զորամասեր, որոնք և պաշարում են Նկանը, բայց գրավել չեն
կարողանում: Արաքական զորքերի հրամանատարը հաշտություն
կնքելու պատրվակով իր մոտ է հրավիրում Գագիկին և խաբու-

թյամբ ձերբակալելով, նրան ու նրա երկու սրդիներին արտորում Արաբիա, որտեղ Գազիկ Արծրունին մահանում է: Որոշ ժամանակից հետո նրա սրդիներին հաշողվում է գերությունից ազատվել ու հայրենիք վերադառնալ: Այսպիսով, 762 թվականի վարդապետականում ծագած հայերի խոսվությունները ճնշում են և Հայաստանի այս մասերում կրկին վերահաստատվում է արաբական տիրապետութունը:

774—776 թվականների ապստամբությունը

754 թվականին Աբու-Աբասի մահից հետո խալիֆայական գահն անցնում է Աբու-Ջաֆար էլ-Մանսուրին, որն իր գահակալութունը նշանավորելու և արքունիքին ավելի ապահով վիճակում դնելու համար 762 թվականին խալիֆների մայրաքաղաքը Դամասկոսից տեղափոխեց Տիգրիսի դեղատեսիլ ավազ՝ Բաղդադ:

Էլ-Մանսուրն առաջինն էր, որ արաբական դինված ուժերի կազմում ստեղծեց վարձու զորամասեր, որոնք պետք է պաշտպանեին նաև թագավորին, սրալատը, պետական պաշտոնյաներին ու պաշտոնատեղիները: Այս վարձկան զնդերը կազմվում էին Միջին Ասիայի ավազակաբարո ու թափառական թուրքական ցեղերից, որոնք և հետագայում աստիճանաբար ճանապարհ հորթեցին իրենց ցեղակիցների զանդվածային տեղափոխությունների համար դեպի Մերձավոր Արևելք:

Նոր մայրաքաղաքի արագ կառուցումն ու վարձկան զորամասերի ստեղծումը կատարվում էր հպատակ ժողովուրդների կեղեքման հաշվին: Արաբների հարկային ծանր քաղաքականությունը և Հայաստանից եկած բողոքներին խալիֆը պատասխանում էր նրանով, որ հաճախ փոփոխում էր տեղում նշանակված սատիկաններին ու մյուս պաշտոնյաներին, միաժամանակ հանձնարարելով նրանց էլ ավելի ուժգին կողոպտել ու հարստահարել ժողովրդին:

Հայերի դրությունը շատ ծանրացավ Եզիդին հաջորդած Քիրի և Հուսան ոստիկանների ժամանակ: Խալիֆ էլ-Մանսուրն իր քաղաքականությունը Հայաստանում անցկացնելու համար այստեղ ուղարկեց նաև իտրասանից հավաքած վարձկան զորքեր, որոնք պատմիչի վկայությամբ իրենց գազանություններով մեծամեծ աղետների պատճառ դարձան: Արաբների ճնշմանն ու հարստահարություններին չզիմանալով, հայ ժողովուրդը դիմեց նոր ապստամբության: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ հայ զինվորները «կյանքները վտանգի տակ դնելով, ձեռնամուխ եղան այն-

սպիտի մի գործի, որը դուրս բերել շէին կարող, որովհետև փոքրաթիվ էին: Բայց այնուամենայնիվ լավ համարելով քաղությամբ մեռնելը, քան սարսուղից կյանքը, ձեռնամուխ հղան արյւստամբության գործին, որ դուրս դան արաքների գերիշխանության տակից»:

Այս ասպտամբությունը փաստորեն սկսեց Հմայակ Մամիկոնյանի որդին՝ Արտավազդ Մամիկոնյանը: 774 թվականին Արտավազդը եկավ Դվին և իրեն արաքներին հավատարիմ ցույց տալով, սկսեց զինել իր չոկատը: Այստեղից Արտավազդն իր զորականներով անցավ Շիրակի Կումայրի գյուղը (այժմ՝ Լենինական քաղաք), որտեղ անանկնաւ հարձակումով ջարդեց ու ցիր ու ցան արեց արար հարկահավաքներին: Հասան ոստիկանը, լըսելով այդ մասին, շտաով Արտավազդի դեմ թարմ ուժեր ուղարկեց Մուհամեդի գլխավորությամբ: Տեսնելով թշնամու ուժերի գերակշռությունը՝ Արտավազդը նահանջեց Վրաստանի կողմերը: Արաքների և Արտավազդ Մամիկոնյանի միջև ընդհարումը տեղի ունեցավ Սամցիխի (այժմ՝ Ախալցխա) դավառում: Այստեղ արաքները շկարզանալով խանգարել Արտավազդի նահանջը դեպի Արևմտյան Վրաստան, սկսեցին ասպատակել շրջակայքը և կռուուսել խաղաղ բնակչությանը: Այս բանն է՛լ ավելի դրդեց հայերի զայրույթը:

Երբ Արտավազդ Մամիկոնյանի խիզախ գործողությունների լուրը տարածվեց երկրում, մարդիկ ամենուրեք զենքի դիմեցին և ևլան արաքների դեմ: Երկրով մեկ սկսվեց հակաարաքական, մողովրդական մի նոր ասպտամբություն:

Այս անդամ ասպտամբության կազմակերպման ու ղեկավարման գործում կենտրոնական դեմքը դարձավ Հրահատի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանը, որն իր խիզախ ու հաղթական կռիւււներով շուտով դարձավ բոլորի սիրելին: Մուշեղն Արտագերսքերդից, մի բանի հարչուր հոգու գլուխ անցած, հարձակումեն էր գործում շրջակայքի սրաբական կայադորների ու հարկահավաքների վրա: Եվ ուր էլ որ հայտնվում էր նա, արաքները պարտվում ու փախչում էին: Մուշեղ Մամիկոնյանը ծանր ու խորտակիչ հարվածներ հասցրեց արաքներին հատկապես Բագրևանդի մոտ սեղի ունեցած ճակատամարտում: Պատմիչն ասում է, որ այս հաղթանակներն է՛լ ավելի բարձրացրեցին Մուշեղի հեղինակությունը: Ամեն կողմից գալիս ու նրան էին միանում նորանոր զինված խմբեր:

774 թվականին Կարինից դեպի Արտագերս շարժվեց արա-

բական լավ գին՝ աված ու վարժված մի շոկատ: Վազորոք իմանալով թշնամու դիտավորութունների մասին, Մուշեղն սկսեց անհատելիորեն հետապնդել նրան: Եվ Երբ արարական ջոկատը իջեցնեց նրա գյուղի այգիներում, Մուշեղ Մամիկոնյանի մարտիկները, գիշերն աննկատելիորեն մոտենալով այգիներին, ըսկըսեցին փլցնել շրջապարիսպները: Փլուզման գոյրդուներ և հայերի ազմուկ-աղաղակը գիշերային խավարի մեջ շփոթութուն ու սարսափ առաջացրին արաքների զորակայանում: Օգտվելով խառնաշփոթութունից, հայերն անմիջապես ներխուժեցին թշնամու ճամբարը և սկսեցին կոտորածը: Արաքները մեծ կորուստներ կրելով, անմիջապես դիմեցին փախուստի: Մուշեղ Մամիկոնյանի զինվորները, գրավելով հակառակորդի ձիերը, զենքերն ու հանդերձանքը, արագությամբ հեռացան գյուղից:

Երբ արաքների պարտության լուրը հասավ Դվին, ոստիկանը, մեծ զայրույթով լցված, սկսեց նոր ուժեր հավաքել հայերի դեմ ուղարկելու համար: Արաքներին հաջողվեց զենքի տակ զենել 400 ընտիր հեծյալների, որոնք Ապունճիսի հրամանատարությամբ շարժվեցին դեպի Բաղրևանդ ու կանգ առան Բաղավան գյուղում: Հայերը, որ հավանաբար տեղյակ էին թշնամու պրտամքի մտադրութուններին, որոշեցին կանխել նրանց հարձակումը: Մուշեղ Մամիկոնյանն անմիջապես գիմեց հարձակման: Բանի դեռ հայերը՝ հարձակվում էին ճակատից, թշնամին դիմադրութուն էր ցույց տալիս, բայց երբ Մուշեղ Մամիկոնյանի շոկատներից մի քանիսը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը, սկսեցին հարվածել նաև թիկունքից, արաքներն այլևս դիմադրութունը չարտանակեցին և խուճապահար փախուստի դիմեցին:

Բանգրևանդի ճակատամարտը շատ կարճ տևեց: Հայերը հետապնդելով արաքներին, հստան մնիչև Արուճ ավանը և այստեղ հասցրին երկրորդ հարվածը ու կռվում շատերի հետ սպանեցին նաև արարական զորքերի հրամանատարին: Բաղավանի և Արուճի մոտ տարած հաղթանակները, մեծ ողևորութուն առաջացնելով երկրում, էլ ավելի խտացրին ապստամբների շարքերը: Ապստամբները ոճ ու ատրաստի էին տարածել արաքների վրա: Նույնիսկ Դվինում արաքները չէին համարձակվում պարիսպներից հեռանալ, այլ մնում էին պարփակված քաղաքի ումրութունները ներսում:

Ապստամբության հաջող ընթացքն ու հաղթանակի հույսը ոգևորել ու համակել էր շատ շատերին: Ղևոնդ պատմիչն ասում է, որ Հայաստանի տարբեր մասերից հավաքված նախարարները

սրբազան երգում էին տալիս ճաղրել ու մեռնել միասին»։ Աղնր-վականների զորքերին միանում էին նաև աշխարհազորային զնդերը: 774 թվականի վերջերին ապստամբութունը Հայաստանում այնքան լայն ծավալ ընդունեց, որ նրա շարքերում կովոզների թիվն արգեն համում էր 5000 մարդու: Մինչ այդ տասանվոզ ու անհամարձակ զորականները նույնպես միացան: Մուշեղ Մամիկոնյանին: Նրանցից էին, օրինակ, սուրառայես Մաքատ Բազրատունին և նրա եղբայրը՝ Վասակը: Սակայն որքան մեծանում էր ապստամբների թիվը, այնքան ցայտուն ձևով էին դրոսկորվում հատկապես ազնվականների և ապստամբության ղեկավար կորիզի մեջ եղած տարածայնությունները: Այս հանգամանքը խոշոր շարիով խանդարում էր՝ ապստամբության հարվածները ճիշտ նպատակակետին ուղղելուն: Այդ պատճառով էլ 774 թվականի վերջերից սկսած ապստամբների կողմից թույլ են տրվում ուղղմական բնույթի լուրջ սխալներ: Հանդատացած լինելով արաբների, այսպես ասած, անգործունեությունից՝ ապրստամբները կորցրին իրենց զգոնությունը և փոխանակ միացյալ ուժերով բուռն հարձակման անցնելու արաբների դեմ, ցրիվ եկան, անջատվեցին իրարից և սկսեցին գործել առանձին-առանձին: Այսպես, Համադասույ Արծրունին իր եղբոր հետ քաշվեց Վասպուրական, Վասակ Բազրատունին Ամատունի և Տրունի նախարարների հետ գնաց Կոզովիտ ու Արաազ և այլն: Ապստամբությանը սկզբունքորեն դեմ էր արաբների կողմից Հայաստանի պատրիկ նշանակված Աշոտ Բազրատունին: Նա ապստամբներին զուլաշնում էր, որ բաղմադուխ վիշապին հեշա չէ դիմադրելը, որովհետև նրա զորքերը շատ են: Արաբների դեմ դուրս եկած երկրները շարդ ու փշուր եզան կավե անոթների նման, դուք էլ նույն ճակատագրին կարծանանաք: Աշոտի խորհուրդն էական ազդեցություն չունեցավ նրանց վրա, ովքեր հավատարիմ իրենց երդամին, որոշել էին պայքարը շարունակել մինչև վերջ: Բազրատունի իշխանի այսօրինակ վարքագիծը անհավատարմություն և կասկածանք էր ներշնչում ապստամբներին:

Ելնելով ստեղծված իրադրությունից, ապստամբներն իրենց ուժերի մեծ մասը շարժեցին Կարին, որպեսզի զրավելով այդ ամուր քաղաքը, կապ հաստատեն Բյուզանդիայի հետ, սակայն քաղաքի պաշարումը երկարեց և օգուտ չտվեց: Այդ նույն ժամանակ Բաղդադում կենտրոնացվում էին խոշոր ուժեր Հայաստան ուղարկելու համար: Արգեն 776 թվականի սկզբներին խալիֆի 30.000-անոց խորասանյան ընտիր զորքերը արշավանքի

դուրս եկան դեպի Հայաստան: Այդ բանակին առաջնորդում էր Ամիրը: Արարական զորքերը սկզբում շարժվեցին դեպի Վանա լճի ափերն ու կանգ առան հյաթ քաղաքում: Թշնամու զորքերի հրամանատարն այդ ժամանակ իր մոտ կանչեց Հայաստանի պատրիկ Աշոտ Բագրատունուն, նրանից վերցրեց անհրաժեշտ լացատրություններ և նախապատրաստվեց հարձակման անցնելու: Աշոտ Բագրատունին թեև ի պաշտոնն ներկայացավ, բայց նա միաժամանակ լուր ուղարկեց ապստամբներին, որպեսզի նրանք զգուշանան թշնամու ձեռնարկումներից, մասնավանդ, որ հակառակորդն ուներ հսկայական զերակշռություն: Սակայն ապստամբները ոչ միայն չհավատացին Աշոտ Բագրատունու ըզգուշացումներին, այլև համարձակորեն շարունակեցին արշավը դեպի Արճեշ: Ըանապարհին հայկական հիմնական զորքերին միացան նաև մեծ թվով հետիոտն գյուղացիներ: Դեռ Արճեշ չհասած հայկական ապստամբական բանակի հրամանատարությունը թույլ տվեց երկրորդ կողմի սխալը: Քաղաքի մոտ զորքի հրամանատարությանը ներկայացավ մի սուրհանդակ և հայտնեց, որ հարձակումը շարունակելը վտանգավոր է, որովհետև արաբներն այնտեղ թաքցրել են հսկայական ուժեր: Սակայն այս տեղեկությունը ևս ուշադրության չարժանացավ և հարձակումը շարունակվեց: Եվ երբ հայերը վստահորեն սկսեցին գրոհել քաղաքի ամրությունների վրա, անսպասելիորեն դարանից դուրս եկան արաբական հիմնական ուժերն ու մտան կռիվ մեջ: Հայերի դրությունը հենց սկզբից վատացավ: Նրանք փաստորեն հարձակման էին ենթարկվում մի քանի կողմերից: Առաջին հարվածն իր վրա ընդունեց հեծելազորը, որը կարճատև դիմադրությունից հետո սկսեց նահանջել: Դրանից հետո խիստ զժվարին կացության մեջ ընկան հետևակային զորամասերը, որոնք մեծ մասամբ կողմաված լինելով անվարժ ու համարյա անզեն զյուղացիներից, մեծ կորուստներ տվեցին: Արճեշի ճակատամարտում, որը տեղի ունեցավ 776 թվականի ապրիլի 14-ին, հայերը ծանր պարտություն կրեցին՝ տալով 1500 միայն սպանված:

Արճեշի մոտ հայերի կրած պարտությունը ոչ միայն որոշեց Կարինը պաշարած զորամասերի ճակատագիրը, այլև փոխեց ապստամբության ընթացքն ընդհանրապես: Դրանից հետո Ամիրն իր դեմ կանգնած ապստամբական ուժերը ջախջախված համարելով, շարժվեց դեպի Կարին: Հայերը, որ քիչ էր մնում գրավելին քաղաքը, անմիջապես դադարեցրին նրա շրջապատումը և 5000 հոգով ընդառաջ ելան արաբների 30.000-անոց բանակին: Հայ-

կահան ասպտամբական զորքերը Բասենի վրայով անցան Բագրևանդ ու կանդ առան Արածանիի հովտում՝ Արձնի գլուղի մաս։ Այստեղ 776 թվականի ապրիլն 24-ին տեղի ունեցավ երկրորդ խոշոր ճակատամարտը հայկական ասպտամբական ուժերի ու արաբների զորքերի միջև։ Հայերի համարձակ գրոհները խիտ ու բազմամարդ շարքերի վրա, սկզբում խուճապի մատնեցին թըշնամուն, Հայ զինվորները կովի բնթացքում միմյանց ոգևորում էին բացահանչելով՝ «Քաջությամբ մեռնենք մեր հայրենիքի և մեր ժողովրդի համար»։ Սակայն շուտով դրությունը փոխվեց։ Արաբները, որ սկզբում նեղվելով սկսել էին նահանջել, լարելով իրենց ուժերը՝ անցան հակահարձակման և հենվելով իրենց թվական գերակշռության վրա, սկսեցին հաջողությամբ հետ մղել գրոհները և ծանր կորուստներ պատճառել հայերին։ Կովի վերջում հայկական հեծելազորայիններն ու հսուկակայինները մեծ կորուստներ կրելով, պարտվեցին։ Հայերը տվեցին 3000 սպանված։ Զոհվածների թվում էին Մուշեղ և Սամվել Մամիկոնյանները, րուպարապետ Սմբատ Բագրատունին և նրա նիվակակից հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին, Վահան Գնունին և ուրիշները։ Այս ճակատամարտից հետո հայոց պատմության թատերաբեմից մեկ ընդ միշտ դուրս եկան Մամիկոնյանները։ Կովից հետո կենդանի մնացածների մի մասն անցավ վրաստան կամ Բյուզունդիա, իսկ մյուս մասն ամրացավ երկրի անմատչելի վայրերում և շարունակեց պայքարը թշնամու դեմ։ Ոչնչացված կամ շարքից դուրս եկած հայ ֆեոդալների կալվածքները գրավվում էին արաբների կողմից և տրվում մուսուլմանական վերաբնակիչներին։

774—776 թվականներին արաբական բռնակալական լծի դեմ ոտքի ելան նաև Հայաստանի հարավ, հարավ-արևմտյան շրջանների լեռնականները։ Այդ վայրերի ու հատկապես Զորրորդ Հայքի ու Խուժի հայության հերոսական պայքարի պատմությանը դրվադներին մասին տեղեկություններ կան VIII դարի ստորական ժամանակագրության մեջ։

2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱՆԻՑԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՂԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ, ՇԱՐՓՈՒՄՆԵՐԸ IX ԴԱՐՈՒՄ

Բարեկի VIII դարի երկրորդ կեսերի հայկական ասպտամբական շարժումների պարտությունը ծանր հարված հասցրեց ոչ միայն աշխատավորությանը՝ այլև հայ ֆեոդալներին։ Ասպտամբությանն ակտիվորեն մասնակցած նախարարների մի մասը կոխվեցրում ու

Հակատամարտերում ընկավ հերոսաբար: Իսկ նրանք, ովքեր կենդանի էին մնացել, այլևս չէին կարող խաղաղ գոյակցել արաբների հետ, ուստի հեռացան օտար երկրներ: Հայ ազնվականներից եղան նաև այնպիսիները, որոնք մի կերպ համակերպվեցին տիրողների հետ, մշտապես ենթարկված լինելով նրանց հետապնդումներին:

70-ական թվականներին խալիֆայությունն ավելի մեծ և ուսնդով սկսեց ամրացնել իր գիրքերը Հայաստանում: Այս ուղղությամբ ձեռնարկված առաջին և հիմնական միջոցառումը տրաբաղան նորանոր ցեղերի վերաբնակեցումն էր Հայաստանում: Մանագկերսում, Քերկրիում, Քաղեշում և ուրիշ տեղերում հիմնըվել էին ուժեղ արաբական իշխանություններ, որոնց մեջ հատկապես կարևոր դեր էին կատարում Կայսրիկ և Շայբանի ցեղերը: Արաբական ցեղերի առաջնորդներն ու զինվորական վերնախավն, անցնելով նստակեցության, շուտով յուրացրին հայկական ֆեոդալական հարաբերությունների գծերը: Նրանցից ոմանք հարմար առիթների ժամանակ միանում էին հայ ազնվականների հետ ու կոչում կենտրոնական իշխանության դեմ: Սակայն հիմնականում արաբական էմիրություններն արտահայտում էին խալիֆայության շահերն ու համատեղ կողոպտում հայ ժողովրդին:

Բյուզանդիային սահմանակից կամ նրան մոտիկ շրջաններում՝ Սպերում, Տայրում և Կղարջքում հայկական ֆեոդալական տների մեջ համեմատաբար ավելի կենսունակ ու գործուն դեր էին կատարում Բագրատունիները: Մրանք արաբական իշխանությունների հետ իրենց վարած ղգուշավոր ու ճկուն քաղաքականությունը շնորհիվ կարճ ժամանակում ոչ միայն ընդարձակեցին իրենց կալվածքները, այլև ձեռք բերեցին մի քանի կարևոր պաշտոններ: 775—804 թվականներին հայոց իշխանի պաշտոնը վարում էր Աշոտ Բագրատունին, իսկ սպարապետությունը՝ Բագարաար: 805—826 թվականներին հայոց իշխան գարձավ Աշոտ Մսակեր Բագրատունին, որը յուրացնելով պատմության ասպարեզից հեռացած Մամիկոնյանների ու Կամսարականների հողերը, հաստատվեց Տայրում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշոցքում ու հիմնեց Շիրակի Բագրատունիների ճյուղը, իր կենտրոնը դարձնելով Բուզավան ավանը:

VIII դարի երկրորդ կեսին Արաբական խալիֆայության ռազմա-քաղաքական դիրքերն զգալիորեն թուլացել էին նաև Անդրրկովկասում: Արաբական պատմիչ Յակուբին վկայում է, որ VIII դարի վերջերին ծանր հարկերի պատճառով ամբողջ Արմենիան բռնկված էր աստամբական շարժումներով: Նույն Յա-

կուրին ասում է, որ Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆի ժամանակ միայն Հայաստանում իրար ետեից փոխվեցին 15-ից ամբիի կառավարիչներ, որը նույնպես խալիֆայության ընդհանուր դրույթն էր: Սուլթան թվականներին Աղվանքում և Ատրապատականում ռաբի էին կանգնել Շիրվանի, Պարտավի, Բայլականի և Արզաբիի բնակիչները:

793—794 թվականներին ապստամբությունն ծագեց Փայտակարանում: Ապստամբությունը գլխավորում էր Աթա էլ-Մուկաննան: Մուկաննան տեղում ոչնչացնելով արաբական զինվորականներին ու պաշտոնյաներին, շարժվեց դեպի Հայաստան, թրչնամու մյուս ուժերի հետ ևս հաշվեհարդար տեսնելու համար: Փայտակարանի ապստամբներին միացան նաև հայերը և համատեղ ուժերով շարժվեցին դեպի Գլին ու շորս ամիս շարունակ շրջապատված պահեցին արաբական իշխանությունների այս կարևոր կենտրոնը:

ժողովրդական ապստամբությունները քսան տարի շարունակ շին դադարում նաև Աղվանքից արևելք ու հարավ-արևելք՝ Գեյլեմում և Տաբրիստանում: Այստեղ լեռնականները 779, 783—785 և 797—798 թվականներին հերոսական պայքար էին մղում իրենց հարստահարիչների դեմ, նրանց հասցնելով խորտակիչ հարվածներ:

VIII դարում Աղվանքում, Ատրապատականում և հարևան շրջաններում արաբական տիրապետության դեմ բռնկված ապստամբությունները շուտով հիմք դրեցին համաժողովրդական: այնպիսի մի հուժկու շարժման, որի դեմ տասնամյակներ շարունակ խալիֆայությունը ծանր պայքար մղելով՝ գրեթե հասել էր կործանման եզրին: Այդ շարժումը պատմության մեջ հայանի է խորամարտյան շարժում անունով: Ընթացվում է, որ այդ անունը ծագել է պարսկական խուրամեա բառից, որը նշանակում է լուսավոր, փայլուն: Շարժումն սկսվեց 808—809 թվականներին Թալիշի լեռներում և Աղվանքում: Ապստամբության մեջ շուտով ընդգրկվեցին Թալիշի ցեղերը, ղեկնմիսները, գիլանցիները և քրդերը: Շարժումը հենց սկզբից ընդունեց նաև դասակարգային բնույթ, որովհետև խորամարտներն իրենց գեղքն ուղարկում էին արաբ հողատերերի և մյուս շահագործողների դեմ: Շարժման կենտրոնը դարձավ քաղաք-ամրոց Բազը, որտեղ իր հետևորդներին հետ միասին գտնվում էր շարժման առաջնորդ Ջավիդանը:

815 թվականին Ջավիդանի սպանությունից հետո շարժման առաջնորդ դարձավ Բուբեկը, որը հսկայական դեր կատարեց այդ

շարժման տարածման, խոշոր գիտնված ուժերի կազմակերպման և արաբների դեմ սկսած կանոնավոր և հերոսական պայքարում: Բաբելից սկսած այդ շարժումը կոչվեց բաբելյան շարժում: Բաբելի հետևորդներն սկզբում խուլրամիտյան շարժման ամենահետևողական ու համարձակ տարրերն էին: Բաբելի ուժն ու հաջողությունները պայմանավորվում էին նրանով, որ նա ամենից առաջ հենվում էր գյուղացիական խավերի վրա: Ապստամբություններով բռնված շրջաններում մանր ու միջակ հողատերերից ու աղնվականներից շատերը նույնպես միանում էին Բաբելին, հույս ունենալով, որ նա հաղթանակից հետո կվերստորադնի իրենց աղնվականական իրավունքներն ու արաբների կողմից զբրավված հողերը:

IX դարի 20-ական թվականներին Բաբելը մեկը մյուսի հետևից չախջախելով արաբական ղորագնդերին, ազատագրեց համարյա ամբողջ Աղվանքը և շեշտակի հարվածներով հասավ մինչև Պարսկաստանի խորքը՝ Խորասան: Արաբական պատմիչ Մասուդին վկայում է, որ Բաբելի կողմնակիցներն այնքան էին շատացել ու հզորացել, որ նրանց հարվածներից քիչ էր մնում Աբասյանների թագավորությունը կործանվեր:

Բաբելի շարժումը շուտով իր մեջ ընդգրկեց նաև Պարսկաստանի արևմտյան շրջանները, Համադանը և Հայաստանի արևելյան շրջանները: Շարժումն իր վերելքի ընթացքում զբաղեցնում էր մոտավորապես 400 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն:

Բաբելի ապստամբությանը մասնակցում էին նաև Հայաստանի Սյոմնյաց աշխարհի գյուղացիներն ու աղնվականության մի մասը: Ապստամբության հաղթական վերելքի ժամանակ ազնվականները երբեմն վախից, իսկ երբեմն էլ իրենց իրավունքների վերսկանդնման ակնկալություններով, օգնում և աջակցում էին Բաբելին: Ասկայն, երբ պարզ դարձավ բաբելյան շարժման սոցիալական էությունը, նրանք սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ և ի վերջո րացահայտ թշնամական դիրք բռնել Բաբելի նրկատամբ:

Բաբելյանները կռվելով օտարերկրյա հարստահարողների դեմ, միաժամանակ նաև պայքար էին մղում սոցիալական անհավասարության և շահագործման դեմ ընդհանրապես, պահանջելով գույքի և հարստությունների հավասար բաշխում: Վերջին հանգամանքը բավական էր, որպեսզի բաբելյանների դեմ արաբական իշխանությունների հետ միասին հանդես գային նաև տե-

դա՛հա՛ն ֆինոգայնեւրը, այդ թիւում նաև հայ նախարարները: Բարեկի սպասամբու՞թյան ճնշման տարիներին հայ ազնւականները ևս գործունեութիւն չալն ասպարեց ստացան և ձեռք բերեցին նոր իրավունքներ ու կալվածքներ:

Նրկարատև կռիվներում բավական մեծ կորուստներ կրելուց հետո ասպատամբների շարքերը խստորեն նոսրացան և 837 թվականին Բորսեկն այլևս չկարողացավ դիմադրել թշնամուն, տեղի տվեց նրան: Նույն թվականին էլ Բաբեկը դավադրութլամբ բռնվեց և հանձնվեց արաբական իշխանութլուններին: Ազատագրական պատերազմների այս առասպելական հերոսը տարվեց Բաղդադ, որտեղ ծանր խոշտանդումներից հետո նրան քառահասեցին:

Թեև Բաբեկի ասպտամբութլունը ճնշվեց, բայց նրա հասցրած հարվածն Արարական խաչիֆայութլյանը նույնպես ծանր ու խոտակիչ եղավ: Այդ բանը խոստովանում են նույնպես արաբական պատմիչները: Նրանք ստում են, որ իր քսանամյա պատերազմների ժամանակ Բաբեկն արաբներից ոչնչացրեց 250.000 մարդ, իսկ ոմանք այդ թիվը հասցնում են 500.000-ի: Այստեղ չր խոսվում նլութլական հսկայական կորուստների մասին, որ կրել էին արարները, այն էլ աջնպիսի մի ժամանակ, երբ նրանք կռւիվներ էին մղում նաև իրենց լայնածավալ տիրապետութլյան մյուս մասերում:

Բաբեկի հերոսական ասպտամբութլյան արձադանքները տայրածվել էին խաչիֆայութլյան ողջ տիրապետութլյան մեջ ու ոտքի հանել նորանոր ժողովուրդների: 829—832 թվականներին Բաբեկի օրինակով գլուղացիական խոշոր ասպտամբութլուն ծագեց Եգիպտոսում: Արաբները հնարավորութլուն շունեին միանգամից ճնշելու բոլոր ասպտամբութլունները: Նրանք հարկադրված իրենց զինվորական ուժերը ցրել էին ամբողջ տիրապետութլյան մեջ: Այս հանդամանքն էլ ավելի մեծ հնարավորութլուններ էր ստեղծում հայաօակ երկրների ու ժողովուրդների համար համարձակ գործողութլունների զիմելու: Ատեղծված իրադարձութլուններից մեծագես օղովեցին նաև հայերը:

Պալքար արաբական էմիրութլունների դեմ և հայկական նախարարութլունների ուժեղացումը

IX դարում հայկական նախարարական տընիքի ռազմա-բաղաբական ղզրացմանն արգեյտելում էին ինչպես արաբական իշխանութլունները, այնպես էլ հայկական հողի վրա ձևավորված մուսուլմանական էմիրութլունները: Հայ ազնւականութլունը,

այնուամենայնիվ, օգտվելով Արարական խաչիֆայության համար ստեղծված քաղաքական անբարեհոյաստ պայմաններից, խոշոր ցանքերի գնով ընդարձակում էր իր կալվածքներն ու վերականգնում կորցրած իրավունքները: Հայ նախարարների այս առաջընթացի ճանապարհին լուրջ պայքար էր գնում նաև Հայաստանում եղած արարական էմիրությունների դեմ, քանի որ վերջիններս նույնպես ձգտում էին ընդարձակել իրենց հողերը և ձեռք բերել ըիակատար անկախություն:

Դեռևս VIII դարի վերջերին Բագրատունիները հաստատվելով Հայաստանի կենտրոնական դավառներում, ինչպես տեսաք, գրավեցին նաև քաղաքական ասպարեզից հեռացած Մամիկոնյանների և Կամսարականների կալվածքները: Մամիկոնյանների ժառանգական-սեփականատիրական իրավունքների պաշտպանությունն դերում հանգես եկավ Կայսիկների էմիր Զահապը, որն ամուսնացած լինելով Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ, իրեն համարում էր Մամիկոնյանների կալվածքների միակ ժառանգորդը: Զահապը, այսպես ասած իր իրավունքները պաշտպանելու համար, կռիվ սկսեց Բագրատունիների դեմ և շուտով գրթսովից Արշարունիք լափառի մի մասը:

Աշոտ Մսակիք Բագրատունին ընդունելով հակառակորդի մարտահրավերը, իր ամբողջ ուժով հարձակվելով Զահապի վրա, ջախջախեց նրան ու ետ խլեց Արշարունիքը: Աշոտ Մսակիքի այս և հետագա գործողություններին խաչիֆայական իշխանությունները չէին միջամտում, որովհետև նրանք զբաղված էին Բաբեկի դեմ կռվելու ծանր հոգսով: Այնպես որ Բագրատունիների ու նրանց զինակից մյուս նախարարների հաջողությունները մի զղալի շարժով պայմանավորվում էին Բաբեկի շարժման հաջողությունները: Բագրատունիների համար հատկապես դրական նշանակություն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ Աշոտ Մսակիքի հորեղբայր Վասակի թոռ Աշոտը, խաչիֆից ստանալով վրաստանի կառավարությունը, ապահով վիճակ ստեղծեց Հայաստանի համար հյուսիսային կողմից:

30-ական թվականների Արարական խաչիֆայության հաղթանակները Բաբեկի ու Բյուզանդական կայսրության դեմ ձեռք էին բերվել շատ թանկ գնով: Խաչիֆայության վերջին և հուսալի ուժը վարձկան զինվորությունն էր, որի շարքերում ծառայող 70.000 զինվորների մեծ մասը թուրքեր էին: Կռիվներից խիստ կերպով քայքայված խաչիֆայությունն այս զորքի վրա տարեկան ծախսում էր վեց միլիոն ուրբի ոսկով, որը հավասար էր ամբողջ խաչիֆա-

յության մեջ հավաքվող երկու տարվա հողային հարկի դումարին:

Քուրբական վարձկանները, վստահ իրենց ուժերի վրա, աստիճանաբար ձեռք էին զցում կարևոր պաշտոններ կամ հարմար առիթներին գահընկեց անում կամ դահին նստեցնում նոր իշխանավորներ: Այսպիսով, զեռևս IX դարի առաջին քառորդում երբեմնի հզոր Արաբական խալիֆայության հիմքերի վրա տարբեր տեղերում զոյանում էին նոր ու անկախ իշխանություններ: 20-ական թվականներին շամարյա անկախացավ Խորասանը, որտեղ հաստատվեցին Թահիրյանները, 825 թվականին Դուլեֆյանների զլխավորությամբ անջատվեցին Համադանը, Սպահանն ու Նեհավինդը: Իսկ հայ նախարարներն արդեն այդ ժամանակ իրենց այնքան ուժեղ ու ապահով էին զդում, որ կարողանում էին հարկադրել խալիֆին Հայաստանի ոստիկան նշանակել իրենց ցանկացած մարդուն: Այսպես, 40-ական թվականներին Սմրատ սպարապետի պահանջով Մուրասիմ խալիֆը ետ կանչեց Խալիդին և նրա փոխարին Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Ալիին: Արաբական պատմիչները, խոսելով 40-ական թվականների Հայաստանի մասին, միաբերան վկայում են, որ այստեղ գործերը խառն են, որ հայ պատրիկները (այսինքն՝ ազնվականները) դրավել են իրենց հողերը և խալիֆի իշխանությունը զնալով թուլանում է:

Արաբների և որպշավանքների Հայաստան և 849—855 թվականների ժողովրդական ապստամբությունը

847 թվականին Բաղդադում գահ բարձրացավ Մութավաթիլ խալիֆը, որը հենց ըսկզբից հպատակ երկրների նկատմամբ սկսեց գործազրել ուժի և բռնության ավելի խիստ քաղաքականություն: Այդ քաղաքականության նպատակն էր լցնել խալիֆայական դատարկված գանձարանը: Հասկանալի է, որ նոր խալիֆի ուղղորդությունից շէր կարող վրիպել նաև Հայաստանը: 849 թվականին խալիֆի հանձնարարությամբ ոստիկանի պաշտոնով Հայաստան ուղարկվեց Աբուսահթը: Նրա սրամադրության տակ զրված էին մեծ քանակությամբ զինվորներ, որոնք պետք է աջակցեին Աբուսահթին հարկահավաքության ժամանակ:

Քովմա Արծրունին վկայում է, որ Աբուսահթը մտադրվել է պաշտոնից հեռացնել Հայաստանի իշխանաց-իշխան Բաղարատ Բադրասունուն և զահերեց իշխան Աշոտ Արծրունուն, որոնք հայոց սպարապետ Սմրատ Բագրատունու հետ միասին Հայաստանի ամենազործունյա և ամենահեղինակավոր գործիչներն էին: Նըրանց հետևից էր զնում հայ ազնվականության մի զգալի մասը:

Այդ լուրն իմանալուն պես, Բագարատի նախաձեռնութեամբ մի պատգամավորութիւնն է ուղարկվում Արուսեթին ընդառաջ և առաջարկվում նրան ստանալ պահանջված հարկն ու ետ վերագտնալը: Հայկական պատգամավորներն իրենց հետ տարել էին նաև մեծ քանակութեամբ ոսկի, արծաթ ու թանկարժեք նվերներ:

Արուսեթը ոչ այնքան իրեն մատուցված նվերներէրց շլացած, որքան հայ նախարարների ուժից ու միաբանութիւննից վախենալով, խոհեմաբար կատարեց նրանց պահանջը: Գրանով նա միաժամանակ ուզում էր դեպքերի հետագա բարդացման պատահանատուութիւննից խուսարփել: Սակայն համեմայն գեպս նս վերադարձից առաջ իր զորքերը բաժանեց երկու մասի մի մասը հանձնելով Աղձնիքի և Արձնի էմիր Մուսա իբն-Ջուրարին, նրան տվեց նաև Հայաստանի կառավարչի լիազորութիւններ և ուղարկեց Տարոն հարկեր հավաքելու և Բագարատին պատժելու համար, իսկ մյուսը դնելով Կայսիկ Ալա-Մովսիիի տրամադրութեան տակ, հանձնարարեց ասպատակել Վասպուրականը:

Արաբական զորաբանակը Ալա-Մովսիիի հրամանատարութեամբ ներխուժեց Հայաստան Աղքակ գավառի կողմերից և ըսկըսեց ասպատակել երկիրը, հասնելով մինչև Անձեացյաց գավառը: Արաբական այս ուժերի հարձակման հիմնական ուղղութիւնը Արծրունիների ոստան Հաղամակերտն էր: Աշոտ Արծրունին իմանալով թշնամու կատարած ավերածութիւններն մասին, մի նամակով դիմում է Ալա-Մովսիիին և պահանջում, որպեսզի նա մի տեղ հանգիստ սպասի, մինչև ինքը հարկերը հավաքի ու հանձնի նրան: Արաբական գոռոզամիտ զորավարը եռյնիսկ արժան շհամարեց պատասխանել հայոց դահերեց իշխանի նամակին և շարունակեց իր ասպատակութիւնները: Ով երբ այլևս հաշտութեան ոչ մի ճանապարհ չմնաց, Աշոտը որոշեց դնել զիմի, նա իր զորքերով հետապնդելով թշնամուն, հասավ Արձուճ գյուղը և անսպասելի հարձակումով ջախջախեց արաբներին: Ալա-Մովսիին հաղթվ կարողացաւ կովի դաշտից ողջ և առողջ դուրս պրծնել, իր զինվորներից շատերի դիակների հետ միասին մարտադաշտում թողնելով նաև հսկայական հարստութիւն և հանդերձանք, որ արաբները կողոպտել էին Հայաստանում: Հայերի կորուստներն այս կռիվներում, թշնամու կորուստների հետ համեմատած, շատ շնչին էին: Արձուճի կռիվներում փրկեց քաջութեամբ աչքի ընկան Աշոտի եղբայր Գուրգեն Արծրունին, Վահան Հավնունին և ուրիշներ:

Այս հաղթանակից հետո Աշոտը լուր ստացավ, որ արաբա-

Կան մյուս բանակը մտնելով Տարոն, բավական վտանգավոր դրուժյան մեջ է գցել իր քեռուն՝ իշխանաց-իշխան Բաղաբատ Բաղրատունուն: Աշոտ Արժրունու գլխակիցներն իրենց առաջին հարձխանակներից ոգևորված որոշեցին անմիջապես օգնութիւն գնալ: Եվ այն ժամանակ, երբ Մուսայի զորքերը բռնելով Մուշ քաղաքի շրջակայքը նեղում էին հայերին, վրա հասավ Աշոտն իր զորքերով: Նա փայլուն կերպով վարելով հարձակումը ջախջախեց արաբական հեծելազորի աջ թևը և ստիպեց թշնամուն նահանջել: Հայերը փախչող արաբներին հալածեցին մինչև Մուսայի նստավայրը՝ Բաղեշ քաղաքը, որտեղ նրանք կանգ առան էմիրի կնոջ խնդրանքով, որը Բագարատի հարազատ քույրն էր:

Հայկական սպաստամբական շարժումները ճնշելու համար Մուսավարի խալիֆը նոր զորքեր ուղարկեց Հայաստան նույն Արուսեթի հրամանատարութեամբ: Սակայն նա ճանապարհին մեռավ, նրա փոխարեն հրամանատար նշանակվեց որդին՝ Յուսուֆը:

Յուսուֆը Հայաստան մտավ Ատրպատականից և կանգ առավ Հաղամակերտում: Աշոտ Արժրունին շկարողանալով կանգնեցնել թշնամու հսկայական ուժերի առաջացումը, բաշխեց Մարդաստանի կողմերը: Արաբ ղորավար Յուսուֆը փորձեց խորամանկորեն ծուղակը գցել Աշոտին և այդ նպատակով նրան իր մոտ հրավիրեց: Սակայն Աշոտը հասկանալով թշնամու մտադրութիւնը և միաժամանակ հետապա բարդութիւնից խուսափելու նպատակով, Յուսուֆի մոտ ուղարկեց իր մորը՝ Ղուփսիմե տիկնոջը մեծամեծ նվերներով: Դրանից հետո արաբական զորքերը շարժվեցին դեպի Խլաթ: Այստեղ Յուսուֆն իր խորամանկութիւնը բունեցրեց Բաղարատ Բաղրատունու նկատմամբ: Նա հայտարարեց, որ ցանկանում է ետ վերադառնալ, բայց նախքան այդ, ուզում է Հայաստանի իշխանութիւնը համձնել Բագարատին: Բագարատ Բաղրատունին հավատարիմ Յուսուֆին, զնաց նրա մոտ: Սակայն այստեղ փոխանակ նրան իշխանութիւն տալու, շղթայեցին և ուղարկեցին խալիֆի մոտ: Յուսուֆի այս նենգամիտ վարմունքը շի թաքցնում հույսիսկ արաբական պատմիչ Իքն ալ-Ասիրը: Նա ասում է, որ Յուսուֆը սամարգի կերպով ձերբակալեց ու Արաբիա քարոքեց Բաղարատին, որի պատճառով էլ հայերը ոտքի ելան վրեժ լուծելու համար:

Բագարատ Բաղրատունուն ձերբակալելուց հետո արաբական զորքերն սկսեցին համարձակորեն կողոպտել Վասպուրականն ու Տարոնը: Հայաստանից տարված գերիների մի խոշոր մասն ուղարկվեց Ասորիք և ուրիշ երկրներ վաճառելու համար: Յուսուֆը

հրոսակախմբերը անպատիժ կերպով կողոպտում էին Տարոնի լեռնային շրջանների բնակիչներին, որոնք առանց այդ էլ սուղ պայմաններում էին ապրում և հազիվ պահպանում իրենց գոյությունը:

Արաբական սանձարձակ բռնությունները շուտով ոտքի հանեցին հայ քաջարի լեռնականներին: Հայրենի հողն օտար հարստահարողներից մաքրելու համար ոտքի ելան Սասունի, Տարոնի, Վասպուրականի, Արզնի, Նախիջևանի, Աղքակի և այլ շրջանների ու գավառների բնակիչները:

Ապստամբության առաջին ազդանշանը տվեցին Սասունի լեռնային շրջանի՝ Խուժի գյուղացիները, որոնք 851—852 թվականների ցրտաշունչ ձմռանը հարձակվեցին Մուշ քաղաքում ծրմեռող Յուսուֆի ու նրա հրոսակախմբերի վրա: Հայերի այս համարձակ արշավանքը գլխավորում էր ժողովրդի ծոցից դուրս եկած Խուժեցի Հովնանը: Խուժեցիներին կազմակերպելու գործում կարևոր դեր են կատարել նաև աքսորից Սասունի լեռները փախած Բազարատ իշխանի որդիները՝ Դավիթն ու Աշոտը: Արաբները հանկարծակիի դալով, ընկան ծուղակը և գրեթե ոչ մի դիմադրություն չկարողացան ցույց տալ քաջարի խուժեցիներին: Նրանցից բերին միայն հաշոդվեց փախել ու ազատվել: Այս կոտորածի ժամանակ ասպարեզից յիսխել ու քաղաքի եկեղեցում էր թաքնվել ղլխավոր շարագործ Յուսուֆը, որը սակայն չկարողացավ իր կաշին փրկել զայրացած լեռնականներից: Հովնանի մարդիկ հենց եկեղեցում էլ սպանեցին նրան: Խուժեցիները թըշնամուց խլեցին ամբողջ ավարը, ազատեցին գերիներին և կրկին քաշվեցին իրենց լեռները: Խուժեցիների գործողությունները մեծ արձագանք գտան ամբողջ Հայաստանում: Բազմաթիվ տեղերում ժողովուրդը ոտքի կանգնելով շարդում ու երկրից դուրս էր քշում արաբական զավթիչներին:

Ժողովրդական ապստամբությունները ճեղքելու համար Մուժավաքի խալիֆը Հայաստան է ուղարկում իր ամենարյունարբու զորավար, թուրքական վարձկանների ղլխավոր հրամանատար Բուղա Շարաֆին: Նրան հանձնարարված էր Հայաստանը հպտակեցնելու համար գործադրել բոլոր միջոցները: Բուղայի տրամադրության տակ դրված էր մի հսկայական բանակ, որի կազմը, թովմա Արծրունու շափազանցված տվյալների համաձայն, հասնում էր 200.000 մարդու:

Բուղայի զորքերի կատաղի վրիժառուությանը ենթարկվեցին ամենից առաջ Սասունի բնակիչները: Արաբներն այստեղ սկսե-

ցին անխնա կոտորել բուրբին, իսկ կենդանի մնացածներին աքսորել Արարիա կամ տեղափոխել այլ շրջաններ: Բուզայի արշավանքների ժամանակ 852 թվականին արաբների ձեռքն ընկան նաև ապստամբության ղեկավարները՝ Հովնանը, Աշոտը, Գավիթը և մյուսները: Սրանց որդես զերիններ աքսորեցին Բաղդադ, որտեղ և տանջամահ արեցին: Բուզան իրագործելով խալիֆի հրամանը, քայլ առ քայլ ոչնչացնում էր հայերի զինվորական ուժն ու նախարարներին: Արաբ զինվորականներն ու պաշտոնյաները եղած հրամանի համաձայն սեփականացնում էին հայկական այն հողերը, որոնք իրենք նվաճում էին արշավանքների ընթացքում: Այս հանգամանքն արաբներին դարձնում էր ավելի բիրտ ու հանդուգն:

Թովմա Արծրունին վկայում է, որ արշավող զորքերի հուկից զալիս էին մեծ թվով արաբական զաղթականներ, որոնք անմիջապես տեղավորվում էին հայերից խլված հողերի վրա: Բուզան իր գործողութունների ժամանակ կիրառում էր նաև նենգ ու ստոր միջոցներ՝ հայ նախարարներին ու աչքի բնկնող գործիչներին որսալու համար: Նա պատիվ տալու պատրվակով այգալսիներին կանչում էր իր մոտ, սույա ձերբակալում և Արաբիա աքսորում: Բուզան այսպես էր վարվում նույնիսկ նրանց հետ, ովքեր թշնամանքի կամ ապստամբության ոչ մի առիթ չէին տվել:

Հայ անվանի ու հեղինակավոր գործիչներին իր ձեռքը զցելուց հետո Բուզան էլ ավելի սարսափելի պատիժներ սկսեց գործադրել ժողովրդի նկատմամբ: Այսպես, Թովմա Արծրունին պատմում է, որ զավանափոխ շիհնելու համար Բուզան կտրել տվեց Մուկաթի վանանդեցու ձեռքերը, ոտքերը և լեզուն, իսկ հետո հանելով աչքերը կախել տվեց:

Սասունցիների հետ վայրսույ հաշվհարդար տեսնելուց հետո, Բուզան իր զորքերի մի մասը Ժիրաբի հրամանատարությամբ ուղարկեց Վասպուրական, իսկ մյուս մասով ինքն անձամբ հարձակվեց Աշոտ Արծրունու վրա:

Ժիրաբն առանց դիմադրության ներխուժեց Մուկը և Ռշուունիք: Թովմա Արծրունին պատմում է, որ այստեղ արաբներին քաջարի դիմադրութուն էր ցույց տալիս Շասուհը իր հղբոր հետ միասին: Սրանք միանալով մի խումբ հովիվների, կտրում են արաբների ճանապարհը, ջարդում նրանց ու ազատում գերիներին: Համեմատաբար ավելի դժվար էր Աշոտ Արծրունու վիճակը: Աշոտի ուժերը համարյա արդեն ջլատվել, քայքայվել էին: Նրա զինակիցներից ոմանք առանձնացել էին իրենց ամրոցներում ու

բերդերում, իսկ ոմանք էլ բացարձակորեն անցել էին թշնամու կողմը: Եվ շնայած այդպիսի ծանր վիճակին, Աշոտն իր հավատարիմ մարդկանցով շարունակում էր քաղաքի գիմադրությունը: Նա կարողացավ դրավել Քոռնավան գավառի նշանավոր Նկանամրոցն ու, ամրանալով այնտեղ, շարունակեց կռիվը: Միաժամանակ նա իր եղբորը՝ Գուրգենին, ուղարկեց օքնական զորքեր բերելու Արարենբեր շուտով շրջապատեցին Նկանը: Հայերը շարունակում էին հերոսաբար պաշտպանվել: դրա մանրամասն ու գեղեցիկ նկարագրությունը տալիս է Քովմա Արծրունին: Սակայն շրջապատվածների շարքում, Աշոտի զինակիցների մեջ շուտով բուն է գնում դավաճանությունը: Իշխաններից մի քանիսը գաղտագողի կապ հաստատելով Բուզայի հետ, խոստանում են իրենց ղեկավարին նրան հանձնել, այն պայմանով, որ իրենք ազատ արձակվեն: Եվ երբ դավաճանները երես առ երես հրաժարվում են Աշոտի հրամանները կատարելուց, այն ժամանակ նա ինքնակամ անձնատուր է լինում արաբներին:

Աշոտ Արծրունու եղբայրը՝ Գուրգենը, որը գնացել էր նոր ուժեր կազմակերպելու, հազիվ կարողացավ իր շուրջը համախմբել մի քանի նախարարների և հավաքել 900-ի շուրջ զինվորներ: Բուզան Աշոտի դեմ ունեցած հաջողութուններից ոգևորված, իր զորքերը շարժեց Գուրգենի դեմ: Այս անգամ ընդհարումների հիմնական թատերաբեմը գարձավ Կորճեք աշխարհի Որթիրանք գավառը: Արաբական բանակը, բաղկացած 10.000 մարդուց, կանգ առավ Զար գետի ափին: Նրանից ոչ հեռու Քով գյուղի մոտ քանակ էին գրել հայկական զորքերը: 852 թվականին Արյան լիճ կոչվող վայրում ուժերի չափազանց անհավասար պայմաններում տեղի ունեցավ մի կատաղի ճակատամարտ, որտեղ Գուրգեն Արծրունու հետ կողք-կողքի կռվում էին նաև նրա հավատարիմ զինակիցները: Արծրունի, Գնունի, Գազրիկյան, Ամատունի, Վարաժնունի, Ընտրունի, Ակեացի, Անձևացի և Վահևունի նախարարական տների ներկայացուցիչները: Կռիվն անձնվիրաբար մասնակցում էին նաև հայ հոգևորականները:

Ճակատամարտն սկսվելուց անմիջապես հետո հայ զինվորները մեկ մարդու նման գլուխ են նետվում: Նրանց համարձակ դրոհները մինչև օրվա վերջը անընդհատ հարվածի ու ճնշման տակ էին պահում թշնամու վնդերին, որոնք մինչև երկկո կորցնելով 1800 զինվոր, պարտվում և սկսում են անկանոն կերպով նահանջել Արյան լճից: Ճակատամարտը շահված էր, հայերը տարել էին փառավոր հաղթանակ թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Բուզան

չէր կարողանում զսպել իր կատաղությունը: Նա վերջապես որոշեց վրեժխնդիր լինել խորամանկությամբ, այլ ոչ թե զենքով: Նա իր մտտ կանչեց Գուրգենին՝ վասպուրականի մեծ իշխան նշանակելու, որպես քաջ ու ճանապարհ մաքրու, ապա երեք օր պահելուց ու պատվելուց հետո, մյուսների հետ արքոսեց Արաբիա: Դրանից հետո հայերի գլխավորողունակությունը թուլացավ, արաբները սկսեցին նորից ասպատակել վասպուրականն ու Տարոնը:

851—852 թվականներին Հայաստանի հարավային դավառներն ու նահանգներն ավերելուց, ժողովրդին ջարդելուց ու կոտորտելուց հետո, Բուղան իր գործերի հիմնական մասերը շարժեց դեպի հյուսիս՝ ձմեռը Դվինում անցկացնելու համար:

Հաջորդ տարվա գարնանը Բուղան վերսկսեց իր արշավանքները: Արաբական զորքերը շարժվեցին նախ դեպի Թիֆլիս, որտեղ Իսհակ իրն-Իսմայիլն իրեն անկախ էր հայտարարել ու հրաժարվում էր խաչիֆին հարկ վճարել: Բուղան Թիֆլիսն ու Թիֆլիսի էմիրությունը հպատակեցնելուց հետո արշավեց Կախեթի վրա: Այստեղ, սակայն, արաբական հրոսակները ջարդ կրեցին և հարկադրված վերադարձան Հայաստան, որպեսզի նոր ուժեր կազմակերպեն: Կախեթում կրած պարտության վրեժը Բուղան լուծեց Աղվանքի, Ուտիքի և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների խաղաղ բնակիչներից: Արաբներն այստեղ դրավեցին շատ դավառներ ու շրջաններ: Իրենց արշավանքների ընթացքում նրանք ներխուժեցին նաև Գարդման ու Խաչեն: Բուղան այստեղ ևս սարքեց համատարած կոտորածներ և շատերին էլ դերեվարեց: Նա հիշյալ շրջանների ու զավառների համարյա բոլոր աչքի ընկնող պորժիչներին բռնեց ու արքոսեց: Բուղային ու նրա կեղեքիչներին անձնատուր շեղան միայն հարավային Արցախի հայերը, որոնք իրենց իշխանի գլխավորությամբ արաբական լծի դեմ՝ բռնկված ասպտամբական շարժման պատմության մեջ փառավոր էջեր գրեցին: Արցախի հայերին անշուշտ ոգևորել էին վասպուրականի, Տարոնի և Կախեթի ժողովուրդների հերոսական պայքարի օրինակները: Հերոս արցախցիներն իրենց Քթիչ բերդը դարձրին մի հզոր, ամրոց: Կատաղած Բուղան մեկ ամբողջ տարի շրջապատեց այդ բերդը, 28 անգամ դրժ տվեց նրա վրա, բայց չկարողացավ դրավել: Բերդը պաշտպանող հայերը քաջարի դիմադրութուն էին ցույց տալիս և ծանր կորուստներ պատճառելով հա երկն շարժում թշնամուն: Բուղայի ձեռնարկած գլխավոր հարձակումը նույնպես ձախողվեց: Վերջ ի վերջո բերդի տներն ու

Քուղան համաձայնութեան եկան առանձին-առանձին պատգամա-
վորներ ուղարկել խալիֆի մոտ բացատրութիւն տալու համար։
Արցախի իշխանավորները հայտարարում էին, որ իրենք խալիֆի
հպատակներն են և պատրաստ են միայն նրա հրամանները կա-
տարելու։ Լեռնցիների ասպետական ու խիղախ ոգին որքան զորեղ
էր կովի մեջ, նույնքան անզոր էր Բաղդադի դավադրութիւնների
առաջ։

Կախեթցիների ու արցախցիների հերոսութիւնները նոր ոգե-
վորութիւն առաջացրին Վասպուրականում։ Ազատագրական
պայքարի դրոշն այս անգամ բարձրացրեց Արու-Ջափը Արծրու-
նին, որն փր տրամադրութեան տակ ունեւ 4000 քաջարի մար-
տիկներ։ Զորքերի հրամանատարութիւնը վարում էր Արու-Մկրտիմ
Արծրունին, Արլան լճի հռչակալոր ճակատամարտի հերոս Գուր-
գեն Արծրունու գինակիցը։ Վասպուրականում ծագած նոր շար-
ժումները ճնշելու համար ուղարկվեց Նախիջևանի կառավարիչ
Իբրահիմը։ Արաբական հիմնական ուժերին սերտորեն համա-
գործակցում էին նաև Բերկրիի Ութմանիկ արաբական ցեղերի
զորքերը։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Խողաբերք գյուղի մոտ։
որտեղ հայերը շախախելով թշնամուն, նրան փախուստի մատնեցին։
Այս կովում հերոսի մահով ընկավ նաև Արու-Մկրտիմը։
Պայքարը շարունակեց Արու-Ջափը, որն անցավ Աղքակ գավա-
որ, հարձակվեց Ռշտունիքի վրա ու Իբրահիմի ձեռքից կրկին խը-
լեց Ռստան քաղաքը։ Շուտով Վասպուրականի մի զգալի մասն
ազատագրվեց ու անցավ Արծրունիների ձեռքը։ Քուղան այլևս
ուժ չունենալով որևէ գործնական քայլի դիմելու, ստիպված ճա-
նաչեց Արծրունիների իրավունքները։ 855 թվականին Քուղան
Հայաստանից ետ կանչվեց։ Արաբների տարած մեծ թվով գերի-
ների մեջ էր նաև սպարապետ Ամրասը։ 849—855 թվականնե-
րին ամբողջ Հայաստանում ու Անդրկովկասում բռնկված ապրս-
տամբական շարժումները թեև ամբողջապես չթոթափեցին արա-
բական լուծը, բայց նրանք այնպիսի հարված հասցրեցին Արա-
բական խալիֆայութեանը, որ դրանից շատ շանցած հայերը կա-
րողացան հասնել իրենց քաղաքական անկախութեանը և ստեղծել
ինքնուրույն թագավորութիւն՝ Բագրատունիների գլխավորու-
թիւմը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ ՖԵՈՂԱԼԻՉՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Մ XIX

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

**Բագրատունիների
իրավունքների
ընդարձակումը
և արտաքին ու
ներքին քաղաքա-
կանությունը**

Հայկական պետականության վերականգնման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ այն, որ Մուսավաթիլ խալիֆը (847—861) 855 թվականին Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտ Բագրատունուն: Դրա հետ միասին արաբները լուծարքի ենթարկեցին նաև Հայաստանում գտնված իրենց զորակայանները և երկրից գուրս բերեցին զորքերն ու հարկահավաքներին և սահմանափակվեց Դվինում նստած արաբական ոստիկանի զործունեությունը:

Այդ նշանակում էր, որ խալիֆայությունը հայ ժողովրդի համառ պայքարի ճնշման տակ ստիպված էր երկրի կառավարումը հանձնել հայերին:

IX դ. 60-ական թվականների սկզբին խալիֆը Աշոտ Բագրատունուն շնորհեց իշխանաց-իշխանի տիտղոս, որն առավել ևս ամրասպնդեց նրա կառավարչական իրավունքները, ընդարձակեց նրա իշխանությունը և մնացած ֆեոդալական ուժերին իրեն ենթարկելու իրավաբանական հիմք սվեց: Այսպիսով փաստորեն երկրի կառավարումն ամբողջությամբ անցավ Բագրատունիների ձեռքը և գրանով իսկ Հայաստանը լիակատար ինքնավարություն ստացավ:

Իշխանաց-իշխան Աշոտ Բագրատունին հմտորեն օգտագործեց արաբա-բյուզանդական հակամարտությունները՝ Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ամրասպնդելու և երկիրը օտար ուժերի ներխուժումներից վերծ պահելու համար:

Արարական տիրապետության շրջանում նախկին հայկական Ֆեոդալական խոշոր տներից շատերը անհետացան: IX դարում ասպարեզի վրա մնացել էին Բագրատունիները, Արծրունիները և Սյունյաց Ֆեոդալական տները: Այդ երեք նախարարությունները IX դարի երկրորդ կեսին ավելի հզորացան, ընդարձակեցին իրենց կալվածքները և մեծացրին ռազմական ուժերը:

Բագրատունիները իրենց շուրջը համախմբված մյուս նախարարությունների հետ միասին ձգտում էին կազմակերպել ու միավորել երկրի ռազմական ուժերը և պայքարել Հայաստանի լիակատար պետական անկախության համար:

Նրանց ջանքերով հենց սկզբից վերականգնվեցին հայկական կազմակերպված զորագնդերը, ստեղծվեց 40 հազարանոց մշտական ու վարժեցրած բանակ, որը ընդունակ էր սլաշտպանելու երկիրը թշնամիների ներխուժումից: Բանակի սպարապետ նշանակվեց իշխանաց-իշխանի եղբայր Աբասը: Հայաստանի ռազմական ուժը ավելի-աճեց և հզորացավ, երբ Բուղայի կողմից գերեվարված հայ իշխանների մեծագույն մասը վերադարձավ հայրենիք:

Բագրատունիների վարած ներքին քաղաքականության նպատակն էր երկրի ուժերի համախմբումը և պետական անկախության վերականգնումը: Իսկ արտաքին քաղաքականության բնագավառում նրանք բարիտրացիական հարաբերություններ հաստատեցին Հայաստանի հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների հետ:

Իշխանաց-իշխան Աշոտը առավել շրջահայաց քաղաքականություն էր վարում խալիֆայության նկատմամբ, Նա բացեիբաց չհրաժարվեց արաբական գերիշխանությունը պահպանելուց, աշխատեց համերաշխ դիրք բռնել արաբների հանդեպ: Իրավացի չեն այն պատմաբանները, որոնք նմանօրինակ քաղաքականության համար Բագրատունիներին վերագրում են արաբներին ծառայելու դիտավորություն: Այդ սխալ տեսակետը ժխտվում է այն ակտիվ դերով, որ Բագրատունիները հանդես էին բերում խալիֆայության տիրապետության դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարում:

Բագրատունիները հաշտ ու համերաշխ էին նաև Բյուզանդական կայսրության հետ: Իշխանաց-իշխան Աշոտը բարեկամական կապեր հաստատեց Բարսեղ 1-ի հետ: Բյուզանդիայի հետ բարիտրացիական հարաբերությունների հաստատման հետևանքով հայքուզանդական սահմանների վրա վերջ տրվեց արաբների և բյուզանդացիների անընդհատ ընդհարումներին ու հաստատվեց կա-

յուն խաղաղություն, որի շնորհիվ վերսկսվեցին և բարենպաստ հնարավորություններ ստացան առևտրական հարաբերությունները Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև:

Բագրատունիների վարած արտաքին քաղաքականությունը նպաստեց այն քանին, որ Հայաստանը զերծ մնա օտարների արշավանքներից, ապահովվի կայուն խաղաղությունը, ամրապնդվի ձեռք բերված ինքնավարությունը և պայմաններ ստեղծվեն հայկական պետականության վերականգնման համար:

Հայկական պետականության վերականգնումն ու ամրապնդումը

Ինքնավարության շրջանում արտաքին և ներքին նպաստավոր պայմանները խթանեցին նրա տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքի վերելքին: Ժողովրդի մեջ աճեց ու ամրապնդվեց օտար լծից վերջնականապես ազատագրվելու ձգտանքը: Պետական անկախության ձեռքբերումը դարձավ հայ ժողովրդի բոլոր խավերի իղձն ու նըպատակը:

Աշխատավոր բնակչությունը՝ գյուղացիությունն ու արհեստավորությունը, ձգտում էր տրան, որովհետև նա ամենից շատ էր տուժում արարների կեղեքումներից: Խոշոր ու մանր ազնվականները և հոգևորականները նույնպես շահագրգռված էին ինքնուրույն պետականության վերականգնմամբ, քանի որ նրանք ևս կազատվեին արար զավթիչների կամայականություններից ու բռնությունից: Այդ էր պատճառը, որ արարական լծի վերահստատաման վտանգը, որ դեռևս չէր վերացել, ստիպեց հայ ֆեոդալական խավին համախմբվել Բագրատունիների շուրջը և դառնալ հայկական պետականության վերականգնման իրական հենարանը:

Հայաստանը թագավորություն հռչակելու և իշխանաց-իշխան Աշոտ Բագրատունուն Հայաստանի թագավոր ճանաչելու հարցը հասունացել էր: Այդ նպատակով, մտտավորապես 875—877 թվականների ընթացքում, հայոց Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսի, Սյունյաց իշխաններ Վասակ Էշխանիկի և Գրիգոր Սուփանի, Արծրունյաց Գրիգոր-Գիրենիկի, Անձևացյաց Գուրգեն Ապուպեճի և մի քանի այլ իշխանների նախաձեռնությամբ գումարվեց ժողով, որտեղ որոշվեց Աշոտին հռչակել հայոց թագավոր և առաջարկել Արարական խալիֆայությանը՝ հաստատելու Աշոտի թագավորությունը և օրինականացնելու Հայաստանի պետական անկախությունը:

885 թվականին խալիֆ Ահմեդ Արուլ-Աբասը (870—892) Աշոտին ուղարկեց արքայական թագ ու հանդերձանք և Հայաստ-

տանը ճանաչեց որպէս թագավորութիւն: Եւտով Աշոտի թագա-
վորութիւնը ճանաչեց նաև բյուզանդական կայսր Բարսեղ I-ը:
Հայաստանում հիմք դրվեց Բագրատունիների թագավորութեանը՝
Աշոտ I-ի (885—890) գլխավորութեամբ: Աշոտ I Բագրատունու
հանդիսավոր թագադրութիւնը տեղի է ունենում Բագարան քա-
ղաքում:

Բագրատունիները այսուհետև ավելի եռանդուն շանքեր գոր-
ծադրեցին հայկական նորաստեղծ պետութեան ամրապնդման
համար: Նրանք արբունիքում վերականգնեցին Արշակունիների
ժամանակ գոյութիւն ունեցած գործակալութիւնների սխտեմը:
Երկրի խոշոր իշխաններին պետական բարձր պաշտոններ շնորհ-
վեցին: Մանր ազնվականներից շատերին կալվածքներ նվիրվեցին
և այլև: Այդ բոլորը հնարավորութիւն ընձեռեց Աշոտ I-ին սան-
ձահարելու Գուգարքի և Ուտիքի կենտրոնախույս ֆեոդալներին,
համագործակցելու Վրաստանի ու Աղվանքի հետ և այդ երկրներին
հյուսիսային շրջանները մաքրելու լեռնականներից:

Այնուհետև Բագրատունիները խաղաղ պայմաններ ապահո-
վեցին ստեղծարար աշխատանքի համար և իրենց քաղաքականու-
թեամբ նպաստեցին ֆեոդալական հարաբերութիւնների զարգաց-
մանը: Ժամանակակից պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտ-
ցին Աշոտ I-ի գործունեութիւնն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով.
«Եվ այնուհետև շատ և երևելի վարպեր հաստատեց իր տերութեան
մեջ, հորինեց տոհմեր, ազգեր, քաղաքներ, գյուղեր, դաստակերտ-
ներ և հաւասարապէս, ըստ յուրաքանչյուրի, կարգեր էր դնում
լեռնականների, ջերմահովիտ բարեխառն դաշտավայրերի փնա-
կիչների համար և բոլոր տափարակ տեղերում ազարակներ և գո-
մեր էր հաստատում. մանավանդ տեղերը այգիներով ու բուրաս-
տաններով էր զարդարում և այն ամենը ինչ թագավորութեան օրեն-
քին էր համարադրուած, կամ թագավորութեան մեջ վար-
կամ թէ թագավորութեան շրջակայքումն էր. նրանց ընթացքը շէր
կասեցնում, և գրեթէ հարստագույն և խոհեմագույնն էր երևում
բոլոր թագավորութիւնների մեջ: Եվ այսպէս նորոգատուր թագա-
վորութեամբ բարձրացնում էր Թորգոմեան ազգը»: Պատմադիրը
«տոհմերի» և «ազգերի» հաստատում ասելով, հասկանում է, որ
Աշոտ I-ը իր քաղաքականութեամբ նպաստում էր նոր ֆեոդալա-
կան տների առաջացմանը, նրանց նվիրելով ընդարձակ կալված-
ներ, որով ցանկանում էր ամրապնդել իր թագավորութիւնը, ըս-
տեղծել դրա համար վայուն հենարան: Դրասխանակերտցին այնու-
հետև պատմում է, որ Աշոտ I-ը իր իշխանութիւնն է տարածում

անհնազանդ և կենտրոնախույս տարրերի վրա, սանձահարում ավագակարարո տարրերին: Բագրատունիները երկրում խաղաղություն ապահովելու համար մի կողմից սանձահարում էին միջֆեոդալական ընդհարումները, համագործակցություն հաստատում հարևան եղբայրական ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների հետ, մյուս կողմից՝ զոյալ դիրք էին բռնում Արարական խալիֆայության նկատմամբ և բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատում Բյուզանդական կայսրության հետ: Դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի զարգացման համար:

Աշոտ I-ի մահից հետո, 890 թվականին, գահ բարձրացավ նրա ավագ որդին՝ Սմբատ I-ը (890/91—914): Սա թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության մեջ հետևեց իր հորը և ընդարձակեց հայկական թագավորության սահմանները: 892 թվականին հայկական զորքերը մտան Դվին, ձերբակալեցին արաբական էմիրներ Մուհամմեդին և Ումայյին ու շղթայակապ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս: Նրանք սաստեցին նաև Մանազկերտի արաբական էմիրությանը և սոխպեցին զորք տալ ու հարկ վճարել հայկական պետությանը: Այնուհետև Բագրատունիները իրենց թագավորությանը միացրին Տարոնը, Աղձնիքի հյուսիսային մասերը, Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները, Տայոց աշխարհը և այլ երկրամասեր:

Այսպիսով, հայկական հողերը, բացառությամբ Հայաստանի արևմտյան մի քանի շրջանների, որոնք մտնում էին Բյուզանդական կայսրության մեջ, համարյա ամբողջությամբ միավորվեցին Բագրատունիների տիրապետության ներքո: Աշոտ I-ի և Սմբատ I-ի ժամանակ Հայաստանի պետական սահմանները, Դրասխանակերտցու վկայությամբ, անցնում էին՝ արևմուտքից Կարին քաղաքի մոտով, Կղարջքով ու Եգերաց երկրով, հյուսիսից՝ Կուր գետով՝ ընդգրկելով Գուգարքը ամբողջությամբ, Ուտիքն ու Շամքորը, արևելքից՝ Փայտակարանով, Հեր ու Զարեվանդ գավառներով, իսկ հարավից՝ Տավրոսյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերով:

Հայաստանի դերի բարձրացումը և արաբական էմիրությունների ոտնձգությունները

Բագրատունիների թագավորության ամրապնդումը բարձրացրեց Հայաստանի դերն ու ազդեցությունը: Հայաստանը օգնեց Վրաստանին դուրս քշելու արաբական էմիրների թիֆլիսից և ազատվելու արաբական լծից: Ընդհանուր 1-ր 90-ական թվականներին թագ

ընդհանրաց վրաց Ատրնեբսեհ իշխանին և օժանդակեց նրան վերականգնելու վրացական պետությունը: Վրաց ու աղվանից ժողովուրդների հանդեպ Հայաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը նպաստեց նրանց ու հայ ժողովրդի ավելի սերտ մերձեցմանը և բարեկամության ամրապնդմանը: Անդրկովկասյան ժողովուրդներն իրենց հերթին նեցուկ դարձան Բագրատունիների թագավորության համար, որովհետև Հայաստանի պետական անկախության պահպանումն ու ամրապնդումը կարևոր նրաշխիք էր նաև այդ ժողովուրդների ինքնուրույնության պահպանման համար:

Բագրատունի գահակալները խաղաղ և բարեկամական հարաբերություններ հաստատեցին Բյուզանդական կայսրության հետ: Դեռևս Աշոտ I-ի ժամանակ Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև բարեկամության հիմք դրվեց, իսկ Սմբատ I-ը 893 թվականին Բյուզանդիայի հետ կնքեց նաև առևտրական պայմանագիր: Սմբատ I-ին հաջողվեց զսպել երկրի ներսում եղած կենտրոնախույս ուժերին: Նա ստիպեց իրեն ենթարկվել իր «հորեղբորը՝ հայոց սպարապետ Աբասին, որն ամրանալով Կարսում, փորձում էր տիրանալ թագավորական դահին: Սմբատին միացան և նրան ենթարկվեցին Սյունյաց, Արծրունյաց և այլ իշխաններ:

Հայաստանի հզորացումն ու քաղաքական դերի աճումը հաճելի չէր սահմանակից արաբական էմիրություններին: Այդ պատճառով նրանք փորձեցին կասեցնել Հայաստանի հեթանոսական հզորացումը: Ատրպատականի էմիր Ավշինը 893 թվականի հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագիրը դիտեց որպես Հայաստանի կողմից հնազանդության խախտում և նույն թվականին պատրաստվեց հարձակվել Հայաստանի վրա: Սմբատ I-ը, նախօրոք իմանալով այդ մասին, 30 հազարանոց բանակով շարժվեց դեպի երկրի արևելյան սահմանները՝ նրան ընդառաջ:

Ավշինը դեմ առ դեմ հանդիպելով հայկական 30 հազարանոց բանակին և լսելով Սմբատի բացատրությունը, թե կնքված առևտրական պայմանագիրը օգուտ է բերում նաև արաբներին,

հաշտութիւնն առաջարկեց և իր զորքը հտ տարավ, բայց հաշորդ 894 թվականին նա նորից իր զորքերը շարժեց դեպի Հայաստան: Ավշինի բանակին հաջողվեց գրավել Դվինը, որը 893 թվականի երկրաշարժից քարուքանդ էր եղել:

Սմբատ I-ը, ասպատակութիւններին և ավերածութիւններին խուսափելու համար հաշտութիւնն առաջարկեց: Նա հայոց Գեորգ կաթողիկոսի գլխավորութիւնով սլատվիրակութիւն ուղարկեց Ավշինի մոտ, բայց վերջինս մերժեց հաշտութիւնն առաջարկը, կաթողիկոսին բանտարկեց և հարձակման անցավ: Հայկական և արաբական բանակների միջև ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արագածոտն գավառի Դոզս գյուղի մոտ (այժմ էջմիածնի շրջան) և ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Ավշինը իր բանակը հտ տարավ Հայաստանից:

Այդ նույն ժամանակ, երբ հայկական բանակը զբաղված էր Ավշինի հարձակումը հտ մղելով, Հյուսիսային Միջագետքի արաբական էմիր Ահմադը նախ ձերբակալեց Աղձնիքի կառավարիչ Ապլմախրային՝ և այդ նահանգը ենթարկեց իրեն, ապա նվաճեց Սիմ լեռան շրջակայքն ու շարժվեց դեպի Տարոն: Սմբատ I-ը 60 հազարանոց բանակով ընդառաջ ելավ արաբական զորքերին: Սուկայն Տարոնի ճակատամարտում հայկական բանակը Փագիկ Ապումրվան Արծրունու դավաճանութիւնն սլատուով սլարտվեց և հտ նահանջեց:

Այդ դեպքից հետո՝ 896 թվականին Աշվինը նորից հարձակվեց Հայաստանի վրա: Նա Աղվանքի վրայով մտավ Վրաստան և այնտեղից արշավեց դեպի Հայաստան: Արաբներին հաջողվեց սլաշարել և գրավել Կարսը, գերել թագավորի ընտանիքը և առաջ շարժվելով դալ ու ամբանալ Դվինում: Սմբատ I-ը Տայքից օժանդակ ուժ վերցնելով, վերադարձավ իր արքայանիստ Երաղդավորս գյուղաքաղաքը և բանակցութիւններ սկսեց Ավշինի հետ՝ հաշտութիւնն կնքելու և դերիներին ազատելու համար: Այս անգամ փոխադարձ զիջումներով հաշտութիւնն կնքվեց: Ավշինի կազմակերպած արշավանքները թեև խոտովում էին Հայաստանի անդորրը և նյութական վնասներ հասցնում երկրին, սակայն չկարողացան կասեցնել նրա ո՛չ տնտեսական և ո՛չ էլ քաղաքական վերելքը:

Յուսուֆի արշավանքը և Վասպուրականի անջատումը 999 թ. Ավշինի մահից հետո Ատրպատականի էմիրութիւնը անցավ նրա եղբայր Յուսուֆ Սաչիին: Սմբատ I-ը, որպեսզի Յուսուֆի հետ առնչութիւն չուեննա, դիմեց խալիֆին հարկը անմիջապես խալիֆի գանձարանը մուծելու հա-

մար: Այդ հանգամանքը գրգռեց Յուսուֆին և նա 901 թվականին իր բանակը շարժեց դեպի Հայաստան: Նրա դեմ դուրս եկավ հայկական զորքը: Յուսուֆը խուսափեց ճակատամարտից, և խաղաղություն հաստատելու առաջարկով իր ասորի քարտուղարին պատվիրակ ուղարկեց Սմբատ I-ի մոտ: Սա ընդունեց հաշտության առաջարկը, և արաբական զորքերը հեռացան Հայաստանից:

Յուսուֆի համար այդ հաշտությունը, որը տևեց մինչև 909 թվականը, ժամանակ շահելու միջոց էր:

X դարի առաջին տասնամյակին երկրի առանձին նահանգներում խոշոր ֆեոդալներից ոմանք տնտեսական և ռազմական տեսակետից այնքան հզորացան, որ ձգտում էին անկախ և ինքնուրույն դառնալ: Այսպես, 902 թվականին Մանազկերտի կայսիկները հրաժարվեցին հարկ վճարել և զորք տալ Սմբատ I-ին, բայց հաջողություն չունեցան և ստիպված շարունակեցին կատարել իրենց պարտավորությունները արքունիքի հանդեպ: Այս դեպքերից մի տարի հետո ապստամբեց Սյունյաց Սմբատ դահերեց իշխանը, սակայն նա ևս ստիպված եղավ տեղի տալ և ենթարկվել Սմբատ I-ին:

Այս դեպքերից շատ շանցած՝ Համբուսիները վրաց Ատրնես-սեհ թագավորի օժանդակությամբ դավադրություն կազմակերպեցին Սմբատ I-ի դեմ: Սրանք որոշել էին սպանել թագավորին, երբ նա շրջագայությունից վերադառնար Երազավորս: Սակայն դավադրությունը հայտնաբերվեց և Հասան Համբուսին ու նրա համախոհները պատմվեցին:

Զնայած Բագրատունիներին հաջողվեց ճնշել ֆեոդալական ընդվզումները, սակայն ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի երկրի քաղաքական մասնատում: Հայկական միասնական թագավորության առաջին մասնատողները եղան Արծրունյաց իշխանները: Արծրունիներն ու Սյունյաց իշխանները X դարի սկզբին վիճում էին նախնական քաղաքի համար: Այդ քաղաքն իր շրջակայքով երբեմն գտնվել էր Արծրունիների, երբեմն՝ Սյունյաց իշխանների ձեռքում: Սմբատ I-ը այդ վեճը լուծեց հօգուտ Սյունյաց իշխանների և քաղաքը տվեց նրանց:

Արծրունի իշխաններ Գագիկ-Խաչիկը և Գուրգենը, Սմբատ I-ի քրոջ որդիները, դժգոհ մնացին թագավորի այդ վճռից և դիմեցին Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի օգնությանը: Սրան էլ առիթ էր հարկավոր, որպեսզի պառակտեր և թուլացներ Բագրատունիների թագավորությունը: Յուսուֆը խոստացավ օգնել Արծրունիներ-

րին, Վասպուրականը հռչակել արանձին թաղավորութիւն և խալիֆից թագ բերել Գագիկ Արծրունու համար: 908 թվականին Վասպուրականը անջատվեց Բաղրատունիների միասնական թագավորութիւնից ու կազմեց առանձին թագավորութիւն՝ Գագիկ Արծրունու գլխավորութեամբ (908—937):

Յուսուֆի հարձակումը Հայաստանի վրա և Ջկնավաճառի ճակատամարտը

Վասպուրականի դեպքերից առաջ Յուսուֆը խալիֆից Հայաստանի հարկը ստանալու իրավունք էր ձեռք բերել և արդեն առիթ կար միջամտելու Բաղրատունիների ներքին գործերին: Սա Սմբատ I-ին սպառնաց պատերազմով և պահանջեց խալիֆին տրվող հարկը անմիջականորեն վճարել իրեն: Հայոց արքան երկրի գլխին կախված վտանգը հեռացնելու նպատակով համաձայնվեց հարկերը վճարել, ապա Հովհաննես Գրասխանակերտցի կաթողիկոսին ուղարկեց Յուսուֆի մոտ՝ նրան համոզելու, որ ետ կանգնի Հայաստան արշավելու մտքից: Սակայն կաթողիկոսի միջնորդութիւնն ապարդշուն անցավ: Յուսուֆը նրան շղթայակապ բանտ նետեց և 909 թ. դարնանը Արծրունիների մասնակցութեամբ արշավեց Հայաստանի վրա: Նրա դորքերը մտան Նախիջևան ու Սյունիք: Սյունյաց ֆեոդալներ Սմբատն ու Սահակը հեռացան իրենց երկրամասից, իսկ մի քանիսն էլ անձնատուր եղան Յուսուֆին կամ զերի ընկան:

Յուսուֆի զորքերը 910 թ. դարնանը արշավեցին դեպի Արարատյան դաշտ, գրավեցին Դվինը և ասպատակեցին այլ դավառներ: Հայ ֆեոդալների մի մասը, թշնամու հաջողութիւնից ահաբեկված, լքեց Սմբատ I-ին ու միացավ կամ անձնատուր եղավ Յուսուֆին: Դվին եկած արաբներին հանձնվեցին Սյունյաց գահերեց իշխան Գրիգոր Սուփանը և Վասակ իշխանը, հայոց սպարապետ և Սմբատ I-ի եղբոր որդի Աշոտը և ուրիշներ:

Սմբատ I-ը, լքված իր մի քանի զինակիցներից, շարժուցավ այնուհետև կարգի բերել բանակը և կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը: Ուժերի գերազույն լարման պնով նույն թվականին Սմբատին վերջիվերջո հաջողվեց համարել բանակը և իր որդիներին՝ Աշոտի ու Մուշեղի գլխավորութեամբ կովի դուրս բերել թշնամու դեմ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Նիդ դավառի (այժմյան Ապարանի շրջան) Ջկնավաճառ կոչված վայրում: Սկզբում հաջողութիւնը հայերի կողմն էր, բայց օրվա երկրորդ կեսին սևորդիներից կազմված գունդը մարտից դուրս եկավ, գերվեց արքայոր-

դի Մուշեղը և թշնամին պարտութիան մատնեց հայոց զորքին:

Զկնաժաճառի ճակատամարտից հետո հայկական բանակը այլևս լուրջ և կազմակերպված դիմադրութիւն չույց տալ չկարողացաւ: Արաբները ոտնատակ տվին երկիրը և կողոպտեցին ժողովրդին: Հայ ֆեոդալներից նրանք, ովքեր չէին անցել թշնամու կողմը կամ չէին գերվել, քաշվեցին իրենց ամրութիւնները: Սըմբատ I-ը ևս փակվեց Կապույտ բերդում, թողնելով ժողովրդին անպաշտպան:

Յուսուֆի զորքերը մի շարք ամրոցներ գրավելուց հետո պաշարեցին նաև Կապույտ բերդը, որը համառ կերպով պաշտպանվում էր և ծանր կորուստներ էր պատճառում թշնամուն: Սակայն Սըմբատ I-ը երկրի այնբրումն ու կողոպուտը դադարեցնելու նպատակով որոշեց անձամբ գնալ Յուսուֆի մոտ և հաշտութիւն կնքել: Բայց արաբները 913 թվականին Սըմբատին շղթայակապ տարան Դվին, բանտ նետեցին, իսկ 914 թվականին գլխատեցին:

Յուսուֆը հույս ուներ, որ Սըմբատին աս-Պալքարի վերելքը պարեզից հեռացնելուց հետո հայերը ծնկի և Աշոտ երկորորդ կգան: Բայց այդպես չեղավ: Հայ ժողովուրդը նորից ծառայեց թշնամու դեմ իր հայրենիքն ու պետականութիւնը պաշտպանելու համար: Դրան նպաստեց նաև Յուսուֆի անողոր վերաբերմունքը իր կողմն անցած հայ իշխանների նկատմամբ: Նա սպանել տվեց Գրիգոր Սուփան Սյունյաց իշխանին, Սըմբատ I-ի եղբորորդի Սըմբատ Բագրատունուն, արքայորդի Մուշեղին, Դավիթ ու Գուրգեն Գնունիներին և այլոց: Հետապնդումից զերծ շմնացին նաև Գագիկ ու Գուրգեն Արծրունիները: Սրանք տեսնելով իրենց հայրենակիցների գլխին եկած փորձանքը և զգալով, որ վաղ թե ուշ այդ նույնը վիճակվելու է և իրենց, հեռացան Յուսուֆից, զենքն ուղղեցին նրա դեմ և արշուճով քաղեցին հայրենիքի նկատմամբ իրենց գործած հանցանքը:

Ոտքի ելավ նաև Սյունիքը: Յուսուֆի կողմից բանտարկված Վասակ իշխանը սպանում է պահակին, փախչում Սյունիք և կազմակերպում պալքարը Յուսուֆի դեմ: Այնտեղ վերագործան Սըմբատ և Սահակ իշխանները, որոնք նույնպես ձեռնամուխ եղան ակտիվ պայքարի: Այդ նույն ժամանակ թագածառանգ Աշոտը և նրա եղբայր Աբասը Շիրակի, Գուգարքի և Տայքի բնակիչներից փոքր խմբեր կազմած, պարտիզանական հաջող կոիվներ էին մղում երկիր ներխուժած թշնամու դեմ:

Յուսուֆի դեմ ծավալվող պալքարը ոգեշնչեց հասարակ ժո-

դովորդին, որը մեծ վնասներ էր կրում արաբական զորքերի ասպատակութուններից, և զավառներում բնակչութունը համախըմբվում էր պայքարի դուրս եկած ջոկատների շուրջը, համալրում նրանց շարքերը և օգնում, օժանդակում թշնամուն ջախջախելու գործին: Թագաժառանգ Աշոտի ջոկատները, խորտակիչ հարվածներ հասցնելով թշնամուն, կարողացան ազատագրել Քազարանը, Շիրակը, Գուգարքը: Նրանք արաբական զորքերին դուրս բռնեցին նաև Թիֆլիսից և Աղստևի հովտից: Դրանից հետո Աշոտը հռչակվեց հայոց թագավոր Աշոտ II կամ Աշոտ Երկաթ մականունով (914—928):

Բյուզանդական կայսրութունը, որ ուշի ուշով հետևում էր Հայաստանում կատարվող դեպքերին, Աշոտ II-ին հրավիրեց Կոստանդնուպոլիս: 920—921 թվականներին Աշոտ II-ը մեկնեց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք: Այնտեղ նրան հանդիսավոր կերպով ճանաչեցին որպես հայոց թագավոր և մի ջոկատ բյուզանդական զորքով ճանապարհեցին Հայաստան:

Սևանի ճակատամարտը և արաբների արտաքսումը երկրից

Արաբական զավթիչներից հայրենիքը ազատագրելու համար ժողովրդի սկսած պայքարը օրեցօր ավելի էր ուժեղանում ու լայն ծավալ ստանում: Աշոտ II-ը մեծ ջանքեր գործադրեց միավորելու այդ պայքարը: Նա փոփոխական հաջողութուններով մի քանի ընդհարումներ ունեցավ արաբական զորքերի հետ, բայց լուրջ հաջողութունների չհասնելով՝ առժամանակ քաշվեց Սևանա կղզին:

Այդ ժամանակ Յուսուֆը հեռացել էր Հայաստանից և իր փոխարեն Հայաստանի կառավարիչ էր նշանակել նախ Նըսրին, ապա Բեշրին: Վերջինս օգտվելով առիթից, սկսեց հետապնդել Աշոտ II-ին, կողոպտել Սևանի շրջակայքը, ասոլատակել Կոտայքը և այլն: Արաբների դեմ շուտով դուրս եկան Գևորգ Մարզպետունի իշխանի քաշարի ջոկատները: Մի անգամ նրա ջոկատներից մեկը Դվին տանող ճանապարհին հանդիպելով մի խումբ արաբների և մարտի բռնվելով նրանց հետ, ջարդեց նրանցից շատերին ու փախուստի մատնեց մնացածներին: Սակայն արաբները դրանից հետո ավելի մեծ ուժերով շարժվեցին դեպի Սևան և բանակ դրեցին Սևանա կղզու հանդիպակաց ափին:

Աշոտ II-ը կղզում գտնվող իր ռազմիկներից ընտրեց լավագույն նետաձիգների, տեղավորեց նավակներում և դեռ ափ չհասած սկսեց անվրնսյ նետահարել ափում խռնված արաբներին: Հայոց թագավորի համարձակ գործողութունները անմիջապես խուճա-

պի մատնեցին արարներին, որոնք շուտով սկսեցին գլխակորույս նահանջել: Ծանապարհին նահանջողների վրա հարձակվեց նաև Գևորգ իշխանի ջոկատը և նոր ջարդ տվեց նրանց: Սեանի ճակատամարտը և Գևորգ իշխանի ջոկատի հաջողութունները ոգեշնչեցին բնակչությանը և մեծ թափ հաղորդեցին արարների դեմ մղվող պայքարին: 924—925 թվականներին Հայաստանը ամբողջութիւնով մաքրվեց արաբական զորքերից: Բազրատունիների թագավորութունը նորից ոտքի կանգնեց և իր իշխանության ներքո միավորեց երկրի մեծագույն մասը, առանց վասպուրականի:

Հայկական պետության պահպանման համար Ատրպատականի արաբական էմիրության դեմ մղվող պայքարն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Այդ հաղթանակից հետո Հայաստանը ամբողջութիւնով թոթափեց արաբական գերիշխանութունը և ձեռք բերեց լիակատար անկախութիւն:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՖԵՆՈԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ

IX դարի երկրորդ կեսերից սկսած Հայաստանը ավելի քան 120 տարի ապրեց համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան և երկրում ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Այդ շրջանում զգալիորեն կատարելագործվեցին արտադրության գործիքները, աճեց բնակչությունը: Գյուղատնտեսության մեջ մասսայաբար գործադրվում են երկաթե խոփը, երկաթե րահը, փայտատը, մանգաղը, գերանդին, երկաթե խոփով գութանը և այլ գործիքներ:

Հայաստանում IX—XI դարերում տեղի է ունեցել նաև աշխատող ձեռքերի զգալի աճ: Հայ և օտար աղքատները վկայում են հիշյալ դարերի Հայաստանի բազմաքանակ բնակավայրերի մասին: Օրինակ՝ Մամվել Անեցին և Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում են, որ Արծրունյաց թագավորությունն ունեցել է ավելի քան 4000 գյուղ, 8 քաղաք և 72 ամրոց: Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Սյունյաց թագավորությունում եղել են ավելի քան 1000 գյուղ և 43 ամրոց: Արաբական մատենագիր Իբն-ուլ-Ֆարիհի վկայությամբ Արաբսի հովիտը, այսինքն՝ Արարատյան դաշտը ունեցել է 1000 բնակավայր, իսկ մատենագիր Յակուտին ամբողջ Հայաստանի բնակավայրերի քանակը հասցնում է 18000-ի:

Հայաստանի բնակավայրերի թվի մասին հիշյալ տեղեկությունները ուրքան էլ չափազանցված լինեն, այնուամենայնիվ ապացույց են խիտ բնակչության առկայության: Կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանը այդ ժամանակ ուներ 5—6 միլիոն բնակ-

չություն: Բնակչության մեծամասնությունը կազմել են գյուղացիներն ու արհեստավորները, այսինքն՝ աշխատավոր մարդիկ: Դարերի ընթացքում այդ մարդկանց ձեռք բերած փորձն ու հմտությունը նրանց հնարավորություն են տվել ավելի արդյունավետ կերպով օգտագործել եղած արտադրամիջոցները և առաջ մղել նրկրի տնտեսական կյանքը:

Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը

Հայաստանը IX դարից սկսած վաղ ֆեոդալիզմից թևակոխեց զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը: Այժմ նույնպես ֆեոդալական հարաբերությունների հիմքում ընկած էր ֆեոդալի սեփականատիրությունը՝ արտադրության միջոցների՝ հատկապես հողի և ոչ լրիվ սեփականատիրությունը արտադրող մարդկանց՝ հատկապես ճորտ գյուղացիների նկատմամբ: Ֆեոդալական սեփականության այդ տիրապետող ձևի կողքին գոյություն ունեւ նաև գյուղացու և արհեստավորի անձնական սեփականությունն աշխատանքային գործիքների և տնտեսության նկատմամբ:

Բազրատունիների թագավորության ժամանակ ֆեոդալական հարաբերությունները կրել են զգալի փոփոխություններ: Նախկին ֆեոդալական խոշոր տների ներսում առաջացել էին բազմաթիվ ինքնուրույն ֆեոդալներ՝ իրենց կալվածքներով, ամրոցներով ու զորքերով: Բազրատունիների ֆեոդալական նախկին տունը IX դարում արդեն տրոհվել էր մի քանի ինքնուրույն ֆեոդալական ընտանիքների: Սյունյաց ֆեոդալական տոհմը բաժանվել էր 10—12, Արծրունյաց տոհմը ավելի քան 15 նույնպիսի տների:

Ֆեոդալական այդ նոր տները տիրացել էին ոչ միայն իրենց նախկին ֆեոդալական տոհմի կալվածքներին, այլև զավթել ու զավթում էին գյուղական ազատ համայնքներին պատկանող հողերը: Նոր կալվածքներ ձեռք բերելու դործում աշխարհիկ ֆեոդալներից ետ չէին մնում նաև վանքերը և հոգևոր ֆեոդալական մյուս հաստատությունները: Նոր հողեր յուրացնելով, ֆեոդալները դեռևս ազատ մնացած գյուղացիներին տնտեսական կախման մեջ էին դնում իրենցից, ստիպում տուրք վճարել և ապա սահմանափակում էին իրենցից կախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիների անձնական ազատությունը:

Հողատիրության ձևերը

IX դարում Հայաստանում վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի համեմատությամբ արդեն զգալի փոփոխություններ էին կատարվել ֆեոդալական հողատիրության ձևերի մեջ: Արշակունիների թագավորության և մարզպանության շրջանում, բացի տանուտե-

րից, ֆեոդալական տան մյուս իշխանները իրավասու չէին իրենց տոհմին պատկանող կալվածքների նկատմամբ տնօրինություն անել՝ նվիրել, վաճառել կամ նոր կալվածք գնել: Սկսած VII—VIII դարերից, իսկ ամբիլի ցայտուն կերպով՝ IX դարում, ֆեոդալական տոհմի յուրաքանչյուր իշխանական ընտանիք առանձնանում է, վերցնում իր բաժին կալվածքը և այն տնօրինում ինքնուրույնաբար: Այլ կերպ ասած՝ նախկին սեպուհներն արդեն հանդես էին գալիս որպես ինքնուրույն ֆեոդալներ և կոչվում էին ոչ թե սեպուհ, այլ գահակալ իշխան:

Նախկին տանուտերը կամ նախարարը այլևս գահակալ իշխանների վալվածքների տերերը չէին և չէին կարող տնօրինել այդ կալվածքները: Այժմ նրանք կոչվում էին ոչ թե տանուտեր, նահապետ կամ նախարար, այլ՝ գահերեց իշխան: Հիշյալ փոփոխության կարևոր պատճառներից մեկն այն էր, որ ֆեոդալներն սկսել էին կազմակերպել իրենց սեփական տնտեսությունը: Հետևաբար, անհրաժեշտ էր, որ տնտեսատիրոջ լիակատար սեփականությունը դառնային ոչ միայն նրա տնտեսությունից ստացվող արդյունքները, այլև մշակվող հողերն ու կալվածքները:

Գահերեց և գահակալ իշխաններն իրենց կալվածքների զգալի, թերևս մեծագույն, մասը տիրում էին որպես սեփականատերեր կամ, ինչպես պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է ասել, *dominium directum*: Այդ կարգի կալվածքը՝ մեր մատենագրության մեջ անվանվել է նայրեմի՛, որը համապատասխանում է Ռուսաստանում եղած *ВОТЧИНА*-ին: Գահերեց և գահակալ իշխանները իրենց տրամադրության տակ ունեին նաև պայմանական տիրույթ հանդիսացող հողեր կամ, այլ կերպ ասած, *dominium utile*: Այս կարգի կալվածքները անվանվել են զարգևակա՛նք, աբխայա՛տուր, որոնք համապատասխանում էին եվրոպական *feod*-ին և *benefizium*-ին: Այդ կարգի կալվածքները առանց նրա պարզեղորի համաձայնության՝ պարզև ստացողը ուրիշին նվիրելու կամ վաճառելու իրավունք չունենր:

Պատմագիտական գրականության մեջ կարծիք կա՝ թե ֆեոդալների տրամադրության տակ եղած բոլոր կալվածքների դերագույն սեփականատիրական իրավունքը պատկանել է թագավորին: Սակայն կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք ժխտում են այդ կարծիքը և հաստատում, որ թե՛ գահերեց և թե՛ գահակալ իշխանները հանդիսացել են իրենց կալվածքների բացարձակ սեփականատերերը: Օրինակ, կա փաստ, որ նույնիսկ թագավորը ֆեոդալից կալվածք է գնել:

Ֆեոդալական հողատիրութեան ձևերից մեկն էլ մանր ազնվականների տիրակալությունն էր, նրանց հանձնված կալվածքների վրա: Մանր ազնվականները, այսինքն՝ ազատները, իրենց ղինվորական ծառայության համար կալվածքներ էին ստանում խոշոր ֆեոդալներից՝ թագավորից, գահերեց և գահակալ իշխաններից, պայմանական կարգով տիրում էին այդ կալվածքներին, քանի դեռ ծառայում էին կալվածք տվող ֆեոդալի մոտ: Սյունիքում և նրան հարևան շրջաններում մանր ազնվականները կոչվում էին խոստակդար, իսկ նրանց ստացած կալվածքները՝ խոստակ: Ազատները կամ խոստակգարները իրենց տրված կալվածքները առանց իրենց իշխանի թույլտվության վաճառելու կամ ուրիշին նվիրելու իրավունք չունեին: Ֆեոդալական հողատիրութեան ձևերից մեկը եկեղեցական կամ վանքապատկան կալվածքն էր, որը կրոնական հաստատության ըիակատար սեփականությունն էր:

Ֆեոդալական հիերարխիան

Բագրատունիների օրոք հողատիրութեան
ձևերին համապատասխանում էր նաև ֆեո-
դալական աստիճանականությունը (հիերար-
խիան): Այդ աստիճանականության բարձ-

րագույն ոլորտը արքունիքն էր թագավորի գլխավորությամբ: Թագավորից հետո երկրորդ աստիճանը կազմում էին գահերեց իշխանները, որոնք նշանակվում էին թագավորի կողմից: Նրանք թագավորին հարկ վճարելու և պատերազմի ժամանակ զորք տալու պարտավորություն ունեին:

Ֆեոդալական աստիճանականության երրորդ սանդուղքը կազմում էին գահակալ իշխանները: Սրանք ենթակա էին գահերեց իշխաններին և նույնպես պարտավոր էին վերջիններին հարկ վճարել և զորք տալ: Գահակալ իշխանների վասալական կախվածությունը գահերեց իշխաններից տնտեսական հիմք չունեին, քանի որ սրանք գահակալ իշխանների կալվածքների նկատմամբ որևէ իրավունք չունեին: Թագավորի հանդեպ թե՛ գահերեց և թե՛ գահակալ իշխանների պարտավորություններից մեկն էլ արքունիքում գործակալության սլաշտոնն վարելն էր:

Ֆեոդալական աստիճանականության վերջին սանդուղքում էին գտնվում մանր ազնվականները, այսինքն՝ ազատները կամ այլ հերպ ասած՝ խոստակդարները: Սրանք այն ֆեոդալների վասալներն էին, որոնցից կալվածք էին ստանում և որոնց մոտ ծառայում էին որպես զինվորականներ: Սենյորներից նրանց վասալական կախվածությունը և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական բնույթ ունեին: Ֆեոդալական աստիճանականության մեջ մտնող

վերահիշյալ դասերը, հողերականության հետ միասին, կազմում էին տիրապետող և շահագործող դասակարգը, որին հակադրվում էին բնակչության մնացած խավերը՝ գյուղացիությունը, արհեստավորությունը և քաղաքային բնակչության իրավազուրկ և հարկատու խավերը:

Գյուղացիների կախվածությունը և գյուղական համայնքը

Համայնքների հողերին և համայնքի գյուղացիներին կախման մեջ դնում իրենցից. օրինակ, այդպես է վարվել Տաթևի վանքը Սյունիքի Յուր, Տարմալեկք և Ավելաղաշտ գյուղերի համայնական գյուղացիների հետ:

Ֆեոդալներից տնտեսական կախման մեջ դառնվող կախյալ գյուղացիները աստիճանաբար ամրացվում էին հողին, զրկվում տեղից-տեղ փոխադրվելու ազատությունից և անձնապես կախման մեջ ընկնում ֆեոդալներից: Այսպիսով, IX—X դարերից սկսած տեղի էր ունենում գյուղացիների մի մասի ճորտացում, որի հետևվանքով Բագրատունիների օրոք, բացի ազատ և կախյալ գյուղացիներից, առաջանում էր նաև ճորտ գյուղացիների խավը:

Ճորտ և կախյալ գյուղացիները, զրկված լինելով հողից, ստիպված էին ֆեոդալից հող վերցնել և մշակել՝ այն պայմանով, որ կա՛մ իրենց ստացած եկամտի մի մասը տային հողատիրոջը, կա՛մ շաբաթվա մեջ մի քանի օր ձրի աշխատեին նրա համար: Հիշյալ դարերում դեռևս իր գոյությունը պահպանում էր նաև ազատ գյուղացիների խավը: Այդպիսի գյուղացիները իրենց մշակելիք հողերի տերերն էին և վճարում էին միայն պետական հարկեր:

Գյուղացիների բոլոր խավերը, բացի այն, որ իրենց իրավական կեցությունամբ տարբեր խմբերի էին բաժանված, ունեցվածքային կարողությամբ նույնպես բաժանվում էին զանազան խավերի: Հայկական մատենագրության մեջ հիշատակվում է հետևյալ երեք խավը. առաջին՝ քվանիկներ, որոնք իրենց տնտեսական կարողությամբ ավելի ունեւոր են եղել, երկրորդ՝ տառապյալ գյուղացիներ, որոնք կազմել են գյուղացիության միջին շերտը և իրենց տնտեսական գրությանմբ շատ էլ բարձր վիճակում չեն եղել, և երրորդ՝ վար ու ցանֆի եւառւալարություն շոանեցող գյուղացիներ, այսինքն՝ աղքատ գյուղացիներ:

Գյուղացիները միավորվում էին տերիտորիալ համայնքնե-

րում, Գյուղական համայնքը կազմված էր այն ծխերից, այսինքն՝ ընտանիքներից, որոնք ապրում էին միևնույն գյուղում: Համայնքը կամ գյուղը իր տրամադրություն տակ ուներ հողային որոշակի տարածություն ընդհանուր օգտագործման համար՝ արոտավայրեր, անտառներ և համայնքի անդամների անձնական օգտագործման համար վարելահող, այգի, խոտհարք և այլն: Հնագույն ժամանակներից եղած սովորույթի համաձայն համայնքների ներսում կատարվում էին հողաբաժանություն ըստ ծխերի, հաշվի առնելով նաև շնչերի թիվը: Բաժանվում էին միայն մշակելի հողերը: Սակայն այս դեպքում նույնպես թույլ էին տրվում բացառություններ: Օրինակ, վերաբաժանման ենթակա չէին այգիները, պարտեզները և այն վարելահողերը, որոնք մշակելի դարձնելու համար գյուղացին երկարատև և ծանր աշխատանք էր կատարել: Այդպիսի հողերը մնում էին նախկին օգտագործողին՝ որպես իրեն հասանելի բաժնի մի մասը: Համայնքի ներսում հողաբաժանության առկայությունը վկայությունն է այն բանի, որ գյուղի հողերի տիրակալը, եթե հողը ստացվում էր ֆեոդալից, կամ սեփականատերը, եթե հողը չէր պատկանում ֆեոդալին, գյուղական համայնքն էր: Ազատ գյուղացու սեփականատիրական իրավունքը իր մշակելի հողերի նկատմամբ դրսևորվում էր համայնքի սեփականատիրական իրավունքի միջոցով:

Գյուղական համայնքն ունեցել է իր ավագը, որը հասարակական հավաքներում ներկայացնում էր համայնքը: Մա կարգավորում էր համայնքի ներքին գործերը՝ հողաբաժանությունը, արոտավայրերից, անտառներից, ջրից օգտվելու կարգը, հարկերի, տուրքերի և այլ պարտավորությունների բաշխումն ըստ համայնքի ծխերի, հսկում էր այգ պարտավորությունների կատարմանը, լուծում ծխերի միջև ծագած մանր վեճերը և այլն: Տարբեր տեղերում ավագները տարբեր անուններով էին կոչվում, օրինակ՝ գլխավոր գեղջև, գեղջավագ, ավագ շենին, դասապետ Զինակաճաց, բռալիս, տանուտեր:

Գյուղական համայնքի պահպանումը ցանկալի էր թե՛ իշխող դասակարգին, որովհետև հեշտացնում էր հարկերի, տուրքերի հավաքումը և այլ պարտավորությունների կատարումը, թե՛ գյուղացիներին, քանի որ նրանց պաշտպանում էր ֆեոդալների կամայականություններից:

**Գյուղացիության
շահագործման
եղանակը, հարկերը
ու տուրքերը**

Գյուղացիության տարբեր խափեր տարբեր
նեով և տարբեր շահով էին շահագործման
ենթարկվում: Կախյալ և ճորտ գյուղացիները
հարկեր ու տուրքեր էին վճարում թե՛
պետությանը, թե՛ ֆեոդալներին, իսկ ազատ

գյուղացիները՝ միայն պետությանը:

Պետությանը վճարվող հարկը կոչվում էր բեկլաւ և կազմում
էր հողից ստացած տարեկան եկամտի մեկ տասներորդը: Այս
հարկը գերազանցապես քնամթերքով էր հավաքվում, բայց չէր
բացառվում նաև դրամական ձևով գանձումը: Այն վայրերում,
որտեղ պետությունը (տվյալ դեպքում Բագրատունի թագավորնե-
րը) հանդես էր գալիս որպես ֆեոդալ, գյուղացիները թագավորին
վճարում էին, բացի վերոհիշյալ հողային հարկից, նաև մի այլ
տուրք՝ հողային ռենտա, որը կոչվում էր շարխատ և կազմում տա-
րեկան բերքի մեկ տասներորդը՝ անշրդի հողերից, և մեկ հինգե-
րորդը՝ շրարքի հողերից:

Պետությանը տրվում էր նաև անասնահարկ՝ յուրաքանչյուր
տասը մանր եղջերավոր անասունից մեկը, և յուրաքանչյուր կովի
համար՝ որոշ քանակի յուղ: Բացի վերոհիշյալ հարկերից, գյուղա-
ցին պետությանը վճարում էր դրամական մի հարկ ևս, որը կոչ-
վում էր նեպակ, և կատարում էր ձրի պարտադիր աշխատանք՝
պարհակություն:

Կախյալ և ճորտ գյուղացիները ֆեոդալներին վճարում էին
բազմատեսակ տուրքեր և նրանց համար կատարում տարբեր
պարտավորություններ: Հիմնական տուրքը եղել է շարխատը, որը
գանձվում էր նույն շահով, ինչ շահով վճարում էին թագավորին
ենթակա գյուղացիները: Այնուհետև, վճարում էին անասնահարկ՝
տասը անասունից մեկը, յուրաքանչյուր կովից՝ տարեկան մեկ
լիտր յուղ, հատուկ տուրք այգիներից և բարձրարժեք մշակույթ-
ներից, օրինակ՝ բամբակից: Այդ տուրքը կոչվում էր խալա ու
կազմում բերքի մեկ հինգերորդը: Ապա առանձին տուրք էին վճա-
րում նաև ֆեոդալի գործակալին, որ կազմում էր շարխատի մեկ
քառորդը և անվանվում քաստակ: Այդ բոլորից բացի գյուղացիները
կատարում էին այլևայլ պարտավորություններ ևս:

Գյուղացիների շահագործման մեջ եկեղեցին էլ իր բաժինն
ունեւր: Նախ՝ վանքերը նույնպես հանդիսանում էին խոշոր ֆեո-
դալներ և իրենց կալվածքներում ապրող գյուղացիներից հավա-
քում էին այն բոլոր տուրքերը, որ տրվում էին աշխարհիկ ֆեո-
դալներին: Այնուհետև, սահմանվում էր եկեղեցական հատուկ

տուրք, որ կոչվում էր տասանորդ: Այս վերջինը թեև համարվում էր նվիրատվություն, բայց հավաքվում էր սիստեմատիկաբար և ունեւր պարտադիր բնույթ:

Նախորդ շրջանի հետ համեմատած IX—XI դարերում գյուղացիների շահագործման ձևի մեջ որոշ փոփոխություն էր տեղի ունեցել: Մինչև IX դարը ֆեոդալներին վճարվող տուրքերը դանձվում էին բնամթերքով: IX դարից սկսած այդ ձևի կողքին հանդես է գալիս և լայն տարածում ստանում նաև կոոր, այսինքն՝ աշխատանքով վճարելու ձևը: Դա հետևանք էր ֆեոդալների կողմից սեփական տնտեսություն, այսինքն՝ ազատակներ կազմակերպելու, որի ամբողջ եկամուտը պատկանում էր ֆեոդալին: Մրանք հողի զգալի մասը պահում էին իրենց տրամադրության տակ, գյուղացիներին ստիպում շաքաթվա որոշ օրեր աշխատել իրենց ազարակներում: Հենց այդ հանդամանքը նպաստել է, որ գյուղացիները հողին ամրացվեն և ճորտացվեն:

Բացի վերոհիշյալ ձևերից, X դարում արդեն հանդես է գալիս նաև դրամով վճարվող հողային ռենտան, Գյուղացիության շահագործման ձևերից ամենից շատ տարածվածը հողային ռենտայի բնամթերքով վճարելն էր, քանի որ այդ ձևը մյուսների համեմատությամբ ավելի էր համապատասխանում Հայաստանում այդ ժամանակ գոյություն ունեցող արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճանին:

2. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հողամշակութային եղանակը և ոռոգումը

Արաբական խալիֆայության կեղեքիչ զազաքականությունը և նրա գործերի հաճախակի ասպատակությունները ծանր հարված էին հասցրել Հայաստանի գյուղատնտեսությանը: Սակայն IX—XI դդ. հաստատված

խաղաղությունը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց նրա զարգացման համար:

Գյուղատնտեսության մեջ այդ ժամանակաշրջանում կատարված կարևոր փոփոխություններից մեկը հողամշակութային եռադաշտային եղանակի մասսայական կիրառումն էր: Այն հնարավորություն էր տալիս գյուղացու հողերի մի մասը երեք տարին մեկ հանգիստ թողնելու՝ ուժասպառ եղած հողի բերքատվությունը վերականգնելու համար: Հողամշակութային մեջ ավելի հաճախ էր կիրառվում հողը գոմաղբով պարարտացնելը:

Կարևոր իրադարձություն էր նաև երկաթե խոփով գուլթանի-
ասայարեկ գաղը: Այն հողը հերկելու համար ավելի հարմար և օգ-
տավետ գործիք էր, քան արորը: Երկաթե խոփն ու մյուս գործիք-
ները հնարավոր էին դարձնում ավելի հեշտ և լավ մշակել հողն ու
բարձրացնել նրա բերքատվությունը:

Գյուղատնտեսության զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից-
մեկն էլ ոռոգման ցանցի ընդարձակումն էր: Սյունիքում անցկաց-
ված ջրանցքները ոռոգել են ընդարձակ տարածություններ, որտեղ
հաջողությամբ մշակում էին մրգերի ու պտուղների ամենարազ-
մազան տեսակներ և, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է վկայում,
«առապար ու փշալից վայրը վարդուտ և տնկալից» էր դարձ-
վում:

Վասպուրականում Վարագա լեռնալանջով ջրանցք են կառու-
ցել դեպի դաշտային վայրերը: Զրասար առուներ անց են կացվել
նաև Ոստան քաղաքի շրջակայքում և, թովմա Արծրունու վկայու-
թյամբ՝ «շատ վայելուչ կերպով» զարգարել են «ծառովք պտղա-
բերովք սաղարթեալ և ալգևետ բազմութեամբ»: Զրանցքներ են
կառուցվել նաև Շիրակում և Արարատյան դաշտում, որոնց մեջ
նշանավորը Սմբատ II-ին (977—990) վերագրված Անիի ջրանցքն էր,
որով շուր էր մատակարարվում և՛ քաղաքին, և՛ նրա շրջա-
կայքի այգիներին:

Հողամշակութային եռադաշտային սիսուևի և երկաթյա դոր-
ծիքների օգտագործման հետ միասին ջրանցքները խոշոր շահով
նպաստում էին գյուղատնտեսության զարգացմանը և արժեքավոր
կուլտուրաների մշակմանը:

Գյուղատնտեսական մշակույթները և անասնապահու- թյունը

Գրավոր աղբյուրները և նյութական կուլ-
տուրայի մնացորդները վկայում են, որ Հա-
լաստանում առաջներում, առավելագույնս
IX—XI դդ. ավելի մեծ շահով մշակվում էին
հացաբույսերի, մրգատու ծառերի, թելատու
բույսերի և այլ կուլտուրաների շատ տեսակներ:

Հացաբույսերից լայն տարածում ունեին ցորենը, գարին,
տարեկանը և կորեկը: Դաշտային վայրերում, հատկապես տաք
կլիմա ունեցող շրջաններում, մշակվում էր նաև բրինձ: Ծառա-
պտուղներից հայտնի էին տանձը, նուռը, ծիրանը, դեղձը, սալո-
րը, խնձորը, ընկույզը, նուշը, թուփը և այլն: Հայտնի է, որ Արա-
րատյան դաշտում, Սյունիքի հարավային մասերում, Բագրևան-
դում, Վանա լճի մերձափնյա վայրերում, Արածանիի հովտում և
Հալաստանի հարավային այլ շրջաններում լայն տարածում է

ունեցեւ խաղողի մշակութիւնը: Կան վկայութիւններ կանեփի, վուշի և բամբակի մշակութեան մասին:

Հիշյալ դարերում Հայաստանում գյուղատնտեսութեան մեջ նորութիւն էր բանջարանոցային կուլտուրաների մշակումը: Բացի զանազան տեսակի բանջարեղեններից, որոնք դեռևս վաղուց կարող էին ծանոթ լինել հայերին, սկսած X—XI դդ. բանջարանոցային տարածված կուլտուրաներից էին լոբին, վարունդը, կաղամբը, գաղարը, ձմերուկը և այլն:

Սրկրի լեռնային մասերի ընդարձակ արտաւայրերը հնարավորութիւն են ընձեռել բնակչութեանը պահելու և բազմացնելու մեծ քանակութեամբ մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Անասնապահութիւնը կազմում էր ֆեոդալական տնտեսութեան մի մասը: Հովհաննէս Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Աշոտ I-ը կաթողիկոսին տալիս էր «ծիբրի երամակներ, տավարի նախիրներ և ոչխարի հոտեր»: Մեծ քանակութեամբ անասուններ էին բուծվում հատկապէս Գուգարքի, Արցախի, Վասպուրականի և Սյունիքի ֆեոդալներին պատկանող տնտեսութիւններում: Անասնապահութիւնը բավականին տարածված էր նաև գյուղացու տնտեսութեան մեջ:

Անասնապահութեան զարգացման մասին է վկայում Դրասխանակերտցու այն պատկերավոր արտահայտութիւնը, թե «... ցնծութիւն ապրեցին լեռները, որովհետև բազմացան նրանցում արջառների նախիրները և ոչխարների հոտերը»:

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արհեստագործութեանը նպաստող պայմանները

Հայաստանում արհեստագործութեանը նըպաստեցին արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքը և տեղական հումքի առկայութիւնը: Հայաստանը հնուց հայտնի է եղել իր մետաղահանքերով, որոնց շահագործումը Բագրատունիների օրոք ավելի լայն շափեր է ընդունել և հումքով ապահովել մետաղամշակման արհեստանոցներին:

Անասնապահութեան զարգացումը և թելատու բույսերի մշակումը խոշոր շափով նպաստել են մանածագործութեանը, իսկ երկրում եղած լավորակ կավը՝ կավագործութեան զարգացմանը: Հումքով ապահովված էին նաև կաշեգործութիւնը, փայտամշակութիւնը և մի շարք այլ արհեստներ:

Արհեստագործութեան զարգացման համար առավել դրական

դեր էին խաղում ներքին շուկայական հարաբերութիւնների ընդարձակումը և արտաքին առևտրի աշխուժացումը: Գյուղատնտեսութեան վերելքի հետևանքով աճում էր գյուղատնտեսական դործիքների պահանջը: Աճում էր բնակչության պահանջմունքը նաև կենցաղային անհրաժեշտ առարկաների նկատմամբ, իսկ այդ ամենը խթանում էր արհեստագործութեան զարգացումը:

Արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից

Սկսած IX դ. գործիքների մեծ մասը պատրաստվում էր երկաթից, որն ավելի դժվար կռելի ու կոփելի էր: Արհեստավորը ստիպված էր ավելի շատ աշխատանք և ժամանակ ծախսել այդպիսի գործիքներ պատրաստելու համար, իսկ դա հարկադրում էր նրան թողնել մյուս զբաղմունքները և նվիրվել միայն արհեստին: Այնուհետև, մի կողմից, հումքի հայթայթման և արտադրած առարկաների վաճառքի դժվարութիւնները գյուղում, արհեստների մասնագիտացումն ու նրանց կապն ու կախվածութիւնը իրարից, մյուս կողմից՝ ֆեոդալների կամայականութիւններից ազատվելու ձգտումը ստիպում էին արհեստավորին հեռանալ գյուղից և բնակութիւն հաստատել քաղաքներում:

Այսպիսով, Հայաստանում X—XI դդ. արհեստները անջատվում են գյուղատնտեսութիւնից և կենտրոնանում քաղաքներում, որովհետև քաղաքը հեշտացնում էր հումքի ձեռքբերումը և արտադրանքի համեմատաբար արաւ վաճառքը: Այժմ արհեստավորը սկսում է ավելի շատ արտադրել առանց երկյուղ կրելու, որ իր արտադրանքը երկար ժամանակ կմնա արհեստանոցում: Առաջնորդում արհեստավորի արտադրանքը շատ նեղ բնույթ ուներ: Արհեստավորը մեծ մասամբ որևէ իր պատրաստում էր միայն այն դեպքում, երբ նրա մոտ գալիս էր անմիջական սպառողը և հանձնարարում պատրաստել այդ իրը:

Դրութիւնը փոխվեց, երբ արհեստագործութիւնը անջատվեց գյուղատնտեսութիւնից և կենտրոնացավ քաղաքներում: Այդ բանի հետևանքով գյուղացին իր տնտեսութեան մեջ օգտագործած գործիքների զգալի մասը, իսկ երբեմն էլ բոլորը, ստիպված էր ձեռք բերել քաղաքում՝ գերազանցապես շուկաներում ու տոնավաճառներում: Այդպիսին էր ոչ միայն գյուղատնտեսական գործիքների, այլև արհեստագործական արտադրանքի մյուս բոլոր տեսակների արտադրութեան ու վաճառքի վիճակը: Այսպիսի պայմաններում արհեստավորը սկսում էր արտադրել մասսայաբար և կայուն ձև տալ իր արտադրած առարկաների առանձին տեսակնե-

րին: Անիում, Դվինում և այլ վայրերում հայտնաբերված X—XI դդ. վերաբերող նույնանման իրերը ցույց են տալիս, որ դրանք մեծ մասամբ արտադրվել են մասսայաբար՝ ձուլելու կամ կաղապարելու միջոցով:

Արհեստների մասնագիտացումը

Աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը, մարդկանց բազմապիսի պահանջմունքները և արհեստավորական արտադրանքի պատրաստման բարդացումը ստիպում են արհեստավորներին մասնագիտանալ արտադրանքի ավելի նեղ բնագավառներում: Առաջներում արհեստավորը որևէ իր, ասենք՝ կոշիկ պատրաստելու համար պետք է ձեռք բերեր մորթի, մշակեր այն, որպեսզի կաշի ստանար և ապա կոշիկ կարեր, իսկ այս ժամանակաշրջանում կոշկակարը այլևս կաշի մշակելու գործով չէր զբաղվում: Նա կաշին ձեռք էր բերում պատրաստի վիճակում, որովհետև կաշի պատրաստելը դարձել էր առանձին արհեստավորի զբաղմունք: Այդ նույն բանը տեղի ունեւր նաև արհեստագործական մյուս մայր ճյուղերի ներսում:

Տարածված և խիստ ճյուղավորված արհեստներից էր մանածագործությունը: Հայտնի էին շուհակությունը, դերձակությունը, բեհեզագործությունը, ասեղնագործությունը, մետաքսագործությունը և այլն: IX—XI դդ. Հայաստանում արտադրվում էին բրբրոյա, բամբակյա և մետաքսյա տարբեր տեսակի գործվածքներ, ինչպես, օրինակ, սիւսոցներ, գոտիներ, գորգեր, վարագույրներ, մարիդի, բողջուն, դիպակ ու «հայկական» կոշված գործվածքներ և մետաքսազարդ ոսկեկար դանազան տեսակի պատրաստի հագուստներ:

Բագրատունիների թագավորություն շրջանում զարգանում և ժողովրդի տնտեսական կյանքում զգալի դեր էր խաղում մետազագործությունը: Այս բնագավառը նույնպես ընդգրկում էր մի շարք արհեստներ՝ դարբնություն, պղնձագործություն, զինագործություն, փականագործություն, ոսկերչություն և այլն: Այդ արհեստների արտադրանքի զգալի մասը կազմում էին աշխատանքային գործիքները՝ բահ, բրիչ, խոփ, մանզաղ, ուրագ, կացին, զանազան շափի մուրճեր, սղոց: Քիչ չէին նաև կենցաղային իրերը՝ տնային ամանեղեն, շահեր, կողպեքներ:

Զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել կավագործությունը: Բրուտները ևս մասնագիտացել էին արտադրանքի առանձին բնագավառներում, օրինակ՝ կային տնային գործածության հասարակ ամանեղեն պատրաստողներ և ճենապակյա, հախճապակյա,

չազուրապատված նուրբ առարկաներ պատրաստողներ: Կավագործները պատրաստում էին նաև շինանյութեր՝ աղյուս, տանիքի ծածկելու կղմիներ: Տարածված արհեստներից էին կաշեգործությունը, կոշկակարությունը, հյուսնությունը, քարակուփությունը, որմնագործությունը և արհեստագործական այլ ճյուղեր:

Արհեստագործության մեջ տեղի ունեցած հիշյալ փոփոխությունները, աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը, ինչպես և տնտեսության մյուս ճյուղերի ընդհանուր վերելքն ու առևտրական հարաբերությունների խորացումը նախադրյալներ էին ստեղծում հենց նույն արհեստի մեջ աշխատանքի բաժանման և արտադրության կազմակերպման ավելի բարձր ձևի անցնելու համար:

Համաքարությունների կազմակերպումը

Ժողովուրդի կազմակերպումը IX—XI դդ. ընթացքում արհեստագործական արտադրանքի ընդարձակման ու մասսայական բնույթ ստանալու հետևանքով անհրաժեշտություն էր զգացվում ստեղծել նաև բազմամարդ արհեստանոցներ և արհեստավորական ընկերություններ: Միայն վարպետը այլևս ի վիճակի չէր ստեղծելու հասարակության համար անհրաժեշտ քանակի արտադրանք: Այդպիսի պայմաններում վարպետը օժանդակող մարդկանց կարիք էր զգում և իր արհեստանոցում աշխատանքի էր վերցնում նաև ենթավարպետների և աշակերտների, որն իր հերթին առաջ էր բերում խոշոր արհեստանոցների կազմակերպման անհրաժեշտություն:

Ստեղծված հանգամանքները ստիպում էին միևնույն արհեստով զբաղվող վարպետներին և վարպետացուներին միավորվել, որի հետևանքով Հայաստանի քաղաքներում առաջանում էին արհեստավորական ընկերություններ կամ եղբայրություններ, այլ կերպ ասած՝ համաքարություններ: Նրանց նպատակն էր՝ նախ թույլ շտալ իրենց քաղաքում կողմնակի մարդկանց զբաղվելու իրենց արհեստով և երկրորդ՝ կազմակերպել օգնություն իրենց արհեստակից ընկերներին անհաջողության կամ դժբախտ դեպքերում: Այդ եղբայրությունները ունեին իրենց ներքին կարգ ու կանոնը, սովորությունները, որոնցով և ղեկավարվում էին:

Հայաստանում համաքարությունների գոյությունը մասին եղած փաստերից մեկն էլ այն է, որ քաղաքների առանձին փողոցներում կամ փողոցի որոշակի հատվածում, ինչպես ցույց են տալիս Անիում կատարված պեղումները, գետեղվում էին միևնույն արհեստով զբաղվող մարդկանց արհեստանոցները: Նույնն են ապացուցում նաև այդ դարերի հայ մատենագիրների և վիճակական արձանա-

գրությունների գործածած տերմինները՝ կոշկակարանոցի, գդակ-
կարանոցի և արհեստանոցների նման այլ հավաքական վայրերի
մասին:

4. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Ապրանքային ար- տադրության րնդ- լադնումը

Քաղաքատունիների օրոք երկրի տնտեսական
կյանքի վերելքը զգալի շափով նպաստեց
նաև առևտրի զարգացմանը: Գյուղատնտե-
սությունից արհեստների անջատումից հե-

տո գյուղացին ստիպված էր իր արտադրանքի մի մասը շուկա
հանել, որպեսզի վաճառեր և ձեռք բերած փողով իր տնտեսու-
թյան համար անհրաժեշտ գործիքներ, հագուստ, կենցաղային
զանազան իրեր գներ և վճարեր հարկերն ու տուրքերը, որոնց մի
մասը գանձվում էր դրամով:

Արհեստավորն էլ իր արտադրանքն էր շուկա հանում վաճա-
ռելու՝ անհրաժեշտ հումք և ապրուստի միջոցների ձեռք բերելու
համար: Քաղաքի և գյուղի միջև տեղի էր ունենում աշխույժ առև-
տուր, որի հետևանքով ապրանքայնացվում էր գյուղատնտեսական
արտադրանքի մի մասը և արհեստագործական ամբողջ արտա-
դրանքը:

Երկրի ներքին առևտրի զարգացման հետևանքով առաջանում
էին մշտական շուկաներ և վաճառափողոցներ Դվինում, Անիում,
Կարսում, Մանազկերտում, Արծնում, Խլաթում, Նախիջևանում,
Բաղեշում, Վանում: Խոշոր քաղաքներում, հատկապես առևտրա-
կան ճանապարհների խաչմերուկներում, հաճախ կազմակերպ-
վում էին տոնավաճառներ, ուր իրենց արտադրանքը վաճառքի
էին հանում ոչ միայն Հայաստանի արհեստավորներն ու գյուղա-
ցիները, այլև օտարերկրյա և հայ առևտրականները: Ապրանքա-
յին արտադրության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսական կյան-
քում զգալի շափով բարձրանում էր:

Արտաքին առևտուրը

IX—XI դդ. ներքին առևտրին զուգընթաց
աշխույժանում էր նաև արտաքին առևտուրը:

Աշոտ I-ի իշխանության տարիներից առև-
տրրական ճանապարհները բացվեցին երթևեկող առևտրական քա-
րավանների համար, իսկ Սմբատ I-ը 893 թվականին Բյուզան-
դական կայսրության հետ առևտրական պայմանագիր կնքեց, որի
համաձայն Բյուզանդիայից դեպի Հայաստան և Հայաստանից
Բյուզանդիա կարող էին ազատ կերպով երթևեկել բոլոր ազգու-

Թյուններին պատկանող վաճառականները: Առևտրական կապեր էին հաստատվել նաև Միջազգետքի, Պարսկաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի և այլ երկրների հետ:

Սկսեցին գործել Հայաստանի վրայով անցնող առևտրական մի քանի ճանապարհներ: Այդ ճանապարհներից մեկը Պարսկաստանի վրայով գալիս էր Թավրիզ, այնտեղից անցնում խոյ, ուր բաժանվում էր երկու ճյուղի՝ մեկը գնում էր դեպի Նախիջևան, այնտեղից՝ Դվին, ապա Անի, Կարս, Կարին, Արծն և անցնում Տրապիզոն: Մյուս ճյուղը խոյից գնում էր Բերկրի, որտեղ բաժանվում էր երկու ուղղությամբ. մեկը վանա լճի հյուսիսային ափերով ձգվում էր դեպի Արճեշ, այնտեղից՝ խլաթ, ապա Բաղեշ, իսկ մյուսը՝ Բերկրից դեպի Վան, Ոստան, այնտեղից էլ՝ Բաղեշ: Բաղեշից այդ ճանապարհը շարունակվում էր դեպի Արզն, Մայաֆարկին և Ամիդի վրայով անցնում Բաղդադ ու Միջերկրական ծովի ափերը: Այս մայրուղուց մի ճանապարհ անջատվում էր և խլաթի վրայով անցնում դեպի Մանազկերտ, այնտեղից էլ Կարինի վրայով միանում Տրապիզոնին:

Դվինից առևտրական մի ճանապարհ էլ Սևանա լճի հարավային ափերով գնում էր դեպի Աղվանից Պարտավ քաղաքը, այնտեղից դեպի Կասպից ծովի արևմտյան ափերը և ապա անցնում Հյուսիսային Կովկաս: Մի այլ ճանապարհ Դվինից գնում էր Կողբ, այնտեղից Գուգարքի վրայով անցնում Թիֆլիս և Արևմտյան Վրաստանով ձգվում դեպի Սև ծովի ափերը:

Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքները

Հայաստան էին ներմուծվում և այնտեղից արտահանվում բազմապիսի ապրանքներ: Բյուզանդիայից, Պարսկաստանից և այլ երկրներից Հայաստան էին ներմուծվում մետաքս, թանկագին քարեր, զարդանկարներով ճենապակյա զանազան ամանեղեն, զենքի որոշ տեսակներ, սերձամեքի առարկանեո, նուրբ մետաքսյա գործվածքներ և այլն: Հայաստանից տարբեռ երկրներ արտահանվում էին բամբակե, բրդե և մետաքսե գործվածքներ, ասեղնագործված գոտիներ, սփռոցներ, վարագույրներ, գորգեր, զանազան տեսակի պատրաստի հազուստներ, բարձի երեսներ, պղնձյա ամանեղեն, ոսկե զարդեր, դեղորայք, ներկեր՝ հատկապես որդան կարմիրը, հանքային նյութեր՝ երկաթ, կաույար, պղինձ, արծաթ, պղնձարջասպ, սնդիկ, մկնդեղ, աղ և այլն: Հայաստանից արտահանվում էին նաև գյուղատնտեսական մթերքներ՝ հացահատիկ, ձկնեղեն, զանազան խմիչքներ, շորացրած

մրգեր, ինչպես և անասուններ (հատկապես ձիեր, ջորիներ), շինարարություն:

Առևտրական հարաբերությունների ընդլայնման և խորացման հետևանքով երկրի տնտեսական կյանքում փողի դերը բարձրացավ: Այն դարձավ հարստություն կուտակելու և առևտրական գործառնություն ու արտադրության կազմակերպման կարևորագույն միջոց: Դրամական հարաբերությունները այն ժամանակ զարդացման մեծ հնարավորություններ էին տալիս նաև վաշխառությունը, որը դարձավ փողի, այլ կերպ ասած՝ կապիտալի կուտակման ձևերից մեկը: Առանձին մարդկանց մոտ կուտակվում էր մեծ քանակությամբ դրամ և այլ ունեցվածք: Մատթեոս Ուռհայեցին պատմում է, որ երբ սելջուկ-թուրքերը գրավեցին Արծն քաղաքը, այնքան ոսկի և արծաթ տարան, որ հաշվեչ հնարավոր չէր: Միայն Արծն քաղաքի քրեպիսկոպոս Դավթուկի տնից հանեցին քառասուն ուղտի բեռ գանձ: Դավթուկի նման մարդկանց, հատկապես առանձին վաճառականների և հոգևոր պետերի մոտ կուտակված հսկայական հարստության մի մասը փողն էր: Նրանք այդ փողը շրջանառության մեջ էին դնում ոչ միայն առևտրի կամ վաշխառության, այլև արհեստագործության և գյուղատնտեսության բնագավառում:

5. ՔԱՂԱՔՆՆԵՐԸ

Սկսած IX դ. երկրորդ կեսից աշխուժանում էին մեծանում էին ոչ միայն դեռ մինչ այդ գոյություն ունեցող քաղաքները, այլև առանձրերի առաջացումը կուտակվում էր բազմաքանակ բնակչություն:

Դվինը, որ արաբական տիրապետության ժամանակ վերածվել էր ռազմական կայանի, IX դ. վերջից նորից սկսում է վերելք ապրել: IX—XI դդ. Դվինը արդեն դառնում է Հայաստանի հարուստ, վաճառաշահ, բազմահազար բնակչություն ունեցող արդյունագործական և առևտրական խոշոր կենտրոններից մեկը: Նման դարգացում էին ապրում նաև Վանը, Մանազկերտը, Խլաթը, Կարինը, Բաղեշը, Մայաֆարկինը և Նախիջևանը: Հին քաղաքների կողքին հիմնվում և զարգանում էին նորերը՝ որոնց թվում Անին, Կարսը, Արծնը, Արտանուշը, Բերկրին, Արճեշը, Ոստանը և այլն:

Անիի մասին, որպես բերդի, տեղեկություններ կան դեռևս V դարից: Սակայն նա քաղաք է դառնում X դարում: Նույն դարի կ-

սին Անին արդեն հիշատակվում է որպես Հայաստանի բարգավաճ քաղաքներից մեկը:

X դ. 60-ական թվականների սկզբին Աշոտ III-ը (953—977) արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի և այն դարձրեց Հայաստանի մայրաքաղաքը: Դրանից հետո Անին ավելի արագ սկսեց զարգանալ և դարձավ երկրի վարչական, կուլտուրական, արդյունագործական և առևտրական խոշորագույն կենտրոն, որին Արիստակես Լաստիվերցին «տիեզերահռչակ» անունն է տալիս:

Ջարգացման նույնպիսի շրջան է անցել նաև Կարսը: Սա նույնպես մինչև X դ. հայանի է եղել որպես ամրոց: Բագրատունի թագավոր Աբուսի (928—953) օրոք Կարսը դարձավ արքայանիստ քաղաք, իսկ XI դարում, երբ այն Վանանդի թագավորության կենտրոնն էր, հիշատակվում է որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը, որ, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է ասում, հարստություն էր ամբարում ծովից ու ցամաքից:

Անիից և Կարսից ետ չի մնացել Արծնը, որը X դ. հիմնվել էր Կարսից Կարին տանող ճանապարհի վրա: XI դ. կեսին Արծնը եղել է Հայաստանի հարուստ քաղաքներից և արտաքին առևտրի կարևորագույն կենտրոններից մեկը, որը նույնպես Լաստիվերցու ասելով, լլցվում էր ցամաքից և ծովից եկած հարստությամբ:

Վերը հիշատակվածներից բացի, Հայաստանում հիմնադրվել են տասնյակից ավելի նոր քաղաքներ և համարյա նույնքան էլ հին քաղաքներ են եղել: Ինչպես հին, այնպես էլ նոր քաղաքները այս ժամանակաշրջանում ֆեոդալական բերդ-ամրոցներից վեր էին անվել արդյունագործական և առևտրական կենտրոնների, դարձել ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման պրոցեսառաջացնող վարևոր օղակներից մեկը Հայաստանում:

**Քաղաքների ցեր-
քին կառուցվածքը** Երկրի ընդհանուր կանոն, քաղաքների մեծ մասը պարսպապատված էր և ուներ միջնաբերդ. այդպիսի բաղաթը կոչվում էր բերդաքաղաք: Սակայն պարսպապատվածների կողքին կային անպարիսպ և միջնաբերդ չունեցող քաղաքներ՝ բաց քաղաքներ:

Ամրացված քաղաքները ունեին միջնաբերդ՝ շրջապատված առանձին պարսպով: Միջնաբերդում էր գտնվում քաղաքի տիրոջ՝ իշխանի կամ կառավարչի դղյակը, իսկ եթե մայրաքաղաք էր՝ արքունիքը, միջնաբերդը պաշտպանող զորքի համար անհրաժեշտ շենքերը և այլ կառուցումներ:

Միջնաբերդից դուրս, որոշ քաղաքներում հենց միջնաբերդի

շուրջը, տարածվում էր բուն քաղաքը, որ կոչվում էր շահաստան կամ շահեփստան: Այստեղ կենտրոնացված էին ազնվականների և հարուստ առևտրականների պալատները, շուկաներն ու վաճառափողոցները, արհեստավորների գործատները, հասարակական սպասարկման համար անհրաժեշտ շենքերը՝ քարվանսարաններ, հյուրանոցներ և այլն: Մահաստանը ևս միջնաբերդի հետ միասին պարփակված էր արտաքին պարսպով և ասլահովված անակրեկալ հարձակումներից:

Արտաքին պարսպից դուրս գտնվում էին քաղաքի արվարձանները, որոնք արևելքում կոչվում էին ռաբատ: Արվարձաններում բնակություն էին հաստատում համեմատաբար ավելի աղքատ արհեստավորները, սևագործություններ զբաղվող և օրավարձով աշխատող մարդիկ: Այդպիսի քաղաքի օրինակ կարող է ծառայել Անին: Նրա շահաստանը ունեցել է երկարածիզ փողոցներ իրենց խանութներով, արհեստանոցներով, շքեղ պալատներով, քարվանսարաններով ու հյուրանոցներով և եկեղեցիների հոյակապ շենքերով: Քաղաքի այդ մասը պարփակված է եղել կրկնակի պարիսպներով: Այդ պարիսպներից այն կողմ տարածվում էին Անիի արվարձանները: Նրանց մի մասը գտնվում էր գետնի տակ՝ Ախուրյան գետի ափին և քաղաքը եզերող ձորերի այրերում, որտեղ մարդիկ իրենց բնակելի տներն էին կառուցել, արհեստանոցներ հիմնել ու փողոցներ բացել: Այդ գետնահարկ արվարձաններում ապրում էին քաղաքի ամենաչքավոր խավերը:

Բոլորովին այլ կառուցվածք ունեին անպարիսպ կամ բաց քաղաքները: Նրանք միջնաբերդ և արտաքին պարիսպ չունեին: Հայաստանում այդօրինակ քաղաքներ էին Արծնը, Ոստանը, Արծկեն:

Քաղաքային բնակչությունը և քաղաքային ավազանին

X—XI դդ. Հայաստանի քաղաքները բազմամարդ էին: Արդյունադործության և առևտրի զարգացումը քաղաքը դարձնում էր հրապուրիչ և աստիճանաբար հազարավոր մարդիկ գալիս էին բնակություն հաստատելու այնտեղ: Դրա հետևանքով, ինչպես Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ) է ասում՝ ազարակները ավան էին դառնում, իսկ ավանները քաղաքայնանում էին բազմամարդություններ և ընչեղություններ: Թովմա Արծրունու վկայությամբ, 893 թ. երկրաշարժի ժամանակ Դվինում զոհվել է 70 հազար մարդ: Մատթեոս Ուռհայեցու և բյուզանդական պատմագիր Կեդրենուսի տվյալներով, 1049 թ. սելջուկ-թուրքերը Արծն քաղաքում ոչնչացրել են 140—150 հազար մարդ: Այս թվե-

ըր, թերևս, չափազանցված են բայց նրանք իրոք խոսում են այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքների բազմամարդության մասին: Պատմաբաններն ու հնագետները հաստատում են, որ Անին ունեցել է ոչ պակաս, քան 100 հազար բնակչություն:

Հայաստանի քաղաքների բնակչությունն իր սոցիալական կազմով խայտաբղետ էր: Իրենց քանակական գերակշռությամբ առաջին տեղը բռնում էին արհեստավորներն ու սևագործ մշակները: Զգալի թիվ էին կազմում նաև առևտրականները: Այս երեք խավերը միասին հանդես էին գալիս որպես քաղաքային դաս և կազմում քաղաքային բնակչության հիմնական մասը: Քաղաքներում բնակություն էին հաստատում նաև ազնվականներն ու հոգևորականները:

Երկրի տնտեսության մեջ և հատկապես քաղաքային կյանքում արհեստագործության ու առևտրի դերի բարձրացումը անխուսափելիորեն բարձրացնում էր քաղաքային դասի դերն ու տեղը հասարակական կյանքում և նրանց պայքարի հանում քաղաքների տեր հանդիսացող ֆեոդալների դեմ: Այդ պայքարը մղվում էր քաղաքի ներքին կյանքի կառավարմանը մասնակցելու, ֆեոդալների կամայականությունները ղուպելու և քաղաքային ինքնավարություն ստեղծելու համար: Արդյունքը եղավ այն, որ մի շարք քաղաքներում ստեղծվեցին քաղաքային ինքնավար օրգաններ՝ քաղաքային խորհուրդներ կամ քաղաքային ավագանի: Այդպիսի քաղաքային ինքնավարություն ունեին Անին, Կարսը, հավանաբար նաև ուրիշ քաղաքներ:

Արիստակես կաստիվերցու վկայությամբ Անի քաղաքի գլխավորները, այսինքն՝ ավագները որոշում են Անի կանչել Դավինի էմիրին և թույլ շտալ, որ բուլղանդացիները տիրեն նրան: Այդ ավագանու գոյության մասին վկայում է նաև Կիրակոս Գանձուկեցին, որը պատմում է, թե ինչպես Անիի ավագանին չհամաձայնվեց քաղաքը մոնղոլներին հանձնել:

Ավագանին կամ քաղաքային ավագների խորհուրդը իր ձեռքում էր պահում քաղաքի ներքին կյանքի, ինչպես և համբարությունների և այլ ընկերությունների միջև եղած վեճերի կարգավորումը: Նա միաժամանակ խոշոր դեր էր խաղում օտար նվաճողներից քաղաքը պաշտպանելու, մի տիրուցից մյուսին հանձնելու և թշնամու հետ բանակցություններ վարելու գործում: Պետք է ենթադրել, որ ավագանին կազմված է եղել գերազանցապես քաղաքային դասի ներկայացուցիչներից: Նա հանդիսացել է քաղաքային դասի օրգանը և գործել է քաղաքի իշխանին կամ կառա-

վարչին զուգահեռաբար, հաճախ կոնֆլիկտի մեջ մտնելով նրա հետ:

Յ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Արքունիքը և գործակալություն- ները

Հայաստանում IX—XI դդ. իշխող և շահագործող դասակարգը ներկայացնում էին ազնվականները և հոգևորականները: Երկրի ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր նրանց ձեռքում: Տիրող դասակարգը իր իշխանությունը իրականացնում էր թագավորի և նրա գլխավորած արքունիքի միջոցով:

Երկիրը կառավարելու համար արքունիքին կից գոյություն ունեին կառավարման կենտրոնական օրգաններ, որոնք կոչվում էին գործակալություններ: Արքունիքում երբեմն գումարվում էին արքայական առյաւճներ, որոնց նիստերին մասնակցում էին գահերեց իշխանները և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու հոգևորականները:

Բագրատունի թագավորներն իրենց արքունիքում ստեղծել էին սպարապետության, մարզպանության, իշխանաց-իշխանի, դատավարության գործակալությունները: Սպարապետության գործակալությունը իրագործում էր երկրի ռազմական ուժերի ընդհանուր ղեկավարումը և պատերազմի ժամանակ գլխավորում բանակը: Այդ գործակալությունը սկզբում գտնվում էր Բագրատունիների ձեռքում, ապա անցավ Գեորգ իշխանի որդու՝ Գոռի, իսկ հետո Պահլավունիների ձեռքը:

Մարզպանության գործակալության պարտականությունների մեջ էր մտնում Հայաստանի և հարևան երկրների միջև եղած հարաբերությունների կարգավորումը. նա տնօրինում էր երկրի արտաքին հարաբերությունները: Այդ գործակալությունը X դարի սկզբին գտնվում էր Արծրունիների ձեռքում: Իշխանաց-իշխանը, որ մեծ մասամբ լինում էր Բագրատունիներից, կարգավորում էր ֆեոդալների միջև եղած վեճերը և գլխավորում իշխանների հավաքը: Դատավարության գործակալությունը գտնվում էր կաթողիկոսության ձեռքին:

Արքունիքը գավառների և շրջանների կառավարումն իրականացնում էր իր պաշտոնյաների միջոցով, որոնք անվանվում էին գործակալներ կամ ձեռնավորներ: Այդ պաշտոնյաները հենց այն իշխաններն էին, որոնք միաժամանակ տվյալ գավառի կամ շրջանի խոշորագույն ֆեոդալն էին: Գործակալներն իրենց ձեռքի տակ

ունենին ստորադաս պաշտոնյաներ ևս, որոնց միջոցով հավաքում էին հարկերն ու տուրքերը և կարգավորում զանազան հարցեր:

Բաճակը

Բագրատունիների թագավորության օրոք բանակի կազմակերպման անհրաժեշտությունը առավել կարևոր նշանակություն էր ստանում, որովհետև հայկական վերականգնված պետականությունը համարյա մշտապես սպառնում էին օտար զավթիչները: Այդ պատճառով էլ Բագրատունի զահակայները հենց սկզբից ձեռնամուխ եղան երկրի ռազմական ուժերի կազմակերպմանը: Արդեն Աշոտ I-ը իր զինված ուժերի թիվը հասցրել էր 40 հազարի, նրա որդին՝ Սմբատ I-ը՝ 60 հազարի, Աշոտ III-ը՝ 80 հազարի: Իսկ Գագիկ I-ի օրոք (990—1020) զորքի թիվը հասավ 100 հազարի: Խաղաղ ժամանակաշրջանում այդքան մեծ բանակ չէր պահվում, սակայն ավելի քիչ թվով մշտական բանակի գոյությունը անհրաժեշտ էր թե՛ անակնկալ հարձակումներից պաշտպանվելու և թե՛ ֆեոդալական շահագործման դեմ աշխատավորների ընդվզումները ճնշելու կամ միջֆեոդալական կռիվները սանձահարելու համար:

Մշտական բանակը կազմված էր ղերագանցապես ազատների դասից: Պատերազմի ժամանակ բանակը համալրվում էր նաև պուղաջիներից ու քաղաքային բնակչությունից, որոնք բանակում իրենց քանակով ավելի շատ էին, քան ազատները և իրենց ուսերի վրա էին տանում երկրի պաշտպանության ծանրությունը:

Հայկական բանակը բաժանված էր երկու մասի՝ արքունական և մարզպետական զնդերի: Արքունական գունդը ամբողջությամբ և անմիջականորեն գտնվում էր թագավորի տրամադրության տակ, իսկ մարզպետական գունդը կազմված էր ֆեոդալներին ենթակա զորամասերից: Գագիկ I-ի ժամանակ արքունական գունդը ունեցել է 55 հազար, իսկ մարզպետական գունդը՝ 45 հազար զինվոր:

Բանակը կազմված էր տարբեր տեսակի զորամասերից, որոնց մեջ առաջնակարգ դեր էին խաղում հեծելազորը և հետևակը: Նրանց ղեկներն էին՝ սուսերը, նիվակը և նետն ու աղեղը, իսկ պաշտպանության միջոցները՝ զրահը, վահանը և սաղավարտը: Հետևակն իր հերթին բաժանվում էր տարբեր տիպի զորաբաժինների՝ նիզակավորների, սուսերավորների, աղեղնավորների և սակրավորների: Վերջին զորատեսակի դործածական զենքերն էին՝ սակրը, ճկիտը և տասպարը, հիշատակվում է նաև վաղըր:

Դատական սխտեմը Դատարանը ամբողջովին գտնվում էր տիրող դասակարգի ձեռքին և հանդիսանում էր այդ դասակարգի շահերն ու իրավունքները պաշտպանող հաստատություն, որի ղեկավարումը հանձնված էր հոգևորականներին: Յուրաքանչյուր շրջանում գոյություն ունեւր դատարան՝ թեմի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Դատարանները դատական գործեր քննելիս լսում էին կողմերին և վկաներին: Դատարանի վճռից դժգոհ կողմը իրավունք ունեւր բողոքարկելու ավագ դատավորներին: Այդ նշանակում է, որ, բացի թեմի եպիսկոպոսի գլխավորած դատարանից, գոյություն է ունեցել նաև ուրիշ դատարան, որն ավելի բարձր էր դասվում և իրավասու էր քննարկելու ստորագաս դատարանի որոշումը՝ այն բեկանելու կամ հաստատելու համար: Իրենց ենթակա գյուղացիների նկատմամբ դատավորի դերում մեծ մասամբ հանդես էին դալիս նաև ֆեոդալները, որոնք դատում էին փոքր հանցագործությունները: Պետական ծանր հանցագործությունները քննվում էին արքունիքում և այդ հանցագործությունների վերաբերյալ հանած վճիռների նկատմամբ վերջին խոսքը պատկանում էր թագավորին: Դատավարությունների ժամանակ ղեկավարվում էին եկեղեցական ժողովների մշակած կանոններով ու երկրի սովորություններով, որոնք սերնդեսերունդ անցնելով՝ օրենքի ուժ էին ստացել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՐՈՂՈՒՄԸ ՖԵՈՒԱԼԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Հայաստանը X դարի երկրորդ քառորդում

X դարի առաջին քառորդի վերջերին արաբական զորքերին երկրից դուրս քշելուց հետո Բագրատունի առաջին գահակալներին շահագործվեց ամբողջ երկիրը միավորել իրենց

թագավորության ներքո: Արծրունիները անջատեցին Վասուրականը և այնտեղ Գագիկ Արծրունու զխավորությամբ (908—937) հաստատեցին իրենց թագավորությունը: Հետագայում Գագիկ Արծրունին Վասուրականին միացրեց նաև Մոկան ու Աղձնիքի մի մասը և Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերին ընկած շրջանները:

Գագիկի և նրա որդու՝ Աշոտ-Գիրենիկի (937—958) ժամանակ բարեկարգվում են Վան և Ոստան քաղաքները, Աղթամար կղզում կառուցվում է ամրոց-քաղաք, ինչպես և հայկական ճարտարապետության լավագույն կոթողներից մեկը՝ Աղթամարի եկեղեցին և արքայական դահլիճը, անց են կացվում ջրանցքներ, բացվում են դպրոցներ, ղարկ է տրվում գյուղատնտեսության, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը:

Բագրատունիներին ենթակա հայկական նահանգներն ու դավառները ևս հիշյալ ժամանակաշրջանում ասյրեցին տնտեսական և կուլտուրական վերելք: Աշոտ II-ից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբայր Աբասը (928—953): Նա Բագրատունիների արքունիքը Երագգավորսից տեղափոխեց Կարս և այն դարձրեց Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը:

Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի ժողովուրդները միացյալ ջանքերով իրենց երկրների հյուսիսային սահման-

ներն ապահովեցին լեռնաբնակ ցեղերի հարձակումներից: Ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ և ապահով գոյավիճակ:

961 թվականին Աշոտ III-ը արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի, որն այդ ժամանակից սկսած դարձավ Հայաստանի մայրաքաղաքը: Անին ընդարձակվեց, պարսպապատվեց, իսկ այնտեղ կառուցված պալատները, հյուրանոցները, քարվանսարանները, հիվանդանոցներն ու եկեղեցիները հանդիսացան հայկական ճարտարապետության գլուխ-գործոցները: Աշոտ III-ի թագավորության տարիներից Բյուզանդիան սկսեց նվաճողական քաղաքականություն վարել Հայաստանի նկատմամբ: 969—970 թվականներին Բյուզանդական Չմշկիկ կայսրը արշավանք կաղմակերպեց դեպի արևելք և մտավ Հայաստան: Բյուզանդական զորքերին ընդառաջ ելավ հայկական 80 հազարանոց բանակը, որին մասնակցում էին նաև վասպուրականի թագավորության և հայկական այլ իշխանությունների զորքերը: Մատթեոս Ուտհայեցին հայերի այս ցույցը համարում է բարեկամական դիմավորում: Սակայն անհավանական է, որ նվաճողական արշավանքի ելած և անկող կերպով ուրիշի հողը մտած կայսրին բարեկամաբար դիմավորելու դեպքին, այն էլ 80 հազարանոց բանակով: Չմշկիկ կայսրը խոհեմաբար օժանդակ զորագունդ խնդրեց հայերից և հեռացավ երկրի սահմաններից:

Վաճառդի, Սյունիքի և Գուգարքի անջատումը

Աշոտ III-ը գործունյա և վճռական շտաբով կենտրոնախույս ֆեոդալական ներքին ուժերի հանդեպ: Հայաստանի մի շարք շրջաններ տնտեսապես այնքան առաջադիմեցին, որ նրանց ֆեոդալների համար նյութական խոշոր միջոցներ կուտակելու, զիլվորական բազմամարդ ջոկատներ պահելու և կենտրոնական իշխանության հանդեպ իրենց համար ինքնանկախ գոյավիճակ ստեղծելու մեծ հնարավորություններ ստեղծվեցին: Արքունիքը Կարսից Անի փոխադրելուց հետո, Աշոտի եղբայր Մուշեղը, որ վարում էր Հայոց սպարապետի պաշտոնը, 962 թ. հրաժարվեց ենթարկվել Աշոտ III-ին, վանանդը անջատեց Աշոտի թագավորությունից, իրեն հայտարարեց թագավոր և Կարսը դարձրեց իր մայրաքաղաքը: Մուշեղը կառավարեց իր թագավորությունը մինչև 984 թվականը, որից հետո գահն անցավ նրա որդի Աբասին (984—1029), Սա 45 տարի թագավորելով, մի շարք միջոցառումներ իրագործեց իր երկիրը բարեկարգելու համար: Ասողիկը վկայում է, որ Աբասի վճռական միջոցառումների շնորհիվ վերջ տրվեց ավազակային խմբերին, երկիրը խաղաղվեց, ապահովվեց առև-

տրական քարավաններին անվտանգ երթևեկութիւնը, մարդկանց անձի և ունեցւածքի անվտանգութիւնը:

Մուշեղի օրինակին հետևեցին Սյունիքի իշխանները: Սյուն-
յաց գահերեց իշխան Սմբատը 973 թ. Սյունիքը անշատեց Բագ-
րատունիների թագավորութունից, Խորասանի արաբական էմիրից
թագ ստացավ և իրեն հայտարարեց թագավոր (973—998):

Սյունյաց թագավորութիւնը սկզբում իր սահմաններում ընդ-
դրրկում էր պատմական Սյունիքը, Արցախի հարավային գավառ-
ները և Սեանա լճի ավազանը, սակայն հետագայում՝ Սմբատի հա-
ջորդ Վասակի (998—1040) և Սմբատ II-ի (1040—1044) թագա-
վորութեան շրջանում այն սեղմվեց և ամփոփվեց Սյունիքի հարա-
վային գավառներում. նրա կենտրոնը Կապան քաղաքն էր, որի
պատճառով հաճախ Սյունյաց թագավորութիւնը անվանվել է Կա-
պանի կամ Բաղաց թագավորութիւն:

Սրկրի քաղաքական մասնատումը մանր ֆեոդալական իշխա-
նութիւնների, որ ֆեոդալական տարրերի կենտրոնախույս ձգտում-
ների հետևանք էր, խիստ կերպով թուլացրեց հայկական պետա-
կանութիւնը: Բագրատունիների կենտրոնական իշխանութիւնը
վերածվեց ձևական մի քանի, թեև այդ թագավորութեան գահին
նստածները շահնշահ (արքայից-արքայի) տիտղոսով էին հոր-
ջորջվում:

Աշոտ III-ի հաջորդ Սմբատ II-ի թագավորութեան տարիներին
(977—990), մի կողմից շարունակվում էր Հայաստանի քա-
ղաքական մասնատումը, իսկ մյուս կողմից սկսեցին հաճախակի
դառնալ միջֆեոդալական ընդհարումներն ու դրսի ուժերի աս-
պատակութիւնները:

987 և 988 թվականներին Ատրպատականի Ապրհանճ Ամիրը
արշավեց Հայաստան, ասպատակեց Վասպուրականը, Նախիջևա-
նը, Արարատյան դաշտը և սոյառնաց Սմբատ II-ի թագավորութեա-
նը: Վերջինս միայն մեծ փրկագնով կարողացավ վտանգը հեռաց-
նել իրենից:

Այս դեպքերից մի փոքր առաջ Սմբատ II-ի դեմ ըմբոստա-
ցել էր նրա եղբայր Գուրգենը և ամրացել իրեն բաժին ընկած Լոռի
դավառում: Սմբատին շահողվեց նզդրորդ իրեն ենթարկել և Գու-
գարքը նույնպես անջատվեց Անիի թագավորութունից:

Գուրգենից հետո Գուգարքի իշխան է դառնում նրա որդի
Դավիթը, որ պատմութեան մեջ հայտնի է Անհողին մականունով:
Նա 989 թվականին իրեն հայտարարեց թագավոր՝ հիմք դնելով
հայկական հինգերորդ թագավորութեանը, որը սկզբում կոչվում էր

Ձորագետի կամ Լոռու, իսկ հետագայում նաև Կյուրիկյան թագավորություն: Դավիթ Անհողինը (989—1050) իր թագավորության սկզբի տարիներին գրավեց և իր իշխանությանը ենթարկեց Շամշուզե բերդը ու նրա շրջակա գավառները, ընդարձակեց թագավորությունը դեպի արևելք՝ սահմանակից դառնալով Գանձակի էմիրությունը:

Տայքի կյուրուպաղատությունը և էմիրությունները

Սմբատ II-ի թագավորության տարիներին՝ հայքում և Բասենում առաջացավ հայ-վրացական մի իշխանություն ևս՝ Դավիթ Կյուրուպաղատի գլխավորությամբ: Բյուզանդիայում ծագած ներքին խռովությունների ընթացքում Դավիթ իշխանը պաշտպանեց Բարսեղ (Վասիլ) II կայսրին (976—1025) և ի վարձատրություն՝ կայսրից ստացավ կյուրուպաղատի կոչում և ճանաչվեց Տայք աշխարհի ինքնակալ իշխան: Տայքի կյուրուպաղատությունը իր իրավունքներով և պետական ֆունկցիաներով համազոր էր հայկական մյուս թագավորություններին և իր ուղեմական կարողությամբ այդ թագավորություններից մի քանիսից ավելի հզոր էր:

X դարի վերջին տասնամյակում Դավիթ Կյուրուպաղատը իր իշխանությունն ընդարձակեց դեպի հարավ և հարավ-արևելք, տիրեց Բասենի դաշտին, Տուրուբերանի առանձին գավառներին և կայսիկների էմիրությունից խլեց Մանազկերտ քաղաքը:

Բացի հիշատակված հայկական թագավորություններից և Տայքի կյուրուպաղատությունից, Հայաստանի տարբեր գավառներում շարունակում էին իրենց զոյությունը պահպանել նախորդ դարերում առաջացած արաբական էմիրությունները, օրինակ՝ Դվինի, Բերկրիի, Մանազկերտ-հյաթի և Էղձնիքի էմիրությունները: Նրանք IX դ. երկրորդ կեսից սկսած այլևս անկախ կյանք չէին վարում և ենթարկվում էին այս կամ այն հայկական թագավորությանը: Սակայն Ա դարի երկրորդ կեսին այդ էմիրություններից մի քանիսը փորձեցին ոտքի կանգնել և ինքնուրույն դառնալ: Նրանք իրենց հերթին խորապրին և ուժեղացրին երկրի մասնատումն ու արոհումը ֆեոդալական մանր իշխանությունների:

Գագիկ I-ը և երկրի միավորման փորձերը

Երկրի տնտեսական կյանքի դարդացումը և կուլտուրական կյանքի բարձր մակարդակը պահանջում էին մանր իշխանությունները միավորել մեկ միասնական պետության մեջ: Այդ պահանջը զգալ էր տալիս իրեն թեկուզ հենց այն բանով, որ Հայաստանին սպառնացող արտաքին վտանգի դեպքում հայկա-

կան թագավորությունները անմիջապես համախմբվում էին Անիի Բագրատունիների թագավորության շուրջը և նույնիսկ ճանաչում նրա ավագությունը:

Երկրի քաղաքական միավորման փորձ կատարեց Գագիկ I-ը (990—1020), որ հաջորդեց իր եղբայր Սմբատ II-ին:

Նրա ժամանակ առանձին ուշադրություն դարձվեց Անիի թագավորության ռազմական ուժի կազմակերպման վրա: Բանակի ղեկավարութայունը հանձնվեց տաղանդավոր զորավար Վահրամ Պահլավունուն, իսկ զորքի բնդհանուր քանակը հասցվեց մինչև 100 հազարի: Ռազմական ուժի հզորութայունը հնարավորութայուն տվեց Անիի թագավորությանն ընդարձակել իր սահմանները, սանձահարել անջատողական ձգտումներ հանդես բերողներին և հաջողութայամբ ետ շարտել Հայաստանի վրա հարձակվող օտարերկրյա զավթիչներին:

Այսպես, 998 թ. Ատրպատականի էմիր Ասրհաճի որդի Մամլունը, պատճառ բռնելով Դավիթ Կյուրոպաղատի կողմից կայսիկներին պատկանող Մանազկերտի գրավումը, բազմաքանակ զորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա և առաջացավ մինչև Ապահունյաց գավառը: Նրա դիմ դուրս եկան Գագիկ I-ի, Կարսի Աբաս թագավորի և հայկական այլ բանակներ՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորութայամբ: Իրենց զորքերն ուղարկեցին նաև Տայքի Դավիթ Կյուրոպաղատն ու վրաց Գուրգեն թագավորը: Ժակատամարտը տեղի ունեցավ Ապահունիքի Սմբո դյուղի մոտերքում, որտեղ հայ-վրացական զորքերը ջախջախեցին թշնամուն և դուրս քշեցին երկրի սահմաններից: Սանձահարվեց նաև Գանձակի Փատլուն էմիրը, որը ռոմանովներին էր կատարում Դավիթ Անհողինի թագավորության դեմ: Գագիկ I-ի օգնութայամբ նրա զորքերն էլ ետ շարտվեցին և հայկական հողերը մաքրվեցին օտար հափշտակիչներից:

1001 թվականին Գուգարքի թագավոր Դավիթ Անհողինը փորձեց չենթարկվել Գագիկ I-ին և չճանաչել նրա դերիշխանութայունը: Գագիկի զորքերը արշավեցին Գուգարք, զահընկեց արին Դավիթին և գրավեցին նրա հողերը: Այդ պատճառով էլ նա անվանվեց Անհողին, այսինքն հող չունեցող: Միայն գրանից հետո նա գղջաց, ներում խնդրեց և ետ ստացավ իր հողերը՝ ճանաչելով Գագիկի գերիշխանութայունը:

Անիի թագավորութայան վերահիշյալ միջոցառումների ու գործողութայունների շնորհիվ Հայաստանը կվերամիավորվեք, եթե հետագայում արտաքին հանգամանքները չխանգարեին նրան:

Տարոնի և Հայաստանի արևմտյան գավառների գավթումը

Հայաստանի վերամիավորումն ու հայկական միացյալ ուժեղ պետության վերականգնումը Բյուզանդական կայսրության կողմից դիտվում էր որպես արգելակիչ ուժ իր դիտավորությունների իրագործման ճանապարհին: Այդ իսկ պատճառով կայսրությունը ձգտում էր քայլ առ քայլ խորանալ դեպի Հայաստանի կենտրոնական գավառները և տարածել իր ազդեցությունը:

Բարսեղ II-ի օրոք կայսրությունը իր տիրապետությունը աստիճանաբար տարածեց Բարձր Հայքի մեծ մասի վրա և հափշտակեց Տարոնի արևմտյան և հարավային շրջանները, բայց ավելի բնորոշ է Տայքի և Մանազկերտի գավթումը: Ինչպես Ասողիկն է վկայում, Դավիթ Կյուրոպաղատը խոր ծերության տարիքում էր ապրում, բայց զավակ չունեի: Այդ պատճառ բռնելով, նա իր մահվանից առաջ՝ 1000 թվականին իրեն ենթակա ամբողջ հողերը կտակեց Բյուզանդական կայսրությանը: Դա հայրենիքի յուրօրինակ վաճառք էր: Մատթեոս Ուռհայեցու ասելով, Դավիթ Կյուրոպաղատի այդ արարքի դեմ ըմբոստացել են Տայքի իշխաններն ու ազատները և դրգել տեղի եպիսկոպոսին խեղդամահ անել Դավթին: Պատմագրի այս վկայությունը միանգամայն հավանական է, որովհետև, ինչպես դեպքերն են ցույց տալիս, ժողովուրդը դեմ է եղել իր երկիրը Բյուզանդական կայսրությանը հանձնելուն: Սակայն դրանով գրությունը շփոխվեց: Բարսեղ II-ը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Կիլիկիայում, շտապեց Հայաստան գալ և տիրանալ կտակված հողերին: Նա իր բանակով Հայաստանի արևմտյան գավառներով եկավ Հարբ և այնտեղից անցավ Տայք: Ձենքի ուժով հնազանդեցրեց բնակչությանը, գավառների կառավարիչներ նշանակեց իրեն հավատարիմ մարդկանց, իսկ այն իշխաններին ու ազատներին, որոնք դեմ էին երկիրը Բյուզանդիային հանձնելուն, տեղահան արեց և տարավ բնակեցրեց կայսրության մյուս մասերում: Բարսեղ II-ին դիմավորելու համար Հայաստանի և Վրաստանի գրեթե բոլոր թագավորները եկան Տայք, կայսրը նրանց կոչումներ ու նշաններ տվեց: Միայն Գագիկ I-ը նրան արհամարհեց և իր արժանապատվությունից ցած համարեց դիմավորել կայսրին: Նա նույնիսկ պատժեց իր քրոջ որդուն՝ Աբուսահլ Արծրունուն, այն բանի համար, որ նա իր մասին շարախոսել էր կայսրին:

Վասպուրականի գավառումը

XI դարի առաջին քառորդում Բյուզանդական կայսրության ազդեցության զոհ դարձավ նաև Վասպուրականը՝ Արծրունիների թագավորությունը: Աշոտ-Գեղեցիկից հետո Վասպուրականի թագավորության գլուխ անցավ նրա եղբայր Արուսահյ-Համազասպը (958—968), իսկ Արուսահյին հաջորդեցին նրա երեք որդիները, որոնք երկիրը բաժանեցին իրար մեջ և թագավորեցին բաժանբաժան: Սակայն եղբայրների մահից հետո Սենեքերիմը նորից վերամիավորեց Արծրունիների ամբողջ թագավորությունը իր գերիշխանության ներքո և 1003 թ. թագավորեց միաժամանակ:

Վասպուրականի թագավորությունում գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, ինչպես նաև առևտուրը բավական զարգացած են եղել, քաղաքները առաջադիմել և վերելք են ապրել: XI դարի առաջին քառորդում այդ թագավորությունը ունեցել է ավելի քան 4000 գյուղ, 8 քաղաք, 72 բերդ-ամրոց և 115 վանք: Տնտեսական և կուլտուրական տեսակետից զարգացած այդ նահանգը իր վրա էր դրավել Բյուզանդական կայսրության ուշադրությունը, մանավանդ, որ Վասպուրականին տիրողը կարևոր ստրատեգիական դիրք էր ձեռք բերում Միջագետքի վրա իշխելու համար:

XI դարի առաջին քառորդում Պարսկաստանի արևմտյան գավառների և Ասորպատականի էմիրություններն էին ներթափանցել սելջուկ-թուրքական զինված ջոկատները, որոնցից այդ ժամանակաշրջանում կազմվում էին արաբական իշխանությունների վարձկան բանակները: Սելջուկ-թուրքական այդ ջոկատները ավար ձեռք բերելու համար հաճախ ասպատակում էին շրջակա երկրները, որոնց թվում և Վասպուրականը:

Սկզբում Վասպուրականցիները բաշաբար դիմադրում և հակահարված էին տալիս սելջուկ-թուրքերին, բայց հարձակումներից ահաբեկված Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը բանակցությունների մեջ մտավ կայսրության հետ և համաձայնվեց իր երկիրը, այսինքն Վասպուրականի թագավորությունը, հանձնել կայսրին և փոխարենը ստանալ Սեբաստիա քաղաքը՝ նրա շրջակա գավառներով: Պատմագիրները Վասպուրականի թագավորության անկման մասին տարբեր թվականներ են նշում: Մատթեոս Ուռհայեցին հիշատակում է 1016 թվականը, իսկ Սամվել Անեցին՝ 1021 թվականը: Ավելի հավանական է, որ Վասպուրականի զավթումը տեղի է ունեցել 1021 թվականին, Գագիկ I-ի մահվանից հետո:

Վասպուրականի գրավումով Հայաստանի մեծադուլն մասն
րնկավ Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ, իսկ
Անիի թագավորության ջանքերը՝ Հայաստանը մեկ ամբողջական
միասնական պետության մեջ միավորելու ուղղությամբ շիրակա-
նացան:

3. ԱՆԻԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Գառակալական ընդհարումներ Անիի թագավորությունում

Գագիկի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ
1020 թ., եղած կարգի համաձայն, գահն
անցավ նրա ավագ որդուն՝ Հովհաննես-
Սմբատին (1020—1041): Գագիկի կրտսեր
որդին՝ Աշոտը եղբոր դեմ ըմբոստացավ և
փորձեց տիրանալ գահին: Երկու եղբայրների միջև կռիվ ծագեց:
Աշոտն իր դիրքերն ամրապնդելու համար նախ դիմեց հայկական
մյուս թագավորների օգնությանը, բայց, նրանցից մերժում ստա-
նալով, իր հույսը դրեց օտար պետությունների օժանդակության
վրա: Սակայն հայ իշխաններ Սահակ ու Վահրամ Պահլավունինե-
րը, կարսի Աբաս թագավորը, վրաց ու արխաղայ թագավորները
և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը միջամտեցին և նրանց միջև
1022 թ. հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն Անի քաղաքն ու
նրա շրջակայքը հանձնվեց Հովհաննես-Սմբատին, իսկ գավառ-
ները՝ նրա եղբորը՝ Աշոտ IV-ին (1022—1040): Պայմանագիրը
միաժամանակ նախատեսում էր, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից
հետո Անին ևս անցնելու էր Աշոտին և նա ճանաչվելու էր որպես
հայոց թագավոր:

Անիի թագավորությունը իրար մեջ բաժանելուց հետո էլ
Աշոտ IV-ը շրջաժարվեց ամբողջ թագավորությանը տիրանալու
մտադրությունից և իր նպատակին հասնելու համար նա դիմեց
Բյուզանդական կայսրության օգնությանը: Բարսեղ II-ը խրախու-
սեց Աշոտի գործունեությունը, սակայն վերջինիս, այնուամենայ-
նիվ, չհաջողվեց խլել եղբոր գահը և առժամանակ հաշտվեց
ուտեղծված դրության հետ:

Անիի կտակումը Բյուզանդական կայսրությանը

Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև ծագած
վեճի միջոցին Տայքում բյուզանդական տի-
րապետության դեմ ապստամբություն էր
բարձրացել: Տայքի հայերն ու վրացիները
ձգտում էին թոթափել օտարի լուծը:

Ապստամբությունը ճնշելու համար 1022—23 թթ. Բարսեղ II-ը

Նորից արևելք եկավ, արյան մեջ խեղդեց Տայթի ապստամբությունը և ասպատակեց Աբխազիան ու Վրաստանի արևմտյան գավառները: Նա միաժամանակ հայոց թագավորներից պահանջեց Կարսն ու Անին: Իր անձը փրկելու համար Հովհաննես-Սմբատը դիմեց Նայրենիքը վաճառելու ամոթալի միջոցին: 1023 թ. նա մի կտակ գրեց, որով իր մահից հետո Հայաստանի մայրաքաղաք Անին և նրա շրջակայքը հանձնվելու էին Բյուզանդական կայսրությանը: Այդ շարաքաստիկ կտակը Պետրոս Գետադարձի միջոցով ուղարկվեց Բարսեղ II-ին: Կայսրը հաճույքով ընդունեց կտակը և առատորեն պարգևատրեց հայոց կաթողիկոսին: Այդպիսով, թագավորն ու կաթողիկոսը վաճառեցին հայրենիքը օտարին, մեկը իր անձնական հանգստություն և ապահովության, մյուսը՝ հարստություն դիզելու համար:

Վերոհիշյալ դեպքերից հետո Անիի թագավորությունը Հովհաննես-Սմբատի գլխավորությամբ արդեն կորցրել էր ապագայի հեռանկարը և ի վիճակի չէր քաղաքական ակտիվություն հանդես բերելու: Աշոտ IV-ը, Հովհաննեսի եղբայրը, կաշկանդեց իր գործունեության ազատությունը նրանով, որ նույնպես ապավինեց Բարսեղ II-ի հովանավորությանը: Հայկական մյուս թագավորությունները իրենց իշխանության շրջանակներից դուրս չէին գալիս և իրենց ռազմական ուժի ցածր մակարդակով չէին կարողանում որևէ փոփոխություն մտցնել ստեղծված իրադրության մեջ:

Այսպես շարունակվեց մինչև 1041 թ. Այդ 20 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերից ուշագրավ են Պետրոս Գետադարձի դեմ Անիի բնակչության պոռթկումները: Նրա մեղաակցությունը՝ Անին Բյուզանդական կայսրությանը կտակելու գործում հայտնի էր ժողովրդին և, երբ Պետրոս Գետադարձը վերադարձավ Անի, նրա դեմ խռովություն կազմակերպվեց: 1037 թվականին նրան բանտարկեցին, բայց շատ շանցած ստիպված եղան ազատել:

Հետագայում մի նոր պոռթկում ևս տեղի ունեցավ նրա դեմ՝ այս անգամ հատկապես բնակչության ստորին խավերի կողմից: Այդ պոռթկումների մանրամասնություններն անհայտ են, բայց դրանք ապացույց են այն բանի, որ ժողովուրդը ցանկացի էր պատժել հայրենիքի դավաճանին:

Պայքար պետական- նորոշյալ պահպան- ման համար

Անիի կտակումը Բյուզանդական կայսրու-
թյանը երկու եղբայրների միջև որևէ բա-
խում առաջ չբերեց: Այդ վիճակը շարունակ-
վեց մինչև 1041 թվականը, երբ երկու եղ-
բայրներն էլ՝ նախ Աշոտը, ապա Հովհաննես-Սմբատը, մահա-
ցան: Նրանց մահից հետո ոտքի ելան այն տարրերը, որոնք հակ-
ված էին երկիրը Բյուզանդական կայսրությանը հանձնելուն: Նման
մարդկանց գլուխ էին կանգնել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը
և Սարգիս Սյունեցին, որը դեպի Բյուզանդիան ունեցած իր համա-
կրանքի համար ստացել էր բյուզանդական «վեստ» տիտղոսը և
մեր սյատմության մեջ հայտնի է Վեստ Սարգիս անունով: Սա
նույնիսկ հափշտակեց արքունիքի գանձերը և ամրացավ Անիի
միջնաբերդում: Սակայն Վեստ Սարգիս այդ գործողությունները
նրա դեմ հանեցին քաղաքի բնակչությանը, որոնց գլուխ անցավ
սպարապետ Վահրամ Պահլավունին:

Սյունեցու կազմակերպած դավադրությունը արագ կերպով
ճնշելու և երկրի պետականությունը պահպանելու նպատակով
սպարապետը գահի համար առաջ քաշեց Աշոտի սպտանի որդու՝
Գագիկի թեկնածությունը, և նրան 1042 թ. վերջին կամ 1043-ի
սկզբին օժեցին թագավոր Գագիկ II-ը (1042/43—1045) Վահ-
րամ Պահլավունու, սրա եղբորորդի Գրիգորի և ուրիշների օգնու-
թյամբ Անիից դուրս քշեց Վեստ Սարգիսին, հետո էլ ձեռքակալեց:
Անիի կենտրոնական թագավորությունը մի պահ նորից վերա-
կանգնեց իր դիրքերը: Թվում էր թե Գագիկ II-ին կհաջողվի իրա-
դրծել իր պապի ձգտումները՝ միավորել Հայաստանը: Սակայն
շուտով Հայաստանի գործերին միջամտեց Բյուզանդական կայս-
րությունը և խափանեց երկրի միավորումը:

Անիի ներսական պաշտպանու- թյունը

Բյուզանդական Մոնոմախ կայսրը տեղեկա-
նալով Հովհաննես-Սմբատի մահվան մա-
սին, սրա տված կտակի համաձայն պա-
հանջեց երկիրն իրեն հանձնել և զորքեր
ուղարկեց Անին գրավելու: Սակայն սպարապետ Վահրամ Պահ-
լավունին և Գագիկ II-ը արագ կերպով կարգի բերեցին հայկական
բանակը և ոտքի հանեցին ժողովրդին՝ Անին պաշտպանելու և
օտարերկրյա զորքերը երկրից դուրս քշելու համար: Հայերը Անիի
պարիսպների տակ ծանր հարված հասցրին բյուզանդական բու-
նակին և դուրս քշեցին Անիի թագավորության սահմաններից:
Բայց կայսրությունը չէր հրաժարվում Անիի թագավորությանը
տիրելու մտքից, մանավանդ որ Վեստ Սարգիս Սյունեցին, որ

ազատվել էր բանտից և նորից արքունիքում վերականգնել իր դիրքերը, ինչպես և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը հրահրում էին բյուզանդացիներին Անին գրավելու և խոստանում էին օգնել նրանց: Առաջին անհաջողությունից հետո բյուզանդական բանակը մինչև 1044 թ. ևս երեք հարձակում կատարեց Անիի վրա, բայց ամեն անգամ, հանդիպելով հայերի հերոսական դիմադրությանը, ստիպված էր ետ նահանջել:

Այդ անհաջողություններից հետո Բյուզանդական կայսրությունը փոխեց իր տակտիկան և դիմեց նենգություն: Կայսրը վեստ Սարգսի ու Պետրոս Գետադարձի խորհրդով, հաշտություն կնքելու պատրվակով, Գագիկ II-ին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս: Վահրամ Պահլավունին և նրա կողմնակիցները դեմ էին այդ այցելությանը: Նրանք գտնում էին, որ կայսրի հրավերը նենգ նպատակներ է հետապնդում: Նրանց խորհրդով Գագիկը սկզբում հրաժարվեց գնալ Կոստանդնուպոլիս, բայց վեստ Սարգրսի և Պետրոս Գետադարձի հորդորանքների շնորհիվ վերջում համաձայնվեց և 1044 թ. մեկնեց Կոստանդնուպոլիս: Գագիկ II-ը մեկնելու նախօրյակին երկրի կառավարումը հանձնարարում է Պետրոս Գետադարձին և նրան է տալիս քաղաքի դարբասների բանալիները: Կաթողիկոսն ու մյուս իշխանավորները հանդիսավոր կերպով երգվեցին պաշտպանել երկիրը և Անի քաղաքը մինչև թագավորի վերադարձը: Սակայն Գագիկի մեկնելուց հետո վեստ Սարգրսն ու Պետրոս Գետադարձը ուխտադրուժ կերպով ժողովրդից թաքուն քաղաքի բանալիները ուղարկեցին կայսրին, հայտնելով, որ անեցիները որոշել են Անին հանձնել կայսրությունը:

Կոստանդնուպոլսում Գագիկ II-ին սկզբում արքայավայել ընդունեցին, իսկ հետո պահանջեցին, որ Անին հանձնի կայսրությանը և փոխարենը Փոքր Ասիայում ստանա իր համար ընդարձակ կալվածքներ: Գագիկը համառորեն մերժում էր այդ սուաշարկը և պահանջում թույլ տալ իրեն վերադառնալ հայրենիք: Մոնոմախի կայսեր այն հայտարարությունը, թե Անին և Արևելքը մեզ են տվել քաղաքի մեծամեծները, Գագիկ II-ը պատասխանում է. «Հայաստանի տերն ու թագավորը ես եմ, իսկ ես չեմ տա Հայաստանը քեզ, դու ինձ խաբեություններ ես բերել Կոստանդնուպոլիս»: Գագիկի այդ վճռականությունը ալլևս նշանակություն չունեի: Նրան արգելեցին Հայաստան վերադառնալ և ստիպեցին հրաժարվել իր թագավորությունից ու գնալ րնակվել Փոքր Ասիայի ու Կիլիկիայի սահմանազխին՝ Պիզու կոչված քաղաքում:

Մոնոմախ կայսրը Գագիկ II-ին ասպարեզից հեռացնելուց հետո իր զորավարներից մեկին՝ Ասիտին հանձնարարեց գրավել Անին: Վերջինս 1044 թ. աշնանը մի մեծ բանակի գլուխ անցած եկավ և սաշարեց Անին, բայց հայկական զորքերը Վահրամ Պահլավունու զխավորությամբ այս անգամ ևս շարդեցին բյուզանդացիներին և ետ շարտեցին: Ասիտը ստիպված եղավ նահանջել և ձմեռն անցկացնել Կարինի շրջանում:

Անիի թագավորության անկումը

1044 թվականի փառավոր հաղթանակը բյուզանդական զորքերի դեմ չհրկեց Անիի թագավորությունը անկումից: Հայրենիք շվերադարձավ նաև Գրիգոր Պահլավունին՝ մեր պատմության մեջ հայտնի Գրիգոր Մագիստրոսը, որ գնացել էր Գաղիկի հետևից՝ նրան հայրենիք վերադարձնելու նպատակով: Թուլացավ բանակի եռանդը, ժողովրդի վճռականությունը տատանվեց, Վեստ Սարգիս Սյունեցին և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը համոզեցին իշխաններից շատերին, որոնց թվում և Վահրամ Պահլավունուն, որ համաձայնեին Անին հանձնել բյուզանդացիներին: Իրենց զավաճանությունը քողարկելու համար նրանք սգո արարողություն կազմակերպեցին, ողբացին հայկական պետականության անկումը, իսկ հետո էլ հայտնեցին բյուզանդական զորավար Ասիտին, որ դա և տիրանա Անի քաղաքին:

1045 թվականին բյուզանդական բանակը նորից շարժվեց դեպի Հայաստանի մայրաքաղաք Անի: Այս անգամ անեցիները բյուզանդական բանակին չդիմադրեցին: Ներքին դավաճանական տարրերը ջլատել էին ժողովրդի ուժերը և բյուզանդացիները առանց շանք գործ զենելու գրավեցին Անին: Դրանով փաստորեն վերջ տրվեց հայկական պետականությանը բուն երկրում, որովհետև զենես իրենց զոյությունը պահպանած Կարոի, Լոռու և Սյունիքի թագավորությունները տեղական նշանակություն ունեին ու համահայկական պետականության վերականգնման ձգտում հանդես չէին բերում:

Բաղրատունիների թագավորության անկման գլխավոր պատճառը երկրի քաղաքական մասնատվածությունն էր: Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը և հսկայական նյութական միջոցների ու մարդկային ուժի կուտակումը առանձին խոշոր ֆեոդալների մոտ հնարավորություն ընձեռեցին վանց առնել կենտրոնական իշխանությունը և հանդես գալ գերագույն իշխողի դերում: Երկիրը այդպիսի նվազ և մանր թագավորությունների մասնատելու ջլատում էր Հայաստանի ուժը, թուլացնում և անզոր էր դարձ-

Նոսմ նրան օտար նվաճողների դեմ: Հենց դա էլ Բագրատունիների թագավորութունը տարավ դեպի անկում:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՈՒԱԿԸ ԱՆԻԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

**Բյուզանդական կա-
նավարիչները Հա-
յաստանում**

Անիի թագավորության գրավումից հետո, բացի Վանանդից, Դուպարթից, Սյունիքից, Արցախից, Դվինի և Նախիջևանի շրջակայքից, Հայաստանի մնացած բոլոր նահանգներն ու գավառները արդեն գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության ձեռքին: Նվաճված հայկական նահանգներում կայսրությանը նշանակեց բյուզանդացի կառավարիչներ: Վասպուրականի և նրա շրջակա գավառների կառավարիչ նշանակվեց Ահարոն Բուզարը, իսկ Անիի նախկին թագավորության ենթակա շրջանների վրա՝ սկզբում Ասիտ զորավարը, բայց կարճ ժամանակից հետո՝ Կամենաս (կամ Կոմիանոս) զորավարը: Վարչական այդ բաժանումները պահպանվեցին մինչև սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, իսկ 1049—1050 թթ. հայկական հողերի զգալի մասը, բացի Անիի կառավարչին ենթակա շրջաններից, անցավ հյուսիսային Միջագետքի կուսակալությանը, որի կառավարիչ նշանակվեց Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին: Մագիստրոսի վկայությամբ, ինքը նշանակված է եղել նաև Վասպուրականի, Տարոնի, Մանազկերտի, Արճեշի, Բերկրիի և Աղձնիքի շրջանների կառավարիչ: Այդպիսով, 1049 թ. Բյուզանդական կայսրության կողմից գրավված հայկական հողերը փաստորեն բաժանված էին երկու վարչական միավորի՝ մեկն ընդգրկում էր Շիրակը, Արարատյան դաշտի մի մասը և Բագրևանդի շրջանը, որի կառավարիչն էր նույն Կամենասը, իսկ մյուսը՝ Վասպուրականը, Աղձնիքը, Տուրուբերանի նահանգը, Բարձր Հայքի մի մասը և այլ շրջաններ, որի գլուխ կանգնած էր Մագիստրոսը:

**Հայկական թագա-
վորությունները**

Հայաստանի մնացած շրջաններում իրենց գոյությունը դեռևս պահպանում էին հայկական թագավորությունները: Գրանցից համեմատաբար ավելի ուժեղ էր Սյունիքի թագավորությունը, ուր թագավորում էր Սմբատ II-ի եղբայր Գրիգոր I-ը (1044—1084): Այն իր սահմաններում ընդգրկում էր ավելի քան 1000 դուռը, մեկերկու քաղաք, 43 բերդ և 48 վանք: Հաջորդ՝ համեմատաբար ընդարձակ տարածություն ունեցող թագավորությունը Լոռու-Ջորագետի կամ Կյուրիկյան թագավորությունն էր: Այդտեղ դեռևս

իշխում էր Գավիթ Անհողինը: Նա իր Խազավորութունը XI դարի առաջին կեսին բավականին ամրապնդեց և, հաջող պայքար մղելով Գանձակի վճիռութւան դեմ, կասեցրեց նրա առաջխաղացումը դեպի Գուգարը: Գավիթ Անհողինից հետո՝ 1050 թվականին Լոռու-Ձորագետի իշխանութւան գլուխ անցավ նրա որդի Կյուրիկեն, որի անունով էլ այդ թագավորութունը կոչվեց նաև Կյուրիկյան: Երրորդը՝ Կարսի կամ Վանանդի թագավորութունն էր: Արաս թագավորի օրոք այդ իշխանութունը տնտեսապես զարգացել և բարեկեցիկ վիճակում էր, և այն շարունակվեց Արասի հաջորդ, նրա որդի Գաղիկ Արասյանի թագավորութւան տարիներին (1029—1065), բայց քաղաքական առումով այդ թագավորութունը նույնքան թույլ էր, որքան առաջին երկուսը:

Վերահիշյալ երեք թագավորութունները շարողացան յուրջ դեր խաղալ երկիրը միավորելու և օտարների ներխուժումներից պաշտպանելու դործում: Նրանք սելջուկ-թուրքերի վերահաս սուսլատակութւանների ժամանակ անզոր եղան նույնիսկ իրենց սեփական թագավորութունները զերծ պահելու ավերածութուններից:

Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությունը Հայաստանում

Բյուզանդական կայսրութունը իրեն ենթակա հայկական նահանգներում սկզբից ևեթ վարեց ժողովրդին տնտեսապես կեղծքելու և երկրի պաշտպանունակութունն ու ռազմական ուժերը քայքայելու և թուլացնելու քաղաքականութուն: Բյուզանդացիները նախ ծանրացրին հարկերը, ապա սկսեցին հաշերին կրոնական և այլ կարգի հալածանքների ենթարկել: Նրանք փորձեցին վերացնել հայկական կրոնական կենտրոնը՝ կաթողիկոսութունը և հայկական եկեղեցին ենթարկել բյուզանդական քաղկեդոնական եկեղեցուն: Այդ նպատակով բյուզանդական կուսակալ Կոստանուքը հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գեոսարարծին բանտարկեց, իսկ 1047 թվականին ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս: Շուրջ 10 տարի անց բյուզանդական կայսր Կոստանդին XI-ը ձերբակալեց Գեոսարարծի հաջորդ՝ Խաչիկ կաթողիկոսին և բռնազրավեց կաթողիկոսարանի հարստութունը:

Կայսրութունը դրանով ձգտում էր հայելին իրեն ենթարկել ոչ միայն քաղաքական, այլև կրոնական ու կուլտուրական տեսակետից, այսինքն՝ հայերին ձուլել հույների հետ:

Բյուզանդական կայսրութւան վարած քաղաքականութունը խոր դժգոհութուն առաջ բերեց հայ ժողովրդի համարյա բոլոր խավերում: Այդ դժգոհութունը վերածվեց թշնամանքի և ատելու-

թյան, քանի որ ժողովուրդը գիտակցում էր, որ Բյուզանդիան էր հայկական պետականության կործանողը: XIII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին իր «Ժամանակագրութեան» մեջ գրում է, որ հունական կայսրերը Հայաստանից հանեցին հայ զորականներին, կործանեցին հայկական թագավորությունը, քանդեցին երկրի պաշտպանությունը և երկիրը մատնեցին անտերության, որից էլ օգտվեցին սելջուկ-թուրքերը և ասպատակեցին ու ավերեցին Հայաստանը:

**ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX—XI
ՂԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ԹՈՆԴՐԱԿԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

**Դասակարգային
հակասությունների
սրումը**

*IX—XI դարերում ֆեոդալական հարաբերու-
թյունների խորացման հետևանքով գյուղա-
ցիների իրավունքներն ավելի սահմանա-
փակվեցին: Նրանց մի մասը ամրացվեց*

*հողին և զրկվեց անձնական ազատությունից: Բազմապիսի հար-
կերի ու տուրքերի վճարումը և զանազան պարտավորությունների
կատարումը ուժեղացրեց նաև գյուղացու տնտեսական շահագոր-
ծումը: Այդ ամենը ավելի սրեց նրանց և ֆեոդալների միջև եղած
հակամարտությունը և նախադրյալներ ստեղծեց դասակարգային
սլայքարի բորբոքման համար:*

*Հակասությունները սրվում էին նաև քաղաքային դասի և տի-
րապետող ֆեոդալական խավերի միջև: Քաղաքային դասը ձգտում
էր ընդարձակել իր իրավունքները, ծավալել առևտուրը, զարկ տալ
արհեստագործությանը, բայց դրան խանգարում էին ֆեոդալական
կարգերը, որոնք կաշկանդում էին արտագործական ուժերի հետա-
գա զարգացումը և խոչընդոտում քաղաքային արտադրության
րնդարձակմանը:*

*Սրվում էին նաև ֆեոդալական դասակարգի տարբեր խավերի
փոխհարաբերությունները: Նրանց միջև նույնպես առաջացել էր
շահերի բախում: Մանր ազնվականությունը տուժում էր խոշոր
ֆեոդալների ինքնիշխան դառնալու ձգտումների և կամայակա-
նությունների հետևանքով: Նա զրկվում էր իր կալվածքների մի
մասից և ներքին ինքնուրույնությունից: Դժգոհում էին նաև ստո-
րին կարգի հոգևորականները բարձրաստիճան հոգևորականներից:*

որոնց գրպանն էր մտնում հկեղեցական եկամուտների մեծագույն մասը:

**Դասակարգային
պալքարի նոր
վերելքը**

Հայաստանում այդ ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կարգերի դեմ գյուղացիության ու քաղաքային դասի մղած պայքարի աշխուժացմանը նպաստեցին նաև օտար զավթիչների գերիշխանության թոթափումը և երկրի քաղաքական անկախության վերականգնումը: Ստեղծված նոր պայմաններում գյուղացիների դեմ առ դեմ, որպես նրանց անմիջական շահագործողներ, կանգնում էին միայն հայ ֆեոդալները: Ահա այդպիսի պայմաններում՝ IX դարի վերջերին և X դարի առաջին տասնամյակներում Հայաստանում տեղի ունեցան գյուղացիական ընդվզումներ, որոնք արտահայտվեցին թե՛ քացահայտ ելույթներով, թե՛ աղանդավորական շարժման ձևով:

**ԹՊՆՊՐԱԿՅԱՆ ԶԱՐԺ-
ՄԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ**

IX դարի վերջին տասնամյակներում Հայաստանում սկիզբ առավ գյուղացիական մի նոր շարժում, որը պատմագիտության մեջ անվանվում է թոնդրակյան: Այդ շարժման առաջացման ժամանակի մասին հայ պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ կան: Ոմանք գտնում են, որ այն սկսվել է IX դարի առաջին կեսին, իսկ ոմանք էլ՝ նույն դարի վերջին՝ Բագրատունիների թագավորության հիմնադրման ժամանակ: Նրանք, ովքեր շարժման առաջացման ժամանակը համարում են IX դարի առաջին կեսը, վկայակոչում են Գրիգոր Մագիստրոսի այն տեղեկությունը, թե թոնդրակյանները սկսել են զործել Հովհաննես կաթողիկոսի և Սմբատ Բագրատունու օրոք, ենթադրելով, որ հիշյալ անձնավորությունները Հովհաննես Օվայեցին է և Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, որոնք միասին զործել են IX դարի 30-ական թ. մինչև 855 թ.: Մյուսները, ովքեր շարժման սկիզբը համարում են 90-ական թվականները, որպես հիմք ընդունում են Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ) վկայությունը, բայց որի թոնդրակյանները ասպարեզ են մտել պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոս Դվինեցու աշխիքին՝ Դրասխանակերտցու ժամանակից, որը կաթողիկոս է ընտրվել 897 թ. և զործել է Սմբատ Բագրատունի I թագավորի հետ միասին մինչև 914 թ.:

Մագիստրոսի այն տեղեկությունը, թե թոնդրակյանները զործել են սկսել Սմբատ Բագրատունու և Հովհաննես կաթողիկոսի օրոք, որքան վերաբերում է Օվայեցուն և Սմբատ սպարապետին,

այնքան էլ կարող է վերաբերել Մճբատ I-ին և Գրասխանակերտ-
ցուն:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրների համեմատաբար ավելի հաս-
տատուն և որոշակի վկայությունները թոնդրակյան շարժման
առաջացման ժամանակի մասին՝ խոսում են հօդուտ այն տեսա-
կետի, ըստ որի շարժման սկիզբը համարվում է IX դարի վերջը,
ոչ շուտ այդ դարի 80-ական թվականներից: Շարժման հետևորդ-
ների կազմակերպած համայնքները X դ. սկզբին ավելի են բազ-
մանում և ակտիվ պայքարի դուրս գալիս հոգևոր և աշխարհիկ
ֆեոդալների դեմ:

Մճբատ Զարեհա- վանցի

Թոնդրակյան շարժման հիմնադիրը եղել է
Մճբատ Զարեհավանցին, Ստեփանոս Տա-
րոնեցին և Գրիգոր Մագիստրոսը հաղոր-
դում են, որ նա Սաղկոտն դավառի Զարեհավան գյուղի բնակիչ է
եղել: Գրիգոր Մագիստրոսը նրան համարում է քահանայական
կարգ շունեցող: Այդ նշանակում է, որ Զարեհավանցին հոգևորա-
կան շի եղել: Նա աղնվականության բարձր խափին էլ շի պատկա-
նել: Մնում է ենթադրել, որ նա տեղաշարժման իրավունք ունեցող
գյուղացի է եղել, այսինքն՝ ազատ գյուղացի:

Մագիստրոսի վկայություններից երևում է, որ Մճբատ Զարե-
հավանցին մի պարսիկ բժշկից, զանազան գիտելիքներից բացի,
սովորել էր նաև աստղագիտություն: Ուրեմն, նա իր ժամանակի
գիտությունը մոտիկ կանգնած մարդ էր, գիտեր պարսկերեն:

Միջնադարյան հայ իրականության այդ խոշոր դորձի և
մտածողի վախճանի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Գրիգոր նարեկացու
այն վկայությունը, թե թոնդրակյանների առաջնորդին հայածել և
սպանել է Ապահունիքի Ապլվարդ փմիրը անորոշ տեղեկություն
է և ավելի շուտ վերաբերում է Զարեհավանցուց հետո եղած
առաջնորդներին, քան իրեն՝ Զարեհավանցուն:

Թոնդրակը շարժ- ման կենտրոն

Մճբատ Զարեհավանցին, շրջագայելով զա-
նազան վայրեր և քարոզելով իր գաղափար-
ները, գալիս է Թոնդրակ գյուղը, որը գտնվում
էր Հարբ և Ապահունիք զավառների սահմանագլխին, հաստատ-
վում է այնտեղ և իր կողմնակիցներից կազմակերպում շարժման
առաջին համայնքը: Այդ ժամանակից տկսած Թոնդրակը դարձավ
շարժման կենտրոն, որտեղից նրա առաջնորդները ղեկավարում
էին այլ վայրերում կազմակերպված համայնքները: Այն բանի
համար, որ Թոնդրակը դարձավ շարժման առաջին և զխափոր
կենտրոնը, հակառակորդները շարժման կողմնակիցներին և

հետևորդներին հետադաժում կոչեցին «քոնդրակեցի» և շարժումը ստացավ «քոնդրակյան» անունը: Այն մասին, թե ինչպես են իրենց անվանել իրենք թոնդրակյանները՝ պատմությունն առայժմ հայտնի չէ: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ թոնդրակյանների առաջնորդները Թոնդրակում և զանազան շրջաններում հիմնըված համայնքներից զեկուցագրեր էին ստանում նրանց գործունեության մասին: Թոնդրակյանների հակառակորդներն ու թշնամիները Թոնդրակը համարել են «չարիքի» բույն, ակունք, որտեղից, ինչպես Մագիստրոսն է ասում, թոնդրակյան գաղափարները հորդ վտակների նման հոսում էին դեպի երկրի մյուս շրջանները:

Թոնդրակյան շարժման կազմակերպական միավորը եղել է համայնքը, որը հիմնվել է գյուղում, ավանում ևլամ քաղաքում: Համայնքներում ընդգրկվում էին բոլոր նրանք, ովքեր ընդունում էին թոնդրակյանների գաղափարները: Համայնքները կազմակերպվում և գործում էին խիստ զաղտնի, նրանք հալածվում էին թե՛ պետական պաշտոնական մարմինների, թե՛ եկեղեցու և թե՛ աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից:

Չնայած ծանր հալածանքներին և դաժան պատիժներին, շարժման հենց սկզբից թոնդրակյանների գործունեությունը լայն թափ ստացավ: Այդ բանին խոշոր չափով նպաստեցին X դարի առաջին քառորդում Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունները, որոնց կազմակերպման և ղեկավարման դործում թոնդրակյանները ակտիվ դեր են խաղացել:

2. ԳՅՈՒՂԱԾՈՒԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ X ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

Գյուղացիական ապստամբությունը Հայաստանում X դ. առաջին քառորդում, հատկապես 914 թ. հետո, աշխատավոր բնակչության դրությունն ավելի վատթարացավ մի կողմից արաբական զորքերի նոր արշավանքի ու ասպատակությունների և, մյուս կողմից, միջֆեոդալական ընդհարումների պատճառով: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք շրջաններում բռնկվեցին գյուղացիական ապստամբություններ, որոնք ավելի լայն ժավալ ստացան Բագրատունիների կալվածքներում:

Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ 915—916 թթ. մինչև 918—920 թթ. Հայաստանի բնակչության ցածր խավերը ոտքի էին կանգնել և «խոռվություն»

քարձրացրել: «Նոռովարարները», այսինքն՝ ապստամբները, որոնց Դրասխանակերտցին անվանում է «նուադունք» և «ծառայք», աշխատում էին նախահարձակ լինել: Նրանք իրենց տերերին իջեցնում էին ձիերից, տրեխ հաղցնում և հետիտան իրենց առջևից քշում, իսկ իրենք հեծնում էին ահիպարանոց և ոտնատակ տվող ձիեր՝ «խորխտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութիամբ»: Ապստամբությունը ընդգրկել է Հայաստանի մի շարք շրջաններ. նրան մասնակցել է գյուղի ու քաղաքի բնակչութիւնը: Դրասխանակերտցու վկայությամբ, ապստամբությունը «... պատել էր և՛ քաղաք, և՛ գյուղ»:

Այս ապստամբությունը ուղղված էր ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հոգևոր ֆեոդալների դեմ: «Նոռովարարները» (ապստամբները), որոնց Դրասխանակերտցին այս դեպքում անվանում է «ավազակներ» և «սորիկաներ», քանդում ու ավերում էին եկեղեցիները: Նրանք ավերում էին հատկապես վանքերը և եկեղեցական այլ հաստատութիւններ, այնտեղից քշում էին հոգևորականներին, որոնք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել մեծ քանակությամբ կալվածքներ և շահագործում էին գյուղացիներին:

Ապստամբության ընթացքի և վախճանի մասին մեզ տեղեկութիւններ չեն հասնել, բայց երկրում տեղի ունեցած քաղաքական այլ դեպքերի ընթացքից երևում է, որ ապստամբութիւնը տեւել է մի քանի տարի՝ 915-ից մինչև 920 թթ.:

Այուճիքի գյուղացիների ապստամբությունը

IX դարի վերջերում և X դ. սկզբներում բարեկարգվում և ընդարձակվում է Տաթևի վանքը: 906 թվականին ավարտվում է վանքի գլխավոր տաճարի կառուցումը. այդ կապակցութեամբ վանքին նվիրում են մի շարք գյուղեր, որոնցից մի քանիսի բնակիչները դեռևս իրենց հողերի սեփականատերերն էին, կամ, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է անվանում նրանց, «հին հայրենատերեր» էին: Տաթևի վանքը աշխատում էր գյուղացիներից վերցնել հողը և սեփականացնել, իսկ վերջիններս դիմադրում էին: Այդ պատճառով էլ վանքի ու գյուղացիների միջև սկսվում է երկարատև պայքար, որն առանձնապես սուր կերպով է դրսևորվել Ցուր, Տամալեկք և Ավելադաշտ կամ Բերդ գյուղերի բնակիչների շրջանում:

Գյուղացիների պայքարը վանքի դեմ սրվում է վանահայր Ղովհաննես Կախկոպոսի (880—918) օրոք, երբ նա ամեն կերպ աշխատում էր գյուղացիներից խլել նրանց հողերը: 915 թվականին Ցուր գյուղի բնակիչները դիշերով հարձակվում են Տաթևի

վանքի վրա, ավերում նրա «գործատները»՝ արհեստանոցները, բռնազրավում վանքում եղած հարստութիւնը, ծեծի ենթարկում վանականներին, սպանում մի քանի ծեր հոգևորականների, փշաջնում եկեղեցական մասունքները և սափորով մեռնը թափում գետին։

Յուրի գյուղացիների այդ ելույթից հետո Նովհաննես եպիսկոպոսը օգնութեան համար դիմում է Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատին, որը վինվորական ջոկատներով հարձակվում է ցորացիներին վրա, դուրս բշում վանքից, ավերում նրանց գյուղը և գյուղացիներից խլելով հողը՝ հանձնում Տաթևի վանքին։

Նույն տարիներին Տաթևի վանքի դեմ համառ պայքար են մղել նաև Բերդ կամ Ավելադաշտ գյուղի բնակիչները։ Ինչպես Ստեփանոս Որբելյանն է վկայում, նրանք «յուրով նեղութիւնս» էին հասցրել Տաթևի վանքին ու շրջակա կալվածատերերին և ցորացիների նման «բազում ոճիրա» գործել վանականների նկատմամբ։

Սյունյաց իշխանների օգնութեամբ Տաթևի վանականները կարողանում են ճնշել ավելադաշտցիների ընդվզումները, նրանց դուրս բշել իրենց հողերից և սեփականացնել այդ հողերը։

Այդ նույն ժամանակ Տաթևի վանքի դեմ ըմբոստացել էին նաև Տամալեկք գյուղի բնակիչները, որոնք Որբելյանի վկայութեամբ «բազում և մեծամեծ վիրտոս և նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն»։ Վանքին չի հաջողվում անվերապահորեն ընկճել տամալեկքցիների դիմադրութիւնը։ Դրա համար էլ նա դիմում է կոմսարոմիսի, գյուղացիներին վճարելով նրանց հողերի արժեքի մի մասն ու սեփականացնելով նրանց հողերը և ու վերը հիշված դեպքերից երևում է, որ Սյունիքի գյուղացիները X դարի առաջին քառորդում, ինչպես և հետագա ժամանակներում ակտիվ և համարձակ պայքարի էին ելել իրենց շահագործողների դեմ և Հայաստանի մյուս շրջանների գյուղացիների նման փորձում էին զենքով պաշտպանել իրենց շահերը։

**ԹՈՂԱՏՈՒՆԻ ԿՅՈՒՆԻ
ՄԱՍԻՆ ԱՎԵՐՈՒՄԻ
ԳՅՈՒՂԱԳԻՒՄԻ
ԱՎԱՏԱՄԲՐՈՒՄԻ**

Ժիտքը, թե ապստամբները հայ գյուղացիներ լին եղել և չեն պատկանել հայկական եկեղեցու համայնքին։

Այդ պնդումներն անհիմն են։ Նախ, գյուղացիական այդ ապստամբութիւնների մասին տեղեկութիւն հաղորդողները ֆեո-

դալական դասակարգի մարդիկ են և նրանք իրենց դասակարգի դեմ ըմբոստացածներին այլ կերպ չէին անվանի: Ծրկորոդ, հենց նույն աղբյուրները հաղորդում են նաև այնպիսի տեղեկություններ, որոնք հաստատում են ապստամբների հայ լինելը և հայկական եկեղեցու դավանանքին պատկանելը: Դրասխանակերտցիին հաղորդում է, որ «խռովարարները» երկրում ունեին իրենց «մերձավոր», այսինքն՝ ազգակից, «ընկերակից» ու «ծանոթ» մարդիկ, որոնցից պարեն էին վերցնում, որ այդ ապստամբները «տանից» էին, այսինքն՝ Հայաստանից և հայկական եկեղեցու համայնքից, և որ նրանց մեջ կային մարդիկ, որոնք համարվում էին եկեղեցու «սյուներ», բայց այժմ հեռացել են «ի Տեառնէ»: Այնուհետև, սյունյաց իշխանները տամաշեկքցիներին «հոգով ու մարմնով» նվիրում են Տաթևի վանքին, իսկ դա ապացուցում է, որ նրանք հայկական եկեղեցու հավատացյալներ են եղել:

Ապստամբներին «հեթանոս», «անաստված» են կոչել, որովհետև գյուղացիական այդ ընդվզումներին ակտիվ կերպով մասնակցել ու ղլխավորել են թոնդրակյանները: Դրասխանակերտցիին վկայում է, որ ապստամբները ավերում և քարուքանդ էին անում եկեղեցիները, որ ըմբոստացողները «ապստամբեցան ի Տեառնէ», այսինքն՝ եկեղեցու, Քրիստոսի, աստծու դեմ: Ի վերջո, Տաթևի վանքի դեմ ապստամբած գյուղացիները մեռնում են թափել: Այդ բոլորը արել են նրանք, ովքեր մերժել են եկեղեցին, եկեղեցական սրբություններն ու ծիսակատարությունները և հոգևորականության անհրաժեշտությունը: Հայաստանում այդ ժամանակ թոնդրակյաններն են միայն այդպես վարվել:

Վերոհիշյալ փաստերը խոսում են այն մասին, որ X դարի առաջին քառորդում Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությանը մասնակցել և որոշ տեղերում ղեկավարել են թոնդրակյանները:

Գյուղացիական ապստամբությունը մեծ չափով նպաստել է թոնդրակյան շարժման ծավալմանը և թոնդրակյան համայնքների կազմակերպմանը Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Սակայն ապստամբության անհաջող ելքից հետո թոնդրակյան շարժումը ևս թևակոխել է իր վայրէջքի շրջանը:

Այրարատում և Այունիքում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունների վախճանի մանրամասնությունները հայտնի չեն: Պարզ է այն, որ այդ ապստամբությունները վերջացել են անհաջողությամբ, որովհետև գյուղացիության մասնատվածությունը, ցար ու ցրիվ լինելը և ծայր աստիճան հետամնացություն-

Նը հնարավորութունն չէին ընձեռում նրան կազմակերպվելու և միասնական գործողութիւնն դիմելու Գյուղացիները պայքարի էին ելել առանձին-առանձին շրջաններով, նույնիսկ առանձին-առանձին գյուղերով, ինչպես Սյունիքում էր, իրարից կտրված են եղել և պարզ պատկերացում չեն ունեցել իրենց պայքարի հռանկարի մասին:

3. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՎԵՐԵԱԲԸ

Շարժման ծավալումը և նոր համայնքների կազմակերպումը Գյուղացիական ապստամբութեան պարտու-

թիւնից հետո թոնդրակյան շարժման վայրէջքը երկար շտեմար չէր դարձնուի: X դարի կեսից այդ շարժումը նորից բռնեց վերելքի ուղին: Դրան նպաստեցին գյուղացիութեան ճորտացման պրոցեսի ու շահագործման ուժեղացումը և քաղաքային կյանքի զարգացման արագ թափը: Չնայելով այդ ուժեղացումը քաղաքային դասը, որի շահերը նույնպես բխվում էին տիրապետող ֆեոդալական դասակարգի շահերի հետ: Այդ ամենը պարարտ հող ստեղծեց թոնդրակյանների գործունեութեան համար, քանի որ նրանց շարժումը սվլյալ ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կարգերի դեմ մղվող պայքարի պիտանքը և ճանաչված ձևն էր:

Մատենագրական տեղեկութիւնները հաստատում են, որ X դ. երկրորդ կեսին և XI դ. սկզբին թոնդրակյանները Հայաստանի տարբեր գավառներում նոր համայնքներ էին կազմակերպել: Ուստի Գրիգոր Մաղիստրոսի և Արիստակես Լաստիվերցու, թոնդրակյանները համայնքներ են կազմակերպել հնուս քաղաքում, Մանանագի գավառի Կաշե, Աղյուս և Թուլայլ ավաններում, թափանցել են Խլաթի շրջանը և Հարք գավառը, մուտք են գործել Շիրակ և այլ վայրեր: Գրիգոր Նարեկացու վկայութեամբ, նրանք իրենց գործունեութիւնը ծավալել էին նաև Վասպուրականում և Մոկուում: Կողմնակի տեղեկութիւններ կան նաև այն մասին, որ թոնդրակյանները գործել են Սյունիքում և անդամ Աղվանից աշխարհում: Գրիգոր Մաղիստրոսի վկայութեամբ, Սմբատ Չարեհավանցուց հետո՝ X դ. երկրորդ և XI դ. առաջին կեսերին թոնդրակյան շարժման աչքի ընկնող առաջնորդներ են եղել Թորոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն և Ղազարը: Վերջին երկուսը Մաղիստրոսի ժամանակակիցներն են և գործել են XI դ. կեսին: Հիշյալ անձնավորութիւններից բացի, թոնդրակյան շարժման ղե-

կալարներ են հանդիսացել Հարթի Հակոբը, Մանանադիի Կունծիկը, Մովսէս Կճավա վանքի Մուշեղը և Շիրակի ներսեսը:

Թոնդրակյանների Եղույթը Հարթում

Թոնդրակյան համայնքներից մի քանիսը XI դ. սկզբին երկրի տարբեր գավառներում ծավալեցին աշխույժ գործունեություն: Այդպիսի գավառներից մեկը եղել է Հարթը: Արիստակես Լաստիվերցին պատմում է, որ Սարգիս կաթողիկոսի ժամանակ (992—1019), մոտավորապես XI դ. սկզբին, Հարթ գավառի Հակոբ եպիսկոպոսը շարունակ էր թոնդրակյաններին: Նա կրճատում էր կատարվող պատարագների քանակը, կարգալուծ անում հոգևորականների մի մասին, վերացնում զոհարարությունը, հայտարարելով, որ ով «ինքն իւրով անձամբն՝ որով մեղան և նովիմք շապաշխարեաց, նմա ոչ յիշատակք օգնեն և ոչ պատարագք»:

Աղբյուրները լուծում են այն մասին, թե Հարթի թոնդրակյանները բացի եկեղեցական մի շարք ծեսերի վերացումից և հոգևորականների կրճատումից, ուրիշ փնչ պահանջներ են առաջադրել և կենսագործել: Սակայն հայտնի է, որ նրանց գործունեությունը լայն արձագանք է գտել գավառի բնակչության մեջ և նրան համախմբել Հակոբի շուրջը:

Հարթի թոնդրակյանների գործունեությունը լուրջ անհանգրստություն է առաջ բերել իշխող դասակարգի մեջ: Հայոց Սարգիս կաթողիկոսը մարդիկ է ուղարկել Հարթ՝ քննելու թոնդրակյանների գործունեությունը և պատժելու նրանց, բայց ուղարկված մարդկանց ջանքերը ապարդյուն են անցել, որովհետև բնակչությունը պաշտպանում էր Հակոբին և նրա հետևորդներին:

Դրանից հետո կարնցի Ծալի անունով մի հոգևորական մտերմություն է հաստատում Հակոբի և մյուս թոնդրակյանների հետ, մտնում նրանց համայնքը, ծանոթանում թոնդրակյանների գործունեության մանրամասնություններին ու քարոզած գաղափարներին, և հաղորդում Սարգիս կաթողիկոսին: Վերջինս խաբեություն է սքաղցրական բանիւք» իր մոտ է կանչում Հակոբին, ձերբակալում, հրապարակով դատում, դեմքին աղվեսագորշմ խարանում և բանտարկում: Սակայն Հակոբին հաջողվում է գիշերը փախչել:

Հալածանքի են ենթարկվում նաև Հարթի մյուս թոնդրակյանները: Նրանց մի մասը հետապնդումներից զերծ մնալու նպատակով քաշվում է Հարթից ոչ շատ հեռու գտնվող Խլաթի լեռներն ու անտառները:

**ԹՈՆՈՂՐԱԿՅԱՆՆԵՐԻ
ԷՅՈՒՅԹԸ ՄԱՆԱՆԱԳ-
ՂԻՈՒՄ**

Թոնողրակյանների մղած պայքարի մի ուրիշ միջադեպ (դարձյալ XI դ. սկզբին) տեղի է ունեցել Մանանաղիի գավառում: Արիստակես Լաստիվերցին վկայում է, որ Մանանաղիի Շիրի բերդաքաղաքի բնակիչ Կոնծիկ արեղան այդ գավառի մի շարք գյուղերում տարածել էր թոնողրակյան գաղափարներ ու կազմակերպել համայնքներ: Նրան հաջողվել էր շարժման մեջ ընդգրկել մանր ազնվականուհիներ Հրանուշին, Կամարա և Ախնի քույրերին, վերջինների եղբայր Վրվեռին ու նրանց պատկանած Կաշե և Աղյուս գյուղերում կազմակերպել թոնողրակյան համայնքներ:

Մանանաղիի թոնողրակյանները սվիլի համարձակ գործողությունների են դիմում, քան Հարթինը: Նրանք Կաշե, Աղյուս գյուղերում քանդում են եկեղեցիները, հարձակվում գավառի սրբավայրերի և մենաստանների վրա, ավերում ու այդտեղից դուրս քշում միաբանության անդամներին: Արիստակես Լաստիվերցին խոսելով Մանանաղիի թոնողրակյանների գործողությունների մասին, դառնությամբ արձանագրում է՝ «գիսական կատաղութեամբն մոլեալ, ղեկեղեցիսն... խոպան դարձուցին», շատ վայրերում լռեց ժամերգությունը և վանքերը «յաւեր յանմարդի» դարձրին, կամ «Եւ յանդաստանացն՝ ուր և դիպօզ ժամ հանդիպէր նոցա, զփրկութիւն մերոյ զնշանն... խորտակէին»:

Նույն պատմագիրը վկայում է, որ Կաշե գյուղի թոնողրակյանները գարնանային մի դիշեր հարձակվում են Բաղմաղրյուրի Խաչ կոչված եկեղեցու վրա և հիմնահատակ կործանում այն: Կատարված դեպքի մասին հաղորդում են Արևմտյան Հայաստանի հոգեվոր պետ Սամվել Կախկոպոսին, որը մեծ թվով մարդկանց հետ դալիս է դեպքի վայրը: Նրա ծարղիկ հարձակվում են Կաշե, Աղյուս և այլ գյուղերի վրա, դուրս քշում բնակչությանը, հրկիղում նրանց տները և վեց հոգու, որոնք հանդիսանում էին թոնողրակյան համայնքների ակտիվ գործիչները և նրանց գաղափարների բարողիչները, ձերբակալում և տանում Զերմ կոչված գյուղարուղաքը: Այնտեղ նրանց հրապարակորեն դատում են և ազվեսադրոշմ խարանում դեմքերին:

Սակայն Սամվելի մարդկանց լի հաջողվել կասեցնել թոնողրակյանների գործունեությունը: Այդ երևում է նրանից, որ հաջորդ տարին բյուզանդական դատավոր Նվիան ղինված ջոկատներով գալիս է Մանանաղիի գավառ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, պատժում է թոնողրակ-

յաններին, ավերում նրանց տները և տանջանքի ու հալածանքի ենթարկում շատերին:

Յուրացիների նոր ելույթը

Հարթի և Մանանաղիի դեպքերի տարիներին. մոտավորապես 999—1002 թթ., գյուղացիների պայքարը ակտիվանում է նաև Սյունիքում: Յուր գյուղի բնակիչները, որոնց, X դ. առաջին քառորդում Տաթևի վանքի դեմ բարձրացրած ապստամբության պատճառով, դուրս էին քշել գյուղից, նույն դարի երկրորդ կեսին, օգտվելով վանքի ժամանակավոր թուլությունից, նրրից վերադառնում են Յուր և տիրում իրենց նախկին հողերին: Դարի վերջին տասնամյակներում վանքը ոտքի է կանգնում և կրկին ձեռնամուխ լինում իր կալվածքների ընդարձակման գործին: Բորբոքվում է մի նոր պայքար գյուղացիների և վանքի միջև: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, ցուրացիները նորից են հարձակվում վանքի վրա, հարուցում «մեծամեծ հալածումն եկեղեցւոյն» և «կրկին աւերել զվանսն»: Այդ պայքարի ժամանակ՝ հավանաբար 1001 թ., երբ վանահայր Հակոբ եպիսկոպոսը Բաղքից վերադառնալիս է լինում Տաթև, ցուրացիները հարձակվում են նրա վրա և սպանում հենց Յուրաձորում:

Հակոբ եպիսկոպոսի սպանությունից հետո վանքի վանահայր դարձած Գրիգոր եպիսկոպոսը (1001/2—1006) Սյունյաց վասակ թագավորից օգնություն է ստանում, ճնշում գյուղացիների ելույթը, երկրորդ անգամ քարուքանդ անում Յուրը և խլում գյուղացիների հողերը:

Յուրացիների այս ելույթը և Հարթի ու Մանանաղիի թոնդրակյանների ելույթները տեղի են ունեցել նույն ժամանակաշրջանում, XI դ. առաջին տասնամյակում: Թեև հաստատուն փաստեր չկան ցուրացիների այս վերջին դեպքը թոնդրակյան համայնքների գործունեության հետ կապելու, սակայն այն, որ այդ ելույթները տեղի են ունեցել համարյա միաժամանակ և ուղղված են եղել աշխարհիկ ու հատկապես հոգևոր ֆեոդալների դեմ, ցույց է տալիս, որ XI դ. սկզբներին Հայաստանում նորից սուր բնույթ է ընդունել դասակարգային պայքարը և հաճախակի են դարձել գյուղացիական ընդվզումները, որոնք մեծ մասամբ ղլխավորում էին թոնդրակյանները:

Ծարժանը մասնակցող խավերը

Դասակարգային պայքարի սրումը թոնդրակյան շարժման մեջ է ներքաշում ավելի մեծ թվով մարդկանց, որոնք պատկանում էին սոցիալական տարբեր խավերի: Սակայն շարժման հիմնա

Վան տարրը դյուզացիներն էին: Դրա համար էլ պատահական չէ, որ մեզ հայտնի թոնդրակիյան համայնքների մեծ մասը կազմակերպվել է գյուղերում՝ Թոնդրակում, Թուլայում, Կաշեում, Աղյուսում, Խլաթի լեռնային վայրերի ադարակներում և այլուր: Գրիգոր Մազիստրոսի վկայությամբ, առանձին շրջաններում թոնդրակյան համայնքների մեջ էին ընդգրկվել հազարավոր մարդիկ:

Թոնդրակյան շարժմանը մասնակցած երկրորդ տարրը կազմել է քաղաքային աղքատ բնակչությունը: Այդ մասին է վկայում թեկուզ այն, որ թոնդրակյան համայնքներ են կազմակերպվել քաղաքատիպ վայրերում, օրինակ, Խնուսում: Վերոհիշյալ երկու խավերը կազմել են թոնդրակյան շարժման կորիզը, հիմնական տարրը:

Աղբյուրները վկայում են, որ թոնդրակյան շարժմանը հարել են նաև ստորին հոգևորականները և մանր ազնվականները: Հոգևորականությունից ցածր խավը իր վրա էր կրում եկեղեցական գործերի ծանրությունը, բայց շնչին, բաժին էր ստանում եկեղեցական հարուստ եկամուտներից: Այդ պատճառով էլ գյուղացիական շարժումների ժամանակ այդ կարգի հոգևորականները մասնակցում էին շարժմանը և հաճախ դառնում շարժման ղեկավարներ ու գաղտնիարարներ: Մանանաղիի գավառի թոնդրակյանների կազմակերպիչը, թոնդրակյան գաղտնիարներին քարոզողն ու տարածողը եղել է Կունծիկ անունով արեղան, իսկ նրան այդ գաղտնիարները ուսուցանել է մի այլ արեղա՝ Աղվանից աշխարհից: Հարք գավառում կրոնական քարոզիչներն էին թոնդրակյան գաղտնիարներ տարածում բնակչության մեջ:

Մանր ազնվականությունից առանձին տարբեր նույնպես մասնակցել են թոնդրակյան շարժմանը, որովհետև խոշոր ֆեոդալները խլում էին նրանց իրավունքները, կրճատում նրանց կալվածքները, դրկում ինքնուրույնությունից: Նրանք բարյացակամ չէին արամադրված նաև վանքերի և բարձրաստիճան հոգևորականների նկատմամբ, քանի որ վերջիններս ընդարձակում էին իրենց կալվածքները նաև ի հաշիվ մանր ազնվականների ունեցվածքի:

Շարժմանը մասնակցած տարբեր խավերը միատեսակ ձրուսումներ և նպատակներ չեն ունեցել: Դյուզացիությունը և քաղաքային բնակչության ավելի ընչազուրկ տարրերը շահագրգռված էին ֆեոդալական շահագործման վերացման, դյուզացիներին ճորտությունից ազատելու և հողակտոր ձեռք բերելու գործում: Հոգևորականության ցածր խավը ձգտում էր վերացնել եկեղեցու

ներսում եղած աստիճանականութիւնն ու արտոնութիւնները, որպէսզի ինքն էլ հավասար բաժին ստանար եկեղեցու եկամուտներին: Մանր ազնվականութիւնն ուզում էր շարժումը օգտագործել իր դասային շահերը պաշտպանելու և խոշոր ֆեոդալների տոնձգութիւնները սանձահարելու համար: Սակայն այդ տարբեր շահերի մեջ կար ձի ընդհանուր բան, որ միավորում էր նրանց: Դա խոշոր ֆեոդալների դեմ մղվող պայքարի անհրաժեշտութիւնն էր:

Սոցիալական տարբեր խավերի մասնակցութիւնը թոնդրակյան շարժմանը ավելի լայն հասարակական-քաղաքական բնույթ տվեց նրան:

4. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շարժման ցուանքը. Սկզբնաղբյուրներում մանրամասն տեղեկութիւններ չկան թոնդրակյան շարժման քարոզած գաղափարների և կատարած գործերի մասին. պատմագիրները գիտակցաբար խուսափել են դրանից: Արիստարկես Լաստիվերցիւն դրում է, թե նրանց կատարած գործերը «անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել», որովհետև «ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է լսելօք» և նրանց կատարած գործերի ու քարոզած գաղափարների հիշատակումը «ի խողտանս ձգէ զլսողսն, և ի կատարումն գործոյն իսկ ածէ. վասն այսորիկ և ես խոյս ետու լայնմանէ»: Նույնը խոստովանում է նաև Գրիգոր Նարեկացին, հայտարարելով թե՛ «ամենևին նուազս ի յոքունց և սակաւ ի բազմաց գծագրեցի»: Սակայն եղած տեղեկութիւնները վկայում են, որ տարբեր սոցիալական խավերի մասնակցութիւնը թոնդրակյան շարժմանը առաջ է բերել տարբեր ուղղութիւններ, որոնք հիմնականում երկուսն են: Գրիգոր Մագիստրոսի խոստովանութեամբ՝ թոնդրակյանների մի մասը, «որք ի շարն կատարելագոյնք» էին և կարող էին ընդունել «զմահացու դեղն», քարոզում էին «իբրև անյուսութիւն ամենևին և անաստուածութեան իբրու զՍպիկուրեանցն», իսկ մյուսները քարոզում էին «քրիստոնէական աւանդութեամբ», բայց այն ևս «այլանդակ վմն կարգաց և կրօնից քրիստոնէից»:

Ուղղութիւններից առաջինը քարոզել է ավելի առաջադիմական գաղափարներ և գործել է ավելի հետևողական ու վճռական կերպով, ինչպես, օրինակ, Մանանաղիի թոնդրակյանները: Այս ուղղութիւնն արտահայտել է շարժմանը մասնակցած աշխատա-

վորական տարրերի՝ գյուղացիների և քաղաքի ընչազուրկ մարդկանց ձգտումներն ու նպատակները և հանդիսացել է շարժման առավել հեղափոխական թևը: Երկրորդ ուղղութիւնը քարոզել է ավելի լափավոր գյուղացիները, առաջադրել է ոչ արմատական-պահանջներ. այդ բանը երևում է Հարքի թոնդրակցականների գործունեութունից: Այս ուղղութիւնը արտահայտել է շարժմանը մասնակցած ոչ աշխատավորական տարրերի ձգտումները և հանդիսացել է այդ շարժման լափավոր, ուժեղ միտակերպ թևը:

Հոգու անմահութեան և հանդերձայլ կյանքի ժխտումը

Թոնդրակցականների պաշտօնաբարոյականության կյունաքարն են կազմել Քրիստոսի աստվածայնության, սուրբ Հոգու գոյութեան, հոգու անմահութեան և հանդերձայլ աշխարհի ժխտումը և այս աշխարհի կյանքը որպես մարդու համար միակ ունեւոր կյանքի ճանաչումը: Գրիգոր Մագիստրոսը և Գրիգոր Նարեկացին հաղորդում են, որ թոնդրակցականները Քրիստոսին աստվածային կարողութուն և աստվածային հատկութուններ չէին վերագրում, այլ համարում էին մահկանացու: Նրանք մերժում էին նաև հոգու անմահութեան հասկացողութունը: Այս մասին ամենից որոշակի գրում է ներսես Շնորհալիին: Թոնդրակցականները, նրա վկայութեամբ, ասել են՝ թե՛ աշխարհի բնութիւնը բնուած է ընդ մարմնոյն ի վերայ խաչին՝ կամ՝ առնուհետև կանխ բնութեանն Աստուծոյ զշարաբանս անէք, և զայս ասելով՝ զնոյն իսկ զԶօրն դաստուածութիւն և զՍրբոյ Հոգւոյն՝ ասէք քրեգունական դոլ մահուս:»

Հոգու անմահութեան չաղափարի ժխտումը թոնդրակցականներին բերել է այն համոզման, որ զորութունը շունչի նաև սուրբ Հոգին: Այս բոլորը ի վերջո հանգեցրել է այն բանին, որ նրանք մերժել են հանդերձայլ կյանքը, ինչպես էպիկուրյաններն ու սադոկեցիներն էին մերժում, և պաշտպանել այն համոզմունքը, որ մարդն ունի մի կյանք, այս աշխարհում անցկացրած կյանքը: Հոգու անմահութեան, Քրիստոսի աստվածայնութեան և հանդերձայլ կյանքի մասին թոնդրակցականների ունեցած հասկացողութունը բոլորովին տարբերվում է այդ նույն հարցերի մասին իրենց նախորդներին՝ պապիկյանների պաշտպանած տեսակետներից: Այդ հարցերում թոնդրակցականները մի քայլ առաջ էին գնացել և հակվում էին գեպի աշխարհը ճանաչելու մատերիալիստական ուղին:

Եկեղեցու և հոգևորականության ժխտումը

Թոնդրակյաններն ավելորդ են համարել սգեղեցին, նրա արարողությունները, հոգևորականությունը: Շարժման առավել արմատական ուղղությունը անվերապահորեն ժխտել է այդ ինստիտուտի անհրաժեշտությունը: Գրիգոր Նարեկացին վկայում է, որ թոնդրակյանները ժխտել են հոգևորականների ձեռնադրումը, հաղորդությունը, աղոթքը, մկրտությունը, եկեղեցական պսակը և այլ արարողություններ: Արիստակես Լաստիվերցին նշում է, որ նրանք «ղեկեղեցին և ղեկեղեցույ կարգաւորութիւն բնաւ ոչ ընդունէին», իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը, հաստատելով վերոհիշյալ տեղեկությունները, ավելացնում է, որ թոնդրակյանները եկեղեցական բոլոր արարողությունները համարել են ավելորդ և ստեղծված «վասն խաբելոյ ժողովրդեանն»:

Եկեղեցու և հոգևորականության ժխտումը բխում էր հոգու անմահության և հանդերձյալ կյանքի մերժումից, ինչպես և այն բանից, որ հոգևորականությունը հանդիսանում էր աշխատավոր քնակչությանը շահագործող կազմակերպություն: Նրա վերացումը կազատեք աշխատավորությանը մի շահագործող դասից ևս: Ժխտելով եկեղեցին և հոգևորականությունը, թոնդրակյանները մերժում էին նաև եկեղեցու և եկեղեցական օրդանների հաստատած վարձն ու կանոնը, նրանց ընդունած օրենքները: Գրիգոր Մագիստրոսը հաղորդում է, թե թոնդրակյանները ոչ մի օրենք չեն ճանաչել, «ոչ յաստուածայնոց և ոչ յեղելոց» և «ծաղր առնեն զհին և զնոր օրենս»: Այս վկայությունից երևում է, որ նրանք մերժել են թե կրոնական և թե աշխարհիկ այն օրենքները, որոնք պաշտպանել են իշխող դասակարգի շահերը: Սխալ է հալ պատմագիտության մեջ եղած այն կարծիքը, թե թոնդրակյանները մերժել են ամեն մի օրենք և նույնիսկ իշխանություն, պետություն: Նրանք ժխտել են ֆեոդալական դասակարգի ու նրա սպասարկու եկեղեցու հաստատած կարգն ու կանոնը, իսկ իրենց համայնքներում հաստատել են փրհնց օրենքները, իրենց կարգն ու կանոնը: Եկեղեցական արարողությունների, կրոնական հաստատությունների և մի շարք հասկացողությունների ժխտումը մարդուն դուրս էր բերում եկեղեցու ազդեցությունից, ներշնչում էր նրան համարձակություն իր գործողությունների մեջ, վստահություն իր ուժերի նկատմամբ:

Թոնդրակյան շարժման մասնակիցները վերոհիշյալ դադափարներին միատեսակ մոտեցում չեն ունեցել: Զափավոր ուղղությանը հարողները եկեղեցին ու եկեղեցական արարողություն-

ներն ու հոգևորականութեանը ամբողջութեամբ շին ժխտել: Նրանք կողմնակից են եղել եկեղեցու բարեփոխմանը, մի շարք ավելորդութիւններ ղեկառւումը, բայց անհրաժեշտ են համարել հոգեվորականների մի մասին սպասանել, ընդունել են մեղքը՝ որպէս կրոնական հանցագործություն և դրա հետ միասին՝ ազոթքի ու պատարագի անհրաժեշտութիւնը: Այս երևում է Հարք գաղափարները կրոնականների դործելակերպից: Դրան հակառակ՝ թոնդրական շարժման մյուս թերթ՝ ավելի արմատական ուղղութիւնը ամբողջութեամբ ժխտել է կրոնական այդ արարողութիւններն ու հաստատութիւնները:

Իրավահավասարութեան գաղափարը

Թոնդրականներն ունեցել են իրենց ուրույն հասկացողութիւնները մարդկանց փոխհարաբերութիւնների և հասարակական կյանքի առանձին հարցերի մասին: Նրանք քարոզել են մարդկանց իրավահավասարութեան գաղափարը և սաշտուպանել ունեցվածքային հավասարութեան սկզբունքը: Նրանք իրենց կազմակերպած համայնքներում վերացնում էին կրոնական կոչումները, աստիճանները, պատանդները արտոնութիւնները և համայնքի բոլոր անդամներին համարում էին հավասար իրավունքներ ունեցող անձնավորութիւններ: Գրիգոր Մազիստրոսի ասելով, թոնդրականներն իրենց գործերը վարում էին «անբայսկոպոսունս և անքահանայս», իսկ «Բանադի ճշմարտութեան» մեջ ասված է, թէ «քահանայ, եպիսկոպոս, վարդապետ, առաքնալ, առաջնորդ և ընտրեալ ոչ են մեծ կամ փոքր ի վերայ միմեանց, այլ են հարթ հաւասարս»:

Մարդկանց իրավահավասարութեան սկզբունքը թոնդրականներն ընդունում էին նաև կանանց նկատմամբ: Գրիգոր Նարեկացին վկայում է, որ նրանք մերժում էին եկեղեցական պատկեր և բարոցում էին ազատ ամուսնութիւն՝ սիրո սկզբունքի վրա, այսինքն ամուսնութեան հարցում կնոջը վերապահել են նույնպիսի ազատ բնութեան իրավունք, ինչպիսին կարող էր ունենալ սոցամայրը: Գրիգոր Մազիստրոսը հաղորդում է, որ թոնդրականները խտրութիւն չեն դնում տղամարդկանց ու կանանց միջև և այդ կապակցութեամբ մեղադրում է նրանց այն բանի համար, որ նրանք չեն սպասուանում կամ, ինչպէս ինքն է ասում, չեն պատվում ո՛չ աստվածային և ո՛չ էլ եղած այլ օրենքները:

Մարդկանց իրավահավասարութեան գաղափարի պաշտպանութիւնը թոնդրականների մոտ առնչվել է նաև ունեցվածքի հավասարութեան հասկացողութեան հետ: Այդպիսի գաղափարի

քարոզումը հավանաբար վերաբերել է առաջին հերթին անշարժ գույքին, հատկապես հողային ունեցվածքին, քանի որ շարժման հիմնական սարքը գյուղացիությունն էր, որ ձգտում էր վերջ տալ ֆեոդալական հողատիրությանը:

Թոնդրակյանն իրենց զաղափարների իրականացման նպատակով կազմակերպում էին համայնքներ: Այդ համայնքները առերևույթ հիշեցնում էին քրիստոնեական վաղ շրջանի համայնքները, որտեղ շին եղել հոգևորական աստիճաններ, եկեղեցական բարդ և շատերի համար անհասկանալի ծիսակատարություններ, եկեղեցական հիերարխիա, և համայնքի բոլոր անդամները միատեսակ պարտավորություններ ու հավասար իրավունքներ են ունեցել: Այդ դարձ էր դեպի վաղ շրջանի քրիստոնեական համայնքը, որ իր բնույթով առաջադիմական չէր և հանդիսանում էր շարժման կրոնական քողը: Սակայն այդպիսի զաղափարի քարոզումը թոնդրակյանների ձեռքին մի զենք էր պայքարելու շփացած հոգևորականության և եկեղեցական ավելորդ ծիսակատարությունների դեմ: Դա կազմակերպական այն ձևն էր, որի միջոցով թոնդրակյանները համալրում էին իրենց շարքերը և նախապատրաստում պայքարը ֆեոդալական կարգերի դեմ:

Միջնադարյան գյուղացիական շարժումների համար կրոնական գունավորումը պատմականորեն անխուսափելի է եղել. այդ բացատրվում է առհասարակ կրոնի և մասնավորապես քրիստոնեական եկեղեցու այն խոշոր ազդեցությունը և խաղացած դերով, որ նա ձեռք էր բերել հասարակական կյանքի համարյա բոլոր բնագավառներում: Ինչպես շատ երկրներում, այնպես էլ միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցին խոշորագույն կալվածատեր էր. նա իր ձեռքն էր վերցրել մտավոր ամբողջ կյանքը՝ դպրոցները, դիտությունը, իրավաբանությունն ու օրենսդրությունը և այդ բոլորը ենթարկել էր աստվածաբանությանը: Եվ այդ ամենը օգտագործվում էր ֆեոդալական կարգերի սրբազորման համար:

Կրոնի և կրոնական հաստատությունների այդպիսի մեծ ազդեցության պայմաններում միջնադարյան գյուղացիական շարժումները, այդ թվում և թոնդրակյան շարժումը, իրենց մղած պայքարում նույնպես պետք է օգտագործեին կրոնի ազդեցությունը և իրենց կազմակերպություններին ու դործունեությանը առաջին կրոնական գունավորում՝ ուղղելով այն առաջին հերթին պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Այդ անխուսափելի էր և անհրաժեշտ, որովհետև, ինչպես էնգելսն է ասում, «Տիրող հասարակական

Հարաբերութիւնների խնդիրը շոշափելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել սրբութիւնն այն շղարշը, որով սքողված էին այդ հարաբերութիւնները» և այդ պատճառով էլ «... յուրաքանչյուր պայքար ֆեոդալիզմի դեմ այն ժամանակ պետք է կրօնական զգեստավորում ընդուներ, ուղղվեր առաջին հերթին եկեղեցու դեմ»:

5. ԹՈՆԴՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՄԱՆ ԾՆՈՒՄԸ

Ծարժման նոր վերելքը

Մանանադիի և Հարք գավառների թոնդրակյան համայնքների ելույթներից հետո թեև շարժումը XI դ. առաջին քառորդում վայրէջք ապրեց, սակայն նույն դարի 20-ական թվականներից սկսած նոր ծավալ և թափ ստացավ: Հայաստանից հեռացած Հարքի թոնդրակյանների ղեկավար Հակոբը վերադարձավ հայրենիք և վերակսեց իր գործունեութիւնը ելաթի լեռներում ու անտառներում ապաստանած գյուղացիների մեջ, վերականգնվեցին Մանանադիի գավառի Կաշե և այլ գյուղերի ջախջախված թոնդրակյան համայնքները: Ասպարեզ ելան և ակտիվ գործունեութիւն ծավալեցին թոնդրակյան շարժման նոր կենտրոններ Թուլայլ ավանը և Խնուս քաղաքը: Թոնդրակյանների գործունեութիւնը աշխուժացավ Շիրակում: Ծարժումը ծավալվեց և տարածվեց նաև Հայաստանի այլ գավառներում:

Թոնդրակյան շարժման ծավալմանը զուգընթաց ավելի որոշակի դարձան նրանց ձգտումներն ու քարոզած գաղափարները, որոնք, կատարվեցու արտահայտութիւնը, ժողովրդի մեջ տարածվում էին այնպես, ինչպես քաղցկեղն է տարածվում հիվանդի մարմնի մեջ: Ծարժման նոր, հուժկու վերելքի մասին Գրիգոր Մագիստրոսը ահաբեկված տոնով գրել է, թե թոնդրակյանները «մրկեալ» և «պղտորեալ» վտակների նման ողողել էին երկիրը Սմբատ Զարեհավանցու գաղափարներով:

Թոնդրակյան համայնքների ցրումը Գյուղացիների և աշխատավորական մյուս խավերի ակտիվ գործունեութիւնը, թոնդրակյան շարժման համեմատաբար լայն տարածումը երկրի մի շարք նահանգներում անհանգստութիւն ու վախ են առաջ բերել շահագործող դասակարգի մեջ: Հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները միացած բյուզանդական իշխանութիւնների հետ, որոնց տիրապետութիւնն սակ էր գտնվում այդ ժամանակ Հայաստանի մեծագույն մասը, XI դարի 50-ական թվականների առաջին տարիներին ընդհանուր գրո՛ւ կազմակերպեցին

թոնդրակյանների դեմ: Այդ գործի դուրս անցավ հայ խոշոր ֆեոդալ և ժամանակի մտավորականության մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող Գրիգոր Մազիստրոսը: Նա 1049 թ. Բասենի ճակատամարտից հետո, երբ սելջուկ-թուրքերը շուրջ հինգ տարի դադարեցին Հայաստանի վրա արշավելուց, իր տրամադրության տակ եղած ղորքերը գործադրեց թոնդրակյանների դեմ՝ նրանց կենտրոններն ու համայնքները ոչնչացնելու համար:

Նրա շոկատները հարձակվեցին Խնուսի վրա: Դրանից հետո նրանք մտան Մանանդիի գավառը, քարուքանդ արեցին Թուլայլ և Կաշե ավանները և թոնդրակյան կազմակերպությունները ցրեցին: Այդ շոկատները ավելի դաժան դատաստան տեսան թոնդրակյան շարժման գլխավոր կենտրոնի՝ Թոնդրակ գյուղի հետ, որը հիմնահատակ կործանվեց: Այդ բոլորի մասին ինքը՝ Մազիստրոսն է տեղեկություններ հաղորդում, հայտարարելով, թե «հրամայեցաք տասյալիզ զհիմունսն հարկացն և հրձիգ առնել և զինքեանս հանել ի սահմանաց մերոց»:

Շարժման թուլացումը ու անկումը Գրիգոր Մազիստրոսի շոկատները թեև ծանր հարված հասցրին թոնդրակյան շարժմանը, բայց չկարողացան նրանց բոլոր կենտրոնները ի հայտ բերել և ոչնչացնել:

Այնուամենայնիվ թոնդրակյանների դեմ կիրառված այդ հալածանքներից հետո Հայաստանում նրանց շարժումն այլևս նոր վերելք չապրեց, այն թուլացավ և գնաց դեպի անկում: Սելջուկ-թուրքերի և մոնղոլական տիրապետության տարիներին քայքայվեց երկրի տնտեսությունը, անկում ապրեցին քաղաքները, ուժեղացավ տնտեսության փակ ընդթր, և ետ մղվեցին սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Այդ բոլորը առաջ բերեց հայ ժողովրդի մասսայական արտագաղթ իր բուն հայրենիքից: Այդպիսի իրադրությունը այլևս անհրաժեշտ պայմաններ չէր ընձեռում թոնդրակյան շարժման համար, և այդ է պատճառը, որ թոնդրակյանները հնոացյան ասպարեզից ու տեղի տվեցին դասակարգային պայքարի այլ ձևերի:

Թոնդրակյան շարժման նշանակությունը

պատմադեռնոր դեռևս XIX դ. վերջերից այդ շարժումը ներկայացրել են որպես լուկ կրոնական, հասարակական արժեքից զուրկ և լուսավոր շող շունեցող մի շարժում՝ այն էլ գրսից ներմուծված

հայ իրականության մեջ, նրանք գտնում են, որ թոնդրակյանները եղել են «հին աշխարհի ճշմարիտ ոչնչականներ», այսինքն՝ նիհիլիստներ և նրանց քարոզած գաղափարները շին եղել հայ մտքի «արտարերուծություն»:

Պատմագիտների և բանասերների մի այլ խումբ թեև առաջինների նման շարժման մեջ չի տեսնում դասակարգային պայքար, սոցիալ-տնտեսական բուլանդակություն, բայց նշում է նրա առաջադիմական էությունը հայ հասարակական մտքի զարգացման համար և այն գնահատում է որպես հայ հասարակական կյանքի կարևոր երևույթ:

Սովետահայ պատմագիտությունն ու բանասիրությունը ցույց տվեցին, թե որքան անհիմն է թոնդրակյան շարժմանը տրված կղերա-բուրժուական պատմագետների գնահատականը, վեր հանեցին այդ շարժման կարևոր նշանակությունը և դերը ոչ միայն հասարակական մտքի պատմության, այլև միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու դրա հետ կապված դասակարգային պայքարի համար: Իրոք, թոնդրակյան շարժումը, առաջանալով IX—XI դդ. որպես Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետևանք, հանդիսացել է հայ աշխատավոր բնակչության կողմից ֆեոդալական կարգերի դեմ ուղղված պայքարի ձևերից մեկը: Այդ շարժումը հաստատում է Հայաստանում IX—XI դդ. ծավալված դասակարգային պայքարի սուր բնույթը և ժխտում կղերա-բուրժուական պատմագետների այն պնդումը, թե հայ իրականության մեջ միջին դարերում դասակարգային պայքար զոյություն չի ունեցել: Թոնդրակյան շարժումը սոցորված է եղել իր ժամանակի առաջադիմական գաղափարներով և գլխավորել է ֆեոդալական կարգերի դեմ աշխատավոր բնակչության մղած պայքարը: Այն դրսևորվել է որպես միջնադարյան Հայաստանի հասարակական կյանքի ամենապրոգրեսիվ և հեղափոխական էրևույթ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԷՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ

Սելջուկյան առաջին Սելջուկ-թուրքական ցեղերը մինչև XI դարը ավանքները և սկիզբն ապրում էին Միջին Ասիայում: Բասենի ճակատա- նրանք, լինելով գերազանցապես խաշնա- մարտը բաժ և քոչվորական կյանք վարող ցեղեր, նոր արոտավայրեր գտնելու համար հաճախ տեղից տեղ էին փոխադրվում: Նրանց ցեղապետներ Չակիրը և Տուղրիլ Բեկը նույն դարի 30-ական թվականներին իրենց հն- թարեկեցին ամբողջ Պարսկաստանը և հիմք դրեցին սելջուկյան մեծ պետությունը: Դրանից հետո սելջուկները արշավանքներ կազմա- կերպեցին դեպի Միջագետք ու Անդրկովկաս: Արդ արշավանքների ժամանակ էլ մտան Հայաստան: Հայաստանի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում դեռևս իրենց դոյուքությունը պահպանած հայկա- կան մանր թագավորությունները չկարողացան դիմադրել սելջուկ- թուրքերի արշավանքներին, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը իր տիրապետության տակ եղած հայկական հողերից տեղահան էր արել և կայսրության այլ շրջանների քնել հայկական ռազմական ուժերը: Երկիրն անպաշտպան էր մնացել սելջուկյան ասպատակող հորդաներից:

1048 թվականին սելջուկ-թուրքերը, Գթլմուշի և Իբրահիմ Յանայի գլխավորությամբ, սկսեցին իրենց առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան: Նրանք Ատրպատականից հոռի և Սալմաստի վրայով մտան Հայաստան և, ասպատակելով ու կողոպտելով իրենց ճանապարհին ընկած շրջանները, անցան Բերկրի և այնտեղից էլ վանա բժի հյուսիսային ափերով շարժվեցին դեպի Մանազ- կերտի դաշտը: Այնտեղ նրանք բաժանվեցին մի քանի խմբերի,

շարժվեցին դեպի Բասեն, Կարին, Տալք, Սպեր, Արշարունիք և Տարոն: Սելջուկ-թուրքերը բազմաթիվ ավաններ ու գյուղեր ավերեցին, շատ մարդկանց սրի ճարակ դարձրին և հարուստ ավարով ու բազմաքանակ գերիներով վերադարձան Պարսկաստան: Հաջորդ տարի՝ 1049 թ. սեպտեմբերին նրանք նույն գորավարների գլխավորությամբ և նույն ճանապարհով երկրորդ անգամ արշավեցին դեպի Հայաստան: Սելջուկները Մանանաղիի գավառի Սմբատաքերդ լեռան մոտ, ուր ապաստանել էր ժողովուրդը, կոտորեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանց՝ շինայելով ծերերին, կանանց և երեխաներին: Նրանք գրավեցին ու հիմնահատակ կործանեցին հուշակալուր Արծն քաղաքը, կողոպտեցին նրա հարստությունը և սրի քաշեցին բազմահազար բնակչությանը: Արիստակես Լաստիվերցին Արծնի մասին պատմում է՝ «Մտին իբրև հնձողք թճոյ ագարակի, և սուր առն ի վերայ եղեալ հնձեցին մինչև անշատեցաւ ի կենդանույ քաղաքաւ: Նրանք հանկարծակի հարձակվեցին նաև Կարս քաղաքի վրա և մեծ կոտորածի ու կողոպուտի մատնեցին բնակչությանը: Այդպես վարվեցին նաև Հայաստանի այլ քաղաքների ու գյուղերի հետ:

Բյուզանդական կայսրությունը լիորձեց կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Այդ նպատակով, նույն 1049 թ. Անիի կառավարիչ Կամենասը, Վասպուրականի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարը և հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ Գրիգոր Մագիստրոսը, վրաց կիսարիտ իշխանի հետ միասին, իրենց զորքերով Բասենի դաշտում ճակատամարտ տվեցին սելջուկ-թուրքերին: Սակայն ճակատամարտի դաշտից Ահարոն Բուլղարի ջոկատների դուրս գալու պատճառով բյուզանդական զորքերը պարտվեցին և ցաք ու ցրիվ եղան, իսկ սելջուկները մեծ ռազմավարով նորից վերադարձան Պարսկաստան:

Բյուզանդիայի նոր քաղաքականությունը Հայաստանում

Կայսրությունը անպաշտպան էր թողել Հայաստանը: Դա հայերի մեջ առաջ էր բերել ատելություն և թշնամանք դեպի Բյուզանդիան: 1049 թվականից սկսած Բյուզանդիան որոշ շափով թեթևացրեց հարկերը, ապա երկրի առանձին մասերում նշանակեց հայ կառավարիչներ և հայ խոշոր ֆեոդալներից ոմանց թույլ տվեց վերադառնալ Հայաստան: Այնուհետև սկսեց ավելի համբերատար քաղաքականություն վարել նաև կրոնա-գավառաբանական հարցերում:

Բյուզանդական կայսրության այդ նոր քաղաքականության նպատակն էր՝ մեղմացնել հայերի թշնամանքը իր նկատմամբ և

ստանալ նրանց օժանդակութիւնը սեւչուկ-թուրքերի դեմ պայ-
քարելու, նրանց արշավանքները կասեցնելու համար:

Սեւչուկյան երրորդ արշավանքը և Մա- նազկերտի պաշտ- պանությունը

Սեւչուկ-թուրքերի արշավանքները վեր-
սկսվեցին 1054 թ.: Այս անգամ արշավան-
քը գլխավորում էր անձամբ Տուղրիլ բեկը՝
սեւչուկյան պետութեան ղեկավարը: Սեւչուկ-
յան զորքերը նախորդ արշավանքների ճա-
նապարհներով մտան Հայաստան, Բայց այս անգամ նրանք որոշ
տեղերում հանդիպեցին լուրջ դիմադրութեան: Տուղրիլը ձգտում
էր գրավել Կարին քաղաքը, սակայն հանդիպեց դիմադրութեան և
ետ քաշվեց: Այնուհետև փորձեց հարձակվել Կարս քաղաքի վրա:
Բայց Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի զորքերը արժանի հար-
ված հաջորին սեւչուկներին և ետ շարժեցին նրանց:

Կարսի վրա կառարված հարձակման ժամանակ Քաթուլ
անունով մի հայ զինվորական մահացու հարվածով վիրավորել
էր Տուղրիլի բարեկամ սեւչուկ մի երիտասարդի, բայց ինքն էլ
գերի էր ընկել: Տուղրիլը իր մոտ կանչելով Քաթուլին, նրան
ասում է, որ նթե սեւչուկ երիտասարդը մեռնի, ապա իրեն՝ Քա-
թուլին կգլխատեն, իսկ եթե ապրի՝ ազատ կարձակեն: Քաթուլը
համարձակորեն պատասխանում է, որ եթե հարվածը իմն է, ապա
երիտասարդը պիտի մեռնի: Հայ մարտիկի այդ վճռական պա-
տասխանը իր հայրենիքի պաշտպանութեան համար ոտքի ելած
մարդու անձնազոհութեան և նվիրվածութեան ապացույց էր:

Տուղրիլի զորքերը ասպատակած շրջաններից ետ վերադառ-
նալիս պաշարեցին Մանազկերտը: Քաղաքի բնակչութիւնը նախօ-
րոք ամբացրել էր պարիսպները, մեծ քանակութեամբ սննդա-
մթերք ամբարել և սպարաստ էր պաշտպանելու իր քաղաքը:
Տուղրիլը քաղաքի դեմ հանեց բարաններ, հրամայեց անցք փորել
գետնի տակով և ներխուժել քաղաք: Սակայն այդ բոլոր ձեռնար-
կումներն էլ խափանվեցին քաղաքացիների հերոսական շնքերի
շնորհիվ:

Արիստակես լաստիվերցին պատմում է, որ սեւչուկները քա-
ղաքի պարսպին մոտեցրին հարվածներից պաշտպանված մի
հսկա բաբան, որի նետած քարերից մեկը արդեն փլվածք էր
առաջացրել պարսպում: Քաղաքի բնակիչներից մեկը, որին պատ-
մագիրները «փռանգ» են անվանել, հանձն է առնում ոչնչացնել
թշնամու այդ ահավոր մեքենան: Նա մարտի ընդմիջման պահին
վերցնում է նավթով լցված շշեր և ձևուցնելով, թե բնակչութեան
է գնում, ձին քշում է դեպի բաբանը. մոտենալով մեքենային,

լցնում է նավթը նրա վրա ու հրկիզում: Մինչև սելջուկները գլխի են բնկնում, փոսնդը ասպանդակում է ձին և սլանում դեպի քաղաք: Լաստիվերցին վկայում է, որ պաշտպանվողներին օժանդակել է թշնամու բանակում եղած և Տուզրիլի նախատեսած գործողություններին իրազեկ մի անձնավորություն: Նա հաճախ նամակով, որ կապում էր նետին և արձակում պարսպից ներս, տեղեկացրել է մանազկերտցիներին, թե այդ կամ հաշորդ օրը սելջուկները որ ուզուլթյամբ ինչ գործողություններ են ձեռնարկելու: Մանազկերտցիների հերոսական և համառ դիմադրությունը ընկճում է սելջուկներին: Նրանք, շուրջ մի ամիս քաղաքը պաշարելուց հետո, ամոթահար հեռանում են Մանազկերտից:

Սելջուկները Մանազկերտում կրած պարտության վրեժը լուծում են հայկական մյուս քաղաքներից և գյուղերից, ավերում են Արծկե, Քերկրի քաղաքներն ու այլ բնակավայրեր, և բազմաքանակ գերիներով հեռանում Հայաստանից: Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, որ ավարառության և հետախուզական բնույթ էին կրում, ծանր հարված հասցրին Հայաստանին: Արիստակես Լաստիվերցին այսպես է ավարտում իր խոսքը սելջուկ-թուրքերի շարագործությունների մասին. «... քաղաքներն ավերվեցին, տները հրկիզվեցին, ապարանքներն ու արքունաշեն սրահները մոխրակույտի վերածվեցին»:

Սելջուկ-թուրքերի կատարած ավերածությունները Հայաստանում առաջ բերեցին բնակչության մասսայական արտագաղթ և թուլացրին Հայաստանը՝ անսպաշտպան դարձնելով սելջուկյան հետագա արշավանքների հանդեպ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎԱՌՈՒՄԸ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լոռու, Սյունիքի և Արարատյան դաշտի գրավումը

Սելջուկ-թուրքերը շուրջ տասը տարի դարեցրին իրենց արշավանքները դեպի Հայաստան: Սակայն ոչ Բյուզանդական կայսրությունը, ոչ էլ հայկական թագավորությունները այդ ժամանակամիջոցը շոգտագործեցին երկրի պաշտպանությունը ամրացնելու և սելջուկյան հետագա հարձակումները ետ մղելու համար:

Այդ արշավանքները վերսկսվեցին Տուզրիլ բեկի մահից հետո, երբ սելջուկյան պետության գլուխ էր անցել նրա եղբորորդին՝ Ալի-Ասլանը (1063—1072): Սա 1064 թ. մեծ բանակով արշավեց Հայաստան: Նրա զորքերը, իսկ զորքերի հսկից կրնկակոխ նա՝ սելջուկ ցեղերը՝ իրենց անասունների հոտերով, նախ մտան Աղ-

վանք, ապա Կուր գետի հովտով անցան Արևելյան Վրաստան և այնտեղից Գուգարքի վրայով արշավեցին դեպի Հայաստան, Ալի-Ասլանի զորքերը առաջին հերթին գրավեցին Լոռին: Այնտեղի հայկական թագավորությունը հպատակություն հայտնեց Ալի-Ասլանին և պահպանեց իր գոյությունը: Լոռուց թշնամու բանակը իջավ դեպի Շիրակ և պաշարեց Անին: Սելջուկ-թուրքերը շուրջ մի շաբաթ իզուր փորձում էին գրավել քաղաքը: Հույսերը կտրած, նրանք դադարեցնում են պաշարումը և պատրաստվում հեռանալու: Այդ նույն ժամանակ բյուզանդական զորքից թողնում են արտաքին պարսպի պաշտպանությունը և քաշվում միջնաբերդ: Քաղաքի անգնն բնակչությունը բողոք է բարձրացնում բյուզանդական զորքերի դեմ: Հակառակորդը, օգտվելով քաղաքում ստեղծված շփոթությունից, վերսկսում է հարձակումը և գրավում Անին:

Ալի-Ասլանը Անին գրավելուց հետո, այն իր շրջակայքով հանձնեց Գանձակի Շեդադյան էմիր Փաղլունին, որն իր զորքերով օգնում էր սելջուկ-թուրքերին, իսկ սուլթն Անիի կառավարիչ նշանակեց իր թոռ Մանուչեին՝ Դվինի Արուսվար էմիրի որդուն:

Սելջուկ-թուրքերը նույն թվականին գրավեցին նաև Արարատյան դաշտը և Սյունիքը: Սյունյաց հայկական թագավորությունը, որի զուխ այդ ժամանակ կանգնած էր Գրիգոր I-ը, դիմադրություն ցույց չտվեց՝ հայտնելով իր հնազանդությունը Ալի-Ասլանին, և պահպանեց իր թագավորությունը: Կարսի հայոց թագավոր Գափկ Աբասյանը, իր երկիրը ասպատակությունից զերծ պահելու համար, նույնպես ընդունեց Ալի-Ասլանի առաջարկությունը և հնազանդվեց նրան:

Այսպիսով, 1064 թ. արշավանքի ժամանակ սելջուկ-թուրքերին հաջողվեց նվաճել Հայաստանի հյուսիսային նահանգները՝ Լոռին, Սյունիքը, Արարատյան դաշտը և Հայաստանի հարևան երկրները՝ Աղվանքն ու Վրաստանի արևելյան շրջանները: Ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար այդ վայրերը ներխուժեցին ու բնակություն հաստատեցին նաև սելջուկյան ցեղերը:

Մանազկերտի նակատամարտը և արողջ Հայաստանի նվաճումը
Հայաստանի հյուսիսային մասերը գրավելուց հետո սելջուկ-թուրքերը 1070 թ. արշավեցին դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները, գրավեցին Քաղբևանդը, իջան դեպի Վասպուրական, արշավեցին Մանազկերտի վրա, գրավեցին և քարուքանդ արեցին քաղաքը:

Այդ ժամանակ Բյուզանդիան մի մեծ բանակ ուղարկեց սելջուկների դեմ: Սկզբնական շրջանում բյուզանդացիներին հաջողվեց նեղել սելջուկներին և նույնիսկ ետ վերցնել ավերված Մանազկերտ քաղաքը: 1071 թվականին Մանազկերտի մոտ Դիոզենես IV կայսեր և Ալփ-Ասլանի զորքերի միջև տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Կովի դաշտում բյուզանդական առանձին զորամասեր և հայկական շոկատները ցուցաբերեցին արիության և անձնագոհություն, բայց բյուզանդական մի քանի զորավարներ, որոնք անբարյացակամ էին դեպի կայսրը, դավաճանաբար լքեցին մարտի դաշտը և այդպիսով նպաստեցին սելջուկների հաղթանակին:

Մանազկերտի ճակատամարտը վերջացավ բյուզանդացիների լիակատար պարտությունը: 1073—1074 թվականներին բյուզանդական մի այլ կայսր՝ Միքայել VII Դուկասը թեև փորձեց ետ մղել սելջուկ-թուրքերին, բայց նորից պարտություն կրեց և հարկադրված նոր հաշտություն կնքեց Ալփ-Ասլանի հաջորդ Մելիք-շահի (1072—1092) հետ, ճանաչեց նրա գերիշխանությունը ամբողջ Աերծավոր Արևելքի, ինչպես և Հայաստանի վրա:

Մելիք-շահի իշխանության առաջին տարիներին սելջուկյան արշավանքներն ավարտվեցին: Այդ լայնածավալ պետության ներսում ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ դրություն: Երկրի ամբողջ կառավարումը՝ տեղական վարչական պաշտոնները, դատավարությունը, հարկահավաքումը և այլն, անցան սելջուկների ձեռքը: Միայն մի քանի դավառներում՝ Լոռիում, Սյունիքում և Հայաստանի հարավային լեռնային վայրերում, ուր հայ ֆեոդալները կարողացել էին պահպանել իրենց դոյությունը, քաղաքական-վարչական իշխանությունը գեռես հայերի ձեռքին էր: Սելջուկները բնակչության վրա մեծ հարկեր դրեցին, որոնք առանձնապես ծանր էին գյուղացիների համար: Նրանց ճորտացման պրոցեսը կասեցվեց. գյուղացիները տեղափոխման իրավունք ստացան, որովհետև սելջուկները, վաչկատուն անասնապահ ցեղեր լինելով, շահապրգոված չէին նրանց հողին ամրացնելու գործում, բայց գյուղացիների վիճակը ավելի ծանրացավ. նրանք կորցրին ունեցվածքի և անձի ապահովությունը: Սելջուկները խլեցին հայ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածքները, նրանց դուրս բերեցին երկրից կամ ոչնչացրին, իսկ խլված հողերը հանձնեցին իրենց զինվորականներին ու պաշտոնյաներին:

Մելիք-շահից հետո սելջուկյան պետության ներսում սկիզբ առան խռովություններ և դահակալական կոիվներ: Սելջուկ շատ պաշտոնյաներ ու ցեղապետներ, հաստատվելով նվաճված երկրը-

ներում, սկսեցին ժառանգ կենտրոնական իշխանության դեմ, հատկապես Մուհամեդ Տաբարիի (1104—1118) ժամանակ ու նրանից հետո սելջուկյան ընդարձակ պետությունը տրոհեցին բազմաթիվ մանր իշխանությունների:

Սելջուկյան պետության քայքայման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրա մեջ կային բազմաթիվ ժողովուրդներ, ցեղախմբեր և ցեղեր, որոնք գտնվում էին զարգացման տարբեր աստիճանի վրա և միավորված էին մի պետության մեջ ոչ թե տնտեսական ու կուլտուրական կապերի անհրաժեշտություններ, շահերի շնորհանքությամբ, այլ՝ բռնի ուժի, հաջող ռազմական գործողությունների միջոցով: Եվ բավական էր, որ այդ ուժը մի պահ թուլանար, որպեսզի պետությունը փլվեր նույնպիսի արագություններ, ինչպիսի արագությամբ ստեղծվել էր:

Հայկական իշխանությունների վերականգնումը

Սելջուկյան գերիշխանության թուլացման հետևանքով հայկական թագավորությունները լռելիւ ու Սյունիքում իրենց անկախ հայտարարեցին:

Լռելի թագավորությունն այլ ժամանակ ընդգրկում էր Գուգարք նահանգի արևելյան մասերը (Զորագետ-Տաշիրը), սրանցից հյուսիս ընկած շրջանները, Ուտիքի արևմտյան մասերը և այլ գավառներ: Այդտեղ իշխանության գլուխ կանգնած էին Կյուրիկեի որդիները՝ Դավիթն ու Արասը:

Ընդարձակ տերիտորիա էր ընդգրկում նաև Սյունյաց կամ Կապանի թագավորությունը: Նա իր սահմաններում պարփակել էր այն շրջանները, որոնք հիմա հայտնի են Զանգեզուր անունով: Մելիք-շահի ժամանակ Սյունիքում թագավորում էր Աննքերիմը (Գրիգորի կնոջ Եղբայրը): Աննքերիմին հաջորդում է նրա որդին՝ Գրիգոր II-ը, որը և իր թագավորությունը հայտարարում է անկախ:

Բացի հայկական հիշյալ երկու թագավորությունից, XI դ. վերջերին և XII-ի սկզբներին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան և հարավային լեռնային վայրերում իրենց գոյությունը պահպանում էին և ինքնավար կյանք էին վարում առանձին հայկական ֆեոդալական իշխանություններ: Օրինակ, սլաւոնական աղբյուրներում հիշատակություն կա Արցախ նահանգի Խաչենի իշխանության, Ռշտունիքում՝ Ամյուկ բերդի շրջակայքում և Աղթամար կղզում ապավինած Արծրունիների մնացորդների, Սասունում, Մոկաց լեռնային վայրերում և այլ տեղերի իշխանությունների մասին: Այդ բոլորի մեջ աչքի էր ընկնում Սասնո իշխանությունը, որի

գլուխ էին կանգնած՝ սկզբում Թոռնիկ իշխանը, իսկ հետո նրա որդիները։ Չորրորդաները և Վասակը։ Թոռնիկի իշխանությունը, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, կարող էր ազալի դաշտ դուրս բերել մի քանի տասնյակ հազար հետևակ և հեծյալ զորք։

Հայկական վերահիշյալ իշխանությունները բաժան-բաժան և թույլ լինելու հետևանքով ի վիճակի չեղան Հայաստանի կյանքում լուրջ քաղաքական դեր խաղալ և ժամանակի ընթացքում կուզվնացին շրջակայքի ավելի ուժեղ սելջուկյան էմիրություններին։

Էմիրությունների առաջացումը Հա- յաստանում

Հայաստանում առաջացան նաև սելջուկ-թուրքական և այլ օտար իշխանություններ, որոնք մեկ ընդհանուր անունով կոչվում էին էմիրություններ։ Դրանցից մեկը Նեղադյան էմիրությունն էր, որ տարածվում էր Արարատյան դաշտում և Շիրակում՝ կենտրոն ունենալով Դվինն ու Անին։ Այս էմիրության հիմնադիրն էր Գանձակի էմիր Փաղունը, որը ծագում էր քրդական մի ցեղից։ XI դարի առաջին կեսին, Հովհաննես-Սմբատի օրոք, նա դրավել էր Դվինը և հանձնել իր որդի Արուստվադին, որն ամուսնացել էր Բագրատունի թագավոր Աշոտ IV-ի դստեր հետ։

Մյուս խոշոր էմիրությունը Շահարմենների էմիրությունն էր։ Այս իշխանությունը կազմակերպվեց XII դ. առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում։ Նրա գլուխ անցավ Սուքման ալ-Կուտբի անունով մի անձնավորություն։ Այս էմիրության մեջ էին մտնում Մանազկերտի, Խլաթի, Տարոնի, Խնուսի, Բազրեանզի գավառները և Բարձր Հայքի, Վասպուրականի մի շարք շրջաններ։ Նրա կենտրոններն էին Մանուկերտ և Խլաթ քաղաքները։ Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում հիշյալ էմիրություններից բացի, կազմակերպվեցին նաև Կարինի Սալգուխյան և Կարսի էմիրությունները։

Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ևս առաջացան զանազան էմիրություններ, օրինակ, Գանձակի կամ Փահլևանյան էմիրությունը, որի մեջ, Աղվանքից բացի, մտնում էին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները՝ Արցախը, Սյունիքի հյուսիսային գավառները, Սևանա լճի արևելյան ափերը և այլն։ Այս էմիրությունը XIII դ. առաջին կեսին անդրկովկասյան երկրների ուժեղագույն իշխանություններից մեկն էր և հայկական թագավորությունների ամենավտանգավոր թշնամին։ Հայաստանի հարավային սահմանադիրն ստեղծվել էր Օրդուխյան էմիրությունը, որի մեջ էին մտնում հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհի և Վասպուրա-

կանի հարավային մասերը: Օրդուվսյան էմիրության կենտրոններն էին Հասան-Քեֆը և Մերդինը: Հայաստանի արևմտյան մասերում առաջացել էր Գանիշմանների էմիրությունը, որն ընդգրկում էր Փոքր Ասիայի արևելյան գավառները և Հայաստանի արևմտյան շրջանները՝ Ծրզնկայի, Կամախի հողերը և այլն:

XII դարի սկզբից առաջացած վերոհիշյալ էմիրություններին ենթակա բնակչության մեծ մասը, հատկապես Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում, հայեր էին: Հայ բնակչությունը ենթարկվում էր ծանր հարկադրումների և զանազան կեղեքումների ու հալածանքների: Իյդ էմիրությունների հենարանն էին սելջուկ-թուրքական ցեղերը, որոնք ներխուժել էին հայկական հողերը և հաստատվել այնտեղ:

**ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԷՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ
ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ**

**1. ՀԱՅ ՈՒ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ**

**Հայերի վիճակը
էմիրություններում**

XII դարում Հայաստանում առաջացած օտար իշխանությունները, որոնք իրար նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված և

հաճախ բախվում էին ինչպես իրար, այնպես էլ հայկական թագավորությունների հետ, հայ ժողովրդի համար ստեղծել էին ծանր կացություն: Վարդան Արևելացին վկայում է, որ Օրդուխյան, Շեղադյան և Գանձակի էմիրությունների միջև տեղի ունեցած բախումների ժամանակ ամենաժանր հարվածը հասնում էր հայ ժողովրդին: Ոտնատակ էին լինում նրա մշակված արտերն ու այգիները, կողոպտվում էր նրա ունեցվածքը, ավերվում ու հրկիզվում էին գյուղերն ու քաղաքները, գերություն ու ստրկության էին քրջվում հազարավոր մարդիկ: Էմիրություններում բնակչությունը ենթարկվում էր ծանր հարկադրման և կրոնական հալածանքների:

Էմիրությունները սելջուկյան կենտրոնական իշխանության նման հետամուտ էին հայկական ազնվականության ոչնչացմանը և նրանց կալվածքների գրավմանը: Իսկ սելջուկ ցեղերի թափառումները (իրենց անասուններով) կատարյալ շարիք էին դարձել ժողովրդի համար և մեծ վնաս էին հասցնում երկրագործությանը:

**Հայկական ուժերի
համախմբումը Վրաստանի շուրջը**

Ստեղծված դրությունը դժոհություն և զայրույթ էր առաջացնում հայերի մեջ և նրանց ոտքի հանում էմիրությունների դեմ: Այդ պայքարն ավելի իրական հիմքերի վրա

գրվեց XII դ. առաջին քառորդից, երբ եղբայրական վրաց ժողովուրդը նույնպես ոտքի ելավ իր հայրենիքից սելջուկ-թուրքական առպատակողներին դուրս քշելու համար:

Վրաստանի հզորացումը մեծ հույս ներշնչեց էմիրութիւննե-
րի լծի տակ տառապող հայ ժողովրդին: Նա վրացական պետու-
թյան հզորացման մեջ էր տեսնում այն ուժը, որի օգնութեամբ
կազատագրվեր օտարի լծից և սելջուկ-թուրքական ասպատակու-
թիւններէրից: Այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի համարյա բոլոր
խավերն իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի Վրաստան և ընդհա-
նուր թշնամու դիմ մղված պայքարում, ինչպես հայկական հողե-
րի վրա, այնպես էլ այլ վայրերում, մեծ աջակցութիւն ցույց տա-
լիս վրացական բանակին: Գեռևս Դավիթ IV-ի թագավորութեան
առաջին տարիներին սելջուկներից հալածված հայկական ֆեոդա-
լական և զինվորական տարրերը, ինչպես հաղորդում է Մատթեոս
Ուռհայեցիին, անցան Վրաստան և մտան վրացական բանակի շար-
քերը: Վրաստան գնացին նաև հայ բնակչութեան մեծ զանգված-
ներ, որոնց նկատմամբ Դավիթ IV-ը բարյացակամ վերաբերմունք
էր ցուցաբերում:

Վրաստան տեղափոխված հայերից՝ վրացական բանակում
օտեղծվեցին հայկական ջոկատներ, որոնց թիվը գնալով մեծա-
նում էր և նրանց հրամանատարները դառնում էին հայ իշխաննե-
րը: Այդ հրամանատարներից ոմանք սկսեցին խոշոր դեր կատա-
րել վրաց բանակում: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդպիսի-
ներից հիշատակվում է հատկապես Սարգիս Զաքարյանը:

Լեռերկովկասյան ժողովուրդների միջև ստեղծվեց ամուր դա-
շինք, որով շահագործված էին թե՛ վրացիները և թե՛ հայերը:
Ստեղծված իրադրութիւնն անհրաժեշտ էր դարձնում հայերի և
վրացիների սերտ համագործակցութիւնը, որի արդյունավետու-
թիւնը երկու ժողովուրդների համար էլ ապացուցված էր դարերի
պատմութեամբ:

Լոռիի միացումը Վրաստանին և պայքարը Աճիի համար

Հայերի և վրացիների համագործակցութիւ-
նը հայկական հողերի ազատագրման հա-
մար առաջին հերթին կենսագործվեց Վրաս-
տանին սահմանակից Հայաստանի հյուսի-
սային մասերում: Դեռ 1110 թ. ալատագրվել
էին Կյուրիկյան թագավորութեան հին մայրաքաղաք Շամշուղեն և
Սոմխեթի մի շարք բերդեր, 1118 թ. Լոռի բերդաքաղաքը և Լեզա-
րակը, իսկ հետագա տարիներին (մինչև 1123 թ.) Լոռիի հայկական
նախկին թագավորութեան ամբողջ հողերը միացվեցին վրացական
պետութեանը: Դրանով Լոռին ու Սևանա լճից հյուսիս քնկած հայ-
կական հողերը զերթ մնացին Գանձակի էմիրութեան կողմից նվաճ-
վելու վտանգից:

Անլըուկ-Յուրբերի դեմ վրաստանի տարած հաղթանակները հայերի մեջ մեծ ոգևորութիւն առաջ բերեցին: Շեղագյան էմիրութեան տիրապետութեան տակ գտնվող Անի քաղաքի բնակիչները 1124 թ. պատգամավորութիւն ուղարկեցին Դավիթ IV-ի մոտ և խնդրեցին նրան օգնել ազատագրելու Անին: Դավիթ թագավորն ընդատաշեց հայերի խնդրանքին և դեպի Անի առաջնորդեց իր զորքը, որի շարքերում վրացիների հետ կողք-կողքի մարտնչում էին նաև հայկական ջոկատները: Հայերը ապստամբութիւն բարձրացրին քաղաքի կառավարիչ Մանուչեի որդի Արուստամարի դեմ, ձերբակալեցին նրան և Անիի դարբասները բացեցին օգնութեան եկող զորքերի առաջ:

Անի քաղաքի ազատագրումը տաղնայ առաջացրեց սելջուկյան էմիրութիւններում: Դավիթ Շինարարի մահից հետո, 1126 թվականին, գերված Արուստամարի ավագ որդի Փաղունը, օգնութիւն ստանալով էմիրութիւններից, եկավ և պաշարեց քաղաքը: Սկսվեց օրհասական պայքարը Անիի համար: Հայերն ու վրացիները քաղաքը պաշտպանում էին հերոսաբար: Մարտերին ակտիվ կերպով մասնակցում էր Անիի և նրա շրջակայքի բնակչութիւնը: Մամվէլ Անեցին պատմում է, որ քաղաքի սաշտպանութեանը մասնակցելու համար կազմակերպվել էին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնց շարքերում կային նույնիսկ կանաչը: Նրանցից առանձնապես աչքի էր ընկնում Ալթեմիկ անունով մի կին, որը բառացի ստացեալ սիրտ հալածական առնէր քարամբք» հակառակորդի գինվորներին, «առ ոչինչ համարելով նետերից ստացած վերքերը»:

Սակայն թշնամու գրոհները, օրավուր սաստկանալով, ծանր կացութեան մեջ դրեցին քաղաքի պաշտպաններին և բնակչութեանը: Քաղաքում սկսվեց սով: Պաշտպանութիւնը գնալով դժվարանում էր և վրաց Դեմետրե թագավորը, որ հայորդել էր Դավիթ IV-ին, ատիպված եղավ Անին վերադարձնել Շեղագյաններին:

Սյունիքի թագավորության անկումը

1126 թվականին Գանձակի Հարուն էմիրը հարձակվեց Սյունիքի վրա, ասպատակեց Արևիք ու Կապան գավառները և գրավեց մի քանի ամրութիւններ: Հետո հարձակումներ կատարվեցին նաև Գարդմանի, Խաչենի, Տավուշի և այլ վայրերի ու ամրութիւնների վրա: Սյունայն թագավորութեան վիճակն ավելի վատացավ, երբ Գանձակի էմիրութեան զուլա անցավ էլզկուզ աթաբեկը, որը հայկական իշխանութիւնների նկատմամբ բացարձակ թշնամական դիրք բռնեց:

էլզկուզի զորքերը 1151—1152 թթ. գրավեցին Շիրուտ բերդը,

1157 թ.՝ Մեղրին, 1166—1169 թթ.՝ Գրհամը և Կաքավաբերդը, 1170 թ.՝ Բաղաբերդը և ապա՝ ամբողջ Թագավորութունը, վերացրին հայկական վերջին անկախ իշխանությունը բուն Հայաստանում:

Սելջուկ-թուրքերը կողոպտում էին բնակչությանը, գերեվարում մարդկանց, ավերում բնակավայրերը, ամբուսթյունները և կուլտուրայի հուշարձանները: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, որ էլզկուզ աթաբեկի զորքերը, գրավելով Բաղաբերդը, ոչնչացրին այնտեղ բերված Տաթևի վանքի 10000 ձեռագիր գրքեր:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍԱՑԻՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԱՉԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Աճիի վերջնական ազատագրումը

Վրաց թագավոր Գեորգի III-ի օրոք (1156—1184) էմիրությունների դեմ հայերի և վրացիների համատեղ պայքարն ավելի մեծ ծավալ ու թափ ստացավ: Ըստ մղելով սելջուկ-թուրքական ուժերի գրոհները, իր բանակը համալրելով նաև հայերով և կովկասյան մյուս ժողովուրդներով ստացած ուժերով, Գեորգի III-ը անցավ հակահարձակման: Նրա բանակը, որն իրավամբ կարելի էր անվանել հայ-վրացական, 1161 թ. երկրորդ անգամ ազատագրեց Անին ու Շիրակի գավառը, իսկ հաջորդ՝ 1162 թ. շարունակեց իր առաջխաղաղումը դեպի Արարատյան դաշտ և Շեղադյաններից խլեց նաև Դվինը: Սակայն այս հաջողությունները երկարատև չեղան: Գանձակի էմիրության բանակը 1162 թ. աշնանը արշավեց դեպի Արարատյան դաշտ, հտ վերցրեց Դվինը և սլաշարեց Անին: Նորից սկսվեց հերոսական պայքար Անին պաշտպանելու համար: Սրկու կողմերն էլ անդիջում մարտնչում էին քաղաքի համար: էլզկուզ աթաբեկի զորքերին օգնության էին եկել մյուս էմիրություններից: Նրանց գրոհը գնալով սաստկանում էր, բայց պաշտպանվողներն էլ անդրդվելի էին: Սակայն, ի վերջո, Գեորգի III-ը 1165 թ. ստիպված եղավ Անին ու Շիրակը վերադարձնել Շեղադյաններին:

XII դարի վերջերին էմիրությունները սկսեցին քայքայվել, նրանց դիմադրությունը թուլացավ: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց վրացական սլեռությունը ընդարձակման և հայկական հողերի ազատագրման համար: 1170-ական թվականների առաջին կեսից հայ-վրացական զորքերը վերսկսեցին իրենց հարձակումները և 1174 թ. երրորդ անգամ ազատագրեցին Շիրակն ու Անին:

Անիի երրորդ ազատագրումից հետո, 1177—78 թվականնե-

րին, Վրաստանում տեղի ունեցավ գահակալական խռովություն, որը գլխավորում էր Անիի կառավարիչ Իվանե Օրբելյանը: Խռովությունը ճնշելուց հետո Օրբելյանների տոհմը սրի քաշվեց: Անիի կառավարիչ նշանակվեց Սարգիս Զաքարյանը, որը Գեորգի III-ից ստացավ նաև Երրակը որպես կալվածք:

Զաքարյանները ու Սելջուկյան էմիրությունների դեմ Հայաստանի աղատագրաման համար մղած պայքարում խոշոր դեր խաղացին Զաքարյան տոհմի ներկայացուցիչները: Հայկական այդ ֆեոդալական տան առաջացման մասին կան տարբեր ենթադրություններ: Վերջին տարիների ուսումնասիրությունները պարզում են, որ Զաքարյանները դեռևս XI դ. հաստատված են եղել Գուդարքում և աղգակցական կապեր են ունեցել կոռիի Բագրատունիների հետ, որոնցից ձեռք են բերել բնդարձակ կալվածքներ և դարձել խոշոր ֆեոդալական տներից մեկը: Վրացական արքունիքը հաշվի առնելով այդ ամենը, նրանց բարձր պաշտոններ էր շնորհում: Սարգիս Զաքարյանը, որ պատմական աղբյուրներում նրբամիտ անվանվում է «Մեծ», բացի Անիի կառավարչի պաշտոնն ստանձնելուց, եղել է նաև վրացական բանակում գործող հայկական զորամասերի հրամանատարը, իսկ 1186 թ. նշանակվել է վրաց և հայոց զորքերի ամիրսպասալար:

Սարգիս Զաքարյանի մահից հետո Թամարի գահակալության ժամանակ (1184—1213) այդ պաշտոնը տրվում է Սարգիս Զաքարյանի ավագ որդուն՝ Զաքարե Զաքարյանին: Զաքարեի կրտսեր եղբայրը՝ Իվանե Զաքարյանը նշանակվում է վրաց արքունիքի աթաբեկ, այսինքն՝ խնամակալ:

Այդպիսով, հայ խոշոր ֆեոդալական տարրերը՝ հանձինս Զաքարյանների, ակտիվ և գործուն մասնակցություն են հանդես բերում վրացական պետության թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին կյանքում, և դա առավել ևս ուժեղացնում է հայ-վրացական միացյալ պայքարը էմիրությունների դեմ:

Սյունիքի և Արարատյան դաշտի ազատագրումը XII դարի վերջերին և XIII-ի սկզբներին հայ-վրացական բանակը Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների գլխավորությամբ ջախջախեց Գանձակի էմիրությունը և ազատագրեց Արցախի նահանգը, Սեանա լճի շրջակայքը և ամբողջ Սյունիքը: Հայկական զավառների հետ միասին ազատագրվեցին նաև Աղվանից աշխարհի շատ շրջաններ: Հաջորդ հարվածն ուղղվեց Ենդեղյան էմիրության դեմ: 1198—1199 թվականներին ազատագրվեց ամ-

բողջ Շիրակը, իսկ 1202—1204 թթ. հայ-վրացական բանակը սելջուկներին մաքրեց Արաղածոտն գավառը, Բջնին, Դվին քաղաքը և ամբողջ Արարատյան դաշտը:

Այսպիսով, XII դ. վերջերսին և XIII դ. սկզբներին վրաց և հայ ժողովուրդները միացյալ ուժերը ոչնչացրին Դանձակի և Շեղադյան էմիրությունները և ազատագրեցին Գուգարքը, Արցախը, Սյունիքը և Այրարատյան նահանգի մեծագույն մասը: Ազատագրված հայկական բոլոր հողերի կառավարումը Քամար թագուհին հանձնեց Ջաքարյաններին, իսկ դրանց մի զգալի մասը՝ որպես սեփական կալվածք: Ջաքարյաններն էլ իրենց հերթին այդ հողերից ընդարձակ կալվածքներ էին նվիրում հայ ազնվականներին և դրանով իսկ նրանց կախման մեջ դնում իրենցից: Այդ ամենը հիմք հանդիսացավ Ջաքարյանների իշխանության ստեղծման համար Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում:

Կարսի և Բագրևազանդի ազատագրումը

Հայաստանի կենտրոնական գավառները գտնվում էին Շահարմենների, իսկ արևմտյան մասերը՝ Դանիշմանների էմիրության ձեռքում: XIII դ. սկզբին այդ էմիրություններում գրությունը փոխվել էր: Շահարմենների, Կարսի, Կարինի, ինչպես և Դանիշմանների էմիրությունները կորցրել էին իրենց ինքնուրույնությունը, ընկել էին Իկոնիայի և եգիպտական բավականին ուժեղ սուլթանությունների ազդեցության տակ: Դանշանակում էր, որ հայկական հողերի ազատագրումն այստեղ սովելի մեծ դիմադրության ունեւր ՚հ հանդիպեր, բայց հայ-վրացական զորքերը 1206 թ. ազատագրեցին Կարս քաղաքը:

Դրանից անմիջապես հետո Իկոնիայի Ռուքն-էդ-դին սուլթանը բանակի գլուխ սնցած արշավեց Վրաստան: Բայց վրացական ու հայկական բանակը Ջաքարի և Իվանե Ջաքարյանների գլխավորությամբ 1206 (կամ 1207) թվականին դուրս եկավ նրա դեմ և Բասենի դաշտում պարտության մատնեց նրան: Այդ հաղթանակի շնորհիվ ազատագրվեցին Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները՝ Բասենի դաշտով, և հանձնվեցին Ջաքարյաններին: 1208—1209 թվականների ընթացքում հայ-վրացական զորքերն ազատագրեցին Բագրևանդի շրջանը, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային մասերը և պաշարեցին հյաթ քաղաքը: Այստեղ նրանք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության: Պաշարումը երկարեց, սակայն մի անակնկալ դեպք առիթ տվեց դադարեցնելու պատերազմական գործողությունները և հաշտություն կնքելու:

Իվանե աթաբեկը դուրս էր եկել դիտելու ռազմաճակատը

քաղաքի շրջակայքում: Այգ պահին թշնամին հանկարծակի հարձակվում է նրա վրա և դերում: Ջաքարե ամիրսպասաչարը հղորդ փրկելու համար բանակցությունների մեջ է մտնում հյաթի տերերի հետ և առաջարկում հաշտություն կնքել: Նրանք համաձայնվում են: Վերացվում է քաղաքի պաշարումը, կնքվում է հաշտություն: հյաթի իշխանությանը վերադարձվում են նրանից վերցված մի քանի ամրություններ և գերված Իվանն աթաբեկը ազատ է արձակվում:

հյաթի հաշտությամբ ավարտվեց հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարը սելջուկյան էմիրությունների դեմ: Այգ պայքարը տևեց մի ամբողջ դար և վերջացավ վրացիների ու հայերի կատարյալ հաղթանակով: Վերացվեցին Հայաստանում հաստատված մի քանի էմիրություններ և ազատագրվեց Հայաստանի մի ղրախի մասը:

Աելջուկյան էմիրությունների դեմ տարած հաղթանակին հսպասուեց այն, որ վրաց, աղվանից և հայ ժողովուրդները օտար զավթիչների դեմ մղած պայքարում հանդես էին գալիս միասնաբար:

Ջաքարյանների իշխանության հաստատումը Հայաստանում

Ազատագրված հայկական հողերը վրացական սիտությունը հանձնեց Ջաքարյաններին: Նրանց իշխանությունը Հայաստանի հյուսիսային մասերում ավելի որոշակի դարձավ և օրինականացվեց Թամար Թագուհու օրոք, երբ հայ իշխաններ Ջաքարե և Իվանն Ջաքարյանները վրացական սիտության մեջ ղեկավար դեր ստանձնեցին և գլխավորեցին սելջուկ-թուրքական էմիրությունների դեմ մղվող պայքարը:

Ջաքարյաններն իրենց իշխանության տակ գտնվող նահանգներում ու դավառներում բոլոր գործերը վարում էին ինքնուրույն կերպով: Նրանք լիակատար ինքնիշխան էին Հայաստանին վերաբերող ներքին հարցերի լուծման գործում և ճանաչվում էին որպես Հայաստանի տնօրեն: Ջաքարյաններն իրենց ենթակա նահանգներում և դավառներում նշանակում էին հատուկ կառավարիչներ ու դորձակայներ, հավաքում էին հարկերը և տնօրինում դատական, հեղեղեցական և երկրի ներքին կյանքին վերաբերող այլ գործեր: Պատմագիրների երկերում և վիժմական արձանագրություններում Ջաքարյանների իշխանությունն անվանված է «պետական իշխանություն», «պետություն», «աշխարհակալ տերություն», իսկ իրենք Ջաքարյանները՝ «շահնշահ», «Հայոց Թագավորներ»:

Այդպիսով, ազատագրված հայկական հողերում ստեղծվեց

հայկական ինքնավար իշխանութիւն՝ Ջաքարյանների գլխավորութեամբ: Այն մտնում էր վրացական թագավորութեան մեջ: Մակայն հայկական հողերը չէին դիտւում որպէս նվաճված հողեր և հայ ու վրաց բնակչութիւնը իրավահավասար վիճակում էր: Ստեղծվել էր հայ և վրաց ժողովուրդների մի համագործակցութիւն, դաշինք՝ իրենց հողերը օտար ներխուժողներից ազատագրելու և պետական անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Ջաքարյանների իշխանութիւնից դուրս մնացած հայկական հողերը՝ վասպուրականի, Մոկքի, Աղձնիքի նահանգները, Տուրուքերանի և Բարձր Հայքի մեծ մասն ու Հայաստանի արևմտյան գավառները գտնվում էին եգիպտական էուբյան և Իկոնիայի սուլթանութեան տիրապետութեան ներքո. այդ շրջանների հայ բնակչութիւնը շարունակում էր մնալ օտար լծի տակ՝ ենթարկվել ժանր հալածանքների և տնտեսական կեղծքման:

Ց. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԾԵՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՒՔ

Հայկական ֆեոդալական հողատիրութեան վերականգնումը

Ջաքարյանների տիրապետութեան առաջին իսկ տարիներին սելջուկների կողմից իրենց կալվածքներից զրկված հայկական ֆեոդալական տների իրավունքները վերականգնվեցին և առաջացան նորերը:

Այդպիսի խոշոր ֆեոդալական տների թվին էին պատկանում Ջաֆարյանները, որոնք բաժանված էին երեք ճյուղի: Նրանցից մեկը՝ Ջաքարե ամիրսպասալարի ճյուղը հաստատվեց Շիրակում և լռոտում: Երկրորդ ճյուղը, որին գլխավորում էր Ջաքարե ամիրսպասալարի եղբայր Իվանն աթաբեկը, կալվածքներ ուներ Արարատյան դաշտում, Սեանա լճի ավազանում, Սյունիքում և այլ գավառներում: Երրորդ ճյուղը Ջաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամի ժառանգներն էին, որոնք հաստատվել էին Արցախի նահանգում և կալվածքներ ունեին Գարդմանքում, Փառխոստում, Շամքորում և այլ գավառներում:

Բացի Ջաքարյանների վերոհիշյալ ֆեոդալական տներից, իր հզորութեամբ աչքի էր ընկնում նաև Սյունիքում նոր առաջացած Օրբելյանների տունը, որը ձևավորվեց XII դ. վերջերին և XIII-ի սկզբներին: Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած տեղեկութիւններից պարզվում է, որ վրաց թագավոր Գեորգի III-ի դեմ Իվանն Օրբելյանի բարձրացրած ապստամբութեան ժամանակ վերջինիս եղբայր

Լիպարիտը, իր երկու որդիներին՝ էլիկումի և Իվանեի հետ միասին, գնացել էր Պարսկաստան օգնութիւն խնդրելու, բայց մինչև նրանց վերադարձը ասպտամբութիւնը ճնշվում է և Լիպարիտն ու նրա որդի էլիկումը այլևս չեն վերագտնում Վրաստան:

Լիպարիտի մահից հետո էլիկումը դալիս է Սյունիք, ամուսնանում Ճահկեցի հայ ազնվական Աբասի դստեր հետ և Երնջակի բերդն ու ճահուկ ավանը ստանում որսիս կալվածք: Էլիկումը և նրա արդեն հայացած զավակները Օրբելյանների հալկական Ֆեոդալական տան հիմքն են դնում: Էլիկումի որդի Լիպարիտը Սյունիքը Գանձակի էմիրութիւնից ազատագրելու ժամանակ Ջաքարյան Իվանի աթաբեկից ընդարձակ կալվածքներ է ստանում Սյունիքի հարավային մասերում: Այդ ժամանակից սկսած Օրբելյանները հանդես են գալիս որպես խոշոր կալվածատերեր:

XIII դարի սկզբին Սյունիքի արեւմտյան մասերում՝ Վալոց ձորում և Կոտայքում, առաջացավ Ֆեոդալական մի այլ տուն, որը պատմական աղբյուրներում անվանվում է Պոռչյան փամ խազբակյան: Այս Ֆեոդալական տան հիմնադիր Վասսակ Իշխանը, որն անձամբ մասնակցել էր Սյունիքի և այլ գավառների ազատագրմանը, Ջաքարյաններից ընդարձակ կալվածքներ է ստանում Վալոց ձորում, Գանձիում, Կոտայքում և այլ վայրերում: Նրա հաջորդները XIII դ. առաջին կեսին արդեն հանդես են գալիս որպես խոշոր ֆեոդալներ: Բացի վերոհիշյալ Ֆեոդալական խոշոր տներից, պատմական աղբյուրներում հիշատակվում են Վաչուտյանների տունը, որի հիմնադիր Վաչի իշխանը Ջաքարյաններից ընդարձակ կալվածքներ էր ստացել Արագածոտն գավառում, Դոփյանների տունը, որի կալվածքները գտնվում էին Սևանա լճի հարավային ափերին՝ Գեղարքունյաց գավառում, Պահլավունիների հետնորդները իրենց վաղեմի կալվածքներում, և ուրիշներ:

Հայաստանում սելջուկյան տիրապետութեան ժամանակ հողատեր սելջուկ-թուրքերը իրենց կալվածքներին, որոնք կոչվում էին իկտա, տիրում էին պայմանականորեն, ժամանակավորապես: Ջաքարյանների իշխանութեան հաստատման ժամանակաշրջանից սկսած վերահաստատված հայ ֆեոդալները իրենց տրված հողերի մեծ մասի նկատմամբ ձեռք էին բերում սեփականատիրական իրավունք և տիրում ժառանգաբար: Վերոհիշյալ փոփոխութիւններ փաստորեն վերականգնումն էր հողատիրութեան այն ձևերի ու հարաբերութիւնների, որոնք գոյութիւն ունեին Բագրատունիների թագավորութեան ժամանակաշրջանում:

Գյուղացիության Հայ ֆեոդալական տնօրինի և հողատիրու-
ճորտացումը թյան վերահիշյալ ձևի վերականգնմանը
համընթաց վերսկսվեց նաև գյուղացիու-
թյան ճորտացման, այսինքն՝ գյուղացուն հողին ամրացնելու
պրոցեսը: Այդ բխում էր ֆեոդալական տնտեսության պահանջնե-
րից: Հայ ֆեոդալները ձեռնամուխ էին եղել սեփական տնտեսու-
թյան ստեղծման դործին: Նրանք կազմակերպում էին ադարակա-
յին տնտեսություններ և շահագրգռված էին մշտական աշխատող
ձեռքեր ունենալու մեջ: Դրա համար էլ գյուղացուն ամրացնում
էին հողին և արգելում հեռանալ այդ վայրից:

XII դարի վերջերին գյուղացիների մի մասի ճորտացումն ար-
դեն կատարված իրողություն էր, որն արձանագրվել է Մխիթար
Գոշի «Դատաստանագրքում»: Գյուղացիներին վերաբերող հոդ-
վածներից մեկում ասված է. «Մարդկային բնությունը արարչից
ազատ է ստեղծվել, իսկ տերերին ծառայելը եղել է հողի և ջրի
կարիքի պատճառով: Ես այդպիսի դատաստան եմ պատշաճ հա-
մարում, որ (գյուղացին) թողնելով իր տիրոջ կալվածքը կարող է
ղնալ և ապրել ուր կամենա: Իսկ եթե այդ բանը տերերից որևէ
մեկը չների և բռնությունը նրան հտ վերադարձնի, հոր մահից հե-
տո ազատ են այն որդիները, որոնք ծնվել են ուրիշ տեղ և ոչ տի-
րոջ կալվածքում»: Այս մեջբերումից պարզ երևում է, որ գյուղա-
ցիները ամրացված են եղել հողին, անձնապես կախյալ ֆեո-
դալից և առանց տիրոջ համաձայնության իրավունք չեն ունեցել
հեռանալու նրա կալվածքից:

Գյուղացիության ճորտացված լինելու մասին են վկայում
նաև XIII դ. վիժական արձանագրությունները, որոնցից մի քա-
նիստում պատմվում է, թե ինչպես ֆեոդալները իրար նվիրել կամ
վաճառել են գյուղացիներին՝ և՛ հողի հետ, և՛ առանց հողի: Օրի-
նակ, Դագի վանքի 1224 թ. արձանագրության մեջ հիշատակու-
թյուն կա «չորս տուն շինականի», Խծկոնքի 1211 թ. արձանագրու-
թյան մեջ՝ մեկ շինականի, Հաղպատի 1243 թ. արձանագրության
մեջ՝ երեք շինականի, իսկ Մարմաշենի 1225 թ. արձանագրության
մեջ՝ գյուղի ամբողջ բնակչությունը հողով և ջրով նվիրելու մա-
սին: Ճորտացված գյուղացիության զգալի մասը կենտրոնացված
էր ազարակներում, որոնք ֆեոդալական տնտեսության կարևորա-
դույն կենտրոններ էին: Սակայն գյուղացիությունը ամբողջությամբ
վերցված ճորտացված չէր: Նրա ներսում կային այնպիսի խավեր,
որոնք կա՛մ բոլորովին ազատ էին, կա՛մ միայն տնտեսական
կախվածության մեջ էին, այսինքն՝ կախյալ գյուղացիներ էին:

Գյուղացիության մեջ XII—XIII դդ. այդպիսի տարբեր խավերի առկայությունն էլ հիմք է տվել Մխիթար Գոշին իր «Դատաստանագրքում», բացի ֆեոդալական դասակարգից, մնացած բնակչությունը բաժանել երեք շերտի: Այնտեղ ասված է. «Փաղաքացի մարդիկ պիտի ավելի պատիվ ունենան, քան գեղջուկները, իսկ գեղջուկներին նմանապես առավել պատիվ պիտի տրվի, քան ագարակի բնակիչներին»:

Քաղաքացիներն ավելի արտոնյալ վիճակում էին նաև նախորդ դարերում, բայց գյուղացիությունը երկու շերտի՝ գեղջուկների և ագարակի բնակիչների բաժանելը արդեն նոր երևույթ էր:

Գյուղացիության ճորտացումը ամբողջ Հայաստանի համար համատարած երևույթ չի եղել: Այն հատուկ է եղել միայն Հայաստանի հյուսիսային նահանգներին, ավելի որոշակի ասած՝ Զաքարյանների իշխանությանը անթակա հայկական շրջաններին:

Գյուղացիության վերոհիշյալ խավերից բացի, XII—XIII դդ. կար շահագործվողների մի այլ խումբ ևս, որի մեջ մտնում էին աղախիներն ու ծառաները, որոնք ըստ երևույթին ժամանակավորապես ստրկացված էին և պարտավոր էին յոթ տարի ձրի աշխատել իրենց տերերի համար: Թեև ծառաներն ու աղախիները իրենց իրավական և տնտեսական կացությամբ ստրուկների նման էին, բայց տերերը նրանց սպանելու իրավունք չունեին:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացումը Զաքարյանների ժամանակ

XII դարի վերջերից Հայաստանի ազատագրված շրջանների բնակչությունը նորից ձեռնամուխ եղավ դաշտերի մշակման և անասնապահության զարգացման գործին: Շիրակի, Արշարունիքի, Բագրևանդի և Բասենի հարթավայրերում նորից տարածվեցին ցորենի, գարու և այլ հացաբույսերի արտերը, իսկ Արարատյան դաշտում, Լոռիի և Սյունիքի ձորահովիտներում՝ խաղողի այգիները և պտղատու ծառերի պարսկերենները: Վերանորոգվեցին նաև քաղաքները: Անին, որ սելջուկների արշավանքների հետևանքով խիստ ավերվել էր և նրա տնտեսական կյանքը Շեղադյան էմիրության օրոք կանգ էր առել, այժմ՝ Զաքարյանների օրոք սկսեց վերելք ապրել: Նորից ծավալվեց շինարարությունը, կառուցվեցին դղյակներ, սկսեցին գործել շուկաները, հիմնվեցին արհեստանոցներ և քաղաքը մտավ իր զարգացման կանոնավոր հունի մեջ: Վերականգնման այդպիսի ուղի բռնեցին նաև Կարսը և երկրի մյուս քաղաքներն ու քաղա-

քատիս ավանները: Աշխուժացավ նաև ներքին և արտաքին առևտուրը: Տնտեսական կյանքի զարգացման կարևոր հատկանիշներից մեկն այն էր, որ առևտրականները ձգտում էին իրենց միջոցները ներդնել թե՛ արհեստագործութայն և թե՛ գյուղատնտեսության մեջ: Այդ երևույթի ցայտուն օրինակ է անեցի հարուստ առևտրական Հոնենց Տիգրանի գործունեությունը: Նա Հայաստանի տարբեր գավառներում զննել էր դյուղեր, այգիներ, շրաղացներ, ձիթհաններ, դրանք դարձրել շահույթի աղբյուրներ:

Տնտեսական կյանքի զարգացումը բարերար կերպով անդրադարձավ երկրում ծավալվող շինարարության վրա: Կոստում, Սյունիքում, Ծիրակում և Այրարատյան նահանգի մի շարք այլ գավառներում վերաշինվեց սելջուկյան արղավանքների ժամանակ ավերված բնակավայրերի մի մասը, ինչպես և կառուցվեցին ճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններ: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, երկրի տնտեսական կյանքի մակարդակը, հատկապես քաղաքների, քաղաքային կյանքի ու շուկայական հարաբերությունների զարգացման բնագավառներում, չհասավ այնպիսի բարձրության, որին հասել էր Հայաստանը նախասելջուկյան, այսինքն՝ Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանում:

Աշխատավորության և պայքարը շահագործողների դեմ

Երկրի արտադրանքի աճը ընդհանուր առմամբ դրականորեն անդրադարձավ ժողովրդի կենսամակարդակի վրա, սակայն աշխատավոր մարդկանց ստեղծած նյութական բարիքներից օգտվում էին գերազանցապես շահագործող խավերը՝ ազնվականները, հոգևորականները և հարուստ առևտրականները: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» հայտնի է, որ գյուղացիները պարտավոր էին ֆեոդալներին տալ յուրաքանչյուր տարվա բերքի մեկ հինգերորդ մասը, ամեն տարի տասը մանր եղջյուրավոր անասունից մեկը, յուրաքանչյուր կովից մեկ լիտր յուղ, շարաքվա մեջ մեկ օր իրենց անասուններով և գործիքներով ձրիաբար աշխատել ֆեոդալների համար, տոն օրերին և տարեմուտին նվերներ տալ, անտառից և որսից ձեռք բերածը տասնորդել, նկեղեցուն տալ տասանորդը և այլ բոլորի հետ միասին պետությանն էլ վճարել զանազան հարկեր: Իրենց արտադրանքից բազմաթիվ մասհանումներ էին կատարում նաև արհեստավորները: Այդ ամենը ծանրացնում էր աշխատավոր գյուղացիների վիճակը, նեղ դրույթյան մեջ էր դնում արհեստավորներին, սրում դասակարգային հակասությունները շահագործողների և աշխատա-

վորութեան միջև, վերջինիս ակտիվ պայքարի հանում շահագործողների դեմ:

Պատմական աղբյուրներում եղած կցկտուր վկայութունները խոսում են ոչ միայն այդ պայքարի առկայութեան, այլև բորբոքման ու խորացման մասին: Եիրակի Գրիգոր արքեպիսկոպոսի Անի քաղաքում թողած 1217 թ. և նույն քաղաքում գրված վրաց Եփիփան կաթողիկոսի 1218 թ. արձանագրութունները վկայում են Եիրակի գյուղացիների և Անի քաղաքի բնակչության՝ հողերականներին վճարվող տուրքերից ազատելու համար մղած պայքարի մասին:

Գրիգոր արքեպիսկոպոսի արձանագրութունից երևում է, որ նա ստիպված է եղել վերացնել գյուղացիներից եկեղեցու համար հավաքվող հացահատիկային տուրքը, իսկ Անի քաղաքի բնակիչներից՝ գատիկ օրերին եկեղեցուն մորթի տալու պարտավորութունը: Եփիփան կաթողիկոսի արձանագրութունում ասված է, որ Անիի բնակիչները ըմբոստացել են հողերականների դեմ, քանի որ նրանք բնակչության վրա ծանր տուրքեր էին դրել: Կաթողիկոսը հարկադրված է եղել, ժողովրդի զայրույթը մեղմացնելու նպատակով, ի յուր ամենքի հայտարարել, որ նշանակված տուրքերը շատ են և սպօրինի:

XII դարում Հայաստանում և հայաբնակ այլ շրջաններում ևս դասակարգային պայքար է մղվել: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում թոնդրակյան շարժման ճնշման տարիներին բազմաթիվ թոնդրակեցիներ արտաքսվեցին նաև Ասորիք և հյուսիսային Միջագետք: Նրանց հետնորդները XII դ. երկրորդ կեսին ակտիվ գործունեություն էին ծավալում Հայաստանի հարավային և սրան սահմանակից շրջաններում: Ներսես Շնորհալու գրած մի նամակից երևում է, որ Ամայք և Եփղթան դավառների հայ բնակչության մի մասը մերժում էր քրիստոնեական եկեղեցու որոշ սկզբունքներ, հայտարարելով, որ Քրիստոսը մեռել է խաչի վրա և այլևս հարություն չի ստել, որ հոգին անմահ չէ, որ նա էլ է մեռնում մարմնի հետ միասին: Ներսես Շնորհալին պարզաբանում է, որ դրանք թոնդրակյաններ են եղել և այդ դավառների իշխանին խորհուրդ է տալիս՝ չլսել և հալածանքի ենթարկել նրանց:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ
ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ**

**1. ԿԻՒԿԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**Աշխարհագրական
դիրքը և բնական
հարստությունները**

Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափամերձ շրջանում: Հարավից Կիլիկիան եզերում է Միջերկրական ծովը, հյուսիսից և արևմուտքից Կիլիկիան

Փոքր Ասիայի մյուս շրջաններից անջատվում է Տավրոսի լեռնաշղթայով, արևելքից նրա սահմանն են կազմում Սև լեռները կամ Ամանոսի լեռնաշղթան: Կիլիկիայի բնական սահմանները երկրի համար պաշտպանական ամուր գոտիներ են: Երկրի հյուսիս-արևելյան մասը ծածկված է լեռնային ղանգվածներով, որոնք կազմում են բարձրադիր մի լեռնաշխարհ և կոչվում Լեռնային Կիլիկիա, իսկ հարավ-արևելյան մասը՝ Դաշտային Կիլիկիա: Երկրի արևմտյան մասը, որ ծածկված է քարքարոտ բլուրներով, ստացել է Քարուտ Կիլիկիա անունը:

Կիլիկիայում կան բազմաթիվ գետեր ու գետակներ, որոնցից ջրառատությամբ և երկարությամբ աչքի են ընկնում Կալիկադոնոս կամ Սեյեկիա, Լամոս, Կյուդնոս կամ Տարսուս-չայ, Սարոս կամ Սիհուն և Պիոմոս կամ Ջիհուն գետերը: Վերջին շորս գետերը, հոսելով դաշտային Կիլիկիայով, երկրի հյուսիսային լեռներից իրենց հետ բերում են հարուստ տիղմ և դրանով ծածկում արդեն իսկ բերրի դաշտերը, ալվելի արգավանգ դարձնում դրանք:

Կիլիկիայի բնաշխարհը հարուստ է ինչպես բուսականության մեջ ու կենդանիներով, այնպես էլ հանքային հանածոներով: Նրա լեռնային մասերը ծածկված են սաղարթախիտ անտառներով ու ընդարձակ արոտավայրերով:

Կիլիկիայի լեռների ընդերքում կան բազմատեսակ հանքա-

նյութեր, որոնցից հին ժամանակներում հայտնի են եղել երկաթի, կապարի, արծաթի, դանազան գույնի կրաքարերի, ծծմբի, արջասպի, բորակի, աղի և այլ հանքերը: Այնտեղ կան նաև հանքային բուժիչ ջրեր, որոնք դեռ վաղ ժամանակներում օգտագործվել են բնակչության կողմից:

Կիլիկիայի բնակչությունը մինչև

X դարը

Կիլիկիան հայտնի է շատ վաղ ժամանակներից: Նրա հնագույն բնակիչներից են եղել փոքրասիական ցեղերն ու ցեղախմբերը, իսկ միջին դարերում այնտեղ ապրել են հույներ, ասորիներ, հրեաներ և այլ ազգություններ: Հիշյալ բնակիչներից բացի, այդ երկրի առանձին շրջաններում, հին ժամանակներից սկսած, բնակություն են հաստատել նաև հայերը: Դեռևս մեր թվականությունից առաջ, I դ. Կիլիկիայի արևելյան շրջանները նվաճեց Տիգրան II-ը: Այդ ժամանակից սկսած հայերը բնակություն են հաստատել այնտեղ: IV դարի լատին մատենագիր Ամիանոս Մարկիչինոսի վկայությամբ, Իսոսի (այժմյան Ալեքսանդրետի) ծոցը ժամանակին կոչվել է «Հայկական ծոց», իսկ նրա համարյա ժամանակակիցը՝ Հովհան Ոսկեբերանը V դ. սկզբին Կիլիկիայի արևելյան շրջանից գրած մի նամակում հիշատակում է, թե իր ապրած դուրը հայաբնակ է, որ մի հայ իշխան է այդ շրջանի տերը:

Բյուզանդական կայսրության՝ հայերին Հայաստանից առտաղաթեցնելու քաղաքականության հետևանքով VII դ. առաջին կեսին Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում արդեն մեծ թվով հայեր կային: Արարական աղբյուրներում հիշատակվում է, որ 809 թ. վերաշինվել է Սիս քաղաքը, ուր տեղափոխվել են բազմաթիվ հայեր:

Ստեփանոս Տարոնեցին վկայում է, որ խաչիկ կաթողիկոսը X դ. վերջին Տարսոն և Սուրնդա քաղաքներում ու նրանց շրջակայքում մեծ թվով հայ բնակչության կուտակման պատճառով՝ եպիսկոպոսություններ է հաստատել: Նույն դարում հայերը բնակություն են հաստատել նաև Սիլևկիա քաղաքում և նրա շրջակայքում ու 967 թ. իրենց վրա են վերցրել քաղաքի և նրա շրջակայքի պաշտպանությունը օտար ասպատակողներից:

Այսպիսով, վաղ ժամանակներից սկսած հայերը աստիճանաբար թափանցել են Կիլիկիա և X դ. արդեն զգալի թիվ կազմելով մեծ դեր են խաղացել այդ երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Հայերի մասսայա-
կան հոսանքը
դեպի Կիլիկիա XI
դարում

XI դարում Հայաստանի համար ստեղծված
քաղաքական անբարենպաստ պայմանները
բնակչության մի մասին ստիպեցին թողնել
հայրենիքը և արտագաղթել օտար երկրներ
Գեոռն XI դ. առաջին քառորդում Վասպուրա-

կանի Սենեքերիմ թագավորի հետ Փոքր Ասիա տեղափոխված ավե-
լի քան 70 հազար հայերի մեծ մասը բնակություն հաստատեց Կի-
լիկիայի լեռնային մասերում: Պատմագիտական գրականության մեջ
հիշատակություն կա, որ հետագայում Վասպուրականից դեպի վե-
րահիշյալ շրջանները և Կիլիկիա տեղափոխվել են շուրջ 400 հազար
հայեր:

1045 թվականին Բյուզանդական կայսրության մեքենայու-
թյունների պատճառով իր թագավորությունից զրկված Գագիկ II-ը
եկավ և բնակություն հաստատեց Կիլիկիայի սահմանագլխին
գտնված Պիղու քաղաքում: Այդ հանգամանքը առիթ տվեց, որ
Հայաստանի տարբեր շրջաններից հայկական ազնվականական
տարրերը, ինչպես և բնակչության մյուս խավերը մասնաշարար
թողնեն փրենց հայրենիքը և տեղափոխվեն Կապադովկիայի հա-
րավային և Կիլիկիայի հյուսիսային շրջանները: Հայերի հոսանքը
դեպի Կիլիկիա առավել ևս ուժեղացավ սելջուկ-թուրքերի արշա-
վանքների ժամանակ: 1065 թվականին Կարսի թագավոր Գագիկ
Աբասյանը թողեց իր երկիրը և մեծաթիվ զորականների, ազնվա-
կանների և այլոց հետ տեղափոխվեց Կիլիկիայի հյուսիսային սահ-
մանամերձ Մամիզավի շրջանը: 1073 թվականին բազմաթիվ գաղ-
թականների հետ Կիլիկիա դեպի Արցախի իշխաններից Օշինը
Այնտեղ տեղափոխվեցին Մասունից, Շիրակից, և Հայաստանի այլ
վայրերից բազմահազար հայեր:

XI դարի 70-ական թ. սելջուկ-թուրքերը ներխուժեցին նաև
Փոքր Ասիայի արևելյան ու կենտրոնական շրջանները: Այստեղ
կենտրոնացած հայկական բնակչության ղգալի մասը տեղափոխ-
վեց Կիլիկիա և բնակություն հաստատեց Մամեստիա, Ադանա,
Տարսոն քաղաքներում և նրանց շրջակայքում: Այդպիսով, XI դ.
կեսերին և հատկապես նրա երրորդ քառորդում Կիլիկիայում կու-
տակվեցին մեծ թվով հայեր, որոնք արդեն այդ երկրի բնակչու-
թյան մեջ թվական գերազանցություն էին կազմում: Շատ շրջաննե-
րում առաջացել էին հայկական խոշոր ֆեոդալներ, որոնք իրենց
ձեռքն էին առել այդ գավառների վարչական ու տնտեսական
կյանքի կառավարումը:

Հայ բնակչության կուտակումը Կիլիկիայում և այնտեղ հայ-

կական խոշոր ֆեոդալական տների առաջացումն ու քաղաքակա-
նապես ամրապնդվելը նախապայմաններ ստեղծեցին հայկական
ինքնուրույն իշխանության առաջացման համար:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

Հայկական իշխա-
նությունների ցա-
տատումը Կիլիկիա-
յին սահմանակից
երկրամասերում

Կիլիկիայում և նրան սահմանակից շրջան-
ներում հաստատված հայկական ֆեոդա-
լական խոշոր տները իրենց կալվածքներն
ընդարձակելու համար պայքարի մեջ մտան
այլազգի և առաջին հերթին բյուզանդական
ժագում ունեցող ֆեոդալների հետ, զենքն
ուզղելով նաև բյուզանդական դերիշխանության դեմ:

Կիլիկիայի, Կապադովկիայի ու Ասորիքի հայ բնակչության
բոլոր խավերը համակրանքով վերաբերվեցին այդ պայքարին,
որի արդյունքը եղավ հայկական իշխանությունների առաջացումը
Կիլիկիայի լեռնային մասերում, Կապադովկիայում և Ասորիքի
հյուսիսային շրջաններում: Դրանցից մեկը Փիլարտոսի իշխանու-
թյունն էր: Սա նախկինում եղել էր բյուզանդական զորավար, որի
քանակի զինվորների մեծ մասը հայեր էին: 1071 թվականի Մա-
նազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության կրած
պարտությունից հետո նա հրաժարվեց ճանաչել կայսրության
դերիշխանությունը և սկսեց զործել ինքնիշխան կերպով: Եւստով
նրա գլխավորությամբ ստեղծվեց մի ընդարձակ իշխանություն,
որն ընդգրկում էր Մարաշի, Քեսուի, Եգեսիայի, Անարզաբայի ու
այլ շրջաններ: Այն իր գոյությունը պահպանեց մինչև XI դ.
80-ական թթ.: Փիլարտոսի մահից հետո, Քեսուում առաջանում է
Գուլ Վասիլի իշխանությունը, որը նույնպես ընդարձակ շրջաններ
էր ընդգրկում:

Հայկական նշված իշխանությունները երկար ժամանակ կա-
սեցնում էին սելջուկ-թուրքերի ներխուժումը Ասորիքի սրտ շրջան-
ներ ու Կիլիկիա և դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ ստեղ-
ծում Կիլիկիայի հայերի միավորվելու և իրենց սեփական իշխա-
նությունը ստեղծելու համար: Վերոհիշյալ հայկական իշխանու-
թյունները կարճատև կյանք ունեցան, նրանք փոստորեն դոյա-
տեկեցին մինչև իրենց հիմնադիրների մահը: Ի տարբերություն
վերը հիշատակված իշխանությունների, այլ ընթացք ունեցավ
բուն Կիլիկիայում Ռուբենի գլխավորությամբ ստեղծված հայկա-
կան իշխանությունը, որը խոշոր դեր խաղաց Կիլիկիայի հայերի
պետական ու կուլտուրական կյանքում:

Ռուբինյան իշխանության հաստատումը

Պատմական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Գագիկ II-ի թիկնապահ իշխաններից (թերևս ազգականներից) մեկը՝ Ռուբեն անունով, հաստատվել էր Կիլիկիայի հյուսիսային լեռնաշխարհում՝ Բարձրբերդում։ Նա 1080 թ. ապստամբվեց Բյուզանդական կայսրության դեմ, ամբաստանվեց Կոստանդուպոլիսի թերակայսր և պայքար սկսեց իր իշխանությունն ընդարձակելու համար։ Այդ պայքարի ընթացքում Ռուբենի շուրջը համախմբվեցին Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում բնակություն հաստատած հայերը և օգնեցին նրան այդ շրջանները մաքրելու բյուզանդական իշխանություններից։ Հայերին հաջողվեց կարճ ժամանակում բյուզանդացիներից զրավել նաև Կոպիտառ և Բարձրբերդ ամրոցները, ազատագրել ամբողջ Բարձրբերդի շրջանը և Ռուբենի գլխավորությամբ Կիլիկիայում հիմք դնել հայկական իշխանության։ Այստեղից էլ պատմության մեջ այդ իշխանությունը կոչվեց Ռուբինյան իշխանություն, հետագայում նաև թագավորություն։

Ռուբինյան իշխանությունը, որ XII դ. վերջերին դարձավ թագավորություն, իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 300 տարի։ Այն իր պետական կառուցվածքով, մշակած օրենքներով և վարչական կառուցվածքով հասավ կազմակերպվածության բարձր աստիճանի ու դարձավ հայերի երկրորդ հայրենիքը, միջնադարյան հայ մշակույթի խոշորագույն օջախը։ Ռուբեն I-ը (1080—1095) կարողացավ իր իշխանությունը տարածել Լեռնային Կիլիկիայի մեծ մասի վրա և արդեն ամուր հիմքերի վրա դրված մի իշխանություն ժառանգություն թողեց իր որդուն՝ Կոստանդին I-ին (1095—1100)։

Խաչակիրները և հայկական իշխանության ընդարձակումը

XII դարի առաջին երեք տասնամյակներում հայկական իշխանությունը Կիլիկիայում ավելի ընդարձակվեց ու ամրապնդվեց։ 1098 թվականին հայկական զորքերը զրավեցին Վահկա բերդը, որն այդ ժամանակից սկսած դարձավ իշխանության կենտրոնը։ Կոստանդին I-ը ձեռնամուխ եղավ իր իշխանության սահմանները դեպի Դաշտային Կիլիկիա ընդարձակելու գործին, և ինչպես Մատթեոս Ուտհայեցին է վկայում, տիրեց «բազում քաղաքաց և գաւառաց»։ Կոստանդինի ժամանակ հայերի հաջողությունը նպաստեց նախ այն, որ ազատագրվող շրջանների բնակչության մեծ մասը հայեր և ասորիներ էին, որոնք ակտիվ կերպով օժանդակում էին հայկական զորքե-

րին: Երկրորդ, խաչակիրների արշավանքը, որն սկսվել էր այդ ժամանակ, օրյեկտիվորեն օժանդակում էր հայերին Բյուզանդական կայսրության դեմ նրանց մղած ազատագրական պայքարում: Կոստանդին I-ը համագործակցեց խաչակիրների հետ և իր զորքերով մասնակցեց խաչակիրների արշավանքին դեպի Ասորիք, իսկ խաչակիրները օժանդակեցին Կոստանդինին իր իշխանությունն ընդարձակելու դեպի արևելք, նրան շնորհեցին «կոմսի», «մարկիզի» տիտղոսներ և խնամիական կապեր հաստատեցին նրա րեսանիքի հետ:

Կոստանդին I-ի որդին՝ Թորոս I-ը (1100—1129) շարունակեց իր հոր քաղաքականությունը: 1104 թ. Թորոսը պարտություն մատնելով բյուզանդական զորքերին, իրեն միացրեց Սիս և Անարզաքա քաղաքները: 1111 թվականին նրանք գրավեցին Կիզիստրա ամրոցը, որով հայկական իշխանության սահմաններն ընդարձակվեցին դեպի հյուսիս՝ մինչև Կապադովկիա:

Հայկական իշխանության հաջողություններն սկսեցին անհանգրստություն սպառնալից թե՛ Բյուզանդական կայսրությանը, թե՛ Կիլիկիային սահմանակից սելջուկ-թուրքական էմիրություններին: 1107 թ. Իկոնիայի սելջուկները թափանցեցին Կիլիկիա և ասպատակեցին Անարզաքայի շրջանը, սակայն Թորոս I-ի և Գող Վասիլի միացյալ զորքերը Բերգոսի մոտ ջարդեցին սելջուկներին և ետ շարժեցին նրանց: Հարձակումները կրկնվեցին նաև 1110 և 1113 թթ., բայց հայերին հաջողվեց սանձահարել սելջուկյան հրոսակախմբերին և մաքրել երկիրը նրանցից:

Դաշտային Կիլիկիայի միացումը հայկական իշխանությանը

Թորոս I-ին հաջորդեց նրա եղբայր Լևոն I-ը (1129—1137), որի իշխանության շրջանում երկրի հոգսերից մեկը դարձավ Կիլիկիայի ծովեզրյա մասերի ազատագրումը: Այստեղ հայերը բախվեցին և՛ բյուզանդացիների, և՛ խաչակիրների հետ: Վերջիններն իրենց արշավանքների ժամանակ քնակություն էին հաստատել ծովափնյա մի շարք շրջաններում, հատկապես Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան մասերում: Բայց հայերը կարողացան օդտագործել իրենց հակառակորդների միջև եղած թշնամանքը և առանձին-առանձին նրանց դուրս բռնեցին Կիլիկիայից:

1130—1132 թվականներին հայկական իշխանությունը բյուզանդական զորքերին դուրս բռնեց Մամեստիայից, Ադանայից և Տարսուսից: Դրանով հայերն իրենց իշխանության սահմանը հարավից հասցրին մինչև Միջերկրական ծովը: Այնուհետև, Լևոն I-ի

քանակը հարձակվեց Կիլիկիայի սահմանակից սելջուկյան էմիրությունների վրա և իշխանության սահմաններն ընդարձակեց դեպի արևելք ու հյուսիս-արևելք, իսկ հետո ձեռնարկեց Կիլիկիայի հարավ-արևելյան ծովեզրյա շրջանների ազատագրումը: Գրանից հետո Լևոն I-ը դաշնակցեց Եդեսիայի ղուքս Ճոսլինի՝ իր քրոջ որդու, և Հալեպի Զանգի Վեմիդի հետ, պայքարի ելնելով Անտիոքի դքսության և Երուսաղեմի թագավորության դեմ: Նա 1135—1136 թվականներին խաչակիրներին ծովափնյա շրջաններից դուրս քշելուց հետո իշխանության սահմաններն ընդարձակեց դեպի արևմուտք և հասցրեց մինչև Կալիկադոս գետը:

Հայկական իշխանության ժամանակավոր անկումը

Մինչև 1130-ական թվականները Բյուզանդական կայսրությունը լուրջ ուժադրություն չէր դարձնում Կիլիկիայում տեղի ունեցող դեպքերին: Սակայն 1136 թ., երբ հայկական զորքերը պաշարել էին Սելևկիա քաղաքը, բյուզանդական կայսր Հովհաննես Կոմենենոսը կազմակերպեց արշավանք դեպի Կիլիկիա:

Բյուզանդական բանակը Կիլիկիա մտավ Միշերկրական ծովով: Նրան հաջողվեց սրընթաց արշավանքով գրավել Տարսոն, Ադանա, Մսիս քաղաքները և առաջ շարժվել դեպի Անարզաբա, որն այդ ժամանակ հայկական իշխանության կենտրոնն էր: Հայկական զորքերը, տեղեկանալով բյուզանդացիների հարձակման մասին, դադարեցին Սելևկիայի պաշարումը և եկան ամրացան Անարզաբայում, որը շուտով պաշարվեց հակառակորդի կողմից:

Անարզաբայի պարիսպների տակ տեղի ունեցան արյունալի մարտեր: Սրկու կողմերն էլ կռվում էին անընկճելի համառությամբ: Բյուզանդացիները բարաններ բերեցին և, մարտկոցներ կազմելով, սկսեցին հարվածել պարիսպներին: Սակայն, պաշտպանվողներն էլ իրենց հերթին մեքենաներով հսկայական քարեր էին նետում թշնամու վրա և շարքից հանում բաբանները: Նրանք պարիսպ քանդող մեքենաները հրկիզում էին նաև շիկացած երկաթյա ձողերով: Բայց այնուամենայնիվ բյուզանդացիները կարողացան ճեղքել պարիսպը և ներխուժել քաղաք:

Հայերը միջնաբերդում 30 օր համառ պայքար մղելուց հետո ստիպված եղան թողնել քաղաքը, քաշվել լեռները և ամրանալ Վահկա բերդում: Վերջինս որքան էլ անառիկ էր, այնուամենայնիվ յոթմացավ բյուզանդական պերազանց ուժերին և 1137 թ. Լևոն I-ը անձնատուր եղավ: Բյուզանդական կայսրը Լևոն I-ին և

նրա երկու որդիներին՝ Ռուբենին և Թորոսին, շղթայակապ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ Կիլիկիան ենթարկեց իր գերիշխանությանը:

Կիլիկիան նվաճելուց հետո բյուզանդական կայսրը իր զորքերի մեծ մասով վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Դրանից օգտվեցին հարևան սելջուկյան էմիրությունները և լատինական իշխանությունները: Դանիշման Մելիք-Ահմադը ներխուժեց երկրի լեռնային մասերը, դրավեց Վահկա բերդը և Կապանի ամրությունները: Խաչակիրները ասպատակեցին դաշտային շրջանները: Երկրում ստեղծվեց խառնակ և անապահով վիճակ:

Թորոս II-ը և իշխանությունն վերականգնումը

Կիլիկիայում ստեղծված դրուժյունը և՛ արևելքից իր վրա հրավիրեց Բյուզանդական կայսրության ուշադրությունը: Հովհաննես Կոմնենոսը 1142—1143 թթ. նորից մեծ բանակով արշավեց Կիլիկիա: Սակայն 1143 թ. նա Կիլիկիայում նետահարվեց թունավոր նետով և մեռավ՝ գահը թողնելով իր որդի Մանվելին: Վերջինս Կիլիկիայում թողեց 12 հազարանոց մի բանակ և վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Հենց այդ ժամանակ էլ երկրում սկսվեց մի հուժկու շարժում բյուզանդական տիրապետությունը նորից տասպալելու և հայկական իշխանությունը վերականգնելու համար:

Հայ պատմագիրները հազորդում են, որ գերված հայոց իշխան Լևոն I-ը և նրա որդի Ռուբենը 1142 թ. մահանում են Կոստանդնուպոլսում: Մյուս որդին՝ Թորոսը կենդանի է մնում, վերադառնում է Կիլիկիա և պայքարում իշխանության վերականգնման համար: Թորոսի Կիլիկիա վերադառնալու մասին կան տարբեր տեղեկություններ, որոնք, սակայն, միաբերան վկայում են, որ Թորոս II-ը (1145—1169) փախչում է Կոստանդնուպոլսից, 1145 թ. գալիս է Կիլիկիա, իր շուրջն է համախմբում հայկական ուժերին, օժանդակություն ստանում ասորիներից և պայքար սկսում բյուզանդական զորքերի դեմ: Շուտով նրա մոտ են գալիս գերությունից զերծ մնացած իր երկու եղբայրները՝ Ստեփանեն և Մլեհը, որոնք բյուզանդական արշավանքի ժամանակ գտնվում էին Հալեպում: Նրանք ընդհանուր գրոհ սկսեցին բյուզանդացիների դեմ և, նրանց դուրս բերելով Լեռնային Կիլիկիայից, ուզատազրեցին Ամուտա, Վահկա, Առյուծ և Սիմոնկայ բերդերը:

Իրենց դիրքերն ամրապնդելու և հաղթանակն ապահովելու նպատակով հայերը դարձյալ համագործակցության մեջ մտան

խաչակիրների հետ Այդ նույն նպատակով հայերը աշխատեցին ընդհանուր լեզու գտնել նաև սելջուկ-թուրքական առանձին էմիրությունների հետ: Օգտագործելով այդ իշխանությունների ուժերը, հայերը Քորոս II-ի գլխավորությամբ ազատագրեցին Անարզաբաքազը, Քիլ ամրոցը, իջան դեպի ծովափ և 1151 թ. դուրս քշեցին բյուզանդացիներին Մսիս և Տարսոն քաղաքներից: 1145—1151 թվականներին՝ շուրջ 5—6 տարվա ընթացքում, հայերին հաջողվեց բյուզանդական զորքերից մաքրել համարյա ամբողջ Կիլիկիան և վերականգնել հայկական իշխանությունը: Սամվել Անեցու և Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ Քորոս II-ը ոչ միայն «իր հայրենիքը ետ գրավեց, այլև սալխի քաղաքներ ու բերդեր առավ, քան իր նախնիները» և «տիրապետեց ամբողջ Կիլիկիան. ծագե ի ծագ»:

3. ՊԱՅՔԱՐ ԲՅՈՒՋԱՆՂԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԴԵՍ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՂՈՒՄԸ

Բյուզանդական կայսրությունը 1152 թ.

Բյուզանդական Անդրոնիկոս Կոմնենոս զորավարին մեծ նոր արշավանքները բանակով ուղարկեց Կիլիկիա: Անդրոնիկոսի զորքերը պաշարեցին Մսիս (Մամեստիա) քաղաքը, ուր գտնվում էր հայկական բանակը:

Քորոս II-ը, նկատի ունենալով թշնամու գերազանց ուժերը, Անդրոնիկոսին առաջարկեց հաշտություն կնքել, խոստանալով հնազանդվել կայսրին, բայց պայմանով, որ կայսրն էլ ճանաչի հայերի իրավունքները: Սակայն բյուզանդական զորավարը ի պատասխան հայերի առաջարկի, սպառնաց Քորոս II-ին, ասելով, որ ինքը իր հետ բերել է նրա հոր՝ Լևոն I-ի շղթաները և դրանցով Քորոսին պիտի շղթայակապ ուղարկի Կոստանդնուպոլիս:

Հայերը վրդովվեցին Անդրոնիկոսի ամբարտաւաճան պատասխանից, կրկնապատկեցին իրենց ուժերը և ամուր սաշտպանություն անցան: Նրանք անձրևոտ մի գիշեր դուրս գալով քաղաքից, հանկարծակի գրոհեցին բյուզանդական բանակի վրա: Խուճապի ենթարկված հակառակորդը շղթանցավ ու փախուստի դիմեց: Քորոս II-ի զորքերը մեծ ջարդ տվեցին թշնամուն և գերեցին շատերին, որոնց թվում Օշին Հեթումյանին և Վասիլ Նաթանայելյանին: Իսկ բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոս Կոմնենոսը հազիվհազ փրկեց իր անձը՝ ճողոպրելով դեպի Անտիոք:

Բյուզանդական կայսրությունը Անդրոնիկոսի պարտությունից հետո փորձեց հայերի դեմ հանել սելջուկ-թուրքական էմիրու-

Քյունեներին, խաչակիրներին և, հատկապես, Անտիոքի դքսու-
թյունը:

Հայերը, հետագա բարդություններից խուսափելու և խաչա-
կիրներին բյուզանդացիների հետ համադործակցելուց հտ կանգ-
նեցնելու համար, Անտիոքի դքսությանը զիջեցին սահմանամերձ
մի քանի բերդեր, և վերահաստատեցին նրա հետ նախկին բարե-
կամությունն ու դաշինքը: Դրանից հետո այդ երկու իշխանություն-
ները միացյալ ուժերով իրենց գեներն ուղղեցին Բյուզանդիայի դեմ:

Անհաջողություններն ավելի անհանգստացրին Բյուզանդական
կայսրությանը: Նա վճռեց նորից զորքեր ուղարկել Կիլիկիա: Եվ
ահա, 1156—1157 թթ. բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոս Եվ-
փորպեն մի մեծ բանակով մտավ Կիլիկիա, բայց Տարսոն քաղա-
քի մոտ մղած մարտի դաշտում թողնելով 3000 դիակ, հտ փախավ:
Մի տարի անց ինքը՝ կայսրը նոր բանակով արշավեց Կիլիկիայի
վրա և պատերազմ սկսեց թե՛ հայերի և թե՛ խաչակիրների դեմ:
Պատերազմական գործողությունները ձգձգվեցին, խաչակիրները
դադարեցրին դիմադրությունը, իսկ հայերն էլ ընդունեցին Երուսա-
ղեմի թագավորի ու Անտիոքի դուքսի միջնորդությունը և հաշտու-
թյուն կնքեցին Բյուզանդիայի հետ՝ նրան զիջելով Անարզարա ու
Մսիս քաղաքները և ընդունելով կայսեր գերիշխանությունը: Բայց
շուտով Թորոս II-ը այդ պայմանները չհղյալ հայտարարեց:

**Հայերի հաղթանա-
կը և իշխանության
ամրապնդումը**

Շուրջ հինգ-վեց տարի երկիրը զերծ մնաց
արտաքին հարձակումներից: Այդ ժամա-
նակամիջոցում Թորոս II-ը իր ուշադրու-
թյունը կենտրոնացրեց իշխանության ամ-
րապնդման վրա: Նրա զորքերը գրավեցին երկրի ներսում դեռևս
տեղ-տեղ բյուզանդացիների ձեռքում մնացած ամրոցները, հայ-
կական իշխանությանը միացրին նախանայելյանների կալվածք-
ները և ընդարձակեցին ու ամրապնդեցին իշխանություն սահ-
մանները: Մտեփանեի ջոկատները գրավեցին Սև լեռներում
գտնվող Բերդուսը, Դոյակ Կիլիկիոն և այլ ամրություններ:

1163—1164 թվականներին Կիլիկիայով ճանապարհորդել է
հրեա ճանապարհորդ Բենիամին Դուտեղան: Նրա հազորդած տե-
ղեկությունների համաձայն Թորոսի իշխանության սահմանները
հարավ-արևմուտքում հասել էր մինչև Կոռիկոս, իսկ արևելքում՝
Սև լեռներ: Այդ նշանակում է, որ Թորոսին հաջողվեց էր հտ մղել
բյուզանդացիների բոլոր հարձակումները և, բացառությամբ Քա-
րուտ Կիլիկիայի արևմտյան գավառների, տեք դառնալ Կիլիկիայի
մեծագույն մասին: Թորոս II-ը այդ բավականին ընդարձակ տե-

րիտորիան արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու համար ստեղծեց ավելի քան 30 հազարանոց ուժեղ բանակ: Բացի սազմական ուժի կազմակերպումից, իշխանութունը իր ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց նաև երկրի շինարարութեանն ու տնտեսական կյանքի վրա: Բարեկարգվեցին քաղաքները, նավահանգիստները: Զարկ տրվեց առևտրին, արհեստագործութեանը և դյուղատնտեսութեանը: Սակայն բյուզանդացիները մեկ անգամ ևս փորձեցին խախտել Կիլիկիայի խաղաղութիւնը:

1164 կամ 1165 թվականին բյուզանդական կառավարիչներից մեկը խարդախութեամբ իր մոտ կանչեց Թորոս II-ի եղբորը՝ Ստեփաննին և դաժանութեամբ սպանեց նրան, կենդանի-կենդանի ընկղմելով կաթսայում եռացող ջրի մեջ: Թորոս II-ն ու Մլեհը հարձակումներ կազմակերպեցին բյուզանդական տիրապետութեանը ենթակա շրջանների վրա, քարուքանդ արեցին նրանց ամրոցները և անխնա կոտորեցին նրանց պաշտոնյաներին: Կայսրութիւնը այդ դեպքերը առիթ դարձնելով, նորից բանակ ուղարկեց Կիլիկիա: Մանվել Կոմնենոսը Կիլիկիա արշավող զորքերի հրամանատար նշանակեց դարձյալ Անդրոնիկոս Կոմնենոսին, որն արդեն մի անգամ խայտառակ պարտութիւն էր կրել հայերից: Կիլիկիա գալով, նա հայերի նկատմամբ իր արհամարհանքը ցույց տալու համար գաշտում զորքերը դասավորեց ոչ մարտական ձևով: Հայերն էլ օգտագործեցին այդ, անտառներով ու ձորերով ծածկաբար մոտեցան հակառակորդին և, մի քանի կողմից գրոհելով, լիովին ջարպեցին նրան: Այս անգամ ևս Անդրոնիկոս Կոմնենոսը մազապուրծ փախավ: Դրանքց հետո բյուզանդական կայսրութիւնն այլևս երբեք չփորձեց միջամտել Կիլիկիայի գործերին և հաշտվեց հայկական ինքնուրույն իշխանութեան դոյութեան հետ:

Մլեհը և նրա քաղաքականությունը

Թորոս II-ը մահացավ 1169 թ., նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Մլեհը (1169—1175): Պատմագիտական հին աղբյուրներում ևս նույնիսկ հետագա շրջանի որոշ ուսումնասիրութիւններում Մլեհը ներկայացվել է որպես անփառունակ և անարժան մի անձնավորութիւն, այն բանի համար, որ նա Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան արտաքին և մասամբ էլ ներքին քաղաքականութեան մեջ փոփոխութիւններ է մտցրել: Մինչև Մլեհը, Կիլիկիայի հայ իշխանները Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում հիմնականում դաշնակցում կամ համագործակցում էին խաչակիր ասպետական ընկերութիւնների և լատինական իշխանութիւնների հետ: Մլեհը փոխեց այդ քաղաքականութիւնը և սկսեց համագործակցել Կի-

լիկիայի հարևան սուլթանությունների, առանձնապես Հալեպի սուլթանության հետ

Հայկական իշխանությանը հարկավոր էր ամբողջությամբ մաքրել Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանները օտարներից. արևմտյան ծովափնյա վայրերում դեռևս իշխում էին բյուզանդացիները, իսկ արևելյան մասերում՝ տեղ-տեղ խաչակիրները: Սրանց այդ շրջաններից դուրս քշելու համար Մլխհր պետք է այլ ուժերի հետ համագործակցեր և օգնություն ստանար: Համագործակցել կարող էին հարևան սուլթանություններն ու էմիրությունները, որոնք շահադրողված էին լատինական իշխանությունների և Բյուզանդիայի թուլացմամբ:

Մլխհն իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելուց հետո պետական ապարատում կատարեց որոշ փոփոխություններ: Նա ասպարեզից հեռացրեց այն մարդկանց, որոնք դեմ էին իր քաղաքականությանը, բռնություններ դործադրեց նրանց նկատմամբ և զրկեց որոշ իրավունքներից:

Այս ձեռնարկումներից հետո 1171—1172 թ. հայկական իշխանությունը, երկիրն ապահովելով հարևան սելջուկ-թուրքական սուլթանությունների ներխուժումներից, պայքար սկսեց խաչակիր տաճարական ասպետների դեմ, որոնք տիրում էին Կիլիկիայի և Անտիոքի միջև ընկած վայրերին, և այդ հողերը միացրեց իրեն: Այնուհետև, օժանդակություն ստանալով սուլթանություններից և հատկապես Հալեպի սուլթանից, հայերը դուրս քշեցին Անտիոքի դքսին և խաչակիր մյուս տարրերին Կիլիկիայի հարավ-արևելյան ծովափնյա շրջաններից, իսկ բյուզանդական իշխանության մնացորդներին՝ Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսուսի ծովամերձ շրջաններից և այդ բոլոր հողերը վերջնականապես միացրին իրենց իշխանությանը:

Բյուզանդական կուսակալներ և զորավորներ Միքայել Վառնան, Կոստանդին Եվփորպեն և Կոստանդին Կալամանը փորձեցին խանգարել հայերին, սակայն նրանց զորքերը ջարդվեցին և երկրից դուրս շարտվեցին: Մլխհի գլխավորությամբ ձեռք բերված այդ հաջողությունները մեծ հաղթանակ էին հայերի համար, հատկապես այն տեսակետից, որ նրանց ձեռքն էին անցնում խոշոր նավահանգիստները և ծովային ճանապարհների ելքերը:

Մլխհի իշխանության տարիներին հատուկ ուշադրություն դարձվեց երկրի շինարարության և տնտեսական կյանքի կարգավորման ու զարգացման վրա: Վերաշինվեց ու բարեկարգվեց Սիս քաղաքը և զարձավ իշխանության կենտրոնը: Այնուհետև հոգ տարվեց

առևտրի և արհեստագործութեան զարդացման մասին: Այդ նպատակով Մլեհը, Հալեպի նուր-էդ-դին սուլթանի հետ միասին, դրամ կտրեց և կարգավորեց երկրի դրամական շրջանառությունը:

Մլեհի վարած քաղաքականությունը և իրագործած ձեռնարկումները, անտարակույս, նպաստեցին հայկական իշխանութեան ամրապնդմանն ու զարդացմանը: Գրա հետ մեկտեղ, այդ ձեռնարկումները Մլեհին հնարավորություն տվեցին խոշոր ֆեոդալներին ավելի մեծ կախման մեջ դնելու կենտրոնական իշխանությունն: Իսկ այդ շահավետ չէր խոշոր ֆեոդալներին, դրա համար էլ նրանք դժգոհեցին Մլեհի քաղաքականությունից: Հայ բարձրաստիճան հոգևորականները ևս խիստ դժ էին մահմեդական իշխանությունների հետ Մլեհի համագործակցությանը: Այդ բոլորը հասցրեց այն բանին, որ 1175 թ. Սիս քաղաքում դավադրություն կազմակերպեցին Մլեհի դեմ և սպանեցին նրան:

Բյուզանդական իշխանության մնացորդների վերացումը

Ստեփանի որդի Ռուբեն II-ը (1175—1187), որ հաջորդեց Մլեհին, շփոխեց իր հորեղբոր վարած քաղաքականությունը այս կամ այն իշխանության, յնչպես նաև սելջուկյան սուլթանությունների հետ համագործակցելու

հարցում: Ռուբեն II-ի ժամանակ ևս հայկական իշխանության հիմնական հոգսը բյուզանդական տիրապետությունից ամբողջ Կիլիկիայի ազատագրումն էր: Նա, օգտագործելով բյուզանդական իշխանությունների և Իկոնիայի սուլթանության միջև եղած թշնամանքը և օժանդակություն ստանալով Իկոնիայի սուլթանից, կարճ ժամանակում Կիլիկիայի արևմտյան մասերը ազատագրեց բյուզանդական տիրապետությունից: Հայերը բյուզանդական վերջին կուսակալին՝ Կիո Սահակին՝ գերի վերցրին և հանձնեցին Անտիոքի դքսին: Կիլիկիայում վերացվեց բյուզանդական տիրապետության վերջին մնացորդը: Ամբողջ երկիրը միավորվեց հայկական իշխանության ներքո, որի սահմանները ձգվում էին Սելեկիայից մինչև Սև լեռները:

Այսպիսով, ավելի քան հարյուրամյա համառ և արյունալի պայքարի ղեկով Կիլիկիայի հայերը կարողացան երկրից դուրս բռնել բյուզանդացիներին, կազմակերպել և ամրապնդել իրենց իշխանությունը, ձեռք բերել քաղաքական անկախություն և ստիպել Բյուզանդիային ու սահմանակից մյուս տերություններին ճանաչել իրենց իշխանությունը Կիլիկիայում:

Հայ ժողովրդի կիլիկյան հատվածի այդ հաղթանակի վճռական պայմաններից մեկն այն էր, որ ժամանակի ընթացքում

Հայաստանից և հայաբնակ այլ վայրերից Կիլիկիա տեղափոխվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: XI—XII դարերում Կիլիկիայի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի ղեկավարությունը: Դրա հետ միասին հայերը տոգորված էին բյուզանդական տիրապետությունը թոթափելու և սեփական անկախ պետություն ստեղծելու ձգտումով:

Երկրորդ պատճառն այն էր, որ Կիլիկիան, տեղավորված լինելով Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, միջադպային առևտրի ծովային և ցամաքային ճանապարհների հանգույց էր: Իսկ դա զգալի շափով նպաստում էր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը և հսկայական եկամուտ բերում իշխանությունները: Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքն ուներ նաև մի այլ առավելություն: Նա երեք կողմից շրջապատված էր բարձր և անանցանելի լեռներով, իսկ մի կողմից ծովով: Այդ դժվարացնում էր թշնամու մուտքը երկրի խորքերը և հեշտացնում երկրի պաշտպանությունը:

Պատճառներից մեկն էլ խաչակիրների և հայերի համագործակցությունն էր: Խաչակիրների արշավանքները և Ասորիքում ու Պաղեստինում ստեղծած նրանց իշխանությունները ծանր հարվածներ հասցրին Կիլիկիային սահմանակից սելջուկ-թուրքական սուլթանություններին և թուլացրին նրանց: Բացի այդ, խաչակիրներն իրենց հարվածներն ուղղում էին նաև Բյուզանդիայի դեմ և դրանով խանգարում Բյուզանդիային միջամտելու Կիլիկիայի գործերին:

ԿՐԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԼԵՎՈՆ 11-Ը ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Քաղաքական դրու-
թյունը Մերձավոր
Արևելքում XII դարի
վերջին քառորդում

Մերձավոր Արևելքի, առանձնապես Միջերկ-
րական ծովի արևելյան ափերին ընկած
երկրների, քաղաքական վիճակը XII դ. վեր-
ջին քառորդում ենթարկվեց զգալի փոփո-
խությունների: Եղիպտական էություն սուլ-
թանությունը Սալահեդդինի գլխավորությամբ մեծ հղորություն էր
հասելու Այդ սուլթանությունը 1187 թ. դրավեց Երուսաղեմի լա-
տինական թագավորությունը, իրեն ենթարկեց Ասորիքի և Միջա-
զեմքի զգալի մասը և վտանգի տակ դրեց Անտիոքի լատինական
իշխանության գոյությունը ընդհանրապես: Միջերկրական ծովի
արևելյան ափերին ընկած լատինական իշխանություններից մի
քանիսը XII դ. վերջին քառորդին կույ դեպքին Սալահեդդինի
նվաճումներին:

Խոշոր ուժ էր դարձել նաև Իկոնիայի սուլթանությունը: Նա
Բյուզանդիայի հաշվին ընդարձակել էր իր տերիտորիան Փոքր
Ասիայում և իր ազդեցությունը տարածել արևելքից հարևան սել-
ջուկյան էմիրությունների վրա: Նրա արևելյան սահմանը XII դ.
վերջին քառորդում հասնում էր մինչև Կարնո քարձրավանդակը:

XII դարի վերջերին իր հզորացումն էր ապրում նաև վրացա-
կան պետությունը: Նա այդ ժամանակաշրջանում ծանր հարված-
ներ էր հասցնում հարևան սելջուկ-թուրքական էմիրություններին:
Մերձավոր Արևելքում աստիճանաբար թուլանում էին արևմտյան
պետությունների ազդեցությունը և նրանց ստեղծած լատինական
իշխանությունների ուժն ու նշանակությունը: Բյուզանդիան, որ
մինչ այդ ազդեցիկ դեր էր խաղում Միջերկրական ծովի արևելյան

ավագանում, այժմ ետ էր մղվել և ամփոփվել Մարմարի և Սև ծովերի ափերին: Նա XII դ. վերջերում, այլևս վտանգավոր չէր ինչպես հայկական իշխանություն, այնպես էլ ուժեղացող Իկոնիայի և Ադիպոսսի սուլթանությունների համար:

Ադիպոսսի և Իկոնիայի սուլթանությունների նվաճումների հետևանքով Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի բանուկ ճանապարհներն ու նավահանդիստները գուրս եկան եվրոպական պետությունների ձեռքից: Հենց դա էլ դրդեց նրանց նոր խաշակրաց արշավանք կաղմակերպել դեպի Արևելք՝ լատինական իշխանությունները վերականգնելու և առևտրական ճանապարհներին տիրելու համար: Այդ ժամանակ էլ կաղմակերպվեց խաշակրաց երրորդ արշավանքը, որը զլխավորում էին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը:

Պայքարը օտար ներխուժումների դեմ

Այդպիսի քաղաքական իրադրության պայմաններում Կիլիկիայի հայկական իշխանության գլուխ անցավ Լևոն II-ը (1187—1219), նրա իշխանության հենց առաջին տարիներին

Իկոնիայի և Ադիպոսսի սուլթանությունները փորձեցին անդամահատել Կիլիկիան և տիրանալ նրա առանձին մասերին: Այդ նպատակով 1187 թ. Իկոնիայի սուլթանի զորավար Ռոստոմը մեծ բանակով հարձակվեց Կիլիկիայի վրա և, առաջադիպելով շատ գավառներ, հասավ մինչև Միս քաղաքը: Բայց նրա դեմ ելան հայկական զորքերը: Միսից ոչ հեռու, Ռավին կոչված վայրում, ջարդեցին նրա բանակը, իրեն էլ սպանեցին:

Թշնամիների ներխուժումները հայերին ստիպեցին մտածել իրենց իշխանության սահմանների ամրապնդման մասին: Այդ նպատակով հայկական զորքերը 1188 թ. Իկոնիայի սուլթանությունից զրավեցին Պռականա և Լուլուա, Պաղրաս և Դարպսակ ամրոցներն ու բերդերը և զարժրին սլաշտսլանություն ամուր կետեր:

Այդ նվաճումներից հետո, դեռևս 90-ական թթ. սկզբներին, Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմանները հասան հարավարևելքից՝ մինչև Ալեքսանդրիտի շրջանը, հյուսիս-արևելքից՝ մինչև Մարաշ, հյուսիսից՝ մինչև Առակլիա քաղաքը, իսկ արևմուտքից՝ մինչև ծովափնյա Ատալիա քաղաքը: Այդպիսով, հայկական իշխանության տերիտորիալ սահմանները Լևոն II-ի իշխանության առաջին տասնամյակում գուրս եկան Կիլիկիայի աշխարհագրական շրջանակներից:

**Լևոն II-ը և խաչա-
կիրները**

1189 թվականին սկսվեց խաչակիրների եր-
րորդ արշավանքը: Լևոն II-ը հատուկ պատ-
վիրակության միջոցով բանակցությունների
մեջ մտավ զերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի հետ.
Նրանք համաձայնության եկան համագործակցելու իրար հետ:
Լևոն II-ը պատրաստակամություն հայտնեց օգնել խաչակիրնե-
րին պարենով, իսկ զերմանական կայսրը խոստացավ թագ շնոր-
հել Լևոնին և նրան ճանաչել որպես Կիլիկիայի հայոց թագավոր:
Խաչակիրները մի քանի տարի Երուսաղեմի համար համառ
կռիվներ մղեցին Սալահզոզիինի բանակի դեմ: Այդ կռիվներում
խաչակիրները թեև լուրջ հաջողություններ չունեցան, բայց զբա-
ղեցրին Սալահզոզիինի զորքերին և կասեցրին նրանց հարձակու-
մները Կիլիկիայի հայկական իշխանության վրա:

Լևոն II-ը, Վ հատուցումն այդ բողոքի, 1191 թ. անձամբ գլխա-
վորելով հայկական զորքերը, օգնեց Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ
Առյուծասարտին Բյուզանդիայից գրավելու Կիպրոս կղզին, ուր հե-
տո հաստատվեց ֆրանսիական Լյուզինյան կամ Լուսինյան տան
իշխանությունը: Այնուհետև, նա խաչակիր ասպետների միու-
թյուններից մի քանիսին կալվածքներ շնորհեց Կիլիկիայում՝ տա-
ճարականներին՝ Մարաշի շրջակայքի մի քանի բերդեր, հիվան-
դանոցային ասպետներին՝ Սելևկիա քաղաքը և այլն: Լևոն II-ը
այդ անում էր այն նպատակով, որպեսզի հետագայում նրանց օղ-
տագործեր իր երկիրը ներխուժող ուժերի դեմ:

**Պաշիգքի կնքումը
Անտիոքի և Կիլի-
կիայի միջև**

Մինչև Լևոն II-ը Կիլիկիայի հայ իշխանները
եթե Անտիոքի դքսության ենթակա կամ
վասայր չէին, այնուամենայնիվ, հանդա-
մանքների բերումով, ընդունում էին նրա
ավագությունը: Լևոն II-ը այդպիսի դրությունն այլևս հանդուրժել
չէր կարող: Նա առիթ էր որոնում վերջ տալու այդ աննորմալ վի-
ճակին: Դեռևս Սալահզոզիինի կենդանության ժամանակ, 1193 թ.
Անտիոքի դուքս Բոհեմունդը աշխատեց նրան զրդել Լևոն II-ի
դեմ: Սակայն այդ շիրականացով, որովհետև Սալահզոզիինը հենց
այդ թվականին մահացավ: Դրանից հետո Անտիոքի դուքսը խորհեց
դավադրությամբ իր ձեռքը գցել Լևոն II-ին: Երկու երկրների միջև
սահմանային վիճերը լուծելու և բարեկամություն հաստատելու
պատրվակով 1193 թ. Բոհեմունդը պատվիրակություն ուղարկեց
Միս, Լևոնին առաջարկելով գալ և տեսակցել իր հետ երկու պետու-
թյունների սահմանադիտին: Սակայն Լևոն II-ը, նախօրոք տեղե-
կանալով Անտիոքի դքսի մտադրության մասին, կարողացավ

նույնպիսի ծուղակ սարքել Բոհեմունդի համար: Նա իր համաձայնությունը հայտնեց հանդիպելու դքսի հետ և տեսակցություն վայրը նշանակեց Կաստիմ բերդը: Բոհեմունդը առանց որևէ կասկածանքի ընդունեց և նոյն առաջարկը և իր շքախմբով մեկնեց Կաստիմ: Այնտեղ ևս II-ը նրան ձերբակալեց և բերեց Սիս, Գերված դքսից պահանջեցին ետ վերադարձնել Ռուբեն II-ի օրոք Կիլիկիայից խլած բերդերը, հողերը և գանձը, ինչպես և հայերին հանձնել Անտիոքը: Բոհեմունդը ընդունեց այդ պահանջները, բայց Անտիոքի բնակիչները չկամեցան քաղաքը հանձնել հայերին և դուքսը մնաց գերություն մեջ:

Երուսաղեմի թագավորը 1194 թ. եկավ Սիս, բանակեց ևս II-ի հետ: Նրան հաջողվեց համոզել ևս II-ին ու Բոհեմունդին՝ հաշտություն կնքել: Այդ հաշտության համաձայն՝ ա) Անտիոքի դքսությունը հրաժարվեց իր ավագությունից Կիլիկիայի իշխանության նկատմամբ և ընդունեց Կիլիկիայի հայկական իշխանության ավագությունը, բ) Կիլիկիայի իշխանությունը վերադարձվեցին նրանից գրավված հողերն ու ամրությունները, գ) ազատ արձակվեց Բոհեմունդը, իսկ նրա որդի Ռայմոնդը ամուսնացավ ևս II-ի եղբայր Ռուբենի դուստր Ալիծի հետ, սլայմանով, որ Ռայմոնդի մահից հետո դքսությունը անցնի Ալիծից ծնված որդուն: ևս II-ը իր եղբոր աղչկան Ռայմոնդի հետ ամուսնացնելով, ձգտում էր հնարավորություն ստեղծել և իրավաբանական հիմք ունենալ հետագայում Անտիոքի դքսությունը միացնելու Կիլիկիայի հայկական իշխանությանը և այդպիսով կազմակերպելու համեմատաբար ուժեղ և կենսունակ պետություն: Հետագայում Ալիծից ծնված որդուն նա որդեգրեց և հուշակեց Կիլիկիայի հայկական իշխանության գահաժառանգ: XII դարի վերջերին Կիլիկիայում արդեն ստեղծվել էին քաղաքական, տնտեսական և տերիտորիալ բոլոր նախապայմանները, որոնք հնարավոր էին դարձնում այդ իշխանությանը տալ պետական ավելի հաստատուն և օրինական ձև՝ հուշակել թագավորություն:

Թագավորություն և հուշակումը Կիլիկիան թագավորություն հռչակելու համար դերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի և ևս II-ի միջև գիվանագիտական բանակցություններ էին սկսվել դեռևս XII դարի 80-ական թվականների վերջերից: Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը չկարողացավ իր տված խոստումը կատարել, որովհետև խեղդվեց գետում, բայց հայերը այդ հարցը բարձրացրին նրա հաջորդի՝ Հենրիխ I-ի առջև: Վերջինս հանձն առավ իրագործել հայերի պահանջը և իր քար-

տուղար Կոնրադի միջոցով թագավորական թագ ուղարկել ևնոն II-ին: Բայց պատերազմական գործողութիւնների անհաջող ընթացքի հետևանքով Կոնրադը չկարողացավ հասնել Կիլիկիա և թագադրել ևնոն II-ին:

Այդ ժամանակ բյուզանդական Ալեքսեյ կայսրը շտապեց առաջինը պաշտոնապես ճանաչել Կիլիկիան որպէս թագավորութիւն և 1196 թ. թագ ուղարկեց ևնոն II-ին: Դրանից երկու տարի հետո Հենրիխ I-ի ուղարկած թագը եւ ստացվեց և այդ նույն՝ 1198 թվականին ևնոն II-ը Տարսոն քաղաքում հանդիսավոր կերպով թագադրվեց որպէս Կիլիկիայի հայոց թագավոր:

Այդ ակտը իր ժամանակի պատմագիրների կողմից դիտվել է որպէս հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական խոշոր իրադարձութիւն: Կիլիկիայի հայ պատմագիր Սմբատ Գունդըստաբլը այն բնութագրում է որպէս հայկական խորտակված պետականութեան վերականգնում, եւ իրոք, Կիլիկիան թագավորութիւն հռչակելը նշանակում էր, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծվել էր հայկական մի ուժեղ պետութիւն, որ նորից վերականգնվել էր հայկական պետականութիւնը:

Հայերը ևնոն II-ի թագադրութեանը տվեցին հանդիսավոր բնույթ: Տարսոն էին հավաքվել բազմաթիւ իշխաններ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, օտարերկրյա դեսպաններ ու պատվիրակութիւններ, ինչպէս և բնակչութեան տարբեր խավերին պատկանող հազարավոր մարդիկ: Թագադրութեան հանդեսը տևել է մի քանի օր և վեր է ածվել համաժողովրդական ցնծութեան:

Լևոն II-ի ձեռնարկութեանը Թագավոր օծվելուց հետո ևնոն II-ի առաջին ձեռնարկումը եղավ Կիլիկիայում դեռևս անկախ մնացած առանձին ֆեոդալական իշխանութիւնների հնազանդեցումն ու հայաբնակ այդ շրջանների միացումը թագավորութեանը: Այդպիսի շրջաններից մեկն էր Լամբրոնը: Դեռևս ևնոն II-ի նախորդները մի քանի անգամ անհաջող փորձեր էին կատարել Լամբրոնի Հեթումյաններին իրենց ենթարկելու: ևնոն II-ը վճռեց վերջ տալ նրանց պատուկտիչ գործողութիւններին: Նա 1202 թ. Լամբրոնի տեր Հեթում իշխանին խնամիական կապ հաստատելու պատրվակով հրավիրեց Տարսոն և բանտարկեց: Դրանից հետո առանց մարտի գրավեց Լամբրոնը և այն վերածեց արքունական կալվածքի:

Թագավորութեան ձեռնարկած երկրորդ քայլը եղավ երկրի սահմանների պաշտպանութեան ամրացումը: ևնոնանցքներում կառուցվեցին ամրութիւններ, որտեղ տեղադրվեցին մշտական սահ-

ժաննապահ գինվորական ջոկատներու Այդպիսի ջոկատներ հաստատվեցին նաև սահմանային այն հատվածներում, որտեղից ամբիջի շատ էր սպասվում թշնամու հնարավոր ներխուժում: Այնուհետև ուշադրություն դարձվեց երկրի ուսզմական ուժի կազմակերպման վրա: Ստեղծվեց մշտական բանակ և հաստատվեց ուսզմական ուսուցման որոշակի սիստեմ:

Իշխանութիւն շրջանում պետական կանոնավոր ապարատ համարյա թե գոյութիւն չունի: Լեոն II-ի օրոք ստեղծվեցին և օրինականացվեցին պետական մի շարք օրդաններ: Նախ, կազմակերպվեց և օրինական տեսք ստացավ արժուէիք: Երկրորդ, արքունիքին կից հիմնադրվեց մեծ կամ վերին ատյան, որն անվանվել է՝ նաև արքունական ատյան կամ դիվան: Երրորդ, արքունիքում կազմակերպվեցին գործակալութիւններ, վարչութիւններ, որոնց պաշտոնատար անձինք նշանակվում էին թագավորի կողմից: Չորրորդ, կարգավորվեց դատական սիստեմը և ստեղծվեց երեք կարգի դատարան՝ վերին, Սսի արքեպիսկոպոսական և Ստորին կամ Փոքր ատյաններ: Այս վերջին դատարանը միաժամանակ անվանվել է նաև Բուրչես:

Հատուկ ուշադրություն դարձվեց երկրի տնտեսական կյանքին: Կարգի բերվեցին նախահանգիստները և աղահոովվեցին ծովային ավազակների ասպատակութիւններից, ստեղծվեց առևտրական նավատորմ, կանոնավորվեցին ցամաքային ճանապարհները, շրջանառութիւն մեջ դրվեցին արծաթյա և ոսկյա դրամներ, որոնք գործածութիւն մեջ մտան ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում: Արհեստագործութիւն և առևտրի զարգացմանը նպաստելու համար առևտրական պայմանագրեր և համաձայնագրեր կնքվեցին Վենետիկի, Ջենովայի և այլ քաղաքների ու երկրների առևտրականների հետ:

Լեոն II-ը աչքաթող չարեց նաև երկրի մշակութային կյանքի բնագավառը: Նա թե՛ հին և թե՛ իր օրոք կառուցված նոր վանքերին կից հրամայում է հիմնագրել դպրոցներ և դրանք ապահովում նյութապես: Նա դիտութիւն և արվեստի մարդկանց հրավիրում է իր արքունիքը և պայմաններ ստեղծում նրանց գործունեութիւն համար: Այլիշանի նշած մի հիշատակարանում ասված է, որ Լեոն II-ի օրոք Վիլիկիեցվոց աշխարհը լցվեց իմաստութիւնամբ և բազմացան մատենագրութիւնամբ զբաղվողները՝ կեսը գրականութիւն, մյուսները զարդանկարչութիւն գծով:

Լեոն II-ի օրոք Կիլիկիայում ամրապնդվեց օրինականութիւնը և կարգավորվեցին մարդկանց սոցիալ-տնտեսական հարաբե-

բությունները: Այդ ձեռնարկումների ընթացքում հայկական թագավորութունը շատ բան վերցրեց Ասորիքի և Պաղեստինի լատինական իշխանությունների, հատկապես Անտիոքի դքսության հաստատած կարգ ու կանոնից: Կիլիկիայում կիրառվեցին Անտիոքի դքսության կողմից ընդունված օրենքները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին ասիզ, այսինքն՝ օրենսդրական հրովարտակ:

Նոր ընդհարումներ Անտիոքի դքսության մասին

Հայկական թագավորության ռազմական ու քաղաքական հզորացումը և Անտիոքի դքսութունը հայկական թագավորությանը միացնելու մասին կետն II-ի մտադրությունը ցանկալի չէին Կիլիկիայի հարևաններին, որոնց թվում և լատինական իշխանություններին: Դա նոր բախումներ առաջ բերեց Կիլիկիայի և Անտիոքի դքսության միջև, 1199 թվականին մեռավ Անտիոքի դուքս Ռայմոնդը, գահը թողնելով Ալիծից ծնված իր անշահահաս որդուն՝ Ռուբեն-Ռայմոնդին: Բայց այդ բանին դեմ դուրս եկավ Ռուբեն-Ռայմոնդի հորեղբայրը՝ Տրիպոլսի դուքս Բոհեմունդ Միականին: Նա հարձակվեց Անտիոքի վրա և գրավեց այն: Միականու գործողությունները զրգեցին կետն II-ին պաշտպանելու Ռուբեն-Ռայմոնդի օրինական իրավունքները, որոնք նախատեսված էին և՛ ժառանգական սկզբունքով, և՛ 1194 թ. Անտիոքի դքսի ու կետն II-ի միջև կնքված պայմանագրով:

Կիլիկիայի թագավորության և Տրիպոլսի դքսության միջև Անտիոքի համար մղված պայքարը շարունակվեց մինչև 1216 թ. երբ մի վերջին անգամ կետն II-ը զորքով մտավ Անտիոք և, այնտեղից դուրս քշելով Միականուն, հանդիսավոր կերպով Ռուբեն-Ռայմոնդին նորից հռչակեց Անտիոքի դուքս:

Այդ ամենից հետո Ռուբեն-Ռայմոնդը ապերախտ գտնվեց իր խնամակալի և պաշտպանի հանդեպ, դոռոգացյալ և զրկվեց նրա պաշտպանությունից: Նրանից երես դարձրին նաև Անտիոքի ազդեցիկ մարդիկ և օգնեցին նրա հակառակորդին՝ Միականուն, որը 1219 թ. հարձակվեց Ռուբեն-Ռայմոնդի վրա և վերջնականապես Անտիոքը խլեց նրա ձեռքից: Դրանով Անտիոքի համար պայքարը փաստորեն վերջացավ Միականու հաղթանակով:

Կետն II-ի թագավորության վերջին տասնամյակում տնօրինեցան մի շարք այլ դեպքեր: Իկոնիայի սուլթան Քելքաուզը դեռևս 1214 թ. հարձակվել էր Կիլիկիայի վրա և գրավել Լուլուս բերդը, սակայն հայկական բանակից հակահարված ստանալով ետ էր քաշվել: Այդ դեպքերից հինգ տարի անց՝ 1219 թ. նա նորից

Հարձակվեց Կիլիկիայի վրա և պաշարեց սահմանային կարևոր ամրություններից մեկը՝ Կապան բերդը, որի գրավումը լուրջ վտանգի տակ կղներ հայկական թագավորությունը: Քեյքաուզ սուլթանին չհաջողվեց գրավել բերդը, սակայն բաց ճակատամարտում հայկական զորքերը պարտվեցին և հայկական բանակի հրամանատար Կոստանդին Գունդստարը և մի քանի այլ իշխաններ գերի ընկան, որոնց հետո ազատեցին մեծ փրկանք վճարելով, բայց հաջկասկած թանակը դրանից հետո մտալ թշնամու երկիրը, Իկոնիայի սուլթանը խոհեմաբար ցուցաբերեց, ետ քաշվեց և այլևս չխախտեց երկրի սահմանները:

Արտաքին թշնամիներին սանձահարելու հետ միասին Լևոն II-ը փորձեց կարգավորել նաև գահաժառանգություն հարցը: Նա արու զավակ չունեցր. 1209 թ. նա որդեգրեց Ռուբեն-Ռայմոնդին ու հուլակեց թագաժառանգ: Սակայն հետագայում հրաժարվեց դրանից:

Անտիոքի դեպքերից հետո, 1217 թ. նա գահաժառանգ հայտարարեց իր երկրորդ կնոջից ծնված դստերը՝ Զաբելին, նրան խնամակալներ նշանակեց սպարապետ Կոստանդինին և իշխան Ատանին: Այս դեպքերից քիչ անց, 1219 թ. մայիսի 2-ին, Լևոն II-ը մեռավ՝ իր հետնորդներին թողնելով բարգավաճած և վերելք ապրող մի հզոր պետություն:

2. ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆ ԵՎ ԴԱՇԻՆՔԸ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ

Գահակալության
հարցը Լևոն II-ից
հետո

Լևոն II-ի մահից հետո գահակալության հարցը բարդություններ առաջացրեց: Խնամակալ Ատան պայլի մահից հետո երկրի ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացավ Կոստանդին Գունդստարի ձեռքում: Հենց այդ ժամանակ էլ Կիլիկիայի թագավորության գահի համար նոր հավակնորդներ ասպարեզ ելան: Գրանցից մեկը Լևոն II-ի ավագ դստեր՝ Ռիթայի ամուսինն էր՝ Երուսաղեմի թագավորը, որն ուզում էր իր որդուն ղեկ Կիլիկիայի թագավորության գահին:

Ոտքի էր կանգնել նաև Ռուբեն-Ռայմոնդը, որն արտաքսվել էր Անտիոքից: Սակայն այս հավակնորդներից և ոչ մեկը հաջողություն չունեցավ: 1220 թվականին Ռիթան և նրա որդին մեռան, իսկ Ռուբեն-Ռայմոնդը, որը Կոտիկոսի իշխան Վահրամ Մարաջախտի և այլոց օգնությամբ Կիլիկիա էր մտել և փորձում էր սի-

րանալ դահին, Կոստանդին Գունդստաբլի զորքերից պարտութիւն կրեց և գերվելով բանտ նետվեց:

Վերոհիշյալ դեպքերը ստիպեցին արքունիքին արագացնել Զարբլի մոնուսութիւնը, այլ կերպ ասած, լուծել դահակալութեան հարցը: Ստեղծված պայմաններում նպատակահարմար համարվեց Պիլիկիայի գահը հանձնել Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Միականու որդուն՝ Ֆիլիպին: Այդպիսի որոշումն արդարացում էր նրանով, որ Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև եղած հակամարտութիւնը կվերանար և հնարավոր կդառնար այդ երկու իշխանութիւնները միավորել մեկ պետութեան մեջ: Դրա համար էլ 1221 թ. Ֆիլիպին մոնուսացրին Զաբելի հետ և նրան օժեցին Կիլիկիայի թագավոր այն պայմանով, որ նա, ինչպես վկայում է Սմբատ Գունդստաբլը, «հայկնակ կենայր, և ղեկեղեցին և զսեղան հայկնակ տաներ»:

Սակայն Ֆիլիպը սկսեց պետական բարձր պաշտոններից հեռացնել հայերին, մեծ տեղ տալ լատինական տարրերին և արհամարհել հայկական սովորութիւնները: Այդ պատճառով էլ նա 1223 թ. հայ իշխանների կողմից ձերբակալվեց և բանտ նետվեց, որտեղից այլևս դուրս չեկավ:

Լեթումյանն ղիմաստիայի հաստատումը Թագավորական գահը դարձյալ թափուր մնաց: Երկիրը նորից սկսեց կառավարել Գունդստաբլը: Նա այս անգամ ստանձնեց ոչ միայն Զաբելի, այլև ամբողջ թագավորութեան խնամակալութիւնը, այսինքն՝ նշանակվեց երկրի պալլ: Նա երեք տարի այդպիսի կառավարեց երկիրը և միայն 1226 թ. նորից դրեց գահի համար թեկնածու ընտրելու հարցը: Այս անգամ պալատականների համաձայնութեամբ որոշվեց Զաբելին ամուսնացնել Կոստանդին Գոնդստաբլի որդու՝ Լեթումի հետ և նրան ճանաչել որպես Կիլիկիայի թագավոր: 1226 թվականին Տարսոն քաղաքում մեծ հանդիսավորութեամբ Լեթումին հայոց թագավոր օժեցին (1226—1270): Այդպիսով, հանձնեց Լեթում I-ի, հիմք դրվեց Լեթումյան ղինաստիային, որը տևեց մինչև 1342 թ.:

Նորահաստատ ղինաստիան իր դիրքերը երկրում ամրացնելու համար պետական բարձր պաշտոններն ու զործակալութիւնները կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Լեթումի հայրը՝ Կոստանդին Գունդստաբլը նշանակվեց թագավորահայր և ավագ պարոն: Սպարապետութիւնը արվեց Լեթում I-ի ավագ եղբորը՝ Սմբատին: Թագավորի երկրորդ եղբայրը՝ Լևոնը նշանակվեց մարաշախտ՝ բանակի հրամանատար սպառազինման և մատակարարման գծով և իշխանաց-իշխան կամ պարոնաց-պարոն: Ամենակրտսեր եղ-

բայրը՝ Օշինը նշանակվեց պալլ: Թագավորի եղբայրներից մեկը էլ՝ Բարսեղը նշանակվեց Դրագարկի վանքի վանահայր և Սախարքեպիսկոպոս, որը եկեղեցական գործերում ազդեցիկ պաշտոն էր:

Նոր դինաստիան արքունիքի հետ կասկեց նաև ազդեցիկ ֆեոդալ-իշխաններին, մանավանդ այնպիսիներին, որոնք հաճախ էին փորձել հակադրվել արքունիքին, օրինակ՝ Լամբրոնի նախկին տերերին: Կոստանդին Թագավորահայրը նրանց և արքունիքի միջև եղած հակամարտությունը վերացնելու համար Հեթումի որդի Կոստանդին Լամբրոնացուն տվեց Թաղադրության պաշտոն և նրան վերադարձրեց Լամբրոն ամրոցը: Այդպիսի քաղաքականություն վարեց նաև Կոռնիկոսի նախկին տիրոջ՝ Վահրամ Մարաշատի որդիների նկատմամբ, որոնց վերադարձվեց այդ ամրոցը:

Բանակցություններ մոնղոլների հետ Հեթում I-ի Թագավորության տարիներին Հեթումը արևելքից մոնղոլ-թաթարական ցեղերը խոշոր զանգվածներով ներխուժեցին Մերձավոր Արևելք և, ոտնատակ տալով բազմաթիվ երկրներ, մտան նաև Փոքր Ասիա, լուրջ սպառնալիք ստեղծելով Կիլիկիայի Թագավորության համար:

Կիլիկիայի Թաղադրության նկատմամբ շրջապատող պետությունների ունեցած թշնամական վերաբերմունքը ստիպեց Հեթումյաններին շահագործել մոնղոլներին, այլ դաշինք կնքել նրանց հետ: Այդ պատճառով էլ, երբ 1243 թ. մոնղոլ-թաթարները Բաշու գորավարի ղլխավորությամբ մտան Փոքր Ասիա և գրավեցին Կեսարիա քաղաքը, Կիլիկիայի Թագավորությունը Կոստանդին Թագավորահոր ղլխավորությամբ մի պատվիրակություն ուղարկեց մոնղոլ զորավարի մոտ, առաջարկելով քարեկամություն հաստատել և դաշինք կնքել երկու պետությունների միջև: Բաշուն ընդունեց հայերի առաջարկը այն պայմանով, որ Կիլիկիայի Թագավորը անձամբ գնա մոնղոլական մեծ զանի մոտ: Հայերն ընդունեցին Բաշուի պայմանը: Այդ ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական Թաղադրության ու մոնղոլ-թաթարների միջև քարեկամություն հաստատվեց: Այդ քարեկամության առաջին արդյունքը եղավ այն, որ մոնղոլական զորքերն ու զեղերը չմտան Կիլիկիա և երկիրը զերծ մնաց նրանց ահավոր ավերածություններից: Հեթումի այցը Մոնղոլիա նախապատրաստելու նպատակով 1248 թ. Սմբատ Գունդրատաբը մեկնեց Մոնղոլիա և պայմանավորվեց Հայոց Թագավորի այցելության և գաշինքի հաստատման մասին:

Հերոս I-ի այցը Հեթում I-ի այցը Մոնղոլիա ձգձգվում էր Մոնղոլիա և դաշինքի հաստատումը մի քանի անգամ հարձակումներ գործեցին երկրի վրա: Հարկավոր էր ետ մղել թշնամիներին և ապահովել երկրի պաշտպանությունը: Այնուհետև, թագուհու մահը 1252 թ. և, թերևս, Հեթումի՝ Մոնղոլիա գնալու ցանկություն շունհնալը նույնպես ձգձգում էին այցելությունը:

Սակայն այդ այցելությանը շահագրգռված էր մոնղոլական պետությունը: 1253 թ. հայոց թագավորը հրավեր ստացավ այցելելու մոնղոլական պետության մայրաքաղաք Կարակորում, և Հեթում I-ը 1254 թ. գարնանը մեկնեց մոնղոլական մեծ դանի մոտ:

Հեթում I-ը անցավ Հայաստանով, տեսակցեց մի շարք նշանավոր իշխանների հետ, ապա շարունակեց ճանապարհը դեպի Ոսկե Հորդա, իսկ այնտեղից, էլ՝ Կարակորում: Այնտեղ նա ընդունվեց Մանգու դանի կողմից. դաշինքը երկու երկրների միջև հաստատվեց: Մեզ հասած տեղեկություններից երևում է, որ Հեթում I-ի և Մանգու դանի միջև կնքված դաշինքը ունեցել է հետևյալ բովանդակությունը. առաջին՝ երկու կողմերն էլ պայմանավորվում են օգնել միմյանց պատերազմի ժամանակ: Կիլիկիայի հայերը օգնելու էին մոնղոլներին Միջագետքը, Ասորիքն ու Պաղեստինը գրավելու գործում, իսկ մոնղոլներն էլ պաշտպանելու էին Կիլիկիայի թագավորությունը Իկոնիայի, Սիպոսի և այլ պետությունների հարձակումներից: Երկրորդ՝ առանց Կիլիկիայի թագավորության համաձայնության և պահանջի, մոնղոլական զորքերն ու պաշտոնյաները հայկական թագավորության սահմանները չպետք է մտնեին: Երրորդ՝ այն հողերը, որոնք նախկինում պատկանել էին հայկական իշխանությանը, բայց զավթվել էին ուրիշների կողմից, իսկ հետո էլ անցել մոնղոլներին, պետք է վերադարձվեին հայկական թագավորությանը: Զորրորդ՝ մոնղոլական պետությունը հանձն էր առնում կարգավորել բուն Հայաստանի քնակչությունից դանձվող հարկերը և թեթևացնել հայկական եկեղեցուց վերցվող տուրքերը:

Կնքված դաշինքը շահավետ էր Կիլիկիայի թագավորության համար: Այն ապահովում էր այդ թագավորության ինքնուրույն գոյությունը, զերծ էր տահում Կիլիկիան մոնղոլական զորքերի ներխուժումից և Կիլիկիայի առևտրականների համար հնարավորություն էր ստեղծվում մուտք գործելու մոնղոլական լայնածավալ պետության խորքերը:

Մոնղոլական պետության և Կիլիկիայի հայկական թագավո-

բության հարաբերությունների մասին պատմագիտներից ոմանք այն կարծիքն են հայտնել, թե Կիլիկիայի թագավորութունը հանդիսացել է մոնղոլական մեծ զանների բացարձակ վասալը: Մինչդեռ եղած ազբյուրները հաստատում են, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորութունը չի մտել մոնղոլական պետության կազմի մեջ և եղել է միանգամայն ինքնուրույն իշխանություն:

Հայ-մոնղոլական համագործակցու- թյունը

Հեթում I-ը հայրենիք վերադառնալիս հանդիպեց Նուբուխ, որը նշանակվել էր Մերձավոր Արևելքում գտնվող մոնղոլական զորքերի հրամանատար և այդ երկրների կառավարիչ: Նրան հանձնեց Մանգու զանի ուղարկած գրությունները և ապա անցավ Հայաստան: Նա Հայաստանում տեսակցություն ունեցավ Բաշուի հետ, մասնակցեց դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան գավառները նրա կազմակերպած արշավանքին: 1256 թվականին մեծ հանդիսավորությամբ նա ժամանեց Սիս և իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարման գործը:

1258 թվականին սկսվեցին մոնղոլական զորքերի նոր հարձակումները Միջագետքի, Ասորիքի ու Պաղեստինի վրա: Այդ թվականին էլ Նուբուխ քանակը գրավեց Բաղդադը և վերջ տվեց Արաբական խալիֆությունը: Հաջորդ տարին Նուբուխ մոտ գնացին Հեթում I-ը և հայտը կաթողիկոսը՝ հալիֆաթի դեմ տարած հաղթանակը շնորհավորելու և նրա գալուստը ողջունելու: Այդ ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական քանակը մոնղոլական զորքերի հետ մասնակցեց հիշյալ երկրների նվաճմանը: Վարդան Արևելցու վկայությամբ, Նուբուխ զորքերի նետ էր թի յառեուլն զամենայն աշխարհն Շամա (այսինքն՝ Ասորիք) և մեր պսակաւորն Հեթումս:

Փոքր Ասիայում և Ասորիքում մոնղոլական զորքերի մղած կռիվների ընթացքում հայկական թաղավորությանը հաջողվեց իրեն միացնել Շառլայի, Այնթապի, Մարաշի և Կասպադովկիայի հարավային շրջանները:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության հզորացումը անհանգրստութուն էր առաջ բերում եգիպտական սուլթանութունում: Այդ պատճառով եգիպտական սուլթան Բիուարսը (Ֆեզխուար), օգտվելով Նուբուխ մահվանից (1265) հետո մոնղոլների միջև առաջացած երկպառակությունից ու ընդհարումներից, որոնց հետևանքով նրանք այլևս հայերին չէին կարող օգնել, նախապատրաստվեց արշավել դեպի Ասորիք և Կիլիկիա: Նա պատերազմական գործողություններն սկսելուց առաջ Կիլիկիայի հայկական թագավորությանն առաջարկեց իրեն վերադարձնել Ասորիքի և Կիլիկիա-

յի սահմանագլխին դտնվող մի քանի բերդեր և վերացնել Կիլիկիայից Եգիպտոս հաց արտահանելու արգելքը: Հայկական արքունիքը մերժեց այդ պահանջը: Եգիպտական զորքերը 1266 թ. Նախ հարձակվեցին Անտիոքի վրա, գրավեցին այն, ապա արշավեցին Կիլիկիա: Հեթում I-ը հայկական բանակի հրամանատարութունը հանձնարարեց իր երկու որդիներին՝ Լևոնին և Թորոսին, իսկ ինքը մեկնեց մոնղոլ-թաթարներից օգնութուն խնդրելու:

Եգիպտական բանակը շտապեց մարտի բռնվել հայերի հետ ավելի շուտ, քան նրանք կարող էին մոնղոլներից օգնութուն ստանալ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Սև լեռների մոտ՝ Մատի կոչված վայրում, նույն թվականի աշնանը: Հայկական բանակը թեև անձնուրաց կերպով կռվեց եգիպտական սուլթանության զորքերի դեմ, բայց, ի վերջո, պարտվեց. հրամանատարներից Թորոսը զոհվեց, իսկ Լևոնը գերի ընկավ: Մոնղոլական դանը պատերազմի մեջ գտնվելու պատճառով չկարողացավ հայերին օգնել և Հեթումը ձեռնունայն հտ վերադարձավ:

Դրանից հետո հակառակորդի բանակը թափանցեց երկրի խորքը, ասպատակեց քաղաքներն ու գյուղերը, գրավեց Միսը, հրկիզեց այն և կողոպտեց արքունի գանձարանը: Սակայն հայերին հաջողվեց մինչև 1268 թ. թշնամուց մաքրել երկիրը և բանակցութուններ սկսել եգիպտական սուլթանության հետ հաշտութուն կնքելու համար: Եգիպտական մամլուկյան սուլթանութունը հաշտութուն կնքելու և գերված արքայազն Լևոնին ազատ արձակելու համար պահանջում էր, որ իրեն տրվեն սահմանամերձ մի քանի բերդեր և աղատ արձակվի ու Եգիպտոս վերադարձվի մոնղոլների կողմից գերված եգիպտական զորավար Սոնգուրը: Հեթում I-ը համաձայնվեց և 1268 թ. հաշտութուն կնքվեց: Գերված թագածառանդ Լևոնը ազատվեց և վերադարձավ հայրենիք:

Կիլիկիայի թագավորությանը նոր քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում XIII դ. վերջին քառորդում զգալի փոփոխութուններ կատարվեցին: Մոնղոլների ահ ու սարսափ տարածող ուժը աստիճանաբար թուլանում էր. մոնղոլներն արդեն պաշտպանողական դիրք էին բռնել իրենց հակառակորդների հանդեպ: Ասպարեզից վերանում էին խաչակիրների կողմից ստեղծված լատինական իշխանութունները, իսկ Իկոնիայի սուլթանութունը մոնղոլներից ստացած հարվածներից այլևս ուշքի չեկավ ու գնալով թուլացավ: Դրան հակառակ, եգիպտական մամլուկյան սուլթանութունը

տարեցտարի ավելի էր հզորանում և Մերձավոր Արևելքի ազդեցիկ ուժերից մեկը դառնում:

Ստեղծված նոր պայմաններում Կիլիկիայի թագավորության առջև լուրջ խնդիրներ ծառայան ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականության ընդգրկում: Կիլիկիայի համար ավելի վտանգավոր հակառակորդ դարձավ եգիպտական սուլթանությունը, որի դեմ պայքարելու դեպքում նա դաշնակցի կարիք պետք է զգար: Մոնղոլական էլզանությունը թեև շարունակում էր մնալ Կիլիկիայի դաշնակիցը, բայց այնքան էլ հուսալի չէր:

Նեթում I-ի հաջորդը և որդին՝ Լևոն III-ը (1270—1289) շարունակեց պահպանել բարեկամությունը մոնղոլների հետ, բայց միաժամանակ նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու հույսով իր հայացքն ուղղեց դեպի Արևմուտք: Նա 1274 թ. պատգամավորություն ուղարկեց Լուզդունի ժողով, նպատակ ունենալով խաչակրաց նոր արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելք: Նման դիմումներ կրկնվեցին նաև 1278, 1279 և 1282 թթ.:

Մամլուկյան սուլթանությունը այդ բանը դիտեց որպես 1268 թ. հաշտության խախտում: 1275 թվականին եգիպտական զորքերը մտան Կիլիկիա և, հանկարծակիի բերելով հայկական բանակին, ասպատակեցին երկիրը, ավարի ենթարկեցին Մսիսը, հասան մինչև Կոռիկոս, պաշարեցին Սիսը: Հայերը միայն հաջորդ տարին Սմբատ Գունդատաբլի հրամանատարությամբ պարտության մատնեցին մամլուկներին և դուրս քշեցին երկրի սահմաններից: Եգիպտացիները 1277—1281 թթ. ընթացքում մի քանի անգամ հարձակումներ դրոժեցին Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանների վրա, սակայն հայերը, մոնղոլներից օգնություն ստանալով, կասեցնում էին մամլուկների առաջխաղացումը և ստիպում հեռանալ Կիլիկիայից: Դրանից հետո, 1282 թ. Կնքվեց հաշտություն, վատարվեց զերիներրի փոխանակություն, առևտրական քարավաններին ազատ երթևեկելու իրավունք տրվեց և այլն: Լևոն III-ը հաշտությունը երբեմն-երբեմն խախտվելով՝ իր ուժը պահպանեց մինչև 1321 թ.:

Լևոն III-ի Գերքին քաղաքականությունը

Լևոն III-ի թագադրության կապակցությամբ, 1271 թ., ներում շնորհվեց բանտարկյալներին և «բազումք ի կապանաց բանտից ազատեցան»: Սակայն բանտարկյալների ազատման դեմ դուրս եկան խոշոր ֆեոդալները և ապստամբեցին Լևոն III-ի դեմ: Նրանց ընդվզումը ճնշվեց, Մավլեան բերդի տեր Լևոնը և Աբլղարիք իշխանը պատժվեցին:

Վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են, որ կենտրոնախույս ուժե-

որ ձգտում էին կասեցնել կենտրոնական իշխանության հզորացումը: Ազնվականության միջին և ցածր խավերը, ինչպես և բնակչության մյուս տարրերը օժանդակեցին Լևոն III-ին կենտրոնախույս ձգտումներ հանդես բերող ֆեոդալների դեմ մղած պայքարում: Դա սլավոններ ստեղծեց թագավորի իրավունքների ու իշխանության ընդարձակման համար, որը տանում էր դեպի միանձնյա իշխանություն, դեպի արսուլյուտիզմ:

Լևոն III-ի ժամանակաշրջանում ուշադրություն դարձվեց նաև երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի վրա: Միջոցներ ձեռք առնվեցին վերաշինելու պատերազմների ժամանակ վնասված Սիսը, Տարսոնը, վերականգնելու ավերված վանքերը և երկրի պաշտպանության համար կառուցելու ամրություններ: 1271 թվականին վերանորոգվեցին վենետիկցիների, իսկ 1288 թ. շենովացիների հետ նախկինում կնքված առևտրական պայմանագրերը, նոր պայմանագիր կնքվեց արաղոնացի առևտրականների հետ: Առևտրականներին լայն հնարավորություններ էին տրվում Կիլիկիայում առևտուր անելու համար, որը զգալիորեն նպաստում էր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը:

Յ. ԿՐԻԿՐԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ ԹԱԳԱԼՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Քաղաքական դրությունը Մերձավոր Արևելքում XIV դարի սկզբին

XIII դարի վերջերին և XIV դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան նոր իրադարձություններ, որոնք աննպաստ վիճակ ստեղծեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար: Եգիպտական սուլթանությունը նվաճեց լատինական իշխանությունները և սահմանակից դարձավ Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը: Մոնղոլական էլզանությունը ներսում արագացել էր տնտեսական կյանքի անկումը, որի հետևանքով երբեք էր դարձել նաև նրա ռազմական ու քաղաքական վիճակը: Ղազան դանի ժամանակ (1295—1304) մոնղոլներն ընդունեցին մահմեդականություն և փոխեցին իրենց նախկին թշնամական վերաբերմունքը մուսուլմանական իշխանությունների նկատմամբ:

Այդ ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի թագավորության գլուխ էր կանգնած Լևոն III-ի որդին Հեթում II-ը (1289—1301), ապա՝ շնորհ մի թագակիր, որ իր թագավորության 11 և խնամակալության 5 տարիների ընթացքում հինգ անգամ հրաժարվեց երկրի

կառավարումից և երեք անգամ վանք մտա՛վ որպես հոգևորական, Նա ամբողջութեամբ հարեց կաթողիկոսութեանը և փորձեց երկրի թագավորութեան արտաքին և ներքին քաղաքականութիւնը ենթարկել Արևմուտքի շահերին: Դա առաջ բերեց երկրում ներքին խլրտումներ և գահակալական կռիւներ, որից օգտվեցին արտաքին թշնամիները և հարձակումներ գործեցին Կիլիկիայի ու նրա ահամանամերձ հայաբնակ շրջանների վրա:

Դեռևս 1292 թ. եգիպտական զորքերը հարձակվել էին Շամկիայի վրա, գրավել կաթողիկոսարանը և դերի տարել Ստեփանոս կաթողիկոսին: Դրանից հետո նոր կաթողիկոսը ստիպված եղավ փոխադրվել Սիս քաղաքը: Եգիպտական զորքերը մի քանի անգամ ևս ասպատակեցին Կիլիկիայի զանազան շրջանները, բայց վերջին անգամ մոնղոլների օգնութեամբ հայերին հաջողվեց ետ մղել նրանց հարձակումները և առժամանակ պաշտպանել երկիրը նրանց ներխուժումներից:

Սսի և Աղանայի ժողովները

Կիլիկիայի հայկական արքունիքը ձգտում էր հայ-մոնղոլական թուլացած և իր նշանակութիւնը կորցրած դաշինքի փոխարեն

ձեռք բերել եվրոպական պետութիւնների օգնութիւնը:

Հեթում II-ը 1301 թ. պաշտոնապես հրաժարվեց գահից և այն հանձնեց իր եղբորորդի Լևոն IV-ին (1301—1307), բայց այդ անշափահաս թագավորի խնամակալութեան և խորհրդատուի պարտականութիւններն ու իրավունքները իր վրա վերցրեց, այլ կերպ ասած, շարունակեց կառավարել երկիրը: Այդ ժամանակ եղիպտական մամլուկների կողմից Կիլիկիայի համար ստեղծված վտանգն ավելի մեծացավ: Նրանք մի քանի անգամ հարձակվեցին թագավորութեան վրա և մեծ տապնապ առաջ բերին երկրում: Մոնղոլների օգնութիւնն այլևս հուսալի չէր: Հեթում II-ը և հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարզեցին, որոնք իրենց լատինամառութիւնը վաղուց էին գրսևորել, սկսեցին օգնութիւն խնդրել Ղուկի պապից և եվրոպական իշխանութիւններից: Իսկ պապը պահանջում էր, որ հայկական եկեղեցին ընդունի կաթողիկ եկեղեցու ծիսակատարութիւններն ու սկզբունքները, այսինքն՝ ենթարկվի իրեն: Այդ կապակցութեամբ 1307 թ. Սսում հրավիրվեց ժողով և քննարկվեց կաթողիկ եկեղեցուն միումալու հարցը: Հեթումի և Լևոնի ճնշման ներքո ժողովականները ստիպված եղան համաձայնվել դրան: Սակայն այդ որոշումը ղկատարվեց, որովհետև հայ բնակչութիւնը և հոգևորականների զգալի մասը դեմ էին դրան: Այդ պատճառով երկրում առաջացան իրար դեմ պայքարող

խմբավորումներ, որով խախտվեց երկրի քաղաքական միասնությունը:

Կիլիկիայի հարևան սելջուկյան և արաբական իշխանություններն աչք որոշումը գիտեցին որսնա խաշակիրներին նորից արևելք բերելու փորձ, և հայկական թագավորության հանդեպ նրանց թշնամական վերաբերմունքն ուժեղացավ: Նրանց դրդմամբ Կիլիկիայում որպես օգնական ուժ գտնվող մոնղոլական ջոկատի հրամանատար Փիլարդունը, որն արդեն մահմեդականություն էր ընդունել: Ասի ժողովից ութ ամիս հետո, 1307 թ. նոյեմբերին, հյուրասիրության պատրվակով իր մոտ է հրավիրում Հեթումին և Աոն IV-ին, կազմակերպում նրանց սպանությունը: Դրանով արգեն վերջ էր տրվում հայ-մոնղոլական դաշինքին:

Փիլարդունը և նրա համախոհները ամրացան Անարզաքա քաղաքում՝ մտադրվելով տիրանալ Կիլիկիայի մի մասին: Սակայն թագավորի հորեղբայր Օշինը, հայկական զորքերի զուխ անցած, հարձակվեց նրանց վրա՝ և դուրս քշեց Կիլիկիայից: Դրանից հետո Օշինը հռչակվեց թագավոր (1309—1320) և իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարման գործը:

Արքունիքը և Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսը ժողովրդի կամքին հակառակ, փորձեցին գործադրության մեջ դնել Սսի ժողովի որոշումը: 1309 թվականին Ադանայում տեղի ունեցավ մի նոր ժողով, որի նպատակն էր ստիպել ժողովրդին համաձայնվելու հայկական եկեղեցու միացմանը կաթոլիկականին: Այդ ժողովի դեմ նույն թվականին Սիս քաղաքում տեղի են ունենում ցույցեր և բողոքներ, որոնց մասնակցում են հոգևորականներ, բազմաթիվ հասարակ մարդիկ և բնակչության այլ խավեր, այդ թվում նաև կանայք: Ցուցարարներից շատերը, որոնց թվում և կանայք, մահապատժի ենթարկվեցին:

1316 թվականին Ադանայում նորից ժողով գումարվեց, որը թագավորի և կաթողիկոսի հարկադրանքով վերահաստատեց Սսի 1307 թ. ժողովի որոշումը: Եգիպտական սուլթանությունը հայկական թագավորության նման քաղաքականությունը գնահատեց որպես թշնամանք իր նկատմամբ և նորանոր արշավանքներ կազմակերպեց դեպի Կիլիկիա:

**Եգիպտական և 1320 թ. Օշինին հաջորդեց նրա անշահա-
արշավանքը և 1323 հաս որդի Լևոն V-ը (1320—1342), որն
թվականի հաշտու- սկսեց երկիրը կառավարել խնամակալների
թյունը և պայլերի օղնությամբ: Նրանցից առանձ-
նապես նշանավոր էր Կոռիկոսի տեր Օշինը:**

Լևոն V-ի թագավորության հենց առաջին տարիներին Եգիպտական սուլթանության խրախուսանքով Կիլիկիայի վրա հարձակվեցին թաթար Թեմուրգաչը և թուրք Ամիր-Օմարը: Նրանք 1321 թ. հյուսիսից և արևելքից մտան Կիլիկիա և, ասպատակելով մի շարք գավառներ, հասան մինչև Մամեստիա և Ազանա: Այդ նույն թվականին Կիլիկիա ներխուժեց նաև եգիպտական մեծաքանակ մի քանակ՝ սուլթան Մելիք-Նասիրի գլխավորությամբ, և գրավեց Այաս քաղաքը:

Հայկական բանակը անպատրաստ գտնվեց այդ հարձակումների հանդեպ: Մանկահասակ թագավորը, Օշին պայլը և սրա եղբայրը՝ Կոստանդին Գունդատարը իրենց զորքերով քաշվեցին լեռները և ամրացան բերդերում: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Միայն տեղ-տեղ կազմակերպվեցին աշխարհազորային և պարտիզանական ջոկատներ, որոնք լեռնանցքներում և կիրճերում սիակում էին թշնամու զորքերի ճանապարհը ու հարվածում նրանց: Այդ ջոկատներից հայտնի է Այասի մոտակայքում 600 մարդուց կազմված խումբը, որը մեծ կորուստ պատճառեց եգիպտական զորքերին: Ակտիվ կերպով գործել է նաև մի այլ՝ 200 հոգուց բաղկացած ջոկատ, որի գործողությունների հետևանքով ոչնչացվել է շուրջ 6000 մամլուկյան զինվոր:

1323 թ. Եգիպտոսի մայրաքաղաքում հայկական թագավորության և սուլթանության միջև կնքվեց հաշտություն՝ հետևյալ պայմաններով.

- ա) Եգիպտական զորքերը ետ են քաշվում Կիլիկիայից:
- բ) Հայկական թագավորությունը պարտավորվում է տարեկան 50000 Ֆլորին տուրք և Այաս նավահանգստի ծովային եկամբարտի 50 տոկոսը վճարել եգիպտական սուլթանությանը:
- գ) Սուլթանությունը պարտավորվում է իր ծախսով վերադնել ավերված ամրություններն ու բերդերը, բացառությամբ Այասի ամրությունների:

Բացի այդ, Կահիրեում հայկական պատվիրակությանը հասկացրին, որ արևմտյան պետությունների հետ Կիլիկիայի թագավորության քաղաքական կապերը ցանկալի չեն, հայերը պետք է խուսափեն այդպիսի կապերից:

**Լևոն V-ի լատինա-
մով քաղաքակա-
նությունը**

Կիլիկիայի արքունիքը անհրաժեշտ հետե-
վություններ շարեց Կահիրեի 1323 թ. հաշ-
տության պայմաններից: Հազիվ էր անցեր
մի քանի տարի, երբ Լևոն V-ը, անտես-
առնելով մամուլեյան սուլթանության պահանջը, նորից բանակ-
ցությունների մեջ մտավ Վատիկանի և մյուս իշխանությունների-
հետ՝ խաչակրաց արշավանքները վերսկսելու և ռազմական օժան-
դակություն ստանալու հույսով:

1329 թվականին ձերբակալվում և զխատվում են Կոռիկոսի-
տեր Օշին պայլը և նրա եղբայր Կոստանդին Գունգստաբլը: Նրանց
փոխարեն Կիպրոսից Կիլիկիա հրավիրվեցին Լևոն V-ի հորաբորոջ
որդիներ Զիվան և Բոհեմունդ Լուսինյան եղբայրները, որոնց Օշինը
գուրս էր քշել Կիլիկիայից: Զիվանը նշանակվեց պայլ, իսկ Բոհե-
մունդին տրվեց Կոռիկոսի շրջանն ու բերդը: Բարձր պաշտոն-
ստացան նաև Բալդին ու Բոհեմունդ լատին իշխանները:

Արքունիքում լատինական տարրերի ազդեցության ուժեղա-
ցումը հեշտացրեց Լևոն V-ի արևմտյան քաղաքականության իրա-
զործումը: Նա 1331 թ. առանձին դրությամբ դիմում է Ֆրանսիա-
կան Ֆիլիպ թագավորին և Հոսմի պապին, իսկ երկու տարի հետո
հատուկ դեսպանություն է ուղարկում Եվրոպա՝ նոր խաչակրաց
արշավանք սկսելու և Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը
ռազմական օղնություն ցույց տալու խնդրանքով: Հոսմի պապն
ու Եվրոպական պետությունները հայկական արքունիքին դատարկ
խոստումներ տալուց այն կողմը շանցան: Եվ եթե սակայն 30000
ոսկի խոստացավ Լևոն V-ին, ապա այն պայմանով, որ այդ գու-
մարը հայոց թագավորը կստանա այն դեպքում, երբ հայերը ըն-
դունեն կաթոլիկություն:

Արքունիքի արևմտյան քաղաքականության դրդապատճառ-
ներից մեկն էլ այն էր, որ նա մեծ չափով շահագրգռված էր ար-
տաքին և ներքին առևտրի զարգացմամբ ու ծավալմամբ, որով-
հետև դա պետությանը խոշոր եկամուտ էր բերում: Իսկ այդ առե-
տուրը մեծ մասամբ կատարվում էր Արևմուտքի հետ: Բացի այդ,
Կիլիկիայի առևտրականներից շատերը եվրոպացիներ, հատկապես
իտալացիներ էին, որոնք շահագրգռված էին հայկական թագավո-
րության և Եվրոպական պետությունների դաշինքի ու պապակա-
նության ազդեցության ուժեղացման գործում:

Նոր հարձակում-
ներ: 1837 թ. հաշ-
տությունը

Լևոն V-ի վարած քաղաքականությունը
ավելի ուժեղացրեց ներքին պառակտումը,
սրեց արևմտյան քաղաքականության փոզմ-
նակիցների՝ ունիթորների և հակաունիթոր-

ների պայքարը, բորբոքեց եղիպտական սուլթանության թշնաման-
քը Կիլիկիայի թագավորության նկատմամբ: Այս անգամ նույն-
պես եղիպտական սուլթանությունը Լևոն V-ի բանակցությունները
Արևմուտքի հետ համարեց իր նկատմամբ ոչ բարյացակամ ակտ
և 1335 թ. նորից արշավեց Կիլիկիայի վրա: Պատերազմը շարու-
նակվեց նաև 1336 և 1337 թթ.: Հայկական բանակն այս անգամ
էլ ստիպված եղավ քաշվել հրկրի լեռնային մասերը: Մելիք-Նա-
սիրի գորքերը գրավեցին Մամեստիա, Ադանա, Այաս և Տարսոս
քաղաքները, հրկիզեցին շատ բնակավայրեր, կողոպտեցին հրկրի
հարստությունը և դերեցիլն բազմահազար մարդկանց: Հայոց թա-
գավորը ստիպված եղավ հաշտություն կնքելու նպատակով նորից
պատվիրակություն ուղարկել Մելիք-Նասիրի մոտ: Բայց այս ան-
գամ դործը այնպես հարթ չանցավ, ինչպես 1323 թ.: Եգիպտական
սուլթանը բանտարկեց պատվիրակության անդամներին և ասյա,
ծանր պայմաններ տառապեցնելով, համաձայնվեց հաշտություն
կնքել: 1337 թ. կնքված հաշտությամբ Կիլիկիայի հարավ-արևել-
յան գավառները՝ Սև լեռներից սկսած մինչև Զհան դետը, և Այաս
քաղաքն ու նավահանգիստը անցան Եգիպտոսի սուլթանությանը:
Լևոն V-ը խոստացավ բանակցություններ շվարել հվրոպական
պետությունների ու Հռոմի պասլի հետ: Այս հաշտությունը խիստ
թանկ նստեց հայկական թագավորության վրա:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը պարտություն կրեց,
որովհետև հայկական արքունիքը հույսը դրեց հվրոպական պե-
տությունների օգնության վրա, որը ոչինչ չտվեց հայերին, բացի
հարևան իշխանությունների թշնամանքից: Արքունիքի վարած
այդպիսի քաղաքականությունը հրկրի ներսում առաջ բերեց երկ-
պառակություն և անզոր դարձրեց արտաքին նվաճողներին դիմա-
դրելու: Լատինամոլությունը խանգարեց թագավորության կա-
ռավարող շրջաններին Մերձավոր Արևելքի պետությունների հետ
խելացի ու հեռափոխ քաղաքականություն վարելու և հրկրի հա-
մար խաղաղ զարգացման հնարավորություն ապահովելու գոր-
ծում:

**Լուսինյանները և 1337 թ. հայ-Եգիպտական հաշտությունից
թագավորության
թուլացումը**

Քրոնիքը լատինական տարրերի ազդեցության տակ շարունակեց իր բանակցությունները Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների հետ, բայց մերժում ստացավ: Թագավորն ընդհարվեց Հակոբ կաթողիկոսի հետ, որը դեմ էր նրավարած քաղաքականությանը, և պաշտոնանկ արեց նրան: Արքունիքի այդ վարքագիծը խորացրեց երկրի ներքին պառակտումը: Ժողովրդի մեծ մասը պահանջում էր պահպանել հայ-եգիպտական հաշտության պայմանները: Սակայն թագավորն ու նորընտիր Մխիթար կաթողիկոսը շարունակեցին նախկին քաղաքականությունը:

Թագավորության համար այդպիսի ծանր կացության ժամանակ, 1342 թ. երիտասարդ հասակում հանկարծամահ եղավ Լևոն V-ը, առանց ժառանգ թողնելու: Լևոն V-ի մահից հետո թագավորական գահը Հեթումյան դինաստիայից անցնում է ֆրանսիական ծագում ունեցող Լուսինյաններին, որոնք մոր կողմից ազգակից էին Հեթումյաններին, իսկ հոր կողմից՝ Կիպրոսի թագավորական տանը: Սկզբում գահը անցավ Լևոն V-ի հորաքրոջ կրտսեր որդուն՝ Զիվան Լուսինյանին (Կոստանդին II), որը վարում էր պայլի պաշտոնը, բայց մի տարի անց նրան ստիպում են հրաժարվել գահից և այն հանձնում են նրա եղբորը՝ Գվիդոն Լուսինյանին: 1343 թվականին նրան օժում են Կիլիկիայի հայոց թագավոր Կոստանդին III անունով (1343—1344/5): Այդպիսով, Կիլիկիայում հաստատվում է Լուսինյանների դինաստիան:

Գվիդոն Լուսինյանը կամ Կոստանդին III-ը շարունակեց Լևոն V-ի արևմտյան քաղաքականությունը: Դա գրգռեց նրա հակառակորդներին, որոնք 1344—1345 թթ. կաղմակերպեցին Կոստանդին III-ի և նրա եղբոր՝ Բոհեմունդ իշխանի սպանությունը: Այդ տեղի ունեցավ Ադանա քաղաքում, երբ թագավորի լատինամոլության դեմ զայրացած բազմությունը, պատմագիր Դարդելի խոսքերով ասած, «վառեալ ի զէն գրոհ ետուն» և սպանեցին ինչպես թագավորին, այնպես էլ լատինական տարրերից բաղկացած նրա թիկնապահ զորքի ղեկավար մասին: Այդ դեպքերը ավելի խորացրին պետության քայքայումը:

Անճ VI և թագա- Կոստանդին III-ից հետո թագավորական վերությունը գահն անցավ նզրեցիների ձեռքը, որոնք ծագումով հայ էին: Սկզբում գահ բարձրացավ նզրեցի Բաղդին մարաշախտի որդի Կոստանդին IV-ը (1344/5—1363), իսկ հետո՝ նրա հորեղբայր Հեթում Զամբուլյի որդի Կոստանդին V-ը (1363—1373): Նզրեցիները փորձեցին վերականգնել երկրի միասնությունը, կասեցնել թագավորության թուլացումը և վերականգնել նախկին հզորությունը: Այդ նպատակով նրանք աշխատեցին զսպել գլուխ բարձրացրած լատինական տարրերին և լատինամուլ ունիթորական հոսանքի կողմնակիցներին, ձեռնպահ մնացին Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերություններ ունենալուց: Սոփայն նրանց ջանքերը դրական արդյունք չտվեցին:

Գեռևա 1347—1348 թթ. Իկոնիայի սելջուկ-թուրքերը և դարամանցիները հարձակվել էին Պասյեռոնի վրա և գրավել այն: Այդ նույն տարիներին համառ պայքար էր մղվել հայերի և մամլուկների միջև Այաս քաղաքի համար, որը ի վերջո ընկավ Մամլուկյան սուլթանության ձեռքը: 1355 թվականին օտար զավթիչները ավարի և ասպատակության ենթարկեցին Ադանա և Տարսոն քաղաքներն ու նրանց շրջակայքը: Հինգ տարի հետո Հալեպի էմիր Բեկ-Բեմուրը՝ եգիպտական զորքերի գլուխ անցած, արշավեց Կիլիկիա և հայկական թագավորությունից վերջնականապես դրավեց այդ քաղաքները: Կոստանդին IV-ը թեև փորձեց կասեցնել եգիպտական զորքերի առաջխաղացումը, բայց հաջողություն չուներեցավ:

Եգիպտական մամլուկները ամրապնդեցին իրենց դիրքերը երկրում, լրջորեն վտանգելով թագավորության գոյությունը: 136 թ. Տարսոնի մամլուկյան Մանշուկ էմիրը 60 000-ոց բանակով արշավեց Սիս մայրաքաղաքի վրա և պաշարեց այն, որը տևեց մի քանի տարի: Սսի համար մղված մարտերում իրենց կատարած հերոսությունը ու սխրագործություններով աչքի են ընկել հայոց սպարապետ Լիպարիտը և ամուսիններ Հեթումն ու Զարմանգուխտը: Վերջինս դեռևս Ադանայի դաշտում մղված մարտում ապանել էր եգիպտական զորավար էոմերին, իսկ Լիպարիտ Գունգըստարլի՝ Սսի ուշադրանքության ժամանակ ցուցաբերած քաջությունն ու անձնագոհությունը ժողովրդի հիշողության մեջ դարձրել և ապրել և գովերգվել բանաստեղծների կողմից: Նրան ներբողներ են նվիրել Հովհաննես Թլկուրանցին և Սարգիս Քերթուղը:

Կիլիկիայի թագավորության համար ստեղծված այդ ծանր օրերին արքունիքի առաջ դարձյալ ծառայեց գահի թեկնածուական:

հարցը: 1373 թ. մեռնում է Կոստանդին V Նզրեցին, առանց ժառանգ թողնելու: Երկրի ազդեցիկ մարդիկ իրենց հայացքը դարձյալ ուղղեցին դեպի Ֆրանսիացի Լուսինյանները: Կիպրոսում էր գտնվում Զիվանի կամ Կոստանդին II-ի որդի Լևոնը: 1374 թ. նրան Կիպրոսից, ծպտյալ կերպով, թշնամու գրաված տերիտորիայով բերեցին Սիս և այնտեղ օժեցին հայոց թագավոր: Իշխանության գլուխ անցնելով, Լևոն VI Լուսինյանը (1374—1375) ջանում էր իր շուրջը համախմբել հրկրի մնացած ռազմական ուժերին և փրկել թագավորութունը կործանումից: Այդ նպատակով նա ամրացրեց մայրաքաղաքի՝ պաշտպանութունը և հաշտութուն կընքելու համար բանակցութունների մեջ մտավ Կիլիկիա ներխուժած զավթիչների հետ, Սակայն մամլուկյան զորքերի հրամանատար Աբուբեբրը, որին սուլթանը 15000-անոց բանակով 1374 թ. ուղարկել էր Սիսը գրավելու, շհամաձայնեց հաշտութուն կնքել և նորից պաշարեց մայրաքաղաքը: Հայերը թշնամու գերազանցող ուժերին դիմադրում էին խիզախորեն, բայց երկար դիմանալ չկարողացան: Հաջորդ՝ 1375 թ. փետրվարին թշնամու ուժերը համաչրվում են Հալեպի էմիրի 15000-անոց բանակով, իսկ հայերը, դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով, հրկիզում են քաղաքը և քաշվում Սսիվերին ամրոցը, որը քաղաքի ամենաանառիկ կետն էր: Այստեղ ևս մաքառումը երկար չի տևում. նույն տարվա ապրիլ ամսին հայերը անձնատուր են լինում եգիպտական զորքերին: Լևոն VI-ն իր ընտանիքով գերի է ընկնում, տարվում Հալեպ, իսկ այնտեղից՝ Կահիրե և բանտարկվում: Հետագայում, Ֆրանսիական կառավարության միջնորդությամբ, նա գերութունից ազատվում, տեղափոխվում է Փարիզ և 1393 թ. մեռնում: Սսի անկումից և թագավորի գերեվարութունից հետո էլ հայերը Կիլիկիայի առանձին շրջաններում շարունակում էին պայքարը, և նույնիսկ որոշ մարդիկ իրենց թագավոր էին հայտարարում, բայց դրական արդյունքի չհասան և հայկական հումակիլիկյան թագավորութունը վերջնականապես ընկավ 1375 թ.:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՌԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՌԳԵՐԸ

Դասակարգերն ու դասակարգային հարաբերությունները

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում բնակություն էին հաստատել տարբեր երկրոններից եկած բազմաթիվ մարդիկ, որոնք իրենց հետ բերել էին տարբեր սովորույթներու Սակայն, սերտ շփման մեջ մտնելով միմյանց հետ, նրանք իրարից ընդօրինակում և յուրացնում էին շատ սովորույթներու նման բարդ պայմաններում ձևավորվեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում իշխող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, որոնք իրենց վրա էին կրում հայկական, արևմտահեթուոպական և բյուզանդական սովորույթների կնիքը:

Կիլիկիայի հասարակությունը բաժանված էր երկու զլխավոր խմբի՝ ազատների և անազատների: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրի իր հերթին տրոհված էր զանազան դասերի ու դասակարգերի: Ազատների, այսինքն՝ իշխողների դասակարգը բաժանված էր գարձյալ երկու մասի՝ աշխարհիկ ազնվականների և հոգևորականների: Աշխարհիկ ազնվականությունը քաղկացած էր խոշոր ֆեոդալ իշխաններից, որոնք Կիլիկիայում կոչվում էին բեռդատուր պարոններ, և մանր ազնվականներից, այսպես կոչված ձիավորներ ի գասից: Բեռդատուր պարոնների դասը նույնպես բաժանված էր երկու խմբի՝ հայրենատեր բերդապետների, որոնք իրենց բերդերին ու կալվածքներին տիրում էին ժառանգաբար, և ոչ հայրենատեր բերդատերների, որոնք իրենց բերդերն ու կալվածքներն ստանում էին թագավորից, Բնակչության մյուս՝ անազատների, այսինքն՝ շահագործվողների խումբը նույնպես բաժանված էր տարբեր խավերի՝ գյուղացիության և քաղաքային բնակչության: Կիլիկիայում

Հայկական թագավորութիւնն օրոք գյուղացիութիւնն մեծագոյն մասը ճորտացված էր, ամրացված էր հողին: Այդպիսի գյուղացիները Կիլիկիայում, հունական արտահայտութեամբ, կոչվում էին պարի-կոս: Գյուղացիութիւնն մի մասն էլ ֆեոդալի նկատմամբ ունեւոր միայն հարկատուութիւնն պարտավորութիւնն և անձնասպես աղատ էր:

Պատմական աղբյուրներում երբեմն հիշատակվում են նաև դոմենյան՝ արքունի գյուղացիներ, որոնք, սակայն, ավելի ազատ են եղել, քան կախյալ գյուղացիները, ըստ իրենց տերերին վճարում էին նույն տուրքերն ու կատարում նույն պարտավորութիւնները, ինչ որ կախյալ գյուղացիները: Նրանք կազմում էին գյուղացիների երրորդ խավը: Գյուղացիները պարտավոր էին պետութեանն ու ֆեոդալին, ինչպես նշված է Սմբատ Գոմհաստարի «Դատաստանագրքում», վճարել իրենց տարեկան բերքի մեկ հինգերորդը, շաքախմբ մեկ օրը աշխատել ֆեոդալի համար, առանձին տուրք վճարել անասունների համար, կատարել պետութեանն ու ֆեոդալներին հանդիպ ունեցած զանազան պարտավորութիւններ և տասանորդ վճարել եկեղեցուն:

Կիլիկիայում հայկական թագավորութեան օրոք տնտեսական ու քաղաքական զգալի ուժ էր ներկայացնում նաև քաղաքացիին բնակչութիւնը, որը հիմնականում բաղկացած էր արհեստավորներից և առևտրականներից: Քաղաքացիին բնակչութեան մեջ, քացի հայերից, կային հույներ, իտալացիներ, ասորիներ ու հրեաներ: Քաղաքացիին բնակչութեան գերակշռող մասը արհեստավորներ էին, որոնք անձնական և տնտեսական կախում չունեին ֆեոդալներից: Կիլիկիայում անձնական աղատութիւնն էին վայելում նաև առևտրականները: Թե՛ արհեստավորները, թե՛ առևտրականները ունեին իրենց կազմակերպութիւնները՝ համարութիւններն ու միութիւնները: Բայց այդ բոլորով հանդերձ նրանք զբոյսված էին քաղաքական իրավունքներից և պատկանում էին անազատների դասերին. նրանք պարտավոր էին հարկ վճարել պետութեանը և տուրք տալ ֆեոդալին: Դա հակամարտութիւնն էր առաջ բերում քաղաքացիին դասի և ֆեոդալների միջև: Բացի վերոհիշյալ սոցիալական խավերից, Կիլիկիայում կար նաև մի այլ խավ՝ ծառայողներն ու աղախիներն իսպառ:

Հողատիրութեան Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում
ձևերը և ֆեոդալա-
կան հիերարխիան ֆեոդալական տների, այսպես կոչված բեր-
դատեր պարոնները՝ ձևերին, որոնց թիվը
70—80-ից ավելի չի եղել: Հայրենատեր բերդատեր պարոններն
իրենց կալվածքներին տիրում էին ժառանգաբար, որպես սեփական-
նութուն: Այդպիսի կալվածքները կոչվում էին նայրենիք: Ոչ հայրեն-
ատեր բերդատեր պարոններն իրենց կալվածքներին տիրում էին
պայմանական կերպով, ստանում էին թագավորից: Այս կարգի
կալվածքները կոչվում էին պարզականք և թագավորի համաձայ-
նութեամբ հորից անցնում էին որդուն: Թագավորը, որպես երկրի
գերագույն իշխող, իրավասու էր հարկ եղած դեպքում ետ վերցնել
ոչ հայրենատեր բերդատերի կալվածքները, իսկ հայրենատեր բեր-
դատերի կալվածքների նկատմամբ նա այդպիսի անմիջական
իրավունք չունի: Նրանց կալվածքները թագավորի կողմից կարող
էին հարձուգիս գրավվել միայն պետական ծանր հանցանքի դեպ-
քում և այն էլ դիվանի որոշմամբ:

Հողատիրութեան մի յուրատեսակ ձև էր մանր աղնվականնե-
րին, այսինքն՝ ձիավորներին տրվող կալվածքը: Ձիավորները
կալվածքներ էին ստանում այն ֆեոդալից, որի մոտ ղինվորական
ժառայութուն էին կատարում: Այդ կալվածքին նրանք կարող էին
տիրել այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ ժառայութեան մեջ էին
գտնվում տվյալ ֆեոդալի մոտ:

Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայի հայկա-
կան թագավորութունում գոյութուն ունեւ հողատիրութեան մի
առանձին ձև ևս. դա եկեղեցական և վանքապատկան հողերն
էին, որոնք համարվում էին հոգևորականութեան սեփականութու-
նը: Ֆեոդալական սեփականութունից բացի, հողային սեփակա-
նութեան յուրահատուկ ձև էր նաև ազատ դյուղական համայնք-
ների կամ, ավելի ճիշտ, ազատ դյուղացիների տիրակալութունն
իրենց հողամասերի վրա:

Ֆեոդալական հիերարխիայի բարձրագույն աստիճանն էր
արքունիքը՝ թագավորի գլխավորութեամբ: Թագավորը մյուս բո-
լոր խավերի նկատմամբ գիտվում էր որպես սյուզերեն: Թագա-
վորից հետո ֆեոդալական հիերարխիայի երկրորդ աստիճանը
կազմում էին բերդատեր պարոնները, որոնք թագավորից վասա-
լական կախվածութեան մեջ էին գտնվում: Իրենց սենյորի՝ թա-
գավորի նկատմամբ բերդատեր պարոններն ունեին մի շարք
պարտավորութուններ՝ պատերազմի ժամանակ օգնել իրենց

զորքով և ռազմական հանդերձանքով, հարկ վճարել արքունիքին, մասնակցել արքունական դիվանի նիստերին և արքունիքում վարել որևէ պաշտոն:

Հիերարխիայի հրրորդ և ամենացածր աստիճանը կազմում էր ձիավորների դասը: Սրանք ենթակա էին այն ֆեոդալին, որից ստանում էին իրենց կալվածքները: Նրանց պարտականությունն էր մշտական զինվորական ծառայությունը տվյալ ֆեոդալի մոտ, որի վասալներն էին նրանք: Թագավորի և բերդատեր պարոնների վասալները Կիլիկիայում կոչվում էին լին, իսկ նրանց ծառայությունը սենյորի հանդեպ՝ լեուքյուն:

Պետական կառուց- վածքը

Կիլիկիայի հույկական թագավորության մեջ արքունիքն էր մարմնավորում երկրի գերագույն իշխանությունը:

Սկզբնական շրջանում, երբ թագավորությունը դեռ չէր կազմակերպվել, երկիրը կառավարում էին Ռուբինյան տոհմի իշխանները, իսկ թագավորության ժամանակ՝ թագավորները: Նրանք էին պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում, դաշն դնում ուրիշ պետությունների հետ, լուծում երկրի ներքին կյանքին վերաբերող կարևորագույն հարցերը և հրապարակում օրենքներ ու վճիռներ:

Կիլիկիայում սուրբունիքն իր տարբեր օրգաններով և զործակալություններով ձևավորվեց երկրում թագավորություն հույակիյուց հետո: Լևոն II թագավորը արքունիքը դարձրեց երկրի կառավարման գլխավոր օրգանը, որն ուներ մի շարք գործակալություններ և բարձրագույն ատյան: Վերջինս թագավորի վարձը դատու օրգանն էր, որի նիստերում նախագահում էր ինքը թագավորը: Այդ ատյանը կոչվում էր Վերին կամ Արքունի ատյան: Նրա նիստերին մասնակցում էին բոլոր բերդատեր պարոնները որպես ատյանի անդամներ: Վերին ատյանը հավաքվում էր երկրի համար լուրջ պահերին և քննության էր առնում պետությանը վերաբերող կարևոր խնդիրները՝ պատերազմի, հաշտության հարցերը, պետության դեմ կատարված ծանր հանցագործությունները, ֆեոդալների միջև ծագած լուրջ վեճերը և այլն:

Լևոն II-ի օրոք արքունիքում ստեղծվեցին մրքանի գործակալություններ: Հետագայում՝ Հեթումյանների օրոք, Արևմտյան Նվրոպայի պետությունների օրինակով, ավելացան նաև այլ գործակալություններ. XIII դ. Հեթումյանների արքունիքում

Գործակալություն- ները

դրանց թիվն արդեն տասից ավելի էր: Կարևոր գործակալություններից էին.

ա) Խնամակալության գործակալություն կամ պալլություն: Գործակալության գլխավոր պաշտոնատար անձը կոչվում էր պալլ: Նա թագավորի առաջին խորհրդականն էր. նրա վրա էր գրվում նաև թագաժառանգի կամ անշափահաս թագավորի խնամակալությունը: Թագավորի անշափահաս լինելու դեպքում կամ թագաժառանգի խնամակալության ժամանակ պալլի պաշտոնում նշանակվում էին երկու հոգի: Որպես կանոն, նրանք պետք է լինեին երկրի ֆեոդալական խոշորագույն տների գլխավորները:

բ) Սպարապետություն, որի պաշտոնատար անձը Կիլիկիայում կոչվում էր գունդստարլը: Գունդստարլը զորքի ընդհանուր հրամանատարն էր: Պատերազմների ժամանակ, եթե թագավորը մասնակցում էր պատերազմական գործողություններին, նա ինքն էր գլխավորում բանակը, բայց մնացած բոլոր դեպքերում երկրի ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը գտնվում էր գունդստարլի ձեռքում: Երկրի ռազմական ուժերին սպասարկելու համար արքունիքում կար նաև համբարակալին (ինտենդանտության) գործակալություն, որի խնդիրն էր ռազմական հանդերձանք և պարեն մատակարարել բանակին: Գլխավոր ինտենդանտին Կիլիկիայում անվանում էին մարաջախտ:

գ) Արհունական ֆառառարություն: Այս գործակալության գլխավոր պաշտոնյան կոչվել է ջանցլեբ կամ կանցլեբ, այսինքն՝ ատենադպիր: Զանցլեբը ղեկավարում էր օտար պետությունների հետ ունեցած բանակցություններն ու գրագրությունները և կատարում դեսպանական հանձնարարություններ:

դ) Սեղանապետությունը իր բովանդակությամբ համապատասխանել է Արշակունիների ժամանակվա հազարապետությանը: Սեղանապետություն վարող անձը կոչվել է սենեսչալ կամ սենեսկալ: Նա տնօրինում էր արքունիքի եկամուտներն ու ծախսերը, յոգում երկրի տնտեսական կյանքի մասին և հսկում թագավորական տանը: Այդ պատճառով էլ նա կոչվել է «հավատարիմն տանն արքունի»: Սենեսկալին է ենթարկվել արքունական մի այլ բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ ջամբոլայբը, այսինքն՝ արքունիքի հանդերձապետը կամ սենեկապետը, որը պահպանում էր թագավորական զոհաստները, դրոշը, դանձը և կազմակերպում հանդեսներ:

ե) Մահապետության գործակալություն: Այս գործակալությունը կարգավորում էր երկրի ֆինանսները: Գործակալությունը

վարող գլխավոր պաշտոնյան անվանվել է պոռոխիմոս, որին ենթարկվում էին բոլոր մաքսատների գլխավորները, նավահանգրստային ամրոցների և մյուս նավահանգիստների վերակացուները, որոնք կոչվում էին միևնպան կամ կապիտան, և հարկահավաքման ու ֆինանսների պահպանման հետ կապված այլ կարգի պաշտոնյաներ:

Բացի վերոհիշյալ գործակալութիւններից ու պաշտոնյաներից, արքունիքում կային նաև այլ բարձրաստիճան անձինք, օրինակ՝ պարոնաց-պարոն, թագադիր իշխան, թագավորի սեղանապետ, սուրհանդակապետ և այլն: Ի տարբերութիւն մինչ Կիլիկիայի թագավորութիւնը եղած հայկական պետութիւնների, որոնց արքունիքում պաշտոնները ժառանգական էին և պատկանում էին որևէ ֆեոդալական տան, այստեղ բոլոր պաշտոնյաները նշանակովի էին և ոչ ժառանգական:

Կիլիկիայում յուրաքանչյուր շրջան նույնպես ուներ իր կառավարիչը կամ իշխանը՝ պարոնը. շրջանների կառավարման գործը մեծ մասամբ գտնվել է տվյալ շրջանի հողերին տիրող ֆեոդալի ձեռքին: Սակայն եղել են այնպիսի շրջաններ, որոնց կառավարիչները նշանակվել են թագավորի կողմից, նրանք չեն հանդիսացել տվյալ շրջանի հողատերեր: Այդպիսի շրջանների թվում են եղել հատկապես մեծ քաղաքներն ու նրանց շրջակայքը, օրինակ՝ Տարսուսի, Այասի, Ադանայի, Մամեստիայի շրջանները և այլն:

Ղատարանները

Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայում կարգավորվեց և օրինական կերպարանք ստացավ դատատանական գործը: Կաղմակերպվեցին երեք կարգի դատարաններ, որոնք կոչվում էին ատյաններ: Դրանցից առաջինը արքունի դատարանն էր, որ անվանվել է Վերին կամ Մեծ դարբաս՝ ատյան: Այս դատարանը եղել է արքունական ատյանին կից: Այնտեղ քննաչլվել են խոշոր ֆեոդալների միջև ծագած վեճերը, պետական ծանր հանցանքները՝ հայրենիքի դավաճանութիւն, թագավորի դեմ դավադրութիւն կազմակերպելու և այլ պետական նշանակութիւն ունեցող հանցագործութիւններ: Երկրորդ կարգի դատարանը Սսի աբխեպիսկոպոսական ատյանն էր: Այնտեղ քննվում էին հոգևորականներին վերաբերող հարցեր, այլադավան անձանց միջև ծագած վեճերը և հանցանքները: Այս դատարանը գլխավորում էր Սիս քաղաքի արքեպիսկոպոսը: Երրորդ կարգի դատարանները Ստորին կամ Փոքր ատյաններն էին: Սրանք եղել են շրջաններում և քաղաքներում, բայց հատկապես քաղաքներում և

այդ պատճառով կոչվում էին բաւրջնա: Հիշյալ ատյաններում քննվում էին տեղական բնակիչներին միջև ծագած վեճերը, քրեական հանցանքները և այլն:

Դատական ատյանները կամ դարբասները ունեցել են իրենց ատենապետներն ու ատենակալները: Մեզ հասած տեղեկություններից հրեում է, որ ատենապետը, այսինքն՝ զլխավոր դատավորը կոչվել է տուկ, իսկ վերին ատյանի արքունի դատավորը՝ կազիտան: Մնացած դատարանների ատենապետները անվանվել են դիվանբաշի, իսկ նրանց ենթակա մարդիկ, այսինքն՝ ատենակալները՝ ղիվրեցիք: Դատական ասպարատի կարգավորմանը զուգընթաց մշակվել է նաև դատական օրենսդրություն, որով ղեկավարվել են դատավորները՝ իրենց վճիռները կայացնելիս:

Բանակը

Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար կարևորագույն գործոններից մեկը Լրկրի ռազմական ուժն էր, քանի որ հրկիրը համարյա բոլոր կողմերից շրջապատված էր թշնամաբար տրամադրված իշխանություններով, որոնք հաճախ ներխուժում էին նրա տերիտորիան և ավերածություններ կատարում: Դեռևս Ռուբինյան առաջին իշխանների ժամանակներից սկսած Կիլիկիայում ստեղծվեց մի քանի տասնյակ հազար զինվորից կազմված մշտական բանակ: Թագավորության շրջանում բանակն ավելի կազմակերպված դարձավ: Նրա զինվորների թիվը պատերազմների տարիներին մեծ շափով ավելանում էր և հաճախ անցնում հարյուր հազարից:

Կիլիկիայի հայկական բանակը շատ բան ընդօրինակեց խաչակիրներից: Բանակում սահմանվեց ռազմական ուսուցում և վարժեցում, զինվորական համազգեստ և զինվորական աստիճան: Բանակը կազմված էր զլխավորապես հետևակից և հեծելազորից: Կային նաև սակրավորներ: Կիլիկիայի հայ ղեկավորը, հատկապես հեծյալ զինվորը, զգեստավորվել է խաչակիրների նման: Նա գրվախն ունեցել է սաղավարտ, հագին՝ զրահ, իսկ զրահի վրայից կրել է բրդյա պատմուճան՝ առջևից խաչի նշանով:

Հայկական բանակի զենքերն էին սուրը, նիզակը, նետն ու աղեղը, իսկ պաշտպանության համար՝ վահանը: Գործածել են նաև հասուկ տեսակի աշտե կամ նիզակ, որը բացի սուր ծայրից ունեցել է և կեռ՝ թշնամուն ձիերից վայր գցելու կամ պարսպին մոտեցողներին բարձրացնելու և ոչնչացնելու համար:

Բանակի կազմում տեղ ու դեր ունեին լիավորի, այսինքն՝ ասպետի կոչում ստացած մարդիկ: Խաչակիրների ասպետական օրգենների օրինակով Կիլիկիայի հայկական բանակում նույնպես

սահմանվել էր որոշ աստիճան, որին հասնելու համար ղիլիկո-րականը պետք է հրապարակորեն քննութիւն տար: Հաջող քննու-թիւն տվողներն ստանում էին ձիավորի կոչում: Կոչման շնոր-հումբ տեղի էր ունենում հանդիսավոր արարողութիւններով ու մաղթանքներով:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Փյուղատուն- սութիւնը

Կիլիկիայի կլիմայական պայմանները, բերրի գետահովիտներն ու արգավանդ գաշ-տավայրերը հարմար էին երկրագործու-թյան, իսկ խոտառատ արոտավայրերը՝ անասնապահութիւն գարգացման համար: Երկրի ծովամերձ շրջաններում, գետահո-վիտներում և գաշտային վայրերում բնակչութիւնը դառնում էր գերազանցապես երկրագործութիւնն էր: Բացի հացահատիկային փուլտուրաներից, որոնցից լայն տարածում էր ստացել ցորենը, մշակում էին նաև թելատու բույսեր, հատկապես բամբակ, որն իր որակով մրցում էր եգիպտականի հետ, բանջարանոցային կուլ-տուրաներ, բրինձ և այլն:

Կիլիկիայի տաք և մերձարևադարձային կլիման մարդկանց հնարավորութիւն էր տալիս աճեցնելու նաև մերձարևադարձային կուլտուրաներ՝ արմավենի, թզենի, նարինջ, կիտրոն, ձիթապտուղ և այլն: Մշակվել է նաև խաղող:

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում զարդացել և կատարելա-գործվել էին հողամշակութիւնն և անասնապահութիւնը: Գյուղատնտեսական գոր-ծիքները, որոնց զգալի մասը արգեն պատրաստվում էին երկա-թից:

Կիլիկիայի լեռնային մասերում և արևմտյան Քարուտ Կիլի-կիայում զարգացած էր անասնապահութիւնը: Ամենից շատ պա-հում էին մանր եղջերավոր անասուններ: Խոշոր եղջերավոր անա-սուններից պահում էին կով, եղ, գոմեշ, ապա նաև ձի, ջորի և այլն: Կով համրով են ունեցել Կիլիկիայում բոժոված ձիերը, որոնք ոչ միայն օդաագործվում էին երկրի ներսում, այլև արտահանվում էին: Խոշոր և մանր եղջերավոր մեծաքանակ հոտեր ունենալը հնա-րավորութիւն է տվել Կիլիկիայից արտահանելու նաև կաշվիղին:

Արհեստագործու- թիւնը

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում արհես-տագործութիւնը զարգացման այնպիսի առ-տիճանի էր հասել, որ անջատվել էր գյու-ղատնտեսութիւնից, մեծ մասամբ կենտրոնացել քաղաքներում և գարձել արհեստավորի արուեստի հիմնական միջոցը:

Այդ ժամանակներում Կիլիկիայում տարածված և դարդացած արհեստներից էր մանածագործությունը, որը ճյուղավորված էր բարձրագույն մասնագիտացած արհեստների, օրինակ՝ շուլհակություն, դերձակության, ներկարարության: Լայն տարածում է ունեցել նաև մետաղամշակությունը, որը տրոհված էր մանր արհեստների՝ դարբնության, պղնձագործության, զինագործության, պատագործության, ոսկերչության: Տարածված արհեստներ էին նաև կաշեգործությունը, ատաղձագործությունը, կավագործությունը, որմնադրությունը:

Արհեստագործական արտադրանքը մասսայական բնույթ էր ընդունել և պատրաստվում էր անորոշ սպառողի, շուկայի համար: Շատ հաճախ ոչ թե արհեստավորն էր իր արտադրած իրի վաճառողը, այլ միջնորդ առևտրականը: Արհեստագործական արտադրության լայնացմանը զուգընթաց, նրանում ու կատարելագործվում էին արհեստավորի աշխատանքային գործիքները, տեղի էր ունենում ավելի նեղ մասնագիտացում: Արհեստավորը աստիճանաբար վարժվում էր որևէ տեսակի արտադրանքի պատրաստման մեջ:

Վերոհիշյալ երևույթները Կիլիկիայում XII—XIV դդ. աստիճանաբար լայն ծավալ էին ստանում և խոշոր շափով նպաստում արհեստագործության զարգացմանն ու շուկայական հարաբերությունների ընդլայնմանը:

Ներքին և արտաքին առևտուրը

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում, դյուղաստեպանության և արհեստագործության զարգացմանը զուգընթաց, լայն ծավալ էր ընդունել առևտուրը: Լևոն II-ի թագավորության տարիներից սկսած պետությունը լուրջ ուշադրություն դարձրեց առևտրի զարգացման վրա: Կիլիկիայի ներսում վերացվեցին ֆեոդալների կողմից ստեղծված մաքսային արգելքները:

Լևոն II-ի, Լեթում I-ի և մյուս թագավորների օրոք բաց թողնվեցին ինչպես արծաթյա, այնպես էլ ոսկյա դրամներ: Հայտնի է եղել Կիլիկիայի հայոց թագավորների կտրած բազիլոսական կոշվող դրամը, որը լայն տարածում և հանաչում էր գտել Կիլիկիայի սահմաններից դուրս:

Կիլիկիայում առևտրի զարգացանը նպաստեցին նաև հայկական թագավորության կողմից մի քանի օտարերկրյա առևտրական ընկերությունների շնորհած արտոնությունները: Լևոն II-ը 1201 թ. ջենովացի, իսկ 1215 թ. վենետիկցի առևտրականներին հատուկ պայմանագրերով լայն արտոնություններ տվեց: Այդ արտո-

նագրերը նորանոր լրացումներով վավերացվեցին հետագա տարիներին: Նման արտոնագրեր են տրվել նաև 1314 թ. Մոնթելիեի, 1331 թ.՝ Սիցիլիայի և 1335 թ.՝ Ֆլորինցիայի առևտրականներին:

Հիշյալ քաղաքների ու երկրների առևտրականները, մի շարք արտոնություններից բացի, իրավունք էին ստացել մշտական բնակություն հաստատելու Կիլիկիայի քաղաքներում, ունենալու իրենց առանձին թաղամասերը, դատարանը, դպրոցը, եկեղեցին, ինչպես և երկրում զբաղվելու արհեստագործություններ ու դուրստնտեսություններ: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ վենետիկցիներն ու շենուվացիները հաստատվել էին Այասում, Տարսուսում, Մամեստիայում և Սսում:

Հայկական թագավորության ժամանակներում Կիլիկիայում վերելք էր ապրում նաև արտաքին առևտուրը: Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին XII դ. սկզբին խաչակիրների ստեղծած իշխանությունները, բացի իր ուժն ու նշանակությունը կորցրած Անտիոքի դքսությունից, XIII դ. սկզբին նվաճվեցին սելջուկ-թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ պատճառով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների առևտրականները Արևելքի հետ իրենց առևտուրը մեծ մասամբ սկսեցին կատարել Կիլիկիայի վրայով:

Կիլիկիայի թագավորությունն իր հերթին խրախուսում էր արտաքին առևտրի զարգացումը: Պետության նախաձեռնությամբ կարգի բերվեցին նավահանգիստները Կոռիկոսում, Այասում և այլ վայրերում, առևտրական նավերը և քարավաններն ապահովվեցին ավազակների կողոպուտից, վանոնավորվեցին շափն ու կշիռը: Մի շարք երկրների ու քաղաքների առևտրականներին տրվեցին արտոնություններ: Նրանցից մաքս էր վերցվում չորս տոկոսի փոխարեն մեկ տոկոսի չափով:

Կիլիկիան առևտուր էր անում իտալական քաղաքների, Բյուզանդիայի, Ղրիմի, Իկոնիայի սուլթանության, Հայաստանի, Ասորիքի, Միջագետքի և Եգիպտոսի հետ: Այդ երկրներից, ինչպես և հեռավոր Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և այլ վայրերից առևտրական քարավաններ էին գալիս Կիլիկիա: Երկրի ներսում և երկրի վրայով կատարվող առևտուրը մեծ եկամտի աղբյուր էր պետության համար: Վերջինս, բացի երկիր ներմուծվող ապրանքների համար գանձվող մաքսից, որ կազմում էր ապրանքի արժեքի 40%-ը, հատուկ հարկ էր վերցնում ոսկու, արծաթի, թանկագին քարերի, մուշտակեղենի, կաշվեղենի և կանգունով չափվող շուխայի վաճառքից և շաբաթական մի թաղվոր (ոսկյա դրամ)՝ օտարազգի գինեվաճառներից:

**Քաղաքների գար-
գացումը**

Արհեստագործության և առևտրի զարգացումը խթան հանդիսացավ քաղաքային կյանքի աշխուժացման համար: Կիլիկիայի հին քաղաքներն էին Տարսոսը, Սիսը, Մամեստիան, Սելևկիան, Ադանան, Անարզարան կամ Անավարզան: Սակայն այդ քաղաքներն իրենց զարգացման բարձունքին հասան հայկական թագավորության տարիներին, երբ այնտեղ կենտրոնացան արհեստներն ու առևտուրը, առաջացան մշտական գործող շուկաներ, առևտրական քարավանների համար կառուցվեցին քարվանսատաներ, հյուրանոցներ, աճեց բնակչությունը:

Հայկական թագավորության մայրաքաղաքն էր Սիսը: Թեև նրա մասին հիշատակություն կա V դ. սկսած, բայց այն հայկական պետության օրոք միայն բարձրացավ և դարձավ երկրի վարչական, արհեստագործության, առևտրի ու կուլտուրայի զարգացման խոշոր կենտրոններից մեկը: Ճանապարհորդ Վիլլեբրանդ Օլդենբուրգի վկայությամբ XIII դ. սկզբին Սիսը անսլարիսս մի քաղաք էր, ուր բնակչություն էին հաստատել աանթիվ և մեծատուն՝ մարդիկ:

Կիլիկիայի ամենախոշոր վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքն էր Տարսոսը: Նա կառուցվել էր մեր թվականությունից առաջ: Հայկական թագավորության ժամանակաշրջանում Տարսոսը ուներ բազմազգ բնակչություն: Այնտեղ, բացի հայերից, բնակչության էին հաստատել մեծ թվով հույներ, ասորիներ, հրեաներ, իտալացիներ և այլն: Տարսոսի նավահանգիստը տարեկան հարյուրավոր առևտրական նավեր էր ընդունում:

Արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոն է եղել Ադանա քաղաքը, որը բուռն կերպով սկսում է զարգանալ XII դ. երկրորդ կեսից: Այդ ժամանակաշրջանում ասորող մատենադիրների վկայությամբ Ադանան XII—XIII դդ. մարդաշատ, արհեստագործությամբ ու առևտրով զարգացած, ոսկով և արծաթով հարստացած քաղաք էր:

Հայկական թագավորության տարիներին հիմնված, բայց առևտրի ու արհեստագործության զարգացման գործում հռչակ ձեռք մերած նավահանգստային քաղաքներ էին Այասն ու Կոսկոսը: Վերջինս վերաշինվեց հայերի կողմից, ապահովվեց ծովահենների հարձակումներից, իսկ նրա նավահանգիստը հարմարեցվեց մեծաքանակ և խոշոր նավերի ընդունման համար: Այնտեղ հաստատվեց մաքսային գլխավոր կետերից մեկը:

Արգյունագործության, ինչպես և առևտրի զարգացման ու ծա-

վալման տեսակետից ավելի մեծ դեր է խաղացել Այաս նավահանգստային քաղաքը: Այն եղել է խոշորագույն և առաջնակարգ նավահանգիստ, Հռչակավոր ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն 1271 թ. եղել է Այասում և նկարագրել նրա աշխույժ կյանքը: Այդ նկարագրության մեջ ասված է. «... Երկիրն ունի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր, և ամեն ինչ ունի առատորեն... 'Նրանք, այսինքն՝ հայերը ունեն մի քաղաք ծովի վրա, որ կոչվում է Հայաս (Այաս), որտեղ նրանք մեծ առևտուր են կատարում: Որովհետև դուք պետք է իմանաք, որ բոլոր համեմունքները և մետաքսյա ու արծաթյա փերպասները, արծեքավոր անոթները, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը: Ե՛վ վենետիկի, և՛ Ջենովայի, և՛ ուրիշ երկրների վաճառականները այստեղ են գալիս՝ վաճառելու իրենց ապրանքները կամ գնելու՝ ինչ որ իրենք պետք ունեն»:

Այաս քաղաքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Տիրոհնցիայի վաճառականական ընկերության գործակալ Պալտուչչի Բեկոլոդին իր «Հրահանգ վաճառականության» գրքում: Նա 1336—1340 թթ. գրել է, որ Կիլիկիան և հատկապես նրա Այաս քաղաքը առևտրի ու վաճառականության խոշորագույն կենտրոն է եղել, ուր մշտապես բնակվել են վաճառականներ: Այնտեղ կռաչափով վաճառել են պղպեղ, կոճապղպեղ, շաքար, դարձիսենիկ, խունիկ, որդանփայտ, կրքախեժ, քամբակ, մետաքս, աճառ, ասր, ցիսի, քրքում, երկաթ, պղինձ, անագ, ոսկի, արծաթ, իսկ տարածաշափով՝ զանազան տեսակի մորթիներ, գծաշափով՝ ամեն տեսակի կտավեղեն և կանեփեղեն, ծավալաշափով ու հատավաճառով՝ արմտիքներ, հացահատիկ և այլ ապրանքներ:

Այասին վերաբերող այս նկարագիրը ցույց է տալիս, որ Կիլիկիայի քաղաքները հանդիսացել են արհեստադործության և առևտրի կենտրոններ, նպաստել են հրկրի ներսում գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքի ապրանքայնացման պրոցեսի ուժեղացմանը և քաղաքային կյանքի ու շուկայական հարաբերությունների ծավալմանն ու խորացմանը, մի երևույթ, որ իր շրջապատւյտի մեջ էր առել ոչ միայն արհեստավորներին ու առևտրականներին, այլև ֆեոդալական որոշ տարրերի և գյուղացիներին:

Ունիթորներ և հա- շասարակական կյանքի զարգացումն ու
կաունիթորներ բարդացումը՝ դասակարգերի միջև հակա-
մարտ հարաբերությունների խորացումը, քա-
ղաքային տնտեսության զարգացումը և երկրի արտաքին հարաբե-
րություններում առաջացած դժվարությունները Կիլիկիայի բնակ-
չության տարբեր խավերի մեջ առաջ բերեցին շահերի սուր բախում
ու պայքար:

Նշած տեղեկություններից պարզվում է, որ Կիլիկիայում
ներքին պայքարը սուր ձևեր է ընդունել XIII դ. երկրորդ կեսին:
Ինչպես ասվեց, Հեթումի որդի Լեոն III-ը 1271 թ. իր թագադրու-
թյան առթիվ ներում շնորհեց բանտարկյալներին: Բայց դրան
ընդդիմացան բերդատեր պարոնները և ընդվզեցին թագավորի
դեմ: Հավանաբար բանտերից ազատվածները եղել են խոշոր
Ֆեոդալների հակառակորդները՝ կա՛մ գյուղացիներ, կա՛մ քաղա-
քային դասի ներկայացուցիչներ:

Աղբյուրներում հիշատակվում է նման լուխումների մի հե-
տաքերի դեպք ևս, որ տեղի է ունեցել Օշին թագավորի (1309—
1320) օրոք: Սամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակողի
վկայությամբ, Օշին թագավորի ներքին և արտաքին քաղաքակա-
նությունից դժգոհ մարդկանց բաղմությունը բողոքի ցույց է
կազմակերպել: Սիս քաղաքում ցույցը վերածվել է արյունահեղ
ընդհարումների: Արքունի զորքերը, կաթողիկոսի և իշխանների
համագործակցությամբ, ձերբակալել ու բանտ են նետել բազմա-
թիվ մարդկանց և սպանել ռյարանց և ի կանանց զբաղումս և ի
կրոնաւորաց սակաւ ինչս: Այս տեղեկություններից երևում է, որ
Կիլիկիայի տարբեր խավերի միջև մղված պայքարն ունեցել է թե՛
սոցիալական, թե՛ կրոնական գունավորում: XIV դարի սկզբից
այդ պայքարն առավել սուր ձևեր ստացավ: Այժմ այն մղվում էր
ոչ միայն տնտեսական, սոցիալ-իրավասն ու կրոնական հարցե-
րի շուրջը, այլև շոշափում էր պետության արտաքին քաղաքակա-
նությանը վերաբերող հարցեր, որոնք առերևույթ կրոնական-
դավանարանական դրոնավորում էին ստացել:

Ստեղծված իրադրությունը երկրի ներսում առաջացրեց սուր
պայքար և տարբեր խմբավորումներ: Դրանցից մեկը, որ կոչմանա-
կից էր հայկական եկեղեցին կաթոլիկականին միացնելուն և
ևվրոպական ուժերի հետ դաշինք կնքելուն, կոչվեց ունիթոր կամ
ունիթորական հոսանք, իսկ մյուսը, որ դեմ էր դրան, հակաունի-
թորական ուղղություն: Ունիթորականներին հարում էին առևտրա-
կանները, արհեստավորների մի մասը, Կիլիկիայում բնակություն

հաստատած լատինական տարրերը, առանձին բարձրաստիճան հոգևորականներ և արքունիքը: Հակաունիթորական հոսանքի կողմնակիցներն էին հոգևորականությունը (հատկապես նրա ստորին դասը), խոշոր ֆեոդալների մեծագույն մասը և այլ խավեր:

Ունիթորական հոսանքին հարողները շահագրգռված էին արդյունագործության և առևտրական հարաբերությունների զարգացմամբ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ եվրոպական երկրների հետ: Այդ իմաստով նրանց սլալքարն ուներ առաջադիմական կողմեր: Սակայն նրանք իրենց վարած քաղաքականությամբ ստեղծում էին խիստ վտանգավոր իրադրություն հայկական պետականության համար՝ նրա դեմ հանելով շրջապատի պետություններին: Այս տեսակետից նրանց վարած քաղաքականությունն ու պայքարը կործանարար էր հայկական թագավորության համար և անընդունելի:

Ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը, որ տևեց երկար տարիներ, ծանր կացության մեջ դրեց երկիրը, ջրատելով նրա միասնությունը, թուլացնելով նրա ռազմունակությունը և անպաշտպան դարձնելով նրան օտար նվաճողների հանդեպ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ IX—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Պարոցները և ուսուցումը

Հայկական մշակույթը IX—XIV դդ. զարգացման բարձր մակարդակի հասավ: Պատմագիտական, փիլիսոփայական, կրոնագրական արանական գրականությանը զուդահեռ առաջացան և մեծ զարգացում ստացան գեղարվեստական գրականությունը, իրավագիտությունը, մանրանկարչությունը, հարտարարվեստական արվեստը և կուլտուրայի այլ բնագավառներ:

Վերոհիշյալ դարերում հայկական կուլտուրայի զարգացման համար ստեղծվել էին մի շարք նպաստավոր պայմաններ: Դրանցից մեկը օտար լծի թոթափումը և հայկական պետականության վերականգնումն էր: Բազրատունիները և Զաքարյանները Հայաստանում, իսկ Ռուբինյանները Կիլիկիայում շատ հաճախ խրախուսում, հովանավորում էին կուլտուրական ձեռնարկումները և գիտություն, գրականության ու արվեստի մարզկանց գործունեությունը:

Կուլտուրական կյանքի վերելքին նպաստող պայմաններից մեկն էլ Հայաստանի և Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի, ինչպես և քաղաքների զարգացումն էր: Պետք է նշել և այն, որ հայերն ունեին բազմադարյան մտավոր մշակույթ: Բացի այդ, IX դ. սկսած Մերձավոր Արևելքի շաւ. ժողովուրդներ, առանձնապես արարներն ու պարսիկները, կուլտուրական մեծ վերելք ապրեցին, որից մեկուսացված չէին նաև հայերը:

Ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ Կիլիկիայում վանքերին կից, քաղաքներում, քաղաքատիպ բնակավայրերում, նույնիսկ առանձին գյուղերում բացվում է ավելի քան 80 դպրոց: Որոշ

դպրոցներում միաժամանակ սովորել են հարյուրավոր աշակերտները Դպրոցները եղել են տարբեր տիպի ու բնույթի, իսկ դասավանդվող առարկաները՝ բազմազան:

Առանձին ուսումնասիր մարզիկ կազմակերպել են որոշ տիպի դպրոցներ, որոնք մասնավոր բնույթ են ունեցել: Դրանք մասնականագրության մեջ անվանվում էին առանձնական դպրոցներ, իմաստնոց տներ, տուն դպրանոց: Այդ դպրոցներում երեխաներին սովորեցնում էին զրադիտութուն, երգեցողութուն և հաշվարկում: Մրանք ցածր տիպի դպրոցներ էին:

Դպրոցների մի մասն էլ կոչվել է հասարակական կամ ժողովրդական: Նրանք կրում էին աշխարհիկ բնույթ և կազմակերպվում էին քաղաքներում ու ավաններում, օրինակ՝ Անիում, Կարսում, Երզնկայում, Վանում, Սանահին գյուղում, Դսեղում, Եղվարդում և այլուր: Վերոհիշյալ դպրոցներից բացի, լայն տարածում են ունեցել նաև վանական դպրոցները, որոնք գործել են խոշոր վանքերին կից և բաժանված են եղել երկու կարգի՝ տարականի և բարձրագույնի: Տարրականում ուսուցանում էին գրագիտութուն, թվաբանութուն, պատմութուն, աշխարհագրութուն, երաժշտութուն, կրոնի պատմութուն և այլն: Բարձրագույն տիպի դպրոցներում, որոնք համապատասխանում էին միջնագարյան համալսարաններին և տարբեր տեղերում տարբեր անուններով էին կոչվում՝ վարդապետարան, իմաստասիրական կամ համալսարան, դասավանդվում էին բազմապիսի առարկաներ՝ աստվածաբանութուն, փիլիսոփայութուն, տրամաբանութուն, պոետիկա, ճարտասանութուն, քերականութուն, մաթեմատիկա, տոմարագիտութուն, աստղաբաշխութուն, երկրաչափութուն, պատմութուն, երաժշտութուն, նկարչութուն, գրչության արվեստ (գեղագրութուն) և այլն: Հիշյալ առարկաների դասավանդումը այս կամ այն դպրոցում պայմանավորված էր տվյալ առարկայի մեջ մասնագիտացած դասատուի առկայությամբ:

IX—XIV դդ. մեծ հռչակ էին ձեռք բերել մի շարք բարձրագույն դպրոցներ: Այդպիսի դպրոցների թվին են պատկանում՝

ա) Տաթևի Քամալաբաղը, որը հիմնադրվել է IX դ. վերջերին և գործել մինչև XV դ.: Այդ դպրոցը բովանավոր գործունեութուն է ծավալել առանձնապես XIII—XV դդ., երբ դպրոցի ղեկավարներն ու մանկավարժներն են եղել իրենց գիտականությամբ ու մանկավարժական հմտությամբ մեծ հռչակ վաստակած Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Սյունեցին և ուրիշներ:

բ) Գլածորի համալսարանը, որ հիմնվել է XIII դ., Սյունիքի Վայոց ձոր գավառում, գործել է որպես բարձրագույն տիպի դպրոց մինչև XIV դ. 30-ական թթ.: Դպրոցի հիմնադիրը եղել է իր ժամանակի հմուտ ուսուցիչ Ներսես Մշեցին, իսկ վերջինիս մահից հետո այն գլխավորել է նրա աշակերտ Ծասյի Նշեցին: Այնտեղ դասավանդել են նաև Դավիթ Տիրատուրը, Հովհաննես Ռոտունեցին և ուրիշներ: Գլածորի համալսարանը Հայաստանում ամենից շատ հռչակված դպրոցն էր, ուր սովորելու էին գալիս բազմաթիվ հայեր թե՛ Հայաստանից, թե՛ այլ երկրներից, ի թիվս որոնց նաև Կիլիկիայից:

գ) Նարեկա նարտասանական դպրոցը, որը հիմնադրվել է X դ., դանվում էր Ռշտունիքի Նարեկ գյուղի մոտերքում՝ Վանա լճի հարավային ափին հիմնված համանուն վանքում: Նարեկա դպրոցը եռուն գործունեություն է ունեցել X—XI դդ., երբ այնտեղ դասախոսում էին ժողովրդի մեջ հեղինակություն վայելող Անանիա Նարեկացին և նրա արժանավոր աշակերտ Գրիգոր Նարեկացին:

դ) Անի ֆաղափի իմաստագիտական դպրոցը հիմնադրվել է XI դ. և գործել է մինչև XIII դ.: Դպրոցն ունեցել է փիլիսոփայական ուղղություն: Նրա ղեկավարներն ու դասախոսները տարբեր ժամանակներում եղել են Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Մխիթար Անեցին և ուրիշներ: Անիի իմաստասիրական դպրոցը, մյուսների հետ համեմատած, ավելի աշխարհիկ բնույթ է ունեցել. այնտեղ դասավանդվող առարկաների մեջ գերազանցել են հատկապես փիլիսոփայական և բնական գիտությունները:

ե) Սիս ֆաղափի նեմաբան-համալսարանը. նրա հիմնադրումը սերտորեն կապված է Ներսես Լամբրոնացու անվան հետ: Դպրոցը բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել XII—XIII դդ.: Այդ դպրոցը նույնպես ավելի աշխարհիկ բնույթ է ունեցել և մեծ մասամբ այնտեղ են իրենց ուսումն ստացել Կիլիկիայի հայկական թագավորության պետական գործիչներն ու գիտությունը նվիրված մարդիկ:

Վերոհիշյալ բարձրագույն դպրոցների շարքին են պատկանել նաև X—XIV դդ. լայն գործունեություն ծավալած Սանահնի, Հաղպատի, Արշարունյաց, Երասխանորի, Կամբաձորի, Բջնիի, Կեչառիսի, Կարսի, Գոշավանքի կամ Գեաիկի, Երզնկայի շրջանի Կարփոսի և Կիլիկիայի Ակնեբի, Տարսուհի, Ակնայի, Լամբրոնի, Գրազարկի դպրոցները: Հիշյալ դպրոցները հանդիսացել են միջնադարյան հայ մտավորականության պատրաստման և միջնադարյան

հայկական կուլտուրայի՝ գրականության, գիտության և արվեստի ստեղծման ու զարգացման օջախները:

Ժողովրդական բանահյուսությանը IX—XIV դդ. դրսևորվել է ժողովրդական ասացվածքներում, հեքիաթներում, առակներում, պատմվածքներում և ավելի ընդարձակ ծավալի վեպերում՝ էպոսում: Ժողովուրդը դրանց մեջ ամփոփել է իր իմաստուն, խրատական մտքերը, լավագույն իղձերն ու ձգտումները:

Դեռևս XII դ. ներսես Ծնորհալին և Մխիթար Գոշը հավաքել, մշակել և գրի են առել բազմաթիվ առակներ: Նրանց է հետևել նաև XIII դ. առակագիր Վարդան Ազգեկցին, որի կազմած առակների ժողովածուն ստացել է «Աղվեսագիրք» անունը: Վերոհիշյալ հեղինակների հավաքած և գրի առած առակների մեջ արտահայտվել են խրատական-բարոյական, հակակրոնական և սոցիալական մտախմբեր:

Ժողովրդական բանահյուսության զոհարներից է «Սասնա ծռեր» կամ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը: Ժողովրդական այս վեպը ձևավորվել է IX—X դդ., բայց լրացվել և հարստացել է նաև հետագա ժամանակներում: էպոսի պատմական սյուժեն ղլխավորապես այն պայթարն է, որ հայ ժողովուրդը մղել է արաբական տիրապետության դեմ:

«Սասնա ծռեր»-ում արտահայտված են հայրենասիրական, հումանիտական բարձր դադափարներ և հավատ հաղթանակի ու ասպազաի նկատմամբ: Այս էպոսը մեր ազատատենչ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի վսեմ հուշարձանն է, նրա ստեղծած կուլտուրական արժեքների խոշորագույն կոթողներից մեկը:

Գեղարվեստական Մինչև X դ. հայ գեղարվեստական գրականությանը հանդես է եկել պատմագիտական և կրոնական գրականության հետ միասնաբար և շի կազմել ինքնուրույն ճյուղ: Սակայն սկսած X դ. նա անջատվեց դրանցից և զարգացավ որպես ինքնուրույն ճյուղ: X—XIV դդ. ասպարեզ եկան մի շարք բանաստեղծներ, որոնք միջնադարյան հայ գեղարվեստական գրականությանը, առանձնապես պոեզիան, հասցրին բարձր զարգացման:

Հայ գեղարվեստական գրականության առաջին խոշոր դեմքը և աշխարհիկ բանաստեղծության հիմնադիրը Գրիգոր Նարեկացին է: Նա ասլրել և ստեղծագործել է X դ. երկրորդ կեսին և մահացել 1003 թ. իր ստեղծագործական ուժերի բեղուն շրջանում: Նարեկացին թողել է մի շարք գրական գործեր, բայց դրանցից իրենց

գեղարվեստական արժանիքներով առավել աչքի են ընկնում «Տաղերը», այսինքն՝ շափածո բանաստեղծությունները, և «Մառյան ողբերգության» խորագրով պոեմը, որը ժողովրդին հայտնի է «Նարեկ» անունով: Նարեկացու այդ ստեղծագործությունները հայ գրականության մեջ արվեստի անկրկնելի նմուշներ են:

Գրիգոր Նարեկացուց հետո դրական ասպարեզ էլան Ներսես Ենորհալին (XII դ.), Հովհաննես ու Կոստանդին Երզնկացիները (XIII դ.), Ֆրիկը (XIII—XIV դդ.) և ուրիշներ: Ներսես Ենորհալին գրել է ներքողներ, առակներ, մանկական ոտանավորներ, հանելուկներ և մի պոեմ՝ «Ողբ Եղեսիոյ» վերնագրով: Ինչպես Ենորհալու, այնպես էլ նրա ժամանակակից ու նրանից անմիջապես հետո հանդես եկած բանաստեղծների գործերում աշխարհիկ տարրը առավել մեծ տեղ է գրավում: Այդ երևույթը նոր ուժգնություններ է դրսևորվում XIII—XIV դդ. դրողների և առանձնապես Ֆրիկի բանաստեղծություններում:

Ֆրիկի կյանքի մասին քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ: Հայտնի է, որ նա աշխարհիկ մարդ է եղել, երկար ժամանակ ապրել է Կիլիկիայում, շրջադայել է այլ վայրեր և ծանոթացել ժողովրդի, հասկապես աշխատավոր մարդկանց կյանքին: Ֆրիկի թողած գրական ժառանգությունը նրա բանաստեղծություններն են՝ «Տաղերը»: Այս բանաստեղծություններում հեղինակը շոշափել է սոցիալական, հակակրոնական, խթատական, հայրենասիրական և այլ մոտիվներ: Նա մերկացնում է աշխարհում գոյություն ունեցող անհավասարությունը, անարդարությունը, հարուստների ու իշխանավորների կողմից աշխատավոր բնակչության հարստահարումն ու ճնշումը: Նա բողոքում է այն իրադրության դեմ, որ «մեկն ի պապանց պարոնորդի» է, իսկ մյուսը՝ «ի հարանց մուրող», կամ թե՛ «մեկին հազար ձի և ջորի, մեկին ոչ ուլ մի, ոչ մաքի», և ի վերջո՝ «մեկն ի զրկանց հարստի, մեկն իւրայնոցն աղքատացի»:

Ֆրիկը իր ստեղծագործություններում արտահայտել է նաև հակակրոնական մոտիվներ: Նա համարձակորեն կշտամքում է ճակատագրին, այսինքն՝ աստծուն, ասելով՝ «ծուռ է զինչ որ դու կառնես, ով լինի հաւան քեզ»: Ֆրիկի ստեղծագործություններում ակնհայտորեն արտահայտված են աթեիստական մտքեր, հայրենասիրական վառ զգացմունք, բոլոր օտար դավթիչների դեմ: Բոլոր դեպքերում բանաստեղծը կանգնում է աղքատների, այլ կերպ ասած՝ աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերում՝ ընդդեմ հարուստների և իշխողների: Ֆրիկը միջնադարյան

հայ գրականութեան մեջ դեմոկրատական ուղղութեան հիմնադիրն է:

X—XIV դդ. հայ գեղարվեստական գրականութեան զարգացման ընթացքում դրսևորվեցին հետևյալ տեղեկանքներն ու հատկանշական գծերը. նախ, աստիճանաբար տեղի ունեցավ գրական ստեղծագործությունների բովանդակութեան աշխարհականացում, այնուհետև՝ գրական լեզվի մտտեցում ժողովրդի խոսակցական լեզվին: Գեղարվեստական գրականութեան մեջ բարձրացվեցին հայրենասիրական, սոցիալական և հակակրոնական հարցեր, արտահայտվեցին հումանիստական գաղափարներ:

Պատմագիտական գրականություն Հայ պատմագիտական գրականությունը IX—XIV դդ. նոր վերելք ապրեց: Ասպարեզ իջան շուրջ երկու տասնյակ պատմագիրներ, որոնց երկերը արժևքավոր ներդրում են հայ պատմագիտական մտքի զարգացման գործում:

Վերոհիշյալ դարերում հայ պատմագիտական գրականութեան մեջ առաջացավ բազմատեսակություն՝ իր մեծաթիվ ներկայացուցիչներով, որոնցից առավել աչքի ընկնողներն են.

Անանուն պատմագիր կամ Շապուռն Բագրատունի: X դ. սկզբի պատմագիրներից է: Նրա աշխատության սկիզբը մեզ չի հասել: Մեզ հասած տեքստը սկսվում է VII դ.: Թուրքիկ կերպով շարադրելով արարական տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմությունը, հեղինակը ավելի հանգամանորեն պատմում է IX դ. վերջին քառորդի դեպքերի մասին: Այս գիրքն առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այն տեսակետից, որ գրված է ժողովրդի խոսակցական լեզվով, կամ ինչպես Դրասխանակերտցին է ասել՝ «գեղջուկ քանիս», և շարադրված է վիպական ձևով: Գրքում Արծրունիների ֆեոդալական տան օրինակով, որոշակիորեն բացահայտված են ֆեոդալական դասակարգի ներսում տեղի ունեցած նոր երևույթներն ու հարաբերությունները, որոնք ձևավորվում էին IX դ.:

Հովհաննես Դրասխանակերտցի: Մենդյան թվականը հայտնի չէ: Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել 897 թվականին, մահացել է 930 կամ 931 թվականին: Նա գրել է «Պատմութիւն Հայոց» վերնագրով մի աշխատություն, որի մեջ շարադրել է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ սկսած Հայկի ու Բելի ավանդությունից մինչև 924—925 թթ. դեպքերը:

Իր աշխատության մեջ Դրասխանակերտցին պաշտպանում է հայկական միասնական պետության ստեղծման և պահպանման

գաղափարը, քննադատում է սկստութեան միասնութեանը շլատե-
լու ձգտում հանդես բերող տարրերին: Այս դրական դժերի հետ
միասին Գրասխանակերտացիս պատմական երևութիւններին տալիս է
իդեալիստական մեկնութեանում, պատմական զեպքերի զարգաց-
ման մեջ տեսնում է աստծու կանխորոշող դերը: Պատմագիրը
հանդես է գալիս ֆեոդալական կարգերի պաշտպանի դերում և
ամեն մի ըմբոստացում այդ կարգերի դեմ բնութագրում է որպէս
շարիք և աստծու կամքին հակառակ բան:

Թովմա Արծրունի: Ենթադրվում է, որ նա ծնվել է IX դ. 60-
ական և մահացել է X դ. 30-ական թթ.: Թովման Արծրունիների
տոհմային պատմագիրն է: Նրա աշխատութեան վերնադիրն է
«Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»: Նա իր աշխատութեանը գրելու
համար օգտագործել է հայկական և օտար աղբյուրներ, ժողովրդ-
դական առասպելներ և զրույցներ:

Գրքի առաջին բաժնում հեղինակը պատմում է Արծրունիներ-
ի տոհմի ծագման մասին: Երկրորդ մասում համառոտակի շա-
քադրում է Պարակաստանի, Հայաստանի և արաբական պետու-
թեան պատմութեանները մինչև IX դ., վերջում հանգամանորեն
պատմում է Հայաստանի վիճակի մասին՝ IX դ. երկրորդ և X դ.
առաջին կեսերին: Գրքի վերջին գլուխները դրել են ուրիշները և
դեպքերի շարադրումը հասցրել մինչև XIV դ.:

Ստեփանոս Տարնեցի (Ասողիկ): Ապրել է X դ. երկրորդ կեսին
և XI դ. առաջին քառորդում: Գրել է «Պատմութիւն տիեզերական»
աշխատութեանը, որի մեջ շարադրել է ոչ միայն հայ ժողովրդի,
այլև Մերձավոր Արևելքի մի շարք ժողովուրդների ու պետութեան-
ների պատմութեանը՝ շատ վաղ անցյալից մինչև իր ապրած ժա-
մանակաշրջանը:

Ավելի կարևոր և արժեքավոր է աշխատութեան վերջին բա-
ժինը, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն շարադրել է Հայաստանի
պատմութեանը՝ սերտորեն շղկաստված Մերձավոր Արևելքի արա-
բական իշխանութեանների և Բյուզանդիայի պատմութեան հետ:

Ստեփանոս Տարնեցիս առաջինն է, որ որոշակի նպատակ է
դրել գրելու ընդհանուր պատմութեան: Նա իր աշխատութեան մեջ
վեր է հանում հայ ժողովրդի ստեղծարար գործունեութեանը, նրա
մղած պայքարը իր անկախութեան համար և հանդես է գալիս որ-
պէս հայկական միասնական պետութեան ջատագով:

Արիստակէս Լաստիվեցի: Լաստիվեցիս ապրել է XI դ., մե-
տել է Նույն դարի 70-ական թվականների վերջին կամ 80-ականի
սկզբներին: Նա գրել է «Պատմութիւն» խորագրով մի աշխատու-

թյուն, որն իր ձևով ժամանակագրություն է: Աշխատությունը սկսվում է 1001 թ. դեպքերով և ավարտվում է 1071 թ. անցուդարձերի նկարագրությամբ:

Արխտակես Լաստիվերցին այն պատմագիրներին է, որոնք առավել մեծ շահերով են գտնվել կրոնական գրականության և եկեղեցական դոգմաների ազդեցության տակ: Չնայած դրան, նրա աշխատությունը բովանդակում է մի շարք կարևոր դրույթներ: Նախ, այնտեղ որոշակիորեն արտահայտված է այն միտքը, որ հասարակությունը բաժանված է երկու հակադիր խմբի՝ հարուստների ու աղքատների, շահագործողների ու շահագործվողների: Այնուհետև Լաստիվերցին նշում է նաև դասակարգային պայքարի առկայությունը, նկարագրում է. թոնդրակյան շարժման առանձին կազմակերպությունների գործունեությունը և նրանց դադափարախոսությունը: Լաստիվերցին իր աշխատության մեջ հանդես է գալիս որպես ժամանակի խոշորագույն հայրենասերներից մեկը, հայկական պետականության պահպանման և ուժեղ միասնական պետության ստեղծման ջերմ կողմնակից:

Մաաքնու Ուոհայեցի: Ուոհայեցին XII դ. պատմագիր է: Նա ծնվել է Եդեսիայում և այնտեղ էլ անցկացրել իր ամբողջ կյանքը: Ուոհայեցու հեղինակությամբ մեզ է հասել պատմագիտական մի աշխատություն, որը հայտնի է «Ժամանակագրութիւն» խորագրով: Մատթեոս Ուոհայեցին պատմությունն սկսում է 952 թ. և հասցնում մինչև 1136 թվականը, որից հետո այդ աշխատությունը շարունակում է Քեսունցի Գրիգոր անունով մի երեց և այն ավարտում 1162 թ. դեպքերով:

Ուոհայեցու աշխատությունը փաստորեն հանդիսանում է Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների՝ Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Միջագետքի, Հայաստանի և Վրաստանի մասին գրված մի երկասիրություն:

Մատթեոս Ուոհայեցին Լաստիվերցու նման անարգանքի սյունին է գամում հայրենիքի դավաճաններին ու հայկական միասնական պետության դեմ դավեր նյութողներին: Նրա աշխատությունն ըստ էության մի բողոք է օտար նվաճողների՝ սելջուկ-թուրքերի և խաչակիրների դեմ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի իրավունքների ու պետականության պահպանման:

Սմբատ Գունդստարբ: Սմբատ Գունդստարբը կամ Սպարապետը (1208—1276) մեր երկրորդ աշխարհիկ պատմագիրն է: Նա հայտնի է ոչ միայն որպես պատմագիր, այլև որպես օրենսդիր և զորավար: Նրա գրչին են պատկանում «Պատմութիւն յունաց ի

Կոստանդնուպօլիս և հայոց մեծաց բառ կարգի ժամանակաց» խորագրով պատմագիտական աշխատութիւնը, «Դատաստանագիրք»-ը, Անտիօքի «Ասիզների» թարգմանութիւնը և այլ դրվագներ: Նա իր «Պատմութիւնը» շարադրելիս հետևել է Մատթեոս Ուոհայեցու մեթոդին, այսինքն՝ կազմել է տարեգրութիւն: Աշխատութիւնն սկսվում է 951 թ. և ավարտվում 1276 թ. դեպքերի նկարագրութիւնով:

Ամբաստ Գունդատարը իր աշխատութեան մեջ համառոտակի շարադրել է Բյուզանդիայում X դ. վերջին և XI դ. առաջին կեսին տեղի ունեցած դեպքերի, Բագրատունիների թագավորութեան վերջին շրջանի, սելջուկյան արշավանքների և համեմատաբար ավելի մանրամասն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան պատմութիւնը: Պատմագիրը կանգ է առել զլիսավորապէս քաղաքական դեպքերի վրա և աչքաթող արել Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան տնտեսական ու կուլտուրական կյանքին վերաբերող հարցերը: Գունդատարը առանձին դոհունակութեամբ է պատմում Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան հաստատման մասին՝ որպէս հայերի կորցրած պետականութեան վերականգնման փաստ, և բարձր դնահատում կեն II-ի ու Ներսես Համբրոնացու դերն այդ դործում: Վերջինս քանակեցել և խաչակիրների և բյուզանդական արքունիքի հետ կռնիր ճառաչելու որպէս թագավոր:

Կիրակոս Գանձակեցի: Գանձակեցին ապրել է XIII դ., մահացել է 1272 թ.: Նա գրել է «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութիւնը, սկսելով հայերի կողմից քրիստոնեութեան ընդունումից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը՝ 1265 թ.: Աշխատութեան մեջ համառոտակի շարադրում է IV—XI դդ. պատմութիւնը, իսկ հետո ավելի մանրամասն տալիս է Հայաստանի վիճակը սելջուկյան էմիրութիւնների տիրապետութեան ժամանակ, հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարը սելջուկյան տիրապետութեան դեմ, Զաքարյանների իշխանութեան առաջացումը Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան պատմութիւնը: Վերջում ավելի հանգամանորեն խոսում է մոնղոլական արշավանքների մասին, նկարագրում է մոնղոլների կատարած ավերածութիւնները, նրանց վարած քաղաքականութիւնը, անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացութիւնը և այդ ժողովուրդների մղած պայքարը մոնղոլական լծից ազատագրվելու համար:

Կիրակոս Գանձակեցու աշխատութիւնն ունի նաև խոցելի

կողմեր: Օրինակ, աշխատութեան մեջ մեծ տեղ է տրված կրօնական-եկեղեցական հարցերին, դավանաբանական վեճերին, ինչպես և մեջ են բերված այնպիսի գրույցներ, որոնք լի են առասպելական հրաշքներով և հանգեցնում են սնտաիապաշտութեան:

Ստեփանոս Օրբելյան: Օրբելյանն ապրել է XIII դ. երկրորդ կեսին և մահացել է 1304 թ.: Սղեղ է Տաթևի վանքի վանահայրը: Նա գրել է «Պատմութիւն և հանգիստ Սիսական» արժեքավոր աշխատութիւնը, որտեղ տալիս է Սյունյաց նահանգի տեղագրութիւնը, Սյունյաց ֆեոդալական տան առաջացումը և նրա խաղաղած դերը Արշակունյաց ֆազավորութեան ժամանակ, քրիստոնեւթեան տարածումը Սյունիքում և, համառոտագրելով, Սյունիքի պատմութիւնը հասցնում մինչև IX-դ.: Դրանից հետո ավելի հանգամանորեն պատմում է Սյունյաց իշխանների և Տաթևի վանքի առաջնորդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական գործունեւթեան, Սյունյաց ֆազավորութեան, Օրբելյան ֆեոդալական տան առաջացման ու դործունեւթեան մասին և աշխատութիւնն աւարտում է XIII դ. վերջում տեղի ունեցած դեպքերով: Օրբելյանի աշխատութեան մեջ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կան Սյունյաց նահանգի տնտեսական կյանքի, առանձնապէս գյուղատնտեսութեան զարգացման, ջրանցքաշինութեան, սոցիալական հարաբերութիւնների, դասակարգային հակամարտութեան խորացման և գյուղացիական ընդվզումների մասին, մի բան, որ առավել արժեքավոր է դարձնում այդ աշխատութիւնը:

Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմահայեցողութեամբ հանդես է գալիս որպէս ֆեոդալական դասակարգի գաղափարակիր:

Հիշյալ պատմագիրներից բացի հայտնի են նաև Ախտանհար (X դ.), Մովսես Կաղանկատվացի (X դ.), Սամվել Անեցի (XII դ.), Գրիգոր Ակնեբոցի (XIII դ.), Վահրամ Բաթունի (XIII դ.), Վարդան Արեւելցի (XIII դ.), Մխիթար Այրիվանեցի (XIII—XIV դդ.), Հեթումը (XIV դ.) և ուրիշներ:

Իրավաբանական գիտությունը

XII դ. սկսած հայ կուլտուրան հարստացավ մի նոր բնագավառով ևս: Դա գրաւոր օրենսգրութեան ստեղծումն էր, որի առաջին ձեռնարկողը XII դ. առաջին կեսին եղավ Ալալկա սրդի Իսալիքը: Սակայն նրա կազմած դատաստանագիրքը շատ թերի էր և չէր կարող բավարարել հոսարակութեան բարդացած հարբերութիւնների հետևանքով առաջացած պահանջները: Այդ պատճառով դատաստանագրքի ստեղծումը դարձյալ մնում էր որպէս անհրաժեշտ գործ. տրին XII դ. վերջերին ձեռնամուխ եղավ Մխիթար Եռչը:

Մխիթար Գոշը ծնվել է Գանձակ քաղաքում 1130-ական թթ. և մահացել է 1213 թ. խոր ծերության հասակում: Նա իր «Դասաստանագիրքը» սկսել է շարագրել 1184 թ. և ավարտել է, հավանաբար, նույն դարի վերջին: Նրա «Դատաստանագիրքը» քաղկացած է նախագրությունից և եկեղեցական ու աշխարհիկ օրենքների բաժիններից: Գոշի «Դատաստանագիրքը», մասնավորապես նրա նախագրությունը և աշխարհիկ օրենքների բաժինը, միջնադարյան Հայաստանի գրական խոշորագույն հուշարձաններից է: Նա մի գանձարան է, որտեղից կարելի է տեղեկություններ քաղել ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանում իրավագիտական մտքի պատմության, այլև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Գոշը իր «Դատաստանագիրքը» գրելիս հլել է ֆեոդալական դասակարգի շահերի պաշտպանության սկզբունքից, սակայն նա միաժամանակ պաշտպանում է նաև պրոգրեսիվ գաղափարներ: Ամենից առաջ Գոշը հանդես է գալիս որպես կենտրոնացված ուժեղ պետության և օրինականության պաշտպան: Պահանջելով կառավարող և իշխող դասակարգի ներկայացուցիչներից դործել միայն սահմանված օրենքներով, նա դրանով իսկ ձգտում է շրջանակների մեջ դնել իշխողների իրավունքները և արգելիչ նրանց կամայականություններն իրավագուրկ մարդկանց նկատմամբ: Գոշը հայտարարում է՝ «Մարզկային բնությունը արարչից ազատ է ստեղծվել, իսկ ուրիշին ծառայելը առաջ է եկել հողի և ջրի կարիքից»:

Մխիթար Գոշից հետո, XIII դ. մի նոր դատաստանագիրք է գրում Սմբատ Կունդստաբլը, որը մեծ շահով օգտվել է Մխիթար Գոշից և խաշակրաց արշավանքի ժամանակ Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին կազմակերպված լատինական իշխանությունների ասիզներից, դրանք հարմարեցնելով Կիլիկիայի հայկական թագավորության պայմաններին ու պահանջներին: «Դատաստանագրքում» նա մեծ տեղ է տալիս կենտրոնացված պետության շահերի պաշտպանությանը, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը և օրինականության պահպանմանը: Բացի «Դատաստանագրքից», Կունդստաբլը լատիններից հայերեն է թարգմանել Անտիոքի դքսությունում կիրառություն գտած դատական օրենքները և գործածության մեջ դրել Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում: Այդ ասիզների լատիններեն բնագրերը կորել են և մնացել են միայն հայերեն թարգմանությունները:

Գոշի և Կունդստաբլի «Դատաստանագրքերը» հայկական հասարակական մտքի զարգացման մեջ նորություն էին և դրանցով հիմք դրվեց հայկական գրավոր օրենսդրությանը:

Փիլիսոփայություն IX—XIV դդ. առաջընթաց է ապրում նաև հայ փիլիսոփայական միտքը: Նրա զարգացման մեջ նոր և ուշադրութեան արժանի երևույթ էր թոնդրական շարժման գաղափարախոսութիւնը, որի ղիլիսովոր մշակողը եղել է Սըմբատ Զարեհավանցին: Այդ գաղափարախոսութեան առանցքային հարցերից մեկը հոգու անմահութեան և հանդերձյալ կյանքի միատուձըն էր և այս աշխարհի՝ որպէս ռեալ իրականութեան ընդունումը: Գրանով թոնդրականները փիլիսոփայութեանը կանգնում էր աստվածային ուժերի արարչական կարողութեան մերժման և դեպի արթնիզմ տանող ուղու վրա: Թոնդրականները զարգացնում էին սոցիալական իրավահավասարութեան գաղափարը: Նրանք գտնում էին, որ հասարակութեան մեջ բոլոր մարդիկ պետք է լինեն իրավահավասար: Նրանք պաշտպանում ու բարոյում էին նաև մարդու ակտիվ դերը հասարակական կյանքում: Սմբատ Զարեհավանցու և նրա հետևորդների քարոզած գաղափարները Հայաստանում հիմք էին դնում փիլիսոփայական գիտելիքատական ուղղութեանը, որը տանում էր դեպի մատերիալիզմ: Դա IX—XIV դդ. հայ հասարակական մտքի մեջ ամենաառաջավոր ուղղութիւնն էր:

Փիլիսոփայական գիտութեան մեջ թոնդրականների գաղափարախոսական հակառակորդներն էն եղել բրիստոնեական Եկեղեցու և ֆեոդալական գաւազարագի ներկայացուցիչները: Նրանք բոլորն էլ իրենց փիլիսոփայական աշխարհայեցողութեամբ հիմնականում հարիւ են իդեալիզմին: Սակայն նրանցից ոմանք որոշ հարցերում կանգնած են եղել առաջավոր գաղափարների պաշտպանութեան դիրքերում և շատ մեծ դեր են խաղացել հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում: Այդպիսի մտածողներից էր Կրիզոս Մագիստրոսը (990—1058), Պահլավունյաց ֆեոդալական տան խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը: Նա խորամուխ է եղել փիլիսոփայութեան, գրականութեան, բնական գիտութեանների և աստվածաբանութեան մեջ: Գրիզոս Մագիստրոսը հունարենից հայերեն է թարգմանել Պլատոնի «Տիմէոս», «Փնդովնա» և Եվկլիդեսի «Ներկրաչափութիւն» աշխատութեանները, գրել է Բերախուրայի մեկնութիւն, ինչպէս և բազմաթիւ նամակներ:

XII դ. հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում աչքի է ընկել Հովհաննէս Իմաստասերը (1045—1129), որը, հետփիլիզով Անանիա Շիրակացուն, առաջ է քաշել այն միտքը, թե գիտութեան հիմքը փորձն է և գիտութեան մեջ պետք է դեկլարովել ոչ միայն կրօնական-եկեղեցական դոգմաներով ու գրականութեամբ, այլև «արտաքին», այսինքն՝ հին հունական և այլ աշխարհիկ գի-

ատիթյան տվյալներով: Այնուհետև, Մխիթար Հեռացին (XII դ.), որն իր «Ձեռնամեկն մխիթարութիւն» բժշկագիտական և այլ գրվածքներում առաջ է քաշել օբյեկտիվ օրինաչափության, հոգու և մատերիայի հարաբերութեան, պատճառին և հետևանքին վերաբերող հարցերը, վարդաքրել է իր ժամանակի համար համարձակ և պրոգրեսիվ մտքեր:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում իր փիլիսոփայական հայացքներով հայտնի է դառնում նաև Մխիթար Դոշը, որը «Ւատաստանագրքում» և իր մշակած առականերում արծարծում է օրենքի ազնվորոնացված պետութեան անհրաժեշտութիւնը, սոցիալական անհավասարութեան և իր ժամանակի սոցիալական հիմնական խափրի անտազոնիստական հարաբերութիւնների հարցերը, դրանք առանձին դնալը մեկնաբանում է եկեղեցու քարոզած պաշտփարներին հակառակ իմաստով:

XIII դ. սասարեզ են դալիս արդեն պրոֆեսիոնալ փիլիսոփաներ, որոնք դրել են տրակտատներ և հետևել փիլիսոփայական առանձին ուղղութեան՝ հատկապես նոմինալիզմին: Իրանցից հիշատակութեան արժանի են Վահրամ Բարունին և Հովհաննէս Երզնէկացին: Բարունին ապրել է XIII դարում, եղել է Հոսո III-ի քառուղարը: Նա թողել է գրական մի շարք աշխատութիւններ:

Իր աշխատութիւններում Բարունին բարոզում է, որ ոեալ աշխարհը գոյութիւն ունի անկախ մարդկանց դիտակցութիւնից որ մարդիկ աշխարհի և իրականութեան մասին գաղափար են կազմում իրենց զոյարանների միջոցով: Նա միաժամանակ գտնում է, որ չի կարող գոյութիւն ունենալ ընդհանուր ճանաչողութիւն անկախ առանձին առարկաներից և պաշտպանում է Արիստոտելի մատերիալիստական ըմբռնումները արամաբանութեանը և իմացաբանութեանը վերաբերող հարցերում:

Հովհաննէս Երզնէկացին (1250—1325/6), բացի բանաստեղծութիւններից, գրել է նաև գիտական փիլիսոփայական երկեր՝ «Դիոնիսիոս Թրակացու Քերականութեան մեկնութիւնը», «Յաղագս Իրկհային շարժմանց» և այլն: Այդ աշխատութիւններում նա վարդաքրում է այն տեսակետը, թե մարմինը և հոգին հավասարազոր են, թե մարդը չի կարող անտեսել մարմնի պահանջները և մտածել միայն հոգու մասին, փակել իր հինգ զոյարանները արտաքին աշխարհի հանդէպ և այլն: Երզնէկացին միաժամանակ գտնում է, որ բնութեան երևութիւնների մեջ կա օրինաչափութիւն և պատճառականութիւն:

XIV դ. որպէս պրոֆեսիոնալ փիլիսոփաներ հանդես են եկել

նաև Հովհաննես Որոտնեցիին և նրա աշակերտ Գրիգոր Տաբևազիին: Որոտնեցու (1315—1388) գրական ժառանգութեան մեջ ուշադրութեան արժանի են Արիստոտելի «Կատեգորիայի» և մյուս ուշխատութունների մեկնությունը, Պորփյուրի և Փիլոնի փիլիսոփայական աշխատությունների վերլուծությունը և այլն: Որոտնեցիին քրինարկել է հատկապես տրամաբանութեան և ճանաչողութեան հարցերը նոմինալիզմի տեսանկյունից: Նա զարդացրել է այն տեսակետը, թե զգայութեան հնթակա իրը դոյութուն ունի անկախ այն մարմնից, որն ընկալում է այն, մտածողութունը որպես հայելի ուղափոխում է իր մեջ իրի նմանութունը: Որոտնեցիին առանձին հրեզույթներին տալիս է մատերիայիստական մեկնաբանություն, որը հետագայում զարգացնում է նրա աշակերտ Տաբևազիին:

Գրիգոր Տաբևազիին (1340—1410) թողել է հարուստ գրական ժառանգություն, որի մեջ նշանավոր են՝ «Գիրք հարցմանց», «Ամուսն հատոր», «Ձմռան հատոր», Արիստոտելի «Լոգիկայի», Պլատոնի, Պորփյուրի և Փիլոնի փիլիսոփայական գրվածքների մեկնաբանությունները և այլն: Տաբևազիին քննարկում է հատկապես տրամաբանութեան, պատահականութեան և անհրաժեշտութեան, պատճառականութեան ու նպատակահարմարութեան վերաբերյալ հարցերը, որոնց լուսաբանման ժամանակ հիմնականում ելնում է սխոլաստիկայի և աստվածաբանութեան դիրքերից, բայց միաժամանակ առանձին, հատկապես ընութեանը վերաբերող երևույթների մեկնաբանման դեպքում հանդես է բերում մատերիայիստական մտտեցում: Նա գտնում է, որ սուաջնայինը իրական աշխարհն է, իսկ մըտածողութունը հետևում է իրական աշխարհին, որ մնայունը չի կարող բխել ոչ մնայունից, ինչպես, որինակ, ոտքը չի բխում իր հետքից, այլ ոտքի հետքն է բխում ոտքից, կամ մարմինը հետևանք չէ իր ստվերի, այլ ստվերն է մարմնի հետևանքը: IX—XIV դդ. փիլիսոփայական գիտությունը շարունակում էր, բացառութեամբ թոնդրակյանների փիլիսոփայական ուղղութեան, թեև ընթացում էր սխոլաստիկայի և թեոլոգիայի դերիշխող ազդեցութեան ներքո, բայց և այնպես նրանում տիրապետող ուղղութունը նոմինալիզմն էր, որ դրսևորում էր մատերիալիզմի տարրեր և խոշոր ստազրնթաց էր:

Բնական գիտությունները

Հայաստանում վերելք ապրեցին նաև բնական գիտությունները՝ մաթեմատիկան, աստղագաղթությունը, բնագիտությունը, ալքիմիան և այլն: Գնուս XI դ. առաջին կեսին Գրիգոր Մագիստրոսն իր նամակներում պարզաբանում էր կենդանաբանութեանը վերա-

բերող հարցեր, որոնք ցույց են տալիս, որ նա հանպամանորեն ըզբաղվում էր կենդանիների օրգանիզմի ուսումնասիրությամբ և ըրվելիությամբ: Նույն դարի վերջին և XII դ. առաջին քառորդում բրնական գիտությունների ուսումնասիրության բնագավառում հռչակ էր ձևոք բերել Հովհաննես Խմաստասերը: Նա դասավանդել է Հալպատի և Անի քաղաքի դպրոցներում, գրել է մաթեմատիկական, աստղաբաշխական ուսումնասիրություններ, որոնցից մեկ հասել են «Յաղագս անկիւնատը թւոց»-ը, տոմարական տեքստեր-ս: այլ զըրվածքներ: Նա կարգավորել է հայկական անշարժ տոմարը:

XII դ. երկրորդ կեսին բնագիտության բնագավառում մեծ անուն է հանում Մխիթար Հերացին: Նա մասնագիտությամբ բժիշկ էր, ուներ բժշկապետի կոչում: 1184 թ. գրել է բժշկագիտական մի աշխատություն «Ջերմանց մխիթարութիւն» վերնագրով: Այդ դիրքը նա շարադրել ւէ ժամանակի իրոսակցական հայերենով կամ, ինչպես ինքն է ասում, «գեղջուկ և արձակ բարբառով, զի պարհաս լիցի ամենայն ընթերցողաց»: Մխիթար Հերացին զարգացնում է այն միտքը, թե հիվանդ մարդու բարձր ջերմությունը հետևանք է մարմնում առաջացած սյրման, փտման, որ հիվանդությունը կասուսի մարդու մարմնի ներսում տեղի ունեցող փոփոխության և հենց այդ սյրման հետ: Այդ միտքը նորություն էր միջնադարյան բնագիտության մեջ:

Մխիթար Հերացուց հետո բնագիտության ասպարեցում հանգես են եկել նոր մարդիկ: XV դարի բնագետ-բժիշկ Ամիրոլվյար Ամասեցին իր «Անգիտաց անայետ» գրքում նշում է, որ իրենից առաջ ելել են անվանի բժիշկներ՝ Ահարոնը, սրա որդի Ստեփանոսը և նրանց սոհմից Ճուլին Հակոբը, Վահրամը և այլն, որոնք «շատ գրեանք շինք էին»: Մեզ է հասել Ստեփանոսի «Մաղիկ» վերնագրով աշխատությունը և Գրիգորիսի բժշկարանը՝ «Քննութիւն քնութիւն մարդոյ և նորին ցաւոց» վերնագրով:

Ինչպես բնական, այնպես էլ հասարակական գիտությունների զարգացման օժանդակել են նաև օտար լիզուներից կատարված հայերեն թարգմանությունները, որոնցից մի քանիսի լրագրերի տնհայտացման պատճառով հայերեն թարգմանությունները ստացել են բնագրային նշանակություն:

Ճարտարապետություն և քանդակագործություն

Ճարտարապետությունը հայ միջնադարյան արվեստի մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավում: Արվեստի այդ ճյուղը արաբական տիրապետության ժամանակ զգալի չափով ետ էր մընացել: Սակայն, սկսած IX դ. վերջից և X դ. սկզբից այն ընդունեց զարգացման լայն թափ ու ծավալ:

X դ. առաջին կեսին Վասպուրականում բարեկարգվեցին Վան և Ուստան քաղաքները, ևղթամար կղզում հիմնվեց մի նոր քաղաք, ուր կառուցվեցին ճարտարապետական քարձրարվեստ հուշարձաններ, որոնցից առանձնապես փառահեղ են եղել արքայական տաճարը, կղզին ծովից անջատող ու ծովախորշ առաջացնող պարիսպը և եկեղեցու շենքեր: ևղթամար կղզում կառուցված այդ շենքերը եղել են հայ միջնադարյան ճարտարապետական արվեստի պարծանքը: X դ. երկրորդ կեսին ճարտարապետության զարգացման կենտրոն դարձավ Շիրակը: Այստեղ հիմնվեց և արագ վերելք ապրեց Անին, որը ճարտարապետական արվեստի մի գեղեցիկ համայնապատկեր էր ներկայացնում: Այնտեղ կառուցվել են թագավորական բազմահարկ պալատ՝ օժանդակ շենքերով, քարվանսարաններ, կամուրջ Ախուրյան գետի վրա, քաղաքի պարիսպները, կաթողիկե եկեղեցին, Գաղկաշեն եկեղեցին ու բազմաթիվ այլ շենքեր, որոնք ճարտարապետության լավագույն նմուշներ են: Անիում կառուցվել է նաև ջրմուղ, որը բացառիկ երևույթ էր միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների համար:

XI դ. 50-ական թթ. մինչև XII դ. կեսը սելջուկյան կործանարար արշավանքների ու նրանց տիրապետության ժամանակ Հայաստանում շինարարությունը առժամանակ կանգ առավ, սակայն XII դ. երկրորդ և XIII դ. առաջին կեսերին, Չաքարյանների իշխանության օրոք, նորից շինարարական եռուղե սկսվեց: Գուգարքում, Շիրակում, Արարատյան դաշտում և նրան հարող զավառներում, Սյունիքում և այլ շրջաններում կառուցվեցին քաղաքացիական և եկեղեցական շենքեր, բերդ-ամրոցներ, կամուրջներ, ինչպես, օրինակ, Ամբերդի ամրոցը, Սանահնի կամուրջը, Թալիսի և Սելիմի լեռնանցքի իշան-քարվանսարանները, Հաղպատի, Սանահնի, Կոշավանքի, Կեչառիսի, Օհանավանքի, Մաղմոսավանքի, Գեղարդի, Տաթևի եկեղեցական շենքերը և այլն: Ճարտարապետական տեսակետից առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Գեղարդի քարայրը

մատուռներն ու զավիթը, որոնք փորված են ժայռի մեջ և հիացմունք են առաջացնում:

Ճարտարապետութեանը դուզընթաց կատարելութեան է հասել նաև քանդակագործությունը: Հայաստանում արվեստի այդ ճյուղը զուգորդվել է ճարտարապետությանը՝ շինքերը զարդարվել են հույակապ քանդակներով: Քանդակագործական արվեստի նմուշներ կան այդ շինքերի պատերի վրա՝ մարդկանց, կենդանիների, գյուղատնտեսական մշակույթների և զանազան առարկաների պատկերումներով: Քանդակվել է նույնիսկ գյուղատնտեսական որևէ կուլտուրայի մշակման ամբողջ ընթացքը: Այդպիսին է, օրինակ, Աղթամարի եկեղեցու քանդակների մի մասը: Այնտեղ պատկերված է այգեգործության, ավելի ճիշտ՝ խաղողի մշակութեան ամբողջ ընթացքը՝ սկսած որթի տնկումից, մշակումից, այգեկութից, վերջացրած գինու մշակությամբ: Հոյակապ քանդակներ ունեն Գեղարդի, Անիի, Մաղկաձորի, Սանահնի և այլ վայրերում կառուցված շինքերը: Քանդակագործական արվեստի տեսակետից աչքի են ընկնում նաև խաչքարերը և հուշարձան-կոթողները: Զարդաքանդակները հաճելի տեսք են տվել շինքերին, գեղեցկացրել դրանք և արտահայտիչ դարձրել նրանց ճարտարապետական ոճը:

X—XIV դդ. է՛լ ավելի հղկվեց ու կատարելագործվեց հայ ճարտարապետական արվեստը: Հայերը, Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների ճարտարապետությունից վերցնելով և ստեղծագործորեն յուրացնելով նրա որոշ ձևերը, ստեղծեցին իրենց ինքնատիպ ճարտարապետական ոճը, որն իր հերթին աղղեցություն է թողել այլ ժողովուրդների ու երկրների ճարտարապետության վրա: Իրա լավագույն ասպարուզն են բյուզանդական և գոթական ճարտարապետության մեջ եղած հայկական ճարտարապետական ոճի տարրերը: Մատենագրության մեջ և արձանագրություններում հաճախ հիշատակվում են այն մարդկանց անունները, ովքեր հանդիսացել են միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական և քանդակագործական արվեստի կերտողները: Վասպուրականի, հատկապես Աղթամարի հուշարձանների հեղինակն էր Մանվել ճարտարապետը՝ «այլ լի իմաստութեամբ և զորաւոր» իր գործում, «ճարտարապետ հանճարեղ»: Անիում X դ. վերջին և XI դ. առաջին քառորդում հրաշակված ճարտարապետ էր Տրդատը: Նրա ստեղծագործություններն են Անիի և Շիրակի շատ հուշարձաններ, Կոստանդնուպոլսի հուսկավոր Սոֆիայի եկեղեցու վերակառուցված դմբեթը, որն ավելի գեղեցիկ է եղել և «սպաժառ, քան զառաջինն»: X—XI դդ. որպես ճարտարապետներ ու քանդակագործներ հիշատակվում են Սամե-

հան արեղան, Սարգիսը, Վահան քահանան, XII դ.՝ Հեսուն, Գորգ Ճոնակը, XIII դ.՝ Անդրիասը Խծկոնքում, Գալձակ վարպետը Գեղարդում, Ֆրեբը (Կարին քաղաքից) Հոռոմոսում, Հովհաննես քարադործը Գոշավանքում և շատ ուրիշներ, որոնց անունները չեն պահպանվել: Այդ ճարտարապետ-քանդակագործները մեծ մասամբ եղել են աշխարհիկ մարդիկ և նրանք են կերտել IX—XIV դդ. հայկական ճարտարապետական արվեստը, որն արժանի տեղ է գրավում համաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեջ:

Նկարչական արվեստը

Միջնագաղթյան Հայաստանում արվեստի ծաղկած ճյուղերից մեկն էլ մանրանկարչությունն էր, որը գերազանցորեն ծառայել է գրքի ձևավորմանն ու նկարազարդմանը: Մեզ հասած ավելի քան 25 հազար հայկական ձեռագրերի զգալի մասը մանրանկարներ ունի: Նկարազարդ գիրք ունենալու պահանջը առավել լայն շափեր է ընդունել, քանի որ քաղաքային կյանքի և առևտրական հարաբերությունների զարդացման շնորհիվ մարդկանց ճաշակը և կուլտուրական մակարդակն ավելի էր բարձրացել: Հենց դա էլ նկարչական արվեստի զարգացման համար լայն ասպարեզ ստեղծեց: Առաջ եկան ոչ միայն բազմաթիվ պատկերներ և գիրք նախշողներ, այլև տաղանդավոր նկարիչներ, որոնցից շատերի անունները հայտնի են:

Մանրանկարչական արվեստի հնագույն օրինակներ կան մեզ հասած մի ավետարանում, որ գրվել է 887 թ., Մլքե թագուհու 902 թ. Ավետարանում, ինչպես և 989, 1033, 1038 թթ. և հետագայում նկարազարդված բազմաթիվ այլ գրքերում: Արմեքավոր գործեր են թողել XIII դ. առաջին կեսի նկարիչ Մարգարը (հավանաբար սուրբ է Անիում), որի վրձինն են պատկանում 1211 թ. մի ձեռագրի նկարները, ապա Վարդան նկարիչը Կիլիկիայում և Կրիզոստը, որի գործերը պետեղված են 1232 թ. Սյունիքում գրված մի ավետարանում: XIII դ. երկրորդ կեսին ասպարեզ են գալիս հայկական մանրանկարչության խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Թոռոս Ռոսլինը և Սարգիս Պիձակը: Սրանք երկուսն էլ ստեղծագործել են Կիլիկիայում և նկարազարդել շատ գրքեր, որոնց մանրանկարները դիտողին հիացմունք են պատճառում: Թորոս Ռոսլինի «Ճաշոց» դրքի նկարները մանրանկարչական արվեստի կատարելության հասած գործեր են: XIV դ. առաջին կեսին հիշատակվում են Սիմեոն նկարիչը Նախիջևանում, Յզեսեր՝ Կիլիկիայում, Թոռոս Տառնեցիին և Մամիկը՝ Գլաձորում և ուրիշներ, Ռոստակես նկարիչը Բաղեշում և Մանվելն ու Մերունը:

Մանրանկարչությունից բացի, IX—XIV դդ. Հայաստանում և

կիլիկիայի հայկական թագավորութունում զարգացել է որմնանըկարչութունը: Արվեստի այս ճյուղը սերտորեն կապված է եղել շենքերի նկարազարդման հետ: Դահլիճները, եկեղեցիները, ֆեոդալական պալատները և այլ շենքեր ներսից հաճախ զարդարվել են նկարներով, որմնանկարներով զարդարված հուշարձանների թվին են պատկանում Աղթամարի Արծրունյաց թագավորական պալատը, որի նկարազիրը թողել է Թովմա Արծրունին, Անիի թագավորական և իշխանական պալատները, Փրկչի ու Տիգրան շոնենցի եկեղեցիները և այլն: Հայկական միջնադարյան նկարչական արվեստի մեջ գոյություն է ունեցել երկու ուղղություն, որոնց ներկայացուցիչները իրարից տարբերվել են իրենց ընտրած թեմատիկայով, կյանքը դրսևորելու և ըմբռնելու մտահղացումներով և կատարման տեխնիկայով: Այդ ուղղություններից մեկը եղել է կրոնական, պահպանողական, իսկ մյուսը՝ համեմատաբար ավելի աշխարհիկ, որին սնունդ են տվել զարդացող քաղաքային կյանքը և աշխատավոր խավերի պայքարը: Առաջին ուղղությանը պատկանող նկարիչները իրենց թեմատիկան դարձրել են կրոնի պատմության միջ հիշատակվող դեպքերն ու գործող տնձերը և, ղեկավարվելով քրիստոնեական եկեղեցու մշակած կանոններով, կազմել են տվյալ գիրքը զարդարող նկարների կոմպոզիցիաներ: Երկրորդ ուղղությանը հարող նկարիչները մեծ մասամբ իրենց թեմատիկան վերցրել են աշխարհիկ կյանքից՝ կենցաղային էպիզոդներ, մարդկանց ըզբաղմունքը քնորոշող դեպքեր և նույնիսկ հասարակության աղքատ խավի կյանքը ներկայացնող պատկերներ:

Հայ նկարիչներն ստեղծել են հույակապ կոմպոզիցիաներ, վարպետորեն կիրառել դույների ներդաշնակություն, կախողացել են նկարների իմաստը պարզ ու հասկանալի դարձնել առաջին իսկ հայացքից, նրանց տալ խոր տրտահայտակամություն: Նրանք օգտագործել են նաև այնպիսի դույներ, որոնք դարերի ընթացքում չեն կորցրել իրենց թարմությունը, չեն խունացել և զժգոնացել: Հայկական մանրանկարչությունը, ինչպես հայկական ճարտարապետությունը, իր նշանակությամբ և գեղարվեստական արժանիքներով դուրս է եկել աղգային շրջանակներից և միջազգային արվեստի պատմության մեջ գրավում է իր արժանի տեղը:

Թատրոնը

IX—XIV դդ. սուսնձին թատերական հաստատությունների մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն մատենադրություն մեջ եղած անուղղակի վկայությունները և մանրանկարչության առանձին պատկերներ վկայում են, որ Հայաստանում թատրոնը շարու-

նակել է իր զարգացումը և լայն տարածում է ստացել: IX—XIV դդ. ձևագրերում կան նկարներ, որոնք պատկերում են ներկայացման առանձին տեսարաններ:

Գրիգոր Մաղիստրոսի վկայութեամբ, թատերական ներկայացումներ գիտելու է դնացել նաև բնակչութեան ստորին խավը և հրճվանքով ընդունել հասարակական կյանքի արատավոր երևույթներին մերկացումը գերակատարների կողմից: X դ. դործիչ խոսքով Անձեացին (Գրիգոր Նարեկացու հայրը) հանցանք է համարել խաղարան, թատրոն դնալը, որովհետև այդ վայրերում իբր անվայելուչ և ալլասերող ներկայացումներ են բեմադրել, իսկ 'Կավիթ Մաշկեորը (XII դ.) թատրոն հաճախելը դասել է կրոնական մեղքերի թվին:

Վերոհիշյալ փաստերը հաստատում են, որ IX—XIV դդ. Հայաստանում զարգացել է նաև թատերական արվեստը: Հավանաբար մեծ մասամբ կատակերգային ներկայացումներ են քեմադրվել: Գերասանները՝ կատակերգակները, ծաղրածուները, պարուհիները, գուսանները ներկայացումների ժամանակ հազել են դիմակ և հատուկ թատերական զգեստ: Դիմակները հաճախ պատկերել են կենդանիների, թռչունների կամ մարդկանց: Ներկայացումներին ուղեկցել են երգն ու պարը, որոնք առավել հրապուրիչ և ժողովրդական են դարձրել թատերական արվեստը:

Երաժշտությունը

Թատերական արվեստին ղուգընթաց մշակվել և զարգացել է նաև երաժշտությունը: Դեռևս հին ժամանակներից հայտնի են եղիլ զողթան հրգիչները, որոնք հիշյալ դարերում նույնպես հանդիսացել են հայկական ժողովրդական երգի ու հրաժշտության մշակողներ և կերտողներ: Գուսաններն իրենց երգերում պախարակում էին հասարակական կյանքում եղած ալլանդակությունները, գովերգում լավը, քաջագործությունը, հերոսությունը և արտահայտում ժողովրդի ցավն ու վիշտը, ուրախությունն ու սրտմոխությունը: Գուսանները և՛ հրգում էին, և՛ պատմում: Բացի գուսանական ժողովրդական երաժշտությունից, IX—XIV դդ. առավել լայն շարժումով մշակվել ու զարգացել է նաև հայկական եկեղեցական երաժշտությունը: Հոգևորականությունը ժողովրդին թատերական ներկայացումներից հեռու պահելու, դեպի եկեղեցին հետաքրքրություն և ձգտում առաջացնելու նպատակով ստիպված է լինում եկեղեցական արարողություններին տալ թատերական հանդիսավորություն և ժամերգությունը կատարել հոգեզմայլ հրաժրչություն տակ: Դրա համար հորինվել են եկեղեցական շատ երգեր, որոնք իրենց մեղեդիներով և մշակման կատարելությամբ երաժշտական արվեստի բարձր նմուշներ են:

Սկեզիցական երաժշտութիւնն հորինողներն օգտվել են ժողովրդական երաժշտութիւնից և դրա շնորհիվ սկեզիցական երաժշտութիւնը ավելի դյուրըմբռնելի է դարձել ժողովրդի համար: Դեռևս VIII դ. հայերն ստեղծել են յուրատեսակ նոտաներ, որոնք կոչվել են խազեր: Մեզ հասել են խազերով ձայնագրված շատ ձեռագրեր:

Վերածննդի տարրերը հայկական մշակույթի մեջ

IX—XIV դդ. Հայաստանում և Կիլիկիայում ինչպէս երկրի սոցիալ-տնտեսական, այնպէս էլ մտավոր կյանքում առաջացան մի շարք նոր երևույթներ, որոնք իրենց բնույթով և բովանդակությամբ հիշեցնում էին XIV—XVI դդ. Եվրոպայում տեղի ունեցած Վերածնունդը: Վերջինս քնուկազուկում է որպէս եվրոպական ժողովուրդների կյանքում տնտեսութան, արտադրութեան և մտավոր մշակույթի զարգացման նոր էտապ, որը նշանավորում է անցումը ֆեոդալիզմից դեպի բուրժուական հասարակարգ: Հիշատակված երևույթը նվազ կամ առավել չափով դրսևորվել է նաև հայ իրականություն թե՛ տնտեսական, թե՛ մտավոր կյանքի բնագավառներում:

IX—XI Հայաստանում, իսկ XII—XIV դդ. և՛ Հայաստանում և՛, առավելապէս, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւնում այդ փոփոխութիւնների խորացումն ու ծավալումը ստեղծել էին ֆեոդալիզմի քայքայման և նոր հարաբերութիւնների սաղմնավորման ու զարգացման նախադրյալներ, որոնք մարդկանց մեջ սնուցում և առաջացնում էին Վերածնությունը հատուկ նոր գաղափարներ և հասկացողութիւններ հասարակական և քնական երևույթների մասին:

Այդ փոփոխութիւնների հետևանքներից մեկը դասակարգային պայքարի սրվելն էր, որի բնորոշ օրինակն է շուրջ հսկու հարյուր տարի տևող թոնդրակյան հակաֆեոդալական շարժումը՝ իր հեղափոխական աշխարհայեցողութիւնով: Այդ շարժման գաղափարախոսութիւնն արտահայտել է ոչ միայն դյուղացիութեան, այլև քաղաքային դասի ձգտումներն ու իղձերը, որոնք իրենց ամբողջ էութեամբ հակաֆեոդալական բնույթ ունեին: Մարդասիրական գաղափարների դրսևորումը Հայաստանում ցայտուն կերպով երևում է Վաստուցի Դավիթ ժողովրդական էպոսում: Նրա հերոսները անձնվիրաբար պայքարում են մարդկանց բարօրութեան համար, հոգատար են զեպի մարդը և կուլում են մարդկանց շարիք պատճառող տարրերի դեմ:

Վերածնության դարաշրջանի բնորոշ գաղափարներից մեկն էլ

կրոնական դոգմաների ու ասկետիզմի մխտամն էր և աշխարհիկ կյանքի քարոզը: Հայաստանում այդ դրսևորվել է ինչպես սոցիալական շարժումների դադափարախոսության, այնպես էլ բանահյուսության, դրականության և արվեստի մեջ: Այսպես, թոնդրակյանները ժխտում էին կրոնական բոլոր ծիսակատարությունները, առականորում ծաղրվում էին հոգևորականությունը, եկեղեցին և նրանց քարոզած սկզբունքները: Ֆրիկի «Գանգատ» և «Ընդդեմ ֆալաքին» ոտանավորները մի հուժկու ընդվզում էին կրոնի և ճակատագրի, այլ կերպ ասած՝ աստծո դեմ: Նարեկացու բանաստեղծություններում գովերգվում էին բնությունը, մարդը, սերը: Նրա ոտանավորներից մեկում լայնաթիկունք, ահեղադու, հաստաքազուկ մարդն էր շարժման մեջ դնում իրերը և իշխում: Ներսես Շնորհաբու «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմում և Ֆրիկի «Գանգատում» հայրենասիրության հղորձայնն էր հնչում և այլն:

Աշխարհիկ կյանքի ձգտումը իր արտահայտությունն էր գտել նաև արվեստի մեջ: Ենթերը քանդակազարդում էին աշխարհիկ կյանքից վերցրած պատկերներով՝ ընտանի կենդանիներ, դյուլատնտեսական կուլտուրաներ և դյուլատնտեսական աշխատանքի զանազան պրոցեսներ պատկերող գեղեցիկ, բարձրարվեստ բարելիեֆներով: Այդ նույն երևույթն արտահայտվում էր նաև մանրանկարչության ու որմնանկարչության մեջ: Այստեղ էլ աշխարհիկ մտիվներն իրենց համար ճանապարհ էին հարթում և առաջ ընթանում: Որպես օրինակ հիշատակելու արժանի են Աղթամար կղզու եկեղեցու և արքայական պալատի, Անիի, Գուռնիի, Հաղպատի, Սանահնի հուշարձանների քանդակները, Աղթամարի թագավորական պալատի որմնանկարները, Թորոս Ռոսլինի, Սարգիս Պիժակի և Սերունի նկարները:

Հայաստանում կրոնական դոգմաների բնաստեղծությանն ու ժխտմանը, հուժանխտական դադափարների քարոզին ու աշխարհիկ կյանքի ձգտումին ուղեկցում էին նաև մտածողության ազատությունը դիտություն բնագավառում, ինչպես և բնական դիտությունների դարգացումը: Հայկական դպրոցներում սկսում են ուսումնասիրել նաև բաղամթիվ այլ առարկաներ, այդ թվում՝ պատմություն, աշխարհագրություն, աստղագիտություն և այլն: Առանձնակի սուշադրություն էր դարձվում բնական դիտությունների ուսումնասիրությունը: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ Հայաստանում գարդանում էր աստղաբաշխությունը, տոմարագիտությունը, մաթեմատիկան, բնագիտությունը՝ հատկապես բժշկությունը: Իսկ այդպիսի գիտությունների զարգացման պահանջը առնչվում էր երկրում

սաղմնավորվող ու զարգացող նոր հարաբերությունների հետ: Այս բուրբի հետ միասին IX—XIV դդ. գրողներից ու գիտնականներից շատերը (Ֆրիկ, Մխիթար Հերացի և ուրիշներ) իրենց գործերը դրում էին ժողովրդի խոսակցական լեզվով, որպեսզի մտղիական մտաշելի, հասկանալի դարձնեն իրենց գիտելիքներն ու զաղափարները, այլ կերպ ասած՝ տեղի էր ունենում նաև գրական լեզվի արխարհականացում:

Հայ իրականութան մեջ առկա վերահիշյալ երևույթները յուրահատուկ չեն ֆեոդալական հարաբերություններին և իրենց էությամբ հակաֆեոդալական են: Դա նշանակում է, որ Հայաստանն ու Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը նույնպես նայրել են մի շրջան, երբ առկա են եղել վերածնությանը բնորոշ երևույթներ թե՛ տնտեսության և թե՛ կուլտուրայի բնագավառներում: Այդ շրջանը ընդգրկել է IX—XIV դդ.: Այնուամենայնիվ, հայ իրականության մեջ վերածնության դարաշրջանին բնորոշ երևույթները շխորացան և չհասան այն մակարդակին, որին հասավ Եվրոպան XV—XVI դդ., կանգ առան իրենց զարգացման նախնական փուլում: Ժողովուրդը կորցրեց իր անկախությունը, սելջուկյան արշավանքները կասեցրին տնտեսական կյանքի զարգացումը, իսկ մոնղոլական արշավանքներն ու տիրապետությունը Հայաստանում՝ երկիրը տարան դեպի տնտեսական քայքայում, արգելակելով հասարակական կյանքի առաջընթացը:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՖԵՌՎԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԼՃԱՅՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երկրի վիճակը և Զաքարյանները շկարողացան ամբողջ Հայաստանը միավորել իրենց տիրապետչին արշավաճքը թյան ներքո և ստեղծել համահայկական պետականություն: XIII դ. առաջին կեսին Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Վասպուրականը, Մոկսր, Աղձնիքը և Տուրուբերանի հարավային գոյությունները մնացին Եգիպտոսի էուրյան սուլթանության, իսկ արևմտյան շրջանները՝ Բարձր Հայքի արևմտյան մասերը, Երզնկան և Մուխաց աշխարհն ամբողջությամբ անցան Իկոնիայի սուլթանությանը:

Երկրի քաղաքական և տերիտորիալ մասնատվածությունը մեծապես վնասում էր հայ ազգաբնակչության պաշտպանունակությանը ու զրկում նրան իր ուժերը համախմբելու և Հայաստան ներխուժող օտար զավթիչներին միասնաբար դիմադրելու հնարավորությունից: Այդ առաջին ևս դժվարանում էր նաև այն պատճառով, որ հազարավոր հայեր հեռանում էին իրենց հայրենիքից, գնում այլ երկրներ:

Մոնղոլները բնակվում էին Սիրիի և Զինաստանի միջև ընկած տափաստաններում: Նրանք 1206 թ. կայացած ժողովում իրենց ցեղապետներից մեկին՝ Տեմուլինին՝ անառապետի որպես համահեղուցական խաբան և նրան վերակոչեցին Վինգիլ խան և հիմք դրեցին մոնղոլական միացյալ պետության: Այդ պետությունը իր կազմավորման առաջին իսկ տարիներից սկսեց նվաճողական քաղաքականություն վարել: Զինգիլ խանի զորքերը 1219—1220 թթ. նվաճեցին Միջին Ասիան և Պարսկաստանի հյուսիսային մասը: Զեբե նուինը և Սուբատա բահաթուրը մի ջոկատի

գլուխ անցած 1220 թ. աշնանը Ասորայատականի վրայով մտան Աղվանք, բանակեցին Մուղանի դաշտում և սկսեցին հարձակումներ գործել վրացական պետութեան արևելյան շրջանների վրա:

Վրաց թագավոր Գեորգի լաշան և Զաքարյան Իվանե աթաբեկը, կարգի բերելով հայ-վրացական բանակը, դուրս եկան մոնղոլների դեմ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1220—1221 թթ. ձմռանը, Կոտման գետի ափին: Սկզբում վրացիներին և հայերին հաջողվեց լուրջ հարված հասցնել մոնղոլներին և ետ մղել նրանց, բայց վերջում թաքստոցներից դուրս եկած մոնղոլական ջոկատները հակահարձակման անցնելով պարտութեան մատնեցին վրացական ու հայկական զորքերին: Դրանից հետո մոնղոլները դադարեցրին հետապնդումը և Շիրվանով անցան Հյուսիսային Կովկաս: Դա մոնղոլ-թաթարների առաջին արշավանքն էր դեպի Անգրկովկաս:

Ջալալեդդինի ապստակությունը Հայաստանում

Մոնղոլների կողմից միջինասիական երկրների նվաճման ժամանակ խորեզմի թագաժառանգ Ջալալեդդինը հեռացավ Երկրից և գնաց Հնդկաստան: Սակայն 1225 թ. նա վերադառնալով Պարսաստան, բանակ կազմեց և փորձեց վերականգնել խորեզմի պետությունը, բայց այդ նրան շահադրվեց Դրանից հետո նույն 1225 թվականին նա սկսեց ասպատակել Ատրպատականը, Հայաստանն ու Վրաստանը:

Ջալալեդդինի դեմ դուրս եկան հայ-վրացական ուժերը Իվանե աթաբեկի ղեխավորությամբ, սակայն Գառնիի մոտերքում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվելով՝ նահանջեցին: Թշնամին, հետապնդելով հակառակորդին, 1226 թ. դրավեց Քիֆլիսը և կողոպտեց քաղաքը: Դրանից հետո Ջալալեդդինի զորքերն սկսեցին հարձակումներ գործել Կարինի, Անիի, Կարսի և իլաթի վրա, փորձելով գրավել այդ քաղաքները, բայց հաջողություն չունեցան: Ստեփանոս Օրբելյանի ասելով, Ջալալեդդինը սորտեղ հասնում էր, ավերում էր, կոտորում և սպանում շինարարներին՝ շատ քաղաքներ և ո՛չ էլ անասուններին: Ջալալեդդինի ասպատակությունները Հայաստանում տեղեցին շուրջ յոթ տարի: Նրա դեմ դուրս եկան և՛ հայ-վրացական ուժերը, և՛ էմիրությունները: Ջալալեդդինի զորքերի դեմ էին դուրս եկել իլաթի էմիրը, ինչպես և Իկոնիայի և Էուբլան սուլթանությունները, որոնք, սմանդակություն ստանալով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունից, նրանց կայսր մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեցին նրա զորքերին և ստիպեցին նահանջել դեպի Ատրպատա-

կան: 1231 թ. Ամիգ քաղաքի մոտ Զալալեղդիների զորքերը Վերջնականապես չախջախվեցին և ցաք ու ցրիվ եղան: Զալալեղդիներն էլ իր ղեկեղմանը գաավ արյնտեղ, և Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով ասած՝ «այնպէս բարձաւ շարն շարեաւ»:

Մոնղոլական ճոր արշա- վանքները

Մոնղոլական զորքերը, որոնք հետապնդում էին Զալալեղդիներին, 1231—1232 թթ. ասպատակեցին Հայաստանի շատ շրջաններ: Նրանք կողոպուտի և ավերածության ենթարկեցին Վասպուրականի, Ամիգի, Արղնի և Մայաֆարկիների շրջանները, կողոպտեցին Վարագու վանքը, գրավեցին Բերկրի ու Արճեշ քաղաքները, սրի քաշեցին նրանց բնակչությանը և շարժվեցին դեպի Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները: Այստեղից մոնղոլները մտան Աղվանք ու պաշարեցին Գանձակը: Գանձակի բնակիչները թեև դիմադրեցին, բայց մոնղոլներին հաջողվեց ամրություններ խորտակող մեքենաների միջոցով քանդել ու րխսպները և ներխուժել քաղաք:

Այս անգամ ևս նրանք չհաստատվեցին Անդրկովկասում ու Հայաստանում և 1232 թ. հեռացան դեպի Պարսկաստան: Սակայն Անդրկովկասի, Հայաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի արտաավայրերը, որոնց մասին նրանք գիտեին նախորդ արշավանքներից, հրապուրում էին նրանց: Մոնղոլական 30 հազարանոց բանակը, քոչվոր ցեղերով և անասուններով, Զարմուզանի գլխավորութամբ 1236 թ. արշավեց դեպի Անդրկովկաս ու Հայաստան: Այդ բանակը մտավ Մուղանի դաշտը, այնտեղ բաժանվեց մի քանի մասերի և շարժվեց դեպի Հայաստան ու Վրաստան: Ճորաբանակներից մեկը Ասլան նոխի գլխավորութամբ հարձակվեց Սյունիքի վրա: Սյունյաց Օրբելյան իշխան էլիկումը դիմադրություն ցույց չտվեց, քաշվեց Վայոց ձորի (այժմյան Սղեզնաձոր) Հրաշկաբերդ ամրոցը և ապավինեց նրա անմատչելի պարսպներին: Մոնղոլները գրավեցին ամբողջ Սյունիքը և ավարի ենթարկեցին գյուղերն ու ավանները, իսկ հետո առաջարկեցին էլիկումին անձնատուր լինել և դաշինք կնքել իրենց հետ: Էլիկումն ընդունեց մոնղոլների գերիշխանութունը, վերստացավ իր բոլոր կալվածքները և հանձն առավ իր զորքով մասնակցել նրանց արշավանքներին: Մի այլ զորամաս, Դուզատու նոխի ղեկավարութամբ, արշավեց դեպի Աղստե դետի հովիտը և գրավեց այդ շրջանի ամրությունները: Երկրամասի տերը՝ իշխան Ավագը, Իվանն աթաբեկի որդին, սկզբում ամրացավ Կային բերդում, բայց հետո անձնատուր և դավ և ընդունեց մոնղոլների գերիշխանութունը:

Այդ նույն ժամանակ մոնղոլական մի ուրիշ գործարանակ արշավեց դեպի Շամքորի շրջանը և պաշարեց Շամքոր քաղաքը, որը պատկանում էր Զաքարյան իշխաններից Վահրամին: Քաղաքի բռնակիչները ձեռնամուխ եղան պաշտպանութան գործին, բայց երկար դիմադրել չկարողացան, և մոնղոլները դրավեցին քաղաքը: Թաթար-մոնղոլների մի այլ ջոկատ ավելի առաջ էր անցել և մտել Լոռի: Այս շրջանի ֆեոդալ տերերը ևս, որոնց գլխավորում էր Զաքարե ամիրսպասալարի որդին՝ Շահնշահը, որն էլ զուրջ փորձ չտրճցին պաշտպանելու երկիրը:

Անիի և Կարսի գրավումը

Մոնղոլական զորքերը նույն՝ 1236 թ. իջան դեպի հարավ՝ դեպի Արարատյան դաշտն ու Շիրակ: Զարմաղանի գլխավորած զորքերը Սևանա լճի հարավային ափերով մտան Այրարատյան նահանգը և մոտեցան Անի քաղաքին: Դեպի Անի էին առաջանում նաև Լոռին դրաված զորքերը: Զարմաղանը պատվիրակություն ուղարկեց քաղաքի ավագանուն մոտ և պահանջեց անձնատուր լինել: Անիի ավագանին մերժեց նրա պահանջը, իսկ բնակչությունը հարձակվեց մոնղոլ պատվիրակների վրա և սպանեց նրանց: Այդ դեպքից հետո մոնղոլները առձիջապես պաշարեցին ու դրավեցին քաղաքը, կոռոպանեցին, կոտորեցին և դերևվարեցին բնակչության զոհալի մասը:

Անիի և Կարսի գրավումով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները նվաճվեցին մոնղոլների կողմից:

Մոնղոլները այլևս չհեռացան դրաված վայրերից, խնչպես առաջին արշավանքների ժամանակ, այլ հաստատվեցին այդ վայրերում: Նրանց ղինված ջոկատներին կրնիակոխ հետևում էին մոնղոլական ցեղերը, Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով ասած՝ «կանամբք և որդուվք և ամենայն ախի բանակին իւրեանց»: Այդ ցեղերը ներխուժում էին նվաճված վայրերը և տիրանում լուսագույն հողերին ու արտաավայրերին:

Հայաստանի մնացած նահանգների գրավումը

Մոնղոլները 1242 թ. վերսկսեցին իրենց առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի արևմտյան շրջանները: Այս անգամ մոնղոլական զորքերին Զարմաղանի փոխարեն գլխավորում էր Ռաչու Նոինը: Նրա բանակը տրշավեց դեպի Կարին և Հայաստանի հարավային շրջանները: Կարին քաղաքի բնակիչները համառ դիմադրություն ցույց տվեցին և ավելի քան երկու ամիս քաջաբար պաշտպանվեցին: Սակայն մոնղոլներ-

րին հաշողվեց գրավել Կարինը և կողոպուտի, հրի ու սրի մատենել նրա բնակիչներին:

Հաջորդ՝ 1243 թ. նրանք Չմանկատուկ դյուղաքաղաքի մոտ շարժեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակը և գրավեցին Կեսաքիա ու Երզնկա քաղաքները, մեծ ալիբաժություն կատարելով Երզնկայում, որի բնակիչները մոնղոլներին դիմադրություն ցույց տալու համար կոտորվեցին: Գանձակեցու ասելով, միայն ժամկետ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին փ դերութիւն»:

Չմանկատուկի ճակատամարտից երկու տարի հետո մոնղոլական զորքերը մի նոր արշավանք սկսեցին դեպի Տուրուքերանի և Վասպուրականի նահանգները: Նրանք նախ մտան Մանաղկերտի դաշտը, գրավեցին Խլաթը, այս առաջ շարժվեցին դեպի հարավ և գրավեցին Քաղաքը: Այնուհետև մտան Աղձնիք, անցան Հյուսիսային Միջագետք և Ասորիք: Այս արշավանքի ժամանակ մոնղոլները գրավեցին նաև Հայաստանի հարավային նահանգները: Այդպիսով, 1236—1245 թթ. ընթացքում ամբողջ Հայաստանը նվաճվեց մոնղոլների կողմից և ընկավ նրանց լծի տակ:

Երկրի ամայացման քաղաքակաճու- թյունը

Մոնղոլները կիրառում էին նվաճված ժողովուրդների մասսայական կոտորածի և քաղաքների ու գյուղերի ամայացման քաղաքականություն: Նրանք Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում բնաջնջեցին մարդկանց, հրկիզեցին նրանց բնակավայրերը, կոտորեցին հրկրի խաշոր քաղաքների բնակչության զգալի մասին և մնացածներին գերի տարան: Նրանց նպատակն էր՝ ստեղծել ամայի, անմարդարնակ լայն տարածություններ, իրենց անասուններն արածեցնելու համար: Մարքսի խոսքերով ասած՝ «Մոնղոլները վարվում էին իրենց արտադրության եղանակին համապատասխան, երբ ամայացնում էին Խուսաստանը. անասնապահության ղխավոր պայման են մեծ, անմարդարնակ տարածություններ»:

Մոնղոլները իրագործում էին նաև մասսայական պերեվարություն: Նրանք տասնյակ հազարավոր մարդկանց, հատկապես երիտասարդների պերում էին, տանում օտար երկրներ և վաճառում: Այդպես վարվեցին Անի, Կարս, Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա և այլ քաղաքների ու շրջանների բնակչության հետ: Ավարառությունը ու կողոպուտը մոնղոլների համար դարձել էին եկամտի և ապրուստի կարևոր աղբյուր: Ֆեոդալների նկատմամբ մոնղոլներն առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին: Նրանք, որոնք առանց որևէ դիմադրության կամ թույլ դիմադրությունից հետո անձնա-

տուր էին շինում, շարունակում էին տիրել իրենց կալվածքներին, պահպանել իրենց ռազմական ուժը և իրավունքները: Հայաստանում մոնղոլներն այդպես վարվեցին էրիկում Օրբելյանի, Ավադ Զաքարյանի, Ծահնազ Զաքարյանի և այլ խոշոր ֆեոդալների հետ:

Մոնղոլների վարած քաղաքականության նպատակն էր՝ պահպանել ֆեոդալների ռազմական ուժը և այն օգտագործել իրենց արշավանքների ժամանակ, Սվ իրոք, նրանք Օրբելյան իշխաններին ստիպեցին մասնակցել Անիի գրավմանը, իսկ այնուհետև ինչպես Օրբելյանները, այնպես էլ Զաքարյանները իրենց չոկատներով մասնակցեցին Կարինի, Նրզնկայի, Խլաթի և այլ քաղաքների գրավմանը, դեպի Միջագետք ու Ասորիք կատարած արշավանքներին:

Մոնղոլների վարած քաղաքականությունը ամեն տեսակետից կործանարար եղավ Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Այն կասեցրեց փրկրի տնտեսական և ինքնուրույն քաղաքական կյանքի հետագա զարգացումը, ինչպես և դեպի օտար երկրներ հայ բնակչության նոր մասսայական արտագաղթի պատճառ դարձավ:

1246 թվականի ապաստամբության փորձը

Մոնղոլական արշավանքների և նվաճումների ընթացքում Հայաստան և Անդրկովկաս ներխուժած թաթարական և միջինասիական մեծաթիվ քուլտր ցեղերը տիրացան տեղական բնակչությանը պատկանող արտավայրերին և իրենց թափառումների ընթացքում ոտնատակ էին տալիս և ոչնչացնում էին մշակված արտերն ու այգիները, կասեցնում գյուղատնտեսության զարգացումը:

Ժողովրդի համար ավելի մեծ շարիք էին մոնղոլներն կողմից գանձվող հարկերը: Մոնղոլ հարկահաններն ու զորավարները ժողովրդից հավաքում էին այն ամենը, ինչ իրենց ցանկալի էր, և այնքան, որքան կամենում էին: Հարկահանությունն ավելի սաստկացավ 1246—1247 թթ., երբ Հայաստան և Անդրկովկաս եկան Արղուն ու Բուղա հարկահավաքները: Նրանք սկսեցին կեղեքել ժողովրդին բազմալիսի հարկերով ու պահանջներով, շխնայելով նաև ֆեոդալներին: Կիրակոս Գանձակեցին նրանց բնութագրում է սրպիս ճարք խիստք և հափշտակողք» և, մասնավորացնելով խոսքը Բուղայի մասին, ավելացնում է. «Մտանէր ի տունս ավագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ թուէր իւրն՝ առնոյր անխնայ և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նման»:

Մոնղոլական դաժան լուծը ժողովրդի մեջ առաջ բերեց ցատում նրանց տիրապետության դեմ: Հայ և վրացի իշխանները ձեռ-

Նամուխ Եղան ապստամբութեան կազմակերպման գործին: Հայկական ազդեցութեամբ հաղորդում են, որ նրանք հավաքվել են Քիֆլիսում և որոշել վրաց Դավիթ թագավորի գլխավորութեամբ ապստամբել մոնղոլների դեմ: 1249 թվականին վրացական և հայկական զինված ուժերը կենտրոնացվեցին Քիֆլիսի և Լոսի շրջակայքում: Ապստամբութեանը մասնակցելու համար նրանք նախապատրաստել էին նաև մյուս շրջանների բնակչությանը: Մակայն շուտով այդ բանը հայտնի է դառնում մոնղոլներին, ապստամբութեան կազմակերպիչները, այդ թվում և Դավիթ թագավորը, ձերբակալվում և բանտ են նետվում: Դրանից հետո թեև Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք շրջաններում, ուր կենտրոնացված էին ապստամբութեան համար կազմակերպված ուժերը, տեղի են ունենում զինված ելույթներ, բայց դրանք լայն տարածում չեն ստանում: Մոնղոլները, օգտագործելով այդ հանգամանքը, Հայաստանում ու Վրաստանում կազմակերպում են մասսայական կոտորածներ:

Ապստամբությունը անհաջողություն կրեց, բանի որ այն մասսայական բնույթ չուներ: Բացի այդ, ապստամբութեան ղեկավարութեան մեջ չկար միասնություն: Ազդեցիկ ֆեոդալներից մեկը՝ Զաքարյան Ավաղը, որ վարում էր վրացական պետության աթոռի և հայ-վրացական զորքերի ամիրսպասալուսության պաշտոնները, դեմ էր ապստամբությանը, իսկ դա նշանակում էր ապստամբական ուժերի անհամերաշխություն:

Դավիթ Մարեցու շարժումը

Քննարկության աշխատավորական խավերը մոնղոլ նվաճողներից կեղերվելուց և հարստահարվելուց բացի, շահագործման էին ենթարկվում նաև տեղական ֆեոդալների կողմից: Կլուզացիները պարտավոր էին նրանց վճարել հողային տուրք՝ ունեւտա, կատարել պարհակություն և դանազան այլ պարտավորություններ: Հայ իշխանները և մանր ազնվականները հաճախ օգտույթով էին մոնղոլների գործադրած դաժանությունները և իրենք նույնպես դիմում էին կամայականության՝ կողոպտում և հարստահարում մոնղոլներին: Կիրակոս Փանձակեցին պատմում է, որ գավառների տիրերքը, իշխանները իրենց շահի համար գործակցում էին մոնղոլների հետ: Մասնավորացնելով իր խոսքը հայ ու վրաց իշխանների մասին, նա գրում է. «Մինչդեռ հեններից և ասպատակությունից մեր կիրք ստկավ ինչ կազդուրվել էր... և մարդիկ ամբար սրան էին ապավինել, քան աստծուն, իշխանները զրկում և կողոպտում էին

աղբատներին, և այդ կողոպուտներով գնում էին թանկագին հանդերձանք ու հագնում, ուտում և ըմպում ու զոռոզանում»:

Ժողովրդին շահագործելու և կեղեքելու գործում աշխարհիկ ֆեոդալներինց ետ շէին մնում նաև հողեր ֆեոդալները: Վանքերի և բարձրատիճան հողերականների ձեռքում էին կենտրոնացվել մեծ տարածությունը կալվածքներ, որտեղ ապրող գյուղացիներին նրանք դաժանորեն կեղեքում ու շահագործում էին, որը հարուցում էր աշխատավոր բնակչության դժգոհությունը: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է նաև, որ Սևանա լճից դեպի արևելք, Խաչենի գավառի Ջերմուկ բերդի մոտ դառնվող Մար գյուղում ապրում էր Դավիթ անունով մի մարդ՝ թի շքապարաց և ի տնանկաց, պահէր զջրաղացս նոցա և հայնմէ կերակրէր ինքն և կինն իւր և որդիքս: Դավիթ Մարեցին 1250 թ. սկսում է քարոզել ժողովրդի մեջ, թե ինքը աստծուց օժտված է հիվանդներին բուժելու, և մի փայտյա խաչ է կանգնեցնում եկեղեցու դռան առաջ՝ որպես նշան իր ճշրաշագործությունների: Դրանից հետո Հայաստանի տարբեր շրջաններից նրա մոտ են սկսում հավաքվել բազմաթիվ մարդիկ: Նրանք լսում են Դավթի քարոզները, հավատում նրան և երես դարձնում այն հողերականներից, որոնք թշնամարար էին տրամադրված դեպի Դավիթը: Լկյդ շրջանի բարձրատիճան հողերականները, որոնց թվում և մեր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, փորձում են ցրել Դավթի շուրջը համախմբվածներին, ձերբակալել և շեղոքացնել նրան: Սակայն ժողովուրդը, որ այնքան շատ էր հավաքվել նրա մոտ և «տեղիք վայրացն ոչ բաւէին տանել», ըմբոստանում է Դավթին ձերբակալելու եկած հողերականների դեմ ու հարձակվում նրանց վրա՝ «սրովք և բրովք, կամէին սպանել զնոսա»: Եպիսկոպոսն ու մյուս հողերականները հազիվձազ ազատվում են ժողովրդի ցասումից և հեռանում: Սակայն, Դավիթ մարեցու կողմնակիցներից ոմանք հետո օժանդակում են այդ հողերականներին՝ ձերբակալելու նրան և արտաքսելու իր հայրենի Գառնի գյուղը, իսկ հավաքված ժողովրդին ցրելու: Դրանով էլ Մարեցու շարժումը վերջանում է:

Դավիթ Մարեցու շարժումը կարևոր երևույթ էր, որովհետև այն դրսևորում էր ժողովրդի դժգոհությունը «սեփական» շահագործողների դեմ և հանրական պետականության վերականգնման գաղափարը՝ հայտարարելով, որ իր որդիներից մեկը կլինի հայոց թագավոր, իսկ մյուսը՝ կաթողիկոս:

Էղղամտությունը և վարչական կարգը Հայաստանում

Մոնղոլական մեծ պետությունը բաժանված էր շորս մեծ շրջանի՝ ուլուսների: Այդ ուլուսներից մեկը, որի մեջ մտնում էր նաև Հայաստանը, իր վերջնական ձևավորումն ըստացավ Մադու դանի ժամանակ (1251—1259): Սա այդ ուլուսի կառավարիչ նշանակեց իր եղբայր Հուլավուին, որը 1255 թ. եկավ Քավրիզ: Նա նոր արշավանք կազմակերպեց դեպի Միջագետք ու Ասորիք և, 1258 թ. գրավելով Բաղդադը, վերջ տվեց Արարական խալիֆայությանը: Այնուհետև մոնղոլական զորքերը գրավեցին Ասորիքի մի մասը, բայց Պաղեստինի սահմանադրված հանդիպեցին եգիպտական մամլուկյան զորքերի ուժեղ դիմադրությանը, սրբաբեկեցին և ետ քաշվեցին: Այս արշավանքներով սվարավեցին մոնղոլական նվաճումները Առաջավոր Ասիայում և ստեղծվեց մոնղոլական մեծ պետություն, որն ստացավ հատուկ անուն՝ էլդանություն կամ Իլխանություն: Նրա մեջ մտնում էին Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ասորիքի մի մասը, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները, Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը:

Հայաստանում քաղաքական-վարչական իրավունքները կենտրոնացան մոնղոլների ձեռքում: 1254—55 թթ. Հայաստանում անցկացվեց նոր աշխարհագիր, որի նպատակն էր՝ սահմանել հարկատվության և զինապարտության նոր կարգը: Գրանից հետո Հայաստանի շրջաններում հիմնվեցին մոնղոլական զորքերի զորակայաններ, որոնց ղեկավարները կոչվում էին բասզադ: Նրանց հանձնարարված էր հետևել հարկերի հավաքմանը և հսկել տեղական ֆեոդալների գործունեությանը: Հայաստանում և Վրաստանում բասզադ էր նշանակված Արղունը: Քաղաքներում և շրջաններում նշանակվեցին մոնղոլ կառավարիչներ, որոնք կոչվում էին շահնա և ենթակա էին բասզադին: Ստեղծվեցին կառավարման օժանդակ գրասենյակներ, այսպես կոչված դիվաններ, որտեղ կենտրոնացված էին հարկային մատյանները, և նշանակվեցին բազմաթիվ պաշտոնյաներ, զրազիրներ (քիթիքիներ) և հարկահավաքներ (տամդաչիներ):

Մոնղոլների հարկային քաղաքականությունը

Հայաստանում անցկացված աշխարհագրից հետո հարկերի չափը տնտեսմաս ավելացավ: Գրիգոր Ակենքցու վկայությամբ, հարկային միավոր էր համարվում աշխատող տղամարդը՝ սկսած 15-ից մինչև 60 տարեկանը: Յուրաքանչյուր աշխատունակ տղամարդ պարտավոր էր վճարել մի տեսակ հարկ,

որը կոչվում էր մալ և որի շափը, սակայն, հայտնի չէ: Կիրակոս Գանձակեցու պատմելով, յուրաքանչյուր աշխատուենակ տղամարդ պարտավոր էր տարեկան վճարել ճհարյուր Վիտր ցորեն (40 կգ), հիսուն լիտր գինի (այժմյան 20 լիտր), երկու լիտր բրինձ և ծըն-ծստ, երեք տոպրակ, երկու շվան, մի սպիտակ (գրամ), մի նետ, մի պայտ և քսան անասունից մի անասուն ու ամեն մեկի համար մի սպիտակ: Երկրագործական արտադրանքով վճարված այդ հարկը մոնղոլների ժամանակ անվանվել է քաղաք, իսկ անասուն-ներից և արոտատեղերից վերցվածը՝ վախչուր կամ ղվիչուր: Բացի այդ, յուրաքանչյուր 15—60 տարեկան աշխատող տղամարդ տա-րեկան պետք է վճարեր 60 սպիտակ՝ որպես գլխահարկ: Հիշատակ-ված հարկերից բացի, բնակչությունը մոնղոլների համար պարտա-վոր էր կատարել զանազան կարգի ձրի աշխատանքներ՝ պարհա-կուսյուն և գինձորական պարտավորություն կամ դրա դիմաց վը-ճարեր հարկ, որ անվանվել է խալա:

Հիշյալ հարկերը, բացի գլխահարկից ու գինձորական պար-տավորությունից, վճարում էին միայն գյուղացիները: Քաղաքա-յին բնակչությունը, արհեստավորներն ու առևտրականները զըլ-խահարկի և գինձորական պարտավորության հետ միասին իրենց եկամուտներից վճարում էին նաև մի հարկ, որը կոչվում էր Կամ-ղա:

Ժողովրդի համար անտանելի հարկերից մեկն էր երթևեկու-թյան հարկը: Դա սահմանված էր մոնղոլ ճանապարհորդներին սպասարկելու համար: Առանձին կայաններում, որոնք կոչվում էին յամ, մոնղոլ ճանապարհորդը ստանում էր փոխադրական մի-ջոց, սննդամթերք, գիշերելու տեղ և այլն: Այս բանը շարաշահ-վում էր մոնղոլների կողմից և մի տեսակ շարիք էր դարձել ժողո-վըրդի համար: Պարսիկ մատենագիր Համդալլահ Ղազվինին, խոսելով մոնղոլների հավաքած հարկերի շափի մասին, հաղոր-դում է, որ հարկերը վճարելուց հետո բնակիչներին մնում էր իրենց տարեկան եկամտի մեկ երրորդ մասը: Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես, խոսելով մոնղոլների հարկային դաժան քաղաքականու-յան մասին, գրում է, որ նրանք ամեն ինչ հարկի տակ դրին, բոլո-րից պահանջելով թխտադոյն հարկս, աւելի քան զկար մարդոցն» և թայսպէս... վայիւ և աշխարով լցեալ զաշխարհս, թողին շար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և պրով»:

Մարդիկ «սկսան շքաւորիլ»: Ի վիճակի չէին վճարել իրենց

հարկերը, և այն ժամանակ մոնղոլները հարկի դիմաց տանում էին նրանց երեխաներին:

Մոնղոլների հարկային քաղաքականությունը կասեցրեց նրկրի արտադրողական ուժերի հետագա զարգացումը և Հայաստանը տարավ դեպի տնտեսական անկում ու քայքայում:

Հողատիրության ձևերը Հայաստա- նում մոնղոլների ժամանակ

Հայաստանում գոյություն ունեցող հողատիրության ձևերը մոնղոլները նույնությամբ չպահպանեցին: Նրանք ճանաչեցին հայ խոշոր ֆեոդալների մի մասի սեփականատիրական իրավունքներն իրենց կալվածքների նրկատմամբ, սակայն միաժամանակ հաստատեցին հողատիրության այլ ձևեր ևս:

Մոնղոլները վերականգնեցին սելջուկյան տիրապետության ժամանակ Հայաստանում առաջացած իկտաղբակաև հողատիրությունը, ընդարձակ հողաբաժիններ շնորհելով իրենց զինվորականներին և սլաշտոնյաներին:

Հողատիրության այս ձևը սկզբնական շրջանում կրում էր պայմանական տիրակալության բնույթ, բայց XIII դ. վերջերից նկատվում է այդ ձևը ժառանգական դարձնելու հակում. որի մասին վկայում են Ղազան զանի (1295—1304) հրահանգները՝ յառլիկները: Այդ փաստաթղթերում ասված է, որ իկտան կարող է տնցնել նրա տիրակալուդի արդուն: Իկտայական հողերի վրա ապրող բնակչությանից զանձվող բոլոր հարկերն ու տուրքերը գնում էին իկտադարի օգտին: Այդ հողերը համարվում էին ինչու, այսինքն՝ նրանց նկամտից վերցված հարկից պետությունը բաժին չուներ:

Հողատիրության ձևերից էր նաև դիվանապատկաւն և կառավարող տան անդամներին պատկանող հողերը: Այդ հողերի մի մասից ստացված հարկերը մուծվում էին պետական դանձարան, իսկ մյուս մասից ստացվածը գնում էր թագավորական տան անդամների օգտին: Այս կարգի հողերը համարվում էին խասս ինչու և դառնում թագավորական տան անդամների սեփականություն: Կային սյսպես կոչված վալլֆայլին հողեր, որոնք պատկանում էին մահ-ինդակտն հողերականությանը: Այս կարգի հողերի վրա ապրող բնակչությունը իր բոլոր հարկերն ու տուրքերը վճարում էր մրդկիթներին և մահմեդական հողերականությանը: Այդ հողերը նույնպես համարվում էին ինչու:

Վակֆայլին հողերի շտրքին կարելի է դասել նաև հայ հողավորականության կալվածքները: Այս դեպքում էլ կալվածքը պատկանում էր եկեղեցական հաստատությանը և անդիսանում նրա

սեփականութիւնը: Հայկական եկեղեցին և նրա կալվածքները մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ մասնակիորեն կամ ամբողջութեամբ ազատված էին սլետական հարկեր վճարելու պարտավորութիւնից:

Հողատիրութեան ձևերից մեկն էլ տեղական ֆեոդալների՝ Հայաստանի հյուսիսում մեծ մասամբ հայ, իսկ հարավային և արևմտյան շրջաններում՝ ղերաղանցապես ոչ հայ կալվածատերերի հողերն էին: Այդ հողերը մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ համարյա ամբողջութեամբ համարվում էին կալվածատիրոջ սեփականութիւն: Հողատիրութեան այս ձևը Հայաստանում ամենատարածվածն էր: Սակայն հայ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածքները հետզհետե սլակասում էին և անցնում վանքերին կամ հայ հոգևորականութեանը: Դրա պատճառն այն էր, որ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածքներից հսկայքում էին մեծ քանակութեամբ սլետական հարկեր և տեղական ֆեոդալներին շատ քիչ բան էր մնում: Նրանք կա՛մ թողնում-հեռանում էին երկրից, կա՛մ իրենց կալվածքները հանձնում վանքերին, որովհետև մոնղոլները վանքին նվիրած կալվածքը ազատում էին սլետակա՛ն հարկերից:

Ֆեոդալները, հստակապես ոչ հայկական ծագում ունեցողները, իրենց կալվածքները հանձնում էին գյուղացիներին մշակելու և ոռոտա վճարելու պայմանով: Նախկինում հայ ֆեոդալների կողմից կազմակերպված ֆեոդալական աղարակային տնտեսութիւնները, մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում, նվազում և ետ էին մղվում: Այսպիսիները մեծ մասամբ պահպանվում էին վանքապատկան կալվածքներում և տրոշ շափով՝ հատ ու կենտ մնացած հայ խոշոր ֆեոդալների մոտ:

Մոնղոլներն իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանում գյուղացիներին հողին չէին ամրացնում, և Հայաստանի շատ շրջաններում գյուղացիներն ունեին տեղաշարժման իրավունք: Սակայն հետագայում մոնղոլ կալվածատերերը նույնպես հանդես բերեցին գյուղացիներին հողին ամրացնելու, այսինքն՝ ճորտացնելու ձգտում: Ղազան զանը հրովարտակներով գյուղացիներին արգիւնց մի ֆեոդալի կալվածքից հեռանալը և մի այլ կալվածատիրոջ մոտ վերաբնակվելը: Այդ հրովարտակները փախած գյուղացու կալվածատիրոջը իրավունք էին վերապահում 30 տարվա ընթացքում գտնել նրան և վերադարձնել նախկին տեղը: Սակայն Հայաստանում թե՛ հայ, թե՛ այլազգի ֆեոդալների կողմից գյուղացիների ճորտացումը լայն տարածում չստացավ և հետագայում վերացվեց:

Հայերի և վրացիների նոր ապստամբությունը

Մոնղոլները էլզանության շրջանում նույնպես շարունակում էին հարստահարել ու գերեվարել հայ և վրացի աշխատավոր խավերին: Հայ և վրացի ազնվականների համար ամենածանր պարտականություններից մեկը գինապարտությունն էր: Նրանք պատերազմների ժամանակ պարտավոր էին իրենց զորքով մասնակցել մոնղոլների արշավանքներին:

Մոնղոլների այդպիսի մեծ շափի հարկապահանջությունը և գործադրած կամայականությունները նրանց դեմ հանեցին հայ և վրացի բնակչության համարյա բոլոր խավերին, որի հետևանքով 1259—1261 թթ. բռնկվեց մի նոր ապստամբություն: Այս անգամ ապստամբության ղեկավանքով վրաց թագավոր Իսվիթը Կեորգի լաշայի որդին: Ապստամբներն իրենց զորքերով անցան Վրաստանի լեռնային մասերը և սկսեցին հարձակումներ գործել մոնղոլական շոկատների վրա: Հայ իշխաններից ապստամբությանը մասնակցեցին և օժանդակեցին Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալը, Ջաքարյան Շահնշահի որդին՝ Ջաքարեն, Ջաքարյան Ավագի դուստր Խոջաքը և ուրիշներ:

Մոնղոլական զորքերը Արղունի գլխավորությամբ հետապնդեցին ապստամբներին և սկսեցին ասպատակել Վրաստանի և Հայաստանի մի շարք շրջաններ: Բայց ապստամբները հանկարծակի հարձակվեցին Արղունի բանակի վրա, ջարդեցին նրա զորքերի մի մասին և ստիպեցին հեռանալ մի քանի զավառներից: Իրանից հետո ապստամբները շարունակեցին պարտիզանական կռիվներ մղել, բայց լուրջ հաջողություն չունեցան:

Արղունին հաջողվեց ձերբակալել վրաց թագուհուն, հայ իշխաններ Ջաքարեին, Հասան-Ջալալին և այլոց: Ձերբակալվածներից մի քանիսին մահապատժի ենթարկեցին, այդ թվում՝ Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալին և Շահնշահի որդի Ջաքարեին: Ապստամբությունը ճնշվեց 1261 թ.: Անհաջողության պատճառն այն էր, որ այն չվերածվեց համաժողովրդական շարժման: Իսկ առանձնապես ղգալի էր Հայաստանում, քանի որ հայ ժողովրդի մի ստվար հատված մոնղոլական տիրապետության շրջանում դիմեց պայքարի սրաստիվ ձևին՝ արտագաղթին: Իսկ բնակչության մեջ առաջ բերեց ընկճվածություն, անվճռականություն, նույնիսկ հուսալքում՝ նրան անընդունակ դարձնելով ակտիվ պայքարի համար:

Հայաստանի քաղաքական վիճակը Հուլավուրից հետո և տնտեսության քայքայումը — *Հուլավուրի գահակալության վերջին տարիներին սկսած երկրում համեմատաբար խաղաղ դրություն ստեղծվեց: Դա բնակչությանը հնարավորություն տվեց կարգի բերել իր քայքայված տնտեսությունը: Սկսեցին վերականգնել ավերված ավաններն ու քաղաքները, կառուցել ճարտարապետական արժեք ունեցող շենքեր: Սակայն այդ խաղաղ վիճակը երկար չտևեց: Դեռևս Հուլավուրի օրոք, մոնղոլական երկու ուլուսների՝ Ոսկե Հորդայի և էլդանության միջև 1265 թ. սկսվել էր մի հակամարտություն, որի նիստերով Անդրկովկասն ու Հայաստանը վեր էին ածվել պատերազմական թատերաբեմի: Աբաղա դանը (1265—1282) և նրա հաջորդները՝ Արղոսը (1284—1291), Ղազան դանը (1295—1304) և մյուսները պատերազմական գործողություններ էին վարում ոչ միայն Ոսկե Հորդայի գորքերի, այլև Եփրատի և մամլուկյան սուլթանության, փոքրասիական իշխանությունների և այլոց դեմ: Բացի այդ, մոնղոլ զաները ստիպված էին մշտական բախման մեջ մտնել ներքին դավադիր ուժերի հետ: Իսկ այդ բոլորը կործանարար հետևանքներ էր ունենում Հայաստանի, Վրաստանի և նվաճված մյուս երկրների համար: Մշտական անապահով վիճակը, մոնղոլ զորքերի ավարտությունը, քոչվոր ցեղերի անընդհատ տեղաշարժերը և ծանր հարկերը կասեցնում էին տնտեսության ընթացքը և ետ մղում այն: Այս ամենը ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվեց Ղազան դանի մահից հետո, երբ էլդանությունը սկսեց թուլանալ և քայքայվել:*

Մոնղոլական լայնածավալ պետությունը սկզբնական շրջանում որոշ չափով նպաստեց միջազգային առևտրի զարգացմանը: Հուլավուրն նպաստ լեռան մոտ, Դառն դաշտում, կառուցել տվեց Այադաղ անունով մի քաղաք և այնտեղ բնակեցրեց միջազգային առևտրորով զբաղվող բազմաթիվ վաճառականներին: Սակայն տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման համար համարյա թե նշանակություն չունեցավ: Ինչպես ամբողջ էլդանության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում XIII դ. վերջին քառորդից սկսած արհեստագործությունը, դրուդատնտեսությունը և ներքին առևտուրը անկում ապրեցին: Տնտեսության փակ բնույթը նորից սկսեց տիրապետող երևույթ դառնալ: Տեղի էր ունենում երկրի տնտեսության բոլոր բնապավառների քայքայում:

**Քաղաքների անկու-
մը և բնակչության
մասսայական
արտագաղթը**

Հայաստանի երբեմնի մարդաշատ և հա-
րուստ քաղաքները աստիճանաբար աղքա-
տացան, զրկվեցին բնակչութունից, իսկ
նրանցից մի քանիսը նույնիսկ ամայացան։
Դիլինը մոնղոլական տիրապետութջան ժամա-

նակ քայքայվեց, ավերվեց և XIV դ. սկզբին որպես քաղաք դադա-
րեց գոյություն ունենալուց։ Անին XIII դ. վերջերից սկսեց անկում
ասյրել և սակավաբնակ դառնալ։ XIV դարի վերջերին և XV դ.
սկզբներին նա արդեն դադարել էր քաղաք լինելուց։ Նույն բախտին
արժանացան նաև Կարսն ու Հայաստանի հյուսիսային նահանգնե-
րի այլ քաղաքներ։ Նույնպիսի անկում ապրեց նաև երկրի գյուղա-
տնտեսութունը։ Մանր հարկերը, հաճախակի դարձած պատերազ-
մական գործողութունները, մոնղոլական և փոքրամենական քոչվոթ
ցեղերի ներխուժումը և տեղից-տեղ անվերջ թափառումները կոր-
ծանարար հետևանքներ ունեցան գյուղատնտեսության համար։
Ամայացան, խոպան դարձան նախկին մշակված դաշտերն ու
այգիները և վերածվեցին եկվոր ցեղերի անասունների արոտատե-
ղիներին։

Այս բոլորը մի քանի դար հտ մղեց երկրի սոցիալ-տնտեսա-
կրան կյանքը։ Ճիշտ է ասված, որ եթև սելջուկները պոկեցին Արե-
վելքի ժողովուրդների քաղաքակրթության ծառի ծաղիկները, ասպ
մոնղոլները պլոկեցին նաև նրա տերևները։

Որքան ճշմարտացի են հնչում Կ. Մարքսի այն խոսքերը, թե
ամոնղոլների լուծը ոչ միայն ճնշում, այլև վիրավորում ու շորաց-
նում էր նրան զո՛ դարձած ժողովրդի բուն ոգին։ Մոնղոլ-թաթար-
ներն ստեղծեցին սիստեմատիկ տեռորի ոքմիմ, ընդ որում քայքա-
յումն ու մասսայական սոցանութունները կազմում էին նրա մշտա-
կան ինստիտուտները»։ Այս խոսքերն ասված են Ռուսաստանում
մոնղոլ-թաթարների վարած քաղաքականության կասկածու-
թյամբ. իայց որանք հավասարապես վերաբերում են նաև Հայաս-
տանին։

Մոնղոլական դաժան լծից իրկվելու համար հայ ժողովրդի
մի մասը հեռացավ իր հայրենիքից դեպի օտար երկրներ և Կի-
լիկիայի հայկական թագավորութուն։ Գաղթում էին Հայաստանի
բոլոր նահանգներից և բնակչության բոլոր խավերից՝ աղնվա-
կաններ ու հողևորականներ, առևտրականներ ու արհեստավոր-
ներ. գաղթում էր և գյուղացիութունը։

1314 թվականին Կարին քաղաքում գրված մի ձեռագիր
հիշատակարանում պատմվում է այն մասին, որ երկիրը տառա-

պանքի մեջ էր, հայ ժողովուրդն իսպառ նվազում էր, քաղաքացիներին շատերը իրենց երեխաներին վաճառում էին, իրենք փախչում, հեռանում երկրից: 1341 թ. Տայքի Վարդաշեն ավանտում գրքոված մի հիշատակարանում ասված է, որ «եղև փախուստ ամենայն գաւառին, եւ ևս քաղաքին միահամուռ», որ «ամենայն ոք փախաւ, և շոսեցին յերկիր օտար»:

XIII—XIV դդ. տեղի ունեցած բնակչութեան մասսայական արտագաղթը մեծազույն աղիտ էր հայ ժողովրդի համար: Բնակչութեան զանգվածային հեռացումը թուլացնում էր ժողովրդի պայքարը օտար զավթիչների դեմ, հայրենիքը զրկում պաշտպանունակութունից, արտադրողական ուժերից և շխարհով մեկ ցրում հարյուր հազարավոր հայերի: Նրանք գնում էին Ղրիմ, Աստրախան, Ահհաստան, Ուկրաինա և եվրոպական այլ երկրներ, որտեղ այդ ժամանակներից սկսած առաջացան հայկական դաղթավայրեր՝ բազմահազար հայ բնակչությամբ:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIV ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XV ԴԱՐՈՒՄ

Էլզանութեան քայքայումը և թուրքնակալան ցեղերը Հայաստանում

Էլզանութեան մասնատման նշանները գրաստորվիցին դեռևս XIV դ. առաջին քառորդում: Այդ երևույթի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում նաև Սևիե հորդայի՝ դեսպի Անդրկովկաս կազմակերպած արշավանքները: Առաջին պառակտումն սկսվեց Անդրկովկասում 1319 թ.: Ապստամբությունը զլխավորում էր Ղուռումչին, որի նպատակն էր՝ անշատել Անդրկովկասը Էլզանությունից: Դրան հետևեց Չորանյանների ապստամբությունը: Թեև նրանք ճնշվեցին, բայց կենտրոնական իշխանութեան այդ հաջողություններն առերևույթ էին:

Այս խառնակ շրջանում Հայաստանի հյուսիսային և հանդերը մեծ մասամբ ենթակա էին Չորանյաններին, որոնց իշխանութեան կենտրոնը Թավրիզն էր, իսկ Հայաստանի հարավային նահանգները՝ Ջելայիրներին, որոնք նստում էին Բաղդադում: Հայկական ֆեոդալական իշխանությունները՝ Չարարյանների՝ Եսենորդները Շիրակում, Վաչուռյաններինը՝ Արագածոտն գավառում, Օրբելյաններինը՝ Սյունիքում, Պոռչյաններինը կամ Խաղբակչաններինը՝ Վայոց ձորում և Կոտայքում, դեռևս շարունակում էին պահպանել իրենց դոյութունը, բայց լուրջ ուժ չէին ներկայացնում և ի վիճակի չէին զլխավորելու հայ բնակչությանը երկիրը: Յոնե, կիսաանկախ վիճակում պահելու համար, ինչպես Վրաստանն էր:

Դեռևս մտնողլական առաջին արշավանքների ժամանակ մոն-
ղոլ կովոզ ուժերին կրնկակոխ Հայաստան ճերխուժեցին Միջին
Ասիայի թուրքմենական ցեղերը: Հայաստանի հարմար արոտա-
վայրերը գրավեցին այդ ցեղերի ուշադրութունը և նրանց մի մասը
հաստատվեց Հայաստանում: Այդ ցեղերի թվում էին կարա-կո-
յունյունները և ադ-կոյունյունները: Նրանք այդպես էին անվանվում,
որովհետև նրանցից մեկը պահում էր սև, մյուսը՝ սպիտակ գույնի
աշխարհներ:

Դեռևս XIV դ. վերջերին կարա-կոյունյունները հաստատվեցին
Վանա լճի շրջակայքում՝ Վասպուրականում, Տուրուբերանում և
այլուր, իսկ ադ-կոյունյունները՝ Մոկսի ու Աղձնիքի նահանգներում
և Սոփքի արևելյան դավառներում: Հետագայում՝ XIV դ. վերջին
քառորդում, նրանց ազդեցութունն ու քաղաքական կշիռը այնքան
մեծացավ, որ այդ երկու ցեղերին հաջողվեց իրենց գերիշխանու-
թյունը հաստատել Հայաստանի տարբեր շրջաններում:

1378 թ. կարա-կոյունյունների ցեղապետներ Ղարա-Մահմադը
և սրա որդի Ղարա-Յուսուֆը հիմնեցին իրենց իշխանութունը
Տարոնի, Սասունի և Քաջբերունիքի շրջանում, իսկ ադ-կոյունյու-
նները Օսմանի դիսավորությամբ՝ Հայաստանի հարավային մասե-
րում, կենտրոն դարձնելով Դիարբեքիր կամ Ամիդ քաղաքը:

Լենգթեմուրի արշավանքները

Այդպիսի խառն և երեքուն վիճակում էր Հա-
յաստանը, փրք սկսվեցին Լենգթեմուրի ար-
շավանքները:

Նրա զորքերը Թավրիզը գրավելուց հետո 1386 թ. արշավեցին
Հայաստան, մտան Նախիջևան, սուպատակեցին Սյունիքը, գրա-
վեցին Որոտան բերդը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի Արարատ-
յան դաշտը, կարինի շրջանը, հարձակվեցին կարա-կոյունյունների
իշխանության վրա, բայց ճապաղջուր դավառում պարտություն
կրեցին և, ետ նահանջելով, ուղղություն վերցրին դեպի Վան ու
1387 թ. պաշարեցին այն:

Քաղաքի կառավարիչն ու բնակչութունը որոշում են դիմա-
դրել Լենգթեմուրին, բայց 25 որ պաշտպանվելուց հետո ստիպված
են լինում տեղի տալ: Քաղաքն ընկնում է թշնամու ձեռքը: Լենգթե-
մուրը, ինչպես պատմում է Ռովմա Մեծոփեցին, հրամայում է՝
կանանց և երեխաներին գերի տանել, մնացած բոլորին բերդի
պարիսպներից վայր նետել:

Այդ վայրագ հրամանը կատարվում է: Վանա բերդի պա-
րիսպներից ցած են նետվում հազարավոր մարդիկ, նրանց դիակ-
ներից հսկայական բլուր է գոյանում ու բարձրանում, որ «վերջին

անկեալքն ոչ մեռանէին: Գրանից հետո Լենդթեմուրի զորքերը հեռացան Հայաստանից, բայց նորից երկու անգամ 1394—1396, 1400—1402 թթ. հարձակվեցին Հայաստանի վրա կողոպտելով և մասսայաբար կոտորելով ժողովրդին:

1400—1402 թթ. արշավանքի ժամանակ Լենդթեմուրի դեմ դուրս եկավ օսմանյան սուլթան Բայազիդ I-ի բանակը, բայց 1402 թ. Անգորայի ճակատամարտում պարտվեց, իսկ սուլթան Բայազիդ I-ը գերի ընկավ:

Հայաստանի վրա Լենդթեմուրի կազմակերպած արշավանքները ամենակործանարար և ավերիչ արշավանքներից էին: Վանում նրանք բերդից վայր նետեցին և սպանեցին շուրջ 7000 մարդ, Սևբաստիայում, ինչպես պատմում է Քուլմա Մեծոփեցին, կանանց կապեցին ձիերի պուշից և քարը տալով սպանեցին, նրանց հրեխաներին ոչնչացրին հեծելազորի ռոտների տակ տրորելով: Նրանք չքավահանացան այդ ամենով. նույն քաղաքի շուրջ շորս հազար տղամարդկանց կենդանի-կենդանի թաղելով խեղդեցին ջրի ու մոխրի մեջ: Լենդթեմուրի արշավանքները էլ ավելի խորացրին հրկրի տնտեսական կյանքի քայքայումն ու ամայացումը:

Թեմուրիդների և կարա-կոյունլուների պայքարը Հայաստանի մասին

Լենդթեմուրի մահից հետո նորից զլուխ բարձրացրին կարա-կոյունլուները և աղ-կոյունլուները: Կարա Յուսուֆը, որ Լենդթեմուրի արշավանքների ժամանակ փախել էր Հայաստանից, 1406 թ. վերադարձավ և վերականգնեց իր իշխանությունը Ատրպատականում ու Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում: Այդ հաջողությունից հետո Կարա Յուսուֆ իր բանակն առաջնորդեց դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները, դրավեց և իր իշխանությունը միացրեց Մերդին, Արդև և Երզնկա քաղաքները՝ նրանց շրջակա դավառներով: Այնուհետև աղ-կոյունլուների ցեղապետ Օսմանը ընդունեց Կարա Յուսուֆի դերիշխանությունը: Սակայն այդ երկար շտեկը: 1417 թ. կարա-կոյունլուների վրա արշավեցին՝ արևելքից թեմուրիդ Շահուհի զորքերը, հարավ-արևմուտքից սղ-կոյունլուները: Այդ ընդհարումները փոփոխական հաջողություններով տևեցին մի քանի տարի, դրանք ավելի հաճախակի դարձան Կարա Յուսուֆի հաջորդ և որդի Իսկանդարի (1420—1437) օրոք:

Կարա-կոյունլու Իսկանդարի իշխանության տարիները արհավիրքներով լի մի ժամանակաշրջան էր հայ ժողովրդի համար: Երկրում փաստորեն անիշխանություն էր տիրում: Հայաստանի դանազան շրջաններում թուրքմենական և քրդական առանձին

ցեղապետներ հաստատուի էին իրենց տիրապետութիւնը: Իսկանդարը ձգտում էր ստեղծել ինքնանկախ և ընդարձակ մի պետութիւն, այն հսկադրելով թեմուրիդների և աղ-կոյունըտների իշխանութիւններին: Թեմուրիդներն իրենց հերթին փորձում էին պահպանել իրենց գերիշխանութիւնը լենդթեմուրի նվաճած բոլոր երկրների վրա: Այդ պատճառով, մի կողմից թեմուրիդների ու կարա-կոյունըտների և, մյուս կողմից, վերջինների ու Հայաստանում ինքնազույս դարձած ցեղապետների միջև տեղի էին ունենում անընդհատ կռիւմներ, որոնց կործանարար հետևանքները առաջին հերթին բաժին էին ընկնում հայ ժողովրդին թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ նրան սահմանակից հայաբնակ շրջաններում:

Այդ խժոժութիւնների ժամանակ՝ 1437 թ. Իսկանդարի եղբայր Ջհանը թեմուրիդների օժանդակութեամբ Երևնակ բերդում սղանել տվեց Իսկանդարին, անցավ իշխանութեան գլուխ, ընդունեց Շահուհի գերիշխանութիւնը, վերջինիս կողմից հռչակվեց շահ և ոտաքավ Ջհանշահ անունը (1437—1467): Նա իր իշխանութեան առաջին տարիներին ճնշեց մյուս մանր ցեղապետների ըմբոստացումները և իր տիրապետութիւնը տարածեց Վրաստանի, Հայաստանի, Աղվանքի, Ատրպատականի և այլ երկրամասերի վրա: Նրա իշխանութեան տարիներին երկիրը իսաղողվեց և ժողովուրդն առժամանակ շունչ քաշեց անընդհատ կռիւմներից ու ասպատակութիւններից:

Երևանը Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոն

Ջհանշահի օրոք բավականին ամրապնդվեց կարա-կոյունըտների իշխանութիւնը Անդրկովկասում և Հայաստանում: Առևտրական կապեր հաստատվեցին միջինասիական երկրների և Արևմուտքի հետ, կարգի բերվեց ենթակա երկրների կառավարչական սիստեմը և փորձ արվեց նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու տնտեսութեան վերականգնման համար: Ջհանշահը Թավրիզը դարձրեց իր իշխանութեան կենտրոնը, Հայաստանի և անդրկովկասյան մյուս երկրների համար նշանակեց առանձին կուսակալ, որը նստում էր Նախիջևան քաղաքում: Այս կուսակալութիւնը բաժանվեց մի քանի վարչական ընդարձակ շրջանների, որոնց կենտրոնները դարձան Երևանը՝ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերի, Վանը՝ Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների և Թիֆլիսը՝ Վրաստանի համար: Այսպիսով, XV դ. 30-ական թթ. վերջերից սկսած Երևանը դառնում է Արարատյան դաշտի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը: Կարա-կոյունըտների կողմից Երևանի կառավարիչ է նշանակվում Յաղուբ բեկը,

որը խոշոր դեր է խաղացել հայոց կաթողիկոսութունը էջմիածնում վերականգնելու գործում:

Դրանից հետո Երևանը աստիճանաբար պանոսմ է նաև Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի կենտրոնը: Արարատյան դաշտը, որ հնուց ի վեր հայ ժողովրդի պետական-քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի օրրանն էր, այժմ նորից կարևորագույն նշանակություն է ձեռք բերում հայ ժողովրդի կյանքում և իր վրա բեռում այդ ժամանակ արդեն աշխարհով մեկ ցրված հայերի հայացքը:

Երևանը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է: Նրա մասին հիշատակություններ կան դեռևս ուրարտական արձանագրություններում: Մեր թվականությունից առաջ VIII դ. ուրարտական արձանագրություններից մեկում հիշատակված է այժմյան Երևանի տերիտորիայում ընկած էրեբունի անունով խոշոր բնակավայրի մասին, իսկ Երևանին շատ մոտիկ Կարմիր բլուր կոչված վայրում հայտնաբերված է ուրարտական մի ամրոց-քաղաք: Այս փաստերը վկայում են Երևանի հնագույն բնակավայր լինելու և նրա անունը էրեբունի բառից առաջանալու մասին:

Կաթողիկոսության վերահաստատու- մը էջմիածնում

Կաթողիկոսութունը, որպես հայկական եկեղեցու բարձրագույն օրդան, ոչ միայն զգալի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կրոնական գործում, այլև մասնակցել է նրա քաղաքական կյանքին վերաբերող հարցերի լուծմանը, իսկ երբեմն էլ, պատմական զեպրերի բերումով, կատարել է քաղաքական իշխանության առանձին ֆունկցիաներ: Այս առումով նա կապված է եղել հայկական աշխարհիկ քաղաքական իշխանության դերագույն օրդանների հետ և, հետևելով նրանց, փոխադրվել է այնտեղ, որտեղ այդ օրդանները փոխադրվում կամ հաստատվում էին:

XV դ. հայկական պետականություն այլևս գոյություն չուներ ո՛չ բուն Հայաստանում. ո՛չ էլ Կիլիկիայում: Հայերին, բնականաբար, մտահոգում էր այն հարցը, թե որտեղ պիտի լինի կաթողիկոսությունը: Հայ հոգևորականության մեծագույն մասը այն կարծիքին էր, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը նորից պիտի տեղափոխվի Հայաստան՝ էջմիածին, իր հինավուրց վայրը:

Կիլիկիայում հայկական թագավորության անկումից հետո կաթողիկոսության վիճակը երեբունի դարձավ: Այնտեղ կենտրոնացած հայությունը կազմում էր հայ ժողովրդի փոքր մասը: Կիլիկիայից, սկսած XV դ. սկզբներից, հայերը տասնյակ հազարներով

հեռանում էին աւ գնում օտար երկրներու Գրանով աննպաստ դրությունն էր ստեղծվում Սսի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության համար, որը անպաշտպան էր մնում և մեկուսանում, կտրվում հայ ժողովրդից: Այնուհետև, Սսի միջավայրը և կաթողիկոսության մեջ գործող անձինք մեծ մասամբ հակված էին միաբանելու կաթողիկոսական եկեղեցու հետ, ևնթարկվելու նրան:

Վերոհիշյալ երևույթները հայ հոգևորականութանը և, հատկապես, բուն Հայաստանի հոգևորականութանը բերեցին այն համոզման, որ Սսից Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունն անհրաժեշտ է տեղափոխել էջմիածին: Այդ միտքը ծագել էր դեռևս Գրիգոր Տաթևացու մոտ, բայց այն մասսայականացրին և նրա իրականացման դործի գլուխ անցան Թովմա Մեծոփեցին և Հովհաննես Հերմոնեցին: Նրանք համոզեցին Հայաստանի հոգևորականութանը, այդ թվում նաև Աղթամարի հակաթու կաթողիկոսին, ստացան Կիլիկիայի հոգևորականների մի մասի համաձայնությունը և 1440 թ. Գրիգոր կաթողիկոսից պահանջեցին կաթողիկոսությունը Սսից տեղափոխել էջմիածին: Սակայն Սսի կաթողիկոսությունը մերժեց այդ պահանջը: Այն ժամանակ Հովհաննես Հերմոնեցին և Թովմա Մեծոփեցին հրափեր ուղարկեցին հայ բարձրաստիճան հոգևորականներին՝ հավաքվելու և որոշելու կաթողիկոսության հարցը: 1441 թվականին ժողովի պատվիրակները նախ հավաքվեցին Երևանում, ապա գնացին էջմիածին: Պատվիրակների թիվը, Թովմա Մեծոփեցու վկայությամբ, 300-ից ավելի է եղել, որոնց մի մասը աշխարհիկ մարդիկ՝ ազատք և որդիք ազատաց, ձեռնաւորք և տանուտէրք» էին: Ժողովը որոշում է ալլևս չճանաչել Սսի կաթողիկոսին սրպես Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և նոր կաթողիկոս է ընտրում Կիրակոս Վիրապեցուն: Այսպիսով, բազմադարյան ընդհատումից հետո էջմիածնում նորից է հաստատվում Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը:

Այս իրադարձությունը իր նշանակությամբ կրոնական-եկեղեցական հարցերի շրջանակից դուրս է գալիս: Այն հետապնդում էր նաև քաղաքական նպատակներ՝ հայերին հեռու պահել պապականության և եվրոպական քաղաքական մյուս ուժերի ձեռքին գործիք դառնալուց և դրանով իսկ Արևելքի իշխանություններին, որոնք արդեն տիրում էին Հայաստանին, չզրգոնել հայերի դեմ:

Բացի դրանից, կաթողիկոսության վերահաստատումը էջմիածնում, այսինքն՝ մայր հայրենիքում, ունեցավ նաև այն նշանակությունը, որ դարձավ միջոց օտար երկրներ ցրված բազմահա-

զար հայութեանը կապելու հայրենիքի հետ, արգելակելու նրանց օտարացումը և ձուլումը այլ ազգութիւնների հետ:

Աղ-կոյունլուների տիրապետությունը և հայ ժողովրդի ծանր վիճակը

Աղձնիքից ու Ափսքից իրենց ենթարկեցին նաև Տուրքուբերանի մեծ մասը և դարձան կարա-կոյունլուների վտանգավոր մրցակիցները:

Ջհանգիրի օրոք աղ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների միջև հակամարտութունը շարունակվում էր. թեև 1461 թ. Ջհան-շահին հաջողվեց իրեն ենթարկել Ջհանգիրին և հարկատու դարձնել, բայց և այնպես աղ-կոյունլուները շարունակեցին պայքարը կարա-կոյունլուների դեմ: Ջհանգիրի հաջորդը և որդին՝ Սուլթան-Հասանը Ջհանշահի մահից (1467) հետո պատերազմ սկսեց Ջհան-շահի հաջորդ Հասան Ալիի դեմ: Պատերազմական դործողությունները կարճատև եղան: Կարա-կոյունլուները պարտվեցին, նրանց տիրապետության տակ գտնվող բոլոր երկրամասերը անցան աղ-կոյունլուների ձեռքը:

Աղ-կոյունլուների պետութունը շարունակեց իր դոյութունը պահպանել երկար ժամանակ: Ուղտան-Հասանի մահից հետո, 1479 թ. սկսած, նրանց իշխանութունն անկում ապրեց: Իշխանատենչ տարրերը մեկը մյուսի ետևից զլուխ բարձրացրին, ջլատեցին պետութան ուժերը և արագացրին նրա անկումը, շորը տեղի ունեցավ 1502 թ.:

Թուրքմենական ջեղերի ավելի քան 100-ամյա տիրապետության ու ասպատակութունների տարիներին ոչ միայն ոշնադաշտից ժողովրդի մի մասը, այլև տասնյակ հազարավոր հայեր դատապարտվեցին ստրկութան, վաճառքի հանվեցին, ավերվեցին գյուղերն ու քաղաքները, խուզան դարձան արտերն ու այգիները, ժողովուրդը ծայրագույն իշվառութեան և աղքատության հասավ: Կարելի է ասել, որ նրանց տիրապետությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ ամենամղձավանջալիկն շրջանն է: Նրանց տիրապետությունը իր ավարտին հասցրեց երկրի ավերումն ու ամայացումը, քաղաքների անկումն ու կործանումը, որ սկսվել էր մոնղոլ-թաթարների տիրապետության ժամանակներից:

Ժողովրդի աղքատացումն ու նրա տնտեսության քայքայումը պատկերավոր արտահայտել է XV դ. պատմագիր Թովմա Մեծոփիցին: Նա գրում է, որ մի քաղաք և մի քանի գյուղ միասին վեր-

ցըրած այնքան միջոց չունենին, որ կարողանային վճարել մի դերի մարդու նիրկագինը: Այս ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի նոր գանդվածներ հեռացան հայրենիքից, դադարեցին օտար երկրներ:

Հայ բնակչության արտադաշտին հակառակ, Հայաստանում տեղի էր ունենում մի այլ երևույթ ևս: Դեռևս մոնղոլական տիրապետության ժամանակներում, հատկապես XIII դ. վերջերից ըսկըսած, Անդրկովկաս և Հայաստան ներխուժեցին մոնղոլ-թաթարական և թուրքմենական մի շարք ցեղեր: Այդ ցեղերը վարում էին թափառաշրջիկ կյանք և զբաղվում անասնապահությամբ: Նրանք երկար ժամանակ ապրելով Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում, սկսեցին ընտելանալ նստակյաց կյանքին, զբաղվել երկրագործությամբ և տնտեսության այլ ճյուղերով:

Այդպիսով, հայ բնակչության կողքին, Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատեցին թաթարական և թուրքմենական ցեղեր, որոնք, օգտագործելով իրենց իշխող զիռքը, զենքն ու ուժը, տիրացան երկրի արգավանդ վայրերին, լավագույն արտատեղիներն և երկրում մնացած հայ բնակչությանը բռնցին դեպի լեռնալանջերը, ձորերը և այլ ապառաժուտ և ոչ բերրի տեղեր: Հայ բնակչության և նրանց բնակավայրերի կենտրոնացումը լեռնալանջերին, հաղորդակցության ու շփման համար դրեթե անմատչելի վայրերում՝ բխում էր նաև ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունից: Այդպիսի վայրերում ապրելով, նրանք համեմատաբար ավելի հաջող էին պաշտպանվում զավթիչների և ասպատակողների հարձակումներից ու ավարառությունից:

**ՔՈՒՐՔ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ**

**Քաղաքական դրու-
թյունը Մերձավոր
Արևելքում XVI
դարի սկզբին**

XV դարի վերջերին և XVI դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքում քաղաքական նոր ուժեր ասպարեզ հլանւ Այդ ուժերից մեկը Օսմանյան կամ Օթոմանյան սուլթանությունն էր, իսկ մյուսը՝ Սեֆևյան Պարսկաստանը։ Հայաստանն ընկած էր այս երկու խոշոր պետությունների միջև և XVI դ. սկզբներին դարձավ նրանց պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը։

XIII դարի երկրորդ կեսին թուրքական մի ցեղախումբ, իր ցեղապետ Օսմանի ղիսավորությամբ, արևելքից անցավ Փոքր Ասիա և 1299 թ. դրեց Օսմանյան պետության հիմքը։

Օսմանի հաջորդները նվաճեցին Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները, մտան Բալկանյան թերակղզի, Մուհամեդ II սուլթանի օրոք 1453 թ. պարտության մատնելով Բյուզանդական կայսրությանը, գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և վերջ տվեցին կայսրության ցուլությանը։

Օսմանյան սուլթանության նվաճած երկրներում մեծ թվով այլ բնակչություն կար։ Սուլթանությունը, այս և մի շարք այլ հանդամանքներ նկատի ունենալով, 1461 թ. Կոստանդնուպոլսում հիմնեց հայկական պատրիարքություն, որին հանձնարարվեց հայերի կրոնական ու կրթական գործերի տնօրինությունը։

Սուլթանության սկզբնական շրջանի համբերատար մեղմ բարեփոխականության նպատակն էր՝ շահել հայերի համակրանքը և ներսանց ներդարվել պետության տնտեսական կյանքի ասպարեզ։ Դա տվեց իր արդյունքները։ Մինչև XV դ. երկրորդ կեսը հայերը մեծ

մասամբ դադարում էին **Դրիմ**, Արեւմտյան Ռեկրաինա և Եվրոպական այլ երկրներ, իսկ **XV դ.** վերջերից նրանք գնում էին նաև Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա և փոքրասիական ծովափնյա այն քաղաքները, որոնք գտնվում էին Օսմանյան սուլթանության ձեռքին:

Օսմանյան սուլթանությունը **XV դ.** վերջերին արեւմուտքում լուրջ դիմադրության հանդիպելով, իր հայացքն ուղղեց դեպի արեւելք՝ **Հայաստան**, Ասորիք, Միջագետք և այլն: Սուլթան Բայազիդ II-ի օրոք օսմանցիներն արգեն մի քանի ծանր հարված հասցրին ադ-կոյունլուներին, նրանց դուրս քշեցին Փոքր Ասիայի սահմաններից և մոտեցան Հայաստանին:

Այդ նույն ժամանակներում Մերձավոր Արեւելքում սաստիկ ելավ մի նոր ուժ՝ Սեֆեյան պետությունը, որը նույնպես ձգտում էր գերիշխող դառնալ հիշյալ երկրներում: Պարսկաստանի Սեֆեյան պետության հիմնադիր Իսմայիլը **XV դարի վերջերին** իր շուրջը համախմբեց կղզեաշքերին և պայքարի դուրս ելավ սղկոյունլուների տիրապետության դեմ:

Իսմայիլը մի քանի ճակատամարտերում հաղթություն տանելով, դրավեց Բաքվի, Շիրվանի շրջանները, մտավ Հայաստան, **1502 թ.** Շարուրի դաշտում վերջնականապես պարտության մատնեց ադ-կոյունլուներին, տիրացավ իշխանությունը և Խավրիդում իրեն հայտարարեց շահ: Այդպիսով, Պարսկաստանում հիմք դրվեց մի նոր պետության՝ որի գլուխ անցավ Իսմայիլը կամ՝ Շահ-Իսմայիլ I-ը (**1502—1524**):

Այս նոր պետության մեջ մտան Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ատրպատականը, Վրաստանն ու Հայաստանը: Այսպիսով, **XVI դ.** սկզբին, Մերձավոր Արեւելքի երկու խոշորագույն պետությունները՝ Սեֆեյան Պարսկաստանը և Օսմանյան սուլթանությունը սահմանակից դարձան, ընդ որում նրանց բաժանող դիմը դարձավ Նիրատ գետը՝ Հայաստանի արեւմտյան սահմանը:

**Հայաստանը պարսկա-
կա-օսմանյան
կոիվների
թատերաբեմ**

Օսմանյան սուլթանությունը **XVI դ.** սկզբներին ձգտում էր գրավել Միջագետքը, Հայաստանը, Անդրկովկասը և արեւելյան այլ երկրներ, որոնք գտնվում էին Սեֆեյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Օսմանյան սուլթան Սելիմ I Ահեղի (**1512—1520**) գործերը **1514 թ.** անցան Եվրատը, մտան Կամախի շրջանը և, սաստիկանալով Բարձր Հայքի մի շարք գավառներ, արշավեցին դեպի Հայաստանի կենտրոնական շրջանները: Շահ-Իսմայիլի ղորքերը նահանջեցին

դեպի Ատրպատական, իրենց ետևից թողնելով հրկիզված և ավերված հայկական դուռեր, ոչնչացված ցորենի դաշտեր: Օսմանյան թուրքերը Տուրուբերանով անցան Այրարատյան նահանգ, ապա Վասպուրականի վրայով մտան Ատրպատական: Ուլմիտ լճի մոտերքում, Զալարան կոչված վայրում, 1514 թ. օգոստոսին երկու բանակների միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Իսմայիլի բանակը կոպում էր անձնորաց, բայց, փառ դինամ լինելու պատճառով, պարտություն կրեց և նահանջեց դեպի Պարսկաստանի խորքերը, իր հետ տանելով ծանր վիրավորված Շահ-Իսմայիլին:

Թուրքական զորքերը շհտասյնդեցին պարտված պարսիկներին: Նրանք Հայաստանի վրայով ետ վերադարձան, 1515 թ. արշավեցին դեպի Ասորիք, մտան Կիլիկիա, իսկ հաջորդ տարին Սեֆելյաններից գրավեցին Միջագետքը: Օսմանյան սուլթանությունը 1514—1516 թթ. արշավանքների ժամանակ գավթեց Հայաստանի հարավ-արևմտյան մի շարք նահանգներ ու գավառներ, այդ թվում և Երզնկայի ու Կամախի շրջանները, Բարձր Հայքի ու Տուրուբերանի մի քանի գավառներ, Մոփըն ու Մշո դաշտը:

Օսմանյան և Սեֆելյան բանակների միջև պատերազմական գործողությունները Հայաստանում վերսկսվեցին 1532 թ.: Թուրքական բանակը 1533 թ. գրավելով Խլաթ, Արճեշ, Վան քաղաքները ու Բարձր Հայքը, ոտնատակ սովեց Հայաստանի կենտրոնական շրջանները, անցավ Ատրպատական և սեպտեմբերին մտավ Թավրիզ: Այդ նույն թվականին պարսից Քահամազ I շահը (1524—1576) սկսեց ասպատակել Հայաստանի արևելյան գավառները: Պարսկական և օսմանյան բանակների այդպիսի երկկողմանի արշավանքները կրկնվեցին 1549—1554 թթ.: Պարսկական զորքերը ասպատակում ու կողոպտում էին Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, թուրքական զորքերը՝ Շիրակը, Արարատյան դաշտը, Մյունիքը, Նախիջևանի շրջանը և Հայաստանի այլ գավառներ:

1555 թ. մայիսի 29-ին Օսմանյան սուլթանության և Սեֆելյան Պարսկաստանի միջև հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն առաջին անգամ Հայաստանը բաժանվեց Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Այդ երկու պետությունների՝ Հայաստանով անցնող սահմանադիմը դարձավ Հայկական պարբերանից դեպի հարավ ընկած հայկական հողերը՝ Բարձր Հայքը, Տուրուբերանի, Աղձնիքի, Մոփաղ և Վասպուրականի նահանգները անցան Թուրքիային, իսկ դեպի հյուսիս ընկած շրջանները՝ Շիրակը, Կուլարքը, Արա-

րատյան դաշտը, Սյունիքը և Վասպուրականի արևելյան մի քանի գավառներ անցան Պարսկաստանին:

Օսմանյան սուլթանությունը, օգտադործելով Սեֆևյան Պարսկաստանում եղած զահակալական խլրտումները, 1578 թ. նորից պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ:

Օսմանյան սուլթան Մուրադ III-ը (1574—1595) արևելյան բանակի հրամանատար նշանակեց Մուստաֆա Լալա փաշային և կարգադրեց արշավել Հայաստանի և անդրկովկասյան լեռկրները վրա-Պարսից շահ Մուհամեդ խուդաբանդան (1578—1587) պարսկական բանակի հրամանատարությունը հանձնեց իր որդի Համզե Միրզային, որը շապսեց դիմադրելու օսմանյան զորքերին և կասեցնելու նրանց առաջխաղացումը:

80-ական թվականներին օսմանցիները շարունակում էին առաջ շարժվել և պարսիկներին դուրս մղել Հայաստանից, Վրաստանից և Ատրպատականից: Նրանք նվաճեցին ամբողջ Հայաստանը, Անդրկովկասը և տիրացան Թավրիզ քաղաքին: Այդ ժամանակ Սեֆևյանները իրենց իշխանությունը լիակատար կործանումից փրկելու համար դիմեցին Մուրադ III-ին հաշտություն կնքելու առաջարկով:

Հաշտությունը կնքվեց 1590 թ. մարտին պարսիկների համար շատ թանկ գնով: Նրանք ստիպված եղան օսմանցիներին զիջել Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը՝ Թավրիզ քաղաքով:

Ժողովրդի ծանր դրությունը և ազատագրական ձգտումները

Հայաստանն ամբողջ XVI դ. ապրեց պատերազմների, սովի, ավերածությունների, քայքայման, բնակչության ոչնչացման և գերեվարության տագնապալի պայմաններում:

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ մղձավանջային վիճակը ժամանակակից և ակնատես Թադևոս Սեբաստացի վարդապետը արտահայտել է հետևյալ սեղմ նախադասությամբ. «Այդ դեղ, ոչ քաղաք թողուցին, զամենայն հրով այրեցին, զայգիքն ամէն կտրեցին, զարտորայքն ամէն այրեցին, զամենայն սրով մաշեցին»:

Թուրքերը վերոհիշյալ արհավիրքներին ավելացրին նաև մի այլ շարիք, որն ամենից ծանրն ու անտանելին էր հայ ժողովրդի համար: Սուլթան Սուլեյման I-ը (1520—1556) իր ենիչերական զորամասերը համարելու նպատակով կազդագրեց երկուսից-չինգ տարեկան քրիստոնյաներից արու երեխաներին հավաքել և զորանոցային պայմաններում վարժեցնել զինվորական գործին:

Այսպիսի ծանր պայմաններում հայերի մեջ շարունակում էր պահպանվել հայրենիքից հեռանալու ձգտումը, բազմահազար հայեր թողնում էին իրենց տունն ու տեղը և դնում օտար երկրներ:

Սակայն, որքան էլ մեծ թվով հայեր հեռանալին երկրից, այնուամենայնիվ, հայ բնակչության մեծադուլն մասը մնում էր հայրենիքում՝ Հայաստանում: Այդ մասն սկսում է ելք որոնել րստեղծված ծանր դրությունից դուրս գալու համար: Սեփական ուժերով օտար զավթիչներին, այն էլ այդպիսի հզոր թշնամիներին, հայրենիքից գուրս քշելու և նրանց լծից ազատվելու հավանականությունը փոքր էր: Անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդներից օգնություն ստանալու հույսը նույնպես բացառված էր, քանի որ նրանք նույնպիսի վիճակում էին դրնվում: Մնում էր հայացքն ուղղել դեպի հեռավոր Արևմուտք, որին հայերը հաճախ էին դիմել անցյալում:

Այդպիսի պարագաներում մարդիկ սկսեցին խորհել երկրի և ժողովրդի ազատագրության մասին: Դրանցից մեկը, դուցե և առաջինը, եղև է հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցին: Նա իր ժամանակի զարգացած մարդկանցից էր, կրթություն էր ստացել Կոստանդնուպոլսում, եղև էր Լեհաստանում, գլխավորել հայկական դադթավայրերի հոգևոր գործերը և այցելել Մոսկվա: Նա տիրապետում էր մի քանի օտար լեզուների, այդ թվում և լատիներենին:

1547 թ. էջմիածնում հրավիրվում է մի զաղտնի ժողով, որտեղ Սալմաստեցու առաջարկությամբ քննության է առնվում Հայաստանի ազատագրության հարցը: Ժողովը որոշում է դիմել Վենետիկի նախարարությանը և կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Սվրուպա՝ օգնության դործը հաջողեցնելու համար:

Վենետիկի հանրապետությանն ուղարկած դիմումի մեջ զորված էր. «մենք խեղճ հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ առուսպանաց ալլադենից, կու սպասեմք ձեր գալուն... Դիտեմք որ ի զօգնութենէ տերանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն: Կուղարկեմք մեր պատրիարք Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մեծապայծառ տէրութիւն ձեր, որ յարկութիւն բնծայէ ձեզ և մեր կողմանէ յանձնէ զմեզ առ ձեզ»:

Ստեփանոս Սալմաստեցին 1549 թ. մեկնում է Սվրուպա՝ լինում է Վենետիկում, Հռոմում, անցնում է Գերմանիա, ապա Լեհաստան և 1551 թ. վերադառնում էջմիածին՝ առանց որևէ օգնության կամ օգնության խոստում ստանալու:

Այս անհաջողութիւնը շքնկէծեց հայերին: 1562 թվականին տեղի ունեցավ մի այլ ժողով, այս անգամ Սեբաստիայում՝ Միքայել Սեբաստացու նախաձեռնութեամբ և գլխավորութեամբ: Նա Սալմաստեցու բացակայութեան ժամանակ մնացել էր կաթողիկոսի տեղապահ, իսկ հետո ընտրվել կաթողիկոս: Միքայել Սեբաստացու հրավիրած ժողովը հետապնդել է նույն նպատակը, ինչ որ 1547 թ. էջմիածնի ժողովը: Այստեղ էլ որոշվում է նոր դիմում հղել Եվրոպա՝ Հռոմի պապին և մյուս իշխանութիւններին՝ Հայաստանը օսմանյան և պարսկական տիրապետութիւններից ազատագրելու խնդրանքով: Այս անգամ դիմումը Հռոմ տարավ մի պատվիրակութեան, որի գլուխ կանգնած էր աշխարհիկ անձնավորութիւն՝ Աբգար Եվդոկացին կամ Թոխատեցին: Պատվիրակութեան կազմումն էր նաև Աբգարի որդի Սուլթանշահը:

Այս պատվիրակութեան նպատակների մասին որոշակի տեղեկութիւններ է հաղորդում Սուլթանշահը, հայտարարելով, որ Եվրոպա դնալու իրենց նպատակն էր՝ նախ հիշեցնել հռոմեացիների և հայերի միջև կնքված դաշինքի մասին և նորոգել այն, երկրորդ՝ իմանալ, թե եվրոպական իշխանութիւնները ինչ վերաբերմունք ունեն հայերի նկատմամբ և երրորդ՝ համոզել նրանց՝ օգնել հայերին ազատագրվելու օտարների լծից: Այս նույն բանը հաստատում է նաև Միքայել Սեբաստացին Հռոմի պապին ուղարկած իր մի նամակում:

Աբգար Եվդոկացու պատվիրակութիւնը նույնպես որևէ արդիւնքի չհասավ: Հայաստանի ազատագրութեան համար Սալմաստեցու և Սեբաստացու ձեռնարկումները այն նշանակութիւն ունեցան, որ հայերը շուրջ երեք հարյուր տարվա լռութիւնից հետո նորից բարձրացրին ազատագրական պայքարի գոռը: Այդ ձեռնարկումները հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սկիզբն են, թեև Արևմուտքի օգնութեամբ ազատագրվելու ուղին դրական արդիւնքի հասցնել չէր կարող:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԱՐՈՐԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԽՈՒՐՔՈՒՅԻ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ

Նոր պատերազմի նախապատրաստումը
 Շահ-Աբաս I-ը (1587—1628) շէր հաշտվում 1590 թ. պայմանադրով Պարսկաստանի կրած տերիտորիալ կորուստների հետ: Նա շուրջ 12 տարի տևող խաղաղ շրջանում զբաղեց ներքին հուզումները, միավորեց երկիրը, ստեղծեց ուժեղ

Էկենտրոնացմամբ իշխանութուն և 1597 թ. ծանր պարտութիան մատ-
նելով ուզրեկներին, ապահովեց Պարսկաստանը նրանց հետագա
հարձակումներէն»։ Այս ձեռնարկումներին զուգընթաց, Պարսկաս-
տանի կենտրոնական իշխանութունը հատուկ ուշադրութուն դարձ-
րեց պետութեան անտեսական կյանքի և հատկապէս ֆինանսական
դրութեան բարելաւման վրա։ Այդ նպատակով խրախուսվեց ներ-
քին և արտաքին առևտուրը, մտաքսի վաճառքը՝ հայտարարվեց
պետական մենաշնորհ, արդելվեց ոսկու և այլ միջոցների արտա-
նանումը երկրից, Բայց Շահ-Աբասի առաջին մտահոգութեան
առարկան բանակի ուժեղացումն էր։

Այդ ժամանակ Պարսկաստանում էին գտնվում անպիացի Ան-
տոն և Ռոքնաւ Շերլի հյւբայրները, որոնք օգնեցին Շահ-Աբասին
վերականգնավորելու պարսկական բանակը եվրոպական բանակ-
ների օրինակով, դարձնելով այն մշտական և ղինելով հրազենի
նոր տեսակներով, հատկապէս թնդանոթներով։

XVI դ. 90-ական թթ. Թուրքիայի արևելյան նահանգները, որոնք
քնդհանուր անուժով կոչվում էին Անատալիա, սպրեցին խուճա-
հույզ մի ժամանակաշրջան։ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջան-
ներում բռնկել էր գյուղացիական ապստամբութիւնը, պլուխ էին
բարձրացրել նաև դանազան բախտախնդիր մարդիկ, օղտագործե-
լով աշխատավոր գյուղացիութեան զօգոհութիւնը։ Նրանց բոլորին
կոչում էին «շալալիներ», այսինքն՝ ապստամբներ։

Աեֆեզյան Պարսկաստանը շտապում էր օր առօր օղտագործել
Թուրքիայում ստեղծված անկայուն իրադրութիւնը և նրանից խլել
Հայաստանն ու Անդրկովկասը։ Քաղաքական իրադրութիւնը Պարս-
կաստանի համար նպաստավոր էր նաև նրանով, որ Հայաստանի
ու Անդրկովկասի համարյա բոլոր ժողովուրդները խիստ թշնամա-
բար էին արամադրված դեպի Թուրքիան։ XVII դ. պատճառիր
Առաքիլ Դավրիժեցիին պատմում է, որ մի շարք հայ և անդրբեշանցի
իշխաններ, հոգևորականներ և այլ անձինք դիմում են Շահ-Աբա-
սին իրենց երկիրն արշավելու հրավերով, որովհետև «օմմանցի-
ները... ծանր հարկադահանջութեամբ և կեղծքամբ՝ զրկում ու կո-
զուպտում էին և հավատքի կուռեծութուն (խստութիւն) գործա-
դրում», որ օբարւում առաւսպանօք շարշարէին ոչ միայն զաղգն
հայաց, այլև զազգն վրաց և մահմեդականաց»։ Իացի այդ. Թուր-
քիւր պերում էին հազարավոր մարդկանց, տանում հեռավոր եր-
կրներ վաճառելու, ավերում էին գյուղերն ու ավանները, անխնա
կոտորում բնակչութիւնը։

Այդ պատճառով XVII դ. առաջին տարիներին հայերից, վրա-

ցիներից, ազրբեջանցիներից և քրդերից, հատկապես նրանց վեր-
նախավային տարրերից, ներկայացուցիչներ զնացին Շահ-Աբտաի
մոտ և նրան խնդրեցին, որ նա արշավի դեպի Հայաստան, Ասոր-
պատական, Վրաստան և այդ երկրներն ազատի օսմանյան թուր-
քերի լծից: Նույնիսկ Թուրքիային ենթակա շրջաններից հաճախ
բնակչութունը խմբերով անցնում էր Պարսկաստան: Վերոհիշյալ
իրադրությունը նպաստավոր էր Պարսկաստանի համար, և Շահ-
Աբասը շտապեց օդտադործել այն:

Շահ-Աբասի արշա- վանքը և Երևանի գրավումը

1603 թ. սկզբից թուրք-պարսկական պա-
տերազմների վերջին շրջանը: Պատերազմ
սկսելու առիթ հանդիսացավ օսմանյան ղո-
րահրամանատար Աբի փաշայի հարձակումը

Սպիտակ քաղաքի վրա, որի կառավարիչ քուրդ Ղազի խանը պար-
սիկների օգնությամբ խնդրողներից մեկն էր:

Պարսկական բանակը արագ ընթացքով մտավ Թավրիզ,
առանց դժվարության գրավեց այն, Սոֆիանա դաշտում ծանր
պարտության մատնեց Ալի փաշայի 20 հազարանոց բանակին և
1604 թ. սկզբին առաջ շարժվեց դեպի Նախիջևան, գրավեց Ջու-
զան, Նախիջևանը և, հետապնդելով թուրքերին, եկավ ու պաշարեց
Երևանը:

Նույն թվականին Շահ-Աբասը անձամբ Թավրիզից շարժվեց
դեպի Երևան: Նա ճանապարհին մտավ Ջուզա քաղաքը, որի բնա-
կիչները նրա համար ճոխ ընդունելութուն կազմակերպեցին:
Դավրիժեցիի պատմում է, որ ջուզայեցիները, որոնք համարյա բո-
լորեն էլ հայ առևտրականներ և արհեստավորներ էին, Շահ-Աբասին
դիմավորելու համար հագել էին իրենց տոնական դոստանբեր և ռի-
զարդ և ի զէնս ոսկեհուռն սխրատեսիլ հանդերձից ԿՃնազարդեալք
ընդ առաջ ընթանային»: Այն փողոցը, որով անցնելու էր շահը,
ծածկված էր թանկագին գորգերով և զուամաշով:

Շահ-Աբասը, Ջուզայում երեք օր ճոխ ընդունելություն վայել-
ելուց և հայ հարուստ առևտրականներից առատ նվերներ ստանա-
լուց հետո, ճանապարհ ընկավ դեպի Երևան: Պարսիկները չէին
շտապում անմիջապես գրավել Երևանը: Այդ պատճառով քաղա-
քի պաշարումը տևեց ութ ամիս՝ մինչև 1604 թ. ամառը: Այդ ժո-
մանակամիջոցում պարսկական զորքերի մի մասը արշավանքներ
էր կազմակերպում դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան
նահանգները, ասպատակում Արճնչի, Բերկրիի, Վանի, Ալաշկեր-
տի, Մանազկերտի, էրզրումի, Խնուսի, արդս նաև Սևանա լճի շրջ-

չակայքը ու այդ վայրերից տասնյակ հազարավոր մարդկանց քր-
շում-քերում Արարատյան դաշտ:

1604 թվականի ամռանը գրավվեց նաև Երևան քաղաքը: Սե-
ֆեյան Պարսկաստանի հաղթանակը Թուրքիայի նկատմամբ կար-
ծես թե կատարյալ էր: Սակայն հետագա գեպքերը զգալի շահով
փոխեցին պատերազմական գործողությունների ընթացքը: 1604 թ.
Կարին է ուղարկվում Սինան փաշա Զղալօղլին՝ մի մեծ բանակով,
որին հանձնարարված էր հակահարձակման անցնել և ետ մղել
պարսիկներին: Նույն թվականի աշնանը սկսվեց Թուրքերի հակա-
հարձակումը: Շահ-Աբասը որոշեց ճակատամարտ շտալ, այլ նա-
հանջել՝ ամայացնելով իր զորքի նահանջի և թշնամու բանակի
հարձակման ուղղությամբ ընկած շրջանները, թշնամու նրկել
պաշար՝ ձեռք բերելու հնարավորությունից, թուլացնել նրան, ապա
նոր մարտի բռնվելու Պարսկական քանակը նահանջում էր Արա-
րատյան դաշտով, Արաքս գետի հոսանքի ուղղությամբ, հեռանելով
քոնուսթյամբ տեղահան արված և դեպի Պարսկաստան քշվող բազ-
մահազար բնակչության շարասյանը:

Այ շաքք փոքր բախումներից հետո 1605 թ. հոկտեմբերի
25-ին Սոֆիան պյուզի մոտ տեղի ունեցավ պարսկական և օսման-
յան բանակների ճակատամարտը, որը վեջացավ Թուրքերի ծանր
պարտությունով: Դրանից հետո Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև
ժամանակավոր հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն վեջահաս-
տատվեց 1555 թ. հաշտությամբ ընդունված սահմանագիծը:

Բնակչության բռնի գաղթեցումը

Հայ ժողովրդի համար պարսկա-օսմանյան
պատերազմներից ամենածանրն ու ողբեր-
գականը եղավ XVII դ. սկզբների պատե-
րազմը, որին ուղեկցում էին ոչ միայն սովորական դարձած ավե-
րածությունն ու ավարառումը, կոստորածն ու գերեվարումը, այլև
բնակչության մաստայական ու բռնի գաղթեցումը, ժողովրդի հայ-
րենագրկումը:

Այդ տեղահանումը համապարփակ բնույթ էր կրում և հետա-
պնդում էր բնակչությանը ընդմիջա իր հայրենիքից հեռացնե-
լու և Պարսկաստանում մշտական բնակության դատապարտելու
նպատակ: Շահ-Աբասը հայ առևտրականներին և արհեստավորնե-
րին տեղափոխեց Պարսկաստանի քաղաքները՝ այնտեղ առևտուրն
ու արհեստագործությունը զարգացնելու համար, իսկ Արարատյան
դաշտի և Հայաստանի մյուս շրջանների գյուղացիներին՝ այնտեղ
բամբակագործությամբ և գյուղատնտեսության այլ ճյուղերով ըզ-
բաղվելու համար:

Բռնի տեղահանվեցին Հայաստանի մի շարք շրջանների, գերազանցապես Արարատյան դաշտի ու նրա շրջակայքի գավառների բնակիչները: Տեղահանումն սկսվեց 1604 թ. Երևանը դրավեջուց հետո, մի քանի հերթով: Առաջին հերթին Պարսկաստան քշվեց ժողովրդի այն մասը, որ պարսկական զորքերն իրենց ասպատակությունների ժամանակ Հայաստանի տարբեր շրջաններից գերել ու բերել էին Արարատյան դաշտ: Երկրորդ տեղահանումը կատարվեց նույն թվականի աշնանը, որ կրեց համատարած բնույթ և ուղեկցվում էր երկրի ավերմամբ ու ամայացմամբ: Տեղահանման շարժառիթը օսմանյան զորքերի հակահարձակումն էր:

Շահ-Աբասը յուրաքանչյուր գավառի բնակչությանը տեղահան անելու համար նշանակում էր առանձին զորավարներ, իսկ ընդհանուր ղեկավարությունը և Երևանի ու Արարատյան դաշտի բնակչության տեղահանումը հանձնարարվել էր Ամիրզունա խանին, հրամայելով՝ «ուր և կարասցեն ձեռն արկիլ, արտասահման արարեալ վարեսցեն, և ոչ թողուցուն ամենևին շունչ կենդանի»: Այդպես էլ արվեց: Ամբողջ բնակչությունը՝ հայ, աղբյուրացի, վրացի և այլն, առանց խտրության, տեղահան էր արվում և քշվում Պարսկաստան: Նրանց տները, ունեցվածքը, պարենը, անասնակերը այրում, ոչնչացնում էին, որպեսզի օսմանցիների ձեռքը չընկներ, և գաղթող բնակչությունն էլ հույսը կտրեր տուն ու տեղից և այլևս չվերադառնար:

Գաղթող բնակչության շարասյան լայնությունը հասնում էր «ի ստորոտէ լերանցն Գառնույ մինչ ի Կզրն Երասխայ մեծի գետոյն», իսկ երկարությունը՝ երկու-երեք օրվա ճանապարհ, այսինքն՝ 70—100 կիլոմետր:

Պարսկական զորքերը տեղահանված բնակչությանը ենթարկում էին ծանր տանջանքների ու դաժան բռնությունների, գլխատում էին բոլոր նրանց, ովքեր չէին կարողանում շարունակել ճանապարհը, ըմբոստացողների ու փախչելու փորձ կատարողների դուրսները կտրում և նիզակներով վրա ամբարացած տնկում էին ճանապարհի եզրերին, որ ահաբեկեն մարդկանց և ստիպեն նրանց ետ շմնալ, չխուսափել գաղթից:

Գաղթող բնակչության համար ամենաողբերդականը Արաքսն անցնելու պահն էր: Եղած կամուրջներն ու մյուս միջոցները չէին բավարարում Արաքսի ափին կուտակված հարյուր հազարավոր մարդկանց արագ և շտապ գետնանցին: Պարսիկները երկյուղ կրելով, որ թուրքերը կարող են հասնել իրենց, ձգտում էին, որքան կարելի է, շուտ անցնել դետը և ազատվել հակառակորդի հետա-

պընդումից: Այդ պատճառով Շահ-Աբասը հրամայում է իր գորքերին՝ ստիպել ժողովրդին լցվել զետը և ոտքով անցնել մշուս ասիը:

Տեղի է ունենում ամենաողբերգական տեսարանը: Պարսիկ զինվորները մերկ սրերը ձեռներին, մահվան սպառնալիքի տակ քշում էին ժողովրդին դեպի գետը: Այդ մասին են պատմում Առաքել Դավրիժեցու սարսուռացիչ խոսքերը՝ «Յառաջ զանհուն դետն տեսանէին իբրև զծով՝ որ խեղդէր, և յետուստ զսուրն պարսից՝ որ սպանանէրա: Մարդիկ լցվում էին ջուրը: Ով կարողանում էր ճեղքում էր Արաքսի կոհակներն ու անցնում մշուս ասիը, իսկ ով չէր կարողանում, առանձնապես ծերերն ու երեխաները, կանայք ու թուլակազմ մարդիկ, զոհ էր գնում գետի ալիքներին:

Նույն ճակատագիրն ունեցան նաև Ջուղայի բնակիչները, որոնք այնպես փառահեղ ընդունելութուն էին ցույց տվել Շահ-Աբասին: Վերջինիս հրամանով բռնությամբ տեղահան արին նաև ջուղայեցիներին, այրեցին քաղաքը, ոչնչացրին այն ամենը, ինչ որ բնակիչները չէին կարողացել վերցնել իրենց հետ կամ չէին կողտպվել պարսիկների կողմից:

Պարսիկները որքան էլ աշխատեցին բռնորին տեղահանել, այնուամենայնիվ, շատերին հաջողվեց լեռներում, անտառներում, այրերում պահվելով, պարսկական զինվորներին դիմադրութուն ցույց տալով կամ ճանապարհից փախչելով խուսափել դաղթեցումից: Ծղել են դեպքեր, երբ բնակչությունը դիմել է ուժի, չի գաղթել և ստիպել է պարսկական զինվորներին հա գնալ: Այդպիսի դեպքերից է Գառնի դյուղի բնակչության դիմադրութունը:

Գառնեցիները, ինչպես պատմում է Դավրիժեցին, ստրով և բրով՝ քարիւ և փայտիւ՝ հարձակվեցին Ամիրդունա խանի ուղարկած զինվորների վրա, շատերի կառափները ջարդեցին և ետ շքւյրբտեցին: Նույն գավառի մի քանի գյուղերի բնակիչներ բարձրացել էին լեռները, թաքնվել այրերում և զերծ մնացել տեղահանումից: Իսկ երբ Ամիրդունա խանը անձամբ, մի ջոկատի գլուխ անցած, եկավ Գեղարդա ձորի այրերում թաքնվածներին տեղահան անելու, նրանք խանին դիմավորեցին նետերով և քարերի տալրափով:

Տեղահան արված բնակչությունը 1605 թ. դարնանը շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Պարսկաստան: Նրա մի մասը՝ գլուղացիները տեղավորվեցին Սպահան քաղաքի շրջակա գավառներում, իսկ մշուս մասը, հատկապես առևտրականները և արհեստավորները՝ քաղաքներում: Շահ-Աբասը Ջուղա քաղաքի բնակիչ-

ներին բնակութեան վայր տրամադրեց Սպահանում, ուր նրանք կառուցեցին իրենց առանձին թաղամասը և այն անվանեցին Նոր Զուլա: Իրանով էլ հիմք դրվեց Նոր Զուլայի հայկական զաղթավայրին:

Շահ-Աբասի հրամանով կատարված այս վայրագ դաղթեցումը հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ նրա գլխին եկած մեծագույն շարիքներից մեկն էր: Բռնութեամբ Պարսկաստան քշվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: Այդ ժանրագույն հարված էր հայ ժողովրդի համար, որովհետև հայազուրկ դարձան Հայաստանի շատ գավառներ, երկրի հայ բնակչությունը ավելի նոսրացավ, տկարացավ և երկար ժամանակ զրկվեց պաշտպանունակությունից, իր ինքնուրույնության համար պայքարելու հնարավորությունից:

Ջալալիների ասպատակություններն ու սուլը

Դաղթից հետո երկրում մնացած հայ բնակչությունը, որ դարձյալ մեծամասնություն էր կազմում, ենթարկվեց նորանոր աղետների, որոնցից առավել ահավորը ջալալիների ասպատակություններն էին և 1606—1609 թթ. սուլը: Ջալալիների շարժումն սկսվել էր դեռևս 1590-ական թթ. վերջերից Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններում և տարածվել Թուրքիայի արևելյան երկրամասերում՝ Կեսարիայից հասնելով մինչև Սրևան և Թավրիզ:

Ջալալիները գործում էին առանձին-առանձին ջոկատներով՝ իրենց թուրք կամ քուրդ ցեղապետների ու փաշաների գլխավորությամբ, առանց իշխանություն հաստատելու հավակնության: Թեև նրանց զեկավարների մեջ կային նաև ժողովրդի ցածր խավերին սլատկանողներ, որոնք իրենց հարվածներն ուղղում էին բռնավորների և հարուստների դեմ, բայց նրանց մեծագույն մասը զբաղվում էր ասպատակությամբ, զերեվարությամբ և ավազակությամբ:

Ջալալիների ավազակային մեծ ու փոքր ջոկատներից մի քանիսը Շահ-Աբասի կատարած բռնի դաղթեցումից հետո նույնպես շարունակեցին իրենց ասպատակությունները Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայում: Նրանք ավարառության և գերիներ ձեռք բերելու նպատակով ասպատակեցին ոչ կողոպտեցին Արարատյան դաշտի, Աշտարակի, Արարանի, Կոտայքի, Դառնիի, Սաղկաձորի, Կեղարքունիքի, Սուրմառիի, Շիրակի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջանները, ամենուրեք տարածելով ահ ու սարսափ, մահ ու ավերածություն: Ջալալիների մյուս ջոկատները ավազակային դորժողություններ էին կատարում Վասպուրականում, Տարոնում, Բասե-

Նում, Աեքաստիայում, Քոխատում, Կիլիկիայում և այլուր:

Ստեղծված վտանգավոր ու տագնապալի պայմաններում հայերը ստիպված էին իրենց ֆիզիկական զոյոթյունը պահպանելու կամ պերիվարությունից ազատվելու համար տարվա բոլոր եղանակներին թաքնվել այրերում, անտառներում, լեռնային անմաշելի վայրերում և այդ պատճառով, ինչպես պատմում է Առաքել Դավրիժեցին, ռաբրմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենեկին և սկսաւ լինել սդութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց: Այդ ամենի հետևանքը եղավ այն, որ 1606 թ. մինչև 1609 թ. ամբողջ երկրում տարածվեց սովը, որն առավել սուր բնույթ ընդունեց 1607—1608 թվականներին:

Սովը ամենուրեք հնձում էր մարդկանց: Բնակչության համար սովն ավելի սարսափելի և կործանարար եղավ, քան պատերազմըն ու դերիվարությունը: Շատ նահանգներում ու գավառներում սպառվել էր ամբողջ պարենը, մորթվել էին անասունները, իսկ կենդանի մնացածները սնվում էին մեռածների դիակներով:

Սովի և շաղախների ապատակութան տարիներին բազմաթիվ հայեր թողին իրենց հայրենիքը և զնացին օտար երկրներ՝ ստվարացնելու այնտեղ հաստատված հայկական դաղթավայրերի բնակչության թիվը:

1639 թ. հաշտությունը և Հայաստանի նոր բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև

Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական դործողություններն ընդհատումներով շարունակվեցին ավելի քան երեք տասնամյակ: Այդ գործողությունները դարձյալ մեծ մասամբ տեղի էին ունենում հայկական հողերում:

1616—1617 թվականներին վերսկսված պատերազմական դործողությունները տևում են մինչև 1638 թ.:

Օսմանցիները 1638 թ. գեկտեմբերին գրավեցին Բաղդադը, բայց ընդունեցին պարսիկների առաջարկը և հաշտություն կնքեցին: 1639 թվականին Դիարբեքիում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց 30-ամյա հաշտություն, որը տևեց ավելի քան 50 տարի:

1639 թվականի հաշտության համաձայն Հայաստանը նորից վերաբաժանվեց Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆևյան Պարսկաստանի միջև: Այս անգամ սահմանագիծը հյուսիսից սկսվում էր Ախուրյան գետի ակունքից և նրա հոսանքով դալիս հասնում էր Արաքս գետին, այս կտրում Արաքսը, ուղիղ գծով շարունակվում մինչև Հայկական պարի բարձունքները, նրա գագաթով թեքվում դեպի

արեւելք և հասնում մինչև Փոքր Մասիս. այնուհետև, Մեծ ու Փոքր Մասիաների միջով թեքվելով դեպի հարավ և Վասպուրականը բաժանելով երկու մասի, ուղիղ գծով շարունակվում էր մինչև Միջագետք՝ Բաղդադը թողնելով Թուրքիային:

Պարսկաստանին անցան Հայաստանի հետևյալ նահանգներն ու գավառները՝ Գուգարքը, Ծիրակի և Արշարունիքի մի մասը, Արարատյան րաշտը՝ նրա շրջակա գավառներով, Սյունիքն ու Արցախը և Վասպուրականի արևելյան մասը: Թուրքիային անցան Այրարատյան նահանգի հարավային գավառները, Տուրուբերանի նահանգը, Վասպուրականի արևմտյան մասը՝ Վան քաղաքով, Աղձնիքը, Մոփքը, Բարձր Հայքը, Բասենն ու Վանանդի գավառը: Այս բաժանումը անփոփոխ մնաց մինչև XIX դ. առաջին քառորդը: Հայաստանի այն մասը, որն անցել էր Պարսկաստանին, անվանվեց Արևելյան կամ Պարսկահայաստան, իսկ այն մասը, որը մնացել էր Թուրքիային՝ Արևմտյան կամ Թուրքահայաստան, հաճախ նաև՝ Տաճկահայաստան:

Ընդհատացում տեղական շահագործողների դեմ և Մեհլուի էությունը

XV—XVI դդ. Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական աննպաստ անցուղարձեքի հետևանքով համարյա ամբողջությամբ վերացել էին հայ աշխարհիկ ֆեոդալական տարրերը: Նրանց շատ շեշխն մասը իր դոյուքյուններ կարողացավ պահպանել միայն Սյունիքի, Արցախի, Լոռիի և Հայաստանի հարավային լեռնային վայրերում: Իսկ եկեղեցական կալվածատիրությունը իր դոյուքյունը պահպանում էր Հայաստանի բոլոր շրջաններում:

Պատմական սղբյուրներում եղած վկայություններից երևում է, որ Ռշտունիքում, Վասպուրականում, Սյունիքում, Արցախում և Արարատյան դաշտում հոգևոր հաստատություններն և առանձին հոգևորականներ ոչ միայն պահպանել, այլև XV—XVI դդ., XVII դ. առաջին կեսերին ձեռք էին բերել նորանոր կալվածքներ, ինչպես, օրինակ, Ռշտունիքի սբ. Հակոբի վանքը, Աշտարակի շրջանի Օհանավանքը, Գեղարպի վանքը և այլն:

Ընդլայ ժամանակաշրջանում առանձին հոգևորականներ կալմակերպում էին սեփական տնտեսություններ և ձեռք բերում կալվածքներ: Այս վերջին երևույթի մասին Առաքել Դավրիժեցին պատմում է, որ հայկական բոլոր վանքերում «իրարքանչիւր սեղուիս ունի իւր զինչս առանձին, այլի և բուրաստան, փեթակ և սուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոցս»:

Գնդրիժեցու հաղորդածը լրացնում է Գրիգոր Դարանազեցին,

որն արդեն ականատես է հղել այս ամենին: Նա պատմում է, որ հոգևորականները «թողեալ էին զլուսադարդ վանորայսն, սփռեալ էին ի դեղորայսն և անդեայք, և այդիք, և բուրաստանք, և հօտք խաշանց, և արջառաց բազմութիւն ստացեալ էին և հղեալ էին իբրև զմի ի մեծատանց աշխարհականաց»:

Հոգևորականները շատ հաճախ բռնի միջոցներով ժողովրդից հավաքում էին բազմապիսի տուրքեր: Դավրիժեցիին պատմում է, որ հայ բարածրաստիճան հոգևորականները, այդ թվում և կաթողիկոսները, որոնք XVII դ. սկզբին մի քանիսն էին, «ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թաղաւորական ծառայ և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքնեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ տրք ի ժողովրդեանն՝ ճշտիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին»: Դրան ավելանում էին օտար տիրապետողների կեղեքումներն ու բռնությունները: Այդ ամենը բնակչության մեջ առաջացնում էր մեծ դժգոհություն, որը երբեմն սյոռթկում էր այս կամ այն ձևով:

Աշխատավոր ժողովրդի դժգոհության դրսևորման մի դեպք տեղի է ունեցել XVII դ. առաջին քառորդին Արևելյան Հայաստանում, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր հատկապես կուսակրոն հոգևորականության դեմ: Գրիգոր Դարանաղեցիին պատմում է, որ Զուղայի հարուստ առևտրականների զրգամմբ ու հովանավորութեամբ Մեխլու մականունով մի մարդ Արևելյան Հայաստանում Երևանի Ամիրզունա խանի օրոք, սկսում է պայքարել բարձրաստիճան հոգևորականության դեմ, քարոզելով սննդացնել և վտարել նրանց Հայաստանից: Նրա գործունեությունը պաշտպանություն է դառնում նաև բնակչության կողմից, որը համախմբվում է նրա շուրջը: Մեխլուի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին: Վերջինս պատմում է, որ Մեխլուն հղել է Փանձասարի կաթողիկոսարանի սարկավազ, բայց հրք նրան ուղարկում են դյուղերը կաթողիկոսարանի կարիքները հոգալու, նա սկսում է բնակչության մեջ քարոզել զանազան մտքեր, որոնց բովանդակության մասին պատմապիրը լռում է, բավարարվում գրանք «Թւր և անուղիղ հայհոյանս և շարաբանութիւնս» հայտարարելով: Այդ մասին հայտնում են Փանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, որը պատժում է Մեխլունին, նրան զրկում սարկավազի կոչումից և նշանակում վանքի տընտես: Լակայն Մեխլուն հեռանում է այդտեղից և, շրջագայելով զանազան դավառներ, զալիս է Երևան, ճանապարհին իր շուրջը հավաքելով ավելի քան հինգ հարյուր մարդ՝ «ոչ միայն գեհեհկ

աշխարհականք և ուսմիկք, այլև տգետք երիցունք, և փարթամ, և մեծազգի յարդիկ»:

Նա ժողովրդին քարոզում էր՝ հոգևորականներին սուրք չըտալ, հալածել նրանց և ոչնչացնել, նշանաբան ունենալով՝ սով սպանի արեղա, նա արքայութիւն կզնա», իսկ սով արեղաներին բան տա, նա դժոխք կզնա»: Նրա քարոզած գաղափարները պաշտպանում և ընդունում էին ոչ միայն նրա շուրջը հավաքված հինգ հարյուր հոգին, այլև բնակչության որոշ խավեր: Ըվ ոգևորվելով այդ պաշտպանութունից, Մեխլուն, ինչպես ասում է Կրիզոր Գրանազեցին, «Զարեանց հեղմունս գործէր և... օր քան զօր յաւելոյր զգործ շարեացն», հոգևորականներից ոմանց սպանել տվեց, իսկ շատերին էլ բրածեծ անելով քշեց իրենց բնակավայրերից:

Մեխլուի շարժումը երկար չի տևում: Երևանի Ամիրդունա խանը նախ ձերբակալում է նրան և ապա քստորում Արևելյան Հայաստանի սահմաններից դուրս, իսկ նրա շուրջը համախմբված մարդկանց ցրում: Դրանից հետո Մեխլուն գնում է Երուսաղեմ, բայց այնտեղի հայ հոգևորականների կողմից հալածվում, բանտարկվում է, միայն ուխտի գնացած առևտրականների միջնորդութամբ ազատվում ու բերվում է Ամիր քաղաքը: Նրա հետագա գործունեության մասին ուրիշ տեղեկութուններ չկան:

Մեխլուի անվան հետ կապված վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են, որ նույնիսկ քաղաքական այդ ժանր իրադրության տարիներին աշխատավոր բնակչությունը տեղական շահագործող խավերի կողմից պակաս շահով չէր կեղեքվում, մի բան, որ մեծ դժգոհութիւն էր սուռաշայնում ժողովրդի մեջ ընդդեմ իր անմիջական շահագործողների և դասակարգային պայքարի զգացում արթնացնում նրանց մեջ: Դա մի պայքար էր, որն ուղղված էր այդ ժամանակի հետամնաց ֆեոդալական կարգերի դեմ և որին, ինչպես վկայում են սպառնական աղբյուրները, մասնակցել են ոչ միայն աշխատավորները, այլև առևտրականները, ժամանակի բուրժուականացնող սարբերը:

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆ-ՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՏԱՆ ՄԱՍԵՐՈՒՄ

Խանութությունները Արևելյան Հայաստանում

Հայաստանը նվաճած պիստոլյունները դեռևս XVI դ. փորձում էին իրենց գրաված հայկական հողերում վարչական կայուն սիստեմ ստեղծել, բայց այդ նրանց հաջողվեց

միայն 1639 թ. հաշտությունից հետո: Պարսկաստանին անցած հայկական նահանգներում, այսպիսին՝ Արևելյան Հայաստանում, կազմակերպվեցին խանություններ՝ ինքնուրույն վարչական միավորներ:

Այդ խանություններից իր քաղաքական և ստրատեգիական նշանակությունը կարևոր էր համարվում Երևանի խանությունը: Վերջինս ընդգրկում էր Արարատյան դաշտն ամբողջությամբ, Վեդի, Գառնի, Գյուկչայի, Ախտալի, Կոտայքի, Աշտարակի, Ալյաբաբանի, Թալինի շրջանները և Շիրակի գավառի այն մասը, որն անցել էր Պարսկաստանի տիրապետությանը: Այս խանությունը կազմակերպվեց XVII դ. առաջին տասնամյակում: Խանության վարչական կենտրոն դարձավ Երևան քաղաքը: Երևանի խանությունը կոչվել է նաև սարդարություն կամ բեյլերբեյություն, իսկ նրա խանը՝ սարդար կամ բեյլերբեյ: Այդ խանությունը իր գոյության ըսկիզբից մինչև XVIII դ. առաջին կեսը Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս խանությունների համեմատությամբ հանդիսացել է առաջնակարգ վարչական և ռազմական միավոր: Նրա վրա դրված էր պարսկական պետության արևմտյան սահմանի պաշտպանությունը թուրքական բանակի հարձակումներից և այդ պատճառով Արևելյան Հայաստանի ու Անդրկովկասի մյուս խանությունները անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր էին իրենց

ուղղման ուժերը դնել Երևանի սարգարի տրամադրութեան տակ։ Արևելյան Հայաստանում ստեղծված երկրորդ խանութը Նախիջևանինն էր։ Այն ընդգրկում էր Շարուրի դաշտը, Սյունիքի հարավային մասերը և Նախիջևանի շրջանը։ Այս խանութունը նույնպես ձևավորվել է XVII դ. սկզբին, որի կենտրոնը եղել է Նախիջևան քաղաքը։

Երրորդը Մակուի խանութունն էր։ Այդ խանութունն ընդգրկում էր Վաչագուրականի հյուսիս-արևելյան շրջանները, Հեր, Զարեվանդ գավառները և Արաքս գետի ստորին հոսանքի աջ ափին ընկած մի քանի այլ շրջաններ։ Խանութեան կենտրոնն էր Մակու քաղաքը։

Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային մի քանի գավառներ անցան հարևան խանութուններին, օրինակ՝ Դուգարքի ամբողջ նահանգը միացվեց Վրաստանին, իսկ Սևանա լճի հյուսիսային և արևելյան ափերին ընկած մի շարք շրջաններ մտան Կանձակի խանութեան մեջ։ Արցախ նահանգի հարավ-արևելյան գավառները և Սյունիքի հյուսիսային մի քանի շրջաններ պահպանվեցին որպես առանձին վարչական միավորներ, որոնք կոչվում էին մնչիքու-թյուններ։

Խանութունների կառավարման սխտանը

Խանութուններում իշխանութունն ամբողջությամբ գտնվում էր պարսիկ պաշտոնյաների ձեռքում։ Բարձրագույն պաշտոնյան խանն էր, որին ենթարկվում էին մնացած բոլոր պաշտոնյաները։ Խաները նշանակվում էին շահերի կողմից անորոշ ժամանակով։ Նրանց պարտականությունն էր՝ հետևել խանութեան ներքին կարգ ու կանոնին, խանութունը պաշտպանել դրսի հարձակումներից, բաշխել հարկերն ու տուրքերը ըստ շրջանների և հսկել դրանց գանձմանը։ Նրանք էին դատում ծանր հանցագործությունները կամ հաստատում նման հանցանքների վերաբերյալ գատարանի հանած վճիռները։

Խաների պալատներին կից կային գրասենյակներ՝ իրենց բազմաքանակ պաշտոնյաներով՝ ծախսաբարձրներ, հարկահավաքներ, որոնց թիվը հարյուրից ավելի էր։ Խանը ունեցել է նաև իր զինված ուժերը՝ բաղկացած հարյուրավոր հետևակ և հեծյալ զինվորներից։ Այդ զինվորներն իրենց ընտանիքներով խաղաղ ժամանակաշրջանում տեղավորվում էին խանութեան ենթակա առանձին բնակավայրերում՝ գերազանցապես գյուղական վայրերում և շարիք էին դառնում բնակչության համար։

Խանութուններում դատավարութունը համարյա ամբողջու-

թյամբ գտնվում էր մահմանդական հողերակախության ձևաբանում: Գատական օրենքները սահմանված էին ղուրանի սկզբունքներով, այսինքն՝ ամբողջությամբ իշխում էր շարիաթի օրենքը:

Խանութությունները բաժանվում էին շրջանների, որոնք կոչվում էին մահալ, Ծրինակ՝ Երևանի խանությունը բաժանված էր 13—15 մահալի: Յուրաքանչյուր մահալ ուներ իր կառավարիչը, որ նշանակվում էր խանի կողմից և տարբեր խանություններում տարբեր անուն ուներ՝ նաչիբ, միրբողուկ, մելիք և այլն: Նաչիբներն ու միրբողուկներն էլ ունեին իրենց ստորադաս պաշտոնյաները գյուղերում: Գրանք գրողապետներն էին, որոնք կոչվում էին քեդխուդա, գյուղի նաչիբ, պյուղի մելիք և այլն: Եթի պուղը հայկական էր, նրա գրողապետը կոչվում էր մելիք, եթե հայկական չէր՝ նաչիբ: Այնուհետև, գյուղում առանձին կարևոր պաշտոնյա էր համարվում միրաբը՝ ջրաշխը:

Առանձին վարչական միավորներ էին հատկապես այն քաղաքները, որոնք հանդիսանում էին խանության կենտրոնատեղի: Այգպիսի քաղաքներն ունեին իրենց քաղաքագլուխը՝ քալանթարը:

X Փաշայությունները
Արևմտյան Հայաստանում
Հայաստանի այն մասում, որն անցել էր թուրքիային, XVII դ. սկսած կազմակերպվեցին վարչական միավորներ, որոնք կոչվում էին փաշայություններ: Գրանք թիվը փոփոխական է եղել: XVIII դ. զրանք արդեն հաստատուն վարչական միավորներ էին.

ա) Կարսի փաշայության մեջ էին մտնում Շիրակի այն մասը, որն ընկած էր Ախուրյան գետի աջ ափին, Արշարունիքը և Վանանդի գավառը: Կենտրոնը Կարս քաղաքն էր:

բ) Երզրումի փաշայությունը ընդգրկում էր համարյա ամբողջ Քարծր Հայքը: Նրա մեջ էին մտնում Բասենը, Ճորոխ գետի հովիտը, Ապահունիքը, Հարբը, Խնուար, ինչպես և Երզնկայի ու Կամախի շրջանները: Կենտրոնն էր Կարին կամ Էրզրում քաղաքը: Այս փաշայությունն իր տարածությամբ աժենախոշորն էր, այնտեղ էր նստում օսմանյան պետության արևելյան զորքերի սերասկյուրը՝ զորահրամանատարը:

գ) Խարբեհլի կամ Մալաթիայի փաշայության մասերն էին կազմում հին Մոսիքը և Եփրատ գետի միջին հոսանքի աջափնյա գավառները՝ Արաբկիրի և Մալաթիայի շրջանները, արևմուտքից ընդհուպ մինչև Մարաշի շրջանը, իսկ հարավից՝ մինչև Ասորիքի սահմանները:

դ) Դիարբեհլի փաշայությունն ընդգրկում էր Մերդինի,

Մծրինի և Մայաֆարկինի կամ Նիրկերտի շրջանները: Կենտրոնն էր Դիարբեքիր կամ հին Ամիդ քաղաքը:

Ե) Բիրլիսի կամ Քաղեշի փաշայությունը թեև մի փոքր ուշ է կազմակերպվել, բայց հղի է Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ և կարևոր փաշայություններից մեկը: Նա ընդգրկում էր Տարոնի-Մուշի, Սասունի, Աղձնիքի շրջանները և Մոկաց նահանգի արևմտյան մասերը: Փաշայության կենտրոնն էր Բաղեշ կամ Բիթլիս քաղաքը:

զ) Վանի փաշայությունը երկար սահմանադժով անմիջապես շփվում էր պարսկական պետության հետ և նույնպես ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ուներ: Վանի փաշայության մեջ էին մտնում Վասպուրականի արևմտյան և հարավային գավառները, Ռշտունիքը, Մոկսի արևելյան մասը, Արծկիի, Արճեշի և Բերկրիի շրջանները: Կենտրոնն էր Վան քաղաքը:

է) Քալաթի փաշայությունը կազմված էր Կոզովիտ և Բագրևանդ գավառներից: Նա սկզբնական շրջանում մտնում էր էրզրումի փաշայության մեջ և միայն XVII դ. երկրորդ կեսին առանձնացվեց և կազմեց չառանձին փաշայություն, բայց երբեմն էլի ենթակա էր էրզրումի փաշայությանը: Նրա կենտրոնն էր Բալաթիտ քաղաքը:

Հայաստանի սահմաններից դուրս, բայց նրան մոտիկ կային հայաբնակ մի շարք շրջաններ, որոնք մտնում էին թուրքական պետության այլ վարչական միավորների մեջ: Այդպիսի շրջաններից էին Սեբաստիան (Սվադ), Կիլիկիան, Մարաշը և Չեչենուր:

Փաշայությունների կառավարման ձևը

Փաշայություններում ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր փաշաների ձեռքում, որոնք նշանակում էր սուլթանը: Փաշաները, իս-

ների նման, ունեին իրենց դրասենյակը՝ բազմաքանակ սլաշտոնյաներով: Փաշայություններում դատական գործը գտնվում էր մահմեդական հոգևորականության ձեռքում և առավել ևս, քան խանություններում, դուրանի սկզբունքներով գործող դատարանները ոտնահարում էին ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքները, կիրառում կրոնական խտրականություն, որից ծայր աստիճան տուժում էին հայերը:

Փաշայությունները բաժանվում էին սանջակների, այսինքն՝ ավելի մանր շրջանների: Յուրաքանչյուր սանջակ ուներ իր կառավարիչը և սրան ենթակա զանազան պաշտոնյաներ: Նրանք նշանակվում էին փաշայի կողմից և պատասխանատու էին նրա առաջ: Սանջակի կառավարիչը կոչվում էր բեյ կամ բեկ, առանձին տեղե-

բում նրան անվանում էին նաև դերեբեյի: Գյուղերում իշխանութ-
յան պաշտօնատար անձնավորութիւնը հանդիսանում էր գյուղի
տանտօտերը, որն Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջաններում կոչ-
ւում էր սես:

Փաշայութիւններում պաշտօնյաների նշանակման կարգը
խիստ արատավոր էր: Սուլթանը որեէ մեկին փաշայի պաշտօնում
նշանակելիս պահանջում էր, որ պաշտօն ստացողը նախօրոք փա-
շայութեան մի տարվա հարկի շափ դումար մուծի սուլթանութեան
գանձարանը, նրան իրավունք վերապահելով փաշայութեան հար-
կերը գանձելու իր սգոխն: Այդպես էլ վարվում էր փաշան սանջա-
կի կառավարիչ նշանակելիս: Իսկ սրանք էլ հարկերի հավաքման
իրավունքը վաճառում էին հարուստ վաշխառուներին: Չինց այդ էլ
քնակչութեան և հասկապես նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ
ապօրինութիւններն ու կամայականութիւնների լայն դուռ էր բա-
ցում:

**Հայ ֆեոդալական
իշխանութիւնների
մնացորդները Արե-
վելյան և Արևմտյան
Հայաստանում**

Հայաստանը նվաճողները, սկսած սելջուկ-
թուրքերից մինչև օսմանցիներն ու Սեֆևյան-
ները, թեև աշխատել են ոչնչացնել հայ աշ-
խարհիկ ֆեոդալներին և նրանց իշխանու-
թիւնը, բայց և այնպես այդ ֆեոդալների մի
մասին հաշոյվել է իր գոյութիւնը պահպա-
նել Հայաստանի լեռնային վայրերում և հարատեւել մինչև XVIII դ.
Իսկ առանձին տեղերում նույնիսկ մինչև հաջորդ դարը: Նրանք,
իհարկէ, պետական իշխանութիւն չէին, այլ ֆեոդալական փոքրիկ
տներ էին, որոնք ամրացել էին լեռնաձորերում և սահպանել իրենց
աիրակալութիւնը այդ վայրերի ու նրանց քնակչութեան վրա:

Այդ ֆեոդալներից ոմանք իրենց հպատակութեան էին հայտ-
նել նվաճողներին և պահպանել իրենց գոյութիւնը, նվաճողների
հանդեպ, կատարելով բոլոր պարտավորութիւնները: Սակայն մի
երկու տեղ թեև առերևոյթ ընդունել էին նվաճողների գերիշխա-
նութիւնը, բայց պահպանել էին ինքնավար գոյավիճակ և խուսա-
փում էին որեէ պարտավորութիւն կատարելուց:

Արևելյան Հայաստանում այդպիսի մի քանի իշխանութիւն-
ներ իրենց գոյութիւնը պահպանել էին Սյունիքի և Արցախի նա-
հանգներում: Այդ իշխանութիւնները, սկսած Սեֆևյանների տի-
րասպետութեան ժամանակաշրջանից, անվանվել են մելիքութիւն-
ներ, իսկ նրանց գլուխ կանգնած անձնավորութիւնները՝ մելիքներ:

Դեռևս XVI դ. հայտնի են եղել խաչնի և վարանդայի մելի-
քութիւնները. հետագայում մելիքութիւններ են կազմակերպվել

նակ Գյուլիստանի, Զրաբերդի, Կիզակի և Մյունիքի գավառներում: Մելիքները Արցախի և Մյունիքի նախկին հայ ֆեոդալական տների հետնորդներն էին, որոնց իշխանությունը իրենց կալվածքների և այդ կալվածքներում ապրող բնակչության վրա ճանաչեցին Սեֆևյան շահերը: Մելիքները իրենց ենթակա շրջանը կառավարում էին ներքին ինքնավարության սկզբունքով, պարսկական պետությանը վճարում էին միայն մի հարկ, որ կոչվում էր շահլուղ: Նրանց պաշտոնը ժառանգական էր, բայց մահացած մելիքի պաշտոնի անցումը նրա որդուն պիտի հաստատվեր շահի հրովարտակով՝ ֆերմանով:

Արևմտյան Հայաստանում հայ ֆեոդալների այդպիսի մանր իշխանություններ իրենց գոյությունը պահպանել էին երկրի հարավային լեռնոտ վայրերում՝ Հայկական Տավրոսի դժվարամատչելի ձորահովիտներում՝ Շատախում, Մոկսում, Սասունում, Գիարբեքիրից հյուսիս ընկած լեռներում և Զեյթունում: Սրանցից առավել աչքի ընկնողներն էին Զեյթունն ու Գիարբեքիրի փաշայությունում Իսյան կոչված շրջանը: Իսյանի հայերը, որոնք մեծ ուշադրություն էին դարձնում գինավարժությանը և քաչարի կրավողներ էին, քրդական ցեղերի հետ համադրծակցած, երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը և հրաժարվում էին հարկ վճարել թուրքական պետությանը:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Զեյթունը: Այն գտնվում է Կիլիկիայից հյուսիս-արևելք՝ Տավրոսյան լեռներում և իրենից ներկայացնում է լեռներով շրջապատված մի փոքրիկ հովիտ, ուր բնակություն էին հաստատել 2—3 տասնյակ հազար հայեր: Սրանք դեռևս օսմանյան տիրապետությանից առաջ ինքնանկախ, ազատ կյանք էին վարում և շենթարկվեցին նաև օսմանյան պետությանը:

Սրկար սպաքարից հետո, որի բնթացքում զեյթունցիները քաջաբար պաշտպանում էին իրենց անկախությունը, XVII դ. տառչին կեսին օսմանյան սուլթան Մուրադ IV-ը նրանց պարտադրեց տարիկան 1500 դահեկան վճարել Կոստանդնուպոլսի Այա Սոֆիա մզկիթին և հրաժարվեց միջամտել նրանց ներքին կյանքին:

Հայկական ինքնավար այդ իշխանությունները և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում խոշոր դեր են խաղացել XVII—XVIII դդ. թուրքական և պարսկական տիրապետությունների դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարում: Այդ իշխանությունները դարձան Հայկական ազատագրական պայքարի զարթոնքի և կազմակերպման օջախներ:

**Հողատիրությունը
ու Ռոդատերերը
Արևելյան Հայաս-
տանում**

Արևելքում, հատկապես մահմեդական դավանանքին պատկանող ժողովուրդների մոտ, հողը համարվել է պետության, ավելի ճիշտ, շահի կամ սուլթանի սեփականություն: Սակայն այդ սկզբունքը, որ հաստատված էր դուրանով, XVII—XVIII դդ. շեր պահպանվում, մանաթանո ալնայիսի երկրներում, ինչպիսիք էին Հայաստանն ու անդրկովկասյան երկրները, որտեղ դարերի ընթացքում տիրապետող են եղել հողատիրության այլ ձևեր ևս: XIV—XVII դդ. նորանոր ժողովուրդների ներթափանցումը Հայաստան և հաճախակի փոփոխվող տիրապետությունները երկրում առաջ բերեցին հողատիրության բազմապիսի ձևեր, որոնցից մի քանիսը ավելի շատ էին տարածված:

ա) Մուլքատիրական կամ մուլքադարական հողեր: Այս անվանումը առաջացել է «մուլք» բառից, որն այս դեպքում նշանակում է գյուղացիների կողմից ֆեոդալին վճարվող տուրք՝ հողային ռենտա: Սեֆևյանների իշխանությունը Հայաստանում կազմակերպված խանություններում իր պաշտոնյաներին որպես ռոճիկ շնորհում էր մեկ կամ մի քանի գյուղերի մուլքը: Այդպիսով, նըշված պաշտոնյաները ժամանակավորապես դառնում էին տվյալ գյուղերի տերեր: Հետագայում զանազան պատճառներով և պատերվակներով այդ պաշտոնյաները պաշտոնաթող լինելուց հետո էլ իրենց ձեռքին էին պահում տվյալ գյուղերից մուլք դանձելու իրավունքը և այն վերածում ժառանգական սեփականության: XVII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դ. մուլք ստանալու իրավունքը դառնում է մասնավոր սեփականություն և առուժախի առարկա: Այդ ձևով էլ հիմք է դրվում մուլքատիրական հողատիրության ինստիտուտին:

Իշխող և շահագործող խավերին պատկանող մարդիկ գյուղերից մուլք դանձելու իրավունք կարող էին ձեռք բերել զանազան «անապարհներով»՝ գնելու, զավթելու, գյուղի բնակիչներին ուրիշի ոտնձգություններից պաշտպանելու և այլն:

Մուլքատերերը մուլքատու գյուղի հողերի նկատմամբ որևէ անօրինություն չէին անում, նրանք չէին խառնվում հողաբաշխման գործին և նույնիսկ իրավասու չէին մուլքատու գյուղի հողը կամ նրա մի մասը ուրիշին վաճառել կամ նվիրել: Նրանք իրավաբան էին գյուղի վճարելիք մուլքը, այսինքն՝ ռենտա--տուրքը տնօրինել ինչպես կամենային՝ վաճառել, նվիրել և այլն: Այստեղ է ար-

տահայտվել այն սկզբունքը, թե հողը, ավելալ դեպքում գյուղական համայնքներին օգտագործման հանձնված հողը, պետության սեփականությունն է: Դրանով պետք է բացատրել, որ մուլքատերը հողի նկատմամբ տնօրինություն անելու իրավունք չի սենցել:

բ) Թիրուպկան կալվածքներ: Այս տիպի հողատիրությունը առաջանում էր հետևյալ կերպ: Շահը կամ խանը իրեն այն պաշտոնյաներին կամ ղեկավարականներին, որոնք աչքի էին ընկնում հատուկ ծառայություններով, որպես պարգև նվիրում էր մեկ կամ մի քանի գյուղերից հավաքվող հարկը, այսինքն՝ պետական եկամտային հարկը, որը կոչվում էր քահրա: Այդպիսի պարգևն անվանվում էր թիրուլ և ժամանակավոր քնույթ էր կրում:

Այս ձևով էլ առաջացել է այդ մարդկանց տիրակալությունը նրանց տրված գյուղերի վրա: Սա ըստ էության այնքանով էր հողատիրություն համարվում, որքանով ընդունվում էր պետության կամ շահի գերադույն սեփականատիրական իրավունքը հողի նրկատմամբ: Այդ թիրուլատերերը նույնպես իրավունք ունեին միայն ավելալ գյուղի բահրան վերցնել իրենց օգտին, իսկ գյուղի համայնքի օգտագործմանը ենթակա հողերի նկատմամբ որևէ տնօրինություն անել չէին կարող:

դ) Եկեղեցական կալվածքներ: Այս կարգի հողերը գտնվում էին մահմեդական և քրիստոնյա հոգևորականության ձեռքին: Դրանք պատկանում էին ոչ թե առանձին հոգևորականների, այլ հոգևոր հաստատություններին՝ մզկիթին, եկեղեցուն, վանքին և այլն: Մահմեդական հոգևորականներին պատկանող կալվածքները համարվում էին վակրֆ, այսինքն՝ այն հողային հարկերն ու տուրքերը, որ պետք է ստանային պետությունն ու ֆեոդալը, տրվում էին մահմեդական կրոնական հաստատությանը:

Քրիստոնեական եկեղեցուն պատկանող կալվածքները պետական հարկից, հատկապես եկամտահարկ՝ բահրա վճարելուց ազատված չէին: Միայն առանձին վանքերի, մեծ մասամբ էջմիածնի կաթողիկոսարանին էր հաջողվում երբեմն իր սեփական հողամասերն աղատել տալ հարկից, դարձնել վակրֆ կամ պակասեցնել այն: Չնայած դրան Արևելյան Հայաստանում հայկական վանքերը XV—XVIII դդ. ունեին ընդարձակ կալվածքներ՝ թե՛ որպես մուլքատու գյուղեր և թե՛ որպես սեփական հողամասեր՝ այգի, վարելահող, խոտհարք, բրտատեղի և այլն: Այդպիսին են եղել էջմիածնի, Սանահնի, Հաղպատի, Տաթևի և այլ վանքերը:

զ) Սեփականատիրական կալվածքներ: Արևելյան Հայաստանում հողի մասնավոր սեփականությունը բավականին տարածված

Երևույթ էր: Այդպիսի հողերը գտնվում էին հատկապես վանքերի, խաների, հարուստ վաճառականների և այլոց ձեռքին և կազմում էին ընդարձակ տարածություն գրավող վարելահողեր ու այգիներ:

Երևանի խաներին էր պատկանում քաղաքի շրջակայքում եղած այգիների մի մասը: Էջմիածնի վանքին էին պատկանում Փարաբար և Էջմիածին գյուղերի միջև ընկած ընդարձակ վարելահողերի ու այգիների մեծ մասը:

Երևանի և շրջակա բնակավայրերի առևտրականները Երևանում և մերձակա գավառներում ձեռք էին բերել իրեն սեփականություն խաղողի այգիներ, վարելահողեր, բանջարանոցներ, կառուցել կամ գնել վին ջրաղացներ, իսկ քարձրադիր վայրերում՝ սարքել էին ջրամբարներ՝ գարնան ջրերը հավաքելու և ամռանն օգտագործելու համար:

Այս ամենից բացի, բոլոր տեսակի այգիներն էլ կազմում էին իրենց տերերի սեփականությունը, անկախ այն բանից, թե այգի-տերերը տիրող կամ շահագործող խաղվերի՞ն էին պատկանում, թե դյուղացիներ կամ արհեստավորներ էին: Մասնավոր սեփականություն հանդիսացող հողերը տերերի կողմից սազաու կերպով վաճառվում ու նվիրվում էին յուրաքանչյուր մարդու, ով ցանկանար այն ձեռք բերել:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանի հողատեր դասակարգի, այսինքն՝ ազնվականության ներսում զգալի փոփոխություններ էին կատարվել: Առաջին հերթին բազմազան էր դարձել նրա էթնիկական կազմը: Հայ հոգևորականության և մելիքների կողքին որպես կալվածատերեր կանգնած էին նաև պարսիկ ու ադրբեջանցի խաները, բեկերը և մահմեդական հոգևորականությունը: Բացի այդ, խիստ կերպով խախտված էր ֆեոդալական դասակարգին հատուկ վասալական կախվածությունը: Այն ստացել էր պաշտոնական ենթարկվածության բնույթ, թեև «խան» հորջորջումը ավելի բարձր էր դասվում, քան «բեկ», «աղա» կամ «մելիք» տիտղոսները, բայց սրանց կրողները վասալական կախվածության միջ չէին գտնվում իրարից, եթե իրենց ստանձնած պաշտոններով իրար չէին ենթարկվում: Բացի խաներից մնացածները շունեին իրենց գինվորական ջուկատները, ինչպես նախկինում վասալ ֆեոդալները:

Վ Հողատիրութեան Արևմտյան Արևմտյան Հայաստանում Արևմտյան Հայաստանում, ըստ զուրանի, հողի գերագույն տերը համարվում էր սուլթանը: Սակայն այստեղ ևս գոյություն էն ունեցել հողատիրության տարրեր ձևեր:

Դեռևս Սելիմ II-ի օրոք (1566—1574), XVI դ. երկրորդ կեսին Թուրքիայում տեղի ունեցավ հողային ռեֆորմ, որի համաձայն պետության ենթակա հողերը բաժանվեցին երեք կարգի:

Առաջին կարգի մեջ մտնում էին մահմեդական բնակչությանը և մահմեդական հողերականությանը պատկանող հողերը: Մահմեդական հողերականության հողերը այստեղ էլ համարվում էին վակրֆ: Երկրորդ կարգին էին պատկանում գրավված երկրների հողերը, որոնք տրվում էին նվաճված, այսինքն՝ քրիստոնյա բնակչությանը օգտագործելու, այն պայմանով, որ նրանք կրկնակի հարկ վճարեին կամ օսմանյան պետությանը, կամ այն մարդուն, որին այդ հողերը տրամադրել էր պետությունը: Երրորդ կարգի, այսինքն՝ պետության տրամադրության տակ եղած հողերը բաժանված էին մի քանի տեսակ կալվածքների, որոնցից ստացված եկամուտը՝ ա) գնում էր սուլթանի անձնական գանձարանը, բ) տրվում էր սուլթանի ընտանիքի անդամներին (մորը և այլն), գ) մտնում էր պետության գանձարանը և գ) կալվածքներ, որոնք պետության կողմից տրվում էին զինվորականներին ու պաշտոնյաներին:

Պաշտոնյաներին և զինվորականներին տրված հողերը սկզբնական շրջանում պայմանական բնույթ ունեին, բայց հետագայում, XVII—XVIII դդ. այդ սիստեմը փոխվեց և այդպիսի հողերի տիրակալությունը ժառանգական ու մշտական բնույթ ընդունեց: Օսմանյան պետությունը Հայաստանում իր գիրքերը ամրապնդելու, հայկական ազատագրական շարժումներն ու պայքարը ճնշելու նպատակով Հյուսիսային Միջագետքից մեծ քվով քրդական ցեղեր տեղափոխեց Հայաստանի կենտրոնական նահանգները և նրանց տրամադրության տակ գրեց ընդարձակ կալվածքներ: Այդ ձևով թուրք փաշաների ու բեկերի կողքին Արևմտյան Հայաստանում որպես շահագործողներ հանդես ելան նաև քուրդ ազնվականները:

Արևմտյան Հայաստանում հայկական ֆեոդալական տարրերը ավելի թույլ էին, քան Արևելյան Հայաստանում: Այնտեղ հայ աշխարհիկ ֆեոդալները համարյա թե անհետացել էին: Որպես կալվածատերեր Արևմտյան Հայաստանում հանդես էին գալիս նաև հայ հողերականները, վանքերը: XVII—XVIII դարերում խոշոր

կալվածատեր վանքերի թվին էին պատկանում Վարազա, Նարեկա, Մշո սուրբ Կարապետի և ուրիշ վանքեր: Վանքերը և ձկնղեցիները, շնաբաժ հանգիստանում էին այդ հողերի սեփականատերեր, բայց, որպես նվաճված ժողովրդին պատկանող կրոնական հաստատություններ, ստիպված էին զանազան հարկեր վճարել սուլթանին: ✓

Գյուղացիության վիճակը

Խումբը: Նա XVII—XVIII դդ. Հայաստանում բազմատարր էր և՛ իր ազգային կազմով, և՛ իրավական գրուծյամբ ու տնտեսական վիճակով:

Ասիական այդ բոլորով հանդերձ թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Պարսկաստանում, առհասարակ, տարբերություն էր դրվում նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների և նվաճող մահմեդական ժողովուրդների միջև: Առանձնապես զգալի էր տարբերությունը քրիստոնյա և մահմեդական գյուղացիության միջև՝ հատկապես հարկատվության և անձնական իրավունքի տեսակետներից:

Արևելյան Հայաստանում գյուղացիությունը նախ բաժանված էր երկու խմբի: Խմբերից մեկը կոչվում էր ռաճաք, մյուսը՝ ռաշքար: Ռահաթ համարվում էին այն գյուղացիները, որոնք ունեին իրենց հողաբաժինը և աշխատանքային գործիքները, այլ կերպ ասած՝ իրենց տնտեսությունը: Ռաշքար կոչվում էին այն գյուղացիները, որոնք չունեին հողաբաժին, աշխատանքային գործիքներ, բանող անասուն և նույնիսկ տուն:

Ռաշքարները, շունենալով տնտեսություն և նույնիսկ ապրելու տեղ, զանազան պայմաններով աշխատում էին կալվածատերերի հողերի վրա: Հողատերերը ռաշքարին տալիս էին հողակտոր, գործիքներ և թրոշ դեպքերում նույնիսկ բանող անասուն, ապրելու տեղ՝ պայմանով, որ ռաշքարը մշակի հողամասը և ստացած բերքը բաժանի իր հետ, իհարկե, նախօրոք բերքից դուրս գալով գործիքների, բանող անասունի վարձը և, եթե սերմացու էր տրվել, սերմացուն:

Ռահաթը նույնպես ուներ իր ստորաբաժանումները: Ռահաթների մի մասը մուլքատու գյուղացիներ էին, որոնք, բացի պետական հողային հարկից, մուլքատիրոջը վճարում էին նաև ռենտա, այսինքն՝ մուլք: Ռահաթների մյուս խումբը ազատ գյուղացիների խումբն էր, որն ուներ իր սեփական հողամասերը, տնտեսությունը և վճարում էր պետական հողային հարկ: Ռահաթների շարքին էին

դասվում նաև վաշկատուն ցեղերը, որոնք անասուններով տուրք էին տալիս այն խանին կամ բեկին, որին պատկանող արոտատեղերը օգտագործում էին:

Խանություններում գյուղացիները անձնապես ազատ էին, իրավունք ունեին մի տեղից գնալ և բնակութուն հաստատել մի ուրիշ տեղ, այլ կերպ ասած՝ ճորտացված չէին: Սակայն երբեմն առանձին ֆեոդալներ փորձում էին արգելակել գյուղացիների ազատ տեղաշարժը կամ հեռացած գյուղացուն ետ բերել: Օրինակ, XVIII դ. երկրորդ կեսին էջմիածնի վանքին պատկանած Մուղնի գյուղից երկու ընտանիք թողնում և գնում են Լոռի: էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին տեղի կառավարչից պահանջում է, որ այդ ընտանիքները ետ վերադարձնի:

Այլ էր գյուղացիների իրավական վիճակը Լոռիում, Սյունիքի և Արցախի մելիքություններում: Այս վայրերում գյուղացիության զգալի մասը ճորտացված էր՝ ճորտական հին հարաբերությունները որոշ շափով իրենց ուժը պահպանել էին: Գյուղացիները, բացի տուրքեր և հարկեր վճարելուց, անձնապես ենթակա էին ֆեոդալներին:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղացիության դրությունն առավել ծանր էր, քան Արևելյան Հայաստանում: Թեև Թուրքիայում ևս գյուղացու ճորտացումն օրենքով նախատեսված չէր, բայց այնտեղ գյուղացին կիսաստրկական վիճակում էր գտնվում: Հայ գյուղացին այնտեղ փաստորեն զրկված էր անձնական ազատությանից, համարվում էր կալվածատիրոջ գերին և նրա համար, բացի ոննուս վճարելուց, կատարում էր բազմաթիվ պարտավորություններ: Թուրք ու քուրդ կալվածատերերը հաճախ նրան առուծախի առարկա էին դարձնում կամ ստիպում ամիսներով ձրիաբար աշխատել իրենց համար:

Գյուղական համայնքը և հողաբաժանությունը

Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերում XVII—XVIII դդ. ևս գյուղական համայնքը պահպանել էր իր գոյությունը, որը գյուղական բնակչության ձեռքին մի միջոց էր կարգավորելու գյուղի ներքին գործերը, գյուղացիներին պաշտպանելու կալվածատերերի կամայականութուններից, պաշտոնյաների ոտնձգություններից և զանազան պատահարներից:

Գյուղական համայնքն ունի իր ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցում էին ընտանիքների ղլխավորները կամ, ինչպես ներառեց անվանում էին, տանուտերերը: Այդ ժողովներում նրանք քննարկում և որոշում էին գյուղի ընդհանուր արոտատեղերի և ջրի

օգտագործման կարգը. հողաբաժանութեան հարցերը. ընարում գյուղապետեր, երբեմն լսում նրանց շարժունեության մասին և ամբողջ գյուղին չ՛կերարհրող այլ հարցեր: Գյուղական համայնքների գործունեությունն ավելի լայն շարժումով էր պրսևորվում Արևելիցյան Հայաստանում:

Արևելյան Հայաստանում հաճախ էր գյուղերում տեղի ունենում հողաբաժանություն: Դա անհրաժեշտություն է եղծէր որովհետև վարելահողերը չէին հանդիսանում աստիճին գյուղական ընտանիքների սեփականությունը և, բացի դրանից, տարիներով ընթացքում գյուղական ընտանիքների անդամների թիվը փոփոխվում էր. սլասահում էր, որ փոքր ընտանիքն ասենում էր ավելի մեծ, իսկ մեծը՝ ավելի փոքր տարածությունը վարելահող:

Հողաբաժանումը համայնքի ներսում տեղի էր ունենում հետևյալ սկզբունքով: Որպես միավոր ընդունում էին 16 շնչից բաղկացած ընտանիքը, որը կոչվում էր համվա: Այնուհետև հաշվում էին, թե քանի՞ այգալիսի միավոր կա գյուղում, գյուղի ունեցած վարելահողերը վեր էին ասում այդքան միավորի և բաժանում գյուղի ծխերի վրա՝ ելնելով նրանց ունեցած շնչերի թվից: Եթե ընտանիքը բաղկացած էր 16 շնչից, ստանում էր մի լրիվ համփա հողաբաժին, 14 շնչից՝ երեք քառորդ և մեկ ութերորդ, 12 շնչից՝ երեք քառորդ, 10 շնչից՝ կես և մեկ ութերորդ, 8 շնչից՝ կես, 6 շնչից մեկ քառորդ և մեկ ութերորդ, 4 շնչից՝ քառորդ, 2 շնչից՝ մեկ ութերորդ համփա: Եթե ընտանիքի շնչերի թիվը կենտ էր, ասենք՝ 9 շունչ էր, ապա այդ ընտանիքը ստանում էր կես համփա և մի այլ ընտանիքի հետ միասին, որի շնչերի թիվը նույնպես կենտ էր, ևս մեկ ութերորդ համփա հողաբաժին:

Մեկ շնչից բաղկացած ծուխը միշտ ստանում էր մեկ ութերորդ համփա: Այս դեպքում գյուղական համայնքը դիջում էր նրան և օժանդակում այդ ծխին ոտքի կանգնելու:

Հարկերն ու տուրքերը

Հայաստանում ամբողջ բնակչությունը հարկատու էր: Հայերը համարվում էին նվաճված ժողովուրդ՝ ռայա կամ զիւմլի, այսինքն՝ գերի, հպատակ, հարկատու, ծառա: Բացի այն հարկերից, որ ռայան տալիս էր պետությանը, նրա աշխատավորական խավերը, հատկապես գյուղացիները, մահմեդական աշխատավորության հետ միասին, կալվածատերերին վճարում էին նաև օնետա և նրանց համար կատարում գանազան պարտավորություններ:

XVII—XVIII դարերում թուրքական և պարսկական պետություններում կայուն հարկային սխտեմ համարյա թե չի եղել:

Սահմանված մի քանի ընդհանուր հարկերից բացի, տեղական իշխանությունների իրավասությունն էր թողնված ժողովրդից լրացուցիչ հարկեր ու տուրքեր հավաքելու գործը: Այդ բխում էր փաշայություններում և խանություններում պաշտոնյաներ նշանակելու սխտեմից: Խանը, փաշան և այլ պաշտոնյաներ իրենց պաշտոններն ստանձնելիս պետական դանձարան էին մոծում իրենց տնօրինությանը հանձնված շրջանի տարեկան հարկը և իրավունք ստանում բնակչությունից գանձելու մոծված գումարը:

Դրա հետևանքով տարբեր խանություններում և փաշայություններում միատեսակ հարկերի հետ միասին եղել են նաև տարբեր հարկեր ու տուրքեր և, նույնիսկ, միևնույն տեսակի հարկի համար տարբեր չափեր: Այդ բոլորով հանդերձ, հավաքվել են հետևյալ հիմնական հարկերը.

ա) Կլխահարկ, որը Արևելյան Հայաստանում կոչվել է բաշփուլի, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ ջիզիե, արևու մասում էլ նրվաճված ժողովրդից դանձվում էր դրամով՝ սկսած շափահասություն հասած տղամարդուց մինչև զառամյալ ծերունին: Նախիջևանի խանությունում հայերը տարեկան վճարում էին մարդագլուխ 4 ուրբի:

բ) Հողային կամ եկամտային հարկը Արևմտյան Հայաստանում անվանվում էր աշար, որը տարբեր ժամանակներում ու տարբեր փաշայություններում ունեցել է տարբեր չափ՝ սկսած տարեկան բերքի մեկ տասներորդից մինչև մեկ հինգերորդ մասը և ավելին: Արևելյան Հայաստանում այն կոչվել է բահրա և կազմել է տարեկան բերքի մեկ հինգերորդ մասը: Երկու մասերում էլ այս հողային հարկը պետությանը վճարվել է բնամթերքով: Արևելյան Հայաստանի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին վկայում է, որ ռուսիս սովորութիւն է երկրիս, որք ի յամենայն գեօղօրայս զոր ինչ սերմանեն՝ ի հնգէն մէկ՝ զհնգորդ տան յարքունիս, որ բահրա ասի, և ի տասէն մէկ՝ զտասներդ տան մէքատեսան՝ որ մուլք ասի»:

գ) Ահտսնահարկը հավարվել է զանազան ձևով, առանձին տեղերում գանձվել է փողով, իսկ այլ վայրերում՝ անասուններով: Հարկի չափը նույնպես տարբեր տեղերում տարբեր է եղել. օրինակ Երևանի խանը անասնապահ ցեղերից հավաքում էր յուրաքանչյուր 100 ոչխարից մեկը, իսկ Նախիջևանի խանությունում հավաքվում էր դրամով՝ յուրաքանչյուր մեկ գոմեշից 1 ուրբի 50 կոպեկ, կովից՝ 1 ուրբի 20 կոպեկ, բռնակիր ձիուց և ջորուց՝ 3 ուրբի 60 կոպեկ, մեկ ոչխարից՝ 20 կոպեկ և այլն: Անասնահարկը Արևելյան Հայաստանում կոչվել է մալ֊փուլի. իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ զպշուր կամ կավշու:

դ) Հողային ռեևտան վճարվում էր պետութանը այն դեպքում, երբ պետութունն էր հանդես գալիս որպես հողի փաստական տեր: Մնացած բոլոր դեպքերում վճարվում էր առանձին մարդկանց՝ կալվածքի փաստական տնօրինողին: Հողային ռեևտան Արևելյան Հայաստանում անվանվել է մուլԷ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ խարաշ և ներկու մասերում էլ կազմել է տարեկան բերքի մեկ տասնորոդ մասը:

ե) Կոռ ու բեգաբը ձրի սարտադիր աշխատանք էր, ծանրագույն պարտականութուններից մեկը, որ կատարում էին Հայաստանի երկու մասերի աշխատավորները թե՛ պետութան, թե՛ կալվածատերերի համար: Կոռ ու բեգաբի շափը կայուն կերպով սահմանված չէր, և տեղական իշխանութուններն ու կալվածատերերը, շարաշահելով իրենց իրավունքները, ստիպում էին մարդկանց երկար ժամանակով կտրվել սեփական տնտեսութունից և ձրիաբար աշխատել իրենց համար:

է) Նկամտային հարկը և մաքսը վճարում էին քաղաքի բնակիչները՝ արհեստավորներն ու առևտրականները, իրենց եկամտի մոտավորապես 20 տոկոսի շափով: Այդպիսի շափ էր սահմանված, օրինակ՝ Նախիջևանի խանութունում:

Բացի հիշատակված հարկերից ու տուրքերից, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի բնակչութանը հարկադրում էին կատարել նաև բազմաթիվ այլ վճարումներ: Օրինակ՝ Արևելյան Հայաստանում սահմանված էր առանձին տնահարկ, սր կոչվում էր էլ-վլուլի, օջախի հարկ՝ արաշ-վուլի, հատուկ հարկ՝ ստիկանութանն ու հարկահավաքների պահելու և վարձատրելու համար, որ կոչվել է ղուլլուլ փուլի, մի քանի խանութուններում՝ նաև հավատքի հարկ, որը գանձվում էր հայերից, և այլն: Որպես կանոն հարկերի շափը չէր սահմանվում, այլ թողնվում էր տեղական իշխանութունների հայեցողութանը:

Գյուղերում հարկերի հավաքման կարգն անտանելի էր: Բերքահավաքի ժամանակ հարկահավաքները գնում էին գյուղերը և, ամիսներով մնալով այնտեղ, սպրում էին գյուղացիների հաշվին, ձղձղում էին հարկերի և տուրքերի հավաքումը, շատ դեպքերում պատճառ դառնալով բերքի կորուստի, որովհետև առանց երանց թուլջտվութան չէր կարելի հնձել արտը կամ կալսած հացահատիկը տնօրինել:

Այդ բոլորը շատ ծանր էր անդրադառնում գյուղացիութան վրա: Գյուղացին շարունակում էր վարել աղքատիկ կյանք, խոր

թշնամանք տածելով դեպի նվաճողներն ու տիրապետողները և նրանց հաստատած կարգերը:

Ժողովրդական հուզումները

Կալվածատերերի և պետական պաշտոնյաների կամայականութուններն ու բռնությունները, ինչպես և տնտեսական կեղեքումը հաճախ պրոտոմ էին աշխատավոր բնակչությանն ըմբոստանալու շահագործողների դիմ: XVII—XVIII դդ. էլ այդ պայքարը դրսևորվել է տարբեր ձևերով՝ սկսած սովորական գժգոհություններից և կրոնական բնույթի շարժումներից մինչև գինված ընդվզումները:

Էջմիածնի վանքը XVIII դ. իր կալվածքների ընդարձակման ժամանակ հաճախ է հանդիպել գյուղացիների դիմադրությանը: Օրինակ՝ վանքը Արագածի լանջերից դեպի Շիրակ հոսող գետակներից մեկի ընթացքը փոխում է, շրջելով դեպի Քասախ գետը և յուրացնում Քասախ գետի ջրի կեսը, մի շարք գյուղերի զրկելով այդ ջրից օգտվելու հնարավորությունից: Գյուղացիները ըմբոստանում են դրա դեմ և մի քանի տասնամյակ շարունակ պայքարի մեջ մտնում վանքի հետ: Այդ պայքարի ընթացքում գյուղացիները հաճախ են քանդել վանքի առուն, տիրացել ջրին, բայց վերջ ի վերջո հողերրականությանը հաջողվել է ընկճել գյուղացիների գիմադրությունը և Երևանի խանի օգնությամբ ճնշել նրանց ընդվզումները:

Ավելի սուր բնույթ է ստացել Օշական գյուղի մոտ եղած հողերի համար մղված պայքարը էջմիածնի վանքի և «մուղանցի» կոչված աղբեջանական գյուղացիների միջև: Նրանք հարձակվել են էջմիածնի աթոռակալ խամսեցի Հակոբ հայկոպոսի վրա, որը դնացել էր Օշական՝ մուղանցիներից հողերը ետ վերցնելու, և սայանիլ նրան:

Պայքար է մղվել նաև էջմիածնի բնակչության և վանքի միջև Վերջինս գյուղի հողերի զգալի մասը յուրացրել էր դեռևս նախորդ դարերում: 1725 թ. էջմիածնեցիներն ըմբոստանում են վանքի դեմ և փորձում հողի մի մասը ետ վերցնել նրանից, սակայն օսմանյան փաշան, որ այդ ժամանակ իշխում էր Երևանում, օգնում է վանքին և զսպում գյուղացիների ընդվզումը:

Ինչպես երևում է հետագա դեպքերից, վանքի և էջմիածնեցիների միջև պայքարը թեև խուլ բնույթ է կրել, բայց հրկարատև է եղել, և վանքը, երկյուղ կրելով գյուղացիների ելույթներից, Սիմեոն հրեանցու ժամանակ, XVIII դ. երրորդ քառորդին քանդել է տալիս գյուղը, որ կպած էր վանքին, և, Սիմեոն կաթողիկոսի ասելով թիրք հրացանի միով ձղման շափ» հեռացնում վանքից, որովհետև գյու-

դացիներին Երևանը և վտանգը ևս ծնանէին սրբոյ աթոռոյս», այսինքն՝ վանքին:

Ավելի բնորոշ է Նախիջևանի խանութչունում տեղի ունեցած դուռըացիների ապստամբութիւնը: XVIII դ. 40-ական թթ. Նախիջևանի հայկական մի քանի գյուղեր ապստամբում են Մահմուդ-ղուլի խանի դեմ: Գյուղացիները համախմբվում են, զինվում և կենտրոնանում Աստապատ հայկական գյուղում: Խանի զորքերը հարձակվում են Աստապատի վրա, բայց պարտվում են, որից հետո խանը ստիպված է լինում հեռանալ Նախիջևանից:

Փախած խանին փոխարինում է մի ուրիշը՝ Հեյդար-ղուլի խանը, որը դատաստան է տեսնում հայ գյուղացիների ղեկավարների հետ և ուժեղացնում հարածանքը ժողովրդի նկատմամբ: 1750 թ. գյուղացիները նորից զենքի են դիմում և չովհաննես Խանդամիրջանի գլխավորութիւնով ամրանում Շահկերտ գյուղում և զինում 500 քաջակորով մարդկանց:

Շահկերտցիների մեջ կային շատ պղնձագործ արհեստավորներ, որոնք ապստամբների համար նույնիսկ թնդանոթներ պատրաստեցին: Խանը իմանալով այդ բոլորի մասին, չհանդգնեց անմիջապես հարձակման անցնել և Քավրիզից զորք խնդրեց: Շուտով Հեյդար-ղուլի խանին օգնութչան եկան ևս երեք խան՝ իրենց ջոկատներով: Սկսվեց հարձակումը, բայց ապստամբները հաջողութիւնով պաշտպանվում էին և ծանր հարվածներ հասցնում թշնամուն: Հեյդար-ղուլի խանն ու մյուսները ստիպված եղան դադարեցնել ռազմական դարձոթութիւնները և դիմել քանակցութիւնների՝ ապստամբներին համոզելու և զինաթափ անելու նպատակով:

Սկզբում չովհաննես Խանդամիրջանն ու մյուս ղեկավարները չհամաձայնեցին, բայց հետո, երբ ապստամբների շարքերում տատանումներ առաջացան, ստիպված եղան դադարեցնել դիմադրութիւնը՝ պայմանով, որ խանը ապստամբների պարագլուխներին, հատկապէս Խանդամիրջանին, չհետասուղի և դադարեցնել իր հարձանքներն ու կեղեքումները:

Այսպես է վերջանում Նախիջևանի շրջանի գյուղացիութչան ըմբոստացումը, որ արտահայտում էր ժողովրդի ցասումը կալվածատեր խաների կեղեքումների, ինչպես և նվաճողների բիրտ կամալականութիւնների դեմ:

Աշխատավորական խավերի ընդլղումներ են տեղի ունեցել նաև Արևմտյան Հայաստանում: Վան քաղաքի գլխավորներից մեկը՝ ռես Թոխմախ Միրաքը թուրք փաշաներից հալ չէր մնում ժողովրդին կեղեքելու գործում: Նրան պատժելու համար 1702 թ. հավաք-

վում է շուրջ 500 մարդ և գրոհում նրա տան վրա: Թոխամախ Միրա-
քը փախչում ու թաքնվում է, բայց գտնում են, ոտներից կապած
այնքան են բարդ տալիս, մինչև որ մեռնում է: Ժողովրդական մաս-
սաների այդ ընդվզման դեմ դուրս է գալիս փաշան, գոսյում այն և
մեծ տուգանք վերցնում բնակչությանից: Վերոհիշյալ դեպքերը վը-
կայում են աշխատավոր ժողովրդի մղած պայքարի մասին:

Յ. ՀԱՏԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ XVII—XVIII դԱՐԵՐՈՒՄ

Գյուղատնտեսու- թյունը

Թուրքմենական ցեղերի անընդհատ ասպա-
տակութունները XV դ. և այսպ թուրք-ուրարս-
կական պատերազմները XVI դ. ու XVII դ.
առաջին տասնամյակներում ծայր աստիճան քայքայեցին Հայաս-
տանի գյուղատնտեսութունը:

Այդպիսի սլայմաններում գյուղատնտեսության և ոչ մի բնա-
դավառ առաջընթաց քայլ չարեց: Դրությունը փոխվեց 1639 թ. հաշ-
տությունից հետո, երբ Հայաստանում համեմատաբար երկարատև
խաղաղություն հաստատվեց:

Արևելյան Հայաստանում դեռևս XVII դ. առաջին քառորդում
սկսեցին հոգ տանել դյուղատնտեսության վերականգնման մասին:
Երևանի Ամիրգունար խանը, ինչպես պատմում է Զաքարիա սարկա-
վազ Քանաքեռցին, արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Ալաշ-
կերտի, Վասպուրականի ու Մշու շրջանները և այդ վայրերից հազա-
րավոր հայ ընտանիքներ բերում ու բնակեցնում Արարատյան դաշ-
տում:

Արևելյան Հայաստանից տեղահանված և Պարսկաստան քշված
հայերից շատերը որոշ ժամանակից հետո կարողացան վերագառ-
նալ հայրենիք: Այդպիսով, երկրի տնտեսության վերականգնման և
հետագա զարգացման համար արդեն զգալի քանակությամբ արտա-
դրող ուժ կար:

Նույն պատմադիրը վկայում է, որ Երևանի խանությունում այ-
գիներ տնկեցին, առունհր փորեցին և նույնիսկ տնտեսութունը բա-
րեկարգելու նպատակով տեղ-տեղ թեթևացրին հարկերը: Իրա հե-
տևանքը եղավ այն, որ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում,
Զանգեզուրում և Լոռիում գյուղատնտեսությունը դուրս եկավ անկ-
ման վիճակից:

Նույնպիսի փոփոխություններ են տեղի ունենում նաև անաս-
նապահության բնագավառում: Եթե նախորդ դարերում պատե-
րազմների և երկրում ծագած սովի հետևանքով անասունները ոչըն-

չացվում էին և պակասում էր նրանց գլխաքանակը, ապա սկսած XVII դ. երրորդ քառորդից անասնապահութիւնը ևս որոշ լափով վերակենդանացավ:

XVIII դարում Արևելյան Հայաստանում կալվածատերերից ոմանք սկսեցին գրադվել գյուղատնտեսութեամբ: Նրանք իրենց հողերում ստեղծեցին բամբակի ու բրնձի դաշտեր և խաղողի ընդարձակ այգիներ:

Երևանի խանը իր տրամադրութեան տակ ուներ մեծ քանակութեամբ հողամասեր: Այդ հողամասերում նա մշակել էր տալիս հատկապես բամբակ, մասամբ՝ բրնձ և նրանց վաճառքից մեծ եկամուտներ էր ստանում:

Բամբակի, բրնձի դաշտեր, խաղողի ընդարձակ այգիներ ուներ նաև էջմիածնի վանքը: Եղած տեղեկութունների համաձայն, այդ վանքը XVIII դ. ունեցել է շուրջ 5—6 հարյուր հեկտար վարելահող և դրանից փոքր-ինչ ավելի՝ խաղողի այգիներ:

Ֆեոդալ-կալվածատերերից բացի, գյուղատնտեսութեամբ են սկսում զբաղվել նաև խոշոր առևտրականները՝ խոշաները: Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին պատմում է, որ կարբեցի հարուստ առևտրական Հակոբջանը և նրա որդիները, հատկապես Այվազը, ձեռք են քերում այգիներ, բանջարանոցներ, ջրաղացներ և քաղմաքանակ անասուններ, զբաղվում են գյուղատնտեսութեամբ, առուներ փորում և կառուցում լճակ՝ ջուր ամբարելու համար: Երևանցի փոշա Սեթր և սրա որդիները, քացի մլքատու գյուղերից, նաև ընդարձակ հողամասերի և այգիների տեր են դառնում և զբաղվում գյուղատնտեսութեամբ: Առևտրականներն իրենց միջոցները ներդնում էին գյուղատնտեսութեան մեջ, որովհետև այն եկամտաբեր էր դարձել:

Հայաստանի արևելյան մասում գյուղատնտեսութեան մեջ XVIII դ. լայն տարածում է ստանում վարձու աշխատանքը: Խաները, բեկերը և ֆեոդալական այլ տարրեր իրենց հողերը մշակելիս օգտագործում էին ուսչարհերին, որսիս ազատ ձեռքեր: Նրանք օրավարձով աշխատում էին կալվածատերերի հողերի վրա: Այնուհետև էջմիածնի վանքը, որպիս խոշոր կալվածատեր, իր սեփական հողերը մեծ մասամբ մշակում էր վարձու մշակիչներով: Օրինակ՝ վանքի տնտեսութեան միջ 1740 թ. օրավարձով օգտագործվել է 11336 բանվորական օր, 1769 թ.՝ 21415, իսկ 1779 թ.՝ 20485, այն դեպքում, երբ քացի օրավարձու բանվորներից, վանքի տնտեսութեան մեջ ամեն տարի աշխատել են նաև 70—90 մշտական վարձված մշակիչներ: Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ XVIII դ. Արևել-

յան Հայաստանում, հատկապես վանքապատկան գյուղատնտեսու-
թյան մեջ, մուտք էր գործել տնտեսութուն վարելու առաջավոր
եղանակ, որը նպաստում էր թե՛ գյուղատնտեսության զարդաց-
մանը և թե՛ նրա արտադրանքի ապրանքաճանաչմանը:

Արևմտյան Հայաստանում ևս XVII դ. երկրորդ կեսից ժողովրդի
համար ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ իրադրություն: Ալաշ-
կերտի, Մանազկերտի, Մշո դաշտերում և այլ վայրերում նորից
սկսվեց բամբակի և տիխնիկական այլ կուլտուրաների մշակումը:
Վասպուրականում, Ալաշկերտում, Կաղզվանում, Շիրակում և մի
քանի այլ շրջաններում զարգացան հացահատիկային բույսերի ու
սյսողատու այգիների մշակումը և անասնապահությունը:

Սակայն թուրքական կառավարությունը թույլ չէր տալիս հեր-
կել խոտհարքի տեղերը և այնտեղ հացահատիկ կամ այլ մշակույթ
ցանել, առանց հատուկ թույլտվության իրավունք չէր վերապահ-
վում այգիներ տնկել: Շատ հաճախ մի փաշայությունից մի այլ
փաշայություն և նույնիսկ սանջսիկից-սանջակ գյուղատնտեսական
ալտադրանքներ փոխադրելու դեպքում մաքս էր վերցվում և նման
այլ արգելքներ էին հարուցվում: Այս բոլորը խոչընդոտում էր գյու-
ղատնտեսության զարգացմանը Արևմտյան Հայաստանում:

Արհեստագործու- թյունը

XV—XVI դդ. երկրի քաղաքական աննպաստ
փոփոխությունների արգելակեց նաև արհեստագործու-
թյան զարգացումը: Հայաստանի արհեստա-
վորների մի շարքի մասը երկրից հեռացել էր: Միայն տեղ-տեղ, այն
էլ միայն երկրի հարավ-արևմտյան ծայրամասային մեկ-երկու
քաղաքներում, օրինակ՝ Երզնկայում, արհեստագործությունը մաս-
նակիորեն պահպանվել և շխուժության նշաններ էր ցույց տալիս:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքներում
և մեծ ավաններում նորից կենտրոնացան արհեստով զբաղվող
մարդիկ, նորից հիմնվեցին արհեստավորական թաղամասեր և փո-
ղոցներ: Ի դեպ, հակառակ եկվոր այլ էթնիկական տարրերի՝ թուր-
քերի, քրդերի, ադրբեջանցիների քանակական աճին, Հայաստանում
արհեստագործությունը դարձյալ կենտրոնացված էր հայերի ձեռ-
քին և արհեստավորների բացարձակ մեծամասնությունը կազմում
էին հայերը:

Արհեստագործության մեջ ասպարիզ եկան բազմաթիվ ինքնու-
րույն և մասնագիտացված արհեստներ: Առանձին քաղաքներում՝
Երևանում, Վանում, Բաղեշում, Կարինում և այլուր նյութական բա-
րեքներ արտադրող արհեստների թիվը մի քանի տասնյակի էր հա-
սել: Կատարելագործվեց նաև արհեստագործական արտադրանքի

պատրաստման տեխնիկան: Արհեստավորներն սկսում են մասսայաբար գործադրել այնպիսի միջոցներ և աշխատանքի ձևեր, ասենք, դաշելը, դրոշմելը, ձուլելը, և այլն, որոնք հնարավորություն էին տալիս պատրաստել մեծ քանակությամբ միատեսակ արտադրանք:

XVII—XVIII դդ. Հայաստանում առավել տարածված արհեստագործական ճյուղերն էին.

ա) Մետաղագործությունը: Դա արհեստագործության այն մայր ճյուղերից մեկն էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր մի շարք արհեստներ՝ դաշբնություն, պղնձագործություն, զինագործություն, ոսկերչություն, պայտագործություն, փականագործություն և այլն:

բ) Մանածագործությունը: Արհեստագործության այս ճյուղը նույնպես իր մեջ ընդգրկել է բազմաթիվ արհեստներ, որոնցից ավելի կարևորներն էին շուշահյուսությունը, գորգագործությունը, դերձակուսությունը և այլ արհեստներ: Մանածագործության մեջ բազմատեսակ դարդանկարներով ու գույներով դործվածքներ պատրաստելու համար լայնորեն օգտագործվել է դաշելու մեթոդը: Դործվածքների պատրաստման տեխնիկայի մեջ ևս առաջընթաց է տեղի ունեցել, կատարելագործվել է ջուլհակի դալգահը և այն հարմարեցվել ավելի նուրբ ու ծաղկազարդված գործվածքներ պատրաստելու համար:

Մանածագործության հետ կապված են եղել նաև ներկարարությունը և ասեղնագործությունը, որոնք նույնպես XVII—XVIII դդ. առաջընթաց էին ապրում:

Վերոհիշյալ գլխավոր արհեստագործական ճյուղերին զուգընթաց աշխուժացել և դարգացել էին նաև կաշեգործությունը, կապագործությունը, փայտամշակությունը և դանազան այլ արհեստներ:

Առևտուրը

Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում առևտրական հարաբերությունները թեև տարբեր շափերով, բայց և այնպես զարգացան թե՛ լայնությամբ և թե՛ խորությամբ: Ընդլայնվում է ներքին շուկան, ստպարեզ են գալիս միջնորդ առևտրականներ, որոնք արհեստավորից և գյուղացուց վերցնում են նրանց արտադրանքը և տարբեր վայրերում վաճառքի հանում, աշխուժանում է արտաքին առևտուրը ինչպես ներմուծման, այնպես էլ արտահանման բնագավառում:

XVII դ. Երկրորդ կեսից սկսած ամեն կողմից գեպի Ծրեան են գալիս բազմաթիվ քարավաններ, Լեարատյան դաշտում գնում գյուղատնտեսական զանազան մթերքներ և այլ ապրանքներ: Զաքարիա Քանաքեռցին վկայում է, որ Կարբի գյուղաքաղաքի ամեծատուն և փարթամ է Հակոբջանի ընտանիքը առևտրական կապեր էր հաստատել Գանձակի, Արզաքիլի, Զմյուռնիայի, Պարսկաստանի և Հու-

նաստանի քաղաքների հետ: Աբրահամ Կրետացին պատմում է, որ անձամբ կոնդակով ծանուցել է Կարսի, էրզրումի, Թոխատի, Բաշաղեսի, Վանի և Քաղեչի առևտրականներին և հորդորել նրանց՝ առևտուր անել Անդրկովկասի և Պարսկաստանի հետ, ապա ավելացնում է՝ «ահա սկսան դալ կարտաւանք և վաճառականք՝ թէ մեր ազդէ, թէ յօսմանցուց: Այլև մեծամեծ կարաւանք կան որ մօտ օրերս գալոց են»:

Այդ առևտրական քարավանները դրսից, առանձնապես Եվրոպայից, Հայաստան էին բերում դանազան ապրանքներ և Հայաստանից բաղձատեսակ արհեստագործական արտադրանք ու գյուղատնտեսական մթերքներ դուրս տանում վաճառելու: Ղաքարիս սարկավազ Քանաքեռցին վկայում է, որ «երկիրն Արարատիան պարարտ է և առատ յամենայն իրաց՝ և թեթևապին: Վասնորոյ յամենայն կողմանց գան յԵրևան, և ղենն զոր ինչ կամին, և դառնան ի տեղիս իրեանց: Նոյնպէս Եկին և ի Քուրիզոյ ըզում կարտան, և ղնեցին բրինձ, բամբակ, իւղ, պանիր, ճրագու, ձէթ, կաշի, մորթի և այլն զոր ինչ կամեցան՝ առին»:

Երևանի խոնք մեծ քանակութեամբ բամբակ, բրինձ և ուրիշ մթերքներ էր վաճառքի հանում: Խանից ետ շէր մնում էջմիածնի վանքը: Այն ևս գյուղատնտեսական արտադրանքի առևտուր էր անում Կարսի, Բաշաղեսի և Արևմտյան Հայաստանի այլ փաշայութեաների հետ: Վաճառահանված արտադրանքի մեջ մեծ տեղ էին բռնում բամբակը, բրինձը, ցորենը, դինին և այլն, իսկ Վանից, Բաշաղեսից և ուրիշ տեղերից բերում էին բուրգ, յուղ և անասուններ:

Գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքին մասնակցում էին նաև գյուղացիները: Ղաքարիս սարկավազի վկայութեամբ Քանաքեռ գյուղը միայն տանուտերի միջոցով երեք տարում 340 թումանի առևտուր էր արել: XVIIII դարի գնբրով այդ քաղաքով կարելի էր գնել 3400 սոմար շորերն կամ ավելի քան 11300 փութ ցորենի այլուր:

Այս ամենը, անտարակույս, նպաստում էր Հայաստանի արտադրողական ուժերի աշխուժացմանը և երկրի տնտեսական կյանքի առաջընթացին: Սակայն տիրող հետադիմական ֆեոդալական կարգերը, որ իստագույն կերպով պաշտպանվում էին թուրքական և պարսկական պետութեաների կողմից, և վերջինների հատուտապես հետամնաց քաղաքական ու վարչական սիստեմը մեծապես չափով արգելակում էին Հայաստանի տնտեսական կյանքի նորմալ զարգացումը:

Քաղաքներն ու քաղաքային դասը

Նախորդ դարերի պատմությունը ցույց տվեց, որ մոնղոլական ախրապետության ժամանակաշրջանից սկսած Հայաստանի քաղաքներն սկսում են քայքայվել և XV—XVI դդ. կորցնում իրենց դերն ու նըշանակությունը հրկրի տնտեսական կյանքում: Սակայն XVII դ. կեսից սկսած արհեստագործության և առևտրի աշխուժացման շընորհիվ քաղաքները՝ Երզնկան, Բիթլիսը, Կարինը, Վանը, Կարսը և Նախիջևանը նորից դառնում են արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ: Բիթլիսն ու Երզնկան դարձան մանածագործության, իսկ Վանը և Կարինը՝ մետաղամշակման, հատկապես ոսկերչության կենտրոններ: Այդ քաղաքներով էին անցնում արևելքից արևմտք երթևեկող բազմաթիվ առևտրական քարավաններ:

XVII—XVIII դդ. քաղաքային աշխույժ կյանք ապրեց Երևանը: Այստեղ դարգազան և՛ արհեստագործությունը, և՛ առևտուրը: Երեվանում գործում էին մի քանի տասնյակ արհեստներ, որոնցից առանձնապես արդյունաբերական նշանակություն ունեին կաշեգործությունը, շուկակությունը, հյուանությունը, դերձակությունը, զինադործությունը, սղնձագործությունը և այլն: Երևանի կաշեգործները կարող էին պատրաստել տարեկան ավելի քան 30000 մեծ և փոքր կաշի, ապակեգործները՝ օրական շուրջ 200 ասպակյա ամանեղեն: Երևանը դարձել էր նաև տարանցիկ առևտրի կենտրոններից մեկը:

Արևելյան Հայաստանում, Երևանից բացի, առևտրի և արհեստագործության մեջ աչքի ընկնող դեր էին խաղում այնպիսի քաղաքներ ու ավաններ, ինչպիսիք էին Նախիջևանը, Կյուվրին, Կարբին, Աղուիսը, Օրդուբադը և այլն:

XVII—XVIII դդ. քաղաքային բնակչությունն իր սոցիալական կազմով խայտաբղետ էր, սակայն նրա հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները: Այս երկու խավից հետո քաղաքի բնակչության մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև սեվագործ բանվորներն ու այգեպանները կամ այգեդործները: Վերջիններս փաստորեն մասնագիտացած զբաղմունքի տեր մարդիկ էին ու վիճակագրական փաստաթղթերում համարվում էին արհեստավորներ: Քաղաքներում ապրում էին նաև կալվածատիրական տարրեր ու հողատրտականներ:

Այդ մասնակի երևույթ չէր: Դա վկայում է Հայաստանում XVII—XVIII դդ. առաջացած մի նոր խավի՝ քաղաքային դասի, կամ ինչպես Արևմուտքում էին անվանում, երրորդ դասի ձևավորման մասին:

Համաքարտություն- ներ կամ եղբայրու- թյուններ

Քաղաքային դասը վերահիշյալ դարերում ըս-
տեղծել էր նաև իր կազմակերպությունները՝
համաքարտությունները կամ եղբայրություննե-
րը: Այդ կազմակերպությունների նպատակն
էր՝ պաշտպանել իրենց անդամներին մրցակցութունից և օգնել
ներանց դժբախտ դեպքերում: Արևմտյան Հայաստանում նրանք կոչ-
վել են էսնաֆություններ, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ համբարու-
թյուններ: Այդպիսի կազմակերպություններ հղել են Կարինում,
Քաղեչում, Վանում, Նրևանում, Նախիջևանում և այլ քաղաքներում:

Յուրաքանչյուր առանձին արհեստով զբաղվող արհեստավոր-
ները միանում էին մեկ ընկերության մեջ և կազմակերպում իրենց
համաքարտությունը: Կային քաղաքներ, օրինակ՝ Կարինում (էրզրում),
որտեղ բոլոր համաքարտությունները միավորվել և ստեղծել էին իրենց
համաքաղաքային ընկերությունը կամ ընդհանուր վարչությունը:
Կարինի էսնաֆությունները հասել էին այն բանին, որ «խոհական
արհեստավորները», ինչպես ասված էր Կարինի դարբինների համ-
քարտության կանոնադրության մեջ, քաղաքի «իշխան աղայի» հետ
մշակեն քաղաքի ներքին կյանքին վերաբերող կանոններ: Նրանք
ձեռք էին բերել անհնազանդ արհեստավորին կամ առևտրականին
պատժելու, տուգանելու, նույնիսկ խանութը կամ արհեստանոցը
ձեռքից առնելու իրավունք: Նրանք իրենց վրա էին վերցնում համ-
քարտության անդամներից հարկեր հավաքելու և սպիտական դանձա-
րան մուծելու պարտավորությունը, ազատելով բնակչությանը թուր-
քական հարկահանների կամայականություններից և կեղեքումներից:

Համաքարտությունների ներքին կյանքում տիրապետում էին որոշ
դեմոկրատական սկզբունքներ. նրանց անդամները իրավահավա-
սար էին և մասնակցում էին ընկերությանը վերաբերող հարցերի
քննարկմանն ու լուծմանը: Դրա հետ միասին նրանք պարտավոր
էին ենթարկվել համաքարտության որոշումներին և սրբություն մթ
պահպանել նրա ներքին կարգն ու կանոնը:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԻՋԲՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ**

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ XI—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Առաջին հայ գաղ-
թավայրերը**

Հայ բնակչության արտագաղթը հայրենիքից դեպի օտար երկրներ սկսվել է սելջուկյան արշավանքներից կամ մոնղոլական տիրապետությունից ավելի վաղ: Դեռևս VI դ. սկսած Բյուզանդական կայսրությունը հայերին տեղահանել է իրենց հայրենիքից և բնակեցրել կայսրության հեռավոր վայրերում: IX դ. երբ Վասիլ (Բարսեղ) I կայսեր զորքերը Փոքր Հայքում և Մեծ Հայքի արևմտյան գավառներում ճնշեցին պավլիկյան շարժումը, հազարավոր հայերի բռնություններ տեղահան արեցին և բնակեցրին կայսրության հյուսիս-արևմտյան առհմանագլխին, հատկապես Մակեդոնիայում: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած Բալկանյան երկրներում՝ Բուլղարիայում, Հունաստանում և Ռումինիայում սկսեցին հիմնվել հայկական գաղթավայրեր:

X—XI դդ. ինչպես և հետագայում, Հայաստանից բնակչությունը մեծ դանդաղեցրելով տեղափոխվում է Փոքր Ասիայի արևելյան և Ասորիքի հյուսիսային նահանգները ու այդ վայրերում հիմնում հայկական բազմամարդ գաղութներ:

XI դ. սելջուկների կողմից Անի քաղաքի գրավումից և կողուպտումից հետո քաղաքի և նրա շրջակայքի բնակչության մի մասը հեռացավ հայրենի երկրից: Անեցիների հետ նաև այլ վայրերից շատ հայեր գնացին և հաստատվեցին Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին:

Հետագայում, երբ մոնղոլները տիրեցին Հայաստանին, Անիից շուրջ 40000 գաղթականներ շարժվեցին դեպի Ասորախան և Սաթայ քաղաքները: XIII դ. երկրորդ կեսին այդ վայրերի հայկական

գաղութներն ավելի բազմամարդ դարձան և իրենց ձեռքը վերցրին առևտուրն ու արհեստագործությունը: Հին ժամանակներից սկսած, առավելապես XI դ. հայկական գաղթավայրերը են հիմնվում Վրաստանում և Լեհդրկովկասի այլ վայրերում:

Ղրիմի հայկական գաղթավայրերը

Հայկական խոշորագույն գաղթավայրերից մեկը եղել է Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևելյան ծովափնյա շրջանը: Սղած տեղեկությունները վկայում են, որ XI դ. վերջերից և XII դ. սկզբներից հայերն սկսել են բնակություն հաստատել Ղրիմի առանձին շրջաններում: Հայերի գաղթը դեպի Ղրիմ ավելի է մեծանում XIV դ.: Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին բնակված հայերը 1299 թ. պատվիրակություն են ուղարկում Զենովա՝ Ղրիմ տեղափոխվելու թույլտրվություն ստանալու համար: Զենովայի կառավարությունը բավարարում է պատվիրակության խնդրանքը:

Մի քանի տասնյակ հազար հայեր 1330 թ. դուրս են գալիս Սարայ-Բերկեից ու Լեստրախանից և ղենքով իրենց համար ճանապարհ բացում դեպի Ղրիմ, որտեղ վաղ ժամանակներից բնակվում էին բազմահազար հայեր: Հայերը հիմնել էին մի շարք գյուղեր, ավաններ, եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ: XIV դարի երկրորդ կեսին հայերի թիվը Ղրիմում հասնում էր մի քանի հարյուր հազարի. միայն Կաֆա քաղաքում ապրում էին շուրջ 100000 հայեր: Հայերի բանակական գերազանցությունը Ղրիմում հիմք է տրվել ժամանակակիցներին այն անվանելու «Մովսչին Հայաստան»:

Ղրիմում գրված «Հայսմավուրքի» գրիչը իր հիշատակարանում հիացմունքով հաղորդում է, թե «Յայնժամ զօրացաք մեք և ըզմացաք, և շինեցաք զգեօղ և զգաւառս, իշխանք և ազնվականք ի Ղարապազարէն սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Պեոգոսեայ, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանորեիք և շինեցաք տունք 100 000 և ղեկեղեցիս հազար»:

Հայերը XIV—XV դդ. զգալի դեր են խաղացել Կաֆայի, Սուրխաթի և այլ քաղաքների ու դավառների պաշտպանության գործում: Նրանք Կաֆայում ստեղծել են իրենց ոստիկանությունն. ու ղինվորական ջոկատները, պարսպապատել են քաղաքը անակնկալ հարձակումներից պաշտպանելու համար, Ղրիմում ստեղծել են կուլտուրական հաստատություններ. օրինակ, 1338 թ. Հովհաննես վարդապետ Սեբաստացին վերաշինում է սբ. Խաչի վանքը և այնտեղ կազմակերպում ճեմարան, այսինքն՝ բարձր տիպի դպրոց և գրադատուն: Դպրոց և գրադատուն են հիմնվում նաև սբ. Լևոնտն վանքի կից և այլ վայրերում: Լկդ դպրոցներում ու գրադատներում գրվել ու

արտագրվել են շատ գրքեր, սրունցից մի քանիսը պահպանվել են մինչև մեր օրերը և հանդիսանում են հայկական միջնադարյան կուլտուրայի արժեքավոր կոթողներ:

Ղրիմի հայկական գաղութը իր բարգավաճման շրջանն է արժանի XIV—XV դդ.: XV դ. երկրորդ կեսին, երբ Ղրիմի վրա կախվում է օսմանյան նվաճման սպառնալիքը, հայերի ղդալի մասը աստիճանաբար հեռանում է Ղրիմից և գնում Արևմտյան Իսկրսիինա ու լեհաստան:

Արևմտյան Եվրոպայի հայկական գաղութները

Վազ ժամանակներից հայերը առևտրական կապեր են ունեցել Արևմտյան Եվրոպայի հետ, իսկ հայ առևտրականներից ոմանք բնակություն են հաստատել Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Նիդեռլանդիայի քաղաքներում: XI դարի վերջերից դեպի այդ երկրներ հայերի գաղթն ավելի հաճախակի է դառնում, իսկ XIII—XV դդ. Հայաստանից և Կիլիկիայից տասնյակ հազար հայեր գնում են դեպի Արևմուտք և հայկական գաղթավայրեր հաստատում եվրոպական շատ երկրներում: Դրանցից նշանավոր են եղել Վենետիկում, Ջենովայում, Հռոմում, Ֆլորենցիայում, Պիզայում, Բերուզում, Մարսելում, Բրյուսելում, Ամստերդամում հիմնված գաղութները:

Գաղթավայրերից մի քանիսը XV դ. սկսած զղալի դեր են խաղացել հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման գործում, նպաստել նրա կուլտուրական կյանքի վերելքին: Հայ և օտարազգի մի քանի սլատմաբաններ Վենետիկի հայկական գաղութի հիմնադրման սկզբը համարում են XI դ., բայց մինչև XIII դ. այն սակավամարդ է եղել: Այդ ժամանակներից գաղութը բազմամարդ է դառնում, հիմնում է իր հաստատությունը, որը կոչվում էր «Հայոց տուն»: Գաղութը ավերի է բարգավաճում հետագա դարերում:

Արևմտյան Եվրոպայում երկրորդ կարևորագույն հայկական գաղութը եղել է Ամստերդամինը: Այնտեղ նույնպես XVI—XVIII դդ. կենտրոնանում են մեծ թվով հայ առևտրականներ ու արհեստավորներ, հիմնում իրենց հաստատությունները և խոշոր դեր խաղում հայկական տպագրության կազմակերպման գործում: Այս բրնազավառում նշանավոր գործ է կատարել նաև Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում հիմնված հայկական գաղութը: Այդ գաղթավայրերը եղել են այն առաջին օջախները, որտեղ սկզբնավորվել, կազմակերպվել և զարգացել է հայկական տպագրությունը:

Գաղթավայրերում հուշակ են ձեռք բերում հայ արհեստավորները և գյուտարարները, օրինակ՝ Վենետիկում հայտնի էր Անտոն

Սուրբյան անունով մեկը, որը հնարել էր ջրասույզ եղած նավերը ջրի հատակից հանելու հարմարանք, և Վենետիկի ծերակույտը 30 տարով այդ գործի մենաշնորհը նրան էր տվել: Վերոհիշյալ գաղթավայրերը սերտ կապ էին հաստատել ինչպես մյուս գաղթավայրերի, այնպես էլ բուն Հայաստանի հետ, օժանդակում էին տպագրված գրականությունը հայրենիք տեղափոխելուն և նոր, առաջավոր գաղափարները հայ ժողովրդի մեջ տարածելուն:

Ուկրաինացի և Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերը

Հայկական խոշոր գաղթավայրեր էին հիմնվել Արևմտյան Ուկրաինայում՝ Կալիցիայում, Մուլդավիայում, Բուկովինայում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Տրանսիլվանիայում, Վալախիայում, ինչպես և Հունգարիայի ու Բուլղարիայի տարբեր վայրերում: Հայերը հիշյալ վայրերն էին գաղթել դեռևս XI դ. և սերտ հարաբերությունների մեջ մտնել Կիևյան Ռուսիայի հետ: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Գալիցիայի ռուս իշխան Դմիտրիև 1067 թ. հայերին հրավիրել է իր մոտ լեհերի դեմ կռվելու համար:

XI դարում ապրած Թեոդոսիոս Պեչորացու «Վարքի» մեջ սյամբովում է նրա և Կիևում հաստատված հայերի միջև մղված դավանաբանական վեճի մասին, իսկ XII դ. սկզբներին՝ Վլադիմիր II Մոնոմախի իշխանության օրոք (1113—1126) Կիևում կառուցվել է Հայկական քարաշեն եկեղեցի:

XIII դ. վերջերին՝ մոնղոլ-թաթարների տիրապետության օրոք, Հայաստանից, հատկապես նրա քաղաքներից, բազմահազար հայեր գաղթեցին դեպի Ուկրաինա և նրա մերձակա երկրները: Հետագայում, հատկապես XV դ. հարյուր հազարավոր հայեր տեղափոխվեցին այդ վայրերը Ղրիմից և Կիլիկիայից: Հայ բնակչության այդպիսի ներհոսի հետևանքով Ուկրաինայի լվով, Կամենեց-Պոդոլսկ, Ակկերման, լեհական Ռաշկով, Ստանիսլավ, Տրանսիլվանիայի Եդեսաբեթապոլիս, Կեոյա, Բուկովինայի Չերնովեց, Մերատ, Մուլավա, Մուլդավիայի Քիշնև, Բուլղարիայի Վառնա ու ծովափնյա այլ քաղաքներում հիմնվեցին բազմամարդ հայկական դադուքներ: Առանձին քաղաքներ և քաղաքատիպ ավաններ ու գյուղեր հիմնադրում էին հենց իրենք հայերը. օրինակ՝ Կեոյան կամ, ինչպես հաճախ այն անվանել են, Արմենոպոլիսը (Հայաքաղաքը):

Վերոհիշյալ քաղաքներում և նրանց շրջակա գյուղական վայրերում կենտրոնանում են մեծ թվով հայեր: Որոշ ուսումնասիրողներ այդ վայրերում XVI—XVII դդ. հայերի թիվը հաշվում են 400 հազարից մինչև 500 հազար:

Եվրոսյայի հայկական գաղթավայրերի բազմաքանակ բնակչութունը բաղկացած էր սոցիալական տարբեր խավերից՝ արհեստավորներից, առևտրականներից, գյուղացիներից, ազնվականներից և այլն: Հայերը աչքի ընկնող դեր էին կատարում այդ երկրների տնտեսական և կուլտուրական կյանքում: Լվովի, Կամենեց-Պոդոլսկի, Ռաշկովի, Եդիսաբեթապոլսի, Կեռլայի և այլ քաղաքների հայկական գաղութները լեհական և այլ իշխանութիւններից ձեռք էին բերել իրենց ներքին կյանքը կառավարելու համար սեփական օրգաններ և կուլտուրական հաստատութիւններ ստեղծելու իրավունք: Նրանք ունեին իրենց առանձին վոյթը, այսինքն՝ քաղաքագլուխը, կառավարիչը՝ իր տեղասպահով, 12 հոգուց բաղկացած աղա-դատավորների կոլեգիան և 40 հոգուց կազմված պատվավորազբարների հանձնաժողովը:

Եդիսաբեթապոլսում, Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում պարող հայերը իրենց դատական գործերը վարում էին մեծ մասամբ հայկական օրենսդրքերով գեռեա XIV դ. սկսած:

1518 թվականին լեհական թագավոր Սիգիզմունդ III-ը հայերից պահանջում է սեռութիւնը ներկայացնել իրենց օրենսդրութիւնը: Նրանք կազմում են օրենքների մի ժողովածու, որի մեջ մտցնում են հայկական եկեղեցական կանոններից և Մխիթար Գոշի «Դատաստանադրքից» յազմաթիվ հոդվածներ, թարգմանում լատիներեն և ներկայացնում թագավորին: Սիգիզմունդ III-ը աննշան փոփոխութիւններով հաստատում է հայերի կազմած օրենքների ժողովածուն և նրանց իրավունք տալիս դրանով ղեկավարվել: Հայերի հիմնած գաղթավայրերում՝ Լվովում, Եդիսաբեթապոլսում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Կեռլայում, Ռաշկովում և այլուր, եղել են հայկական դպրոցներ, գրչատներ, դպրատներ, բազմաթիվ վանքեր և կուլտուրական այլ հաստատութիւններ: XVII դ. Լվովում հիմնվում է հայկական տպարան: Այդ տպարանում տպվել և գրչատներում ձեռքով արտագրվել են մի շարք հայերեն գրքեր, որոնց մի մասը ուղարկվում էր նաև Հայաստան: Լվովի հայ մտավորականութիւնը և հայկական դպրոցի սաների ջանքերով XVII դ. նորից վերակենդանանում է հայկական թատրոնը:

Հայկական վերահիշյալ գաղթավայրերի բնակչութունը XVIII դ. ընթացքում աստիճանաբար նվազում է, և նրանցից շատերը դադարում են հայ բնակչութիւն կենտրոնավայրեր լինելուց: Դրա պատճառը մասամբ այն էր, որ սկսած XVII դ. երկրորդ կեսից դադարեց հայերի հոսանքը դեպի այդ վայրերը, իսկ նախորդ դարերում եկածները, շփման մեջ մտնելով տեղական բնակչութիւն

հետ, յուրացնում էին նրանց նիստուկացը, շեղուն, կուլտուրան, կորցնում իրենց ազգային հատկանիշները և ձուլվում նրանց հետ: Փոքր դեր չեն խաղացել այդ գործում նաև գաղականաբանական վեճերը և կաթոլիկական եկեղեցին, որն ամեն կերպ ջանում էր իրեն ենթարկել հայերին և նպաստել նրանց ձուլմանը: XVІІІ դ. երկրորդ կեսին այդ հարյուր հազարավոր բնակչություն ունեցող գաղթավայրերում մնացել էին աննշան քանակությամբ հայեր, որոնք այլևս ի վիճակի չէին որևէ դեր խաղալ իրենց ժողովրդի կուլտուրական և քաղաքական կյանքում:

Կոստանդնուպոլսի և Թուրքիայի այլ վայրերի գաղթօ- ջախները

Հայկական խոշոր և հին գաղթավայրերից էին Կոստանդնուպոլիսն ու Փոքր Ասիայի ժողովնյա մի քանի այլ քաղաքներ՝ Չմյուռնիսն կամ Իզմիրը, Տրապիզոնը և այլն: Կոստանդնուպոլսում հայերը բնակություն էին հաստատել դեռևս Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ժամանակաշրջանից:

Հայ իշխաններից շատերը բյուզանդական կայսրերի պալատներում վարում էին բարձր պաշտոններ և հասել էին նույնիսկ կայսրության գահին: Այդ ժամանակներից ի վեր Կոստանդնուպոլսում սկսում է ձևավորվել Կոստանդնուպոլսի հայկական գաղութը, որտեղ XVІ—XVІІІ դդ. հայերի թիվը հարյուր հազարների էր հասնում:

Ըիշլալ հայկական գաղութները զգալի դեր են խաղացել հայ ժողովրդի և հատկապես նրա արևմտահայ հատվածի կուլտուրական ու քաղաքական կյանքում: Նրանք, մյուս հայկական գաղութների հետ համեմատած, ավելի մտտ են եղել Հայաստանին և սերտ կապ են պահպանել բուն հայրենիքում ապրող հայության հետ: Այդ հանդամանքը նրանց դարձրել է կենսունակ ու հարստև:

Այդ գաղութների, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի գաղութի, հայ բնակչությունը բաղկացած էր սոցիալական տարբեր խավերից, որոնց մեջ իրենց բազմամարդությամբ աչքի էին ընկնում արհեստավորները և մշակները: Արհեստավորներն ունեին իրենց ընկերությունները, որոնք անվանվում էին էսնաֆություններ: Արհեստավորներից և մշակներից բացի այդ գաղութներում զգալի թիվ էին կաղմում առևտրականները, որոնք նույնպես ունեին իրենց ընկերությունները:

Առանձին խավ էին կաղմում այսպես կոչված ամիրանները կամ սեղանավորները, որոնք զբաղվում էին դերազանցապես վաշխառությամբ:

**Նոր Զուղայի Պարսկաստանում հայ բնակչութիւնը շատ
Հայկական գաղութը** հին պատմութիւն ունի: Հայտնի է, որ դեռ-
ևս IV դ. պարսից Շապուհ թագավորը Հա-
յաստանից տասնյակ հազարավոր մարդկանց բռնի տեղափոխեց
Պարսկաստան: Հայ բնակչութիւնն այդպիսի գաղթեցումներ դեպի
Պարսկաստանի խորքերը կատարվել են նաև հետագա դարերում:
Սակայն հայկական գաղթավայրերի առաջացումը Պարսկաստա-
նում տեղի է ունենում ավելի ուշ, առանձնապես XVII դ.: Այդ գա-
ղութներին առավել նշանավոր է պարսկական Սպահան քաղաքի
արվարձաններից մեկում հիմնված Նոր Զուղան: Այստեղ հայերի
բնակչության մասին տեղեկութիւններ կան սկսած XVI դ. 50-ական
թթ., բայց նրա հիմնադրումը տեղի է ունեցել Շահ-Աբաս I-ի օրոք:

XVII դ. երկրորդ կեսին Նոր Զուղայի հայկական գաղութը
ծաղկման շրջան էր ապրում, նրա բնակչութիւնն թիվը հասնում էր
մի քանի տասնյակ հազարի: Եվրոպական ճանապարհորդներից մե-
կը՝ Զոնսթեր, նշել է, որ Սպահանի արվարձան Նոր Զուղան ունե-
ցել է 12 000 բնտանիք, այսինքն՝ 50—60 հազար շունչ, իսկ եթե
հաշվենք նաև նրան մոտիկ և նրա հետ կապված հայկական գյու-
ղերի բնակչութիւնը, ապա հայկական այդ գաղթավայրի բնակչու-
թիւնը հարյուր հազարից ավելի է եղել: Առանձնապես աչքի էր
ընկնում խոշոր վաճառականների դասը, որն իր առևտրական գոր-
ծունեությամբ կապված էր բազմաթիվ երկրների հետ և խոշոր գեր-
էր խաղում Արևելքի ու Արևմուտքի միջև առևտրի զարգացման գոր-
ծում: Մեծ թիվ էին կազմում նաև միջին ու մանր առևտրականները:
Այդ երկու խավերից ավելի բազմամարդ էին արհեստավորական և
գյուղացիական խավերը, որոնք նույնպես իրենց լուծման ունեին
Անֆեյսյան Պարսկաստանի արհեստագործութիւնն և գյուղատնտեսու-
թիւնն զարգացման գործում:

Նոր Զուղայի բնակչութիւնը, հատկապես առևտրականները,
սերտորեն կապված էին Հայաստանի հետ և արձապանքում էին նրա
աղատադրական պայքարին: Ինչպես պատմական աղբյուրներն են
վկայում, Նոր Զուղայի մի քանի խոշոր առևտրականներ անմասն
չեն մնացել XVIII դ. առաջին կեսին Արևելյան Հայաստանում ծա-
վալված աղատադրական պայքարում: Խաչատուր Առաքելեան հա-
ղորդում է, որ Նոր Զուղայի խոշոր առևտրականներ Հարութիւն
Շահրիմանյանցին և էմինաղ-աղա խոջա Մինասյանցին Նադիր շա-
հը կասկածել է հայերի և վրացիների կազմակերպած ըմբոստա-
ցումների դրահրման մեջ: Շահի հրամանով նրանց կենդանի-կեն-
դանի այրել են խարույկի վրա:

Ավելի սուր ու հարատև է եղել գաղութի սոցիալական տարրեր խավերի միջև եղած պայքարը: Դեմոկրատական տարրերը ոտքի են ելել խոշոր վաճառականների և բարձրաստիճան հողևորականների դեմ, որոնք գաղութի ղեկավարությունն իրենց ձեռքում էին պահում և ճնշում ու կեղեքում աշխատավոր բնակչությանը: Այդ պայքարի ցայտուն արտահայտությունն է XVII դ. առաջին կեսին Քոմասի գլխավորությունը սկսված շարժումը, խաչատուր Զուղայեցին պատմում է, որ Շահ-Սեֆի I-ի օրոք (1628—1642) Նոր Զուղայում Քոմաս անունով մի մարդ սկսում է ժողովրդի մեջ քարոզել քրիստոնեական եկեղեցու համար անընդունելի գաղափարներ, որոնք հավանություն էին գտնում շատ մարդկանց կողմից և առաջ բերում բուռն վեճեր: Քոմասի քարոզած գաղափարները հակակրոնական բնույթ ունեին և իրենց սուր ծայրով ուղղված էին շահագործողների և հատկապես հողևորականների դեմ: Խաչատուր Զուղայեցու ասելով, նա մերժում էր խաչը, պատարագը և հաղորդությունը, արհամարհում էր առաջնորդներին, վարդապետներին, քահանաներին և նրանց բոլորին համարում խաբեբաներ:

1642 թվականին Նոր Զուղայի մեծամեծները պախարակում են Քոմասին, աշխատում նրան խրատել, բայց, ըստ երևույթին, նա չի հրաժարվել իր գաղափարներից: Թե ինչ վախճան է ունեցել Քոմասի գլխավորած շարժումը, հայտնի չէ, պատմագիրն այդ մասին լուծում է: Միայն հետագա դեպքերից երևում է, որ 1642 թվականից որոշ ժամանակ անց, Շահ-Սուլեյման I-ի օրոք (1667—1694), Նոր Զուղայում նույնպես մի շարժում է սկսվում Տեր-Օհան աբեղայի գլխավորությամբ: Այս նշանակում է, որ սկսված սոցիալական պայքարը, թեև կրոնական գունավորումով, շարունակվել է մինչև XVII դ. երկրորդ կեսը և ընդգրկել ոչ միայն քաղաքային, այլև հայկական գյուղերի բնակիչներին: Այդ երևում է նրանից, որ Օհանի գործունեության կենտրոնը անդի է նաև Փերա գավառը, որտեղ բուսման ճանկի հայկական գյուղեր կային: Օհանին հալածանքի են ենթարկում, արքայում, բունտարկում, բայց չեն կարողանում կոտեցնել նրա պայքարը:

Նոր Զուղայի հայկական գաղութը XVII—XVIII դդ. խոշոր դեր է խաղացել հայկական կուլտուրայի զարգացման գործում: Այնտեղ XVII դ. առաջին կեսերին հիմնադրվել է մի դպրոց, որը խաչատուր Զուղայեցին անվանում է համալսարան: XVII դ. երկրորդ կեսին Զուղայում սկսում են գործել այլ դպրոցներ ևս, որոնցից նշանավոր էր Կոստանդին վարժապետի գլխավորած դպրոցը: Այնտեղ դասավանդվում էին աշխարհիկ գիտություններ և գերա-

զանցապես հաշվողական առարկաներ: Դասավանդումը կատարվում էր պարզ և հասկանալի լեզվով, համարյա աշխարհաբար:

Լճրկահայ գաղութը

Դեռևս XVI դ. հայ առևտրականները հենակետեր են ստեղծում հնդկական հինավուրց քաղաքներում՝ Մադրասում, Բոմբեյում,

Սեյլոթագում և այլուր: Մադրասում հայկական եկեղեցի է կառուցվել դեռևս 1547 թ., քաղաքի հնազույն մասը կոչվել է հայ Թոմասի անունով: Սուրաթ քաղաքում հայկական տնտեսաբարիկան 1666 թ., իսկ այդ քաղաքի հայ առևտրական խոշա Փանոս Քալանթարյանը 1688 թ. պալմանտգիր և՛ կնքել անգլիական առևտրական ընկերության հետ:

Թեև Հնդկաստանի հայկական գաղութներից մի քանիսը հին պատմություն ունեն, բայց նրանք սկսում են աճել ու զարգանալ միայն XVIII դ.: Այդ ժամանակ է, որ հայիրը լայն գործունեություն են ծավալում Մադրասում, Բոմբեյում, Հայդարաբադում, Կալկաթայում և Հնդկաստանի այլ քաղաքներում: Հայ առևտրականները ակտիվ մասնակցություն են ունենում Կալկաթա քաղաքի հիմնադրմանը, որը տեղի է ունեցել 1690 թ.:

Հնդկաստանում հիմնված հայկական գաղութները նույնպես բազմաքանակ բնակչություն են ունեցել: Առանձին տեղերում բրնակչությունը տասնյակ հազարների և՛ հասելու Բայց, ի տարբերություն հայկական շատ այլ գաղթավայրերի, այստեղի բնակիչները պերտզանցապիս առևտրականներ էին և քիչ թվով արհեստավորներ:

Հնդկահայերը խոշոր դեր են խաղացել Հնդկաստանի անտեսական կյանքում և ակտիվ կերպով մասնակցել են անգլիական գաղութարարների դեմ հնդիկ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին: Բենգալիայում 1763 թ. անգլիացիների դեմ բռնկված ապստամբություն ժամանակ հնդկական զինված ուժերի մի քանի հրամանատարներ հայեր էին, նույնիսկ ընդհանուր հրամանատարությունն իր ձեռքն էր վերցրել Գրիգոր Հարությունյանը, որին անվանել են Գորգի խան:

Իհե՛ծ է եղել Հնդկաստանի հայկական գաղութների րները հայկական ազատագրական պայքարի կազմակերպման և հայերի քաղաքական մտքի մեջ նոր դիմոկրատական ու տոաջադիմական գաղափարներ արթնացնելու գործում:

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի բնագավառում Հնդկաստանի հայկական գաղութները, հատկապես Մադրասի գաղութը, խոշոր ծառայություն են մատուցել: Այնտեղ է առաջին անգամ կազմակերպվ-

վել և դրվել հայկական պարբերական մամուլի հիմքը: 1794 թ. Մադրասում է լույս տեսել հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազդարար»-ը:

2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԻԶԲՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՎ XVIII ԴԱՐԸ

Հայ-ռուսական մեր- ձեցման վաղ շրջանը

Հայերի և ռուսների հարաբերությունների ըս-
կիզբը դրվել է X—XI դդ.: Սկզբում դրանք
էպիզոդիկ բնույթ են ունեցել: Հայերը ռուս-
ների մասին առաջին տեղեկություններն ըս-
տացել են ռուսական այն ջոկատներից, որոնք կա՛մ բյուզանդական
բանակի կազմում, կա՛մ այլ առիթով եկել են Հայաստան և ան-
դրրկովկասյան նրկրներ:

Հայ առևտրականների քարավանները X—XIII դդ. թափան-
ցել են մերձվոլգյան և մերձդնեպրյան քաղաքները, հասել մինչև
Նովգորոդ: X դարի արար մատենագիր Իբն-Ֆադլունի վկայու-
թյամբ, սլավոնական մի իշխանի վրանի հատակը ամբողջությամբ
ծածկված է եղել հայկական բազմերանգ գորգերով:

Հայ առևտրականների հետ միասին Ռուսաստան են գնացել
նաև հայ բժիշկներ և ճարտարապետ-արհեստավորներ: Հայտնի է,
որ Վլադիմիր II Մոնամախի օրոք (1113—1126) նրա արքունիքի
պալատական բժիշկը հայ է եղել: Ակադեմիկոս Գրեկովն իր աշ-
խատություններում ընդգծում է, որ Ռուստով-Սուզդալյան իշխա-
նության ենթակա վայրերում կառուցված ճարտարապետական հու-
շարձանների վրա որոշակիորեն նկատվում է հայկական ճարտարա-
պետության ազդեցությունը: Ռուս-հայկական կուլտուրական-կա-
պերը այդ վաղ շրջանում արտահայտվել են նաև նկարչական ար-
վեստի և թարգմանչական գրականության բնագավառներում: Նով-
գորոդի տաճարներից մեկի պատերի վրա նկարված են եղել Գրիգոր
Լուսավորչի և Հռիփսիմե կույսի պատկերները, իսկ Մոսկվայի Վա-
սիլի Երանելու տաճարի մի խորանը կոչվել է «Գրիգորի հայոց»՝
Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Անի քաղաքի XIII դ. եկեղեցիներից
մեկի որմնանկարների հեղինակը եղել է ռուս նկարիչ: Վերոհիշյալ
դարերում հայերենից ռուսերեն են թարգմանվել «Գրիգոր Պարթևի
վարքը» և «Հռիփսիմե կույսի վարքաբանությունը», իսկ ռուսերե-
նից հայերեն՝ «Թորիսի և Գլեբի վարքաբանությունը»:

Այդ կապերը հանգեցրել են այն բանին, որ XII դ. Սանահնի
վանքի վանահայր Գրիգոր Տուտեորդին կաթոլիկության և հունա-
կան եկեղեցու հալածանքների դեմ պայքարելու համար խորհուրդ

է տալիս հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային՝ հետևել «քրիստոնե-
ութեան պատվար մեծափառ ոռոսական եկեղեցու վրա»։ Պատմա-
կան աղբյուրները հիշատակում են, որ 1009 թ. կիևյան ոռու իշ-
խանները Մոզգավիայում և Կիևին մոտիկ շրջաններում բնակու-
թյուն հաստատած հայկական ռազմական ուժերին հրավիրում են
օդնելու իրենց լեհերի դեմ մղվող պայքարում։

Այնուհետև, տեղեկություններ կան, որ X—XIII դդ. ոռուս-
կան ղորքերի շարքերում հաճախ եղել են հայկական ջոկատներ։
Հիշատակելի է այն, որ 1410 թ. տևտոնական ասպետների դեմ
մղված մարտերում, Գրյունվալդի ճակատամարտում ոռուս զին-
վորների հետ միասին մարտնչել են նաև հայկական երկու զրն-
գեր։ Այսպիսին են եղել ոռու-հայկական կապերը վաղ մամանակ-
ներում։ Գրանք ավելի սերտ և բազմակողմանի են դառնում հե-
տագա դարերում։

Հայ առևտրական- ները Ռուսաստա- նում և 1667 թվա- կանի արտոնագիրը

Ռուսական պետության հղորակումն ու ըն-
դարձակումը մի շարք երկրների հետ նրա
սահմանների մերձեցումը մեծ հետաքրքրու-
թյուն առաջացրեց. Պարսկաստանում, Ան-
դրրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում և
այլ երկրներում ապրող հայ առևտրականների մեջ։ Նրանք ավելի
հաճախ սկսեցին Արևելքից ապրանքներ տեղափոխել Ռուսաստան,
իսկ այնտեղից, նոր ապրանքներ ձեռք բերելով, գնալ ուրիշ եր-
կրներ։ Այդ բանում մեծ շտիով շահագրգռված էր նաև ոռուս-
կան պետությունը։ Այդ պատճառով հայ առևտրականների նկատ-
մամբ նա սկսում է վարել խրախուսման ու հովանավորման քա-
ղաքականություն։

Այսպիսի փոխադարձ շահագրգռվածությունը նպաստավոր
պայմաններ է ստեղծում հայ առևտրականների աշխույժ գործու-
նեություն համար։ Պարսկաստանից, Անդրկովկասից, Լեհաստա-
նից և այլ երկրներից, որտեղ կային հայկական գաղութներ, հա-
յերն սկսում էին իրենց առևտրական քարավաններով անցնել Ռու-
սաստան և առևտուր անել Մոսկվայի, Նովոգորոդի, Արխանգելսկի.
Աստրախանի և այլ քաղաքների հետ։

XVI դարում Շամախու հայ առևտրականները Ռուսաստանի
հետ առևտուր վին անում։ Նույն դարի կեսերին պատերազմա-
կան գործողությունների պատճառով ընդհատվել էր նրանց առև-
տուրը, բայց Շիրվանի խանը դիմում է Իվան IV-ին, խնդրելով,
որ նա հնարավորություն տա հայ առևտրականներին վերականգ-
նելու իրենց առևտուրը Ռուսաստանի հետ։ Ցարը հաճույքով ընդու-

նում է այդ առաջարկը, և նրանք նորից վերսկսում են իրենց առևտուրը: Հայերն ամենից շատ իրենց գործունեությունը ծավալել են Աստրախան—Արխանգելսկ երթուղու երկարությունք, այդ պատճառով հիշյալ ճանապարհը կոչվել է «հայկական»:

Հայ առևտրականները XVII դ. ճանաչված մարդիկ էին ուսական իշխանների պալատներում և նույնիսկ ցարական արքունիքում: Նրանց համար ռուս պետական գործիչները ոչ միայն լավ գնորդներ էին, այլև հովանավորողներ ու բարեկամներ: Դրա ապացույցն է Նոր Զուղայի խոշա Զաքար Սահրադյանի կողմից 1659 թ. Ալեքսեյ ցարին նվիրված «աբամաստե դահը»:

Ռուսական ցարը հաճույքով և ընդունում հայ առևտրականների այդ նվերը և խրախուսում նրանց առևտրական գործունեությունը Ռուսաստանում: Նա խոշա Զաքար Սահրադյանին և նրա ընկերներին հանձնարարում և ավելի ընդլայնել իրենց առևտուրը Ռուսաստանի հետ և, մետաքսից ու թանկարժեք կերպասեղենից բացի, բերել ֆանկագին քարեր, համեմունքներ ու այլ ապրանքներ: Ցար Ալեքսեյը այդ առևտրականներին հատկապես պատվիրեց՝ Ռուսաստան հրավիրել հայ արհեստավորների՝ երկրում արհեստագործությունը լայն թափ հաղորդելու համար:

1667 թ. Մոսկվայում Նոր Զուղայի առևտրականների ներկայացուցիչներ Գրիգոր Լուսիկյանը և Ստեփան Համազանցին ուսական արքունիքի հետ առևտրական պայմանագիր են կնքում: Այդ պայմանագրի համաձայն ուսական վառավարությունը Նոր Զուղայի հայ առևտրականներին և առևտրական ընկերությունը պարտավորեցնում էր, որ Պարսկաստանի մետաքսը նրանք արտահանեն Ռուսաստան և նրա մի մասը Ռուսաստանի վրայով ներմուծեն նյութական մյուս երկրներ: Դրա գիմաց հայ առևտրականներին Ալեքսեյ ցարը տալիս էր լայն արտոնություններ՝ զանազան ապրանքների առևտրի մենաշնորհ, Ռուսաստանում ընկերություններ հիմնելու իրավունք և այլն: Այդ արտոնությունների հիման վրա էլ Աստրախանում, իսկ հետագայում հաև Մոսկվայում, կազմակերպվում են հայ առևտրականների ընկերություններ կամ առևտրական տներ:

1667 թ. ուսական կառավարության կողմից հայերին տրված արտոնությունները մեծ չափով խթանեցին հայերի և Ռուսաստանի միջև եղած առևտրատնտեսական կապերի ընդարձակումը: Հարյուրավոր հայեր գնացին Ռուսաստանում բնակվելու, իսկ այդ բանը նպաստեց, որ հայերի և ուսանների միջև ավելի խորանան

ու գարգանան վաղուց եղած կուլտուրական կապերը, նախադր-
յալներ ստեղծվեց հետապայում այդ երկու ժողովուրդների միջև
քաղաքական հարաբերությունների առաջադման համար:

**Հայ-ռուսական քա-
ղաքական հարաբե-
րությունների սկզբը-
նավորումը**

Հայ առևտրականների ու արհեստավորների
եկատմամբ ռուսական պետության հովանա-
վորող և բարյացակամ վերաբերմունքի արդ-
յունքը եղավ նաև այն, որ Ռուսաստանի հա-
րավային շրջաններում, հատկապես Հյուսի-
սային Կովկասում, առաջացան հայկական դաղուձնիք, որոնցից
առավել նշանավոր էին Աստրախանի, Մոզդոկի, Կզյարի և այլ քա-
ղաքներում հիմնված դաղուձնիքը:

Այդ դաղուձնիքի բնակչությունը իր վկայերը ղկտեց ո՛չ Հա-
յաստանի և ո՛չ էլ այլ երկրներում եղած գաղթավայրերի հայերի
հետ: Իսկ թե՛ րուն Հայաստանում, թե՛ հարևան գաղթավայրե-
րում պատմական դեպքերի բերումով հայ բուրժուականացող տար-
րերի մեջ, սկսած XVII դ. երկրորդ կեսերից, ուժեղանում էր Հա-
յաստանն օտար տիրապետություններից ազատագրելու և սեփա-
կան պետություն ստեղծելու ձգտումը:

Հայաստանի ազատագրության գաղափարն այդ ժամանակ-
ներում սերտորեն կապվում էր դրսից օգնություն ստանալու հետ:
Հայերն այդպիսի օգնություն ստանալու հույսը XVII դ. վերջերից
սկսեցին կապել Ռուսաստանի հետ: Հայերի այդ ձգտումն ուներ իր
ռեալ հիմքերը: Ռուսաստանը XVII դ. աշխարհի խոշորագույն և
հզոր պետություններից էր: Անդրկովկասի հետ նրա հարավային
սահմանն էին կազմում Կովկասյան լեռները: Ռուսական պետու-
թյունը մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում արևելյան երկըր-
ների, այդ թվում և Անդրկովկասի ու Հայաստանի նկատմամբ:
Այս բոլորը լուրջ հիմքեր էին ստեղծում Հայաստանը օսմանյան և
սյարսկական լծից ազատագրելու հույսը կապելու ռուսներից օգ-
նություն ստանալու հետ:

Ռուսաստանի հետ քաղաքական հարաբերությունների մեջ
մտնելու առաջին փորձերը կատարվում են 70-ական թթ.: 1670—
1671 թթ. Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով
դիմում է ռուսական ցարին և խնդրում, որ նա իր հովանավորու-
թյան տակ վերյնի հաչերին և նրանց օգնի՝ ազատագրվելու օտա-
ր տիրակալների լծից: Այդ նույն շրջանում նորջուղայնցի Գրիգոր
Ղոսիկյանը պատրաստվում է մեկնել Մոսկվա՝ որպես պարսկա-
կան շահի դիվանագիտական միսիայի անդամ, իսկ դրանից առաջ
1668—1669 թթ. Սպահան էր եկել հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զու-

դայեցին՝ հայկական ազատագրական շարժման առաջին ոգեշրնչողներից մեկը: Նա Սպահանում տեսակցություններ է ունենում Նոր Զուղայի գլխավորների հետ և, ամենայն հավանականությամբ, այդ խորհրդակցությունների ժամանակ էլ ծագում է ուսական ցարին խնդրագիր-նամակ ուղարկելու միտքը:

Հետագայում Հակոբ Զուղայեցին նույնպես նամակ է գրում ուսական ցարին՝ նրան խնդրելով օժանդակել Հայաստանի ազատագրման գործին: Պատմական աղբյուրներից երևում է, որ ուսական կառավարությանն այդպիսի նամակ ուղարկել են նաև Նոր Զուղայեցի հայ առևտրականները: Այդ նամակները առաջին քայլերն էին հայ-ուսական քաղաքական հարաբերությունների հաստատման բնագավառում, հարաբերություններ, որոնք հետագայում լայն ընթացք ստացան և դարձան հայկական ազատագրական շարժումների ծավալումն ու վերելքը խթանող գործոններից մեկը:

**ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII—XVIII
ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. ԾԱՐԺՄԱՆ ԶԱՐԹՈՒՐԸ. ԷԶՄԻԱՅՆԻ 1677 ԹՎԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ազատագրական շարժումը խթանող պայմանները XVII դ. կեսերից թուրքական և պարսկական պետությունները աստիճանաբար թուլանալով, կորցրեցին իրենց նրբամխի ռազմական հզորությունն ու ազդեցությունը:

Թուրքիայում այդ բանը ջայտուն կերպով դրսևորվեց դարի վերջին կեսին, երբ թուրքական պետությունը, եվրոպական ուժերից շարունակ պարտություն կրելով, զրկվում էր Եվրոպայի հարավ-արևելյան մասերում իր նվաճած շատ շրջաններից:

Նույնպիսի վիճակ էր ապրում նաև Աեֆեյան Պարսկաստանը: XVII դ. երկրորդ կեսին նա կորցրել էր Շահ-Աբաս I-ի ժամանակվա հզորությունը, կազմալուծվել և անմարտունակ էր դարձել նրա բանակը:

Պարսկական և թուրքական կենտրոնական իշխանությունների կազմալուծումը թեև սեղական պաշտոնեկության համար նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ կամայականություն ու բռնություն գործադրելու հնարավորություն էր ընձեռում, բայց, այնուամենայնիվ, այդ ժողովուրդների աչքում Թուրքիան և Պարսկաստանը աստիճանաբար կորցնում էին իրենց ահ ու սարսափ տարածող նախկին ուժի ու հզորության համբավը: Բնակչության մեջ առաջանում և ամբաստանվում էր այն միտքը, թե հնարավոր է պայքարի դուրս գալ թուրքական ու պարսկական բռնության դեմ և ազատագրվել:

Պայքարի համար կարևոր ազդակ էր նաև Ռուսաստանի միջազգային ասպարեզ դուրս գալը և նրա հետաքրքրությունը Արևելքի երկրների նկատմամբ: Ռուսաստանը XVII դ. վերջերին և XVIII դ. սկզբներին ընդարձակելով իր պետական սահմանները, մտածեցել

էր Անդրկովկասին և ձգտում էր իր ազդեցութիւնը տարածել նաև այդ երկրամասի վրա, մի հանգամանք, որը անդրկովկասյան ժողովուրդներին հույս էր ներշնչում և ոգևորում պայքարի ելնելու համար:

Հայաստանում ազատագրական գաղափարների տարածման գործում փոքր դեր չի խաղացել նաև Եվրոպայում և այլ երկրներում հաստատուած հայկական դազթավայրերի բնակչութիւնը: Այդ դազթավայրերի հայկական սպարաններում տպագրւում էին գրքեր և բերւում հայրենիք: Այդ գրքերից մի քանիսը նվիրվել են Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարին, զգալի շտիով բարձրացրել ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը և խթանել ազատագրական գաղափարների տարածումը:

Ազատագրական շարժումները պայմանավորւում էին ժողովրդի վիճակի է՛լ ավելի ծանրանալով: Թուրքական և պարսկական դավթիչները հայերին ենթարկում էին տնտեսական կեղեքման, զրկում անձի և գույքի ասպահովութեանից, ոտնահարում նրանց ազգային ու կրօնական զգացմունքները, ընտանեկան պատիվը: Հայերին արգելում էին դաստարանում վկայութիւն տալ մահմեդականների գործով, նույնիսկ սուտ վկայութեան դեպքում նրանք հաչից խլում էին նրա ունեցվածքը և տալիս թուրքին կամ պարսիկին: Նրանք խրախուսում էին դավանափոխութիւնը և մահմեդականացած հային իրավունք էին տալիս տիրանալու իր ազգականների ունեցվածքին:

Ճողովրդի ծանր վիճակը ասելութիւն էր առաջ բերել դեպի օտար զավթիչները և հող ստեղծել ազատագրական գաղափարների տարածման համար: Այդ գաղափարները XVII դ. կեսերին արդեն թափանցել էին հայ հասարակական գործիչների մեջ:

Ազատագրական շարժումը Արևմտյան Հայաստանում

Դեռևս XVII դարի 40—50-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի բնակչութեան մեջ ծնունդ է առնում ազատագրական շարժման գաղափարը, որի նպատակն էր Թուրքիային ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների հետ միասին թոթափել օսմանյան ծանր լուծը և ազատութեան ձեռք բերել: Կրետի (Կաթագրայի) պատերազմը՝ Վենետիկի հանրապետութեան և Օսմանյան սուլթանութեան միջև, որ սկսվել էր 1645 թ. ու տևել մինչև 1669 թ. զգալի շտիով հուսադրեց թուրքական լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թիւում և հայերին, նրանց դրոգեց պայքարի ելնել Օսմանյան պետութեան դեմ:

1662 թ. Անտիոքի հունաց պատրիարք Մակարը, Սսի հայոց

կաթողիկոս Կառլատուր Գաղատացին և Հալեպի ասորաց կաթողիկոս Անդրեասը նամակ են գրում Հռոմի պապին և խնդրում՝ աջակցել իրենց ժողովուրդների ազատագրական պայքարին։ Վերոհիշյալ անձնավորությունները միաժամանակ կապ են ստեղծում Հալեպի ֆրանսիական դեսպանության հետ և նրա միջոցով օգնություն խնդրում Լյուդովիկոս XIV-ից, 1663 թ. նրանք երկրորդ նամակն են գրում Հռոմի պապին և միաժամանակ դիմում ֆրանսիական հյուպատոս Ֆրանսուա Բարոնին։

Ասի կաթողիկոս Կառլատուր Գաղատացին 1663 թ. փետրվարի 12-ին իր գրած դիմումի մեջ խնդրում է պապին, որ նա հոգ տանի բոլոր քրիստոնյաներին, հատկապես հայ ազգին ազատագրելու համար, և ապա ավելացնում է. «Հույս և հավատ ունենք, որ ձեր օրհնյալ ձեռքերով կկատարվի մեր փրկությունը»։ Հույների, հայերի և ասորիների նույն ձգտումն է արտահայտված նաև ֆրանսիական հյուպատոսի զեկուցագրում՝ ուղղված Լյուդովիկոս XIV-ին և նրա մինիստր Կուրբերին։ Այնտեղ ասված է, որ Թուրքիայի լծի տակ ուսուսպող քրիստոնյա ժողովուրդները հույս ունեն ֆրանսիական պետության օգնությամբ ազատագրվելու թուրքերի ճշտմաներից։

Այսպիսով, XVII դ. 60-ական թթ. արևմտահայության մեջ ձևավորվում է ազատագրական շարժման գաղափարը, որը դիտավորում են հայրենասիրաբար տրամադրված հայ առևտրականները և հոգեվորականության մի մասը։ Կառլատուր Գաղատացու հետ միասին գործում էին համբավ և ազդեցություն ունեցող խոջա Մահտեսի Մուրադ կամ Շահմուրադ Բաղիշեցին, խոջա Առաքելը, Օրուսաղեմի հայոց պատրիարք Սղիազար Այնթապցին, Հովհաննես Թուրանլին կամ Արենլցին՝ Պոլսի հայոց պատրիարքը, իսկ հետո Վանի Վարդա վանքի առաջնորդը, հալեպցի Զուզբալը, էրզրումցի Գրիգորը և ուրիշները։

Մահտեսի Մուրադ Փարիզում և նրա ծրագիրը

1660-ական թթ. կեսերին Ֆրանսիայում խոսում էին պապի և Վենետիկի պետության հետ միասին խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու մասին։ 1663 թ. հայտնի դարձավ Թուրքիայի դեմ այդպիսի արշավանք կազմակերպելու ֆրանսիացի զինվորական Տյուրենի ծրագիրը։ Եվ ահա 1666 թ. այդ ժողովուրդների ազատագրական շարժման ղեկավարները պատվիրակություն են ուղարկում Փարիզ՝ Լյուդովիկոս XIV-ի մոտ։ Այդ պատվիրակությունը զբաղվում էր «հայ ազնվական»՝ Մահտեսի Մուրադ Բաղիշեցին։ Նա Փարիզ է տարել հայերի և հույների կողմից առաջարկվող որոշակի ծրագիր, որով նախատեսվում էր. ա) Կրետե

կըզու համար մղվող պատերազմը օղտագործել և այդ առիթով Տրանսիայի, Վենետիկի և այլ երկրների ուժերով արշավանք կազմակերպել Օսմանյան սուլթանության դեմ. բ) բարձրացնել հույներին, հայերի և թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների ապստամբություն. գ) տապալել սուլթանական իշխանությունը և թուրքիայի կառավարումը հանձնել դոմինիկյան կրոնավոր հայր Օտոմանին. դ) ազատել քրիստոնյա ժողովորդներին թուրքական դերլիխանությունից: Այդ նույն ժամանակամիջոցին՝ 1657 և 1668 թթ. խաչատուր Գաղատացին էլ բանազնացություններ է կատարել դեպի Կրետե՝ վենետիկյան զորքերի հրամանատարության հետ դործակցելու և ապստամբությունը նախապատրաստելու համար:

1670 թ. սկզբներին Փարիզ է ուղարկվում Մահտեսի Մուրադի «պաշտոնակից» խոչա Առաքելը, որը նոր տեղեկություններ է տանում Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական զաղափարների տարածման և ազատագրական շարժման ծավալման մասին:

1672 թ. Մահտեսի Մուրադը նոր տեսակցություն է ունենում Այուդիկոս XIV-ի հետ: Այդ ընդունելության ժամանակ Մուրադը, հիշեցնելով նախորդ հանդիպման մասին, Տրանսիայի թագավորին հայտնում է, որ հայերը սպասում են Ֆրանսիական զորքերին և Վանի, Բիթլիսի, Թոխատի, Սեբաստիայի, Կարինի, Գարսի և մերձակա մյուս շրջաններում, որտեղ հայերը ստվար թիվ են կազմում, պատրաստ են հույների և մյուս ժողովուրդների հետ միասին ապրստամբություն բարձրացնել Անատոլիայում և դիմադրել մինչև Ֆրանսիական բանակի հասնելը: Սակայն այդ ժամանակ թուրքիայի վրա արշավելու զաղափարը Ֆրանսիական արքունիքում ընդունելություն չի գտնում: Հակառակ թագավորի պատերազմական հակումներին, նրա միևնույն ժամանակ, առանձնապես Կորսեբը ու գրկոնը, գերադասում էին թուրքիայի հետ խաղաղություն պահպանելը: Բացի դրանից, նույն 1672 թ. պատերազմ ծագեց Տրանսիայի ու Հոլանդիայի միջև: Դեպի Արևելք կատարվելիք արշավանքը նստին պլան մղվեց:

1683 թ. Վերսայ են ժամանում և Այուդիկոս XIV-ի հետ տեսակցություն են ունենում մի խումբ հայ հասարակական և կրոնական գործիչներ: Դրանց թվում էին Թոթունչի Հովհաննես վարդապետը, հալեպցի Զուգեպը, էրզրումցի Գրիգորը, Կիսիանցի Զաքարիա վարդապետը և ուրիշներ: Սրանք այնտեղ հանդիպում են Մահտեսի Մուրադ Բաղիշեցուն և բոլորը միասին ընդունվում Տրանսիայի արքայի կողմից:

Սակայն պապի և ֆրանսիական պետութեան օգնութեամբ թուրքական լուծը թոթափելու և ազատագրվելու հունա-հայկական ծրագիրը շիրականացավ: Ազատագրական շարժման ղեկավարները իրենց հույսը դրել էին դերազանցապես Ֆրանսիայի օգնութեան վրա, իսկ վերջինս իրերի բերումով շահագրգռված չէր ընդհարվելու թուրքիայի հետ:

**Ազատագրական
շարժումը Արևելյան
Հայաստանում**

Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Հայաստանում հայերն իրենց բախումակից մյուս ժողովուրդներին հետ միասին պայքարում էին թուրքական լծից ազատագրվելու համար, Արևելյան Հայաստանում նույնպես ազատագրական շարժում սկսվեց, որն ուղղված էր պարսկական տիրակալութեան դեմ: Այստեղ նույնպես ազատագրական գաղափարները թափանցել էին հայ հասարակական գործիչներին ու ազնվականության, հատկապես Սյունիքի մելիքների մեջ և նրանց ոտքի հանել:

1677 թ. էջմիածնում հրավիրվում է զառտնյի ժողով, որին մասնակցում է 12 մարդ՝ 6 աշխարհիկ, 6 հոգևորական: Ժողովի մասնակիցներից հայտնի են Մելիք-Փարսյեզը, Կոստան Բելը և Աղաջանը:

էջմիածնի ժողովում քննարկման են դրվում Արևելյան Հայաստանի ազատագրման հարցը և դրա հետ կապված՝ հայկական և կաթոլիկական եկեղեցիների փոխհարաբերությունը: Արոշվում է պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ պապից ու եվրոպական պետություններից օգնություն խնդրելու: Պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին կաթոլիկոս Հակոբ Զուղայեցին, Մելիք-Փարսյեզը և ուրիշներ, նախ զննում է Վրաստան՝ վրաց գործիչներին հետ բանակցելու և համատեղ պայքար կազմակերպելու համար: Փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է, որ հայերը դիմեն Արևմտյան Եվրոպայի պետություններին, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանին: 1679 թ. աշնանը էջմիածնի ժողովի պատվիրակությունը Վրաստանից ուղևորվում է դեպի Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ պատվիրակությունը տեսակցություններ է ունենում Պոլսի հայ բնակչության ներկայացուցիչներին հետ, որոնցից մեկը՝ բանաստեղծ և պատմագիր Երեմիա Զելեպի Քեոմյուրճյանը մեծ աջակցություն է ցույց տալիս նրա գործունեությանը:

Երկարատև ճանապարհորդությունը, լարված աշխատանքը ծանր են անդրադառնում պատվիրակության ղեկավար Հակոբ Զուղայեցու առողջության վրա. նա, ուրիշ ամիս Կոստանդնուպոլսում մնալուց հետո, 1680 թ. օգոստոսին մահանում է: Իրանից հետո

պատվիրակութեան մնացած անդամներն այլևս գործնական քայլերի շնն դիմում և նրանցից ոմանք ետ են վերադառնում Արևելյան Հայաստան: Պատվիրակութեան ցրվելը, սակայն, չընդհատեց ազատագրական շարժման հետագա ընթացքը: Այդ գործը շարունակեց պատվիրակութեան անդամ Մելիք-Իսրայելի տղային՝ Իսրայել Օրին:

Իսրայել Օրին Արևմուտյան Եվրոպայում Մելիք-Իսրայելը, ըստ երևույթին, ցանկացել էր Օրոնն Եվրոպա տանել կրթութեան տալու համար: Ծրին պատվիրակութեան անդամների հետ չվերադարձավ հայրենիք: Նա առևտրական մի քարավանի հետ Կոստանդնուպոլսից անցավ Եվրոպա, եղավ Բուսալիայում, ապա անցավ Ֆրանսիա, հաստատվեց Փարիզում և սկսեց զբաղվել առևտրով:

Պատմագիտական գրականության մեջ Իսրայել Օրու ծննդավայրի և Եվրոպայում ունեցած գործունեության մասին տարբեր կարծիքներ կան:

Սովետահայ պատմագիտների մի մասն այն կարծիքին է, որ Օրու ծննդավայրն այժմյան Սիսիանի շրջանն է, որի դյուղերից մեկի մելիքն է եղել նրա հայրը՝ Իսրայելը, իսկ Պոռչյանների իշխանական տոհմից սերված լինելու հորինված հանգամանքը բացատրվում է քաղաքական-դիվանագիտական նկատառումներով:

Իսրայել Օրին իր զեկուցագրերում պատմում է, որ XVII դ. 90-ական թթ. անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ զբաղվել է ֆրանսիական բանակին պարեն մատակարարելով, մասնակցել է պատերազմական գործողություններին և զերի է ընկել անգլիացիների ձեռքը: Գիտությունից ազատվելուց հետո նա այլևս չի մնացել Ֆրանսիայում և 1695 թ. մեկնել է Գերմանիա (Հոնոսի հովիտ) և բնակություն հաստատել Դյուսելդորֆ քաղաքում: Այստեղ ևս սկզբնական շրջանում զբաղվել է առևտրով և մի գործի կապակցությամբ ստիպված է եղել դիմել Պֆալցի կառքիչուրստ Հովհան Վիլհելմին, ծանոթություն հաստատել նրա հետ: Այստեղ էլ Օրին սկսել է զբաղվել Հայաստանի ազատագրության հարցով:

XVII դ. վերջերին եվրոպական պետություններն սկսում են մեծ հետաքրքրություն դրսևորել Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ: Իսրայել Օրին ըմբռնելով ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, հնթագրում է, որ իրեն կհաջողվի շահադրդել Հովհան Վիլհելմին Հայաստանի ազատագրության համար օգնություն կազմակերպելու նախաձեռնությունն ստանձնելու խնդրում: Նա այդպիսի նկատառումով Հովհան Վիլհելմին պատմում է հալիբի ծանր վիճակի, նրանց ազատագրական ձգտումների, էջմիածնի ժողովի, երկրի

բնական հարստութիւնների մասին և համոզում, որ նա իր վրա վերցնի Հայաստանի ազատագրման գործը և դառնա այդ երկրի թագաւորը:

Հովհան Վիլհելմը տալիս է իր համաձայնութիւնը, թայց սահ-հանջում է, որ հայերի կողմից այդ մասին լինի գրավոր դիմում և համաձայնութիւն: Քանի որ Օրին իր մոտ այդպիսի դիմում չունի, անհրաժեշտ եղավ մեկնել Հայաստան:

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՋԱՏԱԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Անգղալորի ժողովը

Իսրայել Օրին 1699 թ. սկզբին ճանապարհ ընկավ դեպի Հայաստան: Պֆաւլցի կուրֆյուրստը նամակներ գրեց վրաց թագաւորին, Գանձասարի և էջմիածնի կաթողիկոսներին: Իսրայել Օրին փորձեց այդպիսի գրութիւններ վերցնել նաև ավստրիական կայսր Լեոպոլդ I-ից և Տոսկանայի դուքս Կոզմաս III-ից:

Ֆլորենցիայում Կոզմաս III-ը տվեց իր համաձայնութիւնը: Վիեննայում, սակայն, Օրոն հասկացրին, որ Լեոպոլդ կայսրը չի կարող Հայաստանի ազատագրութիւն մասին հանձնարարական տալ՝ նկատի ունենալով իր համար ստեղծված քաղաքական բարդ իրադրութիւնը:

Օրին նույն թվականի դարնանը Թուրքիայի վրայով մեկնեց հայրենիք: Ըանաւարճին նա եղավ Կոստանդնուպոլսում, տեսակցեց հայոց պատրիարքի հետ, վերջինիս օգնութիւնը բարեհաջող հասավ Կարին, իսկ այնտեղից էլ էջմիածին:

Իսրայել Օրին շատ էր կտրվել հայկական իրականութիւնից և անտեղյակ էր Հայաստանում ու Անդրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձութիւններից: Դրա ցայտուն ապացույցն այն էր, որ Օրուցուցումներով Հովհան Վիլհելմի գրած նամակների բոլոր հասցեատերերն արդեն չկային: Իսրայել Օրին կարծում էր, որ էջմիածնի հոգևորականութիւնը և նրա կաթողիկոսը նեցուկ կլինեն իր դրածունեութիւնը, սակայն Օրու հուլիսը շարդարացան: էջմիածնի հոգևորականութիւնը և նախապես կաթողիկոսը անբարյացակամ գտնվեցին Օրու նկատմամբ:

Իսրայել Օրին քախպված եղավ անմիջապես հեռանալ էջմիածնից: նա մեկնեց իր ծննդավայրը՝ Սիսիանի շրջան. եղավ իր եղբոր տանը, տեսավ բրոջն ու եղբայրներին, իրեն ներկայացնելով որպէս օտարերկրացի ճանապարհորդ, քանի որ անհրաժեշտ էր զուլջանալ պարսիկների հետապնդումներից: Եղբոր տանը գիշերելուց հետո

Օրին ցնաց Անգեղակոթ-գյուղը՝ տեսակցելու Մելիք-Ասֆրազի հետ, որին գիտեր մանկութիւնէց: Անգեղակոթում Օրին Մելիք-Ասֆրագին պատմում է Ղովհան Վիլհելմի հետ ունեցած իր գրույցների մասին և ոգևորում նրան, որ նա էլ ձեռնամուխ լինի Հայաստանի ազատագրութեան դործին:

Մելիք-Ասֆրագն ու Օրին որոշում են Սյունիքի մելիքներին հրավիրել Անգեղակոթ և բնութեան առնել Ղովհան Վիլհելմի նամակները: 1699 թ. ապրիլ ամսին Անգեղակոթում հրավիրվեց Սյունիքի մելիքների ժողովը: Այս ժողովի կողմից գրված դիմումներից երևում է, որ խորհրդակցութեանը մասնակցել են 11 մելիքներ:

Ժողովում Իսրայել Օրին մելիքներին ծանոթացնում է Ղովհան Վիլհելմի նամակներին, նրանց հայտնում, որ Վիլհելմը համաձայնվել է օրենչ հայերին՝ ազատագրելու Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից և ստանձնելու հայկական թագավորութեան դահճը՝ այն պայմանով, որ հայերի կողմից Ղովհան Վիլհելմին և եվրոպական մյուս իշխանավորներին գրավոր դիմումներ արվեն: Մելիքները հավանութիւն են տալիս Օրու առաջարկութիւններին և իրենց անունից դիմումներ գրում եվրոպական իշխանավորներին: Այդ դիմումներից մեկն աղղղված էր Պֆալցի կուրֆյուրստ Ղովհան Վիլհելմին, որի մեջ շնորհակալութիւն էր հայտնվում կուրֆյուրստին, ճանաչում նրան հայոց թագավոր և խնդրում արագացնել իր զորքերի ուղարկումը Հայաստան: Դիմումներ են գրվում նաև Ավստրիայի Լեոպոլդ կայսրին և Տոսկանայի դքսին:

Դիմումներից մեկը հասցեագրված էր Ղոռմի պապին, որտեղ մելիքները խնդրում էին պապին, որ նա հորդորի եվրոպական իշխանութիւններին մահմեդականների գերիշխանութիւնից հայերին ազատագրելու գործում: Դրա դիմաց նրանք հանձն էին առնում ազատագրվելուց հետո միանալ կաթոլիկական եկեղեցուն: Ղոռմի պապին գրված դիմումի մեջ առաջին անգամ խոսվում էր էջմիածնի ժողովի մասին:

Անգեղակոթի ժողովում մի դիմում էլ գրվեց ռուսաց ցարին, որից նույնպես օգնութիւն էր խնդրվում պարսկական տիրակալութիւնից ազատագրվելու համար: Սա արդեն որոշակի քայլ էր հայտնուական քաղաքական կայսեր հաստատելու գործում: Բացի վերոհիշյալ դիմումներից, Անգեղակոթի ժողովը մի լիազորագիր և մելիքների կողմից ստորագրված, բայց չգրված թղթեր տվեցին Իսրայել Օրուն, նրանք լիազորելով դրանց վրա իրենց անունից դիմումներ գրել ում որ հարկ լինի: Օրուն տրված լիազորագրում պատմվում էր նրա տոհմի և ազնվականական ժողման մասին, նը-

րան համարելով սերված Պոռշյան իշխանական տոհմից, և լիազորում նրան հայերի անունից բանակցություններ վարել Եվրոպական պետությունների հետ:

Իսրայել Օրին, վերոհիշյալ փաստաթղթերն իր հետ վերցնելով, Մինաս վարդապետ Տիպրանյանցի հետ միասին, որին ժողովը առանձնացրեց որպես Օրու օգնական և քարտուղար, նույն 1699 թ. վերադարձավ Եվրոպա՝ Դյուսելդորֆ քաղաքը:

Անգեղակոթի ժողովը կարևոր գեր խաղաց հայերի ազատագրական շարժման ծավալման գործում: Ժողովում քննարկվեցին նաև շարժումը կազմակերպելու, ժողովրդին դինելու և օտար նվաճողների դեմ պայքարելու համար նրան նախապատրաստելու գործի հետ կապված հարցերը:

Իսրայել Օրու պրֆայցյան ծրագիրը և Եվրոպայում կրած անհաջողությունը

Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը 'Դյուսելդորֆ ժամանելուց հետո երկար ժամանակ չկարողացան տեսակցել Հովհան Վիլհելմի հետ՝ վերջինիս հիվանդ լինելու պատճառով: Նրանք, մինչև կուրֆյուրստի առողջանալն ու նրա հետ տեսակցելը, մշակեցին Արևելյան Հայաստանի ազատագրման ծրագիր, որով նախատեսվում էր Եվրոպայում կազմակերպել բանակ և այն ուղարկել Հայաստան: Այդպիսի բանակ ստեղծելու համար պիտի կազմվեր եռյակ միութուն՝ հանձինս Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդի, Պֆայցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի և Տուկանայի դուքս Կոզմաս III-ի: Բանակի տեղաշարժը գաղտնի պահելու համար այն պիտի անցներ Ռուսաստանով՝ որպես ուստական պետութան ղորք և Կասպից ծովի վրայով մտներ Անդրկովկաս:

Օրագրում նախատեսված էր՝ երբ եռյակ միության ղորքերը մտնեն Անդրկովկաս, հայերն ու վրացիները պիտի ապստամբեն պարսիկների դեմ, միանան բանակին և 20—25 օրվա ընթացքում ազատագրեն ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Ըստ Օրու ծրագրի, ազատագրված Հայաստանում պիտի վերականգնվեր հայկական պետությունը, կազմվեր թագավորություն, որի ղահին բարձրանալու էր Հովհան Վիլհելմը:

Իսրայել Օրու ծրագրում խիստ գերազանհատված էին հայերի և վրացիների ռազմական ուժերը, վարդապետն էր պատկերված Հայաստանի տնտեսական վիճակը, նրա նյութական քարիքների առատությունն ու հարատւթյունը: Այդ բոլորին հակառակ, Օրու ծրագրում Պարսկաստանի ռազմական ուժերն այնքան էին թերագնահատված, որ ընդամենը երկու շաբաթ էր նախատեսված Հայաստանից նրանց դուքս քշելու համար: Դա Իսրայել Օրու դիվանագի-

տական մոտեցումն էր, որ նպատակ ուներ հրապուրելու Հովհանս Վիլհելմին և նրան մղելու գործնական քայլերի՝ Հայաստանին օգնելու համար, իսկ հայերին՝ ոգևորելու ազատագրական պայքարում:

Հայաստանի ազատագրութեան այս ծրագիրը, իր թերութիւններով հանդերձ, արժեքավոր փաստաթուղթ և կարևոր երևույթ էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութեան մեջ: Մինչ այդ հայերը ազատագրական պայքարի որոշակի զրավոր ծրագիր չեն ունեցել: Դա հայ ազատագրական մտքի փայլուն արտացոլումն էր:

Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը 1700 թ. իրենց մշակած ծրագիրը ներկայացրին կուրֆյուրստ Հովհանս Վիլհելմին: Սա տվեց իր հավանութիւնը և առաջարկեց ձեռնամուխ լինել ծրագրի իրականացման գործին: Կուրֆյուրստի հանձնարարականներով Օրինն որից մեկնեց Ֆլորենցիա և Վիեննա՝ Լեոպոլդ I-ի և Կողմաս III-ի համաձայնութիւնը ստանալու համար:

Ֆլորենցիայում Տոսկանայի դուքսը տվեց իր համաձայնութիւնը և խոստացավ զորք ու ռազմական հանդերձանք տրամադրել: Սակայն Վիեննայում Օրին հաջողութիւն չունեցավ: Լեոպոլդ կայսրը հրաժարվեց Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցելուց: Այդպիսով Օրու ծրագիրը տապալվեց:

Եվրոպական այդ երկու խոշոր պետութիւնների՝ Ֆրանսիայի և Ավստրիայի համար XVII դ. վերջերին ստեղծված միջադրային, քաղաքական իրադրութիւնն այնքան էլ ոգևորիչ չէր, որ նրանք հայերի պատճառով բախվեին Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ: Լյուդովիկոս XIV-ը և Լեոպոլդ I-ը վիճում էին իսպանական գահի համար և պատերազմի էին պատրաստվում: Այդ պատճառով Ֆրանսիան, որը Թուրքիայի հետ լավ հարաբերութիւնների մեջ էր և վերջինիս միշտ հրահրում էր ընդդէմ Ավստրիայի, չէր ուզում իր դեմ հանել նրան: Իսկ Պարսկաստանում Ֆրանսիան ուզում էր ավելի մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել՝ հեշտացնելու համար իր միսիոներների և առևտրականների գործունեութիւնը, որոնց հետ հաջող կերպով մրցում էին հայ առևտրականները:

Ավստրիան նույնպէս իր նկատառումներն ուներ: Նա նոր էր ավարտել Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմը և չէր ուզում նորից ընդհարվել նրա հետ, մանավանդ, որ պատերազմի էր պատրաստվում Ֆրանսիայի դեմ: Կար մի պատճառ ևս: Հայաստանը շատ հեռու էր Արևմտյան Եվրոպայից և նրանց միջև ընկած էին այնպիսի

երկրներ, որոնք շէին հանդուրժի ոչ ֆրանսիական, ոչ էլ ավստրիական. բանակների անցումն իրենց տերիտորիայով:

Այսպիսով, հայերի՝ Արևմուտքից օգնութիւն ստանալու հույսը շիրականացավ: Նրանց մնում էր ավելի որոշակի և ավելի ռեալ դժի հետ կապել օգնութիւն ստանալու իրենց հույսը:

3. ԵՐԶԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ՈՒՍԱՍԱՆԱՆ

Իսրայել Օրին Մոսկվայում և ազատագրական Ընդ ծրագիրը

Վիեննայում Իսրայել Օրուն հասկացրին, որ հայերի ազատագրութիւնն զործին իրական օգնութիւն կազուէ ցույց տալ Պետրոս I-ը և նա, Յրևմուտքից հույսը կտրած, իր ընկերոջ՝ Մինաս վարդապետի հետ ճանապարհ ընկավ դեպի Ռուսաստան: Ռուսական իշխանութիւններին ներկայանալու համար Օրին Հովհան Վիլհելմից վերցրեց հանձնաքարական և այնտեղ եկավ որպես կուրֆյուրստի պատվիրակ: Ծանապարհին, լեհաստանով անցնելիս, նրանք որպես թարգմանիչ իրենց հետ վերցրին լեհահայ նազար Օրեխովիչին:

1701 թ. հուլիսին Իսրայել Օրին իր ընկերներին հետ հասնում է Մոսկվա և ներկայանում ռուսական պետութիւնն առաջին պաշտոնյա Գոլովինին: Վերջինս մանրամասն կերպով հետաքրքրվում է նրանց Ռուսաստան գալու նպատակով: Զրույցի ընթացքում Գոլովինը ցանկանում է պարզել, թե հայերը ո՞ւմ օգնութիւններ են ուզում ազատել իրենց երկիրը, կուրֆյուրստը ինչքա՞ն զորք է ուղարկելու, Հայաստանի ազատագրված հողերը ո՞ւմ անունով են պահվելու, ո՞ւմ զորքերը պիտի մնան գրավված հողերում և այլն:

Իսրայել Օրին այդ հարցերին տված իր գրավոր պատասխանում ամբողջովին շրջադարձ է կատարում դեպի Ռուսաստան: Նա հայտարարում է, որ հայերը հույսը դրել են միայն Ռուսաստանի ռազմական օգնութիւն վրա, նրանք Արևմուտքից օգնութիւն չեն ինդրել, նրանց ցանկութիւնն է եղել միայն, որ արևմտյան պետութիւնները թույլ շտան թուրքիային հարձակվել հայերի վրա, որ Հայաստանում գրավված հողերն ու բերդերը կանցնեն ռուսական պետութիւնն դերիշխանութիւնն տակ և ռուսական զորքեր կը մընան այնտեղ:

Գոլովինի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ Իսրայել Օրին խնդրում է, որ իրեն հնարավորութիւն տան անձամբ տեսակցելու Պետրոս I-ի հետ: Օրուն խոստացան այդպիսի տեսակցութիւն: Մինչև ռուսական ցարի հետ հանդիպելը Իսրայել Օրին մշակեց Հա-

յաստանի ազատագրութեան նոր ծրագիրը: Այդ ծրագրում նախա-
ահաւում էր կազմակերպել 25 հազարանոց բանակ, որք մի մասը՝
10 հազարը Աստրախանից ծովով պիտի անցնէր: Անդրկովկաս,
մյուս մասը՝ 15 հազարը Հյուսիսային Կովկասից Գարիալի կիրճով
պետք է մտնէր Վրաստան, որտեղ ուսական զորքերին պիտի միա-
նային վրացական մի քանի տասնյակ հազար զինվորներ և շարժ-
վեն դեպի Արևելյան Հայաստան: Երբ երկու կողմից՝ Վրաստանից
և Ալգորքանից ուսական զորքերը մտնէին Հայաստան, այնտեղ
նրանց պիտի միանային ապստամբութիւն բարձրացրած հայերը,
որոնց զինված ուժերի քանակը Որին հասցնում էր մինչև հարյուր
հազարի: Ռուսական, հայկական և վրացական զորքերը 10—15
օրվա ընթացքում պիտի ազատագրեն ամբողջ Արևելյան Հայաս-
տանը:

Սրագրում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է արշավանքը դեպի Հա-
յաստան սկսել 1701 թ. հոկտեմբերին, որովհետև Պարսկաստանը
բավականին թուլացել էր և ի վիճակի չէր դիմադրութիւն ցույց
տալ: Օրին այս ծրագիրը մշակելիս սերտ կապ էր պահպանում վը-
րաց Արշիլ թագավորի հոր հետ, որն այն ժամանակ գտնվում էր
Մոսկվայում և նույնպես ջանում էր ռազմական օգնութիւն ստանալ
Ռուսաստանից:

Սրագիրը ուսական կառավարութեանը ներկայացվեց դեռևս
հուլիսի 25-ին: Օրին նորից տեսակցութիւն խնդրեց Պետրոս I-ի
հետ: Այդ տեսակցութիւնը տեղի ունեցավ 1701 թ. հոկտեմբերին
Գոլովինի դղյակում: Զրույցի ժամանակ Օրին ու Մինաս վարդապե-
տը պատմեցին հայերի ծանր վիճակի մասին, հաղորդեցին, որ հա-
յերը իրենց ազատագրութեան հույսը դնում են ուսաց հզոր պե-
տութեան վրա և մեծ թագավորին խնդրում են ազատել իրենց օս-
մանյան և պարսկական լծից: 1702 թ. մարտին պաշտոնապես հայ-
տընեցին Օրուն, որ Պետրոս I-ը վճռել է շվեդական պատերազ-
մը վերջացնելուց հետո անպայման օգնել հայերին և նրանց ազա-
տել թուրքական ու պարսկական լծից:

Ռուսական կառավարութեան այս խոստումը
Օրու նամակաբերը
Հայաստանում
ոգևորեց Օրուն և Մինաս վարդապետին: Նը-
րանք որոշեցին այդ լուրը շտապ կերպով հա-
ղորդել Հայաստան: Նամակներ գրեցին Սյուն-
յաց մելիքներին, Գանձասարի ու էջմիածնի կաթողիկոսներին
և Մոսկվայում ապրող մի հայի՝ կապիտան Միրոն Վասիլևի միջո-
ցով ուղարկեցին Հայաստան:

Միրոն Վասիլը 1702 թ. գարնանը ճանապարհ ընկալ գեպի Անդրկովկաս: Նա եղավ Գանձասարում և էջմիածնում:

Սակայն Միրոն Վասիլը 1703 թ. դատարկաձեռն վերադարձավ Մոսկվա: Օրու եամակնների նկատմամբ հայ հոգեօրականների և մելիքների սկզբնական անտարրեր վերաբերմունքը բացատրվում էր նրանով, որ Հայաստանի ազատագրության նոր ուղին, այսինքն՝ շրջադարձը գեպի Ռուսաստան, դեռևս ընդհանուր ճանաչում չէր գտել:

Միրոն Վասիլի ձեռնունայն վերադառնալը ծանր կացութուն ստեղծեց Իսրայել Օրու գործունեության համար:

Մտեղծված դրությունից դուրս գալու նպատակով Մինաս վարդապետն ու Օրին օգտագործեցին Անգեղակոթի ժողովի կողմից ներանց արված մաքուր թղթերը: Նրանք մելիքների անունից մի դիմում հաղմեցին և ներկայացրին Պետրոս I-ին, Այդ դիմումի մեջ ասված էր, որ հայերն իրենց ազատագրության ամբողջ հույսը դրնում են ուսաց մեծ թաղավորի օգնության վրա և աղաչում են շուտ իրականացնել այն:

Պատմադիտական գրականության մեջ այդ դիմումը համարվել է կեղծիք: Սակայն Օրու և Մինաս վարդապետի նկատմամբ այդպիսի մեղադրանքն իրավացի չէ: Նրանք կատարել են այն, ինչ իրավունք էր տվել Անգեղակոթի ժողովը:

Հայաստանում տեղի ունեցած հետագա դեպքերն արդարացրին Իսրայել Օրու վարքագիծը: Թե՛ մելիքները, թե՛ Գանձասարի կաթողիկոս Ծսայի Հասան-Ջալալյանը, որ կաթողիկոս ընտրվելու օրից՝ 1703 թ. սկսած դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը, նորանոր դիմումներ հղեցին ուսական պետությունը՝ հայերին օգնելու և Հայաստանի ազատագրելու խնդրանքով:

Օրու դեսպանու-
թյունը Պարս-
կաստան

Շվեդները դեմ մղված պատերազմում տարած առաջին հաղթանակները ուսական կառավարությանը հնարավորություն տվեցին մտածելու նաև գեպի Պարսկաստան և Անգլիոյ վրա կազմակերպվելիք արշավանքի մասին: Պարսկաստանում և Անդրկովկասում ախրսղ վիճակին ծանոթանալու համար անհրաժեշտ դարձավ Պարսկաստան ուղարկել մի դեսպանություն: Իսրայել Օրին խնդրեց իրեն ևս թույլ տալ մասնակցելու այդ դեսպանությանը: Ռուսական արքունիքը նկատի առնելով նրա իրադե-

կուսթյունը Անդրկովկասին, համաձայնեց Օրու առաջարկին, նրան տվեց ղեկավարութի կոչում և նշանակեց դեսպանության ղեկավար:

Պարսկաստանում դեսպանության նկատմամբ կասկածանք չառաջացնելու համար պետք էր ավելի անմեղ պատրվակ: Այդ նրպատակով խորհուրդ տրվեց Օրուն վերադառնալ Եվրոպա և իր ժանոթների միջոցով Հոռմի պապից մի նամակ վերցնել՝ ուղղված պարսից շահին: Այդ նամակում պապը պետք է միջնորդեր շահի առաջ, որ նա կասեցնեք քրիստոնյաների հալածանքները իր երկրում:

Իսրայել Օրին 1704 թ. Մոսկվայից գնաց Դյուսելդորֆ, Հովհան Վիլհելմի միջոցով ձեռք բերեց ցանկացած դիմումը, ապա շրջագայութուն կատարեց Արևմտյան Եվրոպայում, 20 հազար ութսու զենք գնեց և 1706 թ. վերադարձավ Ռուսաստան: Նա մտադիր էր Ասորիստանում հայերից մի գունդ կազմակերպել և այն զինել Եվրոպայից բերված այդ նոր զենքով: Պետրոս I-ը ևս, ի պաշտպանություն Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաների, նամակ գրեց շահին: Իսրայել Օրին այդ նամակները վերցնելով, 1707 թ. հունիսին ճանապարհ ընկավ դեպի Պարսկաստան: Օրին իր շքախմբով Ասորիստանից նավով գալիս է Բաքվի մոտ գտնվող Նիզովոյե նավահանգիստը և այնտեղից ուս նավաստիների զինված ջոկատի ուղեկցությամբ 1708 թ. սկզբին հանդիսավոր կերպով ժամանում Շամախի քաղաքը:

Շամախու խանը արգելեց նրան շարունակել ճանապարհորդությունը: Արգելման պատճառը Պարսկաստանում գործող արևմտաեվրոպական՝ ֆրանսիական միսիոներների՝ հատկապես Միշելի տարածած այն լուրերն էին, թե Օրին պարսկահայ է, ուզում է Հայաստանը անջատել Պարսկաստանից և ինքր դառնալ Հայաստանի թագավոր: Սակայն պարսկական իշխանութուններին ձեռնտու չէր Պետրոս I-ի դեսպանին ձրկար ժամանակ պահել իրենց հողում, և 1709 թ. Օրին շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Սպահան, նույն թվականի կեսերին վերադարձավ Անդրկովկաս և մնաց այնտեղ մինչև 1711 թ.:

Նա Անդրկովկասում գտնվելու ժամանակ ղպալի գործ կատարեց զատազրական պաշարի դաշափարը արմատավորելու և ժողովրդի մեջ Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքն ուժեղացնելու ուղղությամբ: Սպահան գնալիս և վերադառնալիս Օրին ճանապարհորդեց Հայաստանում, եղավ Գանձասարում, Սյունիքում, էջմիած-

նում: Կարծիք հաստատեց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի և մելիքների հետ: Աշխատեց համոզել էջմիածնի կաթողիկոս Ալեքսանդր Զուղայեցուն՝ կողմնորոշվել դեպի Ռուսաստանը:

Օրին ուշադրություն դարձրեց նաև այդ երկրամասի բազմազգ ժողովուրդների միջև համատեղ պայքարի ճակատ ստեղծելու վրա: Նա կապ հաստատեց վրաց և ադրբեջանցի գործիչների հետ: Հայտնի են նրա հարաբերությունները Ղուբայի և Շիրվանի խաների, Սուլեյման-բաբայի և այլոց հետ: Օրին աշխատում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների ուժերը միավորել և հայկական ազատագրական պայքարը դուրս բերել ազգային շրջանակներից: Նա արդեն բավականին տեղեկություններ էր հավաքել Պարսկաստանի և Անդրկովկասի մասին և իր գործունեությամբ հայերի ու անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մեջ ոգևորություն, խանդավառություն և բարյացակամ վերաբերմունք էր առաջացրել դեպի Ռուսաստանը: Այս բոլորից հետո Օրին և Եսայի Հասան-Ջալալյանը 1711 թ. Ճանապարհ ընկան դեպի Ռուսաստան, նրանք Կասպից ծովով եկան Աստրախան, որպեսզի այստեղից մեկնեն Մոսկվա, բայց Աստրախանում 1711 թ. ոգոստոսին դադարեց գործելուց հայ ժողովրդի ազատագրության համար բարախող սիրտը՝ Իսրայել Օրին հանկարծամահ եղավ:

Իսրայել Օրին խոշոր դեր խաղաց XVII—XVIII դդ. հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Նա ազատագրական շարժումը դուրս բերեց հոգևորականության շրջանակներից, կրոնական դավանաբանական արահետից, դրեց աշխարհիկ-բաղաբան ուղու վրա, բարձրացրեց համազգային մակարդակի և մարտական շունչ տվեց նրան: Նա հայերի ազատագրական շարժումը դուրս բերեց նաև ազգային շրջանակներից, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կապեց անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների պայքարի հետ և արմատավորեց այդ ժողովուրդների համատեղ պայքարի գաղափարը: Իսրայել Օրին դրեց հայ-ռուսական բաղաբան հարաբերությունների հիմքը և հայ ժողովրդի ազատությունը կապեց ռուս ժողովրդի օգնության հետ, հրամարվելով արևմտյան օրիններացիայից: Իսրայել Օրին իրեն դրսևորեց որպես խոշոր հայրենասեր, միշտ ընդհանուրի, հայրենիքի ազատության շահը գերադասելով անձնականից, աղնվորեն, անձնուրաց կերպով իր կյանքը նվիրեց հայրենիքի ազատագրության գործին:

Դրուրությունը Անդր-կովկասում և հայկական զինվորականացության ստեղծումը

Իսրայել Օրու մահը շկանգնեցրեց հայերի ազատագրական շարժումը:

XVII դ. վերջերին Պարսկաստանում մտցվեց նոր հարկային սխտեմ և նշանակվեցին նորանոր հարկեր՝ կրկնապատիկ և եռապատիկ շափերով, որոնց գանձումը, մա-

նավանադ նվաճված ժողովուրդներից, ուղեկցվում էր դաժան հալածանքներով: Եսայի Հասան-Ջալալյանը պատմում է, որ պարսկական իշխանավորներից մեկը՝ Միրզա Քահրըր Խավրիզից 1100 զինվորներով ու հարկահաններով եկավ Ղարաբաղ, Գանձակ և ըսկեսեց կողոպտել հայ բնակչությանը: Այդ նույն բանը տեղի էր ունենում Արևելյան Հայաստանի նաև մյուս շրջաններում: Հարկահանության պատրվակով պարսից զինվորներն ու պաշտոնյաները թալանում էին բնակչության ունեցվածքը, տանջանքի ենթարկում մարդկանց, ոտնահարում նրանց ընտանեկան պատիվը, կրոնական ու ազգային զգացմունքները, հարկի դիմաց տանում նրանց երեխաներին: Հպատակ ժողովուրդների համար ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում էր ռաբի ելնել պարսկական տիրակալության դեմ: Այդպիսի ապստամբությունն արգեն սկսվել էր Աֆղանստանում՝ Միր Վեյսի, իսկ հետո նրա որդու՝ Միր Մահմուդի ղյխավորությամբ: Ազատագրական շարժումը աշխուժացել էր նաև Վրաստանում և այլ երկրներում: Ազատագրական պայքարի այդ վերելքն իր ոլորտի մեջ առավ նաև Արևելյան Հայաստանը:

XVIII դ. երկրորդ տասնամյակում Պարսկաստանի ու Անդրկովկասի նկատմամբ Ռուսաստանի հետաքրքրությունն ավելի ուժեղացավ. 1715 թ. Անդրկովկաս եկավ ռուսական դեսպան Վոլինսկին: Նրան հանձնարարված էր ուսումնասիրել Պարսկաստան տանող ճանապարհները, հետաքրքրվել Անդրկովկասի ժողովուրդների, հատկապես հայերի կյանքով, պարզել, թե նրանք ինչպիսի վերաբերմունք ունեն ռուսական պետության նկատմամբ և լավ վերաբերվել նրանց հետ:

Մի տարի հետո՝ 1716 թ. Մոսկվայից Արևելյան Հայաստան եկավ Իսրայել Օրու ընկեր Մինաս վարդապետը: Նա տեսակցություն ունեցավ Եսայի Հասան-Ջալալյանի և էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցու հետ, աշխատեց վերջինիս կողմնորոշել դեպի Ռուսաստանը և նոր լուրեր բերեց ռուսական զորքերի կողմից նախապատրաստվող արշավանքի մասին: Վոլինսկու և Մի-

նաս վարդապետ Տիգրանյանցի այցելութունները նոր լիցք տվեցին հայկական աղատադրական շարժմանը:

Աֆղանցիների սուստամբուլյունը հետզհետե լայն տարածում էր ստանում: Նրանք 1722 թ. արշավեցին պարսից մայրաքաղաք Սպահանի վրա, դրավեցին այն և գլխատեցին գերի ընկած Հուսեյին շահին: Պարսկաստանում առաջացավ քաղաքական խառնաշփոթություն: Այդ խառնակ շրջանում ոտքի ելան նաև կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերը: Նրանք սկսեցին ասպատակել Ադրբեջանը և Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան շրջանները:

Լեզգիների ասպատակություններից պաշտպանվելու նպատակով հայերը Ղարաբաղում, Սյունիքում և այլուր սկսեցին կազմակերպել զինված ջոկատներ, որոնք հետզհետե համալրվեցին և կանոնավոր զորքի կերպարանք ստացան: Հայկական զորքի խոշոր ջոկատներ առաջին հերթին կազմակերպվեցին պատմական Արցախում, այսինքն՝ Ղարաբաղում, Մոսվ լեռան շրջակայքում. այդ վայրը անվանվեց Մեծ սղնախ, որ նշանակում էր ամրացված վայր, զորակայան: Այստեղ կենտրոնացված հայկական զորքերի թիվը 10 հազարից ավելի էր: Նրանց կազմակերպիչներն ու զորավարներն էին Շիրվան, Սարուխան, Սարգիս, Գրիգոր յուզբաշինները և Մելիք Հովսեփը: Մյուս զորակայանը Փոֆո սղնախն էր՝ Շուշի քաղաքի մոտերքում, որի հրամանատարն էր Ավան Յուզբաշին. նրա զորքի թիվը հասնում էր երկու հազարի: Հետագայում Ղարաբաղի այս երկու զորակայանների ընդհանուր զորահրամանատարը դարձավ Ավան Յուզբաշին, սակայն ամբողջ շարժման ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը եղել է Սասնի Հասան-Ջալալյանը: Այդպիսի ջոկատներ կազմակերպվեցին նաև Սյունիքում՝ Ղափանում: Այդ ջոկատների մարտիկների թիվը սկզբնական շրջանում քիչ էր: Նրանք ցրված էին տարբեր տեղերում և շունեին իրենց ընդհանուր ղեկավարը: Օրինակ՝ Քոլոս գորավարի ղլխավորութայամբ մի ջոկատ կազմակերպվեց Չավնդուրում, մի այլ ջոկատ Պապի ղլխավորութայամբ՝ Կալերում, մի ուրիշը՝ Տեր-Ավետիսի և Փարսաղանի ղլխավորութայամբ՝ Հալիձորում և այլն: Սյունիքում կազմակերպված բոլոր ջոկատների ղինվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 7—8 հազարի:

Ապստամբության սկիզբը

1722 թ. սկզբներից լեզգիները 'Իսուդ բեկի ղլխավորութայամբ ներխուժեցին Ադրբեջանի կենտրոնական շրջանները, գրավեցին Շամախին, ամրացան այնտեղ և հարձակումներ սկսեցին Գանձակի խանությունից վրա: Վրաց Վախթանգ VI թագավորը, որը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Գանձակի խանի հետ, իր

բանակով օգնութեան եկավ նրան: Այդ ժամանակ Վախթանգ VI-ի մոտ զնաց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ հայկական ազատագրական շարժման ղեկավարներից մեկը. Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան Ջալալյանը զնում են Թիֆլիս և խորհրդակցում հայերի ու վրացիների հետագա միացյալ գործողութիւնների մասին:

1722 թ. ամռանը, երբ Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան-Ջալալյանը պայքարի ծրագիր էին մշակում, Թիֆլիս են գալիս Խուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի պատվիրակները: Պետրոս Մեծի պատվիրակը բերել էր ցարի նամակը, որով խորհուրդ էր տրվում Վախթանգին իր բանակով ընդառաջել ուսական զորքին և Շամախում միանալ նրան: Պարսից շահն էլ իր նամակով քաջալերում էր վրաց թագավորին՝ լեզգիների դեմ նրա մղած հաջող մարտերի համար և հանձնարարում՝ շարունակել առջ գործը: Թուրքական պատվիրակն էլ բերել էր Կարինի (էրզրում) օսմանյան փաշայի նամակը, որի մեջ փաշան սուլթանի անունից հայտնում էր, թե շուտով թուրքական զորքերը մտնելու են Անդրկովկաս և պահանջում էր Վախթանգից՝ իր զորքերով միանալ թուրքերին:

Վախթանգ VI-ը օսմանցիների պահանջը մերժեց: Իրողվեց վրացական բանակը առաջ շարժել դեպի Գանձակ, այնտեղ բերել նաև հայկական զորքերը սղնախներից, այլա միացյալ թւծերը շարժել դեպի Շամախի և սույսել ուսական բանակին:

1722 թ. սեպտեմբերին վրացական բանակը շարժվեց դեպի Գանձակ: Եսայի Հասան-Ջալալյանը շտապեց Մեծ սղնախ՝ հայկական զորքը բերելու: Երկու եղբայրական զորագնդերն իրար հանդիպեցին Գանձակի մոտ, Չուլակ կոչված վայրում: Ինչպես նկարագրում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը, հանդիպումը հուզիչ է եղել: Վրացական բանակը մարտական շարք է կազմել, իսկ հայկական զորքերը հանդիսավորութեամբ անցել են նրանց առջևով:

Հայ-վրացական զորքերը Գանձակից շարժվեցին դեպի Շամախի, քանի որ լեզգիներն արդեն կտրել էին ճանապարհը, իսկ ուսական բանակի առաջխաղացման մասին էլ ոչ մի տեղեկութիւն չկար:

1722 թ. հուլիսին ուսական զորքի մի մասը նավերով մոսկոցավ Կասպից ծովի ափերին՝ Քաբվի և Գիլանի մոտերքում, իսկ մյուս մասը ցամաքով շարժվեց դեպի հարավ: Այդ զորամասերին հաջողվեց տիրանալ Կասպից ծովի անդրկովկասյան ափերին, սակայն մի շարք աննպաստ պայմանների պատճառով Պետրոս I-ը

կարգադրեց դադարեցնել առաջխաղացումը և ամրանալ նվաճված վայրերում, իսկ ինքը աշնան սկզբներին վերադարձավ Մոսկվա:

Վախթանգ VI-ը և Յսայի Հասան-Ջալալյանը աշնանը տեղեկութուններ ստացան, որ Պետրոս I-ը վերադարձել է Մոսկվա և ռուսական բանակը դադարեցրել է իր առաջխաղացումը: Այդ տըխուր լուրն ստանալուց հետո հայկական և վրացական զորքերը վերադարձան իրենց տեղերը:

Մեծ սընախի զորաբանակը վերադառնալով Ղարաբաղ, ամրացավ անառիկ վայրերում և ապստամբեց սլարսկական տիրապետութեան դեմ: Նրան հետևեցին Փոքր սընախի զորքերը: Ապստամբութունն սկսվեց 1722 թ. աշնանը ամբողջ Ղարաբաղը ազատագրվեց և այնտեղ հաստատվեց հայկական իշխանություն:

Դավիթ-Քեկը և Սյունիքի ազատագրումը

Ազատագրական պայքարի ալիքը հասավ նաև սլատմական Սյունիք: Այստեղ իրադրութիւնը, Ղարաբաղի հետ համեմատած, ավելի բարդ էր: Ղարաբաղում բնակչությունը զգալի չափով միատարր էր՝ հայկական: Այնտեղ կային կազմակերպված զինվորական ավելի մեծ ուժեր և հմուտ ղեկավարներ՝ հանձինս Յսայի Հասան-Ջալալյանի և Ավան Յուզբաշու: Ղափանում հայկական զինված ուժերը ցաքուցրիվ էին, չկար ռազմական և քաղաքական հմուտ ղեկավար: Այնտեղ ավելի ուժեղ էին սլարսկական խաները, իսկ քոչվոր ցեղերը չէին համակրում հայկական ազատագրական շարժմանը:

Այս դժվարությունները Ղափանի հայերից սլահանջում էին գործի գլուխ դնել կազմակերպչական և ռազմական հմտություն ու վճռականություն ունեցող ղեկավարի: Այդ նպատակով նրանք Ղափանցի հայ առևտրական Ստեփանոս Շահումյանին ուղարկում են Քիֆլիս, որսկսողի վրացական բանակի հայ հրամանատարներից մեկին հրավիրի Ղափան: Նա զիմում է վրաց արքայազն Շահնավազին, իսկ վերջինս մասնացույց է անում վրաց բանակում զինվորական ծառայության մեջ գտնվող Դավիթ-Քեկին: Սա ընդունում է Ստեփանոս Շահումյանի առաջարկությունը և 1722 թ. աշնանը գալիս է Ղափան ու անցնում ապստամբության գլուխ:

Նա իր հետ բերել էր շուրջ 30 քաջակորով ռազմիկներ, այդ թվում՝ Մխիթարին, Ավթանդիլին, Բայանդուրին, մեծ և փոքր Գեորգիներին և ուրիշներին: Նրա առաջին գործը եղավ մի փոքր ջոկատ կազմակերպելը և գրոհի անցնելը: Առաջին հաջող մարտը տեղի ունեցավ 1722 թ. աշնանը: Ուշթափալար կոչված վայրում, ջիվանշիր ցեղերի և նրանց գլխավորող խաների դեմ: Հայկական շուրջ 400

հոգուց բաղկացած զորախումբը Դավիթ-Բեկի հրամանատարութեամբ գրոհեց հակառակորդի վրա և փառավոր հաղթանակ տարավ: Այս հաղթանակը վճռական նշանակութիւն ունեցավ 'Դավիթ-Բեկի հեղինակութեան համար և նրա համբավը տարածվեց ժողովրդի մեջ: Դրանից հետո նրան միացան մինչ այդ կազմակերպված ջոկատներից շատերը, օրինակ՝ Չավնդուրի ջոկատը՝ Թորոսի գլխավորութեամբ, Զուղայի զինված ուժերը՝ Սաղամելիքի որդիների գլխավորութեամբ և այլն:

Ուշթափայի հաղթանակից հետո Ղափանի զորամասերի առաջ ծառայեցավ մի կարևոր և դժվար խնդիր՝ ոչնչացնել երկրի ներսում եղած պարսկական խաների ուժերը և գրավել ապստամբութեան նրկատմամբ թշնամական դիրք բռնած մարդկանց ձեռքին գտնվող ամրութիւնները: Դրանցից առանձնապէս խոշոր նշանակութիւն ունեին Տաթևի շրջանում գտնվող բերդերը, ուր ամրացել էր դավաճան մելիքներից մեկը՝ մելիք Դավիթը, որը մահմեդականութիւն ընդունելուց հետո իրեն անվանում էր մելիք Բադր: Նրա ամրութիւնները վերցնելը դժվար էր, բայց Դավիթ-Բեկի զորքերը հարձակման անցան, կարողացան շրջապատել մելիք Բադրի ամրոցը և երկու օրվա համառ գրոհներից հետո վերցնել նրա բոլոր ամրութիւնները, գերել Բադրին և մահապատժի ենթարկել:

Տաթևի դեպքերից քիչ անց՝ 1723 թ. Ղափանի ազատագրված շրջանների վրա արշավեցին Բարկուշատի՝ և Ղարաղաղի պարսիկ խաները: Չավնդուրի մոտ թշնամու դեմ ելան Թորոս և Բայանդուր զորավարներն իրենց զորախմբերով: Պարսիկ խաները, վստահ իրենց գերազանց ուժի վրա, առաջ էին շարժվում. նրանք մտան Չավնդուր գավառը: Սակայն Թորոսն ու Բայանդուրը գլխերով զբրոհելով թշնամու վրա ճակատից ու թիկունքից կատարյալ հաղթանակի հասան:

Տաթևի և Չավնդուրի հաղթանակները է՛լ ավելի բարձրացրին Դավիթ-Բեկի և նրա բանակի հեղինակութիւնն ու համբավը ողջ Սյունիքում: Այդ հաղթանակներից հետո եկան ու 'Դավիթ-Բեկին միացան նոր ջոկատներ, օրինակ՝ Հալիձորի ջոկատները՝ Տեր-Ավետիսի և Փարսազանի գլխավորութեամբ, Կալերում եղած խումբը՝ Պապի հրամանատարութեամբ, Լեղրիից Կոստանդինն ու Հովհաննեսը՝ իրենց զինվորներով, և մնացած տեղերում եղած ջոկատները:

Այսպիսով, Ղափանի, այսինքն՝ Սյունիքի բոլոր զինված ջոկատները 1723 թ. առաջին կեսին միավորվեցին մեկ զորաբանակի մեջ և Դավիթ-Բեկին ճանաչեցին որպէս իրենց ընդհանուր հրա-

մանատար ու ղեկավար: Ղափանում շուրջ մեկ տարվա մղած պայ-
քարը պարսկական տիրակալության դեմ սլոակվեց հաջողութեամբ,
խաներն ու բեկերը վճռովեցին երկրից և այնտեղ ևս ստեղծվեց
հայկական իշխանություն՝ Դավիթ-Քեկի գլխավորությամբ:

**Հայկական իշխա-
նությունների ամրա-
պնդումը**

Պարսկական խաներն ու բեկերը, որոնք
դուրս էին շարտվել Ղափանից և Ղարաբա-
ղից, չէին հաշտվում կատարված իրողու-
թյան հետ: Նրանք փորձեցին անում ճնշ-
չելու հայերի ապստամբությունը և վերա-
կանգնելու իրենց տիրակալությունը: Սրեանի խանը ուրիշ խանե-
րի հետ միասին 1723 թ. մի արշավանք կազմակերպեց Մեծ սղնա-
խի վրա, իսկ Փոքր սղնախի վրա հարձակվեցին երկրից վճռված
խաները, սակայն սրանք բոլորն էլ պարտվեցին և ետ շարտվեցին:
Ղարաբաղի հայերը հերոսաբար պաշտպանում էին իրենց ձեռք
բերած ազատությունը և այնտեղ ստեղծված հայկական իշխանու-
թյունն օր-ավուր ամրապնդում ու կայունանում էր:

Ավելի համառ պայքար ծավալվեց Ղափանում: Մոտակա շեր-
առաներում եղած խաները, որոնց մոտ ապաստան էին գտել նաև
Ղափանից վճռված ուժերը, սներնդհատ հարձակումներ էին գոր-
ծում ազատագրված շրջանների վրա և ավարի ու ավերի մատնում
հայկական գյուղերը: Դրա դեմն առնելու համար Կարաբեկը Ղա-
փանում անջատ-անջատ գործող ջոկատները համախմբեց մի ընդ-
հանուր հրամանատարության տակ, համալրեց և դարձրեց ամուր
կարգապահություն ունեցող, մարտունակ մի բանակ: Նա ստեղծեց
իր շտաբը, կազմեց ղինվորական խորհուրդ: Մխիթարին նշանա-
կեց սպարապետ՝ բանակի հրամանատար, զորքերը դասավորեց
ըստ շրջանների և յուրաքանչյուր ջոկատի հրամանատար նշանա-
կեց քաչակորով, ղինվորական գործին հմուտ և ազատություն դուր-
ծին նվիրված մարդկանց, որպիսիք էին Տեր-Ավետիսը, Խորոսը,
Պապը, Բալանդուրը, Փարսազանը, Սահիսանոս Շահումյանը, Ավ-
թանդիլը և ուրիշներ:

Ձևու բերդը, որը գտնվում էր Հալիձորի և Գեղվա գետի միջև,
Ասլամազ դուլի խանի զորակայանն էր: Հայկական զորքերը Մխի-
թար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ գրոհե-
ցին այդ բերդի վրա: Տեր-Ավետիսը խաբեց բերդապահին, մի խումբ
մարտիկների հետ մտավ բերդը և զերեց խանին, իսկ Մխիթար
սպարապետի ջոկատը, գրոհելով պարիսպների վրա, գրավեց
բերդը:

Հսկառակուրդի հաջորդ հենակետը ապստամբների թիկունքում

գտնվող Տաթևի Որոտնա բերդն էր: Դեռևս Զեուի դեպքերից առաջ Որոտնա բերդի գրավման համար Դավիթ-Բեկը խնդրել էր Ավան Յուզբաշու օգնությունը: Վերջինս եկել պաշարել էր բերդը, բայց չէր կարողացել գրավել: 1724 թվականի գարնանային մի օր հայկական զորքերը պաշարեցին Որոտնա բերդը և շարժվա համառ մարտերից հետո գրավեցին բերդը: Նախիջևանի խանը 1724 թ. բազմահազարանոց մի բանակով հարձակվեց Սխիանի վրա: Դավիթ-Բեկի ջոկատները դուրս եկան նրա դեմ, ճակատամարտը սեղի ունեցավ Նախիջևան գետի ափին: Թշնամին շղթաացավ հայերի հուժկու հարվածներին, ետ քակվեց և նահանջեց դեպի գետի մըջուս ափը: Հայերը, ոգևորված իրենց հաջողությամբ, շարունակելով հետապնդել հակառակորդին, անցան գետը: Բայց թշնամու զորքերը դադարեցնելով նահանջը անցան հակագրոհի: Նրանք հայերին սեղմեցին գետին և օրվա վերջում պարտության մատնեցին: Դավիթ-Բեկի բանակը մարտի գաշտում թողեց շուրջ 1000 դիակ և ետ նահանջեց: Սա Դավիթ-Բեկի զորքերի առաջին լուրջ պարտությունն էր, բայց թշնամին չկարողացավ օգտագործել այն:

Հայկական զորքերը հաղիվ էին ուշքի եկել Նախիջևանի տակ կրած պարտությունից, երբ ութի ելան Օրդուբազում ծվարած խաները: Հայկական բանակը շտապեց կանխել այդ սպառնալիքը: Թորոս զորավարի ջոկատները պատրաստվեցին հարձակվել Որդուբազի վրա: Սակայն այդ մասին Բարկուշատի Ֆաթալի խանին տեղյակ է պահում Արծվանիկ ավանի մելիք Ֆրանգուլը: Սա խորհուրդ է տալիս խանին իր զորքերով արշավել Չավնդուրի վրա և խափանել հայերի հարձակումը, խոստանալով նաև իր օժանդակությունը: Այդպես էլ արվում է: 1725 թ. Չավնդուրի և Կարկուշատի սահմանագլխին, Եղվարդի ճակատամարտում, հայկական զորքերը պարտվում են, Թորոս զորավարը զոհվում է մարտի գաշտում:

Ֆաթալի խանը դրանից հետո փորձեց օգտագործել իր հաղթանակը և ասպատակել հայկական գյուղերը, սակայն Չավնդուրում եղած հայկական զորքերին օգնության հասավ Պապ զորավարն իր ջոկատներով, կասեցրեց թշնամու ասպատակությունները և նրան դուրս քշեց Չավնդուրից: Այդ նույն ժամանակ Օրդուբազում կենտրոնացած ուժերը Սաֆի զուլի խանի գլխավորությամբ սկսեցին իրենց հարձակումները: Նրանք ասպատակելով մի շարք բնակավայրեր, պաշարեցին Մեղրին: Սաֆի զուլի խանի զորքերին հաջողվեց ներխուժել Մեղրիի Փոքր թաղ կոչված մասը, բայց մեղրիցիները քանդելով գետի կամուրջը, կասեցրին թշնամու առաջխաղացու-

մը: նրանք գիշերով հարձակվեցին թշնամու վրա, շարդեցին նրան և դուրս քշեցին Մեղրիից:

Շուտով մեղրեցիներին օգնության հասան Բայանդուրն ու Ստեփանոս Շահումյանն իրենց ջոկատներով: Թշնամին վերադասավորելով իր ուժերը, նորից գրոհեց Մեղրիի վրա, բայց հայերը հրեք կողմից հարձակվելով կատարյալ պարտության մատնեցին նրան: Թշնամին մարտի դաշտում թողեց մի քանի հազար դիակ և նահանջեց դեպի Օրդուբադ:

Օրդուբադում և այլ վայրերում ծվարած խաները մի քանի փորձեր ևս արեցին հայկական իշխանությունը տապալելու: Նրանց հարձակումներից մեկի ժամանակ հարբը նույնիսկ ծանր կորուստ ունեցան, Ստեփանոս Շահումյանը դերի ընկավ, սակայն ի վերջո հաղթանակ տարան հայերը: Նրանք ազատագրեցին ամբողջ Ղափանը, ամրապնդեցին իրենց իշխանությունը, որի պաշտպանության համար տաքի էր ելել ամբողջ բնակչությունը: Այդ նույն բանը տեղի էր ունենում նաև Ղարաբաղում, ուր բնակչությունը նույնպես անձնուրաց կերպով պայքարի էր ելել իր ազատության համար:

Ղափանի և Ղարաբաղի ապստամբության հաղթանակը հայերի ազատասիրական ձգտումների, օտարի լուծը թոթափելու համար նրանց մղած վճռական պայքարի արդյունքն էր:

5. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ ԹՈՒՐԱԿԱՆ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ՂԵՄ

Թուրքերի Ընդլուծումը Անդրկովկաս

1723 թ. թուրքական զորքերը մտան Անդրկովկաս և դրավեցին Վրաստանը:

Թուրքական զորքերը Իբրահիմ փաշայի հրամանատարությամբ նույն թվականի աշնանը շարունակեցին իրենց արշավանքը դեպի Գանձակ: Գանձակի աղբբեջանցիները և Ղարաբաղի հայերը թշնամու դեմ միացյալ ճակատ կազմեցին: Նրանք պարտության մատնեցին թուրքական բանակին և ստիպեցին նրան ետ նահանջել դեպի Վրաստան: Սակայն 1724 թ. վերջերին թուրքերին հաջողվեց գրավել Գանձակը և մոտենալ Ղարաբաղի հայկական իշխանության սահմաններին: Բայց հայկական զորքերը պատնեղի նման կանգնե-

ցին նրանց առաջ: Թուրքերին շահողվեց ոտք դնել 'լարաբաղի հողի վրա:

Օսմանյան բանակի մի այլ ջոկատ 1724 թ. դարնանը Քյոփուրյու Արդուլա փաշայի գլխավորությամբ Կարինից արշավեց դեպի Արևելյան Հայաստան և մարտին արդեն Շիրակի վրայով անցավ Արարատյան դաշտ: Առաջապահ ջոկատները թևանցեցին Աշտարակը, Կարբին և հասան Ծղվարդ գյուղը:

Երևանի Միհրալի խանը օսմանյան առաջապահ զորամասերի դեմ դուրս բերեց իր 12 հազարանոց բանակը, բայց Ծղվարդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսվեց և նահանջեց Երևան ու ամրացավ բերդում: Թուրքական բանակը շտապեց դրոհել Երևանի վրա: Կարբի ավանում հայերը ձեռնամուխ էին եղել դիմադրության կազմակերպելու գործին: Կարբին այն ժամանակ բավականին մեծ ավան էր, ուր բնակություն էին հաստատել հարուստ առևտրական ընտանիքներ: Օսմանցիները հարձակվեցին Կարբիի վրա, բայց հանդիպեցին հայերի ուժեղ դիմադրությանը: Կարբեցիները Սարգսի, Աղարաբի, Պողոսի և Ավագի ղեկավարությամբ միառժամանակ հերոսաբար պաշտպանվում էին: Նրանք պիմեցին Երևանի խանին, որպեսզի նա օժանդակ ուժ ուղարկի իրենց: Սակայն օգնություն չստանալով, ստիպված եղան բանակցության մեջ մտնել թուրքերի հետ, քանի որ չէին կարող երկար դիմադրել օսմանյան 30—40 հազարանոց զորքին: Այդ բանակցությունների հետևանքով կարբեցիները համաձայնվում են զինաթափ լինել, եթե օսմանյան զորքերը չմտնեն Կարբի: Դրանից հետո օսմանյան բանակը զրավում է Աշտարակը, էջմիածինը և շարժվում դեպի Երևան:

1724 թ. ապրիլի 7-ին թուրքական բանակը

Երևանի պաշտպա- մտտենում է Երևանին և սկսում իր դրոհները
նությունը քաղաքի վրա: Միհրալի խանը ուժեր շտեղծեց քաղաքը տեականորեն պաշտպանելու համար. քաղաքի բնակչությունը հույսը իր ուժերի վրա պիտի դնել: Առաջին նախաձեռնողները եղան հայերը: Նրանք ջոկատներ կազմակերպեցին և ձեռնամուխ հղան քաղաքի պաշտպանության գործին:

Թուրքական բանակը դիրքեր էր զրալել Հրապզան գետի ավիին՝ Չորագյուղի դիմաց, փորձելով այնտեղից մտնել քաղաք: Բայց թուրքերի գրոհներն ապարդյուն անցան:

Այդ անհաջողությունից հետո Արդուլա փաշան նոր համալրում է պահանջում և 10 հազարանոց մի նոր բանակ ստանում: Օսմանցիները թարմ ուժերով վերսկսում են իրենց հարձակումները: Նրանք

անցնում են Հրազդան գետը, թափանցում Չորագյուղի փողոցները և ձգտում մտնել քաղաք։ Սակայն հայ մարտիկները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս։ Նրանք Հովհաննես Հունդիբեկյանի, Պողոս Քեչիբեկյանի, Կառլիկ Հովհաննեսի և Դավիթ Միրզեյանյանի ղեկավարությամբ կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը, ջարդեցին նրանց և ետ շարժեցին։ Հայերի հաղթանակը վառավոր էր, բայց կորուստն էլ մեծ էր։ Նրանք այդ ճակատամարտում կորցրին 2000 մարտիկ։

Այդ ճակատամարտը լուրջ կերպով անհանգստացրեց հայերին։ Նրանք գիտեին, որ այդպիսի գրոհներ նորից կլինեն։ Նոր ջոկատներ կազմակերպելու և քաղաքի պաշտպանությունը ամրապնդելու համար Գրիգոր վարդապետի ղեկավարությամբ սբ. Սարգիս եկեղեցում խորհրդակցություն է հրավիրվում, որին մասնակցում էին նաև քաղաքի անվանի մարդիկ, Կոնդի հայ բոշաների առաջնորդները և քաղաքում տեղավորված շրջակա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչները։ Խորհրդակցությունը որոշում է դիմադրել թշնամուն և պաշտպանել քաղաքը բոլոր միջոցներով։

Խորհրդակցությունից հետո քաղաքացիներից 16 հոգի, այդ թվում Փիրիգուլը, Թաղեոսը, Մալխասը, Ավետիսը և ուրիշներ իրենց թաղամասերի բնակիչներից կազմակերպեցին խմբեր, որոնց մեջ ընդգրկեցին նաև շրջակա գյուղերի բոլոր ուղղմունակ մարդկանց։ Երևանի երիտասարդները ևս նիկողայոսի, Թաթևի և այլոց ղեկավարությամբ ջոկատներ կազմակերպեցին։ Ոտքի ելան նաև Կոնդի հայ բոշաները՝ Ղազարոս Բաբուրյանի, Դավթի և մյուսների ղեկավարությամբ։

Դրանից հետո հայերի կազմակերպված զորքի թիվը հասավ 10 հազարի։

Թուրքական բանակը վերջին անհաջող ճակատամարտից հետո միառժամանակ դադարեցրեց իր գրոհները։ Բայց շուտով թուրքերին Եդիպոտսից օգնության եկան ընտիր զորամասեր։ Սրանք, առանց Աբգուլլա փաշայի կարգադրության, ձեռնարկեցին մի նոր գրոհ՝ դարձյալ Չորագյուղի ուղղությամբ, հույս ունենալով Երևանի գրավումով փառքի արժանանալ և առատ ավար ձեռք բերել։ Նրանց հաջողվեց անցնել գետը, մտնել Չորագյուղ և ստուշ շարժվել։

Հայերի առաջապահ ջոկատները ստիպված եղան ետ քաշվել գետի ջրաղացները։ Թշնամին առաջանում էր գետի քաղաք։ Սակայն, մյուս թաղամասերից եկան և մարտի նետվեցին նոր ջոկատներ, որոնց հետ նաև բոշաներից կազմված ջոկատը։ Թուրքերի առաջխաղացումը կասեցվեց, նրանք մեծ կորուստ ունեցան և նա-

հանչեցին իրենց հիման դիրքերը, մարտի վայրում թողնելով վեց հազար դիակ: Հայերի կորուստն էլ զգալի էր: Այդ ճակատամարտում նրանք զոհ տվեցին 1300 մարտիկ:

Հայերի հերոսական դիմադրությունը և թուրքական բանակի ծանր կորուստը Աբդուլլա փաշային հարկադրեցին նոր օգնություն խնդրել սուլթանից: Վերջինս կարգադրում է Սարու Մուստաֆա և Ռաջաբ փաշաներին իրենց գորաբանակներով օգնության գնալ Աբդուլլային:

Շուտով տեղ հասավ թուրքերին օգնության եկող զորքը՝ շուրջ 38 հազար զինվոր: Հայերը դիտեին թուրքերի ստացած նոր համալրման մասին և սպասում էին, որ օսմանցիները նոր հարձակում կսկսեն: Իսկ հայ զորագնդերն արյունաքամ էին եղել, նոր լրացուցիչ ուժեր չկային և ոչ մի տեղից օգնություն ստանալու հույս չկար:

Քերդում եղած պարսիկները իրենց թնդանոթներով թշնամուն ալլևս վնաս չէին կարող պատճառել, որովհետև անհնարին էր թընդանոթներով գնդակոծել նրանց դիրքերը: Հայերը սակավաթիվ ուժերով թուրքական ավելի քան 70 հազարանոց բանակի դեմ մընացել էին մենակ՝ ճակատ առ ճակատ: Դրությունը ահավոր էր: Եվ ահա նրանք նորից են հավաքվում սր. Սարգիս եկեղեցում խորհրդակցելու: Որոշվում է բանակցություն սկսել թուրքական հրամանատարության հետ քաղաքն առանց մարտի հանձնելու և դրանով իսկ կանխելու բնակչության կոտորածն ու ավարառությունը:

Բանակցություն սկսելու համար կար մի լուրջ դժվարություն: Օսմանյան առաջապահ զինվորները թույլ չէին տալիս բանագնացներին հանդիպել հրամանատարության հետ և տեղնուտեղը սպանում էին նրանց: Այդպես էին վարվել դրանից առաջ Հարություն անունով պատվիրակի հետ, և հիմա էլ նույն վտանգն էր կանգնած հայերի առջև: Սակայն դրան հակառակ, խորհրդակցության մասնակիցներից Ախիջանյան Միրզան հանձն է առնում գնալ՝ թեկուզ կյանքի գնով: Բայց նա հազիվ էր հասել թուրքական դիրքերի առաջին գծը, երբ նրան ևս բռնում ու սրախողխող են անում:

Ախիջանյանի թինկնապահը մի կերպ կարողանում է փախչել, իրեն նետելով Հրազդանի ջրերը և գալ ու պատմել եղելությունը: Հայերին մնում էր կռվել, կռվել մինչև վերջին շունչը, վերջին կաթիլ արյունը:

1724 թվականի հունիսի 7-ի վաղ առավոտյան թուրքական բանակն սկսեց շորս կողմից գրոհել քաղաքի վրա: Բազմահազար թուրք զինվորներ թափանցեցին քաղաքի փողոցները, ամենուրեք

հանդիպելով հայ մարտիկների անձնուրաց և հերոսական դիմա-
գրությանը: Քուրքերին հաջողվեց ընկճել հայերի դիմադրությունը և
դրավել Երևանը 60 օրվա հերոսական պաշտպանությունից հետո:
Երևանի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պա-
տերազմների պատմության հերոսական էջերից մեկն է:

**Դրությունը Ղարա-
բաղում և պարսից
թուրքերի դեմ** Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան կա-
տարված օսմանյան արշավանքները շատ
ժանր կացության մեջ դրեցին Ղարաբաղում
և Ղափանում հաստատված հայկական իշ-
խանություններին: Հայերը զրկվեցին իրենց հուսալի դաշնակից-
ներից մեկի՝ վրացիների օգնությունից և բոլոր կողմերից շրջա-
պատվեցին թշնամական ուժերով: Հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից
սպառնում էին կովկասյան լեռնարևակ ցեղերը՝ Իսուղ-բեկի գըլ-
խավորությամբ: Արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից առաջ էին
շարժվում թուրքերը, իսկ հարավից անընդհատ հարձակումներ էին
գործում ևրկրից դուրս վնդված խաներն ու բեկերը: Հայերի միակ
հույսը ուսական բանակի առաջխաղացումն էր դեպի Հայաստան,
այն էլ չէր իրականանում:

Ռուսական օգնությունը արագացնելու նպատակով սղնախների
ղեկավարները 1723 թ. նոյեմբերին, թուրքական հարձակումը հա-
մոզելուց հետո, մի նոր խնդրագիր են գրում Պետրոս I-ին և հաղոր-
դում թուրքական բանակի հարձակումների հետևանքով հայերի հա-
մար ստեղծված ժանր դրության մասին, խնդրում են, որ նա կա-
տարի իր խոստումը:

Հաջորդ տարվա հունվարի 1-ին Մեծ սղնախ եկավ Իվան Կարա-
պետ անունով մի հայ, որն իր հետ բերել էր Պետրոս I-ի հուշագի-
րը՝ ի պատասխան հայերի նախորդ դիմումների: Այդ հուշագիրը
գրվել էր 7 ամիս առաջ՝ 1723 թ. հունիսին, բայց նամակաբեր Իվան
Կարապետը չէր կարողացել ժամանակին տեղ հասնել, որովհետև
լեզգիները փակել էին ճանապարհը:

Պետրոս I-ը իր հուշագրում նորից խոստանում էր օգնել հայե-
րին, նրանց խրախուսում էր շրնկճվել և քաջաբար դիմադրել թըշ-
նամուն մինչև սուսական զորքերը օգնության հասնեն: Ժողովրդի
և զորքի ոգևորութունը նորից բարձրացավ, պառակաման վտանգը
վերացավ և տեղի տվեց վճռականությանն ու միասնությանը: Նույն
տարվա փետրվարին սղնախների ղեկավարներն իրենց պատասխան
նամակում հավաստում են ցարին, որ կզիմարեն թշնամուն, միայն
թե հա շտապեցնի սուսական զորքերի մուտքը Ղարաբաղ: Նամա-
կը Մոսկվա տանելու համար առանձնացվեց պատվիրակութուն՝

հանձինս Անտոն քահանա Առաքելյանի և Զալարի Քյոխվայի, որոնց ճանապարհին միացավ նաև շամախեցի Պետրոս քահանան:

Այդպիսի դրուժյուն էր տիրում Ղարաբաղում, կրթ օսմանցիները, Երևանը զրավելուց հետո, նախապատրաստվում էին արշավել Ղափանի և Ղարաբաղի վրա: Նրանք, նախքան իրենց զորքերի առաջխաղացումը, փորձում էին հայերին համոզել, որ նրանք զենքը վայր դնեն, անձնատուր լինեն և ճանապարհ տան իրենց:

Այդ նպատակին հասնելու համար թուրք փաշաները 1724 թ. էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցուն դրդում են նամակ գրել Ղարաբաղի հայերին, հատկապես Ծսայի Հասան-Ջալալյանին, որ նրանք փնջը վայր դնեն և ընդունեն թուրքական հպատակություն: Բայց Ծսայի Հասան-Ջալալյանն ու նրա զինակիցները անհետևանք թողնցին Աստվածատուր Համադանցու նամակը և պատրաստվեցին մարտնչել թուրքական զավթիչների դեմ: 1725 թ. օսմանյան 5 հազարանոց մի բանակ մտավ Վարանդայի շրջանը և սպառնալիք ստեղծեց Փոքր սղնախի համար: Հայերը համաձայնվեցին շղիմադրել և ճանապարհ տալ թուրքերին: Կերակրելու և օթևան տալու պատրվակով նրանց բաժանեցին մանր խմբերի, տեղավորեցին տարբեր գյուղերում, իսկ զիշերը բոլորին կոտորեցին: Այդ հաջողությունը ոգևորություն առաջացրեց հայերի մեջ, ավելի ամրապնդեց Գանձակի ադրբեջանցիների և հայկական զորքերի համադործակցությունը: Նրանք համաձայնության եկան զինակցել նաև պարսիկների հետ՝ ընդդեմ թուրքերի և այդ նպատակով պատվիրակություն ուղարկեցին Քահանա շահի մոտ՝ առաջարկելով միացյալ ճակատ կազմակերպել թուրքերի դեմ:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները և թուրքական նոր հարձակումը

1725 թվականին սղնախներ վերադարձան Անտոն քահանան և Զալարի Քյոխվան: Նրանք իրենց հետ բերել էին Պետրոս I-ի նոր ուղեորձը, որը միայն հուսախաբույթուն առաջ բերեց հայերի մեջ: Անտոն քահանան և Զալարի Քյոխվան ռուսական կառավարությանը հայտարարել էին, որ եթե հնարավոր չէ զորք ուղարկել Ղարաբաղ, ապա հայերին թույլատրվի գաղթել ու բնակություն հաստատել ռուսական զորքի կողմից արդեն գրավված վայրերում: Պետրոս I-ը այդ հայտարարության և Անտոն քահանայի կողմից գրված դիմումի հիման վրա իր նոր նամակում առաջարկում էր հայերին՝ թողնել իրենց հայրենիքը և գաղթել Գիլան ու Կասսիդ ծովի առափնյա մյուս շրջանները:

Հայերը նորից ծանր վիճակի մեջ ընկան: Ռուսաստանից օգնություն ստանալու հույսը չիրականացավ: Այժմ նրանք կանգնած

էին, մի կողմից, օսմանյան վտանգի և, մյուս կողմից, Պետրոս I-ի՝ Գիլան գաղթելու առաջարկի առջև: 1725 թվականի հուլիսին սըղ-նախնների ղեկավարները նորից խորհրդակցութիւն գումարեցին, հանգամանորեն կշռադատեցին ստեղծված վիճակը և որոշեցին նորից դիմում գրել Պետրոս I-ին, շիմանալով, որ նա արդեն մահացել է: Այդ նամակում Ծասախի Հասան-Ջալալյանը, մելիքներն ու յուզբաշինները բացարձակապէս չէին մերժում Գիլան և այլ շըրջաններ գաղթելու առաջարկը: Նրանք առաջ էին քաշում մի շարք պայմաններ, որոնց իրագործումը շատ դժվարութիւններին հետ էր կապված: Հայերը խնդրում էին, որ ռուսական զորքերը առաջ շարժվեն մինչև Շամախի և ճանապարհ բացեն ժողովրդի համար: Այդպիսի բան ռուսական բանակը չէր կարող անել, որովհետև կրխախտեր 1724 թ. Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագիրը, որով արգելվում էր ռուսական զորքի մուտքը Շամախի: Իացի դրանից, հայերը հասկացրին Իվան Կարապետին, որ իր կողմից նամակ գրի, ռուսական պետութիւնը զնկուցի գաղթեցման հետ կապված դժվարութիւնների մասին և զգալ տա հայերի անհամաձայնութիւնն իրենց հայրենիքից գաղթելու առաջարկի հետ: Այդ նամակները Ռուսաստան տանելու համար նորից ուղարկեցին Չալաբի Քյոխվային, բայց նրան զգուշացրին, որ բանավոր որևէ առաջարկութիւն անելու կամ տեղեկութիւն տալու իրավունք չունի: Չալաբի Քյոխվան այս անգամ հանձնարարութիւնը կատարեց բարեխղճորեն և Ղարաբաղ վերադարձավ 1726 թ. իր հետ բերելով Սկատերինա I-ի նամակը, որի մէջ նորից խոստում էր տրվում օգնութիւն մասին: Չալաբի Քյոխվային միաժամանակ հանձնարարված էր բանավոր կերպով հայտնելու, որ ռուսական զորքեր կուղարկվեն վրաց Վախթանգ թագավորի կամ մի ուրիշի գլխավորութիւնմբ:

1726 թ. օսմանյան 40 հազարանոց բանակը սկսեց իր հարձակումը Մեծ սղնախի վրա: Օսմանյան զորքերի հետ էին նաև լեզգիները: Սղնախի ղեկավարները համալրեցին իրենց ջոկատները, զինեցին բոլոր նրանց ուլքեր ունեին զենք կրելու կարողութիւն, և կազմ-պատրաստ մարտի ելան: Ճակատամարտը տևեց ութ օր: Հայերը կատարյալ հաղթանակ տարան: Թշնամին ռազմի դաշտում թողեց հազարավոր սպանվածներ և նահանջեց դեպի Գանձակ:

Հայերը թեև մուսուլմոր հաղթանակ տարան և խափանեցին թուրքերի նոր հարձակումները, բայց զգում էին, որ միայն իրենց ուժով չէին կարող մինչև վերջ դիմանալ: Այդ պատճառով սղնախ-նների ղեկավարները 1727 թ. սկզբին, 26 հոգուց կազմված մի պատվիրակութիւն ուղարկեցին Սալյան ռուսական զորքերի հրա-

մանաւորը գններալ Դուգորուկովի մոտ: Պատվիրակութիւնը իր հետ տանում էր Եկատերինա կայսրուհու նամակը, որտեղ ասված էր, թե գններալ Դուգորուկովն իր զորքերից օգնական ուժ կուղարկէ հայերին: Ցարական գններալը հայերին պատասխանեց, որ ինքր կայսրուհուց հրաման չունի Ղարաբաղ զորք ուղարկելու մասին և խորհուրդ տվեց նորից պատվիրակութիւն ուղարկել Խուսաստան: Չալաբի Քյոխվան երրորդ անգամ ուղևորվեց ռուսական մայրաքաղաք: Բայց ապարդշուն, օգնութիւն չստացավ և հայկական զորքը դարձաւ մեն-մենակ կանգնեց Ղարաբաղի լեռներում՝ որպէս անխորտակ պատնէշ օսմանյան բազմահազարանոց բանակի դեմ հանդիման:

Արևելյան Հայաստան մտած թուրքական
Հալիժորի ճակատա- բանակը Երևանից շարժվեց դեպի հոյ և
մարտը Թավրիզ քաղաքները: 1726 թ. նա իր զենքն ուղղեց նաև Ղափանի հայկական իշխանութիւն դեմ: Թշնամու բազմաբանակութիւնը և սկզբնական հաջողութիւնները ահարկեցին Դավիթ-Բեկի առանձին շոկատներին: Օսմանցիները կարողացան գրավել Ղափանի մեծ մասը: Դավիթ-Բեկը ստիպված եղավ իր մոտ մնացած սակավաթիվ զորքով ամրանալ իր նոր կառուցած Հալիժորի բերդում: Թշնամին 1726 թ. աշնանը մոտեցավ և 1727 թ. պաշարեց Հալիժորը:

Համարյա ամեն օր նրանք գրոհ էին կազմակերպում բերդի վրա, բայց հարյուրավոր զիակներ թողնելով պարսպի պատերի տակ նահանջում էին: Պաշարման վերջին օրը թուրքական բանակում արտասովոր եռուզեռ էր: Թուրքերը որոշել էին այդ օրն անսպալման գրավել բերդը: Արևածագին թշնամին իր ուժերը բաժանեց երեք խմբի և տարբեր կողմերից շարժվեց դեպի բերդի սրբիսպները: Օսմանյան զորքերի առջևից գնում էին վերելակներ տանողները, նրանց հետևում էին զրոշակակիրներն ու թմբկահարները, իսկ սրբանց հետևից երեք ուղղութիւնամբ գունդ առ գունդ շարժվում էր զորքը: Երբ օսմանցիներին հաջողվեց սանդուղիները մոտեցնել պարսպին, նրանց զորքը աղմուկ-աղաղակով գրոհեց բերդի վրա: Այդ պահին, ինչպես պատմում է Մսեփիանոս Շահումյանը, ամբողջ ձորը թնդում էր հրանոթների որոտից և թմբուկների զարկից: Թուրքական զորքերը ալիք առ ալիք մոտենում էին պարսպին: Սակայն նրանց չէր հաջողվում բարձրանալ պարսպի վրա: Հալ մարտիկները քաջարար ետ էին մղում նրանց գրոհները, չարդում էին վերելակներով պարսպին ի վեր սողացող թուրքերին, սրսնք, պատ-

մազրի խոսքերով ասած, կարկտահար վաղահաս թզերի նման թափվում էին սանդուղքների տակ:

Օրվա երկրորդ կեսին թշնամու դրահները էլ ավելի սաստկացան, Պաշտպանվողները կենաց և մահու կռիվ էին մղում թուրքերի դեմ: Բերդի անկումն անխուսափելի էր դարձել: Իբրդի հրամանատարութունը որոշում է հակազրոհի անցնել, ճեղքել թշնամու շրջ-թան և դուրս դալ շրջապատումից: Նա զորքի մի մասին թողեց բերդի պարիսպները պաշտպանելու, իսկ մյուս մասին նախապատրաստեց գրոհի: Մի քանի հարյուր կորովի մարտիկներից չոկատ կազմեցին, աննկատելի դուրս եկան բերդից և հանկարծակի հարձակվեցին թշնամու վրա: Գրոհը հուժկու էր և անսպասելի: Թշնամու աջ թևը սարսափեց, խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի: Այդ խուճապն անդրադարձավ նաև մյուս զորագնդերի վրա և սկզբվեց թշնամու բանակի ընդհանուր նահանջը: Այդ ժամանակ բերդում մնացած զորքերն էլ հարձակման անցան և հետապնդեցին նահանջող հակառակորդին:

Թուրքերի դեմ տարած Հալիձորի հաղթանակը, թերև, ամենախոշորն էր օսմանյան բանակի դեմ հայերի մղած հերոսամարտերում: Հալիձորում նրանք թողին 148 դրոշակ, մեծ քանակությամբ ուղմավար և հազարավոր դիակներ:

Հալիձորի փառահեղ հաղթանակը փոխեց պատերազմական դործողութունների ընթացքը: Հայկական զորաբանակը լքած չոկատները նորից վերադարձան Դավիթ-Քեկի մոտ, և հայերն սկսեցին Ղաթանը մաքրել օսմանյան զորքերից: Թուրքերը պարտութուն պարտության հետևից կրելով, դուրս քշվեցին երկրից:

Մեղրիի ճակատամարտը

Հալիձորի սպարտութունից հետո օսմանցիները իրենց ուժերը կենտրոնացրին Մեղրիում:

Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը համալրեցին իրենց չոկատները մեղրեցիներով և հարձակման անցան: Մեղրեցիներից կազմված մի չոկատ դարան մտավ մոտիկ մի վայրում, իսկ մի այլ չոկատ ծպտյալ կերպով թափանցեց Մեղրի: Թուրքերը տեղեկացան հայերի նախապատրաստութունների մասին և շարժվեցին դեպի Փոքր թաղ: Այդ ժամանակ Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը իրենց չոկատով, որ ծպտյալ կերպով մտել էին Մեղրի, թիկունքից դրոհեցին թշնամու վրա: Թուրքերը հանկարծակիի դալով, շտապեցին դեպի Փոքր թաղ, սակայն այդ կողմից էլ դարան մտած չոկատն էր հարվածում նրանց և ստիպում շարժվել դեպի Մեղրիի կիճը, որի ելքերը արդեն փակվելու էին հայերի կողմից: Թուրքերին մնում էր միայն մի ելք՝ հանձնվել Արաքսի

ալիքներին: Հայերի հարվածները և Արաքսի ալիքները կոտորեցին ու խեղդամահ արեցին թուրքական զորքերի զգալի մասը: Նրանք կատարյալ պարտություն կրեցին:

Հալիձորի հաղթանակից հետո դա Ղափանի հայկական զորքերի երկրորդ խոշոր հաղթանակն էր, որ մեծ փառք բերեց հասկապես Մխիթար սպարապետին և Տեր-Ավետիսին: Այդ երկու հաղթանակը նորից վերականգնեց հայկական գինվորության ու նրա հրամանատար Դավիթ-Բեկի հեղինակությունը ժողովրդի մեջ:

Մեղրիի դեպքերից հետո օսմանյան բանակը նույն 1727 թ. մի քանի փորձեր արեց տիրանալու Ղափանին: Բայց նրանց բոլոր գրոհները վերջանում էին անհաջողությամբ: Դավիթ-Բեկի բանակը կարողանում էր քաջաբար պայքարել օսմանյան մեծաթիվ և բավականին ռազմունակ զորքերի դեմ՝ շնորհիվ այն բանի, որ ժողովուրդը բոլոր միջոցներով օգնում և օժանդակում էր նրան: Ժողովուրդն ամենուրեք համալրում էր նրա շարքերը նորանոր ջոկատներով, պարեն ու զենք էր մատակարարում և ոգևորում մարտիկներին հայրենիքի ազատության համար մղվող պայքարում:

6. ԱՊՍԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱԽՄԱՆԸ

Հայ-պարսկական համաձայնությունը և պայքարը օսմանցիների դեմ

Օսմանցիների դեմ տարած հաղթանակները մեծ ոգևորություն էին առաջացնում հայերի մեջ և հույս ներշնչում Արևելյան Հայաստանը թուրքական օկուպացիայից ազատագրելու գործում. սակայն այդ խնդրի իրագործումը միայն հայերի ուժերով հնարավոր չէր: Հարկավոր էր մի հզոր դաշնակից, օգնող ուժ: Դա կարող էր լինել Ռուսաստանը, որի զորքերը գտնվում էին Կասպիականի ափերին: Հայերը մեծ հույսեր էին կապում ռուսական պիտության հետ, բայց նա կաշկանդված էր 1723 թ. Պարսկաստանի և 1724 թ. Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրերով: Անդրկովկասյան ժողովուրդների միացյալ պայքարի հնարավորությունը նույնպես բացառված էր, որովհետև թուրքերը զավթել էին Վրաստանը, իսկ Ազրբեջանի ղզալի մասը գտնվում էր լեդգիների հսկողության տակ: Ասպարեղի վրա մնում էր Պարսկաստանը, որը ստբի էր կանգնել և պատերազմական հաջող գործողություններ ծավալելով թուրքերի դեմ, երկրի զգալի մասը մաքրել էր նրանցից:

Հայերը, որոնք ապստամբության սկզբին իրենց զենքն ուղղել էին պարսկական տիրակալության դեմ, այժմ ձգտում էին պար-

սիկնների հետ համագործակցության մեջ մտնել և միացյալ ուժերով պատերազմ մղել թուրքերի դեմ: Դեպի Պարսկաստան հայերի այս կողմնորոշումը պետք է բացատրել նաև նրանով, որ նրանք պարսկական տիրակալությունը թուրքականի համեմատությունում համարում էին փոքրապույն չարիք: Եվ ահա, Դավիթ-Քեկր Հալիձորի հաղթանակից հետո, 1727 թ., իր երկու զորավարներին՝ Մխիթար սպարապետին և Տեր-Ավետիսին ուղարկեց պարսից Թահմազ շահի մոտ, թուրքերի դեմ միացյալ ճակատ կազմելու առաջարկով:

Պարսիկները սկզբում թերահավատությամբ մոտեցան հայերի առաջարկությանը, բայց ընթացքին և որսրես համաձայնության նըշան մի փոքր ջոկատ դրեցին հայկական պատվիրակների հետ ու ետ ուղարկեցին: Մեզրիի ղեպքերից հետո հայերը նորից կրկնեցին իրենց առաջարկը: Այս անգամ պարսից շահը համոզվեց թուրքերի դեմ պայքարելու հայերի վճռականության մեջ և հայերի ու պարսիկների միջև հաստատվեց համագործակցություն հետևյալ պայմաններով. ա) պարսիկները ճանաչեցին Սյունիքի հայկական իշխանությունը՝ Դավիթ-Քեկրի գլխավորությամբ, իսկ Դավիթ-Քեկրն էլ ընդունեց Պարսկաստանի գերագույն իշխանությունը, բ) Դավիթ-Քեկր նշանակվեց Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում եղած պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար և հիշյալ վարքերում եղած խաներին ու պարսկական զորքերին կարգադրվեց ենթարկվել Դավիթ-Քեկրին, գ) Դավիթ-Քեկրն իրավունք տրվեց կեսրելու իր սեփական զրամբ, դ) համաձայնության եկան համատեղ պայքար մղել թուրքերի դեմ ու նրանց դուրս քշել Անդրկովկասից:

Կայացած համաձայնությունից հետո պարսից շահի կարգադրությամբ եկան և Դավիթ-Քեկր հրամանատարության տակ մտան Սյունիքի մոտերքում, Ղարաղաղում և անդրկովկասյան այլ վայրերում եղած պարսիկ խաներն ու նրանց զորքերը: Առաջին կարեոր գործը եղավ Օրդուբադի մաքրումը օսմանյան զորքերից: Հայպարսկական սովերը գիշերով մոտեցան Օրդուբադին և հարձակվեցին թշնամու վրա: Հակառակորդը գրավի կորուստ կրելով հնոացած քաղաքից և նրա շրջակայքից:

Դրանից հետո Դավիթ-Քեկր գլխավորած զորքերը ձեռնամուխ եղան Ագուլխի աղատադրման գործին: Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը, հայպարսկական զորքերի ղեկավար անցած, արշավեցին Ագուլխի վրա և ավանից դուրս քշեցին թուրքերին, բայց շամբացան աշնակղ և բանակ գրեցին Ագուլխի վանքում: Այնտեղ եկավ

Նաև Դավիթ-Բեկը, զորահանգես կազմակերպեց և շատերին պարգևատրեց:

Նուսուվ օգնութեան եկան պարսկական նոր զորամասեր: Դավիթ-Բեկը որոշեց հարձակման անցնել Ազուլխի շրջակայքում եղած թուրքական զորքերի վրա և դուրս բռնել նրանց այդ վայրերից: Օսմանյան բանակն էլ իր հերթին էր պատրաստվում հակահարձակման անցնել: Երկու ընդդիմադիր բանակների միջև փոփոխական հաջողութուններով տեղի ունեցած մի քանի ընդհարումներից հետո խոշոր ճակատամարտ տրվեց Մարաղայի դաշտում: Հայ-պարսկական զորքերը մարտից առաջ բաժանվեցին երեք խմբի: Պարսիկ խաները առաջ շարժվեցին մի թևից, հայկական զորքերի մի մասը Դավիթ-Բեկի գլխավորութեամբ՝ մյուս թևից, իսկ մի մասն էլ Տեր-Ավետիսի հրամանատարութեամբ՝ Արաքս գետի կողմից գրոհեց թշնամու վրա: Օսմանյան բանակն էլ վերադասավորվել էր և սլատրաստվել գրոհի: Մարտի ընթացքում երկու կողմերն էլ կռվում էին անզիշում:

Մարտի թեժ պահին պարսիկները, ահաբեկված օսմանյան զորքերի գրոհի հուժկու թափից, ետ ընկրկեցին և նահանջեցին մարտի դաշտից: Հայերի մի թևը քայքայեց և հարվածի տակ ընկավ: Սակայն նրանք շտատանվեցին և շարունակեցին համարձակ կերպով գրոհել թշնամու վրա և, մեծ կորուստներ պատճառելով, նրան ստիպեցին նահանջել: Հաղթանակը դարձյալ հայերին էր պատկանում: Բայց նրանք, փոխանակ հետապնդելու թուրքերին և Ազուլխի շրջանից դուրս բռնելու, դադարեցրին մարտը և ընկան պարսիկների հուժից՝ նրանց վերադարձնելու համար:

Սա Դավիթ-Բեկի սխալն էր, որից օգտվեցին օսմանցիները: Նրանք շհեռացան Ազուլխի շրջանից, կապ հաստատեցին Ազուլխի խոշոր առևտրականների հետ ու նրանց դուրս բերեցին Դավիթ-Բեկի դեմ: Եվ երբ հայկական զորագնդերը վերադարձան ու նորից բանակեցին վանքում, ազուլխցիները գնդակոծման ենթարկեցին նրանց և սպանեցին Մելիք-Փարսաղանին:

Հայկական զորքերը իրենց հայրենակիցների հետ շքնահարվելու համար ստիպված եղան քանդել պարսիսպը, վանքի բակից դուրս գալ հակառակ կողմից ու հեռանալ քաղաքից: Սա էլ Դավիթ-Բեկի տակտիկական սխալն էր այն տեսակետից, որ անսպասելի թողեց ազուլխցիներին, որոնք առավել ևս գոտեպնդվեցին, հետապալում նրանց զսպելու համար ուղարկված ջոկատին դիմադրեցին և ստիպեցին ձեռնունայն ետ վերադառնալ:

**Նոր իրադրություն 1728 թ. սկսած Ղարաբաղի և Ղափանի հայ-
և Եոր դիմումներ կական իշխանությունների դրությունը ծան-
Ռուսաստանին րացավ: Օսմանյան վտանգը շարունակում էր**

մնալ և ավելի սպառնալից դառնալ: Պարսիկների հետ համադործակցելու հայերի բուրբ ջանքերը, որ սկզբնական շրջանում որոշ արդյունք ավելց, այժմ արգեն անհասողության էին մատնվում: 1728—1730 թթ. պարսիկներն իրենց ուժերը կենտրոնացրին նաև աֆղանների և ապա օսմանցիների դեմ՝ Պարսկաստանի հարավային և հարավ-արևելյան շրջաններում:

Այդպիսի աննպաստ պայմաններում Ղափանի և Ղարաբաղի ազատագրական պայքարը նոր ծանր հարված ստացավ: 1728 թ. մահացան Եսայի Հասան-Ջալալյանը և Դավիթ-Բեկը՝ ապստամբության օգնելողներն ու ղեկավարները:

Հայկական զորքի մեջ տրտունջ ու հուսաբեկություն առաջացավ: Սպառվում էին նրանց ուժերն ու ռազմամթերքը, թուլանում էին նրանց հույսերն ու կորովը: Այդպիսի պայմաններում անհրաժեշտ և զգալի նորից դիմել ռուսական պետությանը և օգնություն խնդրել նրանից:

Մինչև 1728 թ. ռուսական պետության հետ հայերի ունեցած նստակազրույթյունը վարում էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Նրա մահից հետո ինչպես բանակցություններ վարելու գործը, այնպես էլ սղնախների զորքերի ղեկավարումը ամբողջությամբ անցան Ավան Յուզբաշուն: Մա ևս սկսեց ռուսներին դիմումներ հղել և պատվիրակություններ ուղարկել Կասպիականի ափերին քանակաձև ռուսական զորքերի հրամանատարության մոտ, խնդրելով շուտափույթ օգնություն:

1729 թ. սկզբներին սղնախների յուզբաշխներն ու մեխիքները Ավան Յուզբաշուն գլխավորությամբ նոր պատվիրակություն ուղարկեցին Բարու՝ ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ Թումանյանցի մոտ: Պատվիրակության նպատակն էր՝ համոզել Թումանյանցին, որ թուրքերի հնարավոր առաջխաղացումը դիպի Կասպիականի ափերը խափանելու համար հարկավոր է շուտապ կերպով ռուսական զորքեր ուղարկել Ղարաբաղ: Թումանյանցն իր նախորդների նման հրամարվեց կատարել հայերի խնդրանքը: Անհրաժեշտություն առաջացավ նոր պատվիրակություն ուղարկել Պետերբուրգ: 1729 թ. աշնանը պատվիրակությունը Ավան Յուզբաշուն կորու՝ Թարխան յուզբաշուն գլխավորությամբ արգեն Պետերբուրգում էր: Ստակայն նրանց բուրբ ջանքերը իզուր անցան: Յարական կառավարությունն ի վիճակի չէրավ ազմական օգնություն ցույց տալ

հայերին: Նրան խանդարում էին մի շարք հանգամանքներ. նախ, երկար ժամանակ նա պատերազմի մեջ էր եղել շվեդների հետ և անմիջապես չէր կարող ընդհարվել դեռևս բավականին լուրջ ուժ ներկայացնող թուրքական բանակի հետ, երկրորդ, նրան սպառնում էին եվրոպական պետությունները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնց ձեռնառու չէր ուսական ազդեցության տարածումը Պարսկաստանի և Լեհերկովկասի վրա:

Ապստամբության վախճանը

Սյունիքի և Արցախի հայերը մի քանի տարի շարունակ, առանց դրսից օգնություն ստանալու, անհավասար պայքար էին մղում օսմանյան զավթիչների դեմ: Այդ օրհասական պատերազմում նրանք հույս ունեին, որ ուսական պետությունից կամ պարսիկներից օգնություն կստանան և թուրքերին դուրս կքշեն երկրից: Սակայն այդպես շեղավ, իսկ թուրքական սպառնալիքն ավելի ու ավելի էր սաստկանում: Հենց այդ էլ հայկական զորքի միջ առաջ բերեց հուսախարություն, տատանումներ ու երկպառակություն: Դեռևս Դավիթ-Քեկի և Սաալի Հասան-Ջալալյանի կենդանության ժամանակ կազմալուծող տարրերն իրենց զգացնել էին տալիս: Դրա արտահայտությունն էին ազուլիսցիները և ապա Չավրնդուրի ջոկատների պառակտիչ գործողությունները:

Կազմալուծումը Ղափանի զորքի մեջ առավել սուր ձևով դրսևորվեց Դավիթ-Քեկի մահից հետո: 1728 թ. Ղափանի զինվորական հրամանատարությունն ամբողջությամբ անցավ Մխիթար Ապարապետի ձեռքը: Սա նույնպես արիարար գլխավորից հայերի պայքարը թուրք զավթիչների դեմ և մի շարք հաղթական մարտեր մղեց: Սակայն հենց նրա ժամանակ Ղափանի զորքը սկսեց պառակտվել և կազմալուծվել: Այդ բանը ցայտուն կերպով երևաց, երբ թուրքական բանակը երկրորդ անգամ պաշարեց Հալիձորի բերդը, որի պաշտպանությունը դարձյալ իրենց վրա էին վերցրել Մխիթար Ապարապետն ու Տեր-Ավետիսը: Բայց այս անգամ նրանք, փոխանակ միահամուռ կերպով հարվածելու թշնամուն, պառակտվեցին:

Մխիթար սպարապետը պահանջում էր շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն, իսկ Տեր-Ավետիսը առաջարկում էր բանակցել թուրքերի հետ և բերդը հանձնել նրանց առանց դիմադրության: Զորքի մի մասը պաշտպանեց Տեր-Ավետիսին, և նա գնաց թուրքերի հետ քանակցելու, իսկ Մխիթար Ապարապետը զիջիրով հեռացավ բերդից: Թուրքերը զբավեցին բերդը և, հակառակ իրենց տված խոստմանը, բոլորին թալանեցին, շատերին կա՛մ կոտորեցին, կա՛մ գերեվարեցին:

Հալիձորի դեպքից հետո թեև Մխիթար Սպարապետին հաջող-վեց իր շուրջը համախմբել մնացած ջոկատներին և մի քանի հաջող հարձակումներ գործել թշնամու վրա, նույնիսկ վրեժխնդիր լինել թուրքերից Հալիձորի համար, սակայն ապստամբության ուժերի կազմալուծումը հնարավոր չեղավ կասեցնել: Ղափանում այն շա-րունակեց խորանալ և ավարտվեց նրանով, որ 1730 թ., երբ Մխի-թար Սպարապետը Օրդուբադում թուրքերին շարժելուց հետո վերա-դառնում էր հնձորենկի իր շտաբը, դարան մտած մարդիկ զնդակո-ծեցին նրան և սպանեցին: Դրանից հետո Ղափանում օսմանյան զորքերին այլևս կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտրվեց:

Հայկական զորքը նույնպիսի կազմալուծում ապրեց նաև Ղա-րաբաղում: Այստեղի հայկական զորքերը մինչև 1729 թ. հերոսա-բար դիմադրում էին օսմանյան բանակին և պաշտպանում հայերի ձեռք բերած ազատությունը: Սակայն Ռուսաստանից օգնություն ստանալու հայերի բոլոր ջանքերը հաջողություն չունեցան: Ավան Յուզբաշին, որ անձամբ զնացել էր Ռումյանցևից օգնություն խնդրե-լու, այլևս չվերադարձավ Ղարաբաղ: Սղնախների հայկական զին-վորությունը նույնպես կազմալուծվեց և զորքը ցրվեց: Օսմանյան բանակն օգտագործեց հայկական զորքի կազմալուծումը և զավթեց Ղարաբաղն ու Ղափանը:

Ապստամբության անհաջողության պատճառները և նշանակությունը

Սյունիքում հայերը շուրջ ութ տարի հերոսա-կան պայքար մղեցին իրենց ազատության համար: Այդ պայքարին մասնակցում էին բնակչության բոլոր խավերը: Նրանք բուլտրն էլ, հատկապես աշխատավոր գյուղացիու-թյունն ու արհեստավորությունը, շահագրգռված էին որքան կա-րելի չէ շուտ թոթափել օտարի լուծը: Նրանք ամենահեռանդուն մաս-նակցություն հանդես բերին այդ պայքարին և իրենց ուսերի վրա տարան ինչպես ճակատամարտերի, այնպես էլ զորքի համալրման, զենքի ու ռազմական հանդերձանքի ստորաստման և պարենա-վորման ամբողջ ծանրությունը:

Զնայած այս բոլորին, պատմագիտական գրականության մեջ առաջ է քաշված այն սխալ թեզը, թե դա գյուղացիական ապստամ-բություն էր՝ ուղղված ինչպես օտար զավթիչների, այնպես էլ հայ մելիքների ու կալվածատերերի դեմ: Այստամբության ղեկավարու-մը իրենց ձեռքն էին վերցրել բնակչության վերնախավերը՝ մելիք-ները, հողևտրականները և, մասամբ, առևտրականները: Սրանց մե-ծամասնությունը նույնպես նվիրված էր ազատագրական պայքա-րին: Սակայն, հակառակ ապստամբների անձնագոհությանն ու նը-

վիրվածութեանը, հակառակ այն հաղթական հերոսամարտերի, որ նրանք մղեցին նախ պարսիկներին, ապա թուրքերին դեմ, ապըստամբութիւնը անհաջող վախճան ունեցավ:

Ապստամբութեան անհաջողութիւնն ունի իր լուրջ պատճառները: Կարևորագույն պատճառներից մեկը ապստամբութեան սահմանափակվածութիւնն էր տերիտորիալ նեղ շրջանակներում: Այն դուրս չեկավ Ղափանի և Ղարաբաղի սահմաններից, չընդգրկեց գոնե, Արեւելյան Հայաստանի մյուս շրջանները նույնիսկ այն դեպքում, երբ Երևանն էլ էր ոտքի ելել թուրքերի դեմ, չվերածվեց համահայկական ապստամբութեան:

Անհաջողութեան պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ ապստամբութիւնը շուրջ միասնական ղեկավար կենտրոն և գործողութեան հեռանկարային ծրագիր: Դավիթ-Քեկն իր զորավարներով, մի կողմից, Եսայի Հասան-Ջալալյանն ու Ավան Յուզբաղին, մյուս կողմից, գործում էին առանձին-առանձին:

Ապստամբութեան անհաջող վախճանին նպաստեց նաև այն, որ հայերը զրկվեցին իրենց դաշնակիցների օգնութիւնից: Վրաստանը օկուպացիայի ենթարկվեց և ի վիճակի չեղավ այլևս օգնութեան հասնել: Իսկ ցարական կառավարութիւնը չիրականացրեց իր խոստացած օգնութիւնը:

Թեև Սյունիքի ապստամբութիւնը իր նպատակին, չհասավ, բայց խոշոր նշանակութիւն ունեցավ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի համար: Այդ ապստամբութիւնը բարձրացրեց ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը, նրա մեջ ամրապնդեց այն դադափարը, որ ինքն էլ կարող է զենք վերցնել և հաղթանակի հասնել: Այդ ապստամբութիւնը ցույց տվեց, որ հնարավոր է ընդհանուր թշնամու դեմ կազմակերպել անգրկովկասյան ժողովուրդների համագործակցութիւնը:

Սյունիքի և Ղարաբաղի ապստամբութիւնը ավելի ժողովրդականացրեց ազատագրական պայքարի գաղափարը: Նրա ղեկավարների՝ Դավիթ-Քեկի, Մխիթար Սպարապետի, Ավան Յուզբաղու և այլոց անձնական քաջատրոսութիւնը և անձնազոհութիւնը օրինակ դարձան հայրենասիրութեան և ազատասիրութեան սցով հետագա սերունդներին դաստիարակելու համար: Այդ ապստամբութիւնը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութեան պայծառ էջերից է:

Ծարժման ժամանակավոր վայրէջքը 1734 թվականին պարսկական բանակը, որ նազիր խանի գլխավորությամբ հաղթանակ էր տարել աֆղանների և թուրքերի դեմ երկրի հարավային շրջաններում, մտավ Անդրկովկաս, պաշարեց Կանձակ քաղաքը, իսկ հաջորդ տարվա գարնանը՝ նաև Երևանը: Այդ նույն տարվա ամռանը օսմանյան մեծաքանակ զորքերը Քյոփուղու Արդուլա փաշայի գլխավորությամբ օդնության եկան Երևան քաղաքում պաշարվածներին: Պարսկական և օսմանյան բանակների միջև օգոստոսին Աղվարդ գյուղի մոտերքում ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Արբահամ Կրիտացու վկայությամբ, որը ճակատամարտից երեք օր հետո անցել էր մարտի դաշտում ընկած դիակների միջով, օսմանցիները ծանր պարտություն են կրել և տասնյակ հազարների կորուստ տվել: Դրանից հետո նազիր խանի բանակը շարժվեց դեպի Կարս, քայց օսմանցիները առաջարկեցին հաշտություն կնքել: Արդարև, 1735 թ. վերջացավ պարսկա-օսմանյան պատերազմը և Արևելյան Հայաստանը նորից անցավ պարսիկները տիրապետության տակ:

Ամբողջ Պարսկաստանը և նրան ենթակա երկրները թուրքերից մաքրելուց հետո, 1736 թ. սկզբներին, Նազիր խանը իրեն հայտարարեց Պարսկաստանի շահ և երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց: Նա, իրազեկ լինելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարին, փորձեց վարել այնպիսի քաղաքականություն, որը նրանց հետագայում հեռու կպահեր ազատագրական պայքար մղելու գաղափարից, կըլատեր այդ ժողովուրդների ուժերը և նրանց վերնախավին կկողմնորոշեր դեպի Պարսկաստան: Այդ նպատակին հասնելու համար նազիր շահը Արևելյան Հայաստանում իրագործեց մի քանի ձեռնարկումներ: Դրանցից մեկը վերաբերում էր Ղարաբաղի և Ղափանի հայ մելիքներին: Նախորդ շրջանում, այդ մելիքները թեև ունեին որոշ իշխանություն իրենց կալվածքներում. քայց մեծ մասամբ ենթակա էին շրջապատի խաներին և հաճախ հալածվում ու կեղծվում էին նրանց կողմից: Նազիր շահը այդ մելիքներին համախմբեց և փրավորեց հինգ մելիքությունների մեջ, որոնք պատմության մեջ հայտնի են «խամսայի մելիքություններ» անունով: Եահը ճանաչեց յուրաքանչյուր մելիքության գլուխ կանդնած մելիքի ինքնավար իշխանությունը, նրանց գուրս բերեց խաների հսկողությունից և անմիջապես ենթարկեց շահին: Այդ մելիքություններին իրավունք տրվեց հազարական զինվորից բաղկա-

ցած մշտական բանակ ունենալ և միություն կազմել, այնպես որ հինգ մելիքությունները միասին կունենային 5000 հոգուց բաղկացած մշտական զինված ուժ:

Խամսայի (այսպես են՝ հինգ) մելիքությունները հետևյալներն էին՝ ա) Գյուլիստանի մելիքություն՝ Բեգլարյանների, բ) Ջրաբերգի մելիքություն՝ Իսրայելյանների, գ) Խաչինի մելիքություն՝ Հասան-Ջալալյանների, դ) Վարանդայի մելիքություն՝ Մահնազարյանների և ե) Դիզակի մելիքություն՝ Եզանյանների գլխավորությամբ:

Նազիր շահը փորձեց սիրաշահել հայ հոգևորականությանը՝ անձնական ծանոթություն հաստատելով էջմիածնի կաթողիկոսի հետ, ընդարձակելով կաթողիկոսարանի կալվածքները և թեթևացնելով նրա հարկերը: Նա խրախուսեց նաև հայ առևտրականներին և նրանց շահագրգռեց Պարսկաստանում առետուր ծավալելու գործում: Նազիրը նույնիսկ որոշ շափով թեթևացրեց հայերի նկատմամբ եղած հարկապահանջությունը և, ինչպես վկայում է Աբրահամ Կրետացին, կարգադրեց մի շարք հարկերի միայն կեսը վերցնել հայերից: Պարսկական պետության այդպիսի քաղաքականությունը հայերին առժամանակ ետ կանգնեցրեց ազատագրական պայքարից: Դրան նպաստեցին նաև Սյունիքի աղոսամբություն անհաջողությունը և սյարսկա-թուրքական պատերազմական գործողությունները, որոնք ծանր հարված հասցրին բնակչությանը:

Հայկական գաղթավայրերը և ազատագրական շարժումը
Վայրէջքը տևեց մինչև XVIII դ. երկրորդ կեսը՝ շուրջ երեսուն տարի: 1760-ական թթ. նոյից է նկատվում ազատագրական պայքարի ակտիվացում, բայց այս անգամ հասարակական կյանքի զարգացման այլ պայմաններում և այլ միջավայրում:

Արևմտյան Եվրոպայում, և հաստատում և Ուկրաինայի արևմտյան շրջաններում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում հաստատված հայկական դադթավայրերի բնակչությունը ակտիվորեն ընդգրկվում էր դարգացող բուրժուական հարաբերություններում: Այդ դադթավայրերի բնակչությունը, որ մեծ մասամբ առևտրականներ և արդյունաբերողներ էին, գյուրություններ էր ընկալում բուրժուական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ առաջացած նոր գաղափարները և, առանձնապես, սեփական հայրենիք, ազգային պետություն և իշխանություն ձեռք բերելու դադափարը: Մակայն, նա իր այդ ձգտումները օտար երկրներում ապրելով իրականացնել չէր կարող: Նրա նկատմամբ դորժապրում էին խտրականություն,

տնտեսական ու քաղաքական ճնշումներ: Այդպիսի պայմաններում գաղութահայ բնակչութունը իր հայացքը դարձնում էր դեպի հայրենիք, դեպի Հայաստան: Եվ ահա հենց այդ գաղթափայտների բնակչության մեջ էլ XVIII դ. կեսերին արթնանում է Հայաստանը թուրքական և պարսկական տիրապետութունից ազատագրելու միտքը:

Հայ ազատագրական շարժման գործում XVIII դ. երկրորդ կեսերին աչքի ենկան հատկապես Հնդկաստանում և Թուսաստանում եղած դաղթափայտները:

Մինչև XVIII դ. 40-ական թթ. անգլիացիները հաշվի էին առնում հայ առևտրականներին, բայց երբ նրանք հաստատուն կերպով գաղթեցին Հնդկաստանը, սկսեցին այնտեղից դուրս մղել մյուսներին, որոնց թվում և հայ առևտրականներին: Այդպիսի իրադրության պայմաններում հնդկահայ գաղութի բուրժուականացող տարրերի մեջ առաջանում է հայրենիքն ազատագրելու և սեփական պետություն կազմակերպելու գաղափարը: Նույն միտքն է ծագում նաև Թուսաստանում ապրող հայերի մեջ: Այստեղ պայմանները մի փոքր ավելի կերպ էին դասավորվել: Թուսական պետությունը օրըստօրե ավելի մեծ հետաքրքրություն էր հանդիս բերում Արևելքի երկրների նկատմամբ և ձգտում էր նրանց վրա տարածել իր ազդեցությունը: Այդ կապակցությամբ ուշադրություն էր դարձվում նաև Անդրկովկասի և Հայաստանի վրա: Հայերն ու անդրկովկասյան ժողովուրդները փորձում են օգտվել դրանից և Թուսաստանի օդնությունը ազատագրվել թուրքական ու պարսկական տիրակալությունից: Այս մտադրության իրականացման համար Թուսաստանում հաստատված հայ գործիչներից տմանք ռուսական արքունիքում, հատկապես Սկատերինա II-ի գահակալության շրջանում, բարձրացրին Հայաստանի ազատագրության հարցը: Այսպիսով, Հնդկաստանի և Թուսաստանի հայկական գաղութներում սկզբնավորվում է հայ ազատագրական շարժման մի նոր շրջան:

Այս անգամ դրվում է ամբողջ Հայաստանի ազատագրման ու հայկական միասնական պետության ստեղծման հարցը: Առաջ են քաշվում դեմոկրատական սկզբունքներ պետական կառուցվածքում: Պահանջվում է ֆեոդալական կարգերի վերացում: Շարժման ղեկավարման գործում վճռական դեր է սկսում խաղալ բուրժուականացող առևտրական խավը, և շարժման մեջ որոշակիորեն դերակատրվում են տարբեր ուղղութիւններ:

**Հովսեփի Էմինը և
ազատագրական
շարժումը հնդկա-
հայերի մեջ**

Հնդկահայ գաղութում հայկական ազատագրական շարժման առաջին մունետիկը եղա՛վ Հովսեփի Էմինը կամ, ավելի ճիշտ, էմին Հովսեփի Էմինյանը: Նա ծնվել է 1726 թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում: Նրա նախ-

նինները Հայաստանից Պարսկաստան էին տարվել Շահ-Աբաս I-ի ժամանակ: Հայրը՝ Հովսեփը, որ գրադավում էր առևտրով, թողել էր իր ընտանիքը Համադան քաղաքում (հոր մոտ), իսկ ինքը տեղափոխվել էր Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքը: Շուտով այդտեղ է բերել տալիս նաև իր որդուն՝ էմինին՝ առևտրական գործում իրեն օգնելու համար: Բայց էմինը տարվում է բոլորովին այլ գաղափարներով: Նա գեոևս պատանեկան հասակում ակնատես էր եղել այն թունոթյուններին, որ թուրքերն ու պարսիկները գործադրում էին իր հայրենակիցներին նկատմամբ: Լսել էր Այունիքի հետոսական ապստամբության և Ղարաբաղի ու Ղափանի մելիքությունների մասին: Նա Կալկաթայի նավահանգստում և այլուր, շփվելով եվրոպացիների հետ, տեսնում էր նրանց քարձր կուլտուրան, ռազմական կազմակերպվածությունը: Նրա գրիտում առաջանում է այն միտքը, որ պետք է սովորել, յուրացնել նրանց ռազմական կազմակերպական ձևերը և ի սպաս դնել հայրենիքի ազատագրման գործին:

1751 թ. օգտվելով հոր բացակայությունից, էմինը իր հասակակից մի երիտասարդի հետ վարձվում է մի նավում որպես հատակ մաքրող և զալիս է Լոնդոն: Այստեղ նա շուրջ չորս տարի ապրում է ծանր պայմաններում, օրվա հաց ու օթևան գտնելու համար կատարում է զանազան ֆիզիկական աշխատանքներ: 1755 թ. Լոնդոնում էմինը պատահաբար ծանոթանում է անգրիացի երիտասարդ գրող էդմոնդ Բյորքի հետ, որը և նրան վերցնում է իր հովանավորության տակ և նրա համար մատչելի դարձնում Լոնդոնի մտավորականության շրջանը:

էդմոնդ Բյորքի հետ ծանոթանալուց միառժամանակ հետո էմինը հանդիպում է Նորթումբերլենդի հերցոգին: Վերջինս հետաքրքրվում է էմինով, վերցնում է նրա ինքնակենսագրությունը, բազմացնել է տալիս և բաժանում անգլիական լորդերին որպես անգլիական վերնախավի համար հետաքրքրություն ներկայացնող մի պատմություն: Դա էմինի համար նոր ծանոթություններ է ստեղծում և հաջողություններ բերում նրան: Անգլիական թագավորի որդին՝ Կուլմբերլենդի հերցոգը, որ նույնպես ծանոթացել էր էմինի

կենսագրութեանը, իր հովանավորութեան տակ վերջրեց էմիինն և բնդունել տվեց Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան:

էմինը Վուլվիչի ակադեմիայում սովորելու ընթացքում, փորձ ձեռք բերելու նպատակով մասնակցեց նաև անդր-Ֆրանսիական պատերազմին: Այս գործում էլ նա ընդունակութունն ցուցաբերեց և աչքի ընկավ իր քաջութեամբ ու հմտութեամբ: Սակայն էմինին միշտ հուզում էր հայրենիքի ազատագրութեան հարցը և, հենց որ նրա գործերը քարեհաջող ընթացք ստացան Լոնդոնում, նա ձեռնամուխ եղավ ազատագրական շարժման կազմակերպման գործին: Այդ նպատակով նա նամակներ գրեց իր հորը, Կալկաթայի հայերին և Վրաստանի թագավոր Լեոնիդ II-ին: Էմինը հորը գրած նամակում խնդրում վեր, որ իր նամակները կարդացվեն Կալկաթայի ազդեցիկ հայերի առջև, որ նրանց հորգործի մասնակցելու հայերի ազատագրական գործին, որ նրանք էլ նամակ գրեն Լեոնիդ II-ին և նրան համոզեն զլիսավորել հայերի ու վրացիների ազատագրական շարժումը: Այդ նույն միտքը էմինը հայտնում է նաև վրաց թագավորին գրած նամակում, նրան անվանելով հայոց ու վրաց թագավոր՝ կոչ անելով անցնել հայերի ու վրացիների զուգու և պայքարել երկու ժողովուրդների ազատագրման համար:

Էմինը շէր բավարարվում միայն հնդկահայերի օգնությամբ: Նա ձգտում էր շարժման մեջ ընդգրկել նաև Եվրոպայում եղած դադթավայրերի հայերին: Այդ մասին տեղեկություն կա էմինի հովանավորներից մեկի՝ տիկին Մոնտեգյուի մի նամակում, որի մեջ վերջինս հաղորդում է, որ Հռոմանդիայում եղած ժամանակ էմինը հավաքել է Հաագայի և մյուս քաղաքների նշանավոր հայերին, նրանց քննութեանն է դրել իր ծրագիրը, որին ներկա եղողները հավանություն են տվել և խոստացել օժանդակել:

Էմինին հաջողվեց 1758 թ. վերջերին տեսակցել Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Պիտտի հետ: Տեսակցության նպատակն էր ըստանալ անգլիական կառավարության աջակցությունը: Իայց ապարդյուն, Պիտտը ոչ մի աջակցություն չխոստացավ: Պատճառն այն էր, որ Անգլիան շէր ուզում վատացնել իր հարաբերությունները Թուրքիայի հետ և փորձում էր նույնիսկ նրան դուրս բերել Ավստրիայի դեմ, որի հետ պատերազմի մեջ էր: Դրանից հետո էմինը պատրաստվեց ճանապարհընկնել դեպի Հայաստան:

Էմինը Հայաստանում
1759 թ. ձմեռնամուտին Հովսեփ էմինն արդեն ճանապարհին էր: Նա ավի իջնելով Ալեքսանդրեոս քաղաքում, եկավ Հալեպ, իսկ այնտեղից երկու հայ ուղևորների հետ ճանապարհ ընկավ դեպի

Հայատոան: էմինն անցնում էր գյուղեգյուղ, հետաքրքրվում հայկ-
րի վիճակով և աշխատում նրանց մեջ արթնացնել ազատագրական
պայքարի գաղափարներ: Էմինը հայ գյուղացիներին կոչ էր անում
պայքարի ելնել սոցիալիստիկ, բռնաբռնության, անիրավաճարման
թյան դեմ: Նա օրինակներ էր բերում եվրոպական ժողովուրդների
կյանքից, աշխատեչով համոզել հայերին, որ նրանք էլ հեռեկան
եվրոպացիների օրինակին, թոթափեն օտարի լուծը, ազատագրվեն
և փրենց սեփական պետությունն ու հայրենիքն ունենան: Արդյու-
թի ղրույցների ժամանակ հայերից շատերը, թեև տարակուսանքով
ու ահով էին լսում էմինի խոսքերը և ընկալում նրա մտքերը,
բայց միաժամանակ հակվում էին գեպի նա, նրա մեջ տեսնելով
իրենց ազատության գործին նվիրված մի անձնատղորության: Կա-
րին քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Զենիս գյուղում էմինն իր
պայտասակից հանում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»
գիրքը և նրանց կարգում այն հատվածները, որտեղ Խորենացին
պատմում է հայկական պետության և հայ ժողովրդի կատարած
սիրապործությունների մասին: Նա խրախուսում է հայերին ոտքի
եղնել և նորից ձեռք բերել իրենց ազատությունը:

Մշո սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր Հովնան Խպինկոսյուց
տեղեկանալով էմինի գործունեությունը և ազատագրական գաղա-
փարներին, հետագայում նամակապրական կապեր է հաստատում
էմինի հետ, դառնում է նրա մարտական գաղափարակիցը և կազ-
մակերպչական աշխույժ գործունեություն ծավալում Արևմտյան
Հայաստանում:

1760 թ. գարնանը էմինն՝ արդեն էջմիածնում էր: Այստեղ նա
անմիջապես շահատենց Հայաստան դալու իր նպատակի և ծրագրի
մասին, ինչպես արել էր Իսրայել Օրին, բայց, այնուամենայնիվ,
էջմիածնի միաբանության տեղամեները նրա նկատմամբ անբար-
յացակամ վերաբերմունք ցույց տվեցին և նույնիսկ մի աննշան
ղեպքի կապակցությամբ բանտարկեցին նրան: Սակայն կաթողիկոս
Հակոբ Շամախեցին տեղեկանալով էմինի բանտարկության մա-
սին, կարգադրում է անմիջապես ազատել նրան:

Հայտնի չէ, թե էմինը կաթողիկոսին հաղորդե՞լ է իր մտադրու-
թյունն ու ծրագրերը, բայց նա էջմիածնում ձեռները ծալած չի նըս-
տել: Այնտեղ եղած ժամանակ փորձել է կապ հաստատել Սրբանի
առևտրականների հետ, ծանոթանալ երկրի գրությունը, տեղեկու-
թյուններ հավաքել Վրաստանի և Պարսկաստանի քաղաքական իրա-
դրություն մասին և նամակ է ուղարկել վրաց թագավոր Հերակ-
լին: Այդ նամակում նա Հերակլին խնդրում է ընդունել իրեն և

հայտնում է, որ դրական պատասխան ստանալու դեպքում անմիջաբան կմեկնի Քիֆլիս: Սակայն մի քանի օր հետո էմիրը փոխում է իր մտադրությունը և որոշում է վերադառնալ Անգլիա:

Նա հանգեց այն եղբակացության, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների հայացքն ուղղված է դեպի Ռուսաստան և հարկավոր է դիմել հենց այդ մեծ պետության օգնությանը: Եվ որպեսզի այդ օգնությունը ձեռք բերվի, նա որոշեց վերադառնալ Անգլիա, այնտեղից մեկնել Ռուսաստան և ռուսական կառավարության հանձնարարականով գնալ Վրաստան՝ ձերակլ II-ի մոտ:

8. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՕՋԱԿԵՆԵՐ

Է մ ի Ք ը
Ռուսաստանում

էմիրը 1760 թ. ապրիլին էջմիածնից ուղևորվեց Լոնդոն:

Նա Լոնդոնի իր բարեկամների միջնորդությամբ կապ հաստատեց ռուսական դեսպանության հետ, ռուսական դեսպան իշխան Դոլիցինից ստացավ Ռուսաստան մեկնելու անցագիր և հանձնարարական՝ ուղղված արտաքին դործոց վարչությանը, 1761 թ. նոյեմբերին նա արդեն Պետերբուրգում էր: Այստեղ նրան ընդունեց Ռուսաստանի կանցլեր կոմս Վորոնցովը:

Կանցլեր Վորոնցովից անհրաժեշտ գրություններ վերցնելով Վրաստան մեկնելու համար էմիրը ճանապարհ ընկավ դեպի Սիֆլիս: 1762 թվականի հունիսին նա արդեն Հյուսիսային Կովկասում էր և ամսվա վերջին ժամանեց սահմանամերձ Կղլար քաղաքը: Աստորախանում, Կղլարում և Հյուսիսային Կովկասի այլ վայրերում յապրող հայերը էմիրին դիմավորում էին մեծ խանդավառությամբ: Նրանք լսել էին էմիրի ծրագրի և նպատակների մասին, դիտեին, որ նա դնում է Անդրկովկաս և Հայաստան՝ հայերեիքի ազատագրության համար պայքար կազմակերպելու նպատակով: Այդ պաշտպանող համակել էր նաև Հյուսիսային Կովկասում ապրող հայերի սրտերը: Աստորախանում էմիրին միացան մի քանի տասնյակ ղինված հայ երիտասարդներ, որոնք վճռել էին գնալ հայրենիք և մասնակցել նրա ազատագրական պայքարին: Կղլարի հայերը մի քանի հարյուր հոգով դիմավորեցին էմիրին և հանդիսավորությամբ նրան առաջնորդեցին քաղաք: Այդ հանդիսավորությունն ու դիմված ջոկատի առկայությունը կասկածանք առաջացրին ռուսական սահմանապահ զորքերի հրամանատար գեներալ Սուուպչինի մոտ. որը էմիրին թույլ չտվեց շարունակել ճանապարհը և պահակի ուղեցկություններ ետ դարձրեց Աստորախան, իսկ այնտեղից էլ՝ Պետերբուրգ: Սակայն էմիրը չի հասնում մինչև Պետերբուրգ: 1762 թ.

սեպտեմբերին օծվելու համար Մոսկվա էր ժամանել նոր Կազ քարձ-
յացած թագուհին՝ Եկատերինա II-ը: Այդ կապակցությամբ Մոսկ-
վա էին տեղափոխվել սրբազան մի շարք օրգաններ, որոնց թվում
և արսաքին գործոց վարչությունը: Էմիլը Մոսկվայում դիմեց ար-
տաքին գործոց վարչությանը՝ Անդրկովկաս գնալու իրավունք ըս-
տանալու համար: Նրան նորից ընդունեց կանցլեր Վորոնցովը՝ Գո-
լիցինի հետ միասին, որը Լոնդոնից վերադարձել և ստանձնել էր
փոխ-կանցլերի պաշտոնը: Ռուսական կանցլերը նորից բարյացա-
կամ վերաբերվեց էմիլին, կարգադրեց նրան նոր անցագիր և հանձ-
նարարականներ տալ Վրաստան մեկնելու համար:

Տեսակցության ժամանակ Վորոնցովը հայտնում է էմիլին, որ
Եկատերինա կայսրուհին նույնպես համակրում է նրա զաղափար-
ները և միաժամանակ առաջարկում է ծառայության մտնել ռուսա-
կան բանակում: Սակայն էմիլը հրաժարվում է, հայտարարելով, որ
ինքը վճռել է գնալ հայրենիք ու ծառայել նրա ազատագրության
գործին:

Ռուսական կառավարությունը բարյացակամ էր էմիլի ու նրա
ծրագրի նկատմամբ, որովհետև շահագրգռված էր Պարսկաստանի
ու Թուրքիայի տիրապետության տակ եղած երկրները, հատկապես
Անդրկովկասը և Հայաստանը, իր տիրապետության տակ առնելու
խնդրում:

Էմիլի ծրագիրը և Հերակլ II-ը

Էմիլը Ռուսաստանում ծանոթություն հաս-
տատեց այնտեղի հայ գործիչների հետ, ո-
րոնք համակրանքով վերաբերվեցին նրա ա-
զատագրական գաղափարներին և զարձան ազատագրական պայ-
քարի ակտիվ գործիչներ: Դրանցից են եղել Թարխան Մարգարյանը,
որը դարձավ Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպված ջոկատի
հրամանատարը, Պապա Խաթունյանը, Մովսես Բաղրամյանը, որ
Մոսկվայում միացավ էմիլին, դարձավ նրա զինակիցը և նրա հետ
միասին գործեց մի քանի տարի, և ուրիշներ:

Էմիլը ծանոթություն հաստատեց նաև հայ աղդեցիկ առևտրա-
կան ընտանիքի՝ Լաղարյանների հետ և նրանցից որոշ նյութական
օժանդակություն ստացավ: Հովհաննես Լաղարյանը հետագայում
ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հայերի ազատագրական շարժ-
մանը: Հիշյալ անձնավորությունները մեծ չափով օգնեցին էմիլին
ռուսական արքունիքում իր գործերը կարգի բերելու, հայ բնակ-
չության մեջ ազատագրական շարժման գաղափարի տարածմանը
նսրաստելու գործում:

Պապա Խաթունյանի և Թարխան Մարգարյանի միջոցով էմիլը

նամակներ է հղել Հերակլ II-ին և նրանից պատասխան նամակներ ստացել: Այդ նամակներում էմինը հայտնում է վրաց թագավորին, որ ցանկանում է գալ Լեդրկովկաս և ազատագրական պայքար կազմակերպել օտար զավթիչների դեմ, իսկ Հերակլը իր հերթին խրախուսում է էմինին և հրավիրում նրան Թիֆլիս:

1763 թվականի ապրիլին էմինը գալիս է Թիֆլիս, Քաղաքից դուրս նրան դիմավորելու էին ակել բազմաթիվ հայեր: Հերակլի կարգադրությամբ վրացիներից և հայերից կազմված զինվորական մի ջոկատ նույնպես ընդառաջ էր եկել էմինին: Այդպես հանդիսավոր կերպով էմինը մտնում է Թիֆլիս: Հերակլ II-ը նրան հրավիրում է իր մոտ և երկար զրույց ունենում: Այդ և հետագա տեսակցությունների ժամանակ էմինը պատմում է Հերակլին իր նպատակների ու ծրագրի մասին, որի էությունը կայանում էր հետևյալում. ա) վրացիներից և հայերից ստեղծել ամրակուռ բանակ, այն կազմակերպել և վարժեցնել եվրոպական բանակների օրինակով, բ) ուժեղացնել կենտրոնական իշխանությունը, զսպել ֆեոդալական տարրերի կենտրոնախույս ձգտումները և ամրապնդել պետությունը, գ) թացել դպրոցներ՝ երիտասարդությանը դաստիարակելով հայրենասիրության և ազատասիրության ձգտումներով: Ժողովրդի մեջ տարածել լուսավորություն, նրան ներշնչել ազատագրական գաղափարներ և նախապատրաստել օտար զավթիչների դեմ մղվող պայքարին, դ) կազմակերպել հայերի և վրացիների ապստամբություն Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ, ազատագրել հայկական և վրացական բոլոր հողերը, ե) ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն՝ Հերակլի գլխավորությամբ, զ) այդ պայքարի ընթացքում ապավինել ռուսական պետության օգնությանը:

Հերակլ II-ը սկզբում ոգևորվեց էմինի ծրագրի որոշ, հատկապես կենտրոնական իշխանության ուժեղացման, բանակի կազմակերպման գաղափարներով, բայց Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ ապստամբության բարձրացման և գլխավորման հարցում միշտ խուսափողական դիրք էր բռնում: էմինն աշխատում էր համոզել Հերակլ II-ին, որ նա ձեռնարկի այդ ծրագրի իրականացման գործը: Հերակլի հետ էմինի ունեցած բանակցությունները ձգձգվեցին, և նա վրաստանում մնաց մինչև 1764 թ. ամառը: Վրաստանում եղած ժամանակ էմինը կապեր է հաստատում Հայաստանի առանձին շրջանների և գործիչների հետ՝ առանձնապես Մուշում, Ծրեանում և Ղարաբաղում գործող որոշ մարդկանց հետ:

Ազատագրական շարժման ակտիվացման գործում մեծ դեր է

խաղացել Հովնանը Արևմտյան Հայաստանում: Նա իր տրամադրութեան տակ եզրած միջոցներով աշխատում էր գինք ձեռք բերել, կադմակերպել զինվորական ջոկատներ և, ինչպես էմինին գրած իր նամակներում հաղորդել էր, արդեն տարբեր շրջաններում ստեղծել էր մի քանի ջոկատներ, որոնց շարքերում բնդգրկվում էին ազատագրական պայքարին նվիրված մարդիկ: Հովնանը կապ էր հաստատել էրզրումի, Գիարքեքիի, Վանի և այլ քաղաքների հայ նշանավոր մարդկանց հետ և նրանցից ոմանց ներգրավել ազատագրական շարժման մեջ: Նա առանձին շրջաններում, օրինակ, էրզրումում, ուներ իր գործակալները, որոնք Պրամական միջոցներ էին հավաքում պայքարի կազմակերպման համար:

Հովնանը էմինին գրած նամակներում հորդորում էր նրան՝ շարունակել իր ջանքերը ժողովրդի ազատագրումը իրականացնելու համար, անցնել Հերակլի զինվորներից կազմված մի ջոկատի գլուխ, նրա անունից մտնել Արևմտյան Հայաստան և պայքար սկսել թուրքական տիրակալութեան դեմ: Նա հաղորդում էր, որ այդ ժամանակ էմինի ջոկատին կմիանան մի քանի տասնյակ հազար զինված մարտիկներ և ազատագրական ապստամբությունը կծավալվի ամբողջ երկրով մեկ:

Հովնանի նամակները ոգևորում էին էմինին: Նա, Հերակլին ոգեշնչելու և գործի մղելու համար, այդ նամակների ու Հովնանի պորժունեություն մատին պատմում էր նրան ու հորդորում գործի անցնել: Սակայն Հերակլ II-ը խուսափում էր էմինին հաստատ խոստում տալուց և Թուրքիայի ու Պարսկաստանի դեմ ապստամբություն կազմակերպելու որոշակի ձեռնարկումներից:

Հերակլը այլ կերպ վարվել չէր կարող: Նրա գլխավորած իշխանությունը թեև փաստորեն ինքնանկախ էր և հանդիսանում էր ուժեղագույններից մեկը Անդրկովկասում, այնուհանդերձ այնքան զորեղ չէր, որ ծառանար դեռևս բավականին ուժեղ օսմանյան պետության և Պարսկաստանի դեմ: Այդ էր պատճառը, որ Հերակլը ստիպված եղավ հեռու մնալ իր իշխանության տերիտորիալ ընդարձակման և հայ-վրացական միացյալ պետություն ստեղծելու մտքից:

էմինի ազատագրական ծրագրի դեմ դուրս եկավ էմիածնի կաթողիկոս Միմեոն Երևանցին, որն անձնական ծանոթություն և բարեկամություն էր հաստատել Հերակլ II-ի հետ և նրան խորհուրդ էր տալիս ազատվել էմինի ներկայությունից: Կաթողիկոսի թիակագրանքով էմինի դեմ են դուրս գալիս նաև Թիֆլիսի հայ առևտրականներից ոմանք, ինչպես և հայ հոգևորականները (առանձնապես

հարուստ վաճառական Ազամալի որդի Քարխանը և Զաքարիա ե-
պիսկոպոսը)։ Ի դեպ, Սիմեոն Երևանցին Հերակլին դրած նամակ-
ներից մեկում վատաբանում է նաև Լովնանին, որին ինքը՝ թագա-
վորը մի նամակ էր գրել, խրախուսելով նրա գործունեությունը, բայց
նամակը բռնվել էր Երևանում և տհաճություն առիթ տվել։

Այսպիսով, ստեղծված իրադրությունը և Հերակլ II-ի վրա էմի-
նի ծրագրի հակառակորդների գործադրած ճնշումը վրաց թագավո-
րին ստիպում են հրաժարվել էմինի հետ դործակցելու մտադրու-
թյունից։

Այդ բուլղոցի հետո Հերակլը 1764 թ. ամռանը, հարմար առիթ
գտնելով, իր մոտ է կանչում էմինին և առաջարկում հեռանալ Քիֆ-
լիսից։ էմինը ստիպված ուղևորվում է դեպի Ռուսաստան, բայց ճա-
նապարհին հիվանդանում և մնում է կովկասյան լեռնաբնակ ցե-
ղերի մոտ։

**Խամսայի մելիքու-
թյունները և էմինը** Խամսայի մելիքությունները դուրս չէին մնա-
ցել էմինի ուշադրությունից։ Քիֆլիսում ե-
ղած ժամանակ նա Ղարաբաղի մելիքների
դրած իր նամակներում հորդորում և ոգևորում էր՝ իրենց նախորդ-
ների նման սլաշբաթի՝ ելնել հայրենիքի ազատության համար։
Սվ այժմ, երբ նա՝ անհաշտության էր հանդիպել վրաց արքունի-
թյուն, հույսը դրեց Ղարաբաղի մելիքների վրա։

Խամսայի մելիքություններում XVIII դ. երկրորդ կեսին տեղի
էին ունեցել նոր իրադարձություններ։ Ղարաբաղի դաշտային մա-
սում դեռևս/նույն դարի 40-ական թթ. Փանահ խանի դիտավորու-
թյամբ կազմակերպվեց նոր իշխանություն, որն անվանվեց Ղարա-
բաղի խանություն։ Այն սկզբից ևեթ նվաճողական ձգտումներ հան-
դես բերեց հայկական մելիքությունների նկատմամբ։ Սակայն այդ
ձգտումների իրականացման փորձերը հանդիպում էին հալ մե-
լիքների միացյալ դիմադրությանը և խափանվում։ Բայց շատ շան-
ցած երկրառակություն է ծագում մելիքությունների միջև, որից օգ-
տրվում է Փանահ խանը, կոտրում նրանց դիմադրությունը և տի-
րանում նրանց հողերի մի մասին։ Պառակտման պատճառ եղավ
այն, որ Վարանդայի Մելիք Լովնևիին սպանեց նրա եղբայր Շահ-
նազարը և իրեն հռչակեց Վարանդայի մելիք։ Նրա դեմ դուրս եկան
մյուս մելիքները և հարձակվեցին Ավետարանոց գյուղում գտնվող
նրա ամրոցի վրա։

Մեկիք Շահնազարն իր իշխանութիւնը պահպանելու համար դիմեց Փանահ խանի օգնութեանը: Վերջինս օգտագործեց այդ միջադեպը և ամբողջութեամբ իրեն ենթարկելով Վարանդայի մելիքութիւնը, հարձակվեց իսաղնի մելիքութեան վրա, այն խից շատանջալայլաններից և տվեց իր կողմնակից Միրզախանին: Այսպիսով, Փանահ խանը ջլատեց մելիքութիւնների ուժերը, 'Իզակը կտրեց: Զրաբերդից ու Գյուլիստանից և երկարատե պայքարից հետո վերջին երկու մելիքութիւնների ղեկավարներին ստիպեց հեռանալ Ղարաբաղից: Այդ նույն ժամանակ Փանահ խանը մեկիք Շահնազարի խորհրդով Վարանդայի Շուշի գյուղի մոտ կառուցեց մի ամուր բերդ և ամրացավ այնտեղ:

Ղարաբաղի խաների և հայ մելիքների միջև մղված պայքարի հետևանքով Գյուլիստանի Մեկիք Նովսեփը և Զրաբերդի Մեկիք Հաթամը հեռացել էին Ղարաբաղից: Նրանք Հերակլ II-ի միջնորդութեամբ Գանձակի խանից, որը բարեկամ էր վրաց թագավորին և թշնամի՝ Ղարաբաղի խանին, Շամխորի շրջանում փոքրիկ կալվածքներ են ստանում և իրենց ջոկատներով բնակութիւն հաստատում այնտեղ: Նրանք հույս ունեին մի օր նորից վերադառնալ հայրենիք և վերականգնել իրենց իշխանութիւնը:

Այսպիսի վիճակում էին Ղարաբաղի հայ մելիքութիւնները, երբ 1766 թ. վերջերին Նովսեփ էմինը եկավ Գեօրգիան՝ Մեկիք Նովսեփի մոտ: Վերջինս սիրով ընդունեց էմինին: Բայց ո՛չ Մեկիք Նովսեփը, ո՛չ էլ մյուս մելիքների ուժերն այլևս այն չէին, որ նեցույզ դառնային ազատագրական պայքարի ծավալմանը և հայրենիքի ազատագրմանը: Էմինը հանդիպումներ ունեցավ նաև Գանձասարի կաթողիկոսի և մյուս մելիքներից մի քանիսի հետ:

Այդ հանդիպումները էմինին բերեցին այն եզրակացութեան, որ մելիքները շեն կարող հենարան չինել իր գործին, և նա որոշեց հեռանալ Հայաստանից, դարձյալ ուղղութիւն վերցնելով դեպի Ռուսաստան: Սակայն ճանապարհին, Շամախու մոտերքում, նրան են հասցնում իր ծանոթներից մեկի նամակը. որով նա տեղեկացնում էր էմինին, թե Հերակլը զղջացել է իր արարմունքի համար և այժմ ուղում է, որ էմինը վերադառնա Թիֆլիս:

Էմինը փոխեց Ռուսաստան մեկնելու իր մտադրութիւնը և ուղևորվեց Վրաստան: 1767 թ. նա նորից Հերակլի մոտ էր: Սա առաջվա նման սիրով ընդունեց էմինին, քանի որ Վրաստանին սպառնում էր թուրքական ներխուժումը, իսկ Հերակլը ցանկանում էր օգտագործել էմինի ռազմական գիտելիքներն ու հմտութիւնը օսմանյան զորքերի դեմ պատերազմի ղեկավարում: Էմինը իր ներթիւն

ոգևորվեց այն հուլիսով, թե ննարավոր կդառնա իր փայփայած նը-
պատակի իրականացումը: Բայց թուրքական ներխուժում Վրաս-
տան տեղի չունեցավ և Հերակլը նորից սառը վերաբերմունք հան-
դես բերեց էմինի ծրագրի իրագործման նկատմամբ: Սա նորից
հուսախաբ լինելով 1768 թ. նեոացավ Վրաստանից և մեկնեց Հընդ-
կաստան:

Էմինի գործունեությունը զգալի չափով նպաստեց ազատա-
գրական գաղափարի տարածմանը և այդ շարժման նոր օջախների
ստեղծմանը: Բուսաստանում ապրող հայ գործիչներ Հովհաննես
Վաղարյանի և Հովսեփ Արղուիթյանի հետ նրա ունեցած կապերը խը-
թան հանդիսացան այնտեղ ես հայ ազատագրական շարժման նոր
օջախ ստեղծելու և ակտիվ կերպով Հայաստանի ազատագրու-
թյան հարցը առաջ քաշելու գործին: Նրա գործունեությունը, Մշո
Հովնանի հետ ունեցած կապերը աշխուժացրին ազատագրական
շարժումը Արևմտյան Հայաստանում, առանձնապես Մշո և նրա հա-
րևան շրջաններում: Էմինը նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ ազա-
տագրական շարժումը XVІІІ դ. երկրորդ կեսին: Նա այդ շարժման
սխառնություն մեջ մտավ որպես իր հայրենիքի ազատագրության
անխոնջ մարտիկ ու լուսավորիչ:

Մադրասի խմբակը և Արա գործունեու- թյունը

Այն ժամանակ, երբ էմինը գործում էր Անդըր-
կովկասում, Հնդկաստանի Մագրաս քաղաքի
հայկական գաղութում կազմակերպվում է
մի խմբակ, որը նույնպես նպատակ էր դը-
նում պայքարելու Հայաստանի ազատագրու-
թյան և հայկական սխտականության վերականգնման համար: Խըմ-
բակի ղեկավար փորիդը վաղմուտ վէին հարուստ ակնավաճառ Ծա-
համիր Եահամիրյանը, դարաբաղցի քահանա Մովսես Բազրամյա-
նը, որ մի քանի տարի ընկերակցել էր Հովսեփի էմինին և եղել նրա
գաղափարակիցը, հարուստ առևտրական Գրիգոր Խոջաչանյանը,
Հակոբ Ծահամիրյանը՝ Ծահամիր Ծահամիրյանի որդին: 1773 թ.
Մագրաս է գալիս նաև Հովսեփի էմինը և ակտիվ մասնակցություն
ունենում խմբակի աշխատանքներին:

Մադրասի խմբակը, որին ղլխավորում էր Ծահամիր Ծահամիր-
յանը, թեև որդեգրեց էմինի ազատագրական գաղափարներն ու
ծրագրերը, բայց նա իր նպատակին հասնելու համար ընտրեց այլ
ուղի: Այդ ուղին ազատագրական պայքարի գրավոր պրոպագան-
դումն էր: Խմբակի նախաձեռնությամբ 1772 թ. Մադրասում ստեղծ-
վեց հայկական տպարան, որտեղ հրատարակվում էին ազատա-
գրական պայքարին նվիրված գրքեր և տարածվում հայ ընկալու-

թյան մեջ: Օրինակ՝ այդտեղ հրատարակված ձևոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» գրքերն ուղարկվել են էջմիածին՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին, Ղարաբաղի մելիքներին, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին և այլոց:

Բացի հրատարակված գրքերի առաքումից, Շահամիրյանը նամակներ էր գրում էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին, վրաց Հերակլ Թաղավորին, Խամսայի մելիքներին: Այդ նամակներում նա շարադրում էր Մազրասի խմբակի ծրագիրը Հայաստանի ազատագրության մասին: Այդ ծրագիրը բովանդակում էր հետևյալ հիմնական գրույթները.

ա) Բացել դպրոցներ, ժողովրդի մեջ տարածել լուսավորություն, երիտասարդությանը դաստիարակել ազատասիրության ու հայրենասիրության գաղափարներով, նրան ուսուցանել իր ժողովրդի պատմությունը:

բ) Զինել ժողովրդին, երիտասարդությանը սովորեցնել ռազմական գործը, նրան նախապատրաստել օտար տիրապետողների դեմ զինված ապստամբության համար:

գ) Ապստամբության նախապատրաստման և կազմակերպման համար Խամսայի մելիքների մոտ ստեղծել մի մարմին՝ կազմված Հայաստանի տարբեր շրջանների ներկայացուցիչներից:

դ) Հայաստանի ազատագրության գործը ֆինանսավորելու նըստակետով քահանայի մոտ խոստովանության գնացող յուրաքանչյուր մարդ ապստամբության համար պետք է տար այնքան, որքան կարող էր: Այդ գումարը քահանան պետք է մուծեր ընդհանուր դանձարկը:

ե) Ապստամբության հաղթանակն ապահովելու համար հայերը պետք է համագործակցեն վրացիների հետ՝ մտադրվածների դեմ մղվող պայքարում և ձեռք բերեն ռուսական պետության հովանավորությունն ու օժանդակությունը:

զ) Ազատագրվելուց հետո ամբողջ Հայաստանում պետք է ըստեղծվեր համահայկական անկախ և ինքնուրույն պետություն՝ հանրապետական և բուրժուական կարգերով:

Մազրասի խմբակի գործունեությունը և նրա առաջադրած սահանքները զգալի տարբերություն ունեին ազատագրական շարժման նախորդ շրջանի համեմատությամբ: Այստեղ առաջնահերթ խնդիր էր համարվում ժողովրդին լուսավորելու, դպրոցներ բացելու և երիտասարդությանը ազատասիրության ոգով դաստիարակելու հարցը: Շահամիրյանը, էմինը և Բաղրամյանը հանդես էին գալիս ոչ միայն որպես ազատագրական շարժման անխոնջ գործիչներ, այլև որպես

լուսավորիչներ: Խմբակի կողմից առաջ էր քաշված ամբողջ Հայաստանն ազատագրելու և հայկական միասնական ինքնուրույն պետութուն ստեղծելու դադափարը:

Մադրասի խմբակը Հայաստանի ազատագրումը համարում էր իրենց՝ հայերի գործը: Այդ միտքը ցայտուն կերպով արտահայտված էր «Նոր տետրակ»-ի մեջ. հեղինակը դիմում էր հայ երիտասարդներին հետևյալ խոսքերով. «ապա ում երբեք լինի փոյթ առ այս՝ որ մենք վասն մեր ոչ ջանամք: Ուստի անընդհատ մինչև այնքան նրկըրտիլով՝ և ջանալով զուն գործել պարտիմք մինչ զի զերծուցեալ զմեզ սատարաւ»:

Մադրասի խմբակի ժրագրի կարևորագույն առանձնահատկութուններից մեկն էլ սոցիալական բարեփոխութիւնները՝ ֆեոդալական հարաբերութիւնների վերացման և պետական դեմոկրատական կարգերի ստեղծման գաղափարն էր: Որքանով էլ զա այն ժամանակվա Հայաստանի համար երազանք լինէր, այնուամենայնիվ, նախորդ շրջանի համեմատութեամբ, ազատագրական շարժումը մի նոր աստիճանի վրա էր բարձրացնում: Ի վերջո, այդ ժամանակ հայ բուրժուականացող առևտրականութիւնն ազատագրական շարժման մեջ ակնկիւնակալով դէպ սկսեց խաղալ, քան առաջ, հանդես եկավ իր սեփական ժրագրով ու ձգտումներով:

Հայ ազատագրական շարժումը XVIII դ. երկրորդ կեսին ունեցավ նաև իր հակառակորդները, որոնց մեջ առավել աչքի էր ընկնում էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին: Նա դտնում էր, որ հայերը չպետք է զինվեն և ապստամբեն պարսկական և թուրքական բռնակալութեան դեմ, այլ պետք է հնազանդութեամբ սպասեն մինչև մի ուժեղ քրիստոնյա պետութուն զա և իրենց ազատի:

Նա դեմ դուրս եկավ էմինի գործունեութեանը, անլուր հալածանք սկսեց Հովնանի դեմ, իսկ երբ ստացավ Մադրասի խմբակի հրատարակած դրքերը՝ հանդես եկավ նաև այդ խմբակի ազատագրական գաղափարների ու գործունեութեան դեմ: Նա Մովսէս Բաղրամյանին հալածանքի ենթարկեց, Մահամիրյանից պահանջեց յռչարցնել հրատարակված դրքերը և առանց իր թույլտվութեան պրքեր շհրատարակել և փակել տպարանը:

Հայ ազատագրական շարժման նկատմամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան բռնած թշնամական դիրքը խիստ բացասաբար էր անդրադառնում այդ շարժումը տարածելու և մողղորդին իր ազատագրութեան համար ակտիվ պայքարի հանելու գործի վրա:

9. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՄ

**Գրույթումն Անդր-
կովկասում և Ռու-
սաստանը**

XVIII դ. վերջին քառուդում անդրկովկաս-
յան խանությունների վրա պարսկական կեն-
տրոնական իշխանության հսկողությունը
խիստ թուլացել էր: Այդ խանություններից
մի քանիսը համարյա ինքնավար իշխանությունների կերպարանք
էին ստացել: Դրանց մեջ առավել աչքի ընկնողը՝ Կարաբաղի խա-
նությունն էր: Այն ավելի էր ընդարձակվել ու հզորացել: Իբրահիմ
խանն իրեն էր ենթարկել Խամսայի մելիքներին, փորձում էր ծուռ-
կի բերել Գանձակի խանին և նրան դարձնել իր վասալը, բայց հան-
դիպում էր մյուս խաների և վրաց Հերակլ թագավորի դիմադրու-
թյանը: Հերակլը փյստորեն իրենից վասալական կախման մեջ էր
դրել Գանձակի և Սրևանի խաներին, Սրևանի խանին ստիպելով
հարկ վճարել: Ինքնավար դարձած այդ իշխանությունները անընդ-
հատ պայքարի մեջ էին իրար հետ: Իսկ դա ծանր էր անդրադառ-
նում անդրկովկասյան ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովըր-
դի վրա:

Նույն դարի 80-ական թթ. Անդրկովկասին լուրջ վտանգ էր ըս-
պառնում նաև Քուրդիան: Օսմանյան սուլթանությունը ձգտում էր
իր իշխանությունը տարածել այդ երկրամասի վրա: 1783 թ. երբ
Վրաստանի և Ռուսաստանի փոխհարաբերությունն ավելի սերտ և
բարեկամական բնույթ ստացավ, օսմանյան պետությունը լուրջ
միջոցառումների դիմեց Անդրկովկասի խաներին՝ Վրաստանի և Ռու-
սաստանի դեմ հանելու, նրանց ռուսական կողմնորոշումից հեռու
պահելու համար:

Էրզրումի, Կարսի և սահմանամերձ այլ շրջանների փառաները
պատվիրակներ էին ուղարկում Սրևանի Ղուլամ Ալի խանի մոտ,
որպեսզի նրան համոզեն միանալու թուրքերին ընդդեմ Վրաստա-
նի Իսկ Ղուլամ Ալի խանի մահից հետո (1784) օսմանյան սուլթա-
նը Սրևանի նոր խանին՝ Մահմեդին հատուկ ուղերձ ուղարկեց և
տաջարկեց միանալ իրեն, իրենց կողմը գրավել մյուս խաներին
և դուրս գալ Վրաստանի ու Ռուսաստանի դեմ՝ Անդրկովկասը Ռու-
սաստանի ազդեցությունից հեռու պահելու համար:

Ռուսաստանն իր հերթին նույնպես ուղիներ էր որոնում Անդր-
կովկասը գրավելու համար: Եկատերինա II-ը ձգտում էր Ռուսաս-
տանին միացնել Սև և Կասպից ծովերի առափնյա շրջանները: Գեո-
ղա ուս-թուրքական առաջին պատերազմի ժամանակ (1768—1774)

ուսական զորքերի մի շոկատ եկավ Վրաստան՝ Հերակլի գորքերի հետ միասին Քուրքիայի դեմ պատերազմական զործողություններ սկսելու համար։ Ռուսական սիտուիցյան սահմանը ավելի մոտեցավ Անդրկովկասին, երբ Ռուսաստանին անցան Կուրանի մի մասը և Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս ընկած շրջանները։

1783 թ. վրաց Հերակլ թագավորը դիմեց ռուսական պետությանը՝ Վրաստանը իր հովանավորության տակ վերցնելու և Քուրքիայի հնարավոր հարձակումների դեպքում Վրաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու համար։ Այդ թվականին Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիևսկ ամրոցում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքվեց պայմանագիր, որի համաձայն Վրաստանն ընդունեց ռուսական պետության հովանավորությունը և պարտավորություն ստանձնեց պատերազմի դեպքում Ռուսաստանի հետ միասին դուրս գալ Քուրքիայի դեմ, իսկ ռուսական պետությունը հանձն առավ Վրաստանը պաշտպանել թուրքական և պարսկական հարձակումներից, և զորքեր ուղարկեց Վրաստան։

Գեորգիևսկի դաշնագիրը, ռուսական զորագնդի ժամանումը Անդրկովկաս և ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրվելը մեծ հույսեր էին ներշնչում նաև հայերին։ Այս անգամ ազատագրական շարժումը լայն թափ ստացավ նաև Ռուսաստանում եղած հայկական գաղթավայրերում, որտեղ ասպարեզ ելան Հայաստանի ազատագրության գաղափարով տոգորված նոր գործիչներ։

Մովսես Սարաֆյանի ազատագրական ծրագիրը

Ռուսաստանում (առավելապես Հյուսիսային Կովկասում) եղած հայկական գաղութները XVIII դ. երկրորդ կեսին ավելի բազմամարդ էին դարձել և սկսել էին հանդես բերել կուլտուրական ու քաղաքական աշխույժ գործունեություն։ Առանձնապես աչքի էին ընկնում Աստրախանի, Կզլարի և այլ վայրերի հայկական գաղութները։ Այդտեղի հայ բնակչությունն ավելի սովաբացավ և գաղթավայրերի գործունեությունն ավելի մեծ թափ ստացավ, երբ 1778—1779 թթ. ռուսական կառավարությունը Ղրիմից տեղահան արեց մեծ թվով հայերի և վերարձակեցրեց Կոնստանդուպոլիսում ու նրա շրջակայքում, հիմնեց նոր-նախիջևանի հայկական գաղութը։ Այդ գաղթավայրերն էին զնում ու բնակություն հաստատում բազմաթիվ հայեր, այդ թվում նաև Պարսկաստանից և Անդրկովկասից եկած հարուստ առևտրականներ։

Հայերն այնքան էին աճել ռուսական պետության ենթակավայրերում և նրանց կուլտուրական ու կրոնական կյանքի տնօրինումն այնպիսի կարևորություն էր ստացել, որ Ամենայն հայոց կա-

Թողիկոս Սիմեոն Երևանցին հատուկ դիմում դրեց և պատվիրակութեան ուղարկեց Եկատերինա II կայսրուհու մօտ, նրան խնդրելով թույլ տալ Ռուսաստանում ապրող հայերի համար կազմակերպել առանձին թեմ: Կայսրուհին ընդառաջեց հայոց կաթողիկոսի խնդրանքին: 1768 թ. նա հատուկ հրովարտակով թույլատրեց կազմակերպել այդ թեմը, որն ամբողջությամբ պետք է ենթարկվեր էջմիածնի կաթողիկոսին: Սիմեոն Երևանցին այդ թեմի առաջնորդ նշանակեց Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանին՝ Լոռիի համանուն ֆեոդալական տան անդամներից մեկին: Հայկական եկեղեցական թեմի օտնդծումը նոր խթան հանդիսացավ Ռուսաստանի հայերի կուլտուրական և քաղաքական գործունեության համար:

1769 թ. Աստրախանի քնակիչ, մետաքսագործությանը զբաղվող Մովսես Սարաֆյանը, Հովհաննես Լազարյանի, Գրիգոր Կամպանյանի և Պետերբուրգում ապրող այլ անվանի հայերի գիտությունք, բայց իր անունից, Եկատերինա II-ին ներկայացրեց մի ծրագիր՝ բաղկացած ներածությունից և տասնչորս հոդվածից այն մասին, թե ինչպես Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը և վերականգնել հայկական պետականությունը:

Մովսես Սարաֆյանը Արարատյան դաշտի ծնունդ էր, առևտրական գործերով երկար ժամանակ եղել էր Քուրքիայում և Պարսկաստանում, ծանոթ էր այդ երկրներում տիրող դրությունը և հայ ժողովրդի ծանր վիճակին, իսկ հետո գնացել էր Աստրախան և գրադվում էր մետաքսի մշակությանը:

Սարաֆյանի ծրագիրն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

ա) Վրաց երկու թագավորությունների հետ միասին պատերազմ սկսել Քուրքիայի դեմ՝ Վրաստան ուղարկելով ռուսական մի էքսպեդիցիոն կորպուս: բ) Ռուսաստանում եղած հայերից, հայ հրամանատարի գլխավորությամբ, կազմակերպել կամավորական ջոկատներ: Պատերազմական գործողությունների ընթացքում այդպիսի ջոկատներ կազմակերպել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի հայերից, ներգրավելով նաև Ղարաբաղի մելիքների ուժերը, նրանց մատակարարել զենք, հանդերձանք և նյութական միջոցներ: գ) Ամբողջ Հայաստանն ազատագրելուց հետո միավորել այն, կազմակերպել հայկական պետություն Ռուսաստանի հովանավորության ներքո և հայերից մեկին ճանաչել որպես հայոց թագավոր: դ) Հայոց թագավորությունը պարտավոր էր անհրաժեշտության դեպքում Ռուսաստանին տրամադրել ռազմական ուժ և այլ միջոցներ, իսկ ռուսական պետությունը պետք է հովանավորեր նրան ուրիշ պետությունների հարձակումների դեպքում:

Սարաֆյանի ծրագրի համաձայն թուրքիայի դեմ ռազմական զործողություններ սկսելուց առաջ ռուսական զորքերը պետք է գրավեն Սրեանը կամ, այլ կերպ ասած, Արևելյան Հայաստանը: Դրանից հետո ռուսական և վրացական զորքերը հայկական շոկատների հետ միասին պետք է տարբեր ուղղություններով առաջ շարժվեն դեպի Արևմտյան Հայաստան, գրավեն Կարսը, Վանը և հարողության դեպքում շարունակեն իրենց առաջխաղացումը: Պատերազմական ծախսերը հողալու համար Սարաֆյանն առաջարկում էր կոնտրիբուցիա դնել Հայաստանում ապրող թուրքերի վրա, անհրաժեշտության դեպքում այն հավաքել նաև հայերից, նույնիսկ հայկական եկեղեցիներից վերցնել նրանց ունեցած թանկարժեք ըսպասեղենն ու այլ իրեր:

Սարաֆյանի ծրագիրը արտահայտում էր Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի բնակչության հայրենասիրական իդեալը, բայց այն միաժամանակ արտահայտում էր համարյա ամբողջ հայ ժողովրդի քաղաքական ձգտումները: Հակոբ կաթողիկոս Շամախեցին դեռևս 1760 թ. դիմում է գրում ռուսական ցարին և խնդրում, որ նա իր հովանավորության տակ վերցնի հայ և վրաց ժողովուրդներին: Մի քանի տարի հետո, 1768 թ., նույնպիսի դիմումով Եկատերինա կայսրուհուն դիմեց նաև Սիմեոն Երևանցին: Կայսրուհին խոստացավ հայերին վերցնել իր հովանավորության տակ: Ռուսաստանի օգնությամբ պարսկական և թուրքական տիրակալություններից ազատագրվելու ձգտումն ավելի ցայտուն է դրսևորված ռուսական կառավարությանն ուղղված Սրեանի, Սյունիքի և այլ վայրերում ապրող հայերի դիմումներում:

**Հայ-ռուսական բանակցությունները
XVIII դ. 80-ական
թվականներին**

XVIII դ. վերջին քառորդում Ռուսաստանը նախապատրաստվում էր արշավանք սկսել դեպի Անդրկովկաս և Կասպիականի ափերը: Այդ գործը հանձնարարվել էր ռուս տաղանդավոր զորավար Սուվորովին: Նա դեպի Կովկաս շարժվելուց առաջ, Եկատերինա II-ի և իշխան Գրիգորի Պոստոմկինի հանձնարարությամբ, Հայաստանին վերաբերող հարցերը քննելու համար մի խորհրդակցություն է գումարում, որին մասնակցելու համար հրավիրվում են Հովհաննես Լազարյանը, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և Հովսեփ Էմինը: Վերջինս այդ ժամանակ գտնվում էր Նոր-Զուղայում և ի վիճակի չէր ներկա լինելու խորհրդակցությանը, թեև Արղությանը այդ մասին նրան նամակ էր գրել:

Խորհրդակցությունը տեղի ունեցավ Պետերբուրգում 1780 թ.

հունվարին: Այնտեղ արժարժվել են Հայաստանին ու հայերին վերաբերող մի շարք հարցեր և խոսք է ևղել հայկական պետության վերականգնման հնարավորության մասին: Խորհրդակցությունը նպատակ է ունեցել խրախուսել հայերին, նրանց մասնակից դարձնել դեպի Անդրկովկաս կատարվող ուսական ղորքերի արշավանքին և ապահովել նրանց օժանդակությունը արշավող բանակին: Այդ կարևոր հարցերը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է եղել, որ Հազարյանն ու Արդուսյանը մի քանի անգամ հանդիպումներ ունենան իշխան Պոտյոմկինի և գեներալ Սուվորովի հետ: Վերջինիս հետ տեղի ունեցած զրույցներից մեկի մասին Արդուսյանը գրել է. «...Մեր թախանձելն նորոգել ի մեզ զմասնաւոր տերութիւն մի մեծն Հայաստան ի քաղաք Երևան. պատասխանեց թի կարելի է...»:

Գեներալ Սուվորովը Հյուսիսային Կովկաս դալուց հետո կապ հաստատեց Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ, որոնք նորից ոգեվորվում են ազատագրական գաղափարներով ու հույսերով: Սուվորովին հաջորդած կովկասյան զորքերի հրամանատար գեներալ Պավել Պոտյոմկինը իշխան Գ. Պոտյոմկինի հանձնարարությամբ նամակներ է ուղարկում Ղարաբաղի մելիքներին և Ղուկաս կաթողիկոսին՝ հայտնելով նրանց ուսական ղորքերի առաջիկայում կատարվելիք արշավանքի մասին և հուսադրում, որ այդ արշավանքը կօգնի հայերին ազատագրվելու թուրք-պարսկական տիրակալությունից:

Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մելիքները նոր մարզիկ էին: Գյուլիստանում մելիքությունն իր ձեռքն էր վերցրել Մելիք Արովը, Ջըրաբերդում՝ Մելիք Մեջլումը, Գիզակում՝ Մելիք Բախտամը: Սրանք նույնպես, իրենց նախորդների նման, մաքառում էին Իբրահիմ խանի դեմ՝ իրենց իշխանությունը պահպանելու համար: Սրանք մի քանի այլ մարդկանց հետ միասին 1783 թ. մարտին հավաքվեցին Գանձասարի վանքում՝ Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ, և քննարկեցին Պոտյոմկինի նամակը: Այդ ժողովը որոշեց ընդունել ուսական հայատակությունը, խնդրել ուսական պետությանը շտապեցնելու իր զորքերի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս և Հայաստան և Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննեսի, վիցի-հյուսիսկոպոսի ու վիցի մելիքների ստորագրություններով զրույցներնեկ ուղարկվեց իշխան Պոտյոմկինին: Վերջինս Գանձասարի ժողովի դիմումը ստանալուց հետո, շուտով, նույն թվականի ապրիլին, կարողացրում է գեներալ Պոտյոմկինին արշավանք սկսել դեպի Անդրկովկաս, պաշտոնանկ անել Իբրահիմ խանին և Ղարաբաղում կազմակերպել հայկական իշխանություն, որի գլուխ դնել մելիքներից մեկին:

Այդ նույն ժամանակ ուսական պետությանը դիմումներ են

գրում նաև Երևանի հայերը: Սրանք կայ են հաստատում ռուսական քարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ և 1784 թ. երևանցի առևտրական Ստեփան Տեր-Սահակյանին ուղարկում են Ռուսաստան, նրան հանձնելով Եկատերինա II-ին դրած դիմումը: Տեր-Սահակյանը Ռուսաստան դնալու ճանապարհին լինում է Աստրախանում, տեսակցում իշխան Պոտյոմկինի հետ և ապա ուղևորվում Պետերբուրգ: Լաղարյանն ու Արղուժյանը ռուսական կառավարությանը Ստեփան Տեր-Սահակյանին ներկայացնում են որպես Հայաստանի պատվիրակի:

Սակայն դեպի Անդրկովկաս արշավանք սկսելու մասին իշխան Պոտյոմկինի հրամանը չիրագործվեց: Գրա պատճառներից մեկը Անդրկովկասում գտնվող պարսկական մի քանի խաների, հատկապես Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի խորամանկ և երկեքեսանի քաղաքականությունն էր: 1783 թ., երբ Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվում էր Գեորգիևսկի դաշնագիրը և որոշվում էր իշխանադուրկ անել Իբրահիմ խանին, վերջինս պատվիրակություն ուղարկեց ռուսական հրամանատարության մոտ և հայտնեց, որ ընդունում է ռուսական հպատակությունը: Ռուսաստանին հպատակություն են հայտնում նաև Նոյի և այլ վայրերի խաները: 1784 թ. պարսկական զահին տիրելու հավակնություն ունեցող Ալի-Մուրադ խանը Ռուսաստանից աջակցություն ստանալու նպատակով բանակցություններ սկսեց Եկատերինա II-ի հետ և խոստացավ Ռուսաստանին զիջել Կասպից ծովի արևմտյան ափերը, Ղարաբաղը, Վարադզը և Երևանի խանությունը:

Այդպիսի նպատավոր առաջարկությունները գայթակղեցրին ցարական կառավարությանը, որը որոշեց դիվանագիտական, խաղաղ ճանապարհով տիրանալ այդ երկրամասին: Բայց ապարդյուն: Իբրահիմ խանը և մյուսները ջանում էին ժամանակ շահել և մտադրություն չունեին ենթարկվելու Ռուսաստանին, իսկ Ալի-Մուրադը նույն թվականին էլ մեռավ՝ առանց իր խոստումը կատարելու:

Պարսկական և թուրքական տիրակալությունից Հայաստանի ազատագրման հարցը XVIII դ. 80-ական թթ. ալեյի սերտորեն է կապվում Ռուսաստանի օգնության հետ: Ռուսական պետությանն ուղղված Արևելյան Հայաստանի բնակչության հաճախակի դիմումները, Եկատերինա II-ի արքունիքի և նրա քարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ Հովսեփ Արղուժյանի և Հովհաննես Լաղարյանի մոտիկ հարաբերությունները մեծ դեր խաղացին այդ գործում:

Սրկրի ազատագրումը Ռուսաստանի հետ էին կապում նաև Մադրասի խմբակի ղեկավարները: Եահամիր Եահամիրյանն իր որդուն՝ Սդիազարին ուղարկում է Պետերբուրգ՝ հայրենիքի ազատագրության հարցը ռուսական պետության առաջ բարձրացնելու համար: Սդիազարը Պետերբուրգում լսելով «Սևոր սևորակ»-ը թարգմանել է տալիս ռուսերեն և տարածում ռուսական քաղաքական գործիչների շրջանում:

Հայերը նույնիսկ փորձեցին կազմել Ռուսաստանի հետ կնքվելիք պայմանագրի նախագծեր և ներկայացնել Սկատերինա II-ին:

Այդպիսի նախագծեր նախապատրաստվեցին թե՛ Ռուսաստանում եղած հայկական գաղթավայրերում՝ Հովսեփ Արղուիսյանի և Հովհաննես Լազարյանի ղեկավարությամբ, և թե՛ Մադրասի գաղութում՝ Եահամիրյանի ղեկավարությամբ: Պետերբուրգի 1780 թ. խորհրդակցությունից հետո հրապարակ հանվեցին հայ-ռուսական դաշնագրի երկու նախագիծ: Նախագծերից մեկը, որը գրականության մեջ հայտնի է «Հյուսիսային ծրագիր» անունով, կազմել է Հովսեփ Արղուիսյանը, իսկ մյուսը, որն անվանվել է «Հարավային ծրագիր», մշակել է Եահամիր Եահամիրյանը:

Արղուիսյանի առաջարկած նախագիծն ունի 18 հոդված, որոնց հիմնական բովանդակությունը հետևյալն է.

ա) Հայաստանն ազատագրելուց հետո ռուսական զորքերի մի մասը մնում է երկրում՝ պարսկական և օսմանյան հարձակումներից այն պաշտպանելու համար:

բ) Հայոց գահի թեկնածու առաջադրում է ջարը՝ կա՛մ հայերից, կա՛մ իր հավատարիմ մարդկանցից: Նախագիծում ակնարկված է իշխան Պոտյոմկինը, որին համարում էին Հայաստանի խնամակալ:

գ) Ով էլ որ լինի Հայաստանի թագավորը, երկիրը կառավարվելու է հայկական օրենքներով:

դ) Հայկական թագավորությունը գտնվելու է Ռուսաստանի հովանավորության ներքո և ռուսական պետությանը վճարելու է հանդի, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու է զինքով:

ե) Հայաստանում պահպանվելու են ֆեոդալական հարաբերությունները: Հայ ազնվականության մնացորդներն իրավունք ունեն նորից տիրանալ ընդարձակ կալվածքների, իրենցից կախման մեջ զննելով դուրապիներին:

Ապա մի շարք հոդվածներում խոսվում է ռուսական և հայկական պետությունների միջև հավիտենական բարեկամության պահպանման, առևտրական, կրոնա-դավանաբանական հարաբերու-

թյունների կարգավորման, հայկական պետական նշանների, մայրաքաղաքի և այլ հարցերի մասին:

Արդությանի առաջարկած նախագծի բովանդակությունից պարզ երևում է, որ Հայաստանի ազատագրումից հետո այնտեղ ստեղծվելու էր հայկական պետություն Ռուսաստանի զերիշխանության ներքո՝ միապետական կարգերով և ֆեոդալական հարաբերություններով:

Շահամիրյանի առաջարկած նախագիծն ունի 20 հոդված և առաջադրում է հետևյալը՝

ա) Հայաստանն ազատագրելուց հետո ռուսական զորքի մի մասը՝ շուրջ 6000 զինվոր, քսան տարով մնում և Հայաստանում՝ երկրի պաշտպանության համար: Այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանի ամբողջություններն ու բերդերը գտնվելու են ռուսական հրամանատարության տրամադրության տակ: Հայաստանի կառավարությունը հատուցելու է այդ զորքերի ծախար:

բ) Հայաստանի պետությունը ունենալու է պառլամենտական կառուցվածք և կոչվելու է «Հայոց տուն», որը երկիրը կառավարելու է հայկական օրենքներով և հրովարտակով կազմելու է Հայաստանի կառավարություն: Նախագծում կառավարությունը անվանված է նախարարություն, որի անդամները և հատկապես նախագահը՝ նախարարը, լինելու են ազգով հայ և հայկական ակեղծցու դավանություններ:

դ) «Հայոց տունը» ճանաչելու է Ռուսաստանին որպես իր ազատիրարի, նրա հետ պահպանելու է մշտական բարեկամություն և, որպես հավատարմության նշան, տարեկան մեկ անգամ ռուսական ցարին ընծայելու է 20 մսխալ (մոտավորապես 84 զ) մաքուր ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ: Հայաստանը պարտավորվում է հարկ եղանակով դեպքում զորք տրամադրել Ռուսաստանին՝ նրա թշնամիների դեմ կռվելու համար: Ռուսական կայսրությունը ճանաչելու է «Հայոց տունը» որպես Հայաստանի թագավորություն, որի դեսպանը՝ «Հայոց բեռանը», նստելու է Պետերբուրգում: Իսկ եթե վիճելի հարց ծագի երկու պետությունների միջև ու նրանք խաղաղությամբ շկաղոնանան լուծել, ապա դիմում են երրորդ պետությանը, որի վճիռը պարտադիր է լինելու և՛ Հայաստանի, և՛ Ռուսաստանի համար:

Նախագծի մնացած հոդվածներում խոսվում է երկու պետությունների միջև մի շարք այլ հարցերի՝ առևտրի, պարտքերի վճարման, քրեական հանցագործ փախստականների, կրոնադավանաբանական խնդիրների կարգավորման մասին և այլն:

Այսպիսով, այդ նախագիծում առաջադրված է հայկական ան-

կախ պետութեան ստեղծման, ֆեոդալական կարգերի վերացման եւ բուրժուական կարգերի հաստատման պահանջը: Ընդ որում հայկական պետութիւնը պետք է ունենար հանրապետական բնույթ և ղեմնկրատական կառուցվածք: Այդ նախադեմքի համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ XVIIII դ. երկրորդ կեսին հայկական ազատագրական շարժման մեջ զոյութիւն է ունեցել երկու հոսանք՝ կղերաֆեոդալական, որի ղուլս կանգնած էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը, և բուրժուա-գեմնկրատական, որին ներկայացնում էր Մադրասի խմբակը՝ Շահամիր Շահամիրյանի և Հովսեփ էմինի ղլխավորութեամբ:

Կղերա-ֆեոդալական ուղղութիւնը, արտահայտելով կալվածատերերի, հոգեւորականների և Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հայ խոշոր առևտրականների տրամադրութիւնները, գտնում էր, որ Հայաստանում սոցիալական փոփոխութիւններ չըպետք է կատարվին, իսկ պետութիւնը պետք է ունենա ֆեոդալական-միապետական կառուցվածք և ենթակա լինի ցարական կառավարութեանը: Դրան հակառակ, բուրժուա-գեմնկրատական ուղղութիւնը, որ արտահայտում էր բուրժուականացող հայ առևտրականներին, մտավորականներին և գեմնկրատական այլ խավերի ձեզատումներն ու իղձերը, ենթադրում էր ազատագրված Հայաստանում վերացնել հին՝ ֆեոդալական կարգերը, հաստատել գեմնկրատական կարգեր, տարածել լուսավորութիւն և ստեղծել անկախ պետութիւն: Տվյալ ժամանակաշրջանում կղերա-ֆեոդալական հոսանքի առաջադրած նախագծի իրականացման համար ավելի ռեալ հիմքեր կային, քան բուրժուա-գեմնկրատական ուղղութեան նախագծի համար, թեև այն հազեցված էր դարի ամենաառաջադիմական գաղափարներով և պատմական խոշոր նշանակութիւն ուներ:

Երկու նախադեմքն էլ ներկայացվել են ցարական կառավարութեանը: Ինչպես վկայում է Արղությանը՝ Շահամիրյանին պրած իր նամակում, հայերի այն խնդրանքին, որ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվի դաշնագիր, ռուսական կառավարութիւնը պատասխանել է. «Թէ թուրքերը ընդ թագավորաց կարեն դնել դաշինս, ազգի ձերում ո՞վ է թագավորն որ համարձակեցի վրաշն խընդրել», այսինքն՝ հայերը պետութիւն չունեն, հետևապես, նրանց հետ պայմանագիր չի կնքվի: Այդպիսով, դաշնագրի երկու նախագծերը մնացին որպես արխիվային նյութ հայ-ռուսական բանակցութիւնների մասին:

Գրութիւնն ԱՆՂՂՐ- Անդրկովկասի քաղաքական վիճակը 1783 թ. կովկասում և ուս- սակամ գորքերի ար- շավանքը

հետո ավելի ծանրացավ: Ռուսական հպատակութեան խոստում տված խաները դրժեցին իրենց խոսքը և փորձում էին ամրացնել իրենց դիրքերը: Թուրքական կառավարութիւնը խանութիւններում ամեն կերպ հրահրում էր հակառուսական տրամադրութիւններ:

Թուրքիան Հերակլ II-ի դեմ հանեց ինչպես կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերին, այնպես էլ խաներին: Նրա գրդամբ 1785 թ. Ավարայի Օմար խանը լեզգիներից և այլ ցեղերից կազմված բազմամարդ բանակով արշավեց Վրաստանի արևելյան շրջանների վրա և մինչև 1787 թ. թալանի ու ավերի ենթարկեց ինչպես այդ շրջանները, այնպես էլ Լոռին ու Երևանի խանութեան հյուսիս-արևմտյան մասերը՝ մինչև Աշտարակ ու Եղվարդ:

Օմար խանին օժանդակում էին նաև Ղարաբաղի ու Խոյի խաները: Նրանց նպատակն էր՝ ծոնկի բերել Հերակլ II-ին և ստիպել նրան հրաժարվելու Ռուսաստանի հետ դաշնակցելուց: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը 1787 թ. ալսինքն՝ Ռուսաստանին հպատակութիւն հայտնելուց շորս տարի հետո դիմում է օսմանյան սուլթանին, իր հպատակութիւնը հայտնում նրան և օգնութիւն խնդրում:

Օսմանյան սուլթանը խոստանում է օժանդակութիւն ցույց տալ, և Իբրահիմ խանը դործի է անցնում: Նա Խոյի և Ավարայի խաների հետ միասին հարձակվում է Նախիջևանի և Գանձակի խանութիւնների վրա, տիրում նրանց և իր մարդկանց դնում իշխանութեան գլուխ:

Իբրահիմ խանը, օգտվելով ստեղծված իրադրութիւնից, սկսեց հաշիվահարդար առնել նաև Ղարաբաղի մելիքների և հայ բրնակչութեան հետ: Նա խաբուսութեամբ իր մոտ կանչեց մելիքներին ու Գանձասարի կաթողիկոսին և բանտարկեց Շուշիի բերդում: Մելիքներից երկուսը 1787 թ. կարողացան փախչել բանտից և նորից պայքար սկսել Իբրահիմ խանի դեմ, իսկ կաթողիկոսն ու մյուս մելիքները սպանվեցին բանտում: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը ձեռնարկեց Ղարաբաղի հայ բնակչութեանը այլ վայրեր տեղափոխելու կամ պարզապես ֆիզիկապես ոչնչացնելու գործը:

Այդպիսի վիճակ էր տիրում Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում, երբ Պարսկաստանում ներքին խռովութիւնների և դահակալական պայքարի ընթացքում հաղթանակ տարավ կաջարների ցեղին պատկանող Աղա-Մահմեդ խանը: Նա անդրկովկասյան խաներից և Հերակլ II-ից պահանջում էր ընդունել իր ղերիշխանու-

Քյունը: նրանցից ոմանք առերևա ընդունեցին այդ պահանջը, իսկ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ու վրաց շերակի թագավորը մերժեցին Աղա-Մահմեդ խանի պահանջը: Հինց այդ էլ առիթ տվեց, որ Աղա-Մահմեդ խանը, 1794 թ. իրեն պարսից շահ Նասրաբեկուց հետո, արշավե՛ր դեպի Անդրկովկաս:

Արշավանքն սկսվեց 1795 թ.: Աղա-Մահմեդ խանի 50 հազարանոց բանակը շարժվեց դեպի Ղարաբաղ, Երևան և Շամախի Պարսից զորքերի այն մասը, որ Արարատյան դաշտն էր մտել, պաշարեց Երևանը: 30 օրից հետո քաղաքն ու բերդը անձնատուր եղան՝ առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների: Աղա-Մահմեդ խանը 1795 թ. ամբողջ ամառը զբաղված էր Շուշիի բերդի պաշարմամբ, քայց չկարողացավ զրավել այն և որոշեց արշավել Թիֆլիս: Վրաստանն անպատրաստ էր դիմադրելու պարսից զորքին: Հերակլը իր զորքերի մի մասը նույնիսկ քաղաքից հանել և ուղարկել էր ուրիշ տեղ, իսկ ռուսական զումարտակը, որ Գեորգիևսկի դաշնագրով յամբ վրաստան էր եկել, վաղուց էր հեռացել Թիֆլիսից:

Աղա-Մահմեդ խանի զորքերը, հաղթահարելով վրացական բանակի թույլ դիմադրությունը, նույն թվականի սեպտեմբերին գրավեցին Թիֆլիսը, կողոպտեցին հարուստ քաղաքը և բազմաթիվ զերիններով հեռացան այնտեղից:

Պարսից շահի հաջողությունները նորից էին ամրապնդում Պարսկաստանի գերիշխանությունը Անդրկովկասի վրա, իսկ դա ձեռնառու չէր ոչ անդրկովկասյան ժողովուրդներին և ոչ էլ ռուսական պետությունը: Այդ պատճառով Ռուսաստանը որոշեց նոր արշավանք ձեռնարկել դեպի Անդրկովկաս՝ կանխելու պարսկական գերիշխանության հաստատումն այնտեղ:

Նախքան արշավանք սկսելը ռուսական հրամանատարությունը 2000 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ ուղարկեց Վրաստան՝ Հերակլին օգնելու համար, իսկ հաջորդ՝ 1796 թ. դարնանք արշավանք սկսեց դեպի Անդրկովկաս: Արշավանքը ղիսավորում էր կոմս Պլատոն Զուբովը: Նրա բանակը հաջողությամբ վերցրեց Գեորգենը և առանց դիմադրության հանդիպելու առաջ շարժվեց դեպի հարավ: Ղուրաչի, Բաքվի և մյուս տեղերի խաները շտապեցին իրենց հրապատակությունը հայտնել Ռուսաստանին, իսկ Աղա-Մահմեդ խանը իր բանակով արդ ժամանակ մեկնել էր Պարսկաստան՝ Խորասանում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար:

Ռուսական զորքերը նույն թվականի դեկտեմբերին մտան Գանձակ, որի խանը առանց դիմադրության անձնատուր եղավ:

Կոմս Զաւրովի բանակի հետ միասին Անդրկովկաս էր գալիս Հովսեփ Արղուիթյանը: Սա փառփայլում էր այն հույսը, թե այս անգամ արդեն կիրականանա, դոնե, Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և կվերականգնվի հայկական պետությունը, բայց այդպես չեղավ: 1796 թվականի նոյեմբերին մահացավ Սկատերինա II-ը և գահ բարձրացավ նրա որդի Պավել I-ը: Նա իր համախոհների հետ միասին, որոնք շէին հետևում Սկատերինա II-ի արտաքին քաղաքականությանը, հրամայեց դադարեցնել ռուսական զորքերի առաջխաղացումը և ետ վերադառնալ Հյուսիսային Կովկաս: Հայերի իղձը՝ օգտագործել այդ արշավանքը և ազատագրվել պարսկական և թուրքական լծից, դարձյալ անկատար մնաց:

Ռուսական բանակը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, երբ 1797 թ. գարնանը Աղա-Մահմեդ խանը մի նոր արշավանք կազմակերպեց դեպի Անդրկովկաս: Նրա զորքերը անցան Արաքսը. մտան Մյունիք, գրավեցին Շուշիի բերդը, որի խանը՝ Իբրահիմը, այս անգամ փախել էր այնտեղից, և փաստորեն վերականգնեցին պարսկական կենտրոնական իշխանության տիրակալությունը անդրկովկասյան խանությունների վրա: Թեև շահի բռնություններն ու դաժանությունները իր դեմ հանեցին նույնիսկ նրա մոտիկ և հավատարիմ մարդկանց, որոնց ձեռքով էլ նա սպանվեց նույն թվականի մայիսին՝ Շուշվա բերդում, այնուամենայնիվ, Անդրկովկասի վիճակը շարունակեց մնալ անփոփոխ մինչև XIX դ. ըսկիզբը, երբ Ռուսաստանը վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ այդ երկրամասը իրեն միացնելու գործին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ, ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՍՈՒԸ

Դպրոցները

XV—XVI դդ. թուրքմենական ցեղերի տիրակալությունը և պարսկա-օսմանյան պատերազմները աննպաստ դրուժյուն ստեղծեցին հայկական մշակույթի զարգացման համար բուն երկրում: Այդ բանն առանձնապես ծանրը անդրադարձավ դպրոցական կյանքի վրա: Նախորդ դարերում հռչակ ձեռք բերած դպրոցներից համարյա ոչ մեկը, սկսած XV դ. երկրորդ քառորդից, այլևս չէր գործում:

XVII դ. առաջին կեսից սկսած մոզովուրդը նորից ձեռնամուխ եղավ դպրոցների բացման գործին: Բազեշ քաղաքի Ամրդոյու վանքի նշանավոր դպրոցը XVII դ. սկզբից, Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, նորից վերակենդանացավ և բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց: Նույն դարի երկրորդ կեսին դպրոցի հրուշակն ավելի է տարածվում. շատ երիտասարդներ գալիս են այնտեղ սովորելու և կատարելագործվելու «արտաքին դիտությունների» մեջ:

XVII դ. առաջին քառորդում Տաթևի մոտ, Որոտան գետի ձորում, բացվում է Այունյաց Մեծ անապատի դպրոցը: 1610 թ. այստեղ են գալիս Սարգիս Լպիսկոպոսը և Կիրակոս Տրապիզոնցին: Սրանք համախմբելով երիտասարդներին բուռնացնում են տարրական գրագիտություն: Եուտով Ամրդոյուի դպրոցից այստեղ է գալիս Ներսես Մոկացին, որի շուրջն են համախմբվում մի քանի երիտասարդներ. սրանք ուսումնասիրում են Հայ և հույն փոլիսոփաների գրվածքները:

Մեծ անապատի դպրոցի սաներից մի քանիսի ջանքերով գրսյ-

րոցներ են բացվում նաև Ապուլիսում, Օհանավանքում, Երևանում, Ադթամարում և այլուր:

Ներսես Մոկացիին և նրա աշակերտ Մելիքսեթ Վժանացիին թողնում են Սյունյաց դպրոցը, դալիս Վանա լճի կի՛մ կղզիին և ամստեղ նոր դպրոց հիմնում: Նրանք շարունակում են ուսումնասիրել «արտաքին դիտութլւնները», հատկապես Պլատոնի, Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթի, Պորփյուրի ստեղծագործութլւնները և ուսուցանում իրենց աշակերտներին: Ներսես Մոկացու մահից հետո (1627) նրա դործը շարունակում է Մելիքսեթը: Սա ավելի բարձրը մակարդակի հասցրեց «արտաքին գիտութլւններին» ուսուցումը, որով նպաստեց գիտական մտքի զարգացմանը Հայաստանում:

XVII—XVIII դդ. դպրոցների բացվեցին նաև հայկական գաղթավայրերում՝ նոր Զուլայում, Կոստանդնուպոլսում, Կլուվում և այլուր:

1717 թ. Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզում Մխիթար Աբրաստացու գլխավորութլւմբ հիմնվում է Մխիթարյան միաբանութլւնը, որին կից բացվում է նաև հայկական դպրոց: XVIII դ. կեսին միաբանութլւն անդամներից մի քանիսը անցնում են Վիեննա, այնտեղ կազմակերպում Մխիթարյան միաբանութլւն նոր Ճյուղ և հիմնում իրենց դպրոցը: Մխիթարյանների այդ երկու դպրոցն էլ հայագիտութլւն և հայկական տպագրութլւն զարգացման գործում մեծ դեր են կատարել:

Հայկական տպագրությունը

Մշակույթի բնագավառում հայ ժողովրդի Առաք բերած նվաճումներից մեկը տպագրութլւն կազմակերպումն էր: 1512 թ. Վենետիկում լույս տեսավ առաջին հայերեն տպագրված գիրքը՝ «Պարզատումար» վերնագրով, իսկ հաջորդ՝ 1513 թ.՝ արդեն մի քանի գիրք, որոնց թվում նաև «Տաղարան»-ը:

Հայտնի չէ, թե 1512—1513 թթ. լույս տեսած հայերեն գրքերը ո՛ր տպարանում են տպվել և ո՛ւմ էր այն սպտկանում, սակայն 1513 թ. լույս տեսած գրքերում հիշատակված է Հակոբ անունով մի հայ, որն իրեն «մեղապարտ» է անվանում և այդ գործի կազմակերպիչն է հղել:

1562 թ. Էջմիածնի կաթողիկոսը Վենետիկ է ուղարկում հայ առևտրական Աբգար Եվդոկացուն կամ Քոխատեցուն, որին հանձնարարված էր զբաղվել նաև հայերեն գրքերի տպագրութլւն զործով: Աբգար Եվդոկացին 1567 թ. իր պատրաստած հայերեն տառերն ու տպագրական այլ սարքավորումները փոխադրեց Կոս-

տանդնուպոլիս և այնտեղ մի շարք գրքեր հրատարակեց: Այդպիսով, Կոստանդնուպոլսում հայկական տպարանի հիմքը դրվեց և այն դարձավ հայկական կուլտուրայի օջախներից մեկը:

1640-ական թթ. նոր էջ բացեցին հայկական տպագրութայն պատմության մեջ: Այս անգամ տպագրութայն գործի օջախ դարձավ նոր Զուղայի հայկական դպրոցը: Դպրոցի ղեկավար Խաչատուր Կեսարացին և իր աշակերտները տառեր են փորագրում, տպագրական հարմարանքներ պատրաստում, տպարան հիմնում և 1640 թ. տպագրում իրենց անդրանիկ գիրքը՝ «Հարանց մարքը»: Տպարանը ամուր հիմքի վրա դնելու համար Կեսարացին մարդ է ուղարկում Եվրոպա՝ ավելի կատարելագործված տառեր և տպագրանական սարքավորում բերելու համար: Մի քանի տարի հետո պաշարով և գծավորութայնը ձեռք բերված այդ սարքավորումը հասցվում է Սպահան, և նոր Զուղայի տպարանը սկսում է տպագրել ավելի ճաշակով ու գեղեցիկ գրքեր:

Հայկական տպագրութայն կազմակերպման գործին առանձին ուշադրություն է դարձնում Հակոբ Զուղայեցին: Նա Եվրոպա է ուղարկում Մատթեոս Մարեցուն, որը 1658 թ. Ամստերդամում տպարան է հիմնում: Մարեցու մահից հետո (1661) Հակոբ Զուղայեցին Ամստերդամ է ուղարկում Ոսկան Երևանցուն՝ տպագրութայն գործը ղեկավարելու համար: Նա Ամստերդամում և ապա Լիվորնոյում ու Մադելոնում, հրատարակեց շուրջ 17 անուն գիրք, այդ թվում «Քերականութունը», Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութունը», Անահիա Երևակացու «Աշխարհացույցը» և սրան կից «Աղվեսագիրքը»:

Ոսկան Երևանցու մահից հետո (1674) տպարանի աշխատողներից մեկը՝ Մատթեոս Վանանդեցին (Գողթն դավառի Վանանդ գյուղից) Թովմաս Նուրիջանյանի օգնությամբ Ամստերդամում հրատարակում է մի շարք գրքեր, սակայն նրա աշխատանքի զբլուխը դրոշմը 1695 թ. հրատարակած «Համատարած աշխարհացույցն» է, պղնձե տախտակի վրա փորագրված մի քարտեզ և դրան կից բացատրական հավելվածներ՝ «Բանալի» վերնագրով: Այդ նույն ժամանակ և հետագայում Վանանդեցու և Նուրիջանյանի տպարանում առաջին անգամ տպագրվում են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութունը», «Դուռն իմաստութայն» գասագիրքը, «Գանձ շափոց, կշռոց, թվոց և դրամոց բոլոր աշխարհի» և մի քանի այլ գրքեր: Ամստերդամի հայկական տպարանը հայ գրքի տպագրութայն գործը զարգացման ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց:

XVIII դ. առաջին կեսին հայկական տպագրութիւնը աշխուժանում է նաև Կոստանդնուպոլսում: Տպագրվում են մի քանի տասնյակ գրքեր, այդ թվում ներսես Շնորհալու «Հանելուկները», Ապաթանգեղոսի «Պատմութիւնը», Փալստոս Բուզանդի «Պատմութիւնը», Թաղասար Դպիրի «Քերականութիւնը» և այլն: Տպագրական գործը ծավալվում է նաև Վենետիկում, որի հրատարակութեանների մեջ իրենց արժանի տեղն են գրավում «Հայկազյան բառարանը» և Միքայիլ Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմութիւնը»:

XVIII դ. 70-ական թթ. հիմնվեց ևս երկու տպարան: Դրանցից մեկը Մազրասի ազատագրական խմբակի վազմակերպած տպարանն էր, որը լույս ընծայեց հայկական առաջին քաղաքական բրնույթի գրքերը՝ «Նոր տետրակը» և «Որոգայթ փառացը», իսկ մյուսը՝ մայր երկրում (էջմիածնում) 1771 թ. Սիմեոն Երևանցու հիմնադրածը:

Հայկական տպագրության կազմակերպումն ու զարգացումը կուլտուրական և լուսավորական մեծ գործ էր. դրա շնորհիվ հեշտացան ուսուցման կազմակերպումը, գրագիտութեան տարածումը, զարգացավ գիտութիւնը, կորստից փրկվեցին հայկական մատենագրութեան շատ դանձեր և դարձան ժողովրդի սեփականութիւնը:

Հրապարակախոսությունը և պարբերական մամուլը

XVIII դ. հիմք դրվեց նաև հայ հրապարակախոսական գրականութեանը և պարբերական մամուլին: 1773 թ. Մազրասի ազատագրական խմբակը իր տպարանում հրատարակեց «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» և մի քանի տարի հետո «Որոգայթ փառաց» գրքերը: Առաջին դիրքը, որի հեղինակը խմբակի անդամ Մովսես Բաղրամյանն է, ամբողջությամբ շոշափում է քաղաքական հարցեր, որոնց առանցքը Հայաստանի ազատագրութեան խնդիրն է: Երկրորդ դիրքը նույնպես քաղաքական բրնույթի է և արժարժում է Հայաստանի ազատագրութեան ու պետական կարգին վերաբերող հարցեր:

Այդ պրքերում քարոզվում են չետեյալ հիմնական սկզբունքները.

ա) Հայերը նույնպես մի ամբողջական ազգութիւն են, ինչպես բոլոր ազգութիւնները, հետևապես, նրանք նույնս: Ես իրավունք ունեն ազատ լինելու, ունենալու իրենց սեփական պետութիւնն ու հայրենիքը: բ) Հայերը ազատութիւն ձեռք բերելու համար պետք է կազմակերպվեն, միավորվեն, գինվեն, սովորեն զենք

գործածել, դպրոցներ բացեն և երիտասարդութիւնը դաստիարակեն ազատասիրութեան, հայրենասիրութեան ողով, լուսավորութիւն տարածեն ժողովրդի մեջ: դ) Ժողովրդի ազատագրութեանը օտար տիրակալներէ իր՝ ժողովրդի սեփական գործն է, հետևապէս, հայերն իրենք պետք է պայքարեն իրենց ազատութեան համար և հույսը դնեն իրենց վրա, քանի որ «ուս երթէք լինի փոյթ առ այս որ մեր վասն մեր ոչ ջանամք»: դ) Հաջող պայքարի համար պետք է համադրծակցել բախտակից վրաց ժողովրդի հետ, նախապատրաստել զինված ապստամբութիւն Թուրքիայի և Պարսկաստանի դէմ: ե) Վերացնել երկրում ֆեոդալական կարգերը, հաստատել կայուն օրենքներ, թույլ չտալ, որ միանձնյա իշխանութիւն հաստատվի, ապահովել բոլոր վարդկանց ազատ գործունեութիւնը տնտեսական և մյուս բնագավառներում:

Սրանք Վէին այն հիմնական քաղաքական-հասարակական գաղափարները, որ պաշտպանում էին ժամանակի հայ առաջավոր մտածողները: Նրանք արտահայտում Վէին զարգացող բուրժուազիայի ձգտումները:

Հայ պարբերական մամուլի ստեղծման հախածնունդը նույնպէս եղավ հեղկահայ քահանաներից մեկը՝ Հարութիւն Շմավոնյանը: Նա 1793 թ., երբ Շահամիր Շահամիրյանի հիմնադրած տպարանն այլևս չէր գործում, Մադրասում նոր տպարան հիմնեց և գրքեր հրատարակեց: Հաջորդ՝ 1794 թ. հոկտեմբերի 16-ին Մադրասում լույս է տեսնում հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազդարար» անունով: Գրանով հայկական պարբերական մամուլի, հայկական լրագրական գործի հիմքը դրվեց:

«Ազդարարը» լույս էր տեսնում ամիսը մեկ անգամ: Նա ծավալով փոքր էր, բայց ուներ տարբեր բաժիններ, օրինակ՝ քաղաքական բաժին, որտեղ ղանազան տեղեկութիւններ էին տպւում տարբեր երկրներում տեղի ունեցած անցուդարձի մասին, ազգի կյանքին վերաբերող բաժին, որտեղ տպագրւում էին Հայաստանի քաղաքական վիճակի, ժողովրդի դրութեան, Հայաստանի ազատագրութեան և այլ հարցերին վերաբերող հոդվածներ: Թերթն ուներ նաև գրական բաժին: Այնտեղ տպագրվել են ժամանակակից հայ պատմագիրների աշխատութիւններից, օրինակ՝ Խաչատուր Զուղալեցու «Պատմութիւն պարսիցը» և այլ հրկիր: Այլևի հարուստ էր և մեծ տեղ էր բռնում առևտրական կյանքի և հայտարարութիւնների բաժինը:

Հարութիւն Շմավոնյանը թերթի հրատարակումը շարունակեց մինչև 1796 թ. մարտ ամիսը, բնագամներ՝ 18 համար: Այն թիւ

կարճ կյանք ունեցավ, բայց հայ ընթերցողներին մեջ սեր արթնացրեց զեպի լրագիրը:

Առաջին հայ պարբերականի դադարից հետո 1799 թ. վեհատիկում Ղուկաս Ինճիճյանի խմբագրությունը լույս է տեսնում հայերեն երկրորդ պարբերականը՝ «Տարեգրություն» անունով, աշխարհաբար լեզվով: Դրանից հետո հայ պարբերական մամուլը անընդմեջ բազմանում և աճում է:

2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

**Գիտական մտքի
ճոր վարքոճը**

XV—XVI դդ. Հայաստանում ոչ միայն քաղաքական իրադրությունների մղձավանջային շրջան էր, այլև գիտական մտքի լճացման, ամլության դարեր: Սակայն XVII դ. առաջին տասնամյակներից հայ գիտական մտքի մեջ մի նոր զարթոնք տեղի ունեցավ: Դրանում խոշոր դործ կատարեցին Բաղեշի Ամրդուլուի և Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոցների ուսուցիչներն ու սաները:

Ամրդուլուի դպրոցի ուսուցիչ Բարսեղ Գավառացին XVII դ. առաջին տասնամյակներում սկսում է ուսումնասիրել հույն և հայ փիլիսոփաների գրվածքները: Բարսեղ Գավառացու աշակերտները շատ բան ավելացրին իրենց ուսուցչի հաղորդած գիտելիքներին: Այդ աշակերտներից առանձնապես աչքի ընկավ Ներսես Մոկացին: Սա եկավ Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոց, իր շուրջը համախումբնեց երիտասարդներին, նրանց դասախոսություններ կարդաց փիլիսոփայության, քերականության և գիտության այլ բնագավառների մասին, սեր ու ձգտում առաջացրեց նրանց մեջ զեպի աշխարհիկ գիտությունները:

Ներսես Մոկացու հետ միասին և նրանից հետո գիտության զարգացման ու տարածման գործում խոշոր դեր խաղաց նրա սուկուն և ամենալուսավորական աշակերտը՝ Մելիքսեթ Վժանացին: Առարել Ռավրիժեցին մեծ գովեստով և նրախտագիտությամբ է խոսում Մելիքսեթի մասին: Պատմագիրը հաղորդում է, որ Վժանացին տքնությունը ու շարժարանքով «գամրամին իւր խաշ բարձեայ» տասը տարի անընդճատ ուսումնասիրեց Արիատտեի, Պլատոնի, Պորփյուրի, Դավիթ Անհազթի աշխատությունները, ինչպես և տոմարագիտությունն ու քերականությունը:

Բարսեղ Գավառացու, Ներսես Մոկացու և Մելիքսեթ Վժանացու ծառայությունն այն է, որ նրանք ասպարեզ հանեցին մոռաց-

ված գիտությունները, արթնացրին դիտական միտքը հայ իրակա-
նության մեջ, կազմեցին պատրաստեցին աշխարհիկ գիտությամբ
զբաղվելու համար:

Պատմագիտու- թյունը

Պատմագիտությունը նույնպես XV—XVI դդ.
վայթչքի շրջան ապրեց: Թեև եղել են մանր
տարեգրություններ և XV դ. սլատմագիր Բով-
մա Մեծոփեցին գրել է լեռնաձորի արշավանքների պատմու-
թյունը, սակայն պատմագիտական լիարժեք զործեր այդ դարե-
րում առկարեզ չեն եկել: XVII դ. սկսած պատմագիտությունը ևս
բունց վերելքի ուղի:

Այս շրջանի նշանավոր պատմագիրներից է Առաքել Դավրիժե-
ցին: Նա ծնվել է XVI դ. 80-ական թթ. վերջերին կամ 90-ականի
սկզբներին Բավրիզում, մահացել է 1670 թվականին (թաղվել է
էջմիածնում): Դավրիժեցին գրել է 60 տարվա՝ 1602—1662 թթ.
պատմությունը: Իր «Պատմության» մեջ հեղինակը հանգամանորեն
նկարագրում է հայ ժողովրդի վիճակը XVI դ. վերջերին և XVII դ.
սկզբներին, պարսկա-օսմանյան պատերազմի ընթացքը XVII դ.
առաջին կեսին, Հայաստանի երկրորդ քաժանումը Պարսկաստանի
և Բուրքիայի միջև: Բացի քաղաքական անցուղարձից, պատմագի-
րը տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի տնտեսական վի-
ճակի և այլ երկրների մասին: Նրա աշխատությունը հսկայական է
խոր հայրենասիրությամբ և առաջադիմական ձգտումներով դի-
պի այն ամենը, ինչ նպաստում է լուսավորության տարածմանը,
գիտության զարգացմանը, ժողովրդի կուլտուրական վերելքին,
թեև տուրք է տալիս կրոնական ղոզմաներին:

Առաքել Դավրիժեցին իր «Պատմությունը» գրելիս հասուկ
ուշադրություն է դարձրել ժամանակագրության վրա, որովհետև
«գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանոր պետք է գտնել
զթվականն իբր գհմն, և ապա հարել ի նոյն պատմութիւն որ-
պէս զշինուածս»: Դավրիժեցու «Պատմությունը» կարեւորագույն
աղբյուր է XVII դ. Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի պատմու-
թյան ուսումնասիրության համար, նույն դարի հայկական պատ-
մագիտական մտքի արժեքավոր հուշարձաններից մեկն է:

Դրիգոր Դարեանաղեցին (կամ Կամախեցին) (1576—1643) ծըն-
վել է Դարեանաղի գավառի Կամախ քաղաքում: Սկզբնական կրթ-
ությունն ստացել է իր ծննդավայրում: Եղել է Արիմում, Կոստան-
դնուպոլսում, Երուսաղեմում և այլ երկրներում: Նա թողել է պատ-
մագիտական մի աշխատություն, որի վերնագիրն է «ժամանակա-
գրութիւն»: Այս գործն իր բնույթով տարեգրություն է և որոշ իմաս-

տով հեղինակի ինքնակենսագրութիւնը: Աշխատութեան մեջ նա կարևոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Հայաստանի, Թուրքիայի, հայկական մի քանի գաղթավայրերի և այլ երկրների մասին: Հետաքրքիր են նրա վկայութիւնները Արևելյան Հայաստանում XVII դ. առաջին քառորդում տեղի ունեցած գյուղացիական դժգոհութիւնների և հուզումների մասին:

Գրիգոր Գարանազեցու «Ժամանակագրութիւնը» նույնպես հարուստ տեղեկութիւններ է հաղորդում Մերձավոր Արևելքի երկրների XVII դ. առաջին կեսի պատմութեան վերաբերյալ և հավաստի աղբյուր է այդ երկրների պատմութեան աստիճանադասութեան համար:

Ջաֆարիա սարկավազ Քանախեցիին ծնվել է Քանաքեռ գյուղում 1627 թ.: Կրթութիւնն ստացել է Լովհանավանքի դպրոցում, այնտեղ աշխատել է որպէս ուսուցիչ մինչև իր մահը՝ 1700 թ.:

Ջաքարիա Քանաքեցիին թողել է «Պատմագրութիւն» վերնագրով մի աշխատութիւն՝ բազկացած երեք մասից: Աշխատութիւնն սկսվում է պարսից Արշակունի թագավորների և ապա հայոց գահակալների թվարկումով՝ մինչև հայ Արշակունի վերջին թագավորը: Դրանից անմիջապէս հետո անցնելով XV դ. դեպքերին, համառոտաբար շարադրում է պատմութիւնը մինչև XVII դ., այդ դարի պատմութիւնը տալով շատ մանրամասն կերպով: Աշխատութեան վերջին մասը նվիրված է Լովհանավանքի պատմութեանը և իր՝ հեղինակի ազգաբանութեանը:

Քանաքեռցու աշխատութիւնը իր բնույթով ու բովանդակութեամբ տարբերվում է ժամանակակից մյուս պատմագիրների երկերից: Նա դրի է առել այն ամենը, ինչի մասին լսել է, առանց ստուգելու և ճշտելու: «...Զոր ինչ լուսք ի համբաւոյ՝ դայն գրեցաք, թէ գովութիւն լիցի և թէ սուտ պարսաւանք՝ նոցա լիցի», — դրում է նա:

Քանաքեռցու երկը հարուստ նյութ է տալիս գյուղական համայնքի և Արարատյան դաշտի տնտեսական կյանքի մասին: Նա աշրաթող չի արել նաև արհեստագործութեան ու առևտրի բնագավառը և հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հաղորդում այդ մասին: Նրա ուշադրութիւնից չի վրիպել նաև գյուղացիութեան դժգոհութիւնը տեղական և օտար շահագործողներից և մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում XVII դ. առաջին քառորդի գյուղացիական շարժման վերաբերյալ: Այդ կարևոր տեղեկութիւններն էլ Քանաքեռցու աշխատութիւնը զարձնում են արժեքավոր աղբյուր XVII դ. պատմութեան համար:

Նրեմիա Չելեպի Քեոմյուրճյանը (1635—1695) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում և այնտեղ էլ անցկացրել իր կյանքը: Նա դոբուն մասնակցություն է ունեցել Պոլսի հայկական գաղութի հասարակական կյանքին և աչքի է ընկել իր առաջադիմական ծրուածներով: Նա գրել է բանաստեղծություններ, կատարել թարգմանություններ, բայց արժեքավոր են նրա պատմագիտական երկերը: Միքայել Չամչյանի վկայությամբ, Քեոմյուրճյանը գրել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը՝ բաղկացած հինգ գրքից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը (թուրքերեն լեզվով), Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Անատոլիայի և Հայաստանի մասին ընդարձակ մի աշխատություն (գերմանական գեոպանի հանձնարարությամբ), «Տնօրինական տեղիք» վերնագրով մի գիրք և հրատարակախոսական աշխատություններ: Նրա աշխատությունների մեծ մասը չի հրատարակված, իսկ մի քանի ձեռագրեր էլ անհետացել են: Հայ ժողովրդի պատմության համար արժեքավոր է «Գիրք պատմաբանութեանց» աշխատությունը, որի մեջ Քեոմյուրճյանը նկարագրում է պարսկա-օսմանյան պատերազմները, օտար զավթիչների կողմից նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի նկատմամբ գործադրված բռնություններն ու դաժանությունները Արևմտյան Հայաստանում՝ բողոքելով տիրողների վայրագությունների դեմ: «Տարեգրական պատմություն» աշխատության մեջ, որն իրավամբ օրագիր է անվանված, պատմվում է Պոլսի ներքին կյանքի, հայկական գաղութում եղած վեճերի ու պայքարի մասին:

Քեոմյուրճյանը հրատարակախոսական գրվածքներում և պատմագիտական երկերում հարցերին և փաստերին քննադատաբար է մոտենում և, շնայած հայ իրականության մեջ տիրապետող պատմահայեցողությանը, զգալի շարժում ազատ է կրոնական նախադաշարմունքներից: Նա, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Լեոն, իր լեզվի և մտածողության աշխարհականացմամբ հետաքուստ հայ հրատարակախոսության և պատմագիտության նախուկարապետն է:

Աբրահամ Կրետացին ծնվել է Կրետե կղզում XVII դ. 70-ական թթ.: Նրկար ժամանակ եղել է թեմի առաջնորդ, իսկ 1734 թ. եկել է էջմիածին և ընտրվել կաթողիկոս: Նրա «Պատմութիւն անցիցն իւրոց և նատրշահին պարսից» գիրքը ընդամենը երեք ստորվա պատմություն է ընդգրկում՝ 1734 թ. մինչև 1736-ի վերջը, բայց կարևոր աղբյուր է պարսկական պետության կողմից հայերի նրկատմամբ վարած քաղաքականությունը բացահայտելու համար:

Գրքում մանրամասնությամբ պատմվում է Նադիր շահի զորքերի՝ հղվարդ գյուղի մոտերում թուրքերի դեմ մղած ճակատամարտի, սլարսից շահի թաղադրման ծխակատարությունների, Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ Նադիր շահի վարած քաղաքականության և Վեհաժողովի մեղիքությունների» մասին։

Աբրահամ Երևանցու անձնավորության մասին առաջմ տեղեկություններ չկան։ Հայտնի է միայն, որ նա ապրել է XVIII դ. առաջին կեսին և գրել է պատմագիտական մի աշխատություն՝ «Պատմութիւն պատերազմաց», որն ընդգրկում է 1721—1736 թթ. աֆղանների ու սլարսիկների, ապա՝ ապարսիկների ու թուրքերի միջև մղված պատերազմների պատմությունը։ Երևանցու երկի արժեքը բարձր է հատկապես այն իմաստով, որ միակ պատմական աղբյուրն է Արարատյան դաշտի հայերի՝ Երևանի ու Կարբիի պաշտպանության և իրենց ազատագրության համար օսմանցիների դեմ մղած հերոսական պայքարի մասին։ Աբրահամ Երևանցին թեև պատմական դեպքերի անհաշող բնթացքը երբեմն մասնակիցների ատվածամոռացությամբ է՝ մեկնաբանում, բայց իրենից առաջ եղած մեր պատմագիրներից շատերի նման գերի չէ կրոնական դոգմաներին, ավելի ազատ է խորհում երևույթների ու պատմական անցուդարձի մասին, պատճառաբանում և բացատրում է այդ երևույթները։

Ծառյի Հասան-Ջալալյանը ծնվել է Ղարաբաղում XVII դ. երկրորդ կեսին և մահացել 1728 թ.։ Կրթությունը ստացել է Գանձատարի վանքում և իր կյանքի վերջին շրջանում դրադեցրել է կաթողիկոսական աթոռը Գանձատարում։ XVIII դ. առաջին կեսի հայկական ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ է և, միաժամանակ, պատմագիր։ Նա գրել է «Պատմութիւն կամ յիշատակարան ինչ ինչ անցից դեպիւց յաշխարհն Աղուանից» կամ, կրճատ ձևով ասած՝ «Համառօտ պատմութիւն Աղուանից», որի մեջ պատմում է Արևելյան Հայաստանի, հատկապես Արցախի և Սյունիքի դուրսն առնող շարժմանը XVIII դ. առաջին երեք տասնամյակներում։ Աշխատությունը հայրենասիրական ոգով գրված մի ժամանակագրություն է։

Հասան-Ջալալյանի աշխատության կարևոր մասը վերաբերում է Սյունիքի հայկական ազատագրական ապստամբության պատմությանը։ Այնտեղ հանդամանորեն խոսվում է հայկական զինվորականության կազմակերպման, հայ-վրաց միացյալ աղբյուրում բռնության նախապատրաստման, վրաց վախճանի VI թագա-

վորի վտղմից հայկական զինվորականութեանը ցույց տրված օգնութեան և այլ պատմական դեպքերի մասին:

Ստեփանոս Շահումյանը ամենայն հավանականութեամբ ծրնվել է Ղափանի շրջանում, հայ առևտրականի ընտանիքում: Սընրնդյան ու մահվան թվականներն անհայտ են: Սղել է Մյունխրի ասպատամբության կազմակերպիչներից և Դավիթ-Քեկի գործավարներից մեկը: Ապաստամբյուռնից հետո դնացել է վենետիկ և գրադվել առևտրով: Այնտեղ էլ նա Դավիթ-Քեկի հերոսական պայքարի պատմությունը թելադրել է, իսկ Մխիթարյան միաբանութեան անդամ Ղովաս Սեբաստացին դրի է առել: Արքայես ստեղծվել է Դավիթ-Քեկի ասպատամբության հակիրճ, բայց բովանդակալից և բարձր հայրենասիրութեամբ տոգորված պատմությունը, որը հրատարակիչները վերնագրել են՝ «Դավիթ-Քեկ, ընտիր պատմութիւն Դավիթ-Քեկին և պատերազմաց հայոց Խաթանու»:

Ընդհանակը թեև պատմական դեպքերը շարադրում է էմպիրիկ ձևով, առանց նրանց ներքին բովանդակության ու կապի մեջ թափանցելու և պատճառաբանելու, այնուհանդերձ, հանդես է բերում ստեղծված քաղաքական իրադրության ճիշտ լուրնում, մեծ սեր դեպի ազատագրական պայքարը, ատելություն դավաճանների նրկատմամբ:

Խոշառուր Զուլայեցին ծնվել է Նոր Զուլայում, ծննդյան և մահվան թվականները անհայտ են. որոշակի է այն, որ 1788 թ. կենդանի է եղել, իսկ 1795 թ. արդեն չկար: Զուլայեցին գրել է «Պատմութիւն պարսից» աշխատությունը, որն սկսվում է պարսկական Աքեմենյան թագավորության հիմնադրումից, համարողաբար շարադրում է Պարսկաստանի ու Հայաստանի պատմությունը մինչև աղ-կոյունյունների իշխանության վերջը, իսկ հետո ալելի ընդարձակ և հանգամանորեն խոսում է պարսկական սեֆեյան պիտութեան և դրանից հետո ընկած շրջանի մասին:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին Զուլայեցին խոսում է հայրենասիրական խոր ու հուզիչ զգացմունքով: Ժողովրդին հասած ամեն մի դժբախտություն, փորձանք խոցոտում է նրա սիրտը: Նրա երկր կարևորագույն աղբյուր է XVI—XVIII դդ. Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Թովմաս Խոջամալյանցը հնդկահայ վաճառական էր, գործել է XVIII դ. երկրորդ կեսին: Սկզբում եղել է նավավար, բայց հետո գրադվել է առևտրով և գրականութեամբ: Խոջամալյանցը իր ժամանակի զարգացած հայ աշխարհիկ մտավորականներից էր: Նա իր մայրենի լեզվից բացի, իմացել է անգլերեն, հնդկերեն և պարս-

կերեն, եղել է Անգլիայում, ծանոթացել է եվրոպական կյանքին և գիտությունը և գրադվել գրականությունը:

Խոջամալյանցը գրել է Հնդկաստանի պատմությունը սկսած եվրոպացիների ներթափանցումից մինչև իր օրերը, բազկացած երկու մասից: Հրատարակվել է այդ աշխատության երկրորդ մասը, որի մեջ հեղինակը մանրամասնությամբ սրատմում է XVIII դ. դեպքերի, մասնավորապես անգլիացիների ու ֆրանսիացիների դեմ հնդկիկների մղած պայքարի մասին:

Թովմաս Խոջամալյանցի աշխատության արժեքը ոչ միայն այն է, որ նա հարուստ նյութ է տալիս Հնդկաստանի պատմության նոր շրջանի ուսումնասիրության համար, այլև այն, որ հայ աշխարհիկ պատմագրի մտահորիզոնը ազդային շրջանակներից դուրս է եկել և ընդգրկել ընդհանուր պատմությանը վերաբերող հարցեր:

Միքայել Չամչյանը (1738—1823) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, հետո գնացել է Վենետիկի ս. Ղազար կղզի ուսումը շարունակելու: 1779 թ. լույս է տեսել նրա առաջին հայագիտական ուսումնասիրությունը՝ «Քերականությունը»: Նրա գրչին են պատկանում նաև կրոնագրական արանական բազմաթիվ գրքեր: Բայց ամենաարժեքավորը նրա «Պատմություն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեսնն 1784» խորագիրը կրող եռահատոր աշխատությունն է:

Իր ժամանակի մեծ պատմաբանի այդ խոշոր գործը լույս է տեսել Վենետիկում 1784—1786 թթ. ընթացքում: Լեյդ երկի հրատարակումը, ինչպես նշել է բազմավաստակ պատմաբան Լեոն, մի նոր դարադուրս բացեց հայագիտության, հատկապես հայոց պատմագիտության զարգացման համար:

Չամչյանի «Պատմությունը» սկսվում է աշխարհաշինությունից, Հայկի ու Բելի պատմությունից և ավարտվում է XVIII դ. վերջի դեպքերով:

Այդպիսի խոշոր գործ կատարելով հանդերձ, Չամչյանը գերծ չի եղել իր ժամանակի ու շրջապատի սահմանափակությունից:

Միքայել Չամչյանը իր պատմահայեցողությամբ դավանում է հայ միջնադարյան կղերա-ֆեոդալական պատմագիրների քարոզած սկզբունքները, պատմական երևույթների ու դեպքերի զարգացման ընթացքը մեկնաբանում է աստծու կամեցողությամբ: Նա անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չի դարձրել ժողովրդի սոցիալատնտեսական կյանքին և դասակարգային հարաբերություններին: Չամչյանը լայն տեղ է տվել նաև կրոնական հարցերին՝ հաճախ դրանք դարձնելով պատմության առանցքը: Լյնուհանդերձ, Չամ-

չյանի «Պատմություն հայոց» աշխատությունը խոշորագույն երկ-
վույթ է եղել հայ պատմագիտության մեջ:

Փիլիսոփայական միտքը

LVII դ. փիլիսոփայական գործերով աչքի է
ընկել Արմենոն Զուղայեցին, որը ծնվել է նոր
Զուղայում XVI դ. վերջերին, վախճանվել է
1657 թ.: Նրա գրվածքներից առանձին համբավ են վայելել «Քե-
րականությունն» ու «Տրամաբանությունը»: Դրանց մեջ Զուղայե-
ցին քննության է առնում մարմնի ու հոգու փոխհարաբերությունը,
իմացության տեսությունը, տրամաբանությունը, դիտությունների
դասակարգումը և այլ հարցեր: Հիմնականում պաշտպանելով իդեա-
լիզմը, նա, այնուամենայնիվ, մի շարք հարցերում փորձ է անում
սահմանադաշտվելու միջնադարյան կրոնական բմբռնումներից:

Խաչատուր Էրզրումցի (Խաչատուր Առաքելյան) (1666—1740)
ծնվել է Կարինում: Նախնական կրթությունը նա ստացել է ծննդ-
դավայրում, իսկ հետո եկել է Էջմիածին և շարունակել կատարե-
լագործվել ուսման մեջ: Նրա գրչին են պատկանում «Գիրք քերա-
կանութեան», «Ռովանդակութիւն մահնայն քամանց», «սլա նաև՝
«Համառօտ մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի», «Եկեղեցատա-
րատմանութիւն», «Ճարտասանութիւն» և այլ գրվածքներ:
Էրզրումցին այդ աշխատություններում քննարկում է փիլիսոփայա-
կան, կրոնա-դավանաբանական և հասարակական կյանքին վերա-
բերող մի շարք հարցեր: Փիլիսոփայական ընդհանուր հարցերում
նա խղճալիստ է: Ու թեև հասարակական կարգերին վերաբերող
հարցերում ևս խղճալիստ է, քայքայ այդ քննադատում նա պաշտ-
պանում է առաջադիմական գաղափարները, մերժելով ֆեոդալա-
կան հարաբերություններն ու վամպայականությունը, գերադասում
է օրինականության սկզբունքը, առաջ քաշում արդարացի պատե-
րազմների գաղափարը: Նա ժողովրդի ազատություն, նրա բարո-
րության և իրավունքների պաշտպանության համար մղվող պա-
տերազմը համարում է արդարացի: Սա պայքարի ելած ճնշված
ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության գաղափարախո-
սություն է:

Քացի վերահիշյալներից, փիլիսոփայական մտքեր են արտա-
հայտել կամ առանձին հարցերի քննությանը գրաղվել՝ Ռսկան Նրե-
վանցին (XVII դ.), Մխիթար Մեղաստացին (XVIII դ.), Արմենոն
Նրևանցին (XVIII դ.) և ուրիշներ:

**Իրավաբանական
գիտությունը**

XVIII դ. հայ իրավաբանական միտքը մի առաջընթաց քայլ ևս կատարեց: 70-ական թթ. վերջերին Մադրասի քաղաքական խըմ-

բակը լույս ընծայեց ազատագրվելիք Հայաստանի համար մի օրենսգիրք «Ռոդայթ փառաց» վերնագրով: Այդ օրենսգրքի համաձայն, Հայաստանում պիտի ստեղծվեր հայկական ազգային պետություն՝ ղեկավարատական և հանրապետական սկզբունքներով: Պետության գերագույն օրգանը լինելու էր «Հայոց առևճը» (սպառլամենտը): Նա պետք է կազմվեր երկու պալատից՝ օրենսդրական և գործադիր իշխանություններից, որոնց անդամները ընտրվելու էին ժողովրդի կողմից: Ընտրական կարգը լինելու էր ընդհանուր և բազմաստիճան: Յուրաքանչյուր 12 հազար ընտանիք ունեցող տերիտորիա կազմելու էր մեկ ընտրական շրջան, որի յուրաքանչյուր բնակավայրը (գյուղ, ավան և այլն) ընտրելու էր մեկական ներկայացուցիչ: Մրանք իրենց միջից վիճակահանությամբ պետք է առանձնացնեին երկու մարդ՝ որպես հայոց տան պատգամավորներ կամ, ինչպես օրենսդրության մեջ է ասված՝ փոխանորդներ: Բոլոր ընտրական շրջաններից ընտրված երկուական փոխանորդներից էլ կազմվելու էր Հայոց տունը՝ պառլամենտը: Այդ երկու փոխանորդներից մեկը դառնալու էր օրենսդրական, մյուսը՝ գործադիր օրգանի անդամ: Պետական բոլոր պաշտոնները պետք է լինեին ընտրովի, սկսած փոխանորդից՝ պառլամենտի անդամից, մինչև հանրապետության նախագահը: Յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ տեղի էր ունենալու վերընտրություն կամ, ավելի ճիշտ, նոր ընտրություն:

Գործադիր օրգանի փոխանորդներն իրենց միջից ընտրելու էին պետության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ՝ հանրապետության նախագահ, նախագահի խորհրդականներ և տեղակալներ, մինիստրներ, բանակի ղլխավոր հրամանատար և այլն, իսկ օրենսդրական օրգանի փոխանորդները՝ նույնպես իրենց միջից՝ դատավորներ և դատական այլ պաշտոնյաներ: Ընտրողներին իրավունք էր վեճադատում ետ կանչել ընտրած փոխանորդին, պետական և դատական պաշտոնյային՝ ընդհուպ մինչև հանրապետության նախագահը, ժամանակից շուտ, այսինքն՝ նախքան երեք տարին լրանալը. եթե նրանք շարդարացնեին իրենց կամ հանցանք գործեին (կաշառակերություն, պետական դավաճանություն և այլն), և նրանց փոխարեն ընտրել նորը: Ընտրությունների ժամանակ ընտրողները կարող էին ազատ կերպով խոսել առաջադրված թեկնածուների դեմ կամ օգտին:

Օրհնագիրքը նախատեսում էր խղճի, կրոնի, խոսքի ազատութիւն, ունեցւածքի և անձի ապահովութիւն, իրավահավասարութիւն, հանրապետութեան մեջ ապրող օտարազգիների գործունեութեան ազատութիւն, քաղաքական և այլ կարգի փախստական օտարականներին օթևան տալու իրավունք, պարտադիր կրթութիւն մինչև որոշ տարիքի երկսեռ երեխաների համար, աղքատներին, հաշմանդամներին ու ծերերին (խնամողներ շունենալու դեպքում)՝ պետութեան կողմից օգնութիւն ստանալու հնարավորութիւն և նման այլ արտոնութիւններ:

Սրկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի բնագաւառում օրհնագիրքը պահանջում էր ֆեոդալական հարաբերութիւնների վերացում և բուրժուական կարգերի հաստատում: Մասնավոր սեփականութիւնը հայտարարվում է սրբութիւն և անձեռնմխելի: Խրախուսվում են մասնավոր ձեռներեցութիւնը, արհեստագործութիւնը և առևտրի զարգացումը, ինչպես նաև մարդկանց ազատ գործունեութիւնը տնտեսութեան բոլոր բնագաւառներում:

Սրանք են «Բրոքայթ փառացի» հիմնական սկզբունքները: Դրանք Հայաստանի համար սահմանում էին բուրժուա-դեմոկրատական հանրապետութիւն, ուր ժողովրդի կողմից տեղծված և հաստատված օրենքն էր թագավորելու: Այդ գաղափարները վերցվել են Լոկից և Մոնտեսքյոյից, քայքայ միաժամանակ որոշ հարցերում մի քայլ առաջընթաց է կատարվել դեպի դեմոկրատիզմ: Այդ արտահայտվել է ընտրութեան կարգի մեջ, ուր բացառվում է որևէ սահմանափակում, երկրի կոլեգիալ դեկավարութեան սկզբունքի մեջ, հարկեր սահմանելու դեմոկրատիկ բնույթի մեջ, երբ հարկի ծանր բեռը զրկվում է հարուստների վրա, և այլ հարցերում: Այս առումով Մադրասի խմբակը մշակել էր այնպիսի մի օրհնագրութիւն, որն իր դեմոկրատիկ բնույթով գերազանցում էր այդ ժամանակվա ամեն մի հանրապետական սահմանադրութեան:

Սակայն, դրա հետ միասին, նա ունի նաև իր թերութիւնները. ինչպես, օրինակ, պետութեան նեղ, ազգային բնույթը, երբ պետական ղեկավար օրդաններում ընտրվելու իրավունքից զրկվում են ոչ միայն այլազգիները, այլև այն հայերը, որոնք լուսավորչական եկեղեցու համայնքին չէին պատկանում, սեփական օրդաններում կանանց մասնակցութեան բացառումը, այլազգիներին Հայաստանում անշարժ դուրք՝ հող և այլն ձեռք բերելու իրավունքից զրկելը և ասիական առանձին հիտումնաց սովորութիւնների պահպանումը:

Մադրասի խմբակի մշակած օրհնագիրքը չէր ելնում բուն Հա-

յաստանում տիրող իրադրությունից, չէր բխում Հայաստանի արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների զարգացման մակարդակի պահանջներից և այդ առումով այն ուստպիսւ էր Հայաստանի համար:

Բնական գիտությունները

XV դ. խոշոր բնագետ-բժիշկ Ամիրդովլայ (Գրիգոր) Ամասեցին (1414—1496) եղել է իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը, տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների, շրջագայել է շատ երկրներ և երկար տարիներ ապրել ու գործել է Կոստանդնուպոլսում: Ամիրդովլայթ Ամասեցին, բացի հմուտ, ճանաչված բժիշկ լինելուց, գրադվել է նաև գիտություններ: Նա աշխարհաբար լեզվով գրել է «Օրուտ բժշկութեան», «Անգիտաց անսխտ», «Ախրապատին» և այլ աշխատություններ: Նրա գործերը տողորված են մարդասիրական և ժողովրդի մեջ լուսավորություն ու գիտություն տարածելու գաղափարով՝ «Գիտությունը լույս է, իսկ տգիտությունը խավար... ով որ ուսում ունի, նա լույս ունի»:

Արժեքավոր է նրա այն միտքը, թե ճանաչողության աղբյուրը փորձն է, փորձով կարելի է ստուգել և հայտնաբերել ճշմարտությունը: Այս բոլորի հետ միասին Ամիրդովլայթ Ամասեցին, որոշ շահով տուրք տալով ժամանակին, առաջ էր քաշում այն թեղը, թե կրոնն ու գիտությունը իրար չեն խանգարում և կարող են զուգահեռաբար խրախուսվել ու զարգանալ: Սա ցույց է տալիս Ամասեցու անհետևողականությունը տեսության մեջ, իսկ գործնականում, հիվանդությունները բուժելու և կանխելու հարցերում, նա ոչ մի գերբնական ուժ չի րնդունում:

Արժեքավոր է նրա այն միտքը, թե ճանաչողության աղբյուրը փորձն է, փորձով կարելի է ստուգել և հայտնաբերել ճշմարտությունը: Այս բոլորի հետ միասին Ամիրդովլայթ Ամասեցին, որոշ շահով տուրք տալով ժամանակին, առաջ էր քաշում այն թեղը, թե կրոնն ու գիտությունը իրար չեն խանգարում և կարող են զուգահեռաբար խրախուսվել ու զարգանալ: Սա ցույց է տալիս Ամասեցու անհետևողականությունը տեսության մեջ, իսկ գործնականում, հիվանդությունները բուժելու և կանխելու հարցերում, նա ոչ մի գերբնական ուժ չի րնդունում:

XVII դարի առաջին կեսին իր բնագիտական աշխատություններով աչքի է ընկել Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին: Նա 1611 թ. ձեռնարկել է գրել իր հետաքրքիր աշխատությունը, որի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն անասնոց և զազանաց, շորգոտանեաց, սողնոց և թունաւորաց, թռչնոց և մարդկան, ծովային ձկանց և անասնոց»: Հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը դասակարգում է կենդանիներին ըստ տեսակների, նկարագրում է նրանց հատկությունները, նշում ապրած վայրերը, նրանց սված օգուտն ու վնասը: Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին իր երկով մեծ ծառայություն է մատուցել հայ բնագիտական մտքի զարգացման գործում:

Մյուս բնադետը Ավետիք Բաղդասարյանն է: Նա ծնվել է Տիգրանակերտ (Դիարբեքի) քաղաքում և գրականության մեջ հաճախ անվանվում է Տիգրանակերտցի: Ավետիքը աշխարհիկ մարդ էր:

Նա իր գիտական գործունեությունն սկսել է 1684 թ. և 35 տարվա ընթացքում գրքեր է դրել մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության, տոմարագիտության և նույնիսկ երաժշտության մասին: Նրա ամենակարևոր գործը «Տեֆտեր գիրքն» է, որի մեջ հեղինակը պարզարանում է թվաբանական, տոմարագիտական, աստղաբաշխական հարցեր:

XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին միաժամանակ ասպարեզ են ելնում Ղուկաս Նուրիջանյանը (կամ Վանանդեցին)՝ Գողթն փավառի Վանանդ գյուղից, Խաչատուր Էրզրումցին (Առաքելյան) և Պետրոս Քալանթարյանը: Նուրիջանյանը գրել է «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թվոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը, որի մեջ խոսվում է նաև թվաբանական չորս գործողությունների մասին, «Դոռն իմաստութեան» վերնագրով դասագիրքը, «Բնագանութիւն իմաստասիրական կամ տարրաբանութիւն» և այլն: Այս վերջին աշխատություններում Ղուկաս Նուրիջանյանը բացատրում է բնական երևույթները՝ ամպը, անձրևը, ձյունը, կաթձակը, երկրաշարժը և տալիս նրանց առաջացման պատճառները՝ իր ժամանակի գիտության մակարդակին համապատասխան:

Խաչատուր Էրզրումցին գրել է «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» վերնագրով բնագիտական աշխատությունը, որի մեջ խոսվում է բնության, մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության և այլ հարցերի մասին: Իսկ Պետրոս Քալանթարյանը, որը սովորել է Մոսկվայում և այնտեղ դառնում է բժշկության մր, գրել է «Բժշկարան համառոտ» խորագիրը կրող գիտական աշխատությունը և հավելվածում սովել է բառարան՝ գեղերին վերաբերող բառերի բացատրությամբ:

Վերոհիշյալ բնագետների աշխատությունները փայլի առաջադիմության հասցրին հայ գիտական միտքը: Դրանք, իրենց թերություններով հանդերձ, նորություն էին և խոշոր չափով նպաստում էին գիտության զարգացմանը բուն Հայաստանում:

Բառարանագրությունը

Կուլտուրական կյանքի առաջընթացը, հայ մտավորականության շփումը այլ երկրների գրական և գիտական աշխարհի հետ, ինչպես և հայոց լեզվի նկատմամբ այդ երկրների գիտնականների հետաքրքրությունը խթանեցին նաև հայոց լեզվի զարգացումը:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Գրիգոր Խալատրյանը Պետերբուրգում կազմում և հրատարակում է հայ-ռուսերեն բառարան՝ «Գիրք որ կոչի Շարվիդ լեզվագիտութեան» վերնագրով: Նույն ժամանակներում, դարձյալ Պետերբուրգում, Կլեոպատրա Սարաֆյանի հե-

ղինակութեամբ լույս է տեսնում ռուսաց լեզվի ուսուցման ձեռնարկ, որի մի մասը նույնպես բառարան է՝ հայերենից-ռուսերեն, ռուսերենից- հայերեն:

Բառարանադիտութեան մեջ մեծագույն վաստակ են ներգրել Վենետիկի Միսիթարյանները: Դեռևս Միսիթար Սեբաստացու կենդանութեան ժամանակ նրա ղեկավարութեամբ սկսել էր հայերեն բացատրական բառարան կազմելու գործը: Տասնյակ տարիներ մեղվաջան աշխատանք է կատարել հայերեն դրական երկերից, փաստաթղթերից, արձանագրութիւններից բառեր, աշխարհի տարբեր վայրերից հայերեն ձեռագիր և տպագիր գրքեր հավաքելու և արդ բոլորից հայերեն ամեն մի բառի գործածութեան օրինակներ վերցնելու համար:

Այդ ժրաջան աշխատանքի արդյունքը եղավ այն, որ կազմվեց «Ռադդիք հայկազեան լեզուի» վրամ, ինչպես այժմ սովորաբար անվանում են, Հայկազեան բառարանը: Դա սուտղին և դեռևս չգերազանցված հայոց լեզվի բացատրական բառարանն է, որը լույս տեսավ 1749 թվականին: Նրա հիման վրա նախապատրաստվեց և 1836 թ. հրատարակվեց «Նոր հայկազեան բառգիրք» լրացված և կատարելագործված աշխատութիւնը:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՆՐՎԵՍԸ

Գեղարվեստական գրականությունը Հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում թերևս գեղարվեստական գրականութիւնն է, որ XV—XVI դդ. մղձավանջային շրջանում շարունակեց իր հարածուն դարգացումը:

XV դ. աչքի բկնող բանաստեղծներից է Մկրտիչ Նազաշը: Նսծնվել է Բաղեշ քաղաքի մոտ գտնվող Պոռ գյուղում XIV դ. վերջերին և մայրել է մինչև XV դ. երկրորդ կեսը: Նազաշը նշանավոր է նաև որպես նկարիչ և դրա համար էլ ստացել է Նազաշ (այսինքն՝ նկարիչ) մականունը: Մկրտիչ Նազաշը թողել է բազմաթիվ ոտանավորներ, որոնց մի մասն է միայն հրատարակվել Այդ ոտանավորներում բանաստեղծը շարունակում է Ֆրիկի արաբիցիան՝ քրինադատում անարդարութիւնը, պախարակում հարուստներին և բարձրացնում սոցիալական հարցերը: Նա դրել է նաև փրոք, բնութեան, ղեղեցկութեան և պանդխտութեան մասին: Նազաշի բանաստեղծութիւնները, որոնք գրված են ժամանակի խոսակցական, այսինքն՝ աշխարհաբար լեզվով, թէև զերծ չեն կրոնական դատողութիւններից, բայց իրենց էութեամբ աշխարհիկ են:

Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակակիցն է Առաքել Բաղիշեցին, իսկ նրանից հետո ասպարեզ են մտել Հովհաննես Թլկուրանցին և Գրիգորիս Աղթամարցին, որոնք բացի կրոնաբարոյական ոտանավորներից դրել են նաև սիրո և բնության մասին, երգել են աշխարհիկ կյանքը: Թլկուրանցին և Աղթամարցին իրենց աշխարհիկ բանաստեղծութուններում զարգացնում են այն միտքը, որ մարդիկ չպետք է հրաժարվեն այս աշխարհի բարիքների վայելելուց, որովհետև այլ կյանք նրանց համար չկա:

XVI դ. տաղանդավոր բանաստեղծը Նաճապետ Քուչակն է: Նրա անձնավորության մասին քիչ տեղեկություններ կան: Նա հապետ Քուչակի ստեղծագործությունները գերազանցապես սիրո թեմային են վերաբերում: Նա իր բանաստեղծություններում գրել է մարդկային խոր զգացմունքներ ու հումանիզմ, դրանք արտահայտիչ է բանաստեղծական կատարելության հասած պատկերներով: Բացի բանաստեղծություն գրելուց, նա գրադպել է նաև երաժշտությամբ, երգել է իր ստեղծագործությունները: Քուչակը համարվում է միջնադարյան հայ խոշորագույն լիրիկոս, ժողովրդի մեջ անուն հանած ու նրա կողմից սիրված գուսանը:

XVII դ. բանաստեղծների մեջ պայծառ դեմք է Նաղաշ Հովնաթանը (1661—1722), որը հայաձևի է նաև որպես նկարիչ ու երգիչ: Նա ճանապարհորդել է շատ երկրներ, երկար տարիներ ապրել է Թիֆլիսում, գրել է սիրո մասին, երգել է բնության դեղեցկությունը, թողել է խրատաբարոյական ու երգիծական շատ ոտանավորներ: Հովնաթանի երգիծական ոտանավորներում ծաղրվում են հոգևորականները, նրանց քնշաքաղցությունը և քծանքը հուստներին:

XVIII դ. հայ գեղարվեստական գրականությանը տվեց մի նոր պայծառ դեմք՝ Սայաթ-Նովային (1712—1795), նա ծնվել է Թիֆլիսում, արհեստավորի ընտանիքում, Վազ հասակից մեծ սեր է տածել դեպի երաժշտությունն ու բանաստեղծությունը: Սայաթ-Նովան գրել է անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների լեզուներով՝ հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն: Նրա բանաստեղծությունները բազմաբովանդակ են, ունեն սոցիալական ուժեղ գունավորում: արտահայտում են բանաստեղծի ոչ միայն սերը դեպի բնության գեղեցկությունը, այլև դժգոհությունը անարդարության, սոցիալական անհավասարության, տիրող դաստիարակի դեմ, համակրանքը աշխատավոր մարդու նկատմամբ:

Սայաթ-Նովան իր երգերում արտահայտել է ժողովուրդների համերաշխության և եղբայրության գաղափարներ, սիրո հանճա-

րեղ երգիչը մեծ ժողովրդականութիւնն է վայելում անդրկովկասյան
բոլոր ազգերի մեջ:

Թատրոնը

XVI—XVIII դդ. Հայաստանի տարբեր վայրե-
րում գումաննները, ժողովրդի միջից հանգե-
նկած դերակատարները և նույնիսկ մասնագիտացած դերասաննե-
րը մեծ ավաններում, քաղաքներում և քաղամարդ այլ բնակա-
վայրերում կազմակերպում էին բացօթյա, հրապարակային ներ-
կայացումներ՝ պարում էին, երգում, երգիծական պատկերներ և
երբեմն էլ մի քանի գործողութիւններով պիեսներ էին ցուցա-
դրում: Այդպիսի մի ներկայացման նկարագրութիւնը տվել է
Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը: Նա 1664 թ. եղել է Երևա-
նում, դիտել է մի ներկայացում, որի ժամանակ նախ ցույց են
տվել ըմբռամարտ, իսկ հետո երեք գործողութիւններ մի կատակեր-
դութիւն: Ներկայացման ժամանակ դերասաններն ու դերասանու-
հիները իրենց դերերը կատարել են շափածոյով, Երգելով պարել
են նվագակցութիւն տակ:

XVII դ. 60-ական թթ. հայկական թատերական արվեստի
պատմութիւն մեջ նշանակալի նոր երևույթ տեղի ունեցավ: Կվով
քաղաքի հայկական դպրոցի աշակերտները իրենց ուսուցիչների
օգնութեամբ թատերական խմբակ են կազմակերպում և 1668 թ.
ապրիլի 9-ին հայերեն լեզվով ներկայացում տալիս քաղաքի հա-
սարակութիւն համար: Երանք բեմադրում են «Հոսիփսիմե կուչսի
նահատակութիւնը» ողբերգութիւնը: Այն ներկայացվել է երաժշ-
տութիւն ուղեկցութիւնով և մեծ հաջողութիւն է ունեցել: Կվովի
դպրոցի աշակերտների նախաձեռնութիւնը՝ արձագանք է գտնում
նաև մյուս հայկական գաղթավայրերում: Այսպես վերակենդա-
նացավ հայ հին թատրոնը և սկիզբ դրվեց նոր թատրոնի զարգաց-
մանը: Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերից հայ թատերա-
կան արվեստը անցավ Կոստանդնուպոլիս, ապա Վենետիկի Մխի-
թարյանների մոտ, որոնք XVIII դ. ներկայացումներ են կազմա-
կերպում՝ բեմադրութիւն նյութ դարձնելով Տիգրան Մեծի, Տրդատ
III-ի, Վարդան Մամիկոնյանի և Բագրատունի թագավորներէ
գործունեութիւնը:

Երաժշտութիւնը

Երաժշտութիւնը միշտ հայկական արվես-
տի անկապտելի մասն է եղել: XV—XVIII
դդ. հայկական երաժշտութիւն մեջ զգալի տեղ են բռնում սյան-
դրխտական երգերը, որոնք արտահայտում են ժողովրդի թախիծն
ու կարոտը օտարութիւն մեջ գտնված իր զավակների նկատմամբ,

ինչպես և վերջիններիս կարտար իրենց հարազատների ու հայրենիքի հանդեպ:

Ժողովրդական երաժշտութիւնը ղուգահեռ ստեղծվել ու զարգացել է նաև աշուղական երաժշտութիւնը: Ժողովրդական երաժշտութիւնից այն տարբերվել է նրանով, որ հանդիսացել է կոնկրետ մարդու, որն է աշուղի, երգչի ստեղծագործութիւնը, ազբյուր ընդունելով դարձյալ ժողովրդական մեղեդիները, ժողովրդական երգերը: Երգիչ-ստեղծագործողներից շատերը իրենք են դրել երգի խոսքերը և իրենք էլ եղանակել: Այդպիսի երգահան-բանաստեղծներ են եղել Նահապետ Քուլակը, Նաղաշ Հովնաթմանը, Շամշի Մելքոնը և ուրիշներ:

XVIII դ. դուստնական երաժշտութիւնը ամենախոշոր դեմքը Սայաթ-Նովան է: Նա իր դրած բանաստեղծութիւնները երգի է վերածել և ինքն էլ երգել է՝ քամանչայի վրա նվագելով շոբրազանցված վարպետութեամբ: Նրա երգերը, որ դեռևս XVIII դ. դարձել են անդրկովկասյան ժողովուրդների սեփականութիւնը, երգել են հայերեն, վրացերեն և ադրբեյջաներեն լեզուներով: Սայաթ-Նովայի երաժշտական ստեղծագործութիւնների շնորհիվ հայկական աշխարհիկ երաժշտութիւնն ավելի բարձր մակարդակի հասավ:

XV—XVIII դդ. շարունակեց զարգանալ նաև հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը: Հորինվեցին նոր երգեր, կատարելագործվեցին հները: Եկեղեցական երաժշտութեան զարգացման մեջ որոշ դեր են խաղացել Մասիսալճի Հարութիւնը, Տեր-Պետրոս Մինաթիպանը և ուրիշներ:

1794 թ. Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ երաժշտութեան վերաբերյալ մի աշխատութիւն՝ «Նվագարան» վերնագրով: Այդ գրքի հեղինակն էր Գրիգոր դպիր Գապառաղայլանը, որն իր աշխատութեան մեջ խոսել է հայկական, թուրքական և հունական երաժշտութեան մասին: Դա առաջին հայերեն երաժշտագիտական աշխատութիւններից է:

Քանդակագործությունը և ցարչությունը

Հայաստանում քանդակագործութիւնը ծառայել է շենքերի զարգանկարմանը և զուգացել է շինարարութեանն ու ճարտարապետութեանը զուգընթաց: XV—XVIII դարերում բարձրարվեստ շենքեր շին կառուցվել: Այդ պատճառով քանդակագործութիւնը մեծ զարգացում չի ունեցել: Ռայց այդ արվեստն օգտագործվել է փոքր հուշարձանների զարդարանդակման համար:

Ճանապարհների խաչմերուկներում կամ աշքի ընկնող տեղերում, բնակավայրերի մոտերքում և սրբավայրերում դրվել են բազմաթիվ մանր հուշարձաններ, որոնք քանդակաղափարվել են նուրբ ու գեղեցիկ փորագրութուններով: Հայ քանդակագործ վարպետը իր արվեստը կիրառել է առանձնապես խաչքարերի վրա, որոնց նըմուշները հիմա էլ գտնվում են հին գերեզմանատներում:

Հայկական արվեստի մեջ վերոհիշյալ դարերում զարգացման բարձր մակարդակի է հասել նկարչութունը: Նախորդ դարերի նըման, մանրանկարչության հիմնական ասպարեղը եղել է ձեռագրերի զարդանկարումը և պատերի գեղանկարումը: Մանրանկարչական արվեստը շարունակել է ծաղկել ու զարգանալ թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ հայկական գաղթավայրերում: Մանրանկարչութունը ունեցել է իր բազմաթիվ ներկայացուցիչները, բայց մեծ համբավ և ժողովրդական ճանաչում են ունեցել հատկապես մեծ բանաստեղծներ Մկրտիչ Նաղաշը և Նաղաշ Հովնաթանը: Վերջինս գարդանկարել է էջմիածնի մայր տաճարի ներսի պատերը. նրա նկարների մի մասը մինչև այսօր էլ պահպանվում է դմբեթի պատերի վրա:

Հայաստանում նշարչական արվեստի մեջ մինչև XVII դ. համարյա բացառապես մանրանկարչությունն է գերիշխել: Մեկայն այդ դարում նկարիչներն սկսեցին ստեղծել նաև այլ ընույթի գործեր՝ դիմանկարներ, բնանկարներ և այլն: Բայց ամենակարևորն այն է, որ նրանք սկսեցին յուրացնել և գործադրել եվրոպական առաջավոր նկարչական արվեստը: Այս ուղղության պլյալոթը ներկայացուցին ի Միհաս Զուղայեցին, որի մասին մեծ գովեստով է խոսում պատմագիր Առաքել Գավրիժեցին: Մինասը ծնվել է Նոր Զուղայում, նկարչություն է սովորել Հալեպում՝ մի եվրոպացի նըկարչի մոտ, նորից վերագարվել է Նոր Զուղա, որտեղ գործել է մինչև իր մահը՝ մոտավորապես մինչև XVII դ. 70-ական թթ.:

Մյուս Զուղայեցին մեծ տաղանդի տեղի նկարիչ էր, նրա համբավը տարածվել էր ողջ Պարսկաստանում: Նա Նոր Զուղայի հարուստ հայ առևտրականների, պարսից շահի և խաների պալատները զարդարել է իր որմնանկարներով:

Մինաս Զուղայեցուց հետո նույն դարում եվրոպական նկարչական արվեստն ուսումնասիրել է նաև Ստեփանոս Լեհացին, որը կլովից զալիս է էջմիածին և մնում այնտեղ: Այդ երկու ժամանակակից նկարիչները հայկական նկարչական արվեստին տալիս են նոր շունչ, այն դուրս բերում մանրանկարչության շրջանակներից

և դնում զարդացման ավելի լայն ուղու վրա: Մինաս Ձուղայեցին իր շուրջն է հավաքում աշակերտներ և նրանց սովորեցնում իր արվեստը: Դժբախտաբար, այդ նշանավոր նկարիչների գործերը չեն պահպանվել կամ առայժմ անհայտ են, բայց փաստ է այն, որ նրանք են դրել նոր ուղղության հիմքը և դարձել հայկական նորագույն շրջանի նկարչական արվեստի նախակարասյուհաները:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաղա, *զան*, 593
 Աբաս, *ազնվակահ*, 501
 Աբաս, *խազավոր*, 450, 453, 462
 Աբաս Սուգրատունի, *թագավոր*, 424, 443, 449
 Աբաս Յագրատունի, *սուլթանպետ*, 416, 420
 Աբաս Կյուրիկյան, *խշխան*, 490
 Աբգար Եվդոկացի (*Քոխատեցի*) 608, 723
 Աբսիդարեն, *թագավոր*, 108
 Աբղուլա, *Հայաստանի կառավարիչ*, 357
 Աբլաթիս, *պրեճնկտ*, 237
 Աբլղաթիթ, *խշխան*, 533
 Աբրահամ Արևելցի 328
 Աբրահամ Երևանցի 731
 Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցի, *բռնապետ*, 737
 Աբրահամ Կրևացի, *կաթողիկոս*, 640, 695, 696, 730
 Աբուբեբ, *գորավար*, 542
 Աբուլ-Աբաս, *խաղիթ*, 394, 396
 Աբուլսվար 495
 Աբուլսվար, *էմիր*, 488, 490
 Աբու-Մկղև Արծրունի 414
 Աբու-Յուսուֆ, *օրենսդիր*, 360, 368
 Աբու-Ջաֆր Արծրունի 414
 Աբու-Ջաֆր Էլ-Մանսուր, *գորավար*, 394, 396
 Աբուսանլ Արծրունի 434
 Աբուսաթլ-Համազասպ, *թագավոր*, 455
 Աբուսեր, *տափմահ*, 407—409
 Ագաթանգեղոս 114, 160, 220, 225—227, 329
 Ադդոն 172
 Ադոնց Ն. 76, 285, 301
 Ադրիանոս, *կայսր*, 183, 184
 Աբա Էլ-Մուֆաենա 403
 Արաբնոս Ալեքսանդրացի 265
 Արաքիսուղա, *գորավար*, 233
 Արիլա 269
 Աժգանակ, *թագավոր*, 36—38
 Ալավիա որդի Դավիթ, *օրենսդիր*, 566
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 69, 100—106, 187, 730
 Ալեքսանդր Ջուղայեցի, *կաթողիկոս*, 670
 Ալեհեյ, *վարար*, 524
 Ալեքսեյ, *ցար*, 654
 Ալի, *խաղիթ*, 354
 Ալի, *փառա*, 610
 Ալի-Արմանի, *էմիր*, 378, 379
 Ալիժ 523, 528
 Ալի-Մուսադ, *խան*, 715
 Ալի-Ասլան, *սուլթան*, 437, 488
 Ալիքաեյան Միքա 662
 Ավանի 473
 Ակակիոս, *պրոպետար*, 303—305

Անարան, բժիշկի 571
Անտոն Բուլդար 461, 485
Անվագ, փոփոք, 421
Անվեղ Աբու-Աբաս, իսաբեֆ, 417
Աղաբար 680
Աղամալ 705
Աղա-Մանվել խան, շահ, 719—721
Աղաշահ 661
Ամխանոս Մարկեթիանոս, պատմիչ, 236, 245—247, 255, 256, 507
Ամիր, զորավար, 400
Քմիչգունա, խան, 612, 613, 117, 618, 636,
Ամիրզոլլար (Գրիգոր) Ամասեցի, բնագետ բժիշկ, 571, 737
Ամիր-Օմար, զորավար, 537
Ամֆիկրատև Աբենազի, պատմագիր, 194
Այծեմիկ 195
Այվազ, առևտրական, 637
Անայ Պարթև 191
Անանես 471
Անառիա Նարեկացի 559
Անանիա Շիրակացի 10, 13, 205, 222, 307, 308, 313, 322, 334—339, 341, 724
Անանուն (Շապուհ Բագրատունի), պատմագիր, 501
Անաստաս, կաթողիկոս, 341
Անաստաս, կայսր, 303
Անատոլիոս, զորավար, 278
Անգեկան, մարզպան, 296
Անդովի, իշխան, 235, 244
Անդրիաս, կաթողիկոս, 659
Անդրիաս, հարստարար, 574
Անդրեևիկոս Եվփոբոս, զորավար, 515
Անդրեևիկոս Կոմենեոս, զորավար, 514, 516
Անիա, Թագավոր, 76, 77
Անտիոնոս III 108—110, 115
Անտիոֆեն, փոփոք, 334
Անտոն Շերքի 609
Անտոնիոս Կարակալա, կայսր, 187
Անտոնիոս Պիոս, կայսր, 181
Անուշիլամ 286

Աշխաթար, Թագավոր, 182
Աղխեն, 225
Աշուտ I 415—420, 447
Աշուտ II (Աշուտ Երկաթ) 423—425, 436, 440, 449
Աշուտ III 443, 447, 450, 451
Աշուտ IV 456—458
Աշուտ Արծրունի 407—409, 411, 412
Աշուտ Բագրատունի, Հայաստանի կուսակառուցիչ, 335
Աշուտ Բագրատունի, Հայոց իշխան, 391—393, 399, 400, 402
Աշուտ Քաղաքատունի, ալաբերդ, 423
Աշուտ Բագրատունի, Վրաստանի կուսակառուցիչ, 406
Աշուտ-Գերսենիկ, Թագավոր, 449, 455
Աշուտ, իշխան, 410, 411
Աշուտ, իշխան, 387, 388
Աշուտ Մասկեթ Բագրատունի, Հայոց իշխան, 402, 406
Աշուտ, բղեր, 276, 286
Աղվան, էմիր, 451, 453
Ալլվախար 421
Աղվաղ, էմիր, 466
Աղայիանոս 117, 126, 166
Առասամ Գևորգի 289
Առավան, Նաբարտուր, 262, 323
Առաքել, խոյս, 659 660
Առաքել Բաղիշեցի 740
Առաքել Կաթողիկոս 609—617, 724, 727, 728, 743
Առաքելյան Անտոն 684
Առաքել Այսենեցի 558
Ասիտ, զորավար, 460, 461
Ալլամազ զովի, խան, 677
Աբան, նորին 582
Ասլիպիադես 339
Առավածատուր Համադանցի, կաթողիկոս, 672, 684
Աստուրբանդալ, Թագավոր, 57, 59
Աստուրնագիրովալ II 34, 36
Աստուրնագիր IV 42
Ավագ 680
Ավան Զուրաբի 673, 675, 691, 693, 694
Ավետիս 681
Ալթանդի 675, 677

- Ավշին, էմիր, 420, 421
 Ավրեյիանոս, կայսր, 190
 Ասան, իշխան, 527
 Ասոմ Գևորգի 239
 Ատայկոս, պատրիարք, 266, 267, 326
 Ասուհեհան, թագավոր, 420, 422
 Ասուրմիզդ, մարդպան, 284
 Ասուրչանասյ, մարդպան, 287, 289, 290
 Ասամ, թագավոր, 36, 37
 Արգիշտի I 40—42, 46, 53, 61, 63, 79
 Արգիշտի II 56
 Արգիս, գորավար, 377
 Արդ էլ-Բեկի, խաչիք, 356, 389
 Արինքոս, գորավար, 252
 Արիթարզան, Կապադովկոսի թագավոր, 122
 Արիթարզան, թագավոր, 171, 173
 Արիստակես Լատիվերցի 443, 445, 471, 472, 481, 485, 487, 563, 564
 Արիստակես 332, 340, 570, 720, 727
 Արհան, գրամարտ, 226
 Արդուրյան Հովսեփ, աղբարիական, 707, 712—713, 721
 Արդուն, հարկառավար, 585, 588, 592
 Արզուն, դան, 593
 Արշակ I 173
 Արշակ II 236—251, 254, 263
 Արշակ III 259—262
 Արշակ Արշակունի, իշխան, 304
 Արշամ, թագավոր, 107, 108
 Արշավիր, իշխան, 235
 Արշավիր Կամսարական 289, 291
 Արտանես, թագավոր, 120
 Արտաշես I 12, 109—116, 152, 159, 166, 194, 196, 197
 Արտաշես II 146—148, 156
 Արտաշես III 236
 Արտաշես Մամիկոնյան 284
 Արտաշիս, թագավոր, 260
 Արտաշիս I 188—190
 Արտավազդ, Ասորյացիների թագավոր, 147
 Արտավազդ, Արտավազդ II-ի սղան, 146
 Արտավազդ, Հայաստանի թագավոր, 190
 Արտավազդ I 113, 117
 Արտավազդ II 141—147, 149, 156, 162, 166, 194, 195, 197, 199, 209
 Արտավազդ IV 172
 Արտավազդ Մամիկոնյան 397
 Արտավազդ Մամիկոնյան, սպարապետ, 232
 Արտավան, Նախարար, 250, 252, 255
 Արտավան III 172, 173
 Արտավան V 197—189
 Արտավան Արշակունի, իշխան, 304
 Արտաֆեբեֆոս II 90, 91
 Արևա 471
 Արխիպյոս 176
 Բարեկ 403—405
 Բարսուրյան Ղազարոս 691
 Բագրատ Բագրատունի, Հայոց իշխան, 407—410
 Բագրատ Բագրատունի, սպարապետ, 402
 Բազոս (Բագրատ), գորավար, 122, 125
 Բայանդրի, պատմիչ, 353, 393
 Բաղիբե, իշխան, 538
 Բակար, արքիշխ, 232
 Բակար, Վասպուրական, 143
 Բակար II 182
 Բակար Արշակունի, թագավոր, 184, 185, 199, 209
 Բաղգատար Դպիր 725
 Բաղդուարյան Ավետի (Տիգրան-կերտցի), տնայտես, 737
 Բաղդանյան Մովսես 702, 707—709, 725
 Բայազետ I 597
 Բայազետ II 604
 Բայանդուր 675, 676
 Բաշու, նոհ, 529, 531, 533
 Բատ Սանատունի 257—259
 Բադյանան Եղևոսի, պատմագիր, 195, 196
 Բարտեղ, աղբարիական, 529

Քարանդ 1 380, 416, 418
Քարանդ (Վասիլ) II 452, 454, 456,
437
Քարանդ Կավանցի 727
Քարանդ Կեսարացի 323, 328, 335,
340
Քեկ-Քենուր, խմբր, 541
Քեշր, զորավար, 425
Քեֆիր, սուրիկան, 396
Քիպարս (Ֆեդիստար), սուլթան, 531
Քյուր Էդմանդ, 688
Քազմիլ 382
Քանենունդ, դուքս, 522, 523
Քանենունդ, իշխան, 538
Քանենունդ Միսիանի, դուքս, 526,
528
Քալպ Յ. 71
Քալ, զորավար, 305
Քալա, հարկահավաք, 585
Քալա Շարաֆի, զորավար, 410—
414, 416
Քարբիլ, բժիշկ, 340
Քազիկ I 447, 453, 455, 456
Քազիկ II 458—460, 508, 510
Քազիկ Արապյան, թագավոր, 462,
486, 488, 508
Քազիկ Աստուրյան Արծրունի 421
Քազիկ Արծրունի, թագավոր, 422—
424, 449
Քազիկ Արծրունի, նախարար, 395,
396
Քազիկ-Խաչիկ Արծրունի, տե՛ս Գա-
զիկ Արծրունի
Քաղիչո Խավառունի 388
Քաղիչո Մաղիսազ, իշխան, 286
Քալիանոս 339, 340
Քալանդ, ճարտարապետ, 574
Քայոս Կեսար, զորավար, 171, 172
Քալառազալյան Դրիգոր 742
Քառազալյան Ա. 96
Քզինոն Այսնի, իշխան, 286, 294
Քենեփոս-Տիմոթեոս 375
Քեարզի 675
Քեարզի III 496, 497, 500
Քեարզի Լաշա, թագավոր, 581, 592
Քեմանիկոս, զորավար, 173

Քրվալ 448
Քլակ, նախարար, 250, 288, 255
Քլուս, կաթողիկոս, 288, 286, 287
Քենլ 237, 244
Քարթլե, փոխ-կանցեր, 701—702
Քալվին 667, 668
Քաղ Վասիլ, իշխան, 509, 511
Քառ, սպարապետ, 446
Քարզ Ճանակ, ճարտարապետ, 574
Քենկլակ, տիպոգ., 652
Քեյզոր 600, 659
Քեյզոր, արքեպիսկոպոս, 505
Քեյզոր, եպիսկոպոս, 474
Քեյզոր, կաթողիկոս, 600
Քեյզար, եկարթ, 574
Քեյզոր, վարդապետ, 681
Քեյզոր I 461, 490
Քեյզոր II 480
Քեյզոր Ակենցի 565, 588
Քեյզոր Ադրամուրցի 740
Քեյզոր Անավարզեցի, կաթողիկոս,
536
Քեյզոր Դարանաղեցի (Կամախեցի)
618—618, 728, 729
Քեյզար-Պեռենիթ, իշխան, 417
Քեյզարիս, բժիշկ, 571
Քեյզար Լուսավաթիչ 225, 227, 233,
320, 652
Քեյզար Մաղիսառոս 458, 459, 461,
465—467, 471, 475—479, 481,
482, 485, 559, 568, 570, 576
Քեյզոր-Մամիկոնյան, իշխան, 391—
393
Քեյզար Մամիկոնյան, Հայաստանի
կառավարիչ, 354, 355
Քեյզար Մամիկոնյան, նախարար,
296
Քեյզոր Նաղիսաղեցի 323, 328
Քեյզոր Նարեկացի 466, 471, 476—
479, 559—561, 576
Քեյզոր Նյուսացի 340
Քեյզոր Պամիլաունի, տե՛ս Գրիգոր
Մաղիսառոս
Քեյզոր Սուփան, իշխան, 417, 423,
424
Քեյզոր Տաբակցի 558, 570
Քեյզոր Տղա, կաթողիկոս, 658

Գրեգոր Տառակաւոյի, *վանահայր*, 652
 Գրիգոր Քեսոնցի 564
 Գարաա, *վախաբա*, 125, 135
 Գարգն 312
 Գարգն, *խաղաղութ*, 453
 Գարգն, *խղիւան*, 451
 Գարգն Ասրիակն, *խղիւան*, 417
 Գարգն Արծրանի, *խղիւան*, 403, 412—414
 Գարգն Արծրանի 422, 424
 Գարգն Գնակի 424
 Գարոյ Կառնեցի, *կաթողիկոս*, 417, 421
 Գարոյ Մարգարեանի, *զորավար*, 425, 426, 446
 Գալաթիս, *զորավար*, 89
 Գանձիկ Ասորի, *Լպիտիկոսոս*, 324
 Գանձիկ Ասորի. *կաթողիկոս*, 233
 Գավթակ Քերթակ 321
 Գավթակ, *չորեպիսկոպոս*, 442
 Գավիթ 681
 Գավիթ, *խաղաղութ*, 586, 592
 Գավիթ, *խղիւան*, 410, 411
 Գավիթ Աննակո 331, 333, 334, 723, 727
 Գավիթ Աննակոն, *խաղաղութ*, 451, 452, 462
 Գավիթ (Բաղ), *մելիթ*, 676
 Գավիթ-Ռեկ 675—678, 686—692, 694, 732
 Գավիթ Գնունի 424
 Գավիթ Սարեցի 586, 587
 Գավիթ Կրուիկյան 490
 Գավիթ Կրուեպաղատ, *խղիւան*, 452—454
 Գավիթ Մամիկոնեյան, *խղիւան*, 391, 392
 Գավիթ Մաշկեա 376
 Գավիթ IV (Շինարար) 494, 495
 Գավիթ Սաճառունի 318
 Գավիթ Տիրատու 559
 Գոտարե, *նախարար*, 231, 232
 Գորդի, *պատմաբան*, 540
 Գորեն I 85, 93—90
 Գորեն III Կողման 100, 103

Գասպ, *բեկ*, 673
 Գեղեարե, *խաղաղութ*, 495
 Գեղեարուն 270—272
 Գը Լիոն, *միտիստ*, 660
 Գիւղիենս IV 489
 Գիւնիօսու Բիկ—Մանարցի 368
 Գիւնիափոս Թրոպացի 351
 Գիւն Կառիոս 134, 147, 189
 Կիրակոսիկ 339
 Կմիտրի, *խղիւան*, 646
 Կալգուրակ 686
 Կոն, *զորավար*, 377
 Կուրտաս, *նախ*, 532
 Ծղից, *տարիական*, 306
 Եզնիկ Կողբացի 328, 335
 Եզրպա 331
 Եկատերինա I 685, 686
 Եկատերինա II 697, 702, 710—713, 715, 721
 Եղիա, *զորավար*, 474
 Եղիազար Ելեբապցի, *պատմաբան*, 659
 Եղիշ 270—272, 274, 376, 277, 281, 282, 285
 Էնան Գ. 75
 Եսայի 472
 Եսայի Հասան—Ջալալյան, *կաթողիկոս*, 669—675, 684, 685, 691, 692, 694, 731
 Եսայի Ելեցի 559
 Ելմենս 105—107
 Ելմեքիա 236
 Երեմիա Չիլկաի Քեոմյուսեյան 661, 730
 Երվաղ Երվանդունի, *բրնապետ*, 195, 199, 160
 Երվանդ IV 105, 106, 194, 196
 Երվանդ Սակալտէլյաղ, *խաղաղութ*, 86, 87
 Եփիփան, *կաթողիկոս*, 505
 Զարեկ 527, 528
 Զարբինոս, *խաղաղութ*, 131
 Զարեն, *Արաաշես I-ի տղան*, 113
 Զարեն, *խաղաղութ*, 108—112, 115, 120

Զարեհ, Տիգրան II-ի տղան, 136
Զարեհ Նովածղայան 111
Զարմանգուփա 561
Զարմերդովա, Քաղապետ, 259
Զաֆար 375
Զաֆարիա, Կարմիրպետ, 705
Զաֆարիա, վարդապետ, 660
Զաֆարյան Ալլազ, իշխան, 582, 584, 586, 592
Զաֆարյան Զաֆար, ամիրապետություն, 497—500, 583
Զաֆարյան Զաֆար, իշխան, 592
Զաֆարյան Իվան 497—501, 581, 582
Զաֆարյան Նարեհան, իշխան, 583, 584, 592
Զաֆարիա Փանախյանի 617, 627, 636—640, 729
Զեհր Կլակ 259, 226
Զենոն, կայսր, 300
Զենոն-Արատշես, Քաղապետ, 173
Զենոն Սառիկ 332, 333
Զիկ, զորավար, 250
Զիպանի, Քաղապետ, 78
Զորակ Կամաստական 313
Զարթով Պլատոն, կոմս, 720, 721
Էդիկուզ, էմիր, 495, 496
Էլիշամ Օրբեյան, իշխան, 501, 582, 584
Էմբաս, զորավար, 88
Էմիր իբն-Նզիկ 393
Էմիրուզ-աղա Մինասյանց, ամուսնուկան, 649
Էնգելս Ֆ. 19, 47, 166, 217, 265
Էռնեստ, զորավար, 541
Էվրիպիդես 143, 198
Էրստո, Քաղապետ, 150, 156, 172
Էրիմեհա 58
Բաղևոս 681
Բաղևոս Սերաստացի, վարդապետ, 606
Բաթիկ 631
Բաթուլ, գեներալ, 486
Բաճմազ, շահ, 684
Բահմազ I 605

730

Քամար, Քաղապետ, 497—499
Քարյան, յուզբաշի, 691
Քարյան, վաճառական, 705
Քեմադուզ, զորավար, 537
Քեղդուսիս Պեղոսյանի 646
Քեղդուս, կայսրուհի, 377
Քեղդուս 317
Քեղդուս, կայսր, 269, 267, 269, 278, 326
Քեղդուս Մեծ, կայսր, 299
Քեղդուս Մուսուսյանի 323
Քեղդուս Ռաշտի, սպարապետ, 346—354, 387
Քեռն 333
Քիզարպուլասար I 78
Քիզարպուլասար II 33, 34
Քիզարպուլասար III 43
Քոզուս 471
Քուլախ Արաբ, ռես, 635, 636
Քամա 856
Քամա 651
Քոռնիկ, իշխան, 491
Քովա Արժունի 273, 362, 407, 410—412, 435, 444, 563, 575
Քովա Մեծիկի, պատմագիր, 596, 597, 600, 601, 728
Քարամելյան, Տարատարակետ, 349
Քոռու 532
Քոռու 511
Քոռու 513—516
Քոռու, զորավար, 653, 675, 677
Քոռու Ռուսիկ, ներքին, 574, 578
Քոռու Տարանցի, ներքին, 574
Քուլուրի-Նիկոնուս, Քաղապետ, 33
Քիրաբ, զորավար, 414
Լըն ալ-Լսիր, պատմագիր, 409
Լըն ալ-Ֆախի, պատմագիր, 427
Լըն-Ֆալլուս 652
Լըրանիմ 414
Լըրանիմ, խան, 705, 710, 714, 715, 719, 720
Լըրանիմ, փաշա, 679
Լըրանիմ Ռանալի, զորավար, 484
Լենիճյան Ղուկաս 727
Լենիճյան III, պապ, 287

Յշարտիքի, *Ֆազավոր*, 38
Իսահակ իբն-Իսմայիլ 413
Իսկանդար 597, 598
Իսրայել Օրի 663—672, 700
Իվան IV 653
Իվան 501
Իվան Երբեկյան 497, 500
Իվան Կուրապետ 683, 685

Լազարյան Հովհաննես 702, 707, 712
—716

Լենգրեմուր 596—598, 727

Լևո 730

Լեոնտիոս, *չորագլոր*, 356

Լեոպոլդ I 663—666

Լեպիդոս 144

Լիբիանոս 323

Լիպարիտ, *իռիան*, 485

Լիպտրիտ, *ուպարապետ*, 541

Լիպարիտ Օրբելյան 501

Լյուդովիկոս XIV 659, 660, 666

Լուկիանոս Սամոսատցի 201

Լուկիոս Վերսո 196

Լուիսվյուս 127—135, 137, 141, 194

Լուսիկյան Գրիգոր 654, 655

Լուսինյան Ռոհինանդ 538, 540

Լուսինյան Գոլյոն, սահ՞ա *Կոստանդին*
111

Լուսինյան Զիվան, սահ՞ա *Կոստանդին*
11

Լևոն 533

Լևոն, *Կայսր*, 286

Լևոն, *մարաշախտ*, 528

Լևոն I 511—514

Լևոն II 520—527, 546, 548, 551,
565

Լևոն III 532—534, 555

Լևոն IV 535, 536

Լևոն V 537—540

Լևոն VI 542

Լևոն Յ-րդ Իսապրացի, *Կայսր*, 286

Խայ, *Կախկոսրոս*, 242

Խարսելյան Պապա 702

խալաբյանց Գ. 96

խալդարյան Գրիգոր 738

Խանդամիրյան Հովհաննես 635

Խաչատուր Գաղաստացի, *Կաթողիկոս*,
659, 660

Խաչատուր Էրզրավցի (Խաչատուր Ա-
ռամկյան) 734, 738

Խաչատուր Լևսարացի 724

Խաչատուր Ջուղայեցի, *պատմագիր*,
649, 650, 726, 732

Խայկի, *Կաթողիկոս*, 462

Խրիստի, *պատկերկյանների առաջ-
նորդ*, 379—381, 386

Խոսրեցի Հովհան 410, 411

Խուրս 294

Խոջաբ 522

Խոջամալյանց Քավմաս, *պատմագիր*,
732, 733

Խոջազանյան Գրիգոր, *առևտրական*,
707

Խոսրով, *պարթև Քաղավոր*, 182

Խոսրով, Պարսկաստանի Քաղավոր,
315, 317

Խոսրով I 187

Խոսրով II 191

Խոսրով IV 260—262

Խոսրով Աննեացի 576

Խոսրով III Կորթոկ 227—262

Խոսրով Նաջիրվան, *Քաղավոր*, 306,
307, 311—313

Խահն Խոզխոսունի, *մարդասպ*, 280.
281

Սեբան, *Նկարիչ*, 574, 578

Կապիկիկե 372

Կալիպրենես 331

Կալիստ, *պատկերկյանների առաջնորդ*,
380

Կամարա 473

Կամբլիզ, *Քաղավոր*, 88

Կամենաս (Կոմիանոս), *չորագլոր*,
461, 462, 465

Կամպանյան Գրիգոր 712

Կառչիկ Հովհաննես 681

Կազմ 386

Կավատ, *Քաղավոր*, 317

Կարանեի, *Քաղավոր*, 75—77

Կարգետա, *պատկերկյանների առաջնորդ*,
377—379, 386

Կարեն, գորավար, 250
Կիափար, Բագավոր, 53, 59, 84
Կին Սանայ, Վրաստակա, 518
Կիտաօու Դանձակեցի 445, 565, 582—
587, 589
Կիրակոս Վիրապեղի .600
Կիրակոս Տրապիզոնցի 722
Կիրոսիոս Փարսականցի 69
Կլեստատոս, Բագուսի, 147
Կլեստատոս, Տիդորան II-ի կինը, 121
Կյուրեղ 471
Կյուրիկե, Բագավոր, 462, 490
Կյուրոս, Բագավոր, 86—88
Կյուրոս Կրտսեր 90, 91, 97
Կոզմա III, գուր, 663, 665, 666
Կոլբեր, Վիկտոր, 659, 660
Կոնստանդին—Սիլվան, սպալիկյանների
առաջնորդ, 374
Կոնրադ 524
Կոստան Բեյ 661
Կոստանդ II 340, 350, 352, 354
Կոստանդին 676
Կոստանդին, Կարբ, 370
Կոստանդին, վարժապետ, 650
Կոստանդին I 510, 511
Կոստանդին II 538, 540, 542
Կոստանդին III 538, 540
Կոստանդին IV 541
Կոստանդին V 541
Կոստանդին XI 462
Կոստանդին Գունդուսար, Հեթում I-ի
շայր, 527—529
Կոստանդին Գունդուսար, Օշին պայլի
եղբայրը, 537, 538
Կոստանդին Սվիտցոս, գորավար, 517
Կոստանդին Երզնկացի 561
Կոստանդին Լամբրոնացի, իշխան,
529
Կոստանդին Կովան, գորավար, 517
Կոստանդին V Կույրանիմոս, կայսր,
392
Կոստանդին Մեծ, կայսր, 227, 231,
237
Կոստանդինոս, վարժ, 234—237, 244
—247
Կոստաս 237

Կորաուլոն, գորավար, 175—177,
179, 180
Կորյուն 266, 302—326, 328, 239
Կրեչմեր Պ, 75
Կունձիկ, Թոնդրակյանների առաջնորդ,
472—474
Կուսան, գորավար, 394
Հարիթ իրն—Մաուլամ, գորավար,
353, 354
Հոգատուվսո, գորավար, 293, 295
Հազիբեա I 262, 326
Հազիբեա II 269, 270, 274—276,
287, 295
Հակար, եպիսկոպոս, 474
Հակոբ, կաթողիկոս, 540
Հակոբ Խառնեցի, եպիսկոպոս, 634
Հակոբ (Հարի Հակոբ) 472, 481
Հակոբ Մեղապարտ 722
Հակոբ Շամախեցի, կաթողիկոս, 700,
713
Հակոբյան 637, 640
Հակոբ Զաղայեցի, կաթողիկոս, 655,
656, 661, 724
Համազասպ, սրբակոնոս, 304
Համազասպ Արծունի 395, 399
Համազասպ Մամիկոնյան, գորավար,
281
Համազասպ Մամիկոնյան, Հայաստանի
կառավարիչ, 354
Համամ Ամոտունի 369
Համդլան Ղազվեի 589
Համզա 601
Համզե Միթա, գորավար, 606
Հայր Մուրթաեա 239
Հանդիթիկյան Հովհաննես 681
Հանձիրալ 1:14
Հասան, սուլթան, 396, 397
Հասան Ալի 601
Հասան Հավնանի 422
Հասուն—Ջուլալ, իշխան, 598
Հարիթ իրն աղ-Ռայ (Հերթ) 366,
367
Հարսլյուն 682
Հասուրյանյան Գրիգոր (Գրիգոր
խան) 651
Հարուն, էմիր, 495

Հատուն ալ-Ռաշիդ, խաղիք, 403
 Հեքոմ 541
 Հեքոմ, պատմիչ, 560
 Հեքոմ I 528—533, 551, 555
 Հեքոմ II 534—536
 Հեքոմ Լամբրոնացի, յշխան, 524, 529
 Հերոմ Զամբուլա, փշխան, 541
 Հնյղաւ-ղուլի, փան, 635
 Հնրիխ I 523, 524
 Հնու, Թահրակյանների առաջնորդ, 471
 Հնու, ճարտարապետ, 574
 Հնրակ I 317, 318
 Հնրակ II 699—701, 708, 710, 719, 720
 Հեմնա Նումնե 332, 333
 Հերոդոտ 12, 90, 93, 94, 96
 Հիշամ, խալիֆ, 360, 391
 Հիպոկրատես 399
 Հմայակ Մամիլոնյան 397
 Հմայոյ Մովսիսնյան, Վարդանի եղբայրը, 278, 284, 286, 325
 Հյուրշման Հ. 71
 Հոադամիզլ, Թագավոր, 409
 Հոփսիմն, Աշոտ I-ի մայրը, 409
 Հոփսիմն, կույս, 652
 Հոփանու, փերադիր, 325
 Հոմերոս 77
 Հոննեց Տիգրան, առտրական, 504
 Հովիանոս, կայսր, 247, 268
 Հովան երեզացի 325, 328
 Հովան Մամիլոնյան, պատմիչ, 312, 313, 331
 Հովան Մայրավանցի 310
 Հովան Մանդակունի, կաթողիկոս, 198, 199, 290, 344
 Հովանենս 676
 Հովանենս, կաթողիկոս, 468, 469
 Հովանենս, կաթողիկոս, 617
 Հովանենս, կաթողիկոս, 703, 714
 Հովանենս, քարազործ վարպետ, 374
 Հովանենս Արշակունի, յշխան, 304—306
 Հովանենս Դրասխանակերտի (Դվեհեցի), կաթողիկոս, 322, 418,

419, 423, 436, 465—468, 470, 473, 562, 563
 Հովանենա Բագրևանդցի, կաթողիկոս, 316
 Հովանենա II Դարեղեցի, կաթողիկոս, 331
 Հովանենս Երզնկացի 561, 569
 Հովանենս Ելեասցի, պատմիչ, 311
 Հովանենս Թիգուրանցի 541, 740
 Հովանենս Թարունյի (Արևիցի), պարսկարք, 659, 660
 Հովանենս Խմաստասեր 341, 569, 568, 571
 Հովանենս Կոմենենս, կայսր, 512, 516
 Հովանենս Հերմոնցի 600
 Հովանենս Ռոսոնցի 553, 559, 570
 Հովանենս Սեբաստացի, վարդապետ, 644
 Հովանենս Սկրատ, Թագավոր, 456—458, 491
 Հովան Ոսկերևան 323, 328, 507
 Հովան Վիլնիվ, կորթյուրստ, 662—667, 676
 Հովան Օնեցի, կաթողիկոս, 373, 374
 Հովան, կաթողիկոս, 700, 704, 705, 707, 709
 Հովանի Էմին (Էմին Հովանի Էմինյան) 698—709, 713, 718
 Հովանի 375
 Հովանի Պաղևացի 325, 328
 Հովանի Վաչոյանցի, կաթողիկոս, 273, 275, 280, 281, 297, 333
 Հովանի Յղավիս 173
 Հոբաքիս, բանաստեղծ, 149
 Հրահատ III 132, 136—140
 Հրահատ IV 144, 148
 Հրահատ Կամսարական 292
 Հրահաչ 473
 Հուգոնենա, Թագավոր, 76, 77
 Հուլիոս 531, 538, 593
 Հուլիանոս 236
 Հուլիանոս, զորավար, 246, 347
 Հուլիանոս, կայսր, 235
 Հուլիոս Կեսար 142
 Հուսեյն, շահ, 673

Հասկի, *Կաթնաղիկուս*, 233, 255
Հասաթինիանու, *Կայսր*, 14, 300, 301,
303—305
Հասաթինիանու II 356
Հասաթինու, *Կայսր*, 311

Չվիկ, *Վահան Մամիկոնյանի յայր*,
286

Չազան, *ղան*, 534, 590, 591, 593
Չազար, *Քոնստանդնուսների առաջնորդ*,
471
Չազար Փարպեցի 271, 274, 285—
290, 293—295, 302; 390
Չագի, *խան*, 610
Չարա-Մանմաղ 596
Չարա-Յաւուժ 586, 597
Չափանցյան Գ. 73, 76
Չալոմ Ալի, *խան*, 710
Չալուա, *Կաթնաղիկուս*, 714
Չոպուս Անբաստացի 732
Չոսոսեջի 605
Չեռնդ, *երես*, 276, 280, 281
Չեռնդ, *պատմիչ*, 331, 356, 369, 392,
396, 398
Չեռնդ Հայկազն 323, 332

Ճոպիւն, *դուրս*, 612
Ճոշիւն Հակոբ, *բժիշկ*, 571

Մածան 113
Մալխաս 681
Մակար, *պատրիարք*, 658
Մանմաղ, *խան*, 710
Մանմաղ-ղուպի, *խան*, 635
Մանտոսի Մուրադ (*Շանմուրադ*)
Բաղիշեցի 659, 660
Մաղամեխի 675
Մամբրե Անրմանդ 328, 331
Մամբուն 453
Մանսնդյան Հ. 96, 186, 241
Մանգու, *ղան*, 530, 531
Մանիս Ալվիլիս, *Վոնսոս*, 122
Մանկայուս, *գործավար*, 129
Մանգուկ, *բժիշկ*, 541
Մանվել 371
Մանվել, *ճարտարագետ*, 573

Մանվել, *նկարիչ*, 574
Մանվել Կոմնենու, *Կայսր*, 513, 516
Մանվել Մամիկոնյան 259
Մանուչ 488, 495
Մառ Ն. 72, 73
Մապխալի Հարալյուն, *Երզնահան*,
742
Մասուղի, *պատմիչ*, 404
Մավրիանու 352
Մատրես Մարեցի 724
Մաաթիս Վանանդեցի 724
Մատրես Ունայեցի 427, 442, 450,
454, 455, 463, 490, 510, 514, 564,
565
Մար Արսու Կապինա (*Մծուրնացի*)
195
Մարգար, *նկարիչ*, 574
Մարգարյան Քարլոսան 702
Մարկիանու, *Կայսր*, 278
Մարկինու, *Կայսր*, 187, 188
Մարկո Պոլս 564
Մարկոս Անտոնիս 144—148
Մարկոս Ալբերիս, *Կայսր*, 184
Մարկոս Կրասոս 142—144
Մարգվարտ Հ. 327
Մարս Կ. 161, 166, 221, 534, 594
Մաուրեո, *փոխարքայ*, 127
Մեդիս Լարխացի 69
Մելլու 616—618
Մենն, *գործավար*, 104
Մենուա, *Քաղաքագործ*, 38—41, 47, 79
Մելի Երազ 714
Մելի-Անմաղ 513
Մելի-Ռախում 714
Մելի Խարայի 661, 662
Մելի Հարազ 706
Մելի Հովսեփ 673
Մելի Հովսեփ 705, 706
Մելի Հովսեփ 705
Մելի Մեջլում 714
Մելի-Նապիր, *սուլթան*, 537, 538
Մելի-Դան 439, 490
Մելի-Մախրազ 664
Մելիսեթ Վժնացի 723, 727
Մեսրոպ Մաշտոց 262, 267, 223—323,
333

Մևսն 341
Մևուղոջոս Ակելսոսցի 127, 194
Մերուան, զորավար 129
Մերուան Արծրունի, նախարար,
247, 248, 253
Մերուան Արծրունի 278
Մժև Կեսիկի 309, 317
Մլին, թագավոր, 513, 516—518
Մլին, թագուհի, 574
Մխիթար, կաթողիկոս, 540
Մխիթար Այրիվանեցի 566
Մխիթար Անեցի 559
Մխիթար Գոչ 502—504, 560, 568,
569, 569, 647
Մխիթար Լեւոցի 569, 571, 579
Մխիթար Սեբաստացի 723, 734, 739
Մխիթար Սպարապետ 675, 677, 637
—689, 692—694
Մխրատաս, զորավար, 122
Մխրատասես, թագավոր, 103, 104,
106
Մխրեն (Միհրան), սատրապ, 104
Միգա Քոնիլի 672
Միգախան 705
Միգելանյան Կաթիլ 681
Մյուխան, թագավոր, 243
Միհրաթի, խան, 680
Միհրան, զորավար, 292
Միհրան Մենեղլանցի, զորավար,
313
Միհրդա. Ասորդատականի թագավոր,
132, 133
Միհրդատ, Հայաստանի թագավոր,
173, 174
Միհրդատ II 117, 120
Միհրդատ VI Եվստոս, տե՛ս Մի-
հրդատ Պոնտոսցի
Միհրդատ Պոնտացի 121, 122, 127,
128, 130, 132—139, 194
Միհրենուեն, նախարար, 274, 278
Մինաս Ջալալեցի. նկարիչ, 743, 744
Միշել, միսիոներ, 670
Միք Մանուկ 672
Միք Վեյս 672
Միխայիլ, զորավար, 393
Միխայիլ III 373
Միխայիլ VII Դակաս, կայսր, 489

Միխայիլ Սեբաստացի 608
Միխայիլ Վանա, զորավար, 517
Մկրտիչ Եսդրաշ 739, 740, 743
Մովսիս, լատին, 350, 354, 355
Մոնուսիս, կայսր, 458, 459, 460
Մովսիլ, նկարիչ, 574
Մովսես Կասխուրանցի, պատմիչ, 331,
Մովսես II Եղվարդեցի, կաթողիկոս,
316
Մովսես Խորենացի 66, 80, 84, 85, 87,
105, 109, 112—114, 116, 117,
119, 158—160, 163, 184, 186,
187, 190, 193—196, 212, 213,
222, 225, 228, 240, 243, 253,
262, 266, 322, 326—331, 700, 724
Մովսես Կաղանկատվացի 331, 365
Մորիկ, կայսր, 314, 315, 317
Մովան իրեն—Մունամեղ, խալիֆ, 355,
390, 391
Մարասիմ, խալիֆ, 407
Մարավաթիլ, խալիֆ, 407, 409, 410,
414
Մովսարլ Վանանդեցի 411
Մունամեղ II 603
Մունամեղ, զորավար, 397
Մունամեղ, էմիր, 419
Մունամեղ, մարզապետ, 310
Մունամեղ Բեն—Օրբա 363, 383
Մունամեղ Լուղարանդու, շահ, 606
Մունամեղ Տաբատի 490
Մուշեղ, թագավոր, 450, 451
Մուշեղ, բռնորակ լուսնակ լուսնակ զոր, 492
Մուշեղ, Ամբաստանի որդի, 423, 424
Մուշեղ Մամիկոնյան, իշխան, 315
Մուշեղ Մամիկոնյան, զորավար, 353
Մուշեղ Մամիկոնյան, նախորդ վերջան, 393
Մուշեղ Մամիկոնյան, Հրատակի որ-
դի, 397—399, 401
Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ,
252—254, 257, 258
Մուշեղ Նյուսալավար, զորավար,
280, 284
Մուսա իրեն—Ջուրա, էմիր, 367, 408,
409
Մուսաֆա Լալա, փառա, 916

Վարդալ III 608

Մառշիլ II 76

Յակոբի, *սրտոմբիլ*, 402

Յակոբալի 427

Յազար, *բեկ*, 598

Յամբրե՛սու Բարխուճացի 195

Յաթոհ, *դերասան*, 143

Յաօտիճառ 117

Յառուֆ, *զարգավար*, 409, 410

Յառուֆ Սաշի, *հմիր*, 421—425

Նադիր, *նահ*, 649, 695, 696, 731

Նաթեմիկ, *վարձակ*, 199

Նարանաշեկյան Վասիլ 514

Նաղաշ Հովնաթան 740, 742, 743

Նահապետ, *կաթողիկոս*, 664

Նահապետ Քուչակ 740, 742

Նահաճահ, *թաղավոր*, 78

Նգրեյի Բաղդի, *մարաշախոտ*, 541

Նմանխոս 339, 340

Ննապողոթմես 106

Ներչապուն Արժրունի 278, 281

Ներչապունի Խամիկանյան, *հայկահայոս*,
223, 303

Ներսի 175—180, 199

Ներսեն, *Հայաստանի թեոքավոր*, 234

Ներսեն, *Պարմաստանի վաղավոր*,
221

Ներսեն Կամարական 289, 291, 292

Ներսեն Կամասրական, *նախարար*,
242, 244

Ներսես, *զորավար*, 314

Ներսես II Բագրևաճըցի, *կաթողիկոս*,
303, 372

Ներսես Կամբրեհացի 559, 565

Ներսես Մչեցի 559

Ներսես Խոկացի 722, 723, 727

Ներսես (Շիրակի Ներսես), *Թեոքրակ-*
թաների առաջնորդ, 472

Ներսես Շնորհալի 477, 505, 560, 561,
725

Ներսես Պարթի, *կաթողիկոս*, 223,
237—239, 242—244, 254, 255

Ներսես III Տայեցի, *կաթողիկոս*, 348
—354

Նրս, *զարգավար*, 425

756

Նիխոր Վշնասոյրառ 295, 296

Նիկեոզայառ 631

Նյստան 337

Նոնոս 335

Նուր-Էդ-դիև, *սուլթան*, 518

Նուրիջանյան Խովմաս 724

Նուրիջանյան Դովիաս (Վանանդեցի),
բնադետ, 735

Շան-Արսա 608—614, 649

Շամալ, *կաթողիկոս*, 393

Շահամիրյան Իղիազար 716

Շահամիրյան Հակոբ 707

Շահամիրյան Շահամիր 707—709,
716, 718, 725

Շան-Իսմայիլ 604, 605

Շահնազար, *Մելիք*, 705, 706

Շահնավազ 675

Շահնամ 597, 598

Շան-Սեֆի I 650, 657, 698

Շան-Սուլեյման I 650

Շահոռյան Ստեփանոս 675, 677, 679,
686, 732

Շամիրամ, *Քազուհի*, 40

Շամշի Մելիքն 742

Շապուն 411

Շապուն, *զորավար*, 294, 295

Շապուն, *թաղավոր*, 262

Շապուն I 190, 191

Շապուն II 223, 231—236, 242,
245—253, 255—260, 649

Շապուն III 260

Շապուն Ամատունի 369

Շարդեն, *Տանասարճորդ*, 741

Շենիմանյան Հարություն, *առևտրա-*
կան, 649

Շիլո 312

Շիրվան, *յուզբաթ*, 673

Շմալունյան Հարություն 726

Ողաման, *զորավար*, 348

Ողյամպ, *բուրմ*, 194, 196

Ոսկան Արևանցի 724, 734

Ռովիզո, *թաղավոր*, 315

Ռովիզո-Արասալիք, *թաղավոր*, 190

Չալարի Բյոխվա 634—636

Չակիր, *ցիգոսարես*, 484
Չամյան Միխայիլ 725, 730, 733
Չարմազան 582, 583
Չինգիզ խան (Տիմուրիչեն) 580
Չմլիկի, *կոյուր*, 450
Չոբովանել, *Իրխան*, 491

Պալաուշի Քննչադի 554
Պամբա, *Քաղախոր*, 78
Պասլ, *զորաժամբ*, 673, 676—678
Պապ, *Քաղախոր*, 240, 245, 251—259, 263

Պավել I 721
Պարբամափր, *Քաղախոր*; 182, 183.
Պարույր Հայկազն (Պրոյերեթիս) 332

Պարույր Սկաչուրի, *Քաղախոր*, 84
Պետերման Է. 71
Պետոս, *զորաժամբ*, 178, 179
Պետրոս Մամիկոնյան, *զորաժամբ*, 378, 379

Պետրոս, *Կաթողիկոս*, 865
Պետրոս, *քառանա*, 684
Պետրոս I 667—670, 674, 675, 683—685
Պետրոս Կեստաղաժ, *Կաթողիկոս*, 456—459, 462

Պերզ, *Քաղախոր*, 286, 287, 295
Պետրիկաս, *զորաժամբ*, 105
Պիտուրովսկի Բ. 77
Պիտա, *պրոմիկեր-միկիտար*, 699
Պլատոն 332, 340, 723, 727
Պլինիոս Ալադ 12, 168, 194
Պլուտարհոս 114, 115, 130, 134, 143, 169, 194, 195, 198, 200, 203

Պոդոլնո 12, 338
Պոդոլնոս, *զորաժամբ*, 101
Պոլեմոն, *Քաղախոր*, 173
Պոլիբիոս 107, 112, 116
Պոլոս 880
Պոլոս 372

Պոլոս, *առաջադ*, 372, 374
Պոլոս Սամսատացի 372
Պոմպեոս 137, 144
Պոսյոմիկեն Գրիգորի, *Իրխան*, 713, 714

Պոսյոմիկին Պավել, *գեներալ*, 714
Պորփյուր 332, 334, 570, 722, 727
Պրոկոպիոս 347, 348
Պրոկոպիոս, *զորաժամբ*, 247
Պրոկոպիոս Կեսառացի, *պատմիչ*, 303, 308
Պուրչիոս Կանդիոս 144

Ջալալեդդին 581, 582
Ջանապ, *Էմիր*, 406
Ջավիդան 403
Ջանանգի 601
Ջհանջան, *շահ*, 598, 601
Ջոհան, *Հանսարարհորդ*, 649
Ջուզեպ 659, 660

Ռայմանդ, *զոքս*, 523, 526
Ռաչաք, *փաշա*, 682
Ռիքս 527
Ռիչարդ Ալալմասիրտ, *Քաղախոր*, 521, 522

Ռոբերտ Շերի 609
Ռոստայեա, *Սիբայիչ*, 574
Ռոստամ, *զորաժամբ*, 521
Ռուբեն, *Հոսն II-ի կառայրք*, 528
Ռուբեն, *Հոսն I-ի որդին*, 313
Ռուբեն I 509, 510

Ռուբին II 518
Ռուբին-Ռայմանդ, *զուքս*, 528, 527
Ռուսյանցի, *գեներալ*, 691, 693
Ռուսա I 44—46, 56
Ռուսա II 56, 57
Ռուսա III 58
Ռուսեն-Էդ-դին, *սուլթան*, 498

Սաթենիկ, *Քաղախոր*, 113, 196, 197
Սալանեդդին, *աուլթան*, 520, 522
Սալար, *զորաժամբ*, 290
Սալմանաուս I 33, 36
Սալմանաուս III 36, 37
Սամեման, *ճարտարուպետ*, 578
Սամոս, *Քաղախոր*, 107
Սամվել, *կաթողիկոս*, 473
Սամվել, *Վահան Մամիկոնյանի որդին*, 253

Սամվել Անկյի 322, 427, 455, 495,
555, 566
Սամվել Մամիկոնյան 401
Մալաթ-Նովա 740, 742
Սանաարուկ, թագավոր, 181, 182, 184
Սանեսան, թագավոր, 229
Սանակ, փշխան, 423, 424
Սանակ Արծրունի, նախարար, 395
Սանակ Բագրատունի, փշխան, 400
Սահակ Թագրատունի, մարզպան, 286,
288, 290—292, 329
Սանակ Արսալարեցի, կաթողիկոս,
389
Սանակ Պանդխունի, իշխան, 456
Սանակ Պարթև, կաթողիկոս, 262,
266, 267, 324, 326—328
Սահրազյան Զաֆար 654
Սարաֆյան Մովսես 711—713
Սարգս 680
Սարգիս, նախկապոս, 722
Սարգիս, թոնդրակցիների ատաշ-
նորդ, 471
Սարգիս, կաթողիկոս, 472
Սարգիս, նորասրբասպետ, 574
Սարգիս, յուզբաշի, 673
Սարգիս Պիժմակ 574, 578
Սարգիս Քերթուզ 541
Սարգոն I 78
Սարգոն II 44—46, 51, 52, 56
Սարգուր, քրմապետ, 46
Սարգուր (Սիդուր) I 37, 38
Սարգուր II 40, 42—44, 53, 63, 79
Սարգուր III 57
Սարսվսան, յուզբաշի, 673
Սարու Մուստաֆա, փառա, 682
Սասան 188
Սաֆի դուլի, իրան, 678
Սեփաստիանոս, գորափար, 247
Սեքեսո 66, 195, 311, 315, 316,
330
Սեփոխտ 313
Սեթուխտ, գորափար, 278
Սևր, փոռա, 637
Սևրի II 628
Սեղիմ I Անկի 604
Սելենե-Կլեոպատրա, թագուհի, 124
Սելևկոս Նիվատոս, գորափար, 101

Սենեֆեիմ, վասպուրականի թագա-
վոր, 455, 508
Սենեֆեիմ, Սյունիքի թագավոր, 490
Սեպտիմիոս Անեռոս, կայսր, 185—
187
Սեզգի (Տյուրիկոս) 376
Սերառոթա 137
Սիդիկվանդ, թագավոր, 647
Սյամեոն, նկարիչ, 574
Սիմեոն Երևանցի, վաթոռչկոս, 627,
630, 632, 634, 704, 705, 709,
709, 711, 713, 725, 734
Սիմեոն Զաղայեցի 704
Սիմեոն-Տիտ, պարսիկ բանակի ատաշ-
նորդ, 375
Սինան Զղազղի, փառա, 611
Սիրառտ, գորափար, 305
Սմբատ, Արտուշես I-ի դաշակը, 113,
160, 197
Սմբատ, դահերեց փշխան, 422—421,
469
Սմբատ, փշխան, 387—388
Սմբատ I 419—424, 440, 447, 465,
466
Սմբատ II 435, 451—453
Սմբուտ I, Սյունիքի թագավոր, 451
Սմբուտ II, Սյունիքի թագավոր, 451,
461
Սմբուտ Բագրատունի, նախարար,
313, 315, 316
Սմբուտ Բագրատունի, Սմբուտ I-ի
եղբորորդի, 424
Սմբուտ Բագրատունի, ատաշնորդ,
387—389
Սմբուտ Բագրատունի, ատաշնորդ,
399, 400
Սմբուտ Բուրատունի, ատաշնորդ,
407, 414, 415, 465
Սմբուտ Դունդատալ 523, 529, 533,
544, 564, 565, 567
Սմբուտ Զատեղավանցի, թոնդրակցի-
ների ատաշնորդ, 466, 471, 481,
368
Սմբուտ Մամիկոնյան 316
Սմբուտ Մամիկոնյան 391

Ոոհեմուտ-Տիգրան, ըրագավոր, 184,
 185, 195
 Սողոմոն 325
 Սեւգուր, զորավար, 532
 Սպարտակ 142
 Ստափրոս Պրֆավոս, զորավար, 185
 Ստեփանն, Հեռն I-ի որդին, 513,
 515, 516
 Ստեփան Համազասնցի, ստեղծարար,
 654
 Ստեփանոս, բժիշկ, 571
 Ստեփանոս Լեհացի, նկարիչ, 743
 Ստեփանոս Սալմասեցի, պատմագի-
 րաց, 607
 Ստեփանոս Սյունեցի 334, 339
 Ստեփանոս Տառնեցի (Ասողիկ) 311,
 322, 356, 444, 450, 454, 465, 466,
 527, 563
 Ստեփանոս Օրբելյան 183, 427, 435,
 468, 469, 474, 496, 500, 566,
 581,
 Ստրաբոն 12, 69, 71, 80, 83, 101,
 112, 114, 115, 120, 151, 202
 Ստուպչին, գեներալ, 701
 Ստրաբոն, զորավար, 377
 Ստրաբոն 181
 Ստրաբոն, զորավար, 394, 395
 Սուլեյման I 606
 Սուլեյման-քաղա, իսան, 671
 Սուլթանշահ 608
 Սուլթան, փոխգործակալ, 122
 Սուլթանիստան, թագավոր, 75, 76
 Սուլթան Ա. 713, 714
 Սուրեն, զորավար, 142, 143
 Սուրեն Վշնասպ, մարտիկ, 311—
 313
 Սուրյան Անտոն 645
 Վսգվեն, իշխան, 287
 Վախրանգ 313
 Վախրանգ, թագավոր, 287, 291
 Վախրանգ VI 673—675, 685, 731
 Վախր I 363
 Վահան 376
 Վահան, իշխան, 279
 Վահան, ճարտարապետ, 574

Վահան Ամատունի, հազարապետ,
 272—273, 278, 280, 325, 326
 Վահան Արծառնի 395
 Վահան Գեղանի 400
 Վահան Հաղնունի 408
 Վահան Մամիկոնյան 247, 258
 Վահան Մամիկոնյան, մարտիկ,
 284, 286—286, 309, 330
 Վահրամ, բժիշկ, 571
 Վահրամ, իշխան, 583
 Վահրամ Ղաֆարյան 500
 Վահրամ Մարաշախտ, իշխան, 527,
 529
 Վահրամ Չարին 315
 Վահրամ Պանկարյան, սպարապետ,
 453, 456, 468—460
 Վահրամ Լարունի 565, 569
 Վահրունի, նախարար, 291
 Վահրունի, զորավար, 89
 Վաղարշ I 184, 212
 Վաղարշ I, Պարթևաստանի թագավոր,
 174, 177—179
 Վաղարշ (Վաղարշակ) II 163, 185—
 187, 195
 Վաղարշակ, Պարսի աղան, 259
 Վաղարշ (Քալաշ), թագավոր, 295,
 296
 Վաղես, իշխան, 251, 253, 256—258
 Վաչե Մամիկոնյան, սպարապետ,
 228—232
 Վաչե Վաչախյան 501
 Վանոն, թագավոր, 172
 Վասակ 305, 306
 Վասակ, զորավար, 178
 Վասակ, թագավոր, 471, 474
 Վասակ, իշխան, 491
 Վասակ, Համայակ Մամիկոնյանի աշ-
 դան, 284, 289, 292
 Վասակ Բագրատունի 391
 Վասակ Բագրատունի 399
 Վասակ Բագրատունի 406
 Վասակ Խյուսեփի, իշխան, 417, 423,
 424
 Վասակ Մամիկոնյան, սպարապետ,
 237, 248, 249
 Վասակ Պառլյան (Խաղրապետ), իշ-
 խան, 501

Վասակ Սյունեցի (Սյունի), *ճարդպան*, 274, 276, 277, 279, 280, 284, 285

Վասիլ (Բաբեղ) I 643

Վասիլի Միրոն 663, 669

Վարազդատ, *թագավոր*, 257—259

Վարազ Շապուհ 234

Վարազվազան 274

Վարդան, *Բեռքորոս Ռշտունու տղան*, 387

Վարդան, *Մաշտոցի նախը*, 322

Վարդան, *ճակարիչ*, 574

Վարդան, Վասակ Մամիկոնյանի օգրապետ, 237

Վարդան Այգեկցի 560

Վարդան Արևելցի 493, 494, 529, 566

Վարդան Մամիկոնյան, *սպարապետ*, 274, 277, 279—287, 325, 741

Վարդան Մամիկոնյան (Վառմիր Վարդան) 311, 313

Վարդ Պատրիկ, *ճարդպան*, 309

Վենգենեամ 287

Վեստ Ուարգիս Սյունեցի 458, 459

Վիլիբրանգ Օլդեբրաուգ 533

Վիեդիզման Յ. 71

Վինֆրիդ, *լուսավորիչ*, 327

Վիրգիլիոս 149

Վլադիմիր II Մեծամեխ 646, 652

Վլիթ, *տատիկան*, 374

Վոլինակի 672

Վարոնցով, *կանցլեր*, 701, 702

Վոսով, *թագավոր*, 263

Վոսովապոս, *թագավոր*, 262, 324, 326

Վրիկ 286

Վրվլա 473

Վրույր, *Արտաշես I-ի տղան*, 113, 193

Տարբի 368

Տակիստա 114, 145, 172, 174, 177

Տեր-Ավետիս 673, 676—692

Տերևտիոս, *գործավար*, 251, 255, 258

Տեր-Պետրոս Մինասիպյան, *երգահան*, 742

Տեր-Սահակյան Սուևյան, *առևտրական*, 715

Տեր-Ռնտն 650

Տիբերիոս, *կայսր*, 173

Տիբերիոս, III Ապոստարոս, *կայսր*, 389

Տիբերիոս Կլավդիոս 148, 149

Տիգրան II 12, 117—141, 149, 156, 161, 162, 163—170, 194, 197, 198, 209, 507, 741

Տիգրան III 146, 148, 149, 156

Տիգրան IV 150, 156

Տիգրան V 172

Տիգրան VI 176, 177

Տիգրան Երվանդյան, *թագավոր*, 86—88, 196

Տիգրան Կրասեր 136, 139

Տիգրանյանց Մինաս, *վարդապետ*, 665—669, 672

Տիմոբա, *կուսակալ*, 116

Տիրայր Խարձենացի 328

Տիրան 194

Տիրան, *քաղալար*, 233—235, 254

Տիթան-Տիգրան I 113, 117

Տիրիբազ, *սատրապ*, 92—94

Տիրիք 237, 244

Տյուսեն 659

Տյուսիլոս, *Շիրակացու առաջիկը*, 335

Տրայանոս, *գործավար*, 256

Տրայանոս, *կայսր*, 182, 183

Տրդատ, *իրյան*, 185

Տրդատ, *նարոտարապետ*, 573

Տրդատ I 174, 175, 177, 179—181, 199

Տրդատ II 187—191

Տրդատ III 191, 214, 224—227, 237, 330, 741

Տուշլալիա III 75

Տուդրիլ 484, 486, 487

Զիցերոն 134, 194

Ուզուն-Հասան 601

Ուլտառեն, *պատմիչ*, 566

Ումայի, *էմիր*, 419

Փաղլուն, *Էմիր*, 468, 491
Փաղլուն, *Մանուշի թուր*, 195
Փանան, *խան*, 705, 706
Փառանձև, *թաղոնի*, 244, 245, 250,
251
Փառեն, *կաթողիկոս*, 233
Փավստոս Ռազանդ 182, 222, 223,
227—239, 241—245, 243, 249,
251, 253, 255, 257, 259—261,
328, 330, 725
Փաղլուն, *Էմիր*, 453
Փարսադան 673, 677, 690
Փարսման, *թաղավոր*, 173, 174
Փիլարդուն 536
Փիլաբոս, *իշխան*, 509
Փիլան Ալեմասեղրացի 332, 570
Փիսոկ, *սենեկապետ*, 234
Փիրիզուլ 681
Փլեղոն Տճալլացի 130
Փոկաս, *կայսր*, 317
Քալանթարյան Պետրոս, *բժիշկ-գիտ-
նական*, 738
Քալանթարյան Փանոս 651
Քեյհաուզ, *սուլթան*, 526, 527
Քեշիքեկյան Պաղոս 681
Քյախուրլու Արղուլլա, *փաշա*, 680—
682, 695
Քանեֆոն 12, 85, 86, 90—98, 165,
201
Քսեբսևս I 96
Քսեբսես, *Մոփքի թագավոր*, 108,
109
Քրիստոփոր, *գորավար*, 381
Օղոստոս, *կայսր*, 144 147—149, 172

Օզսեն, *նկարիչ*, 574
Օրման, *զորավար*, 348
Օլիմսիա, *Քաղաղնի*, 237, 244, 245
Օլիմպիոյոր 332
Օկտավիանոս, *տե՛ս Օգոստոս*
Օմար, *խալիֆ*, 519
Օմար II 374
Օմար ալ-Ակոս, *զորավար*, 379
Օշին, *Քաղավոր*. 526, 537, 555
Օշին, *իշխան*. 508
Օշին, *պալլ*, 537, 538
Օշին, *պալլ*, *Նեթոմ I-ի եղբայրը*, 529
Օշին Հեթումյան, *իշխան*, 514
Օսման 603
Օսման, *ցեղապետ*, 596, 597, 601
Օվիլիոս 149
Օտոման 660
Օրիբազիտ 339
Օրմանյան Մ. 297
Օրոդես, *Քաղավոր*, 142—144
Օ՛ռնտաս-Նոփանդ II, *սատրապ*, 91,
93
Յարալի, *խան*, 678
Յիլիս, *Կիլիկիայի թագավոր*, 528
Յիլիս, *Չրանսիայի թագավոր*, 538
Յահեր է. 76
Յրանզուլ, *Ճեյթ*, 678
Յրանկ Պիպին, *լուսավորիչ*, 327
Յրանսուա I 383
Յրանսուտ Րարոն 659
Յեեր 574
Յրիզիխ Շիկամորոս, *թագավոր*,
521—523
Յրիկ 561, 576, 579, 739

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արագայի դուշա 5
 Արյսազիա 457
 Արտյանի շրջան 24
 Ալարակ, գյուղ, 494
 Աղբառ 381
 Աղբալիս, գյուղ, 641, 689, 690, 723
 Աղամսկերտ 14, 408
 Աղանա 508, 511, 512, 517, 535—
 537, 539—541, 548, 553
 Աղիարեն 69, 80, 123, 126, 130, 176,
 177, 183, 187
 Աղբեջան 668, 673, 688
 Ազատ, փետ, 7, 9, 209, 228, 316
 Արենի 328, 332
 Արաղաղ, քաղաք, 593
 Արեւանդունա, քաղաք, 521, 699
 Արեւանդունտի ծոց, տե՛ս Իսախանի ծոց
 Արեւանդունտ 146, 328, 332
 Արլի, շրջան, 78
 Արլի-բալիս 63
 Ախալցխա 397, 614
 Ախալքալախ 614
 Ախուս 619
 Ախուրյան 7, 9, 64, 105, 444, 572,
 614, 621
 Ալիլիսեն 69
 Ակեբեման, քաղաք, 646
 Ալեք 559
 Ակոսի, գյուղ, 289, 387
 Ախախա, Վրդաբեդան, 147, 148
- Աղբակ, գավառ, 14, 408, 410, 419
 Աղբամար, կղզի, 6, 14, 352, 353,
 449, 490, 572, 573, 575, 578,
 600, 723
 Աղինի 10, 13, 64, 78, 80, 85, 97,
 104, 102, 169, 219, 224, 282,
 247, 248, 308, 363, 408, 419, 421,
 449, 452, 461, 491, 500, 580, 584,
 596, 601, 605, 616, 622
 Աղլուս, գյուղ, 471, 473, 475
 Աղստև, փետ, 7, 11, 13, 425, 582
 Աղլանի 69, 129, 130, 139, 189,
 225, 270, 274, 275, 277—279,
 287, 291, 307, 310, 312, 314,
 331, 349, 350, 352, 354, 355, 357,
 393, 403, 404, 413, 418, 424, 441,
 448, 471, 475, 488, 491, 497, 583,
 598, 606
 Ամալի 505
 Ամանոսի լեռնաշղթա, տե՛ս Ուլսու-
 ենի ~
 Ամասիա 350
 Ամբեդ 343, 572
 Ամիդ 246, 363, 378, 441, 582, 596
 615, 618, 621, 622, 624, 707
 Ամխուս, քաղաք, 379
 Ամրուկ, բերդ, 362, 490
 Ամասերդավ 645, 724
 Ամրդավի վանք 722, 727
 Ամուտա, բերդ, 513

Այսա 537, 539, 541, 548, 552—554
Այծպտկունի, բնութագրագրք, 4
Այնբաղ 533
Այրառա 10, 11, 13—15, 84, 66, 67,
85, 104, 105, 112, 213, 216, 229,
248, 261, 279, 288, 308, 316, 347,
389, 467, 470, 498, 504, 605, 616
Այրառատյան նախնեց, տե՛ս Այրա-
րատ
Անառայիա 609, 660, 730
Անարգարա 509, 511, 514, 315, 533,
553
Անդիզակոթ 663—665, 689
Անդեղտուն, փափառ, 14, 77, 200,
201, 224, 252, 261, 299
Անդլիա 522, 691, 699, 701, 733
Անդդ, գյուղ, 14, 201, 276
Անդրա 597
Անդդի, շինարարագրք, 4
Անդրկովկաս 22, 45, 59, 64, 65,
270, 276, 287, 314, 315, 346,
350, 351, 354—357, 362, 365, 402,
414, 484, 581, 582, 585, 593, 595,
598, 602, 604, 606, 609, 619,
640, 644, 658, 655, 658, 683, 665,
668,—672, 674, 679, 689, 689,
692, 695, 697, 701—704, 707, 710,
713—715, 719—721
Անի, բաղաբ, 335, 435, 438—445,
450, 451, 453, 456—460, 483,
488, 491, 494—497, 505, 558,
559, 571—573, 575, 578, 581,
583, 584, 648, 652
Անի, ամբոց, 14, 76, 85, 182, 193—
195, 202, 248, 288
Անի-Պեմզա 20
Անկարա 381
Անհուշ, բերդ, 250, 262
Անկիտ, տե՛ս Հանեթիլի փափառ
Անձեպայաց գավառ 408
Անտիոք 101, 123—125, 187, 253,
305, 323, 328, 332, 375, 511,
515, 517, 518, 520, 522, 523,
526—528, 532, 532, 565, 567

Անտիպոնոսական պար 4

Անտիպոնոսյան լեռնաշղթա 3, 5,
111
Աշոց 402
Աշտարակ 342, 614, 616, 619, 680,
719
Աշտիշատի վանք 14, 160, 202, 203,
238, 239
Ապանունի 363, 453, 466, 621
Ապարան 614, 619
Ապար աշխարհ 284
Ատակլիա, քաղաք, 521
Ատպար, վայր Օշականի մոտ, 222
Ատաշավուր Ասիա 3, 38, 42, 43, 51,
57—59, 87, 98, 105, 118, 125,
127, 139, 187, 345, 588, 732
Ատաշին Արմենիա, վարչական միա-
կողմում Արարատկան խաղիֆայության
մեջ 357
Ատաշին Հայկ 15, 299, 300, 303—305
Արբերան 363
Առեառ, ալան, 231
Ազուլ, բերդ, 513
Ասիա 20, 124, 382
Աստրեատան 33—36, 38—46, 51, 52,
55—59, 64, 67, 78—80, 85, 89,
95, 101, 104, 107, 108, 120, 121,
123—128, 131, 142, 144, 145,
148, 155, 156, 173, 176, 183, 200,
201, 225, 265, 324, 337, 345, 345,
350, 354, 357, 402, 505, 509, 519,
520, 526, 530, 531, 552, 564,
584, 585, 588, 604, 605, 621, 643
Աստապատ 635
Աստրախան 595, 643, 644, 653—655,
668, 670, 671, 701, 711, 712
Ավան 317, 343
Ավարայրի դաշտ 5, 14, 273, 280—
286, 290, 297, 300.
Ավելադաշտ, տե՛ս Բերդ
Ալխուրիա 664, 666, 699
Առոսթա 521
Աարպատական 13, 114, 117, 123,
130, 139, 144, 145, 148, 155, 171,
172, 175, 181, 248, 252, 253, 288,
289, 315, 484, 581, 592, 598, 604
—606, 610

Արարատի խալիֆայություն 318, 331,
703

345, 348—351, 353, 354, 356,
358, 359, 365—367, 370, 377,
390, 391, 396, 401, 405—407,
409, 411, 413, 414, 581, 583, 589
Արարիա 353, 391, 396, 409, 411,
413

Արարիի 621

Արագած 4, 22, 27, 67, 694

Արագածոտն 14, 67, 421, 498, 501,
595

Արագուս 376, 378

Արածանի 5, 7, 10, 13, 21, 38, 47,
64, 92, 107, 133, 134, 151, 176,
178, 182, 401, 435

Արամայի, երկրամաս Ուրարտուում,
37

Արարատ, լեռ, 3, 4, 68, 70, 160,
289, 387, 616

Արարատյան դաշտ 5, 6, 8—11, 29,
21, 27, 29, 39—41, 47, 48, 51,
56, 58, 67, 80, 81, 105, 106, 114,
115, 126, 151, 152, 155, 156, 184,
289, 328, 423, 427, 435, 451, 461,
487, 488, 496—498, 500, 503,
572, 583, 596, 598, 599, 605,
611, 612, 614, 616, 619, 636, 639,
680, 712, 720, 729

Արարատի շրջան 9, 114

Արախ 4, 6, 7, 9, 10, 13, 39—41,
105, 114, 149, 193, 228, 229,
289, 387, 388, 427, 611—613,
615, 620, 687, 688, 690, 721

Արթուրյան շրջան 123

Արգիշտիի և Բեհիստի, տե՛ս Արամայի

Արդաբիլ 403

Արդանանի սարահարթ 5

Արեգունի, բլուր, 13, 18

Արզն (Արձն) 401, 403, 410, 441,
582, 597

Արզնի 11, 64

Արթիկ 11, 26

Արին-բերդ, 35, 40, 49, 50

Արիազգեղյակ 653, 654

Արծաթ, գյուղ, 294

Արծալի 347, 348

Արձիկ 444, 482, 632

764

Արձն 440—444, 485

Արկարիակերտ 160

Արդանա, գետ, 108

Արզնի, Արդանա-ժողով, 18

Արնակ, լճակ, 6

Արնեշ 42, 64, 362, 400, 441, 442,
461, 582, 605, 610, 622

Արևան, գյուղ, 408

Արմայի-Մցխևեր 156

Արմայի 9, 14, 35, 41, 42, 64, 67,
94, 105, 106, 115, 156, 158, 161,
201, 202, 206, 210

Արմենիա 67, 69, 78, 85, 89

Արմենիա, վարչական միավորում Ա-
րարական խաղի ֆարսիայան մեջ,
357, 358, 389—391, 402

Արմենի-Շուարիա 77—80, 84, 85

Արմենուպոլիս, տե՛ս Կենդա

Արյան լիճ 412, 414

Արշակապան 240—244

Արշամաշատ 108, 161, 183

Արշամյա 108

Արշարունի 14, 402, 406, 486, 503,
559, 616, 621

Արայաղ 43

Արտագերս, ամրոց, 14, 171, 172,
250, 251, 397

Արտագ 14, 280, 290, 299

Արամանտ 14

Արտանույ, քաղաք, 442

Արտաշատ 9, 15, 114—115, 125,
133, 138, 141, 143, 146, 154, 161,
173—176, 180, 184, 185, 194—
196, 198, 202, 204, 206, 208,
222, 223, 228, 251

Արտին լեռ 17, 18

Արցախ 9, 13, 81, 85, 111, 112, 151,
282, 283, 308, 413, 414, 436,
451, 461, 490, 491, 497, 498, 500,
508, 616, 620, 624, 680, 679, 692,
731

Արուն 343, 344, 398, 408

Արթուրտան 114, 115

Արևելյան սիբերատ, տե՛ս Արածանի

Արևելյան Հայաստան 93, 261, 262,
269, 298, 305, 307, 311, 312, 314,
315, 326, 351, 373, 375, 588,

616—620, 623, 625, 626, 628—
633, 636—642, 649, 661—665,
668, 672, 680, 683, 686, 688, 689,
694, 695, 702, 713, 715, 719, 721,
729, 731

Արևելյան Վրաստան 357, 488

Արևելյան Տիգրիս (Ոռոտանուս), գետ,
7, 9, 19, 91, 92

Արևիք, գավառ, 14, 495

Արևմտյան Եվրոպա 221, 546, 552,
645, 661, 662, 666, 696

Արևմտյան Աֆրիկա, տե՛ս Եփրատ

Արևմտյան Հայաստան 24, 91, 93,
246, 247, 259, 260, 262, 266,
298—300, 302—304, 326, 370,
371, 374, 381, 384, 387, 393,
473, 621—624, 628—630, 632,
633, 635, 638—640, 642, 658,
660, 661, 670, 700, 704, 712,
713, 730

Արևմտյան Վրաստան 369, 397, 441

Արևմտյան Տիգրիս, տե՛ս Տիգրիս

Արևմտյան Ուկրաինա 604, 645, 646

Արևմտեան Պարսկաստան 95, 98,
100, 104

Աֆղանստան 672

Բաքիյանիա 42, 57, 58, 66, 68, 70,
80, 86, 88, 90, 95, 96, 100, 101,
104, 186

Բազառին 204

Բազալվան 204, 260, 398, 402

Բազարան 9, 14, 105, 109, 175, 160,
418, 425

Բազրևանդ 15, 24, 204, 260, 276,
392, 393, 397, 398, 401, 435,
461, 458, 491, 498, 503, 622

Բազ, քաղաք—ամրաց, 403

Բազմադրյուր 473

Բաթում 4

Բալանոփիս 5, 299

Բալխանյան բերանկղզի 69, 72, 381,
382, 643

Բախտակ, գետակ, 6

Բակուրիա 155

Բազարեթ 406

Բազդադ 396, 399, 405, 407, 411,
414, 441, 531, 588, 595, 610,
615

Բաղեշ 7, 352, 363, 402, 409, 440—
442, 674, 584, 622, 636, 640—
642, 660, 722, 727, 739

Բաղք, գավառ, 10, 14, 474

Բայազետ 5, 11, 15, 229, 240, 216,
346—348, 399, 622, 640

Բայլական 393, 403

Խառոճ 20

Բասեն 5, 7, 14, 235, 292, 401, 452,
492, 495, 498, 503, 614, 676, 621

Բարզղո, լեռնադաշտ, 4

Բարկաշատ 676, 678

Բարձրբերդ, գավառ Կիլիկիայում,
510

Բարձր Հայք 13, 14, 75, 80, 85, 112,
248, 299, 308, 380, 418, 454,
461, 491, 498, 500, 580, 604, 695,
621

Բաբու 604, 670, 674, 697, 730

Բենգալիա 651

Բելալին 68

Բերդ 431, 469, 668

Բերդկունք 307

Բերդուս 511, 515

Բերկրի 6, 10, 352, 363, 402, 414,
441, 492, 461, 484, 487, 582,
610, 622

Բերուլ 645

Բզնունիք 14

Բիբրիս, տե՛ս Բաղեշ

Բինիսրունի ժայռ 89

Բյուզանդիա 229, 233, 255—237,
242—246, 251, 261, 269, 273,
278, 285—287, 298—306, 308,
314—318, 320, 321, 326, 344,
345, 348—351, 354—356, 369,
370, 371, 374—377, 379, 382,
390, 399, 401, 406, 417, 418, 420,
425, 440, 441, 450, 452, 454,
458, 462, 463, 473, 484, 485,
489, 515—520, 522, 578, 607,
648

Մյասթեխա 116, 119, 122, 127
Քյուրափէյյան բարձրավանդակ 5, 7,
8, 261
Քափէյ 651
Քասպար (Քասիար) 106, 121, 127,
137, 155, 532, 595, 604, 644 —
646, 711, 728
Քշի 64, 498, 559
Քրչուսեկ 645
Քուլանէս 17
Քուրդաբիա 381, 643, 646
Քուկալլինա 646
Քուչտու 39, 41

Դալաթիա 119
Դալիցիա 646
Դալլ, գետ, 15, 106, 137, 380
Դանգես 100
Դանձակ, Լեօքսատականում, 145,
155, 307
Դանձակ 422, 453, 462, 488, 491,
493—495, 497, 498, 501, 566,
582, 620, 639, 672—674, 679,
684, 695, 706, 719, 720
Դանձասառ 617, 655, 663, 663—670,
674, 706, 708, 714, 719, 731
Դաննի 9, 15, 24, 64, 154
Դավառագետ 6
Դավթամկառ 100, 103, 104
Դարգման 495, 500
Դեղամա լեռներ 4, 8, 27, 30
Դեղարդ 226, 572—574, 613, 616
Դեղարճումբի, գավառ, 14, 64, 67,
501, 614
Դնդլու դեռ 677
Դեռ-գիւնակ, ստրոց, 711
Դետաշեն 27, 705, 706
Դերմանէիա 607, 662
Գիլան 674, 684, 685
Գլակա վանք 14
Գլանուր 550, 574
Գլոշկա 619
Գլուպիստան 624, 696, 705, 706,
714
Գլուբի, տե՛ս կենիեական
Գոթրե 14, 266, 323, 324, 724, 733
Գոշալանե 559, 572, 574

Գրեաճ 496
Գրչունկալդ 653
Գուգարք 9, 10, 13, 14, 32, 111,
132, 169, 219, 252, 418, 419,
424, 425, 436, 441, 450, 461,
453, 461, 462, 488, 490, 497,
498, 572, 605, 616, 620
Գովանք, գյուղ, 388, 389
Գուրգամ 42, 509, 321, 322, 531,
621, 622

Դամասկոս 345, 350, 351, 354, 374,
388, 396
Դանկուվա 76
Դանուր 100, 269
Դաշրուտուն 39, 193
Դաշտալիճ կիլիկիա 124, 126, 131,
506, 510, 511
Դանն դաշտ 593
Դաստիբ, բնակավայր, 137
Դարաթի, բերդ, 62
Իսաւնալյայց գավառ 14, 120, 182,
193, 195, 202, 204, 248, 299,
390, 728
Դարդանի լեզուց 127
Իարիալի կիճ 608
Իարգսակ 521
Գեթեզ 7
Դեղին գետ 7
Դեյլլիմ 403
Դերբեդ 37, 357, 390, 720
Դերզան, գավառ, 5, 114, 204, 261,
299
Դերոսի 5
Դիաղիմի շրջան 11
Դիլայ 41
Դիարբէիբ, տե՛ս Աճիզ
Դիասուիմի 35, 39, 40
Դիգակ 624, 696, 706, 714
Դյաւակուրձ 662, 665, 670
Դոդս, գյուղ, 421
Դոնի Ռոտաւոլ 711
Դոնդ 558
Դվիճ 9, 15, 27, 95, 223, 228, 338—
290, 292, 293, 295, 296, 302, 307,
308, 313, 316, 342—344, 346,
349, 350, 352, 353, 357, 362,

363, 372, 375, 397, 398, 403,
413, 416, 419, 421, 423—425,
438, 440—442, 444, 445, 452,
461, 491, 496, 498, 594
Երազարկի վաճճ 529, 559
Երմեոս, գյուղ, 79
Դու, գյուղ, 292
Դարսայի դաշտ 5
Դուր-Շարրակիճի 46

Լեզերաց երկիր 419
Նզիպասոս 83, 95, 101, 108, 124,
144, 146, 167, 193, 340, 405,
521, 530, 532, 537, 599, 552, 580,
681
Նդիսիա 183, 187, 324, 332, 509,
512, 564
Լյուվիսիա 100
Նիկեոյաց գավառ 14, 120, 146, 159,
183, 202, 261, 299
Նդիգենանո 283
Նդբարժ Սուրանի, բնա, 347
Նդիկո, գյուղ, 14
Նդիսաբերպոլիս 646, 647
Նդվարդ 342, 558, 678, 680, 695,
719, 731
Նմեն 362, 391
Նպիսպարիս 375
Նվրոպա 58, 221, 344, 382, 533,
577, 607, 609, 640, 655, 661,
662, 670, 699, 724
Նրազգավորո 105, 421, 482, 449
Նրասխանո 559
Նրեուլլի տանար 342
Նրզնկա 5, 11, 14, 63, 94, 146, 202,
294, 492, 558, 559, 580, 581,
584, 585, 597, 605, 621, 633,
641
Նրկրորդ Արմենիա, վարչական միտ-
վոր Արարական խաչիՖայության
մեջ, 357
Նրկրորդ Հայկ. տե՛ս Թուրքմա եր-
կիր
Նրեչակ. բերդ, 7, 501, 599
Նրվանդաշատ 14, 105, 109, 113,
161, 206, 223, 251
Նրվանդավան 105

Նրրորդ Արմենիա, վարչական միտ-
վոր Արարական խաչիՖայության
մեջ, 300, 357
Նրասաղիմ 285, 307, 343, 344, 512,
520, 522, 523, 618, 728
Նրևան 10, 11, 15, 41, 57, 64, 71
106, 333, 344, 347, 598—677,
680, 681, 683, 686, 694, 695, 700,
703, 705, 710, 713, 714, 715, 719,
720, 723, 731, 741
Նրևանյան լիճ 18
Նիկեսոս, պրովինցիա Բյուզանդիա-
յոս, 380
Նիբաս 4, 10, 12, 13, 36, 37, 39,
57, 76, 92, 96, 106—108, 112,
123, 124, 129, 135, 142, 156,
178, 357, 363, 378, 604, 621

Ջար, գետ, 412
Ջաղանեո, ընտանեո, 20
Ջանգեզուր 490, 636
Ջարհէպակ 115, 161, 223, 251,
276, 405
Ջարդշատ 115, 161, 223, 251
Ջարհանդ 231, 252, 278, 280, 419.
620
Ջելա 195, 379
Ջեյրուս 622, 624
Ջըմրիմ 44
Ջիբրա, ամրոց, 224
Ջմյաունիա 604, 639, 648
Ջոզ 26
Ջվարքեոց 56, 343, 344
Ջկզմա 156
Ջեու, բերդ, 677, 678

Էդիան ծով 88
Էլամ 57, 101
Էկրատան 58, 87, 123, 155
Էրեբունի, բերդ-ամրոց, 41, 42, 51,
63, 90, 94, 96,
Էրզրում, տե՛ս Կարին
Էլմիաճիճ 14, 24, 105, 154, 161,
184, 185, 191, 206, 208, 223,
251, 323, 324, 343, 599, 600,
607, 608, 626, 627, 630, 634, 640
661—664, 668, 670, 680, 654,
707

696, 700, 701, 704, 708, 709, 723,
725, 728, 734, 743

Ճննափրոս, լեոնաքագաթ, տե՛ւ
Կարգատկող

Պալլին 20, 572, 619

Խալիքի լեոներ 403

Քալիլիզ 441, 538, 595, 596, 598,
604, 606, 610, 614, 635, 640,
672, 686, 728

Փեյշեքաթիկ ամբոց, տե՛ւ Կարժիր
բլար

Քեասլիա 69, 72

Քիլ, ալան, 204, 513

Քիֆլիս, 278, 307, 413, 420, 485,
441, 581, 586, 598, 674, 675, 701,
703, 704—706, 720, 740

Քոզարմա երկիր, յ. ք. ա. IV, 15,
80, 299, 300

Քոնդուրեկ, լեոնազագաթ, 3, 4

Քոխատ 379, 616, 640, 660

Խոնդրակ, գյուղ, 466, 467, 475, 482

Քոռնական, գավառ, 412

Քով, գյուղ, 412

Քավրակ-կալա 35, 44, 47, 49, 50,
62, 63

Քրակիա 246, 259, 316, 331

Քուրայլ, ալան, 471, 475, 481, 482

Քուխար, ամբոց, 389

Քուրխա 605, 609—611, 614, 615,
616, 621, 629, 630, 648, 657—
660, 663, 664, 667, 674, 685, 688,
699, 702—704, 710—713, 719,
726, 728, 729

Իքերիա, տե՛ւ Կրաստան

Իզմիր, տե՛ւ Քոյունեֆա

Իլգարունի, տե՛ւ Հրազդան

Իկոնեֆա 511, 518, 521, 526, 527,
530, 532, 541, 552, 580, 581

Իպսոս 197

Իսյան շրջան 624

Իսոս, ձովածոց, 507

Իսպանիա 137

Իտալիա 382, 645

Իրան, տե՛ւ Պարսկաստան

768

Իրանական բարձրագույնակ 58, 59
Իրիս (Չշիլ-Իրմակ), գետ, 15, 380

Կամրուկ 559

Կամոս, գետ, 366

Կարթոս 69

Կենաստան 595, 607, 645, 646, 653,
667, 696

Կենինական 27, 397, 641

Կենինգրադ 63, 701, 712, 713, 715—
717, 736

Կոննային Կիլիկիա 506, 510, 513,
515, 550

Կոննային Կարաբաղ 106

Կլմ, փղղթ, 6, 723

Կիլերեո 724

Լնաշեն 26, 27

Լյուռիա, պետություն, 59

Լոնդան 698, 699, 701, 702

Լոռի 460, 467—490, 494, 497, 500,
503, 504, 583, 586, 616, 620,
636, 712, 719

Լվով 646, 647, 723, 741, 743

Լուլուս, բերդ, 521

Խարուր, գետ, 80

Խարթի 56

Խալիտա 56

Խալպու, գաղաթ, 43

Խալխալի գաշա 279

Խաղաթի-Խաղաթիկա 86

Խամսայի մեկիբարյուններ 705, 708,
710

Խաշենի դավառ 495, 587, 623, 696

Խառան, քաղաք, 148

Խարբերդ 10, 14, 621

Խարբերդի դաշտ 5, 7, 179

Խարս, գյուղ, 398

Խեթական իսլամաբարյուն 77, 78

Խլար 307, 400, 409, 440—442, 452,
471, 475, 481, 491, 498, 499, 581,
584, 585, 605

Խծկոնք 574

Խոնորեիկ 693

Խոնոս 471, 475, 481, 491, 616, 621

Խոյ 441, 484, 686, 719

Խոնավ, լեոնաղթա, 4, 8

ևուշաբ, գետ, 6, 40
 ևտոխոտանիք, գաղաւս, 14
 ևտրասան 396, 491, 720
 ևտրեզմի պետութիւն 581
 ևտրձլան գաղաւս 229, 261
 ևտրնի, գյուղ, 14
 ևտրփրապ 11, 114
 ևտրամ 364
 ևտպուշկիա 35
 ևտր, գաղաւս, 14, 401, 410
 ևտուարթոբ 414

Մաղկանոս 573, 614
 Մաղկանց լեռներ 4, 6, 7, 277
 Մաղկասոն, գաղաւս, 15, 201, 291, 466
 Մամնգալի շրջան 508
 Մաղկեից գաղաւս 224
 Մար, գյուղ, 587
 Միծեռնակալանէ 342
 Միրանաց լեռներ 4
 Մղուկ 14
 Մնթո, գյուղ, 453
 Մովք, գիւղ, 6, 7
 Մովք 5, 9, 10, 12, 13, 14, 39, 41,
 77, 80, 85, 107—110, 112, 120,
 129, 138, 144, 151, 156, 169, 178,
 183, 209, 224, 252, 261, 299,
 300, 308, 346, 401, 580, 596, 601,
 605, 621

Կարփրս 138
 Կալաբեն 69, 80
 Կալեր 671, 673
 Կալիկադոն (Մեղկիթ), գետ, 506,
 512
 Կալկարս 651, 698, 699
 Կալսեթ 413
 Կանխիս 537, 538, 542
 Կազգլան 9, 152, 250, 638
 Կամախ 76, 492, 604, 605, 621, 723
 Կամախի դաշտ 5
 Կամենեց-Պողոսկ 646, 647
 Կամրշածոր 559
 Կայեն-բերդ 592
 Կայենկալիս 184
 Կանեշ 78

Կաշն, աղան, 471, 473, 475, 481,
 482
 Կապդոզիկիս 15, 105, 106, 107,
 116, 119—122, 126, 135, 136,
 144, 148, 155, 166, 174, 176,
 178, 184, 185, 188, 295, 265, 299,
 374, 381, 508, 509, 511, 584
 Կապան 451, 495, 519, 527
 Կապուլտ քերդ 293, 424
 Կապուտան ծով, տե՛ս Ուրմիս լիճ
 Կապուտկող, լեռնազարգաթ, 4, 10
 Կապուտշուր, լեռնազարգաթ, 4
 Կասպից ծով 7, 12, 68, 69, 112,
 307, 357, 441, 643, 644, 665, 674,
 684, 710, 715
 Կաստիլ, բերդ, 523
 Կարակորում, քաղաք, 580
 Կարքի 627, 639, 641, 680, 731
 Կարբազնի 114
 Կարթե (Քեղդարդիս) 5, 7, 10, 11,
 13, 14, 24, 94, 111, 261, 294,
 299, 300, 307, 308, 312, 352, 393,
 397, 399, 400, 404, 441—443,
 460, 485, 486, 491, 498, 574,
 581, 589—585, 594, 596, 610,
 611, 621, 622, 638, 640—642,
 660, 663, 674, 680, 700, 704, 720
 Կարմիր բլուր, ամրաց, 27, 35, 47—
 51, 47, 58, 61—63, 599
 Կարմիր գետ, տե՛ս Կաստուր գետ
 Կարնա բարձրավանդակ 520
 Կարնո դաշտ 14, 259
 Կարո 5, 6, 14, 17, 184, 420, 421,
 440—443, 445, 449, 450, 453,
 456, 457, 460, 462, 485, 486,
 488, 491, 498, 503, 508, 558, 559,
 581, 583, 594, 621, 640, 641, 660,
 695, 710, 713
 Կարիոս 559
 Կարենիշ, քաղաք, 58
 Կախալաբերդ 498
 Կաֆա 644
 Կելկիդ, տե՛ս Գալլ գետ
 Կնշառիս 559, 572
 Կեռլոս 646, 647
 Կեսարիա 78, 238, 246, 255, 377,
 584, 614

- Կզար 655, 701, 711
 Կիրոսա, բերդ, 374
 Կիզիկ, քաղաք, 127
 Կիզիսուրա, ամրոց, 511
 Կիլիկիա 4, 15, 104, 122, 137, 183, 247, 454, 499, 506—517, 519—535, 537, 559, 561, 565, 567, 574, 576, 577, 581, 594, 599, 600, 605, 615, 622, 624, 645, 646
 Կիչուան, քաղաք, 49
 Կիպրոս 522, 538, 540, 542
 Կիրովական 24, 27
 Կիև 646, 653
 Կիևյան Ռուսիա 362, 646
 Կղարջ 402, 419
 Կղզյակ-բլուր, քրեականություն, 20
 Կյադնո (Տարսուս-շալ), գետ, 506
 Կազակետ, գավառ, տե՛ս Բարսազետ
 Կոլխիդա 42, 106, 121, 155, 166
 Կոլոնիա 307, 374
 Կադ, գավառ, 6
 Կոոր 9, 20, 152, 307, 441
 Կողիս 69, 120, 137
 Կամազեն 107, 108, 123, 131
 Կանդ 681
 Կապիտառ, ամրոց, 510
 Կոռիկոս 515, 533, 537, 538, 552, 553
 Կառուվազ, բերդ, 540
 Կոստանդնուպոլիս 266, 267, 307, 311, 316, 317, 348, 350, 362, 356, 371, 419, 425, 459, 462, 513, 514, 565, 573, 603, 604, 607, 624, 646, 659, 661—663, 723—725, 728, 730, 733, 737, 742
 Կովկաս 18, 45, 51, 57, 59, 225, 229, 355, 390, 441, 581, 653, 668, 701, 702, 711, 713, 714, 721
 Կովկասյան լեռնաշղթա 68, 357, 390
 Կուաայլ 14, 425, 501, 595, 614, 619
 Կուտուր, գետ, 5, 7
 Կորդվաց աշխարհ 90, 123, 126, 131, 132, 135, 139, 140, 142
 Կորդվաց լեռներ 3, 7, 12
 Կարգվաների երկիր 91
 Կարենի 13, 30, 85, 104, 112, 305, 412
 Կասպ, կղզի, 6
 Կրեստ (Կանդիա), կղզի, 658, 659, 660, 730
 Կուրան, 711
 Կուլիմար (Քղիմար), քաղաք, 79
 Կումայրի, տե՛ս Լեմբեկաբան
 Կումենու 60
 Կումայսու 42, 43, 76
 Կոստանդինի դաշտ 57
 Կուս, գետ, 4—6, 7, 10, 12, 13, 196, 419, 486
 Կուրման, գետ, 581
 Լսազա, քաղաք, 809
 Լազաբի (Ադամնազետ), գետ, 7
 Լադանսկետա, տե՛ս Արամ-Կիզիդ
 Լազ, դաշտ, 393
 Լաքրի երկիր 78
 Լալա 512, 513, 517, 518, 531, 541, 542, 659, 699, 743
 Լալիձուր 672, 676, 677, 686—699, 692, 693
 Լադպատ 502, 569, 572, 578, 626
 Լամադան 404, 407, 698
 Լայասա 75, 76, 77
 Լայարաբադ 691
 Լայկական լեռնաշխարհ 17, 24, 35, 47, 64, 65, 67, 69, 71—73, 77, 78, 80—82, 92, 112, 143, 139
 Լայկական սյար 4, 6, 38, 39, 81, 65, 615
 Լայկական ՍՍՀ 6, 9, 24, 41, 62, 64, 114
 Լայկական Տավրոս 4, 7, 10, 18, 36, 624
 Լայոց ձուր 5, 21, 66, 80
 Լանձիթ, գավառ, 14, 77, 252, 299
 Լաշտյան, գավառ, 294
 Լառին 26
 Լարև 80, 454, 466, 471—475, 477, 479, 621
 Լացեկաց, դաշտ, 14, 322
 Լեռ 231, 252, 278, 280, 419, 620
 Լյուսիսային Կովկաս 656, 721
 Լյուսիսային Միջագետք 80, 101,

116, 121, 123—126, 134, 135,
139, 140, 142, 421, 485, 491,
505, 582, 584, 628
Հնդկական օվկիանոս 10
Հնդկաստան 104, 155, 156, 307,
308, 552, 581, 691, 697, 698,
707, 730, 733
Հոլանդիա 660, 699
Հոռոմոս 574
Հովհաննիսյան 572, 616, 723, 729
Հոսեֆ 14, 178, 180, 181, 182, 184
Հոնկոն 662
Հոով 110, 119—122, 127, 128, 135,
137—139, 141, 142, 144, 147—
150, 157, 161, 167, 171—175,
177—180, 183—185, 187, 194,
222, 224, 227, 230—233, 245,
246, 252, 253, 256, 261, 308, 332,
340, 535, 538—540, 607, 608,
645, 659, 664, 670
Հոովկա 535
Հրապան, դեռ, 7, 11, 17, 57, 680,
682
Հրապարակ, սահրոց, 582
Հունաստան 91, 101, 121, 122, 157,
161, 199, 332, 639, 643
Զիբեկյաց լեռներ 343, 344
Զիրավի դաշտ 253
Ձկնավանտ, վայր, 429, 424
Ջորազետ, գետ, 490
Ջորաղլուզ 680, 681
Ջոբ, գավառ, 10
Պարաբալ 13, 672, 673, 675, 677,
679, 680, 683, 686, 691, 693—
695, 698, 703, 705, 706, 708,
710, 712, 714, 715, 719, 720,
731
Պարաղալ, երկրամաս Պարսկաստա-
նում, 676, 689, 715
Ղափան 8, 11, 682, 686—688, 691—
695, 698, 732
Ղրիմ, տե՛ս Քոսսոբ
Ղափա 720
Ճահուկ, սղսն, 501

Ճապաղուր 596
Ճարմանայի դաշտ 291
Ճորա դանակ 279, 306
Ճորոխ 4—6, 10, 13, 397, 621
Մադենսիա 110
Մադրաս 651, 652, 707, 709, 716,
718, 725, 726, 735, 736
Մագազի գավառ 15
Մածախ 126
Մալաթիա 15, 17, 39, 41, 42, 104,
129, 178, 299, 374, 376, 378,
394
Մակեդոնիա 101, 121, 643
Մակոն 5, 316, 620
Մանսուփա 508, 511, 517, 537, 539,
546, 552, 553
Մայախարկին 441, 442, 582, 622
Մայկոպ 139
Մոնաղկերտ 5, 34, 37, 362, 363,
402, 419, 422, 440—442, 452—
454, 461, 484, 486—489, 491, 509,
534, 610, 638
Մանանազ 14, 299, 374, 375, 380,
471—476, 482, 485
Մանես Երկիր 39, 41, 44, 46, 59
Մաշտոց-բլուր, Տին բնակատեղ, 20
Մասիս, տե՛ս Արարատ, բն
Մավրան, բերդ, 533
Մարաղա 690
Մարաշ, տե՛ս Գարգամ
Մարաստան 58, 59, 69, 80, 85, 86,
88, 101, 106, 115, 116, 120, 123,
124, 155, 187, 224, 247
Մարդաղլի 289
Մարդաստան 409
Մարմաշեն 502
Մարմարա ծով 127, 521
Մարսիկ 645, 724
Մարտունու շրջան 32
Մեղիկ 340
Մելլա (Քոխմա սու), գետակ, 378
Մելիտենի բազմաբարձրուն, տե՛ս
Մարաթիա
Մեծամոր 6, 7, 26, 27, 29, 114, 223
Մեծ Ջալ, գետ, 80
Մեծ Մովի 14

Անձ շայք 2, 3, 12—15, 104—107,
109, 110, 112, 113, 120, 156,
209, 299, 643
Անձրաց թնճեր 4
Անկկա 340
Անդրազնա 182
Անդրի 4, 8, 496, 676, 678, 679,
687—689
Անրոյն 597, 621
Անրձավոր Արեւիք 167, 227, 228,
301, 317, 329, 330, 396, 489,
520, 524, 529, 531—537, 539,
567, 568, 564, 573, 603, 604, 662,
728, 729
Արգունիա 123
Արլիի տափաստան 13
Արշակունի 4, 22, 43, 51, 90, 106—
108, 115, 117, 123, 128, 130,
137, 139, 142, 143, 155, 177,
183, 186, 222, 240, 245, 246,
315, 324, 345, 346, 441, 455,
461, 464, 520, 530, 531, 552, 564,
585, 588, 604, 605, 616
Արեւիկայան ձով 121, 123, 124,
137, 441, 506, 511, 512, 519, 520,
552, 567
Արիկն Ասիա 100, 101, 104, 115,
308, 396, 494, 580, 596
Արթին 135, 177, 183, 187, 222, 224,
227, 230, 231, 234, 261, 622
Աճարն 161, 182, 195
Աճերի դուռ, ճայր, 60
Աճձուր 77
Աշո դաշտ 5, 91, 130, 133, 192, 605
Մոզզի 655
Մոլղափա 646, 653
Մոխրաբլուր 24
Մոկաց աշխարհ 80, 490, 491, 622
Մոկա, գետակ 7, 449, 471, 580, 596,
622, 624
Մոկի 13, 85, 104, 112, 247, 411,
500
Մոնթոյիա 529, 530
Մոսկովա 607, 654, 655, 667—672,
675, 683, 702, 738
Մոսով, բն, 673
Մոխ, բաղաք, 512, 513, 515, 533

772

Մրեն 342
Մովսէսաբ-բափա 27
Մուղանի դաշտ .581, 582
Մուղնի 630
Մալ 8, 14, 79, 409, 410, 622, 629,
636, 700, 703, 707
Մաղիկն (Փոյուղիս) 56
Մուսասիր 35, 38, 46, 50, 51, 60, 67
Յարմակ, գետ, 345
Նազիկ, լիճ, 6
Նախի բրկիր 33, 34, 36, 38
Նախիջևան 5, 7, 9, 14, 71, 105,
152, 161, 223, 289, 307, 352,
362—364, 410, 414, 422, 423,
440—442, 451—461, 574, 596,
605, 610, 620, 632, 633, 635,
636, 641, 642, 678
Նախնապան, տե՛ս Նախիջևան
Նարեկա վանք 14, 629
Նարեկ, գյուղ, 559
Նեմավենդ 345, 407
Նեմուր, լեռնազանգաթ, 4
Նեւսեմապատ 290, 291
Ներքին Տալրոս 5
Նիզ, գավառ, 423
Նիզեղաւանիա 646
Նիզոյսե, համարանգլիստ, 670
Նիկէֆորիան-Յարկիե, գետակ, 130
Նիկիա, բաղաք, 380
Նիկոմեդիա 380
Նինվի 58, 80, 123, 317
Նկան, ամրոց, 395, 412
Նոյնքերիւանի յոջան 20
Նոյիւրան 169, 252
Նոր-Նախիջևան 711
Նոր-Ջուղա 614, 649, 650, 654, 656,
723, 724, 732, 734, 743
Նավորոզ 652, 653
Նպատ, լճ, 253, 593
Նվարակ, գյուղ, 295
Նփրկեւա-Յարկիե 126
Շակաշեն 252
Շահապիվան 15, 268
Շահաստան 307

Շանկերտ, գլուզ, 635
Շամիրամի ջրանցք 40
Շամախի 393, 653, 670, 673, 874,
695, 706, 720
Շամբազի, բկրդ, 452, 494
Շամբար 419, 500, 583, 706
Շաքիլու 39
Շատախ 624
Շարուրի պաշտ 604, 620
Շենգավիթ 24, 25
Շիրակ 5, 8, 11, 14, 29, 40, 67, 81,
258, 335, 397, 402, 424, 425,
435, 461, 471, 472, 481, 488,
491, 496—498, 500, 500—505,
508, 572, 573, 583, 595, 605, 614,
616, 619, 621, 634, 638
Շիրի, բերդաքարաք, 473
Շիրվան 403, 581, 604
Շյուրուտ, բերդ, 435
Շվեյցարիա 382
Շոնա 294
Շուշի 90, 706, 719—721
Շվիդքա 505

Ողական, ամրոց, 14
Ողբի, գետ, 7, 11
Ոստան, գավառ, 15
Ոստան, բաղաք, 14, 414, 435, 441,
442, 444, 449, 572,
Որզնապու 347
Որոտան, բերդ, 598, 608
Որոտան, գետ, 7, 11, 722
Որօթրանք, գավառ, 412

Չալդրան, վանք, 605
Չավնգուր 673, 676, 678, 692
Չևրեովկե 646
Չինաստան 113, 155, 156, 308, 580
Չլղբ, լիճ, 40, 42
Չմահպարով, գյուղաքարաք, 534
Չօրոտղ Արմենիա, վարչական միա-
վոր Արաքսիան խալիֆայության
մեջ, 357
Չօրոտղ Հալի, տե՛ս Մոկթ

Պաղնսախն 124, 144, 265, 362, 519
526, 530, 591, 588

Պաղնատան, գավառ, 10
Պաղրաս, ամրոց, 521
Պասլուռն 541
Պարթևական բազմաբայուն 107,
119, 120, 122, 138, 155, 174, 175..
186, 188
Պարոից ծոց 155, 183
Պարովանաք 13, 112
Պարսկաստան 22, 87—90, 93, 101..
104, 117, 188—191, 222—224,
230—235, 245, 246, 248, 249,
252, 253, 257, 261, 262, 270,
272, 273, 275, 279, 284, 287..
292, 298, 301, 305, 307, 308,
314—318, 320, 345, 346, 357..
404, 447, 455, 484, 485, 501, 552,
563, 580—582, 588, 603—606,
608—616, 619, 629, 630, 639, 640..
649, 653, 657, 665, 666, 668—
674, 688, 689, 691, 692, 695, 696..
698, 700, 702—704, 711, 712,
719, 720, 726, 728, 730, 732, 743:

Պարսյաստանի 111
Պարսում 39, 41
Պարոտավ 307, 357, 393, 441
Պաֆլագոնիա 105, 106
Պևրգամոնի բազմաբայուն 116..
119
Պևրեպոլիս 94
Պևրեբրուրգ, տե՛ս Նենինգրադ
Պիզա 645
Պիզո 459, 508
Պլավիլի 383
Պոնտական լեռնաշղթա 4
Պոնտոս 86, 107, 115, 121, 122,
127, 128, 130, 132, 135, 137,
148, 155, 194, 374, 392
Պոռ, գլուզ, 739
Պոռոն 379
Պոսկանա, ամրոց, 521
Պաղևանական բազմաբայուն 10!
Պրովանս 382
Պուրուլովի ջրան, Շուսթիա երկ-
րում, 78
Ջավախի սարանաք 5
Ջենիս 700

Ջնեղյա 525, 554, 644, 645
Ջերմ, գյուղաքաղաք, 473
Ջերմով, առողջարան, 11
Ջերմով, բերդ, 587
Ջհան, գետ, 4, 539
Ջրաբերդ 624, 636, 706, 714
Ջրաշատ, գյուղ, 96
Ջուղա 610, 613, 617

Ռան, գետ, 326
Ռաջիով 646, 647
Ռավիե, վայր, 521
Ռչտունիք, գաղառ, 14, 64, 388, 411, 414, 490, 559, 616, 622
Ռուսիեիս 648
Ռուսախինիկի 44
Ռուսաստան 429, 584, 594, 652—655, 657, 661, 666, 667—672, 674, 684, 686, 688, 691, 693, 696, 697, 701, 702, 705—707, 710—713, 716—721

Ուլմաստ 494
Ուղմտովանք 572
Ումաստ 107, 136, 324, 325, 378
Սանահին 558, 569, 572, 573, 626, 652
Սասնյան Պարսկաստան 268, 269, 321, 330
Սասուն 78, 410, 490, 508, 596, 622, 624
Սատանի-դար, բլուր, 18
Սատաղ 208, 235
Սուրայ-Ռերկե 643, 644
Սարդեն 90
Սարքս (Սինուն), գետ, 506
Սեբաստիա 15, 299, 316, 378, 380, 455, 584, 599, 608, 615, 622, 660
Սեյիմ 572
Սելվիիս, քաղաք, 12, 101, 106, 108, 110, 115, 123, 155, 183, 507, 512, 518, 522, 653
Սեյդաբաղ 651
Սերաս 646
Սեֆևյան Պարսկաստան 604, 605, 606, 609, 611, 615

Սիրիս 580
Սիմ, բն, 421
Սիմեոնիչայ, բերդ, 513
Սիմակ, ընկապողաթ, 4
Սիեղարս 235
Սյու, քաղաք, 507, 511, 517, 521—523, 525, 531—536, 541, 542, 548, 552, 553, 555, 559, 600, 658, 659
Սիսական 67
Սիսիան 106, 210, 343, 668, 663, 678
Սիսաֆրիտիս 69, 80
Սիցիլիա 552
Սիփան 6
Սկեսա 559
Սղերդ 7
Սմբատաբերդ, բն, 485
Սյունիք 9—11, 14, 29, 30, 32, 64, 81, 85, 104, 111, 112, 151, 219, 244, 266, 307, 352, 404, 423, 424, 430, 431, 435, 436, 450, 451, 460, 461, 468—471, 474, 487—491, 495, 497, 498, 500, 501, 503, 504, 550, 566, 572, 574, 582, 595, 596, 605, 606, 616, 620, 623, 624, 630, 661, 664, 670, 672, 673, 675—677, 679, 689, 692—694, 713, 721, 727, 731, 732 696, 698
Սյունյաց լեռնաշղթա 4, 8
Սոփ, քաղաք, 126
Սոլընդա, քաղաք, 507
Սոմխեթ 494
Սովետական Միություն 11, 18
Սոսո, գաղառ, 10
Սոֆիա 573
Սոֆիան, գյուղ, 611
Սոֆիանա, գաղառ, 610
Սպանան 407, 613, 614, 649, 655, 656, 670, 673, 724
Սպիր 10, 14, 104, 237, 289, 402, 485
Սվազ, տե՛ս Սեբաստիա
Սվիչաով 383
Ստահր 138
Ստանիսլավ 646

Մրվանց լեռնագագար ?
 Սուրհատ 36
 Ասղառնիա, բերդաբազար, 37
 Սուրա 94
 Սուչալա 646
 Սոփափետ, լեռնագագար, 4
 Յոսպլիուլիում 76
 Սուրաք 651
 Սուրխար 644
 Սուրմալու 5, 614
 Սուրմառի, տե՛ս Սուրմալու
 Սևանի բեռեր 8, 13
 Սևանա լիճ 6, 8, 29, 41, 42, 44,
 229, 441, 461, 491, 494, 497, 500,
 501, 533, 587, 610, 620
 Սևանա կղզի 425, 426
 Սև բլուր, բնակավայր, 20, 24
 Սև լեռներ 506, 515, 518, 532, 539
 Սև ծով 45, 59, 68, 100, 105—103,
 115, 120, 126, 156, 240, 353,
 357, 379, 441, 521
 Սև ջրի դաշտ 5

 Վալսիսիա 646
 Վանիկա բերդ 510, 512, 513
 Վաղարշակեթո 15
 Վաղարշապատ, տե՛ս էջմիածին
 Վաղարշավան 14
 Վայոց ձոր, գավառ, 10, 11, 14, 283,
 501, 539, 582, 595
 Վան 4, 10, 14, 24, 35, 34, 38, 40,
 42, 46, 58, 60—62, 64, 80, 84,
 85, 90, 96, 105, 231, 440—442,
 449, 568, 572, 596—598, 605, 610,
 616, 622, 635, 638, 640—642, 659,
 660, 704, 713
 Վանա լիճ 4, 5, 6, 9, 10, 13, 38, 45,
 47, 48, 66, 104, 151, 231, 316,
 357, 400, 435, 441, 449, 484, 569
 Վահանդ, գավառ, 14, 389, 450, 461,
 462, 616, 621, 724, 738
 Վանոնա 646
 Վասպուրական 4, 14, 21, 85, 112,
 266, 308, 347, 387, 388, 391, 394,
 396, 399, 408—411, 413, 414,
 421, 423, 426, 435, 436, 449—
 451, 455, 456, 461, 471, 485, 488,

491, 500, 508, 542, 580, 582, 584,
 596, 606, 616, 620, 622, 636, 637
 Վարազա վանք 302, 600
 Վարազափերա 289
 Վարաժնունիք, գավառ, 10
 Վարանդա 623, 684, 696, 705, 706
 Վարդանակերտ 307, 387—389
 Վարդաշեն, առ՛ան, 595
 Վարդեսավան, տե՛ս էջմիածին
 Վարդենիս 6
 Վատիվան 338
 Վարշակ 291
 Վեպի 9, 619
 Վեճնակի 525, 554, 607, 645, 646,
 658, 660, 723, 725, 737, 732, 733,
 739, 741
 Վերալ 660
 Վիեննա 663, 666, 667
 Վիրահայոց լեռնաշղթա 4, 112
 Վո, շրջան (Եփեյցաբիայում), 382
 Վրաստան 116, 130, 155, 196, 189,
 225, 242, 270, 274, 275, 287, 288,
 290—292, 307, 310, 312, 314, 349,
 350, 352, 354, 401, 406, 413,
 420, 421, 441, 449, 464, 457, 488,
 493—498, 501, 504, 591, 582,
 586, 588, 592, 595, 598, 604, 620,
 644, 661, 668, 672, 679, 688, 694,
 699, 700—703, 706, 707, 710—
 712, 715, 719, 720
 Վրկանաց աշխարհ 195, 177, 184

 Տարալ 51
 Տարաբիստան 403
 Տարև, գյուղ, 558, 572, 626, 676,
 678, 722
 Տարևի վանք 431, 468—470, 474,
 496, 566
 Տամարիկ 491, 499, 469
 Տայք 6, 9, 13, 92, 110, 112, 237,
 283, 282, 353, 389, 392, 402, 419,
 421, 424, 452—454, 456, 457, 485,
 595
 Տաշիր, գավառ, 10, 490
 Տավրիկյան Թեոֆոնես 121
 Տավրոսյան լեռնաշղթա 4, 112, 130,
 133, 178, 419, 506, 624

Տակաչ 495
 Տարան 14, 39, 64, 79, 80, 85, 104,
 112, 159, 160, 176, 202, 203, 239,
 259, 266, 375, 322, 330, 346, 408,
 410, 413, 419, 421, 454, 461, 485,
 491, 596, 614, 622
 Տարսան 256, 378, 507, 308, 510—
 519, 515, 517, 524, 528, 534, 539,
 541, 548, 552, 553, 559
 Տեղեքաս, գետ, 91
 Տեկրիկ 378, 381
 Տերտերի-նոր, բնակատեղ, 20
 Տիգրանակերտ 7, 125—127, 129—
 132, 156, 161, 174—176, 198, 194,
 198, 206, 223, 248, 348, 737
 Տիգրիս 6—8, 10, 13, 101, 368, 396
 Տիգրան 183, 186, 198, 234, 247—
 249, 262, 270, 274, 275, 284—
 287, 292, 295, 296, 312, 317, 345
 Տղվուտ, գետ, 280, 281
 Տևորթ 111, 283
 Տալուր 26
 Տամիսա, ամրոց, 108, 120
 Տանկանիա, դրոս-թյուն, 664—666
 Տասղ 14, 64, 161
 Տվարածատափի դաշտ 5
 Տրանսիլվանիա 646
 Տրապիզոն 92, 105, 395, 353, 441,
 648
 Տրիպոլիս 526
 Տուղայ, տե՛ս Վաճ
 Տարսրեան 10, 13, 14, 308, 316,
 322, 337, 452, 461, 498, 500,
 580, 584, 596, 601, 605
 Տուր, բերդ, 431, 468, 469, 474
 Ուասի վարդ 45
 Ուկրաինա 595, 604, 646, 696, 741
 Ուչբափալար, վայր, 675, 676
 Ուռնա 307
 Ուտիք 10, 13, 81, 85, 111, 112, 252,
 413, 418—419, 490
 Ուրարտու 12, 33, 35—38, 40, 59,
 61, 62, 65, 80, 84, 85, 96, 159
 Ուրմե երկիր 79

Ուրմիա լիճ, 3, 4, 6, 19, 36, 38, 42—
 44, 46, 47, 145, 307, 603
 Փամբակ, գետ, 11
 Փամբակի լեռնաշղթա 4
 Փայտակարան 13, 111, 172, 252, 273,
 307, 308, 403, 478
 Փառիտու 500
 Փավհիսիս 111
 Փարսասպան, տե՛ս Կառնակ
 Փարսաբար 627
 Փարիզ 150, 542, 659, 660, 662
 Փերե 69
 Փյունիկիա 123, 124, 127, 129,—131,
 144, 148
 Փոքր Ասիա 22, 45, 51, 56, 59, 72,
 73, 77, 88, 90, 95, 97, 100, 104,
 108, 110, 116, 119, 121, 122,
 124, 126, 135, 156, 159, 200, 380,
 459, 492, 506, 508, 520, 529, 564,
 568, 603, 604, 609, 614, 616, 648
 Փոքր Կովկաս 3, 4, 10, 36
 Փոքր Հայք 12, 15, 75, 80, 85, 86,
 104, 106, 107, 116, 120, 121, 137,
 146, 156, 208, 299, 393, 374, 643
 Քարեպիա 345
 Քաղկեդոն 301, 302, 377
 Քաղբիղ, վտակ, 7, 79
 Քանաքեռ 640, 729
 Քաղբերունք 596
 Քասախ, գետ, 342, 634
 Քարթլի, տե՛ս Վրաստան
 Քարուտ Կիլիկիա, տե՛ս Լեռնաքիճ Կի-
 լիկիա
 Քեսու 509
 Քոթյ. բերդ, 413
 Քիշնև 646
 Քիւմանջան 89
 Քղիվար 79
 Քուլանաց բազմադարյուն 156
 Ոլթի, գետ, 39
 Օհնակալանք, տե՛ս Հաղհանակալանք
 Օնուս 342
 Օշական 229, 326, 634

Օսմանյան պետություն, տե՛ս Քուր-
ջիս

Օսրայեն 123

Օրդուբադ 106, 641, 678, 689, 693

Ֆասիս 92

Ֆարլիբ, գետ, 7

Ֆևոդուխ (Քևոզուխ) 644

Ֆլորենցիա 552, 554, 645, 663, 668

Ֆրանսիա 46, 380, 383, 645, 660—
662, 666, 687

ԻՌՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ընտնաշխարհի քննարկումը և Մեծ Հայքի վարչական քաղաքականությունը	3
--	---

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

Նախնադարյան-ճամայնական հասարակությունը և վաղ ստրկատիրությունը Հայաստանում

ԳՒՈՒԻ Ի. Նախնադարյան-ճամայնական ժամանակաշրջանը Հայաստանում	
1. Պարեպոլիթը և նեոլիթը Հայաստանում	16
2. Էնեոլիթը և բրոնզե դարը Հայաստանում	24
3. Երկաթե դարի սկիզբը և նախնադարյան-ճամայնական կարգերի քայքայումը	30
ԳՒՈՒԻ ԻԻ. Ուրարտական լայնությունը	
1. Ուրարտական պետության առաջացումը և ամրապնդումը	33
2. Ուրարտուն իբրև Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություն	38
3. Պարթար Ուրարտոզի և Լևոնտոստանի միջև և Ուրարտական պետության թուլացումը	43
4. Ուրարտուի սնտեսությունը, հասարակական և պետական կարգը	47
5. Ուրարտական պետության անկումը	56
6. Ուրարտուի մշակութիւնը	59
ԳՒՈՒԻ ԻԻԻ. Հայ ժողովրդի կազմավորումը	
1. Ավանդություններ հայ ժողովրդի ծագման մասին	65
2. Հայ ժողովրդի ծագման հարցը պատմագրության մեջ	70
3. Հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները	73
4. Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը	80
ԳՒՈՒԻ ԻԻԿ. Հայկական ճնշումը արևելքում	
1. Հայկական պետության առաջացումը	84
2. Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմում	87

ԲԱՓԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ստրկատիրությունը Հայաստանում

ՊՆՈՒՆ V. Հայկական քաղաքացիությունները IV—III դարերում (մ. թ. ա.)	
1. Հելլենիզմի դարաշրջանը Արևելքում	100
2. Հայկական թագավորությունները IV—III դարերում	103
ՊՆՈՒՆ VI. Հայկական կենտրոնացված պետության ստեղծումը	
1. Հայկական հողերի միավորումը	110
ՊՆՈՒՆ VII. Հայաստանը փրեկ Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություն	
1. Հայկական պետության հզորացումը	118
2. Հայ-հռոմեական պատերազմները	127
ՊՆՈՒՆ VIII. Հայ ժողովրդի սլավոնացի պետական անկախության պահպանման համար	
1. Հայաստանի սլավոնացի պետական հզորության և ինքնուրույնության վերականգնման համար	141
ՊՆՈՒՆ IX. Հայաստանի տնտեսությունը և հասարակական-պետական կարգը	
1. Տնտեսության հիմնական ճյուղերը	151
2. Հասարակական և պետական կարգը	157
ՊՆՈՒՆ X. Արշակունիների քաղաքացիությունը Հայաստանում I—III դարերում	
1. Հայկական պետական անկախության վերականգնումը	171
2. Հայաստանը II—III դարերում	182
ՊՆՈՒՆ XI. Հին ճառքական մշակույթը	
1. Գրականություն, ժողովրդական վիպ, թատրոն	182
2. Պաշտամունքը և արձարը	200
3. Հայկական հելլենիստական արվեստը	206

ԲԱՓԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում

ՊՆՈՒՆ XII. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում	
1. Ֆեոդալական հարաբերությունների սահմանավորումը	211
2. Հայաստանը IV դարի առաջին կեսին	224
3. Պայքար կենտրոնացված պետության ստեղծման համար Արշակ II-ի ժամանակ	239
4. Հայաստանը Պապի դահլիշություն շրջանում	252
5. Արշակունիների թագավորության տեղումը	257
ՊՆՈՒՆ XIII. Սոցիալական և ազատագրական շարժումները V—VI դարերում	
1. Սոցիալական շարժումները	264
2. Ազատագրական շարժումները V դարի առաջին կեսին	269
3. Ազատագրական պատերազմները 481—484 թվականներին	295
ՊՆՈՒՆ XIV. Հայաստանը VI դարում	

1. Արևմտյան Հայաստանը և Հուտտիհանսոի ունիոնները	298
2. Հայ մողոլորի պայքարը անկախության վերականգնման համար VI դարում. Հայաստանի երկրորդ քաժանումը	308
ԳՂՈՒՆ XV. Հայկական մշակույթը IV—VIII դարերում	319
ԳՂՈՒՆ XVI. Հայաստանի ճկանումը Արաքսիան խալիֆայության կողմից	
1. Արարական արշավանքները Հայաստան	345
2. Արաքսական խալիֆայության տիրապետությունը Հայաստանում	353
3. Արարական խալիֆայության քաղաքականությունը Հայաստանում	359
ԳՂՈՒՆ XVII. Պալիլիյան սոցիալական շարժումը Հայաստանում	
1. Պալիլիյան շարժման սկզբնավորումը և ընթացքը	372
2. Պալիլիյան շարժման գաղափարախոսությունը	383
ԳՂՈՒՆ XVIII. Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արարական տիրապետության դեմ	
1. Ապստամբական շարժումները VIII դարում	387
2. Արարական խալիֆայության թուլացումը և ապստամբական շարժումները IX դարում	407

ԲԱՃԻՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում

ԳՂՈՒՆ XIX. Հայկական սյեռականության վերականգնումը	
1. Բաղրատունիների թագավորության հաստատումը	115
2. Պայքար պերսական անկախության պահպանման համար	420
ԳՂՈՒՆ XX. Սոցիալ-տնտեսական նախադրությունները և քաղաքական կարգերը IX—XI դարերում	
1. Տնտեսական հարաբերությունների խորացումը	427
2. Գյուղատնտեսությունը	434
3. Արհեստագործությունը	436
4. Առևտուրը	440
5. Քաղաքները	442
6. Քաղաքական կարգերը	446
ԳՂՈՒՆ XXI. Հայաստանի օրտականության անկումը	
1. Հայաստանի տրոհումը ֆեոդալական մանր թագավորությունների	449
2. Բյուզանդական ազդեցիան Հայաստանի դեմ	454
3. Անիի թագավորության անկումը	456
4. Հայաստանի միևանը Անիի անկումից հետո	461
ԳՂՈՒՆ XXII. Կյուրդիզմական շարժումները Հայաստանում IX—XI դարերում	
1. Թոնդրակյան շարժման սկզբնավորումը	464
2. Գյուղացիական ապստամբությունները X դարի առաջին քառորդում	467
3. Թոնդրակյան շարժման նոր վերելքը	471
4. Թոնդրակյանների գաղափարախոսությունը	476
5. Թոնդրակյան շարժման ճնշումը	481
ԳՂՈՒՆ XXIII. Հայաստանը սելջուկ-թուրքերի տիրապետության շրջանում	
1. Սելջուկների արշավանքները	484
2. Հայաստանի նվաճումը սելջուկների կողմից	487

Գլխիկ XXIV. Հայ և վրաց ժողովուրդների ճամատեղ պայքարը Էմիրությունների դեմ և Հայաստանի նյութատանի շրջանների ազատագրումը	
1. Հայ ու վրաց ժողովուրդների պայքարը օտար նվաճողների դեմ	493
Վ2. Հայաստանի հյուսիսային շրջանների ազատագրումը և Զաքարյանների իշխանության հաստատումը	496
Վ3. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը Զաքարյանների իշխանության օրոք	500
Գլխիկ XXV. Հայկական իշխանության առաջացումը Կիլիկիայում	
1. Կիլիկիայի աշխարհագրական պայմանները և բնակչությունը	505
2. Հայկական իշխանության հաստատումը Կիլիկիայում	509
3. Պաքար բյուզանդական զորքերի դեմ և հայկական իշխանության ամրապնդումը	514
Գլխիկ XXVI. Կիլիկիայի ճայկական քաղաքությունը	
1. Կեսոս II-ը և թագավորության հռչակումը	529
2. Հեթումյանների դինաստիան և դաշինքը մոնղոլների հետ	527
3. Կիլիկիայի քաղաքական դրությունը XIV դարում և թագավորության անկումը	534
Գլխիկ XXVII. Կիլիկիայի ճայկական պետության սոցիալ-տնտեսական կյանքը	
1. Դասակարգային հարաբերությունները և քաղաքական կարգերը	543
2. Կիլիկիայի տնտեսական կյանքը	550
Գլխիկ XXVIII. Հայկական մշակույթը IX—XIV դարերում	
1. Գրականության և գիտության զարգացումը	557
2. Արվեստի զարգացումը	572
Գլխիկ XXIX. Հայաստանը ֆեոդալական հարաբերությունների զննցման և տեսնական անկման շրջանում	
1. Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից	580
2. Հայաստանը Վրացիայի շրջանում	588
3. Հայաստանը XV դարի երկրորդ կեսին և XV դարում	595
Գլխիկ XXX. Թուրք-պարսկական տիրապետության ճատատումը Հայաստանում	
1. Հայաստանի առաջին բաժանումը պարսկական և օսմանյան պետությունների միջև	603
2. Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև	608
Գլխիկ XXXI. Վարչական կարգերը և սոցիալ-տնտեսական կյանքը Հայաստանում XVII—XVIII դարերում	
1. Վարչական կարգերը Հայաստանի տրեհյան և արևմտյան մասերում	619
2. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	625
3. Հայաստանի տնտեսական կյանքը XVII—XVIII դարերում	636
Գլխիկ XXXII. Հայկական գաղթավայրերը և նախ-նուսական հարաբերությունների սկիզբն ու զարգացումը	
1. Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը XI—XVIII դարերում	643
2. Հայ-նուսական հարաբերությունների սկիզբն ու զարգացումը մինչև XVIII դարը	652
Գլխիկ XXXIII. Հայ ազատագրական շարժումները XVII—XVIII դարերում	
1. Շարժման զարթոնքը. Վշտիանի 1677 թվականի ժողովը	657

2. Երեւելյան Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը	663
3. Շրջադարձ դեպի Ռուսաստան	667
4. Սյունիքի ազատագրական ասպատամբությունը	672
5. Հերոսամարտեր Թուրքական զավթիչների դեմ	679
6. Ասպտամբության վախճանը	683
7. Հայ ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին	695
8. Ազատագրական շարժման նոր օջախներ	701
9. Ազատագրական շարժումը և հայ-ուսուական կապերը XVIII դարի վերջին տասնամյակներում	710

ՊԹԻՆ XXXIV. Հայկական մշակույթը XV—XVIII դարերում

1. Դպրոցները, տպագրությունը և մամուլը	722
2. Գիտությունների զարգացումը	727
3. Գրականությունն ու արվեստը	739
Անձնանունների ցանկ	747
Տեղանունների ցանկ	762

Գրքի 1—11-րդ գլուխները գրել է դոց. Հայկապ
Գևորգի ժամկոչյանը, 12—15-րդ գլուխները՝ պրոֆ.
Աշոտ Գարեգինի Արքանամյանը, 16—18-րդ գլուխ-
ները՝ պրոֆ. Ստեփան Տիգրանի Մելիք-Բախչյանը,
19—34-րդ գլուխները՝ պրոֆ. Սերաբ Գողոսի Գո-
ղոսյանը, Հայկական լեոնաշխարհի բնությունը և
Մեծ Հայքի վարչական քաժանումը՝ պրոֆ. Թադևոս
Խաչատուրի Հակոբյանը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբից մինչև XVIII դ. վերջը

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան
Կեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմաչյան
Նկարիչ՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխն. խմբագիր՝ Մ. Պ. Սարգսյան
Վերատ. սրբագրիչ՝ Ա. Ի. Սաղաթելյան

ՎՋ 08460

Պատվեր 1172

Տպաքանակ 20000

Հանձնված է արտադրության 6/IX—1974 թ.:

Մտորագրված է տպագրության 20/II—1975 թ.:

Թուղթ տպ. 60×90¹/₁₆

Տպագր. 49,0., հրատ. 40,2 մամուլ:

Գինը՝ 2 ռ. 50 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Արովյան փող. № 52:

Երևանի համալսարանի տպարան, 375025 Արովյան փող. № 52:

Типография Ереванского государственного университета, Ереван 375025, ул. Абовяна 52.